

14869

વિશ્વ — માનવ

માનવીય ગૌરવની પુનઃપ્રતિષ્ઠા અંખતું દ્વૈમાસિક

૪૩

સંપાદક : ભાગીલાલ આંધી

વાર્ષિક રૂ. ૯-૦૦ છૂટક રૂ. ૨

અનંત પ્રકાશન ગ્રંથ પ્રાઇવેટ લિ. રામજીભંદિર પોળ-વડોદરા

(કેશન : ૪૬૫૦)

દીવાળી જેવા
શુભ
તહેવારોમાં

લગ્ન જેવા
માંગલિક
પ્રસંગો

જન્મદિન
જેવા ખુશાલીના
પ્રસંગો

પ્રાર્થના માટે
મેરુપણ આપો

દેશના વિફલ-કાર્યોમાં અને ભાવિ પેઢીની
આબાદીમાં નાનીબચત ધોજના દ્વારા ભાગ લો.

શુભચિંતા નિરૂપણ માહિતી પ્રાપ્તિ તરફના પ્રયાસો
DURING (2)

(વશ્વમાનવ. [દ્વિમાસિક])

[વાર્ષિક રૂ. ૯-૦૦ શિ. ૧૮ * છૂટક ચાલુ ચંક રૂ. ૨ * વિશેષાંકોની છૂટક કિંમત કદ મુજબ]

સપાદક : ભોળીલાલ ગાંધી * [પૂર્વેનું ચિત્રાલેખન : નગેશ પિંગળે]

પ્રકાશક : ભોળીલાલ ગાંધી, ચેતનપ્રકાશન મુદ્ર પ્રાઇવેટ લિ; રામભદ્રમંદિર પેળ : સરકારી હાથખાના સામે-વડોદરા [ફોન ૪૬૫૭]

મુદ્રક : નવભારત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, પાણીગેટ સેડ-વડોદરા

પહેલું પાનું

આદર્શ સમાજ : આદર્શ વ્યક્તિ [૩] આદર્શ હકસંલે

કવિતા

કવિતા [૫] રાજેન્દ્ર રાહ, રસિક પંડ્યા, શુભામભોહમદ શેખ,
અનિરુદ્ધ પ્રહારાદ, સુરેશ દલાલ, સુભાષ રાહ.

વિશેષાંક

લોહછાવા (લઘુનવલકથા) [૬] લૉરેન્સ વાન-દર પોરટ (અનુ. : ડૉ. રસિક પંડ્યા)

લેખો

પરમાણુયુગમાં લોકશાહીની વિકટ સમસ્યા [૨૯] આરોહ ટોયન્બી (ભો. ગાંધી)

વાદળના ગર્ભગારે (વિજ્ઞાન) [૩૨] ડૉ. રસિક પંડ્યા

માનવધર્મિદાસ અને ગુજરાત [૩૬] ડૉ. હસમુખ સાંકળીયા

કવિતાનો આસ્વાદ (માહિત્ય) [૪૩] સુરેશ દ. બેવી

અનપ્રસંગ (આલોકન) [૪૬] અનિરુદ્ધ પ્રહારાદ

પરિચય

સ્વ. પ્રહલાદ પારેખ (કવિ-સુહૃદ) [૫૦] ભો. ગાંધી

સ્વ. અંબા ધોળ (રાજદ્વારી નેતા) [૫૨] ભો. ગાંધી

પ્રભુલાલ દિવેદી (નાટ્યકાર) [૫૬] જ્યોતીર્દ દવે

પ્રવૃત્તિ ને પડઘા

ભરતનાટ્યમ (પરિચય) [૫૭] સુનીલ કોહારી

(રંગકલ્પના) [૫૮] ક. પ્રહારાદ અમરલી

નગર્ય સમવ નર્તનસ્થલી [૬૦] ઉમાશંકર જોષી

નિર્ભય અને નિર્ભય કવિ નિરંજનને નર્મદચંદ્રક [૬૧] —

ધનગમાર પ્રમથેનનાં ચિત્રો [૬૩] લક્ષ્મી હોમ સ્ટોમ

નિરંજન ભગતનું વકતવ્ય [૬૬] નિરંજન ભગત

દેશવિદેશ

ગુજરાતમાં ચૂંટણી : ભૂમિકા, પરિણામ, વ્યથકરણ [૬૯] ભોળીલાલ ગાંધી

આ ઉપરાંત નવન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨ની 'ચૂંટણી પ્રતિ' [૫. ૨૪] [અગાઉ રવાના કરેલી] કુલ પાનાં ૧૦૨

આદર્શ સમાજ : આદર્શ વ્યક્તિ | આદર્શ હક્કસર

માનવપુરુષાર્થના અંતિમ ધ્યેય વિષે તો આપણી સંસ્કૃતિમાં, છેલ્લી ત્રીસ સદીઓથી સર્વઆધારભૂત એક સહમતિ પ્રવર્તતી આવી છે. એક ઇશુથી માંડીને તે કાર્લ માર્ક્સ મુખીના તત્ત્વજ્ઞો આ બાબત એકી અવાજે બોલેલા છે. આ લોકોએ સુવર્ણયુગની જે વિવિધ કલ્પનાઓ કરી છે, તેમાં સ્વતંત્રતા, શાંતિ, ન્યાય ને શાંતિવાદનો અમલ સર્વત્ર હોવાની જ વાત છે.

— ‘કોઈ ગાંધી બીજા રાષ્ટ્ર સામે શસ્ત્ર નહિ ઉપાડે.’

— ‘પ્રત્યેક માનવીના જીવનનો વિકાસ જ સમગ્ર માનવજાતના વિકાસની ભૂમિકા બનશે.’

— ‘પાણી જેમ આખા સમુદ્રને ભરી રહેલ છે, તેમ પ્રભુ વિશેનું જ્ઞાન સમસ્ત વિશ્વમાં વ્યાપી રહેશે.’

આમ સાર્વત્રિક ધ્યેયની બાબતમાં તો ઘણા લાંબા કાળથી એક પ્રકારની સર્વસંમતિ પ્રવર્તતી આવી છે. પરંતુ એ ધ્યેય તરફ લઇ જનાર માર્ગોની બાબત એવું નથી. એટલું જ નહિ, ઉદાહરણ તરીકે જાણીતા સર્વસંમતિ ને વિશ્વાસને જાહેર નયો શુભવાડો ને એક બીજાની તફાવત વિરુદ્ધ એવા મતોની અધિકામણી એવા મળે છે તથા આ મતોનો અધ્યક્ષ-પૂર્વક સ્વીકાર કર્યા પછી એના આચરણ પાછળ ધર્માધિકારનું અનૂન કામે લાગેલું એવા મળે છે.

આમાં કેટલાક લોકો એવા પણ છે, જેઓ એમ માને છે, ને આજે તો એ માન્યતા જ સૌથી વધુ લોકપ્રિય બનેલી છે કે, આજના કરતાં બહુતર હિંસાના સર્જન માટેનો એક માત્ર ધોરી માર્ગ કોઈ હોય તો તે અર્થરચનાના સુધારનો.

કેટલાકને મન વેળી-લશ્કરી વિષયો ને અત્યુચિત રાષ્ટ્રની સરખામણી-જોડાણ એક માત્ર રસ્તો દેખાય છે.

આ બધા લોકો મુખ્યત્વે સામાજિક તત્ત્વ ને મોટા પાયા પરનાં સંગઠનની દૃષ્ટિએ જ બધો વિચાર કરતા હોય છે.

રીતે જ કેઇ વિશિષ્ટ સામાજિક પંચિસ્થિતિ પર ખીલ કરતાં ઘણો જોછો આધાર રાખનારાં હોય છે. આ વસ્તુને ધ્યાનમાં લેતાં અહીં આપણને એક નવી જ હકીકત સાંપડે છે. ને તે એ કે—

જેઓ પોતાના સ્થળકાળન મર્યાદાઓ ને પૂર્વગ્રહોથી અલિપ્ત રહેવામાં અમુક અંશે સફળ થઇ શક્યા, તેવા લોકોએ માનવીના જીવન માટે સાર્વત્રિક એવા આચાર-વિચારના જે આદર્શો ને પ્રેરણાઓ ઉપસ્થિત કર્યા છે—એ તમામમાં એક પ્રકારની એકવાક્યતા રહેલી છે.

ફળિગત આચાર, વિચાર ને લાગણીઓનાં ચોક્કાંમાંથી મુક્તિ ત્યારે જ પ્રાપ્ત થઇ શકે, જ્યારે અંતિમ વસ્તુસ્થિતિના મર્મને સમજવાની વેધક આંતરદૃષ્ટિ ને નિષ્કામ-વૃત્તિને યોગ સાધી શકાય. આવી આંતરદૃષ્ટિ એ એક કુદરતી બદ્ધિસ જ છે, ને તે હરેક મનુષ્યમાં સુપ્ત અવસ્થામાં પડેલી હોય છે પરંતુ એ સ્વયં પૂર્ણપણે પ્રકટ થઇ શકતી નથી, સિવાય કે એને માટેની અમુક શરતો પૂરી કરવામા આવે. એ આંતરદૃષ્ટિને ખીલવા દેવા માટેની પ્રથમ શર્ત છે, નિષ્કામ આચરણ.

કંઈક અંશે તર્કપૂર્ણ વિવેકબુદ્ધિ પણ મુક્તિપ્રદ બળ ખડું. પરંતુ બુદ્ધિને ઉપયોગ કરી રીતે થાય છે, તેનો આધાર માણસની ઇચ્છા-શક્તિ પર રહેલો છે. જ્યાં ઇચ્છાશક્તિમાં તટસ્થતા નથી, ત્યાં બુદ્ધિને ઉપયોગ, વિજ્ઞાન, ચંત્રવિવા, ગણિતશાસ્ત્ર અથવા તો એવાં બીનાં બન-માનવીય ક્ષેત્રો સિવાય કેવળ આવેગો ને પૂર્વગ્રહોને તર્કયુક્ત ઠેરવવામાં, ને સ્વાર્થને જ ન્યાયયુક્ત દેખાડવામાં થાય છે.

આથી જ તો અણિબુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞોમાં પણ બહુ જોછા માણસો એવા થઈ ગયા, જેઓ પોતાની જાતને દેશકાળની સંકુચિત કેદમાંથી મુક્ત કરી શક્યા હતા. એથી જ ધર્મસંસ્થાપકો યા રહસ્યવાદીઓ જેટલી મુક્તિ તેઓ લાભે જ અનુભવી શક્યા છે. આમાંય જે આંતરદૃષ્ટિ ને સદાચારનાં મૂલ્ય વચ્ચેનો મેળ જાળવી શક્યા તેઓ જ કંઈક વિશેષ મુક્ત રહી શક્યા છે.

હવે, આપણે જે લોકોને આવા મુક્તિાત્માઓ તરીકે પિછાણીએ છીએ, એમનામાં આજે લગભગ છેલ્લી એંસી નેવું પેઢીથી ‘આદર્શ માનવી’ ની બાબતમાં ઘણું અંશે સહમતિ પ્રવર્તતી આવી છે. દેશકાળની હીવાલો વચ્ચે ગોંધાયેલો માનવી કદિક આને, તો કદિક પેલાને, ‘આદર્શ માનવી’ તરીકે પોતાની પ્રશંસાનાં ફૂલ ચડાવતો આવેલ છે, પરંતુ એવે સમયે ય આ સ્થળકાળની મર્યાદાઓ વટાવી જઈ એમણે તો માનવી માત્રને માટેનો જ આદર્શ રજૂ કરેલો છે.

[ENDS & MEANS]

હ્યુએન સંગની ડાયરીનું એક પાનું

[ભારત સં. ૨૦૧૬-૧૭]

રાજેન્દ્ર રાહ

આખો હું તીર્થે ફરી પુલ્કશ્મિની.
મેં ગુપ્તકાલીન પ્રભ લડી હતી
સમૃદ્ધ, પુલ્કે ધર, ભીતિરીન;
આકુર્ષ જ્યાં પ્રેમનું, શાન, ઓજસ.
પ્રકાંઠ જ્યાં શૈર્ષ, શુચિ વિનમના.

યાત્રા કરું હું ફરી પુલ્કશ્મિની
જેણે બ્રીધ્યાં આક્રમણે અસખ્ય :
કે દશ્ય, કે એકેષ ચ મેતલોકનાં.
અગણ્ય ધાવે ક્ષન, મૂલ્હનાનત
તે પ્રાણવંતી પણ અમૃતાશને.

સામાજ્યના કાલિયનાગને અહીં
નાથી રહે મોહનમૃતિ ગાંધીની :
એને છ' સાગરરથાન દિવુ
કાલિંદરીને કીધ ચુકત એરથી.

યાત્રા કરું હું ફરી પુલ્કશ્મિની.
રે, હાં ફરી નાગરસપ્તિ ? જંગલ
અહીં; રમે છે અહીં મૃત્યુ કારમું.
અહીં સડે સરકુતિનુ દુષ્ટ્યું સખ
(કુસ્વપ્ન હો ઘડુણુ દશ્ય જે લડુ.)

ધેરી વળીને નિજ તીક્ષ્ણ આંચથી
બ્રાંધાતણું નિર્મલ ગીધ રાહસી
પીંએ છ એને; મદી પિડ ન્હોરમાં
પુલ્કશ્મિ જે અજગાં અહીં તડી.

આ મારી યાત્રા ફરી પુલ્કશ્મિની !

માયા જડાસંધની અંગ જેનાં
બેદાવણાં એક યતાં; અહીં નો
ડાળે કરી મૂલનું પ્રેત ભોલનું
અભોધ રે વિક્રમશકિત મૌનને.
વેચિઅ આ જુમિનુ નિત્ય કર્યંકે !

★

કવિ | ગુલામ મોહમ્મદ શેખ

બિધને ઓલવીને જે થાય તો તાપણું કરું.
આખી દુનિયાની આખો ઠરી જાય,
આક્રમણના છવ કબર પરના નિશાનો જેવા છવે,
આખી ધૂળ પર
જનને ખજવાળતો પવન ધસતો જાય,
જ્યાં - જ્યાંય રૂપ
કાલના અદ્ભુત હૃદયો એક રૂપ થઈ જાય.

દુ ધામમી મસ્તકાની છાપ પાડતો ફરું.

શિરસાએના બેજામાં
બેદી મધપૂડા જામે,
આસમાની ફૂલનાં પીળાં ટપકાં
છવડા કોચી ખાપ,
માછલાં મીઠા પાણીમાં
ચત્તી છાતીએ આપવાત કરે,
રણનાં બેઠ મધુદનાં પાણી પી જાય,
કડવા લીમડાના કરવતી પાંદડે
હું કપાનો ફરું.

★

અણુજય : મારો જોખનો જ પી ગયો દુઃ-
ચાકી મનેહુ આન જાણે દ્રષ્ટિયુ વાળી પડ્યુ

★

મધરાત ચાલી જાય
ઝિલીના ઝગડો જોની આખમા અજાય,
પાનખરના પાદડા
કાળ પગથી ફિત સુખા

ખરતા રહે—

અવકાશના તરતા નહે—

ફકાટ ત્યાં આ વાસુને—
કાગળી આ તે ભૂતાનળ શી ધૂમે !

અધખૂલેલી આખ
થોડીનાર બસ આગરાગા તારી રહે
ને પોપચે તોળાય પાછો ભાગ—
ને પાપણો પાછી ખૂને !

કેણુ જો ?
ઉત્પ્રેક્ષ ચર્ક જોઈ લીધુ,
જો તો બધા બણુકાર
આણુ જગત પોદી મણુ
શિક્ષણગરી નિશ્ચક્રમિ આની જોડે સળગી !

જગવાનો જમ કરીને જ પડાતુ છે આડી ?
થોડા ભગ તા શ્વાસ ને નિશ્વાસ તો
અતનાન્ત સાગરને તણે ધૂળી મના—

આખ શુ નિશીનન હવે ભૂલી ચર્ક ?
તો કાનને સ્વપ્ના કરી

ચાલ્યા જય

એમ કરતા જો યુધિષ્ઠિર પયલી
કઈ દે પ્રતીનિ—

હાડ ગાળી નાખતી કંઠી પડે
જિહ્વાના ચાક સૌ અગે ચડે

—તો | રસિક પડયા

અસ્તાચમે દિવસની પ્રગમી ચિતા જે
સ્પુલ્લિંગમા ચડી જોયે અવકાશ ઝાઝી,
—અધારની ધનકતી ધનપદ્ધ નાડી
ચૂના મડુ હતુ પુરા ઉ જે અનળને

મુકનુ અણુ નભ ધરા સમીરે મધુ શ્રી
આત્મીયતા ઉભરતી દિવ્યોત્પાત સિન્ધુ !
દીવા દીવા સૂપન શા મુજ રોમ રોમ !
રેગચો રંગ જોયા શુ નિદાનવાને !

મેડી પરે દીપ બગે દૂર એક અણો,
બારે છુતિ—પથ દંચો સુરી બેમ આગ
મેડી મહુ અનમ રેખ—વચુકલ બ્યાપતિ,
કા રેખના અબળખા વણવા ઉચારે !

વીછી મ્હો મુજ ગદિરમડી ધૂમી જે
કાઠી હથેની પર ચૂમી લઉ ધડી તો ?

★

રહસયેય | રસિક પડયા

મને હજય યાદ છે મિનનની ઘડી આપણી
હતા ઉભય શા અજણુ, મનડ પ તેથી અજાણુ !
હતા ન અણુમાર નામ ચક્રી જે નાતી કદવના
વજા અણુ જે સ્નાયવગત હા નીચાણો બેઠી

[નિશ્વાસનન અનુચારી—ફેણુચારી રહે

વેલે કવચ નીચાં ન જે અણના ઉરે અખના
સમાન ધખતી રહે શિખર ઊર્ધ્વનાં આંખવા
ચઢી જયધિ-ઝોળખે, શયીપરે જઈ લેટવા ।
લીધી પલક જે ભરી, ખલક આણું ખાલી થયુ.

સવાલ અમથા જ એતણુ ક્યાં, તમે પાંપણે
જતા પટપટાવીને મધુર મૌન બેલું ક્યું;
ઉતારી છ કાંચળી અધિર વૈખરીની દુ ગે
મયો સરકી તાહરી નયનકુજમાં, આપણે
થયો ત્વંહી મુગેળ ને જીવનને પહાનુ મન્યું.
અનખ અધિકે, વધુ રહસ્યેવ જાનુ મન્યું.

★

મેઠા છું । રસિક પડ્યા

હું જાણું છું કલિક તો વળશે જ પાછાં
રહેલ જે ચરણ આંગણુ 'માહરે' આ
ઉપાડ્યું જે જે જીવનનું ગીત દુર-ક્યારે,
શબ્દો શર શર તણા 'અલી' ક્યાંક ખોવા.

તરેલ તો શખના સ્વર બજાવોને
ઘૂટી ઘૂટી નિજ ધરે ગીત એક મૂલ્યુ.
ના મોલ આંગળે હવે જડતા, હું કોને
થબી મંગેલ ગીતના પડ્યા પં પૂજું ?

જે પોદમાં પ્રવનમી અડીથી જતાં તાં
ગીતો શિનિજતણી પાર, ભરામ રખાવે
તમો હવે તવ સંગે, પડકી દુ રાણુ:
જે પોદમાં ગીતેણાં શબ્દાત નોલ

મેઠા છું સાચી, તને ખમ સોંપી દેવા.

★

નિવમાતવ : જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨]

મોમે-અણુમો | મુરેશ હતાલ

નહાઈને આવેલ જાળકના સમે
(નમ ને નિર્દોષ)
એકાદ એવો શબ્દ જય
કેવો મને છે !

બોયા કરું, મોળા કરું;
ધાખડું
ને .

(આવડે એવી રીતે)

એવે રમાડ્યા હું મરું !

શબ્દો જય દોષ છે
એવું નિરાણુ રખ.... (નૈસર્ગિક !)

મીમન

(મર્ક કાલ મુધી નો હતો જે રકે) ના
પોશાક શા

(બજામયી)
અરે મને મમતા નથી !

★

— — | — મુબાય શાહ

જર્જરિન થઈ ગયેલો આકાશનો દોષ;
હવે ઉઠાવી લો ।
એનાં કાણુંમોથી,
પેની પારના દીપ્ત આકાશની
મને ખજર પડી મઠ છે.

કિંતિનનાં બેગા થયેલા પ્યારણના તાળાં;
 હવે જલદી ખોલી નાખો !
 એની પેલી બાજુના દિવ્ય બકારની
 મને જાણુ થઇ ગઇ છે.

હારા ! | મુલાય શાહ

સર્વતુ પાકી ગયેલુ લાલ ફળ મને ખાઇ જવા દો,
 પીળા પડેલા ચદનો પશુ ગર્ભ જે કાઢીને ખાઇ લઇશ,
 જીવ આવે છે મને,
 ક્યાક મારા જ્વાસથી—
 ગાંઠવી મૂકેલ સધળાં સ્વેત પુષ્પો,
 બિડીને ફેકાઇ જાયે તે પહેલા;
 આકાશનો બીધો પડેલો આ પ્યાલો,
 ચત્તો કરી સૌ ફૂલ એમાં ભરી દો,
 હારા, હું અવકાશની એક મોઝ તાણી
 સમ જાઉં છું.

નિંદગીને | પ્રહલાદ પારેખ

નિંદગી છે તું થઈ એવી સખત
 કે પ્યાર કરવા સમ તારી
 ના દીધો રેવા વખત,
 આમ તો હું છું કવિ
 ને મિતલજે રાજવી;
 તેં ગણ્યો કિનતુ બળદ
 ને ગળા પર ગોળવી છે ધીસરી.
 ખેર, એનેયે લઇ ચાલી રહું મૂંગા થઈ.
 મોત કિનતુ તથ તૂટી ને પડી
 આંખ મારી આંખ તારી
 સંગ લાગે જ્યાં મળી
 વાઈ લઉં.
 ને મળાની થંટીને ડોલવી બજવી રહું.

[નિશ્ચિન્ન જીવન-એકરૂઢ અંકમાં છપાવેલ]

લોહ-છાયા

લોરેન્સ વાન દર પોસ્ટ

અનુવાદક : ડૉ. રસિક પંડ્યા

ખેતરોમાં ચાલતાં ચાલતાં અમે લાગે અફેરે બોલ્યા હોઈશું. અને પ્રયત્નપૂર્વક વાતચીત કરવાની મારી તો હિંમત જ ન હતી. મેં જહોન લોરેન્સની આ નાતાલ-મુલાકાતની ખૂબ જ અતુરતા પૂર્વક રાહ બેઈ હતી. અને હવે, તે આવી ગયો હતો ત્યારે, અમે સરળતાથી વાત કરવાને પશુ અસક્ષ્મ લાગતા હતાં! હું તેને છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી મળ્યો ન હતો. બીચું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયા પછી ફેરમાંથી મુક્ત થઈને જેલના ફરવાળે છૂટા પાયા તે પડ્યા. હું પાછો નાગરિક જીવનમાં પડી ગયો અને લોરેન્સ ફરીથી તેની લશ્કરી સેવા ઉપર લાગી પડી ગયો. તે દિવસ સુધી યુદ્ધના ભયની ભીતરમાં એકબીજાનો હાથ પકડીને જાણે અમે વર્ષો સુધી આસપાસ હતા અને જનપાનીઓને હાથે એક સરખા વાતનાઓ વેઠતા આવ્યા હતા. અમારો છૂટકારો થયો ત્યારે તેણે કે અમે પરસ્પર જે સહજરૂર્ત અને મહાન લાગણી એક સાથે અનુભવતા હતા તે, આજુ-બાજુની યુદ્ધપ્રત્યે દુનિયામાંના અમારાં સંવેદનો સાથે, ફીવીને તૈયાર રાખેલા પોષાકની જેમ આપાદ બધે બેસતી હતી. વિદાયની કાલુની તે કરીલરી આત્મીયતા હું હંમેશાં અનુભવતો રહ્યો છું. તે કાલુ દરમ્યાન મારા મનમાં વિચારોગતો કોઈ ભાવ ન હતો, કે ન હતું અમારી વચ્ચે સ્વભાવિક દોસ્તીનું કોઈ અંતર! અમારી આ ટૂંકી અને બરા મુશ્કેલી આત્મીયતા સામે બંડ પોકરવા માટે સ્વયં અમે સંકેત કરેલી કૂદ અને બીન-ગરરી (એટલા માટે કે તે બેમાંથી કોઈ પણ એક પૂરતું સમર્થ હતું) દોસ્તીથી હું પૂરેપૂરું આધારિત રહ્યો હતો. પરંતુ મેં પાસે-પાસે રહેવાની અમારી ગોઠવણ કરી જ હતી, તો પછી તેને મારાથી

અલગ, આવડો દૂર, આ માટે ફેડી દેવામાં આવ્યો હતો. બસ આ જ સવાલ મારા મનમાં ઘુટાવા લાગ્યો. આને તે એટલો નજીક હતો કે તેના હાથ પકડવા માટે મારે માત્ર અડધો હાથ જ લંબાવવાનો હતો; છતાં પણ અમારી જુદાઈના આ પાંચ વર્ષ દરમ્યાન આજના જેટલો દૂર તે તે ક્યારેય લાગતો ન હતો.

મેં તીરછી નજરે તેના તરફ બેઈ લીધું; યુદ્ધ પહેલાંના કાપાનો સદા દહા પશુ તેને બરાબર આવતો હતો. તેને જાંઘ અને પહેલાંના દરરોર ઉપર આ પોષાક ગ્રામીણ પોષાક કરતાં લશ્કરી ગણવેશ જેવો વધુ લાગતો હતો. કોઈ બિંધન આશયનારા માનવીની માફક અજાન વિચાર અને ઉદ્દેશ પૂર્વક તે મારી આત્મનાં ચાલતો હતો. તેના ચહેરા ઉપર વિચલ મૂર્છાની રેખાઓ છવાયેલી હતી. ખાનદાન મુખ ઉપરનાં સુંદર ભરાવદાર ભવાં નીચે ઠીક ઠીક અંતરે ગોઠવાયેલી તેની વિશાળ માંજરી આંખો અમારી વચ્ચેના આ અંતરને કારણે વધુ આસપાસની લાગતી હતી. જેમ, સમયના ખાડાતા હુમ્મસમાં હુમ્મરાતા વિચ્છેદ અને પરિવર્તન રેતાળ તટ પરથી ઓસરતી ક્ષતિ સમુદ્રની જૂખરી ભરતી ઓસરી ભળ, તે રીતે સ્વિસ પાસેથી સરકી જતો ક્રિસ્ટમ્બરના નમતા પહેારનો પ્રકાશ સુધાં તેની આંખમાં અમી જોડ્યો. પરંતુ આ પ્રકાશ ક્યાંય બદારથી આવતો ન હતો. તેના પોતાના અંતઃસ્તંભમાંના ફરના લારીખિયામાંની થીજ ગયેલી શિયાળાની કોઈક કાલુની ઓસરતી છાયામાંથી તે આવતો હોય એમ લાગતું હતું. તેની આંખો અવળત, પેટી કાલુ કે પેલા સ્વયં ઉપર કેન્દ્રિત થયેલી ન હતી. આ વિધિવત્તાને હું વિનાવિરોધે સહન કરી શકું તેમ ન હતું.

અમારા સંબંધોમાંથી પ્રગટી રહે તેનાથી જુદાજ કારના એના વર્તન ઉપર અકાળો ખિન્નતા હું તેની તાજુમાં આકતો હતો. તે સમયની મારી જાગૃતાવરણ કરતાં મનેકંધા શાશ્વી અને સુષ એવી કાંઈક આતરિક અચ્ચત પીળે એકાએક મારે કપળે લઈ લીધી, અને કેમ જાણે રોજ અને સવાસ પૂછવા ફરજ પાડી હોય એમ મેં પૂછી તાખ્યુ: “તુ ક્યાંક ફરી પાછો મોટાજા હારામા તો ફસાશે નથી ને ?”

હું આંધું કેંકે પૂછવા માગું છું એવી મને પોતાનેય મંથ આવે તે પહેલાં તો, પ્રથમ પૂછાઈ પચુ ગયો હતો. તે ક્ષણે તે પ્રથમ અને એટલા તો અસંબદ્ધ અને દૂરનો લાગતો હતો કે બીજી જ ક્ષણે તે પૂછવામાં રહેલી મારી મૂખોઈ મને પરખાઈ ગઈ. પરંતુ મારા અચ્ચર્ચ વચ્ચે તે સાંભળીને લોરેન્સ આકતો આવતાં અટકી ગયો. મારા તરફ ફરીને, જાણે લાગણીઓની બી સમાધી છુટકારા મળ્યો હોય તેમ સાદાનિક રાહતનો શ્વાસ લઈને તે ખેલ્યો. “તારો આ પ્રથમ સાંભળીને મને નવાઈ લાગે છે. કેમકે તે ક્ષણે હું હારા વિષે જ વિચારી રહ્યો હતો.” થોડુંક અટકાવે જાણે ગેરસમજથી ડરતો હોય તેવું ક્ષિંકુ હસીને તેણે ઉમેર્યું, “આખો દિવસ તેના વિષે જ વિચારતો રહ્યો છું. મારા મનમાંથી હું તેને દૂર કરી શકતો જ નથી.” અને પછી એવી જ રાહત થઈ કેમકે તેના એકાંત સાથે મારું અનુસંધાન કરનાર તંતુ મેં તરત જ ઝાળખી લીધો. આ એક એવી ઉપગ્રિયતિ હતી જેને હું સમજી શકું, અને દૂર સુધી સાથ આપી શકું—છેવટ સુધી સાથ ન આપી શકાય તો કે નહિ! હારાના વિચારનાત્રથી અને નામ-અવયુથી, જાણે તેનાથી હું હમથાળું છરો પડ્યો હોઉં તેરી, એની કુસમ્પ્ત છવતી જગતી આકૃતિ મારી સમક્ષ પાડી થઈ ગઈ. અને તે એટલી હદે કે તેના વિચાર, રૂપાયેલા, ઉત્તેજિત, ફરીમાંથી માછા બેઠેલા અવાજ, જાણે એમ લાગતું હતું કે, ગમે તે ક્ષણે મારી પાછળથી પોકારી બેઠશે “કુરુ”! જાપાનીઓની ‘એય, આય આવ’ કહેવાની આ સૌથી અસમ્ય રીત છે.

આ વિચાર આવતાં જ મારી મરદન ઉપરના વાળ હવાની શીતક્રાંત પ્રત્યે સળગ થઈ ગયા. હિલ્તાઈપૂર્વક એક હાથને પેતાની સામે જ લાખા કરીને અમારી તરફ ઈશારત

કરતા, અને જમીન ઉપર સરકના હસક્રાંતા કીડામાં રૂપાન્તર પામતાં પહેલાં ચોટા પીળા અને મરચિયા પત ગિયાની થાપટા મારતી પાળે જેવો અધીરો ખીન્ને હાથ હવામાં પીંજતા હસાને ‘લોગ બાઈ ના હરવાન...પાસે બેઠેને’ જેવાની બ્રમણાથી મે અજાણતાં જ મે ફરવાને પાછળ જોયું. પરંતુ અમારી પાછળનું એતર તો ખાલીખમ પડ્યું હતું. લાંબા સમય સુધી માનવીનો પ્રેમ પામેલી અને તેણે ખૂબ ખૂબ ચાહેલી આતુર ધરતીએ હક્કપૂર્વક મેળવેલા આરામની શાંત અને સમાધિયમ આશીષ જેવા શિયાળાને એક મોટા જુખરો દુકડો થાકેલી અને લાંધની જમીન ઉપર પડ્યો હોય એમ લાગતું હતું. દિવસના પ્રકાશની હળવેથી સંક્રાંતિની તે ક્ષણે, જાણે એ દશ્ય પોતાના જ અંતરમ્ બેઠાણીની નિદ્રાના આતરિક સ્વપ્નની જેમ દશ્ય પર્ણોત લાગતું હતું; જાણે—અને હારાના હાથ નીચે તુરંગમા હતા ત્યારે, ‘કિચેડને પૂત્લી ઉપરનો સ્વર્ગીય ખ્યાલ’ માનનારી અમારી કપળાને, આ દશ્યદ્વારા આખેજળ બનાવવા માટે, કુદરતે નિશ્ચય કર્યો ન હોય! હારાનું નિર્જીવ જૂત હજી પછી અમારા આ આત્મીયતાથી છપકાતા અને અરોગ્યપ્રદ વાતાવરણમાં પગમાં પાડી રાકે છે, એવું ભાન થતાં જ, કડવાસતું એક મોઝુ આજ પૂર્વેની મેં અનુભવેલી રાહતને અટકે અમી મારા હૃદયમાં સોસડું ઘસી ગયું.

‘મે હારાના હાથ નીચેની તુરંગમા’—એમ કહ્યું, ખડું ને ફોડે કે તે કમાન્ડર ન હતો, છતાં પછી અમારી કેદ ખાનાની દુનિયા ઉપર તેવું સૌથી વિશેષ શાસન આવતું હતું. તે પોતે તો નામદાર જાપાની સરકારના લશ્કરમાં સામાન્ય સાબરન્ટ જ હતો. અને અમારા ઉપરી તરીકે તો શોલાના પુતળા જેવો એક જુદા નામન-કેતાન હતો. પરંતુ તે નાજુક જવાન, વિસમી સદીના સમુદાય કરતો મુસાફારી નવલકથાના કાઈક પાયા નામક જેવો અથવા તો તેના ધૂણિત હરીફની રાત્રીકથાઓના નાયક જેવો લાગતો હતો. અને ભાગ્યે જ તેને ગળ્યા હોઈશું. તેના ક્રાંતિ-મુક્તિ આળના સંક્રાંતિમાં આપે વિરિધતા અને સંખ્યામાં કેવાક વધારો કરી સૈન્ય એ છીએ તે પૂરતો જ તેને અર્થાર્થનાંશ્વર્ય હતો. ટોકિયોમાંની શિટિશ ફોર્મોનો એક વખતેનો મદદનીશ અધિકારી જાહેન લોરેન્સ કહેતો હતો કે અમારા આ કમાન્ડર જાપાનના મહાન લશ્કરી ધરાણામાં નં-મેવો ન

હતો, તેની તેને ખાતી હતી. પરંતુ મોટાભાગે તે કેબે
અથવા યોગેશ્વરમાને બીજા વર્ગના જાત-અધિકારી હતા.
તેથી તે અભિસાપિત મુદ્દકદીઓની જાણી ઉપરની તેની
અપમાનજનક નિમણૂકથી પણ તે માનહાની અનુભવતા ન
હતો. સૈનિકનું ખમીર આ અપમાન કેમ ય વેદી ન લે. હોર-
ન્સના મત પ્રમાણે હારા અધિકારી વર્ગના ન હોવા છતાં
તે જ વધુ મુશ્કેલી હતો. ઉપરી અધિકારી અને માલિક
સાથે જરા પણ આનાકાની વિગત, રજાભેરમે જનાર તે
વિશ્વસનીય સામંતી અનુચર હતા. તેના માલિકની તેણે
લાંબા સમય સુધી અને સંતોષકારક રીતે સેવા કરી હતી.
તેણે કેરિયા, અંચુરિયા અને ચીનમાં યુદ્ધો પણ જોયાં
હતાં. અને તેના પુરસ્કાર તરીકે જ કદાચ તેને તેના સામંતી
આ નોકરી મળી હતી.

હોરન્સની વાતમાં કેટલું તથ્ય હતું તે તો શી ખબર ?
પરંતુ એક વાત ચોક્કસ હતી કે હારા તેના ઉપરી અમલ-
દાર સાથે કશી નાનપ અનુભવતા ન હતા. કેટલું સત્તાધારી
અને વિધિનિર્ધારિત લશ્કરી આનદાનના હતા અને કેટલું
મુદ્દામાંથી લાભ ખાટો હતા, તે તો જાનને એકી સાથે
જોતાં જ જાણી આવતું હતું. તેના ઉપરી અમલદાર
સાથેના ખાસ વ્યવહારમાં હારા જેટલો ચોક્કસ હતા તેટલો
જ તે અંદરખાનેથી પોતાની સરસાઈ અનુભવતા હતા, એમાં
અમને જરા પણ શંકા ન હતી. જરૂર જણાતાં પરિસ્થિતિને
પોતાના હાથમાં લેતાં તે જરા પણ અવગણતા નહિ. ઇન્ડિપેન્ડ-
શન ફરમાન અમારી કતારો અને કમાન્ડન્ટની વચ્ચે
ફેરવવાની રીતે ચાલતા તેને અને જોયો હતો. એ પ્રસંગોને
ઠાળતા મુદ્દા નિર્ણયોને અક્ષતથી પણ લાંબ કરનાર તરફ તે
શંકા પાડતો. અને યુરસાના એક જાનના અર્ધજાતિ આલે-
ખમાં જે કાંઈ હાથમાં આવે તેનાથી પેલા ભિચારને
જરૂરથી મૂકી નાંખતો. આવે વખતે તેણે બેપરવા
કમાન્ડન્ટ તેની જાતવરનો સમય લાગણીઓ સાથે કાપવતના
મેદાનમાં ફરતા શાંત ખૂણામાં જઈને ઊભો રહેતો. અને
ત્યારે એકાદ અને પ્રાંતિકાસિક કમર ઉપર ઝૂલતી તેના
અર્ધજાતિ મોટી બે મુઠવાલી તલવારની ધાતુ જેવી સખ્ત,
પોલાદી, પૂનર્નિર્ધારિત અને સુવેળિત ઇન્જાસકિતથી
શાસન કરનાર હારા જ હતા, અને નહિ કે તેના
કમાન્ડન્ટ.

વિષયભાવ : જન-આરી-કેપ્ટુઆરી ૧૯૧૨

જન-આરી-કેપ્ટુઆરી-૧૯૧૨
નક્કી કરનાર હારા જ હતા. અમને પધારીમાં ક્યારે કાંઈ
મૂકવા, અમારે ક્યારે જાણવું, ક્યાં અને કેવી રીતે અમારે
ક્યાંપણ કરવી, શું અને કેટલું વાંચવું વગેરે નક્કી કરનાર પણ
તે જ હતા. જાપાનની નીતિમતા અનુસાર યુગો ગણીને,
અમારી પાસેનાં પુરતકામાંનાં એકે એકને તપાસીને જ્યાં
જ્યાં 'સુખ'ન' સમુદાય કે સુખખાને પરાક્ષ નિર્દેશ બે આવે
તેટલાં પાનાં કાઢી નાખવાનો કુકમ પણ તેણે જ આપ્યો
હતો. આવે ય અને અર્ધજાતિ હાતિમાં જીવતા હતા, તેમ
છતાં જાણે ત્રણ ત્રણ દિવસ લાગત કે' કહેતાં કે' જ
ખાવાનું ન આપીને, સાંકડી અને ખોચોખોચ ભરેલી કોટ-
ડીમાં પૂરી રાખીને તેણે જ અમારી 'વિચાર શક્તિ' કરવા
પ્રયાસ કર્યો હતા. અને અમે અમારા વિગ્ન અને અપવિત્ર
યુરોપીય સિદ્ધાંતો ઉપર એકાગ્રતાથી ધનન કરી રાખીએ તે
માટે અમને પરસ્પર વાત કરવાની પણ મનાઈ ફરમાવવામાં
આવી હતી. મારા માથુસો પામે તેણે આરાવેલી શીંગો
બસજાર ફેરવી નહિ તેટલા માટે તેણે મને બરાબરનો કટકોયો
હતો. મારી 'વિપરીત વિચારસરણી'ને કારણે જ તેમ
જાન્યુ હતું એવું તેણે માનવું હતું.

છત્ર પીને તે જ હારા, મારી પાસે આવીને એટા
ગાળો અને માર્શિન ડિટ્રીય વિષે એકધારું કેટલું જ બખરી
જતો કેમકે તેમના અંદર તેને લગાવત સત્તાવી રહ્યા હતા.
કલાકો સુધી તે ગોળમેળના ઉમરાવો, ફોર્સ, સાઈવરમાન,
અને ચાંદીના શેગમાં હેલવામાં હેલકી હવા વિષે મને પ્રશ્નો
કર્યો કરતો. અમારા જાંચકી ફોરિયન સંત્રાઓને તેણે જ
હસાવીને વશ કર્યો હતા; તેમની ફરજો વિષેના કુકમો આપ્યા
હતા. અને તેની દષ્ટિ અને મનોભાવ અનુસાર, પુલ તેના
પોતાના કરતાં વધુ અનુપૂર્વક વર્તતા તેમને કરી દીધા
હતા. તેણે અમારા માટે કાપલા ધમ્પા હતા, અને એ
પ્રાપ્તિજનક અર્થે, અર્થેના પુલના અર્થેના અમારો અર્થેના પણ
તે જ તેણાં હતા, સમ્મ કરતા હતા; અને અમારામાંના
કેટલાકને તો તેણે મારી પણ નાંખ્યા હતા.

મહાન તાતોર ઇવાનની બપુંકરતાથીય વિશેષ રીતે તે
બપુંકર હતા. ખાસ કરીને તેના લોહીમાં રહેલાં કુળાભિમાન
અને અમાનુષિતા વધુ બપુંકર હતાં. તે ખરેખર બપુંકર
હિંમુજ હતા. તેની બપુંકરતા એટલે, હામરો વર્ષની

હુલ્લકતા—આટલા બધા વર્ષો સુધી આપડી અમથી લઘુતા બની રહેવા મારે છ'દ્દની પર વેર અને બદલા રૂપે ઝીકાઈ રહે તેવી લાગે કરતા ! તેને જિંવા અને કલ્પવતી ઈયો આવતી હતી; અને તેમાંથી જ તેને એ બને મારે અદમ્ય પિય્ઝાર જન્મે હતા. પરિણમે બપોરે તેનું જીવન—તેના પોતાના કાઈ અમમ્ય ઊંડાણમાં પોતાની જ પીળી સ્વતંત્રતા અને ઇન્દ્રિયાશક્તિ સાથે રહેતું તેલ પોતાનું જ પુરાતન સદા અપ્પા અને અનિરૂદ્ધ રીતે હંકારતું. કાઈ અઘાત તત્ત્વ—તેની અંદર ધૂધી બિહતું ત્યારે અમારામાના સૌથી જિંવા માણ્યોને, તેઓ તેનાથી જિંવા હોવાના જ કારણસર, તેના હાથે માર ખાતા મે જોવા હતા. તેના શારીરિક કેમ્પાવ પ્રથમ સર્વસાધારણ આકારના ઇન્કાર-સમો અને વૈરજન્ય લાગતો હતો. બપોરે કે તે આપણી શરીરનું એક જ બુહદ્ રૂપ—કટાક્ષવિન ન હોય !

તે એટલો તો નીચો હતો કે 'વેતિયો' બનતો માંક રહી ગયો હતો. તેની પહેળાઈ તેને લગભગ ચોરસ બનાવી મુકતી હતી તેની ગરદન ધડી ટૂંકી હતી—નકિવર. તેના પહેળા બમણા ઉપર મીઠા મેસાડેવા માથાનો પ્રાછનો ભાગ તદ્દન સપાટ હતો. તેના વાળ જાડા અને માઠા ભૂરા હતા, ટૂંકા કાપેલા હતા, અને સૂકરની પીઠ ઉપરના વાળની જેમ હવામાં તદ્દન જીભ ઊઠી ગયેલા હતા. વાળનું પોત પ્રથમ એકદમ બરછટ હતું. તેના હાથ અસાધારણ લાંબા હતા અને ઊંટલું સુધી પહોંચતા હતા. તેના રિરોથ રૂપે તેના પગ એકદમ ટૂંકા, અન્યત જાડા અને એવા તો વળેલા હતા કે અમારી સાથેના ખારવાઓ તે 'તવવાર-પગે છુટો' કહેતા હતા. કળછપૂર્વક સોનાની રેખાંધી મહેલા તેના આજા પીળા દાંતથી તેનું મોઢું છતારી જતું હતું. તેના અહેરો લગભગ ચોરસ હતા. અને કપાળ નીચું અને વાંદર-ગપ હતું. આમ હતા તેના સમગ્ર કેમ્પાવ અને આકૃતિ સાથે કશું જ જ્ઞાન-સૂત્ર ન હોય તેવી તેની આખો ખૂબ જ સુદર હતી. તેના જેવા એક આપણી મારે તેની આખો અપવાદાત્મક રિસાળ અને મોટી હતી. તેના નાનુક મનાઈ રાતની છુતિ અને મગકાટ હતા, ઉભાપ્રદ સજ્જ તેનેમવ ગાય હતી. આ બધાંરે હિચુબને કટાક્ષ-વિન બનતો અટકાવવા આ આખોનો કેયો લગતિય પ્રયત્ન કરતો પડતો હતો ! તેની આખોમા બેતાં જ તેનો

ઉપકેસ કરવાની 'છતિ જ' જોસરી જતી. કેમકે તેની વિકૃત કાયામા સુરોપીય સમજાસક્તિથી પર, એક સમર્પિત અને નિર્વાર્ય આત્માનો નિવાસ છે એમ લાગ્યા વિતે રહેતું નહિ.

'જેઓ મરણને શરણે થયા તે સિવાયના અમારા બધામાં જહોન હોર-સેજ હારાના હાથે વધારેમાં વધારે સહેન ક્યું હતું.' અને તેની આખો તરફ સર્વપ્રથમ અમરું ખ્યાન મેં જ્યારે પછુ હોર-સેજ જ હતો, એક દિવસ 'કારાવસત્તમ' ખૂબ મારે ખાંધા પછીના તેના શબ્દો મને બરાબર વાદ છે.

'તેણે ક્યું હતું.' 'તમારે હારા વિષે એક વાત ખૂબરી ન જોઈએ કે તે કાઈ વ્યક્તિ નથી, અરે ખાલુસ પછુ નથી.' તેના કહેવાનું તાત્પર્ય એ હતું કે હારા એક છત્તી દત્તકથા જ હતો; કહે કે મનુષ્ય-વર્ણમાં તેનો આરિઝર્દ માત્ર હતો. આપણી ભોક્ત્રી એકના સાધવાર અને તેનાં વિચારવર્તનને વાદ આપનાર, તેમના પોતાના અગમ્ય લેસલોમા રમખાણ ગંદન આંતરદૃષ્ટિ હારા તો એક સજ્જ-સારોપણ માત્ર હતો. તેની સૂચકિની શાસનમાં, તેનામાં જ કળગી ગયેલાં બે હંબર ને સાતસો ચક્રોને આપણે ભૂવી સજ્જાએ નહિ હોર-સેજને ખાત્રી હતી કે જાપાનના પુરાતન અપ્રગટ કુળાલિમાની આત્માના બધા જ અપખટ મર્મર ખનિતે હારા કરતા વધુ વર્ણસર અને સમજનાર બીજું કાઈ ન હતું. જાપાનની 'શર્ણિય' બાવનાના અર્થિત આહેરોને ચીકારવા બેટયો. વિનત્ર તે હતો જ. તે એક આખી અસિતિત અને સરળ છોકરો હતા. કિચ્છ જળાશુએ તેની આદિ-સચ્ચા પર આક્રમણ ક્યું ન હતું. જીતકાળની 'દત્તકથાઓ અને પુરાણોનું' એની તો અદ્ધાપૂર્વક માનતા હતો કે તેને ખાતર કાઈની પછુ હત્યા કરતા તે ખમચાતો નહિ. મુચુરિયામાં ચીનાઓએ એક ધોરી મામ ઉપર ચુપ સુરોઈ પાંધેરી હતી, ત્યારે સુદિસેમે જાપાની સૈનિકાઈ ખાત્રી-બીજા હરેલી એક આપગાડીને, તેની એક બજુમોઈ જીવનને બીજું બાણ્ય, કેવી રીતે સંકીસવામત મુશ્કેલી—તેની આખી વાત હારાએ હોર-સેજને કહી સંભળાવી હતી.

'પરંતુ તેની આંખમા તો જુઓ,' હોર-સેજે કહ્યું.

હતું, "તેમાં ક્યાંય બિનખાનદારી કે અધિભણિકતાની હાથ ધર નહીં આવે છે? જોકે કોઈ પુરાતન જ્યોત તેના નવા તેજ સાથે સંકેતરૂપે તેમાં ઝળકે છે. આ માણસમાં એવું કેકે છે કે જેને ઘટે મને ખાન અને શ્રેમ છે."

"આ હેતુ વાંકવ અમારામાં એટલું તો અબીકાઈ હતું કે મેં એકદમ તેનો વિરોધ કર્યો. હારાના સિનેનો અમારા અલગમે અને ધિક્કાર સોરેન્સની કોઈ દલીલથી દૂર થઈ શકે તેમ ન હતો અને હું તો તે સાંભળવાજ તૈયાર ન હતો. "સૈનિકો તેને કાંઈ અમથો જ 'શોટંગ' કહેતા નથી." મેં અતિશય તીખારથી યાદ દેવડાવ્યું. અસાધનાં નેનરને 'શોટંગ' કહેવામાં આવે છે. હારાના હાથમાં તે ક્યારેય ન હોય તેવું બન્યું ન હતું. સૈનિકોએ તેને એ ઉપનામ આપ્યું હતું. કેમકે ક્યારેક તો કેપીના કોઈ કારણ વિના જ તે આ નેતર વડે તેમને મૂકી નાખતો હતો.

"તેમાં તેના વાંક નથી," જહોન લોરેન્સ કહેતો હતો: "તમે જોતા નથી કે તેની અંદર વસતા જાપાની દેવતાઓ આ બધું કરાવી રહ્યા છે! ચંદ્રની તેના ઉપર કેવી અસર થાય છે તે તો તમે જ્યાં જાઓ છો ને?"

હું અને સાથે જ મને બધું યાદ આવી ગયું. બધા જ જાપાનીઓના જાગતું ચંદ્ર પ્રત્યેનું પ્રવચન આકર્ષણ—તીવ્ર નસીબાના પૂર્વકરું અને મદન આકર્ષણ—હારામાં જાણે પૂર્ણતાએ પહોંચતું હતું. જો ક્યાંય ચંદ્રસંચિત, ચંદ્રસંચિત અને ચંદ્રસંચિત છત્ર હોય તો તે હારા જ હતો, જેમ જેમ ચંદ્રકક્ષા વિકસતી ગય—ઈન્સુલિન્ડના પેચા અખમથિયા આકાશમાં તે વિકાસ પહોંચે. —ત્યાંથી થકુ નિયતિરચાપક હવામાં પોતાના મુરચુને દિશાચિત કરતી અને કોઈ મૂકેલીને દાઢકતાની હદે પહોંચતી તેની વિકાસપાથ પહોંચેવી મરજૂત! નીચે, પવિત્ર મંદિરના રંગેલા સાંસવાની બાજુએ જોતા ધૂપની જેમ ઈન્સુલિન્ડના લવિંગ, તેજ અંદરની મરજૂતમાંની મુખધીમાં લગી જતું મેહાનેમાંનું મુખમુખને જોયે ચંદ્રતાં ટ્યેના ચડિયાં વચ્ચે લમતું હતું. અને દી-દીપ જેવા ચંદ્ર જવાળામુખીઓની ખીણો ઉપર આકાશમાં શાંતિથી તળેલો હતો—સાચો જ આ અરિ-કેસુનિય-ચંદ્ર જેમ જેમ રહિષ પામતો હતો અને અમારા

જમજની રાત્રીઓના અધકારમાં તેનાં સોનાં પાંચરતો જતો હતો, તેમ તેમ અમે જોયું કે હારાના લોહીમાં એક પુરાતન અવેશ તેની પૂર્ણતામાં ઉત્સરતો હતો. પશ્ચિમાંનો દિવસ અને તેની આગળ પાછળના ત્રણ ત્રણ દિવસ, એમ કરીને સાત દિવસ તો હારા સાથે રહેવામાં અમારા ખાટે મોટામાં મોટું જોખમ જ હતું. મોટાભાગની તેની કૂતમ મારમૂક અને બધી જ હત્યાઓ તેણે આ દિવસોમાં જ કરેલી. પરંતુ એક વખત મારમૂક પતી ગય અને ચંદ્ર ઘટ્ટા મડિ એટલે, તેની રીતે તો, તે અમારા તરફ અસામાન્ય ઓદાર્ય દાખવતો—જોકે ઘાત-જલ્લા હારા તેનું આંતરિક મનિષ્ય, ગાંડપણ અને અનિષ્ટ કોઈ રિચિત્ર રીતે તેનામાંથી ધોવાઈ જતાં ન હોય. અને એથી તો એ જાણ્યો એનાં કૃત્યોનો આભારવજ જતો હતો.

અમારામાંના એકનો શિરઝેહ ક્યો પછીની સવારે, ખરેખર લોરેન્સ સાથે વાત કરતો મેં તેને જોયો હતો. તેના અહેરા ઉપર પીવનની તામી અને ઝાણાની નિર્દોષતા સાથે નવમુધિતો ભાવ જોડે નવજાં પામ્યાનું પડ્યું મને યાદ છે. આગલી રાત્રે એ નિર્દોષ બ્રિટિશ વિમાનીની છંદગીના ભોગથી કેમ જાણે તેનાં મૂળમૂલ, અંગન અને ખાનગી પાપમાંથી તેના ઉદ્ધાર થયો હોય, અને કેમ જાણે આમા-ચીડીયા જેવા તેના કુળ-દેવેની કુષ્મા તત્કાળપૂરતી સાંત ન થઈ ગઈ હોય!

મારા મનમાં આ બધું એક સ્વપ્નની જેમ પસાર થઈ ગયું. એક સ્વપ્નની ગતિ અને વલુષામાં પડ્યું તેમાં હતી. ત્યાં તો લગભગ અર્ધનિદ્રામાં મેં લોરેન્સને વાત કરતો સાંભળ્યો: "જો કે તું પહોંચી જાયો હારા વિષે વિચારતો હોય તે નવાઈ બન્યું તો ખરું જ. મને તેડમે પ્રપ્ત કરું તો પહોંચી અવિરતરૂપે એવા હારાની સંવત્સરી આજે મારા લોહીમાં છે. મેં તને એ વાત કહી કહી હતી!"

એણે કહી ન હતી પહોંચી અમારી વચ્ચેના કોઈ પહોંચી પ્રકારના સેતુને મજબૂત બનાવવાની ઈચ્છાથી—હાલેને પછી તે આના જેવો કંઠાર અને જેનખમી કેમ ન હોય—મેં એકદમ કહ્યું, "નાહિ રે. પરંતુ હવે તો કહે જ."

તેણે ટાર કહ્યું: "ખરેખર સાત વર્ષ પહેલાં, ઈન્સુલિન્ડ અને ઝિનીચના સમય વચ્ચેના તકાવતને ગણત્રીમાં લીધા

છત્રી પરથી એકાદ કપાકની અંતરંગન રહેલી સ્થાત વર્ષ
મહેવાની આ વાત છે. આરા કપાકેના અને બિરડા પડેવા
શરીરના કોંડા અને તામ દર્દની પેલેપારના સ્વપ્નને
નિરાશતા હું તો સ્મરો હતો. તે વખતે અત્યંત દુઃખ, અણે
ફેરા દેવામાં આવ્યો હોઈ તેમ, કોંડા દૂવાના સ્ફુટિતથી
પડેવા કાદા ઉપર બેઠેલા કોક પછીના અવાજ જેવો
'ચીઆક'નો આમંત્રણ-ભાસ મેં સાંભળ્યો. અવાજ તો
અદ્દલ એ જ હતો—'ચુચિનાની દરેક ઝુપડીમાં,
મકાનમાં અને અધારિયા બોમરાઓના કોંડાઓમાં પણ
રહેતી ચપ્પલ અને અર્ધપારદર્શક પેલી નાની ગરૌણિયોનો
જ તે ચીઆક અવાજ હતો. મારી પોતાની કૂટડીમાં
તેની બે ગરૌણિયો હતી, અને એ જાનેને હું ખૂબ જ
ચાહતો હતો. છેક શરૂઆતથી જ કારાવાસના મારા
એકાન્તમાં તેમણે ભાગ પડાવ્યો હતો. અને તેમના પ્રત્યેની
મમતાને કારણે હું માનતો હતો કે માત્ર અવાજ ઉપરથી
નર અને માદાને હું ઓળખી શકું છું. જાણીઓ કે
કોરિયોના સિવાયનાં આકર્ષક કુરમ પ્રાણીઓમાં તો,
કેટલાંય અકવાડિયાં સુધી, મેં માત્ર પેલી બે ગરૌણિયોને જ
જોઈ હતી. તે બંને મારી એવી તો નીકટની બની ગઈ
હતી કે મેં તેમનાં નામ પેટ્રિક અને પેટ્રિસિયા રાખ્યાં
હતાં. અવાજ સાંભળીને જ હું જાગી ગયો કે પેટ્રિસિયા
બોલતી હતી. બીજી જ કણે, દર્દ માટે દવા અને દિવસો
બનીને આવેલા સ્વપ્નમાંથી હું જાગર આવી ગયો. અને
પેટ્રિસિયાના અવાજે તો, હૃદયને જકડીને બેઠેલી નિરાશાની
પણ ભાગ્યે જ શરત રહે એટલી હદે, આરા આડી ચપેલા
બિરડાપેલા અકર્ષક ગયેલા અને દુઃખતા શરીરને
કારાવારના બેજવાળા પથ્થર જેડેવા બોલતળિયા ઉપર
લાવી મૂક્યું.

"આમ તો, પૂરેપૂરું અરીખમ આજુબાજુનું
જંગલ તેની બેચી કવારો જૂંસી નાખીને નજીકથી
જવાળામુખીઓ વચ્ચેના તેના પોતાના જ પાછાવાઓમાં
ભરાઈ બેસતું, ત્યારે જ તે (પેટ્રિસિયા) બોલતી. તેને માટે,
આસપાસની ખીણોમની અંદરહિત ઝળન રાત્રીઓમાં કચરી
નાખતાં આકર્ષકો સામે, આકાર અને રૂપ દેખાના સંપૂર્ણ
નિયોપનની સામે, રહી રહેવાનો આ જ એક જલેતર આર્થ
હતો. એમ 'લાગતું' કે જાણે આવે વખતે પેટ્રિસિયા ગભરાઈ

જઈ-પટ્ટિછની કે પેટ્રિક તેની પાસે આવીને એવી વિભા
જધાવે કે, એ વિશાળ સ્થાન શૂન્યતા કેવળ તેના સાથીદારની
નીકટતાની હાથાને જ જૂસી નાંખે છે, અને નહિ કે અન્ય
નીકટતાને અને પેટ્રિક તરત જ તેને આધાસન આપતો. હું
જાગૃતો હતો કે મારો પોતાનો ભવ વ્યાખ્યાની હતો. કેમકે
જરાજર આ સમયે જ જાણીઓ મારી ઓરડીમાં આવતા.
આ પ્રકરમાં જ તેઓ તમામ ત્રાસ ગુમારતા... કેટલાંય
અકવાડિયાં સુધી તેઓ મને સલાવતા રહ્યા હતા. અવગળ
તેની વિગતો પ્રાગી અજાણની ન હતી, પણ નોંધવા જેવી
વાત એ હતી કે તેઓ હંમેશાં રાત્રે જ ત્રાસ ગુમારતા
હતા..."

હારા અને તેના જાપાની દેશબાંધો કેવા અંદરો-
સિત હતા તે સગી આખે બેવા છતાં 'હારા એક જીવંત
વ્યક્તિ નથી પણ જીવતી જાગતી હંતકથા જ છે'—એવી
લોરેન્સની માન્યતા ઉપર હું હસતો હતો; તેજ રીતે આ
વાત પર પણ દરી નાખી મને વેડિયો માની સિત. પરંતુ એથી
કંઈ વાતનો અતંત આવરતો ન હતો. આ તો આખી વાતની
અજાણી શરૂઆત જ હતી. સાચી વાત તો એ હતી કે
પરુઓ જતુઓ અને વનરખતિની જેમ આ જાપાનીઓ
હજી પણ સમયના ક્રમિક પ્રવાહમાં ડૂબેલા હતા. આ પ્રવાહમાં
જ દિવસ રાત્રીને બેબે હળવે હતો, દિવસે આંધ્રમાસમાં
અને મરિનાઓ જતુઓમાં બદલાતા હતા; કોઈક સંવાદી
લય અને ચંચિતે તેઓ અનુસરતા હતા; અને યુરોપી માનસ
અને સંસ્કૃતિ માટે કદપનાતીત એવા કોઈક સંવાદી
પરિબોધથી તેઓ હેરાવાતા હતા. આ બાબતમાં બાળે તો
લોરેન્સ ધણું કઢી શકે. પરંતુ તે વખતે તો તે ભારપૂર્વક
આટલું જ કહેવા માગતો હતો કે—માત્ર રાત્રીના સમયે જ
કુદરતનાં પ્રાકૃત-તત્ત્વોમાં આવા જગાજૂર લોકો જ તેમના
અંતરાકાશમાં રાત્રીને પૂરતા પ્રમાણમાં પામી શકે. સર્વ અને
સર્વચરિત્ર ઉપર સવાર ચંચિતે કાળની અને તેમની પોતાની
સ્થાનગતતાના કોંડા દૂડમાં પોતાના અપ્રકાશિત તળિયાં સુધી
જરાજર પહોંચી શકે—આ ત્રાસ માત્ર સમુદ્રની ભરતોની
જેમ કેવળ નૈસર્ગિક જ નહિ, અનિવાર્ય બનીઝેરકે-હિં
લોરેન્સ કહેતો હતો. "કદાચ હું સમજી ન શકું, પરંતુ
પેટ્રિક અને પેટ્રિસિયા તો તેમની વિવેચની પ્રહારીના પ્રત્યેક
ઝોલામાં અને પ્રત્યેક યાત્રાવસ્થામાં એ વાત જાણી ગયા-હતા

પૃથ્વીના ગોળાધીની ગતિમાં મહાકાષ અને પુરાણા લક્ષની
દી આવી પહોંચી હતી...

“ પેટ્રિક અને પેટ્રિશિયાના અવાજ સ્વચ્છ, પશુ નહિ
ત્યાં તો આણસને બદલે ઉરાંમ-ઉટાંગના પગમાં પહેરેલા
ત્યાં તેના લશ્કરી નેત્રામાં કંકર અને ઘસણતા પગમાં
રસાળમાંથી મારી કાઢી તરફ આવતાં ચંદ્રાણાં.

“ ‘આકાશમાં વસતા, હે અમારા સહુના પિતા !’
‘‘રા હોઠ આપમેળે જ ફેરી રહ્યા—’ ફરીથી એક તું
‘મારો કારવાઝ બનશે.’ આ પ્રાર્થના હું ત્રીજી વખત બોલી
છી કે તુરંત જ દરવાજો ઊઘડ્યો અને એક કેરિયન
‘ત્રીએ, તાહન અસરકારી જાપાની અને મલાયી લાપાનું’
મંથ્રણ કરીને, એકદમ ઉધ્ધત અને કંકર અવાજે બૂમ
મારી, ‘અધ્યા એય ! આમ આવ, જલ્દી કર.’

“ હું ધીમેથી ઊઘ્યો. એ પરિસ્થિતિમાં હું બીજું કંઈ
કરી શકું તેમ ન હતો. પરંતુ સંતોને તો મારી બહારની
ક્રિયા ઘણી જ ધીમી લાગી. તેણે કાટડીમાં ફેફસાં માર્યાં,
અને ગુસ્સામાં આવીને મને તેના પગ સુધી ધસ્યો, અને
બંદૂકના ફુંદાના ગોદે ગોદે બહાર ખસાળમાં કાઢ્યો. વારં-
વાર તે ‘જલ્દી કર, જલ્દી કર’ એવી બૂમ મારતો હતો
અને ઉદારાઈને છેક નાભિમાંથી ચિથિત રીતે ધૂરકતો હતો.
થોડી વારમાં તો મને કમાન્ડન્ટની કમેરીમાં ધંકી જવામાં
આવ્યો. કમાન્ડન્ટના મેજ પાસે પેલા સ્નેહુ નાવજકપાન
મેઝેનો ન હતો; ત્યાં તો હારા પોતે જ બિરાજમાન હતો.
તેની પાછળ અદ્ભુત કલાકમાં રોષો અને બાજુમાં
બંદૂકો રાખીને સંત્રીઓની એક ટુકડી બેઠી હતી. અગગાદ
વિદ્યુતપ્રકાશમાં કેમ જાણે મધમાખીઓ ડંખી ગઈ હોય તેવી
આંખો વડે મેં ‘તપાસ મંજીના’ પાકીના સભ્યોને
‘તેના આરકામાં ચારે બુજે નજર દોડાવી. છપી પોલીસના
વડા-મથક કેપેતાઈની નિશ્ચિત ટુકડીને મેં જ આ ઉપ-
નામ સાંપ્યું હતું—’મારો ત્રાસ તો એ લોકો જ મુગ-
ચ્છાવતા. પરંતુ તે વખતે તો આરકામાં તેમાંનું કાંઈ હાજર
હોય તેમ જોવાનું નહિ.

“મારો જાતલ મિત્રમાં જન્મવા જ ન પામે તેવી
અગાધ એને સંસાલક આસા પહેલી જ વખત મને લખ્યું
રીતે-ધેરી વળી. એ કે હારા આ ટુકડીમાં જ એક હતો,

વિજ્ઞાનન : જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨]

જ્યાં તે સૌથી ખરાબ તો ન જ હતો. તેના દેશબંધ
સામુદિક કરતૂતમાં ભાગ લેવા પ્રેરતી પેલી રહસ્ય
આવરણકતાની ધેરી અનુભૂતિ તેને તેમની સાથે લગી જ
ફરજ પાડે ત્યારે જ તે તેમને સાથ આપતો હતો. લા
તો એવું હતું કે જાણે તેઓ વ્યક્તિગત રીતે કે
અનુભવી શક્તા જ ન હતા. એમ જ માની લો ને કે ફૂર
એક મોજૂ, પ્લેમ કે કાળા જવરના છવરેણુ રાગચાળ
જેમ, પલકવારમાં તો સમગ્ર પ્રજામાં ફેલાઈ જતું.
તેના મૂળમાં રહેલા આચાર કે વિચાર સામેનો તે
વ્યક્તિગત પ્રતિકાર તૂટી પડતો હતો. આખરે
જાપાનીઓમાં પશુ વિશેષ જાપાની હતો. અને તેણે
આ નાસકૂનમાં સામેલ થવું જ રહ્યું. પરંતુ તે ક્યાં
પહેલ કરતો નહિ; અને ગમે તેમ પણ, મને ખબર હત
લાંબા ત્રાસ કરતાં એકી વખતે ખતમ કરી નાખવાનું હો
વધુ પસંદ હતું. મમજમાં આ બધી દોડધામ સાથે
હારાને વધુ બારીકાઈથી નિહાળ્યો. મેં ‘જોયું’ કે
આંખો વધુ પડતી ચમકતી હતી. અને કપોલ ઉપર રક્તિ
પથરાયેલી હતી.

“તેણે દારૂ ઢીંચ્યો છે—મેં’ માની લીધું. કે
જાપાનીઓના ચહેરાઓ ઉપર મહિરાપાનથી એકદમ જ
જતી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રક્તિમ કાંચ હારાના કપોલ
હતી. એમાં તો બહુ થાય તેવું હતું જ નહિ. તેને કારણે
તો તેની આંખમાં ચમકે છે. ‘થોડો વખત તાસ જોરામાં
સાર છે—મેં’ વિચાર્યું.”

“હારાના કપોલ પ્રદેશની રક્તિમાની બબ્બમાં
અનુભાવ યથાર્થ હતું; પરંતુ આંખમાંની ચમકનું કારણ
બીજું જ હતું, એ વાત તરત સમજઈ ગઈ. જન્મતાં
શુભગાતી મારેલા રિખનના પ્રતિક સખી આશંકાથી
હારા એકદમ બોલી બહ્યો, ‘સૌરેન્સ સાન, ફોરેન્સ કુર્તિ
માસુ વિષે જાણો છો કે ?’

“મારા નામ પાછળ અણધારી જોડાયેલા વિનમ્ર ‘સા
(મહાશય) વિશેષણ અને એવો તો વિદ્વાન કરી મૂક્યો
હારાના સવાલમાંના ‘ફોરેન્સ કુર્તિમાસુ’ની રહસ્યમય
તરફ માન્ય બાન જ મળ્યું નહિ. પરંતુ મેં હારાની અંક
શ્રમણ ઉપર પેલા આવેશની પુરાવાની અલુસમજનાં વાદ

રાતાં બોધાં. અને મારી સાત ઠેકાણે આવી ગઈ. “હા જી, પ્રશ્ન-સાત” મેં પીમેથી કહ્યું : “જગત પિતા ઈશુને ત્રિને ‘જાણુ છું.’ ‘એમ કે ?’” દાંત વચ્ચે આજ સંતોના પુકાર સાથે હારાએ કહ્યું. તેના લાંબા હોહીની વચ્ચે એક જા માટે દાંતમાં જડેલી મુઠ્ઠા જેવા ચમકી રહી. પછી પુરુષીમાં આરામથી લાગવીને અંદરે કહ્યું, “આજની રાત જગતપિતા ઈશુ છું. ખડખડ હાસ્ય સાથે તેણે આ માથાજળનક નિવેદન ત્રણ ચાર વખત પોકાર્યું.”

“કાંઈ પણ સમજ્યા વિના હું પણ મંદ મંદ હસવા માગ્યો. મુઠ્ઠાની સત્તા નીચે, એટલા લાંબા સમયથી મારી 12 થીમાં હું સાવ એકાકી પડી રહેતો હતો કે રાતનો આ કલાક નિયમસરના ત્રાસ સિવાય બીજા કંઈ માટે કાંઈ શકે તેવા મને ખ્યાલ જ ન આવ્યો. મને મહિતો અને મારીખ યાદ જ ન હતાં. તેમાં મેં તે નાતાલનો દિવસ કહ્યો એનો તો મને ખ્યાલ જ ન હતો.

“હારાને તેની આ બહેરાઈ અને મારી દેખાની દિગ્ભ્રમતામાં એવી તો મજા આવી કે, તેની એકતરફી અને વિશિષ્ટ આનંદની તે કણોને હજી પણ તેણે લાંબાવી હોત. પરંતુ ત્યાં તો એક સંતી બારણામાં આવીને બોલો રહ્યો અને આર. એ. એફ. ના મુખ-કેપટનના બપોરે ચર્ચના શબ્દોમાં એક બીજા હાલીવાલા અંગ્રેજીને તેણે અંદર ધકેલ્યો.

“હારા બીજા જ કણે હસતો અટકી ગયો. હિંમતથી એવિસ II પ. ૭૬ કાગિને બારણામાં બોલે તે તેના મોં ઉપર ભારે અણગમો ભરેલી સંક્રાંતી રેખાઓ તણાઈ ગઈ.”

લોરેન્સ આ બધી વાત કહી રહ્યો હતો તે જ વખતે હું હારાની મુખરેખાઓ આબેહૂબ બોલે શકતો હતો. આર. એ. એફ. અમલદારના પ્રવેશ સાથે જ તેને અકાંક્ષાનો હું બોલે શકતો હતો. કેમકે અગાંસ બધામાં બોલ્યા અને તોડગતા હિંમતથી એવિસને તે સૌથી વધુ પિયારનો હતો.

અપકેપટન તરફ તિરકારપૂર્વક હાથ લગાવીને તેણે લોરેન્સને જાણાવી : જાણમાં કહ્યું, “આ હવાઈબોનો કન્યા મારી જાવણીમાંના કેડીઓનો, કમાન્ડર છે. તેની સાથે તમે જઈ શકો છો.” લોરેન્સને પોતાના કાન

ઉપર વિશ્વાસ બેસતો ન હતો. તેના પેચ કોપડતા ન હતા. લોરેન્સના ચહેરા ઉપર અચ્છતા પથરાયેલી અવિશ્વાસની છાયાને પોતાના વર્તનની અતિ ઉદાર ભાવનાની સામીનીરૂપ ગણીને હારા વધુ ને વધુ હમ્મસ કર્યો. ફરીથી પણ તેને આ રીતે હસતો બોલેને વિશ્વાસ બેસવાથી લોરેન્સ મુખ કેપટન સાથે જના આવતો થયો. તેમણે બનેએ, મૂંઝામૂંઝા ચાલવા માંડ્યું. પરંતુ બસણ સુધી જ તેણે પહોંચ્યો. હશે ને હારાએ તેના બિરામણ કરાવતી અવાજમાં ખૂબ મારી ‘રોરેન્સ !’

લોરેન્સ ભારોભાર હતાશા સાથે પાછો ફર્યો. તે કદાચ સમજી ગયો હતો કે હારાની ઉદ્ધરતા એટલી તો આકર્ષિત અને ભર્ષાભરી હતી કે તે સાચી ન જ હોઈ શકે. ત્રાસનો જ તે એક નવો પ્રકાર હોવા બોલે એ. લગભગના હારાના છૂપી-પોચિસના કાંઈ આનંદસાક્ષીએ જ તેણે બધી ખવાણુ હેલુ બોલે એ. પરંતુ હારા તરફ દિષ્ટ કરતાં જ લોરેન્સનો વિશ્વાસ પુનઃજીવન પામ્યો. પરાંપકારની ક્રમ હજી પણ તેના ચહેરા ઉપર રમતી હતી. તેના અર્ધ-કુર્ચ્વ ચહેરા ઉપર એકાદગી અને મોનરેપથી ત્રેકા પીગ હતી વચ્ચે એક અપરિચિત નિમનબહિમા તરવરતી હતી. લોરેન્સની આખમાં આંખ પરાંવીને મોટા ચિહ્ન જેવા અવાજે તેણે ખૂબ મારી. ‘રોરેન્સ, નાતાલ (કુરિસમાસ) મુબારક !’

મેરી (મુબારક) અને ફાંરુ કુરિસમાસ (પિત ક્રાફ્ટ = નાતાલ) — લોરેન્સે માત્ર આટલા જ અંગ્રેજ શબ્દો હારાને મોરે સાંભળવા હતા. અને તે માનતો હતો કે હારાને આવી વિશેષ આવડત પણ ન હતા. આટલે બોલતા બોલતા તો તેણે મોં લાસયોગ થઈ ગયું હતું. પછી તરત જ તેણે નિશાળની જેમ કમકમ પાઈને કમાન્ડન્ટની ખુરશીમાં બેઠાવ્યું હતું.

“બાકી, તેને નાતાલનો આજો પાતંગો ખાસ તો હતો જ.” હું વચમાં જ મેરી ગયો. “એને મોટેથી એ આસાધારણ કહેવાય. પેરે, હિંમતથી એવિસને એક મળીને કારાવાસમાંની આપણી પહેલી નાતાલના ઉત્સવનું આયોજન કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે અમને સંપત્તિ પણ ખ્યાલ ન હતો કે હારા જેવા જુરમચાર તેની ખરવાળી

આપશે. પરંતુ નારાઈની વાત તો એ હતી કે, જ્યારે અમે તેની મંજૂરી માગી ત્યારે દુભાષિયાના કહેવા પ્રમાણે, તે એકદમ બોલી ઊઠ્યો હતો : “ફાએરુ મુરિસુમસુની બિજ્યાની ?” અને જ્યારે દુભાષિયાએ હા કહી હતી ત્યારે તેણે એકદમ સંમતિ આપી હતી. દલીલા કે વિરોધ વિનવણીની તો જરૂર જ ન હતી પડી. તેણે બારપૂર્વક હા પાડી હતી અને તે મુજબના દુકાનો બધે પહોંચી પહોંચ ગયા હતા. હાઈકોર્ટમાં તેને અમરુડું સૂચન એવું તો ગમી ગયું હતું કે તે જાતે તેના હાથ નીચેની બીજી જાવણીઓમાં પહોંચી ગયો હતો. આ જાવણીઓ બિન-ખિસ્તી ચીનાઓ, જંગલી મેનાડેનીઓ અને ખુસ્લીબ જાપાનીઓની હતી. તેણે તે બધાને, મને કે કમને, નાતાલની જીજ્ઞાસી કરવાની ફરજ પાડી હતી. દુભાષિયાએ અમને કહ્યું હતું કે—હારાએ ચીની કમ્પાન્ડને તો મેથીયાક પછુ અમારો હતો. હારાએ તેને પૂછ્યું હતું કે ‘જગત્પિતા ઈશુ કેણુ છે ?’ જવાબમાં તેણે નિખાલસતાપૂર્વક અને પ્રભાલિકપણે કહી દીધું કે, ‘મને તેની કશી ખબર નથી.’ હારાએ તો તેને જુલોડે જ કહ્યો. તેના કામદા પ્રમાણે ‘બોરી વિચાર-સંરક્ષી’ એ જ શુનો હતો. આખી દુનિયા જગત્પિતા ઈશુ કેણુ હતો તે જાણે છે એમ કહીને તે એકદમ આગેશમાં આવી ગયો. નાતાલનો તેણે અકિચો મહિમા સુરેખર વિચિત્ર લાગતો હતો—તદન અસંગત ! અને સુરેખર શોધી શક્યા નથી કે આવું ‘અથ’ તે ક્યાંથી જાણી લાવ્યો હશે ! અને મેં લોરેન્સને પૂછ્યું : “તમને ખબર છે ?” “નહિ રે” ! લોરેન્સે કહ્યું : “વધુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે તેથી મારી છંદગી બચી ગઈ !”

“ફિન્ડ યહને મેં કહ્યું, ” તમે અમને તો કહ્યું કહ્યું જ નથી !”

લોરેન્સે જવાબ લાવ્યો, “ના, મેં નથી કહ્યું, કેમકે ત્યારે મેં મને પોતાને જ ખબર ન હતી. એ કે સગા કરમચાન જે હુડી-જવાની મેં આશા રાખી હતી. પરંતુ વિષયુધ્ધ પૂરું થયા પછી મેં મારા અંગેના કાળોજા જોયા અને જાણ્યું કે તેઓ મને કિસેઅરની રજૂ મીએ જ મારી નાખવાના હતા. પરંતુ હારાના મજબૂત તમે લોકોએ નાવાલનો વિચાર પુરુસોડી દીધો તેથી હું જીવી ગયો. હારાએ નાતાલની શુભેચ્છાના પ્રતીક તરફકે અને મુક્ત કર્યો હતો. મારી

જવાબે એક ચીનને મુકવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ત્યાં બાદ.....”

હારાની એફિસમાંથી હિક્સલી એસિસની પાછા પાછા લોરેન્સ જવાર નીકળી ગયો. અને અમારા સદિયાજ કરાવાસમાં આવીને તે મને મળ્યો. મુક્તિના વ્યાનંદને ફરીથી દમ લેનાં તેણે અચ્ચાનક મારાં તરફ ફળપુ, યાદચર તેમજ નગ્નકન્યા આમારવશ કિમત વદાન્યુ, મને તે શણૂં ખરખર થાદ છે. રમરજો તાખ કરવામાં લોરેન્સને ય વ્યાનંદ થયા વિના રહ્યો નહિ. કેમકે ખૂનીઓ અને આદમ શુનેગારે માટેની હથ સરકારની સાંસ્થાનિક તુરંગમાં અમે બધા ખૂનના હતા છતાં પણ સ્વાતંત્ર્યની અમારી તખત્ત એવી તો સાપેક્ષ બની ગઈ હતી કે લોરેન્સની મુક્તિ બદલ અમે સામા દોડીને તેને અભિનંદન આપવા લાગ્યા. તેમાં છુપાયેલી વિધિવત્તાની ન તો અમારામાંના કોઈને ખબર હતી કે નવો તેને પોતાને જેષ આવી હતી.

ત્યાર બાદ, થોડા વખતમાં જ હારા એકાએક અમને છોડી ગયો. આદર. એ. એફ. અમલદારોની એક દુકડીને અને હિક્સલી એસિસના હાથ નીચેના માણસોના અધિવાસ્ય બનાવીને તેને જાવરના ટાપુએ ઉપર વિમાનપરે બાંધ્યા માટે એકલી આપવામાં આવ્યો હતો. મુખ્યના છેવટના દિવસોમાં દુકડીના જીવતા રહેલા પાંચમા ભાગના માણસો સાથે તે પાછો ફર્યો ત્યાં સુધી તેને અમે જોયો ન હતો. અમારા સૈનિક પાછા આવ્યા ત્યારે જીવતા ભૂત જેવા અથવા તો દુષ્કાળઘરત દોર જેવા લાગતા હતા. ફાટમાં વૃદ્ધાં કપડાંમાંથી તેમની પાંસળીઓ અને હાસડીનાં હાડકાં દેખાતાં હતાં. એ સૌ એટલા બધા નજાગ પડી ગયા હતા કે તેમને લઈને આવેલી, કહેવાયલા મળ-મૂનથી દુર્ગન્ધ મારતી, પશુ-માડીઓમાંથી તેમને ડોળામાં નાંખીને કાંચકી જતા પડ્યા હતા કેમકે તરફથી એસસની એના પડે બમડી રહેલી છંદગીની મંદ નાડી જ માત્ર તેમનામાં આકી રહી હતી—આટલી દહે તેમને ભૂખે મારવામાં આવ્યા હતા. એટલું જ નહિ, તેમને બધાને મરડે કે ગ્રેડી તાવ અથવા તો બન્ને લાગુ પડેલા હતા. માત્ર એક પંચમાંજ જ બચવા પામ્યા હતા. બીજા બધા મરણને શરૂ થયા હતા. જાપાની અમલદારો, એન. સી. ઓ. અને તેમના ફોરીયન

નાથેભોની વર્તુલકે વિરે અને શૈથી વિશેષે તો હારા-વિશે
 હિંદુસની એવિસ પાસે કહેવા બેવી ભયંકર વાતો પડેલી
 હતી. વિકૃત સંજોગોની બધિયાર ગ્રેમ્મીના પ્રાકૃત જાપાની
 ગર્ભ જેવા હારા ફરીથી એક વાર કેન્દ્રધાને આવી ગયો.
 કાયદેસર નહિ, પણ દફતરના તો તે જ સર્વસત્તાધીશ હતો.
 મરવા પડેલા માણસોને પણ તે ફરકારતો, અને કહેતો કે,
 'ખોટી વિચારસરણી', 'ચેતના' અને 'હૃદયના તરંગો હસ-
 મહે' સિવાય તેમને બીજો કોઈ હોય ન હતો. જાપાની યુધ્ધ
 ક્રમેય નબળી પડે તે હેતુથી તે લોકો જાણી સુઝીને જિવાર
 મૂકતા હતા. ગામમાંથી ખાદ્ય-સામગ્રી ખરીદવા માટે શતબ્દ
 વખતે તારની વાડમાંથી છટકી ગયેલા હવાદળના ગણ
 સૈનિકોનાં માથાં હારાએ ધડથી જુદાં કરી નાંખ્યાં હતાં અને
 ગણેય માથાં ધૂળમાં રંગદોળાએકાં જોઈને તેણે તેની તકવારને,
 આટલી ચીવટથી કામ પાર પાડવા બદલ, ચૂમી હતી. અપૂ-
 રતી સાધનસામગ્રી વડે કારણ-ખટકોમાંથી વિમાન-ધર
 તૈયાર કરવા માટે અધમૂવા અને દઈથી રીળાતા યુધ્ધ કેદી-
 ઝોને વિયુષ્ટતાના લિંગતા તાપમાં હાકી જનાર પણ
 હારા જ હતો અને તેમાંના કેટલાક તો આખરે ખાસત્ય પણ
 થઈ ગયા. શેજના વીસમી ત્રીશ સળેની દરિયાનો માગસો-
 ઝોને ભેટ આપવામાં આવતી હતી. ખાર્તાના ઉદરમાં જ
 આ બહુ જોયેયુ અને વેડેયુ હોય તેમ હારાને તેની કોઈ જ
 અસર થતી ન હતી. જાણે કે જાંદગી, તેના લોક-જીવનના
 શુદ્ધ મધથી ભરેલા ખાસમાં જગ સરખો વધારો કે ઘટાડો
 કરી શકતી ન હતી. બહારના ટાપુઓમાંથી પાછો ફરે
 ત્યારે હારા જવા પણ બદલાયો ન હતો. સર્વના તાપથી
 તે ખૂબ જ કાળો પડી ગયો હતો, એટલું જ. જાણે તે ક્યારે
 ય ત્યાંથી ગયો ન હોય, એટલી સ્વસ્થતા પૂર્વક તેણે જીવતા
 રહેવાઓ ઉપરનાં શાસનનો દેવ સંભાળી લીધો; એને એ
 જ લોખંડી પંખ વડે અમને પૂર્વવત્ હાંકવા માંડ્યા

છેલ્લા દિવસોમાં, આખું કારાગાર અફવાઓથી
 ઉભરાતું હતું; હવાની બદલાવી રૂખનો અણસાર પામી
 જઈને દગાભેર અવિશ્વસનીય કોરિયન સંજોગો તેમના
 બૂતકાળના વર્તાવ બદલ અમારી સાથે સમાધન કરી લઈને
 ગ્રેમ વર્ષોવતા હતા; અને ક્યારેક તો તેઓ અમારી
 પાસે આવીને જાપાનીઓને હાથે અપેલી તેમના દેહની
 રૂચામણ બબડી જતા હતા; તથા હિરોશિમા અને

નૌગાસાકી ઉપર થયેલા ધોડકાંઓના અવિશ્વસી હારાનાં
 ઉપરી અમદારોના પગ નીચેની ધરની ધણધણી રહી હતી
 અને ફોટલી હતી; અને પોતાના ભારથી પાછા ઝીકતા
 રાફસી સાપની પાંખના વિલુક્ષણ વળન નીચે ઢંકાયેલા
 અપાનના અંગાનો પ્રકાશ અંખો પડી રહ્યો હતો—મારી
 પરિસ્થિતિમાં પણ હારા એક કણ પણ મૂળ્યો ન હતો કે
 એક પણ વાર અધિર બન્યો ન હતો. થીમ સીની જેમ
 તે પણ આનુષાંગ્ય શું ચાલી રહ્યું છે તે તો જાણતો જ હશે.
 તે જતાં સમય-પદ્ધતીની હવાની આગળ આગળ નિરંકુશ
 દેહની અફવાઓ અને બેકામ આવેશોનાં મોજાંની વચમાં
 તે એક ખાસ સમો જોતો હતો.

યુદ્ધવિરામના ગણ દિવસ પહેલાં જ લોરેન્સ એક
 ભયંકર પ્રસંગમાં સંડોવાયો હતો. એક કોરિયન સંત્રી
 હવાદળના મરવા પડેલા એક સૈનિકને સવામં ભરવા માટે
 બંદૂકના ગોદે બેઠો કરી રહ્યો હતો, લોરેન્સ તેની આ
 અધમતા જોઈ ગયો. તેણે બંને હાથે તેની બંદૂકને પકડી
 લખને એક બાજુ પર ખમેડી નાખી અને પેલા માંદા ત્રૈનિક
 અને સંઘીની વચમાં ધમી મચાવી. બીજા જ હાથે મંત્રીઓની
 કચેરીમાં તેને લઈ જવામાં આવ્યો. હારા નિરીક્ષણ-પ્રવા-
 મેયી તરતના જ પાછો ફરેલો હતો. સંઘીએ તેને બનાવની
 વિગત કહી સંભળાવી. લોરેન્સ પ્રત્યે કાગચી હોવાં જતાં
 તેના દેશના લશ્કરનું અપમાન હારા માફ કરી શકેલો નહિ.
 તેણે તેનાની સોદી વડે લોરેન્સને મોં અને માથા-ઉપર
 એવા તો માર માંચો કે તે પાછો આવ્યો ત્યારે હું એળખી
 શકેલો નહિ.

ગણ દિવસ પછી યુદ્ધ-વિરામ જાહેર થયો. અને અમે
 અમારે નિમત મારેં ચાલતા થયા. લગભગ બે વર્ષ સુધી લોરેન્સ
 હારાને મળ્યો ન હતો. અને એને જોયો ત્યારે તે આશ્ચર્યના
 પિંજરામાં હતો, અને તેના ઉપર મુકદ્દમે આજ્ઞા હતી. મેં
 શું શું સાંભળ્યું ન હતું? હારાને શોધી લાવીને અમારી
 યુદ્ધ-યુગેતારની અદ્યક્ષ સમક્ષ ખડો કરવામાં આવ્યો
 હતો. અજગત, આ પરાક્રમ હિંદુસની એવિસનું જ
 હતું. નરમ, લાયચી પ્રધાન અને તોલગતા હિંદુસનીનાં
 મનમાં હારા માટે કેટલી કવચ, ખરી હતી તેનો મને તો
 અનુદાન પણ ન હતો. પરંતુ તેણે જે સદન કહ્યું હતું, તે
 જોતાં તેની નકર, અશ્ચર્ય અને નિ શેષ કટુતા તેમ જ

વેરવૃત્તિ સર્વજ્ઞ સકાંધ તેમ હતાં. તેણે સુનાવણી વખતે એવી તો ઝેરીલી અને આવેશમય સાક્ષી પુરાવી હતી કે હારાની સગા રહેજુ પણ લગ્નની થવાની આશા જ ન રહી—જૂરી જવાની વાત જ ક્યાં ? તેના હૃદયમાં ભરેલી ભારોભાર કટુતાને કારણે હિંદુસલીના મિત્રજન મુદ્દ-અદાલતોમાં જોવા મળે છે તેના કરતાં વધુ તેજ હતો જ; પરંતુ મુદ્દમાના કાર્યવાહકોની કટુતાને તો કાંઈ ખુલાસો જ મળતો ન હતો.

વિશાળ બમરો ઉપર અકળતાની રેખા સાથે લોરેન્સે કહ્યું : " મને પણ એ જ વસ્તુ વિચિત્ર લાગતી હતી. છેવટે તો, તેમનામાંના કોઈએ જાપાનીઓના ગુરુજ જોવા ન હતા. મને ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી હારાના ન્યાયાધિશોમાંના એકે પણ મુદ્દ મારેએ સક્રીય સેવાઓ આપી ન હતી તેમ છતાં તેઓ બધા જ લોકીતરસ્યા બન્યા હતા. હું પોતે થઈ શકું તેવી પણ વધુ કિન્તાભાર તેઓ બન્યા હતા અને તે પણ આપણે જ કારણે ! "

તેણે વાત એ રીતે કરી કે બાણે તે હારાનો બચાવ કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતો હોય ! અદાલત બહુ પછી જ્યારે લોરેન્સે વિદાય સમયે હાથ લાંબો કર્યો ત્યારે હિંદુસલી એકિસે તે ઝીંક્યો પણ નહિ. અને હવાપહળને અજાતી સવજ કુખમાં અને અક્ષય પીઠ ફેરવી લીધી હતી, તે મારે મન ખાસ શૂન્ય હતું. તેથી હું લોરેન્સને પૂછ્યા વિના રહી શક્યો નહિ; " હારાએ તારી જીંદગી બચાવી હતી એમ તે અદાલતને કહ્યું હતું કે ? "

" અશ્વપત્ત ! લોરેન્સે ઉત્તર વાળ્યો. આ સવાલની આશયક્ષતા અંગે જ તેને આશ્ચર્ય થયું ને બોલ્યો : " મેં એણે કહ્યું કે તરત જ ન્યાયાધિશે તેમનાં સાવ મિત્રસરકરી અસ્થામાંથી મને એઈ લીધા અને ધીમા મંબીર અવાજ, કૌશલ કાળજી ઉપર લખતા હોય તેમ, પ્રત્યેક અક્ષરને છૂટે અને ધારદાર બનાવીને મને કહ્યું, ' કનૈલ લોરેન્સ, તમે કહો છો તે પણ એક મદેલની ગણતરી તો છે જ—અત્યંત મદેલની ! તમને છે તેના કરતાં અદાલતને તેનું મદલ જાણે જ એણે હરી. પરંતુ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે તહેામત-દારનાં કરતૂતોનાં સીધાં પરિણામના કારણે જ લોકો આજે એકી હયાત નથી તેમને તેમની જીંદગી જરાપણ ઓછી "

કિમતી ન' હોત.' તેમની આ વિચારપૂર્ણ વલોકિત માટે તેમને જરા પણ દોષ દેતો નથી.

" પરંતુ ના...ના હવે તેમાં કાંઈ જ થઈ શકે તેમ હતું. અનિવાર્ય રીતે હારા કંસરીની સગા માટેના યુગે દરી ચૂક્યો હતો. "

" તે વખતે હારાની સ્થિતિ કેવી હતી ? " પૂછ્યું. અને મારા મનમાં, પોતાની ગરદન ઉપર હારા બે-મુઠાંથી તેજથી તલવાર તોળાઈ રહી હતી ત્યારે હારા ફેલીઓની જે સ્થિતિ થઈ હતી તેનું ચિત્ર તારું થયું—; બાણે આજે સવારેજ તે પ્રસંગનું ચિત્ર બનાવ્યું હોય એટલું તારું !

" તમારી અવેક્ષા પ્રમાણે જ એક પણ કુતૂહલી આવપશ્યે તેણે અનુભવ્યો નહોતો. " લોરેન્સે કહ્યું : " પે સાવ અણુધડ દુભાવિયાએ કહ્યું હતું તે મુજબ તો—મેં મ લોકોને ગેરરસ્તે દોષો છે અને તેથી હું મત્તપુને બેઠવા તો છું—એમ કહીને હારાએ આરંભ્યો જ તેની ના યુગેગાર કળ્લી લીધી હતી. ' મેં મારી ફરજથી વનુ'ઓ કહ્યું જ કયું નથી—આથી વિશેષ પોતાના બચાવમાં કે જ કહ્યું ન હતું. તેણે કાંઈ સાક્ષી બોલાવ્યા ન હા મારે અંગે પણ કાંઈ પૂછપરછ એણે કરી ન હતી. છેવટ સુધી તે શાંતિપૂર્વક પિંજરામાં બેઠો રહ્યો હતો. આ બધું તો ધાર્મી મુજબનું જ હતું. "

" ધાર્મી મુજબનું ? " આશ્ચર્યપૂર્વક મેં પૂછ્યું.

લોરેન્સે મને સમજાવતી કહ્યું : " હારાએ મુદ્દ એક મા બીમ પ્રકારે મત્ત સિવાયની કાંઈ કશી આશા રા ન હતી. તેણે અભગત મનમાં તો કહ્યય મત્તપુની જાંબ પણ કરી ફરી, અભગત સમજ કરતાં વધુ તો આંતરકુરુ હારા જ તે જે કાંઈ કહેવા મથતો હતો, તે મારે સમજવા કોશીશ કરતી રહી. વધારે પડતા રાંકાટીલ થવાનો અર્થ ન હતો. મર્યાદાનાં તેનાં ક્યનનો આ તો ઉત્તરાર્ધ હાં એને મન મત્તુ ધણું જ અગત્યનું અને મુસંગન હાં એ એક એવો પાયો હતો જેની ઉપર, તેની સમજરાશ્તિ તો સ્થિર બેઠી રહે, અથવા તો ધરાશાયી બને.

" જાપાનમાં હતો તે વેળાએ પણ તે અનુભવતો હ કે જાપાનીઓ ક્રિકેટ, વિષરિત, બર્થમૂલ અને—

કે કે જેમાંથી આત્મહત્યા કરી કાપરની જેમ લાગી છૂટવાને
 મહેલે તેનો દિ મતપૂર્વક અંગીકાર કરીને જીવી બનાવવું
 નિષ્ક્રમ્યે. પરંતુ હારાને માટે આ દરિયિનું એટલું તો
 અણધાર્યું અને અનપેક્ષ હતું કે તેને તદ્દન અચલ કહીને
 ફાગા દેવા તે તૈયાર થઈ ગયો. અને બોલી ઉઠ્યો:
 'ના.. ના.. ના. મરણનો ભય જ તમને બંધાને અટકાવી
 રહ્યો છે.' તિરસ્કારપૂર્વક ક્ષણ પર શૂંકીને છાતી ઉપર
 પાંચે ઠોકીને તેણે કહ્યું, 'હું મરણોજ છું.' હું હારા, કહ્યું
 વધે પહેલાં મરણ પામ્યો છું.'

" અને પછી તે અલગત આખી વાત બકાર આવી.
 સત્તર વર્ષની ઉંમરે, એટલે કે ગર્ભાવસના નવ માસ અને
 ત્યાર પછીના સોળ વર્ષ અને ત્રણ માસ પૂરા થયા ત્યારે,
 સરકરમાં ભરતી થવા માટે ધર છોડવાની આગવી રાતે,
 પાસેની ટેકરીઓમાંના નાના દેવળમાં તે જાંદગીને છેલ્લા
 રામરામ કહેવા ગયો હતો. તેના મિત્રોના આત્માને તેણે
 કહ્યું હતું કે તેના દેશના માટે તો આધ્યાત્મિક અને અધિ-
 ભૌતિક રીતે તે દિવસે તે જાણ પામતો હતો. તેથી મુદક્ષેપ
 ઉપર મરણ જ્યારે તેને લેવા આવશે ત્યારે તે માત્ર એક
 નિધિ જ હશે. અને તેથી ત્યારે આંચકા લાગવાને બદલે
 કાં તો અપેક્ષિત પરંતુ મોક્ષ પડેલા કોઈ વ્હાલસોયા મિત્ર
 તરીકે મૃત્યુને તે સ્વીકારી શકશે. અથવા તો લાખા સમયથી
 અનન્ય ધરાવતી એક સ્ત્રિયને ઔપચારિક માન્યતા
 આપીને સહર્ષ અપનાવી શકશે. તેને સાબળીને તો એમ જ
 લાગે કે આ ધનુષ-પગો, જૂમરા મૂડેલા માથાવાળો પીળા
 ચહેરાવાળો અને ડોલતી આલવાળો છોકરો તેના વડવાઓને
 આનંદ આપી જાય છે. કોઈ ચિહ્ન ધાર્મિક સંસ્થા-આમાં
 જોવાયો તે નિર્ણય જાહેર કરવા માટે જતો હતો, અને નહિ
 કે પામળમાં ભરતી થવાના તેના ક્ષુદ્ર નિર્ણયની જાહેરાત
 કરવા. હવે તો, પરિણામ આગાહી મુજબ જ હતું, એમ
 કહેવાનો મારો આશય તમે સમજી શકો છો ને? "

મેં મૂંગામૂંગા માથું ધ્રુણવ્યું. અને એજ તો રમ પડ્યો
 હતા કે મોસવાની ઈચ્છા જ ન હતી. જોત-જોતે વાત આગળ
 ચલાવી: " તે રાત્રે કારાવાસમાં પહોંચે, તે કાણના આધિપત્ય
 બકારના અને એક રીતે તો તેના માટે અતિદેશીય ગણાય
 તેના રહસ્ય વિશે હું સમજી હતો. જાણે કે હારાનો અંતકાળ
 પહોં હારાની સાથે મધ્યમાન કરી રહ્યો હતો. જાણે કે તેમાં

ચિત્તામાં કોઈ અપરિચિત કોંગ્રાસોમાં આપરી વેણ પહોં
 ઉચ્ચારાઈ ગયું હતું. આત્મહત્યા કરતાં પહેલાં જાપાનનો
 કોઈ યોદ્ધાશ્રમ વીરનાયક અચકપણે હુનિયાની રિદામ લેતાં
 લખે તેવી તંગ, ટૂંકી અને તદ્દન ઔપચારિક પતિમાં
 તેણે સોજના વખતે કવિતા ઉપર હાથ અજમાવ્યો. આજે
 આટલે સમયે પાછું વળીને જોતાં, મને તેનું મહત્ત્વ સમજાય
 છે. હારાની એ છેલ્લી કવિતા મને બરાબર યાદ છે. તેને
 સારામુવાદ કે કે અથવા કરી શકાય—

સત્તર વર્ષની ઉંમરે
 કુરાલિયામાં
 દેવદરનાં વૃક્ષોને હું નિરખી રહ્યો હતો.
 ત્યારે
 પુર્ણિમાના પીળા ચંદ્ર ઉપર
 દરિયામાં ઊડી જતા જંગલી હંસોના પડખા
 મેં જોયા હતા.
 અને આજે,
 કુરાલિયામાં ઉપર ગજતા ચંદ્રમાં
 પાછા ફરતા જંગલી હંસોને
 એક પહોં પડખાએ નજરે ચડતો નથી.

" બિન્ધારો! હું તેને કબજામાં મોકલો થવા
 મથતો જોતો-સાંજળોતો હતો. ત્યાં એકાએક મેં જોયું કે
 અમારી જુમિકાઓ અરસપરસ બહારાઈ ગઈ હતી. મારા
 મનના અધિકારમાં વીજળીના અમકારે મેં જોયું કે હું
 આગ્રાદ હતો જ્યારે હારા—મારો દરોગો, બંદીવાન હતો.

" જ્યારે એકે નાની-શી કવિતા લખવામાં શાણપણની
 શોધ થઈ જેટલે અનુભવ થતો હતો, તેવા મુદ્દ પહેલાંના
 મારા યુવાનીથી જલકાતા અને નિશ્ચિંત દિવસોમાં મેં એક
 વખત 'અકિત-સ્વાતંત્ર્ય' એટલે જાંદગીમાં પોતાને માટે
 પિંજરું શોધવાની છૂટ' એમ લખ્યું હતું. હારાએ તો આ
 સીમિત સ્વાતંત્ર્ય પહોં જોયું ન હતું. તે પિંજરામાં જ
 જન્મ્યો હતો. ખુદ દેવતાઓના મંદાન કુદરે રણકરેલા
 સ્ત્રિયાત્વ થે બધાયેલો, પૌરાણિકતાના કારાગરમાં કેદી
 હતો, તેના માટે મને અનંત કરુણા કોપજતી હતી.
 અને હવે આર વર્ષ પછી, હારા આપણે હતા તેવો જ કેદી
 હતો. અક્ષર મુનુદગી જાહેર થયેથી સળ નીચે તે છેલ્લી
 વખત યુગેમારના પાળમાં જોણે હતો. "

લોરેન્સે આગળ ચર્ચાવ્યું: “હારાને કશું આશ્ચર્ય ન હતું; અને તે એવા તો સ્વસ્થ હતા કે જ્યારે પહેરેગિશ્વરે તેના હાથ ઉપર બેસીએ સરકારી ભોંયરાખાંની ઓરડામાં જવા દાદર બિતરવાનું તેને કશું ત્યારે તે મુખ સીડીની ધાર ઉપર થોડોક બેસી રહ્યો. અત્યંત આત્મસંયમ પૂરક તેણે ચારે તરફ નજર કરી અને મુકેંગો અવાગનાર અધિકારીની બાજુમાં બેસીએ અને હકસલી એડિસને શોધી કાઢ્યા. દષ્ટીદષ્ટ મળતાં જ તેણે બેસીબદ્ધ બંને હાથને જોયા ક્યો—આવાની ય ઉપર. અને તાજેતરમાં જ હંગમમાં વિશ્વચિન્તેતા—પદ પ્રાપ્ત કરનાર કોઈ કુસ્તીબાજની અદાથી બંને હાથને પરસ્પર બેરેવીને અમારા બંને તરફ બિલકભેર હલાવ્યા. આમ કરતાં સરકેશું તેનું સોનેરી રિખત કશોપકલ્પ રણુકી રણું.

“તેના તે વર્તનને કું રજા નિવાળી રહ્યો હતો! તેની એ છેલ્લી ચેષ્ટા તેના વ્યક્તિત્વને, કું જાણું છું તે પ્રમાણે, તાન અનુકૂળ હતી. કેમકે હારાને સ્વસ્થ રાખનાર જે કોઈ હશે, તેને તે વળગી જ રહેવાનો. તેણે સમગ્ર વસ્તુ-સ્થિતિને આ રીતે લીધી તેથી કું અચાનક જ ખૂબ ખૂશ થઈ ગયો, કહેને કે આભારદર જાની ગયો. તે અમારા દષ્ટિપ્રદેશમાંથી આનંદ અને ખેતદિલીશરી વિદાય—એટલા સાથે ગયો તેથી કોઈક રીતે એ માની લીધું કે તેની માદને મિટાવી દેવાનું અમારે માટે હવે સહેલું જાની જશે.”

“એટલે કે હારા આ રીતે આવ્યો ગયો,” એ દાખસી પૂરી અને કેક અનિશ્ચયક-રાહત સાથે ઉત્તેજ્યું, “અતે આ રીતે હારાનું પ્રકરણ પડું થયું!”

“ના જ! જરા પણ નહિ.” લોરેન્સ એકદમ બોલી ઉઠ્યો. તેના અવાજમાં કોઈ અગાધતા, નવો જ રણુકાર હતો. આવા શાંત અને વિચારશીલ માણસના અવાજમાં પણ કેવો ઉત્પ્રસન્ન અને આશ્ચર્યજનક લાગણીનો રણુકા હતો! તે બોલ્યો: “હારાનું પ્રકરણ અહીં પડું થયું” નથી એમને લાગે વળગે છે ત્યાં મુઠી તો એ પ્રકરણ તેના પ્રેમ-ઓરભની જ પૂર્ણાવસ્થા હતું.”

પાછળથી થાત બદલ આવી કે ફાર્સીની આગલી રાત્રે હારાએ પોતાને મળી જવાની વિનંતી કરતો પર લોરેન્સને પાક્યો હતો. હારાએ તેની આ છેલ્લી ઈચ્છા ધણા દિવસો

પહેલાં નોંધાવી હતી, પરંતુ અમારી જમ બે લોકો રાત્રે મુજબની સરકારી કાર્યવાહીના માણુકાર છે તેમને જાણ આશ્ચર્ય નહિ થાય કે ફાર્સીની સવારની આગલી રાતના વાગ્યા સુધી લોરેન્સને તે વિનંતી પહેંચી જ ન હતી અને તેટલી ઝડપે તેણે માડી બદલ કાઢી. તેની સાદૃશ્ય એ એક જ વિચારે પ્રદિપ્ત બની હતી કે અનિશ્ચય માણુસે તેને મળવાની બંધી જ આશા મૂકી દીધી ન અને તેની છેલ્લી નજીવી ઈચ્છા પણ આ લોકોને બારે ૩ પડી—એવો કસો ખાત્રી સાથે ખૂલુને બેઠવાની તે તૈયાર કરતો હશે. હારાનું કેદખાનું ફિખના ખીજા કિનારે હતું અને બંધી જ અનુકૂળતાએ છતાં મધરાત પહેલાં પહેંચી શકાય તેમ ન હતું.

સંધ્યા અતિશય સ્તંબ્ધ અને શાંત હતી. જણે અગ્નિનાં આશ્વર્યો પહેરીને પધારતી કોઈ દેવીની જે પૂર્વમાંથી ધીરે ધીરે નીચે બિતરતી રાત્રીનાં લાવણ્ય એ જાણવડને નીરખીને તે શ્વાસ લેવાનું જ બૂધી ગઈ હો એમ લાગતું હતું. જણે કોઈ પીરશ્વિક વનપર્વ મ સમવેલાં શાહમુળનાં પીંજની કિનાર જેની વનસ્તિતાર અધારી સીમા ઉપરથી સાથે પથરાયેલી જમીનની કા જુડાયા ઉપરવાસે, એટલે પૂણિમાનો ચંદ્ર એવો ખાઈ પૂરેપૂરો બદલ આવી ગયો હતો. ત્યાંની જીવંત અને સાનુકૂળ આદક હવામાં ચંદ્ર તેના મૂળ કદ કરતાં બમણો લાગ્યો હતો; પાસની બીનાશવાલો અને તેની પોતાની જ્યોત્સ્નામાં દ્રવતો લાગતો હતો. જંગમની ઉત્તર બાજુ અને તેની ખીચોખીચ પીંજવાળી કિનારને લાગીને જે ફરપર્વનો લંદરી સોદાગર તેની પસંદગીના રેશમના તા ઉડે તેવો સાદગરિકતાથી અને દક્ષતાથી સફેદ અગાધી જે ઉપર સમુદ્ર તેનો સોનેરૂપે મટેવો દરખારી જાણ્યો ફરી કે ઉડવતો—મડી કરતો હતો. તેનું પુરાણું હળુહળુ ગળ લોરેન્સના કાનમાં ગૂંજતું હતું. પણ ફર ક્ષિતિગતમાં સર પણ કળાશ ધારણ કરવા લાગ્યો હતો. જાણુડિયા રંગ સત્તાવાહી અને સોનેરી રંગમાં ઉદાસ લાગતા તુટક તુ: વિષુત-પ્રકાશને લીધે, એક કિનારી ઉપર દૃષ્ટિવાળા પહેલાં વાંકાં અને ખાંચાખૂંચીવાળાં વાદળનાં રિખ અનાદૃત થતાં હતાં. અને પોતાની સાથે જીંદગી મેદગાન અને વીજળીના લમ્પી સમુદ્ર સરદાચાતમક સાંકડા વર્તુળો

ભારતી-મેદા-લેખ એમ લાગતું હતું. એક, દિવસની સંજ્ઞા અને બીજા દિવસની સવાર વચ્ચેની સમિ-પણ જેવી તે પરિસ્થિતિ હતી. અને રાત પશુ તેરીજ હતી. ત્યારે લોરેન્સનું રૂપ રાત્રી પશુ, કિતિજ ઉપર તરવરતી વીજળી અને તેના અમકાર જેવું જ તરફ, અનિશ્ચિત અને વચ્ચે વચ્ચે જાકતુ દેખાતુ હતું. છતાં પશુ જિંદગીની સાર્થકતા, સુંદરતા અને સમરતા અંગેની તેની અરુપ અને અકથ્ય અભિવિ કાઈ રાજ્ય શી પ્રત્યક્ષતા અભિસારે જતી રાજ્ય-શક્તિની જેમ, ઉપરથી આતુર-પરે સરકતી આવેશપૂર્ણ રાત્રી જેવી મોટી અને વિરાળ હતી. પુલ, ચાતના, પ્રકાશ કુધા અને અંધારા ગુરંગનાં મુરકેત માત્રામય વર્ષો—આ બધું જ પેલી ક્ષણની સુવર્ણપ્રકાશમાં મુકવાં તેને હળવું અને નહિવત્ લાગતું. અપણા બદનામ અને અધૂરા અતીતને ચરણે હજી બીજી એક જિંદગી સમર્પણ કરવાનો વિચાર જ તેને તદ્દન અર્થહીન અને અસહ્ય થઈ પડ્યો. તેના મનમાં બળવાની ભાવના જાગી. આવી મનોદશામાં તે મધરાત પહેલાં થોડી વારે ગુરંગ ઉપર આવી પહોંચ્યો. તેણે જોયું કે તેની શાક ભેગાઈ હતી. થોડી જ વારમાં તેને હારાની કેટલી ઉપર લઈ જવામાં આવ્યો.

બધા જ અભિરાપિત માણસોની જેમ કેટલીકા હારા એકોએ જ હતો. લોરેન્સને અંદર લેવા માટે બ્યારે બ્યારણે કોઈપણ ત્યારે પુરથી પાસે હોવા છતાં હારા બારી પાસે જ બોલો હતો. સળિયા પાસે મોં રાખીને તે આંતરને જોઈ રહ્યો હતો. અંદરના અધિકારના વિરોધાભાસમાં બહારની ચાંદની એવી તે વૈવિધ્યપૂર્ણ અને સઘન લાગતી હતી કે જાણે ચોરસ બારી ઉપર રેશમનો દુકડો બંધી દીધો ન હોય. તેણે દેખીતી રીતે જ સુકાકાંતોની આશા મૂકી દીધી હતી. વધુમાં વધુ, તેના એકાદ સંત્રી સાથેની યથા-સમયની મુલાકાતની તેને અપેક્ષા હતી. તેથી તેણે દરવાજા તરફ ફરવાની કે કે પશુ બોલવાની એટલું કરી નહિ. પરંતુ સંત્રીએ જેની બતી સળગાવી કે તે વિરોધ દર્શાવવા દરવાજા તરફ ફર્યો અને તેણે લોરેન્સને જોયો. પીક ઉપર ભારે ટકો પડ્યો હોય તેની ચળવળથી તે દ્વંદ્વ થયો. હોશિયારની સ્થિતિમાં આવીને તેના મુલાકાતને તેણે શાંતિ અને મંજીરતાપૂર્વક નમન કર્યું. તેના આ નમને લોરેન્સને કહી દીધું કે તેણે અંતર અકથ્ય રીતે બળભર્ય

કાઠ્ય હતું. તે નીચે નમ્યો ત્યારે લોરેન્સે જોઈ લીધું કે તે માથા ઉપર તાબે જ મુકો કરાવ્યો હતો. તાજી હમત ફરેલી ચામડી વિવુલ-પ્રકાશમાં સાદીનના જેવી ચમકતી હતી. લોરેન્સે સંજોને થોડું વખત તેમને બંનેને એકા આપવા કહ્યું અને ફરીથી દરવાજા બીડાયા. એટલે તે નતમજક પ્રણામ કરી દ્વંદ્વ ચતા હારાને કહ્યું.

“મોડા આવવા માટે હું દિવાળી છું; પરંતુ મ તમારા સંદેશ છેક ચરે નવ વાગે મળ્યો. હું માનું છું તમે મને ક્યારેના ય નકામે મળી કાઢ્યો હશે. અને મોં લીધું હશે કે મેં આવવાનો ઈન્કાર કરી દીધો છે.”

“ના. સૌરેન્સુ-સાન ” હારાએ કહ્યું. “ના, એ નથી. તમે આવવાનો ઈન્કાર કર્યો હશે એવો તો મ વિચાર પણ આવ્યો નથી. પરંતુ મને ભય હતો કે અને કારણેસર મારો પત્ર તમને પહોંચાડવામાં જ ન આવ્યો હોય. તમે આવ્યા તે બદલ હું તમારા પ્રણામ છું.” અને તમને તકલીફ આપવા બદલ ક્ષમા માનું છું.” એ અનિવાર્ય ન હોત તો મેં તમને તકલીફ આપી જ ન હોત. મને મા કર્યો. પરંતુ મારી વિચારસરણીમાં કશુંક બોલું છે અને હું જાણતો હતો કે માથામાં બોલો વિચારો સંધરી અરવાજા મારા માટે કેટલું કુશર છે, તે તમે સમજી શકો.”

હારા થીમે થીમે અને સવિચાર, વિનમ્ર, એકંધાર અચળમાં બોલતો હતો. પરંતુ લોરેન્સ તેના અવાજનું ઉપરથી જ કહી શકતો હતો કે તેના વિચારો બીજા છત ત્વરિત પ્રવાહમાં બહારના સમુદ્ર તરફ વહેતા હતા—અરે પહેલાં ક્યારે ય વહા હોય તેથી પશુ જોડી તેની પોતાની જ ખીજીમાં તે વહેતા હતા.

“વિચારો! બાપકે દેખા! કુશર ગરીબકે દેખા! લોરેન્સ વિચારતો હતો. આ પડીએ પશુ મુશીબત તે “વિચારસરણી”ની જ છે—તેની પોતાની કે બીજા લોકોની “વિચાર-સરણી” બહારલેવી હોય છે જ.

“હારા-સાન! ક્ષમા આપવા જેવું કશુંક નથી.” લોરેન્સે મોટીથી કહ્યું. “તમારો પત્ર મળ્યો કે તરત જ હું આવ્યો છું. અને જાળબાંધી આવ્યો છું. હવે વાત શું છે તે મને કહો એટલે હું પ્રમત્ત કરું” અને સંકાપર બની શકું.”

તેના નામ પાછળ માનવાચક 'સાન' સ્પષ્ટ વાપરતાં સૂરેદેવીના આળસ સમા હારાની કાળી અને ત્રાંસી આંખો જે રીતે અમકા બીડી તે ઉપરથી લોરેન્સ સમજી ગયો કે કેટલાય મરિનાઓ થયાં તેને આ રીતે કાઢીએ બોલાવ્યો ન હતો.

"રોરેન્સ-સાન!" તે એકદમ બોલી બીધો. જાણે પોતાના શિક્ષકને વિદ્યાર્થી કે સમજવતો ન હોય! એક ક્ષત્રસત સાન્નિધ્ય-મેજર તેના દુરમન સાથે અને તેય અમકાદાર સાથે વાત કરતો હોય તેવું લાગતું જ ન હતું: "વાત એટલી જ છે: તમે હમેશાં, અને લાગ્યું છે કે, હમેશાં અમને જાનપાનીઓને સમજાવ્યા હો. હું તમને શિક્ષા કરતો હતો ત્યારે પણ અને લાગતું હતું કે શિક્ષા કરનાર હું ન હતો, એટલું તો તમે સમજતા જ હતા. તેમ કથી વિના મારો છૂટકો ન હતો. અને તેના માટે તમે ક્યારેય મને ધિક્કાર્યો નથી, તે પણ હું જાણું છું. અને હમેશાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તમે અંગ્રેજો એક ન્યાયપરાયણ અને સર્વજનનાર પ્રજા છો. અમારી માન્યતા મુજબ તમારામાં ખીન ગમે તે દોષો હશે, અમે તમને ન્યાયપ્રિય તો માન્યા જ છે. તમે જાણો છો કે મને મૃત્યુનો ડર નથી. મારા દેશની જે અવદશા થઈ છે તે જાણ્યા પછી મોત આવતી કાલે આવતું હોય તો ભલે આજે આવે. હું ખૂશીથી મરીશ. જ્યો, મેં માથાના બધા જ વાળ ઉતારી નાખ્યા છે. નિર્ભય સંયુક્તિ સ્નાન પણ કરી લીધું છે. મોઢું અને છાંયે સારું કરી નાખ્યું છે. કાચ પણ ખજી પીઈ લીધો છે. મને તકામિયાણું માટે તૈયાર થઈને પાણીનો છેલ્લો ઘૂંટણ જી પી લીધો છે. મારા મનમાંથી કુનિયા પ્રત્યેની અસહિતિ યોગ્ય બેસી નાખી છે, મારા શરીરમાંથી ધોઈ નાખી છે. હિલક મૃત્યુ માટે હું હવે તૈયાર છું. બાકી મનોમન તો 'ક્યારેય' થ અવસાન પામેલો છું—વર્ષો પહેલાં તમને તો મારી મૃત્યુનો સંભાવના હતી અને મૃત્યુની વસ્તુ નથી, 'વંદ્યુ' વળ... કેવળ... કેવળ તમે કહો છો તે જ કારણે મારે શા માટે મૃત્યુ મોકળું? જે સીનકોને મૃત્યુ દંડ મળ્યો નથી, તેમણે મેં કયો હોય તેવા કયો મૃત્યુ મેં કયો છે તે જ અને સમજાવું નથી. આપણે બધાએ એક બીજાનાં ગળાં કાપ્યાં છે. હું પણ સમજું છું કે તે સારું નથી. પરંતુ આ તો પુદ્ગલ મેં તમને સમજાવ્યું કરી છે અને તમારા માણસોની

હત્યા પણ કરી છે. પરંતુ તમે મારા કાચ નીચેના જાપાની. સીનક હોત અને એવું જ વર્નન ક્યું હોત તો મેં તમને જરાય એમની સમજ કરી ન હોત, કે એક પણ હત્યા બાકી રાખી ન હોત. સાચી વાત તો એ છે કે તમારા બધા પ્રત્યે હવે એટલો કુદ્દો તો હું મારા પોતાના માણસો પ્રત્યે પણ ન હતો. ખીન કાણીની સરખામગીમાં હું ધણો જ માયાળુ હતો. લાકરી શાસન અને શારકાની દિગ્ધિએ વિચારતાં તો, તમે ભલે ન માનો, હું ધણો છૂટકો. આપનારો હતો. હું જે આટલો કંટો અને કોર બન્યો ન. હોત તો તમારા બધાં મનોભાવ તરી મળું હોત. અને બધા જ મરણને સરખું થયા હોત. કેમકે તમારી વિચાર-સરણી તદ્દન ગણત હતી. અને નામોશી પણ એવડી જ મોટી. હું ત્યાં ન હોત તો હિંદુસતી એલીસ અને તેના બધા માણસો જોડી હતાશામ્ને તે ટાણ ઉપર જ ખતમ થઈ ગયા હોત. ખોરાક અને દવાદારનાં વદાણું ન આવ્યો શક્યાં તેમાં મારો કાચ ન હતો. હું મારા સીનકોને મારી મૂકીને જ છવાડી શકતો હતો. અને જેમનામાં જીવનતત્ત્વ હતું તેમને મારી મૂકીને વધુ પુરુષાર્થ માટે હું બચાવી રહ્યો હતો. અને જુઓ તો, આજે એજ મૃત્યુ માટે મને મૃત્યુદંડ મળે છે! આપણા બધાના સામાન્ય મૃત્યુની વિશેષ મેં કયો મૃત્યુ કર્યો, તે જ અને સમજાવું નથી. મેં જે ખીનને કાઢી મૃત્યુ કર્યો હોય તો તે કેવી રીતે અને ક્યાં કારણોસર તેટલું મને કહ્યું. અને હું આનંદથી મોતને ભેડીશ."

"શું કહેવું તે જ અને સમજાવું નહિ." લોરેન્સ. હતાશ થઈને મારા તરફ ફર્યો. આ કમળખત મુદ્-સમિતિ શરૂ થઈ ત્યારથી હું મારી જાતને પૂછતો આવ્યો હતો તે જ સવાસ તેણે મને પૂછ્યો હતો. ખરેખર મને કે જ સમજાવું ન હતું. અને આ કાચવાલીનો કાઈ કાચો જાણતો ન હતો. આપણા માટે પરાયા એવા જાપાની કાનૂનનાં જિલ્લા, જિલ્લા અને સરકાર અને તેનાં જિલ્લા અમલદારો આપણને જે રીતે સજા કરતા હતા, ફાંસી દેતા હતા, તેનાથી આ અમારું જરાપણુ ઓછું દુષ્ટન ન હતું— કેમકે હારાને જે કાચ હોય ફાંસી દેવાની હતી તે તેના દેશનો કાચો ન હતો. આર, તેના વિષે તેણે ક્યારેય સાંભળ્યું સુદાં ન હતું. તેણે તેના પોતાના આત્મનો દોડ તો નહોતો જ કર્યો. જે ક્યારેય કાઈ વ્યક્તિ પોતાની

“નનને વશદાર રવી હિય અને જાખા શા અતર-દીવડાને
અનુસરી હોય તો તે આ લય કર હી ગુણ જ હતો તેણે
કદાચ શુભ હેતુઓ માટે અશુભ કામ કર્યો હશે પરંતુ હવે
અશુભ માર્ગે શુભ હેતુઓને વાળીને અપ્રયોજ્ય તેણે જ-વાળ
કેવી રીતે આપી શકવાના હતા ? મારી નજરે તો જે અર્થ
ચૂક્ય છે તે ન થયું કરી શકે, તેવા અને તો અર્થ દડ દેખાતો
નથી કેવળ રેર પ્રેરિત દડ જેવી વાજણી કાઈ સખ નથી
અને આ સ કુચિત અને આછકરી વૈરવિધી તો વર્તમાનને
આગળે કન કિંત અતીતને જી-સદોરી આપવાનું જ સાધ
છે અને કે કહેવાનું જ સજીવ ન હતું

હારાની શોભાનીપ દશા માટેની લોરેન્સની સત્પત્તા
આ સ્મરણોથી એટલી તીવ્ર બની ગઈ કે અધકારથી
ધેરાતા આકાશ તરફ હાથ વિઝીને તેણે રડી દીધું

“પરંતુ તમે કે ક તો કહ્યું જ હશે ને ?” મે પૂછ્યું
અને થોડી નાર રહીને ઉમેર્યું “તમે પ્રમતે જેમના તેમ
તો ન જ છોડી શકો ને ?”

“અવખત, મે કશું ક તો કહ્યું જ” તેણે ઉદાસ કહે
ઉઠ્યાનું “પરંતુ તે સાચ અપૂરતું હતું મે તેને એટલું
જ કહ્યું કે ‘હું મારા જીવે જ સમજી શકતો નથી અને
જે મારા હાથમા હોય તો હું તને સદર્પ મુખ કરી દઈને
સીધો તારા કુટુંબમેળો કરી દઉં”

“અને તેનાથી તમને સતોષ થયો ખરો કે ?”
મે પૂછ્યું

લોરેન્સે માથું ધુણાવ્યું તે એમ માનતો ન હતો
કેમકે ફરીથી ખૂબ નીચા નીચીને સનામ ક્યો વાદ લોરેન્સને
આભાર માનતા માનતા તેણે ઊંચું નેઝીને પૂછ્યું હતું
“તો પછી માફ શું કે વાત ?”

લોરેન્સ માત્ર એટલું જ બોલ્યો હતો “તમારા
અતરથી તમે એમ વિચારી શકો, હારા-સાન, કે મારા
દેશ બાંધેલો આજે જે કરી રહ્યા છે તે-તમારા મત
અનુસારનો અન્યાયી અને અયોગ્ય વ્યવહાર-ધુલ
દરમિયાન આપણી વચ્ચે બનેલા પ્રસંગો, ફરીથી ભવિષ્યમા
ક્યારેય બનવા ન પામે તેટલા માટે જ મવામા આવે છે
તમારા અ ક્રમ હેઠળની તુરંતમા હતાશ અર્ધ ગયેલા મારા

માણ્યોને હું કહેતો હતો તેમ, તમે પણ તમારી જાનને
કળી શકો-ત્યાગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનો પણ એક માર્ગ
છે પરંતુ અમા જ આપણે વિજયનો રાજમાર્ગ મેળવી
કાઢવાનો છે કદાચ આજ માર્ગ તમારા મનના સમાધાનનો
અને વિજયનો હોઈ શકે”

લોરેન્સ બોલે મને “જાપાનીઓ ખરેખર વાળગી
વશ થઈ જાય ત્યારે જે પ્રકારનો શ્વાસ લે છે તેવા પ્રયત્નો
શ્વાસ લઈને હારાએ કહ્યું, ‘લોરેન્સ-સાન, આ તો
એકદમ જાપાની વિચાર છે !’

“એક અઝેઝ અમલદાર અને બીજો જાપાની
એન સી ઓ બન્ને એકબીજાના આપમા આપ
પરોડીને લાખા અપત મુદ્દી બિલા રહ્યા બકાર ભરી ભરી
આદની પધરાયેરી હતી તેના રૂપેરી તાર દરદરની
અશ્વજ મેધવર્જનાના પ્રતિભાથી અને અદશ્ય સિતિજ
પરની વીજળીના કમકાથી મદ મદ મૂંગતા હતા

“હારાએ જ પહેલો શાતિયો ભગ કયો તેની
અનેબી રીત મુજબ એવિ તાબા હસીને સાચ અસ બહ
રીતે તેણે કહ્યું મે તમને એક વખત નાતાલની સરસ બે
આપી હતી ખરું ને ?”

“ખરી વાત છે” મે આનંદ રહિત સ્વરે કહ્યું અને
સાહજિકતાથી ઉમેર્યું “તમે મને સાચે જ નાતાલની ખૂબ
સરસ બેટ આપી હતી આજની ગતે તપે આ વિચારને
તમારો સ ધો બનાવી લે”

“આખા રસ્તે હું તેને ખાસ સાથે લઈ જઈ શકીશ
ખરો ?” અનાજમા આનંદના બિહાર સાથે હજી પણ કસતા
હસતા તેણે પૂછ્યું “જ્યા જાઉં છું ત્યા જના જેવું
ખરું કે ?”

“જરૂર-ખામ તો સયોમે જે રીતે કાવતુ રચે છે
તેથી” મે જવાબ આપ્યો “આખા રસ્તે અને તેની પેઠે
પાર તેને સાચે લઈ જવામા જ તમારું રિત છે”

“તે જ વખતે મ ની ત્યા કાગ ર થયો અને તેણે મને
જણાવ્યું કે મારો જવાનો સમય તો ક્યારનો થઈ ગયો
હતો

“અનવિદા, હારા-સાન” ખૂન નીંધો, લગીને

મે કહ્યું. તેણે જાપાનીએનું 'પ્રાચીન' વિદાયવેલું 'હ્યયયુ' : 'જેવી ઇશ્વરેચ્છા.' 'અમાપ અને અદ્યય નશીબસાદની જાણ' આ શબ્દમાં ભરી ભરી હતી : 'અસ્વિદા, પ્રજા તમારું રક્ષણ કરે'—મેં કરી કહ્યું.

" 'જેવી ઇશ્વરેચ્છા !' હારાએ અસ્થતાપૂર્વક એટલા જ નીચા વળીને કહ્યું. 'જેવી ઇશ્વરેચ્છા ! તમારી આવી મોટી ઉદારતા માટે, તમારા શુભ આગમન માટે અને સૌથી વિશેષ તમારા માનવતા સંબંધે માટે આભાર !'

" હારા તરફ ફરીથી જોયું એટલે આશ્ચર્યમ ન હોવાની બીજી કોઈ જાણ થઈ ગયો, અને આજવા લાગ્યો. પરંતુ જેવો હું દરવાજા સુધી આવ્યો કે હારાએ ફરીથી મને બોલાવ્યો, 'રૌરૌસુ !' જાપાનના કારાવૃક્ષમાં સખાહંભારના ગ્રાસ પડી કમાન્ડન્ટની કચેરીમાં એક વખત તેણે મને આ રીતે જ બોલાવ્યો હતો. હું પાછો ફર્યો. અને મેં હારાને આથી વધુ આનંદ ક્યારેય ન પુણે હોય તેવા મોકળા મનથી હસતો જોયો. તેના આંખો પીળા દાંત અને તેની સુવર્ણ આંખો દેખાતી હતી. દષ્ટાદષ્ટ મેળમાં જ તેણે બિનમજાકરે કહ્યું : 'નાતાજ સુખારક, રૌરૌસુ સાન !' "

લોરૌન્સે વાત આગળ ચલાવતાં જણાવ્યું— " તેમ જ્યાં હારાની આંખો હસતી ન હતી. એક એવી કણનો પ્રકાર તેમાં હતો કે જે મુશ્કેલ કણોને એળંગી ચૂકી હોય અને જેમાં બધા જ પારિવં અને આધ્યાત્મિક સંધર્મો એળંગી જતા હોય, અને બિનમહત્વના બની જતા હોય; તથા સમગ્ર પદ્ધતિ અને અપૂર્ણતા બધાં અદ્યય થતાં હોય, અને સમગ્ર અને પ્રભાવશાળી વચ્ચેની લીડી ધૂસરતા જે રીત રહી જતી હોય ! પછી હારાના વિચિત્ર અને કોઈ વહેરામાં પણ પરિવર્તન આવી ચયું...મેં જોયા હોય તેવા બીજા કારણ કરતાં હારાનો પ્રાગૈતિહાસિક અને અમાનવી સંકેતો વધુ મુદ્દ લાગ્યો હતો. એથી અને પેલી આદિ અંતઃકથાની આંખોમાંના તેના લાગણો કારણે હું એવો તોલ્યાંગીવર્ણ બની ગયો હતો કે કોટલીમાં પાણ વળવાનું મને મન થઈ શક્યું. અજાણત, મેં પાણ વળવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો. પરંતુ ક્યૂંકે અને જરૂરી રાખતું હતું. મારો અર્ધો ભાગ—ગદન, સ્વયંસ્ફુર્ત, સફળ અને લાભદાયક અર્ધ મેં પાણ વળવા માગતું હતું; હારાને આશ્ચર્યમાં

લાડીને તેનાં લાભપ્રદેશ ઉપર વિદાય-ન્યુન. મોડી કહેવા માગતું હતું : 'બહારના આ વિદાય વિચારનાં કોઈ પુરાણ કુપણે આપણે કલ્પ અટકારી કે મોટાવી તો નહીં સમજીએ. પરંતુ જે અપૂર્ણ અને કલ્પણે ભણકારા ભારત સંવિતિના પ્રદેશમાં હું વિચરું છું, અગર તો તમે જ અમારતામાં પ્રયાણ કરી રહ્યા છો ત્યાં મારી અને તમારી વચ્ચે કોઈ અનિષ્ટ પ્રવેશી શકશે નહિ. આ રીતે, આપણી વચમાંનાં બધાં જ ખાનગી અને અંગત કુદ્ધત્યોનો આપણે પરિહાર કરીશું; આ રીતે, આપણાં આંધર્મી કૃત્યો અને તેમના પ્રત્યાઘાતમાંથી જન્મતાં ખાનગી અને અંગત પરિણામોને જરૂર કરીશું; અને આ રીતે, આપણા યુગની અજસમજ અને ગેરસમજો, નિરસાર અને પૈરશતિને આગળ વિસ્તરતાં આપણે અટકાવીશું.....' પરંતુ, શબ્દો જરૂર આની શકતા ન હતા. અને આકાંક્ષા અધર્મન—ખાનગી બિભેશા સતર્ક મુસલ્માન સત્રી સાથે દરવાજા પાસે બિભેશા લશ્કરીયું—મારું જાગ્રત મન—મને ઉંચકી ઉપર જ નિર્ધાર બનાવીને જરૂરી રાખતું હતું. અને છેલ્લી વખત હારા અને તેની સોનેરી રિમત રેખા ઉપર આરણ્ય બીજાઈ ગયાં ! "

પરંતુ પ્રત્યેક કલ્પે હારાના મોં ઉપરની ઉશ્કેરી આવ નકશી પાછ ફરી રહેલા લોરૌન્સની સાથે જ દોડી રહી હતી. પોતે પાછો ન વળ્યો તે બદલ તે પથાલાપમાં સગમી રહી હતો. તેને રોડી રાખનાર આ અનુદાર અરધું મન ગણ્યું હતું ? તેને કહે લાગતું કે જે તે પાછો ગયો હોત તો ઇતિહાસનો સમસ્ત ક્રમ બદલી શકે હોત ! સંસ્કૃત્ય, એકાકી દેખાતાં નાના અમથા બચવાના નાનકડા બીજનાં માંથી જ મહાન પરિવર્તનોનો આરંભ થતો આવ્યો છે તે સમ્યું નથી શું ? કોઈ એકલ-એકાકી અને બિન-અનુભવી દેખાતાં પ્રથમ તણખો ભગવો જોઈએ, એ પછી જ્યારેનું અર્ધ આપણે અનુસરતું આવશે, અસ્થિતિમાન માટે લોહીમાંસનું વાદન શેષતા નેસર્ગિક ઉન્મેષના પહેલ વહેવા આજ સળગ્યાને એક પણ બૌદ્ધિક સવાલ ક્યાં વિના સ્વીકારી લે તેવા વિનમ્ર દેખાતાં જ એક નાનકડું પણ તાત્વિક પરિવર્તન ભજવવાની જરૂર છે. ત્યાં પ્રત્યેકોનો શુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકાર કરવા પહેલાં પોતાનામાં પ્રવેશવા દે તેવા વિનમ્ર, આશ્ચર્યકર અને અનુતાપથીય વ્યક્તિના

પ્રભાં આવોઝાઈ ઉન્મેષ જાગે તે જ પૂરતું છે. એ
 ની તો, જેમ દિવસ રાતને અનુસરે છે તેમ અનિવાર્યતયા
 રેણુઓ આવે છે. અને તો—અહાર, તેનો પ્રતિપ્રહાર,
 પ્રેમવારનો પ્રતિપ્રહાર—વૈશ્વો 'બદલો વૈર—આ-
 દિકાકીન વિપયકનો સદાને માટે અંત આવી ગયો હોત.
 લાગ્યું કે તેણે ઈતિહાસનો દ્રોહ કર્યો છે, કવિત્વઅને
 દીધો છે. તેનું હૈયું તેને શિટકાર આપવા લાગ્યું. તેણે
 'આ કિનારે તારનાં શ્રૂંડ માસે ગાડી એકદમ જાળી રાખી,
 ને રેતી ઉપર ઘપાટો મારતા પાણીનો સદીઓગૂનો
 ત્રાજ ઉઠાસ્યિને સંભળ્યા કર્યો. નિશા—નજ અને
 સતી—સચ્ચિતા પર્વટને નીકળેલી પરાદના પવનોની, માથા
 પરાનાં તારનાં પાદાં સાથેની મર્મર, તે સાંભળી રહ્યો—
 'નવ જાતિમાં તેના ટૂંકા અને અધૂરા નિવાસની શેષમાં
 થરનું અનંત અશ્વર્થ તત્ત્વ જાણે બટકતું ન હોય! તેણે
 'શ્લોક મહવાઓને સમુદ્રમાં જતા જોયા. તેમના કાળા
 રમલીયાળા શઠ ઉપર ઘાટેલો અને કૃતકૃત્ય—શી પૂર્ણ ચંદ્ર
 ખેંચતો હૂંચતો આથમતો હતો. ખરી વાત. હવે તો
 હારાનો આખરી ચાંદ સંપૂર્ણ હતો એટલું જ નહિ, તે
 નેહાયા પીળા રંગથી જલકતો હતો!—લૌરેન્સ આશું
 'ક વિચારતો હતો ત્યાં જરા દૂર જંગલમાં હંકાયેલા
 હાયાના એક ગામડામાં એકાએક સવારની છડી મોકારતો
 'કેડો બોલી જાયો. એ અવાજ લૌરેન્સ માટે અસહ્ય
 તો. આખરી સમયની હિનતા સાથે હાથ ઝિલાવતા

પહેલાં દ્રોહની ચેતવણી જોયો" તે ફૂકડફૂક અવાજ લાગતો
 હતો. જાણે કે હારાના 'નાતાલ મુખારક' કહેલા અવાજનો
 ઉપદાસ તો ન હોય! અને જો કે તે, નાતાલનો સમય ન
 હતો; અને પાછળની જમીન કોઈ ક્ષિસ્તી પ્રદેશ પહોં ન
 હતો. છતાં પશુ તેને લાગ્યું કે તેણે અધી જ નાતાલોનો
 એક સામ્યો દ્રોહ કર્યો હતો.

ઝડપથી તેણે ગાડી પાછી ફેરવી. તેને પાછા તુરંગમાં
 જવું હતું. અને હારાને મળીને પોતાના હયુપયુ મન માટે
 પથાતપ કરવા હતા. તેણે આંધળી ઝડપથી ગાડી હંકારી.
 અને પચેઠ થતાં થતાં તો કારાગૃહના દરવાજે પહોંચી પથુ
 ગયો. તે સમયે ડ્રેફ્ટવલિત પ્રભાતની રક્તિમાનો પ્રચંડ
 કુવારો જિંચે કારાગૃહના દાવર ઉપર અધગતો હતો.

લૌરેન્સે અત્યંત દુઃખી યાદને કહ્યું—“ પરંતુ હું
 ધણે જ મોઝે પડ્યો હતો. હારાને તે પહેલાં તો ફાંસી
 દેવાઈ ગઈ હતી! ”

જે તેને હાથ પકડીને ઘર તરફ જવા માંડ્યું. હું કહ્યું
 જ મોલી ચકતો ન હતો. તેણે મારા કરતાં સવિશેષ તો
 તેની જાનને જ, અધારથી ઘેરાતા આકાશને પથુ નંદિ,
 પ્રમ કર્યો, “ શું આપણે હમેશાં મોડા પડતા રહીશું ? ”
 અગત્યે તેણે મારા જ પ્રશ્નને વાચા આપી હતી. આકાશમાં
 નીકળતા તારાઓ અને અમારી વચમાં કોઈ નવા કારાગૃહના
 સળિયાનો પડાવો જનીને તે સ્વચ્છ લટકતો હતો. માર-
 ને હવે આંસુથી જલ્મી બિહુ! ”

પરમાણુયુગમાં લોકશાહીની વિકટ સમસ્યા

આરનોદક, દોશબી

ગુજરાતી સંક્ષેપ : ભોગીલાલ ગાંધી

આજેના યુગને આપણે 'પરમાણુ યુગ' કહીએ છીએ, એનો અર્થ શો ? એનું મહત્વ શામાં રહેલું છે ? આજે 'પરમાણુ'ની શોધ થઈ છે, અને 'પરમાણુ'નું વિનાશન કરવાની વૈજ્ઞાનિક તંત્રીય શોધી શકાય છે, એટલામાં જ આજે 'વહરવ સમાઈ' જતું નથી. પરંતુ આ સંજોગો મુખ્ય અર્થ તો એ છે કે વૃત્તી સદીથી વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિ ને ગતિ આપી રહી હતી અને ૧૮મી સદીથી ટેકનો-લોજીના ક્ષેત્રે ને ગતિ અને પ્રગતિ શક્ય બની રહી હતી, તે દરે પૂરવેગે નહર ફેરવે શક્યા છે. પરંતુ સાચો સાચ એક બીજી પણ અતિ ચોક્કસવારી વાત એ છે કે, આ 'પરમાણુ યુગ' અમારેના જીવનનું 'મુદ્દોર યુગ' સાચે બની ચૂકે છે.

માનવ સમાજે આશરે ૫૮૦૦ વર્ષ પૂર્વે કૃતપાદનેના ક્ષેત્રે પ્રગતિ કરી, 'અગ્નિ-કૃતપાદન' શરૂ થયું, વ્યક્તિ અને સંગઠન બંનેમાં થયાં અને ત્યારથી 'યુદ્ધયુગ'નો આરંભ થયો છે, એટલે કે માનવ સંસ્કૃતિના આરંભમાં તેજ 'યુદ્ધ' અને 'યુક્તિ' અને સંસ્કૃતિઓ જન્મી છે !

પરંતુ આજે જતાં, યુગમાં સરસા લગભગ અલ્પ થઈ છે અને 'યુદ્ધ-સંસ્કૃતિ' કેવળ ટકી જ રહી છે 'એવું' નથી, પણ કારણો સ્વરૂપે વિકસી છે ! આજે તો આપણે જોઈએ છીએ તેમ 'પરમાણુ યુગ' 'અર્વાચી વિનાશક યુદ્ધ યુગ'ની સાથે ઓતપ્રોત બની ચૂકે છે !

આવા આ યુગમાં આપણે લોકશાહીનો આદર્શ સિદ્ધ કરવાનો રહે છે !

આદર્શ લોકશાહીનો મૂળ અર્થ તો એ છે કે આમ જનતા ની સાથે જોડે પોતાના માનવીય વ્યવહાર ઉપર કાબૂ રાખે, પરંતુ આ નો આદર્શ થયેલ વ્યવહારમાં આ આદર્શની પાછળ જતાના પ્રવાસ થયા છે (દા. ત. મધ્ય યુગમાં કેવીકરેન્ડની કેટલીક વસ્તુ-વસાહતોમાં, અને આદર્શમાં એકદમ અંતરના પૂર્વે આદર્શિયાના ડુગરાણ નગર-

સભ્યોમાં); પરંતુ વાસ્તવમાં અને વ્યવહારમાં ધણીવાર "સૈદ્ધાન્તિક લોકશાહીઓ" અને 'સૈદ્ધાન્તિક જનતાશાહીઓ' (Oligarchies) વચ્ચે ભાગે જ ભેદ જોવામાં આવે છે. મોટે ભાગે તો, જ્યાં ક્યાંય પ્રજાના હાથમાં રાજકીય નિયંત્રણની સત્તા સુપ્રત કરવામાં આવી હોય છે ત્યાં પણ 'સીધી લોકશાહી' અસક્ય જેવી જણાય છે અને પ્રાંતિ-નિધિક લોકશાહીએ 'એન્ટિ-સીધી લોકશાહી'નું જ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. 'પરિણામે' નાનકડા પ્રતિનિધિ-એન્ટિ-જનતા હાથમાં મોટાભાગની સત્તાઓ આવી જઈ સત્તાઓના દુરુપયોગે થયેલા જોવામાં આવે છે.

મુદ્દ સ્વરૂપે 'સીધી લોકશાહી' તો જ અમલી અને એ પ્રદેશિક ઘટક નાતુ હોય—પરંતુ આલીને રજક લોકમાં નાગરિક આ છેડેથી બીજા છેડે જઈ શકે એટલી માની રાજ્યનીમા હોય (જ. ત. એથેન્સમાં અદિક્રાંતુ નગર-રાજ્ય. પરંતુ ઈ. સ. પૂર્વેની ૩૭ સદીમાં રોમન પ્રજા સત્તાક વિચાળ બનતાં સીધી લોકશાહી અસક્ય બની હતી).

આજે તો રહે, એરોપ્લેન, રેડિયો-ટેલિવિઝન, વગેરેને કારણે દેશદેશ વચ્ચેનાં અંતરો ઓછા થઈ ગયાં છે; દેશની અદરના તો ધણું ઓછાં. આમ, ભૌગોલિક રીતે 'નીહતા' મિદ્ધ થઈ ચકી છે તેવા આપણાં આ યુગમાં 'સીધી લોકશાહી' માટે કેવી શક્યતા જણાય ? સીધી લોકશાહીની આડે જો કેવળ ભૌગોલિક અંતર જ એકમત્ર કારણ હોત તો, આજની પરિસ્થિતિ નેને નાટે સર્વથા અનકૂળ બની જાત. પરંતુ 'ભૌગોલિક અમીષના' વિના 'સીધી લોકશાહી' અશક્ય જ હોવા છતાં, અને આજે તેણે એક નવી શક્યતા પ્રગટ કરી હોવા બતાવે, તેટલા માટેથી 'સીધી લોકશાહી' અમલી બની જાતી નથી એને ખોટે બે ગુણો મોટા ભાગનાં નામરિકોમાં હોવા બતાવી છે—(૧) 'તિક ગુણ' (૨) 'અધિક ગુણ'.

પહેલાં, બૌદ્ધિક ગુણની વાત વિચારીએ. આજની
 વિશ્વની દુનિયામાં, જ્યાં શિક્ષણમાં સારી પ્રગતિ થઈ છે,
 તે પછી બૌદ્ધિક વિવેકશક્તિની શી સ્થિતિ છે? વાત
 એ છે કે, ૧૮૭૨માં બ્રિટનમાં 'રિફોર્મ' બિલ 'હારા
 પાયેલ' અધારણમાં 'પૂર્વિક્ષન' રૂપે જે વિચાર રજૂ
 થવામાં આવેલો છે, તેની પાછળ એ ક્લોસ્ટરીઝો
 હિત ગણી લેવામાં આવી છે (૧) સર્વસાધારણ
 શિક્ષ, શિક્ષણ અને અનુભવવાળા પુખ્તવયના નાગરિકની
 ઇચ્છા શક્તિમાં આવે તે પ્રકારનું સરકારી કામકાજ
 શી (૨) સર્વસાધારણ મતદાનના અધિકારી નાગરિકો
 સર્વસાધારણ ગુણો ધરાવતા હશે. હકીકતે, આ
 તેમાંથી એકે શરત કદીય પૂર્ણ રીતે પૂરી થઈ નથી.
 કદી સદીમાં તો બને શરતોના ઐતિહાસિક ઘટના-
 બોએ ધરાવે સંગ કથો છે. (૧) એક બાજુ, જે
 ઇરિજીઓએ ભૌગોલિક સામ્યપણે કારણે 'સૌથી લોક-
 શાહી' શક્ય બનાવી છે, એ જ પરિબળોએ રાજ્ય
 મંચાલનને અતિશય જટિલ બનાવી દીધું છે। (૨)
 પુખ્ત વયના મતાધિકારને કારણે તથા દુનિયાભરમાં
 વિશ્વિતી 'પ્રાતિનિધિક' લોકશાહી 'ન્યૂ સદીય' (પાશ્ચિમ-દેશી)
 પદ્ધતિનો વિસ્તાર થયો હોવાને કારણે ભગદારેની અંજા
 સ્પરિશ્ચ વિષુલ બની છે, અને તેનું પોત પાતણું બન્યું
 છે! એક બાજુ, જ્યારે આજના રાજ્યતંત્રને અતિ
 જટિલ અને વિસ્તૃત સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરવાનો હોય છે,
 એટલે કે જ્યારે રાજ્યનું કામકાજ સમગ્રનું પશુ વધુ
 મુશ્કેલ બની ગયું છે અને જ્યારે તેની એકએક બૂનતુ ગંભીર
 અને જોખમી પરિણામ આવવાની સ્થિતિ પેલ થઈ છે, ત્યારે
 બીજી બાજુ, ધૌરવયના મતદારોમાંથી જુદું જ નાની
 સમ્પાદને જરૂરી રાજકીય જ્ઞાન અને અનુભવ હોય છે-
 કોઈક ભાગના તો અજ્ઞાની, અણધાર અને અસહાય
 મતદારો હોય છે. તે એટલી હદે કે ખુદ, પાર્લામેન્ટના
 ત્સભ્યો પશુ ધણી બધી વાર જે વિષયની ચર્ચા ચાલતી
 હોય તેમાં સમજ પૂર્વક ભાગ લઈ શકતા નથી! અને
 પાર્લામેન્ટની બેઠક દરમિયાન સરકારને તરફ તરફના પ્રશ્નો
 પૂછી માહિતી મેળવવાનો તેમનો અધિકાર હોવા છતાં,
 પ્રશ્નો પૂછવા માટે ૫ જે માહિતી, દ્રષ્ટિ તથા સમજ
 જોઈએ તેવ તેમનામાં હોતી નથી. પરિણામે, આવે
 એક મોટા લોકશાહી અધિકાર પણ નામનો બની જાય

છે! એટલું જ નહિ સરકાર પસેય મૂળભર નિષ્ણત-
 અમલદારો અને વહીવટકર્તાઓ જ સમસ્યા વા ધનાની
 બધી જાનુઆનાં જાણકાર હોય છે. (દા. ત. બ્રિટનમાં
 ઇન્ડસ્ટ્રીની અતિશય ગુચવણુમયી પદ્ધતિ. બ્રિટનને જેવામાં
 રાજ્યમાં જાહેર કાર્યવ્યવહાર પ્રમુખી સમજ બહાર અને
 પરિણામે કાણુ બહાર ચાલો મયેલ છે.)
 સમજ યુદ્ધિની જાળતમા આવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે,
 ત્યાં નૈતિક જાળતમાં તો પૂરતું જ શું? નૈતિક દૃષ્ટિએ
 વિચારતાં, સૌથી પ્રથમ તો, દરેક મતદાર નિઃસ્વાય
 રૂપિનો હોવો જોઈએ. દરેક સવાલ પર તે ત્દષ્ય અને
 વિચારનતર હિતની દૃષ્ટિથી વિચારવા સમર્થ હોવો, જોઈએ-
 બલે પછી તે તેના અંગત હિતથી વિરોધો હોય. ટૂંકમાં,
 લોકશાહીની અદ્ય આદર્શ મતદાર 'પૂર્ણિત' વા 'સેન્ટ'
 (Saint) જ નહિ, 'સેન્ટ' (Saint) પણ હોવો જરૂરી છે.

તો પછી આપણે પરમાણુયુગમાં લોકશાહી પાસે કેવી
 અપેક્ષા રાખી શકીએ? અને લાગે છે કે, બૌદ્ધિક અને
 નૈતિક જાળતની બધી મર્યાદાઓનો સ્વીકાર કર્યા પછીય,
 આપણે જે અપેક્ષાઓ જરૂર સેવી શકીએ-(૧) રથાતિક
 સરકારેથી માંડી જાન્ય વિશ્વસરકારો સુધીને એ જાળતથી
 તો સાબદી બનાવી દેવી જ જોઈએ કે, તે તેની ગમે
 તેવી ગુપ્તાખીયાય લોકમતને ટૂંકરાવવાનું, અમુક હકથી
 વિશેષ તો, નહિ જ કરી શકે; અને (૨) જે પક્ષો (સત્તા
 પક્ષ અને વિરોધપક્ષ) માંનો એક અવાર વાર સત્તામાં
 આવી શકે એવી સુલક્ષિતા અને શક્યતા હોય જોઈએ.

હાલ રૂપે, ચીનમાં પશ્ચિમીયસાર અને રામન સામાન્યમાં
 ૩૭ સીમાં તથા અરબ બહીષ્કારા રાજ્ય અમલ દરમિયાન દેશી
 સદીમાં થયે અરી અવધું બન્યું છે. અવળત, આ પુન
 નિષ્ઠાતમક રીતે જ બન્યું હતું—પ્રથમે પોતાના હરેકલે સીવી
 સત્તા લઈ લી હતી એટું નથી, પરંતુ નાનકડા જૂથની નતાની
 ઇલ્લાનીની સાન ઉકેલે લાવવા પ્રરૂં શક્ય બન્યું હતું એ,
 કે આ બંને કિસ્સામાં નવી સરકાર આલુવામાં આવી હતી તે
 આજની કરતા વધુ આપખુદ અને મોહરશારી સ્વપૂર્ણ હતી-
 —પરંતુ પ્રબળી તે વળતરી લાગતી અને જાવના સાયે લેધ
 જેળ જાતો લોક, નિષ્ઠાતમક સરકારી 'લોકશાહી' હતી તરે
 તેમ, આનાં જે જરૂરિયા આનાં હતાં (૧) નાગરકી ટેળજની
 મતસ્વી ઇલ્લાનીની નાણુરી (૨) રાજકારણમાં પ્રબળી
 સમાજવાની અધિસંચિત.
 આને ઇતિહાસનું જે પ્રકરણ બિડી રહ્યું છે તેનો

વિચાર કરતાં આપણે એમ કહી શકીએ કે રાજકીય ક્ષેત્રે લોકોની સીધી સત્તાના અર્થમાં નહિ, પરંતુ સામાજિક સમાનતાના અર્થમાં લોકશાહી તરફની ખચકાટ વેગીલી. બની છે કદાચ એવું. આ બંને કે આમ જનના વળાંક આગળ ઉપર જોયો તે પ્રકારનો સ્વ-શાસનના આદર્શથી વિરોધી એક પણ્ય છે; તે એમ સમજીને કે, 'સ્વ-શાસન' અતે તો સ્વાધીન' લઘુભૂતિ જાળવના હાથનું માધન જ બની શકે છે; અને આને પ્રજાનું દિલ અવગણીને સંચાલવાનું તો આપણુદ-નોકરશાહી શાસન દ્વારા જ વિરોધ રીતે થઈ શકે. કારણકે આ પ્રકારની સ્વચ્છમતગારી 'પ્રજા તરફ' હોયને તે નાનકડા સ્થાપિત દિલધારી જાળવના હાથમાં રાજકીય અને આર્થિક સત્તાઓ એવાઈ જતી રોકવા સ-ચ' બને છે.

અસમત, આ નવી આપણુદ-નોકરશાહી પણ્ય એક પ્રકારે તો વિચિત્ર-અધિકારીઓવાળી લઘુભૂતિ જ હોવાની, 'પરંતુ મધ્યમવર્ગી' સમદીપિત (પાલમિન્ટરી) શાસન કરનાં એ રીતે જુદી કે, તે પ્રજાના ટેકા ઉપર અને મહાનુભૂતિ ઉપર જ ટકી શકતી હોય છે. આથી આ પ્રવાહ આમજનનાની દૃષ્ટિએ ઉપકારક અને મુક્તિદાયી દેખાય છે. અને આજના યુગમાં તો, એક બાજુ પરમાણુબલના બળને કારણે તથા બીજી બાજુ સામાજિક સમાનતા તરફના ઝુકાવને કારણે, આ પ્રકારની કેન્દ્રિત-સત્તાધારી-નોકરશાહીના સ્વરૂપની વિશ્વસરકારનો વિકાસ વધુ શક્ય જણાય છે.

આનો અર્થ એટલો જ કે જો આજના પરમાણુ યુગમાં આ નવા પ્રકારનાં કુષળોમાંથી પ્રજાએ સુગંધિત રહેવું હોય તો, માનવ જતિ એવા જ નેતાઓને હાથ વિશ્વસતાનું સચાસન મુકવું જોઈએ કે, જેમનામાં આ ચાર ગુણો હોય જ હોય: દ્રશ્યમાન દર્શન (Vision), મધ્યમચિત્તિ (Moderation), વૈષ' (Patience), અને અત (Persistence). ધીરતાસત્તામાં આવા નજીક પુરોષો મર્યાદા છે-હાન લિયુ ખ્યાગ-ચીની સાગ્રાજ્યનો બીજો સ્થાપક; એગરટસ અને ક્યુઆવિયાદ-અરમ ખિલાફતનો સચો સ્થાપક. આજના યુગમાં આવા ગુણવૈષ' સંકલિતશાળી નેતાઓની દેરવણી વિના આમ-પ્રજાને માટે સનામની ગંજ જ નથી.

આ ચાર ગુણોમાં -(૧) દ્રશ્યમાન દૃષ્ટિ સૌથી પ્રથમ

અડી છે, તે એ રીતે કે, હવે પરમાણુ યુગનાં ભયરમાં જોતાં સાર્વભૌમ સર્વસત્તાધીશ રાષ્ટ્ર-રાજ્યો (Nation States) હિનાવદ્ નથી; બીજી, હવે સામાજિક સમાનતા વિના આગવકાનું નથી; ત્રીજી, જો યુદ્ધ વાં શકાય તો જ આજે વધતી જતી વસ્તીનો સત્તા હવે કરી શકાશે. અને નથી સામનું કે આજે જે વિશ્વ અત્યંતરમ્ છેને આ ત્રણમાંથી એકે બાજતમાં આટલું દ્રશ્યમાન દૃષ્ટિ ધરાવતો હોય. દૃષ્ટિશાળી, સંકલિતશાળી નેતાએ વિના આ શક્ય નથી (૨) મધ્યમ ચિત્તિ: દ્રશ્યમાન દૃષ્ટિ તો કુદ-જાતકી નેતાઓમાં પળું હોઈ શકે (લિટલ સિન શી હુવાન્ગ-તી તથા જુલિયસ સીઝર): પરંતુ 'દર્શન' ને અમલી બનાવવા માટે 'મધ્યમ' માર્ગ પરિપક્વ બવદાર-ચિત્તિ પણ્ય હોવી જોઈએ. માનવજાતે સ્વભાવ સમજીને તેને દેશની જેમ બળાકારે હકારવા જાણે, તથા ઉરકેરી મુખી અંજોશીને રસ્તે ધકેલવા બદલે તેને સ્વસ્થ રીતે દેશવામાં જ વધુ હડાપણ રહે છે. (લિટલર, સિન શી હુવાન્ગ-તી તથા જુલિયસ સિઝરની મહોલાતો તુડી પડી તેનું કારણ આ ગુણ અભાવ છે'. (૩) ત્રીજો ગુણ તે ધૈર્ય: ક્યારે શરૂ હતના દેખાવ વિના અને પૂરી સ્વસ્થતાપૂર્વક 'પ્ર' માણસોને (ધણીવાર સેનેટરો અને પત્રકારો સહિતના) મી વેરાની આવડત રાત્નકર્તા માટે ધણી જરૂરી. અને (૪) અત: સ્તાસિનમાં આ ગુણ હતો. લિટલરમ આપણા સંજ્ઞાએ, ગિલકુલ જ નહિ. હાન લીયુ ખ્યાગ સૌથી વધુ.

આપણા અતિ વિસ્તૃત વિશ્વ-મતદારોમાં આ ગુણ વિકસવા શક્ય છે શું?—તેય, અમુક આવશ્યક પ્રમાણ અને આવશ્યક સમય દરમિયાન / જો એવું ન જ સંભવિ દેખાતું હોય તો, પૂરેપૂરા ભય સ્થાનો અવધા પડી કોટકીના સમયમાં લોકશાહીને મદદરૂપ થતા શી આપણે અમુક નેતાઓ, જેમનામાં આવશ્યક પ્રમાણ આ ગુણો હોય, તેમના હાથમાં સત્તાનાં નંત્ર સોંપવાં રહ્યાં.

અને નો, આ દિનિવામાં દરેક વસ્તુની કિંમત ચૂકવવી જ પડે છે; અને આજના પરમાણુ યુગ લોકશાહીને માટે અતિ બારે કિંમત ચૂકવ્યા વિના દૂરકા જ નથી.

આપણે સડુ કોષ જાણીએ છીએ કે સૂર્યની ગરમીથી પૃથ્વીના જગતમાં રહેલું ગરમીનું ધ્યાન છે આ બાબત સરાળની ધનતા એટલી હોવાને કારણે તે વાતાવરણમાં ઉપર ચડે છે વરાળના આવા જથ્થાને આપણે વા વ ક્રીએ છીએ પવનના પ્રવાહમાં વાદળો ઇજોગર્મી રહે છે અને અનુકૂળ હવામાન મળતા જ ઓગળીને વરસી જાય છે. આ રીતે વરસાદ પડે છે.

પરંતુ વરસાદ મેડામિન્ડુઓની જાતક-કથા આટલી સરળ નથી કોઈ પણ પંક્તિમાં કરતા તે યહુ ગમપદ છે. જ્યુ જે માયક છે.

પૃથ્વીથી હજારો ફૂટની ઊંચાઈએ, વાદળોમાં ગરમ બાષ્પ છે, અને તે આનંદ આપતા જ ઓગળી જાય છે અને તેથી વરસાદ પડે છે આટલું સારું સર પછા હવેના થોડા વર્ષોથી જ જાણીતું થયું છે વાદળવિજ્ઞાન (Cloud physics) ના અભ્યાસીઓ દારૂથી આ દિશા મા સતત ગોધોળ થાયુ જ છે બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી વા જાણીતાનનાં પ્રયોગશાળાઓ ઇન્જેક, જાપાન, કેનેડા વગેરે દેશોમાં મોટા પાયા ઉપર શરૂ થઈ છે.

પ્રત્યક્ષ અભ્યાસની અર્નેક્ટિવ કુરકેવીઆને દારૂએ વાદળો નો અલગ શ્રેણી રહ્યુ છે તે વિગતવાર જણાવું હજુ થયું કોઈ કોઈ રહસ્યમય જ રહ્યુ છે છેના થોડાક વર્ષોમાં આ દિશામાં ધરખમ પ્રગતિ લધાઈ છે અને હવે વાદળમાં ચાલતી મોટા બાગની પ્રક્રિયાઓને તેના નાના સ્વરૂપમાં પ્રયોગશાળાઓમાં ઉપલબ્ધી શકાય છે અને તે દારૂ વરસાદ વિશે નવા ધણા સત્યો પ્રકાશમાં આવી શકેલા છે

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે વરસાદ વાદળમાંથી આવે છે તેથી સૌ પ્રથમ સંશય તો એ છે કે આ વાદળ શાનું અનેનું છે? જ્યારે તે વરસતું હોતું નથી તે પરિસ્થિતિમાં, તે અમુક જાનિન્ડુઓનું અનેનું

હોય છે એટલે કે ઓગળ અને વાદળમાં તત્કાલિન કસો વધાવવ હોતો નથી આ જાનિન્ડુઓનો વ્યાસ (Diameter) ધ્રુવના હજારમાં ભાગ જેટલો હોય છે આ નરી આપે તે જોઈ શકાતા નથી તે પછી તેમાંથી પ્રમણુમાં ધણા મેટાં એવા મેડામિન્ડુઓ (Raindrops) શી રીતે બને છે? વાત એમ કે આ જાનિન્ડુઓ (Water drops) થીજવા માટે જ બીજા સંદેશમાં આ જાનિન્ડુઓના કાચા મમ નગીકે ઉપયોગ કરીને હીમસ્ફટિક (ice-crystals) બધાવા શરૂ થાય છે અને જ્યારે આ હીમસ્ફટિક ઓગળે છે ત્યારે મેડામિન્ડુઓ વરસે છે

હવે આવું શા માટે બને છે તે આપણે જોઈએ આ મેડામિન્ડુઓની ખૂમી તો એ છે કે ૧૫૦ સેન્ટીમીટર ધ્રુવિન્ડુ (Freezing point) થી પછીનીયા ઉષ્ણતામાને તે પ્રવાહી જ ગરે છે અવા મેડામિન્ડુઓને આંતરશીત કહેવામાં આવે છે (Super-Cooled) ધ્રુવિન્ડુથી નીચા ઉષ્ણતામાને જોડેના દારૂયત્ર (Refrigerator) માં આપણે કુલ્ડિંગ ફ્લુયિડ માં આવે તો તે કુલ્ડિંગ ફ્લુયિડ એજ તરફ જ ઝાકાય રાઈપમાં મુકાવત બને તેનું તો પછી આ મેડામિન્ડુઓ જી જમ જતા નથી? તેનું કારણ એવું છે કે હીમસ્ફટિકની બાધાની શરૂઆત માટે હીમકેન્સ (Nucleation) ના નામથી જાણીતા કોષો ગરકોઓની જરૂર રહે છે ગ્રીકની શરૂઆત મગે જે પરિસ્થિતિઓ આવશ્યક છે (૧) ગરકોના અણુનું મોટું અણુધાર અથવા પાયો (૨) અણુનું માટેના મોટું અણુ યોમાંથી એક થયું આવશ્યકતા ખૂટતી હોય તો હીમસ્ફટિક બધાઈ શકતા નથી

હવે ઉપર કહેવા દારૂયત્ર (Refrigerator) માં ઉષ્ણતા ફ્લુયિડ ફાવેલા પછી, જો સુકા જરૂરના રાઈપકો

વેરવામાં આવે તો ઊંચાનું પેટું વાદળ ગણવીની ઢાલોમાં જ અણકતાં મિનરલોગીકલ કણકણે જોડે છે અને આ રીતે મુકાબા બરફની અતિશય ઠંડીથી અતિશય જલમિનરલોગીકલ બધી જાય છે. આ અતિશય જલમિનરલોગીકલ કણકણમાંથી બનેલા હોમરફટિકને આપણે પ્રત્યક્ષ નોંધ સંપર્કમાં જોઈએ. જો કે ઉપર વાદળમાં બધાંતાં હોમરફટિકને માટે બરફનાં રજકણોં હોમકેન્દ્રો તરીકે કામ આપી શકે નહિ. હકીકતમાં ખનિજ ધૂળ (Mineral Dust) નો રજકણોં જ આ કારણ બનેલો છે. એજ માનવામાં આવે છે કે આ ખનિજ-ધૂળ ખનિજ-માટી (Mineral Clay) અને જ્વાળામુખીની રાખમાંથી જ થઈ રહે છે.

પરંતુ આ હોમરફટિકના જન્મની ક્ષત્રી ઢાલોને પકડવાનું જેટલું કાશ્મિય લાગે છે તેટલું કષ્ટ પડે છે. દવામાં તરતા સ્પષ્ટ અગોચર રજકણોંને જ પકડવાનું નહિ, તેમને નિરીક્ષણની સચોટતા માટે સ્થિર રાખવાનું પણ ખાસ જરૂર છે. સાયોસાય દરિયા ક્ષિતિજના એકદમ આવી શકે તેટલા પરિમાણ સુધી રફટિકને વિકસાવવા માટે કયાક સહાયકત્વની પણ અપેક્ષા રહે છે.

આને માટે, પ્રયોગશાળામાં ખાતળા તારની એક પીટીને ધોવાના સામુદાય દ્રાવણમાં ઝગડાળી તેનો એક પાર્તિંગો ગોળાકાર પર્ડો (Filling) બાવી શકાય. હવે આ પાકાવાળી પીટીને કાચનામાં થોડીક દબાવી માટે ધીમેથી રાખવામાં આવે તો કાચનામાંથી દવામાં લગતાં ધૂળનાં રજકણોં આ પાકા ઉપર ઝીલી શકાય. આ રજકણોં હોમકેન્દ્ર (ice-nuclei) તરીકે કામ આપી શકે. સામુદાય દ્રાવણનો ખાતળો પડતાં તેમને પકડીને સ્થિર રાખે છે તેમ જ નવા બધાતા હોમરફટિકને આવાદ-આપીને તે વિકાસની કારવા કરી આપે છે. જેથી એ રીતે જ વરમાં આ પાકા ઉપર કેટકેટલાં અંધા નીપાના કણોં સુધીના હોમરફટિક બધાતા નેત્રે જાય છે. ધૂળનાં રજકણોં ઉપર હોમરફટિકના વિકાસની આખી પ્રક્રિયાને ફ્રીઝિંગ (Nucleation) કહે છે. જો કે આ રફટિકો ગોળાકાર ક્રોતા નથી અને તેમનો વિકાસ અનિયમિત રહે છે. તે પડકાર હોય છે.

વિશ્વમાનવ : જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨]

ઉપરના પ્રયોગમાં આપણે વાદળમાં બધાંતાં હોમરફટિકને જન્મોત્સવ તો જોઈએ; હવે તેનો ઉકેલો. હોમરફટિકની વિકાસવાતા, તેથી પણ રોમાંચ છે. તે જેટલી રફકણોં છે તેટલી જ રમણીય છે.

વાદળમાંનાં મેથમિનરલોગીકલ અણુકણ ઉષ્ણતામાને એટલે તો કશીયી દડાં પડતાં જાય છે કે તેમનાં બદાર પડે જાયેલાં હોય છે તે જ ધડીએ તેમનું આકાર ત (અસ્તનો મામ) તો પ્રાપ્તી જ રહે છે. જેથી રીતે જ મેથમિનરલોગીકલ આકારમાં પડેલાં જાયેલાં (Space) રહેતાં નથી અને તેથી અસ્તનો પ્રવાહ ઉપરનું કાશ્મિય બધી જાય છે. આ પ્રવાહી જી રીતે સપાટી ઉપરના કાશ્મિય એક જાણા મિનરલોગીકલ થઈ જાયેલાં આવે છે અને તરન જ સ્વપાલાગે છે. પરિણામે મેથમિનરલોગીકલ કારતાં ત્રણગણી સાખી પાખીની આંરણ જેટલાં તરિકામાંથી એકાએક થઈ આવી હોય તેવું લાગે છે. આ દરમિયાન મેથમિનરલોગીકલ આકાર તર પ્રેરેપડું થઈ જાય છે અને અસ્તનો પાણીનાં કેટલાંક પકડાયેલાં દવાનાં પરમેય બરફમાં ઝગડાળા દેખાય છે. મેથમિનરલોગીકલ બધાં પ્રક્રિયાવાયા જન્મતાં જાણોંને કારણે બદરના થોડાં ગણેલાં પડતાં કેટલાંક લાગ તૂટીને જરૂર કેટલાં જાયેલાં ક્યારેક તો થોડેલાં આખા મેથમિનરલોગીકલ પ્રેરેપડુરય જોડી જાય છે.

આ રીતે એક જ મેથમિનરલોગીકલ મેકેડો હોમકે (Splinters of ice) જુદા પડે છે. નરી આંખે તે તે જોઈ શકતાં પણ નથી. આ દરેક હોમકેન નવા હોમ રફટિકને સરળતાત માટેનું હોમકેન્દ્ર બને છે. આ રીતે તુલિનીકરણનાં પ્રક્રિયાનાં અંરેખોં કાંઈ પકડે છે.

જોઈએ તો એ વાનું છે કે આ મેથમિનરલોગીકલ મોટાં વિદ્યુત્તર દવાનાં હોય છે, પણ આજ સુધી આ વાતની કોઈને મૂક પણ આવી ન હતી. વોનગીન કપના તરિકાની વાળી-વૃક્ષોં (Cloud-storm) નં વિદ્યુત્તર મૂક પણ આ વિદ્યુત્તરમાં જ હશે એ માનવામાં આવે છે. આ અંરેખોં એક નવું રફકે જાયેલાં સ્પષ્ટ બની રહેશે સામાન્ય રીતે પાણીનાં રાસાયણિક ગતિ.] છે પાંતુ આ હોમરફટિકમાં

પહેલાં પાણીનું રાસાયણિક સૂત્ર H_2O નથી. તેમાં પાણીના 'અણુ'નું Ionisation થયેલું હોય છે.

હીમસ્ફટિકની વિકાસયાત્રા દેખાવ છે તેટલી સરળ નથી. તેમાં સરોવાયેલી જટિલ પ્રક્રિયાઓ સમજવા માટે વિવિધ પ્રયોગોની જરૂર છે. આપણે આ પ્રયોગોની જટિલતામાં અટવાયા વિના તેના પરિણામો જ નોંધશું.

સૌથી પહેલી રસમય અને રહસ્યમય ખીના તો એ છે કે હીમસ્ફટિકના આકાર ઉચ્ચતામાન પ્રમાણે બદલાતા રહે છે. વાદળની ઉપરની સપાટી ઉપરનું ઉ. મા. બે ૩૦ સે. હોય (અને આ માત્ર કદપના જ નથી) તો ત્યાં હીમસ્ફટિકના પટકોણી શાખલા (Column) રચાય છે તેની નીચેના ભાગમાં ૨૫° સે. થી ૨૬° સે. ઉચ્ચતામાનના પ્રદેશમાં જરૂરી સપાટ પટ્ટીઓ બનતી જેવામાં આવે છે હજી થયું નીચે ૧૨° સે. થી ૮° સે. ઉચ્ચતામાનમાં હસરાજ (Form) ના આકારની જરૂરી પટ્ટીઓ બને છે. આ ઉચ્ચતામાને વાદળની અંદર હિમસ્ફટિકો વધુમાં વધુ પહેળાઇ ધરાવે છે ત્યારે -૮° થી -૩° સે. ઉચ્ચતામાનના વિસ્તારમાં આ સ્ફટિકો હસે શિલાઓમાં ભેંકાતી જરૂરી સોષ જેવા થાય છે. વાદળની નીચેની સપાટીના વિસ્તારમાં એટલે કે -૩° થી ૦° સે. ઉ. માને પટકોણીયા રકાખીઓ જેવા અપાટ હીમસ્ફટિકો બંધાય છે. આ રીતે ૨૫° સે. જેટલા બદલાતા ઉચ્ચતામાનના પ્રદેશમાં હીમસ્ફટિકના આકાર ખૂબ જલતના બદલાતારહે છે. જો કે રાસાયણમાં, હવામાંના એકને આ આકારવૈવિધ્ય માટે જવાબદાર માનવામાં આવેલો હતો. પરંતુ હવે તે જામ કર ચક્ર ગયો છે.

વાદળમાની આકાર-વૈવિધ્યવાળી આ જરૂરયાનને 'નાતાલ વૃક્ષ' એવું સુંદર નામ આપવામાં આવ્યું છે અને તે ધણું સચ્ચ છે. આ 'નાતાલ વૃક્ષ'નો પ્રયોગ-શાળામાં વિકસાવીને અભ્યાસ કરવામાં આવે છે પ્રયોગ-શાળામાં આ 'નાતાલવૃક્ષ' નખથીજ બંધુ વિકસે છે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું છે.

તાજેતરમાં, આ હિમસ્ફટિકોના આકાર ઉપર ઉચ્ચતામાન સિવાયના તત્વો પણ અસર કરે છે એમ સિદ્ધ

થયું છે. કપૂર અને મધ (Alcohol) નું 'ચોદું', પણ મિથાણ હિમસ્ફટિકોના આકારની રચના બદલી નાંખે છે. તેથી હીમસ્ફટિકોની રચના માટે દ્રવ્યોની મુદ્દિ ખૂબ જરૂરી ગણાય છે.

હીમસ્ફટિકોમાંના પરમાણ્વો (Atoms) ખુબ જાણીતામાંના માળખામાં વારાફરતી આવતા પ્રાણવાયુ અને આદ્રવાયુ (Hydrogen) ના બનેલા છે. આ બંનેની ગોઠવણીને સ્ફટિકરચના (Crystal-Lattice) કહેવામાં આવે છે. ઉપરની એક માત્ર એથી જોના તે મંથપૂના સાથે સાથે જોડેલા પટકોણુ જેની લાગે છે. આને કા જોઈ હીમસ્ફટિકોના આકાર બેસા પટકોણુ રહે છે.

વાદળની પ્રત્યેક પ્રયોગશાળા ફેરવી ઉચ્ચાઈએ આવેલી છે અને તે કેવા સંજોગોમાં કામ કરતી હોય છે તે જાણવું પણ એટલું જ અત્યંત છે. પ્રત્યેક વાદળનું અંતર (Interval) (સમય) ઘટ્ટની મદદથી નક્કી કરી શકાય છે. સાધારણ મીતે, વરસાદના વાદળે ૪૦૦૦ થી ૫૦૦૦ ફૂટની જંચાઈએ હોય છે. ક્યારેક તે તે બે માઇલથી પણ વધુ ઉચ્ચાઈએ જાય છે.

કૃત્રિમ વરસાદ

હવે આપણે કૃત્રિમ વરસાદની ખૂબ જ નજીક આવી ગયા છીએ. કૃત્રિમ વરસાદ વિષે ચર્ચા કરતાં પહેલાં વરસા ની આખી પ્રક્રિયા તેના નવા પ્રક્રમમાં આપણે દેકારા બેઠાં થઈએ.

સૂર્યની ગરમીથી પૃથ્વી ઉપરના પાણીનું આષ્પીભવ થાય છે. આ વરાળ આકાશમાં ઉડ્યાવ છે અને સંકુલિત બનતાં મુઠ્ઠી તે પવનના શ્રવાણે માં ફેંજાતા રહે છે આ સંકુલિત વરાળ હવે મેધનિનું એનો મુશ્કેલ-વાદળની અંદરની ટંકી હવાના રસયોગ અતિશીત બને છે. પરંતુ હીમસ્ફટિકની ગેરહાજરીમાં થી જ નથી બની જ ધૂળને હીમકેન્દ્ર (Ice-Nuclei) તરીકે પ્રયોજીને અતિશીત મધનિનું એમાંથી હીમસ્ફટિકો બનવા માટે છે. મેધનિનું એ થીજી જના, તેનાં વિરોધાત્મક મોલમાં હીમજનકરૂં નવા હીમસ્ફટિકો માટે હીમકેન્દ્ર તરીકે સેવા આપે છે.

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૨૧ મા ગ્રાધિવેસન પ્રસન્ન
ઈતિહાસ પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખપદથી આપેલા વ્યાખ્યાનમયી]

માનવ-ઈતિહાસ

આને 'માનવ-ઈતિહાસ' વિશે ઓળખાતું હોય તો ધોરુ છ સામન્ય રીતે રાજનીતિ, ઇતિહાસ, આર્થિક ઇતિહાસ, સાહિત્યો ઇતિહાસ ત્યાં ઇતિહાસોથી આપણે પરિચિત છીએ આ બધા ઇતિહાસોમાં અમુક દૃષ્ટિ રાખીને તે તે નિયતો કરવામાં આવે છે, અને પછી તત્ત્વ કઢીને નિર્ણય કરવામાં આવે છે. માનવ-ઈતિહાસમાં જેથી લીધું માનવ અને તેની આસપાસના વાતાવરણનો સર્વોચ્ચ રીતે અભ્યાસ કરવો. પ્રથમ થાય છે આમાં ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, જ્યોત્ષ્ણ, ભૂત શાસ્ત્ર વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, ગ્રંથશાસ્ત્ર હવામાનશાસ્ત્ર અને સૌથી આધુનિક આજમાત્ર ઇતિહાસ બધા શાસ્ત્રોની મદદથી માનવ તેના વિકાસ અને વાતાવરણ કાચો તો સમય એના પર એક અને એક પ્રકાર પડે છે માનવ-ઈતિહાસનું કેટલુંક અગ્રણ્ય રહેતું રાગ આ રીતે નમે છે અને ભવિષ્યમાં વધારે અને વધારે મળવાનો નભવ હ ટાંક પછી એક શાસ્ત્ર, પછી એ પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ કે સમાજશાસ્ત્ર હોય એનાથી માનવ ઇતિહાસ બાજુએ અણક્ય છે ખાસ કરીને આવા અભ્યાસની પ્રાગૈતિહાસિક કાળના સંશોધનમાં ભૂલ જ ભરે છે કચ્છ કે આ સમયે કાંઈ પછી લેખિત સાધન હોવાથી માનવની પ્રતિઓ બાજુવાના આ એક જ માર્ગ છે

હું જે કરેલા મારુ છું તે એકમે દૃષ્ટાંતથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ આજથી લાખો વર્ષ પછી ગણેલા માનવનો ફક્ત પચ્ચરના હરિયરો જ મળે છે આના પછી માનવનું અસ્તિત્વ અને યોગ્યે અશે માનવની પચ્ચરના હરિયરો બનાવવાની કળા આપણે સમજી રીતે બાજી રાખીએ છીએ પરંતુ આ માનવ

કરે થઈ ગયો ? એ બધા અને બધારે વખતે હતો તે સમયે વાતાવરણ કુદુ હતું ? ક્યાં ક્યાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓ માનવના સંગઠાવીને હતા અને માનવે એમનો મો ઉપયોગ કરી ? વળી, આ ઉપયોગથી વાતાવરણ પર શી અવર થઈ ? આ બધા પ્રશ્નો માન પુરાતત્ત્વના અભ્યાસથી ઉકેલો ન શકાય

વાતાવરણીય પુરાતત્ત્વ

પ્રાગૈતિહાસિક માનવ સામાન્ય રીતે નદીમઠે રહેતો; એવે નદીના તટ અને બેખડોતો અભ્યાસ કરેલા જ્યોત્ષ્ણ આમાં ભૂતશાસ્ત્ર અને માગીશાસ્ત્ર (Petrology) ની ભર પડે અને તે વખતે વાતાવરણના અભ્યાસ માટે નીચી બખડોમાં અવસર મળેલા અત્યંતની માગીના ઓરો અને તે ભર જગ્યા વરમાદ દર્શાવે અને સૂચના તાપે કરેલી અસરો અભ્યાસ કરેલા રહો

મ્હા ! પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓ તે કાચે હવત તના તે નીચી બેખડોમાં દબા ગયેલા આ જોયો મનમથ મહા કાર્ય ના માગીમાં પ્રાચીન કૃષિ ગજકરે પછી સચવાઈ રહી હોય છે એના અભ્યાસ પરથી પ્રચીન રત્નરો વર્ષ પર હોતી, જનજનની વનસ્પતિ અને તેને પોષણી આપે હવા બાજુનું બધું ઉપોગી થઈ પડે

આ દૃષ્ટાંત પ્રાગૈતિહાસમાંથી લીધું બીજું ઉદાહરણ પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી લઈએ

મૌર્યસમયમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનું ક્ષેત્રામ ન

મૌર્યવંશના સૌથી પહેલા રાજા અશોકના વખતમાં જૂનાગઢ પાસે ગિરના ની તળેગીમાં સુન્દર નામનું દર્શાવ તેના સૌરાષ્ટ્રના સજાએ બાંધેલું હતું લગભગ

૨,૩૦૦ વર્ષ પહેલાંનું કેવળ યુગ્મજાતનું જ નહિ પણ સારામ ભારતનું, માનવે જન્મેલું આ જૂનામાં જૂનું તળાવ છે. આ તળાવ ૪૦૦ વર્ષ પછી વર્ષાઋતુમાં અતિથય વરસાદ પડવાથી તૂટ્યું. આનું સમારકામ થક રોજ સદ્ગામાએ પોતાને ખચે કરાવી તેને પહેલાં કરતાં પણ વધારે સારું અને સુશોભિત બનાવ્યું. ત્યાર પછી ૩૦૦ વર્ષે આ તળાવ આવાં જ કારણોને લીધે ભાદ્ર ૬ મહિનામાં ભાંગ્યું. તે સ્થાપના સમ્રાટ કન્ડુગુપ્તા સૌરાષ્ટ્રના મોખા (મુખા) પશ્ચિમે સમરાગ્યું. આ થયો સુદર્શન તળાવનો જહુ જ દૂર કે ઇતિહાસ.

વધારે જાંડાલથી તપાસતાં આપણે જાણી શકીએ છીએ કે જે રીતે હમણાં હુમરોની કુદરતી રચના, પાણીમાં લઇને માનવ (પ્રજાતે) ધરણી (અ. “૩મ”) બાધે છે, તેવી રીતે ભારતમાં, ગિરનારની તળેટીમાં, ધરણી બાધી આવું તળાવ કરવામાં આવ્યું હતું.

આ તળાવ બાંધવાનું શું કારણ ?

જૂનાગઢ—પ્રાચીન ગિરનાર માં હમણાં પણ પાણીની બહુ અછત વર્તાય છે. પાણીની આવી જ અછત પ્રાચીન સમયમાં હોવી જોઈએ. તેથી માનવે વિચાર કર્યો કે વરસાદનું પાણી સધરવાથી એની તાણ જોઈ શકાય. તેથી ગતગતની નહેરોવાળું તળાવ બાંધવામાં આવ્યું હતું.

હવે પણ સૌરાષ્ટ્રના આ ભાગમાં કોઇ કોઇ વાર પુષ્કળ વરસાદ પડે છે અને તેથી અનભાસને જહુ નુકસાન થાય છે. આવું કારણ એ છે કે હિંદને આ ભાગ વરમાઈ પ્રવાહ (monsoon current) માં આવે છે, અને ત્યાંની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ આગ વરમાદને જહુ અનુકૂળ છે.

આવું દલાખાન સૌરાષ્ટ્રમાં જહુ પ્રાચીન સમયથી ચોક્કસ આવ્યું છે તે આપણે સુદર્શન તળાવ જે રીતે બાંધ્યું, વાર બાંધ્યું નેના પરથી સમજી શકીએ છીએ. આમ, આ એક જ તળાવનો અભ્યસ ગુજરાતનાં માનવ, વાતાવરણ અને આબોહવા વર પ્રકાર નામે છે.

આરી રીતે કોઈ પણ સ્થળ, પ્રદેશ કે દેશનાં સર્વે મોતેથી આધુનિક સભ્યમાનથી અભ્યાસ કરવામાં

વધમાનવ : માન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨]

આવે તો માનવનો એક રસમય માહિતીસભર ઇતિહાસ રચના આપણે શકિતમાન થઈ શકીએ.

અવા ઇતિહાસમાં માનવે છેલ્લાં સત્તર લાખ વર્ષના અર્ધિ લાંબાં માળામાં જન્મથી અવસ્થામાંથી કઈ કઈ ફેરીએ મનુષ્યમાં પ લા માંડ્યાં તે જાણવા મળશે.

ત્યાર પછી ક્યારે અને કેવી રીતે માનવ ધાન્ય ઉગાડાં શીખ્યો ? આ જ્ઞાન મેળવવાથી તે કાળના સમાજ પર શી અસર થઈ ? માનવે ધાન્યો માળાવનું જ્ઞાન ક્યારે પ્રાપ્ત કર્યું ? આ જ્ઞાન થયું ત્યાર પછી નગરો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં કે ધાન્ય વિગેના જ્ઞાન પહેલાં તે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં ? આ બધા પર અવલમન રાખતા બીજા પણ પ્રશ્નો છેઃ જેવા કે સમાજની જુદા જુદા વર્ગોમાં વહેંચણી, રાજ્યવસ્થા અને બધારણ— આ ક્યારથી થયાં અને કેવી રીતે ? તે જ પ્રમાણે, ધર્મવિષયક જાવર્મદિરો, ધર્મચુક્રો, પૂજારીઓ આ બધાને સમાજમાં નિશ્ચિત સ્થાન ક્યારે મળવા માંડ્યું ? સૌથી અગત્યનો એક દંદો પ્રશ્ન પણ છેઃ બ્યાર— ધધા ક્યારથી શરૂ થયા અને માનવવિહાસમાં એમનું શું સ્થાન છે ?

આ : માનવ-ઇતિહાસમા કોઇ પણ સંકુચિત મનોરૂપિને સ્થાન મહેતું નથી, કારણ કે આજણી ઉદ્દેશ એ જનજવાનો છે કે માનવે કયા, ક્યારે અને કેવી રીતે, આપણે જે આધુનિક સંસ્કૃતિ બે મવીએ છીએ તે મેળવી, અને નહિ કે અમુક જ પ્રદેશ, પ્રાંત કે દેશનો ઇતિહાસ. આરી એક વિશાળ દષ્ટિકોણ કેળવવાનો સમય છે, જેથી બવિષ્ણમાં પણ નાપડો થઇ શકે.

માનવઇતિહાસ અને ગુજરાત

આવા માનવ-ઇતિહાસમાં ગુજરાતે શા કાળો આપ્યો છે તેનું એક વિરભાવધોક્ષ કરીએ.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ પણ મુખ્ય વિભાગમાં વહેંચી શકાયઃ

(૧) પ્રગિનિહાસ (Pre-history) : આમાં મુખ્યત્વે પાપાણ્યુથોનો સમાવેશ થાય. પ્રચલિત પુગવાને અધારે આ યુગ ઈ. પૂર્વે ૨,૦૦,૦૦૦ વર્ષથી ઈ. સ. પૂર્વે ૩,૦૦૦ વર્ષ સુધી ચાલેો.

(૧) આદિ ઇતિહાસ (Proto-history): આમાં આર્યો પૌરાણિક ઇતિહાસ અને તાદ્રાપાયાણ સુતોનો હું સમાવેશ કરું છું. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષથી ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ સુધીનો આ ગણી શકાય.

(૩) ઐતિહાસિક કાળ : બ્યારથી લેખિત સાધનો મળે છે ત્યારથી આની શરૂઆત ગણવામાં આવે છે-ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી.

હવે આ કાળ પહેલાં અને પછી માનવે ગુજરાતની ભૂમિમાં પાણી સાચવવાની દૃષ્ટિએ જે પ્રયોગ કર્યો તે આપણે જોઈએ.

* * * સોલંકી યુગનાં તળાવ

આગથી એક હજાર વર્ષ પહેલાં શરૂ થયેલા કાળ -ઇ. સ. ૯૭૦ થી ઇ. સ. ૧૨૩૦ સુધીનો કાળ, જેને આપણે સોલંકી યુગ તરીકે જાણીએ છીએ તે-ગુજરાતના ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ કહી શકાય. ગુજરાતનું રિસ્તરેલું સામ્રાજ્ય, જાહોજલાલી ભોગવતું પાટનગર, અસંખ્ય મંદિરો અને તોરણોથી વિશ્વપ્રિય તળાવો-આ સર્વ પાણીની પૂરતી સગવડો સિવાય અસ્તિત્વમાં આવવાં અને લાંબો વખત નિભાવવાં, અશક્ય હતા. તેથી જ રાજા, રાણી, અધિકારીવર્ગ અને પ્રજાએ ઠેર ઠેર તળાવો, કૂવા, વાડી બાંધી પોતાને કુતાઈ થવાં માન્યા છે. આનું એક જ કારણ કે ઉત્તર ગુજરાતનાં હિમ-જ્વાળાની જેમ વરસાદ બહુ અનિશ્ચિત રીતે આવતો. એટલે દીર્ઘકાળે રાખીને રાજાએ અને પ્રજાએ પાણી સંચરવું જ રહ્યું. આ તળાવ કે કૂવો તમે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ બાધો કે બીજા કોઈ હેતુથી, પરંતુ એનો કાયદો તો એક જ રહે શાય.

સોલંકી યુગનાં આવાં કેટલાંક તળાવો અને કૂવા-ઓમાં પાટણનું સહજનિર્મિત તળાવ અને વીરગમાનનું કણ્ણસર તળાવ પ્રસિદ્ધ છે.

પાણીની આ કિમત માનવે ફક્ત સોલંકી યુગમાં જ જાણી ન હતી. ગુજરાતનો સૈસ્ત્રિક ઇતિહાસ આવા તળાવોથી શરૂ થાય છે. આ કાળથી જ માનવ એક ટકાણે યોરક સમય પછી દરીયામ રહેવા લાગ્યો અને પોતાનાં કુટુંબીજનોને ન્યાય રહેતો ત્યાં હટવા લાગ્યો.

આ વાતની શરૂઆત હજારો વર્ષ પર થઈ. ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાતમાં જ્યાં જ્યાં કુદરતી તળાવો છે ત્યાં માનવે વરવી કરી હતી. એમ અમારા હેરસાવીસ વર્ષના અભ્યાસ પરથી માલુમ પડ્યું છે. આ કેવી રીતે બન્યું ને સહેજ નિરાતરથી જોઈએ.

પ્રાગૈતિહાસિક તળાવો.

ઉત્તર ગુજરાતમાં અમરવાદ્યી 'માંડી' આરાવલ્લીનાં પહાડ સુધી જ્યાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં એક રેતાળ સપાટ પ્રદેશ દેખાય છે. ગુજરાતના વાતાવરણમાં અનુકૂળ ફેરફાર થવાથી આ રેતીના ઢગો પવને અને નદીએ રચ્યા. ઘણી જગ્યાએ આવા રેતાળ પ્રદેશમાં નાના નાના ટીપાઓ જોવામાં આવે છે. આવી રચના પરથી પણ ગુજરાતનું પ્રાચીન હવામાન કેવા પ્રકારનું હોયું જોઈએ તે જાણવા મળે છે. હવે જ્યાં જ્યાં ત્રણેક ટીપા ભેગા મળે છે ત્યાં ત્યાં તેમની વચ્ચે એક નાનું તળાવ કુદરતી રીતે જ ઉદભવે છે. આ તળાવમાં વર્ષમાં ૮ થી ૧૦ મહિના પાણી ભરાઈ રહે છે.

આ ટીપાઓ પર નાનાં પથ્થરનાં હથિયારો મળી આવે છે. સાધારણ રીતે ઉત્તર ગુજરાતમાં પથ્થરનો એક ટુકડો પણ મળવો મુશ્કેલ છે, પરંતુ માનવે ત્રીસ-ચાળીસ સાંધેલ લાંબેથી અષ્ટક જેવા પથ્થરો લાવીને અને એમાંથી નાના નાના અપુનાં પાના જેનાં હથિયારો બનાવીને પોતાનો છત્રનિર્વાહ શરૂ કર્યો. આવી રીતે અનુકૂળ હવામાનને લીધે બનેલાં તળાવોને સૌથી પહેલી જગ્યા પર (ગુજરાતમાં) માનવે ઉપયોગમાં લીધા. એટલે આપણે કેવળ તળાવોનો જ ઇતિહાસ લખવો હોય તો તેની શરૂઆત ગુજરાતના આ તળાવોથી થાય.

લાંબણજનો માનવ

માનવનું આ જીવન કેવા પ્રકારનું હતું તે યોરકે અમે અને લાંબણ નામના ગામ પાસે આવેલા ટીપાઓના ખોદકામથી સમજવા મળ્યું. લાંબણનાં આંખવાસન-વિજયપુર રેલ લાઈન પર એક નાનું ગામ છે, અને અમદાવાદથી લગભગ ૬૦ માઈલ ઉત્તરમાં આવેલું છે. બહો આંખવાસ ટીપાઓનો શોધ અને ૧૯૪૨ માં કરી હતી. ત્યાર પછી ત્યાં પાંચેક સાધનાનાં નાનાં ખોદકામ કર્યાં હતાં. આ ખોદકામની બંધી નાંખીને

હોઈ નહિ જઈએ. ટૂંકમાં કહીએ તો ગુજરાતના આ રંસતારમાં પાંચથી દસ હજાર વર્ષો પહેલાં હાથ કરતાં હોજ વધારે વરસાદ પડતો અને ગેંઝા (Rhinoceorn) ૧૧થી આવા તળાવ અને તેની આસપાસ આવેલાં રંગરોમાં ધૂમનાં. માનવ આ ગેંઝાનો શિકાર કરતો, મેટકું ન નહિ, પણ એના મોટા ભાગે-જેવા કે મનુષ્ય દાડકું-એને એરણુ તરીકે કે પાટા તરીકે ઉપ-ભોગમાં લેતો. મેં ઉપર કહ્યું તેમ ઉત્તર ગુજરાતમાં પથ્થર ન નથી, એટલે કંઈ કામ માટે કંઠાંચથી પણ આવા પથ્થરે લાવવા રહ્યા. (લાંધણુજમાં) આવા તળાવ પર યજુષતિની મૂર્તિને લાંબી કરી એના પર કપડાં ધોવાતાં મેં જોયાં છે).

નાના પથ્થરો તો નંદીના ખાત્રમાંથી લાવવામાં આવતા, પણ આ પથ્થરે એક સપાટ અને પહોળા પાટા પર મૂકીને એમાંથી હથિયારો બનાવી શકાય. આને માટે જો પથ્થર ન મળે તો દાડકું વાપરવામાં આવતું. આમ માનવે વાતાવરણનો ખંડુ સુંદર અને હોશિયારીથી ઉપયોગ કર્યો હતો.

કાગીના

આ માનવને કાગીનાનો પણ શોખ હતો એમ લાગે છે. અમારા ખોદકામમાં નાના ચપટા ગોળ મણિઓ અને મોંઝા જેવા પણ પાતળા અને નાના છીપલીઓમાંથી બનાવેલા મણિઓ મળ્યા હતા. આ છીપલીઓને અંગ્રેજીમાં Dentetium Shell કહે છે. આ છીપલીઓ ગુજરાતના રૈતાળ પ્રદેશમાં નહિ, પણ સમુદ્રકિનારે જ મળે છે. એટલેકાં તો માનવે પોનેખભાતના અખાત પાસે જઈને આવી છીપલીઓ મેળવી હોય, અથવા તો બીજા માનવે પાસેથી લીધી હોય. મને તેમ હો આ છીપ-લીઓ ગુજરાતના પ્રાગૈતિહાસિક માનવનો દૂર દેશ સાથેનો વ્યવહાર સ્પષ્ટ છે.

પેલેસ્ટાઇનના માનવ

આનાથી પણ વધારે મહત્વનું એક બીજું અનુ-ભવ સંભવિત છે, જો કે એને માટે જોઈએ તેટલો સાબો હજી મળ્યો નથી.

પેલેસ્ટાઇનમાં માઉન્ટ કાર્મલ (Carmel) નામની

વિશ્વમાનવ : અનુચારી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨]

ગુફામાંથી ૧૦ હજાર વર્ષ જૂનાં માનવનાં હાડપિંજરો મળ્યાં છે. એમની સાથે નાના હથિયારો ઉપરાંત આયાની આસપાસ Dentetium Shell ના બનાવેલા દાર વીંટળેલા જેવામાં આવે છે. લાંધણુજમ પણ માનવનાં હાડપિંજરો મળ્યાં છે, પણ માનવ પેતાનું ચરિત્ર આવા મણિઓથી કેવી રીતે રણગારને તે નિશ્ચિત રીતે જાણુવા મળ્યું નથી.

છતાં આવી જ હજારો કાગીના પેલેસ્ટાઇનની બહાર અમારસુધી ગુજરાતના લાંધણુજમાં જ મળ્યા છે. આનું શું દારણુ ? ગુજરાતના અને પેલેસ્ટાઇનના માનવ કંઈ સંબંધ હશે ?

શળને કાટવાની પ્રથા

જે રીતે આ માનવના શળને ગુજરાતમાં કાટવામાં આવતું તે પણ નોંધવાલાયક છે. શળને કાટતાં માથું ઉત્તર તરફ અને પગ દક્ષિણ તરફ સાધારણુ રીતે રાખવામાં આવતાં. હવે આ જ પ્રથા અદમ્બનગરમ નેવાસી સ્થળે કરવામાં આવેલા અમારા ખોદકામમ અમારી નજરે પડી. અહીં લગભગ ૩,૫૦૦ વર્ષ જૂન ૧૦૦ થી વધારે માટીના કપડામાં કાટેલાં નાનાં બાળ કોનાં અને આંધેક વયનાં માનવોનાં હૃદનો અમં સાપડ્યાં છે.

આમ ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી હમણાં જ પ્રાપ્ત થયેલી આ નવી હકીકત પરથી આપણે કંઈ શકીએ કે આપણામાં હાથ જે વહેમ છે કે રાતન સ્ત્રી વખતે માથું ઉત્તર તરફ ન રાખવું તે આવી પાંચ હજાર વર્ષ જૂની કાટવાની પ્રથા ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો હશે ! અને હવે સ પ થયા અને લીસાંટા રજા તેમ આ ક્રયા વહેમ તરીકે જ આજુ રહી છે !

પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં લોકો

લાંધણુજમાંથી મળી આવેલાં હાડપિંજરો અને અન્ય બીજા ગુજરાતના અને હિંદના માનવ-ઈતિહાસ માટે બહુ ઉપયોગી છે. પણ સૌથી મહત્વનાં તો આ હાડ પિંજરો જ છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં લોકવસ્તી કેવી જાતની હતી તે સમજવાને આ હાડપિંજરોથી વધારે

સરુ સાધન કુલ મળે? વળી, હમણાં તો આવા બારેક હાડપિંજરો કેવળ લાધણુજન્યાથી મળ્યા છે ત્યા બીજા પશુ મળવાનો સંભવ છે અને બ્યારે હુ તમને જણાવુ કે લાધણુજન જેના ઉત્તર ગુજરાતમાં બીજા ૧૦૦ થી વધારેની બાએ છે ત્યારે તમને ખ્યાલ આરશે કે આપણા ગુજરાતના અને હિંદના પ્રાચીન માનવવંશના ઇતિહાસને ગાઠે આ એક અમદર સામગ્રી છે હવલુ તે જમીનમાં જ દેશરેની છે, કારણ કે અન્ય કંમેને લીધે ઉત્તર ગુજરાત તરફ હવે જવાનુ નથી પણ મને આશા છે કે ગુજરાતની વિવિધ મુનિસિપેલિટીના પુરાતત્વ અને માનવવંશશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ આ અમલવિધમાં ઉપાડી વેશે

લાધણુજનો આ માનવ હમણા તો આરતનો જૂનામાં જૂનો માનવ મળાય છે લેધત, મોહનજો દેડો, હડપ્પા ઇત્યાદિ સ્થળોમાંથી માનવના જે હાડપિંજરો મળ્યા આવ્યા છે તે ૧ કરતા પશુ આ વધારે જૂનો છે, ત્યા એ ભારતના આદિમાનવ તો નથી જ

ગુજરાતનો આદિમાનવ

અ આદિમાનવે ખનાવેલા પાનણના હથિયારો મળી, સીનરમતી, ઓગસ્ટ અને પ્રજ્ઞાથી ભંખડામાંથી અને ૨૦ વર્ષ પર શોધ્યા હતા જે ધરોમાંથી આ હથિયારો મળ્યા હતા તેમના અવ્યાસ પરથી અને હથિયારોના આમર પરથી આ આદિમાનવ ગુજરાતમાં આશરે ૫ લાખ નર્ષ ૫૦ વસતો હશે એમ અને અનુમાન કરુ હવુ

જે જુદી જુદી રીતે આ માનવના સમય અને હવામાન પર તાજેતરમાં નવો પ્રકલ પડ્યો છે પ્રથમ તો આદિમાનવને કાળ લગમમ સાંકા ૭ લાખ વર્ષ જૂનો માનવામાં આવતો હતો તે હવે સત્તર લાખ વર્ષ જૂનો હોવાનો સંભવ છે આ સમય એક તદ્દન નવી આધુનિક સાંસ્કૃતિક પદ્ધતિ અનુસાર નક્કી કરવામાં આેો ૥ આગ્રેઇમાં એરો આર્ગોન પોટેશિયમ પદ્ધતિ (Argon-Potassium Method) કહે છે

જગતનો સૌથી પ્રાચીન માનવ

પૂર્વ આફ્રિકામાં ટામાનિકા નામના પ્રાતમાં એ હુનાઈ

(Olduvai) નામની એક ખીણ છે અહી માનવ તેના સમગ્રની પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓનો હીકરી સંપૂર્ણ ઇતિહાસ સત્યનાઈ રચો છે, જેનો ડો નિકી અને એમના પત્ની છેના ૩૦ વર્ષથી શોધ અને અવ્યાસ કરી રહ્યા છે ગયે વર્ષે એક નાના બાળકની દાદ અને એક આધેડ વયના માણસની બેપરી જવાવામુખીથી બનેલા 'લાસ' નામના ખડકોના બે ધરો વચ્ચે મળી આવ્યા આ લાવાના ધરો પોટેશિયમ-આર્ગોન પદ્ધતિથી અમેરિકાની જૂરતરશાસ્ત્રની પ્રોફેસરનામાં તપાસવામાં આવ્યા આ તપાસથી માલુમ પડ્યું કે આ લાવાના ધરો સત્તર લાખ વર્ષો હંપર બન્યા હતા માનવ અને અના હથિયારો પણ આ જ લાવાના ધરોમાં દેશરેલા હોવાથી એમનો સમય સત્તર લાખ વર્ષ જૂનો હોવો જોઈએ એવો અભિપ્રાય 'નેશનલ જોરોગ્રાફિક મેગેઝિન' મા પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે

હવુ સુધી ગુજરાતમાં અને ભારતમાં ઓલ્ડુવાઈ (Olduvai)ની ખીણમાં મળ્યા છે તેવા જૂના પથ્થરના હથિયારો મળ્યા નથી, પરંતુ ત્યારપછીના ઓલ્ડુવાઈ (Olduvai) અને ભારત-ગુજરાતના હથિયારોમાં એટલું બહુ માત્ર છે કે જે અને આથે મૂક્યા હોય તો એક નિષ્ણત પણ કયા હથિયારો ગુજરાતના અને કયા ઓલ્ડુવાઈ (Olduvai) ના છે એ એકદમ કઠી થકે નહિ

હવે જો ઓલ્ડુવાઈ (Olduvai) ના માનવો અને હથિયારો સત્તર લાખ વર્ષ જૂના હેય, અપિણુ હથિયારો ઓલવા આવા દમ લાખ વર્ષ જૂના હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે હમણા પ્રચલિત મા વના પ્રમાણે અદિમાનવનું મૂળ રચાન આફ્રિકા લગે છે ત્યાથી જ ધીરે ધીરે માનવનો બીજા દેશોમાં પ્રનાર થયે હશે

આઈ ફૂક સાથે સમય

ગમે તેમ છે, પરંતુ હિંદ-ગુજરાત અદિમાનવ અફ્રિકાના માનવ રાથે સમય જરૂર રાવતો અમા ચકા નથી આ સમય કેમ, યારે અને કેવી રીઃ (કો માર્ગ) થયો હતો તે વધે શોધ માગી લે

જે બીજા એક રીતે ગુજરાતના આદિમાનવના કાળ પર પ્રકાશ પડ્યો છે તે હવે ટૂંકમાં જણાવીશ. મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ સામરંભતી અને મહીની ભેખડોમાં માટી અને ખડકોના જે જશે સચવાઈ રહ્યા છે, તેના અભ્યાસ પરથી અમે અતુમાન કયું હતું કે જ્યારે ગુજરાતમાં વર્ષા બહુ હતી અને નદી પ્રથમ વહેવા માંડી હતી ત્યારે આદિમાનવ આ નદીઓને કાંઠે આવીને વસ્યો હતો.

પરંતુ આ વર્ષા ક્યારે થઈ હતી? અને ક્યાં કારણોને લીધે?—આ પ્રશ્નોની વિગતોમાં હું અહીં નહિ જતલું, પણ એમના પર શો પ્રકાશ પડ્યો છે તે જણાવીશ. મને વર્ષા સ્પર્શન યુનિવર્સિટીના ડૉ. ઝેનનર (Dr. Zeuner), જે ત્યાં વાતાવરણીય પુરાતત્ત્વ (Environmental Archaeology) ના પ્રધ્યાપક છે અને એક આંતર-રાષ્ટ્રીય વિદ્વાન છે, તેમને સંસ્કારાયેલ યુનિવર્સિટી અને ડક્કન કોલેજે આમત્રણ આપ્યું હતું એમજ જ્યાં આગળ મહીની ભેખડો ખખટાતના અખાત પાસે સમુદ્રને મળે છે તે સ્થાનનું નિરીક્ષણ કયું અને તે એવા અતુમાન પર આવ્યા કે માખરનતીના અને મહીના જે થરોમાં આદિમાનવોનાં હથિયારો મળે છે, તે થર જ્યારે જમતમાં બીજો આગર-હિમયુગ પ્રસરીતો હતો, ત્યારે બધામા હતા. આંતર-હિમયુગમાં હિમનદીઓ (Glaciers) નું પાણી પીઠગચાથી બહુ પાણી નદીમાં અને દરિયામાં થઈ જતું છે. આને લીધે દરિયાની અને નદીની કાણીની સપાટી બહુ ઊંચે આવે છે, અને નદીઓ પોતાના મુખ આગળ અને મધ્ય ભાગોમાં રેતી અને ઉપશોનો કાંચ લાદવા માટે છે. પછી જ્યારે હિમયુગ આવે છે કે બીજા કોઈ કારણને લીધે હિમાની સપાટી નીચે જાય છે ત્યારે નદી પણ પોતાનું પાંચ નીચે જોડતી જાય છે. આમ, નદીની ભેખડોમાં વતવરણ અને આજોહવાના કેન્દ્રોનાં સૂચક ચિહ્નો સચવાઈ રહ્યા હોય છે, જે નિષ્ક્રાંત એક ગુનાશોધક (Detective) ની માથે પિછાણ છે.

જુદી જુદી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરતાં ગુજરાતના માનવને જમતમાં બીજા આદિમાનવો, આંતરવરણ, આજોહવા ઇત્યાદિ સાથે આપણે મળેલા સ્થાળીય સમયો ઊંચે, અને એથી મનવ-ક્રિતિકામને વિશ્વમાનવ : જન-પ્રચારી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૨]

વધારે અને વધારે સમજવાંને આપણે શકિતમાન થઈએ.

લોથલન બોટકામ

હવે એક હેલ્થી દર્શન લઈ વિરમીશ. ગુજરાત મોંગરની સીમા ઉપર અમદાવાદથી ૬૦ માઈલ દરિયાકાંઠા નામના દીબા પર જે બોટકામ હેલ્થા પર્વ પર થયું છે તેની લઘુને ખખર દરો આજ પચ્ચીસ વર્ષ પર લોથલી સરય નના રમપુગમાંના ખેડામે સિંધુ-સસ્ક્રીતના અશોધો પ્રથમ વાર જ ગુજરાતમાંથી બહાર આવ્યા હતા. લોથલમાં એથી વધુ સરા આગમો-લગો, રતનચંદ, ગરો ઇત્યાદિ મળે છે, જાણે કે તે સિંધના મોહનગો-હડોની એક ન પ્રતિષ્ઠિત જ ન હોય? આ બધા ઉપરાંત એક જ (Dockyard) —વહાણોને રાફેસની પાસે લાવી એમ માલ ઉતારવની વ્યવસ્થા કરતા માલધંધા-જેનું મોટું ઇંદણી ચણું મકાન પણ મળ્યું છે. લગભગ ૭૦૦ ફૂટ લાંબું અને...પરોળું આ મકાન છે પ્રાચીન મહામા, ગોદી (Dockyard) હેવ શક્યનનું મોટું સૂચન છે.

પરંતુ હવે પ્રશ્ન એ થયો છે કે હમણાં નદી ૯ મંથ જે માલધંધા હર વહે છે, ત્યારે આ ગોદીમાં પા કંઈ રીતે લાવતો હતા? પછી એમ અતુમાન કરવા આવ્યું કે નદીને અને ગોદીને જોડતી એક નહેર ખેવામાં આવી હશે.

સૌરાષ્ટ્ર : એક યોદ્ધા

આ પ્રશ્નો અભ્યાસ કરવા માટે મેં પ્રાચીન અવાશે અને ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના નાનાઓ તપાસ માંડ્યા. ખાસ કરીને મોંગરની હિસાબ ભાગ કે ગુજરાતનો નૈર્ઘર્ત્ય ભાગ કે જે ભાગમાં લોથલ-રમપુરેરે અનિપ્રાચીન રથો આ વેલા છે તે તપાસ જણાવું કે હમણાં પણ દરિયાની સપાટીથી તે જિયા નદી તે શાલપ્રદેશના નામથી જોખળાય છે અને ત્યાં વરસાદ ચાર મહિના પાણી ભરાઈ રહે છે. ત્યાં “ નળ સરોવર આવેલું છે. આ નિશ્ચિન રીતે સૂચિત કરે છે કે પ્રાચ સમયમાં જા ભાગ દરિયાની નીચે હતો અને મોશ

એટલે હોય. એટલે સૌથી વધુ હિંદના પશ્ચિમ કિનારાનું એક
પ્રાંતમાં જુનું બંદર હોવાનો સંભવ છે. આવાં જ અન્ય
કેટલાં ગુજરાત અને સોરાષ્ટ્રના કિનારા પર, જે ધ્યાન-
કેન્દ્ર શોધ થાય તો, સાપડવાં બેઠકો બહુની
મળી શકે તે વિશ્વવિખ્યાત છે. અહીં પણ સિંધુસંસ્કૃતિના
મળેલાં મળ્યા છે, પણ એ સમયના બંદરના અવશેષો
તેમ દરિયામાં ડૂબી ગયા હોવાનો સંભવ છે.

આ બંદરો પરથી ધરાવના આખાં વાટે પશ્ચિમ
અફઘાનિસ્તાનના તે સમયના વધારે બહોળાવાળા દેશો
પર આવેલા ૫,૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ગુજરાતનો બાપાર
પડેલો.

હિંદના પશ્ચિમ કિનારાને ત્યાંના પ્રાચીન ‘કર્તાવેજો’
જે માલીના દુકાન પર લખાયેલા છે, તે Megasthenes
મગન (Megasthenes) નામથી લેવાયેલા. આમ પહેલી
કલાક આ નામને બુધિસ્તાનના મહાલ સાથે સંબંધિત

જ વાર હિંદના એક ભાગનું નામ હંદ બહારની
ઐતિહાસિક સામગ્રીમાં મળે છે.

આપણે માનીએ છીએ કે ગુજરાતનું વહાણવંદ
જુનું પ્રાચીન છે આ માન્યતાને લેવાનો શોધ અને
એને લગતી ખીણ શોધોએ પૂરેપૂરાં ટકા આપે છે.

વિનિધ રીતે નવા નવાં શાસ્ત્રોની સદાવધી માનવ-
ધર્મિકાસનાં જુનાં જુનાં પાસાં બાંધવાનો અને સમજા-
વાનો આપણને અવશર મળે છે અને મળતો જશે.
એટલે ઇતિહાસ લખવાને માટે કેવળ લેખિત સાધનો
કામગીરી, તામ્રપત્રો, ચિત્રાલેખો કે પુરાતત્ત્વ પર આધાર
રાખી બેસી રહેવું ઇચ્છ નથી. વિશાળ દષ્ટિ અને ઉચ્ચ
હેતુ સાથે અધિક માનવજાત અને જગતનો ઇતિહાસ
જાણવાનો પ્રયત્ન હોય તો એકબે સ્થળ અને કાળ જે
કાંઈ મર્યાદા મૂકે તે તત્પરતી જ છે એ હંમેશાં કક્ષમા
હોવું જોઈએ.

સામાજિક સ્વીકાર

મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય (પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર) વડોદરા

શ્રી સયાજી સમિતિના માળા

શાખા-એક મનન (પુષ્પ ૩૩૭) ડૉ. મનુષ્યાય મળ્યુંદાર રૂ. ૬=૭૫

સ્ત્રીય સંસ્કૃતિ (પુ. ૩૩૧) (સંક્ષિપ્ત આદર્શ)

શ્રી લેખક : રવ. રમણલાલ વ. દેસાઈ . સંલેખક-કિશોરજીત વાણિક રૂ. ૩=૦૦

આપણી ખનિજસંપત્તિ (પુષ્પ ૩૩૦) નરસિંહ મૂ. શાહ રૂ. ૩=૦૦

શ્રી. સયાજી બાલરામ માળા

જીવનસુધા : રવ. રસુભાઈ ન. વહેગા રૂ. ૧=૦૦

દોમસ આલ્બા એડમન : ધનશ્યામ નટવરરાવ મહેતા રૂ. ૩=૨૫

શ્રી. સયાજી આભવિકાસ માળા

લોકનાટ્ય અને ગામકુ (પુષ્પ ૨૭) જયરાત હાકર રૂ. ૧=૨૦

ભારતીય સંગીત-નૃત્ય મહાવિદ્યાલય, મુંબઈ (અથ-૧)

નાટ્ય-પ્રયોગ-સિદ્ધ : જયરાત હાકર રૂ. ૫=૦૦

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ-૧૪

પ્રેમપ્રથ (નં ૬) દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

આજથી પાંત્રીસેક વર્ષ પહેલાં આનન્દશંકરે 'વસન્ત'માં, કાન્તાના 'વસન્ત વિગ્ધ'નું 'રસવિવેચન' કરતાં પ્રથમ પૃથ્વી હતો : "ગૂઢચિત્ત વિવેચનનું ભૂખુ છે, પણ તે કરતાં એ રસપાનનું તરસુ હોય તો વધારે સારું નહિ !" અહીં 'વિવેચન' અને 'રસવિવેચન' વચ્ચે એમણે એક કથો છે કાન્તાના જ કાવ્યો લખીને આનન્દશંકર, બી. કે. ઠાકોર, ડોશરરાય આંકડ, રતિલાલ જાની, ચનઃસુખલાલ છવેરી, ભુગુણ્ય અમરીયા વગેરેએ ગીણુરૂઢી કા વચર્ચા કરી છે તે પણ એક સુચક ઘટના છે. આજે, આનન્દશંકરે પ્રથમ કથો ત્યાર પછી પાંત્રીસ વર્ષ પાંચ, કાવ્યના રસવિવેચનની જિજ્ઞાસુ એવી ને એવી વર્તાય છે.

કવિતાની રચના તો એક સાદસ છે જ, પણ પ્રવિતા વિશે લખવું એ જ કાંઈ જેવું તેવું સાદસ નથી; તેમાં જ સમકાલીનોની કવિતા વિશે લખવું એ તો ફરસાદસ જ ગણાય. આ જાણવા છતાં એવું ફરસાદસ શા માટે ક્યું તેની કેફિયત આપવી ધટે. કાવ્યના રસાસ્વાદને આ પ્રત એવા અનેક પ્રશ્નોની 'વિદ્યાપણું' અર્થાત્ તારી કરતા રહે, પણ એમની ખરિભાષા પોતે જ વાઝ જનીને પૃથક્કરનને કાવ્યથી દૂર રાખે તો સરરાએ કાવ્યને વ કમો હોય ન થાય. પૃથક્કરન કાવ્યથી દૂર જ જતા ભવ, કાવ્યમાં દુર્ગોહિતાની કવિસાદ યત્ર લાગે, કેવે પણ પોતાના અલગુરીપણને પ્રમાણથી માણેના યર્ષા ભવ; કાવ્ય અને એના ભાવક વચ્ચેનું અતર વધતું ભવ ત્યારે કવિચિયકને મુદ્દે એ બને વચ્ચે મધ્યસ્થન કાવ્ય જાળવવાનું આવે. રસમીમાંત્રાની સાસ્ત્રીય પરિભાષાના ચોકકામાં કાવ્યને તરફીમથી ગોઠવી આપવાને બાંહે, જાણે પોતે કાવ્યના સર્જનની પ્રક્રિયાનો સાક્ષી હોય એ રીતે, એની રસનાપ્રક્રિયાને પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો છે. વ્યવહારના અનુભવમાંથી પ્રાપ્ત થતાં ઉપાદાનને

કવિ પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિથી આગવું રૂપ આપી રસાસ્વાદની સામગ્રીમાં ફેરી રીતે પડતી નાંખે છે એણે જતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો જોઈએ.

વ્યવહારમાં થતા સુખદુઃખના અનુભવો અને રસસ્વાદ—આ બે વચ્ચેનો પાયાનો ભેદ જો ન રચીક રીતે તો કાવ્યવિવેચનમાં ઘણી ખોટી ગૂંચ જામી થવાનો ભરે છે. કાવ્યમાં આત્માદનો વિષય શો છે? આપણું અભિમત એવી કશીક લાગણી, જામિ, અભિમત, નેત્ર ભાવના ? કે પછી એ બધાંને નિમિત્તરૂપ ભેખીને અદ્વિતી રૂપનિર્માણને માટેનું કવિનું સર્જન કમ ? એક જ કૃતિ આપણે જુદાં જુદાં કારણોથી સારી ગણીએ એવું બને રસાસ્વાદની સામગ્રી વ્યવહારના અનુભવમાંથી જ નિપજાવેલની હોય છે એ સાચું. પણ એ કશી સુધી પહેલ પહેલા જ જો આપણે અટકી જતા હોઈએ કે કવિ પા પૂરત તાટસ્થ કે નિર્મમતા રાખી ન ચકરાને કારણે પોતાના નિર્માણમાં પોતાના વ્યાવહારિક વ્યક્તિત્વને આક્રમકરણને જ વિધ્નરૂપ બનતાં ટાળી ન શકે. હો તો રસાસ્વાદમાં ક્ષતિ થવાની જ.

આપણા જમાનાની રક્તર બારે તેજ છે. પરિવર્તનોને પૂરાં સમજી લઈએ તે પહેલાં તો જમાને કેટલો ચ આગ્રાહ વધી ગયો, તેણે છે. બાજુ પરિશ્રમિત, થતાં રહેતાં આવાં પરિવર્તનો, એ પરિશ્રમિત પ્રત્યેન આપણા પ્રતિભાવો પર એની પડતી અસર, ભૌતિકતાના વધતા વચ્ચેનું કારણે આપણું કૃતિત યતુ જતું જામિ જીવન—આ જાણું પણ કાવ્ય અને ધતર સર્જનાત્મક પ્રક્રિયાઓ પ્રત્યેના આપણા વલણના પર અસર પાડે છે આથી સાક્ષરોની નશ પ્રકારની નિરસરતાના આપણું પરિચય યાપ છે. જાતના અન્ય ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશતી ભાષા પોતે પોતાના પ્રયોજન અનુસાર સૌ કોઈ અનુકૂળ થા

તે છે પણ આપણા સુગમ હિ હર નેના આપણુ
 મુદુમુખ્યારે ભાસને પોતાની રાજકીય મહત્વાકાંક્ષાના
 તરીકે પ્રોત્સાહની તે આપણે બાંધીએ છીએ ગળ
 રણના લેખના મુદદીઆ ને આપણે એવો ઉપોદગ
 નેના છે આથી સ્વતંત્ર "શાન્તિ" સંસ્કારિતતના
 મંત્રો બદલાતા રહે છે આવા સંલેખોમાં કવિ સિવાય
 કોણ આપણે શુદ્ધ રાખી શકે ?

કવિ નથી બાપા નથી ઘડતો બ્યવહારની બાંધાપાથી
 એ નવા મંત્રો બાંધે આને એવો સંસ્કાર રહે છે
 મહાનની ન્યતા મમજીવી, શબ્દમાથી પ્રગટ થતી
 મનના પચિય આપણે એ સંસ્કારવાદની પ્રગતિનું
 નિવાર્ણ બન છે, કારણ કે આ જ કવિજનની વિશેષ
 હોય છે આપણા કિંમતી રતિ, ઉત્પત્તિ જુગુપ્સા
 મુશ્કેલી નિર્દેશ વગેરે બાંધે રહેના છે પણ એને વિશિષ્ટ
 પે સાક્ષાત્કાર કરવાની આત્મ શક્તિનો પરિવર્તન કવિ
 આપણુ કહેવે છે આપણે ઇ અપેક્ષાઓ લગને કવિતા
 રસિ જાએ છીએ તે પણ તપાસવું જરૂરી નથી ગમે
 મનમટ કા યના પ્રોત્સાહનોમાં મશ સિવેતરક્ષિત કોનાની
 તે આપણે ઉપદેશ વગેરે મશુલ છે ખરો છતાં
 આપણી મોખામાં કરતી વેળાને પ્રાધાન્ય આપે છે
 આ શક્તિને કવિતા પાસેથી પણ બ્યવહારનું કામ
 હાંસી લેવાની કૃતિ રાખીએ તો કવિના સર્જનમંત્રનું
 આપણે પુરુ મૌરવ કરતા નથી એમ જ કહેવું પડે

કવિતાથી ધીમે ધીમે વિમુખ થતી જતી પ્રગતે
 રીઝી મ યાનિમુખ કવિ એ સહ મેનુ કર્તવ્ય છે આ
 હિંસા, કામને માગની પ્રીતિથી પ્રેરણને, યદ્યપિત કમી
 છૂટવાનો આ નાત્ર પ્રયત્ન છે આ કાર્યને આગે મરાધી
 વિશેષ અધિર પ્રશાસનાર સહ પો છે તે કુ જાણુ છુ
 મારા આ પ્રયત્નને એએ હામાઈ થી જોઈને ધયાગોળ
 માગદર્શન કરે તો હુ એમનો તથા સ્વીકૃત

પુસ્તકમાં જે કમમાં કાગ્યો અપા છે તે કમમાં મૂળ
 એખમ જાના મે તોડતા લીધા સરખાત મદદાવન થી
 કરી હતી પછી કમમાં રાચકનો કામના અતરખમાં વધુ
 ને વધુ પ્રવેશ થતા રહે એ ગતિ કાગ્યો પચદ ક હતા
 અહીં પચદ કરતા કાગ્યો તે તે મિત્રી એ કૃતિ છે

એમ માનવાનું નથી કેટલીક વાર કૃતિ તે કવિની
 આ છીવાઈથી કે પ્રતિનિધિય કૃતિ ન હોય એવું પણ નને
 આપણી કવિતા નરસિંહગવધી તે ખુબમ મોહમદ શેખ
 સુધી શુ સિદ્ધ કર્યા ગયતી રહી છે, માન્યમાની કેરી ધડાતી
 ગઈ છે, જ દોના વિનિયોગ પરવે ચોલા નયને કેમ સ્વર
 પના છે, અનકારરચનાની દૃષ્ટિ કેવું પરિવર્તન પામી છે
 આપણે આ બધાને પશ્ચિમને આપણે કાવ્યત્વ કેટલી મ તામા
 સિદ્ધ કરી શક્યા છીએ તેના કલંક ખ્યાલ, કેવળ
 સિદ્ધાંતચર્ચા કરી નહીં પણ, કૃતિને જ નજર સમક્ષ
 રાખીને આપણે તે એમ કયામાં શાસ્ત્રીય પરિભાષાને
 બને ત્યાં સુધી રજી કરી પદોને મે અહીં આપણુ
 કરી છે કાવ્યનું વક્ત્ર વળે સ્વરૂપ પામે છે તે શી રીતે
 પામે છે તે બનવા તત્ત્વ માત્ર વિશેષ લક્ષ્ય લે નાના
 લાગુ 'વીરગી નકલ' લખ્ય જે વિવિધને નિરૂપે છે તે
 તે મહાકાવીના રાજપુત્ર વીરના જીવનનો પ્રસંગ છે
 એનાથી તો આપણે બહુ દૂર નીકળી આપણા છીએ
 આપણી વીરત્વની વિભાવના પણ બદલાઈ ગઈ છે તેમ
 છતાં આપણે એ કા વને માણી શકીએ છીએ તેનું
 કારણ શુ ? એ કાવ્યમાં વીરસત્ત્વ નિરૂપણ કયામાં જ
 સમર બ્યવિત થાય છે સંસ્કૃતિ ઉપબળવતી કવિની
 રીતિ બહી આસ્વાદ્ય બની રહે છે, ને એમ કયા માટે
 વિશ્વ તો નિમિત્તરૂપ બન્યો છે

કા વનો આ રીતે પચિય મ વર મા કેટલાક મય
 રચના ગહેના છે તે હુ જાક છુ ગયાનવ ૧, ગાંડી
 મુરકેલી વિના, ફેરી રાકાય એના કા યના અર્થથી જ
 દેનારેના નય ને કા યના અધિગાયેતયા રહેથી નિહા
 રિમના જેની સમૃદ્ધ અસંખ્યતા કે સહિષ્ણતાના સમપ્રકાશ
 મુકી દેવા ને એ રીતે એની મુદ્દવાને વ્યાપારશીલ
 બનાવી કાવ્યના મર્મ સુધી આપણે પહોંચવા અસર
 કરીએ એ નયણુ મે રાખ્યું છે આથી ટેનીકાચ રના
 રવાને નામે અનિવર્તિત સૌરવિદારમાં આ જો સરી
 પડીએ કવિને અધિગેત ન હોય કૃતિનું મુક્ય તુલ્યવ્ય
 એમાથી કાદી જતાવવાની આપણી નિપુણતા પર જ
 નારી જાએ એવું મને આ ભયરશાંતીની મને બાણ
 છે પણ મને એનો વિશ્વાસ છે કે કા ર પોતે જ એવા
 ય અવિદારોને ન્યનિવ મવાની સંકિત ધરાવતુ હોય

છે. કવિને શું અભિપ્રેય હોય છે તે આપણે મન ઝાઝા મહત્વનું નથી, કારણ કે કૃતિ કરાને અતિક્રમી બન્યો છે. કૃતિ રચાઈ ચૂક્યા પછી તો કર્તા આપણા પૈકીનો જ બની રહે છે. આથી કવિએ અમુક પંક્તિનો અમુક અર્થ કર્યો છે એ પ્રમાણ હમેશાં વળગદાર પશુ જોડાએ એવું નથી કહવાની રચનાને શિખરી - પેશા છે, એ અનિવરિત યદ્યપ્તિહાર નથી. એનાં અંગ-
 "હોગોની વચ્ચેની બચ્ચાનુ" આગતુ-કલત હોય છે. આ જ કારણે કલાકૃતિના પ્રતિભાવમાં પણ જે અનિ-
 ચિનિ-સ્વૈરાચરણ દેખાય તો તેને આપણે તરત પકડી પાડી શકીએ. તેમ છતાં, 'મધ્યમ્યના ચેક્રમાં' એસતા અર્થ પૂરતી જ રસ રખતાર કબજી-અંબનાના
 વિચારને અસંદિગ્ધતા કે અર્થહીન અસ્પષ્ટતા કહીને આંકવાની અસંદિગ્ધતા સિવે (એમ કરવામાં કેટલીક વાર, દૃષ્ટીએ, કવિના વચનને જ પ્રમાણ તરફ ટાંકીને ।)
 તે તે પણ રસારવાદમાં વિનિર્ણય જ નીવડે. એક બાજુથી મોક્ષ કામ પર અંશદોષીને, કાર્યને નિમિત્તરૂપ બનાવવાને પોતાના ને વચની અંશેષત કરવાની કૃતિ જેમ કાલા-
 રવાદમાં અવકરક નીવડે તે કાવ્યની સમૃદ્ધ અસંદિગ્ધતાને નિશ્ચિન અર્થના ચેક્રમાં જોડવી એ /વરતે મનૈકધને
 દુરાચારક જામતો એ પણ એટલું જ અવકારક નીવડે તે અસંધાનું નથી.

કવિમિત્રોને મેં, કરાવેલા આસ્વદ્યી કેટલીક સ્વાદ મેં તોપા થયો નથી. મું. ઉમારાંકરે તો 'શર' આતમાં જ એમને અનન્તોય પ્રકટ કરેલા. આમ છતાં, 'મારું' વલ્લુ કાવ્યને અપાય મેં થય તે જોવાનું રહ્યું છે. આ કાવ્યોની

ચર્ચાને નિમિત્ત કાવ્યવિવેચનના કેટલાક પાયાના પ્ર-
 આપોઆપ છેડા પડ્યા છે, પણ કાવ્યોને એ પ્ર-
 છેડાના નિમિત્તરૂપ મેં ગળ્યાં નથી. આવ પ્રમો-
 ઉત્તર પ્રમો મનક નૃપ્તિ સહારે, ને મને, કિંચિત્તુ નથી. તે દેખીતું છે. પણ કાવ્યરચનાનો વ્યાપાર વધુ સદ્મતાથી આપણું વિવેચન તપાસતું ધાય એનાં કેટલાક નૃપ્તિનાની ફેગપાસ કરે, કવિના વકત્ર્ય કરે । કવિ-
 'સર્જનકર્મ' તરફ એ વધુ પ્રયાન આપે તો રસારવાદ સાચી રિશમાં આપણે આગળ વધી શકીશું.

મેં પહેલાં કહ્યું તેમ, સમકાલીનોની કવિતા, વિ-
 સમ્યુ એ દુસ્તાવસ છે. મારા તરફથી એટલી ખાત-
 આપી શકું કે મેં કરાને નહીં પણ કૃતિને લક્ષમાં રાખ-
 છે; આપણે કવિ આપણી આપાની શ્રુત્યસ કેવી રી-
 વધરતો રહ્યો છે તે જાણવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. અ-
 વિવચવૈષ્ણને મેં જોણ લેખ્યું છે. 'અર્ચાવીનના', નૃપીના
 'સમસામયિક પરિભ્રમ', 'કવિની શ્રવણદષ્ટિ' - આ સત્તાએ
 મેં બને ત્યાં સુધી ટાંચ્યા છે. એની અર્થા રસારવાદ
 હમેશાં ઉપકરક નીવડે એમ મને લાગ્યું નથી. કા-
 વિશેની કોઈ નિશ્ચિત વિચારવાને સ પ્રગટપણે મન-
 રાખીને, આપણી કૃતિઓને જૂઠવવાનો આ પ્રયત્ન નથી
 કારણ કે મુખ્યવા કરતાં આસ્વાદવા તરફ જ મારો એ
 વલ્લુ છે. અમ છતાં, કોઈ કવિમિત્રોને અનાય થયો
 હામે તો તેમની હામા માન્યું છું । મારા આ નિમ્ન પ્રયત્ન
 આ હેતુના સાચા અધકારીઓને આ હિંસામાં પ્ર-
 કરવાના નિમિત્તરૂપાને તો વહુ સાર્થકતા અનુભવી

। અમારું 'વિશ્વમાનવ'ના અંકમાં પ્રગટ થયેલ મુજરાતી કાવ્યોના આસ્વાદની
 સેખમગાહવે અચર્ય-પ્રગટ થાય છે તેના અવેશકરૂપે લખાયેલ । મુખ્યમંથ ।

અલપ-અલપ | અનિરુદ્ધ પ્રસાદ

મતકાલીન સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન-પુનર્મૂલ્યાંકન કરવું, ગ્યાપિત મૂલ્યોની ફેરતપાસ કરવી, અને એ રીતે સમ-કાલીન પ્રવાહો સાથે એનો સંબંધ બેઠી આપી એક વ્યવસ્થા રચાવવી, એ સાહિત્યવિવેચનનું એક મહત્વનું કાર્ય છે. માત્ર મતકાલીન સાહિત્યનું જ મૂલ્યાંકન કરી એસી રહેવાનાં એના કાર્યની ધનિશી નથી. અદ્યતન પ્રવાહોને, એમની પદ્ધતિઓમાં રહેલાં પરિવર્તનોને પારખી, તેમનાં લક્ષણો તારવી બતાવીને, અને એમ કરતાં તેમની મર્યાદાઓ પણ દેખાવ તો નિર્દેશીને, એમનાં બહાવન તપાસનાં એ વિવેચનનું કદાચ કપગમા કપડું કાઢે છે. એ જ, કહો કે, એની સાચી કસોટી બની રહે છે. એટલે સમકાલીન અને તેમાંથી સઘતન પ્રવાહોના બહાવન પરત્વે અતિમ છેડાનો-આત્મિક અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવો એ વિવેચનની ધૃતિતા અને તટસ્થતા માટે -કદાચ જોખમ-કારક પણ નીવડે.

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ કેળવણીકારની દૃષ્ટિથી એમના પરિવહ-પ્રસુબીય વ્યાખ્યાનમાં જારતની બાવાતમક એકતાના અધિભાવે કેવળ મળેલા સાહિત્ય પરિપક્વતા આ અધિ-વેશનને જોવું છે. એ બાવાતમક એકતા અખડિત રહે એવી શુભ દૃષ્ટિથી બાવાના અને સિપિના પ્રત્યે એમણે છેડાયા છે. બાવાસિત પ્રત્યે પરત્વે વિવિધ ભાષા-ભાષી પ્રજાનાં મન જિત્યાં થવાના પ્રસંગો આપણે ત્યાં થોડા સમય પહેલાં જ આવી ગયા છે. રાષ્ટ્રની બાવાતમક એકતાના જૂનામાં એ વૃત્તિએ કંઠેર આધાર કર્યો છે એની ના કેળવણી કહેવાને નહીં. એ વૃત્તિના પ્રતિકારરૂર અને સમુચિત ઉલ્લેખે પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદનું મતવ્ય અસ્પષ્ટ નિર્ધારવા જેવું છે: “વાહ-નનું અલબત મૂલ્ય છે; પણ વાહન ■ વહે છે તેનું મૂલ્ય વધારે છે, એ જ મારા કથનનું સાદુ તાત્પર્ય છે... બંગાળી બહુવાથી હું બંગાળની નજીક જાઉં છું”, ટાગોરના અનુશીલનથી હું બંગાળની નજીક આવું છું;

પછી બન્ને એ અનુશીલન એ અગ્રેજી પુસ્તકો દ્વારા કર્યું હોય.” સાહિત્યના અનુશીલન પરનો પ્રો. વિષ્ણુ-પ્રસાદનો એક સમજ સમય તેવો છે. એમાં એટલું ઉમેરી શકીએ કે, “મૂળ બંગાળીમાં ટાગોરના અનુશીલનથી હું બંગાળની વધુ નજીક આવું છું.”, પણ સાહિત્યના અનુશીલન વિનાનું માત્ર બાવાતમક બાગ જ સેતુરૂપ બની શકે. સાહિત્યના અનુશીલન અને પરિશીલન દ્વારા માનની-માનવી અને પ્રજા-પ્રજા એકબેકની વધુ નજીક આવે છે, ઉમેરેલાં જોવાને વાત કરે છે. સાહિત્યના નજીકતા સાધીને એકબેકને સમજવાની અને વિખરશે દર કરવાની અપેક્ષા સંકિત રહેલી છે. આપણાં પ્રાંતિક સાહિત્યોનું અનુશીલન અન્ય પ્રાંતોમાં જેમ જેમ વધતું જશે તેમ તેમ ઉપર ઉપરની બેરેખાઓ ભૂંટાવી તરો બાવાબેદને કારણે પ્રાંતિકતાની સક્રિય વૃત્તિ પોપાતી રહેતી હોય તો સાહિત્યાનુશીલન દ્વારા એને દૂર કરવામાં જ રાષ્ટ્રનું કારણ અને પ્રજાનું ગૌરવ છે. વિષ્ણુ-પ્રસાદના વ્યાખ્યાનમાં આવાતમક સ્પર્શોપેક્ષે આ મુદ્દો ખાસ કરીને આજને તકડકે, અત્યત મહત્વનો ગણ્યપ-બીજ મંદરની વાત એમણે માનવ પાના ઉચિત ગરવ અંગેની કરી છે અને સાથે સાથે સસ્કૃત અને અગ્રેજીનું ઉચિત સ્થાન આપણા મહારાજવનમાં હોવું તોઈએ તે નિર્દેશતાં કહ્યું છે: “સ્વતંત્ર્યની ભાવનતાને અગ્રેજીમાં અને સત્યચિંતાસાને સસ્કૃતમાં જેને આધિભાવ થયો છે તેવો બીજ કોઈ બાવામાં બાગે થયો હશે.” આમ રાષ્ટ્રીય અને પ્રજાકીય બાવાતમક એકતા અને સરકાર-સમૃદ્ધિના અનુલક્ષમાં બાવા અંગેની વાત કરી પ્રો. વિષ્ણુ-પ્રસાદના સાહિત્યનું વિશ્લેષણ એ દર્શન કરાવે છે. આ પ્રસંગે એમણે મુજબાવી સાહિત્યનો આજે વિવેચનાત્મક ઇતિહાસ આપી દેવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે. ને કે પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ પાસેથી તો બીજી કક્ષાની તાત્વિક ગીમાંસાની અપેક્ષા રાખી હતી, ને એમની ચાતુરતાની

એક ચોતક નીરડે. એર, જે થોડાંક પાનાંમાં સમસામયિક સાહિત્યને મૂકવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે એના બે-ત્રણ મુદ્દાઓ નિશી થોડીક ચર્ચા કરવાનું મુના સંગ લાગે છે.

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદનું આ વાક્ય કાંઈપણ અભ્યાસીને વિચારવા પ્રેરે એવું છે. “આખી દુનિયાની કલાપ્રવૃત્તિમાં નૂતન પ્રયોગવૃત્તિ દેખા દે છે, કંઈતામાં તેમ ચિત્રકલા સિંદ્ધ આદિમાં એણે ધ્યાન ખેંચવાનો વા સ્વકીય ‘ક્રિયિત્’ પ્રેર કરાવો નવો વિધિ ઉપગમ્યો છે, જે સ્વેચ્છિકારી ઇંદ હોવાથી કલાચિંતના નામને પણ બાંધે લાગ્યું હોય. કદા માટે તેણે મૂલકુદાર કર્યો છે, કેમકે તેમાં સૌ-પ્રસારવાની તેમ નથી, આનંદ આપવાનું પ્રયોગન નથી.” જો આ નૂતન પ્રયોગવૃત્તિ ‘આખી દુનિયા’ માં દેખાતી હેય, એકલા સાહિત્યમાં નહિ પણ ‘ચિત્ર સિંદ્ધ આદિમાં’ તો પછી એનાં કારણોની, પ્રશ્નોની અને લક્ષણોની તત્ત્વસ્પર્શી ગવેષણા અને પર્વેષણા પણ થવી જોઈએ.

સવેદનપદ કલાકારને એના જમાનાની નીચબંધપ મુક્ત સ દ્વેષ જગતનાં અન્ય માનવીઓની સરખામણીએ વહેણે જમાડી તપ છે. એ સવેદનોનો તાગ કાઢવાને એ નિર્વિકાર દૃષ્ટા બનીને મળે છે, એમના તત્ત્વથી મોં ફેરવી લેવાનું, ખાસ કરીને આજને તત્કાલે, એને પાલવી શકે તેમ નથી. જમાનો એના પ્રશ્નોના જવાબો માટે કે આંતરપરિસ્થિતિના સાચા મ્દન માટે કલાની સ્થાને જુએ એ અનુમતિ નથી. Storm Jameson એક જમાએ કહે છે. “But in the anxiety that weighs on us now, what we sometimes want most of all is to be answered. At those times we shall turn to the writers—there can never be many of them who try with all their force to answer.”

નબાન જો કંઈક એ અપેક્ષાઓ સતોાવી જ જોઈએ એવો કાંઈ અન્યભિચારી નિયમ ન હોઈ શકે એ દેખીતું છે, પણ એ તો દહીકત છે કે જમાનાના, ધ્યુધાર સાથે કાંઈ ને કાંઈ રીતે ધન્યતા વિના એની કલા

સ્વી શકી નથી. દુનિયાની નૂતન પ્રયોગવૃત્તિમાં *artistic* જુલુપ્તિ, લપકાક બંરિને મોંની દિશા ફેરવી ન ખે એવો વ્યંગ, વિચિત્રતા વરનાતાં હોય તો એવું આ કારણ હોઈ શકે. એ નિરાશા અને જુલુપ્તિ, એ વ્યંગ અને વિચિત્રતા વધે નથી જમાનાનો સહેરો બદલી નાખવાનું કૌવત ધરાવવાની એમની ક્ષમતા છે. યુગ-પરિણામ અને યુગપરિવર્તો અનુભૂત સવેદનામ્યે જમાવે છે અને એ સવેદનામ્યે આપેલું મગે તો તે નવી રીતે અને નવા રૂપે જ શક્ય બને. સાહિત્યમાં કલામાત્રમાં જ્યારે જ્યારે સંધિકાળ પ્રવેશે છે ત્યારે ત્યારે એને એનાં સ્વરૂપોની શક્તિઓ અને એનાં માધ્યમની શક્તિઓનો તાગ કાઢવાના વલુધભ્યા પ્રયત્નો કરવા જ પડે છે. પરિણામ એ આવે છે કે પરંપરાથી જાણે કે એનો તંતુ જ છેલ્લો મથો હોય એવું લાગે છે પણ ખરખર તો કાળનો વહેતો પ્રવાહ ખતવી આવે છે કે એ રિચ્છંદ ન બનતાં પરંપરાનો એક મહત્વનો વળાંક બની રહે છે.

યુગપરિવર્તોએ જમાવેલાં સવેદનોને અભિવ્યક્ત કરીને કલા માનવીને એની અતરતમ સાચી પરિસ્થિતિનું પણ બન કરાવી જાય છે. નિર્બાંત સંવિતિ એ કલાનું, કલાની સંજ્ઞાનું પરિણામ હોઈ શકે. એ સ્વીકારવું જોઈએ, આચાર્ય આનંદરર્ષને કહ્યું છે : મિત્રિત્ત સંવિતિ : રમઃ । આપણી બંધિનગત અને સમબંધિત સંવિતિ પર અસવેદનશીલતાનું, જડતાનું આવરણ બાકી મધું હોય તો તેને અસેડીને નિર્બાંત સંવિતિનો અનુભવ કરાવવો એ પણ કલાચરણનું એક મહત્વનું મૂલ્ય છે. કલાના ‘આનંદ’ ને આ સીમાઓ સુધી આપણે વિસ્તારવો રહ્યો. અર્થતન કલા પ્રાપ્તે જીના રથેલાં આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતાં કોલિમધૂકે કહ્યું છે :

“To readers who want not amusement or magic but poetry, and who want to know what poetry can be, if it is to be neither of these things, ‘the Waste Land’ supplies an answer. And by reflecting on it we can perhaps detect one more characteristic which art must have, if it is to forgo both

entertainment value and magical value, and draw a subject-matter from its audience themselves. It must be prophetic. The artist must prophesy not in the sense that he foretells things to come; but in the sense that he tells his audience, at risk of their displeasure, the secrets of their own hearts."

શ્રી. વિશ્વપ્રસાદ એક જગ્યાએ કહે છે : " નાટકને જોખમ છે હાસરકરના અતિરેકતુ, સિનેમાના અતુરણતુ, સરતા મનોરંજનતુ. કોઈ નવા વાદતુ જોખમ એને ખાસ નથી, એ આવરી તો ય એને સામાજિકતા શાણપણ પી જશે. પરંતુ નવલકથા અને ખાસ કરીને કવિતા અને દ્રુષ્ટી વાતને પ્રગતિ વાસ્તવિકતા અને પ્રયોગને નામે બહુ હાણ થશે એવી મને ભાવિ છે. " આમાં નાટકને જે હાસરકરના અતિરેકતુ, સિનેમાના અતુરણતુ, સરતા મનોરંજનતુ જોખમ છે તેનાથી એમણે આપણને ચેતવ્યાં એ સ્વીકારવામાં વાંધો ન હોય, પણ બીજું જોખમ, જેનો ભય ન હોવાની એમણે સામાજિકતા શાણપણ પર શકા રાખી આપણને ખાતરી કરાવી, તેની સામે કલાકારમાત્રને વાંધો હોય. સામાજિકતા શાણપણ પર જ આધાર રાખીને બેઠા હોત તો ચેતવણ, ઇન્સાન કે સ્ટ્રીનબર્જનાં નાટકો કદાચ ન હોત, સામાજિકતા શાણપણને ધક્કો આપીને કલા એમની અભિરુચિની સીમાએ વિસ્તારતી રહી છે, આસ્વાદના નવાનવા માર્ગો ખોલતી રહી છે.

સાહિત્યના અભ્યાસીઓને એ ખબર હશે કે અન્ય ભાષાના સાહિત્યની જેમ સુઅરાતી ભાષાના સાહિત્યનાં પ્રગર્ભવાદ, વાસ્તવવાદ કે પ્રયોગવાદ જેવા વાદો પોષાયા નથી. સાહિત્યરચયતો અનિવર્તતા સંકેતવાદો તપાસી જોવાની જરૂર પડે ત્યારે દેખાતી પ્રયોગશીલતાને ચાલ-વાદીની બીજીની સંજોગો લગાડી આપવાનું ભાગ્યે જ કોઈ રીતે શક્યકારક નીવડે. ગતિમાત્ર પ્રગતિ નથી-હોતી તે તો સૌ કોઈ સંમત છે. પણ ગતિમાત્ર પચગિતતા કે જડતા કરતાં તો સ્પષ્ટચોગેય છે જ. જડતા તો ચતુરનો આછાચે છે. એટલે જેનાં ધર્મ જ વિકસવાનો છે, નવાનવા માર્ગોએ ગતિ કરવાનો છે એવી કલામાં

રચિતરચ સમર્થનમૂની રૂપિ લેખો વખત દેખી શકવી નથી. બળવતરાયની પ્રયોગખેતરી ન હોત તો સુઅરાતી કવિતા કોણ માર્ગે પાછળ હોત ? પ્રયોગમાં કે નવા માર્ગમાં મળતી મહાન નિષ્ફળતા એટલું તો બતાવી જ શકે કે આ માર્ગે ન જઈશો. દિવાદાંડી બની રહેવાનું અથ તો એને છે જ.

આમણ વધતી એમણે કહ્યું છે : " મોરે ખાદશ્વર કહેવું પડશે કે નવી પ્રયોગશીલ કવિતામાં કવિતાના વ્યાપારતુ દર્શન ચાલે છે, કવિતાનું નહિ. એમાં માન-સત્ અવયવગિતાન છે, દ્રવ્યગિતાન છે, માનસછે છે, જેમાં ભાવક કરતાં માનસજ્ઞાઓ અને ચિત્તવૈધને વધારે રસ પડે. જીવનનું વાસ્તવ, પ્રકૃતિનું વાસ્તવ કે ચિત્તનું વાસ્તવ એ કવિતા નથી. એ વાસ્તવ જો રૂપમાં આપણને પ્રત્યક્ષ થાય, એવું જે કંઈ સંવેદન થાય, તેને કલારૂપે પ્રગટ કરવા પહેલાં સ્મૃતિમાં કરવા દેવું નોંધવું આવિર્ભાવ માગતું દ્રવ્ય કામળ ઉપર અક્ષર પાડવા માંડીએ ત્યારે જ આકાર ધરતું થાય એમ મણવું વચાઈ નથી. ચિત્તની અંદર તેવું પુલકાલ બંધાઈ ચકું હોતું નોંધવું; તો જ તે વાહનમાં પથાવત બિતરે, અને બિતરું છે કે નહિ તેની ખાતરી પણ થઈ શકે. " અહીં કહેવું જોઈશે કે દ્રવ્યરૂપ એ પૂર્વનિર્ણિત ન હોઈ શકે. દ્રવ્યનો આવિર્ભાવ થયો અને કામળ ઉપર અક્ષરો પડવા કે કેન્વાસ પર પીછી ફરવી એ બિનભિવ પ્રક્રિયાઓ નથી. દ્રવ્યનો અવિર્ભાવ અને કલાકૃતિનું આકાર-ધારણ એ બન્ને ય મુગધત પ્રવર્તે છે. કલાને સંખ્યા છે Process સાથે, Product સાથે નહીં. " નવી પ્રયોગશીલ કવિતામાં કવિતાના વ્યાપારતુ દર્શન ચાલે છે " એ વિધાનમાં અતિવ્યાપિત હોવાની શકા ભૂખ છે. એમ કહેવાનો એક અર્થ એમને એ અભિપ્રેત હોઈ શકે કે એન પૂરો કલાધાદ મળતો નથી. વસ્તુરિચિત કલા એનાથી બેઝવી જ છે. સુઅરાતીમાં (નરી પ્રયોગશીલ કવિતાની જ વાત કરીએ તો) શ્રી. પ્રિયંમુત મણિયાર અને શ્રી. હસમુખ પાઠાનાં કાવ્યો એની અતીત કરાવશે. બીજાની પદ્ધિમાં જેવી કવિતા પણ પોતાની આદ્યમાત્ર પુણ્યમાંનાં ચંદની આકૃતિ લગોપિતે જીવતી હોય એ અલભ્યવિત નથી.

આપણે જાણીએ કે પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ જેવા પીઠ
સારસંગી, કલા પ્રવાહો સાથેની સાક્ષીઓ પ્રતા સંધન
કલા-પ્રવાહો પ્રત્યે આધારિક અભિપ્રાયોનાં, માત્ર
ઉચ્ચારણો કરીને ન અટક, એનાં સાધક-આધક બંધનો
તારતી ખગારોને એવું મસ્તિષ્ક વિચારનું પણ કરે.

શ્રી મુધાબલ્લભ ઓરે એમના સાહિત્યવિભાગના
પ્રમુખીય વ્યાખ્યાનમાં કંપાની સર્જનપ્રક્રિયાના 'સાહિ-
ત્યમાં નૂતન અને સર્વતન' એ વિષયના અનુવક્ષમાં,
અનેક મુદ્દાઓને સ્પર્શવાને નિષ્પ્રવર્તકને પ્રયત્ન કરેલો
છે. એમણે જોયા કરેલા મુદ્દાઓની રજૂઆતમાં ચોક્કસ
સંદિગ્ધ થયો તરીકે મને એ બાબત છે, કલાને સનાતનના
આવરણ તરવને ઓળખાવતાં તેઓ કહે છે: "તો એવું
તે શું હતી એ કૃતિઓમાં જે એના આકર્ષણને આગ
ચિદ્રાજ સુધી ટકાવી રાખે! એ આકર્ષણમાં કેટલક
સમાન બિન્દુ, હોય, જેઓ, જે સનાતનના કોઈક
તરવથી રસાયણ કોષ, કેમ કે કોઈક એક અણુ કે કાળના
અવધિને એ આકર્ષણ લાગે પડતું નથી, પણ મદીઓ
મુખી એના સ્ત્રોત પથરાયેલા રહે છે." આમાં 'સમાન
બિન્દુ' સનાતનના કોઈક તરવથી રસાયણ કોષ એમ
કહ્યું છે, પણ એ 'કોઈક તરવ' કયું તે દર્શાવતું નથી.
આગળ ધર્મો તેઓ કહે છે: "તો, એ સમાન બિન્દુ, એ
સનાતન તર સાહિત્યની, કંપાની કૃતિઓના પ્રાણુઓ
મધ્ય બિન્દુ જેવું હોય, જેઓ" અને "જે એ સમાન-
તાનું બિન્દુ કલાકૃતિમાં પુરતું ન હોય, તો દીર્ઘકાળ આટલે
જીવન ધારવા એ કૃતિ સર્જક નથી એવું દૃઢ સમજમાં
જ સિદ્ધ થઈ જાય છે." અહીં તેઓ 'સમાન બિન્દુ'

અને 'સનાતનતાના કોઈક તરવ'ને એકરૂપ ગણી લે છે.
તો, સમાનતાનું તરવ તે જ સનાતનતાનું તરવ! બીજું,
કલાના સૌન્દર્યના, સાધનથી સૂચવે, પામવાની પ્રક્રિયા
શ્રી ઓરે જણાવે છે. સત્યને પામવાને માટે સૌન્દર્ય
સાધન બને છે! ત્રીજું, "આખી ને આખી કોઈ અનુ-
ભૂતિ, જે મેળવવા માટે કલાકાર નામના કોઈ નરીશક
પ્રાણીઓ જ- ભાગ્યવત બનતાં હોય, નિર્મેળ એવી
જેમાંથી એ વ્યવસ્થા થતી હોય એ પદાર્થો પણ તદ-
સ્વતંત્ર એવી માનવજાતમાં, કલાકાર હોય અભિવ્યક્તિ
પામે છે. કલાના માધ્યમ સિવાય બીજું કોઈ રીતે એ
લાગણી એના આવા નિર્મેળ સ્વરૂપે કાઢવું કદી
અનુભવી શકત જ નથી, એ લાગણીનું સ્વરૂપ કદી
એના સાચા સંદર્ભમાં સમાનતા જ નહીં." આ
કલાકારને જે લાગણી જન્મી તે લાગણી તેની અંગના
દર કરીને 'નિર્મેળ' બનીને કલામાં અવતરે છે. એ
અર્થ કહેવું છે, 'નિર્મેળ' એટલે 'સાધારણીકૃત' એ
જે સમજાએ તો કથનની અપૂર્ણતા દેખાશે. કલાકૃતિમાં
અવતરતી લાગણી સાધારણીકૃત થવા પછી વિશિષ્ટતાના
મુદ્દા ધારણ કરીને નથી અવતરતી! થી. ઓરેના
ગંધમાં આ પ્રશ્ન તો છે જ, એવું પોતે જ બીજું
એક જગ્યાએ કહ્યું છે: "બીજો માધ્યમ એને એ જ
વસ્તુને આલેખતાં કંઈક બીજું જ ઉપલબ્ધી માટે એ
અત્યંત સજીવિત છે." શ્રી. ઓરેને 'સુરકર્મ
પરિભાષાની પડી છે અને એટલે જ કૌંસ એમનાં એ
અભિપ્રાયો પોતે પણ ક્યારેક 'રિસ' પડી જતું
દેખાય છે. બાકી એમનો આ પ્રયત્ન મુખ્ય મુખ્ય એવ
અનેક મુદ્દાઓને આરસી લે છે અને એ રીતે આરસ
નોંધપાત્ર બને છે.

પ્રહ્લાદ પારેખ | મંચુડ કવિ - નીતર્થ હૈયાનો મુલક

૧૧ મુરખી માં નાનાબાઈના અવસાનના સમાચાર
 ૧૨ સુકાયા નથી, ત્યાં તો તેમના જ એક શિષ્ય કવિ
 ૧૩ પ્રહ્લાદ પારેખના અગળ-આક્રિશ્નક અવસાનના મના-
 ૧૪ પાર પ્રગટ થયા । બાઈ પ્રહ્લાદના પરિચયમા આવનાર
 ૧૫ આ બેરોડા આઘાત હતો—એક મંચુડ કવિ
 ૧૬ જાગ્યાનો, જાને નિર્મળ નીતર્થો સુલક શુભાચારો

૧૭ ૧૯૪૨ થી ૪૮ નો વરસો દરમ્યાન, મુખમમા બાઈ
 ૧૮ શિશુદ્ર, સ્વપ્રસન્ન અને પ્રદલાહ—તણુ વિઓના સખમમા
 ૧૯ પારવાનુ થયુ. ત્રણેનો નિશુ નિશુ નિલમણુતાએ, અને
 ૨૦ ૧૧૧ નોના અતરતપમા લગા કરતો અત્યંત અજ પો
 ૨૧ 'ગાળનો' કહી શકાય સ્વપ્રસન્નને વિષે પણ બાઈ
 ૨૨ શિશુદ્ર અને પ્રહ્લાદ માટે તો 'પથા કુતો જ'
 ૨૩ 'ગાળવર સાનો શમ્ક') અને કવિ નહિ પેના છતા,
 ૨૪ તકા કરિ જનુ જ અગત્ય, અવગત બિગળુ અજ
 ૨૫ 'વાનુ હેયુ નવનિક કાર-પનકાર-કલમનાજ બકુર્તશનુ
 ૨૬ બેરો જ નો એકવાર સખમ જધાયા પડી કોઈ-
 ૨૭ રા અવસાથી-મરહાદુ કરણુ વિના જ મધાગે રહે,
 ૨૮ અને ટકવા-ટકવવા માટે કોઈ કારણ-પ્રમથ-નિમિત્ત હા
 ૨૯ શ ન હો, અને ક્યાન તો એકે પક્ષે નહે જ, છતા
 ૩૦ જ તો એવા ને એવો તાજગીમરો ટકી રહે—એ
 ૩૧ એક સુખકર છે ? જાગના અતિ અવસાથી, અતિ
 ૩૨ અવકાસ, મુખવદે ઉપયોગિતાના પાયા પર બધાતા,
 ૩૩ વધતા-વગતા નગતા-વગતા મનધોની જટાજળમા
 ૩૪ આવા સખધોનુ મૂલ્ય કેવળ નિરપેખ આનંદ મિશ્રમ
 ૩૫ બીજુ હાઈ પણ શુ શકે ?

આવા અવસાનના સ્વે-સ્વ માઈ પ્રહ્લાદ માટે
 સખધનુ મૂલ્ય મનધમમા જ હતુ.

૧૯૪૮ મા સ્વપ્રસન્નના સહારે 'મસ્કાર' (માસિક)
 શુ સ્વે એના નખન-સખાનમા બાઈ પ્રદલાહનો

માથ વધનો ગયો, મુઠા પ્રગટિદીન લેખક મડળ અને
 છન્ડિયન પીપલસ રિપેટરમા પણ એમનો રસ આ
 મધા વરસો દરમ્યાન એમની નોકરીનુ મથક (મેડન
 હાઇસ્કૂન-સિકાનગર) અને અમારી આ પ્રવૃત્તિનુ મથક
 (કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનુ વડુ મથક) નજીક નજીક કોઈ
 કદી તાજગીથી બાજગડ વિના પરિચય વધે—નાન
 આ વર્તુળની નાનકડી પ્રવૃત્તિ ('મસ્કાર' મન્ડિક
 માલિક અને રમણી)મા બેસાતા રહ્યા

એક ગતે, કાલવાડીની એમની નાનકડી (માડ બે
 નણુ પથરી થઈ શકે એટલી બધી નાની) બોધીમા
 વધ મરણો જેમ તેમ વસતા એ કુટુંબ વચ્ચે મારે
 સંજ્ઞાકાંધી ભૂખર્જવાગી (અન્ડર ગ્રાઉન્ડ) તરીકે વસ
 વાનુ હતુ ત્યારે મે તો એમની મુશ્કેલીઓના વિચાર
 નહોતો કરો, પરંતુ એમને ? એમને તો મુશ્કે
 લીઓ જ નહિ જેખમે ય પપેરપા બાંધ્યા છતા કેમ
 બાંધે સહવાચમા જ એમની મેક બોડી ભૂખ બામતી
 હમે—બધો હમય એનો વર્તીવ રાખી રહ્યા !

સર્વથા નિઃશ્રદ્ધ અો નિરપેક્ષ મનધમા જ આન-
 દનારા માટે બીજુ હોઈ પણ શુ શકે ?

એથી જ તો કલાત્મ એમને ગમે ચક્રાના, અને
 આમજ આનન્દના રસતા સૂચ્યા નહિ અને આવડ્યા
 નહિ એથી જ તો કલ્પ ૨૦-૨૨ વર્ગે ય 'પત્રુણી
 નોકરીમા જ હમાનદ ગીથી ચીટકી ગ્યા—અર્ધી તરી
 લધામા નખ્યા નહિ, એથી જ તો કાવ્ય, ફારાણ શિક્ષક
 હોના છતા, મુખમમા બિનભાવ પાક્ય-પુરતરો અને
 ગાઈડિંગ બંબર એમને આકર્ષી શક્યુ નહિ અને પૂરક-
 આવક માટે ટયુશન કરવામા જ પડ્યા રહ્યા ! પછ
 પરસામા તો, છેક કલિવલીથી મનશિરોડ વચ્ચેના દડ
 દોનામા કાયા વૂટી રહી હતી બધા, અને એકવાર હરમ

- કીધુ ગોરી -

ગોરી રે હો ગોરી ! તારી કોરી રે ચુંદરી
દીઝાએ ફાંચી રે ભાંખણી !

દીઝાણી માલે તારા મનનો મેડુભાલો
આલો ભોલો ચુંદરી ભાંખણી હો - - - ગોરી રે હો ગોરી -

તારી રે ઝીંખોનાં ઝાંખણાં ફાલે ગોરી, ડાલાં હુરોડાં,
ઝાઝામણી આતે ફાંચી આલ્યાં હો - - - ગોરી રે હો ગોરી - -

આલો જો એ ઝાઝામણી ઝાંખણાં આલે દોલો આલો
એલી તારાં ભાણાં ભાંખણાં હો - - - ગોરી રે હો ગોરી - -

તારી રે જોડાંની ઝોલો મનનાં આંધાં રે અજવાળાં ગોરી,
આતે ફાંચી પૂનઠાં આંધાં અજવાળાં હો ! - - - ગોરી રે હો ગોરી -

ભારે રે મરુનાની પૂનઠાં આલો જો અજવાળાં
એલી તો અજવાળાં આંધાં ભોળાં હો - - - ગોરી રે હો ગોરી

પ્રફુલ્લ મારફ

પૂણિમા ભગવતી

ભરતનાટ્યમ

(અ ગદ્ય ૧૫)

[શ્રી સુનિલ મહારી તથા કુમાર કાર્યાલય લિ ના સોનપયશી]

રોગના બંધન હુમલામાં ફસાઇ પડ્યા પછી ય, બીચુ કે' કરી શકાતી 'લાચારી' જ. એમને વળતી રહી !

*

જેવા ઝોજા બોલનારા તેવુ જ ઝોણું લખનારા-
હવનમાં બોલે બધી વાતમાં વીણી-વીણીને વર્તનારા !
વર્તનમાં, વાણીમાં કે લેખનમાં—ક્યાંય કરો આડઅર
નહિ, આજુબ નહિ, અતિરેક નહિ. નીતવો સુધ
વર્તન, જીવન અને લેખનના આશ્રય ! એમની સાહિ-
ત્યિક કૃતિઓ—૨૦ વર્ષની અવધિ દરમિયાન એ સાવ
જૂન : કવિતાના બે સંગ્રહો જ—પરંતુ પૂરતા યશસ્વી,
પૂરતા પ્રચુરથી ! 'યુગ્મય અને ચિત્રણ' માળવાતા—
બાળે જ જોઇતું લક્ષ્ય જેથી મધ હશે; પરંતુ બળ-
માનવ અને માળસરકાર યજ્ઞતરના રહસ્યથી બરપૂર.
એમં તો, નિરાળમાં પ્રેયોગો કરતા પૂરતાં નાટકો લખતા
હશે, ને શિક્ષણનો અવસાય દોષ નિમંધ-તેમો કયાક
ક્યારેક લખના હશે—પરંતુ એવા બધા છાટોપનો જીવ
જ નહિ. જીવન જીવવાને જ એમણે મુખ્ય અને સાચો
અવસાય માની હશે..... નહિ તો,
આટલો બધું સંયમ અશક્ય જ બન્યો હોત—
'માળાઓમાં મળવવા લાયક નાટકો' અને 'માળ
સાહિત્ય' ના ક્ષેત્રે તથા 'માળમાનસ અને શિક્ષણ' ના
ક્ષેત્રે એમણે અંબલાબું હોત તો એમની શક્તિ, ચીવટ,
અને કાવ્યકાવ્યના જોરે 'આગળ' આવી જતાં જેટલી
નકે પણ હતી જ.

*

દમણી—હજી મ્યા જૂન મહિનામાં જ વડોદરા
આબ્યા હત. આટલાં વરસો દરમિયાન, માડ બેમાર વાર જ
મળ્યા હોઈશું. તે અગાઉ અમદાવાદમાં મોતીલાલજીની
જન્મશતાબ્દી પ્રસંગે કવિમંચવનમાં બેગા થયેલા
તેમ...પરંતુ હોંના વ તે મ સંબંધના આંતરિક
અવગણી એવી ને એવી તાગતીમરી જ જનુભરી ! નવી
નવી વાતો...તે નવી નવી સમસ્યાઓ પ્રત્યેનું નિર્ભીક
કુતૂહલ કે એમ કે ?—બાઈ પ્રજ્ઞાદેને મુખે સરી પડ્યું !
(બાળે પંદરે સાહેબ-રા. વિ. યા. ની સ્થાવ તાજી કરાવે
તેવુ કુતૂહલ ને તેવી જ મુદ્ર ।) વર્ષોના ગાળો કઠાજ
દિસાળમાં નહિ...વેતોમાં ફૂળી. મ્યા એક મિત્રની

કવિતાઓ—નવી કવિતાઓ વાંચી આંખો અમકાવી;
પેતાની કવિતાઓ એળામાંથી કાઢીને વાંચી, ચી
ચીપીને ધીમે ધીમે વાંચવાનો હહેકો—રહેને આપ
એવું ગોપન મૂકી જઈએ એ બીકે વાંચતા જાય
આપણી આંખો સામે તોફાનો જાય. ઉત્સાહિત થાય
વળી નસી-મૂલી, (મારે માટે તો મોટા ભાગે બધી
નવી) કવિતાઓ વાંચતા માટે...ને વળી વાતો માટે.
બે હિસ ખાસના મળ્યા—'માનવ' માટે કવિતાઓ
માત્રી લીધી ત્યારે, આપવા વિશે ને લાપવા વિશે સરખો
'નિષ્કામ ઉત્તર' પણ ખરો અને વળી 'માનવ' મા
કંઈક લખવાનું નહોતું કરવાની હોશ પણ એવી જ
દોસ્તોવેન્સ્કીની નવલિકા 'Dream of Quod
Hollow' નાં થોડાંક પાનાં ઉચકાવ્યો ને અનુવાદ કરે
મોકલવાનું માથે લીધું, ત્યારે મ 'પણ ઉતાવળ તો નહિ
કરો ને ?' નો પ્રશ્ન પણ નિરપૂલ આવે છતાં મમતામયે
અને ત્રણેક મહિના પછી ઉધરાણી કરી ત્યારે મ કોય
બરો કૃત્યાદ.

—પરંતુ 'માનવ' નો તકાદો શા લેખમાં
બીજો જ તકાદો એમને જેવી રહ્યો હશે—કેટલે નિષ્ફુર

*

જોડે એમના કુટુંબને તો શી શી વીતરો—ની
રહી છે, એનો અદાજ પણ શક્ય નથી. શુભરાતને
અને એના અનેક રેતી-મિત્રોને ? જોડે ખટકતી રહેશે જ
એમ નહી. પરંતુ આજે એક વિશેષ વાત બોંકાઈ રહી છે—
બાઈ કૃષ્ણલાલ ધીવરાણીના આવાજ આકર્ષિત અવમાન
વખતની મેંધમાં લખેલી વાત ફરી આજે, એનાથી
વધુ કંટોરે રીતે બોંકાઈ રહી છે.

ધીવરાણી અને જકુરજ એ સસ્કૃતિમાં રમમાલ
જેવા હતા, ને હવેરોમમાં મ્યા હરિશ્ચંદ પણ હવેન
આવાતામાં જ એ જ શહેરી સંસ્કૃતિના કાંલામાંથી, આત્મ
લગ્ન કરીને, છૂટ્યા ! અને, હરિશ્ચંદની જેમ એ મંડુકિત્ય
અલિપ્ત સરખા પ્રહલાદ પણ એની વિચાક્ત આબોધવામ
અફળે શૈયાઈને ખરી પડ્યા !

૫-૧-૬૨

—બે. ગાંધી

‘મેં ઇ બેસના મોટા ડોળા’

૬

પ્રેવંત મોગી નહિ હોય-કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના વડા નેતા (મુખ્ય મંત્રી)ના અવસાન પ્રમુખે પ્રથમ થયેના સંદેશાએ-આનાં મનો અને લખાણો જાતા, તથા ગજેન્દ્રનાથ રાધકૃષ્ણન અને પાંદેર જેવાના આત્મીય વૃક્ષનો વાચતા, કોઈ અત્યુચિત અનુમાન કરતા પરાય પથ્ય ખરું એ તો ભારતના અગ્રણી રાજકીય પંથના નેતાના અવસાન પ્રમુખે પ્રચલિત ઔચારિકતા જ હશે- એવું ધરીમર બંધે પથ્ય ખરું

પરંતુ અન્ય યોગ માટે અંધુ માનવુ થે અ નહિ હરે

૧૯૪૮ થી ૧૯૫૨ ના માળામાં દોઢ ગ્રમ લાગ્યા પાંચ વરસા જેલમાં એમની માથે વહેવાનુ થયું-આ દરમ્યાન કમ્યુનિસ્ટ પક્ષે બી ટી ગણીવેના નેતૃત્વ નીચે, ક્રાંતિને નામે ના વિગેધી, આમળો, સાદનાદી રાહ આપન કરો હતો અને એ નીતિ અનુસાર બળજબરીથી માતિ પેદા કરનારા પક્ષની અડગના જે ખોમની જનો સાથે જે જુમાર જેવાઓ હતો તે વિચારાય એની જટના નથી એક હાથે, આત્મસંવેદના આત્મસંવેદ તેલબચા રચાયુ હતુ, તે ક્રાંતિને નામે વ્યક્તિગત ખૂબી પર પાંચ રાહ ચલુ હતી બુગાળ અને આક્રમ એવી જ કોલિશી આરનાઇ હતી મુમલ અને મોટા ન રૈયા મોનમો કમલ રે અને મધ્યમવર્ગી જુવાન-જુવાનીઓ । નિદર્શનો કાઢી મજકુબારી પોલીસ મથે અચકામસો ઊભી કરી, થેનકેન ઉપર થે ૬૩૦ ગેા પક્ષી અધાધૂષી ચે । કરવાનો રાહ અપનાવારો હતો તે મીચે હાથે દેશ જંગી જેઓની અદર મદીવાસી કેમુનિસ્ટોની ‘સહાઈનો’ નાસ બહાનની ક્રાંતિની ખુબતી આગને બમ્બોગવાના ત્યારે પથ્ય દેસ ધારી કાયકમ કપે થક થયાં હત-મારી આધૂની આ મહવાની નોતિને ખોગી માંનવા છતા, પક્ષની શિસ્તખાત, આ મતી જેમના જનિત-મોદીએ જનની

આતિ મોં ધરી દોષી હતી નામિક મતેમ અને બુગાળ પગેરે રથમે જેલોમાં લશોની લાશેા દમી પડી હતી નાસિકમાં આના જ કરપોથુ પ્રમુખે બાગીવા મમુનિ પક્ષી એકે મુખ્ય પ્રત્યાપક નેતા થીપાહ ડાંગેનો જન બુખી બોગી તાનુર અતરે પમાર ચલુ જત બગી ગો હતો, તે માટે તેમના પગ ફિગમ વસ્ત્રાવલો પરિપત્ર પક્ષની મુખ નેનાગીરી તથા જેલોમાં અને બહાર પ્રચાગત થયો હતો તે જ રીત વરવડાની જેલમાં આમુલિક બુખહડતાળોના કાર્યક્રમ રા થયો ત્યારે કલચરોમના સિદ્ધર અન્ય યોગને એ બુખહડ તાળમાંથી બાકાત ગમવાનો મવાનુ તી નિયુષ જેલના તેમના સાથીદારોએ લીધો હતો, તેમ છતા એમને (અજયને) ‘ક્રાપર’ તરીકે બુખામીને બુખહડતાળમાં હોમાઇ જવાનુ અનાપત્ર પથ્ય છૂટ્યુ હતુ । આ અન આરી રીતે એક પક્ષી એકે દરેક સધી નેતાઓનુ નિકદા કના અને મીન જે ની જે તેમને નમારીને પોતાના હાથા મનારી એકચક્રો મતા । સ્થપિત કરવા જે નિકુ કારવાઇએ આરી હતી તના પર તો, કાચો પ્રકાશ પડગ હતુ બાપા જ છે (સ્તાલિનના થેલુ નાદ રિવામાં વસે સુધી પ્રાનૈસી જે બમ કર થના કલોવે અગ કરી છે અને જેની આકૃત જ્યા જ્યા કમ્યુનિસ્ટ પક્ષી રાજનસસતા હતી તે તમામ દેશોમાં, એક અગી પ્રથ ચલ છે-તેની જ અગી તો ભારતમાં હતુ કેમુ નાદ પક્ષ રાજનસસતા માટે વનમા મારી રલો હતો તે વરસોમાં તેની શ્રમ નેતાગીરીએ કરાવી હતી ।)

આવા આ વાતના અને કમેદીના દિવસોમાં બક્ષમવાનુ મગમ થૂી મયુ હતુ, અને જેઓ બક્ષમલનુ મોન ખુલુ પડી મયુ હતુ ત્યારે અંતિમ કોટામીમાં, માયા ગસ્તા મી શ્રદાએ નૈલકુનક છતા રહેલુ, જાનામ તથા વમર બહાર અનુ એ તો નીક પગુ સાચા નતાની ખોજ મરના દરદેશી વ્યવહારુ દિધી ફરાવના બુજ અગી લરીકે (ડાંગે, ધટે સાથે)

રથાન પામવું, અને ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૧ સુધીના એક આખા, દાયકા, દરમ્યાન, કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની ડામાડોળ આંતરિક પરિસ્થિતિનું પરિણામ—મુદ્દલા અગર છૂપા ‘ઉપમનવાદ’ અને ‘વિનીતવાદ’ તરફ મૂલી પડવું, અસાધુ, પાર્ટીમાં બંધાયેલ પડવાની યિનિને પાછી ફેરવી, અને સતત સમુદ્ધા ભળવી રાખવી—આ જેવી તેવી કળા ન હતી.

અન્ય ધોય આ કરી શક્યા.

સાંસ્કૃતિક હડતાળ દ્વારા આંતરિક અધાધૂધી પેટ વી કેન્દ્રની સત્તા કબજે કરવાના રણક્રિયેના સિદ્ધિ—જાપના ક્રાંતિ—બૂદ્ધનાં પરિણામોથી ચોંકી જાહેલી પાર્ટીને, આંધ્રના રાજ્યસ્વરાજ દેશવરમાં મતાનાં ‘પોટેસ્ટ’ જોમાં કરી, ધીમે ધીમે પણ પસારી, કેન્દ્રશાસને સિવિલ બનાવવાનું નર્મ ક્રાંતિ સર્જન કરવાના ચીની-બૂદ્ધના આદર્શમાં ધમટી રજા હતા! આ બંને અતિશય અતિરેકોમાંથી પાર્ટીને જલ્દાર મહત્વાનું કામ અતિશય કષ્ટ, હલુ—અસાધારણ કૃતિષ્ટુ હતું.

અન્ય ધોય એ પાર પાડી શક્યા.

એટલું જ નહિ પણ, પાર્ટીને અસાધારણ વળાંક આપવાનું પણ એમની સરકારી દરમ્યાન શક્ય બન્યું—

ભારતને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે, અને ભારતમાં ૫૮૦ જેટલાં રાજવાડાંની અધિકૃત નાણાંદી સિદ્ધ થઈ હતી—આખે જોડીને વળગે એવી દીવા જેવી વાતના જ છન્દાર કરવાના પહેલું, દરકાર તરીકે એનો સ્વીકાર કર્યો; પં. નહેરુના નેતૃત્વ નીચે, અને પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા, ભારત બિન-રજવાડી—રાહે આગળ વધી રહ્યું છે, એ વાતનીય આખરે પ્રતીતિ થઈ; અવાડી કોંગ્રેસના (૧૯૫૬) સમાજવાદી હોય વિધેવી દંડી ઉપેક્ષા પણ સીધી થઈ; અને પં. નહેરુની વિદેશનીતિની આગતમાં, ભારત સાલિ-સાલિ પૂંછડીએ વળગીને ધસકાય છે—એવો માન્યતાને રથાને ભારતની નૈરવશાળી વિદેશનીતિ અગે પાર્ટીમાં ઉપમા અને ઉત્સાહ પેદા થયાં; એટલું જ નહિ પણ, ભારત માટે શ્રેયશાળી—પાલમિન્ટરી આગે સમાજવાદની સુધાપતા પણ શક્ય છે—પોતાના દેશ માટે આવું સેદા-

નિતક વિધાન ઉચ્ચારનાર આખા ભગતની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓમાં, ભારતની પાર્ટી કદાચ ‘ચિંતનના અપવા સિવાય, એકાકી હતી!

ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ માટે આ કાયાપલટ (આંતરિક પલટો ન થે હોય) જેવો તેવો ન હતો.

પરિણામો પણ એને માટે સારાં જ નીવડ્યાં—રણક્રિયે—તત્કાલમાં પાર્ટીની લખમખ ટૂંકી મથેલી ધમારત-ફરી જેમ્મી લાવવાનું શક્ય બન્યું; પાલમિન્ટમાં અને કેટલક રાજ્યોની વિધાન સભાઓમાં કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ મુખ વિરોધપક્ષ તરીકે અને કેરળમાં તો રાજ્યકર્તા પક્ષ તરીકે આવી શક્યો.

અલગત, બાણકારો-નિરીક્ષકો માટે એ વાત કંઈ અજાણી નથી કે આ આખા તથકા દરમ્યાન પાર્ટીની કેન્દ્રી સમિતિના ઠરાવો અને સ્ત્રાવેઓ અનેક પાપાની અને સિદ્ધાન્તની બાજતમાં સંકેષ અને તકવાદી રજા છે; અને પરિણામે પાર્ટીમાં સારો એવો તકવાદ ચાલુ છે. અન્ય ધોયનાં લખાણો અને ભાષણો ‘ઝોક્સિસયસ’ ફરતાવેજેથી બુદ્ધો સર કાઢતાં હોય એવું પણ બન્યું છે; અને વારંવાર તેમનાં પોતાનાં લખાણોમાંય વિરોધાભાસ ડોકાતો રજો છે.

૦ પરંતુ આવા બધા વાંકવ્યકા બૂહોને અતે અન્ય ધોય ભારતીય પરિસ્થિતિને વધુ ને વધુ સમજતા થયા, સ્વીકારના થયા, અને અતે તો તેમનો પોતાની નીતિ-માનો વિશ્વાસ પણ વધતો ગયો—એવું પણ વરતાય છે. ભારત ઉપરના ચીનના આક્રમણ પછી આ વાત વધુ સ્પષ્ટ થઈ છે.

ચીને ભારત પર આક્રમણ કરીને ભારતીય પાર્ટીને એક નવી કસોટીએ ચડાવેલ છે. * ‘આંતરરાષ્ટ્રીય’

* ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ માટે આ જેવો તેવો સંધર્ષ નહિ હોય. ૧૯૫૫ માં આ સંધર્ષ એટલા દહે વિસ્થાં હોવાનું ચનાય છે કે, કોંગ્રેસ અદમ્ભ અને ગોવિંદ નાયરે બંધાવના પાર્ટી નેલાએને એટલે સુધી બળાવી રીધું હતું કે, એ ચીન આગ્રહ વધશે તો પાર્ટીની અદરની બે પાંખે સામસામે મોરચે ગોઠવાઈ બેઠી હશે!

મુખ્યતઃ અગાળ, આદ્ર અને પન્નમની નેતાગીરી) અને 'રાષ્ટ્રીય' (ડાંગે, એક એ. અહમદ, અબ્દુલ, શા) એમ બે પાખો વચ્ચે કાલિલ મધ્યે શરૂ થઈ પડે છે. 'આતરરાષ્ટ્રીય' વફાદારીવાળાઓએ આરંભમાં ચીનના આદ્યમણને અત્યંતી વધા-યુ, ને બહાઈથી ટેડા બચાવે ક્યાં, અંતે ના છૂકે, ચીન અને ભારત વચ્ચે ગેરસમજ છે, તે શાંતિપૂર્વકની ચાટણાટથી દૂર કરવી જોઈએ—એવું બાધેબારે સીકાયું; 'પણ ચીની આદ્યમણનું નામ તો ન જ પડાયું' તો, 'રાષ્ટ્રીય' પાખે આદ્યમણો ચીન-ભારત વચ્ચેની એકમજબની વાત કરી, ધીમે ધીમે કરતા ચીનની 'વૃત્તચણેરી'ને સીકાર ક્યો, બાદ, ભારતના દસ્તાવેજ પુરાવાઓને માથા ગણી, ચીનના દાવાઓને ખોટા મહાબ્યા, અને તેમને પાંચ ફક્કી જવાનું જાણાવ્યું.

આ બધામાં, અબ્દુલ ઘોષના પ્રવાસો મોખવાન પુરુષાર્થ સમાન મણાય તેમજે જાતે ચીન પહોંચી જઈ ચીની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીને મજબબવા કોશિશ કરી જોઈ હતી, અને એમાં નિશ્ચિતા મજબબ પછી, બ્યારે ચીની કમ્યુનિસ્ટ અખતાર 'પીપલ્સ ચાઇના' આ તેમની નમે મનુની પ્રચાર શરૂ થયો ત્યારે ય, ડાવા વિના તેમજે જે નિચારો પ્રગટ કર્યા, એ તેમને ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના રાષ્ટ્રીય વળામ્ના નીચર પુરસ્કર્તા તરીકે આમળ આજે છે.

પેતાના આકર્ષક શત્રુ પૂર્વે, આગવા પખનાડિયા દરમ્યાન (૧૬-૧૨-૬૧) તેમજે દિલ્હીમાં અખતારી પરિણ સમક્ષ પ્રગટ કરેલ વિધાનો અતિશય મહત્વના છે.

તેમના નિવેદન મુજબ—

- * જો ચીનાઓ મેકમોહનલાઈન ઓળંગજે તો તેને પાંચ હજારવાના ફિદી સંકડાના તમાજ પ્રજાઓ બચાવની લેખાગે આ રિયતિમાં ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ એને પૂરો ટેકો આપશે.
- * ચીન અને પાકિસ્તાન વચ્ચે જરમુ અને પ્રશિમગની સરહદો જ છે અને એ જ જો પ્રદેશ ભારતનો છે એ જો અજે જો ચીન અને પાકિસ્તાન વચ્ચે આ કહેવાતી સરહદો અજે કાઈ નિર્ણય લેવામાં આપશે તો તે મ પૂણ પછે ગેરકાનૂની અને અગોગ જ મણારો.

* ચીની પ્રેમમાં એવો પ્રચાર થાય છે કે ભારત શાકી વાદના પક્ષે ચાલી ગયેન છે, આ સત્ય હકીકતેથી સાવ વેગળ છે ભારતની પરિસ્થિતિ અને ભારત સરમરની નીતિ અજે, ચીનની કે વિશ્વની બીજી કોઈ પણ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી કરના અને ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ, વધુ સાચા ન્યાયાધિશો હીએ.

('ન્યુ એજ' ૨૪-૧૨-૬૧)

અન્ય ઘોષના આ કમસ ૯૬ અને નીચર વનથ પાંચ રેલ્લા બજો સ્પષ્ટ છે—

* ૧૯૬૬માં ૨૦ મી મોરિયેટ કોએમમાં કુશોરે સ્તાલિન-પૂજને દ્ધાવી, ત્યારથી દુનિયાબગના કમ્યુનિસ્ટ પક્ષોમાંય નંગે ઉઘાડ શરૂ થયો દરેક દેશની સમાજવાગી ક્રાંતિની રાષ્ટ્રીય લાક્ષણિકતાઓ ઉપર, દરેક દેશના વિશિષ્ટ મહ અને બૂલ ઉપર એક આગારો ..આ પછી અન્ય ઘોષને વારવાર એક્ટે શાચાનો લામ મળતો રહ્યો હતો.

* કુશોરે ભારત સાથેના સબ ધોના મિત્રે રમ લઈ ભારતની રાષ્ટ્રીય પ્રગતિને નિરમ્બી, અને ૫. નહેરુની આતરરાષ્ટ્રીય સિદ્ધિઓની વાહવાહ પ્રકારી ગાધીજીના અને કોએમના—ભારતની રાષ્ટ્રીય નેતાગીરીના મુદ્દાઓમાં જ ધમ્મણથી ફેરફાર થયા તેમાંય વળા, રશિયાના ચીન સાથેના વિખવાદ પછી અને ચીનના ભારત ઉપરના આદ્યમણ પછી રશિયાનું વલણ ભારત તરફ સર્વિરોષે ઢલ્યું.

આ બધાએ બાગનીય કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનાની 'રાષ્ટ્ર વાહી' પાખતા હાય મળજીત બનાવ્યા + ડાંગે-ધાટન

+ ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી માટે વો બોધપાઠ ફરી ફરી, રણવો જ રણો હવે.

લગભગ ૧૯૭૦-૭૨થી જ્યતય પગાળ મેળીના (ગમે સર્વિરોષ ભારતની) કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીને માથે સ્વલિનને નામે દિમિરોષ અને જ નિવને નાથે, એકેડેમિશિય ડગાનું એને પાચાપુરોવિનને નાથે જે સરો નીત અને ડાયક્રેમીસાનામાં અગ્યા હવા, વળા ભારત, પ્રાથમિક આદિ દેશોની મીન પ્રિયન-મન્યની પાર્ટીએને નાથે (૨૯૩૦ અને ૧૯૩૨ માં ખતલું જોડ્યો તથા પાસ નિષ્ણાત સરની કામદાના નાથે અનેકાં સત્તા ધીવે જે વિશિષ્ટ માર્કેટનીય યનું રહ્યું હડ વે ભારતની સરકાર અને રાષ્ટ્રીય આદ્યલન-કોએમ અને ગાંધીને વરડુને અને ભારતીય સ્વરાજ માધનાને મહદરે વિખત સ્મરે રમ્મ કરનાર ૯૩, એમ ફરી ફરી પુરવાર થયું હતું—આવર્તક અધ્યયન

અહમદની ધડાપેલી અને કડાપેલી નેનાગીરીનાં સાથ,
મદકાર અને અનુભવોનો લાભ પણ અન્ય યોગને મળે.

અન્ય યોગ

પરંતુ આ યથા યજ્ઞીય, એ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે
કે, અન્ય યોગની સંજ્ઞા કારકારિયું એવ, અને તો,
તેમને પોતાને જ છે—તેમના રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિકારી વાર-
સાને છે; અને પરિસ્થિતિ દ્વારાખવાની તથા સમતોલ
હકેસો લાવવાની, મોક્ષના મને નવું નવું શીખવાની અને
મતે પદકારવાની તૈયારી અને વિવેકચકિતને જ છે.

* બસે અન્યયોગમાં પી. સી. જોષીની સંગઠનાત્મક
સૂત્ર ઓછી હોય, ને બસે બી. ટી. રજુદીવેનું મૌલિક
પ્રાંશિત્ય ન હોય, અથવા ડાંગેના જેવું મૌલિક વ્યાપક
દર્શન તથા અનુભવની લખણના ન હોય, અને નંજુ-
દ્રીપાદના જેવું વીગતો ઉપનું પ્રભુ—કોશવ ન હોય...
પરંતુ આ હેતુ એક વ્યાખ્યા દાયકાના રાષ્ટ્રીય વિકાસ
સાથે બારનીય કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો તાલ મેળવવાના
પુરુષાર્થમાં અન્ય યોગને વરેલી સિદ્ધિ ઐતિહાસિક માર્ગ-
રત્ન મણીશી. દિલ્લીમાં મળેલી એકાત્મતા પરિપક્વને
પ્રસંગે અન્યયોગ પ્રમટ કરેલા પદવતા નેમની આ
સિદ્ધિની કલગીરૂપ મણીશી.

રશિયામાં ‘મહાન લોખડી પુરુષ’ સ્તાલિને અનેક
રીતે રાષ્ટ્રીય—આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે જે દાટ વાળેલા હતા,
તેમાંથી નવેસરનો ધાટ ધકવાતુ ભગીરથ કાર્ય સામાન્ય
ખુદિના વ્યવહારદર્શ આદમી કુશોરે પોતાને માથે લઈને,
હુનિયાના કમ્યુનિસ્ટ રાજકારણમાં નવો ઉદાસ—નવો
વર્ગીક આપ્યો; બારતમાં એ કાર્ય અન્ય યોગ જેવા
મામાન્ય ખુદિના વ્યવહારદર્શ આદમીએ કરી ખતાવ્યું !

શું કમ્યુનિસ્ટ આદિલન વિશેષ વિભૂતિઓ અને
તેજસ્વી ખુદિના ખેરખાઓ કરના સામાન્ય વ્યવહારુ
નેતાઓના હાથમાં વધુ સલામત છે એમ માનવું રજુ ?
તા ૨૬/૧-૬૨] —લો. ગાંધી

અને ઉકરણીનું કારણ બાનવું રજુ હતું; અને અને અખચિત્તમાં
પરિણમ્યું હતું ! આ પણ રશિયાઈ કે ચીની કોઈના ‘દોષવળી’
કામ નથી લાખવાની—ડેઝલના કમ્યુનિસ્ટ નેતાએ, અને ત્યારમાદ
અન્ય કોઈએ આવાં નિવેડનો કલો ઉ ખસા... ..

વિશ્વમાનવ : જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨]

જન્મ ; ૨૦ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૯ (પિતા સચીન્દ-
નાથ યોગ-કે નવુરમાં ઠાકાર)

અભ્યાસ : અરહામાદ યુનિવર્સિટીના સ્નાતક

વિષય : કેમિસ્ટ્રી

રાજદારી પ્રવૃત્તિનો આરંભ : કોલેજના અભ્યાસ
દરમ્યાન જ ટેરરિસ્ટ પાર્ટી—‘દિ હુસ્તાન
સોશિયલિસ્ટ રિપબ્લિકન આર્મી’માં
સામેલ.

—૧૯૨૯માં ભગતસિંહની સાથે બીબ્લ
લાહોર મંચના કેસમાં ગિરફતાર, જાતીન-
દાસની સાથે ઉપવાસ પણ દિવસના.
(તેમાં જાતીનદાસે પ્રાણ ગુમાવ્યા)

—૧૯૩૦માં જેલમુક્તિ બાદ કાનપુર
કામદાર સંઘનું સંગઠન કાર્ય.

કમ્યુનિસ્ટ આદિલનમાં :

—૧૯૩૧માં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં સામેલ.

—૧૯૩૩માં મેન્ડેલ કમિટીના સભ્ય;

—૧૯૩૬માં ‘પોલિટ બ્યૂરો’ના સભ્ય.
(‘નેશનલ ફ્રન્ટ’ તથા ‘ન્યુ એક્શન’ના
તંત્રીમંડળમાં)

—૧૯૪૦માં યુલ્કવામ દરમ્યાન લખનાથી
ગિરફતાર.

દેવલી કેપમાં ભૂખ દડતાળના અગ્રણી.

—૧૯૪૨માં જેલમુક્તિ; કાલ રોગને
સિકાર. (ખિમરી અને સારવાર)

—૧૯૪૭માં લિટ્ટો રાય સાથે લગ્ન.
(કાલ એક પુત્ર)

—૧૯૪૮ થી ૧૯૫૦ દરમ્યાન ધરત્રા
જેલમાં.

દ. પા.ના મુખ્ય મંત્રી : ૧૯૫૨ થી ૧૯૬૨
(મત્સુ સુધ)

ગુજરાતી રંગભૂમિના સમર્થ નાટ્યકાર શ્રી પ્રભુલાલ દ્વિવેદીનું અવસાન થયું છે એ જાણી ગુજરાતની સકલ નાટ્યરસિક જનતાને આઘાત લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. ઇંગ્લેન્ડે તરીકે કાકડીની શરૂઆત કરી શ્રી પ્રભુલાલે કોઈક ગૃહ અતઃ પ્રેરણાને વશ થઈ નાટ્યક્ષેત્રે અંપવાવ્યું. હા, એમણે જિવિંચતો કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના જ્યાં પગ રિધર થઈને કંઈ નહિ તો ઊભા નો રહી શકાય એવા ઇંગ્લેન્ડના અવસાનનો ત્યાગ કરી જ્યાં પગ કે માથું કંઈ રિધર રાખવું અત્યંત દુસ્કેશ એવા નાટ્યના ક્ષેત્રે અંપવાવ્યું.

૧૯૧૬ માં એમની પ્રથમ કૃતિ “દેવી વસલા” કર્ણાટીમાં પહેલીવાર ૨૦૪ ચંદ્ર ત્યાર પછી સતત સ્થાન-ચાર દાયકા સુધી એમનું નાટ્યસર્જન ચાલુ રહ્યું. અજન્મતા, ઊંઠરતા, લાગવમ વિનાના, નાટક લખી કીર્તિ અને કલ્પન બંને કમાવાના કોડવાળાને જેવા અનુભવો થાય તેવા અનુભવો એમને પણ થયા પરંતુ વિજે પુન પુનરપિ પ્રતિહૃન્નમાનાઃ શ્રવણસુતમજના ન વશિષ્ઠજનિત.

એ ન્યાયે કેટલાયે કડવા અનુભવોને મીઠા બનાવી એમણે પોતાની પ્રજાતિ અખંડ રાખી. શરૂઆતમાં હાથમાં નવા લખેલા નાટકની હસ્તપ્રત રાખી નાટક કંપનીના સાલિકોને મળવા માટે પ્રયત્નો કરતા, પોતાને મળ્યા પહેલાં જ શૈક્ષિકોત્તરધ્યાનકારો પામી કલ્પકલ્પાય થઈ પાછા ફરતા અને “બાઈ બાઈ ઉસકે ઘેર” ની રમતના ચક્રરાવાનો અનુભવ કરતા કવિ શ્રી પ્રભુલાલની રિચતિની આપણે કલ્પના જ કરવી રહી. એ કાળમાં નાટકના ધધામાં સૌથી ઊંચાં રચના બણે નાટકના લેખકનું હોય એવો વર્તાવ એની સાથે રાખવામાં આવતો. કોઈ કવિનું નાટક સ્વીકારાય તે પછી કવિને પોતાની નાટ્યકૃતિ સાથે સ્નાનસ્નાનકેનો પંજી સંબંધ રહેતો નહીં. એ અન્યથા તો યાવ જ નહિ. રજેને ખીલ મંડાગો એ

બજવવા મંડી પડે! “નાટકના ગાયનેનો ટૂંક સ્તંભ” એપેરાના શામક નામે જોળખાતી પુરિષકાએ કંપનીના સાલિક પ્રસિધ્ધ કરતા, તેમાં ભૂતેચ્છ કેવિનું નામ ક્યાંય પણ આવતું નહિ. કંપની બંધ થતાં એ નાટકો પંજી કાળની ઝૂંઝમાં વિલીન થઈ જતાં.

શ્રી પ્રભુલાલે નાટ્યલેખનનો ધધો સ્વીકાર્યો ત્યારે નાટ્યકારની રિચતિ આવી કંપરી હતી. એવી કંપરી પરિરિચિતિમાંથી પણ માર્ગ કંઈ એમણે ગુજરાતી રંગ-ભૂમિને સમૃદ્ધ કરી સાથે સાથે નાટ્યલેખકોની પ્રતિષ્ઠા પણ વધારી.

ઐતિહાસિક, પૌરાણિક, સામાજિક એમ વિવિધ પ્રકારનાં નાટકો એમણે એકબરખી સફળતાથી લખ્યાં છે. સો બસો નહિ, પણ ચારસો ઉપર એમનાં નાટકના પ્રયોગો થઈ ચૂક્યા છે.

શકરાચાર્ય, અરજ્યોદય, માલવપતિ, સિરાજુદ્દાલા, એક અખળા, પૃથ્વીરાજ, સમુદ્રયુધ, સામરરાજ, મમર કેસરી, ધત્વાહિ એમનાં કેટલાંયે નાટકો અત્યંત યશસ્વી નીરડયાં હતાં. પરંતુ “વડિલોના વાકે”, “સર્વેસિ માટે”, “સંતાનોના વાકે”, એ નાટકો એમના કીર્તિ-મંદિરના કળશરચાને રોએ છે.

એમણે કેમિકિ નિર્દેશી આપી પ્રણાલિકા જાળવી નાંખી જ્યાં વખતનાં નાટકોમાં નાટકો મૂળ વસ્તુને નાટકોમાંનો હાસ્યપ્રધાન ભાગ એકબીજાથી તદ્દન છૂટા પડી જતાં. કવિશ્રી પ્રભુલાલે આવી વિલિષ્ટ રચના નાટકનું પ્રાચુતત્વને હાનિકારક છે એમ સમજી નાટકને હાસ્ય વિભાગને મૂળ વસ્તુના ભાગરૂપે જ બનાવ્યા, અને બનેલો એમાં એકરૂપ કરી દીધાં કે કેમિકિ નામે જોળખાતા એ ભાગને નવું જ સ્વરૂપ આપ્યું.

—જયોતીન્દ્ર દવે

ભરતનાટ્યમ્ [પરિચય] | યુનીસ કોઠારી

ભરતનાટ્યમ્ વૃત્ત-કળા
આજે દક્ષિણ ભારતની મેથેરી
અને વિસિદ્ધ કળા તરીકે સર્વત્ર
આદર પામી ચૂકી છે. કહેવાય
છે કે એક કાળે તે સમસ્ત
ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત હતી. કાળે
કરીને મોગલ રાજવીઓના આક્ર-
મણને કારણે તે દક્ષિણ ભારતમાં
જળવાઈ રહી. ઉપર ભારતમાં
પછી કથક વૃત્તપ્રકાર કૃત્યો ફાલે.
ધર્મ જોડે અવિચ્છિન્ન સંબંધ
ધરાવતી વૃત્ત-કળા, રાજ્યપાશ્રયે
રાજ્યોના મુજેરા ભરતી થઈ.
દક્ષિણ ભારતમાં પણ ભરત-
નાટ્યમ્ની યોગ્ય જાગૃત્તી કરવામાં
મહામુશ્કા કાળો આપનાર દેવ-
દાસીવર્ગની અધીનિયત્વમાં ભરત-
નાટ્યમ્ પણ રાજ્યોના મંદિરોમાં
માટે વામા-વાદ્યગનાઓનું સાધન
થઈ બેઠું! અને એની અવદશા
બેઠી. પરંતુ વર્તમાન સતતકાલી
પહેલી પચ્ચીસી ફરમાયા એનું
પુનરુત્થાન પણ થયું. એક કાળે
‘હામુમ નપ્ત : પ્રાય થઈ ચૂકેલી
આ’ કળા, જનસમાજમાં પણ,
દેવદાસીઓના જપ્તવારને કાણે
તિરસ્કૃત થવા માંડી હતી. તે
દશામાંથી પોતે ઉગારનાર મસ્કરી
મનોમસેવકોએ એની પુનઃ
પ્રતિષ્ઠા કરી અને આજે કરીથી
‘મદ્યવર્ગ’માં તે આદરણીય રચન

પ્રાપ્ત કરી રહી છે.

ગુજરાતમાં વડોદરામાં સર્વ-
પ્રથમ આ કળાની ઉપાસિકાએ
રાજદરબારે આશય પામી હતી.
તે ઘટના લગભગ ૮૧ વર્ષ જૂની
છે. એટલે એ દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાં
સર્વપ્રથમ વડોદરામાં આ કળાને
વિકસવાની તક સાંપડી તેમ જ
ગુજરાતીઓને તે કળાના આગવવા
સૌંદર્યની ઝાંખી થઈ. મહાગજ્જ
શ્રી ખડેરાવ ગાયકવાડ ઇ. સ.
૧૮૭૦માં મૃત્યુ પામ્યા ત્યારબાદ
ઇ. સ. ૧૮૭૫માં સયાજીરાવ
ત્રીજા ગાયકવાડે રાજ્યપાસેલું ક્યું.
એમના લગ્ન તાંજોરના રાજકુવરી
સાથે થયાં હતાં. એ રાજકુવરી
સાથે એ દેવદાસીઓ ગોરી અને
શરદા નામે વડોદરા આવેલી અને
રાજનર્તકીઓ તરીકે નિયુક્ત થઈ
હતી. આજેય વડોદરામાં સમીત
વૃત્તનાટ્ય વાર્તાલાપમાં મ્યુઝિક
કોલેજમાં એ બે દેવદાસીઓની
પરપરામાં આવેલ કાન્તીમતી
નામની વૃત્ત-પ્રવીણતા વરાજ
શ્રી તાંજોરકર ઢાલમાં ભરત-
નાટ્યમનું શિક્ષણ આપે છે.

આમ ગુજરાતમાં ભરત-
નાટ્યમ્ પ્રત્યે લોકો વંચો.
વડોદરા પછી ગુજરાતમાં અમલ-
વાદમાં ભરતનાટ્યમ્-કળાને લોક-

પ્રિય કરવામાં શ્રીમતી મૃણાલિન
સારાભાઈની પ્રવૃત્તિઓ અત્યંત
મહત્વની છે. દક્ષિણ ભારતના
મતયાગી સમાજના મૃણાલિન
ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ જોડે લગ્ન
થયું અને દક્ષિણ ભારતની આ
કળા તેઓ સાથે લેતા ગ્રાંખાં
એમણે છેલ્લાં દમ-માર વર્ષથી
‘દખણુ’ નામે વૃત્ત-પીઠ શરૂ
કરી, અનેક ગુજર કન્યાઓ
‘ભરતનાટ્યમ્’ વૃત્તનું શિક્ષણ
આપ્યું છે. તેઓ ભરતનાટ્યન
મહાન વૃત્ત્યાચાર્ય સદગત પંડત
હજીર (વહાન મીનાશીમુદર)
પીઠેલાં શિષ્યા છે અને એ
સૈલીના ભરતનાટ્યમ્ વૃત્તન
આગળ પડતી વૃત્તંગનાઓમાં
એમની ગણતરી થાય છે. તે
પરપરા આજે ગુજર કન્યાઓ
સાચવવા તૈયાર થઈ છે તે થણું
આશ્ચર્ય ધરના મણાવ. છેલ્લું
દોઢ વર્ષમાં એમણે સર્વત્ર
કુમરી રૂપાંદે કાન્તિસાલ શાહ
કે. દસિની ચિત્રમાઈ અને
કે. પૂર્ણિમા ભગવતીના ‘અરજો
વચ્ચ’ (દિશાંત વૃત્તસમારોહ)
પોળ્યા છે. એમણે તા. ૨૧
મીએ અમલાવાદના ટાઉન હોલમાં
શ્રી ઉમાશંકર જોશીના પ્રમુખને
બહેન પૂર્ણિમાએ પોતે આત્મ
(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૫૮)

પૃથ્વી પર આદિકાળથી જાણ લગી નૃત્યે એક ધાર
અને એક મરણુ રચાન મેળ યુ છે મેલ મરણના કરે છે
અને મોર કળા કરી નામે છે. મોગનીના ના પર નામ
ફેલુ માડી ડોને છે, અને પતંગિયુ દીપક બેલ નામે છે,
આમ કુદરતના બાલ-પશુપતી અને મનુષ્યજનના
નૃત્ય એકરમ બનીને વધુ છે

ને કોઈ એક વર્ણિત કથામાં સૌ કલાઓના સર્વ
અંગો સમાઈ જતા હોય તો તે નૃત્ય કલામાં સમાનનો
મ પૂર્ણ અર્થ ગાયન, વાદન અને નૃત્ય છે એટલે એકનું
માત્ર અથવા વગાડવું તે સંગીતનું એક જ અંગ યથુ
ગણાય. નૃત્યમાં સ્વાભાવિક રીતે વાતો અથવા ગીતનાં
જરૂર પડે છે ગીત અને વાતો એ સાહિત્યના અંગો છે
એટલે નૃત્યમાં સાહિત્યનો પણ સમાસ થાય છે. નૃત્યકો
પોતાના અંગો, મુદ્રાઓ અને ભાવો વડે ચિત્રની એક
સપૂર્ણ સૃષ્ટિ ખસી કરી દે છે અને પ્રાપ્તપણ ચિત્રકારને
ચિત્ર દોરવા પ્રેરે છે આથી જો નૃત્યને શ્રેષ્ઠ નવિતકના
તરીકે મિત્રદાયીએ તો કદાચ અવિશયોક્તિ ન લેખાય.

નૃત્યની ઉપર વિશેષ અનેક વાચકો પ્રત્યક્ષ છે,
પરંતુ પરપરાગત માન્યતા અનુસાર અજ્ઞાને મૈત્ર પ્રથમ
નૃત્યનો વિચાર આવ્યો હતો અજ્ઞાતે ચાર વેદોને અંક
અંકત્રિત કરી “નાટ્યવેદ” નામના નવા વસ્તુ મર્જન
ક્યું એનો હેતુ આખને આનંદ આપવા સાથે સાથે
આત્માનુ શ્રેય માધવાનો છે.

કદાચ નૃત્યનું મહત્ત્વ સમજાવે છે ‘કુ એક નવો વેદ
નાટ્યવેદ સ્પેશ, જેમાં ઐતિહાસિક બનાવો તથા નૈતિક

અને આંશિકમ્ અત્યો રમ્બુ થશે જે દ્વારે પડી અસ્તિ
તરમાં આવનાર જગતનો રાકમના માર્ગે દોરશે અને
એમાં પદો જ રાજ્યનું સુદમના સુદમ મત્ત અને સર્વે
આકાશનું શિષ્ય પ્રપ્ત થશે’

ભરતનાટ્યમ્ એ ભારતના ચાર નૃત્ય પ્રકારોમાંનો, -કથ
કલિ, દયક, મણિપુરી ઉપરાંત ભરતનાટ્યમ -એ પ્રકાર
કે એની માનના સામાન્ય ગીને સ્ત્રીઓ કરે છે આ
એ જ પ્રાચીન નૃત્યપ્રકાર છે જેનું શિક્ષણ મદામા તમા
વિગટ ગજકમારીએ અત્યુન પામેથી મેળવ્યું હતું,
અનિલમના નાટકમાં માર્ગવિદ્યાએ જે કરી ગતાનું હતું,
અને જેની વિવિધ અગમગીએ અજન્તા તેમજ
અમરાવતીની ગુફાઓમાં કુદરતેથી છે ભરતનાટ્યમ
આમ અસ્તિ પ્રાચીન છે અને તેથી શુદ્ધ નૃત્યની બધી જ
પ્રણાલિઓએ એમાં જળવાઈ રહી છે નૃત્યકારના હૃદયની
ભિન્નિઓ, આદરો અને સતેહનની અભિવ્યક્તિના આમાં
સપૂર્ણ અવકાશ મળે છે એથી આ નૃત્યપ્રકાર બહુધા
સાકારિય બન્યો છે

‘ભરત’ શબ્દ નાટ્ય-માત્રના કર્તા ભરત મુનિનો
નિદેશ કરવા ઉપરાંત તેમાં ચોખ્ખોલા તથા અક્ષરો ‘ભ’
‘વ’ અને ‘ત’ નૃત્યના વણ યુગમૂત તરંગોના મંકરક
અમજાવે છે -ભાવ, રાગ, અને તાલ ભરતનાટ્યમ
ત્રણ વિભાગ છે નૃત્ય, નૃત્ય અને નાચ. નૃત એ કેવળ નૃત
છે, જેને અન્ય ગીઓથી દર્શાવવામાં આવે છે જે અર્થ
અભિનયને સ્થાન હોતુ નથી. નૃત્યમાં ગીતનો રામદોનો
અર્થ ભાવ દર્શાવવામાં આવે છે તેથી તેમાં અભિ
નય અર્થનાઈ હોવા છતાંને ભાવ પ્રમુખ તત્ત્વ છે
નાટ્ય એ નૃત્યનાટિક છે એમાં શુદ્ધી શુદ્ધી બ્રહ્મકાંઓ

શુદ્ધાં શુદ્ધાં પાત્રો બજાવે છે.

મને વિદ્યા બહુલી છે તે જાદુનું કૃતકૃત્યતા અનુભવું :

‘અરગેસ’ એ ભરતનાગજમ કથાના નૃત્યકારનો પ્રથમ નમ-પ્રયોગ છે. ભૂતકાળમાં એ સાત વર્ષના શિક્ષણ પછી દિશ્માં લેખિત્વાતો હતો. એ સચિત્રપદાર્થિક પ્રસંગ દોષ નમ અને પ્રભુ એમાં બામ લેવા કલાકારોનું બદલાન કરી શકે એવો એક યોગ્ય પ્રસંગ મનાય છે. મારા જીવનના આ નમ પ્રસંગે જેઓએ મારી નૃત્યકથાના અભ્યાસમાં મને રેણુ અને પ્રેતસાદન આપ્યાં છે તે સૌની હુ ખાણી છું. અભ્યાસનાં વર્ષો દરમિયાન મને દિનપ્રતિદિન સદાય સનાદ શ્રીમતી જાનકી, શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ અને શ્રી રાજ-ગોપાલન તેમ જ ‘દર્પણ’ નંદ્યામાં તાજેતરમાં સેવાએ માધનાર ભરતનાટ્યમના વિરત ગુરુ શ્રી શીરપાની ન હું પ્રવિશેષ આભારી છું. જે ધીરજ અને હિસાદથી મારા ગુરુ શ્રીમતી મૃણાલિનીબહેને અને શ્રી આતુભી ખડ્ગીકરે

‘દક્ષિણ ભારતની આ’ કથા ‘તેના’ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શ્રીમ-મૃણાલિનીબહેને વર્ષોની સાધનાથી સાચવી છે અને ગુજરાતમાં આ કથા આજે વિકસી હોય અને એ બવિધ ઉત્તમજન હોય તો ને યશનાં તેઓ અધિકારી ન સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ગુજરાત માટે આથી વિશેષ શુદ્ધ શુદ્ધ હોઈ શકે

• ભરતનાટ્યમ નૃત્યના વર્તમાન સ્વરૂપ ઘડતરનું માન ને કાળે બન્ય છે તે. તેઓના રાજ સરદાર (૧૭૮૮-૧૮૧૪) નમયમાં થઈ ગયેલા, પ્રખ્યાત માર બંધુઓ શિવાનંદ, ચિત્રરમ ચોતરવા ને વાદ્યેશુમાં શિવાનંદના વંશજ અને જ્યોત્સના શીરપાની તરીકે બણીલા મુર શ્રી. શીરપાએ નાનીતાં નૃત્યામના શ્રી રોમ વજીરદારને ભરતનાટ્યમનું શિક્ષણ આપ્યું છે.

સ્વ. કવિ પ્રહલાદ પારેખનાં કૃત્યોની માટે ફંડની યોજના

સ્વ. કવિ પ્રહલાદ પારેખનાં કાવ્યોના માલકોની તથા તેમના કુટુંબીઓ માટે સમાજે કષ્ટક કરતું નોંધ્યે તેમ માનનારાઓની એક સભા મોમવાર તા. ૨૨ મી જાન્યુઆરીએ થી અગત્યવારી મહેતાના પ્રસ્થાપકે રૂમની ઓફિસમાં મળી હતી. સભામાં સ્વ. કવિ પ્રહલાદ પારેખના કુટુંબીઓ માટે સારી એવી રકમ એકઠી કરવાની તોચે પ્રમાણે પ્રહલાદ પારેખ ફંડ સમિતિ નિમવામાં આવી હતી.

૬૬ કરવા માટે સ્વ. પ્રહલાદ પારેખનાં ગીતોના એક બંદર કાલક્રમ રાખવાનું અને વ્યક્તિગત ધોરણે તથા સરચાઓ પાસેથી ડોનેશન રૂપે, રકમો લેવાનું, તેમ જ ગીતોના કાલક્રમની ટ્રિકિટોના રૂ. ૧૦, ૫ અને ૨ એ પુસ્તક દર રાખવાનું કરાવવામાં આવ્યું હતું.

નાણાં મેકેલવાનું સ્થળ :

પ્રહલાદ પારેખ ફંડ કમિટી, પતિયજ દર, જોએ મધુસુદાન મોખેડા, ૧૯/૨૧ હામામ રોડ મુંબઈ-૧

(અનુમંદાન પાન પડ નું ચાલ)

મોરિ કેસરી કળા ઉપરિચન કલા-ગલિકા મુખેશ રણૂ કરી હતી. એમને શુદ્ધરત અને ભાવાભિનય-સદ રમ્મ થના નૃત્ય પર પછુ સાડુ પ્રભુવ મેળવ્યું છે. પ્રણીતિ

બગવતી શુદ્ધરત યુનિવર્સિટીનાં સ્નાતક છે. તેઓએ ‘મનો-વિદ્યાન’ વિષય સાચે જી. એ. (પ્રથમગ્રેણીમાં તેઓ મદ્યથમાં છે) કર્યા પછી સ્નાતકોત્તર અભ્યાસમાં

‘તાંતા સૂક્ષ્મ ઓવ સોસય-સ્ટીડીઝ’ નાંથા ડિપ્લોમા મેળવ્યો છે. આ સિવાય મગીત અને મિત્રકળા પછુ તેમના માનોત વિષય છે.

ભરતનાટ્યમ્ વૃત્તશૈલી આપણા દેશની બધી વૃત્ત-
શૈલીઓમાં જૂની અને ધણી જ વિકસિત છે. કચલી,
કચક અને મણિપુરી એ ગૈલીઓ કતાં ભરતનાટ્યમ્
માં કંઈક પરબરને જાળવી રાખવાના ક્યનો સંરિગે
નહરે ચડે છે, એના કાર્યક્રમે જોતાં મને વિચાર આવતો
હતો કે આ બધું જોતાં જે મહેનત આ ક્રમર માટે છે
તેથી મહેનતમાંથી કવિતા લખનારને જો પસર થવાનું
હોય તો હું ધારું છું કે કવિઓની સખ્યા આકાશથી
પણ ઓછી થઈ જાય, ભરતનાટ્યમ્ વૃત્ત શીખતી કન્યાઓ
કેટલો પરિશ્રમ હોય છે તેના હું દરથી કાંઈક સાધી છું.

ભરતનાટ્યમ્ કાર્યક્રમમાં પદ્મ જે પ્રાદેશિક ભાષામાં,
એટલે કે બંગાળમાં બંગાળીમાં, ગુજરાતમાં ગુજરાતીમાં
રજૂ થાય તો માંખળનાગ પણ તેમાં રૂપી શકે. હું
ધારું છું કે એવું થઈ શકે. મૂલ્યાલિની બહેન, એક
દક્ષિણી દીકરી ગુજરાતમાં આવી, તો માથે મોટામાં
મોટી બેઠ પોતાની માથે લઈ આવી છે. હજારેક વર્ષ
પર દક્ષિણથી મિનહદેવી રાણી આવી હતી, જેનાં નામનાં
સરોવરો, અને વાય હજુ પણ ગુજરાત સભારે છે.
આજના ભારતમાં ભાવની એકતા, ભાવાત્મક એકતાની
અત્યંત જરૂર છે. આ ભાવાત્મક એકતા એક આધ્યાત્મિક
વસ્તુ છે. તેમાં આપણી એકતા રહેવી જોઈએ. એકતા
એટલે એકવિધતા નહિ. આ દેશ એટલો બધો મોગે છે
કે એની રચનમહેનમાં, એકલાલામાં અને રહેવાની રસમમાં
વિવિધતા છે અને જો સાડું છે. સુરદેવ ટાંગર આ
વિવિધતામાં એકતા માગતા, અને બધા મળજળ સમજી
લોકો તે માગે છે. એકતા માટે એકમેત્રો પરિચય,
આત્મીયતાભર્યા પરિચય ખુબ જરૂરનો છે. રચાપત લો,
તો તેમાં કેટલી બધી વિવિધતા આપણે કેળવી છે અને
તુલમાં આપણું જ્ઞાન જે ગુજરાતના સીમાડાની બહાર
જાય જ નહિ તો તે બરાબર ન ગણાય દુનિયા આખી
કુટુંબ જેવી, એક માળા જેવી બની રહી છે. એમાંથી
દહેશત પણ મોટી સેવાઈ રહી છે. પણ તેમ છતાં આપણે
પ્રાસે આવી ગયા છીએ એ તો છે જ. તો ભારતમાં
દક્ષિણમાં એક ઉત્તમ કળા, જે સૈક્યોથી એકતી આવી
છે, તેને ગુજરાતમાં લાવીને રોપી, તે બદલ એ રોપના-
રાએને ધન્યવાદ થતે છે.

આ સંજ્ઞાની ઉત્પત્તિ આપણા લોકો તો માને છે કે
વૃત્તની લહેરીઓ દ્વારા થઈ છે. એ પણ વિધિની એક
મજબી વસ્તુ કહેવન કે રો નિકમ સારામાં જિજ્ઞાસી
સંજ્ઞા રસ્તય ઉકેલે છે અને એમની પરિમાણમાં આ
સંજ્ઞાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ છે તેનું પણ એક
ભાષણ સાંખળવાનો સુગમ મને પ્રાપ્ત થયો હતો. પણ
તેનો ખુલાસો શો હશે તેની મને ખબર નથી પરંતુ
મૂલ્યાલિની બહેન અને તેમની વિવાદિની કુમારી
પ્રજ્ઞામા વૃત્ત દ્વારા જે ખુલાસો લઈ આવે છે તે તો
એ છે કે જે કાંઈ Cosmic શક્તિ છે તે અત્યંત
લયવાદી, સંવાદી રીતે સચરતો પામી છે અને તેમાંથી
સંજ્ઞાની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ઓક લોકોએ પણ જૂના
વખતમાં એની એ જ વાત કહેલી છે, કે આ નક્ષત્રો
એ સવાદી રીતે સ્પર્શની આસપાસ ઘૂમે છે અને
‘જગત્રય સંલવ નર્તનસ્થલી’ સૂત્ર, આ જગત-ત્રય એ
શિખની નર્તન-સ્થલી-નૃમંચ છે, એ દર્શકનું સમર્થન
કરે છે. ધમત્રયોમાં કહેવાયું છે કે જ્યારે નહેરણ,
એટલે કે બેચું કરવાનો, પ્રલય. દિવસ આવશે ત્યારે
કોઈ ઉત્પત્ત થવાનો નથી. તે ક્રિયા પણ નથી થશે
આ કલ્પના હજારો વર્ષથી આ પ્રાણ પાસે પડેલી છે.
હું ધારું છું કે માનવજાતિમાં એક જેવા બીજા સમાજો
પામે પણ પડેલી છે.

વૃત્ત જેમ વિશ્વમાં ચાલે છે તેમ મનુષ્યકલ્પમાં
પણ ચાલે છે ગિદગમરૂ તો આખા વિશ્વનું કેન્દ્ર
એ ક્યાં છે? જ્યાં સિવ વૃત્ત કરે છે તે જગ્યા-ક્યા
છે? એ તો મનુષ્યકલ્પમાં જ છે. આમ સવાદિતા જ
જીવનો મુખ્ય સ્ત્ર છે. જીવન અને આખું વિશ્વ એ
સવાદિતા વગર ચાલી શકે નહિ. અને એ વૃત્તકર
પોતાના અંગોના માંખન દ્વારા આપણી સમક્ષ રજૂ
કરે છે.

ગુજરાતનું જૂનું નામ આનંદ છે અને આનંદ
એ જન્મ વૃત્તમાંથી આવે છે. કોઈ વખતે ગુજરાતને
વૃત્તની મોટી ભૂમિ હોતી જોઈએ. ફરી ગુજરાતમાં
આ દલા અને તે પણ મોંઘી અને દક્ષિણમાંથી મેળવેલી
દલા, સરી રીતે વિકસશે અને બનશે ગુજર કન્યાઓ
દ્વારા આ કલ્પ પ્રજનના જીવનમાં સવાદિતા દેશવવામાં
કળા આપણે એવી અને શ્રદ્ધા છે.

નિર્ભય અને નિર્ભય કવિને નમંદયન્દ્રક

સુરતના જાણીતા કવિ અને પ્રોફેસર જયન પાઠક
યોગ્ય મહિના પહેલાં મુખર્ષીમાં મળેલા ત્યારે અને પૂછ્યું :

‘અમદાવાદમાં તમે નિરંજન ભગતની કનાકેકે ખાટે
એપોઈન્ટમેન્ટ લઈ આપશો ?’

મેં પૂછ્યું : ‘સા ખાટે ?’

‘અમારી સુરતની નમંદ સાહિત્યસભા નિરંજનને
નમંદયન્દ્રક અર્પણ કરવા અમદાવાદ જવા માગે છે.’

આવી રિચિત્ર આગણી પાછળનો લાભો ઇતિહાસ
ટૂંકમાં આપો હશે :

સુરતની નમંદ સાહિત્ય સભાએ પંચવર્ષીય સમ-
માળાના ઉત્તમ કાવ્યસંગ્રહ ખાટેનો ૧૯૫૭નો નમંદ
સુવર્ણચંદ્રક “છદોદય” ના કવિ નિરંજન ભગતને
અર્પણ કરવાનો નિર્ણય કરેલો. મુખર્ષીની ટકરાણસાથી
ચંદ્રક ઇકાદશને આવી ગયો, ૧૯૫૭ પછીના ચંદ્રકે-
વિજેતાઓ અંગેના નિર્ણયો જાહેર થઈ ગયા છતાં
નિરંજનને એમનો ચંદ્રક અર્પણ થઈ શકેલો નહિ. એવું
કાંઈ આટલું જ : સાહિત્ય સભાએ સંખ્યાબંધ નેતરોં
મોકલ્યા છતાં કવિ સુરત અંગેના જ નહિ. આ નાં મુરકેલી
તોડે અર્થ કે નિરંજન પછીના નમંદ ચંદ્રકના વિજેતાઓ
ઈન્દુલાસ માલિક આ હશે અર્થલુચિ પછી અટકા પડ્યો.
પાટી પરથી એક માડી ખસે નહિ ત્યાં સુધી બીજી માડી
આવી શી રીતે શકે ?

આવી રિચિત્રમાં બાઈ જયન પાઠકે જે અર્ધગંબીર
માગણી કરી એમાં વ્યવહારનું નહિ તો કવિતાનું સત્ય

તો હતું જ અને તેથી જ મેં એમને એવી અર્ધગં-
સાહે ઉત્તર આપેલો :

‘નિરંજન પાસેથી સમય મેળવવાનું તો મારું’
મળ્યું નહિ પણ સુરતની સાહિત્ય સભા ને એક તરીકે
અનુમાનવાનું કંઈ. તમે લોકો સુવર્ણચંદ્રક લઈ
અમદાવાદમાં એલિમિનિશન નજીક પહોંચી ગયો. સવાર
કંઈ કોલેજમાં જવા ખાટે ટાઉન હોસ પાસેથી પસાર
ત્યારે એ વેળા એમને જકડી રાખીને ‘ધરાલો’ અ-
પહેરાવી દો.’

—દનાએ ખારી કે જયતની કોઈની મુસાફર અ-
સાધી નથી કાંપી લખાપટી ને એથીયે લાંબી પ્રતિક-
ષિતે કવિ પોતે જ ચંદ્રકરવીકાર ખાટે આ રવિ-
સુરત જઈ રહ્યા છે. દને તો એલિમિનિશનનાં કૂટપા-
નહિ સુરતના નગીનચંદ્ર હોલમાં જ ચંદ્રક અપાશે.

અને છતાં, મેં અને જયન પાઠકે મળીને ચંદ્રક
અર્પણવિધિ ખાટેનો જે પેંતરો રચેલો એ ઉપરથી એટ-
તો સાબિત થાય જ કે નિરંજન ભગત કવિ છે; મનમો
છે, મનસામ છે, બેદરિજ છે, જરા ‘ધૂની’ પછી છે; ટૂંક
તેઓ સાચા અર્ધમાં કવિ છે.

નિરંજન વિશે વિચાર કરતાં એમની એક જ જ-
નજર સામે આવી જશે છે : કવિની. બહુ ઓછા સજ-
ખાટે આમ કહી શકાય. નિરંજન વ્યવસાયે તો અમદાવાદ
કોલેજમાં અંગ્રેજ સાહિત્યના અધ્યાપક છે. અંગ્રેજ બા-
અને યુરોપી સાહિત્યનું એમનું વાચન ‘બહુ’ હોયું.
સાહિત્ય પદાર્થની સમજ પણ સૂક્ષ્મ અને ઘડાયેલી
અને છતાં આ અધ્યાપન કામ તેઓ મુપચાપ કર્યા કરે

અવસાન સાથે સકળાયેલી “ વહેવારની દુનિયા ” થી મો વેગળા જ રહે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેઓ નવીન રંગોમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે, બહુ ઝીણી ૪૨ ધરાવતા વિવેચક છે (સંદેશનો સાહિત્ય માગ તેઓ યશસ્વી રીતે ચનાવી ચૂક્યા છે) અને ૧૧ કવિ તરીકે તેઓ જ્યાં ત્યાં શીગ્રમ બરાવતા ચાનતા રી એમનું વિવેચકપદ ચડી વાગતું નથી સાહિત્યના ૧ વડે નખરતીય રંગાર્ધ ચૂક્યા હોના છતાં સાહિત્યના સસાર ” આ ખરડાયા નથી

દૂકમાં, નિરંજન એક નિર્ભય કવિ જ છે બીજું , જ નહિ.

આવા નિમ્નની કવિઓ અવહારદારા ગોકૈની તરે અનુસાર હોય એ બનવાનું છે એમણે, ૪૨ના જેવા અવહારદક્ષે ચલકમાં તો આવા માણસો ૧ અને તરંગીમાં પણ ખપે દુનિયાવારીની દૃષ્ટિએ અવહારુ પણ હવિની દૃષ્ટિએ સાવ અવહારુ અને ભાવિક ગણાય એવો એક કિસ્સો યાદ આવે છે નજનના માહિત્યિક જીવનમાં એક નાનો શો પાઠકમ ત માર્ગ ગયેતો, “ હડોલય ” ની અવધિત, આવૃત્તિ ૨ સરકાર માનાપની મહેર જીતરતા એ પુસ્તકને તસે રૂપિયાનું અરવિયુ ધનામ ગાધાવેતું પૂનેથી તસે રૂપિયાના ચેકનાં નિકાફો આવીને પડ્યો પણ

એ પરમિશિયુ બોલે એ જ બીજા આખરે એ પ્રોપ્તુ ત્યાં એમનો ચેક વટાવ્યા વિના જ પડી રહ્યો નિરંજન તો કહેતા રહ્યા, આ ધનામ તો આકસ્મિક આવક ગણાય એ કાઈ ચારી મહેનતનું ફળ નથી ચોધિયુ ધનામ મેળવનાર એ લેખકે ચીદેક સરચાઓ પાસેથી માનવન ઉપરેલા એને મુકાબલે નિરંજનનો આ વર્તાવ તો હડોલાર ને અનુવહારુ લાગે એ સ્વાભાવિક છે પણ આપણા કવિ તો કહેતા જ રહ્યા આ ધનામનો નકમ હું સ્વીકારીશ નહિ કોઈ સસ્થાને ઠાનમાં આપી દઈશ પણ એમ કરતા તો ૭ મહિના વીતી ગયા ૧૫ના સરકારી કચેરીઓ ચેકની રસીદ માટે ઉપરાણીઓ આવવા લાગી પણ એ તપાસ કરી તો એની તો મુક્ત વીતી જતા એ બાપો આપ ૧૬ થઈ ચૂક્યો હતો “ હડોલય ” ના પ્રકાશ મનહરલાન વેરાએ મહેનત કરીને મગકરી ખાતામાંથી નવો એક ડાહ્યો, અને કવિએ એ રકમ મુખબની કેન્સર સોસાયટીને અપણું કરી અવહારદારા ગુજરાતની ધર વીમાં પણ આના પિયાસો પીધેના અને મસ્તરામ માણમ પાકે છે ત્યાં સુધી જીવેતો છે ગુજરાતીના પ્રાણ જેની જોડે વીર નમંતું નામ જોડાયેલું છે એ મુવલુચન્દ્રક નિરંજન જેવા નિર્ભય કવિનો રૂપસ પામતા સાથે જ સાથકેના અનુભવશે નમંદ અને ગાધીજીના ગુજગતમાં આને નિર્ભય માણસોનો જ દુઃખ વર્તાઈ છે એને વિધિની વાતા જ ગણવી રહીને

સાભાર-સ્વીકાર

BRITAIN

(An Official Handbook) (1962 Edition) Rs 10-80 nP

[Prepared by the Central Office of Information London]

આ ગ્રંથમાં નીચેના વિષયો વિષે ધણી મહત્વની અવલન માહિતી આપવામાં આવી હોઈ ગાંધારી તથા અવસારી દૃષ્ટિએ ધડે જ ઉપયોગી છે

વિષયો - The land and the people Government, Law and Order Defence, Social Welfare Housing and Planning The Churches, Promotion of the Sciences and Arts, The National Economy, Industry, Agriculture, Fisheries, Forestry Transport and Communications Finance, Trade and Payments, Labour Sound and Television, The Press, Sport

[and Appendix, Maps, Photographs]

ઈંગ્માર બર્ગમેનનાં ચિત્રો | લક્ષ્મી હોમસ્ટોમ

[આરતેમાં તાજેતરમાં જ દિવિની આંતર-રાષ્ટ્રીય ચિત્રપટ મહોત્સવ યોજાઈ ગયા. અંધે વર્ષે સ્વીડીશ ઈન્ટરનશનલ ચેરિટી બર્ગમેન, અને થોડા દિવસો પૂર્વે જ રશિયન અને પોલોશ ફિલ્મસના મહોત્સવ પણ યોજાઈ ગયાં. મુંબઈમાં ત્યાં દરેક જ દસ્તાવેજી ચિત્રો ખતાવવામાં આવે છે તે

વારણાશી હોલમાં ગઈ સાલ સ્વીડીશ ફિલ્મવારના કચેરીએ ઇંગ્માર બર્ગમેનનું 'The Seventh Seal' ચિત્ર રજૂ કર્યું હતું.^૧ અને સકમડોઈનું 'The Flute and the arrow' ચિત્ર પણ રજૂ કર્યું હતું.^૨ આ ચિત્રોએ લેખની વિવરણ કર્યા છે. મુશ્કેલીને કારણે દેશ અને વેનીસ ફિલ્મ

ફેસ્ટીવલમાં સ્વલ્પભિય ઇનાયો પ્રાપ્ત છે. શ્રીમતી લક્ષ્મી હોમ સ્ટોમ ન્યુ ઇંગ્માર બર્ગમેનનાં બીજાં ચિત્રો તે વિષે 'ફિલ્મહન' સામયિકમાં લેખ લખી. તે પરથી પ્રસ્તુત લેખ કર્યો છે.

- ધુનીલ હેઠ

ન્યુયોર્કમાં ચાર મહિનાના મારા વસવાટ દરમિયાન મને ઇંગ્માર બર્ગમેનની ચાર ફિલ્મસ જોવા મળી. એમાં કદા 'A Lesson in Love' એમનાં આગમાં ચિત્રોમાંનું હતું અને ત્યાં ફરીથી બનાવવામાં આવતું હતું ત્યારે 'Illicit Interlude' અને 'Naked Night' એમણે તાજેતરમાં તૈયાર કરેલા ચિત્રો છે. અને 'The Magician' ત્યારે છેલ્લે-હવે એમણે તૈયાર કર્યું હતું. આ નામે ઇંગ્માર બર્ગમેને ષમદ કરેલાં નખાં, પરંતુ ત્યાંનાં સ્થાનિક ચિત્રપટ વિનરકોએ આપેલાં છે. આ ચિત્રો અવલોકનાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે ખરી, કે ફિલ્મશૈલી તરીકે કારકિર્દી કેટલી તે વખતથી જ આ પ્રત્યેકનું કથારસંતુ બર્ગમેનના મનમાં ઘોળાતુ હોતું જોઈએ. કાવ્યરુચિ અને લાલિત્યપૂર્ણ પીવનમુલમ પ્રણયનું મૃત્યુ કે બ્રમનિરસનને કારણે અથવા બન્ને કારણોને લઈને શોકમાં પરિણમવું વગેરે પ્રક્રિયા તેમનાં ચિત્રોમાં મારે મારે જોઈએ. એમાં એવા ખોલ્યા બંધાવ્યાં નિર્દેશન પણ ધર્મગ્રય પ્રભાવના કોઈ પ્રકારના નીતિ-નિર્ણયોના બંધનોમાં ન માનનાર અને સ્વચ્છંદી એવા સમાજનું છે. પાત્રોની સ્થિતિમાં પણ વૈવિધ્ય મેળી શકાય છે—સર્કસના ખેલાડી, અગ્નિનેલ, વિદ્યક, આટ્યારણ અને મંદુર. 'Naked Night'માં જોવા મળે છે તેમ કથાનક શ્રદ્ધા અને અજ્ઞાના પ્રશ્નોને પણ સ્પર્શે છે.

'One Summer of Happiness' 'Illicit Interlude' બન્ને કરુણાંત છે. બંને કથાનકો પ્રવાહ સમાંતર રીતે વહે છે. યુવાન અને યુવાન પુરુષના પ્રણયની વાત બન્નેમાં વણી છે. પહેલામાં યુવતી મૃત્યુ પામે છે ત્યારે બીજામાં યુવક જો બર્ગમેને બન્ને ચિત્રોને ત્યાં જ પૂરાં કર્યાં નો અંશે તે રૂઢ ચિત્રોના અત ધરાવનાર ચિત્રો વગેરે વાત. પરંતુ કું માતું છું કે, તો એ ચિત્રો કલાત્મક બન્યાં હોત. પરંતુ પહેલાંમાં સ્વીડીશ ધર્મ વિરુદ્ધ ઉચ્ચ ઝડપપૂર્વક કથાપ્રવાહ લંબાય છે બાબમાં તો યુવતી પોતાના પ્રણયી હેતુકને પાકી પોતાના જ બદ અને બળિયારી કાઢાં જોડે જાય છે. આવા અંતને પરિણામે તે ચિત્રોમાંના ગાં અને મુક્ત આવજત દર્શકને કુબ્ધ કરી મૂકે છે. હિંસકારક જણાય છે. છતાં એ શોભતી અસર રાખે છે.

'A Lesson in Love' અને 'Smiles in Summer Night'માં કથાનો નિસ્તારફલક વિસ્તૃત છે. મુખ્ય પાત્રો વયમાં પ્રૌઢ છે અને તે વેયકિત સંજ ધોતું નિરૂપણ કરુણને પ્રાધાન્ય ન આપે. 'દારણ'ને જ વિશેષ મહત્ત્વ આપતું જણાય છે.

૧ તેના સ્વલ્પકાળ માટે જુલો ૧ મનીષા અંક ૪.

૨ જુલો 'ફિલ્મ' ફેબ્રુ. ૧૯૬૩ 'વીર અને વાંસળી'

મિત્રતાની, દામિત્રતાની ધ્રુવજનને બગ્ગેન તેમા ઉઘાડી
 કે છે વિદ્યાર્થી પ્રકારનો સૂક્ષ્મ કટાક્ષ આ ચિત્રોમા
 વાને કાણે બગ્ગેન આ ચિત્રોમા રોકાઈની પુત્રી
 ને વેપારીની સ્ત્રીના પાત્રોની જે આઈવતાપૂર્વક આવજત
 રી છે, તે હકીકત ઈશક જૂની ચકતો નથી જે કે એ
 અરૂપથમા કટાક્ષ નથી

૧. બગ્ગેનના પાત્રો—છેતરના ચિત્રો વધુ ગૂચવણ
 ન્યાં છે એ વાં પૂર્વે પારિભાષા મે 'The Seventh
 ઉઘાડી' જોયું હતું આમા કેવળ એક જ કથાનક
 રીતી અને પ્રતીકોની પણ જટિલજન છે મધ્યયુગની
 રાત અને પેશગુદ ફેલાયું, તેનું અધ્યયન-વધુ ધાર્મિક
 જીવન, કાકોશીનું જીવનજીવત સળગાવી મકબુ વગેરે
 પ્રસંગો બગ્ગેનને સાકશી લીધા છે આની પડકાર કુઝે
 (ધર્મયુદ્ધ) માથી પાછા ફરતા (Knight) સરદારની
 વાત બગ્ગેન રજૂ કરે છે. એ મુલ્યને મદદના જ મરી
 હતો પણ યુદ્ધમા તે મૃત્યુ પમતો નથી જીવનની
 સ્વરૂપમય ધન્યાઓ બાગત તે ઉકેલ મેળવતા મથે છે
 પણ તેને કયા મમાધાનકારી જીવન મળતા નથી તેનો
 સાથીદાર (Squire) સમ્પ્રદાય માણુમ છે એ કોઈ
 પ્રત્યે પૂઠવો નથી, કારણ કે એ માને છે કે આવા પ્રસંગો
 કોઈ ઉકેલ હોના નથી આ બંને પાત્રોની જોડાણને
 એક ગતિ-અન ધારમા માનનાર બેવાડીનું પાત્ર રજૂ
 કરી બગ્ગેન આ ચિત્રમા જે અમલુલા જાળવી છે,
 તે સ્ત્રીય છે

'The Magician' મા ફરવળો જેવા પ્રતીકોનો
 આશ્રય બગ્ગેનો લીધો છે આપણે જે વાર્તાવિક જગત
 ને જાણીએ છીએ તેના પર આધિભૌતિક સંજ્ઞાનો
 અપાતરણ સદા તેમા જોવા મળે છે વિચારશીલ
 માનસ જે સજ્જાનપણે શ્રદ્ધાને નકારે છે તો બધા, ગ્રાસ
 અને ગડપણની કેટલીક એવી પગા પણ જીવનમા આવે
 છે જ્યારે, કંઈક ક્યાંઈ અને અજ્ઞાનપૂર્વક આધિ
 ભૌતિક ત વેતમા માનસ માણુસ પ્રેરણ છે ખરી
 બગ્ગેનને આ પ્રકારની વિચારણા સ્પૃહા-અર્થ અને
 હાલસન જેવા રકે-કોનેલીઅન લેખકો પાસેથી વાગ્યામા
 મળી હોય તે જનવાજેગ છે 'The Seventh

Seni' પણ તરત જ મે 'Peer Gynt' નાટ્ય
 જોયું હતું અને મુખ્ય પાત્રોની આધ્યાત્મિક શોધના
 પ્રયાસોને ધમત બંને કથાનકોના સામ્યનો મારા મન
 પર વિશિષ્ટ પ્રભાવ મુદ્રા લેતા આ સિવાય શકના
 morality playsની સ્પષ્ટ અસર બગ્ગેનમા
 જોઈ શકાય છે વિશાળ જનસમુદાયના વિવિધ પાસાઓ
 જે રીતે સર્કસના મેનેજર, (Knight) સરદાર, તેના
 સાથીદાર (Squire) અને બેનાડી વગેરે પાત્રો હાગ
 એમણે રજૂ કરનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ 'Naked
 Night' મા અર્થ, 'Illicit Interlude' માની
 (ballot troupe) વ્યવસ્થા 'The magician'
 માનો તેના વિશાળ કથામોતોનો અસંખ્ય વગેરે માનવીની
 વિવિધ અવસ્થાના પ્રતીકો તરીકે જ બગ્ગેનને
 યોજવા છે

આમ, બગ્ગેનના ચિત્રોમા બહુધા કુરુણ સૂચ
 જોવા મળે છે ફરવળો જેવા તરત પ્રતીકોમા એવી
 ગૂચવણનરી વિકારી રસા પણ નોંધી શકાએ છીએ
 જતા એમની શરૂની ફિલ્મસમાની નિર્માણ, સરળ
 રમૂજના તરતો પણ જીવતા ન જોઈ, ગ્રાસ કે
 કારણ કે બગ્ગેન જે સમસ્યા રજૂ કરે છે, તેમા પ્રત્યે
 ભક્તિતંત્ર નિરૂપણ થઈ તે ભક્તિતંત્ર જ ગમરા! મૂકે
 તેવું કરવામા તેઓ કુશળ રીતે કલાકારનો કમળ દાખવે
 છે પરંતુ તેમા માનવન્યાનના જુના જુલા સ્તરોનો
 પણ એમણે જ પ્રધાન રાખે છે સામાનિક જીવનના
 અને વ્યવહારને કારણે જે વિવિધ સ્તરો તેઓ નિરૂપણ
 કરે છે તે નિખાલસપણે રમૂજ હોય છે આમા નિર્મલા
 ભાવના રિતની સુષ્ટ દમે રજૂઆત પણ જોના મળે
 છે 'A lesson in Love' મા કામટર પિતાને
 એની પુત્રી લગાવ કરે છે 'તમે જે રમત રાખી
 શકો તો મારી માન અમચા (પાર) પ્રભુપી કેમ ન
 હોઈ શકે? સાચુ કહું તો, તો માનુ છું કે તમે
 બધા જ રમલનથી ન છો।' 'A handful of
 dust' નવનમા એવીશીન વેત જેનો ચિતાર આપે
 છે તે જ 'Bright young things' ના સમાજનું
 આ મજાવર નિરૂપણ કે આવી વિતસ્તથ અને મિત્ર
 દમે બગ્ગેન સમાજનું ક્લુચિત્ર આલેખી શકે છે

તો ખરેખર માતૃ 'હુ' કે બર્મિનને 'રમ્મ' ની બારે જાડી સૂં છે.

બર્મિનના ચિત્રોના કથાનક વિશે મેં જરા વિગતે ચર્ચા કરી છે. કારણે આ બધી જ ફિલ્મ્સ ઉચ્ચ બૌદ્ધિક પરિપાટીની ફિલ્મ્સ છે. એમનાં કથાનકોને નિશ્ચિત બીજામાં આદિ, મધ્ય અને અંત નથી. મોટાભાગની તો કેટલાક વિચારોની આસપાસ જ આકાર લેતી ફિલ્મ્સ છે. એનો અર્થ એવો નથી થતો કે કંટાળાપ્રદ લાંબામયક શબ્દાવરખર્ચા સવાદો જ એમાં સાંભળવા મળે છે. ઉદાહરણ સવાદો તો સચોટ, ગમતી અને ધ્વન્યાત્મક છે. પ્રત્યેક દૃશ્યદ્વારા ખોલાયતી જુદી જુદી અવસ્થાઓ આશ્ચર્યજનક સ્પષ્ટતા અને કુરુક્ષેત્રપર્યંક તેઓ વ્યક્ત કરી શકે છે કેવળ એ જ પ્રશ્નો, 'ફ' ટાંકીય : 'Naked Night' માં સર્કસનો ખેલાડી - કંઈ જાલિને સોનાઈ માળાની લાસ્ય આપી તેની જોડે વ્યભિચાર કરવા ઈચ્છે છે ત્યારે એક આરસાખા બનેનાં પ્રતિબિંબ ફિલ્મ્સ કે જીરમાં છે. મર્કસ-ગર્લ કંઈક ખચકાય છે, પરંતુ ધનની તૃષ્ણા તે ટાળી શકતી નથી અને પુરુષ પોતે હાથવેલી મુશ્કેલીના જ ગુલામ બની બેસે છે અને બંને વચ્ચે સોનેરી લોકેટ આખતેમ ઝોલા ખાય છે (એ ઝાટ of focus કરીને ફિલ્મ્સ કે દર્શાવ્યું છે.) આ નાનુવ દૃશ્ય દર્શકના ચિત્ત પર ઘેરી અસર મૂકી જાય છે, Illicit Interlude માં અંતે માગિયા તેના કાકાના હાથ સાથે જોષ જણે ફરથી બોલતી હોય તેમ કહે છે, "કેવા મોટાળ તમારા હાથ છે! ત્યારે હેબીકના હાથની હુ કહ ના કરુ છુ ત્યારે મને જ નવમ્ કાગે છે કે તમારા હાથને મે માતા અંગેને ખરેખર કહ કે તે રમ્મ કરવા દીધો હતો હું અને આ સાંભળીને દર્શકને જમરદ ત આધાત પહોંચે છે, તેમ જ ખ્યાલ આવે છે કે હેબીકના મૃત્યુ પછી પાતાના કાકા જોડે નાસી આવેલી ખારીબને કાકાએ શ્રદ કરી છે.

બર્મિ ના ચિત્રો મોટે ભાગે અવાંતરકથા જે ઇ છે અને ઘણીવાર તો કેવળ એક સત્તી અને હિંમતી આમ-

પાસ જ તેમાંની ઘટના આકાર લેતી હોય છે. આમાં સંવાદની કાબેલિયતભરી ચોળના દ્વારા ભૂતકાળને તો તેઓ

બર્મિનનાં ચિત્રો મોટે ભાગે અવાંતરકથા જેવાં છે અને ઘણીવાર તો કેવળ 'એક' સત્તી અને હિંમતી આસપાસ જ તેમાંની ઘટના આકાર લેતી હોય છે. આમાં સંવાદની કાબેલિયતભરી ચોળના દ્વારા ભૂતકાળને માત્ર સૂચન દ્વારા જ વ્યક્ત કરે છે. અને આને કારણે ચિત્રોને એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું સમૂહ પરિમાણ સાંપડે છે. આને લખને તેમ જ ચિત્રોને મધ્ય વ્યવસ્થિત ઘીક્રાયાણુ અત ન હોવાથી જે સમસ્થાએ બર્મિન રમ્મ કરે છે તે જોનાં ચિત્ર પડા પર પડે થતુ જમાય છે, પરંતુ ખરેખર તે ત્યાં પુરું થતુ ન નથી. સર્કસ બીજા શહેરમાં પહાવ નાખે છે, પરંતુ સર્કસને મેનજર વિદ્વાક અને સર્કસ ગર્લ તો ફિલ્મ શરૂ થઈ ત્યારે જ અવધ માં હતાં તે જ દશામાં રહે છે !

બર્મિને કાલ રંગીન ચિત્રો બીનાયો નથી. મા-ધારક સુલભ થય્યા જૂજ (દર-દરેક બર્મિન જેવી સ્થળાત્મક રીતે શરૂ સરપર્વક આટલી ઉંઘાવર કરે કારણે ને દૃશ્યશ્રેષ્ઠ પદ્ધતિને ઉપયોગ કરી શકે છે. "Naked Night" ના પ્રથમ દૃશ્યશ્રેષ્ઠી વાર્તા કરુ, ફિલ્મ શરૂ થાય છે ત્યારે ધૂમસ-ઝાઝ સવર પડી હે.ય છે અને ફેરેશ્રેષ્ઠી ખૂબી, ચાલી મેખીનીની ફિલ્મમાં જોવા મળે છે તે પ્રકારે પુષ્કળ પ્રકાશ, (સહેજ ઓવર એક્સપોઝિશન ફિલ્મ દ્વારા) પેલા પ્રખાતના તદ્દન વિરોધા-ભાસના તદ્દન શક્તિ વચ્ચે રજૂ કરીને, તેઓ દર્શાવે છે. આ વિરોધાભાસની ખૂબી તેમણે 'Stimules of a summer-night' મા સૂર્યાદ્ય અને તેની પડછે ધરમાંના નકતી આંબરનનાં ચાતાવરણને રમ્મ કરી દર્શાવી છે અને સ્ત્રીકનનાં આમદરેશો : ધુમ્મસવાળા વહેવા પુરેલ વહેલી નવારનાં ગાદા અરણ્ય વરસાદ ડીપાંથી છ કતાં તળાવડાં, નામમાં પ્રવેશ કરતાં કે ગામ છેડીને જનાં ઘોડાં જોડેનાં મોઝાં સ્ત્રીકીય ગંડી ધર્મ્યાનિ તેઓ અસાધ્યરણુ કુશળગાધર્વક રમ્મ કરે છે.

[નર્મક-ચંદ્રક અર્પણવિધિ પ્રસંગે તા ૧૧-૨-૬૨ ના રોજ સુરત સુકાગે નિરંજન ભગતનુ વક્તવ્ય

આ પ્રસંગે આ ચંદ્રક ને મહાન પુરુષ અને

કવિના પવિત્ર નામથી નવાજ્યો છે એમનું કૃતચંતાપૂર્વક સ્મરણ કરીને જે સાહિત્ય સરચાએ મારા કાવ્યસંગ્રહ 'છટોલય'ને આ ચંદ્રક અર્પણ કર્યો છે તે સાહિત્ય સરચા પ્રત્યે અને આ પ્રસંગે અહીં ઉપસ્થિત આપ સૌ કવિતા શિક્ષકો પ્રત્યે આભારની લાગણી ને મૌનથી જ વ્યક્ત થતી હોત તો મેં મૌનથી જ સતોષ માન્યો હોત ! પણ મૌનથી તો ધીરજ પણ જુઝાએ એટલે તો એણે મૌનનો ભગ કરીને કાવ્યનું એટલે કે વિશ્વનું સર્જન કર્યું, તો હું તો મનુષ્ય છું મેં મૌનનો ભગ તો જવારથી કાવ્ય કર્યું ત્યારથી કર્યો છે. કાવ્ય કર્યું એટલે કે મૌનનો ભગ કર્યો ત્યારે તો આ પ્રસંગ આવ્યો પણ જે મૌનનો ભગ કરે છે એને માથે એ મગ સાર્થક કરવાની મહાન જગન્નાદારી આવે છે. એ જગન્નાદારીનું સતત જ્ઞાન રહે એવા આત્મીવાદ લેવા આ પ્રસંગે આપ સમક્ષ, કવિ નર્મકની અક્ષરશ્રુતિ સમક્ષ અને જરમપૂપાણી પરમાત્મા સમક્ષ ગતતાપૂર્વક અહીં બોલો છું.

મુસ્કેલીઓ અને મુંઝવણો

આ પ્રસંગે અર્વાચીન શુજરાતી કવિતામાં નર્મ-કવિતાની પરપરાની વ્યાખ્યા કરી શકાય. પણ એ અધિકાર શુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસકારનો છે, મારો નહીં. આ પ્રસંગે સાહિત્યનાં પાત્રોપધિકાર, કવિતારસિકો અને સાહિત્યની મર્યાદાઓનું સમાજનું સ્વાસ્થ્યની અને કાવ્યરુચિના વિકાસની દૃષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરી શકાય. પણ એ અધિકાર સમાજનિયંત્રકો અને વિવેચકોનો છે, મારો નહીં; આ પ્રસંગે જે કાવ્યસંગ્રહને આ

ચંદ્રકને પાત્ર મળ્યો છે એની સ્તુતિ કરી શકાય. આનંદ અનુભવીને તો કવિ કાવ્યનું સર્જન કરતો હોય છે એ કાવ્યનું સર્જન કરીને વળી આનંદ અનુભવતો હોય છે અને કવિ જ્યારે એ કાવ્યનું સહજો સમક્ષ પ્રકાશ કરતો હોય છે ત્યારે એ આનંદનો સદાનુભવ કરવાની એને લાલચ હોય છે. એટલે એ કાવ્યસંગ્રહની આ મૌની જેમ સ્તુતિ કરવામાં મને સહેજ પણ સંકાપ નથી પણ એમ કહું તો તે નહીં પ્રવચનવર્તન થાય. એ અધિકાર તો આપે એ કાવ્યસંગ્રહને આ ચંદ્રક અર્પણ કરીને આ પ્રસંગે અહીં ઉપસ્થિત રહીને જોગવ્યો જ છે એટલે એ એવું કરીને હું આપ સૌમાં ઇર્ષા નહીં પ્રેરું. તો એ કાવ્યસંગ્રહની નિદા કરીને આપ નીમાં નિગરા પણ નહીં પ્રેરું અલગત, એ કાવ્યસંગ્રહના કાવ્યોનું સર્જન કરતા પહેલાં, કરતા કરતા અને ક્યાં પછી મેં શી શી મુસ્કેલીઓ અને મૂંઝવણો અનુભવી હતી અને એ મુસ્કેલીઓ અને મૂંઝવણો મેં કેવી રીતે પાર પાડી અથવા તો હું કેવી રીતે પાર પાડવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો આ વિષે એકરાર કરી શકાય. વળી એ મૌની મુસ્કેલીઓ અને મૂંઝવણો તથા એ કાવ્યોનાં વચન કરતા પહેલાં, કરતા કરતા અને ક્યાં પછી તમે આવું કવી હોય તે મુસ્કેલી ! અને મૂંઝવણો એકસરખી ન પણ હોય, તેવાં એ એકરાર વધુ રસિક નીવડવા સંભવ કાળમાં કહું કે કવિ જ્યારે કવિતા પર અને તેમાંથી તે પોતાની કવિતા પર અને તેમાંથી તે વળી મર્મમાં કેટલે ત્યારે અહુ ધ્યાન નહીં ધરવું. કાગણ કે ત્યારે એ પોતે જે પ્રકારની કવિતા કરે છે અથવા અવિચ્છેદ કરવાનો છે એને પુસ્તકારાનો અને અન્ય પ્રકારની કવિતાને તિરસ્કારવાનો એ પૂર્વગ્રહથી અનિવાર્ય પણ પીડાતો હોય છે. વળી કવિ કાવ્ય સિદ્ધ કરે પછી પણ એ કાવ્યની સર્જનપ્રક્રિયા વિષે

સંપૂર્ણ સંતોષકારક અને સર્વસ્વીકૃત ઉત્તર કે ઉકેલ આપી શકતો નથી, અંધકયરો અને આછાઅંધોના જ ખ્યાલ કે ખુલાસો આપી શકે છે. ભેરોરોરથી કહું કે બિનકવિઓ એટલે કે તત્ત્વચિંતકો, વિદ્યાનીઓ, મનો-વિદ્યાનીઓ, સમાજવિદ્યાનીઓ, આંધોવિદ્યાનીઓ જ્યારે કવિતા પર કંઈ કહે ત્યારે તો ગિજકુલ ધ્વાન ન ધનુ. કારણ કે તેઓ કવિતાનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે, સાધ્ય તરીકે નહિ. ને એ તો આપને સૌને કહેવાનું જ ન હોય કે વિવેચકો જ્યારે કવિતા પર કંઈ કહે ત્યારે તો અંતઃધ્વાન જ થયું ! કારણ કે તેઓ કવિતાનું 'પોસ્ટમોર્ટમ' કરે છે.

કવિતાની સર્જનપ્રક્રિયા વિશેના કવિઓના એકારો અને કાવ્ય-વિશેના વિવેચકોનાં અર્થદર્શન, ભાવદર્શન, રસદર્શન વ. ર્શનોના, પૃથક્કરણોના કું જોછો આશંક નથી. એમનો મતિમા કું સમજું છું. એમનું 'દાવ કું સ્વીકારું છું'. પણ આ પ્રસંગે અહીં એમની મર્યાદાનું સ્મરણ કરવા કરાવવા માગું છું.

ક્ષણિક આંટા જ કવિ

એક વાર કાવ્ય સિદ્ધ થય પછી કવિ એ કાવ્યની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે એકારો કરે છે. ત્યાં લગી તો એ કાવ્ય સિદ્ધ થવા વિશે, પોતાના કવિ હોવાપણા વિશે શકાની સ્થિતિમાં હોય છે. કવિ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિ કે એનો અંતિમ શબ્દ ચોક્કસ છે તે ક્ષણ અથવા ક્ષણિક આંટા જ કવિ હોય છે, અને એક વાર કાવ્ય સિદ્ધ થાય પછી એ કવિ મરી જાય છે. કાવ્ય સિદ્ધ થાય ત્યાર પછી અમુક શબ્દ, પ્રતીક, અલંકાર, લય, છંદ, ભાવ, વિચાર એણે એ કાવ્યમાં કેમ ચોળ્યાં, એને એ કેમ ધસાવ્યું, એ વિશે એ એકારો કરે છે. એ જ ચોળ્યાં અને એ જ ધસાવ્યું, અને કેમ ન ચોળ્યાં, અને કેમ ન ધસાવ્યું એમ એ એમની અનિવાર્યતા વિશે એકારો કરે છે અને વિવેચક એ વિશે પૃથક્કરણો કરે છે. કવિ અને વિવેચક આ એકારો અને પૃથક્કરણો એક વાર કાવ્ય સિદ્ધ થયા પછી જ કરે છે, પછી જ કરી શકે, કાવ્ય સિદ્ધ થાય ત્યાં લગી તો એ કાવ્યના સિદ્ધ થવા વિશે જ્યાં સ્વાવગ્રણી કવિ

સ્થાન શકાની સ્થિતિમાં હોય ત્યાં પરાવગ્રણી વિવેચક શ્રદ્ધાપૂર્વક શું કહી શકે ? કાવ્ય વિશે કવિ કે વિવેચક આગામી ન હોવાથી શકે. અવિષ્ણવામ્બી ન ભાખી શકે. કવિતાની કુંડળા નથી હોતી. એક વાર કાવ્ય સિદ્ધ થાય પછી એ કાવ્ય વિશેના આ એકારો અને પૃથક્કરણો એ કાવ્યની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે સંપૂર્ણ સંતોષકારક અને સર્વસ્વીકૃત ઉત્તર કે ઉકેલ હોતો નથી એમાં અંધકયરો, આછાઅંધોના ખ્યાલ કે ખુલાસો હોય છે. ને એમ ન હોવ તો તો 'કાવ્ય સિદ્ધ કરવાની એકસા ને એક રીત' એ નામનું પાઠ્યપુસ્તક મુગમ હોવ ! તો તો કવિ અને વિવેચક કાવ્યની કારિકા-દ્વારનું સા આપી શકત. કાવ્યના કાર્યક્રમો અને કારખાનાં હોત ! તો તે કવિ અને વિવેચક કહી શકત કે અમુક અમુક શબ્દ, પ્રતીક, અલંકાર, લય, છંદ, ભાવ, વિચાર ચોક્કસ એટલે 'સાગર અને શશી' કે 'કુખાખાન', 'મેઘદૂત' કે 'ધી કિર્ણન કેમેડી' સિદ્ધ થશે. તો તો કાવ્ય સરસ અને મનમ હોત પણ કાવ્ય હોવાનું ને દુર્લભ છે. એમ કેમ ? કારણ કે સમગ્ર કાવ્ય કાવ્યના સૌ તત્ત્વોના સરવાળાથી કંઈક વિશેષ છે. કાવ્ય સમગ્રનો અર્થ કાવ્યનાં સૌ તત્ત્વોનાં અર્થોના સરવાળાથી કંઈક વિશેષ છે. આ 'કંઈક વિશેષ' કાવ્યનાં સૌ તત્ત્વો શબ્દ, પ્રતીક, અલંકાર, લય, છંદ, ભાવ, વિચાર દ્વારા જ સિદ્ધ થાય છે. છતાં એ આ તત્ત્વોથી પર . આ તત્ત્વો વિના અલગત, કાવ્ય સિદ્ધ ન થાય; તો માત્ર આ તત્ત્વોથી જ કાવ્ય સિદ્ધ ન થાય, કારણ કે સમગ્ર કાવ્યમાં કાવ્યના સૌ તત્ત્વોથી 'કંઈક વિશેષ' હોય છે. આ 'કંઈક વિશેષ' શું છે ? આ નો તત્ત્વો વચ્ચે આંતરિક અને અવિયર્થ સંબંધ, સ્વાભાવિક અને સરસ સંબંધ. અંધી જ સમગ્ર કાવ્યમાં કાવ્યનાં સૌ તત્ત્વોથી કંઈક વિશેષ હોય છે. આ કંઈક વિશેષ' શું છે ? જાદુ. આ 'કંઈક વિશેષ' એ જ કાવ્યનું આત્મ્ય છે, કાવ્યનું રહસ્ય છે, કાવ્યનો ચમત્કાર છે, જાદુ છે. કાવ્યનાં સૌ તત્ત્વો પર પરાગત છે, પરચિત છે; છતાં એમનો સરવાળો એટલે કે સમગ્ર કાવ્ય મોલિક છે, અપરિચિત છે. કાવ્યના આ નો તત્ત્વોનું જનન સ્વીકારીને એ જનન દ્વારા જ, કાવ્યનાં આ સૌ તત્ત્વોના સરવાળા દ્વારા એટલે કે સમગ્ર કાવ્ય દ્વારા, આ જનનને કવિ અતિક્રમે છે, અને

પોતાની રવતરના મિદ્ કરે છે આથી કાવ્યના મા તરનો અતુકરણી દોષ છે પણ સમગ્ર કાવ્ય અનુકરણીય છે, અદ્વિતીય છે એથી જ કાવ્યના અવરૂપ તરના, કાવ્ય નિર્ણય વિવેચકના પૃથક્કરણના કે કવિના એક રીતના કાવ્ય સમગ્રના અર્થના સમાસ થતો નથી કાવ્યમાં જ્યારે શબ્દ યોગ્ય છે ત્યારે શબ્દ એનો શબ્દ કોય પ્રમાણેનો અર્થ શુભા વતે તો નહીં પણ કાવ્યના અન્ય મો શબ્દોના સદર્ભમાં, સબધમાં નવો અર્થ પામે છે કાવ્યમ શબ્દોના પુનઃનિર્માણ થાય છે વિવેચક જારે કાવ્ય પૃથક્કરણ કરે જ ત્યારે શબ્દને સમગ્ર કાવ્યથી અલગ પાડે છે શબ્દ પ્રત્યયી અક્ષર હોય છે ત્યારે એનો જેનો અને જેનો અર્થ થાય છે તેનો અને તેનો એનો અર્થ એ શબ્દ જ્યારે કાવ્યની બહાર હોય ત્યારે થતો નથી > થી શબ્દનું મૂલ્ય થાય છે શબ્દનો આ સદર્ભ, આ અન્ય એટલે જ સમગ્રના, સવાદ, સૌંદર્ય એના જ કાવ્ય રહસ્ય છે, કાવ્યનો જાદુ છે, જેનો કાવ્ય નિર્ણય કવિના એકરંગમાં કે વિવેચકના પૃથક્કરણમાં સમાસ થતો નથી જાદુના બેદ જો જાણી શકાય તો જાદુ જાદુ રહે ? રહસ્ય ! પાર ને પામી શકાય તો રહસ્ય રહસ્ય રહે ? આ રહસ્યનું, આ જાદુનું અગિય તો સ્વયં કાવ્યમાં જ હોય છે કાવ્ય અટકે શુ ? એ વિશે શક્ય એટલું બધું જ કથા કારવ્યા પછી અને તો કવિએ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વયં કાવ્ય જ ધરવું રહ્યું ! કાવ્યનો અર્થ શો એ ! વર્ણ શબ્દ અટકું બધું જ કથાકારવ્યા પછી અતે તો વિવેચક એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વયં કાવ્ય જ ધરવું રહ્યું ! તો આ પ્રશ્નના ઉત્તર શો ? કાવ્ય સ્વયં આ તે શો ઉત્તર ? ઉત્તર એ જ કે ઉત્તર નથી કાવ્ય એક શુ ? સસલાના શીંગડા અને મનો વનો ? કાવ્યનો અર્થ શો ? કાવ્ય

પ્રતીક્ષા જ કાવ્યની રહી

ઉપમા દરમ કહેવું હોય તો કાવ્ય કોઈ પણ સંજ્ઞા તત્ત્વ—living organism—જેવું છે એક વાર બાળક જન્મે પછી એ જાળકના દેહના રાસાયણિક તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરી શકાય, પણ પછી એ પૃથક્કરણ કર્યો પછી એ રાસાયણિક તત્ત્વોમાંથી પ્રયોગશાળામાં કાવ્યની

નળીમાં બાળક મજા સમતું નથી એવું સંમત તો ખાતાના રસમાં જ થાય છે એ બાળકનું રહસ્ય, એને જાદુ એ પૃથક્કરણમાં નથી, ખાતાના ગર્ભમાં છે તેવું જ કાવ્યનું કાવ્યનું રહસ્ય, કાવ્યનો જાદુ તો કાવ્યમાં જ છે એક વાર કાવ્ય મિદ્ થાય પછી એ કાવ્યના સૌ તરોનું પૃથક્કરણ કરી શકાય પણ પછી એ તરોનું પૃથક્કરણ કર્યો પછી અમુક અમુક તરોથી કાવ્ય મિદ્ થશે એવું કવિ કે વિવેચક કરી શકે નહિ જનનનું વિતાન હોવા બાળકનું એ જેમ રહસ્ય જ રહ્યું છે તેમ વિવેચનનું વિશાળ હોવા છતાં કાવ્ય શુ એ તો રહસ્ય જ રહ્યું છે જારે જ શબ્દોની જાર હોય કે અલ્પ રહસ્યવાદ કે કુનો ધના અભિપ્રેત નથી પણ કવિતામાં જે રહસ્ય અનિવાર્ય છે તે રહસ્ય જ અનિપ્રેત ક. આથી જ કાવ્ય એ કોઈ તર કે તરફી, કોઈ કસબ કે કારીગરી, કોઈ કૌશલ્ય કે કાર્યતત્ત્વ પરિણામ નથી પણ કવિની કવિતાના કીમતો છે કવિની પ્રાતિભાની સરજત છે, અને પ્રાતિભાનું રહસ્ય તો એકમાત્ર પરમાત્મા જ જાણે છે આથી જ કવિ જ્યારે સૌથી એકો સનાત હોય છે ત્યારે જ સૌથી વધુ મૌંદર્ય મિદ્ કરે છે એ પ્રેરના ને એમાં હોય છે ત્યારે જ સૌંદર્ય જાણે મારે છે વણકરણ અને વ્યવિતંત્ર એકાદ શબ્દમાં કે વર્તિતમાં આકાએક અપાનત આવી પડે છે, આવી ચડે છે એક શબ્દને કે એની પકિતને ફેરવવા donno કહે છે ના જાણના દુઃખનું અનુભવ 'આમતુક' કાવ્યમાં સૌંદર્ય આમત્રિત નથી, આમતુક છે જીવનના જેમ પ્રેમ પરાણે ન થાય એ તો જો જીવનભર જમે પ્રેમ તોયે ન થાય ને થવાનો હાથ તો ક્ષણાર્ધમાં થાય, જાણે તો પહેલાં ધર્મ ચક્રો હોય તેમ કાવ્યમાં સૌંદર્ય પગલે સિદ્ધ ન થાય એ તો પ્રગટે કાવ્યમાં સૌંદર્ય સિદ્ધ થાય પછી સમગ્રમાં કે આ કાવ્યમાં સૌંદર્ય સિદ્ધ થયું. કાવ્યમાં એવું અસ્તિત્વ અનુભવી શકાય, એની હજારી વર્તિત પૃથક્કરણ દરમ અને પાર ન પામી શકાય જેમ જીવનના પ્રેમ, અનુભવી શકાય, એના વિષે કે કદાચ કદી શકાય નહીં એવું નામ પાડી શકાય નહીં, પ્રિયજનની આખમાંથી ઊઠતી તેજસ્વિણ રૂપે અનુભવી શકાય જીવનમાં જેમ પ્રેમના જાદુ તેમ કાવ્યમાં સૌંદર્ય, સૌંદર્યનો જાદુ પ્રગટે તો રસકમાં પ્રગટે, નહીં તો ન પણ પ્રગટે, અનતકળમાં

પણ ન પ્રપટે, મનુષ્યે જાનમાં જેમ પ્રેમ મટે તેમ કવિએ કાવ્યમાં સૌંદર્ય માટે પ્રતીક્ષા કરવી રહી !

...કવિની કામગીરી

કવિ મનુષ્ય તરીકે પ્રેમ દ્વારા પોતાના અહમ્મ્યાથી, વ્યક્તિત્વના વળગાડમાંથી છૂટે છે, મુક્તિ મેળવે છે અને જીવન સમગ્રની નામે, વિશ્વ સમસ્તની સાથે તાત્કાલિક અનુભવે છે અને સમગ્ર દાદા મધ્યેની વચ્ચે સવા-હિતા, દ્વેષની વચ્ચે અદ્વેષ, વેધમાંથી સાધાર્ણ જીવવાની શક્તિ કેળવે છે, નાદરસ્ય અનુભવે છે, મોહ મેળવે છે. પણ આ તો કવિ થવા માટેની મનુષ્ય તરીકેની એની કેવળ સમ્મતા, પૂર્વ તૈયારી જ માત્ર, આ તો કવિનો ધર્મ. પણ-કવિનું કર્મ તો કવ્ય રિદ્ધ કરવાનું છે, અંદરે કે મનુષ્ય તરીકે પ્રેમ અને નમન દ્વારા એણે જે મુક્તિ અને માદા મેળવ્યાં એનું કવ્યના ઉપાદાન દ્વારા, અંદરે કે વાણી દ્વારા, શબ્દ દ્વારા કાવ્ય મિદ્ધ કરવાનું છે. મનુષ્ય તરી-

કેના એના જીવનના આ અનુભવને કવિ તરીકેના કાવ્યાનુભવ રૂપે સિદ્ધ કરવાનું છે. એટલે કે પ્રેમને સૌંદર્ય રૂપે સિદ્ધ કરવાનું છે. એથી એક વાર કાવ્ય સિદ્ધ થાય પછી કવિને કમ કરવાનું રહેતું નથી. કાવ્ય પોતે જ એક મહાન આધ્યાત્મિક મૂલ્ય છે. વિશ્વ સમસ્તના, જીવન સમગ્રના અર્થમાં પરિવર્તન કરે એવી ક્રાંતિ છે. એથી એક વાર કાવ્ય સિદ્ધ થયા પછી કવિને કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. પણ કાવ્ય સિદ્ધ થાય એ માટે કવિએ અપૂર્ણ ધીરતા અને રિશ્વરતાપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરવાની છે, અને એક વાર કાવ્ય સિદ્ધ થાય પછી એનું કૃત્યતાપૂર્વક રવાગત કરવાનું છે.

આ પ્રસંગે, ગુજરાતી ભાષામાં સતત કાવ્ય સિદ્ધ થતું રહ્યું અને એનું સદાય રવાગત થતું રહ્યું 'એવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરીને વિરમું છું.'

[સાહિત્ય સંજ્ઞા-સંદેશ વા. ૧-૩-૬૨]

ગુજરાત-સરકારના માહિતી આતા તરફથી પ્રકાશિત

ગુજરાતમાં ખુલેલી વ્યવસ્થા (જાન્યુઆરી ૧૯૬૧)

ગુજરાતમાં માર્ગની વ્યવસ્થા "

નવનિર્માણને પથ (મુખ્ય પ્રધાનનાં પ્રવચનો)

લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ [માર્ગવિદ્યાસ આતાના મંત્રીશ્રી રતુભાઈ અણ્ણીએ રજૂ કરેલ વિષયક]

ગુજરાતમાં વનમહોત્સવ (જુલાઈ ૧૯૬૦)

કચ્છમાં માર્ગવ્યવહારનો વિકાસ (જાન્યુઆરી ૧૯૬૨)

પટ્ટાતવરેલી ઉનાતિ (ડિસેમ્બર ૧૯૬૦)

બાવનગર : પરિચય (")

આપણો રાષ્ટ્રપ્રજ્ઞ (જાન્યુઆરી ૧૯૬૧)

આકાશવાણી-એકલ મંડળ (ત્રેમાસિક પત્રિકા ૧-૨)

વક્રમાનવ : જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨]

ગુજરાત : ભૂમિકા, પરિણામ અને પૃથક્કરણ | લોકાધીપતિ ગાંધી

ભારતની ત્રીજી સાર્વત્રિક ચૂંટણીના પરિણામો એટલા ભારતના પ્રગટ થઈ ગયાં છે. પક્ષવાર બેઠકો (મિન-પક્ષી ભૂથ મહિત)ની સંખ્યા અને પક્ષવાર મળેલા મતની ટકાવારી—આટલા ઉપરથી વિજય-પરાજયનો ઉપરની સવારી 'તો નક્કી થો મળી જાય છે. પરંતુ દરેક બેઠકના વિજય-પરાજય પાછળ અનેક બીજા કામ કરતા હોય છે. રાજકીય પક્ષની પ્રતિષ્ઠા, વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠા—આત, જાત, કામ, ધર્મ, - પાત્ર, ઉચ્ચરચાન, મોખા, આનુભવ, સેવા, નિષ્ઠા અને સ્વનાય વગેરે વગેરે કારણ પ્રાપ્ત થયેલ પ્રતિષ્ઠા તથા ચૂંટણી દરમ્યાનની કામગીરી-કારનાઇ-પદ્ધતિ એટલે કે મનઃસંસ્કૃતિ, ખત, કામ, માધનો, માધ્યમો, ચીવટ, અને વ્યવહારુ—અયમકિય આચરણ નગેરે ઉપર ધણો આધાર રહે છે. દરેક બેઠકના જ—પરજય પાછળ એક યા અધિક સ્પષ્ટ કારણો દેખાતા એમ ન પણ અને આ બધાને કારણે ચૂંટણી નિષ્ણતોનું પૃથક્કરણ—કાર્ય અનેકમણી મુશ્કેલ અને જટિલ બનતું રહ્યું છે.

આ ઉપરાંત, ભારત જેવા અનેક પ્રકારની સિવિલતા, વિશેષતઃ ધરાવતા વિશાળ ખાસ જોના દેશના વિવિધ રાજ્યોની ચૂંટણીઓનું પૃથક્કરણ રચાનિક લાક્ષણિકતાઓ સાથે સંકળાયેલું હોવાનું જ.

આ વખતની ત્રીજી સાર્વત્રિક ચૂંટણીના પરિણામો ઉપર ગાંધી નજર નાખતાં જ આ વાતનો અણખાર મળી રહે છે. દા. ત. ભારતવર્ષ—સર્વપ્રથમ પક્ષસભી દિશા અંગે નિષ્ણાતો એવો અભિપ્રાય ધરાવતા આગા છે કે, ભારતમાં કોંગ્રેસનો જ પ્રકારે વિજાસ થયો છે તે જોતાં, અને તેમાં કોંગ્રેસે સમાજવાદનું ક્ષેત્ર સીકારી

લીધા પછી તો પ્રમાણભાજવાની અગર તે પ્રકારના અન્ય લોકસાહી સમાજવાદી-સો મટે, ખાસ કરી ભવિષ્ય મહેન નથી. વળી એનું પણ ભવિષ્ય આખવામાં આવે છે કે ભારતની જરૂરિયાત અને વિકાસના કક્ષા જ એવી છે કે રાજવાદી તથા કોમી દિશા મટે પણ ભવિષ્ય જાળવું નથી. આના આધારે એવું વિધાન પણ કરનામાં આવે છે કે આ દેસમાં કોંગ્રેસ અને કમ્યુનિસ્ટ—એ બંને વચ્ચે જ સ્થાયી સંઘર્ષ આવી જશે છે તો વળી એવું કહેનાં નિષ્ણાતો છે કે ભારતની ભૂમિ, ઇતિહાસ અને પ્રકૃતિ જોતા, તે કમ્યુનિસ્ટ રાજ્યપદ્ધતિનો સ્વીકાર કરી શકશે નહીં હેવાનું નથી.

આ અને આવા બીજા અનેક નિર્દા. સર્કાર કે અને ભારતના જુદા જુદા રાજ્યોના દૃષ્ટાંતો કાર્ષિ એ અથવા બીજા વિધાનનું સમર્થન કાર્ષિ શક્ય નહીં. તે કે, આ બધાની વાતવિકતા તપાસવા માટે આ પક્ષે દરેક રાજ્યની પરિસ્થિતિની વિશેષતા—લાક્ષણિકતા—ઉપર આધાર રાખવા રહે.

૧ : ગુજરાતની લાક્ષણિકતા

૧

ગુજરાતનો વિચાર કરતા, આ સદર્ભમાં જો વાત સર્વપ્રથમ લક્ષમાં આવવી સ્વાભાવિક છે તે એ છે કે,

૧ ગુજરાતમાં કોંગ્રેસથી સ્વતંત્ર એવા કોમી રાજકાલનો પુખ્ત વિકાસ આગઉ થયો નથી.

એક રીતે આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે કોંગ્રેસનો વિકાસ રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનાં વંસો દરમ્યાન એક વિસ્તૃત વિશાળ મોરચાએ થયો હતો. ગાંધીજીએ ભારતીય રાજકારણનાં સ્વેચ્છા હાથ ધર્યાં તે પછી વિભિન્ન પ્રાયાસ-પ્રકાશ ધરાવતાં રાજકારણી જૂથો કોંગ્રેસમાં જોડાયાં હતાં. જે કે ૧૯૧૪-૧૫થી ટ્રેડયુનિયન-કમ્યુનિસ્ટ પ્રવાહ કોંગ્રેસથી બહાર વહેતો થયો હતો; પરંતુ મંડિસમાંનાં તત્કાલીન ઉદામ બળેાનું પીછાળ મળ્યા પછી જ કોંગ્રેસની સમાજનર સંગઠિત સ્વરૂપે તે ઊભો થયો હતો. જે કે, એ પણ કહીય રાષ્ટ્રીય (રાષ્ટ્રવ્યાપી બનવ છતાં) જીનો ન રાકયો, વર્ગીય વાડથી બહાર નીકળી રાષ્ટ્રીય અગિતા અને બાવવાને આત્મસાત કરી ન શકયો, અને રાષ્ટ્રીય રાતર્યના સમામમા તે કોંગ્રેસનો દરીદ ન બની શકયો.

પરંતુ, અત્તાત્મિક પૂર્વેના છેલ્લા દોઢ દાયકા દરમ્યાન, ૧૯૩૨થી કોંગ્રેસની - દર જ મૂળજ્ઞ રીતે રાષ્ટ્રીય એવો ઉદામ-માત્રગદી મજલ જન્મ લઈ ચૂકયો હતો; અને ૧૯૩૮માં મંડિસની અદર જ રહીને 'કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ' તરીકે પ્રગટિશીલ બન્યો હતો—પાછળથી આ પક્ષ જણુ કોંગ્રેસથી અલગ થયો હતો. આમ છતાં, રાષ્ટ્રીય શુકિતના અગ્રમી વિશાળ વિસ્તૃત વડકા તરીકે કોંગ્રેસનું સ્થાન ખાડિત થવા જતાં અવિચલ રહ્યું હતું.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ પછી કોંગ્રેસનું આ સ્વરૂપ પલટાયું છે. આથીજનું આશય હોત ને કોંગ્રેસે આનું હોત નો હજી આજે ૪ કોંગ્રેસ એક (વશક લોકસેવક - ધ તરીકે આ દેશની સ્વચ્છાર રહી હોય પરંતુ સંતાપી લગભગ હાથ ધર્યા પછી તેનું આત્મિક સ્વરૂપ બદલાઈ પલટાયું છે. અલગતા, આમ છતાં, રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય-લાગણો તેનો વારસો હજી સર્વથા લુપ્ત થયો છે એવું નથી જ નથી, હજી ને જ આ દેશના નવ-નિર્માણનો સૌથી મોટો સળગ વિસ્તૃત મોરચો રહ્યો છે. પરંતુ દર્શકો તેનો ધાર વિશાળ રાષ્ટ્રીય મોરચાને બદલે વધુને વધુ એક પક્ષ તરીકે ધ્યાન રહ્યો છે.

હકીકતે તો, કોંગ્રેસ માટેની સમસ્યા જ આ છે—કાં તેણે રાજ્યસત્તાની જદાર રહી વિરાટ લોકસેવક સંધ તરીકે દેશના સાચા સુરધર તરીકે બીડું ઝડપવું રહ્યું; અથવા રાજ્યસત્તાની સુરધર તરીકે ધીમે ધીમે એક સ્વતંત્ર રાજકીય પક્ષમાં ફેરવાઈ જવું રહ્યું. કદાચ આપણે એમ કહી શકીએ કે, પહેલો વિકલ્પ તો હવે લગભગ અસ્થ થયો છે, આમ છતાં—કેવળ બીજો વિકલ્પ સ્વીકારી હોવા પણ તે (ખાસ કરીને નરેડ) તૈયાર નથી. તેની મશામલ તો રાજ્યસત્તાની લગભગ પોતાના હાથમાં શખીને, સ્વદેશીય-રાષ્ટ્રીય મોરચો બની રહેવાની છે. આથી જ તો, હજી આજે મધ્યદિન સમાજવાદમાં આનનાર 'જિન્દગી પ્રપત્તિ'માંડીને સર્વસાધારણ લોકશાહી આજના ઉપર વિસ્તાર ધરાવનારાં વિવિધ-વિભિન્ન દિનનાં જૂથો કોંગ્રેસમાં હયાત છે. આથી જ તો, ઘણું નરે. ધન, અમાજવાદી, અગ્રમ, મજદૂરપ્રાપ્ત્ય લોકશાહી સમાજવાદી જૂથોની નજીક હોવાનો ખ્યાલ આપે છે અને બીજી વાર નેતક સર્વોદયી તિયારનો-ગાંધીજી-લવોળ્યાનાં સ્વેચ્છા (વિકેન્દ્રિત રાજ્યસત્તા-પચાવતી લોક-ગાંધ્ય, વિકેન્દ્રિત ઉલોગો) નો પડકાર પાડતો સંભળાય છે, તો ત્રીજી વાર, પશ્ચિમી આતિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગવાદની અને પશ્ચિમી રાજ્યવાદની દિશામાં હોડતો દેખાય છે।

કોંગ્રેસની સાધના મધ્યમ માર્ગ માટેની છે— અને તેની સમસ્યા ચોખ્ખ સમતુલા સાચવવા બહેની છે.

આ સમતુલા વે જટલે અસર યમાવે છે તેટલે જામે તેનો પોતાનો જ પાયો ખડિત બને છે—સક્રિય નરીજી બને છે. આથી તો, સહજ રીતે જ તેની અદરનાં વિભિન્ન હિતો અને બળો તેને નિશ્ચિત વળાંક આપવા પ્રયત્નશીલ રહ્યાં છે. આજ સુધી તો અદર રહીને જ એમવાનું સ્વાભાવિક મનાતું હતું. હજી હમણાં સુધી, યુગદાતમાં કમ્યુનિસ્ટ અને સમાજવાદી અથવા જમીનદારી અને રાજવાદી, કોમી અને વર્ગીય રક્ષિત અથવા કાંતિકારી—એકે જૂથ કોંગ્રેસની બદલ અને કોંગ્રેસની સામે સુદઢ મોરચો બાધી રાક્યું નથી કેરળ, આંધ્ર અને પ. બંગાળમાં કમ્યુનિસ્ટ અને

માકિર્સેટો, મહારાષ્ટ્રમાં સર્વવર્ણના ઉદ્ધાર, બિહાર,
યુકત પ્રાંતમાં પ્રજા સમાજવાદી અને ઈતિ સમાજવાદી
બળો, મધ્યપ્રદેશ રાજસ્થાન અને પંજાબમાં કોંગ્રેસ
બળો, ઓરિસ્સા અને મહારાષ્ટ્રના જમીનદારી સ્થિતિ
દિતો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં, આ ઉંચી ચૂંટણી પૂર્વે,
કોંગ્રેસની સામે સુગૃહિત બન્યા હતા—તેવું સુગૃહિતમાં
બની શક્ય ન હતું

૧૮૫૧-૫૨ની પ્રથમ માર્ચનિક ચૂંટણી વખતે તો
સુગૃહિતના આગળના પરિવર્તનો અદાજ બાધવો પશુ
શક્ય ન હતો—કેમ જોઈ કોંગ્રેસ 'વાવચ્ચદ્ર વિચારો'
રહેવાની ન હોય !

૧૮૫૭ની બીજી માર્ચનિક ચૂંટણી વખતે પરિ
સ્થિતિ ઘણી જ સ્ફોટક હતી 'મહા સુગૃહિત આદેશન'
દ્વારા કોંગ્રેસ સામેના આતંક બિઝી રહ્યો હતો એવું
સ્વરૂપ સાર્વજનિક-વ્યાપક હતું તેમાં કોંગ્રેસનોથી
માઠી કમ્યુનિસ્ટો, અને કામગર-ગુમાસ્તાથી માઠી
માલિક ઉદ્યોગપતિઓ તથા મધ્યમ વર્ગી નાગરિકથી
માઠી બુદ્ધિજીવીઓની આતંકિ અભિનાયનો પડ્યો હતો

પરંતુ ત્યારે જ કોંગ્રેસ એ અમળવા, રીકારવા,
અનુભવવા અને અપનાવવા અમમથ હતી !

અને બીજી સાર્વજનિક ચૂંટણી !! અનસરે કાંગ્રેસમાં
દાંડ પડી સર્વસાધારણ બ્રાહ્મ નાગરિક કુલાયેલે, રૈય
બરમેસો રહ્યો—બરે બહુ ધર્મ કરી શક્યો નહિ પણ
ચૂંટણીના પરિણામો તો કોંગ્રેસને હઠેળીને નાચ્યેલ
હવા સારું પૂરતા હતા જ પરંતુ કોંગ્રેસ એવા
કાચલામાંથી બહાર નીકળી જ સક્ષી નહિ તેણે આમાં
આધારો જ કર્યા !

અનપ્રાપ્ય, મહાસુગૃહિતને નામે પોતપોતાના જૂથ-
હિતોને મળખૂત બનાવવાના, આંતરે તેને કંઈય કોંગ્રેસ
વિરોધી મોત્સ્યાના ફેરની નાખી ચેરતાઈ હાંકવાના
વિલિધ પડ્યો અને હળોના પ્રયાસો પણ નિષ્ફળ પૂરાર
થયા, અને સુગૃહિત-રાજ્યની સ્થાપના થતા જુદા જ
શમના આડો, રોપ મળતા આડો પરંતુ ત્યારે જ

કોંગ્રેસ પોતે જ માર્ગજનીન આવનાનો પડ્યો પાડી
સક્ષી નહિ, અને હાથે કરી પરિસ્થિતિને તેણે વણખાડી !

૨

કોંગ્રેસે હાથે કરીને પરિસ્થિતિને વણખાડી ન હોય
તો ? આનો જવાબ એ જ દોષ શકે કોંગ્રેસે ગાંધીજીની
શિખામણ સ્વીકારી રાજ્યસભાની બહાર રહી વિરાટ
ભોખેનક સહનો શહ લીધો હોત તો આગળી પરિસ્થિતિ
જમી ન હોત

પરંતુ આ તો મનને બાંધતી વાત (જાપોર્ટમાં
Champanug) વર્ષ આજે આપણે દેશ જો રાજમાત્રી
રમ્યો લઈ ચાલી રહ્યો છે તે જોતા પાર્લામેન્ટરી પદોપ
ભોષાકીયા રાજ્યસભા પદોને વર્ણવે કે મોટા વ્યવસ્થિત
પ કાર યાજ જ યાજ આ જોડતું સ્વાભાવિક છે એટલું જ
તદુરસ્ત મણાવું જોઈએ

કેરળા એ પડકારે એક રૂપ ધારણ કર્યું હતું અને
બીજા રાજ્યોમાં બીજા રૂપ સુગૃહિતમાં હજી કોંગ્રેસને
અગ્રણી રાજ્યદારી પદો તરીકે પડકાર થયો ન હતો—
(મહાસુગૃહિત આદેશના બુદ્ધ પ્રકારનો પડકાર હતો
અને પાંચળથી તેને રાજદારી સ્વરૂપ આપવાના પ્રયાસો
નિષ્ફળ ગયા હતા તે આપણે જોઈ ગયા) પરંતુ દર,
પદાધિગત પાલામેન્ટરી લોકસભા પદોતિના વિશાસના અં
એ તત્કાલક સુગૃહિત પણ આવી પહોંચ્યું છે—ત્યારે કોંગ્રેસ
એક સર્વજનનીન મારચો રચી શકે એમ નથી હવે કોંગ્રેસની
અદરના વિનિમ્ન હિતો પોતપોતાની હાથે જિતવ
કરવામાં સામુખ્ય જોતા નવી સમાજવાદીઓથી માઠી
સ્થાપિત હિતો અને રૂઢિચૂસ્તોથી માઠી પરિવર્તન
વાદીઓ, ઝગનાદીઓથી માઠી જમીનદારી હિતો—
આજ સુધી સમાજવાદમાં માથે કોંગ્રેસની પાખામાં જ
પોતાની સનમવી સમજણ લા હતા તે હવે સળંગ
લેખ્યા છે

કોંગ્રેસના અનાદી અધિવેશનમાં સમાજવાદી ધોયો
સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ત્યાર પછી આ ધોયને અનુ-
રૂપ બધારણી સુધારાઓ થતા જ્યાં અને મના

અમલમાં આટલાં વરગોમાં કેંગ્રેસનાં સમાજવાદી દાંયોનાં અનેક સ્વરૂપો પ્રગટ થયાં—૨૭ પંચવર્ણિય યોજનાની કામગીરી તથા ૩૭ યોજનાના માળખામાં આવું પ્રતિનિધિ જોડાયું છે.

આવડતા બીજા પ્રદેશોની જેમ, ગુજરાતમાં આવી સામે અસંતોષ જગ્યા વિના ન રહ્યો—

૧. આ ધ્રુવ, દિશા અને કરવાઈનાં પરિણામોથી ગુજરાતના સંપત્તિ જેડોતોમાં અસંતોષ ધૂધવાતો થયો. કેંગ્રેસના ખેતસુધારા અને ટ્રાયમર્ચાઈનાં પગલાઓ સામે તે 'ગુજરાત ખેડૂત સંઘ' અને 'સૌરાષ્ટ્ર ખેડૂત મંડળ' રૂપે સંગઠિત બન્યો. પરંતુ ૬૭ કેંગ્રેસની અંદર રહીને પોતાનાં હિતોની રક્ષા કરવાના પ્રયાસો નેચે છોડી દીધા ન હતા.

૨. ગુજરાતનાં આપણું રજવાડાની નાણુદી એક મહાન સતિમય સામાજિક ક્રાંતિ હતી. ત્યાર બાદ જામસાહેબની આગેવાની નીચે કેંગ્રેસ વિરોધી રજવાડી સ્થાપિત હિતોને સંગઠિત કરવાની મારાશો થઈ હતી; પરંતુ સરદાર પટેલની કૂનેહ અને મોરારજીની પ્રભુ અને જાહેર કાર્યકરોની સૂત્રને કારણે એ ધમપગડા ધમશાથી બન્યા હતા. ૩. પછી લાગે સ્વયં ચીલી મથો અને રજવાડી હિતો દ્વંજનમ અટૂલા પડી ગયા, અથવા કેંગ્રેસની શૈલમાં આવી ગયાં

પરંતુ કેંગ્રેસની ખેતી-નીતિએ સંપત્તિ જેડોતોમાં એક પ્રકારનો ધૂધવાટ પેદા કર્યો હતો, તો ગરાસદાર-જમીન-દારોમાં બીજા પ્રકારનો. અલબત્ત, રાજમહારાજઓ ૬૭ ચિત્રની બહાર જ હતા,

કેંગ્રેસના અમલકથી અમલુષ્ટ ખેતશા આ જાને અમલોને કેંગ્રેસની બહાર સ્વયં રીતે સંગઠિત થવાનાં વર્ણિય કારણો હતાં.

પરંતુ આટલું જ હોત તો વાત જુદી હોત આ બંને નાનકડા સમૂહો આજના જેવો ભારે તારખાટ (યુન્ટલી પરિણામોમાં એવા મળતો) મર્યાદી ન રાક્યો હોત.

વિશ્વમાનવ : જન-સુઆરી-દેશુઆરી ૧૯૨]

સૌથી મોટી વાત જે જાતી તે એ છે કે—

૩. લોકશાહી રાજ્ય—અમલમાં મોને લાગુ જોડ્યો કે પોને રાજ્યમંજૂરનામાં બાગીદાર છે અને સમાજવાદી ઢમના સામાજિક ઢાંચામાં મોને લાગુ જોડ્યો કે પોતાને રાજ્ય અને પૂરતી તક મળી રહે છે

કેંગ્રેસ રાજ્યની પંદર વર્ષની ગોંધાપાત પ્રમાણમાં બેકરી, મોંઘવારી, નીચું જીવનધોરણ વગેરે સમસ્યાઓ, અનેક કારણોવર, મોં શાંદી જામી જ છે. અને લોકશાહીના વિકાસની સાથે સાથે નોકરશાહી તંત્રને જે વિકાસ થયો છે તેનાથી લોકશાહી સાગી જે ખંડિત અને વિકૃત થઈ છે. રાજ્યકર્તા પક્ષ અને પ્રવચ્ચોની ખાઈ વધી છે. સત્તા પક્ષ અને વિરોધ પક્ષ વચ્ચેનું નિનસોકશાહી વૈભવસ્ય વધ્યું છે.

૪. વળી, આજ પ્રજાના આ અસંતોષમાં આ પેટાવવાનું કામ કેંગ્રેસની અંદરના જ સંકુચિત-સ્વાદ અને દૂધી દષ્ટિના અડધાઓએ ક્યું છે. કેંગ્રેસને હા પ્રદેશવદ, કેમવાદ, સમાવાદ અને બિનસિદ્ધાંતી ખાં છે. વાદ તથા તકવાદ પોષીતો પ્રભુએ જોયો છે. હાં જોવાનાં-સિદ્ધાંત મરસાર આદિમાં—કેંગ્રેસના વર્ચસ્વ જાતિથી પ્રજાને આધાન લાગે છે અને વારંવાર કેંગ્રેસને લાગેના પ્રશ્ન પ્રતેના ધમકી તોણડા વર્તનથી પ્રજા અણમોએ નિપજન વધતો મેલો છે.

● પરંતુ અંતે અર્થ એવો નથી કે પ્રજા કેંગ્રેસ વિરોધી બની ગઈ છે.

કેઈ પક્ષ પક્ષની સરકાર મતમાં આવી હોત—મોં તેવાં વચ્ચે આપત, તે જેપે તેટલા માર્યા પછાડા બહાર મારત નોય, લોકશાહી ઢાંચાની અંદર રહી બેકરી, મોંઘવારી અને નીચું જીવન ધોરણ નિવારવાનું બાંવતમાં ને મોટો ચેમકર કરી રાખી હોત. —એ મોંવચાને મિલકુલ કારણ નથી. અને ખીમ્ માર્યા પછાડા સરકાર વિગટ દેશના મેલોનાં સાર્વજનિક મોં અનેક રીત પછાટ રહેલા દેશમાં પંચો-હોયે મોં-ચાંપારે અનંસિણુ, સરકાર, આરેઅ, તથા જીવનનાં વર્તો વત આપેના (તેમ વચ્ચી નંતી વાતને પૂરો પડે ત

માણુમા) પગેનેા તત્રમચાવને માટે નોકરિયાતના
 1. 10 મા વિના શી ગીને કાયદેસર 11 શરૂ, એ ટ્રવળ
 1. પદાન્તેનો નહિ વ્યવહારનેય અચળના સુખો મહાપ્રસ
 —ખરડે, દનિયા આખીને મૂળી ગડેતો પ્રથમ છે
 પાર્થિવ તથા મળકીય તથા સામાઈ 15 વચેરે તમામ કોને
 1. કેન્દ્રિત વ્યવસ્થા—તત્રનો આગ્રહ જેમણે રીકાર્ડો છે
 1. મનેય હજી તેના = વહાડુ અમનની મ બેળી નથી

1. અને એવી જ વાત છે સમતલ્ય મમલજવા
 1. લેવાયત આદ્યોની કારન માટે આ અદ્યને મૂળ
 રવાડુ નક્કર માળખુ ટ્રેડુ હોયુ જેમણે અને ટ્રેડુ
 1. કાય બની શકે—એ મમમ્યાઓ દશ રૂટ રી છે
 1. નિયા આખીમા મમાજનાદના રવરૂપો અગોનો પુનર-
 રચના બારે ચિત્તનો વિશ્વ બની મો છે

1. આ બધુ જોતા, કારણે ૧૫ વર્ષ કરમ્યાન જે
 પ્રગતિ કરી છે (અથવા કરી નથી) તેની સામે
 1. પ્રભામા એવો ઉચ્ચ બ સતોત છે કે જેથી પ્રમજો
 હવે કોએસને જાકારો દઈ લીધો છે—એવુ માનવુ
 1. મિલકુદ્ર અસ્થાને ગણુશે.

આ પૂર્વજાનિમા લક્ષર્મા રાખીને જ આ વખતમા
 1. પૂટડી પરિણામેવુ પૃથક્કરણ મુ નોંધએ

1. : ચૂટણી પરિણામેવુ પૃથક્કરણ

1. ગુજરાતમા ગીછ ચૂટણીના જે પરિણામે અવધ
 છે તેના પક્ષવાગ વિચલના આ ૫ જોતા શરેલી નજરે
 જે ચિત્ર દેખાય છે તે તો આ કે—વિધાન સભાની કુલ
 ૧૫૪ બેઠકોમાથી કો પ્રમને ૩૬૮, સ્વતત્ર પક્ષ અને
 તેના ટેકાવાળા બિનપક્ષી વિજેતાઓ મળીને ૮૦, પ્રજા
 સમાજવાદી તથા 10૬૮ના હિંદામ કાર્યકર (બાલુભાઈ
 વેધ) સહિત ૮, જનતાપરિષ ના નેજા હેઠળ વિજય
 મેળવનાર મ્યુનિસ્ટ કાયકર ૧, અને તદ્દન બિનપક્ષી
 (અથવા તે હવે પછી મોઢ ને મોઢ પક્ષમા શામેલ થઈ
 1. ત્વાની મહાવનાવાળા) માન ૧ તથા લોકમજાની સ્વ
 બેઠકોમાથી સ્વતત્ર પક્ષને ૪, પ્રજા સમાજવાદીને ૧,

જનતા પાર્લિમા આગેવાન શ્રી દન્દુભાઈને જાનો
 મેચી ૧ ૭

આખે પીડીને વળગે એવી નિર્વિવાદ હકીકતના બેરે
 એવો દાવો થઈ શકે કે—

* કોએસને રિશાનસમા તથા લોમસમા બનેમા
 1. ૭૩ ટકા બહુમતિ—મેંકા મળી છે

—મખ્યાના હિંમતે રિરોધ પક્ષ વિસાત વગરનો
 1. હોઈ છે !

આ દાવાની સામે મતદાનના ટકા ઉપર દ્રષ્ટિ નાખ
 નાર એવો દાવો મારી શકે કે—

* કોએસને રિશાનસમામા જાન ૪૬ ૮ ટકા મત
 મળ્યા ૭ મજેમ કરતા રિરોધ પક્ષને ફાવે એકદર વધુ
 મતદાન થયુ છે, એટલે કે કોએસન પ્રભાની બહુમતિને
 માથ ન મણાય

1. બનેદારાઓ વામક છે હકીકતે—મને દાવાઓ સપાગી
 1. થવુ જ ચિત્ર આપે છે રિજપી બેઠકો ની સખ્યા અને કુલ
 મતદાનના ટેકા ની મખ્યા આમેય માયુ—આતરિક ચિત્ર
 આ ૫૫ અમમજી મણુય તમામ ગુજરાત ની પરિસ્થિતિમા
 તેમ જામ આ વખતન ચૂટણી પ્રસંગે આટલી વાત
 રખઈ કરી છે ૫, કોએસની આજ સુધીની રાજકીય
 ઇતરહારી સામે હવે વિરોધી સસ્થા—સમૂહન રૂપે
 1. બનસ્થિત રાજકીય પડકાર ફેકાનો છે એમને હવે આખા
 ગુજરાતમા ૫૫ બેઠકો અને કુલ ટકાવારોની મણુની ઠેરવી
 1. મરતા ગુજાવતો ન શો સામે મળી એકેએક મતદાર
 1. લખામી બેઠક બન તેની ટકાવારીનું નિરીક્ષણ વધુ
 1. મહત્વનુ બનીગયુ છે આણુ રણુ કેવળ બેઠકુ જ નથી
 1. કે સ્વતત્ર પક્ષે ચૂટડી જગમા ગુજરાતના મોટા
 1. ભાગના મતદાર વિભાગોમા (૧૦૬ બેઠકો માર્કે) કેએસ
 સામે પડકાર આપો દત્તે, પરંતુ આ પડકારતું મહત્વ
 1. વિરોધ પ્રકારે એ છે કે—

(૧) સ્વતત્ર પક્ષે (તેના ટેકાવાળા બેઠકો મણુત) ૪૭
 ૩૦ બેઠકો હાથ કરી છે ઉપરાત—આસ તેમ,

(૨) જ્યાં કોંગ્રેસનો વિજય થયો છે અને સ્વતંત્ર પક્ષની હાર થઈ છે, તેવા આશરે પચીસેક મત વિભાગોમાં વિજેતા કોંગ્રેસી ઉમેદવારને મળેલા મતની સરખામણી દ્વારા સ્વતંત્ર પક્ષના ઉમેદવારને મળેલા મત સાથે કરી જોવાથી કોંગ્રેસ ગુજરાતમાં કેટલી નબળી પડી રહી છે, અથવા સ્વતંત્ર પક્ષ કેટલો સખળ બની રહ્યો છે તેનું ચિત્ર—જાનેના બજાબલન ચિત્ર વધુ સુરેખ બને છે. (જુઓ આ પાના ઉપરનો કોઠો)

(૩) જો આપણે ગુજરાતનો નકશો આપણી નજર સામે રાખીને વિચારીએ તો, એવું ચિત્ર પણ બેપસી આવે છે કે—

* સ્વતંત્ર પક્ષનું વર્ચસ્વ ક્યાંકમાં સંપૂર્ણ અને ખેડા જિલ્લામાં લગભગ સંપૂર્ણ છે. ઉપરાંત ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ—દક્ષિણ ગુજરાતથી શરૂ કરીને ઉત્તર ગુજરાત સુધી નજર ફેરવતાં—આસા, ખાડી, ડોહાઈ, છોટાઉદેપુર નસવાડી, પાટણ, કાલેલ, કાલોલ, દેવગઢપારિયા, દાહોદ, લુણાવાડા, બાપડ, મોડાસા સુધી અને ત્યાંથી ઉત્તર—પશ્ચિમ સરહદ તરફ વળાંક લઈ દક્ષિણમાં નીચે ઉતરતા જઈએ તો નિસનમર, માણસા, કલોલ, વિરમગામ સુધી કેમ જાયે યથાર્થિયત પહેરું પહોંચ્યું છે. અંતે એ પગરણ મોરબીમાં વિસ્તરતું પણ વરતાય છે.

(૪) આ ઉપરાંત આ ઉમેદવારોના વર્ણ-વર્ગ (Caste-class) જોતાં એવું જણાય છે કે—

* અગાઉ જ્યાં રાજવાડી રાજ્ય હતું તેમાંના કિલ્લાકે પ્રદેશો તથા મોટે ભાગે અનુપત-મરાઠિયા કોરોની વસ્તીવાળા પ્રદેશોમાં આ આદેશલને સારો પ્રવેશ મળ્યો છે.

(૫) પરંતુ આ જગ્યાંએ વાન ધ્યાનમાં રાખવા જેવી એ કે—

* આદેશલનું કેન્દ્ર અને હાઈ કાંઈ રાજવાડી બળે નથી. એ, તો છે: ખેડા જિલ્લો—સખળ ખેડૂત વર્ગ—પાટીદાર કોમ અને તેની અસર તથા લાવલમયા કૌભાંડ દારૂ, ખાસા અને ઈતર મધ્યમવર્ગી મૂળના સમૂહો.

વિશ્વાનવ : જન-પુઆરી-દેવુઆરી ૧૯૬૨]

અને આ પ્રગતિ સુકનીઓ છે—કોંગ્રેસમાં વરે સુધી કામ દરમિયાન 'કેલાક રાક્ષિણી પુરુષો તેમાં પ્રાણ અને ગ્રેરણ કહી શકાય તેના : બાઈકા (શ્રી બાઈલાબાઈ વા. પટેલ-વલ્લભવિદ્યાનગરના ગ્રેર સ્થાપક સ્થપતિ.)

(૧) આ નવી નેતાગીરીનું ધૃષ્ટકરણ કરતાં કેટલી લાક્ષણિકતાઓ ધ્યાન ખેંચે છે. આ સંપત્તિ-ખેડૂત પાટીદારી નેતૃત્વમાં મૂળિયાં રાષ્ટ્રીય છે, તેના વર્ગી આર્થિક મધ્યસ્થ તેને કોંગ્રેસથી અલગ કરતો હોવા જન સ્વતંત્ર પક્ષની સૈદ્ધાન્તિક ધારાત બિનનોકરશાહી નિર્દિન રાજ્યત તથા અર્થવ્યવસ્થા (સાકરત્વ+ દૂરદેશીય ની જુમિકા ઉપર છે—અને તે માંધીજિના મુખે આગળે છે—એણમાં એણી રાજ્યસત્તા, વધુ પ્રગતી પુરુષાઈ, અને અન્યથા રાક્ષિન મુખ્ય અર્થ-અન્યા આ આશ્વર્સ નિષ્ઠા આચરીને જોટલા પ્રમાણમાં તે આગળ વધે તેટલા પ્રમાણમાં તે કોંગ્રેસને ટાકનાર અને એકાદ તરીકે વિરોધ પક્ષરૂપે પોતાની જાતને લાવક પૂરવાર કરે શકે.

(૨) આ પક્ષનું નામધર્મ એ છે કે તે કોંગ્રેસનું જોમ સદર વગદાર પક્ષ છે. આખા ભારતમાં તેનું આગાહી લેણે જૂનપૂર્વ કોંગ્રેસી નેતાઓ (રામજી મુન્શી, રંગા) તથા સમાજવાદી (મસાણી તથા હલોગપતિઓ અને રાજ્યભદ્રારાજ્યોની બનેલી છે. તે । પાંચો સંપત્તિ-ખેડૂત છે, અને તેનું પીઠપગ કોંગ્રેસ રાજ્ય અમલથી અમતુષ્ટિ વિવિધ વર્ગના સમૂહ છે જેમાં વિજા નોકરશાહો અને પત્રકારો પણ છે.

કેટલે કે પ્રતિષ્ઠા, જ પક્ષને આપતો તથા ખરિલા કામકેસને એકે તે જોતજોતમાં—માક પ્રણુ વર્ણના માળામાં જ (ગુજરાતમાં તો ૧૫ વર્ષમાં નવા વગદાર કામેલ પક્ષ તરીકે આગળ આવી ચૂક્યો છે. અવનવ આથી એને મોટે અવસ્થાન પક્ષ એવું જ માંડુ છે.

રખેને એ સ્થાપિત રિતોનો રખેતાગી કરતો યર્ધ જાય.

વસાવડને તથા શ્રી. પાલખીયાળાંએ 'તેમના' કૌશલથી લોકશાહીના માળખાનો એકંદર સ્વીકાર કરીને આ વખતે દરિદ્ર ઉપરાંત બાળીના સાહિત્યકાર અને મહાશ્વરૂપ આરોહનના એક અગ્રણી જયતિ દલાલને એક સાથે પરાજય આપીને, તથા દિનકર મહેતાએ અને શાંતિ વપ્પાએ એ મના દરિદ્રોને લગભગ હંફાવનારો સુધામ આપીને એ વાત પણ સ્પષ્ટ કરી છે કે—

કેવળ કમ્યુનિસ્ટ સમિતી દ્વારા ચુસ્તતામાં પણ કામિયામનીવડો નહિ (બગાળ અને આંદોશમાં તથા ફરજમાં આ પક્ષ શાનદાર વિજયો મેળવી રહ્યો છે; "ને મુખ્યમાં શ્રી. મેનન સામેનોય "કમ્યુનિસ્ટ દ્વારા" નિષ્ફળ નાકામિયામ થયો છે.)

ચૂંટણીમાં મિત્રે એક બીજા પણ ગેમા બહાર આપી છે.

(૧) પ્રજામાં એતરોત રહેગરી અને નિષ્ઠાપૂર્વક મેલા કરનારી બિનપક્ષી વ્યક્તિ માટે ય સારી એવી તક રહેલી છે.

(૨) તેની આયોજાય જ, એ વાન પણ મેટ્રિક અરી પ્રગટ થઈ છે કે, કોષપથ વગદાર પક્ષ ગમે તેવો વગદાર સ્થળ ડિના કરે એટલાજ કારણે પ્રજા એને માથે ચઢાવતી નથી તથા ગમે તેટલા વિરોધી પ્રચાર છતાં પોતાની પસંદગી (આચી કે બોરી) કરવામાં પાછી પડતી નથી. ૧૯૫૨ તથા ૧૯૫૭ ની ચૂંટણીઓનો અનુભવ લઈ ચૂકેલા મન હો માટે એક પ્રકારની અધાઈ પણ દેખાયા વિના રહી નથી.

(૩) એ વાત, અજગત, સાચી છે કે હજી ત્યાં તન મોનો, નાણાં, લાય-લાસલ ધાક-ધમરી અને બીજા અનેક અગ્રણી ચૂંટણીમાં બાજ અ વતાં ગ્યા છે ફોરપૂર્વક સ્વીકારેલી અધ્યાગ મહિતાને એએ નાગી રહે અંકિત કરી છે. આ વખતનો જય-પરાજયોના પાટળ ચાલી રહેલી લોકરાયકાઓ અને છાપાંઓની (પરપર, વિરોધી) વાનો માનીએ તો કોષ પક્ષ અગી ગમરી આલેપાથી પડ નથી.

આ જગ્યા અને વ આપણે એવુ જરૂર કદી રાખીએ છીએ કે, ચુસ્તતામાં પણ તમામ પક્ષો અને પ્રજાએ

લોકશાહીના માળખાનો એકંદર સ્વીકાર કરીને આ વખતે ચૂંટણી જય એવો છે.

અતે એ વાત પણ હરિજન બૂલવા જેવી નથી કે, કેમિસનો પરામર્થ ને કંઈ થયો કે અથવા ને કંઈ પીછે હાથે કરવી પડે તેના ઉપરાંત રમિ-કાઈ એવી ભમણા સડાવણ કંઈકે કેમિસનો મુદ્દા આપતી ચૂંટણી છે. ખુદ મિડ જીલામાં ન્યાં કોમિમનો અદ તુરં છે ત્યાં ય, રાજત્ર પક્ષન વિરુદ્ધ ઉમેદવારો કરતાં (તેમની સરખામણીમાં) રેવિસ ૧૮૬૧ એકાદ મતે હારી છે (એટલે કે છત્તનાર ઉમેદવાર કર ૧૫૬૩-જોખા બાગલ મત લોકેમિસને મળ્યા છે)

કેમિસને પોતાના કાર્યકર્મની, કાર્ય પદ્ધતિન કાલુપો ટૂંકી રાકશે, અને સૌથી વિશેષ તો, સમરત પ્ર પ્રવેનુ, પ્રજાના સ્થાનિક કાર્યકર્તા પ્રવેનુ અને સર્ધાર પ્રામાણિક રીકારો તથા વિરોધીઓ પ્રવેનુ. હરહાર ને નક વર્તન અથવા ઉપેક્ષાનુ વલણ ફેરવી રાકશે ને ચુસ્તતામાં કેમિસ માટે હજી સુરજ અધ્યમનો પાકી છે એમ હહેવામાં કરી અનિશ્ચયકિત નથી

જ ગળી આ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે

૧૬.૯૮ ટકા જેટલા ઓછ મત અને ૭૩ ટ જેટલી બધી મઠકો—આ વાત કંઈ કેમિસ ચૂંટણી પરિણામે માટે નવી નથી આગળની ચૂંટણી અને આ વખતની ચૂંટણી હરમાન મોટાભાગ પ્રદેશમાં આણું મિત્ર એવા મળ્યુ હ, આના કારણે એની દલીલ થાય છે કે, વિરોધપક્ષો સામસામા બાબ ડીન પોતાના મત વહેલી નાખીને કેમિસને જતાં હ. એકલ પરિણામની દૃષ્ટિએ આ વાત સાચી છે પરંતુ ચુસ્તતાની આ વખતની ચૂંટણીના સંદર્ભમ વિચારતાં એ વાત ખાન એવા મળે છે કે—

(૧) ઘણી બધી મેકેકમાં કોમેએ એના વિરેધ / એક થા વધુ ઉમેદવારોને ૧૧ થી ૫૫ ટકા બુલ મત માર આપીને, પોતાના મતોનો નહિ જેવો ફોર્વર્ડ કુપે છે. (૨) ઉપરાંત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી હકીકત તો એ છે કે, અનેક મેકેકમાં કેમેસી ઉમેદવારે પોતાના બે-ત્રણ વિરોધીઓના કુલ મત કરતાં ય વધારે ૫૧ થી ૫૫ ટકા) મન મેળવીને, 'વિરોધીઓના મત વહેવાઈ જવાને કારણે જ કેમેસ વિજય મેળવે છે' એવ વિધાનને અનેક સ્થલે ખોડું પૂરવાર મળું છે.

ગુજરાત લોકસભા

કોંગ્રેસ	૧૬	પ્રજાસમાજવાદી	૧
સ્વતંત્ર પક્ષ	૪	જનતા પાર્ટી	૧

સ્વતંત્ર પક્ષની શક્તિ [કુલ ૨૬+૫ ટેકાવાર=૩૧ વિજેતા બેઠકો]

આ ઉપરાંત હારેલી બેઠકોમાંય કોંગ્રેસને મળેલા મતના ૬૫ ટકા થી વધુ ટકા મેળવનારી બે

હારેલી બેઠક

હારેલી બેઠકોમાં કોંગ્રેસ ઉમેદવારની

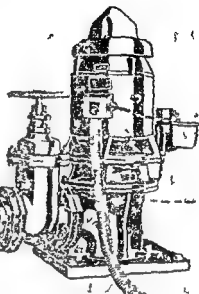
સરખામણીમાં ટકા

મુરત જિલ્લો	—	મહુવા : ૮૧ ટકા
વડોદરા જિલ્લો	૨	ડોલાર : ૮૯ ટકા
પંચમહાલ જિલ્લો	૪	નસવાડી : ૮૬ ટકા
બેઠા જિલ્લો	૧૦	લુણાવાડા : ૭૫
		માતર : માત્ર ૩૩ મત મેળવે
		કદવાલ : ૮૯ ટકા
		બાદરજ : ૭૦ ટકા
		વાઘાસિનેર : ૮૨ ટકા
સાબરકાંઠા જિલ્લો	૧	મોડાસા : ૬૫ ટકા
		પોતિલ : ૬૪ ટકા
ખનાસપાંચા જિલ્લો	૧	—
મહેસાણા જિલ્લો	૧	વિસનગર : ૬૩ ટકા
		કોલાલ : ૮૭
		ચાણુસા : ૬૭
		લિલપુર : ૬૫
		ચાણુરમા : ૭૬
		ખેરાળુ : ૬૮
		લુણાવાડા : ૭૫
અમદાવાદ જિલ્લો	૧	કલેશ : ૮૨
ગુજરાતનગર જિલ્લો	—	વડવાલુ : ૮૮
રાજકોટ જિલ્લો	૨	ગોરખી : ૬૭
ભાવનગર જિલ્લો	૧	સાવરકુંડલા : ૭૫
જામનગર જિલ્લો	૧	—
કચ્છ જિલ્લો	૫	[પાંચ પાંચ બેઠકો જામનગર જામણા મતથી]

જોથોતિક પ્રગતિનાં પ્રતીક...

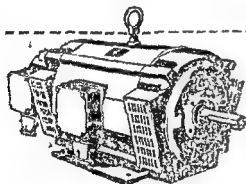
પંપ • વિદ્યુત મોટર •

જોથોતિક વપરાસના વર્ગમાં પંપ અને વિદ્યુત મોટરનું સ્થાન કોઈ મોખરે છે આ અત્યંત ઉપયોગી વસ્તુ માટે 'જ્યોતિ' ગણાશે આપડે રાખવાથી માલની ભૂત વિશે ચોક્કસાં કરવાની જરૂર રહેતી નથી 'જ્યોતિ' નામજ માનની હોયી ભવનુ પ્રમાણપત્ર છે

જ્યોતિ પંપ

સર્વ પ્રકારની જરૂરિયાતો માટે બોરહોલ ટર્બાઈન પંપ નોન કવોંગ હોરીઝોન્ટલ સ્પીડ કેસિંગ અને 'યુનિમિલ્ટ સેન્ડ્રીફ્યુગલ પંપ

જ્યોતિ વિદ્યુત મોટર

૧૦૦ હાસ પાવર સુધીની સ્પીડ રેન્જ અને ઓલીવરીંગ મોટર

'Quality is our creed'

એજન્ટ -

વડોદરા સૂરત જલ્લા માટે

મેસર્સ મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ કો. વડોદરા ન્યુ રોડ વડોદરા

વિશ્વ — પ્રાજ્ઞ

માનવીયગૌરવની પુનઃપ્રતિષ્ઠા અંખતુંદ્રૈયાસિક

માનવ સંસ્કૃતિ સંસ્થા

૪૪

○ સંપાદક : ભોળીલાલ ગાંધી

○ વાર્ષિક રૂ. ૯-૦૦ છૂટક રૂ. ૨

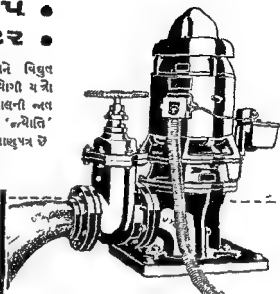
ચૈતન્ય પ્રકાશન ગૃહ પ્રાઇવેટ લિ. રામજીમદિર પોળ-વડોદરા

(કેપી : ૪૬૫૦)

ઔદ્યોગિક પ્રગતિનાં પ્રતીક...

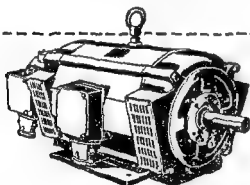
પંપ • વિદ્યુત મોટર •

ઔદ્યોગિક વપરાશના યંત્રોમાં પંપ અને વિદ્યુત મોટરનું સ્થાન સૌથી મોખરે છે આ આવૃત ઉપયોગી યંત્રો માટે 'જ્યોતિ' માણે. આમલ રાખવાથી માલની નલ વિધે થોડસાઇ કરવાની જરૂર રહેતી નથી 'જ્યોતિ' નામજ માલની લાચી નલનુ પ્રમાણુપત્ર છે

જ્યોતિ પંપ

સર્વ પ્રકારની જરૂરિયાતો માટે
મોરહોલ ટરબાઈન પંપ, નોન ડ્રોઈંગ,
હોરીઝોન્ટલ સ્પીડ કેસીંગ અને 'ધુનિલિફ્ટ'
સેન્ડ્રીફુગલ પંપ

જ્યોતિ વિદ્યુત મોટર

૧૦૦ હોર્સ પાવર સુધીની સ્પીડલ ડેન્
અને સ્વીપરીંગ મોટર

'Quality is our creed'

એજન્ટ—

વડોદરા—સુરત જિલ્લા માટે

જ્યોતિ લિમિટેડ

વડોદરા-૩.

મેસર્સ મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ કો. લાલગીપુરા ન્ય રોડ-વડોદરા

ત્રીજા અરૂણ પ્રભાતે...

(ગુજરાત રાજ્યનો ત્રીજો સ્થાપના દિન)

સમીક્ષાઓ સ્થાપત્ર હોય તો પણ, હુકીકતો તો પ્રવિત્ર જ રહે છે.

બીજા પચ્ચવીસ યોજનાના દરમિયાન ગુજરાત રાજ્યે કુલ રૂ. ૧૪૬ કરોડની નોંધવશ કરી હતી. જેમાં દુધિવિકાસ, પ્રતિવિકાસ, સિંચાઈ અને વિદ્યુત યોજનાઓ પર ભાર મૂકાયો હતો અને તેનું અરેખર આખરી અર્થ રૂ. ૧૫૩ કરોડ છે.

ત્રીજે દર્શાવેલ મૂળજની તેમજ એવી જ હુકીકતોના પાયા પર ગુજરાત રાજ્ય વિકાસ માટે વલુધલી મજલ ચાલુ રાખે છે.

દુધિવિકાસ ક્ષેત્રે :

૧. ૧૯૫૧-૫૨માં બનાવેલું ઉત્પાદન ૧૦ લાખ ટન હતું તે ૧૯૧૦-૧૧માં વધીને ૨૧ લાખ ટન સુધી પહોંચ્યું છે.
૨. કપાસનું ઉત્પાદન જે ૧૯૫૧-૫૨માં ૭ લાખ બાંસડી હતું તે વધીને ૧૯૧૦-૧૧માં ૧૧ લાખ બાંસડી થયું છે.
૩. મગફળીનું ઉત્પાદન છેલ્લા દસ વર્ષ કરતાં સાત ગણું અને તમરનું ઉત્પાદન એમણાં કરતાં વધારે થયું છે.

ત્રીજી યોજનાનાં લક્ષ્યાંકો :

૧. ગુજરાત રાજ્યની ત્રીજી યોજનાનાં લક્ષ્યાંક મુજબ—
અ. બનાવેલું ઉત્પાદન ૮ લાખ ટન વધશે.
બ. કપાસનું ઉત્પાદન ૩ લાખ બાંસડી વધશે.
ક. મગફળીનું ઉત્પાદન ૩ લાખ ટન વધશે.
૨. ભહેર દેશમાં એક દર્શિદાર્શનનું કારખાનું સ્થપાશે.
૩. ૮.૫ લાખ એકર વધુ જમીન સિંચાઈ હેઠળ લાવવામાં આવશે.
૪. ૪૩ મધ્યમ કક્ષાની અને ૨૨૮ નાની કક્ષાની સિંચાઈ યોજનાઓ રૂ. ૫૧૩ લાખના ખર્ચે પૂરીકાશે.
૫. રૂ. ૧૧૦ લાખના ખર્ચે ૧૩૩ નવી ઔદ્યોગિક વસાહતો સ્થપાશે.
૬. દેસલી ખાતે ૨૦ લાખ ટનની સમતાવાજી તેલ-ચોપન કારખાનું ભહેર દેશમાં સ્થપાશે.

(ગુજરાત રાજ્યના માહિતી સંચાલક દ્વારા પ્રકાશિત)

વિશ્વમાનવ [દ્વિમાસિક]

[વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ શિ. ૧૮ * છૂટક આલુ અંક રૂ. ૨ * વિરોધાંગીની છૂટક કિંમત કદ મુજબ]

સંપાદક : ભોળીલાલ ગાંધી * [પૂર્વાનુ ચિત્રાલેખન : નગેશ પિંગળે]

પ્રકાશક: ભોળીલાલ ગાંધી, ચેતનપ્રકાશન ટ્રસ્ટ પ્રાઇવટ લિ., રામજીમંદિર પોળ:સરમરી બાંધખાતા સામે-વડોદરા (ફોન ૪૬૫૦)
મુદ્રક : જ્યોતિ દલાલ-વસંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, વેદાલાયની વાઘી, ધોર્કાંરા રોડ, અમદાવાદ.

૧જો અને સહવિચાર [૨] ચૂંટણી, કુલુમેનન, આધુનિક કવિતા, લોકશાહી અને ટોચ-બી!

કવિતા

૭ કવિતા [૭] રસિક પંડ્યા, હશનસ, જગદીશ ત્રિવેદી, રવિનંદન

લેખો

વરતી, મુદ્દ અને વિશ્વચેક્ર (મૂલ્ય વિચાર) [૬] આગોસ્ત ટોચ-બી (ભો. ગાંધી)
માયકોગરી : કવિનું ખીજું મરણ (સાહિત્ય) [૨૪] ચેટ્ટીસીઆ બ્લૅક (ડૅલ રસિક પંડ્યા)
નવી નવલિકો (વાર્તાલાપ) [૫૫] સુરેશ જોષી : ભોળીલાલ ગાંધી

વાર્તા

પ્રવાસી [૧૬] રતેશરસિમ

પ્રવાસ

પૂર્વ-સુરોપમા [૧૬] મણુસિની સારાવાઈ (સુનીલ કોઠારી)

નવનિર્માણ

એન્ટરપ્રાઇઝનું આયોજન [૩૫] જ્યોતપ્રકાશ-સમિતિ (અમ્બાસી)

આલોચના

‘નૂતન-સનાતન’ : [૪૩] અનિરુદ્ધ ધવજભટ્ટ
એ પ્રથ (અવલોકન) [૪૪] રામેશ્વરભાઈ અ. ધ.

ચિત્રકલા

રેનેસા : ૧ [૪૭] શુભામ મોહમ્મદ શેખ

અંતરાત્માની સ્વાધીનતા

ટિટોને લક્ષ્મી કાળી દીવી! [૫૯] ભો. ગાંધી
ક્યા છે તરવરિયા જુવાનો? [૬૧] સુનોલાલ મરિયા

પરિચય

કારાવાસમાં સાહિત્યનું સન્ન [૬૩] જગદીશ ત્રિવેદી

દેશ વિદેશ

અદરેશિયા; રાષ્ટ્રીય મુક્તિની ચાલનામય મજલ [૬૫] ભો. ગાંધી

નિઃશ્ચયીકરણ : ત્રિધ્યાનિની સાધના! [૭૫] —

વિશ્વસાતિ-સેનાનો જન્મ [૮૫] —

પ્રવૃત્તિ ને પડઘા

અંગ્રેજીનું શિક્ષણ, રાજ્ય-સનાતો, ‘ભારતીય નોબેલ’ [૮૫] ભો. ગાંધી

પારિતોષિક, ‘વાર્ષિક આલોચન’ ની યોજના

સાંસ્કૃતિક પ્રવાહો

આધુનિક અને રંગ, લઘુચિત્રોનું પ્રદર્શન, મોટી- [૮૯] સુનીલ કોઠારી

કામની સુર કલા, અસરપદ પ્રતિભા

જેરામ પટેલની કલા [૯૩] યુ. મો. શેખ

પ્રિય બાઈઓ,

વિશ્વમાનવની ચૂંટણીપૂર્તિ મળી હતી. આવે સમયે અભ્યાસ-લેખ તૈયાર કરી લાગ્યોને નિર્ભય અને તદ્દરથ સમીક્ષા પૂરી પાડવા માટે મારાં તમને અનેકાનેક આશિર્વાદો, આ લેખમાંનું તમારું 'આપોઆપ' અને ખૂબ મધ્યું હતું. આને 'સંદર્શ' માં પણ (આ) પૂર્તિનો ઠીક ઉપયોગ થયેલો જોયો...

—સ્નેહાધીન યશવંત શુક્લ
[આચાર્ય : હા. આ દૈનિક દોલેજ]

તા. ૧૭-૨-૬૨

સ્નેહી બાઈઓ,

'શેઠા દિવસ ઉપર' વિશ્વ-માનવનો અંક ૪૨મો આવ્યો ત્યારે મેં એ હિસાબતાથી એને જોઈયો હતો કે ચૂંટણી અંગે તમારો અભ્યાસ-લેખ જોવા મળશે. પરંતુ 'નવલ-કથા અંક' જોતાં આશ્ચર્ય થયું કે આવે દાણે એના ઉપર કેમ સાવ અંધારપટ! પરંતુ તે પછી પાછા-જાણી પૂર્તિરૂપે એ લેખ મળ્યો ત્યારે થયું કે મારી આશા અસાધ્ય ન હતી.

'સંદર્શ' તમે જુઓ છો કે નહિ તે જાણતા નથી. મેં હમણાં 'ચૂંટણી' અંગે પાંચલેખો એમાં લખ્યા હતા. શ્રી. હિમાચંદરે 'સંસ્કૃતિ'માં ઉદ્દેશ્ય કરતાં કહ્યું

પત્રોમાંના કેટલાક મુદ્દાઓ અંગે મિત્રાક્ષરી 'સહવિચાર' (લાઠિ-ચિહ્ન)

સહવિચાર

ચૂંટણી

• બાઈઓ પીનામ્મર પટેલે આ વખતની ચૂંટણી પૂર્વે લખેલો અનુભવ ચૂંટણી દરમ્યાન થયે અંગે સાચો કથો છે એ તો હવે સર્વ-વિદિત વાત છે. આ દારણ્ય કડણા જ છે. આમ છતાં, ૧૯૫૧-૫૨ ની અને ૧૯૫૭ ની અને ચૂંટણીના અનુભવી મનદારો મને તેના પ્રયાસોથી અને મને તેના પ્રયાસો છતાં મને ત્યાં ધસઘાઈ જતા નથી—મને તેના પૈસા મળે, ને મને તેની મોટરમાં બેસીને મત આપવા જાય તોય મોતાના મનમાં કોઈ પણ કારણસર (અજગત, શાંતિ, કેમ, જૂથ સહિતનાં સંકુચિત કારણ પણ હજી તો ખરા જ) નહીં કોઈને જ મત આપી આપવાનું મોટે ભાગે કરે છે એ તો ખરું છે ને! અને શરૂઆતમાં મતદારો જોટલા પ્રમાણમાં બીજી ત્રીજી લાલચમાં ધસડાતા હતા તેનું પ્રમાણ્યુ ઓછું થઈને હવે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની વિશાળતર વફાદારી (વધની જતી વિસ્તારની) ધીમે ધીમે વ આકાર લઈ રહી છે—એવું ન કહી શકાય! દૂકમાં, લોકશાહી ધીમી ધીમી છતાં ચોક્કસ રીતે ઉપરથી નીચે ચૂંટી રહી છે—એવું 'ગામડાંની પલટાતી લોકશાહી સુગત'નો છેલ્લો એ પાંચ વરસ દરમ્યાન વીચતે અભ્યાસ કરનારા અહોના કેટલાક ગ્રામ્યાયક વિદ્વાનો પણ હવે સ્વીકારતા થયા છે અને એ વાત મને તો સાચી લાગે છે. અજગત, અને છે એવું કે, એક બાણુ-અમુક વર્ષ આ રીતે તૈયાર થઈ રહ્યો છે તે જ વખતે હજી ૧૯૫૨-૫૭ માં ચૂંટણીઓમાં નહિ ઘસડાયેલો વર્ગ, આ વખતે મુજરાતમાં વધુ રસાકસી હોવાને કારણે, ધસઘાઈ આવ્યો છે. આ વર્ગ પ્રમાણમાં લોકશાહી દૃષ્ટિએ અપકવ છે ને ચૂંટણી દરમ્યાન એવો દેખાયો પણ છે. આથી આશુ ચિત્ર—જરૂર વિકસતું ચિત્ર મૂકણું જતી જવું ન જોઈએ...

કૃષ્ણમેનન

બાઈ કિરીટ જોશીની એક મુજવણ છે : કૃષ્ણ મેનન અંગેની. કોઈ પણ જીવંત વ્યક્તિ વિશે અંતિમ અભિપ્રાયો આપી દેવા મુશ્કેલ છે. આખો જહાજો તો આવેલો અંદાજ કાઢી શકીએ તે મુશ્કેલ મને લાગે છે તે કહું—

• શ્રી. કૃષ્ણમેનનના વિચારો સમાજવાદી છે અને નહેરુ કરતાં એ દિશામાં વધુ હળેલા છે : સર્વ સાધારણ રીતે તેઓ રસિયાના વિશેષ તરફદાર છે, અને ચીનના વિરોધી (રશિયા અને ચીન બંને કમ્યુનિસ્ટ દેશો હોવા છતાં જાનેની નીતિરિતિ વચ્ચે હમણાં હમણાં થયેલા જ ઉગ્ર વિરોધ, જાણ્યો છે); તેમ રીતે તેઓ સામ્રાજ્યવાદના

છે કે, ઇપ'ઓ અને વ્યક્તિઓએ
ચૂટણી અંગે તટસ્થ રીતે લખવું
નોઈએ, આથી તમારા લેખનું
દહેરાઓ સિવાયનું પૃથક્કરણ
આજના 'સદેશ'માં મારા વિલા
અર્થાં એ દુકાનીને મુશ્કેલ છે
સાથે જ એ અભ્યાસીને પણ મત-
દારોને વિચાર બધુ આપશે
નિ પેટલીકરનાં વ મા
[શ્રી ધર્મર પેટલીકર]

*
તા. ૧૮-૨-૬૨

રોહી બાઈથી,

સાર્વત્રિક ચૂટણી નિમિત્તે
તમે પ્રસિદ્ધ કરેલી 'પૂર્તિ' વાંચી
ગયો. બધામ રાજકીય પક્ષોના
દહેરાની આલોચના સાથે તમે
જે તટસ્થ સમીક્ષા કરી છો એ
મૂંઝા, ખૂબ મૂંઝા. લોકો પક્ષની
રીતે વિચારે અને સમજાપૂર્વક
મતનાં કરે એ ગમે. આવાં મૂંઝા
શનો અને માહિતી પ્રસિદ્ધ થતી
રહેવી નોઈએ. તમે એ કામ એક
સમિતિ અભ્યાસીની નેમથી ક્યું
છો એ માટે મારાં અત્તરનાં
આશિર્વાદ

પણ ગામડાંમાં ફરતાં અને
ચૂટણીનું જે દર્શન થયું એથી તો
બારે રજ થયો. લોકો શાન, ગૌરવ,
કોમ, સર્ગસિન્ધુ, જૂથ, ગામડાં
-ફરેડની દૃષ્ટિએ વિચારે છે એ
રીતે મત આપવાનો પ્રચાર પણ
થાય. આમાં લોકોનું લોકશાહી
માનસ ફેલી રીતે ખીતે? તોજી
ચૂટણી પણ ગ્રામ વિસ્તારમાં તો
લેગશાહી પદ્ધતિએ થશે આ દારણ

કદર વિરોધી છે તેમાંય અમેરિકાના વિશેષ પરતું તેઓ મુખ્યત્વે આ
બધું છતાં રાષ્ટ્રવાદી છે—તેમની વફાદારી નહેરુ તરફની તો
અગ્રનિમ છે નહેરુનેય તેમની રાષ્ટ્રીય વફાદારી માટે લવનેશ ચંદ
જણાતી નથી અને પોતાની વિદેશ નીતિ સૌથી વધુ મક્કમ રીતે
વિદેશોમાં અને મુનોમાં રજૂ કરનારા તરીકે નહેરુને શ્રી મેનનથી વિશેષ
સારા કોઈ સાથી સાંપાથો જણાતો નથી એટલે કેટલીક વાર, આગળ
કથા તેવા મેનનના ઝોક-ઝુકાવ છતાં, નહેરુને મેનન અંગે એવી કશી
ચિંતા નથી નહેરુને ચિંતા એ છે કે દુનિયાના બીજા દેશોમાં અને
જે તેમ આ દેશમાં 'લશ્કરી જૂથ', 'સિવિલ સત્તા' (પાર્લામેન્ટ
પ્રધાનો વડાપ્રધાન, પ્રમુખ આદિ)થી ઉપરવટ જઈ સત્તા કમળે કાવાના
પ્રવાસો કરે તેવી કોઈ યુગ્મયશ રહેવા ન પામે આ જ વાત અમી
ધરીને બીજાઓ એવી દલીલ કરે છે કે, મેનન જ પોતાનું લશ્કરી જૂથ
જમાવો રહેલ છે—'નહેરુ પછી શું?'—એવી મેનન આજથી ગુપ્ત
તૈયારી કરી રહેલ છે 'નહેરુ પછી' દેશમાં અધાધૂધી થાય ત્યારે કોણ
શું નહિ કરે? કહેવું મુશ્કેલ છે પરંતુ બીજા બાણ આ દેશના કેઈ પણ
રાજ્યમાં મેનનને અનુસરનારું કોઈ આગવું—સ્વતંત્ર જૂથ દેખાતું
નથી એટલે કેવળ લશ્કરમાં તેનું જૂથ જીલું કરનાનો ભય (તેમ નહેરુની વ
નજર બહાર રહે તેવા) પ્રમાણમાં અલ્પ મણાય આ બધા છતાં,
એક બાણ, મેનન વિશે વિશાળ ધારણે ઘણી બધી આશંકાઓ પ્રવેશે છે
એ હકીકત છે, તો બીજા ત્રાજૂ કો-એસી મિન-કો-એસી જુથોના ટેકાવાળા
કિપાલાનીજની સાથે નહેરુ-પાર્ટન-ચોક્કાલ અને કેપ્ટનિરંદોનો ગોરાર
ટોકા મળતાં મેનન જ વિજયી નીવડયા—તે અસાધારણ મોડી
બહુમતીથી—આ પણ એટલી જ સચોટ નક્ક અને સ્પષ્ટ હકીકત નથી કે

આધુનિક કવિતા !

આધુનિક કાવ્યો વિશે શ્રી ફિરીટ જોરીએ લખ્યું લગભગ
તેવી, સપાહની અને બીજા એવા અનેકની, સ્થિતિ હશે જ પર-
લેખકની જેમ હું વ એ સમજવા માટે ટેવ પાડી રહ્યો છું આધુનિક
કાવ્યો, આધુનિક કવિતા અંગે આપણે સૌ આવી ટેવ પાડી શકીએ તો
તેને મહાન આવવાની વધુ અનુરૂપતા રહેશે, અને એમાં જે ફેરવ, ફરો-
તેને મુજબાવાનું એટલું જોણુ જનશે બીજા બાણ એવું જે મોદાપણે-
નકલીપણું હશે તેવ, પ્રગટ થયા કરે તો જ, મહાર આવનાં નદરફે,
જશે સાચી વાત તો એ છે કે, કોઈ પણ વાદ સિદ્ધાન્ત, વા કંતાસ્ત્રેય,
ગીઝાયાનું રૂદ જની જાવ ત્યારે તેની સામે પ્રત્યાષાત પ્રગટે—પ્રગટવો
નોઈએ જ આ પ્રત્યાષાત હમેશા સરૂઆતથી જ, સ્વરથ અને સુરેખ
ન પણ હોય -- મોટે ભાગે નરી હોતો. એને પણ સ્વસ્થતા અને
પકવતા પ્રત કરતાં સમય નોઈએ છે, અને એ 'પરિપક્વ અને ત્યાગ

કેવળ નથી ! આને કઈ ઉપાય
જડે છે ખરા ?

—પીનામરના વં. ચા.

[શ્રી પીનામર પટેલ]

*

તા. ૨૨-૨-૬૨

રનેદી બાઇઓ,

આ વખતનો અંક (જપાની
નવલકથા-ચર્ચા વિશેષ) મળ્યો.
આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યને યુજ્જ્વલતામાં
લાવવામાં તમે સાથે જ પાયાનું
કામ કરી રહ્યા છો. સમગ્રાલીને
દાશે એવું પુરું મૂલ્યાંકન બાંધે
જ થઈ શકે, એમ છતાં બે નિઃશંક
રીતે કહી શકાય એમ છે કે યુજ્જ્વ
તેમ જ ધપતા એ બંને દૃષ્ટિએ
આ ક્ષેત્રમાં તમારું યુજ્જ્વલતાને
જડ મૂલ્યવાન અર્પણ છે.

તિ. ઓશ્વામાઈના સુપ્રેમ

[ઓશ્વામાઈ દેસાઈ : રનેદરશિમ]

તા. ૧૪-૪-૬૧

શ્રીયુગ...

વિશ્વમાનવ દિમાસિક વાંચના
પૃષ્ઠી મન જે તાજગી અનુભવે છે
તે શબ્દોમાં નથી ઉતારી શકે.
પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે
અમારી પાસે કંઈક કરી છૂટવાની
અવકાશ 'માનવ' રાખે છે, તેની
પ્રતીપત્તિ છે... કુળજનનના
વિચારો આચરણ અને એમની
સમી જે વાદ-પ્રતિવાદ થાય છે
તેની ઉપર પ્રકાશ પાડી ભમણાનું
નિર્સંતન કરો ! X-X આધુનિક
કાળો સમયના નથી અને 'કલા-
ને' સમયનું છે તો એ એમ જાણે

સુધીમાં તો, તેની સાથે જ વળાંક નૂન વિચાર-વાદ-સ્વરૂપ-પ્રકાર
એના થવા મળે છે. મૂળ વાત એ છે કે વિકાસની આ સદૃશ પ્રક્રિયા
છે. એટલે દરેક તબક્કે નૂન રૂપે—આધુનિકરૂપે આગળ આવનાર
જળ-તત્ત્વ-સ્વરૂપ પોતાની અગ્રાહ પેઢીની ઉપેક્ષા-ભક્ષના ન કરે, પોતે
એના ખબર ચઢી—એના પ્રાપ્તિ જ 'આગળ' જઈ શક્યા છે એ
સમજે; અને બીજી બાજુ, આ રીતે 'આગળ' જવાનો અધિકાર—
જદેકે સહજ વ્યાપાર સમગ્ર સ્વીકારીને, જૂની પેઢી નવાગ-ગુકને
સમજવાની ટેવ પાડતો આવકારે; વારસામાં મળેલું જે-કાંઈ 'દેવન'
આ રીતે જ આગળ વધે, તો જ સમાજની અને વ્યક્તિની તંદુરસ્તી
જળવાઈ રહે.

લોકશાહીની સમસ્યા

* શ્રી બાલુભાઈ જડે, 'પરમાણુ યુગમાં લોકશાહીની સમસ્યા'
વાંચીને મદત્તના અનેક સવાલો પૂછી નાખ્યા; એ બધાનો ઉત્તર તો
અહીં ટૂંકમાં સી રીતે આપી શકાય ! તેઓ પોતે જ એક ખીટ કાઢી કતા
છે—લોકસેવાની અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે—એટલે રાજ્ય,
પંચાયતો અને સહકારી મંડળોએ આદિ સંસ્થાઓ આપણી લોકશાહીને
મુદ્દક કરવામાં, નેના એ અને પ્રભામાં જરૂરી ચુલ્લો પેદા કરવામાં શો
કાળો આપી શકે છે તેના જલુકાર પણ છે જ... બીજા દેશો અને
યુગોની પ્રગતિ અંગે 'વિશ્વમાનવ'માં અચારનવાર સખાણો આવે છે તે
વધુ આગળ રહેશે. પરંતુ હું તો, જેઓ આ લેખ આટલી કાળજીથી
વચી મયા લેખ, તેમના બધામાં એમના જ એક મદત્તનો મુદ્દો
લાવવા માગુ છું—મદાન ઇતિહાસવેત્તા ટાંચ-ખી, અંતે તો (પા. ૩૧),
એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે, 'કદાચ એવું જ બને કે આમજનતા
વળી આગળ ઉપર જાયે તો પ્રકારનો સ્વ-શાસનના આદર્શથી
વિરોધી એક પણ લે...તે એવું માનીને કે પ્રભાનું દિન અસરકારક
રીતે સાચવવાનું આપણુદ-નોકરશાહી દ્વારા જ વિશેષ રીતે થઈ
શકે...' એમ કહીને તેઓ સ્વલ્પ કરે છે કે, 'આજના યુગમાં તો, એક
બાજુ પરમાણુ યુદ્ધના બપોને કાલે તથા બીજી બાજુ સામાજિક
અસમાનતા વરદાન યુદ્ધબને કારણે, આ પ્રકારની કેન્દ્રિત સત્તાધારી
નોકરશાહીના સ્વરૂપવાળી વિશ્વસરકારનો વિકાસ વધુ શક્ય જણાય છે.'
ટૂંકમાં, ટાંચ-ખી 'પ્રભા તરફી આપણુદ-નોકરશાહી'નો વિશેષ શક્ય
રાદ જુલે છે ! અને તે, એ વાત સ્વીકારીને કે, 'આ દુનિયામાં દરેક
વસ્તુની દિમત ચુકવવી જ પડે છે; અને આજના પરમાણુ યુગમાં લોક-
શાહીને માટે અને કારે દિમત ચુકવ્યા વિના છૂટકો જ નથી.'

આ વિધાન વાંચું ત્યારે જ મેં એક અનુભવી હતી, અને
બાઈનાર કરતી વખતે તથા અત્યારે અહીં ઉતારતી વખતે મેં એ એક

વિશ્વમાનવ : માર્ચ-એપ્રિલ '૬૨]

છે આ તે શું ? કયા સમજવા
માટે તેવ પાડવી પડશે, નહીં ?
સિ દિરીટ જોરોના પ્રદ્યામ
(૭૫૪-૬૨૦)

તા ૨૩-૩-૬૨

બાકરી

‘વિશ્વમાનવ નો અનુ-રેષ’
અંક નેમ્ ૨ થો છુ તેમાં પરમા
લુપ્તમાં લોકશાહીની સમજા —
મુદર લેખ વાંચો સમજાયિત
પણ છે આણેમનના નાશમાં
સપડાવુ ન હોય તો જાને કેવા
પ્રકારની લોકશાહી તૈયાર કરવી
જોઈએ એ વાત મહત્વની જ
છે આજે જગતમાં લોકશાહિયિ
શુ છે, અને લોકશાહી કઈ કલાએ
છે તે તો તેમાં સ સરીતે જણાઈ
છે તેમાં લોકશાહી અને નેનાઓમાં
કયા ગુણોની અનિવર્ત્ય આવશ્ય
કતા છે તે પણ જરા નહુ છે
પરંતુ આવી લોકશાહિયિ, નેનાઓનાં
આવા ગુણો અને આવી લોકશાહી
ની તથાવી મટે શાં શાં પગનાં
લેવાવાં જોઈએ તે નવાવતુ પણ
આવશ્યક છે આમ કરવામાં ચાહુ
સરકારો શુ જામ લાગે ? કઈ
યોજનાઓ દ્વારા કયાં પગનાં લઈ
શકે ? અર્થ સરકારી સરચાઓ
સાર્વજનિક સરચાઓ, મહા

અદ્યય થઈ નથી લોકશાહી — શુદ્ધ સીધી લોકશાહી નહિ ને પ્રતિનિધિ
લોકશાહીય નહિ, પૂર્ણ લોકશાહી નહિ ને ક્રમિક (gradual) લોકશાહી પણ
નહિ ! સરક્ષિત લોકશાહી (guarded democracy) પણ નહિ ! લગભગ
ઉપકારક જૂથશાહી (benevolent autocracy) જેવું જ માર્ગ
દેવેના યુગમાં સકલ છે એમ કહાને, ટાલ-મોને જેનો-નેનો આપત
અથો છે શુ ? અલગત, જેમના હાથમાં વિશિષ્ટ અધિકારો મૂકવાની,
વાત છે તેમના ગુણો વિશે વિચારનાં આ રહે એને ‘કલ્યાણકારી જૂથશાહી’
(Welfarist oligopoly) જેવું કહી શકાય ? કે પછી કેટલીક વાર
ચિનોના કહે છે તેવું ? — રોકે પુખ્ત ઉમરના માણસ દીક મનમાં
સખ્યાતમક જનુમતિને રચાને ગુચુતમક શ્રેયતાના અપા પર
રચાયેલી ‘લોકશાહી’ સમાજરચના તો ટાલ-મોને અભિપ્રેત નહિ
હોય શુ ? ગમે તે હો, ‘સ્વશાસન’ તો નહિ જ ! કેમકે આજની
સ્વશાસન-પદ્ધતિએ અતિ તો કાઈ ને કાઈ પ્રકારની આપણુ સતા જ
બની જતી હોય છે — એના કરતાં આ ગુચુતમક, પ્રજાના ટેવવાળી
અને પ્રજાદિનકારી આપણુ-નોતરશાહી સારી જ !

— આપણે સોજે ટાલ-મોના આ વિચારો કસવા જરૂરી નથી શું !

આમાં કઈ રીતની અને કેટલે મુખી
યોજનાઓ કરી કામ કરી શકે ?
દેશદેશની પરિસ્થિતિ મુજબ યોજ-
નાઓ હોઈ શકે, છતાં મુને કેટલી
કહે સર્વસાધારણ રીતે ચઢ કરી
શકે ? વગેરે વિશે પ્રકાર પાડવો
જરૂરી લાગે છે ખાસ આપણે
ત્યાં પચામતો અને સદકારી
મહાગાઓ વગેરે શો ફાળો લાગતી
શકે તે વિચારીને લખાય તો સારું
નિ બહુમાઈના
શ્રી (ખાતુમાઈ બક - સલ્મને-
બળિયા)

૦ જે મિત્રોએ ‘વિશ્વ
માનવ’ને બિરહાવતું હૃદય
ભર્યું લખાણ લખ્યું છે તે
સૌના જવાબમાં ‘વિશ્વમાનવ’
હૃદય વધુ શ્રમ અને નિષ્ઠાથી
વધુ પરિણામદાયી કામ કર
વાની ખાત્રી આપી એ સૌ
મિત્રોનો આભાર માને છે

— સ પાઠક

પાતાળ નગરી

(સાદસકથા)

લે નિરીક્ષ ગણાના

૨ ૩૦૦

ટારજન ગ્રેણી

મૂળ લેખક એડગર રાઈસ મોરો

... ની શાંતિ ના (સત્ય)

(૧) ટારજનની મિતાપ ૨ ૪૦૦

(૨) ટારજનની હકૂમત ૨ ૪૦૦

(૩) ટારજન અને એમિલા ૨ ૪૦૫

(૪) હીરા-મોલીની ટાપુ ૨

(૫) ગુપ્ત સુંદરી ૨ ૪૦૫

[વિશ્વમાનવ માર્ચ-એપ્રિલ '૬૨

આવો- | સંક્ષિપ્ત પંડ્યા

જ્વાળામુખી પ્વનિતલો ભજૂકપો; ખપેર
ઝોમે ચહેલ ઉચકાઈ મઈજ આખી;
જોડીખડે ચઢી મઈ નજની ચ પાર-
ઝેવા હંધ્યા રજકલો, ધરજોખ આરે
પારેવાની મૂરતી રહી વામદૂક્ષી !
જીધો પિરામિડ થયો તરતો હવામાં
એન્જનની ઝિલસલનો, નજ-સોમટા શો.
-દોડી ગયા જલદ સો વનગણ પૂઠે.

હું જોણી શો વિધો મયો રવિની પછોતો
ને કિતિજો મીથુ-દિવાલ સગી દળી ગી.
અસ્તિત્વનું સકલ વહેલુ પ્રચંડ વેગે
દોડી મધું ત્વજ મને; અવગ્રહ કું ચે.

આવો બધા સજીવ ને મૃત તારલાઓ !
આવો અસલ ગીત સરે થવામાં.

નભ હું ! | સંક્ષિપ્ત પંડ્યા

નિરુભ નહું હું ! તને નિરખી આજ એવું થતું
સમક્ષ ભલે ખેસીને મધુર નૈયમ પીધા હું !
નવો નૈયમ જોઈ ના અડળ ક્યાં ચ હું વાવરું;
અધિ નિર્મીમ ! આજ આ મન તને વ પામી જતું.

સવાર ધૂણી ચે મૂંઝવો નયન-જોખડે ઠેકા
રેવાળી જલ-વાદળી પર, રસેલ તોજે કૂંગા;
પાંચ પર રંગના ચંદો કુલોતી મહેફિલમાં
ધૂટેલ ફૂરને જરા મથુગણી, બહેકી જવા.

નિર્મીમન : મર્ચ-એપ્રિલ '૬૨]

અને કિતિજથી જોડી જલદોરી વજારાર કે-
પહેલું રિમત જાતનું ફટકું ન ફટકું જોધારમાં
મથુ જ અટવાઈ, રંગ-રમણ ન ખીની દહી
ચકુદિશ રહી જોંસી નજરને તમસ છાકે.
ફરીથી નજ જીવડ્યાં, કિતિજ મારી ખૂંચી મઈ !
પ્રજ્ઞાત નિલીમામદો નજર મારી ફૂંચી મઈ !

?... ખાતર | સંક્ષિપ્ત પંડ્યા

અરે, હલમલે જુઓ જીકરડો તમિલે વિટંચો !
કઈક નમતારસા મરડના જોડે આગસ
કુમાઈ નિજ દાડપિજર વિરો જ; કે પ્રત્ય
ધીરથી નિજ ત્યાસપત્તી વિખરેસ શોધી રહ્યું.
કુંવારી ધરતીતલે કણીલે દળ્યાં દીપકાં,
મળી ન કનરાની છાંય પલ જોમને આંસુની;
પ્રવેશો લવ ના ચકે કિનર વાપુની દહેરખી;
રહી દિવસ આયડી અવગતે, જોડે આનિવા.
નિશા-પરી જિનારતી પ્રતિ પ્રજ્ઞાત જો ચીરર
ચઢે કુનિતણી લીલી નજરપે ત્વચાનાં સ્તર;
કળામ અવ રંગ ના મૂળગણે અશો વિરર !
રહી સમગળી જોડાં દર જનારા અઘાતમાં.
જરાક ખમી આવ, ચાંત મઈ તે જશે આખર,
મનુજ-કુચ કચારીમાં અદકું આથી કે ખાતર ! !

પ્રિયે, ચાલો પાછાં | ઉશનસ

પ્રિયે, ચાલો પાછાં પરિચય વિનાનાં પ્રથમ ચાં
અઅવધાં યં જોએ પરિચય વિનાની બીડ મદાં
જળી જોએ થોડો અતીન 'અમ' તે મૂંડી જ અઈ
પળી જોએ જાવિ તરફ જૂંસી આ સપ્ત પગલી.

તમેને ના ફાવી સુખ પ્રીત, ખરું? તો પડી રહી,
 ન ફાવે એ કોને—અશું કશુંક મારી પ્રેત મહીં.
 નિયો તો આ ગીતો, સપન, સ્વપ્નનો સૌ પરત લો,
 તમારે હાથે આ અધર પથથી ચૂટી રિપત લો,
 જરી ના ખંચાશો—વચ્ચે સુખ બલે લો ઉતરી
 તમારે તો એવું પરત કશું દેવાતું જ નથી!
 સુખી બહાગી હો પરમ કશું માડું લીધું નથી!

હતાં તેવાં પાછાં પરિચય વિનાનાં પ્રથમશાં
 હવે આવો સામા સુખપથ...

નહીં હે પ્રિય, નહીં,
 ન આવો; હું આજી વગર તમને નહીં મડું રહી.

નિશીથે જ્યાં | જગદીશ ત્રિવેદી
 સવારે જ્યાં મૂકું કદમ ધરતી ખ્હાર, ઉર તો
 જતું એચાતું શું પરિચય થતો ના પ્રથમ હો—
 શિશુનાં સોનેરી સ્વપ્નમય ધેધૂર દગ ને
 જોડેની સૃષ્ટિનાં જરોકે જીવંતનાં લોચન તથો!—

કપડો જોડે જીવે ખમ ખમ આખરું છુપવવા
 પ્રસારી પાંખો, તો કપડોકે તરુડાળેથી તરતા
 સરે ધીમા ધીમા સ્વર મધુર, ને કપાંક ધનકે
 ધરાદેવું પુષ્પે, મનુજબલિ મત જીજળે!

—અને આ સૌનીયે પૂંકળ ખસ વરોળ સરખું
 કરે ધૂમ્પા ઢેધું મન હો મન હું તો ખૂબી રહું—
 અદીકાં ઝખેલાં મનન અડનાં સિદ્ધિશિખરો
 બધાંયે આજ તો દિવસ ઢળતાં પાંચ પકરી!
 નિશીથે જ્યાં મારું ચરણ સુખ એ પંચ મજલી
 હવેલી—સોપાનો: હલ્લ ફસડાઈ જ પડતું!

તા. ૨૪-૪-૬૨

| જગદીશ ત્રિવેદી

ધડીક અહીં ચોખીને નગરમીડ-ઝાલાહલ
 તથા અતય પુંજને વિકલ ચિત્ત ફેફસોતો
 રહું હું મથી શોધનો: કવન લુપ્ત કર્યાં માદરો?
 પરંતુ દગ જેમ જેમ જઈ ફેંદતો તેમ તો
 અનેક કલપાઈ રહે ઉપર કંઠકાલાહલો!
 જર્ણય ચગદાઈ હું જ અહીં આખરે આમ તો!

અને દગ મધી રહું સરકી એક બાજુ, લહું
 નિર્તાત નમણું કશું જીવંતું અદા સાજનું
 સુખધમ્ય પુખ્ત ને જરોકે ઘેન બારે દગી
 નિદાણું તપ્પીં તો સદ્ગત બાકે બળો સુખ શો
 કરે પડતું મૂકના નગથી; ચત્તના સાગરે
 પ્રયંત પણ ત્યાં તરંગ કચઢો એક એવો જીઠયો
 કશું ન અવશેષ, માત્ર અહીં શિર્ષ પે ધૂમતું
 રહે દગથી જોડીને સમડી શું હવામાં કશું!
 ૧૮-૪-૧૯૬૨

વિદાય વેળા | સ્વપ્નસ્થ

આ સપ્ના ઉતરી ઉઠાસ,
 હરતો સૃષ્ટિ તથો ઉદ્ધાસ

નહિં છડાં, ન અદ્યુત રગ,
 અધકારમાં લુપ્ત થનાં આ વલ્લભનાં ઝૂંકે,
 તેમાં 'કા-કા' કરે કલહરત કાકપક્ષીનાં વૃંદ
 હજીનાં જગન તથો ઉમંગ —કિન્તુ આ સપ્ના

શાં ઉપા લાભીમા એનન?
 જ્યાં રોમ રોમ અમી સેચન!
 નયન મિતન પ્રકટાવે પલપન
 ઉર સદગ્ય પ્રેમનાં સ્પંદન! —કિન્તુ આ સપ્ના

શાં મપ્પાનામિ દહન?
 કમરેત-અમરેત તન ને મત.
 કારમી કસોડીઓ ને કંદન—
 તો ચે હર્ષ : અદો આ જીવન! —કિન્તુ આ સપ્ના

ને શી આ સાપવેળા,
 આ અસ્તમસ્ત સહુ ડેરા—
 પડ્યા: 'બધ' જીવનના ફેરા! —કિન્તુ આ સપ્ના
 ત્યાં જંકિમ બીજ રેખા ચમકો,
 ને જાગે તારકનાં દલ,
 રચો રાસ ને વૃપ્ત કમકો,
 હો વિદાય ઉત્સવની પવ!
 ૧૪/૧૫-૩-૬૨

[વિશ્વમાનવ : પાશ્વ-એપ્રિલ '૬૨]

વસ્તી, યુદ્ધ અને વિશ્વઐક્ય | આરનોલ્ડ હોયન્ઝ

વસ્તીનો સવાલ, અલગતા, નવો નથી—યુદ્ધ અને યુદ્ધાભીની સંરથા કરતાં થ વધુ પુરાણો છે. આ બધાં સંસ્કૃતિનાં સમવવસ્ક છે. માનવસંગઠન સંસ્કૃતિની કક્ષાએ પહોંચ્યું તે પૂર્વે યુદ્ધાભી વા યુદ્ધને રથાન ન હતું. વસ્તીનો સવાલ એથી ઊંઘટો જ છે. એ તો માનવ-જન જેટલો જૂનો છે. આજે એમાં જે નવીનતા છે તે એ છે કે, તાજેતરમાં તે માનવ જનની પોતાની જવાજ-દારી બની ગઈ છે. અને એથી એણે આપણું લક્ષ્ય ખેંચવા માંડ્યું છે.

હમણાં સુધી, માનવજન પાસે પોતાના માનવીય વિચારો અને આરોશીને અનુરૂપ માનવ સંજ્ઞાનું નિર્ધારણ કરવાની શક્તિ ન હતી. આપણે માનવીઓ આ સંજ્ઞામાં પેદા થનાર પ્રત્યેક માનવીનું નિરપેક્ષ મૂલ્ય અંકિત કર્યું છે. આપણી દૃષ્ટિએ તેનું (અંકિત વા પુરુષનું) અર્થિત તરીકે મદત્ત છે; અને આપણે માટે તો જેમના દ્વારા માનવ જન સંગઠિત રૂપે પ્રગટ થયેલી છે તે અર્થિતિઓને વૈયક્તિક રીતે સાડું જીવન જીવવાની તક મળે તેમાં જ માનવ જનનું મદત્ત અને તેની સાથે કતા છે. માનવીએ રહેલા મૂલ્યોનાં તરાજીએ પ્રત્યેક અર્થિત અનર્ત, મૂલ્યવાન આત્મા છે; એ કોઈ કેવળ જુદી જુદી ઉપજાતિઓ (species) તો એક નાશવંત નમૂનો નથી. પૃથ્વી પર તો, તેની અપરંપાર ઉપજાતિઓને ઉદા-ઉત્તરો જેમ વાપરવાની વસ્તુ જ માને છે; અને કુદરત આ પૃથ્વી ઉપરની ઉદારો, સસલા અને અજીવની સંજ્ઞાને કાપીમાં રાખવા માટે જે વસ્તુઓ લે છે, તે

જ માણે દ્વારા તે આ પૃથ્વી પરની માનવવસ્તીનું નિયંત્રણ કરી રહી છે; અને હજી હમણાં સુધી તો, માનવ જાતે એની તરફ અસહાય બની જોઈ રહેલું પડ્યું છે. માણસ કુદરત ઉપર છોડી દે તો, કુદરતની પાસે તો આ એક અને એકમાત્ર પદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિ અમાનુષી રીતે દુર્બંધી અને નહોર છે. કુદરત ઉપ-જાતિઓના નમુનાઓનો વિપુલ પ્રમાણમાં નાશ પામવા દે છે; પરિણામે કુદરતી રીતે તેમનો જીવન-મુખ પૂરો થાય તે પૂર્વે જ તે ઉપજાતિઓ અદશ્ય થઈ જાય છે.

એક બાજુ, ઉદારની જેમ અમુક દહ સુધી માનવ જાતની વંશરુદ્ધિ થવા હઈ, વળી તેને નિયંત્રિત કરવા માટે કુદરત પાસે ત્રણ જીવસૈન્ય લાગે છે: કુદરત, રામચાળો, અને યુદ્ધ. આ ત્રણમાંથી યુદ્ધ એ તો માનવીની વિનિયમિત કુદરતને જાણેલું સાધન છે.

કુદરત પાસે ઉપજાતિઓના નિર્દામણ-ઉચ્છેદનની અનેક પદ્ધતિઓમાંની એક પદ્ધતિ એ છે કે તે જુદી જુદી જાતની ઉપજાતિઓનો ઉપયોગ પરપરને શિકાર કરવા માટે કરે છે. પરંતુ આદિ પશ્ચિમયુગના માનવીએ પોતે વાધ અને સિદ્ધાંતો શિકાર કરવાનું કીર્તી લક્ષ્યને કુદરતને થાપ આપી; અને એ પછી, કુદરતે જેનો વિચાર કર્યો ન હતો, અને કદાચ માનવીની જુદી વિન જેનો પોષાના કરવાનું કુદરત માટે અસહ્ય બન્યું હોત, તેવું જ કંઈ વિચારીને માનવી પોતે જ કુદરતના હાથમાં વિનુ રૂપે રખી ગયો | માનવીએ પરપર માનવસંહારની યુદ્ધભેરી-શાધી કાઢીને તથા તેનું વધુ ને વધુ ખૂની

રીતે સયોજન કરીને પોતાના જ શિકારની કળા પોતાને શિખવાડી માનવી સિદ્ધ થા વાધ કરતાં શિકારનું વધુ કામેન પ્રાપ્તી છે તે રોગના જીવાણુ કરતાં ય વધુ કામેન છે. એટલે, માનવ-મનાવટનું શસ્ત્ર—યુદ્ધ તો કુદરતને માટે ‘આત્માસક પારિતોષિક’ બની ગયું છે। બદલે, માનવીના કૌશલ્યે કુદરત પાસેથી, એક પછી એક છીનવી લીધેલાં એવાં જાત-નવાનવટનાં બે રાજ્યો યુગ્માવી દીધાનું જાણે તેને વળગર મળી ગયું છે। આદિ પથ્થર યુગમાં જ આપણી જાતને વાધ અને સિદ્ધતા શિકારમાંથી બચાવી લઈને કુદરતના સહારકે હાથને આપણે આપણા પૂરતા યજમાવી દીધા છે અને આજનો યુગમાં રોગનાં જીવાણુઓના શિકારમાંથી આપણી જાતને બચાવી લઈને આપણે તેના હાથ રોગી દીધા છે કુદરત ઉપરનો માનવીનો આ બીજો વિજય પ્રયત્ન કરનાં સવિશેષ નેધિપાત છે, કેમકે એ વિશેષ કુસાધ્ય છે આમ છતાં, યુદ્ધદારા આપણે પોતે જ કુદરતનું (માનવ સહારત) કામ સ્નેહાએ કરી રહ્યા છીએ—કદાચ કુદરત પોતે માનવીની સહાય વિના કરી શકી હોત તેના કરતાં ય અધિક અસરકારક રીતે હજી આપણે માનવસંજિત યુદ્ધસરચા ટકાવી રહ્યા છીએ।

આજે આપણે રોગચાળાને કારણે થતાં અકાળ મૃત્યુમાંથી બંધે અશે ઊંચરી ગયા છીએ, તેના જ અનુસંધાનમાં ધારો કે આપણે યુદ્ધદારા મૃત્યુ અને સહારમાંથી ઊંચરી જઈશું, એવી મારી બાવિ-માન્યતા સાચી પડે એમ્હે જો આપણે કુદરત ઉપરના એવા વિજયમાં સફળ થઈએ, તો માનવીનાં જન્મ અને મૃત્યુની વચ્ચેની કુદરતી સમ દ્રવ્યાને આપણે સદતર ઊંધીચતી કરી નાખી હશે જ જો કે આપણા જીવનકાળ દરમ્યાન જ, આપણે બંને યુદ્ધો કર્યા છે, છતાં આ દરમ્યાન જ, રોગોના કારણે થતાં અકાળ મૃત્યુનાં બારણુંને હાંવ્ય કરવામાં આપણે તાજેતરમાં સારી એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છીએ, આને પરિણામે માનવવસ્તી કૂંદે ને જૂમકે અતિ ઝડપે વધતી થઈ છે નિરોધાત્મક ઔરધિ (preventive medicine)ની દિશામાં કરેલાં આપણાં વર્તમાન વૈદ્યાનિક સંશોધનો, તથા આ સંશોધનો

દાસ જાહેર આરોગ્યની બાબતમાં સુધારા થઈ શકે માટે જરૂરી વર્તમાન વહીવટી તંત્રો—આ • કુદરતની કામગીરી ઉપર માનવીય હેતુઓ લાદવા આપણા સમાજમાં માનવજાતના મોટામાં મો વિજયો છે પરંતુ આ વિજયોને જ કારણે પરિસ્થિતિ એવી ઊભી થઈ છે કે, કુદરત ઉપરના પૂર્ણ વિજય માટે આપણે આ આંશિક વિજયનો પૂરો લાભ ઉઠાડીએ તે પૂર્વ જ, આપણે માટે આગળ વધવું મુશ્કે બની ગયું છે। આ પૃથ્વીના મહા ઉપરની માનવસ્તીને નિયંત્રિત કરવાની કુદરતની પદ્ધતિને સ્થા માનવ-તજીન શોધી કાઢવામાં આપણને આશિ વિજય પ્રાપ્ત થયો છે, પણ એથી જ તો આપણે આપણી જાતને એક એવી પસંદગી સામે હોવાને ખાંડી દીધી છે કે, જે હવે ટાળી શકાય એમ નથી કુદરત ઉપરના આ હોનના વિજયને પૂર્ણ કરવા સારું આપણે માનવ-જન્મ પ્રમાણ ઉપર કાબુ મેળવવાની પસંદગી કરવી રહે છે તાત્પર્ય છે, માનવ-કાર્ય પરિણામે મૃત્યુ-પ્રમાણ એકાવાનીરી હદે ધરી ગયું હોઈ, જન્મપ્રમાણ અને મૃત્યુપ્રમાણ વચ્ચેનું સંતુલન પાછું લાવવા માટે જરૂરી પ્રમાણમાં ધરાવાપૂર્વ જન્મપ્રમાણ સર્જાદિત રીતે પટાડીએ, નહિ તો પછી કુદરત ઉપરનો આપણો આંશિક વિજય અદ્યાર બનવાનો એટલું જ નહિ માનવ-જાતનું અસ્તિત્વ પણ અન્યાય બનવાનું।

કુદરતની લીલા વધુમાં વધુ જન્મ પ્રમાણ મહા રાખવાની હોય છે, કેમકે મૃત્યુ પ્રમાણ પણ વધુમાં વધુ ચાલુ રાખવાનું તે કરે છે પરંતુ હવે આપણે માનવ-કર્મ દાસ મૃત્યુ-પ્રમાણ ધરાડી નાખ્યું છે, એટલે જ્યાં લગી જન્મ અને મૃત્યુના પ્રમાણ વચ્ચેની સંતુલતા યુન સ્થાપિત કરી ન શકીએ ત્યાં લગી પૃથ્વીના મહા ઉપરની માનવ-વસ્તી વધે જ જવાનો। એક વાત નિશ્ચિત છે કે વહેનાં યા મોડાં સંતુલન પાછી રચપાશે જ. આ પૃથ્વીના મહા પરની ઝોઈ પણ ઉપજાતિએ પોતાની વસ્તી, અનત રીતે વધારી નથી અને કદિન એમ કરી શકે નહિ આ મહા ઉપર જીવના સજનમાં ખપ લાગે તેવી સામયોનો નથી

મર્મોદિત છે. આથી ઉપજાવેલા પ્રતિનિધિઓ પોતાની સમગ્ર પ્રયાસોથી પોતાની સંખ્યા અર્થાત્ રાખી, ન કહે, ત્યારે તેની વૃદ્ધિને આધાર હમેશાં બાલ-બળો ઉપર રહેતો હોય છે. જિન-આનવ ઉપજાવતી પોતાના પ્રવાસથી પોતાની સંખ્યા મર્મોદિત રાખી રાકવા અસંમર્થ હોય છે. આથી કાં તો કુદરત અથવા તો માનવી દ્વારા એમની સંખ્યાની મર્યાદા રખાવી જાય છે. માનવ જાતની સંખ્યાને પણ અર્થાત્ રક્ષા વિના છૂટકા નથી; પરંતુ આપણે માનવ-પ્રાણી હોઈને, કુદરત ઉપર તેનો નિર્ણય ઊભરતો બદલે બલે જ તેનો ઉદ્દેશ લાવવાની અનન્ય રિચિનમાં છીએ.

હજી આપણે આ પસંદગી કરવાની બાકી છે. આ પસંદગી જ આપણા ભાવિના શુભ અને અશુભની નિર્ણયક બનવાની છે. માને કે આપણે રોગદાસ થતાં મૃત્યુનું પ્રમાણ ઓછું કરવાના આજ સુધી સફળ થયેલા માર્ગને વળગી રહેઈ છીએ; અને માને કે આપણે સુદ દાસ થતાં મૌનવસંહારનેય નાશ કરવા કટિબદ્ધ થઈ છીએ; અને માને કે આ બંને કરતાં વિશેષ અપરી સિદ્ધિ—આપણા જન્મ પ્રમાણને મર્મોદિત રાખવાની સિદ્ધિ પણ હાસલ કરી લઈએ છીએ. અમનના આ સિદ્ધિ ધણી જ અપરી છે. એકે, સારકાશ વગેરેના કારોથી જ એ સિદ્ધિ થઈ શકે એમ નથી, એનો આધાર તો લાખો પતિઓ અને પત્નીઓના વ્યક્તિગત નિર્ણયો ઉપર જ છે. અને બાળકોની અમાદાના આ નિર્ણયનું કામ પુત્રિ-પત્નીઓ ઉપર દગાણ લાવીને થઈ શકે નહિ. એ તો સિદ્ધિ પણ અને અતપૂર્વકની સમ્રાજવટથી જ શક્ય બને; અને એને લગિા સમય, લાગવાનો. પરંતુ માની લોકો, આપણે, જિજ્ઞાસુ, મદદથી, સિદ્ધિ, સમ-ઉત્પાદન અમુક હદ સુધી વધારી શકીશું ને સમયને છતવામાં સફળ થઈશું; અને માની લોકો, આ રસ્તે આપણા પ્રહ (પૃથ્વી)ની માનવ સંખ્યાનું સંપૂર્ણ નિયંત્રણ આપણા પોતાના હાથમાં લઈ શકીશું. એ આનું બની શકે તો, માનવજીવન કેવું હોવું એઈએ એને એજેના આપણા આદર્શોને વ્યવહાર મુજબ આપવાની નવી શક્યતા પણ કોપડી જશે—આ સંદિર્ભા જન્મ લેનાર પ્રત્યેક નવાનુંતુક માનવને

માનવમૂલ્યની દૃષ્ટિએ શુભ જીવન જીવવા માટેની મોટામાં મોટી શક્ય તક આપણે પૂરી માડી શકીશું.) આપણા માનવોમ દર્પિ મિંદુથી જોતાં પૃથ્વી પરની માનવવસ્તીના નિયંત્રણની આ પદ્ધતિ અર્થભરપૂર બનશે, કેમકે એનો અર્થ એ કે, આ સંદિર્ભા આપણામાં, આવેશ પ્રત્યેક માનવને, તે માનવી હોવાને જ શરણે આપણે અનંત મૂલ્યવાન લેખતા હોઈશું. કુદરતની પદ્ધતિમાં તો તેનું સ્થાન મૂલ્યવાન ઉપજાવતીના મૂલ્ય-રહિત સંખ્યાક જોઈશું જ છે. પરંતુ આપણા હાથે એનું વર્તન નહિ જ શક્ય બને.

અને હવે આપણે આપણી સામેના વિકલ્પ-માર્ગને વિચાર કરીએ. જે આપણે જન્મ પ્રમાણની બાબતમાં નિર્ણય કુદરત ઉપર જ છોડી દઈએ—મોટા ભાગના દેશોમાં આને આપણે એ જ કરી રહ્યા છીએ—તો પછી અન્ય ઉત્પાદનની બાબતમાં વિજ્ઞાનની ગમે તેટલી મોટી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછીય, આપણે આપણા ‘કયામત’નો દિન પાછો ઠેલી શકીશું નહિ; વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓથી થોડોક સુલતવી રાખી શકીશું, પરંતુ બહુ લાંબા સમય તો નહિ જ. કુદરત સામે—આશ્વત્ઠ ઝીંક્યા વિના નહિ રહે, અને એ વિજયી જ હોવાનો. કેમકે કુદરતના ભાષામાં હજી એક મારક અસ્ત્ર પડેલું જ છે—જે માનવી એની પાસેથી છીનવી નહિ શકે અને એ છે દુષ્કાળનું અસ્ત્ર. જે જન્મ પ્રમાણની બાબતમાં આપણે કુદરતના જ હાથમાં નિર્ણય છોડી દઈશું તો એક એવો સંમર્થ આવશે જ જ્યારે તે આપણા ઉપર દુષ્કાળનું આક્રમણ કર્યા વિના નહિ રહે, અને દુષ્કાળ પોતાની પાછળ રોગચાળો અને સુદને લઈ આવ્યા વિના નહિ રહે.

માનવી હજી પરમાણુયુગની પહેલાંના સમયમાં જીવતો હોત તો આપણે પરાજય તેને પોતાને માટે અને તેના માનવીય આદર્શો અને હેતુઓ માટે

અસહ્ય ન્યો હોત પરંતુ પૃથ્વીની માનવ સંખ્યાના નિયંત્રણની આગતમાં અરધા નિર્ણય આપણે એના ઉપર લાદી શક્યા હોએ ત્યાં નાદ, ફરી એનું નિયંત્રણ કુદરતના હાથમાં, તેની જ પદ્ધતિએ કરવા દેવાનું પણ પશુ, આપણે સદન જ નહિ કરી શકીએ એ રીતે તો આપણે આપણી જાતને ઉત્તર અને સસલાની રિધતિએ ઉતારી પાડવાનું જ કરીશું આપણા મિનમાનવીય સદ-આણીઓની ઉત્પત્તિ અને સહાર—અને અદ્યક મેળી સંખ્યામાં ફરત કરતી આવી છે—કુદરતની આ ઉગ્ર પદ્ધતિથી એાછી નહોત અને એાછી કુબંધી પદ્ધતિ અમનમાં મૂકવાની શક્તિ તેમનો પાસે હોતી નથી પરંતુ આ પંખાણુયુગમાં તો આવું કાવિય પણ માનવ જાત માટે સકય રહેવાનું નથી કેમકે કુષ્કાળને આતે જે પ્રકારનું યુદ્ધ ફાળી નીકળશે તે પુરાણયુગી તીવ્રકાયકનું અથવા બંદક-તોપનું યુદ્ધ નહિ હોય, એ તો અણુશક્તિનું સર્વનાશી યુદ્ધ હશે એટલે જ તો આપણી સામેની પસંદગી એ છે જા તો આપણે આપણા જન્મ પ્રમાણનું માનવીય અને માનવતાપૂર્ણ નિયંત્રણ કરીએ, અથવા તો કુષ્કાળની આગલીએ ગતિ શકેલાં પરમાણુ-યુદ્ધ હતા માનવજાત પોતાનું આ મનિષ્ઠન સ્વીકારે

વિશ્વસગઠનની અનિવાર્યતા

અહીં મારે એક જ સુદો ઉમેરવાનો રહે છે કે અન્નની મમત્સ્યા, વસ્તીની સમત્સ્યા અને યુદ્ધના નિકળનની જરૂરિયાત માટે સમસ્ત માનવીયવિશ્વ-સગઠન વિના ખીએ કોઈ આરો નથી એક દેશમાં અથવા એક ખંડમાં જન્મ પ્રમાણ મર્યાદિત ટરવાથી માનવ-વસ્તીની વિશ્વ સમત્સ્યા હલ થવાની નથી અનેક ધર્મશ્રી રાષ્ટ્રોમાં જન્મ-મર્યાદા સિદ્ધ થઈ છે, પરંતુ આખા વિશ્વની વસ્તી લગજનક દરે વધી ગઈ છે! આ બાબતમાં અસરકારકતા લાગવી હશે તો, જન્મ પ્રમાણને મર્યાદિત ટરવાનું કાર્ય વિશ્વ વ્યાપી હોયું જોઈશે વળી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ અદ્ય

ઉત્પાદન કરવાનો પ્રયાસ પણ અસરકારક બંનો વગેરે હશે તો ય, પૃથ્વીની સમસ્ત ઉત્પાદક-ભૂમિનો વહીવટ એકજ ઘટક તરીકે થવો અનિવાર્ય છે, અને જગતમાં ગમે તે સ્થાં પેદા થયેલ અન્ન જગતના કોઈ પણ ખીલ પૂણામાં, અથવા કયાય જે કોઈ ભૂખે મરતુ હોય ત્યાં, તેમને મુખે પહોચાડવું જોઈશે

આવી સગઠનાયક જરૂરિયાતો પૂરી નહિ પાળી નથી વસ્તીનું નિયંત્રણ આણવાના પ્રસાર કરવામાં વિજ્ઞાન પેતિ જ મુગજાનું-અટવાનું રહેશે આ જરૂરિયાતો રાજ્યીય છે અથવા સ્થાની રાજ્યસત્તાઓ પાસેથી ઉત્પાદન અને વહેંચણીનો કાર લઈને સર્વોચ્ચ અધિકારોવાળી વિશ્વસત્તાને હકમ તે સોંપાઈ ન જાય ત્યાં સુધી આ જરૂરિયાતો પૂરી પડશે નહિ આ ઉદ્દેશ પર, પગમણ-શક્તિના ઉત્પાદનના કેન્દ્રીય નિયંત્રણ માટે ય વિશ્વસતાની જરૂર રહેશે આમ જને જરૂરિયાતો મેળી કરીએ તો, આજે વિશ્વ-સરકારરૂપી રાજકીય સિદ્ધિ માટે વૈશ્વિક એકતાની જરૂર વસ્તાય વિના નહિ રહે

આમ, આપણા યુગમાં વિશ્વએકતા અને તે અધિક જરૂરે એકસ પ્રકારની રાજકીય સરચાત સ્વરૂપે, માનવજાતના અગ્રણી માટે તાકીદ જરૂર છે પ્રતેક માનવી માટે આ સર્વોચ્ચ મહત્વનું કંઈ હોય જોઈએ જો માનવજાત જ નહિ મરે તો માનવીનાં હિતનું જીવનની સકયતા જ ક્યાં રહેવાની? આજે આપણી માનવજાત જે નવા બંદના સામે—પોતાના હાથે જ પોતાનો સર્વનાશ કરાના કામની સામે—અવી જાણી છે, એનાથી આપણામાં સર્વત્ર માનવજાતની ભક્તિ (દાન રાષ્ટ્ર-પ્રોતિ) પ્રગટી જોઈએ, અને પરપક્ષના આ કે તે જ-પાડના ટુકડા પ્રત્યેના માનવ સમુદાયના પ્રત્યેના સકુલિન સમુદાયને રચાને આપણાં દેશ અને ચિત્તમાં વિશ્વ-ગાંધીયનો પ્રગટી જોઈએ એ ‘સમગ્રનો વિનાશ થશે તો તેના તમામ અંગો આપોઆપ નાશ પામવાના જ આવી તો, માનવ જાતની એકતાની આજે સર્વોચ્ચ જરૂરિયાત છે’

આને આપણને ચાર વસ્તુઓ મેં જીવી રહી છે—
(૧) કટોકટીના યુગમાં જીવે જીવે એવી લાગણી (૨)
યુદ્ધનો તૈયારી, ભય (૩) દેશ દેશ વચ્ચેના અંતરે
ઓછા પર્થ જવાને કારણે વિષયનું કદ જાણે ધરી
મવાની—સમીપતાની, લાગણી (૪) જીવનના વિવિધ
દોષોએ વધતી જતી યુગજાવનારી લગાઓ.

એક પછી એક વાતનો વિચાર કરીએ : (૧)
ઇનિફાસભરમાં દરેક યુગના માનવીને તેને પોતાનો
યુગ બહુ મહત્વનો લાગ્યો છે—મારે સિદ્ધિઓથી ભરેલી.
(દા. ત. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૩૧ પ્રદેશનું પાંચમી સદીનું
એથેન્સ, ૧૪૬૪ પૂર્વેનું ૧૫મી સદીનું ફ્લોરેન્સ,
અમેરિકા ૧૮૨૦ની આસપાસનું, ઇંગ્લેન્ડના
સમયનું ઇંગ્લેન્ડ). તે વળી કેટલીક વાર આપણે યુગ
કટોકટીથી ભરેલા, અને તે રીતે મહત્વનો લાગ્યો છે
(દા. ત. સેન્ટ એન્ટોનિયનને દેખાયેલ ૧૫મી સદી,
પશ્ચિમી ખ્રિસ્તીઓની દૃષ્ટિએ ઈ. સ. ૧૦૦૦ની
આસપાસના વર્ષો, ઓક કવિ હેસીઓને દેખાયા
મુજબ ઈ. સ. પૂ. ૭૦૦નો, અને આપણને દેખાય છે
તે આજનો યુગ.) પરંતુ આ સૌને દેખાયું તે જ
એનિફાસિક સત્ય હોય એવું પણ નથી. પાછળના
દોષોને એજ ઇનિફાસ જુદી રીતે પણ દેખાતો હોય છે.

હજીકતે આપણા પોતાના યુગનું મૂલ્યાંકન કરવું
આપણે માટે થયું યુદ્ધેલ હોય છે. કેટલીક વાર
આપણને એમ લાગે કે આપણે પૃથ્વીના આ આપણા
મદ સહિત સર્વનાસના આરે જીવા છીએ; પણ
આપણે એજ વખતે શાશ્વત કંઈ અને
પૃથ્વીના કિનારે આવેલા જીવા રહી ગયા હોઈએ—એવું
પણ હોય ! આપણે નિશ્ચિત રીતે કહી શકતા નથી
એટલું ખરું કે જે આપણે કટોકટીના યુગમાં જીવી
રહ્યા છીએ એમ સમજીને, સારા પરિણામો માટેના શુભ
સંજોગો આપણી દૃષ્ટિએ તો, શુભ યુગના પ્રવર્તક જનવાનું
આપણે બાજે આજે—એ વાન કંઈ અશક્ય નથી.

(૨) યુદ્ધ—ત્રીજું વિષયયુદ્ધ !—પરમાણુ શક્તિથી
લાગનારું સર્વનાર્થી યુદ્ધ !

૧. એમ તો, આજ પૂર્વેની દુનિયા માટે, યુદ્ધ
કંઈ નથી થતો નથી. યુદ્ધોએ ભયંકર માતાનાઓ
હિતારી છે, સંસ્કૃતિઓનાં યુગિણાં ઉપાડી નાખવામાં
એણે આજ બજાવ્યા છે,—પરંતુ ફરી કદિ સંસ્કૃતિનો
વિકાસ શક્ય જ ન અને તેવું યક્ષ નથી; અથવા
આખી પૃથ્વી માણસમન માટે ને કોઈ પણ
પ્રકારના જીવ માટે વસવાટોય જ ન રહે એવી હદે
કદિ ભય ભયો નથી. જનકાળમાં, ટેકનોલોજીની
પ્રગતિએ જરૂર વધુ ને વધુ ધાતકી થતો પેદા કર્યો છે,
યુદ્ધોઓની મારામારીની જગ્યાએ ધારદાર પથ્થરો, એ
પછી તીરકામડાં, વધુ રિકસિત સ્વરૂપનાં બાણ, દારૂ-
ગંધકનાં ગોળ-શસ્ત્રો (તોપ બદલ આર્ટિલરી) આ
બધાને પશ્ચિમાએ યુદ્ધ વધુ કાલિસ જનવા છતાં, માણસ-
મને યુદ્ધનો ત્યાગ કર્યો નથી ! એ રીતે તો પરમાણુ-
શસ્ત્રો આ વિકાસનો જ એક નવો તત્વો છે.

પૂર્વકાળમાં પણ યુદ્ધને અંતે કૌતિક વિનાશ અને
નૈનિક હતાશાએ મણસને યુદ્ધવિસ્મનનો વિચાર
કરતો તો કરી જ થક્યો હતો—કેટલીક વાર
સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા મળી હતી, તો કેટલાક કિસ્સામાં
અસિક સ્વજતા પણ મળી છે—સદીઓ સુધી મોટા
ભાગની પૃથ્વી પર યુદ્ધ ન બેશક્યાનું પણ એવા મળે
છે (દા. ત. ઇન્ડોગ્રાના રપેન સામ્રાજ્ય દરમ્યાન,
અશોકના સામ્રાજ્ય દરમ્યાન, રોમન અને ગ્રીકી
સામ્રાજ્ય દરમ્યાન).

જનકાળમાં જે યુગ્ય ધારણાઓ ઉપર યુદ્ધ બેસાપા
છે. (૧) યુદ્ધમાં જોગદારને જોખમો બેડીને અને જન
પણ દહીને અતે સૈનિક પોતાનું કુટુંબ, પ્રાણ, દેશ અને
રાજ્યની રક્ષા કરી શકશે એવી ધારણા. (૨)—અમે
તેમ તો ય, એક પક્ષ હારવાનો ને બીજો જીતવાનો
છે—માટે પોતાનો જન આપીને પણ પોતાના દેશને
જીતાડવો ભેઈએ.

પરંતુ આજે તો આ બંનેમાંથી એક ધારણા માટે
રથાન રહ્યું નથી. પરમાણુ શસ્ત્રોની શોધબોળ પછી
તો સર્વનાશ જ નિશ્ચિત પરિણામ દેખાય છે; કેણું
જીતે ને કેણું હાર્યો એવા બેદા પણ રહેવા પામશે
નહિ ! એટલે કે આજે તો યુદ્ધ પાછળની એક ધારણા

કાયમ રહી નથી, કોઈ હેતુ જ શક્ય રહી નથી।
અર્થાત્ જ તો અણુશક્તીની શોધ એ જીની ક્ષત્ર-
પરંપરાનો એક અંકડો નથી; સુલ્ભત્વ રીતે કિલકુ
જ પરિણામ લાવનારો છેલ્લો અંકડો છે। આજ પરિ-
સ્થિતિ સર્વાંગે પવટાર્થગ્યેનો છે—યુદ્ધની સંસ્થાનો જ
નાશ કરવાનો સમય પાછો આવ્યો છે. આજ પૂર્વે ઇતિ-
હાસમાં યુદ્ધના જેવો જ પુરાણી શુભાશીની સરથા
નાણું થઈ ચૂકી છે, તો હવે યુદ્ધની નાણુંદો યુગ-
ધર્મ છે.

(૩) વિશ્વ આજ સકોડાર્થ ગયું છે. એક તો, એ
અર્થમાં કે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના અને મહો ઉપગ્રહ
વચ્ચેના અંતર છેદાઈ ગયા છે. પરંતુ જીન એ અર્થમાં
કે, માનવીની વસ્તી એટલા મોટા પ્રમાણમાં વધી છે કે
માયાદાઢ ભૌતિક સાધન-સામગ્રીનો હિરસો નાનો થતો
ગયો છે. આને પરિણામે એવું બન્યું છે, મીઠી રીતે
હજી સાવ આનંદવા ને પરાયા રહેલા માનવીઓ
એકબીજા એકબીજાના પડોશી જેવાં બની બેઠાં છે,
અને અધૂરામાં પૂરું એમની પાસે બાજુ-અંતરો છે.
આ પડોશીઓ પરંપરે ભીનિમાં જીવે છે, અને આ
ભીનિ પરંપરની કુતુબાને હિતેને છે આખો ધરતી
પર આ ભીનિ અને વેષની આમોદવા પ્રસરી ચૂકી
છે તમામ સરકારો ‘ભવમહ વિચારો’ એટલે કે ‘પટ્ટેશી
વિચારો’થી લગકતી રહી છે; અને એ પટ્ટેશી સિદ્ધાન્તોની
ચોતાની પ્રભુ ઉપરની અસરનાં પરિણામોથી ચિંતાવર
પણ છે વગી દેશનો અંતરમાં અને બહારનાં ભૌતિ-
લિક અંતર છેદાઈ જવાને કારણે એક રાષ્ટ્રનો અંતર
પણ અનેક પ્રકારની, અતિઓ, ભાવિઓ, ધર્મો, જીવન-
પદ્ધતિઓ, અને રિવાજોવાળા પ્રજાસમૂહો એક સાથે
નિવાસ કરતા થયા છે (દા. ત. દક્ષિણ આફ્રિકા, મધ્ય
આફ્રિકા, કેન્યા, ઇટ્યુનિસિયા, અબજેરિયા, મોરોક્કો,
મલાયા, હાવાઈ, અમેરિકા, કેનેડા, મેક્સિકો, બ્રિજિન)

એમ તો ભૌતિલિક અંતરો છેદાઈ જવાની વાત
પણ ઇતિહાસમાં કંઈ નવી નથી કશ્ચઃ એ નિકાસ
થતો જ રહ્યો છે ધોડાને પાળીને પલાણુવામાં આવ્યો
તે દિવસથી તો એનો આરંભ થઈ ગયો હતો, અને
એ દિશાની બીજી મોટી ફલિત તે-૧૫મી સદીમાં

વરાળચંત્રથી ચાલનારો વહાણોની શોધ, ત્યાર પછી
એરોપ્લેન (અને હવે રોકેટ) કમશ વિવિધ જીનની
પ્રત્યોગ્નો અને વિવિધ નિયામકારાઓના શક્તિમેજો
ઈતિહાસમાં થતો આવ્યો જ છે, તેને પડોશી વગતાની
શક્તિ પણ સફળ રીતે પ્રત્યોગ્નો એ નિકાસી છે. (દા. ત.
શેમન સામાન્યમાં પ્રિસ્ટીઓના શાંતિમય વિગમને
કારણે પેદા થયેલી નિયારધારા સાથેનો સંધર્, ટુક
(ઓટોમાન) સામાન્યમાં વિશુદ્ધ પ્રભુ સમૂહોમાં શુભમેજો
તથા મેક્સિકોમાં પણ). પરંતુ આગળની ધટનાઓ
કરતાં આને મુખ્ય બેઠ એ છે કે, હવે વર્તમાન ધુગી
રાષ્ટ્રીય-તાલ્ય-સંમકનો (national-State)ની સ્થા
દર્ખા રહીને ઉકેલ શક્ય રહ્યો નથી.

આપણી રૂઢી ઉપરની સમસ્યાનાં જોગરને
ઓને ને રીને વપરાશ થઈ રહ્યો છે, એ જ એક
ચોકાવવાની ધટના જીન ગઈ છે આને તો ધરતી
ઉપર આપણે ને પ્રકારે બેઠાણ કરી રહ્યાં હોએ, એ
પછી એને ફરી સુદના મનોવવાનું કાશ્ચ ને રહેવાનું
નથી તેજ રીને આ પૃથ્વીના પેટાળમાં પડેલાં ખનિજ
દ્રવ્યો-દન અને પ્રરહી ને પ્રકારનાં આપણે અપૂર્વ
કાશ્ચ અને પ્રમાણમાં બહાર બેચી કાઢીએ હોએ.
પણિયમે આ ધર્મીતોના બધાં પૂરવંડો જ આપણે
વેઢી તો નથી રહ્યા ને કારિબમાં ક્યાં સુધી અનાજ,
બળનણ અને બીજો કાચો માવ આમ ને આમ મધ્ય
કરશે, એની ચિંતા જગી છે.

પૂરકાળમાં, આજ પૂર્વે, એ વાત સાચી છે કે
આણુશક્તિ આસાધારણ ટેકનોલોજીની શક્તિને કારણે,
અનાજ અને કાચા માવનો પૂરવંડો ખૂબી પડ્યો નથી
વપરાશ કરતાં હંમેશાં મોટો રહ્યો છે (દા. ત.
ધરતી ઉપર હજી વધ્યરની અંધો ખૂબી પડે તો પડેશ
તો માનવીએ ધાણની શોધ કરી લીધી હતી; અને
ધાણનો પૂરવંડો ખૂબી પડવાની અણી આવશે એ પૂર્વે
કદાચ આણુસે એની જગ્યાએ બીજી વધુ ઉપયોગી
સામગ્રીની શોધ કરી પણ લીધી હશે, અગાઉના જમાનામાં
જેમ લોકગની જગ્યા કલસાએ લીધી હતી, અને
કલસાની જગ્યા પેટ્રોલે લીધી તે રીતે, પેટ્રોલની જગ્યાએ
કદાચ વરખાણુ શક્તિ જ કામે લગાડી

વળી રસકસમર્થો ધરતી ઉજ્જડ બની ગયાની ધટના વધુ કાંઈ ઇતિહાસમાં નથી નથી. હેંલા હિમ-યુગ પછી સદરા, અરેબીયા અને મધ્ય એસિયા, માનવીને કારણે નહિ, કુદરતી પ્રકાપને કારણે ઉજ્જડ બની ચર્ચા છે. પરંતુ કુદરતના આ પડકારને માનવીએ સામો છાતીએ ઝીલો લીધો, અને શિકારી અને ભરવાડની જીવન પદ્ધતિની જગ્યાએ તેણે ખેતી જીવનનો આરંભ કરીને અગાઉના કરતાં અનેક મજી મોટી વસ્તીને માટે, અગાઉના કરતાં વધુ જીવ્યા જીવન ધોરણ પર નિભાવ કરવાનું શક્ય બનાવ્યો દીધું.

વસ્તીવધારાનો સચાસ કાંઈ નવો સવાલ નથી. જુનાજામાં અનેક વાર ટેકનોલોજીની પ્રગતિને કારણે એકાએક ધંધો મોટો વસ્તી વધારો થયો છે: દાનત વસ્ત્રધારી રાનીપરજ દશામાંથી શિકારી જીવન પદ્ધતિનો વિશાસ; શિકારી દશામાંથી ભરવાડ જીવન પદ્ધતિ અને તેમાંથી ખેતી તથા નાના નાના કારખાનાં અને વેપાર જીવન પદ્ધતિ.

હેંલા જે સદી દરમિયાન તો, આ દિશામાં અજબ પ્રગતિ સક્ય બની છે. વર્તમાનયુગી પશ્ચિમી ઓવરલેન્ડ અને ઉપયારોને કારણે મુશ્કેલીમાંથી મુક્ત થઈ ગયું છે. એકરિતે તો, આજનો વસ્તી વધારો આજમુખીની વસ્તીવધારાની સાંકળનો જ એક અંગૂઠો છે.

પરંતુ જોડો વિચાર કરનાં એવું લાગે છે કે, યુદ્ધના ઇતિહાસમાં પરમાણુ બોમ્બનો જે ફાલો છે, તેવો જ ફાલો વસ્તીવધારાના ઇતિહાસમાં આ રોગનિવારક ઉપયારોનો છે. પરિણામે સર્વથા અજાણ્ય પરિસ્થિતિ યેદા થઈ રહી છે.

જુનાજામાં ટેકનોલોજીની પ્રગતિએ હંમેશાં વસ્તીવધારાને યાવ આવી પાછળ નાખી દીધેલ છે. પરંતુ હવે તો જાણે એમ લાગે છે કે, રોગનિવારક ઓવરલેન્ડ ઇતિહાસમાં પહેલીવાર માન્યુસના કાનુનને હિલ્લ કરી રહેલ છે! અને જો આમ ચલે તો, એનો 'અર્થ' એ કે કુટુંબ અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધમાં જ કાંતિ આવવાની. આજ સુધી, કેટલાં સંતોનો હોવાં ભેદને એ સવાલ આગવોનો અંત સવાલ રહ્યો છે. પરંતુ હવે તો એ જાહેર સવાલ

મજાઈને સરકારી સત્તાધારીઓને દરતક તેનો નિર્ણય રહેવાનો! અને જુનાજામાં ભગમવા આતનાથી રાજકર્તાઓને હાથે થ ન ઉતરી હોય તેવી અને કાંઈએ કદખી ન હોય તેવી બાકિ-સ્વાતંત્ર્ય ઉપર તલવાર પડવાની!

(૪) આમ વસ્તી વધારાની સમસ્યાના પરિણામ રૂપે વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યના ફંધામજીની સમસ્યા ઉપર આવી પહેંચીએ છીએ. આજ પૂર્વે, માનવીએ હંમેશાં સંપત્તિ અને સત્તાની શક્તિ માટે કારે કિમન ચૂકવવી પડી જ છે. આદિ રાનીપરજનું જીવન શિકારી જીવન કરતાં વધુ સુકત હતું, અને શિકારીનું જીવન ભરવાડ થા ખેડૂન કરતાં વિશેષ સ્વતંત્ર હતું; અને ઔદ્યોગિક યુગના કામદાર કરતાં ભરવાડ-ખેડૂનનું જીવન વધુ સુકત હતું.

આપણો આ સૃષ્ટિમાં બીજાં જે નવાં બળો ઉમેરવાં છે, જે આજ પૂર્વના regimentation માં વધારો કરી રહ્યા છે—(૧) આજની યાંત્રિકી સૃષ્ટિમાં ઉચ્ચ-કક્ષિતવાળી યંત્રચલના એક મોટો ભય છે (સ્ત્રતાએ ઉપર અવરજવરનું નિયંત્રણ કરનાર પોલિસ આનું સુંકર પ્રતીક છે. એટલું જ નહિ, રાહદારી નિયંત્રક-પોલિસની હાજરી જે કારણે જરૂરી બની છે તેવાજ કારણે જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોએ આનું નિયંત્રણ બીજું થઈ રહ્યું છે.) (૨) બીજી નવું બળ સામાજિક-ન્યાયની વધતી જતી માંગ છે. બળિયાની દરોજમાં કમળોરને મૂકવા માટે કાંઈ સ્વરૂપનું નિયંત્રણ એક માત્ર માર્ગ છે. આ નિયંત્રણ સ્વૈચ્છિક અથવા તો ફરજિયાત પ્રકારનું હોઈ શકે છે. ત. કમિક કરવેરા આર્થિક ક્ષેત્રના બળિયાનું ફરજિયાત નિયંત્રણ છે; તો કામદાર મડળો આર્થિક ક્ષેત્રે કમળોરનું સ્વૈચ્છિક નિયંત્રણ છે.

બહેક આગલા કોઈપણ યુગ કરતાં આજના જમાનામાં નિયંત્રણનું દમ્યાણ સ્પષ્ટિત હોવાનો સંભવ છે.

જુનાજામાં, કહેવાતાં વિધિસાધાન્યો—રોચન સાધાન્ય, ગીની સાધાન્ય, જપાની તોચકાવા રોચુતેત વગેરે સાધાન્યોએ યુદ્ધ અને ક્રિતિમાંથી સમાજને ઉગારી લેવા માટે નાની નાની ઉમરાવણાહીઓ, આનમી

[પાના ૨૩ ઉપર]

પ્રવાસી | સ્નેહરશ્મિ

ઝોરમાં ગમગીન શાન્તિ હતી એક વિખ્યાત ડોક્ટર એક સ્ત્રી-પ્રવાસીની જીવન-ઝોટને પકડી રાખવા ને તેમાં ભરતીના સ્પર્શનો જગાડવા મથી રહ્યો હતો ને આશા નિરાશાનાં આંદોનનોથી ધ્રુવર બનેલી નીરવતાની પકડ વધુ ને વધુ કોરમી બન્યે જતી હતી.

સાંજ પડી ગઈ હતી, ને તેને હજુ આખો કુમર જીતરી મેદાનમાં રાત ગાંગવાની હતી ચોમેર ઝાંઝીઓ ને રાતના ઝોળા ધરતી પર જીતરવા મહિયા છે જાણી ચૂક્યાંથી બહાર નીકળી માળ હવાથી રફૂર્નિ પામવા મથતાં સિંહ, વાવ ચિતોહિના સ્વારથી વાતાવરણમાં એક પ્રચંડ પ્રકંપ પથરાયો અને એના ધક્કાથી એની નજર તળેગીની શોધ તરફ વળી પછુ આ કુમરને તળેગી જ નથી કે શું એવી એની જીવનીની થતી જાય એવું અનતને આનંદ મથતી અને ઝાંખી થવા મહિયો ધારી પરથી શમ જાન્યો હતી એણે એની બધી શક્તિ એની આલવાની ગતિમાં કેન્દ્રિત કરી અને એક હોન્ડી ધાર ઉપરથી ઉતરાણ માટે દાઢ આવે એવી ડોઈ કેડી માટે ચોમેર નજર નાખી પછુ દૂર કોઈ નદીના પ્રવાહમાં જીજ્ઞાસા ને જાણે એકમીન સાથે અધ્યાત્મ હોય એવા ખનિ સિવાય બીજું કશું એને સાધ્યું નહિ એણે એ જવાજની દિશામાં આવવા માંડ્યું અવારનવાર દિસ પશુઓની ગર્જનાઓ પછુ હવે ચોમેર સભગાવા માંડી અને એને નીચે જીતવાની કેડી લાધે તે પહેલાં અધારમાં એ આખો કુમર ઢકાઈ ગયો એણે એના ડાખા દાખ જાણીની એક કાળી ટેકરીની

પેલી પારથી અધરને બડકારી મૂકના પ્રકાશનાં મોજાં જોયાં અને ત્યાંથી કદાચ દિશા લાધી જશે એવી આશામાં તે એ બાલુએ વળ્યો ટેકરી પર ચડી એણે જાણ્યું તો દૂર એક ઝાડ નીચે તાપણની ફરતે થોડાંક માલુઓ હાથમાં વિવિધ હથિયારો સાથે નાચ કરી રહ્યાં હતાં અને તાપણની અવધા ઝડપી ડાળો ઉપરથી ટિંગાડેલી અને તાપણમાંથી થવા બડકાના દાસેનાથી જાય છે એવું ખાતી એક માનવઆકૃતિ તેણે જોઈ દિસ વચ્ચે ચોપરા પશુઓના જડનામાંથી હસેમાઈ પોતે માનવપશુના સર્વસંહારક જડનામાં ધેરોઈ રહ્યો હોય એવું લાગ્યું અને એણે પીક ફેરવી

એની આંખ જીવંત ત્થારે એને લાગ્યું કે અશ્વેશ્વર્ય મહિમ છે અને એની ફરતે સસના ને હરણાં રમી રહ્યાં છે એણે આંખ ચોળી ને ખાતરી કરી કે પોતે સ્વપ્નામાં તો નથી થુ આ વનમાં જેને એ દિસ લેખતો હતો એવું પ્રાણીઓએ જુદા પડેના એ અનુભવ પશિકને એ જામલની કોઈ જડી છુટીથી ઉગારી નીચે હતો.

એને જાળવદરીઓના ચૂપરને ઝકાર સભાગમે ને અરુણેશ્વરનાં નદાતી એક જીવો ટેકરી પર ચડી એણે એને નજર કરો જા દૂર તળેગીમાં એક નદી વહી જતી હતી અને તેમાં કમળોનાં વન હીવાળી શર્ષ રહ્યાં હતાં.

કુમર જીતરી તે નદી કિનારે આવ્યો દુર્ગથી એણે કિનારા તરફ ચાલી આવીની એક દોડી નેઈ કાઈ એક

યોવના હોડીને હલેસાથી ચલાવી રહી હતી. હોડીમાં તે બેઠો.

અરુણેય થતા ફીકી પડેલી ચાંદની જેવી એની કાન્તિ હતી. એમાં નહોતા કોઈ ભાવ, નહોતા સ્પંદન. હતી એણે એનંતર્ય નડતો. અને છતાં એનામાં એવું કંઈક હતું જેથી એ જીવાનની નજર તેના પર ચોંટી રહી. ન એણે નહીં સંગીત સાંભળ્યું, ન કમળની પાંદડીઓથી વંદી આવતી રંગભરી સુરંગી અનુભવી કેવળ તે જ તેની શકલ એનાતો-ભરી રહી. તે કશું બોલી નહિ હલેસા માથે જ મર્ધા. હોડીને ચલાવવા સિવાયની બીજી કોઈ સંવેદના, બીજી કોઈ ખનિ એનામાં વસતાતી ન હતી. દિશા, ખસવા તે સુધાને તરફ વળી, અને ધુવાનના મુખમાંથી નીકળી ગયું: 'ચુડે! ચુડે!' એ તે પીઠ દની કે શ્વેતા? કરી ગયેલા લાવાની પ્રચંદ બળેસાં! કંચુરીની માંઠી ઉપર નીચે એની ખુલ્લી પીઠ એ બામમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી પણ એના પર નજર પડતાં સ્વયં-કાળ-સીમા બધું જ ભણે સરી પડ્યું. 'શ્વેતાની એક અલગ બળેસાં! અને જોયે દષ્ટિ યડના દગાડો કે શું એવી બીનિશ્ચેતી પ્રચંદ પણ થીજી ગયેલી જ્વાળા! કંઈક અભવવા ધડાકાથી ધુવાન એના તરફ ઢસેલમો. અંદર જેનાં તેને લાગ્યું કે સિંહને પણ એ વિરાટ શ્વેતમાં નિરવંદાની કમર હેઠળ ઢગાઈ જતું પડ્યું હતું અને એની કૂતે લાગ્યું યઈ પડેલા અસંખ્ય બોજી, સાપ, અજગર, ચિત્તા, વાઘ વગેરેના પ્રાણુઓ અંગારો દતા. જીવાનના ઉરમાં એણે કહીયે ન અનુભવ્યો. હોય એવો અનુકંપાનો એક મોટો જીવાળ આગ્યો, અને એના શીઝો એ પીઠની શ્વેતાના આઠાકમાં જળે ધૂમસ બની દષ્ટિઓચર થવા માંડ્યાં. મુપ્રાંધી પાણીમાં નહિ જાગી શકે એવાં એ અઘોરિક કમળોની પાંદડીથી પીઠની એની બળેસાંને જળે કે ભરી ફેંટી ન હોય તેમ ધુવાને કમળ-પાંદડીઓનો અભિરોધ કરવા માંડ્યો, અને તે મુવતીએ તેની પીઠ ફેંટી. દવામાં પલટો આવ્યો. પરીઓ મુગ્ધાક્રિ કરી રહી હોય એવી એ જલસદરીઓની ફેરોમાંથી એનું મન પાંગરી જાયું. ફીકી, એનાવિદ્યેથી ચ્વાન

ચાંદનીની જગ્યાએ તેણે એને અંજ અંજ ઉપાની સુરંગી ખીલી રહેલી જોઈ. વસંત એમને ચામર ઢાળી રહી!

ન્યારે તે નદીની બેખડ ઉપર યડ્યો ત્યારે હોડી-મોથી અખરસવાના વ્યાકુળ બેસ તેને કાતે પડ્યા: 'અર્જુન, અહીં જ તારી રાહ જોતી આ પારથી' તે પાર હું હોડી દંધારતી રહીશ. આંકિલી અવધે તું પાછો નહિ આવે તો—' જુવાને મનોમન બોલી જાયો: 'ચિત્તમોદે! ચિત્તમોદે!'

વન એવું તો ગાઢ જનતું જતું હતું કે સૂરજ પણ કંપચિત જ ત્યાં પ્રવેશવાની હિંમત કરી શકતો, પ્રકાશને માટે ઝંખનાં પ્રાણીઓ એના ઉગ્ર મંદ્રોની શિખરાવલીઓ ઉપર જ અદો તલ્લો સંચાર કરતાં રહેતાં અને એમાંથી હવામાં પ્રસરતાં અદિશનો કોઈ કોઈ વાર એના મર્મને સ્પર્શી જતાં. આ વનનો કથાંય છોડા નથી કે શું?—એવી તેને શકા થવા માંડી, ત્યાં આંધાકરનો એક નાનકડો ટુંકડો તેની નજરે પડ્યો. તેમાંથી એક રાજદંસ-પુષ્પ પૂર્વ તરફ જોડી રહેલું તેણે જોયું. એ દિશામાં તે વળ્યો. થોડા સમયમાં તે એક અસૌકિક સરોવરતીરે પહોંચી ગયો. અનુઅનિદાશ્વિ પ્રતિસોદય—સમર એ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરતાં જ તેનું દૈયું ગાતું બની ગયું. અને ત્યાં દૂરથી એ સરોવરની લદરીઓને જાગી જોડી એની ઉપર મીઠ માંડી એના તરફ આવી રહેથી એણે જોઈ. એમનો ધનગનાદ, અંશભાગિ, લપમાયુષ્ય તેના અંતરમાં અનેક સ્મૃતિઓ જગાડી ચ્યાં. અને એનું રદરત્ય તે પામે ન પામે તે પહેલાં તો અનેક યોવનાઓનું કલહાસ્ય તેને કાતે પડ્યું. તેણે જોયું તો એ બધી લદરીઓ જલકન્યકા જેવી ધરતીની પુત્રીઓ હતી. અનવદ્ય સૌંદર્ય એજ માત્ર તેમનાં ચીર અને તેમનાં આશ્રય. વસ્ત્રાદરજીવી કથાનું યુનસવર્તન બળવાતું હોય તેમ એ બધી રૂપસીઓ એમરથી તેને વીંટી વળી. 'હે અભવવા ધુવાન, અમારામાંથી પહેલી તે' કેને જોઈ? એવા બોલ તેને કાતે પડ્યા અને તેણે જોયું તો કોઈક પોતાની નાનુક તર્જની પોતાના હૃદય તરફ ચીંધી પૂછી રહી હતી: 'મને?' તો બીજી નેત્રપક્ષીથી; ત્રીજી મુખમાંથી;

ચોથી એના ઉરઉઠાળથી આમ ફરકે જાણે 'કહી દે, કહી દે સૌથી પહેલાં અને તે જોઈ છે, અને જ જોઈ છે' — એવું કહેવા એને આજ્ઞાથી ટ્રેડી સ્ત્રી હતી. એના વિશ્વમની કોઈ સીમા નહીં ત્યાં એના અંગે અંતરમાં કોઈ અનનુભૂત સવેદના જગત્નું એક બીજું દશ્ય તેની નજરે પડ્યું. સરોવરમાં જતકીડા કરી રહેલો બીજી કેટલીક લાવણ્યવતીઓ તેણે જોઈ તે સૌના અંગ ઉપર તરેહ તરેહનાં વસ્ત્રો અને અવકાશો હતાં ઉત્સુકતાથી એના તરફ જોઈ રહેતી ધીવરાઓને જુલો એની નજર એ દૂરના નારીરૂદના કોડકમાં અનુનયમાં અટકાઈ ગઈ એ જોતાં એની ફરતેની રૂપસીઓમાંથી કોઈકે બોલી 'હે ભેમકમળી યુવાન, જોને તું કંઈ છે એ બધી ચિરસૌભાગ્યવતીઓ તો તારા તરફ વળીને જોતી પશુ નથી એક દિવસ એ અમાગ જેવી જ હતી સદાશ્રાપનું તારે મન કઈ ચૂંચ જ નથી કે શું?' અને એ યુવાને સંકળનું કે જનશૂન્ય આનંદનવનમાં કોઈકનાર જ કોઈ મનુષ્ય ભૂતો પડે ■ અને ત્યારે ચિરકુમારી, અદે નિશની ઝખનાથી વિદ્યત બાકુળ, સૌભાગ્ય માટે અધીરી આ સુદરીઓમાંથી એકને સૌભાગ્યવતી બનવાની તક મળે છે અને એ સદાશ્રાપ જોને હજુ લાખુ નથી એવી બીજી બધી દૂરની ક્ષિતિઓ પર બીજા આમણકની રાહ જોતી પોતાની અનુભૂત ઝખનાથી સરોવરના નીરમાં ચમળતાની લાકાઈ જગાડતી રહે છે, ને એમનું જન્મ નિમિત્તિદિન વધતું જ જાય ■ એમનામાંથી આમણકની નજરે જે સૌથી પ્રથમ પડે તે યુવતીનો તેના ઉપર આપોઆપ હક્ક થઈ જાય છે અને એની સાથે એ અનુભવે એ સરોવરને પેને કઈ આવેતી એક જોડી ટેકરી ઉપર સાત દિવસ રહે છે તે દરમિયાન ત્યાં સરજનાં કિરલોમાંથી વિવિધરંગી હીરની દારીઓ ફાટી તેને મનોહરમ તાજાતાઓમાં વણી લઈ પોતાની નવ-વધૂને કુંદર વસ્ત્રો ને અનંકરોથી તે સજ્જ કરે ત્યારે એમની સપ્તપદી પૂરી થયેલી લેખાપ અને અનુધતીનું દર્શન કરી પોતાના પરીશ્વિન જીવનમાં તેણે પ્રવેશ કરે આ બધું જાણ્યા છતાં પણ કેટલું જાણે કેમ

સમીપના નિર્ગંધ આશ્વાસિત સૌંદર્યને અતિમ્મં એની નજર દૂરની પેલી વસ્ત્રમણિત અગનાઓની ગોપિત સુન્દરતા પ્રતિ જ આકર્ષાઈ રહી હતી। એવી ત્રોમેર ઘટકીઓ રણુકતી હોય તેમ 'સૌથી પહેલાં તો અને તે જોઈ હતી ને યુવાનું' — એવા અધીરા આતુર તરસા જોત યુજી રહ્યા ત્યાં જો 'સ્વર્ગ' હોતે જોશે ધર્મરાજ યુધિશિર પર મહાયેવી પેના સ્વાનની નજર તેનાં મગેને વીધી ગઈ એની સવેદનાએ વળી એક વધુ ઉન્મેષ અનુભવે એટલી ગોપી તેમજા કૃષ્ણવાળો અખડ મજનો સનાતન રાસ જોને તે વિલાસી કરુપના એના ગજારાની જેમ હસી કાઢતો હતો તેના રહસ્યનું કાઈક નવું પણ ધૂણુ ચિત્ર પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ અકાદુ તેણે અનુભવ્યું ત્યાં વળી બીજું એક વધુ ચિત્ર જીપસી આવ્યું જમતના કુખના ઈન્દ્રાજની બોજમાં નીકળતી વખતે ચળોધરા પર મહાઈ રહેલી કરુણ દે દષ્ટિ!

પોતે જોતો મર્મ પૂરે કળા લકે તે પહેલાં ઉપરા-ઉપરી ૧૫૬૪માં આવ્યાં અનેક દશ્યો એનાં એનાં પોતાના પર મહાઈ રહેતી અધીર, આતુર, તરસી નાજરોની વેદનાને પોતાની આંખમાં તેલો બરી સીરી અને 'આથે આપતી લીનાને અખડ મજ પૂરતી જ કેમ મર્મહિત ગમી છે, પ્રભે ૩' એવું કે ની એથે છુપા ચેના તે લીલાશિલને પૂછવા અને એમ દરીને આખા વિશ્વમાં એ ચિરતન ગસતી રમજોને રમતી મૂળા તેને વિનવવા ન હોય તેમ સરોવરની પાળે કહવાના વનમાં તે સરગી મૂળે

* * *

કુંદરના લાથની આંગળીઓ એની નાકીમાંથી ૭ છટકી જવા મથતી છેતની ધમકને પકડી રાખવા વલખાં મારતી હતી, અને પરાંટે માળામાંથી જોડી જવા ૫૭મી જેવી એના કુખ પરની આહો-અનિ આહો જેવી રેખા જોમાં વેદના હતી કે ચિમનની લકોર તેને તાપ મેનવવા તેની નજરે વ્યર્થ આપાસ કરી રહી હતી.

* વાનવરના પ્રકટ થનાર વાતાવરણ મદમાંથી

પૂર્વચુરોપમાં | મૃણાલિની સારાવાઈ

પારિસમાં જ્યારે વિમાનદ્વારા અને આવી પહેાંચ્યા ત્યારે આકાંક્ષાના ગાઢ જૂથ રજે અમારા સોનું ખાન બેઝુએ અને ચોટી, પળોમાં તો આખુલ સહેર અગાધતા ઘર્ષ જોડ્યું. આતું રમણીય સહેર બીજું કોઈ હશે ખરું? પાછળથી હું છુપાપેસ્ટ નમરના પ્રેમમાં પડી. તો ય આજે પશુ પારિસ અને થયું ગમે છે. એવેન્યુ દ એમ્પ્લ એલીસીસ તરફ જતાં ક્રૂપવરે અમારા પરિચય ચોક-ચોટા તરફ માઠી હાંકરી: પ્રણાલી અને પરંપરાથી સખક, જતાં આધુનિક આ સહેરના એ માર્ગો, શેરી, ચોક-ચોટાનાં નામે વાંચતા ક્રાન્સના ઇનિદાસની યાદ તાછ થતી હતી. અને યાદી મળાં હતાં, જતાં આ સહેરની હવામાં જ હિતેજના (excitement)નું કથુંક એવું તો અદ્ભુત તત્ત્વ રહ્યું છે કે જ્યારે અમારી નાનકડી અવ્ય (1) હોટેલે પહેાંચ્યાં (નામ તો જૂઝા : વીલા સેન્ટ મારીઆ!) તો ય અમને ઘાક વરતાયો નહિ!

બીજે દિવસે વહેવી પરોઢે હું જાગી ત્યારે પારિસના મારા આ માનીતા રંગભવન એમ્પ્લ એલીસીસમાં નૃત્ય કરવાની ધું એ વિચાર માન્યથી, એક તીવ્ર આનંદની લાગણીથી મારું મન વિભોર ઘર્ષ જોડ્યું. રંગભવનની ઊપરી એકીએ 'રેડુપ્રિમા' 'રીદસ'લ' કરતાં હું પરદેશમાં ધું તેવી લાગણી ઘર્ષ નહિ, પરંતુ રવંદેશમાં જ ન હોઈ એવી નીરોત મેં અનુભવી.

પારિસના 'દશકા અને વિવેચકા જેટલા નિષ્ફૂર

લોકો મેં ક્યાંય જોયા નથી. વિવિધ કલા-પ્રકારો પ્રત્યેની તેઓની પ્રીતિ અને ઉત્સાદભર્યા અવેશમય પ્રતિભાવ (reactions)ની લાગણીને કારણે તેઓએ કલાપ્રકારોને, અને કલાજગતે એમને, ખૂબ મોંઝે ચડાવ્યા છે કારણ કે જ્યાં કલાઓના 'મક્કા' જેવા આ ધામમાં સમગ્ર વિશ્વના ઉત્તમ કલાકારો, વિવિધ Concerts નૃત્ય-પ્રયોગો, નાટકો અને પ્રત્યેક કલાપ્રકાર તેમજ તે તે પ્રકારનું ઉત્તમ પ્રતિનિધિત્વ રજૂ થાય છે. પરિણામે તેઓની રસજીત ઉચ્ચ કક્ષાની તેમજ પારદર્શક પરીક્ષણનાં અગ્રેા ધરાવે તેવી સહજ છે. હલકું કે સાધારણ તો તેમને કદીય ખપે જ નહિ.

અમે નૃત્ય-પ્રયોગો રજૂ કરવાના હતા તો પૂર્વે જ એ નૃત્ય-મંડળીઓએ, (તેમાં એક મંડળીને તો ભારતીય સરકારે મોકલેલી) પારિસમાં બારે કચવાટ પ્રસારેલો * પારિસનું પ્રેસ એ કારણે ખફા થયેલું. સદ્ભાવે અમે સરકારે મોકલેલી કોઈ સાંસ્કૃતિક મંડળીના સદસ્ય નહોતા. અમે એક સમપ્રેસારીઓ મારફત ધંધાદારી નૃત્ય-પ્રવાસે પારિસ ગયા હતા. પરંતુ પૂર્વમંડો એમ ઝટ સંપૂર્ણપણે નાખૂડ થતા

* આઈ. એન. ડી. સંસ્થાએ 'દૃષ્ટુ-વીલા' અને 'દેખ તેરી જગમગ' જેવે રમ્મ કરેલાં અને ભણતી અભિનેત્રી અને ભારતનાટ્ય-નૃત્ય-નિપુણ વૈભવતિમાલા અને મંડળીને નૃત્યોનાં નિત્યક્રમ આપ્યા હતા. —મુ. ડો.

નથી વળી આ ટાણે તો ભારતીય નૃત્યકારો વિરુદ્ધ
જી ઠેા પૂવર્ત્ત બધાપો હોતો

અને છતાં અમારા ઉત્સાહનો પાર નહોતો.
અમારા સમિષ્ઠ પ્રવાસો અને કલા માટે આ
આહ્વાન હતું કે “દર્શન” સરચાએ દરદમેશ આપણી
ભારતીય કળાનું શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમ તત્ત્વ રજૂ કરવાનો
આગ્રહ કેળવ્યો છે અને લોકરુચિ સાડુ થઈ કલાનું
ધોરણ ઠવારેય હેતુ પડવા દીધું નથી એટલે ખરેખર
આ આકર્ષી કસોટી હતી અમારું આજ રમમય પર
અનેકવાર નૃત્યો રજૂ કરવા છતાં પહેલી જ રાત્રે
સહાયોભની મારી કુ વિશુભ્ધ થઈ જીઠી હતી. માડુ
સરીર ધમી લીધું હતું અને હાથપગ કડાગાર થઈ
મયા હતા ક્રાંસના, ચીનના અને ભારતના શુભેચ્છકોનો
અનુક્ષ પ્રવાહ અમને શુભેચ્છા બચ્તા કરવા નેપથ્યે
વહી રહ્યો હતો. અસખ્ય શુભેચ્છાના સદેશ તો દેશની
રીતસભ અનુસાર કાયકમના આરભપૂર્વે મળતા રહ્યા
હતા. અમે સૌ અધિરાષ્ટ્રી પડેલો જીયકાવાની ચાહ
નેઈ રહ્યા હતાં. દમેશ અને છે તેમ પહેલી નાઈટ,
એ પદ્મક મિનિટ મોડેલ જી જીપડયો કારણ પારિસના
બધા જ રમભૂમિના ‘એનાઈટ’ મણાતા રસિયાઓ
નવો એટ એવા બીડ મયાવતા રહે છે

પછી આ ભગ્ય રમમય પરથી પડેલો ઉચ્ચાશે
અને દર્શકો જીએ શાસે કાયકમ નેઈ રહ્યા છે તેથી
મને પ્રતીતિ થઈ દીપ્તની સિખા પરથી અગરખતીનાં
ધુમ્રવન્ય અને સુગંધ જીએ અર્ચ્યા અને પ્રાર્થનાના
મન્ત્ર—યોરો આપણા દેશની પર પરા અને હાઈ પ્રગટ
કરતાં રમમયમાં ઘૂમી વ્યથા ધીરે ધીરે અપ્રવાહનો
અપ્રમયક શીપ દગે દિશા જોને બરી રહ્યો અને
કાયકમનો પ્રારભ થઈ ચૂકયો બધા ભવ દર
થઈ ગયા હોભ ટળી ગયો અને એકવાર રમમય
પર ‘તેયુમ તૈયા’ સોનુકર્દ માળવા લાંબા કે ગેમી રીને
એ બધી જ અપરચતા લોપ પામી છેવટે પડેલો પડ્યો
ત્યાં લગી ‘કંથુ વિચારવાની સ્થ—સના ગ્લી નહિ અને
તાળીઓના મડમડાટ કાને પડતાં જાણે અમે સૌ
તદ્રામથી જાણી રમમય પર પુષ્પોના દગના થયા
। અને વારવાર અમે રેગની અગ્રભાને

‘curtain call’ લેવા આખાં એવો દર્શો હતભામી
કલાકાર હશે જેણે આ પળ નહિ ગમી હોય ? મે
નીરાત અને સુખનો શ્વાસ એચ્ચો કારણ અધુ
હેમખેમ પાર જીતધર્મી અને ખાતો થઈ હતી દર્શકો
અમે શુ નજૂ કરવા માગના હતા તે સમભ્યા હતા
અને એ બદલ તાળીઓ વડે અમને નનાજી રહ્યા
હતા અચિતાનો નેપથ્યે ધસારો થવા માંડ્યો અને
સાચી દ્રેન્ય પર પરા અનુસાર અભિનદનો વરસાદ
વરચ્યો અમે સૌ જાણે રવન જગતમાં હોઈએ એવી
ભ્રાતિ થવા લાગી. અમાગામાના પ્રયેગની આસપાસ
શુભેચ્છક અને મિત્રોનાં ટોળાં જામી પડયા હતાં અમે
થાકી મર્ચા હતાં છતાં સૌના આ સદ્ભાવ બદલ માડુ
હૃદય એમને કૃતજ્ઞ ભાવે નથી પડ્યું. એક રવન
સેવક, તે સાચુ પડે તે અનુભવ, અને જીહ્વીની
આ ધન્યપણે માડુ હર્ષોન્મત્ત યતુ—મારે માટે કષ્ટક
પ્રાપ્ત કર્યાના સતોષ જ્યેષ્ઠ હતું ! મદિરના પ્રાગભૂમી
જે ભાવની ઉત્કટતા અનુભવુ છુ, તે મે અનુભવી
અને જીવનની સાર્થકતાને હું સાર પામી.

પછીની સવારે, બીજો દહાડો અને વાસ્તવમાં એક
સમિષ્ઠ પર્થત, સચિતભાવે અમારા કાયકમની આનો
ચના અમે ઉત્કટપૂર્વક જોવા લાગ્યા પારિસના વિવે-
ચકોનાં એનદિશો અને માલીઈ રત્નલ્ય હતાં ‘લા કોમ્મેત’
‘લા પારીસીએન’, ‘લા મેદે’, ‘લા લીનરેશન’, ‘ક્રાન્સ
સોહર્’ ‘ફિગારો’ વગેરે પત્રોએ અમારી કહર ધૂમી
અમરા હરખનો પાર નહોતો કર્યો ન શકાય એમ
અમારા દિવસે પારિસમાં ચીનજડપે પૂગ થયા કોરણ
પ્રત્યેક રાત્રિએ કાયકમ માટે અમે બધાં ગેકાધેના રહેતાં
અને કેવળ અડધો દિવસ માંડ પારિસમાં મિત્રોને મળી
વાનું કે અહેરમાં ફરવાનું પ્રાપ્ત થતું હતું ! તેમજ સનિ
અને રવિવારે તો બહુજ રોકાણુ રહ્યાં પારિસની
‘મ્યુઝી યુગેત સસ્થાના આઠમ ન્યુનીરાતે અમને
છટકા દીધા નહિ બન્ને ભારતીય આવતા હોઈપણ
સંગીતકાર, કલાકર, નૃત્યકાર એમની નજર નહાર
ભાગ્યે જ રહી ગય છે કાંતો વ્યાખ્યાન, નૃત્ય—પ્રગમ
કે સંગીતની મહેફીન ત્યાં યોગ્યવાનાં જ એમનો ભારતીય
કનામતો રસ અદિતીય છે પારિસમાં જ્યારે કાઈ
ભારતીય કલાકારો પ્રવાસે હોય છે ત્યારે ભાગ્યે જ એવું

અને કે 'મ્યુઝી યુએન'માં ભારતીય કળા-વિષયક પ્રવૃત્તિ ન યોગ્ય છે' હોય. નાનાશા રંગમંચ પર, જે ભારતીય નૃત્ય વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું અને કુમારી રૂપાશાહ, દિલ્હીની ચીનુભાઈ તેમજ ચીનન મહાદેવીઆ વગેરે મારી સાથી-કલાકાર શ્રુત્વસાતી કન્યાઓએ ભારતનાટ્યમના નૃત્યપ્રયોગો 1977 કર્યા કથકચી કલાકાર શ્રી ચાવુનો પવણીકરે કથકચી નૃત્યશૈલીનું સ્થિત પ્રદર્શન કર્યું. આ પ્રયોગો પછી અશ્વસંકોના ટોળાથી છટકા, અમે સપ્તશ્ચ : એમ્સ એલીસીસ, થીએટર કમ્પ્લેટ ટોટ જ મુખી. અનેક અશ્વસંકોએ તેરાત્રિના કાપકમળી ટિફ્ટો માટે પદપદી કરેલી. રવિવારે એક મેટ્રિની શો પશુ યોગ્યો. અને બીજે દહાડે સોમવારે વહેલી સવારે તો અમે સ્વિત્ઝર્લંડ જવા બિપડમાં. સ્વિત્ઝર્લંડ અને હોલેન્ડના પ્રવાસ દરમિયાન અનેક જૂના મિત્રોને ઊલટ-બેર મળ્યા અને અનેક નવા મિત્રો પણ થયા. રોક-હોમમાં અમારી આ ધધાદારી સ્વર પૂરી થઈ.

રોકહોમના ઑપેરા હાઉસ થીએટરમાં અમે નવો કર્યા. અમને મળેલા આવકાર (ovation) ની લાક્ષણિક રીતે સ્પન્ડન કરવી? પશ્ચિમ યુરોપમાં સૌથી જાન્ય અને મહાન આ રંગમંચન છે. ત્યાં નૃત્ય કરવા બંદલ મર્ચની લામણી સહજ રીતે થઈ આવે. રોકહોમથી અમે લુબ્લીઆના જવા માડી પકડી અને અમ્ય યુરોપમાં પ્રવાસ અરંભ્યો. હવે અમે કવળ ધધાદારી નનકોની મંડળીનાં સભ્યો નહોતાં. પરંતુ ભારત-સરકારે 'પૂર્વ-યુરોપ'માં જુલો 1977 કરવા મોકલેલી મંડળીના સભ્યો હત્યા. યુગોરલાવીઆથી અમે શરૂઆત કરી રવિડન છોડ્યું, તે પૂર્વે અનેક પ્રશ્નો અમારા મનમાં ધોળાયા, કરતા હતા. અનેક તરિક્કાવાર ચર્ચા-વિચારણા પાતો આ દેશો પરત્વે અમારા મનમાં ધોળાયા કરતી હતી. 1977માં પૂર્વજર્મનીના અમારા પ્રવાસનાં કદ રંગરંગો 620 હ જુરી સજી નહોતી. આ પ્રવાસમાં પશુ યું એવુંજ થયો કે તો આ ત્રણ મંદિના કું કંઈ રીતે બધું સંભાળી નહીશ! પરંતુ સાહસના. ભાવસાથે અને મોરોમળીની આપણા એલગીની કચેરીની અનિશ્ચાન્ત યોજનાઓને પરિણામે, અગ્રણ પ્રદેશોના પ્રવાસ દરમિયાન ઉત્તમ પ્રયોગો, 1977 કરવા, જની, સંકે, તેટલું બુદ્ધિજ કરી

છટવા અને તે તે દેશો વિશે જાણવા મળે તેટલું જાણવા અમે દહ નિધાર કર્યો. અને છતાંય આટલાટલું સાંભળ્યું. વાંચ્યું તો પશુ એ દેસ અમારે માટે રહસ્યમય જ રહ્યો. માનશો! પહેલવહેલી કોઈ હકિકત નજરે ચડી તો તે હતી 'થેટરોમ', વિનાના રોશનને લગતી. ધોવમાર વરસાદમાં અમે જાણે છલકાતાં તળાવમાં કિતમો! એક ટ્રેન-અકસ્માતને કારણે અમારા પિઆ-પોટલાં સમયસર આગ્યા નહોતાં એમાં આ પ્રતિકૂળ હવામાને અમારો ઉત્સાહ દબ્યો. રોકહોમના ઉત્તમજન પ્રકાશ-માંથી યુગોરલાવીઆના ભેજવાળા અને અર્ધધુમ્મસ-છાયાપ્રકાશમાં અમે આવી ચડ્યાં હતાં.

યુગોરલાવીઆમાં લુબ્લીઆના મુકામે અમારો પહેલો પગલ હતો. લુબ્લીઆના નદીને કાંઠે વસેલું એક અતિ પ્રાચીન નગર છે. નવસો વર્ષ જૂનો એક પુરાણો કિલ્લો પશુ ત્યાં છે. અને દુનિયાભરની મંદકૂત વસનિમાંના મજાવી શક્તિએ તેવા બદળતો પશુ ત્યાં વસે છે. આ બધું અમારા જિંવા અને દેખાવાડા દુકાવિયા કાકાએ (Caca) અને થીએટર મેનજરે અમને જણાવેલું. અમારો સરસામાન સમયસર ન આવી પહોંચ્યાં એ દવાસ થયા જણાતા હતા. પશુ એ સૌ તો થીએટરના જૂના જોમાંએ હતા. આવા અકસ્માતની ક્ષમાવાનાથી તેઓ રીલા થયેલા લાગ્યા. અમારી મંડળીના મેનેજર શ્રીમતી સુસોલા કુન્વીજ્યુને મ્યુનિય ટેલીફોન કરી કરીને બને તેટલી વહેલી તકે અમારા સરસામાનની બાળ કાઠી, રોશન માલતરને, એ અમને રવાના થાય એવી વિનનિઓ કરીને કંઈ કેટલીય માયાકૂટ કરી. અમને સૌને આશા હતી કે અવસર સમયસર બધું આવી પહોંચશે અને કાપકેમ હેમમેમ 12 પડશે. પશુ આ સૌમાં આપણા એજથી ખ્યાનાના પ્રતિનિધિતું મો ચડી ગયું અને દુનિયાભરની કહેના જીમમાં કાલત્રી કાલત્રી અમને દોષ દેવામાં એવે પાણું વાળી જોયું નહિ : તમારે એ ગધાનું પહેલેથી જાન રાખવું જોઈતું હતું! એનો પૂધવાટ સમ્યો. સુસોલાએ પીરજ રાખી દડીકત સમજારી કે 'અમે સૌએ લમેજ ખારોખર સુદ કરેલ અને નહિ નહિ તોયુ, અહીં આવતાં લગજમાં તો પાંચવાર અમારે ગાડીએ જાલવી પડી હતી. સાથે દંતાં તેટલાં

ખિત્તી-પોટલાં તો અમે જાતેજ ઉપાડ્યાં મૂક્યાં દતાં' યુરોપમાં પોર્ટર મળવા એ કેવો આશીર્વાદ છે તે તો પ્રનાસ ખેડનાર સૌ કોઈ જાણે છે.

તે રાત્રે અમારો ખેલ કેન્સલ કરવામાં આવ્યો. એક ઉત્સાહી રથાનિક કુવક અમને મળવા આવ્યો. એણે ભારતમાં જે વર્ષ રહી કલા-વિવચક અભ્યાસ કર્યો હતો. એણે આવીને અમને ડેટલાઈટ રમણ બતાવવાની હેલિસ બતાવી. અમે તો યાદીને લેધપેલે થઈ ગયાં હતાં. આખરે ડેટલાઈટ પુરુષવતીએ એની જોડે બહાર ગયા. એ એમને એક 'નાઈટલવન'માં લઈ ગયો અને 'એક્સપ્રેસ ડાન્સીંગ'નાં ડેટલાઈટ પદ્યવતીને એ સૌ ત્યાં લીધ્યાં. અલગત, અમે જ્યારે એ નૃત્યપાઠ અમને કેપાડવાની રિનતિ કરી ત્યારે એમાંના કોઈએ એ લાભ અમને આપ્યો જ નહિ.

બીજો દિવસે સવારે અમે ઝાંચે જવા બેપડ્યાં. કેન્સલ' બુધરાના મેનેજરે અમારું 'હજેજ' ખટારા-ટૂક વાટે મોકલી આપવાનું માથે લીધું. જેથી સરહદ પર પહોંચીએ ત્યારેથીએટરમાં બાશેખાર એ મોકલી આપવામાં કરીો વિનંત ન થાય. જયોરે અમને સમાચાર મળ્યા કે 'હજેજ' આવી પહોંચ્યું હતું અને કરટરસના અધિકારી-એએ કેવળ પાંચ મિનિટમાં જ બધી તપાસ કરી લીધી હતી. રાત્રેજ ખેલ માટે એ બધા સામાન જરૂરી હતો એ કોરણને વાજખી માની એ બધા ચાલુસોએ કથી કપ્પલ કરી નહિ. થોડો પળામાં તો અમારા ટોળાને લોકો ધેરી વળ્યા. 'એક સાર્વકોમ સંરાષ્ટ્રયક બાપામાં અમે સૌ વાતો કરી ચક્ર્યા અને મોકળે-એ આનંદ માણી ચક્ર્યા. પરંતુ એ અંધ એકાગ્રુ બને તે પહેલાં અમારી હોટલ તરફ અમે નાહાં અને રાત્રે સફળ કાયકમ રજૂ કર્યો. બીજી સવારે ખુશખુશાલ ચિતે અમે બીજે મુકામે જવાં બેપડ્યાં. ટેક'અંતે આપણા એલચી ખાતાના પ્રતિનિધિએ મહેરબાનીની રાહે એક સ્મિતની અચને બેટકરી અને બેલમેટની 'ઓફિસે આપણા એલચીને 'સમસલામત' નો ફાન કર્યો.

ઝાંચેજ શહેર કોચિમાં 'આવેલું છે. અહીંના લોકો ઉત્તમજીવ વર્ણના અને યુરોપીએનો કરતાં વધુ ધેરાંરંગની ભૂરી આંખો ધરાવે છે. દક્ષિણમાં

અમે જો'લોકો જોયા, તેમનાં કરતાં આ પ્રદેશના લોકો વધુ રૂપાળા હતા. તેઓ બહુધા ખેડૂતો જ હતાં. જ આપણા અદારથી ખેડૂતો જેવા જ અધશ્રદ્ધાળુ અધાર્મિક દૃષ્ટિવાળા હતા. અનિષ્ટ ટાળવાનાં પ્રતિ પાક સારો જીવરે તે સાડે જરતરૂંથણની ભાતભાત રચના-તીવણનાં આલેખનો વગેરે નોંધધારે હતું બે કે એ જાણું દેવે ઝડપજેર હુપેત થઈ રહ્યું છે. કેવળ ઉત્સવના દિવસોએજ તેઓ તમગમિના રંગ-જેરંગી વિવિધ પોષાકો પહેરે છે. નહિ તો સામાન્ય કપ્પાઈ રંગના અથવા કાળા રંગના, યુરોપીઅ-ઓઝોના ગલુવેશ જેવા જ પોષાક તેઓ પહેરે છે ઝાંચેવાસીઓ માને કે તેઓ સમરત યુરોપના પીઆમાં સૌથી વધુ સંસ્કૃત લોકો છે. યુરોપનાવીઅ-બીજા નજરનું એ મોટામાં મોટું શહેર છે. અલગત, આપણાં શહેરો નેડે દુલના કરના, ત્યાંની વધારે ઓછી છે, છતાં ત્યાં સાન તો રંગમયન અને કેટલાંક કલા-પ્રદર્શનો ચારેના કલાગૃહ-વિચિત્રો છે. યુગો રચારીઆના સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ કહેતું 'નેશનલ લીબરેશન' મ્યુઝિયમ પણ ત્યાં છે. અહીં સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ સત્તરમી સદીમાં શરૂ થયો હતો. માત્રીગરુમે નામે એક ખેડૂને ખેડૂતોની વેદિયા, પદ્ધતિની નાજી માટે ચળવળ ઉપાડી ત્યારથી ખેડૂતો જમીનનાં, માલિક પણ બન્યા એ વીરને અનેક પાતનાઓ વેઠવી મેઠી અને પાછળથી એને જીવતે જીવત સળાવાની સુકવામાં આવેલો. આજે તે રાષ્ટ્રીયવીર તરીકે ત્યાં પૂજાય છે.

વળતી સવારે ટ્રેન પકડી દુઝીલા શહેરમાં સાંજે સાડા પચે આવી પહોંચ્યાં. ત્યારે રાત્રિનાં અંધારૂં જીતરી ચૂક્યાં હતાં અને કોઈ એકાદેક ખેનરમાં અમે જીતયાં. થોડે દૂર જભી હતી એક નાની બસ. એમાં અમારે આ ખાણિયા મુસક દુઝીલાં જવાનું હતું. એમારી અને બસ વચ્ચે જો કેાતર હતું તે વડાવનાં કેટલી વીસીએ સો થાય કે તેના પૂરો અનુભવ થયો. એ જુવાનીઓ-ઝોની મદદવડે મીડ'ગ્રાડ' અમારો સરસામાન બસમાં ચડાવ્યો. આટલા દિવસોમાં તો અમે ઉત્તાંદ 'પોર્ટ' જ બની-મર્ષા'હતાં. અને સન એ વિષે ટાળરીખ્યા

[પાના ૨૭ ઉપર]

વિજયન પ્રકાશન મંદિર—અમદાવાદ-૨૪
કાશીથી મોશિશિયસ અને બીજા ટાપુઓ
શ્રી કાકાસાહેબ કાલેસકર સાથે કરેલો પ્રયાસ]
રોજિની નાણાવડી

૧ = ૫૦
મેલેથી સંગમ (બંધીછ, સરદાર વલ્લભભાઈ તથા
રાહોવસાઈની પ્રસંગ માધુરી)

પ્રેરણા : સુકુલભાઈ કલાઈ

૧ = ૫૦

દેવી વિધાર્થિઓને

[ગાંધી વિચારમાળા : મધ્યકો ૧૬]

૧ = ૧૦

મરણપાત ગરીબી

[ગાંધી વિચારમાળા : મધ્યકો ૨૦]

પરિચય 'પુરતેકા પ્રવૃત્તિ-સુખ'—૨

માનની સંભાળ (પુસ્તિકા ૭૨)

કે. કે. પુ. સાહ.

૧ = ૪૦

વિધાની દોહત (પૃ. ૮૦)

વિજયપ્રભ મીથ

૦ = ૪૦

જ્ઞાનકૌશલ્ય પ્રકાશન એજી—અમદાવાદ

સર્વોચ્ચ અને છત્રસુધિ

છાંદુભાઈ સુધાર

૦ = ૪૦

અનંદા પ્રકાશન—અમદાવાદ

સર્વોચ્ચ પાત્રો

નારાયણ તપોધન

૦ = ૫૦

ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભ સૂચી

[ગુજરાત-ઇતિહાસ પરિવટ—અમદાવાદ]

ખંડ ૧ : પ્રથમ; ખંડ ૨ : અભિલેખો

સંપાદક : ખંડ ૧ - પુરુષોત્તમ ના. બટ્ટ રસેશ ચ.

જમીનદાર

સંપાદક : ખંડ ૨ - પ્રવીણચંદ મિ. પરીખ.

વિશ્વમાનવ માર્ગ-એપ્રિલ '૬૨']

સંગતનો, સ્થાનિક સરકારો અને ટેકનોલોજીના સંશોધનો
ઉપર દમન-નિયંત્રણ મૂકીને, જ તો કિંમત ચૂકવી
હતી! પરંતુ આજે આપણને એ વાતની નિર્ણય થાય
છે કે, આ જમીને એવે, માનવીની સ્વાધીનતા તથા
માનવીની સર્જક શક્તિનું નિકંદન અસહ્ય છે એ વાત
જ પ્રવાર થઈ છે. ગઝલકારશ્રી અને આર્થિક, ક્ષેત્રે
રૂપાંતરણ વરતાતું વિજ્ઞાનક્ષેત્રે (સામાજિકતાના જવાબમાં),
અથવા ધાર્મિક ક્ષેત્રે (શમન સામ્રાજ્યમાં) માયુ'જે'યુ'
કયું હવે. માનવીય સ્વભાવને ખીલડે બાધી રાખી
સકતો નથી.

વિશ્વસાત્ત્વથી તો વિશ્વના મહાન ધર્મોના પાળણી
દનાં, નવી રૂપાંતરણ અને નિયંત્રણોમાંથી એવે ફરીવાર
શું માણસ ધર્મનો શ્રદાને આવકારનો થશે! નિયંત્રણાધીન
પરમાણુ સુવર્ણ ધર્મ માનવીની સ્વાધીનતાની મહાન
તક હોઈ જાય શકે!

['ઈન્ડિયા એન્ડ વન વર્લ્ડ' ના આધારે]

અમારી વચ્ચે ચાલતાં. કેલુ બમન હેડગ, ખમે
હટકાવી, દાયમાં જાલીને અને કનયિન માથે મેલીને
પોતપોતાનો સામાન કુશળતાપૂર્વક ઉપાડી ચકતું તે
વિશે મનમતો ચાલતા. આમાં સુશીલા કુન્દીકુચ્છુત
અને નાની નર્તકીઓ રૂપા કાન્તિલાલ સાહ, દક્ષિની
ચીનુભાઈ અને મીનળ મદારીઓને પહેલું ઇનામ
સહેને પ્રાપ્ત થયું! માની ના સપીએ એટલી ઝડપે
એ સૌના પદારા અવનવી વસ્તુઓ ખૂટીપૂર્વક સમાવી
શકતા સુરેશની દુકાનોમાંની અનેક આકર્ષક વીજ-
વસ્તુઓ કેમ કરી એ સૌ પોતપોતાની ભેગમાં કુનેદ-
પૂર્વક ગોઠવો શકતાં તે વિશેનું મારું આશ્ચર્ય દર્શક
શબ્દો નથી!

(ક્રમશઃ)

[મુળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ : સુનીલ કોહારી]

માયકોન્સ્ટી : કવિનું બાળું મરણ | લ. પેટિસીઆ બ્લેક |

સંક્ષેપક-અનુવાદક ડૉ. રસિક પંડ્યા

રસિયા જ માત્ર નહિ, સમસ્ત વિશ્વના સાહિત્ય કુર ધરો જેના જીવન, કવન અને મધુ વિશે સનન દ્વિધાર્મા રહ્યા છે તેના આ પ્રતિકાશાળી કવિ માયકોન્સ્ટીનો જન્મ ૧૮૯૭માં બ્યોર્ગિયા પ્રાંતના બગદાદી (દાલના માયકોન્સ્ટી) ગામમાં થયો હતો તેના પિતા એક રશિયન ઉમરાવ હતા, ૧૨મું કૌટુંબિક રિયલિટી મસાઈ જતાં પાછાથી જગતખાતાની નોકરી કરતા હતા બાદ્ય કાળ સાથે બાંધી રાખે તેવું માયકોન્સ્ટીને ધણું ઓછું મળ્યું હતું તેને બગદાદીમાં ગૃમળામણ થતી હતી. પુરિકન અને હર્મન્તોવ જેવા કવિ-સાહિત્યકારોનાં દેખાંતે હુલાવી મૂકનાર કોકેસિયસની ભગતપાથી તો તે વાજ આવી ગયો હતો સાત વર્ષની ઉંમરે તેના પિતા સાથે ચોદી કરવા જતાં એક રાત્રે તેણે નિમીક અધકારમાં અગ્રમારાથી આજી નાંખતું ખીચા બનાવવાનું એક કારખાનું બેઠું તે પ્રસંગને યાદ કરીને પોતાની આત્મકથામાં તે લખે છે ‘વિદ્યુતચક્તિ બેવા પછી મને નિસર્ગમાં રસ રહ્યો નહિ’

અભ્યાસમાં તેને તેથી વધુ ઓછા રસ પડતો સંખ્યાબંધ શાળાઓએ તેને હાંકી કાઢ્યો હતો ૧૨મું ૧૯૦૫માં તેણે આ કટંગળા અને યાકનો ઉપાધ શોધી કાઢ્યો બાર વર્ષની વયે તે તેના પિતાની સતાડી મૂકી ‘બકો ચોરી જતો અને રવાનિક સોસ્તલ કેમોટ (સમાજવાદી લોકજાલી) સમિતિને આવી આવતો ૮૫ દરને વર્ષે, મોસ્કોમાં રહેવા ગયા પછી, તે બોલ્શેવિક ચળવળમાં જોડાયો

અને ધરપકડ થતાં સુરી ભૂગર્ભ પ્રયાગ કરતો ન તેણે પૂર્ણ અગિવાર માસ કારાવાસમાં વીતાવ્યા તેણે તેનાં શરૂઆતનાં કાવ્યો લખ્યાં, અને સમકાર લેખકોનો અભ્યાસ કર્યો—નેના શબ્દોમાં પતાવી દી કારાવાસમાંથી છૂટ્યા બાદ તેણે લનિત કળાઓ ઉપાસના અર્થે રાજકારણને નિર્લભસિ આપવાં નિર્ણય કરી લીધો હતો અને શાક્ષણિક દમે તે રસિયામાં ચાલી રહેતી અપ્રમામીભળતી (Avant garde) પ્રવૃત્તિઓમાંની સર્વિશેષ નામચીન ‘ફ્યુચરિઝમ’ ની પ્રવૃત્તિમાં તે જોડાઈ ગયો હતો દૂક સમયમાં તેણે તેના સવકાશકરોથી વધુ વિશેષ વાજ-ગજ બહાર કરવા આગ્રહ કરી પુરકીન, મોસ્કોવેન્સકી આં તોલસ્તોયને અર્થચીનતાના બહાજ ઉપરથી બેચકોને ફેલાવી દેવા જોઈએ

‘માયકોન્સ્ટી’ જનમથી અદનડ (beatnik) ‘મોસ્કોના એક વયોવૃક્ષ પુદ્ધિજીવીતો આ અભિપ્રાય છે પોતાના રચરણોને તાજ કરતાં તેઓ કહે છે, ‘મં જરાગર યાદ છે કીતિ પહેનાં તે નાનો કિશોર હતો અને તેઓ જ કારાવાસમાંથી બહાર આવ્યો હતો ત્યારે, તેને સંમીતના જનસા, કાવ્યવાચન અને ચિત્રપ્રદર્શનો વૈજવાનું ધણું મળતું પીળા અબ્જો (ચણિયા જેવો) અને કપાળમાં ચીતરેલું સૂર્યગ્રહોનું ક્રુસ-‘ફ્યુચરિસ્ટો’નો આ પોદાક અદાવીને, ૫૫ પછી કાતો તે ત્યાં આવી અદેવો, મોર્કો, બ્લોક, બેની અને પીછ મને તે પ્રતિજિન વ્યક્તિને અપજાબ્દો સમજા

‘વતો ક્રાંતિકાળનો આપણો ધુરંધર કવિ તે સમયે
આવો દુરલભોર જ રહ્યો હતો!’

ઉપરોક્ત વિધાન માયકોવ્સ્કીને અન્વાયકર્તા હોવા
છતાં મુવાનીમાં તેણે આવા દૃષ્ટિથી અચૂક પૂર્ણ
પાડેલા છે. તેના પોતાના જ કહેવા પ્રમાણે તે મનસ્વી
ખાળક હતો અને તોફાની તરુણ હતો. તેની વેરવિખેર
આત્મકથા અને બીજાં કેટલાંક કાવ્યો વધુ સ્પષ્ટ રીતે
નિર્દેશ કરે છે કે તેના મહાન વિષયો—માનવીની
એકલતા અને સ્નેહશબ્દતા—તેની સગીરાવસ્થામાં જ
પ્રસ્થાપિત થઈ ચૂક્યાં હતાં.

‘હું’ ‘આહું’ ‘હું’—(I love) નામના કાવ્યમાં તે
સમસ્યોને તાત્પર્ય કરે છે.

મહયો હતો સ્નેહ અને કુમિત
બક્ષિસમાં, શૈશવથી જ હૃદયે
લોકો ધકેલાય, પરંતુ હું તો
વિચિત્ર - કદિ છટકી બધો ને

—અમર્યા કહ્યું ત્યાં

ક્યાં વિના કે પછી મા ખીળઈ
દેતી, લપાસંભ : ન કામનો કે.
ડરાવતા હાથકરીથી તાલ.

માયકોવ્સ્કીની કવિતાના મૂળમાં તો છે ખાતા
અથેની તેની આર્તતા :

મા ! અજબ મારો તબ પુત્ર, મારો !
રે હૈયું તેનું લડકે બળે છે,
આત્મા, ક્યુદા—તેની બચિનીઆને
કહેજો : નથી કહીં આશ્વસ્થાન તેને. (૧૯૧૫)

તેના પિતામાં તેને ધણી વખત ભયંકર પ્રતીક અળી
આવે છે.

.. સવિતા !

પિતા કે પ્રમ ! કે તમે તો
કયા કયો, ના મુજને સતાવે,
કોત્યા તમે હા, મુજ રકત કાળે
નીચે નીચાણેમહાં જણ્યુ લોક ! (૧૯૧૩)

ખનુ પછુ એવું. મોરકો બમારે માયકોવ્સ્કીને મારે
ઉદ્દેશીય હતું તે જ ઐતિહાસિક પથે માયકોવ્સ્કી
મોરકોની સાદિત્વપીઠ ઉપર પ્રવેશ્યો. પાટનગર આફ્રી-
નિકતાની ઘેરઘામાં ગાળાખુદ હતું. ઘણા લેખકો મિત્ર-

કારો અને નાટ્ય-નિદર્શકો પાશ્વર્ય ‘અમર્યા’
દળથી રંગમથા હતા. પ્રતિમથિયા આવીને
પાટનગરમાં ટેલે વળતા લુદિયાળી મુવાનવર્ગે સંખ્યા-
બંધ અર્ચાચીનપાદી (મર્કાન્ટાઈલ) પ્રતિરપધિં જૂથો
રંગ્યાં હતાં. તેઓ કલામાં ક્રાંતિ લાવવાના તેમના
જાહેરનામાંની ચર્ચા કરવા માટે રાજ રાત્રે એકત્ર થતા
હતા. તેમનો જળવો મુખ્યત્વે તો કારશાહી-રશિયાના
યુગળાવતા સત્તાવાદ અને રૂઢિવાદ સામે પોક્કારાયેલો
હતો. વધારામાં સમસ્ત રશિયાના લુદિવાદી સમાજના
માનસમાં કોઈ અકળ દુર્ધંટનાની, બચની, અરવરધનાની
અને વિનાશની લામણી ધુમરાયા કરતી હતી.
માયકોવ્સ્કી સિવાય બીજું કોણ આ અનુમૂર્તિને
પ્રતીતિકર રીતે નિયોજી શકે ? તેની લુદિમતા અને
અમૂર્તિનો સમયની મતિ-શક્તિ સાથેનો સુમેળ નિરપેક્ષ
હતો, સંપૂર્ણ હતો. સાત્તાત્મ્યના ઉત્ક્રાંતિ દાયકાનો
બચનો ઓચાર બીજા કોઈ લેખકે આટલો આબેહુલ
મૂર્ત કર્યો નથી.

વિનીત લુદિવાદીઓના પ્રતિનિધિરૂપ બ્લોક
કવિ ૧૮૮૮માં લખે છે : “અમારી જાતને
અને જોઈએ બીજો...પરતીથી ખૂબ જાણે એક
અછવક વિધાનમાં જોડતા. પરંતુ અમારી નીચે તો
ધડાકા ભડાકા સાથે આગ ઝોકતો જ્વાળામુખી
પડ્યો છે. રાષ્ટ્રોડીનાં વાળોની પાછળ, તેની આરે
જાણ્યો લાલચોળ લાવાની નદીઓ ઉઠાળા મારે છે.”
આ વિરોધાટના ઉદ્દેશતા બનવાનું માયકોવ્સ્કીના જ
ભાવમાં લખાયું હતું. તેના હિમ અસંખ્ય લામતા
વાક્યપ્રયોજો પ્રાકૃત રશિયાના મનોભાવની વધુ સમીપ
હતા.

વધુ અગત્યનું તો એ હતું કે વિનીત લુદિવાદી-
ઓનાં મૂલ્યો અને અનુમૂર્તિઓના પ્રુદ્ધો તિરસ્કાર
કરનારાઓનો માયકોવ્સ્કી અપ્રભુ હતો. રશિયન
કવિતાના સુખુર અને ચંચીર નિયોજનના દરેકોઈ
ચાહકને માયકોવ્સ્કી એક ભયંકર ઝંઝાવાત જેવો
લાગતો હતો. તેનો ઠેકઠા મારતો લય, તેની વાક્યપદ
શૈલી, તેના મૂલ્ય, નવીન સમ્બંધપ્રયોગો અને હંદગી
કલ્પનાઓ વડે ગાળ વિનિયોજનનાં બધાં જ પ્રસ્થાપિત

મધ્યેને તેણે ઊભાંબિજ કરી નાંખ્યા હતા. રશિયન
શુદ્ધિવાદીઓની માનવતાદી પર પરાનો પુરસ્કાર કરનાર
સદ્ કેદારીને માટે માથાકોટીની આત્મનિમજ્જનમાં
દેશક ભવાનક હતું નાટકત્વ(મિત્રશ્રી) માટેની તેની
અપના, ઘિમ દેશ્વર ('દેશ્વરી') માટેનો તેનો
આમક અને કાનિના સખચનિની મોહિની—આ
અધુ ભવાનક હતુ

પશ્ચિમામની દષ્ટિએ વિચારતાં તો તે અર્ધ પેઠોના
શુદ્ધિવાદીઓનો રોહી જ ભાગનો હતો અને વધુ
આધાનજનક તો એ હતું કે તેમના જીવનધર્મના
અનિમ નેશ્વરનો તે પ્રતીક હતો.

તેની સ્વઆતની કવિનામાં તો તે લગભગ નિરંજન
તેની અંજન દેવનાઓમાં નિમજ્જન દતો કથારક તો
તેનાં ઊર્મિમીતોમાંથી આનવી માટે અસમ્ય એવી
વેદનાનો એકાકી સર કીકતો દતો તેનું કાવ્યકૌશલ,
સૌથી વિશેષ તો વાંચકની—કહો કે ક્રોતાની—કેમકે તેની
કવિનાઓ 'પુત્રે' અવાજે વાંચવા માટે જ લખાતી
હતી—ભાવકતા હિપર પોતાની લાગણીઓની અસરને
મોટ આપતી હતી કવિના તો તેની કમૂતન હતી
તે દરેક પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં 'હું' નો અપેક્ષ
કરીને મોટે ભાજે લખતો હતો, જેથી કરીને પોતાની
ઝીણામાં ઝીણી અંગત રિમતો અને લાગણીઓની
છાયાએ તે ક્રોતાઓની સમક્ષ રજૂ કરી ચકતો હતો

તેની ગેય—કવિનાનું મુખ્ય વસ્તુ ખની ગેનાર તેની
પ્રમુખત્વ કમનસીપીઓ કાં તો હિપજની કાઢેલી હતી
યા તો માગી લીધેલી હતી. તે દેખાવડો હતો અને
મણી બધી ઓઝોનો પ્રીનિપાત્ર હતો તેના અરજક
પરિવેશમાં કવિ—મતોભાવની પ્રતિરોધ મોહિની પણ
હતી તરજુવરી હોમને તેને પોતાની સફળતાઓની
ખ્યાસી કાંકરાનું પણ મમતું હતું છતાં ય દોકેતવમાં]
તેને સરળતાથી અને સહજમાને પ્રેમ કરનાર
ઓઝોનો તેણે અપથી પરિભાગ કર્યો હતો બીજી
બધી આતતોની જેમ પ્રજુષમાં પણ માથાકોટીને
'અસકથ' તરફ પક્ષપાત રહેતો હતો એક વા બીજી
કારણસર અપ્રાપ્ત હોય તેવી ઓઝોને જ તે પક્ષ

કરતો હતો મહત્વના બે પ્રજુષ—મસ મો તેની જિજ્ઞાસા
બપના હતા—પહે આરભથી જ નટપ્રાપ નિષ્કાં

આ પ્રજુષિનીઓમાંની પ્રથમ હતી લીલી ઓ
જેની બેદિથી અને એ—પ્રકાશ માથાકોટીએ પદર વાં
સુધી અંકેરમાં માયા કરી હતી ૧૮૧૫ના ઊર્ધ્વ
માસમાં તેની સાથે પ્રથમ મુલાકાત થયા પછી થોડાક
મહિને તેણે 'ય એક—જોન ફુટ' (દોડ—માગાની
વાંસળી) લીલીને અર્પણ કર્યું આપણા મુગની હેલી
હતું આ અને સ્ત્રીત વિનેનું એ લીલી જનલી
લખાણ હતું તે લખે છે લીલીની પધારીમાંથી ખનના
જનની વાસ આવે છે. અપતાનની વાસ મધકની
જ્વાળાઓમાં ઉતરે જ લીલીના અધરો કાગાર
ખકમાંથી બોલી કાઢેતા મઠ જેવા છે લીલીની
આંખો, તેના અધરો હિપર બે કમરના ખાસ ખેડી
કાઢે છે અને આ બધાનું કારણ જ અપતાન લીલીએ
કાઈ નીમ પુરુષને કારણે માથાકોટીને ત્યાજ કર્યો
દતો તેને હાથના સાઈ બેરિયામાં દેશનિકામ કરવામાં
આગ્ય છે, અપથી તે લખે છે—

આપીય બેાપર નામ લીલીનું હું—
થેસ પરિમલભાવ વિમિરે હું તેને—
જાજને—ફીફરીથી રહીય ચૂખી

પરંતુ ૧૮૧૫માં તો તેઓ પ્રેમમાં પશુ ન હતાં
અને ૧૮૨૩ સુધી લીલીએ તેનો ત્યાજ પશુ મોં ન
હતો આમ તે 'દેગેડી થી એક કમળ આમળ
જ રહેતો' તેનાં મોતો આ બાવિ શુભાવગમાં જ
રચાયાં હતાં

કાનિને આરે ઓઝો રહીને માથાકોટી કપારનો ય
તેના પોતાના અતરની આત્માદી કરતો દતો

એક મોળો કાજ તલસે ઇ હોય
ને ત્રણ અક્ષાત્વથી જમણા કરે
તેણે 'માનવ' (Man)માં લખ્યું હતું
થયેર જ પ્રાણ
ફાંચો બર્ફમાં ને
વચી એનું કહ્યો થે ત્રાણ

પછી—ને પ્રજુષનાં સુવર્ણમુગનાં પૂર્વદ્શોન દરે છે
ત્યારે તેની હાથકડીઓ ખખડે છે, એને ત્યારે બધું જ
નાશ પામશે સર્પનાં છત્તાં કિણોને ભગવાન

સંજાતી : મુકશે અને આંધ્ર ચાંપકોરકોનું દુઃખ જ
મચવા પામશે અને ધેરુ જનશે ! અંતે સમાપનમાં
લખે છે :-

અને હોશે હું,
જવાણપટ્ટા-મેઘપેશા હું, અકલ્પ્ય
મારી પ્રીતિના ખીલે એનું
બધાઈને—

ખીલે, ખેડે, હાથકડીએ—આ સૂતકિ અનુ-
ભવની ઉત્કટતા જ દર્શાવે છે. બીજા એક સ્ત્રીના
સંપ્રદર્શમાં આવ્યા પછી પણ ધણા સમય સુધી તે
લીલીને લામણીભર્યા સંદેશાઓ મોકલવા કરતો હતો,
તે હકીકત જ સૂચવે છે કે લીલીને તેણે પોતાના કુષિતા-
નંદને (Masochism) પોષવા માટે જ શોધી કાઢી
હતી, અને લીલી પણ આ સમજતી હતી, તેથી તો
તે ખાલી ગર્ભ, પરંતુ લામણીવશ, અને આત્મહત્યાની
શિખરારવનારાં દોકાંતું તો આવી જ બનતું. એક
સત્તરવર્ષની છોકરીએ તેની સાથે પ્રભુપ્રભંજ યવાથી
આખરે આત્મહત્યા કરી હતી. માયકોરકોએ આ
પ્રસંગને ગૃધીને એક મળકલ્પેથી ચિત્રપટસવાદ લખ્યો
હતો. પરંતુ તેની પ્રખ્યાત કૃતતા તો હતી સર્જો એસેની
નની આત્મહત્યાને લગતી. આ મહાન નૃત્ય-ચોરિયોન્ટિક
એકાદી કવિએ ૧૯૨૫માં આત્મહત્યા કરી હતી. રશિયાના
સોવિયતીકરણથી ભ્રમભ્રુજ બનેલા અને દારૂ દીધીને
લગભગ બેશુદ્ધ બનેલા કવિએ પોતાના કાંડાની નસ કાપી
નાખીને તેનાં, શોષિતથી અંતિમવિદાયની કવિતા
લખી હતી, તેની ઉલ્કીએ પંક્તિઓ આ પ્રમાણે હતી.

આ નિંદામાં મરણાવેશી કે
નવાઈ ના કિન્તુ છતી જવાતું
નથી નથી ખસ નવીન આમ તો !

માયકોરકોએ લગભગ આસે એક પ્રતિકાત્મક લખી
નાખ્યું—

આ નિંદામાં મારું ન દુઃખ
મુશલ છે નિંદાકોરુ પાસર !

એક વર્ષ બાદ, આ પ્રતિકાત્મક લખવાનો ઉદ્દેશ
સમજવતાં તેણે કહ્યું હતું, “મારો ઉદ્દેશ એસેનીનની
છેલ્લી પંક્તિઓની ખસર ધિરાણપૂર્વક રચિત કરવાનો,
એસેનીનના અંતને રસહીન કરી મુકવાનો, મૃત્યુના સુગમ

સૌંદર્યના રચાને બીજા કોઈ સૌંદર્યની પ્રતિક કરવાનો
હતો. કેમકે કાનિને અતિશય રાખવા માટે શ્રમજીવી
વર્ગને તાકાતની જરૂર છે અને કાંતિ માટે ■ કે સૌથી
વિકટ એવા સામ્યવાદના માર્ગે આવી મળનાર આનંદની
અને નિંદાની આપણે પ્રતિકા કરીએ.”

ચાર વર્ષ પછે માયકોરકોએ પોતે આપણા
કર્ષે ત્યાં સુધી પોતા આ આડેપક ઉદ્ગારો સંપૂર્ણતયા
સમજી શકતા નથી. તે અલગત તેની પોતાની ક્રિયા
વિશે જ બોલતો હતો. તેના અનર્થ દર્શકો રમી રહેલા
વિકલપની જાતે, આ અશુદ્ધ સંતાઓથી, સ્પષ્ટતા કરતો
હતો : મૃત્યુનું સુગમ સૌંદર્ય અથવા સામ્યવાદનો વિકલ
માર્ગ. અંત જીવનની બટનામંથી માર્ગ કાઢવાની
ઓકેએમર ક્રિતિએ તેને આશા આપી હતી. તેની પ્રતિભા
જે કાંઈ શ્રેયઃપ્રસન્ન હતું તેમાં ગળાપૂરુ રહેનાર તેના
કવિ-સાવને, આકર્ષક લાગના સામ્યવાદના આદર્શો
જેથી ઉચ્ચતર વસ્તુ માટે, કદાચ હવે જંખના જાગી
પણ ત્યજી ઉપરાંત તેના તરુણાવસ્થાના અનુભવાનુસાર
તેને બિમાર કરી મૂકનાર રશિયા જીવનના ઓધાર
માટે કાંતિ સ્વાસ્થ્યકર પણ હતી.

એથી જ તો, ૧૯૧૭ ના ઓકેટોબર, માયકોરકોને
કલાના સેન્સને દુકલે આપતો જોયો, તેમાં આશ્ચર્ય ન
ગણાય :

શોમ શેરી-ગાયે દોસ્તો, ધણ !
શેરીએ ■ આપણી પીછી અને
જંચદાની ચોકને ચેલો ગણી.

સમસ્ત રશિયા આંતરવિગ્રહ, દુઃખાળ અને રાજ-
આજ્ઞાની વેદનાથી પીડાતું હતું ત્યારે માયકોરકો આનંદ-
વિભોર હતો. રશિયાની પ્રજા જ્યારે મૂર્તરેડો ઉપર યુગરોને
લગાવી રહી હતી ત્યારે માયકોરકો એસઆરઆમ અને
કોર્તિમાં આબોલતો હતો. મેક્સિમ ગોર્કી જોવાને પણ
ત્રાસવાદની બળસ્તાને કારણે દુઃખ અને બીતિમિચિત
સ્વાસ્થ્યભંજ આવી પડ્યો હતો, ત્યારે માયકોરકો તો
ધિરુની યુગસમનનું આર્થદર્શન પામેલા કોઈ દિરસ્તાની
જેમ પ્રદુલ્લિત હતો ! આ ઉપરાંત પણ તેની પોતાની જ છે.
“જંખમાં વાળ (The Cloud in Trousers)—
આં તેણે કાંતિની આ સપ્તેમાં આગાહી કરી હતી.

અન્ય કો દેષે નહિ તે હુ નિહાડી •
માનવીની દૃષ્ટિ જ્યાં અટકી જતી
ત્યાં કૃધાતોનાં જીવોની માખરે
આગળીસસો સોળતું સવસર
કાંતિઓના તાજા, પેઢી કટકોના
માખરા ગિરિ લપાને આવી રહ્યાં

—તેની આગાહીમાં તે એક જ વર્ષ વહેશે પડશે

ગમે તે કાણે માધકોઝરી નવો સોવિયેત માનવી
બનવામાં ધરો પાછળ રહી ગયો આવડા ભ્રમણકારે
વધાવી લીધેથી સરખાવવારશાહી તુરત જ તેની સમજ-
શક્તિને ખૂંચવા લાગી સોવિયેત અમલદારશાહીથી તે
ઉત્તરોત્તર યુગગામ્ય અનુભવવા લાગ્યો. એક બાજુએ
તેણે તોફાની ટોળાનાં વાચાળ ઉરેરેણીઓ તરીકે કામ
કરવા માંડ્યું; તો બીજી બાજુએ સોવિયેત સાહિત્યના
પ્રગલ્ભ નવોદિત અમણી થવાની તેણે મનોમન ગાંઠ
વાળી તેનું કામ રાખ્યુંને દાંકિઠો અને કૌનિકવાદીઓની
સામે ઝૂકી જતું અટકાવવાનું હતું

૧૯૨૮ સુધી તો, મનની મોકળાશી વર્તવાનું સ્વા-
તંત્ર્ય તે બહુધા ભોગવતો હતો હજી વાતચત્તે સહિષ્ણુ
હતું. કનાવિષયક નવનર પ્રયોગો હજી પણ ચાલુ હતા
અમરેકન વિવાદમત રચનાઓ અને વિશાળતમ વક્રો
કિતઓ દ્વારા માધકોઝરી તેની મૌનિકતા બહુધા ભંગવી
રહી હતો

સોવિયેત સત્તાપિંશે પ્રયેની તેની હુન્ન
ખસતા મોરોમાં જણીતી હતી તેણે દ્રોહરોના ભોગે
પણ અપમાનજનક મેલ કરવાનું છોડ્યું ન હતું પ્રચાર
અને કટાક્ષમ લખાણો જ કાનિ પછી તો તેનો મુખ્ય
વ્યવસાય બની ગયો હતો. છતાં પણ તેણે મોટો લખવાનું
છોડી દીધું ન હતું. પરંતુ હવે તેનાં મોંમાં માટે તેને
શરમ આવતી હતી સેનિનના મૃત્યુ ઉપર ૩૦૦૦-
લીંગનું પ્રકૃતિ કાવ્ય લખ્યા પછી, ૧૯૨૪ માં તેણે
લીખી બ્રીકને લખ્યું હતું • “કમભાગ્યે ફરીથી એ કવિતા
લખવાની મને પ્રેરણા રહ્યા કરે છે” અદમ્યરીતે ઉભારાઈ
જવાને સતત પ્રયત્નદીલ રહેતી તેની અંગત વેદના
ઓને તે તેની કવિતામાં સમાવી લેવા મથી રહ્યો હતો
તેના મિત્ર ડો ગર્ટ જોકે પસને આ મનોભાવને અંગત
સમીક્ષા (Personal Censorship) કહી છે

મૃત્યુનાં ત્રણ અઠવાડિયાં પૂર્વેજ તેનાં પોસ્ટરો અને
લખાણોના પ્રદર્શન પ્રસંગે તેણે કહ્યું હતું—“મારી
જાતને આધુન્યનું સવર્ધન કરનાર રાજ્યનત્રનું એક
અમ ત્રણવાને બદલે, મેરીના પીટર પ્રયેના પ્રજા
વિશે મારે આ માટે ન લખવું જોઈએ”

વીસીની અધવચમાં માધકોઝરીના અતરમા
ચાલતું ‘અચારક’ અને ‘ગોતકર’ વચ્ચેનું ધર્ષણ વધુ
ઉંચ ખર્ચું હતું. ઉદામ કાંતિવાદી કવિ તરીકેનું તેનું
સ્થાન સહાર્થ બનતું હતું. મોતાની જાતને સંદર્ભિત-
રીતે રૂઢિચૂરત મણાવનારા લેખકોએ માધકોઝરીના
પ્રયોગવાદ અને સ્વાર્તંત્ર્ય માટે ખખર લેવા માંડી
હતી અન્ય ‘ફ્યુચરિસ્ટો’ના સહકારથી તેણે જીવી કરેલી
એલ. ઈ. એફ. (L E F) ‘સાહિત્યનો ઉદ્દામ
મોઝો’ની ચળવળ ઉપર પણ તકી પડવા લાગી હતી.
આ સંસ્થાનો કાર્યક્રમ ‘ચત્રપ્રધાન અને કાનિયીસ
યુગને અનુરૂપ ધીર નવીન પ્રકારે કળામાં રિક્તકાવવાનો
હતો ઈઝાક બામેલને વાર્તાકાર તરીકે આ એલ. ઈ.
એફ દ્વારા જ જાહેરાત મળી હતી

એલ. ઈ. એફની નિષ્ફળતાથી માધકોઝ
નાસીપાસ ધર્ષ ગયો હતો. અને કૈંક તો તે
દીકાકારોથી બચવા માટે તે ૧૯૨૫માં યુરોપ કે
અમેરિકાની લાંબી યાત્રાએ જીપડી ગયો. પરંતુ
પ્રવાસથી તો તેના અંતઃસ્રોતમાં ઉમેરા જ થયો કે
તેની ઓઝામાં ઓઝો એક દીર્ઘકાલીન માન્યતા-
ચત્રવિષા મનુષ્યજાતિ માટે એક નિર્દેશ આપી
સમાન છે—આ માન્યતા બદલવાની તેને અમેરિકા
પ્રવાસે ફરજ પાડી હતી અંતરંગી વાજતી ગાજ
ધનલોપુષ વીસી દરમિયાન બીજા ધણા યુરોપિયનો
જેમ માધકોઝરી પણ અમેરિકાથી કરી ગયો હતો
‘ન્યુયોર્ક’ તેને યુગગાવનારા કારાજૂદ જેવું લાગ્યું હતું
ધર તરફ પાછા ફરતાં તેણે બીજી એક શોધ કરી
એક વેળાનો, મૂડીવાદી દેશોમાં સૌથી વિશેષ સડે
જેવો દેશ ફ્રાંસ, આ વખતે તેને એક જાતનો આન
આપતો હતો—અમતો હતો

આ પ્રવાસચર્ચાથી તે ન ખાઈ ગયેલા મનોભાવ સાં
માઝો કૃષે અને તેને સામ્યવાદનો સુપરિચિત સમાગમીને

આદરો લેવાનું અનિવાર્ય લાગ્યું. તે વિશે તે
લખે છે :-

કું

કાળના મનનાયક

ફળપ્રા મારી રહ્યો છું સામ્યવાદે.

કેમકે

તે વિના

હું રેત ક્ષપણી રાત્રું ના.

જે કે આ મનોભાવ લાગે સમય જીવ્યો નહિ.
'પ્રત્યાગમન' લખતી વેળાએ જ તેને મધ આવી મઈ
હતી કે મોરકામાં તેનું જીવજાંઘણું સ્વાગમ નહિ
યાવ. કાળનો. પાઠ તે આ રીતે પૂરો કરે છે : 'હું
ધૂણું છું કે મારો દેશ અને સમજી શકે. પરંતુ જો હું
ન જ સમજઈ તો શું ?'

મારા વતનની આરપાર

અન્ન છેડે ભેગા છું.

—ભણે આમ વરસાદની નાંચા.

૧૯૨૭માં તેણે એલ. ઈ. એફ. જનને પુનર્જીવન
આવવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. પરંતુ 'અમજીવિયો'
'પ્રોલેનારિયત'ના હાથે તેને નિષ્ફળતા મળી.
૧૯૨૮માં તો 'અમજીવી લેખક સંઘ' (RAPP)નું
વર્ચસ્વ સોવિયેતસાહિત્ય ઉપર જામી અંતુ હતું.
કલામાં ઉદ્ધારમતવાદનો હવે અસ્ત થયો હતો.
સોવિયેત યુદ્ધિવાદીઓમાંના સવિશેષ સ્વાધીન અને
મૌલિક લેખકો ઉપર હવે 'અસ્ત્રાજકતાવાદ' માટે
અને ખાસ કરીને તેમના 'ટ્રોટ્સ્કી તરફી-વામપક્ષી
વલ્લુ' માટે વિદેશપૂર્વક પ્રકાશ કરવામાં આવના હતા.
સ્તાલિનના નેતૃત્વ નીચે હવે લેખકોને પ્રથમ પંચ-
વર્ષીય યોજનાના અમણી 'અમજીવી-કલા-કુકરી' કેપે
અગ્રણ અપવાદ અપાલન થઈ ચૂક્યું હતું.

આ તમકે માલકોરકો તેની જિંદગીની
આલન્ટિક ક્ષેત્રમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. આત્મ-
હત્યાના બે વર્ષ પહેલાંના આ દિવસોમાં એક વખત
પેતે જ ઈષ્ટ માનેલા સામાજિક સ્વરૂપની સમાન્યતાની
લગભગ તે આવી ગયો હતો. સામ્યવાદના સિદ્ધાંત
અને બ્યવહાર, વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ વચ્ચેનો તેમજ
કલાકાર અને અમલદારશાહી વચ્ચેનો સંઘર્ષ તેણે

જોઈ લીધો હતો. જે કે સમયનવા તો આ જાન તેને
અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. પરંતુ આવે તો તેણે કલામાં-
વાલમયમાં જ તેનો પસાર ઝીલી લેવાનું પક્ષ કહ્યું
હતું, તે માટે તો તેને ગિરલાવવો જ જોઈએ.

માલકોરકોની મોટાભાગની જિંદગી તેને
કાલકાવનારા કોઈ દર્દમાંથી છટકાપારી શોધવામાં જ
વેચાઈ મઈ હતી. તેણે સમકાલીન નિરપેક્ષતામાં જ
તેની ખોજ કરી હતી. જેમકે આદર્શોત્ક્રાંતિ અને
સામ્યવાદી નિષાઃ અને આ પછુ નિષ્ફળ જતા,
મૃત્યુમાં જીવનકાળ દરમિયાન તે એક પ્રયોગમાં
ગુંધાયેલો હતો. તેનું તે આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે.

દિવસ-પાલખથી કું કાળી

સડસડા, બાદ ખીણ ઉપર

કરીકરી થુજ પ્રાણું દોરડું

શબદના રંગ પેલ રંગા મરુ.

આ પ્રયોગમાં તે જે જે પાત્ર બજાવતો—કાનિકાર,
પ્રચારક, કલાકાર, પત્રકાર, અભિનેતા કે પટથેપક અને
મદુદા કવિ—આ બધી જ વખતે તેને મોટા શ્રોતા-
સંબુદાપત્રી આવરવકતા રહેતી. સમસ્ત રસિયના કહેરે
કહેરમાં આખ્યાનો આપતા અને પોતાની કવિતાનું
જહેર વાગ્યન કરતા સૌથી વધુ પીડાકામ અને આત્મ-
લક્ષી આ કવિએ પંદર વર્ષ સુધી પ્રવાસ ખેડ્યા હતા.
તેનાં લખાણોમાં આ પ્રતિબિંબિત થયેલું છે જ. રશિ-
યન ભાષાનાં કેટલાંક ઉત્તમ કવિઓએ તેણે આમાં
છે અને તે જ સાલમાં સોવિયેત પ્રચારના ઉત્સાહમાં
કેટલાંક યુર્બાઈકિસર્સ જોડકણાં, ભીંતપત્રો અને સ્ત્રો
પણ લખ્યાં છે. અમજીવિયો અને સોવિયેત સમાજની
અમલદારશાહીની યુર્બાઈકિસર્સ ઉપરની 'મોકણ' (Bock-
shut) અને 'સ્નાનાચાર' (Bath house) જેવી તેજ-
સ્વી કટાક્ષ નાટિકાઓ પણ તેણે જ આપી છે.

તેની વધુ લે-માદક કાલોમાં તે કોઈ જાહેર સભા-
ખંડમાં અથવા તેા નાટ્યમૃદમાં ઘણીવખત ખનિવધક
યંત્ર ઉપર કાવ્યવાચન કરતો મળી આવતો.

પ્રાણને મુજ સ્પર્શ વાધક ના

ને પિણામહ ના થયું મુજને મને

હું મુખવું છું ધરા સ્વરસમિતથી.

આવી રહ્યો હું કૂટરો અવીસ વચનો શુવા.

માયકોગ્રફીએ મોરકો તો અનગણની મુઠ્ઠા જ હતું મોઝોકોના લુવાન લાંબેફાંડોઆ તેનાથી અનમુઠ્ઠા હતા પ્રતિષ્ઠિત લોકો તેની જ ઉરાડેથી અફવાઓમાં ફસાયા હતા

ઈન્દરમાના વાદ્ય 'મીની તેની એક લગ્નહથ પ્રેમીની હક્તિ ટટથી વેધક છે' પોતાના હૃદયને ઉખાડી નાંખીને અને લે દિવાળ દર ઉપર તેને બાંધીને પોતાની પ્રિયતામાં એક રિજવ-પતાકારૂં તેની ભેટ ધરશે! તે કહે છે

જુઓ! શિરચ્છેદ હૃદયભેંડો
યથા ફરીથી નમ લોદીલીયુ
બની મયુકો ખૂનરેણી બાપી

અહીં લખ અને દિસાનાં આ પ્રતિક્રિયા, આ-કોગ્રફીનું ઉત્તમ અને કનિષ્ઠ પ્રયત્ન થયેલું છે મોડાનાએ તો તેની સામગ્રીને તે સ્વચ્છક્ષિત્વો હતો પરંતુ દૈવારિક તે કાબૂ યુગ વી મેસે છે અને કલાની અપોત્તઓનું ઉદ્દનવન કરીને માનસવિકૃતના પ્રદેશમાં ભટકતો ધર્મ જાય છે, તે વખતે કવિનો આકાંક્ષા અનાવસરક અનિશ્ચયતાઓ અને અનાવરૂં લાગે છે આવી કાવ્યોમાં જ માયકોગ્રફીની મોટામાં મોટી નમણાઈ સવિશેષ ખુલ્લી ધર્મ જાય છે આ નિર્જાળના લાગણીના સાવેકમય બાહ્યમાં નથી પરંતુ ધણી વેગા તેની રિક્તતા-માં જ રહેલી છે સાથે જ તે પોતાની અદર પ્રાપ્તો સચાર માગતી મૃતપરથા અનુભવી જો હોતો તેથી તેની લાગણીઓની તે બહુધા અતિશયોક્તિ કરતો હતો અને આ રીતે અત્યંત લોભની પરાકાંઠાએ પહોંચે ત્યારે જ તેને સપૂર્ણ સંછવતાનો અનુભવ થતો આ માણુ સતી જિંદગીનું બધું જ ઉડાઉપણુ, ઓઝો સાથેના તેના નાટ્યસહજ પ્રસંગો, તેનો મોલ્ડેવિજમનો નશો અને તેના વિરોધાભાસમાં તેનો આત્મહત્યાની લાકનો! મોથાર-આ બધું આ પ્રકાશમાં જ જોવું જોઈએ ૧૯૨૮માં તેણે સમકાલીન સાહિત્યમાં સામ્યવાદી સમાજ ઉપરની અત્યંત કઠોર વક્રોક્તિઓમાંની એક ('ધી એડમ') 'મીયુ' લખ્યું હતું નાટકના પૂર્વાર્ધમાં તે સોવિયેતના શ્રીમતોની નજરે રસિયાનું વર્ણન કરે છે નાટકના ઉત્તરાર્ધમાં માયકોગ્રફી પોતાની

લુવાન વવની અભિલેખાઓને ઉપહાસ કરે છે ૧૯૧૯માં તેણે લખિય લખ્યું હતું કે -

વિશ્વમાં અભિનવ
કવિએ કરેલ ક્ષણ
જુઓ દિવાસ્વપ્ન
ભરે જીવી
દસાવવા
લોખને
વચ વધી ભયેલ બાળકો સમાન આપણ!

પરંતુ પ્રિસિફિન નાટકનું પાત્ર ત્યારે સહજતા પૂર્વક (I) યુગ અને દિવાસ્વપ્નો ઉપરનાં પુસ્તકો માટે આગળી કરે છે ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે તમે શું માજો છો તે કાઈ સમજી શકેનું નથી ઉલ્લાન ચાલના પાકચપુત્તમાં જ યુગોનો ઉદ્દેશ આવે છે અને તમોમી પુસ્તકોમાં દિવોસિસના વિનામયા વિનાસ્વપ્નો રિમે છણાવટ કરવામાં આવી છે

'આ વિ' (About this)માં (૧૯૨૪) વીસમી સદીના માનવવિજ્ઞાની પ્રોપ્રોશાનાના રસાયણશાસ્ત્રીને માયકો રફીએ વિદાપન કયું છે

હજ અહુરુ યુગ આ લવાઈન
પ્રસ પે
ન આલવાનું હજ થે પૂરુ થયુ
વિજ્ઞાને જોલી રિયો અને કે
છંપી જની જિંદગી આજ મારે
કરીલ ને કે અમલુ થ કહેયો
તમે ખરે તમ્મુ હ પ્રાણીશક્તિ
મારે થડ છે રખવાળ તેનો

પ્રિસિફિન પ્રાણીધરના એક પિત્તમાં એક અસહજ રખવાળ સથે જ ધણી જાય પ્રિસિફિનની છેત્રી પક્તિઓમાં અમુક નિમત્ત છે અસપક્ષળ માટે પિત્તમાંથી મુક્ત થઈને તે વ્યાસ-પીકની ધાર ઉપરના દીવાઓ તરફ ચાલતો યાય છે અને શ્રોતાગણને સંભેલે છે 'નામરિકો! ભાઈઓ! મારા આત્મજનો! બ્લાલુડ, તમે અહીં મી રીતે આવી ચડ્યા! આટલી મોટી સખ્યામાં! હું એકલો જ પિત્તમાં શા માટે? મિત્રો આવો અને સાથ આપો હું આ કારણે રીમાઉ છું નામરિકો!

૧૯૨૮માં માયકોબ્સ્કોને ઓતાગજ તેની આ ચેતનથી ઓગળતા જોયેલા સમગ્ર ન હતો. સ્વાવિનવાદી મનોરાજ્યનું (યુટોપિયા) સ્વરૂપ હજી તે કલ્પનાતીત હતું—માન વિસ્તાર, અમરિય અને કવિઓ જ તેને જોઈ શકતા હતા. ઉપગત 'મકિય' - સમકાલીન જાહેર પ્રેક્ષકોએ માટે લગભગ નિષ્ફળ ગયું હતું. પરંતુ માયકોબ્સ્કોનું રચાન હજી સત્તામન હતું. 'પ્રાવદ્ય' એ 'મકિય'ની પ્રશંસા કરી હતી. નાટકની ઉપર જાહેરમાં દુમસો કરવાની ઠાઈ દિશ્મત કરતું ન હતું આમ છતાં માયકોબ્સ્કો પક્ષા પાછળના અણ-મથાળી સુપરિચિત હતો.

'મકિય'ના પ્રથમ જાહેર વાચન પછી થોડા જ દિવસે તેણે એક કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેના અને તે પછું જ વિરોધાટક હતું. 'મ'મ ગાડ' (યુવાન જમરૂંઠ) નામના પત્રના સંપાદક કોસ્લોવે તેને પેરિસથી થોડાક શબ્દોથી લેખો અને કાવ્યો લખી મોકલવાનું કહ્યું હતું. સંપાદકને કસિની અધ્યક્ષતાના ઓલાચાલુ અહેવાલ મોકલવાને બદલે તેણે તે એક આવેશપૂર્ણ પ્રેમ કાવ્ય લખી મોકલ્યું હતું.

માયકોબ્સ્કોએ ૧૯૨૮માં પેરિસમાં એક આસ માલ્યો હતો અને તે પેરિસમાં જ પ્રેમમાં પડ્યો હતો. પેરિસમાંની તેની આ પ્રજાપિતી દિશિયાના એક અને રશિયન પ્રવેશવાસિની હતી.

પેરિસના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર એલેક્ઝાન્ડર વેકોન્લેવ તેના કાકા થતા હતા. માયકોબ્સ્કો સારી રીતે જાણતો હતો કે તેના જેવા માનવતા સોવિયેત નામકિને માટે કશી શકાય તેટલી ઉદારમનવાદી મુલ્યો આ સાથીદાર તે હતી. તેઓ સારીરિક તેમજ માનસિક રીતે સવિશેષ સમાનતા ધરાવતા હતા.

તેને મળવા માટે તે વારંવાર પેરિસની મુલાકાત લેતો હતો. પરંતુ દિશિયાનાને તેની સાથે ગેરરેક આવા સમજાવી શક્યો નહિ. ૧૯૨૯ના અંતકાળમાં તેણે દિશિયાનાને મળવા માટે ધણી ધમપછાડ કર્યો. પરંતુ સોવિયેત સત્તાવાજાઓએ તેને વીસા આપવાનો ઇન્કાર કરી દીધો. દિસેમ્બરમાં તેને ખગર મળ્યા કે દિશિયાના ઠાઈ કેવે સાથે પરણી ગઈ હતી.

૧. દખોતી રીતે જ માયકોબ્સ્કોને વીસા આપવાનો ઇન્કાર કરવામાં તેની સ્વાધીનતા રૂંધવાનો જ પ્રયત્ન હતો. દિશિયાનાને મુશ્કેલીના દુઃખમાં પણ આ અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની તેનામાં દિશ્મત હતી. તેને મુંઝવાની રહેલી અમલદારશાહી ઉપર 'સ્નાનગૃહ' (The Bath House) નાટિકા એક સીધો દુમસો જ છે.

'મકિય' (The Bedbug) માંના સામ્યવાદી સુતરુમ્મુજ ઉપરના માયકોબ્સ્કોના કટાક્ષોને સોવિયેતના સંસ્કારાચ્છેજના અમલદારશાહીએ વેડી લીધા હતા. પરંતુ 'સ્નાનગૃહ' તે તદ્દકાલીન શાસનવ્યવસ્થા ઉપર આક્રમણ હતું. હવે માયકોબ્સ્કોને સક્ષાત્તત છટકી નહિ જવા દેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ૧૯૩૦ના ફેબ્રુઆરીમાં 'નાટ્ય સમીક્ષક સમિતિ' તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે આ નાટિકા તેના પ્રસ્તુત સ્વરૂપમાં અસ્વીકાર્ય હતી. માયકોબ્સ્કોની પ્રયત્ન નામનાને કારણે જ તે સમગ્રથી રદખાતક થતી જતી ગઈ. થોડાક ફેરફાર સાથે બીજા મહિને તેને ફરીથી રજૂ કરવામાં આવી, પરંતુ 'મકિય'ની જેમ 'સ્નાનગૃહ'ને પણ ધરાવ નિષ્ફળતા જ સાંપડી.

આ વખતે માયકોબ્સ્કોના કેટલાક દુરમનો છાપાઓમાં તેમજ સલાઓમાં તેની સામે બહાર પડ્યા હતા. સમ્પ્રવાજ અવલોકનોએ એક વિષયક ઊંચું કહ્યું હતું. 'સમીક્ષક' અને 'આર. એ. પી. પી.'ના હોદ્દાસર વ્યાપ્તિર એમિલોવે પ્રાવશમાં આલેષ કર્યો હતો કે માયકોબ્સ્કો ગ્રાત્સકીવાદી વિરોધ-પક્ષનું વાનિજ્ય જતી ગયો હતો, થોડા જ દિવસો પાક માયકોબ્સ્કોએ બીતપત્ર તેવાર કરીને એવર-હોહની નાટ્યશાળામાં પ્રદર્શિત કર્યું. એમિલોવે તેના વિરોધ કર્યો અને 'આર. એ. પી. પી.'એ વિના વિચલે તેને હઠાવી લેવાનું. તેની આત્મહત્યા પછી હાથ આવેલી એક વીડીમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું : "એમિલોવને કહ્યો કે બીજાપત્રને હટારી લેવાવવામાં તેની પામરતા જ હતી. આપણે લહી લેતું જોઈતું હતું."

હમેશા વિવેચન પ્રત્યે ર્ધન આળા અને નેહુલ્યથી યાજ માયકોબ્સ્કોને લાગતું કે તે કિન્નાપોરીનો ભોખ

જન્યો હતો. હકિકતમાં તો, તેના પ્રતિસ્પર્ધિઓ તેમના વિવેચનોમાં માયકોન્ક્રીની કલ્પના કરતાં, અથવા તો પશ્ચિમમાં બહુધા માનવામાં આવે છે તેના કરતાં, ઘણા જ સચોટી હતા, ઉદાર હતા. છતાંપણ માયકોન્ક્રીનો પોતાના કર્ણુતનો પૂર્વાભાસ હોયે મુજબ ગદ્યમય જ રહ્યો છે જુલિવાદીઓની સાક્ષર શાયેતમા હતી માયકોન્ક્રી આપોઆપ સમજી ગયો હતો કે તેનું નામ યુનેવારોની યાદીમાં મોખરે જ હશે તેનું સ્ફુલ્લ અગત્યનું પથ અપૂર્ણ રહેલું કામ્ય 'At the top of my voice'—'મારા અવાજની ટોચેથી' એક તારાજ યર્ષ ગયેલા માનવીના સ્મૃતિસેખ તરીકે જ લખાયું હતું તેમાં સ્પષ્ટરીતે પુસ્તિકાની જ પ્રેરણા હતી. અવસાનના પંચ મહિના પૂર્વે આઝીસ વર્ષની વચે પુસ્તિકે લખ્યું હતું—

મારી સમાધિ નહિ કોઈની કૃતિ ન સમૂહની કે ત્વહી લગી જતી નિદામલે ગૂમ લઈ જાયે—નહોં વડી જયે ધાર અલેઝાન્ડર— તણા મિનારાયકી રમ્ય ફર્દીમ ઉચાર્થમાં તે.

માકોન્ક્રીએ તેનો પાંચો પાંચો—

મારી કવિતા
અમથી જ
તોડરી વર્ષોતણા પર્વતની દિવાલો
અને થયે સમુખ છુદ
જ લીર,
અપકવ
રુપરક્ષિત
અનવચિની સમી
ગુલામિ રચા રોમના એ,
પ્રવચીત તે ઈતિહાસ આજને.

અહીં 'મારા અવાજની ટોચેથી'માં તેણે પોતાના આકર્ષોની પરિશુદ્ધતા અને પોતાની સિદ્ધિઓની ઝુલ્મ પતાનો સમાજવાદના અચળા હેઠળ હેલેલો જવાવ કયો છે.

કવિ અને ધૂર્તવણા સ્વાર્થી જુલોની
બુદ્ધિમતી ને પરી...

આ રથને પહે તેણે આ સિદ્ધિઓની યુદ્ધવં
પડેવી કિમતનો અણસાર આપ્યો છે—

એટલેથી
બાઝી રહે છે
મુજ દાવમાયે
પરવ હું
—નવેજ મે
કીપા કૃષા
મારી જ એકી લીસીને
મારા જ ગીતવણા બજા પર ।

તેણે જાહેર સમાજોમાં તેના સમાસોચોની સાથે વિવાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરી બેઠો પરંતુ સમાજદ્રમથી ઊંચી મિલિટરીઓના તેણે આપેલા પ્રત્યુત્તર ધણીવાર ૧૨૨૫૦ વિરોધાભાસી નહિ, અસંગત રહેતા હતા એક સમાજમાં તેને પૂછવામાં આવ્યું હતું 'તમે પ્રશ્નના (સામ્યવાદી) સમ્ય છે?' અને એણે જવાબ વાળ્યો હતો 'ના હું નથી.' ત્યારે સામેથી પડકાર ફેંકાયો હતો 'તમારે સમ્ય જનલુ જોઈએ.' અને માયકોન્ક્રીએ પ્રત્યુત્તર વાળતાં કહ્યું હતું—

'વ્યવસ્થિત કામ્ય' સાથે મેં જ ન ખાવ તેની ધણી ટેવો અને પડેવી છે. કદાચ તે નિરપેક્ષ પૂર્વમંદ પણ હોય. પરંતુ હું અત્યારે તીખો જ મે બેટી રહ્યો છું. માગ ઉપર વજા કુમવા થતા રહ્યા છે. વ્યવસ્થિત સંમાખને બદલે મેં વેચવિખેર રમખાણો જ મચાવ્યા છે કેમકે સાહિત્યમાં આવી પ્રજાનિકા અમણી કાલિકારી પ્રજાનિકાને જ જઈને મળશે એમ અને લાગતું હતું. હું મારી જાતને પક્ષથી અલગ કરતો નથી અને મારી પાસે પક્ષનું સહાસદ-કાદ ન હોવા છતાં ભોલોવિક પક્ષના બધા જ આદર્શોનું પાલન કરવાને હું મારી જાતને બંધાયેલી માનું છું'

એપ્રિલની સરજાતમાં માયકોન્ક્રીને માનસિક સ્થાવર થયેને કારણે થોડા દિવસ કેમલિનની હોસ્પિટલમાં રાખવામાં આવ્યો હતો નિદાનમાં યાનતવુઓનો યાદ જ જણાયો હતો ત્યાંથી છૂટ્યા પછી લખકાના એક સમેલનમાં તેણે કહ્યું હતું 'મારી ઉપર એટલી બધી

• એટલેસન અને પ્રોપેરેન્ડા કમિટી

ગાળો વરસાવવામાં આવે છે, એટલાં જાંઘાં સાચાં-ખોટાં પાપ એટલાંવામાં આવે છે કે અને ક્યારેક યજ્ઞ-આવે છે કે એકાદ વર્ષ માટે હું ક્યાંક આવ્યો જઈએ, કે નેપા આ બધા દોષારોપણો તો સાંભળવા ન પડે !

પ્રાવણમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેના 'સ્નાનશુદ્ધ'ના વાર્તા-વિષ્ણુચંદ્રન-લેખ માટે તેણે કહ્યું હતું : "ફિકર ન કરો; ફરને વધુ મોડું થઈ ગયું છે." અને તેના ચાર દિવસ બાદ તેના અવસાનના સમાચાર આવ્યા !

'સહુ કોઈને' ઉદ્દેશીને લખાયેલી તેની આત્મકથા જાનની ચંચરખીનો કેટલોક ભાગ આ પ્રમાણે છે—

"મારા અવસાન માટે કોઈને જ હોય રોજ નહિ અને હોવાની કરી અકુલાઓ ઉસારી નહિ. મનનાને આજુ નાં મુદ્દે જમદ નહતું. મા, બહેનો અને બિસારો અને પ્રમા કરો—આ કોઈ જોલ નથી (હું બીજાઓને તેની લાલા-મજ કરતો નથી) પણ મારા માટે બીજાને ખાતર ન હતો. ઠીકી ! તારા પ્રેમની અભ્યર્થના કરું છું. આ, એ પી. પી.— બિસારો ! અને મંદપ્રાણ ન સમજીયો; સાચે જ આ સંવાય હું કે જ કરી શકું તેમ ન હતો. સ્નેહવંદન !"

તેના અવસાન પછી ઘરતના કસોટીનું વર્ણન કરતાં તેના મિત્ર બોરિસ પાસ્તરનાકે લખ્યું હતું કે—

"કિવાલ તમ્મ મોં કરીને માથાજોલ્લી ચડો—નિઃસજ અને મલ્લ ! તેણે હૃદયથી સુધી ચાલર જોડેલી હતી અને લગ્ન-લગ્નમાં હોય તેમ તેનું મોં અધખૂદું રહી ગયું. જાંઘાં તમ્મ કુસામાં પીઠ ફેરવીને આજના આતમમાં પછ, આજની આં જોખમાં પછ તે ક્યાંક આવ્યા જવા માટે અજુતમપણે મધી રહી હતો. તેના ચહેરો પાછલાં દિવસની માદ વાછ કાંપતો હતો કે જ્યારે તેણે પોતાની બતને બાવીસ વર્ષનો સ્વપ્નવાન યુવાન કહી હતો—કેમકે અહીં મુલ્યએ અલભ્ય આંખિં કદા મારણ કરી હતી. આ એક એવી સાવચૂક હતી કે સેનાથી છવનવાતના આજંબ વાય છે વિરામ નહિ. તે પ્રોવિલ અને અજુતમ લાગતો હતો."

માપકોઝકીની અનિમ કાચ પંક્તિઓ આ પ્રકારે હતી—

અને જાંઘાં કહેવા પ્રમાણે
પડી બધા વાત પરે ચ પડે
ઝીંઘઈ ચાકીપર રોજ રોજની
તરી જઈ પ્રીત-પનાય આખરે.
હવે પરિવ્રજા જ નિઃકલ્પી, હું થ.

નિષાદ, પીડા, મળના પરાપર
દિસાવળ ચુરતે કરવા ચ બેસડું
—જાને હવે !

તેની અવસાન બાદ અખાસ—સંશીર્ધન માટે કાલો લોધિયા તેના મજબુત વજન ૧૭૦૦ ગ્રામ થયું હતું (સામાન્ય રીતે તે ૧૪૦૦ ગ્રામનું હોય છે). તેને સંભ્ય-સંરચના સંક્રમરચનામાં રાખવામાં આવ્યું હતું. તેના મૂતદેહને લેખકોની મધ્યમ સંરચના કચેરીમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. તેના ઉપર હયોડાઓ, ચકો અને નકુચાઓની માળાઓ મુકવામાં આવી હતી અને તેની ઉપર લખાણ હતું કે—'જોખડી કવિને લેખકનું. કફન'

છવીસ વર્ષની ઉંમરે મયેલા આપકોઝકીના આકરમક અવસાનથી રક્ષિયાની સૌંદર્યદ્દી સજાનાતમક વીસીના કવિ પાસ્તરનાક અને બીજા યુવાન લેખકો તો સાવ એકલા જ પડી ગયા. તેમને તો આગમનાં એધાણ જણે કે મળી ગયાં. તેના આપકાતનું કૃત્ય એક આખા મુગને ઉ-મુદ કરીને, નિદંય, રીતે ધવિખ્યને ખુલ્લું કરી દેનાર કુખાપ્ય ઐતિહાસિક સીમાચિકીમાંનું એક હતું. તેણે પોતાનો ઉત્કૃષ્ટ વૈયક્તિક ઉપહાર સમાજની સ્વચ્છાવિકે સેવામાં અર્પણ કરવાનો પ્રામાણિક પ્રયાસ કર્યો હતો. સમય જીવનકાળ સંમિયાન તેના અવાજથી રક્ષિયન કવિઓની એક આખી પેઢીની પ્રચારને તેણે જગાડી હતી.

તેના મૃત્યુ અંગેના સંજોગોમાં એટલો સત્યાજ નથી જોડેલો તેની જીવન-પરિવિધિમાં છે. સૌવિધેય મુગનો મદાકવિ માથકોઝકી હકિકતમાં તો રક્ષિવન સાદિત્યમાં સૌથી વિશેષ દેશવટે ભોગવતો હતો. ખરે ! જોગિસ કે કોસ્તોયેન્કોએ પણ આપકોઝકીની અદિતીવ વિરાનતા અનુભવી ન હતી. બાવીસ વર્ષની ઉંમરે જ તેણે આ વિરાનતાની વ્યાખ્યા શોધી કાઢી હતી : " પરંતુ મારા જેવો માણસ ક્યાં જઈને કિર દાણે ! મારા ચાટેનું આરામશુદ્ધ ક્યાં છે ! સમય ક્રિવિકારિનાતું મુવળું પણ મારી વાસનાઓના દિસાતમક ભંડારને છતકારી ચકો નહિ મારા પ્રેમનો બોલો દસડો હું વાસ્તો જઈશ. કેરી ઉ-માદી અને કણસની રાત્રે જોવિએથેએ મારું સન્માન કયું હતું ! હું આપકો વિજ્ઞાન ! આપકો અનિષ્પિન ! ! "

લેનિનને 'મન તેની' કોઈ ગ્રંથની જ હતી. જ્યારે સ્ટાલિને તેને 'સોવિયેત યુગનો સર્વોચ્ચ પ્રતિભાશાળી કવિ' તરીકે બિરદાવ્યો હતો. સ્ટાલિનના ગમાગમન સાથે બાળ્યે જ સંપત મનાર પાસ્તરનોંકે તેને પોતાની પેઢીનો પ્રથમ પ્રકિર્તા કવિ કહ્યો હતો. બીજા એક નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા ઇવાન છુત્કિને તેને નોબેલના સંપનાર રખડેય કહીને ઉતારીય પાડ્યો હતો. માયકોવ્સ્કીની સાગી મહત્તા તો આ બધા વિરોધા-ભાસો આજે પણ ટકી રહ્યા છે તેમાં છે.

આજે તેનાં દેશાક્ષિમાની કાવ્ય 'મારા સોવિયેટ પાસપોર્ટ' અને 'સ્ટાલિનની ઈશીય લેનિનની કચ્છ-પ્રશસ્તિ' સોવિયેત શાળાઓમાં શીખવવામાં આવે છે. સાથોસાથ, સમાજવાદી વાસ્તવવાદની રૂઢીચુસ્તતાની સામે ઝઘૂંમેતા યુવાને કવિ-સેબોનોની ચણ તે આજે આદર્શમૂર્તિ છે. તેના અવસાનને ત્રીસ ઉપરાંત વર્ષ વીતી ગયાં પછી પણ તેના 'હું' અને 'ઇન્નરમાંનાં વાદળ' જેવાં કાવ્યો આ યુવાનોને મન સોવિયેત સાહિત્યમાં ખિન્નરિચુસ્તતાના નમૂના જેવાં છે.

હજી આજેય, માયકોવ્સ્કીની આત્મહત્યાનાં કારણો ડહોળવાનું ચાલુ છે. કેટલાકે તેને પ્રકાશન્ય અયોગ્ય અથવા ગૂઢ અકસ્માત ગણી કાઢ્યો છે; તો સામ્યવાદીઓ એની આત્મહત્યાને બીજી રીતે મૂકાયે છે: માયકોવ્સ્કી એના જીવનને પૂર્ણ મનિકારી પાટ આપી ન શક્યો એના પાનિજ્ઞામરૂપ મટના તરીકે

આમળ મેરે છે. આ પછી સ્ટાલિને ગડો ફોડખ હતો : પંદરેરમાં 'આર એ. પી. પી.'ને બરખાસ્ત કરી એવો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો હતો—કે આ મર્યાદાની જ સનામણીના કારણે માયકોવ્સ્કીને આત્મહત્યાને માખ અપનાવવો પડ્યો હતો. અલખત, મુરોપ અને પશ્ચિમ દેશોમાં એવો મન દડ રીતે પ્રચલિત રહ્યો છે કે માયકોવ્સ્કીની આત્મહત્યાની પાછળ સામ્યવાદી સત્તામણી અને સમજકની સ્વતંત્રતા સામેની રૂંધામણ કારણરૂપ છે. ખેર... જ્યે તે, આ મૃત કવિને અંગદિ, આપતા સ્ટાલિને ૧૯૩૪માં કહી નાખ્યું: 'માયકોવ્સ્કી આપણા સોવિયેત યુગનો એકતમ અને ઉત્કૃષ્ટ ધુદ્ધિશાળી કવિ હતો અને રહે છે.' સદેશાનો ઉત્તરાર્ધ કે, જેનો આનંદાસ સાથે જ ઉલ્લેખ યાચ છે, પરંતુ તે વખતે જે અત્યંત અર્થ-સચ્ચ હતો તે આ પ્રમાણે છે: 'તેનાં રમરણ અને સમ-નની ઉપેક્ષાને અપરાધ ગણવામાં આવશે.' અને મોરોના નેવા ઉવેચી કમસ્તાનમાં ગોગોલ અને સ્ટાલિનની પત્નીની કમર સાથે તેની બરમને લાવીને રાખવામાં આવી હતી. અત્યારે પણ તે લાસ અને કોળા આરસ નીચે પડેલી છે.

સ્ટાલિનની બહેરાત પછી માયકોવ્સ્કીનો ભવિષ્ય વિષે પાસ્તરનાકે લખ્યું છે કે 'મહાન રાણી રૂઢેરાઈનના સમયમાં જે પ્રકારે બટાકાની સિદ્ધારસ ડરવામાં આવી હતી, તેમ હવે માયકોવ્સ્કીને જીવનદાન અપાઈ શકું હતું. આ તેનું બીજું અરણ્ય હતું અને તેમાં તેનો પોતાનો કોઈ હાથ ન હતો.'

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પરીક્ષાઓ

આ સંસ્થા તરફથી લેવાતી આરવાહ, સંસ્કાર અને દીક્ષા-પરીક્ષાઓ ચાલુ વર્ષે આગામી ઓગસ્ટ માસમાં લેવાશે. જે સંસ્થાઓ કેન્દ્રો ખોલવા માગતી હોય તેમણે નીચેના સરનામે જાણ કરવેથી જરૂરી સાહિત્ય મોકલી આપવામાં આવશે.

મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

C/o. શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ,

આગ્રમ રોડ, અમદાવાદ.

અંત્યોદયનો કાર્યક્રમ (૫૯ પ્રિન્ટ) | અભ્યાસી

ભારત સરકારના સામૂહિક વિકાસ અને સહકાર ખાતાના સંયુક્ત ઉપક્રમે સમાજના નબળા વર્ગોના કલ્યાણ માટે ચોક્કસ કાર્યક્રમો સંચયવા માટે જાણીતા સર્વોદય નેતા શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણના પ્રમુખપદે એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. છેલ્લા આઠ વર્ષથી સામૂહિક વિકાસ કાર્યક્રમ મારફતે મામડાંના વિકાસનું કામ હાથ ધરાઈ રહ્યું છે. બીજી અનેક રીતે આ કાર્યક્રમથી આગ્રહાંઓને કાપદો થયો છે, પણ ગ્રામ સમાજનો સૌથી નીચલો મરીચ વર્ગ જેને મદદ કરવાની સૌથી વધુ જરૂર છે તે આ કાર્યક્રમોના લાભ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં લઈ શક્યો છે, એવી એક ભેરહાર ફરિયાદ બિહવાને લોધી રિપોર્ટિની થોડા તપાસ કરી તે અંગે ચોક્કસ માહિત્યન કરવા માટે ઉપરની સમિતિની નીમણૂક કરવામાં આવી હતી. સમિતિના બીજા સભ્યોમાં શ્રીમતી સુચેના કૃપલાણી, શ્રી અપ્પલાસાહેબ સદસ્ય પુદે, શ્રી એમ. આર. કિશ્ન

(એમ. પી.), શ્રી બિજરાજસોમ (એમ. પી.), શ્રી બી. જિવ રામન (ચીફ સેક્રેટરી, ઓરીસા રાજ્ય), શ્રી. લક્ષ્મીદાસ મીકાન, શ્રી આર. જગન્નાથન, (કોર્ડેટર, સેન્ટ્રલ ઇન્ડીસ્ટ્રિયલ એન્ડ કમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ) હતા. આ સમિતિએ સાગ્રા પરિશ્રમ છોકાવી વિગતવાર અહેવાલ તૈયાર કર્યો છે. અહેવાલમાં કેટલયે એવા કીમતી સૂચનો પડેલા છે કે જેનો અમલ કરવામાં આવે તો આપણા આયોજનને માથે રહેલો મંજીર દોષ કે તેણે મરીચ વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવામાં બહુ ફાળો નથી આપ્યો—એ અરેખર ટાળી શકાય. આવા આ અહેવાલનો પ્રજાના સૌ વર્ગો ખાનપુલક અભ્યાસ કરે એ જરૂરી છે ખાસ એટલા માટે કે, અહેવાલ માત્ર રાજ્યે શું કરવું જોઈએ એટલું જ સૂચન કરીને અટકી નથી જતો, પરંતુ પ્રજાના સૌ વર્ગોએ છેક નીચી કક્ષાના મરીચ વર્ગના કલ્યાણ માટે શું શું ભોગ આપવાનો છે તેના પણ રપટ સૂચનો આપે છે.

અહેવાલ આ વર્ગના કલ્યાણની મોટા ભાગની જવાબદારી પંચાયતરાજ પર નાખવા ઇચ્છે છે, તેથી પંચાયતો, પંચાયતસમિતિઓ અને જલ્દી પંચાયતોના હોદ્દાધારીને આ અહેવાલનો વિગતે અભ્યાસ કરવાનું સૂચવવું જોઈએ, અને અહેવાલ અંગે તેમના મતભેદો જાણવાં જોઈએ અહેવાલના કેટલાક સૂચનો તરંગી છે એવી પણ ટીકાઓ થયેલી વાંચી છે. સમાજનાં છેક તળિયે પડેલા વર્ગને જાઓ કરવા હરો તો ચીસાચાણુ ઉપાયો કાર્યત નહિ નીવડે, એ માટે પહેલી નજરે તરંગીનાં એવા ઉપાયો થ અજમાવવા પડશે. તરંગી કહીને જોને કાફી નાખ્યે નહિ ચાહે. વહેલામાં વહેલી તકે સામૂહિક મંત્રાલયે આ અહેવાલના આધારે લેવા જોઈતા પગલાંઓ વિષે નિષ્ક્રય કરવો જોઈએ, અને મરીચ વર્ગોના કલ્યાણ વિષેની પોતાની નિષ્ઠા પૂરવાર કરવી જોઈએ.

આ અહેવાલનો દૂંઢસાર નીચે આપ્યો છે.

હેતુઓ

૧. હિંદુસ્તાનના સમાજના બધાજ પાસાઓને આવી લેતી અદિક સક સામાજિક ક્રિતિ વિના નળગા વર્ગોનું કલ્યાણ યથ ન શકે. આવી ક્રિતિનું સૌ પ્રથમ સોપાન છે જાતિ પ્રધાને જરૂરગર્ભથી ઉખેડી નાખવાનું છે. એ વિના નળગા વર્ગો કદી જીએ આવી સફરજ નહિ સમરપાનું પ્રમાણ

૨. ગામડાના ૮૦ ટકા કુટુંબોની વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૦૦૦ થી ઓછી છે; અને ૫૦ ટકા કુટુંબોની વાર્ષિક આવક તો રૂ. ૫૦૦ થી પણ ઓછી છે. આ બીજા વર્ગના કુટુંબોમાં ખેત મજૂરો, ખૂન ટૂંકી જમીન ધરાવતા ખેડૂતો, કારીગરો, અને જમીન પાસે યુગરાનનું કોઈ સાધન નથી તેવા નિરાધારોનો સમાવેશ થાય છે.

૩. સમિતિએ નળગાવર્ગોના વર્ગોંકરણ માટે આવકનું ધોરણ (Means-test) લાગુ પાડવાનું સૂચવ્યું છે. દા. ત. જે કુટુંબોની વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૦૦૦ થી ઓછી હોય તેમનો આર્થિક દ્રીતે પછાત વર્ગોમાં સમાવેશ કરવો ગાંધીજીના “અ”યોદ્ય”ના સિદ્ધાંતને અનુસરીને આ ઓછી આવકવાળા વર્ગમાંથી પણ જમીન વાર્ષિક આવક રૂ. ૫૦૦ થી ઓછી હોય તેમને વિકાસના કાર્યક્રમમાં પ્રથમ પસંદગી આપવી. સૌથી ઓછી આવકવાળાથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. જમીન વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૫૦ થી પણ ઓછી હોય તેમને નિરાધાર મણવા.

પછાત જાતિઓ અને પછાત વર્ગોની સમગ્ર વસ્તીને નળગા વર્ગમાં ગણી લેવા તેમના કિસ્સામાં “આવકનું ધોરણ” લાગુ પાડવાની જરૂર નથી

ન્યૂનતમ આવરૂપકતા

૪. નળગા વર્ગો ન્યૂનતમ જીવનધોરણ મેળવી શકે તથા સમાજમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે તેમને ઓછામાં ઓછી નીચેની સવરોડો મળવી જોઈએ.

- (૧) પૂણું રોજગારી
- (૨) રહેવાના મકાનો અને પીવાનું યોગ્ય પાણી
- (૩) શિક્ષણ
- (૪) આરોગ્ય
- (૫) આર્થિક શોષણ સામે સંરક્ષણ

(૬) સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક-અર્થનોમાંથી મુક્તિ
(૭) ગુલસાનકારક ટેવો અને રૂઢિચુસ્તોથી મુક્તિ
ખેતી

૫. જમીનના નાના નાના ટુકડાઓને કાળે મોટા બાગના ખેડૂતો કામગીરી માટે નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં રહે છે. આ એક હકીકત સામાજિક-આર્થિક રીતે છે તેની નાજુલી માટે ક્રિતિકારી ઉપાયોની જરૂર છે સામાજિક ન્યાયની દૃષ્ટિએ ખેતીનાં વિકાસની દૃષ્ટિએ, અને પ્રાગૃણ ઔદ્યોગીકરણ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જવાની દૃષ્ટિએ ગામની સમગ્ર જમીનમાલિકી ગામની જ હોવી જોઈએ અને ગામ જ તેનો વહીવટ કરે તો જ આ પ્રશ્નો ઉકેલ આવે.

આના સંદર્ભમાં નીચેનાં બે સૂચનો કરવામાં આવ્યા છે—

(૧) વિકાસપટકનું એક ધ્યેય એ હોવું જોઈએ કે—
‘સહકાર અને પરસ્પરાવલમ્બનને પ્રોત્સાહન આપીને સામૂહિક જીવનની ભાવના પ્રગટાવવી, અને અને ઉત્પાદનનાં મૂળભૂત સાધનો જેમકે જમીન વની, મરજિયાત સામૂહિક ચાલિકી માટે લોકોને તૈયાર કરવા’

વિકાસ પટક ખાતાએ આ ધ્યેય પાછળ જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું નથી. તેથી, અમે સૂચવ્યું છે જો કે સામૂહિક માલિકીના પ્રોત્સાહન અને વૃદ્ધિના કારણે શિક્ષણ અને નવા મોડાના કામના અગત્યના તરિક્કે ગણીને વિકાસ પટકોએ અને તેની સહાયક સરચાઓએ કામ કરવું જોઈએ. (૨) વિકાસ પટક ખાતાએ સામાજિક ન્યાય, ખેતી અને ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે કાયદાથી જમીનનું મામીણીકરણ કરવાના કાર્યક્રમ અંગે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરાવવું જોઈએ જાહેર બાંધકામોના કાર્યક્રમમાંથી રોજગારી

૬. સરકારે જે માણસને કામગીરી જરૂર હોય અને ને તે કામ કરી શકે તેવો હોય તો તેને રોજગારી આપવાની ખાતરી આપવી જોઈએ. આ પ્રકારની ખાતરી અને જાહેરાતથી એક મોટો માનસિક ફેફાર થશે, અને લોકો નિરાશાની તર્તીબથી બહાર-આવશે. સામે જ

એમ થાય તો સુધુ વિરાટ શક્તિને જાગૃત કરવા નેતુ થશે.

આમોઘોગે

૧. આમ અર્થતંત્રને તેની આજની અવદશામાંથી ઉતારવા માટે તથા સામાજિક અને આર્થિક રીતે પછાત વર્ગોના જીવનધોરણને ઓછે આણુવા માટે આમીજી ઔદ્યોગીકરણ પૂજ્ય જ અત્યંતુ છે. ખેતી કરતાં પણ તેનું સ્થાન મિતુ ગણાતું નેધંએ, કારણ કે ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ખેતીનો વિકાસ જરૂરી હોવા છતાં ખેતીનાં વિકાસને અને વિકાસની ગતિને મર્યાદા હોય છે. બીજી બાજુ, શહેરી કે આમીજી ઔદ્યોગીકરણનો ઝડપી અને મોટા પાયા પર વિસ્તાર કરવાની પૂરેપૂરી તક છે. આમીજી ઔદ્યોગીકરણ આજે જે ૨૬ અર્થમાં આમોઘોગે તરીકે ઓળખાય છે તેટલા પૂરું અથવા કામામાલનું રૂપાંતર કરવાના ઉદ્યોગે પૂરું મર્યાદિત ન રહેતું નેધંએ.

આમીજી ઔદ્યોગીકરણ નીચે અનેક ગતના ઉદ્યોગે આમવિસ્તારમાં સર કરવા નેધંએ અને આ બધા ઉદ્યોગે બધે સમાન રીતે પથરાયેલા હોવા નેધંએ. આજે દેશમાં એવી એક પણ સંસ્થા નથી કે જેની મુખ્ય જવાબદારી આમીજી ઔદ્યોગીકરણ અંગે સમગ્ર રીતે વિચારવાની, અભ્યાસ કરવાની, યોજના ધરાવવાની કે તેનો અમલ કરવાની હોય. આમીજી ઔદ્યોગીકરણનો વિચાર કટકે કટકે નહિ, પણ સર્વાગદિએ થવો નેધંએ. સરકારે (આજે છે તે જુદી જુદી મંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ દ્વારે કે નવી સમિતિ સ્થાપીને) એક એવી સમિતિ સ્થાપવી નેધંએ કે જે આમ વિસ્તારમાં ઝડપી ઔદ્યોગીકરણની જવાબદારી ઉપાડે. એને એ જવાબદારી પૂરી કરવા માટે પૂરી સત્તા અને જરૂરી નાણાં આપવામાં આવે.

શિક્ષણ

૮. નીચેની સર્વવહેલી નેમવાઈ થવી નેધંએ—

(૧) “આવડતું ધોરણ” લાઘુ પાડીને માધ્યમિક શાળા સુધીનું મફત શિક્ષણ.

(૨) “આવડતું ધોરણ” લાઘુ પાડીને માધ્યમિક

શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે મિશ્ર ડાનાસંયોમાં રહેવા ખાવાનો મફત સમય.

(૩) હોશીઆર વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે સ્કોલરશીપ.

(૪) પ્રાથમિક શાળાના બધા જ બાળકોને બપોરનું ખાણું.

(૫) નવજા વર્ગોના બાળકોને મણવેશ, સ્લેટ, પેન, પેન્સિલ, પુસ્તકો વિનાપ્રદ.

૯. ગામની શાળાએ ગામના વિકાસમાં—અગ્રી જતું નેધંએ. શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીઓએ ગામની પ્રવૃત્તિઓમાં—રોપણી, લણણી, વૃક્ષારોપણ, ખાતર વેરવું, નાટક, રમતમન, તહેવારો, પ્રૌઢશિક્ષણ વગેરેમાં સક્રિય ભાગ લેવો નેધંએ. પ્રાથમિક શાળાઓમાં વચાની જવાબદારી પંચાયતો અને માધ્યમિક શાળાઓમાં વચાવચાની જવાબદારી પંચાયત સમિતિઓને સોંપવી નેધંએ.

આરોગ્ય

૧૦. આમવિસ્તારમાં શક્તિશાળી અછત નિવારવાને એક ઉપાય એ છે કે સરકારી મેડીકલ કોલેજોમાં દાખલ થતા વિદ્યાર્થીઓ પસે લખાવી લેવું નેધંએ કે, જરૂર પડે તેમણે ઓછામાં ઓછું એ વર્ષ ગામડામાં રહીને સેવા આપવી પડશે (બીજા ટેકનીકલ માણસો માટે પણ આવી શરત કરી શકાય.) પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોના બધા શક્તિશાળી ખાસ આમનિવાસ-ભર્યું આપવાનો અમારી બંધામણ છે.

૧૧. અશક્ત, અપંગ અને અનાથિની શક્તિ શરવાર કરાવવાની જવાબદારી આમજનતાનો છે તેવું જ્ઞાન તેમને કરાવતું નેધંએ. આ માટે આમપંચાયતે મરજિયાત ફાળો ઉઘરાવવો નેધંએ જેથી, ગામના નિરાધારોને માંદગીના સમયમાં મદદ કરી શકાય.

૧૨. દજી કીક કીક સમય સુધી રાત્રી-આરોગ્ય-યોજના તરફથી મળતી મદદ અપૂરતી રહેશે, તેને ખ્યાલમાં લઈને, તેમજ લોકરાજ્ય અને સ્વાવલંબી રાજ્યના લક્ષ્યને ખ્યાલમાં લઈને રાત્રી તથા તેની અન્ય સંસ્થાઓએ લોકોને આરોગ્ય-વીમા-મંદગીઓ

છોલી કરતા પેાત્સાદન આપવું જોઈએ, તથા આવી મરણીઓને આર્થિક મદદ કરવી જોઈએ. આવી મરણીઓ ખાનગી દાકતરો અને રાજ્યના આરોગ્ય કેન્દ્રો પર અસરકારક કાળુ રાખી શકશે.

પીવાનું પાણી

૧૩ કેટલીક રાજ્યોમાં જે લોકો અસુક જમીન આપે તેમને જ દૂધનો સમવક કરી આપવામાં આવે એવો કાનૂન હોય છે સામાન્ય રીતે દહિનનો પાસે આવી જમીન હોતી જ નથી પીવાના પાણીની ખામતમાં આવી કોઈ જમીન કચેલ હોવી જોઈએ નહિ એટલું જ નહિ, પણ ગામડાના દરેક માણસને એકમુ પીવાનું પાણી પૂરું પાડવાની રાજ્યનો (પંચાયતરાજ સંસ્થાઓની પણ) ફરજ મણાવી જોઈએ અર્થાથિક ગોપણમાંથી રક્ષણ

૧૪ શાકુકારો અને વેશરીઓ નમુના વર્ગોનું આર્થિક શોષણ ખૂબ કરે છે આ શોષણ સામે રક્ષણ—એ પાવાતો એક માત્ર અસરકારક ઉપાય, અને તેટલી ત્વરાથી સહકારી પદ્ધતિએ ધીરાણ, ઉત્પાદન અને વેચાણની સમવક કરવાની છે અહીં સહકારી ચળવળ ખૂબ સદાચર્ય થઈ શકે

સામાજિક બદલોનાથો સુકિત

૧૫ સિદ્ધાંતે તાલીમ આપીને તેમને મળે ઠસાવવું જોઈએ કે રિલાયન્સમાં ખાનવ-સમાનતાની આવનાતો વિકાસ કરવાની અત્યંત જરૂર છે પચાસતોમાં પછાત ગાંતિઓ અને પછાત વર્ગોના પ્રશ્નો અંગે ખાસ સમિતિઓ નીમાવી જોઈએ—આ સમિતિઓએ સામાજિક બદલો સામે પણ જરૂર જગાવવી જોઈએ

૧૬, ભગીઓની અન્ય ગાંતિ તાત્કાલિક નાબૂદ કરવી જોઈએ

(૧) માયાપર મળતી ડાલો લાઇ જવાની પ્રથાને કાયદાથી નાબૂદ કરવી જોઈએ

(૨) અને તેટલી રકમથી જુના જમરુઓમાં સેપટિક ટેક સુધારી દેવી જોઈએ અને જે મકાનોમાં સેપટિક ટેકવાળા જમરુની સમવક કરવામાં ન આવે તેના બાલકામની મજૂરી આપવી ન જોઈએ

આ કામનો કોઈ નિકાર વાતવા માટે બંધિતન સદાય અથવા મુનિસિપાલિટીઓને મદદ આપવી જોઈએ

૧૭, નમુના વર્ગોની કોઈ બૂરામાં બૂરી ટેવ દોવ તો તે દારૂ પીવાની તેથી દારૂ પીવાનો અમન વધુ કરકે રીતે થશે જોઈએ. સહકારી અને મિનિસ્ટરકારી કાર્ય કરાવવાએ બેશ મગોને આ કામ ઉપાડવું જોઈએ સામૂહિક વિકાસ કાર્યક્રમ

૧૮ સામૂહિક વિકાસને માત્ર સાધન તરીકે નહિ પણ ધ્યેય પણ ગણવું જોઈએ સામૂહિક વિકાસ કાર્યક્રમનું એક માત્ર ધ્યેય માત્ર જનતાનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનું હોવું જોઈએ

૧૯, નમુના વર્ગોની આર્થિક સ્થિતિ માત્ર તેમના એમનાના પુરુષાર્થથી સુધરી શકશે નહિ તે માટે સમય જનતાએ તેમાં સહકાર આપવો જોઈએ વધુ સાધન સંપન્ન માણસોએ તો આ કાર્યની આગેવાની લેવી જોઈએ

૨૦ નમુના વર્ગોના કલ્યાણ માટેની યોજનાએ તે પચસેવ યોજનામાં પ્રથમ પસંદગી આપવી જોઈએ સારી સિનિતાળા બંધિતનત બેસુતોને આર્થિક મદદ કરવાની યોજનાઓ હવે મધ કરવી જોઈએ કોઈક યોજનાઓ એરી હોય કે તેમાં બંધિતનત મદદ જ આપી શકાતી હોય તો પછી નમુના વર્ગોની તેનો લાભ અપાવો જોઈએ તેમાં પણ સૌ પ્રથમ પસંદગી પછાત વર્ગોને અને ત્વરાપાદ રૂ. ૫૦૦ થી એડી વાર્ષિક આવકવાળા કુટુંબોને માટે આપવી જોઈએ

૨૧, વિકાસ ક્ષતકના સ્તાફનાં મકાનોનાં નાણાં ક્ષતકના કુટુંબોથી ન લેતાં જોઈએ પરંતુ બીજેથી દાન દ્વાન લીધા કારપોરેશન પાસેથી બીજીના લેતાં જોઈએ

૨૨ જ્યાં બેનોકમાં સમન વિકાસ થાય તે માટે પછાત વિસ્તારોમાં અને જે બેનોકમાં નમુના વર્ગોની વધુ વસ્તી હોય ત્યાં વધુ પ્રમાણમાં મદદ આપવી જોઈએ દરેક બેનોકમાંથી રૂ. ૧૦,૦૦૦ (રૂ. ૫૦૦૦ની લોન અને રૂ. ૫૦૦૦ની ગ્રાંટ) ઉપરાંતને મિનિતામાં

એક ફંડ બનાવવું જોઈએ. આ ફંડનો ઉપયોગ 'પહાત' વિસ્તારને વધુ મદદ આપવા માટે કરવો જોઈએ. ૨૩. દર વર્ષે દેવના નાણાં વિકાસ ઘટક પાસેથી મળશે, તેની પંચાયત સમિતિને ખાતરી નથી હોતી; તેથી તેના ખાતરી અગ્રાહીથી મળી જતી જોઈએ. વિકાસ ઘટકનું અંદાજપત્ર 'દર પાંચ વર્ષે' તૈયાર થાય છે. તેથી પંચાયતોને દર વર્ષે વધુમાં વધુ પાંચમા ભાગની ગ્રાંટ અને સોન વાપરવાની છૂટ આપવી જોઈએ. છૂટના અભાવે તેઓને કાર્યક્રમો ઘડવાની સમજ પડતી નથી.

બીજા વિકાસ કાર્યક્રમો

૨૪. ખેતી, સિંચાઈ, પશુપાલન, મત્સ્ય ઉદ્યોગ અને નાના ઉદ્યોગો જેવી ઉત્પાદક-યોજના માટે આપતી ગ્રાંટ અને સોનની શરતો નળગા વર્ગોને માટે દળથી બનાવવી જોઈએ. ઉપરાંત જે યોજના માટે મદદ આપતી હોય તે પૂરતા પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ. મોટા ભાગના કિસ્સામાં તે પૂરતી હોતી નથી, અને તેથી ગરીબ ખેતી, સાદાકારના પંજરા ફસાય છે.

૨૫. સામાજિક સેવાઓની મોટા ભાગની યોજનાઓ નળગા વર્ગોના લાભાર્થી હાથમ કરવી જોઈએ. ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં દરેક ગામ માટે ન્યૂનતમ જરૂરીયાતો દર્શાવાઈ છે. દા ત. પીવાના પાણીની, શાળાની તથા સરતાની સગવડ. આ સગવડો માટે પહાત વિસ્તાર અને નળગા વર્ગોવાળા વિસ્તારને પ્રથમ પસંદગી આપવો જોઈએ.

૨૬. મકાનો અંગેની બધી જ યોજનાઓનો લાભ નળગા વર્ગોને પહેલો મળવો જોઈએ.

૨૭. મોટા ભાગના રયાનિક વિગતિ કાર્યો નળગા વર્ગોના વિસ્તારમાં શરૂ કરવા જોઈએ. લોકક્ષણની શરતો ત્યાં દળથી બનાવવી જોઈએ. જે તે ગ્રામની પંચાયત સમિતિને લોકક્ષણનો નિર્ણય લેવાની સત્તા આપવી જોઈએ.

ખાસ યોજનાઓ

૨૮. સિંચાઈ અને જમીન સુધારણા

નળગા વર્ગોની જમીન એકબીજા કરવાનો પ્રયાસ થવો જોઈએ. ત્યારબાદ તેમને ફૂલા ખોદવા માટે મોટા

પ્રમાણમાં નાણાંકીય મદદ આપવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે તેમની જમીન ઘણી ટૂંકા હોય છે. તેથી એક ફૂલો એ ત્રણ જમીનની જમીનમાં સિંચાઈ કરી શકે. અથવા તો પંચાયતો આ લોકોને ફૂલા ખોદી આપે અને તેમનો પાસેથી ટૂંકા હુપ્તે રકમ વસૂલ કરે. નવી જમીન ખેડાય તો લાવવા માટે અને જમીન સુધારણા માટે પણ આવા જ ઉપાયો અજમાવી શકાય.

૨૯. ગામના ઉત્પાદનની યોજના તૈયાર કરતી વખતે જમીનના નાના ટુકડાઓના માલિકોના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ, અને તેમને મદદ કરવાનો ખાસ કાર્યક્રમ ઘડાવો જોઈએ. બુમિલીન મજૂરને જમીન આપવામાં આવે, ત્યારે પહેલો પાક તેના હાથમાં આવે ત્યાંસુધી અને તે પોતાના પગ પર જીવો રહી શકે, ત્યાં સુધી તેને ખોરાકની મદદ આપવી જોઈએ.

૩૦. બની શકે ત્યાં સુધી સુધારેલી ખેતી-પદ્ધતિનું નિદર્શન નાના ખેડૂતોની જમીન પર કરવું જોઈએ. તેમ કરતાં જે ખોટ આવે તો ખેડૂતને તે ભરપાઈ કરી આપવી જોઈએ.

૩૧. દૂધ યોજના

ખેતમજૂરને દૂધ ઉત્પાદન સાથે સાંકળવાનો ખાસ પ્રયાસ કરવો જોઈએ. જે ગામમાં કહેરની નજીક છે અને ન્યાં સરકાર દ્વારા દૂધ ઉત્પાદન અને વહેંચણીનું કામ થાય છે ત્યાં આ કાર્યક્રમ તાત્કાલિક અમલમાં મૂકી શકાય. આ યોજના અંગેના યોજામાં યોજા ૨૫ ટકા નાણાં બુમિલીન ખેતમજૂરોના લાભાર્થી વપરાવા જોઈએ.

૩૨. મરઘાં-બતકાં ઉછેર-યોજના

મરઘાં ઉછેરની અગ્રાંચીન પદ્ધતિની ટૂંકા ગાળાની તાલીમની વ્યવસ્થા મોટા પાવા પર કરવી જોઈએ, નથી મોટી સંખ્યામાં તાલીમ આપી શકાય. ઉપરાંત સુધારેલી ભતનાં મરઘાં, ઘટાડેલાં દરે તેમનું ખાવું, ઇડાનું વેચાણ-વચેરે માટે મદદ આપવી જોઈએ.

૩૩. બૂંડ-ઉછેર

જે પૂરતી મદદ આપવામાં આવે તો નળગા

વગના ધણા કુટુંબો આ ધર્મો અપનાવે. શરૂઆતમાં સુધારેલી જાતના બૂડ અને ધટાડેલા દરે ખાણુ આપવાની વ્યવસ્થા થતી જોઈએ જરૂર હોય હોય ત્યાં તેના માલના વેચાણ માટે પણ મદદ કરવી જોઈએ.

૩૪ નિરક્ષરતા નિવારણ

નમળા વર્ગો માટે નિરક્ષરતા-નિવારણ યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ આવી યોજનામાં જોડા લખતાં વાંચતાં શીખે તેમને આસ પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ જેમ કે સરકારી કામકામોમાં આવના મજૂરો દાજરી-પત્રકમાં અચૂક પાડવાને અદ્યે પેન ની સહી કરી શકે તેમને શાહીક વધુ મજૂરી આપવી જોઈએ.

૩૫ શિક્ષણ અને તાલીમ

વિકાસ ધટકામાં ઊંચા પ્રકારની તોફારી માટે નમળા વર્ગોના જુવાનોને શિક્ષણ અને તાલીમ આપવા જોઈએ આને લીધે નમળા વર્ગોના વિકાસની યોજનાઓ વધુ સારી રીતે અમલમાં લુકાશે.

૩૬. કલ્યાણ યોજનાઓ

નીચેની કલ્યાણ યોજનાઓ દરેક ડેકાણે લાગુ કરવી જોઈએ.

(૧) કેન્દ્રની સરકારે કેટલાક સમયથી જુદાવરથાના પેન્શનની યોજના શરૂ કરી છે આપ્રમદેશ અને મદ્રાસની સરકાર દ્વારા સમયમાં આ યોજના દાખન કરવાનું વિચારે છે બીજા રાજ્યોની સરકારોમાં પણ આની યોજનાઓ દાખન કરવાનો વિચાર કરવો જોઈએ.

(૨) મજૂર સહકારી મંડળોમાં પોતાના સભ્યોના લાભાર્થી જીવન-વીમાની યોજના શરૂ કરી શકે આમજ બજાવેલ શેઠગારીની ખાત્રીની જાહેરાતને પત્થાએ આવુ પગલુ વધુ સુગમ બનશે. આ વર્ગો માટે સાપ્તહિક વીમા યોજના પણ વિચારી શકાય.

(૩) રાજ્ય સરકાર અને બીજી સંસ્થાઓ દ્વારા અમલમાં લુકાતી સમાજકલ્યાણ યોજનાઓનું સુખ શહેર બધી વેળે હોય છે તેને ગામડાના નિરસાસે-પ્રતિ વાળવાનું આવશ્યક છે.

૩૭ સહકારી મંડળોમાં

સામાન્ય જમીન કરતાં નાની અને હલકા પ્રકારની

જમીનના ખેડાણમાં વધુ જોખમ હોય છે સહકારી ધીગણ મંડળોમાં પાસે “રિસ્ક ફંડ” હોવા છતાં આવી જમીનોને ધીતણ આપવાનું જોખમ વધારે હોવાથી નાના ખેડૂતોને પૂરતું ધીરાણ કરવામાં આવતું નથી “રિસ્ક ફંડ”માં હિસ્સો કરવો જોઈએ, અને જે મંડળોમાં આ જોખમ લેવા તૈયાર થાય તેમને જરૂરી મદદ કરવી જોઈએ.

૩૮. નાનો ખેડૂત કાયમ દેવામાં રૂબેનો હોય છે, તેથી પોતાની જમીન સુધારણા માટે કે ખેતીની સુધારણા માટે કે પોતાની રિયલિટી સુધારવા માટે સહકારી ધીરાણ મંડળોમાં પાસેથી નાણાં મેળવવાનું તેને માટે અસકચ નથી બળ છે આ મુશ્કેન પરિશિનિમાંથી મદદાર આવવા માટે અને નવેમરથી જાદમો કરે કરવા માટે રાજ્યે તેને મદદ કરવી જોઈએ.

ગામાડાંનાં જાહેર બાધકામો એ રીતે જે કલ્યાણ જોઈએ કે નાના ખેડૂતોની જમીન સુધારણાનું શેઠાણ તેમાંથી મળી રહે જે જાહેર બાધકામના કાર્યક્રમમાં આ નાના ખેડૂતોની જમીન સુધારણાનું કામ રાહનું, હમે કરી આપવામાં આવે, અને તેમને માટે નાની સિયાઈના પાળા બાધવાની વગેરે જોગવાઈ કરવામાં આવે તે જ આ પ્રકાર સારી રીતે હોની શકાય આજ રીતે બુમિડિમિતને આપેલી પડતર જમીન પણ સુધારી શકાય, તથા તેમને સિયાઈ વગેરેની સમ્પરકો આપી શકાય.

૩૯ સ્થાનિક વપરાશ માટે તથા વધારાનું માલની નિકાસ માટે ખેતી ઉત્પન્નના રૂપાંતરનું કામ જરૂર વેચાણ-સહ કરી શકે અપરારે મંડળોમાં ખેડૂતોને ખેતી માટે ખાતર બી વગેરે પૂરાં પાડે છે તેના જાહેરામાં તેઓ ખેડૂતો પાસેથી માલ વેચાન લે અથવા સારા ભાવ ઉપજાવી આપે.

આ સઘીએ એક વધારાનું પગલું ભરી, રૂપાંતર માટેનાં પોતાનાં કારખાનમાં નાખી, આવનું રૂપાંતર કરી સ્થાનિક જરૂરીઆતો પૂરી પાડવી જોઈએ તથા વધારાનો આવ જાદાર વેચી દેવો જોઈએ.

૪૦. તેવી જ રીતે અન્ય ખેતી ઉત્પન્નનું કેટલુંક રૂપાંતર પણ જરૂર વેચાણ સહ પોતાનાં કારખાનમાં

દારા કરી શકે. જુદા જુદા પ્રકારનાં ખાદ્ય તેમજ અખાદ્ય તેલીબિયાને બદલે તેલની નિકાસ કરી સકાય. આનાથી વાહનવ્યવહારનો, ખર્ચ જમી જશે, અને ખાતર તથા ઢોરોના ખાણ તરીકે રસાયનિક વપરાશ માટે ખેાળ મળશે. આ કામો માટે રીઝર્વ બેંકનું ધીરાણ થવું સહાયક જાની શકે.

૪૧. દાયશાળ ઉદ્યોગની સુધારણા માટે અમુક પ્રયત્નો કાર્યક્રમ આવા જ બીજા કારીગરો માટે જાડા ફેરફાર સિવાય અમુકમાં મૂળી સકાય. આ કારીગરોને પણ દાયશાળના વણકરો જેવી જ મુશ્કેલી હોય છે. પાસે પાસે આવેલા કારીગરોની સહકારી મંડળા બની કરીને તેઓ એક 'સહકારી પાવર હાઉસ' થઈ શકે તો તેમની આર્થિક સ્થિતિ એકસ સુધારી સકાય. ઉદ્યોગોની યોજનામાં આવાં 'સર્વિસ સેન્ટર'ની અને સુધારેલી પ્રદત્તિની તાલીમની જોગવાઈ હોવી જોઈએ. આહુ ખર્ચ અને ધીરાણ આપવા માટે આ યોજનામાં મર્યાદા હેમ છે. સહકારી બેંક દ્વારા આપણીમાં પ્રકાશ વિના આ અને જરૂરપૂરું ધીરાણ કરી શકે. તેથી એવું સૂચવવામાં આવે છે કે ખેતી-ઉત્પાદન માટે જમ રીઝર્વ બેંક ધીરાણ આપે છે તેમજ ઔદ્યોગિક બેંક રૂપાપાને તેની મારફતે પ્રાપ્તિ ઔદ્યોગિકરણ માટે ધીરાણની સમવક કરવી જોઈએ.

૪૨. કારીગરોની આર્થિક સ્થિતિ દાયશાળના વણકરો જેવી જ હોય છે. તેથી માત્ર તેમની સહકારી મંડળાઓ રૂપાપા દીધે તેમનો કાંડો નહિ વળે. તેમને બીજી માર્ગે પણ આપવી પડશે. હા. ત.

(૧) સહકારી મંડળાની સમયપદ્ધતિ ફી સર-આતમાં રાખ્ય આપે. આ ફી તેના નફામાંથી વાળી લેવાય.

(૨) સારા સાપનો ખરીદવા માટે રાખ્યે અથવા રાખ્યના સહકારી ખાનાએ આર્થિક મદદ આપવી જોઈએ.

(૩) રાખ્યના ખર્ચે સુધારેલી પ્રદત્તિની તાલીમ.

(૪) નર્મીયુધી પરિસ્થિતિ મુકરે નહિ ત્યાંસુધી વેચાણની સમવક કરી આપવી.

(૫) અમુક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન અને અમુક ઉત્પાદન ક્ષેત્રોને અનામત રાખીને મોટા ઉદ્યોગો સામે સંરક્ષણ આપવું.

(૬) નર્મી કારીગરો પોતાની કળા વ્યક્ત કરી શકે ત્યાં હુકમ કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું.

(૭) એ સિવાયના ઉદ્યોગોના નાના યંત્રોના લાભ લઈ જમ્યાપદ ઉત્પાદન કરવા માટે કારીગરોનું સંગઠન બિનું કરવું.

૪૩. જે મોસમ સિવાયના સમયમાં રહેતાં અર્ધ-બેકારોની ગણતરી કરીને પંચાયતોના વિસ્તારમાં પાલિકામ કાર્યક્રમ વહેલેથી તૈયાર કરવામાં આવે તો અર્ધ-બેકારોને રોજ આપી સકાય, તેથી નાના બેકારોને પોતાનું રચાન ઊડયા સિવાય નવરાશના વખતમાં રોજ મળી રહેશે. આ કાર્યક્રમ પંચાયત સમિતિએ કરવે જોઈએ.

૪૪. પંચાયતની મજૂર મંડળાની વિગતો સામૂહિક વિકાસ તથા સહકાર ખાતાએ બધે મોકલી છે. આ કાર્યક્રમની ભૂમિકીન મજૂરોને પણ લાભ થઈ શકે તેમ છે.

સહકારી ખેતી :

૪૫ સહકારી ખેતી મંડળાઓ માટે નીચેની ઘરતો રાખવી જોઈએ, તથા તેમને નીચેની સમવકો આપવી જોઈએ.

(૧) જમીનનું એકમીકરણ યોજામાં યોજાઈ દસ વર્ષ માટે કરવું જોઈએ.

(૨) ખેત-મજૂરો સહકારી ખેતી મંડળાઓમાં ભાગ લઈ શકે તે માટે તેમને લેાન આપવી જોઈએ.

(૩) ૪૦ ટકા નફો જમીન આપનારાઓને વહેંચવે જોઈએ, ૪૦ ટકા નફો શ્રમ કરનારાઓને, અને બાકીના ૨૦ ટકા નફો અનામત રાખવે જોઈએ.

૪૬. જમીન નવારે એકમ કરવામાં આવે ત્યારે તેની કિંમત ઉત્પાદનના ધિરણે નક્કી કરવી જોઈએ. તેજ ધિરણે સુધારણા જાદ કરી તેની કિંમત આકરી જોઈએ. આને લીધે જે નફો થાય તે જમીનમલિકોને તોજા ભાગે અને મજૂરોને આકરીના બે ભાગે વહેંચી દેવે જોઈએ.

૪૭. મોટા ખેડોને તેમની આવકનો અધિક ભાગ જમીન સુધારણામાં ખર્ચવાની ફરજ પાડવી જોઈએ.

૪૮. નાના ખેડોને પોતાની જમીન એકમ કરીને જ સહકારી ખેતીમંડળી સ્થાપવા માટે સમગ્ર પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ તેમની જમીન ધણી થોડી હોવાને કારણે જે તેમને એકજથ્થે ન કરવામાં આવે તો જમીનની સુધારણા અશક્ય બની જાય.

૪૯. ભૂમિદીને પકત જમીન આપીને તેમને સહકારી મંડળી સ્થાપા માટે સમજાવવા જોઈએ. ઉપરાંત તેમની જમીનની સુધારણા માટે રાત્રે સીધી મદદ પણ આપવી જોઈએ.

પંચાયતી રાજ અને નમળા વર્ગો :

૫૦. ગ્રામ પંચાયતોને નીચેની જવાબદારીઓ સોંપવી જોઈએ :-

(૧) પંચાયતનાં અથવા રાજ્યનાં જાહેરકામો દ્વારા ગામના નમળા વર્ગોને પૂર્ણ શેઠગારી આપવી.

(૨) ગ્રામજનતાને આપરણક સામાજિક સેવાઓ પૂરી પાડવી.

૫૧. દર વર્ષે પંચાયત સમિતિએ કામની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. ઉપરાંત, આર્થિક વિકાસ કાર્યોની ગામના નમળા વર્ગો પર રી અસર થઈ તેનું મૂલ્યાંકન શાનિગ કમિશનના પ્રેરણામ ઇવેલ્યુએશન ઓર્ગેનાઈઝેશને કરવું જોઈએ.

૫૨. પંચાયતે નમળા વર્ગોને સહકારી મંડળીના સભ્યો થવા માટે આર્થિક મદદ કરવી જોઈએ.

૫૩. જાહેર કામોમાં દટલો લોકશાયો હોવો જોઈએ, તેની શરતોને અમુક વિશિષ્ટ પ્રસંગોમાં હળવી બનાવવાની પંચાયતને સત્તા હોવી જોઈએ. કામ કરનાર મજૂરને કાષ્ઠવજી દિસાને મજૂરી મળવી જોઈએ, તે સિદ્ધાંતને અનુસરવું જોઈએ.

વહીવટ

૫૪. નમળા વર્ગોના કલ્યાણની જવાબદારીકેન્દ્રના વિકાસ ધટક ખાતાની તથા રાજ્યના વિકાસ ખાતાઓની હોવી જોઈએ. તેમના વાર્ષિક અહેવાલોમાં આ અંગે લેખિકા પગલાં અને તેની અસર અંગેનું વિવરણ હોવું જોઈએ.

૫૫. ગ્રામવિકાસ અને કલ્યાણ અંગેનાં બધાં જ ખાતાઓ વચ્ચે નીકટનો સંપર્ક હોવો જોઈએ. તે માટે એક એવી સમિતિ નીમવી જોઈએ કે જેમાં વિકાસ ધટક ખાતાના, સહકારી ખાતાના, ખેતીવાડી ખાતાના, ઉલોમ અને વ્યાપાર ખાતાના, શિક્ષણ ખાતાના, કાર્યક્રમ-મૂલ્યાંકન સમિતિના, અને ગ્રહખાતાના પ્રતિ નિધિઓ તથા પછાત ગ્રામ અને પછાત વર્ગોનાં કમીશનર સભ્ય તરીકે હોય. આ સમિતિનું કામ કાર્યક્રમોના અસરકારક અમલ કરવાનું, મૂલ્યાંકન સમિતિએ ચીધેલી જુદોને દૂર કરવાનું, અને કાર્યક્રમમાં ગતિ લાવવાનું હોવું જોઈએ.

એશિયાઈ કાવ્યકૃતિઓનું અંગ્રેજીમાં સંકલન

સાહિત્ય આઠાદમી-લિલ્લીથી તેના બન્ની શ્રી. પ્રભાકર માયવે જાણાવે ૬-અમેરિકાની એશિયા સોસાયટી (ન્યુયોર્ક)ના પ્રકાશન-નિયામક શ્રીમનિ જે ની કાલેન એશિયાઈ કવિઓની કૃતિઓનું સંકલન અંગ્રેજીમાં પ્રકટ કરવા માગે છે. જે કવિઓ આ સંકલન માટે પોતાની કાવ્યકૃતિ મોકલવા ઇચ્છતા હોય તેમણે, અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરેલી કૃતિ તથા કવિતા અને અનુવાદકનો ટૂંકા પરિચય, નીચેને સરનામે સ્થાપના કરવા. કવિની ઉંમર ૪૦ વર્ષથી વધુ ન હોવી જોઈએ. અને એ કૃતિ કવિ અંગ્રેજીમાં અગાઉ થયેલી ન હોવી જોઈએ. મૂળ દિલ્લી-ઉર્દૂમાં લખાયેલ કૃતિઓ તે તે ભાષામાં મોકલી શકાય. સરનામું : શ્રી. પ્રભાકર માયવે, સાહિત્ય આઠાદમી, રવીન્દ્રમંદિર, ન્યુ દિલ્લી.

આજકાલ 'જૂનું' અને 'નવું' 'જૂની પેઢી' અને 'નવી પેઢી' એવી ઁતાઓ ચર્ચાવિચારણામાં અને વિવાદોમાં આપણું ધ્યાન ખેંચે એવી રીતે પ્રચાલ્ય છે. એમના સાચા સ્વરૂપની પણ વિચારણા કરી શેરી નોંધએ. 'જૂનું' એટલું બધું જ બદ્ધબોધ એવી દૃષ્ટિ નવી પેઢીના સભ્યો આને વિવેચકો રાખતા હોય, અને 'નવું' એટલું બધું જ પાલા વધરતું. હવાઈ ખાચકો જ, એવે મત જૂની પેઢીના સભ્યો આને વિવેચકો બાધી બેસતા હોય, તો 'નવીનતા'ને નામે નિઃસર્વ કૃતિઓ પણ 'તરી જાય અને 'ધરતું'ને નામે સર્વશાળી કૃતિઓને પણ ઉપેક્ષાના બાર તળે કચડાવું પડે; એથી બિલકું, પ્રયોગશીલ સમજાને શરેશરમાં સહન કરવા વારો પણ આવતો હોય છે. આવી રિશનિમાં એક આત્માસન એ હોય છે કે આજે ભણે ડાઈ સર્વશાળી કૃતિને સહન કરવું પડે, પણ કાળ આખરે તો સાચો પરીક્ષક છે. ડાઈને ડાઈ કાળે એ કૃતિને એની સાચી પ્રતિષ્ઠા મળી રહેવાની જ છે; અને જો કૃતિ નજાણે હશે તો કળાના પ્રવાહમાં ખેચાઈને ભુવાઈ જવાની છે. પણ જો... આપણે આટલું આત્માસન રાખીને જ એકી રહીએ તો બધું જ બાવિ પર છોડીને નાજુર સરી જવા નેહું યાય, જે સાચા

વિવેચનને બાએ જ પાલવે. વિવેચન બાએકુ ખતે તો એ એના ધર્મ ચૂકે છે એમ જ કહેવું જોઈએ. સાહિત્યમાં 'જૂનું' થું અને 'નવું' થું! સાચું સમજન હમેશાં નવું જ હોય છે, નિવનન હોય છે. એટલે 'નવીનતા' સખ્તનો એક વિશેષ અર્થ અહીં આપણને અભિપ્રેત છે. સાહિત્યનું કેઈપણ સ્વરૂપ, ભણે પછી એ નવસકથા હોય, નવસિકા હોય, કવિતા હોય કે સચિત્ર નિમ્ન હોય, એની સ્વરૂપગત શક્યતાઓ તપાસવાનો જ્યારે જ્યારે સમ્મળ પ્રવલન થયો છે ત્યારે ત્યારે આ 'નવીનતા' એ સાહિત્યમાં દેખા દૃષ્ટિથી છે. પણ અહીં એક પ્રશ્ન થશે. સાહિત્ય-સ્વરૂપની નવી સકરવાઓ, એના આકારની નવી ભગીઓ પ્રચટ કરવામાં જ આ 'નવીનતા' સમાઈ જાય છે કે એને છાનના તત્કાલીન પ્રેરક બળો અને સંવેદનો સાથે પણ સંનધ ખરાઈ આ પ્રશ્નો જમાને જમાને બેમા થયા છે અને એના ઉત્તરમાં અનેક મનોરો. પણ પ્રવર્તતા રહ્યા છે. એમાંથી દેખાતો ઉકેલ તો એ લાગે છે કે પરિચો અને એમાંથી જન્મતા માનવ-સંવેદનો જમાને જમાને શુદ્ધ શુદ્ધ હોય છે અને પરિણામે એમની અભિવ્યક્તિ માટે સમજના સ્વરૂપોને પોતાની અકમતાઓ અનિ-

વાઈ રીતે વિસ્તારવી અને નિકસાવવી પડે છે. એટલે સાહિત્યસ્વરૂપોના અનેકકવિધ આકારોની 'નવીનતા' જમાનાના પરિચો અને એમાંથી જન્મતા માનવસંવેદનોની 'નવીનતા'ની સંગોત હોય છે.

પણ આનો અર્થ એ નથી કે પરપરા સાથેનો પોતાનો નાકી-સંબંધ સમજાને તોડી નાખવો. માત્ર જર સાહિત્યમાં તો એની પરપરા એની પૂરી સક્તિઓ ખીજવાને અભિનવરૂપે જીભા કરતી હોય છે. એટલે ઉપર ઉપરથી લાગતો વિરોધ એ સમો વિરોધ નથી, વિરોધાભાસ છે. જૂના-નવાના આ અંતર ને સ્વ જગત્તરણ કહીને 'સેવાખ-રૂપી' કહીને ઓળખાવેા હતો, એ વાત ભૂલવા જેવી તો નથી જ.

આમ થી એ વરદ કૃતિત યોગ્ય છે કે નિષ્કાવાન સમજાને એના જમાનાના વાતર ધનકારથી અસ્પૃશ્ત રહી સકેતું નથી, અને સાથે સાથે માનવહૃદયના ચિરતન ધનકારને ઝીલ્યા વિના એ સંપૂર્ણ થઈ શકતું નથી. એનું પ્રથમ પાત્ર એને વિચિટતા અર્થે છે અને એનું બીજું પાત્ર એને ચિરજીવિતા કે સનાતનતા અર્થે છે. વિચિટતામાં એનું સંધિકાળનું નાપીન્ય છે, સનાતનતામાં એનું ચિરકાળનું નાપીન્ય છે.

કહેવત-કથાનકો

લેખક : સ્વામી પ્રણવભાઈ

પ્રકાશક : મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા

મૂલ્ય રૂ. ૧-૫૦

કહેવતો અને બહુધા કહેવતો વિશેના કથાનકોનો, દાસ દાધવગો આ એક મોત મુંઝવે સમઠ છે લોક-સાહિત્યને શ્રવણ રાખવાના એક પ્રાચીનિક અભિનય નિર્દેશન રૂપ આ સંગ્રહની મહત્તા ઓછી આંકીને એની સિદ્ધિથી અવગણના થઈ શકે. વખાણ કરીને પણ એવું વાસ્તવિક મૂલ્ય ના આંકવું ફાવે એ વિવેચનાનું કમનસીબ મનાય.

‘કિતરાપદમ’ની ચાંદની રાતે દિમકિખરો તારાખ-ચિત આકાશ સામે ઉડેમીન કહે માંચ લગાવી કંઈક (નક્ષત્રારૂપી મોતી) ચૂનતા-ચરતા ના હોય | એ મલ-કવિતા અધ્યા. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટને મુખે, તેમની વાદ-કાસ્ત્રાપ્રાંથી મારી રમીતમાં ઝીલી લેના થયું કે સ્વામીજી પણ આવા એક દસ છે. અનેક ઠેકાણેથી અનુભવ અને ભવહારમૌનિકોનો આગે ચરતા ભાષાના અભિ-વ્યક્તિ-સામર્થ્યની તેમનાથી ઠીક સાધના થઈ ગઈ છે. આખા પુસ્તકમાં ક્યાં એ પાત્રોના સ્વભાવ વિશે ટીકા ટિપ્પણ કે અહેવાલ-અભિપ્રાય આપવા નથી બેસતા ત્યાં સુરેખ ચિત્રો-તે ચરિત્રો-ઉપસાધવાની (કેટલેક ઠેકાણે તો ઉપનવવાનીયે), કથિતભવને મલાની મલા પીતે રહેઠકરે રજૂ કરવાની અને થોડા ચળવલસદ-મીની એમનામાં શ્રદ્ધ છે વિવિધ પ્રદેશોની અને ખાસ તો હિતર ગુજરાતની તળપદી ભોળીના લહેકા અને મરોડમાં એક પ્રકારનું સુરભિસુખ અનુભવાય છે, એ કે, એકી સપાટે ક્ષમ ચલાવવાની આદતથી જ ક્ષમ, સ્વામીજીના લખાણમાં સફાઈમંથ (Polished) લખાણના કેટલાક ગુણો નથી. વળી કાંઈને ક્યાંક ક્યાંક સુરુચિભંગ થતા જણાય, પણ તે તે સ્થાનોએ તો લેખકની નિર્ભીકતા જ દૃષ્ટ-ગોચર થાય છે માનવ-જીવનના અને માનવીના મનોજીવનના અનેક મહત્વના પાસાનું વર્ણન, લોકસાહિત્યમાંથી હિતારવા તેઓ. ‘મર-નહી’ બની નથી મળ્યા એ દર્જની વાત છે. ‘ચયે

ચયે બે દેખાય’ (પૃ. ૯૩), ‘આધિને બહેરું’ ફૂંકી બાળ્યું’ (પૃ. ૧૯) ‘સમર્પિમાં સમર્પિતેમાં શાની હામર્પિ’ (પૃ. ૨૯૩) વગેરે કથાનકો આનાં સારા ઉદાહરણો છે. કામનવ (Sex)નું આલેખન સ્વામી સ્વચ્ચના-પૂર્વક કરી શક્યા છે “એક બાગોળે = જેની અચંત પ્રચલિત કહેવનના કથાનકોના અંત, નાણીએ છીએ તેનાથી જુદી રીતે વાચતા થાય છે કે આવે. ફેનદાર લેખક જ કરી શકે. પટલ-પટલાણી વચ્ચે મરોડે ભગ્યે ત્યારે “વાણિણી લાલપીળો ઘઈ” કમકાવતાં કહે છે “તમે બે વહી મરોડે છે પણ તમારી પાઠીએ માથું મારીને મારી વંદી પાઠી નાંખી છે, તે પહેલાં સમી કરી બગાડો, તે પછી કહીયો કરો.” કિયાપદના કળકળાવા ઉપયોગથી ચિત્ર તાસ્ત્ર કરવાના કામકામે છે (દા. ત. “રતને જતાં બપોર થયા એટલે એક મોડા ઝાડ નીચે માડુ છેડીને બગદને સારંસતાં કર્યા.”)

કહેવત-કથાનકોમાં બાલકાળ અને પારીદાર એકાગ્રે કરતાં પણ વાણિયા અને સુસમાનને લગતા કુચા-ઓમાં લેખકની કથન-કસબની સિદ્ધિ નોંધપાત્ર છે ‘આધિને બહેરું ફૂંકી બાળ્યું’ (પૃ. ૧૯), ‘નિનિન મરીઓ મલાવશે’ ‘મિટી ચેરે તો દસ ટાંકે લે સો’ ‘એક બહેરે મે સો સાપ’ ‘વાણિયો’, ‘વગેરે તેનાં સારા ઉદાહરણો છે. ૫ ૩૦૩ ઉપર “હાથનાં ક્યાં હરે વાગે” એ સનાતન અને ભાષક લોકકથા લાગે છે. આદરે કાચુએ એવા કાચા સોનામાંથી જ “Cross purpose” * એ ત્રિઅકી સમુદ્ધિ દર્શાવે છે કુચકાની સાહિત્યસરૂપ તરીકેની ક્ષમતા અને કાચકાનાં ચર્ચા એક-એ વાર સ્વ. રાજનારાયણ પાઠકની વિવેચનામાંથી થયે છે.

સ્વામીજી તેમની વિસિષ્ટ પ્રસ્તાવના-શા માટે આ કહે છે, “કહેવત કોને કહેવી, તે કાંઈ પણ સમકારે નક્કી ક્યું નથી.” પણ હું કહું છું સ્વામીજીએ પણ એ નક્કી ક્યું નથી તેઓ પાઠ્ય કહે છે, ‘મહી’ ‘કહેવત એટલે શું’ વગેરેની ચર્ચા કરવી નથી, કહેવત

* ઉચ્ચત્ત નાટકનો અનુવાદ બન્યું મારી ૧૯૧૧ના ‘સિતિમ’માં નિર્મિતગુણેએ એનો. લોકકથાના ને નેરના વસ્ત્ર વચ્ચે કેટલો તો સ્પષ્ટ છે.

દું, એ સદૃશ કાઈ સદજવાને સમજે છે." બીજા કોઈ સમજકારે કેમ નહીં નદિ કયું હોય તેનો એક જવાબ તો સ્વામીજીએ જાને જ આપી દીધો !

પ્રવચન કે વ્યાખ્યાન લોકમંથ્ર ને લોકપ્રિય બને તે માટે ચીત્ત રાખનારા, વાંતવેળામાં દારવના ગુપ્તારા ઉઠાડનારા અને લોકસિદ્ધિજના સ્વેચ્છા લોકસાહિત્યની ભગ્ની લગાડવા કંપનારા સૌ કોઈ માટે આ પુસ્તક આશીર્વાદ જેવું છે. કોઈ કે રજું છે તે કે Proverb is a personal property. તેની આ પુસ્તક વચના ખાતરી થાય છે

લેખકની સામે "પ્રકાશકભય ડે.જી. કાદનો" ક્યારે આટલે અને તેમના સમર્થ હાથે સાહિત્ય દૃષ્ટિથી મુક્ત, "કહેવતોના પ્રચીન સંઘ" ક્યારે આપણને મળે છે તેની વાદ જોઈએ, જો કે, આ પુસ્તકની નકલ અપોચ પીપડી જાય એવી હોવા છતાં કિંમતભય વાચક-પ્રાહ્લકની સામે ડે.જી. કાદનો જણાય છે ! એ અંગે કોઈક થવું જોઈએ. —રાધેશ્યામ રામ

તુલસીદાસ

શ્રી. મુદ્દલ જી. જોટાઈ

પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કું. મુંબઈ-૨

મુદ્ર પૃ. ૩૦૨૫.

ત્યોનિરેખા, 'ઈન્દ્રધનુ' અને 'નિરોજ્જ્વલિ' પંચોતો થો મુદ્દલ જોટાઈનો આ ચોથો કાવ્યસંગ્રહ છે. 'નિરોજ્જ્વલિ' પછી આરસાં આઠ વાં બાદથી જોટાઈનાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં રચાન પામે છે. જે વર્ષ ૧૯૩૬ના જુલૈ 'સ્વસ્તિકાવિજય' પ્રગટ થયેલું નિવાર્ણજીવિ કાવ્ય 'સદ્ગત ચદ્રશીરોને' પણ આ સંગ્રહમાં સમાવી લેવામાં આવ્યું છે.

શ્રી જોટાઈની કવિતા આપણા સુન્દર-ઉમાચંદરની પેટીના કવિઓના કાવ્યપ્રાહ્લકાં એક સંપન્ન સરવાણીની પેઠે ઠીક-ઠીક સાતત્ય જાગીને પ્રગટ થતી રહી છે. આ સંગ્રહમાં ભવને તુલસી-ક્યારો જાણીને માણનાર કવિની પરમાત્મા પ્રયોગી આરથા અને એની પ્રાપ્તિ

માટેની પિપાસા આપણા ગ્રંથકાલીન કવિઓએ પ્રયોગેલા ભગ્નદાણા પ્રયોગ્ય છે. સામરસકાના માણી મારનાં ખીતોના ઢાળ પણ કવિએ ઠીકઠીક સફળતાપૂર્વક પ્રયોજ્યા છે. 'શ્રાવણી નિદાય'માં નાવિક અને નાવિકની વચ્ચેનો સંવાદ અને 'હરિયાપોર' આ દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. 'હરિયાપોર' કાવ્યોમાં સંસ્કૃતસાહિત્યની પ્રસિદ્ધ શૈલીની વાદ અપાવે એવી હથોટીથી કવિએ અનુક્રુષ અને ઉપખનિતે પ્રયોજ્યા છે. આપણાં સંસ્કૃત મદાસત્રોમાં પણ આ બે હોતો જ પ્રયોગ મુખ્યત્વે થયેલો છે. 'સદ્ગત ચદ્રશીરોને' નામના લાંબા કાવ્યમાં આ બે હોતો જ બાહુલ્ય છે. બાવની સચ્ચાઈ, વિષાદ-મુક્ત ચિત્તન અને જોડે જોડે વસી રહેલી શુદ્ધ દારૂખપતી કન્યતા આ કાવ્યને આ સંગ્રહનું ઉત્તમ કાવ્ય ઠેરવે છે. અનુક્રુષ અને ઉપખનિતમાં એની ગંભીરતા અને સંવતના સફળ રીતે અવનરી છે. પણ બીજા કાવ્યોમાં મુસળકંડી કે પરવરિત નર્પાં નર્પાં કવિ પ્રયોગે છે, ત્યાં ત્યાં અશિખરિની સંવતતા જોખમાપેલી જોવા મળે છે. પરિણામે કાવ્યનો બંધ પણ સિયલ પડી ગયેલો દેખાય છે. પ્રાસની રમન અને એને લીધે આવના શોણક તરંગ-ફેરકા જ આ કાવ્યોમાં દેખાય છે. એને લીધે જ કદાચ "છે ને અજખ" અને "એ બે મિત્ર છે" જેવાં કાવ્યો ચાતુરીમાં સરી પડ્યાં છે. :

વાસ્તવને નામે શુદ્ધ પ્રસંગોલેખનમાં અંટવાતાં અને વિચાર-પતનાને બદાને મદનિયધો તરફ ઢળી પડતાં કાવ્યો આ પેઢીમાં ઠીક ઠીક સંખ્યામાં લખાયાં છે, અને શ્રી જોટાઈની કવિતા પણ એ અસરોમાંથી મુક્ત રહી શકી નથી. 'મિત્રાવરુણો'ની સાનના પંક્તી રચનાઓ આનાં ઉદાહરણો પૂર્ણ પાડે તેમ છે. સંસ્કૃત કાવ્યના એક પ્રારરૂપે જોટાઈની રોજગરીશી આ સમઘડનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં જરા જુદા રૂપે જાતરી આવેલી છે. એથી થતી ભાવ કે વિચારની સીધેસીધી રજૂઆત કાવ્યના ખનિતે ઉપકારક બનતી નથી. 'જોતને જોનાં જ' કવિએ ઉચ્ચારેલું કે "હજો જનિમયં કવ્યમ્ । હજો કાવ્યમયો જનિઃ ॥" એવા ઉદ્ગાર હઠાવે એવાં કાવ્યોની અપેક્ષા જ આપણે આવા સંપત અને હથોટીવાળા કવિ પાસેથી રાખીએ. —અ. ક.

“ માંહી પડયા તે મહાસુખ માણે .. ”

એનો સચોટ અનુભવ લેવા તો ૩૦ મી જૂને
પ્રાઈઝ બોન્ડનું વેચાણ બંધ થાય તે પહેલા

પ્રાઈઝ બોન્ડ ખરીદી

રાષ્ટ્રના વિકાસ કાર્યમાં હિસ્સેદાર બનવાની અને
સાથે સાથે તકદીર અજમાવવાની અનુપમ તક ઝંડપી લેો

★

સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાની ગુજરાત શાખાઓ, બચત
બેન્કનું કામકાજ કરતી તમામ પોસ્ટ ઓફિસો, સરકારી તિલ્લેરીઓ
અને પેટા તિલ્લેરીની કચેરીઓથી રૂ. પાંચ અને રૂ. ૧૦૦ ની કિંમતના
પ્રાઈઝ બોન્ડ ખરીદી તે પછી ચોખ્ખાનારા ડ્રોમાં નસીબ અજમાવવા

આ જે જ પ્રાઈઝ બોન્ડ ખરીદો

પુનરુત્થાન કાળ : ૧ (Renaissance) | ગુલામમોહમ્મદ શેખ

ગોથીક યુગની ધાર્મિક અને સામયિક અંધારૂં પૂર્ણિએ છેવટે ખળવાનું રૂપ લીધું. સમાજસુધારાનો જુવાળ આવ્યો. ધર્મના પક્ષે પડ્યા, પાદરીની એક-દંધુ સત્તા હેઠળ સપડાયેલ શિક્ષણ સૌને ગ્રાસ બન્યું. દેવને ખદમે દેવની મૂર્તિને ઘૂંટણિયે પડી શકી; યના મનુષ્યે માયું જીવ્યું કયું" અને જનતાને ઝોળખવાને પ્રયત્ન કર્યો. હવે એ દેવળનો ચાકર ન રહ્યો. "ધર્મના અને સમાજના કાઠ ખાઈ ગયેલા આદર્શો અને આદર્શોને એણે ફેરવી ફેરવી તપાસ્યા. માનવતાવાદના ફેરી મંડાણ ચલાં.

ખાઈમસના ભાર નીચે દગાઈ ગયેલા સાહિત્ય અને ધર્મના અન્ય અંચેનું વાચન-મનન થવા લાગ્યું. હોમર અને સોફોકલીસનાં લખાણો પ્રકાશમાં આવ્યાં. પ્રાચીન સાહિત્યની આ નવી સૃષ્ટિએ પંદરમી સદીના આ નવ માનવ માટે યાનની અભિનવ સૃષ્ટિનું ખાતલું ખોલી આવ્યું અને ધર્મનો આશરે ગાય થઈ જવા સાહિત્ય-ક્ષેત્ર-વિજ્ઞાનનો ક્ષેત્રમાં જોમ આવ્યું. શ્વેમાન્ન-Schleiermagne જેવા સોદાગરે પ્રાચીન પવિત્રશ્રૂતિ ધીસ અને રોમમાં ખોદાણ કરાવ્યું, મૂર્તિઓ પરની

મધ્યયુગની હિષેસાની ધૂળ ઝાટકી અને જુદમી તુર્કિએ ખોમઝોગા બનાવવા વાપરેલ દેવળ પાયેનો તેમજ અન્ય સ્થળોએથી, અમે તે હિપાયે મૂર્તિઓ ખસેડીને સલામત સ્થળે ભેગી કરવા માંડી. કાચો પુરાતત્વ શાસ્ત્રી શ્વેમાન્ન ક્ષાને જવાડવાના ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં મૂર્તિઓને ખડિત કરીને પણ લઈ આવ્યો. પ્રાચીન કલા-સાહિત્યની આ પુનર્જીવિ સમકાલીન કલામાં પણ પ્રાણ પૂર્યો. પ્રાચીન 'કલાસીકલ' યુગના આદર્શોને આ કળાકારે પોતાનાં કરી પચાવ્યાં અને ત્યાર પછી આવણે જોઈએ છીએ તેમ પરંપરાશુદ્ધ કલાકૃતિઓના સંધેડા-હિનાર સર્જનને બહારે આખી પ્રતિભા ધરાવનાર કલાકારોની હરોળની હરોળ જોવી થઈ ઈટાલી ચિત્રકલાનું ચાલું થઈ ગયું, ફ્લોરેન્સ, વેનીસ, સીએના અને સ્થળે સ્થળે ચિત્ર-કલાના વર્ગો ચલુ થયા, Schools સ્થપાઈ. ચિત્રકારો પણ ખાનગી ચિત્રશાળાઓ-Bottega ચલાવતા થયા. ધીમે ધીમે સમૃદ્ધ થતી જતી પ્રજાએ પણ કળા અને કળાકારને આશરો આપ્યો. દેવળના અંધારા ખૂલ્યાની દિવાલોને બહારે ચિત્રે હવે શ્રીમંતોના જામલાઓની આલીશાન બીલો પર સ્થાન લીધું.

દેવળની કથા પણ કાંઈ આનાથી નાશ પામી નહિ, બધે એને પણ જાગૃતિનાં ફળ મળ્યાં હતાં સાચે કળાકારનું પણ સન્માન થવા લાગ્યું. હવે એ દેવળને યાજ્ઞોદે દાંકણ લઈ ખોદતો કારીગર કે ચૂનો ચોડતો કડિયો કે હસ્તપ્રોનાં પાનાં કટાણાપૂર્વક રાંધે જતો રંજારો ન રહ્યો, સમાજે એને સર્જક તરીકે પિછાડ્યો. તે ત્યાં સુધી કે ડ્યુચિયો નામના કલાકારે એનાં ભીત્તિ-ચિત્રો પૂરાં કર્યાં ત્યારે આખા મામે રાજ પાણેલી ખીંગા કેટલાક ચિત્રકારોનાં ચિત્રોમાં પ્રવેશો જોડોળો સમુદાય આજના કોલેટ અને સિનેમાના શોખીનોની જેમ રસ લેતો.

જ્યોત્તો

ઐતીહ્ય કળાના સ્પર્શસ્તે હજી ધર્મનું વર્ચસ્વ સારું એવું હતું ધર્મને આશરે દેવળમાં જ જીવતી આ કળાને નવી પ્રગટતી કળાનું અને સામાજિક જાગૃતિનું તેજ મળ્યું આમ દેવળમાં જ રહીને ઐતીહ્ય યુગને સીમાડે અને પુનરુત્થાન કાળના સૂર્યોદયે જે કલાકારો મળ્યા તેમાં જ્યોત્તો સદાય સ્મરણીય છે ભરવાડનો છોકરો આપણે ચિત્ર શીખી આરેના અને પાદુઆના દેવળોમાં એવાં તો સુંદર ભીત્તિચિત્રો કરી મૂક્યા છે કે કળા-જગતનાં તે મૂલ્યવાન સમૂહો છે. જ્યોત્તોનો એક જીવનપ્રસંગ

પુનરુત્થાન કાળના લેખક-ચિત્રકાર વાસારીએ નોંધ્યો છે તે એ વખતની ચિત્રકારની પરિસ્થિતિ અને મૌલિકતા જાગૃતિનો ઘોંટ છે. રોમના મહાદેવળના ધર્મગુરુએ પોતાના પ્રતિનિધિને જુદા જુદા ચિત્રકારો પાસે તેમના કામના નમૂનાઓ હાથગવવા મોકલેલો જે શ્રેષ્ઠ કરે તેને ભીત્તિચિત્રો આપવાનું નક્કી થયેલું ફરતો ફરતો આ પ્રતિનિધિ જ્યારે જ્યોત્તો પાસે આવ્યો અને ચિત્રના નમૂનાની માગણી કરી ત્યારે તેણે પોતાની ઉપાડી એમજ લસરકે O ચોનરી આપેલો. જ્યોત્તોની ચિત્રકલા તો એવી હતી કે એ સપૂર્ણ જાળાકાર હતો

વાસારીએ નોંધેલી ‘જ્યોત્તોના O, તરીકે પ્રખ્યાત’ આ કથા તો ચિત્રકલાનો માનદડ જણે કુશળતા હોય તેવું દર્શાવે છે કદાચ એ જમાનામાં (અને હજી પણ) કળાનું મૂલ્યાંકન એ રીતે થતું-થયું હશે, પરંતુ જ્યોત્તોનાં ચિત્રોમાં કલાકાર તરીકેનો જે વિશેષ ગુણો છે તેની છટા તો આ બધી પદ્ધતિ-નિયુક્તિઓથી પર, આવવી જ છે. કળાને કથા નિષ્પન્ન વડે તપાસવી તેના પ્રશ્ન પર પણ એ આપણને લાવી જોતા રાખે. ધણા વિષે ચક્ર એના ચિત્રોની સવિધાન-ન્યયનાને લક્ષ્ય સમજી શકી, પૃથક્કરણને આધારે જ્યોત્તોને મહાન સાગિતે કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કેટલાક એની વાસ્તવ્ય દર્શનની સુદૃઢિએ Primitive માં ખપાવી, તેમજ એનો

આધુનિક દશા સાથે છેડે. આધી ક્યાં તો મહાન ક્યાં તો અબુધ ઠેરવેતો પણ પ્રવત્ન કરે છે. કુશળ કલાકારોની સરખામણીએ કેટલાક એને નીચો ઠેરવે છે, બ્નારે આપી હિલુડ, કેટલાક એના શરીરશાસ્ત્રના અધ્યાનને આભૂષરૂપ ગણાવે છે.

અલગત, ન્યોતોનાં ચિત્રો ભેતાં આ બધું સાવ ખોટું પણ નથી જણાતું. એનાં ચિત્રોમાં કલાશિલ્પનું મહિન અને હિપરલ્સા Sophistication ની જડના નથી. એની આકૃતિઓની શરીરરચના અને ભૂમિ-સ્થાના, પરપેશિયમાં ખામીઓ જણાય છે. એની આકૃતિઓનાં હાથનાં અંગળો, શિખાઉ અને અણુપડ ચિત્રકારો, શરૂઆતમાં દોરે તેમ, શરીરના પ્રમાણમાં નાનાં છે, એની અવકાશ-રચના ભાતીશળ ચિત્રોની જેમ સપાટ નથી કે વાસ્તવકોં ચિત્રો જેવી ફોટોગ્રાફિક પણ નથી. એની આકૃતિઓને પડછાયા હોવા નથી. એનો મનુષ્યાકૃતિઓ મોટે ભાગે ભારેભારે કપડાંથી લદાયેલી હોય છે. એના રંગો ભાગ્યેજ આખને આકર્ષે તેવા ભમકદાર હોય છે. હિતરાધની જોથીક કલાનો નાટકી છટાનો એમાં અતિરેક નથી, એનાં ધંધુના મોં પર, એવો ત્રસ્ત ભાવ નથી. એના ચિત્રોનું વાનાવરણ ઘેરું, મમતીન, પુષ્કળુશ્વલ કે રહેવા

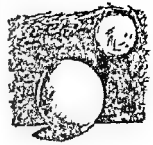
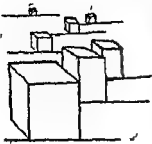
મળે તેવા પ્રદેશ જેવું નથી. પણ પ્રસંગે અતુરપ, પૂર્ણ શદાપૂર્વક સાચું અને ધાર્મિક છે.

કેટલીકવાર આપણે શીખેલું બધું ભૂલી જઈએ અને તેજ હિપકારક નીવડે તેવું કંઈક ન્યોતોમાં છે. કલાના શિક્ષણની નિયમમંધીની સાહજિક હિપેક્ષા એમાં છે એ ધર્મ-નિષ્ઠ કલાકાર છે અને ચિત્રો એણે દેવળની ભીંન પર જ કર્યાં છે, પરંતુ એ જોથીક કળા પાસે તાલીમ લેવા કે પ્રેરણા લેવા મથે નથી. એની દૃષ્ટિ તે અબુધ-નિર્દોષ ભરવાડની નિર્મલ કલાદૃષ્ટિ છે. એના ઈશુ રચમનો અખ્ખો પહેરી, અપરંપાર તેજ ધરાવતી સુખાકૃતિ ધરાવનાર ઉચ્ચવર્ણના સુંદર કુમળા યુવાન નથી, કે યુવામની જેમ સળ પામી માથે કાટાના તાજની વેદનાથી કચ્ચના લોહી નોંખળતા દુઃખી દુઃખી પામર નથી એણે ચીનરેડ પ્રાણીઓ પણ કોઈ જુદીજ સંજિના હોય તેવાં લાગે છે. વનરૂપિ કે રથાપત્યનો અતિરેક એ કરી ખૂસો નથી, ભે કે એના મોટાભાઈનાં ચિત્રોની પથાદશૂંમિમાં ભૂમિદશ્ય કે રથાપત્યનો જ કોઈ અંશ હોય છે. કોઈ દિવાલ, પાલકનો કે ગદનો દરવાજો, તો કોઈવાર એકાદ ટેકરી, ખૂંપડી કે રડયુંખડયું બેચાર પાંદડે આલમખમ એવું કે વૃક્ષ એના ચિત્રોમાં ભેવા મળે છે. મહાનની ખારીઓ, કાગરા, ઝાડનાં પાંદડાં

છાપર્ણના નળિયાં, યડ કે ટેકરાના પથ્થરોનો વિખત એ ચાળી નાખે છે. મનુષ્યની મુખાકૃતિમાં એ આખ-નાક હોડાના બેદને ધેરા-આકાર બનાવતો નથી. ધણીવાર તો આઠા રંગની એક જ સિસોટી બધાં અંગોને એક સાથે ઉપાસવવાનું કામ કરે છે. શરીરને એણે બાળ્યે જ ઉપાડું દર્શાવ્યું છે, પરંતુ કપર્ણના ચિત્રણમાં સદૃજ પડતી કરચલીઓના ઉપસાટ અને પોલાણને એણે એટલાં તો સ્પર્શસ્પર્શ બનાવ્યાં છે કે એની નીચે આવો પગ, આવો હાથ કે આંત્ર અંગ જ રહ્યું હશે તેની પ્રતીતિ ધઈ જાય છે. જ્યોતોની કળાકાર તરીકેનો સંવેદન શક્તિનો પરિચય આપણને એની સ્પર્શભાવનાની આતીવ્ર અભિવ્યક્તિ દ્વારા મળે છે. ચમ્પુડીન મનુષ્યનો જેમ એ પદાર્થના રંગ-રવરૂપને ઓગાળી, એની ધન-તાથી કે એવા આકારના અવકાશ સાથેના સંબંધથી (occupied Space થી) અને એની સપાટી પરના પોતથી આકૃતિને ફલકપર આલેખે છે. રંગની મોઢક લીલાને એ આગળ દૂધવા રેતો નથી, રંગના આભાસ બ્રહ્મા કરવાના સ્વભાવને પણ એ મચક આપતો નથી. બદકે રંગ પાસેથી ધનાવકાશનું સંજ્ઞન કરવાનું કામ એ લે છે.

પદાર્થના માધ્યમના ગુણનું સ્મરન કરતી, હમેશ આપણા સ્પર્શના જીવ જીવેને આકર્ષતી આ સ્પર્શ-ભાવનાનું જગત જ્યોતોની ચિત્રકૃતિઓમાં સાકાર થાય છે. એજ આકારનાં લોહું, લાકડું, ફળ, ઊંડું, પ્લાસ્ટીક વગેરેને એઈએ ત્યારે આપણને વિવિધ માધ્યમના વિવિધ સ્પર્શ-રૂપોનો અનુભવ થાય છે. ધાસથી ભરેલ ગાડાનું પોલાણ, ઝાડના પાંદડાની છિત્ર ગીચગીચતા, લોખંડનો ભાર, પાણીની પ્રવાહિતા-શીતળતા અને મરમીનો અનુભવ કેવો આહ્વાદક હોય છે. પીક પાછળ દબાયેલ કાચગામાં ખાંડ છે કે રેતી, ત્યાં સુધીનું જ્ઞાન આપણી સ્પર્શ-દ્રિષ્ટિ આપવા શક્તિમાન છે અને ચારચાર કપર્ણના ઘર ચામડી પર ખડકયા હોય તો પણ કાંઈકનો જરાક સ્પર્શ આપણા ચિત્ર સુધી સંચારમાં એ નવી અનુભૂતિના સમાચાર પહોંચાડી દે છે તે, અને બનાવટી હેંગર પર લટકાવેલ કપડાનું પોલાણ તેમજ સાચા માણસનાં કપડાં નીચે રહેલ શરીર હોવાની પ્રતીતિ, આપણી આંખ જ નહિ, આપણી સ્પર્શ-દ્રિષ્ટિ પણ કરાવે છે.

આ ઉપરાંત જ્યોતોનાં ચિત્રોમાં આગનું તરી આવે તેવું તત્ત્વ છે એની ચિત્ર કરવા પાછળની નિષ્ઠા

ખને તેને સીધે, નિયમોની જાળજીને બદલે બાવલી આત્મીયતાના સંવેદનની ઉખા. બાળક જેવી તબક્કાથી એ ચિત્ર આલેખે છે. પક્ષીઓને ઉપદેશના સંત કાન્તીસ, મુવર્ણદાર આસિંગતા મેરીના માતા પિતા (ચિત્ર ૧) દેવદૂતના સદેશાથી અત્યંત, ખ્યાનમમ, નિઃસંતાન જોઆશીમ અને હાસી હાસવતા રીપબ્લીકનોની વચ્ચે વેદનામરતે ઇશુની આકૃતિઓનું ચિત્રણ એટલું તો આત્મીયતા કરેલું, સરળ અને સત્યનિષ્ઠ છે કે એમાં કયાંય આહવાનપણાનો અંશ જણાતો નથી. કુસ્તા, જાનસિયન, શહીદી, કૃસારોદણ જેવા વિષયો પણ જ્યોતોએ સાવધાની પૂર્વક અને અપાર શાંતિ પૂર્વક આલેખ્યા છે. 'નિદેશિની કત્તણ'માં રડતી ઓઆ અને કપાલેના બાળકોના માથાનો દમલો પડતો હોવા છતાં, એ વાતાવરણની ભીરણ મુગ્ધતા દર્શાવવા તરફ દળી પડતો નથી. રંગદર્શોપણને બદલે સત્ય અને હાર્દ-પ્રતિ એની દૃષ્ટિ રહેલી છે, એથી જ એના ઇશુમાં કે બીમાં સંતપુરુષોની-આકૃતિઓમાં શામાન્વ રીને જોવા મળતી જગત્ સાદાઈ નથી—છતાં જ્યોતોના ઇશુ સાદા, સરળ અને રિયતપ્રસૂ છે જ.

રૂમની બાકાને એ આંત્રી કામમાં લેતા નથી.

પદાર્થનાં ધનતા અને કદ એને આકર્ષે છે, નાનું બાળક બધી વસ્તુઓને અડીને જ ઝોળખે (અરીસા સામે પણ હાથ પગડે) તેમ જ્યોતોમાં પણ સૃષ્ટિના અમંભરે અડકીને ઝોળખવાનું આદિમ કુતૂહલ રહેલું છે. 'જોઆશીમના દર્શન'માં ટેકરીનો ટોળાવ, ચૂંપડી, સ્તામ્બ જેવા કારવાડો અને સંતાપધીન જોઆશીમનાં કપાની કસલોઓનો લયગત પ્રવાહ આપણને જોવાને બદલે અડવાનો અનુભવ કરાવે છે.

હાથીવાર આડીઅરળી ગોઠવાઈ મુશ્કેલી કાઢી આકૃતિ પણ પ્રસંગના પરિત્ર અને સરળ-રહસ્યમય વાતાવરણમાં એકરૂપ છતાં, આગવી એવી તો જાદાઈ હોય છે કે એકવાર જોવા પછી સહેલાઈથી ભૂલાય નહિ. 'મુવર્ણદારે મિલન'માં મેરીની માતા આવાની પાછળ, હાંપા લૂપડે અર્ધમુખ દાંડી જોએલી ઓ (ચિત્ર ૨.)નું ટચર ટચર તાકતું ચિરદહસ્તમય મુખ જેનું પ્રભાવશાળી અને ગૌરવશીલ છે. આપણામાં પ્રવેશીને રહસ્ત્યરૂપે પ્રગટ થવાની માનવીય ક્ષમિત એમાં રહેલી છે.

જ્યોતો આકૃતિઓના સંયોજનમાં ગૂંચવાળુ કે કલેસકર જેવું કાએ જ પ્રયોજે છે. એક જનના સિદ્ધ ગૌરવની વીર જનકૃતિપૂર્વક અને મંભીરતા પૂર્વક આ

આકૃતિઓ કશાવ કોલાહલ વિના જીભેલી માનવીય
છતાં અપાર્થિવ સૃષ્ટિની હોય તેવી વાસે છે

પિચેરો દેહલા ફાન્સેસ્કા

બ્યોત્તોની જેમ પિચેરોનાં ચિત્રો પણ કલાના
મૂલ્યાંકનના જડ નિયમો પ્રતિ આમળાં ચીધે છે એનાં
ચિત્રોનું પણ માત્ર રૂપની દૃષ્ટિએ થતું મૂલ્યાંકન એકપક્ષી
ખતી જાય છે ધર્મ, વિષય, ગારીબી અને ચિત્રતત્ત્વો
(Pictorial elements) નું પણ એમાં ધણું મંદસ્ત
છે બ્યોત્તોની સરખામણીએ પિચેરો પદ્ધતિકૃશ્ણ અને
તાલીમ પામેલો કલાકાર છે એની આલેખન પદ્ધતિ,
અને અવકાશને રચાવતી ખડકો કે મેદાનની
વિશાળતામાં વહેચી નાખવાની રીતિ પૂર્વનિશ્ચિત જેવી
અને ગણતરીવાળી છે, છતાં આશ્ચર્યજનક રીતે એ
આ બધી આકૃતિઓમાં કલાની સૃષ્ટિના પ્રાણરૂપ
વિરમ્યનું જીવિત રેડી શક્યો છે એની આકૃતિઓ
જડ છતાં જરા આનંદથી ભરેલાં ધણુંધણું કહેલી, અને
દરદર તાકતી આંખો દ્વારા આપણી આરપાર જોતરી
જવાની શક્તિ ધરાવતી જણાય છે

પિચેરો એની આકૃતિઓને અવકાશનાં જુદાંજુદાં
મિન્દુઓએ જોડે છે અવકાશના આ નાના નાના
અજોયર સ્ત્રીમાડે જાહેરી આકૃતિઓ એકસરખી હોવા

છતાં કેવાં અવનવાં રૂપો ધારણ કરે છે તેનું મદ્દ એને
આકર્ષે છે (આકૃતિ જ) આકૃતિઓ ભેડે એ પાસંઓની
જેમ રમે છે કદીક એ આકૃતિઓને થોડાથાડા અંતરના
કમે જોડે છે, ત્યારે અવકાશની અંદર એકધારા મોજની
જેમ ઉપર નીચે થતી આપણી દૃષ્ટિને અંતર
(Distance) ના સૈન્દર્ભના વિરમય અને આનંદની
અનુભવ કરાવે છે કદીક એ આકાશને તદ્દન ઠાંડું
મૂકી આકૃતિ સાવ આમળ (Foregroundમાં) મોડાવી,
એમની પછી તે ઘસોવાળાં મેદાનોની દૂરતા સ્પર્શક
ખનાવે છે આછા આછા રંગો મેળવણીથી ઉત્પન્ન
થતી રંગીન ધૂધળાશ એ અવકાશી ભૂમિદર્શ્યોમાં
આલેખે છે, અને તેની અડોઅડ હોઠના ખૂણાને કે
ભરતના ઝીણેઝીણા વાળને પણ ગણી શકાય તેવી
ગારીબી જોડે છે અત્યંત નજીકની આકૃતિના છેડા
પરથી જરાક ધસરી પડાય તો માંછની દૂરની ધૂધળાશમાં
ભેડી જવાય જોવા મળાને અંદરે જાહેસ આકૃતિની
પાછળ જેમ અક્ષાંટ પ્રદેશના અવકાશ લગી આપણે
ખેંચાઈએ, તેમ પિચેરોનાં ચિત્રોમાં Closeness
અને બાહ્યનો એકીસાથે અનુભવ થાય છે (અંકૃતિ જ)
અને આ આલેખન પણ માત્ર દૂરતતી નકલ જેવું
નહિ, આકૃતિઓને એ નવાં વાતાવરણનાં પ્રતીક
બનાવવા માટે કોઈવાર પરસ્પૃકિતતા નિયમોમાં પણ

ટાટા સર્ક જુદાજુદા ક્ષેત્રો (areas) અને જુદાજુદા ઈન્ફોર્મા ગોડાવે છે.

સ્પર્શ (હાથ પહોંચે ત્યાં લગીની), સ્પર્શસક્રમ પૃથ્વી પરના પદાર્થોની), અને આભાસી (તારાઓ, પ્રકાશ, વ. ની) દૂરતા એક તાંત્રો જોડાય છે ત્યારે જિના વિરોધાભાસી ઘટકોમાં સંવાદિતા અને એકત્વ જનમવાય છે; અસૌક્રિક વિશ્વસંગીત સંકળાય છે. એવેનાં ચિત્રોમાં મનુષ્યો, જડ પદાર્થો અને પ્રકાશ તેમજ મેદાનો, ચિત્રના અવકાશના અંકો ની, થીજી ગયેલ દિવાસ્વપ્ન એવી અપાર્થિવ સૃષ્ટિ બની રહે છે.

સ્પર્શમ, (Plastic) કલાઓમાં સ્થાપત્ય (એના પયોગને બાદ કરતાં) એક એવી કલા છે કે જેમાં અવકાશનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ થાય છે—કદ અને રિમાણ બનને દૃષ્ટિએ. પરર્પેક્ટિવના નિયમોને કારણે, સામાન્ય છતાં એકબીજામાં મળી જતી રેખાઓ અને આકારસમૂહોનો દર્શનાભાસ અવકાશના આયોજનમાં પવનવી સમસ્યાઓ જોવા કરે છે—સ્થપતિ માટે એ સ્ત્રી જ અંગત્યની બની જાય છે. માત્ર ઈમારતની ચિંતિ, પહેલાંના કદ નહિ પરંતુ એની વિવિધ ઈંડોમાં વહેંચણી પણ નવા પ્રશ્નો જન્માવે છે. લાંબી રસાળ, નાનાં ઝોરડા, એક સરખા ઝોરડા, નાના મોટા

ઝોરડા, ચાંકલે ટપી રહેલ ઈમારત, મોટા ઓગાનવાળી— સુશોભન તરીકે વાપરેલ યાંત્રિકવાળી ઈમારત—આ બધું દૃષ્ટિ, સ્પર્શ અને ઊંડાણનું જુદાં જુદાં પરિમાણો અને સ્વરૂપરચનાની શક્યતાઓ અને મર્યાદાઓની અસંખ્ય સમસ્યાઓ પ્રગટાવે છે સ્થપતિનું કામ માત્ર માથું ઠાંકવા છાપરું અને જોવા રહેવાની ભોંય ચરુવાનું નથી—ઝોરડાનું પોલાણ અને ગ્રહાનો ઉપસાટ (આકૃતિ જ અને ક) ઈમારતના પૂરા ભાષકામમાં ફેટલા દૃષ્ટિક્ષમ છે તે પણ જોવાનું છે—આ પોલાણ, સપાટતા અને ઉપસાટ (Hollow-flat-Projection) સ્થપતિની કલાની Raw Material છે.

પિએરોની ચિત્રરચના પાછળ પણ કોઈ સ્થપતિનો છત્ત રહેલો છે. આકૃતિઓને એ ઈમારતના જુદા જુદા ભાગોમાં ગોઠવી નવો—નાટકી પરિવેશ—યોજે છે. આકૃતિઓમાંથી અમુકનું મહત્ત્વ કે અમુકની ઉપેક્ષા તે એને નાની—મોટી કરીને કે ઉઠગા—ધેરા રજોથી તારવી—દગાવીને યોજે છે. અવકાશના જુદા જુદા ધન-ખડો (compartments of depth)માં લઈ જાય છે, પાછા લાવે છે, જુદા જુદા ખૂણેથી આકૃતિઓને જોવા પ્રેરે છે, અંદર જવાનો, બેટો પ્રવાસ કરાવે છે, તેટલો જ દગાણૂપૂર્વક એ પાછા આપણને બહાર ધકેલે છે. દાખલ થતી દૃષ્ટિને આપણે ધન, પોચા અને

સંપાદના આરોહ-અવરોહ પર પસાર થતી માણીએ છીએ. પાછા ફરતી વખતે ફરી એ એવા જ અવકાશને પાર કરતી આવે છે. અવકાશને આપણે પડવા રૂપે (Space in echoes) પામીએ છીએ (ચિત્ર ૩)

પિએરો આકૃતિઓનું ચિત્રમાં આવકાશ કરે છે (સ્થાપત્યની પગલાશ જ એનાં ચિત્રોને વર્ણવવા કામ લાગે તેવી છે), તેથી અનુષ્ઠા ઈમારતની સ્થિરતા (stillness અને immobility) પામે છે, જેમને છતનો ભાર વહેવાનો નથી તેવા સ્થભો જેવા લાગે છે. પ્રાચીન ખડેરનાં છતહોણા સ્થભો જેવી ગોરવ-શીત, ઉત્તમ, છતાં રહસ્યથી ભારોભાર ભરેલ શ્યન્તાની અનુભૂતિ પિએરોની આકૃતિઓ કરાવે છે. અને જ્યાં જ્યાં એણે સ્થાપત્યના પરિવેશમાં આકૃતિઓ ગોઠવી છે, ત્યાં ત્યાં સ્થિરતા જ એક માત્ર એનું આસ્વાદ્ય અનુભવી જાય છે. કાંઈ અપૂર્વકણે ક્રિયાશીલતાનું આખરી ભિન્ન સ્થિતિ થઈ જાય તેવું, પ્રાચીન કલાસીકલ ઓફ કલાકારો જેવું, દર્શન પિએરોને પણ માવરોન અને ફિગ્યુરેસની હરોળમાં મૂકે છે.

- આવી શાંતિ અને શ્યન્તા પિએરોનાં ચિત્રોનું હાર્દ છે, પ્રસંગનું નાટ્યતત્ત્વ અને સ્થાપત્યના grandeur

પર પણ આ શ્યન્તાનું પેટું કાગેરું હોય છે. અહીં છાપેલ પુનર્જીવન ઈશુ (ચિત્ર ૪)નું મુખ જુઓ- વેદનામિથિન મુખાલિન્યક્રિતી સાથેસથ દેવી ગોરવ, અને જડતાનો અચળો એટી Hypnotise કરી રહે તેવી આંખોની અનિમેષતા પાછળ, સાગરની સપાટી જેવું કેટું મદન મૌન છે।

પહંચી નજરે પિએરોને ધણા ઉપેક્ષી જાય છે, તેથી રેનેસાંના કલાકારોમાં ધણા વખત લગી એની મધુરી નહોતી થઈ. જડતાની છીછરી સપાટીને ભેદી, શાન્ત રહસ્યોને નાગલી આ અનિમેષતાને ન પામીએ ત્યાં લગી આ ચિત્રો, કદાચ 'ન સમગત્ય તેવા' કે વિચિત્ર લાગે. અતિશય ગતિમાન વસ્તુ જેમ સ્થિર જણાય (ફેરતું પૈડું) અને અત્યંત Tensionમાં આવેલો 'પદાર્થ' (હિદાદરણ્ય જે ચાપેલ રસ્સી) જડ લાગે તેવું આભાસી મૌન પિએરોનાં ચિત્રોમાં છે નદરાજની પ્રતિમામાં તડવની સંહારક ગતિશીલતાને ખદ્દો, શાંતિ અને સ્થિતપ્રજ્ઞતાનો અનુભવ થાય છે તેવી શ્યન્તપણે પિએરોએ આ લેખી છે. અવકાશના આરોહઅવરોહના સંગીતની રહસ્યમયી ભાવનાઓની કવિતા એણે ચિત્રમાં લખી છે.

સુ : કેમ કંઈ ટેમલ ઉપર પુસ્તકોની થાંપી ખડકીને બેઠા છો ?

ભો : હા, મને થયું લાવ જરા નવી નવસિક્કા ઉપર નજર નાખું.

સુ : આ નવી નવસિક્કા તે વળી શી બધા છે ?

ભો : વાહ ! તમેય કમાસ કરો છો—કેમ જાણે તમને એની કશી ખબર જ ન હોય !

સુ : નવસિક્કા નામની વસ્તુને હું ઝાળપું છું, પણ એની આગળ કશુંક વિશેષણ લગાડવામાં આવે છે ત્યારે મારા જેવાને ઝાઝો ગમ પડતી નથી. નવસિક્કા એટલે નવસિક્કા; એમાં વળી નવો શું ને જૂની શું ? ૧૯૪૦ માં જે નવસિક્કા લખતો હતો તે લેખક આજે પણ નવસિક્કા લખે છે, એથી ૧૯૪૦ ની 'નવસિક્કા'ને જૂની કહેશો ને એ જ લેખકની આજની લખેલી નવસિક્કાને નવી કહેશો ?

ભો : ના સમયને દિસાએ સાહિત્યમાં નવી-જૂની સંતાનો વિનિયોગ નથી. પરંતુ '૪૦ નો લેખક પહેલાં જે સ્વરૂપની નવસિક્કા લખતો હતો, તેનાથી જુદો નવનર સ્વરૂપી આજે લખતો હોય તો હું એને 'નવી' કહું; અને આજનો 'નવોદિત' કહેવાતો લેખક ચોલાચાક્ર ધારીએ લખતો હોય તો તેને 'જૂની' કહું. મને તો લાગે છે કે આ પચીસ વરસ દરમિયાન વાર્તાસ્થનાની સૂઝ અને કૌશલમાં થયો ફેર પડવા લાગ્યો છે.

સુ : ફેર પડેલો જ જોઈએ નહિ તો સાહિત્યસ્વરૂપનો વિકાસ સ્થગિત થઈ ગયો ગણાય. પણ ઘણી વાર આપણે ત્યાં કેવળ 'વિષયવિસ્તાર' ને જ નવીનતા તરીકે આગળ ધરવામાં આવે છે; એટલે જ—

ભો : તમારો મુદ્દો હું સમજી ગયો. 'કેવળ વિષય વિસ્તાર' કહીને તમે એમ સૂચવવા માંગો છો, કે એવો ફેરફાર કલામાં જનજન મદત્તવો નથી ? —મને ય એ ખરાબર લાગે છે. હું તો એમ પણ કહું કે સર્જકનો વિષય તો—નિશ્ચય અર્થમાં કહીએ તો—એક જ હોય છે : 'માનવ.'

સુ : તમે 'માનવ' ને કશું વિશેષણ ન લગાડવું એ મને અમ્યું વાડ તો ફેરફાર થયા તે કેવળ સ્વરૂપના થયા એનો વિચાર કરતાં પહેલાં એ ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા શાથી કોબી થઈ એનો વિચાર કરીએ...

ભો : ફેરફારો મને લાગે છે કે સર્વથા અનિવાર્ય છે, પણ એ સમાનપણે થતા હોય છે, એમ કહી શકાય !

સુ : કશું અકળ રીતે બની આવે છે એમ હું માનતો નથી. સર્જકને પણ પોતાનું સર્જન સ્પષ્ટિએ ઘીસે ચાલવું લાગે ત્યારે એ અકળાઈ જાય, ને કંઈક નવું કરવા પ્રેરાય...

ભો : પણ સર્જકને તમે કહો છો તેમ, અકળાવનારું અને કંઈક નવું કરવા પ્રેરનારું બળ કયું ?

સુ : વિષય પરત્વેની સર્જકની નવી દૃષ્ટિ, નવો approach.

ભો : પરંતુ આ નવી દૃષ્ટિ અને નવા વલણનું નવા-પણું ચારાં રહેલું છે ?

સુ : નવાં સાહિત્ય સ્વરૂપોની શક્યતાઓનો તાગ શોધવાની તાલાવેલીમાં...પદાર્થ તો એકનો એક છે, પણ હું એને નવા નવા પરિવેશ વચ્ચે મૂકીને perspective બદલીને તેજાયાવાનાં જુદાં જુદાં પોતમાં જોડું છું, ત્યારે એનાં અનેક રૂપો મારી

વિશેની મારા જાણકારા વધા કે અના અનેક પાસાંઓનો અને પરિચય થયો એમાં હું સાર્થકતા જોતો નથી, કારણ કે એ અર્થમાં કદાચ જાણકારી વધતી પણ નથી, પણ સ્વાસ્થ્ય કરાવે એવાં નવાં રૂપોનું નિર્માણ થયું, એમાં જ એની સાર્થકતા.

મે : આ તમે ચત્રનિર્માણની પરિભાષામાં વાત કરી એક કળાને બીજી કળાથી સમજાવવામાં સમગ્ર રહેલી છે તો યોદ્ધા વધારાની ગ્રંથ આપણે કોણી કરી ખેંચીએ એવું પણ બને. જાણનાં માધ્યમ અને ચિત્રકળાનું માધ્યમ એ એમાં પાયાનો ભેદ રહેલો છે, એ યાદ રાખવું જોઈએ.

સુ : મને તો એવી કંઈ મુશ્કેલી દેખાતી નથી. મુશ્કેલી હોય તો તે એક જ વાતની, ને તે એડર્સ સુથો જેને psychic distance કહે છે તે રાખવાની. ચિત્રકારની તટસ્થતા વાર્તાકારમાં હોવી ધટે. પણ વાર્તાનો વિષય, વાર્તાનાં પાત્ર, પરિસ્થિતિ એ આપણને કોઈ ને કોઈ રીતે રસકંતા હોવાથી આપણે અણગણપણે એમાં આપણી અધકાઓ અને માન્યતાઓને પરિણામકારી બનવા દઈએ છીએ. કવિતા અને નવલિકા—એ બંને બાબતે વાપરે છે, તેમ છતાં બંનેમાં વાસ્તવિકતા અને પ્રતીનિકરતાના પ્રશ્નો કેવી જુદી જુદી જગ્યાએ આપણે ચર્ચતા હોઈએ છીએ ?

મે : તમારો મુદ્દો છે તો મદદરવો, પણ એમાં જ દરેક સાહિત્યસ્વરૂપનું વૈશિષ્ટ્ય નથી રહ્યું ! નવલિકામાં માનવવ્યવહારનો સંદર્ભ જે રીતે રજૂ થાય છે તે, અને કાવ્યમાં કે ચિત્રમાં જે રીતે રજૂ થાય છે તેમાં તમને ભેદ રહેલો નથી લાગતો ?

સુ : એ ભેદ મને ઝાંઝો પરિણામકારી નથી લાગ્યો.

મે : વારુ, આ બાબતનો આપણી વચ્ચેનો અભેદ પરીભર બાજુ પર રાખીએ. પણ હું આ આખી સમસ્યા કયા દૃષ્ટિકોણથી વિચારું છું તે કહું—તમારો એને અંગેનો અભિપ્રાય જાણવા જ તો !

મે : મને એમ લાગે છે કે, સર્જકને અકળાવન અને સર્જનકેન્દ્રે નવાં નવાં સાદસો કરવા પ્રેરન મુખ્ય જળ વ્યાપક પરિસ્થિતિ પરત્વેની સર્જક પોતાની awareness છે. કદાચ આ સંચિત કારણે જ, એનો ધૃત્યો જ—બદલે એ સંચિત પ્રકટ કરી શકે તે સારુ જ એ નવાં નવાં રૂપે રચનાઓ તરફ વળે છે. આજની નવી નવલિકા લક્ષણો વિચારતાં, મને તો, પરિસ્થિતિ પરત્વે લેખકની નવી નીમતિ, સમજ અને તેની સાથે સાથ જ નવાં કલાસ્વરૂપો માટેની યત્ન સાધના—બંને એક બીજા સાથે ઓતપ્રોત દેખા છે. બદલે, નવાં જોડણા પ્રમાણમાં આ બંને ઓત પ્રોત થાય છે ત્યાં તેટલા પ્રમાણમાં નવી નવલિકા સિદ્ધ થઈ રહી લાગે છે.

સુ : આમ શા આધારે કહો છો ?

મે : આપણે ત્યાં જે જૂનું નવા પ્રયોગો થઈ રહ્યું છે તેનું અવલોકન કરતાં. આપણે ત્યાં, ધણીવાર આજકાલ જેને નવા વિષયો કહેવામાં આવે તે—સા ત. કોકથાં કામ કરતા મજૂરોનું બેન બાણીઆઓનું જીવન, જેલનું વાતાવરણ, દડગાલ, સહેરી જીવનના બદારથી ક્રિસિસ દેખાતાં અથવા બદારથી રૂપાળાં દેખાતાં અનેક અંગે અને રંગોનું આલેખન, સી પુરુષના જાતીય સંબંધની વિમુક્તિ અને વિચિત્રતાઓનાં બેધક વર્ણનો, પૂર્વે, હકીકતે, વિષય તરીકે આપણે ત્યાં આ બધું નવીન નથી. આજથી એક પચ્ચીસી પૂર્વેની બહુલેશની વાર્તાઓમાં આનો તોરો નથી. જો કે એ વખતે સિદ્ધ પ્રવાહથી એ દૂર દોડીને હવેના-વેલ એટલું જ.

સુ : બરાબર છે એ તો. પણ હવેની આંવા વિષયોની નવલિકાઓમાં તમે નવું કહો છો તે શું છે ?

મે : હા, જે કેટલાક નવા પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે—એમાં મને તેટલી કચાસ હોય છતાં, મને એકદમ એટલું તો સ્પષ્ટ વસ્તુ છે કે હવે પ્લોટ અને થટનાનું મદદરવો એટલું થઈ રહ્યું છે; પાત્રોનાં વર્તનો,

વધુને અને સાગણીઓમાં ઘંખાણબર્મી વર્ણનો મળેતાં આમલ રહી નથી, મનોનિર્લેપજનું—વચનાળાના સમયમાં હવું તેવું—અનિવાર્ય સ્થાન મળું નથી. વાર્તા સાચી વાર્તા તરીકે કથા લેખક અને ચોધરના ગૌર વિના પોતાના જ રૂપ ઉપર ગયલા મધતી દેખાય છે એકંદર એમ કહી શકાય કે, સર્વનના મુકા વાતાવરણ તરફ, એટલે કે ‘કથાત્મક’ ‘અનિમયતા’ તરફ † નવી વાર્તા ગતિ કરી રહી છે. તમને એવું નથી લાગતું ?

† આ ફેરલાક નવા પ્રયોગોમાં, મારે મટે મી, સુરેશ મેશીના પ્રયોગો (‘શુદ્ધપ્રવેશ’ અને ‘બીજી યોદ્ધા’) અગ્રણી છે. ઉપર જણાવેલ અનેક લક્ષણોનું એમાં સાતત્ય એવા મળે છે, અને રચનાની પકવતા પણ. આમાંના જ ફેરલાક લક્ષણોની ક્રિયાને ધ્યાન ખેંચવાનારોઓમાં બીજા એ—શ્રી ચંદ્રકાન્ત બક્ષી અને શ્રી શિવકુમાર મેશી છે. આ બંનેની વાર્તાઓ પણ ‘એકિક્ષ્ણિકાનિર્માણિકમ’ની ઝીંઝ વસ્તુઓ છે. ફેરલાકમાં આ દર્શન પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન દેખાય છે. અને ફેરલાક વાર તો વાર્તાના અંતમાં, ત્રિભૂતરી ઉપર દર્શાવે છે કે કાલક વર્ષે જઈને, વાતાવરણની જગ્યાએની ક્રિયા ઉપર કથાની વાર્તાને ધ્યાનપૂર્વક (દા. ત. ‘ફેરલાક’); બક્ષીમાં વાતાવરણની જગ્યાએ કરવાની સાદૈર્ગિકતા લેવાથી અને જીવનનું દર્શન પ્રગટ કરવાનો ભગવત પ્રમાણ ન લેવાનો કાલ્પ, એકંદરે એમની વાર્તાઓ, પોત અને રચનાની દૃષ્ટિએ, સારી સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે (દા. ત. ‘પ્યાર, પડખા, કાળા માણસો.’) પરંતુ ફેરલાક વાર રીલી અથવા ટેકનિકની ચળવળને કારણે વાર્તા ચમકદાર બનવા છતાં, સરવાળે ફિલ્મી પડી બાક છે. (દા. ત. ‘ના’, ‘એક આશી મરજા’, ‘અફેર’, ‘બોલિંગે લવ ગ્રેવેઝ ક્યું’ ‘વેગેરે). એકંદર, આ બંને દેખડા ફેરલાક વાર એકસરખાં વિષય, પદના લઈને ય લખે છે, ત્યારે ય બક્ષી વધુ સફળ દેખાય છે (દા. ત. સરખાવે—‘અનવર’ સાથે ‘ચહેરી ને ચાંદણ’; ‘અફેર’ સાથે ‘મુકતમાનવ’) શિવકુમારની ‘મનોમયની સુષિ’ (શ્રી. એકેરે સાદૈર્ગિક-પરિવર્તના ગ્રેવેસ-ફાનસેનમાં) કહેલો ‘લોલિતા’ની અસરની વાર્તા) તથા બક્ષીની ‘કામુલીવાલા’ની ધાર્મિક માઠ આપત્તી ‘અધૂરી વાત’—બંને સફળ પ્રયોગો છે. ઉપરાંત, બક્ષી વિષય ક્રિયા અને રીલીની દૃષ્ટિએ બહુવેશની અનેક વાર્તાઓની માઠ તાલ કરાવે છે—પરંતુ બક્ષીની કથાની સુઝ અનેક રીતે બહુવેશને જુલાલોને આમળ આપી બાક છે—બક્ષીની મુખ્ય સિદ્ધિ વાતાવરણની સદૈર્ગ જગ્યા છે.

સુ : શુદ્ધ કવિતાની જેમ શુદ્ધ નવલિકાની સંભાવના દેખવા લાગી છે, એમ ને ?

બો : અત્યંત તમારા તો ખ્યાલમાં હશે જ કે નવ-લિકા ક્ષેત્રે Surrealism અને Existentialism ની વાતો આપણે કાને નાખનાર અને ‘મોટ રાંદન’ કલાત્મક ‘અનિમયતા’નો જાત્રા પોષારનાર બહુવેશ પોતાની વાર્તાઓમાં લખે અશે નિષ્ફળ ગયા દના; પરંતુ આજે એ દિશામાં આગળ વધી રહેલો નવી કલાત્મક સાચેના નવા પ્રયોગો, એની ક્યારેક છતાં, અને તો આસાદાથી લાગે છે.

સુ : નવલિકાની રચના વિશેનો સિદ્ધાન્ત રપટ રીતે રજૂ કરવાથી માત્ર ન વળે; આખરે તો જરૂર છે કલાસહન. એ જ મદદરતી વસ્તુ છે.

બો : પણ આ કલાસહનની પાછળનું મુખ્ય પ્રેરકબળ મને તો એક જ લાગે છે—તે એક,—જીવનની સમજા હવે પદ્ધતિ મળે છે, અને એથી કથાની સૂઝ તથા નરી તદ્દરચના અને સ્વસ્થતા ધીમે ધીમે આવી રહી છે.

સુ : જીવન વિશેની સમજા પદ્ધતિ ને તેથી કલાત્મક પણ પદ્ધતિ—આમ કહીને તમે બંને વચ્ચે કાલ-કારણ સંબંધ જોડો છો ?

બો : તર્કની આંદીધૂંટીમાં પડ્યા વિના કહીએ તો—એ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ નથી એમ તો તમેય નહિ જ કહો ને ?

સુ : હું ઝીલું કાંતવા નથી ઇચ્છતો. પણ આ મમ આપણાથી જીભો જ થયો છે તો, કાંઈ નહિ તો, આ પ્રશ્નનું સ્વરૂપ બરાબર સમજા લઈએ. જીવનની સમજા બદલાઈ એવું કારણ એ કે જીવન પણ બદલાયું. એક દાયકામાં સદીને સમેટી લે એવી તેજ રસ્તાથી આપણે જમાનો ચાલે છે. સમયના પરિમાણ વિશેની અભિલેખનાનું સ્વરૂપ બદલાયું, આને

• જુઓ ‘જીવનનો તાજુનો’ વાર્તા તથા તેની પ્રસ્તાવનાઓ. (‘કાલેના કંઠ’)

કારણે નવા પ્રકારની સંકુલતા જોવી થઈ. આથી બાહ્ય કે આંતરિક પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યેના આપણા પ્રતિભાવનું સ્વરૂપ પણ બદલાયું. આ પરિવર્તન એક સતત દિવાસીલ એવો બાપાર છે. સર્જકની સદૃશ સવેદના એ પરિવર્તનના લક્ષણી અંશિસિત થઈને એનું રૂપ ગ્રહે છે આ રૂપ પછી એ પોતાના માધ્યમ દ્વારા પ્રગટ કરે છે.

બો : આટલા પૂરા આપણે નહીં છીએ.

■ : ખરું, પણ આથી વિશેષ સ્પષ્ટતા પણ જરૂરી છે. વાતો લખતી વેળાએ સર્જક કાગળ પર વાક્ય લખે છે ત્યારે વાક્યની જુદાં જુદાં અંગો વચ્ચેના સંબંધોના અવિષ્કાર કરે છે. પણ એ માત્ર વાક્યને નથી ઝોકવતો. સાથે સાથે વિચિત્ર પણ જોડવતો હોય છે. આથી જ તો સાર્ત્ર કહે ■ કે “It is the style that corrects reality.” આથી જ્યારે તમે એમ કહેા છો કે રૂઢાણાની વાતોમાં કયાશ હશે પણ એ સાચી દિશાનું દર્શાત પૂરું પાડે છે ત્યારે મને એ વાત ખજા જોતરતી નથી. કયાશ હોય, રૂપવિધાનમાં જ બે સ્થિત ન હોય તો સૃષ્ટિની છબી પણ અવિકલ ન જ હોઈ શકે.

બો : દષ્ટિ સાચી હોય પણ ચિરત પૂરતી ન હોય

એમ પણ ન બને !... એર પણ તમે આ શે કરેલો વિચાર પૂરા કરો.

સુ : આ સૃષ્ટિની સંકુલતા અને અરાજકતાને હું શતા વડે પહોંચી વળી શકું છું ! મારા માધ્યમની શક્તિ વડે. જેમ એકવાર કાવ્યાભાસી ઇંગ્લેન્ડના ચોકકામાં કવિતા બંધિયાર થઈને પડી હતી તેમ નવલિકા પણ આજે મઘની અધુક જ મર્પાદિ ધારીના ચોકકામાં બંધિયાર થઈને પડી છે. હકીકતથી તે આંતરિક જગતના સત્ય સુધી પહોંચવાને, લાયા પણ નરી દર્શકતા, સત્ય એને કંપના આ તલ્લેખને આવી લઈ શકે એવી ત્રિવિક્રમ બનવી જોઈએ. આ નહિ બને ત્યાં સુધી નવા વધણો કેવળ ફેલન બનો ગશે.

બો : રેક વિષયની જાડે જોતરતે ચર્ચા કરીએ તો જીવન અને સર્ગન સંબંધીના કેટલાક વલ્લખો આગળ આવીને જ આપણે જોવા રહેવાના.

સુ : ખરું છે. પરંતુ અત્યારે તો—કોતરનો નહીં તો પ્રજનોય સાચો સાક્ષાત્કાર થાય એ બક્ષ નથી !

બો : એ જ તો આપણી આજની મર્યામત છે...

સુ : અને કદાચ ચિરકાળ રહેશે !

[આકાશવાણી તા. ૨૬-૨-૧૨]

—‘ને’

તારા બિછેલાં નેનમાં,
(જૂની પહેલી રાત થો !)
જૂની રહું ?

૦ તારા....

—કેમલ કે. શાહ

[વિશ્વમંત્ર : માધ્ય-મિત્રિક]

૧ : ટીટોના લલાટે કાળી દીલી

૧૯૩૬ થી ૧૯૫૩ :

—ત્યારે સ્તાલિનનો પ્રકાંડ સુધી તમામ કમ્યુનિસ્ટ રાજ્યસત્તાઓ જ નહિ, જગતની તમામ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓના માથે ધીકતા બળમળતા અંગાર સમેા તપતો હતો. રશિયાની આંતરિક મનોહલાની વાત જ છોડો, પરંતુ સર્વોચ્ચ કક્ષાના વિદેશી કમ્યુનિસ્ટ ધૂરધરો—રાજદારી નેતાઓ, તરવદર્શીઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ, ભાષા શાસ્ત્રીઓ અને સાહિત્યકારો—સૌ સ્તાલિનની હા માં હા બચુવામાં પૂણું સત્પત્ની જ આરાધના જોતા હતા !

અંધ-સંમતિવાદના આવા ધોર યુગમાં ૧૯૪૭-૪૮માં સ્તાલિન સામે કમર કસનાર યુગોરસાવીઆનો પ્રમુખ ટીટો હતા. આ પૂર્વ રશિયાર્થ-કમ્યુનિસ્ટ જૂથના રોશોમાં એનું ઉચ્ચ સ્થાન હતું. પરંતુ સ્ત લિનની નીતિ સામે (આરંભમાં યુગ્મ્યત્વે ફિલક્રાંતિ અંગે) મનબેદો પેડ્યા પછી તો, ‘કાં ત’ અને ‘મદારી’ એ જે જ સિદ્ધાંતનું-અસ્તિત્વ બ્યાં રવીકારાયું હોય તેવી મંડળીમાં, ‘કેનિકારી ભાગીર ટીટો’ એકાએક ‘મદાર-પ્રત્ય.વાતી’ બની ગયો ! પરંતુ ટીટોએ આંચ ન આપી, નમતું ન આપ્યું અંતે સ્ત લિનની નાગચૂડમાં સપાઈને હજેરીના જેવી હાલતમાં યુદ્ધાર્થ, જગત્તુ માય તે પૂર્વે જ તેણે સંકેતથી પોતાનું ‘અંત્ર ખસેડી લીધું—પોતાનું ધર મળ્યૂની કરી લીધું; અને પશ્ચિમી દેશો સાથેના સંબંધ સંધારીને યુગોરસાવીઆને બચાવી ય લીધું.

ટીટો કુતાલિનનાદી કમ્યુનિસ્ટ દુનિયામાં હડધુન થયો ત્યારે કમ્યુનિસ્ટ સિસાવની સારી આલમમાં તે ‘આંતરરાષ્ટ્રીય નિરાશરીને નામે ચાલતી આંતરરાષ્ટ્રીય સરમુખત્યારી સામે બહારવટે પડેલો વીર’ બની ગયો !

એને નિગ્રહાવનારા સૌનો સવાલ એ ન હતો કે સ્તાલિનનો સિદ્ધાંત સાચો હતો કે ટીટોનો. એમને મન સવાલ એટલો જ હતો કે, કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય મેત્રીનો પાથો સન્માન પૂર્વકની સમાનતાનો જ હોઈ શકે—કમ્યુનિસ્ટ જૂથમાં એ અસકચ બન્યું ત્યારે ટીટોએ, તમામ જોખમો ખેડીને, અપ્રતિમ હિંમતથી રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાનો આદર્શ સ્થાપિત કર્યો હતો.

‘આજે આંતરાત્માની સ્વાધીનતા’નો એ જ અધિષાર ટીટોના તંત્રમાં અનિકરાર લીધી રીતે છુદાયો છે ! પાંચેક વર્ષ પૂર્વે જ, પોતાની સ્વાધીનતા માટે સ્તાલિન સામે મ યુ’ કોન્યુ કરનાર ટીટોના લલાટે, કળી દીલી લાગી ગઈ હતી.

પ્રમુખ ટીટોના ચંદ ચુનંદા સાથીઓમાં મિત્રોવાન નિલાસ એક તેજસ્વી વિદ્વાન મિત્ર હતો. તેનું સ્થાન યુગોરસાવીઆમાં ઉચ્ચ સત્તા સ્થાનેય હતું—એ નામય વડો પ્રધાન હતો. પરંતુ ધીમે ધીમે તે ટીટોની નીતિનો વિરોધી બનતો ગયો. અને ૧૯૫૮માં ટીટોએ એને ૩ વરસની કેદમાં ગોધીય દીધો !

ટીટોને થયું હતો કે આમ કરીને તે કદર ‘વિરોધી’ની સીધી કબજપ્રાપ્તિ બચી ગયો. પરંતુ નિલાસે જેલમાં જે ચિંતન-અધ્યયન કર્યું એથી એનો પોતાનો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો અને ‘ધ ન્યુ કલાસ’ મંથ તૈયાર કર્યો. યુગોરસાવીઆમાં તો તેને પ્રગટ કરવાની કોઈ ચુંભયસ રહી ન હતી એટલે પરદેશમાં એ પ્રગટ કરવાનું યોહ્યું—ને પ્રગટ થયો.

‘ધ ન્યુ કલાસ’ પ્રગટ થતાં આખી દુનિયાના કમ્યુનિસ્ટોમાં જગ્ગર જોનારો કોડ્યો, ટીટોને જ

પોતાના માટીપગ દીધા પડવાની ભીન જાગી હશે અને
૩ વરસની સખ ૬ વરસમાં ફેરવી નાખવામાં આવી !

દુનીયાભરમાં આની સામે આવાજ ઊઠ્યો. દરમ્યાન
જેલમાં જિલાસતની તખીયત લયઢી આંતરરાષ્ટ્રીય
શુદ્ધિજીવિઓનું આદેશન ઊપડ્યું ચારેક વરસથી
વિગેષ કારાવાસને અને તેને મુક્ત કરવામાં આગ્યો.

જિલાસતની મુક્તિ સવા વરસથી અધિક ટકી નહિ
ટીટા બદલાયો ન હતો—ટીટાને નેતાગીરીના રાજ
લાગ્યો હતો કે શું જિલાસતથી એ ડરતો રહ્યો અને
જિલાસત એના અનુભવ-ચિંતનને ઉઠ દેવા તૈયાર
ન થયો !

બહાર આવીને જિલાસે 'કોન્વર્સેશન વિથ
સ્તાલિન' (સ્તાલિન સાથે સવાદ) નામક પુસ્તક
તૈયાર કર્યું, પ્રગટ થવાનીય તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી.
ત્યાં તો ટીગતો હથોડો વૂટી પડ્યો છે જિલાસને ફરી
કારાવાસમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો છે—૭મી એપ્રિલ
૧૯૬૨ને રોજ !

આ નવા પુસ્તકમાં જિલાસે એવું તે શું થયું
રહસ્ય પ્રગટ કર્યું હશે કે સ્તાલિનના આખા યુગ પર
નવો પ્રકાશ પડવા ઉપરાંત તેનાથી ટીટા અને મુજો-
રલાવીઓની બદગોઈ પ્રગટ થવાની હશે ?

હજી સુધી તો કોઈ જાહેરાત, કોઈ સચન આ
પ્રકારનું થયું નથી ગિરફતારી કરતી વેળા કે ત્યાર
બાદ પણ આવેા કોઈઆરોજ જાહેર કરવામાં આવ્યો
નથી અવ્યવસ્થા, એક બીજી હકીકત એવી પ્રગટ થઈ
છે કે જિલાસે એક ટૂંકી વાર્તાક લખી હતી, જે ઇંટા
લીના એક માસિકમાં પ્રગટ થઈ હતી—એમાં કશુંક
બદનામી જેવું હશે ? ખેર આવ્યું એની સાથે નિરવત

નથી. જિલાસની ટીકા સાચી હોય તો બોમ્બ, કેપ્સ
અથે કીતરો ત્યાં ન કીતરો, પરંતુ જિલાસને પોતે ને
તખવાનો અધિકાર હતો—કોઈ પણ સ્વાધીન દેશમાં
અતરાતમાને વફાદાર માણસ જે રીતે વિચારે લખે
ને પ્રગટ કરે એવા—જન-મતિસદ્ધ અધિકારને મોટે દુરો
મારવાનું કૃત્ય અશક્ય જ છે. સ્વતંત્ર વિચાર અ
સ્વતંત્ર અવલોકનના અધિકાર માટે જ એકવાર સ્તાલિ
સામે મોઝો મારનાર ટીટાને જ હાથે, આવું કોઈ
કૃત્ય ફરી વાર નોંધાયું છે—એ વધુ આધાતજનક
પ્રાસ્તરનાક—થટનાના યુનાનસ્વર્ગન સમાન છે અને એ
જ યુગોરલાવીઆમાંના સમાજિક આર્થિક સુધારા
તરફફારી કરનારા પણ ત્યાંના સરમુખત્યારના અ
દમનદોર સામે અવાજ ઊઠાવવા તૈયાર થયા છે,
મુજોજ જ ॥

—ભો ગાઈ

નોંધ : આ પ્રસંગે સ્વાધીનતાનો અવાજ પ્રગટ થયે
સારું દિલ્હીમાં અધોદાન શરૂ થયું છે અને ભગતજી
લેખકો—શુદ્ધિજીવિઓએ તેમાં પોતાનો સર પુરાવો છે
એ આનંદની વાત છે

લેખકોના અને શુદ્ધિજીવિઓના નિવેદનમાં એવું
જણાવવામાં આવ્યું છે કે—જિલાસ પોતે તો પોતાની
બૌદ્ધિક માન્યતાને દ્રઢ રાખે વળગી રહેવા ખૂબ
મમે તે કિમત ચૂકવવા—મમે તે ભોગ આપવા તૈયાર
જ હોય, પરંતુ અમે માનીએ છીએ કે આવી
કિમત ચૂકવવાની ફરજ પડતી જ ન જોઈએ.

* વાંચેલમાં Encounter ના ૧૦૩મા અંકમાં
જિલાસની WAR નામની દેખી વાર્તા પ્રગટ થઈ છે તે
જ આ હશે પરંતુ તેમાં તો ટીટા જા યુગોરલાવીઓની
બદનામી એક કર્યું જ નથી—તમામ પુલખેલે જાણ
વહેજતનારું કહી રાખાય —સપાદક (૩ ૫ ૧૨)

૨ : કયાં છે તરવરિયા તીખા તરણો ?

આપણા વિખ્યાન 'એમો ઝોલક ગેન' (એનું
ગુજરાતી 'તીખા વદન' કરીશું ? કે પ્રકાશિત ઓટ
કોટીયુ-૧) શ્રી. વિશ્વરાય વૈદ્યનત નવા નિવેચન-સમઢ
નીવમ અને પોખરાજના પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં આ
-૧ ઉપર દ્રષ્ટિપાત કે કુદ્રષ્ટિપાત થઈ ગયો.

'આજથી ૨૫-૩૦ વર્ષ' પૂરના યજ્ઞરાતમાં સાહિત્ય
તેમ જ સાહિત્ય જીવનનો ગીકા ચયા નિર્મળપણે યઈ
સકતી અમે (એટલે ત્યારનો જુવાન લેખક વર્ગ)
પોતાનાં હૃદય-મન ને જાણના તેજે ઢીપના અનુભવી
સિદ્ધાંતનિષ્ઠા સખીને જે કોઈ સાહિત્યસૃષ્ટિનું કાવું કરના,

કારાવાસમાં સર્જાયેલું અમર સાહિત્ય | જગદીશ ત્રિવેદી

કેદખાનાની અધારી અને સાંકેડી ઝારડીઓએ મદદરવા અનેક શ્રેયો આપવાનો આપણા પર ઉપકાર કર્યો છે એ સાંકેડી અને ગંદો ગધાતો ઝારડીઓમાંનો અમાનુષી અત્યાચાર, પ્રમદવા મથાં યાનકિરણોને અટકાવવામાં અસમર્થ નીવડ્યા છે. પરમરતી જિંદગી અને કુર્મોચ દીવાલો પછી સહનિયારોની પાંખને કાપવામાં તદ્દન નિષ્ફળ નીવડી છે. એટલા માટે તો ગિયાડે લવભેસે પોતાના કેદખાનાની દીવાલ પર એક અર્ધ-પૂર્ણ અને અમર પકિત કોનરાવી હતી :

“પરમરતી દીવાલોથી જેન રચાતી નથી, લોકાના સગિયાઓથી પાંખડુ બનાતી રાકતા નથી”

ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના કેદવાક સેનાનીઓએ પોતાની અમર કૃતિઓનું ધરતર કારાવાસની અધારી ઝારડીઓમાં કથું દટ્ટુ

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુની પ્રસિદ્ધ કૃતિ “ડિસ્કવરી ઓફ ઈન્ડિયા” અઢમનગરની જેતમાં ૧૯૪૪ની સાલમાં લખાઈ હતી. એ જ રીતે પંડિતજીએ પોતાની આત્મ કથા ઈ સ ૧૯૪૪-૩૫ ના નવ માસના જેલનિવાસ દરમિયાન રમેશી, અને વિશ્વ-ઇતિહાસની અગત્યનામી કૃતિ નૈનિતાલ, બરેલી તથા દહેરાદુનના જેલનિવાસ દરમિયાન ૧૯૩૦-૧૯૩૮ના અરસામાં લખાઈ હતી.

લોકમાન્ય ટિળકની લો સહયોગ રચનાઓ કેદખાનામાં જ સર્જાઈ હતી. એમનો ચિરંજીવ અને અભ્યાસપૂર્ણ અથ “ગીતારહસ્ય” માડલેની જેલમાં લખાયો હતો.

વિદેશોની વાત કરીએ તોય—મોઢી પોલીએ તેના પ્રવાસના રોમાંચક વચ્ચે જોયલા લખાઈ હતાં જનનાં

અતિ પ્રસિદ્ધ પાત્રો ‘ડેન ક્વિઝોટ’ અને ‘સાડી પાંગ’નું સર્જન પણ સરવેન્દ્રસે જેલમાં કથું હતું.

અગ્નિ પ્રજા ઉપર બાઈબન પછી જો કોઈ અન્ય મંથની ઘેરી અસર હોય તો તે “પિનપ્રિન્સ પોપ્રિસ” નામના મંથની તેતે રચના પણ જેલમાં થઈ હતી જેન બનિયને બાર બાર વર્ષની કપરી જેનયાતાઓ દરમિયાન રાતદિવસ જાગીને કેદખાનામાં પ્રસ્તુત મંથની સમાપ્તી કરી હતી. આજે તો આ વિશ્વવિખ્યાત પુસ્તક લગભગ બધી જ ભાષાઓમાં સુવચ છે.

હોલેન્ડવાસી લુગો ગ્રેરથસે પોતાનો અમર મંથ “કન્સિન્ગ ધી લો ઓફ લોર એન્ડ પીસ” જેલમાં સર્જ્યો હતો. રાજકોડી હોવાના સુના હેઠળ તેને અધારી કોટડીમાં ધકેલવાના આવ્યો હતો.

ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ સર લોહર રેલેની જેલ જીવનની કથા અત્યંત રોમાંચક છે. જેલમાં જતાં પહેલાં તે યુનિ-વિનાસપ્રિય હતો. કહેરાય છે કે તે તેના યુનિ-વિનાસ-મહાવતો હતો અને કાનચા મોતી પહેરતો! એના મુશળી સ્વભાવનો પરિચય એક પ્રસંગ પરથી થયા વખત નહિ રહે એ વખતની ઇંગ્લેન્ડની મહારાણી ઇલિઝાબેથના માર્ગમાં લોહર પોતાનો અપસરવતો અત્યંત કીચલી કોટ કાઢીને પાથરી દીધેલો—રાણીના નાજુક પગને રરનાની ગાયીઝ ધૂળ સ્પર્શ ન કરે તે માટે! ત્યાર પછી તો લોહર રાજદરબારમાં યુનિ જોયા પદનો અધિકારી બની ચૂક્યો પરંતુ તે પદને પામ્યા પછી તરત જ તે અન્ય પ્રતિસ્પર્ધી અધિકારીઓની ઈર્ષ્યાના વિષય થઈ પડ્યો અને તે ત્યાં સુધી કે આખરે તેને જેલમાં જવા વારો આવ્યો!

વોલ્ટરનું લગભગ ચૌદ વર્ષનું જેવું જીવન ખૂબ કષ્ટાવક હતું. કહે છે કે એને જે કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યો હતો તેની ઓજાભાજી સગવડ મંદ પાણી વહેવાવામાં આવતું હતું. વળી ઓઝાળી નાખે એવી આકરી ઠંડીને કારણે તેના શરીરનું કાણું પકડ્યું કામ આવતું બંધ થઈ ગયું હતું. કાળો હાથ પણ અશક્ત અને અચેતન થઈ ગયો હતો.

આવડું મોટું કામ-કષ્ટ છતાં તેણે ધીજી ગુમાવી નહિ, હિંમત હાર્યો નહિ. અંતિમ શ્વાસ સુધી તેના મુખમાંથી નિરાશા, અમદા કે હારેલું હતું. એક સપ્ત સુધા ખર્ચો નહોતો. આવડી જમી હિંમત, મદદ, આશા અને ધીરજને પરિણામે જ તે “સસારનો ઇનિહાસ” નામનો મહત્વપૂર્ણ મંથ લખી શક્યો. આજે ત્રણસો વર્ષ પછીયે એનો એ મંથ ખૂબ આદર અને ઉત્સાહ-પૂર્વક વંચાય છે.

વોલ્ટરને કમ્પ કારણ કરવાની પ્રેરણા જ જેલની અધિકારીપૂર્ણ અને મંદી કોટડીએ આપી. ઔરકર વાર્ષિકની પણ અનેક કસાપૂર્ણ ફૂનિઓ તેના એકાકી જેલ નિવાસની પગાનું પરિણામ છે. ઓલિવર ગોલ્ડસ્મિથે પણ જેલજીવનની બીજી ચાતનાઓ વચ્ચે કમ્પ કરી હતી.

રશિયના મહાદ્દર નવલકથાકાર ટોલ્સ્ટોયકને તેના ક્રાંતિકારી વિચારોના પ્રચારના યુગને કારણે જેલમાં પૂરવામાં આવ્યો હતો, સ્વાસ્થ્યને હિત વિના કરી-મૂંઝવે હતું, અને આખરે તે વાયુના ઈંમાં ગ્રાસ્યો-હતો. પણ આ એકાંતવાસ અને શરીર-આધિઓ તેના હૃદય અત્મનગને તમકાર પણ ઇગ્ન પહેલાંથી શક્ય નહિ. એવી કમ્પનાશક્તિ અને ધૈર્ય ચિંતન વાનનાઓની બહુમાં નથી તથાં સ્વચ્છનાં થવા લાગ્યાં.

તેની વિશ્વવિખ્યાત રચના “કાઈમ એન્ડ પનિશમેન્ટ” પણ જેલમાં સળવા પામી હતી.

રુસીકાનિના જ-મદાતા લેનિને પણ પોતાના કેટલાક મહત્વપૂર્ણ વિચારોને જેલમાં જ કાગળ ઉપર મૂકી સ્વરૂપ આપેલાં. જેલ અધિકારીઓથી બચાવવા માટે તે પોતાનાં લખાણો જાહીને બદલે “દૂધ”થી

લખતા હતા અને આ દૂધઅક્ષરો ત્યારે જ સ્પષ્ટ થઈ શકતા જ્યારે તેના પર ગરમ પાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે.

પણ આ બધા કરવાયે સચિત્રો રોમાંચક ધટના તો છે અપેક્ષિત નવલકથાકાર એ. હેનરીની ઓ’ હેનરીની નવલિકાના તો કદાચ કહેડો પ્રયત્ન છે. પણ આવશ્ય મોટા વિશાળ વાચક વર્ગમાંથી અનિવર્યને ખબર દશે કે તેની મોટા ભાગની ફૂનિઓ જેલમાં જ લખાઈ હતી.

જેલમાં જવા પૂર્વે તેણે સાહિત્ય સર્જનના હેતુથી કચારેય કલમ ઉઠાવી નહોતી.

ઓ’ હેનરીનું સાચું નામ તો છે વિશ્વિચ્છમ સિડની પોર્ટર.

૧૮૬૮ થી ૧૯૦૧ સુધીના સમય એણે જેલમાં વિતાવ્યો હતો. ત્યારપછી તેને નિર્દોષ ગણીને છોડી મૂકવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે તેણે જેલજીવનની ફૂનિવામાં થયે મૂક્યો ત્યારે તેને અનુભવ થયો કે “પોર્ટર” ને તો લોકો કચારનાયે વિસરી મયા છે અને વાર્તાકાર ઓ’ હેનરી તરીકેની સુપ્રસિદ્ધ ફૂનિઓ “ધ જેન્ટલ આર્ટિસ્ટ”, “વોર્ષસ એન્ડ ધી સીટી” અને “રાસ ટુ ડેસિડી” જેલમાં જ લખાઈ હતી.

પ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર ઓમરી ઓલાયે પણ તેના જેલકાળ જરમાન એક રોમાંચક વાર્તા લખી હતી. એકસોવાકિયાના અમર સહીદ જુલિયસ ક્યુચિકે પણ તેનું પ્રેરણાદાયી પુસ્તક “નોટસ ફ્રોમ ધી ગેસો” જેલમાં જ લખ્યું હતું.

ઝોરે ને ઝોરે ચર્ચાના વિષય બનેલા અપરાધી ચેલમને જેલમાં જે બુસ્તક લખેલાં તે તો હાથોહાથ ત્યાં તે ત્યાં જ વેચાઈ ગયેલાં.

આજે જેલનું જીવન ખૂબ કષ્ટાવક અને નીરસ લેખાય છે, પરંતુ પ્રતિભાશાળી સર્જકો અને પ્રતાપી અભ્યાસને જેલની ચાતનાઓ કંઈ કરી શકતી નથી.

લઘુ : આ જ અર્થ—“અંતરમાંથી સ્વાધીનતા”માં યુગોસ્લાવીઆના જિવાસની કદાચી છે. જર્મની સદાચોદ જગાડનારું એનું પુસ્તક “ધ ન્યુ ક્લાસ” જેલમાં જ લખાયેલું.

—સ. પાટક.

Harold Laski Institute of
Political Science, Ahmedabad
THE LASKI INSTITUTE (Rs 1=50)
[A Brochure giving a general outline
of the nature and work of the Harold
Laski Institute of Political Science (1960)]

*

LASKI INSTITUTE REVIEW
Vol V. No I and II each Rs. 2=00

*

Other Important Publications
THE UNITY OF INDIA (No 26)
(Political and Cultural)
K. N Katju 0=40 nP.

HAROLD LASKI REVISITED (No 27)
(The Sixth Annual Lecture 1960)
G. L. Mehta 1=50 nP.

KUTCH AND ITS ECONOMY (1960)
Premjibhai B Thacker 0=50 nP.

LAND POLICY (No. 30)
Rasiklal U. Parikh 0=40 nP.

DEMOCRACY AT WORK IN
INDIA (No. 31)
By H. M. Patel 0=50 nP.

HUMAN NATURE & POLITICS
By Y. N. Sukhtankar (No. 35)
1=50 nP.

INDUSTRIAL RELATION
PATTERNS (U.S.A. and INDIA)
(1961) (No. 42)
Monroe Berkowitz 3=00

WORKING OF THE INDIAN
CONSTITUTION

H V Pataskar (1961) (No. 45)
0=50

ઈકાબાલ એકેડેમી—કરાચી

ઈકાબાલકૃત ઝગરે અજમ
આર્ષાતરકર્તા : સમિત અમીમુદ્દીન 'મુનાદી'
રૂ. ૧=૦૦

ધી પાકિસ્તાની-જર્મન ફોરમ, કરાચી
જર્મન જગત કવિ ગિરેનુ

પશ્ચિમી દીવાન
આર્ષાતરકર્તા : સમિત અમીમુદ્દીન 'મુનાદી'
[મુદ્રિત પ્રિન્ટસ આરતિ]
રૂ. ૪=૦૦

અમ્મીમુદ્દીન આતિમ
કિયા

અનિતમ નમી
મૂળ લેખક : ચવવાના સપ્ત મનાઝિર અફસન ગીલાન
અનુવાદક : અદમદ યમુક આનાણી 'અપ્તર'
પ્રકાશક : ઈકાબાલ અફસર આનાણી
મીન હાઉસ માનાઈ લેન, પીકાપર, કરાચી

રાજકોટ સંન્યાસ આશ્રમ
વિચાર શિવગિરિ પ્રદીપિકા (હિંદી)
રૂ. ૨=૦૦

કેને મત આપ્યું ? (મીન પક્ષીય મતદારનું મનોમંથન)
લે : ડાહ્યાભાઈ નાગરિક ૦=૫૦

આર. આર. ચૈકની કું. મુ'બદ-૨
દિવ્યા

(બૌદ્ધધર્મીન દિંદી નવલકથા)

લે : યશપાલ
અનુ : મુશદા વાંધી
રૂ. ૫=૫૦

અદ્વૈતરિયા : [પરિચય]

(વિસ્તાર : ચો. મા. ૮૬૦,૬૩૭ * મુખ્યત : પહાડી-
વન્ય પ્રદેશ * વસ્તી : ૧ કરોડ)

* આફ્રિકા ખંડના મધ્યે ઉત્તરમાં આવેલો ફ્રાન્સ તાબાનો પ્રદેશ અત્રાફે ફ્રાન્સ-તાબાના અને તાજેતરમાં સ્વતંત્ર બનેલા ખીજા બે પ્રદેશો : ઉત્તર-પૂર્વના ટુનિશિયા અને ઉત્તર-પશ્ચિમના મોરોક્કોની વચ્ચે આવેલો છે. (ફ્રાન્સ અને અદ્વૈતરિયા, ટુનિશિયા તથા મોરોક્કોની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર).

* ૧૮૩૦ થી ફ્રાન્સને તાબે.

* વસ્તી : આશરે ૯૦ લાખ

(મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, બર્બર) તથા આશરે ૧૦ લાખ ૭૦ હજાર મિન-મુસ્લિમ યુરોપિયન વસાહતીઓ (૨૫૮૬ ફ્રેન્ચ અને બાકીના સ્પેન, ઈટલી, ગ્રીસ, માલ્ટા, કેસિયા, તથા ભૂમધ્ય સમુદ્રના ખીજા પ્રદેશોમાંથી આવેલાં).

ફ્રેન્ચ શાહીવાદીઓએ પોતાના દેશનાં ' નિંદા સામાજિક ' તત્ત્વો (લૂંટારા, ચૂંડા અને રાજદારી વિદોહિતો)ને અદ્વૈતરિયાનો ધરતી પર ફાલવ્યા હતા. અને મૂળ વનનીઓને સહરાના રણમાં ધકેલી દઈ વિદેશી વસાહતીઓને વસાવ્યા હતા. રાજકીય : -ફ્રાન્સની પાલમેન્ટમાં ૧૬ અતિનિધિ અદ્વૈતરિયાના અદ્વૈતરિયાનું રાજ્યતંત્ર મર્વન-૨-બનરલના હસ્તે. | રાજ્ય-અવસ્થા

માટે અદ્વૈતરિયાના ૧૩ અને સહ-રાના ખીજા ૨ = ૧૫ પ્રાદેશિક વિભાગો.

આર્થિક સ્થિતિ :

મિલકત : અદ્વૈતરિયાની ૯૦ ટકા મિલકત ૧૦ ટકા યુરોપી વસાહતીઓને હસ્તે.

બેતી : ૧,૨૦,૦૦૦ યુરોપીય વસાહતીઓને હસ્તે ૨૩૦૦ બેતર (૨૩,૫૦,૦૦૦ હેક્ટર) ; મુસ્લિમ પ્રમતે હસ્તે ૧,૧૫૦૦૦ બેતર (૪૭,૫૦,૦૦૦ હેક્ટર)

આવક : યુરોપીય માલિકને બેતર દીઠ સરેરાશ આવક : ૨૮૦૦ પૌડ.

મુસ્લિમ માલિકને બેતર દીઠ સરેરાશ આવક : ૧૦૦ પૌડ.

વાર્ષિક આવક :

યુરોપી વસાહતીની માથાદીઠ વાર્ષિક આવક (સહેરમાં) ૪૫ પૌડ.

મુસ્લિમ ખતીનીઠે આપદીઠ

વાર્ષિક આવક (ગ્રામપ્રદેશ) ૧૬ પૌડ.

બેકારી :

એકંદર ૨૩ લાખની પુખ્ત મુસ્લિમ પ્રજામાંથી ૪ લાખ પૂરા બેકાર, ૪૫ લાખ અર્ધ-બેકાર !

શિક્ષણ : લગભગ સંપૂર્ણ નિરક્ષરતા !

૧૮૩૦ થી ૧૯૧૬

૧૮૩૦માં ફ્રેન્ચોના પ્રથમ આક્રમણે ૨૦ લાખની કતલ કરી હતી !

૧૮૫૧ થી ૧૯૧૬ દરમિયાન ગેરા-ફ્રેન્ચ-યુરોપી ઈમન સામે અદ્વૈતરિયાન પ્રજાએ ૧૮૫૧, ૧૮૫૭, ૧૮૫૯, ૧૮૬૩, ૧૯૧૬માં વારંવાર નાના મોટા બળવાઓ જમાવ્યા હતા, આ બધા પ્રયાસોને લોકોના આભોચિધામાં કુબાડી દેવામાં આવ્યા હતા.

★

૨૬૯૬ દિવસ !

[૭ વરસ ૪ મહિના ૧૮ દિવસનો ભયંકર આધાર]

૦ આશરે ૧૦ લાખની કતલ.

૦ આશરે ૨ લાખ બેલમાં.

૦ આશરે ૨૦ લાખ

' ફ્રાન્સ-ફ્રેન્ચ કેમ્પ'માં !

૦ સેંકડો ગામડાંઉજાડ ;

ભયંકર અમાનુષી અત્યાચારો.

૦ વધતા જતા કરવેરાનું

અસહ્ય ભારણ.

અદ્વૈતિયાના મુક્તિજગનો' કદર દુરમન
હાયાકાંડનો પ્રણેતા : શુભ સૈન્ય-સંગઠનનો પ્રાણ

જનરલ રામોલ સાલાન

૧૮૯૯માં જન્મેલે પિતા
કરદિવારવાનાર નાના અમલદાર હતા
અને વિચારે ચૂરત સમાજવાદી.

૧૯૧૭માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં
સાલાન રણભેરએ જીપડ્યો હતો,
અને ધવાયો હતો : બાદ સેબોનાન
અને સીરિયામાં તેને કામગીરી
સોંપવામાં આવી હતી. ત્યાં પણ
ત્યાંની આદિવાસી ટોળાઓ
સામેના જંગમાં તે ધવાયો હતો.
બાદ, કં-ડાવાઈના (હિંદી
ચીન)માં, ચીન, બ્રહ્મદેશ અને
લાઓસની સરહદો આગળના વન્ય-
પ્રદેશમાં ખૂબ વતનીઓ
સામેના સંઘર્ષમાં તેણે અંપલાયું
હવ ત્યાં જ તેને એક હિંદી-ચીની
રખાવથી મુન થયો હતો, જેને
તેણે પોતાના મુન તરીકે જીએયો
હતો અને પાછળથી તે તેના જ
સરકારમાં ભેડાયો હતો.

ખીન વિશ્વયુદ્ધના આરંભ પૂર્વે
તેણે ફ્રાન્સના હોટેલ માંસિકની દોકરી
હુસ્ટીન બાલ્ડિનન સાથે લગ્ન કર્યું.
આ સ્ત્રીએ સાલાનને હંમેશાં એની
પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહ અને પ્રેરણા
આપી છે.

૧૯૪૦માં ફ્રાન્સ ઉપરના

વિટલરી અકબજી દરમ્યાન સાલાન
ભારે દિગ્ગતથી લડ્યો હતો.
અને જનરલ પોતાની સરકારે દમા-
ખોરી કરી નાંખી હક્કમતના હાથ
તરીકે કામ કરે ક્યું ત્યારે સાલાન-
ના જીવનમાં એક જળરજસ્ત મડ-
ભાજ જમી હતી. અ તે જનરલ
દંગેલે ફાસિવાહ સામેના મોરચાની
આગેવાની લીધી ત્યારે સાલાન
એના પહે જઈ ગયો હતો. અને
અનેક ભોખમોભયાં મોસ્યે એણે
સફળ કામગીરી કરી ખતાવી હતી.

કુલ બાદ, વળી તે હિંદી-ચીન
જીપડી મેચોં હતો; ત્યારે હો-ચી-
મિનની સરકારી નીચે રાષ્ટ્રોપ દંગે
ફ્રેન્ચ દંગે સામે જીવન-મરણનો
જંગ ખેલી રહ્યાં હતાં. અને અક-
ળક ટેન્ક, વિમાનો તથા જંગી
સશ્ત્ર સરજામવાળા ફ્રેન્ચ શાસ્ત્રીવારને
પીછે હટકાવી રહ્યાં હતાં. ૧૯૫૨માં
સાલાને આ જંગનો દોર પોતાને
હાથ લીધો. અનેક રીતે
કુશળ કામગીરી કર્યાં છતાં એમાં
તેને સફળતા મળવી સક્ય જ ન
હતી. પરંતુ ફ્રાન્સના આ પરાજયનું
રહસ્ય સાચી રીતે સમજના નેટલો
તે સ્વસ્થ પણ ન હતો. આ અનુ-
ભવ પછી તેણે કમ્યુનિસ્ટોને જગત-

S. A. O. (OAS)

[સીકેટ આર્મી-ઓર્ગેનિઝેશન]

ફ્રેન્ચ-વસાહતીઓનાં હિતોને
આગળ ધરનાર શુભ કૌશલંત્ર

૧૯૫૮ માં ચાર્લ્સ દંગેલે ફ્રાન્સનું
તંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું ત્યાં મુખી
દંગેલની પડખે રહેલા કૌણ અમલ-
દારો જ પાછળથી આ શુભ કૌશલંત્ર-
કનના સૂત્રધારો બન્યા હતા. દંગેલ
અદ્વૈતિયાને સ્વતંત્રતા આપવા
માટે છે તેવું સમજતા તેમણે બહુજ
મહત્વનાં રચાનો ઉપર ચાલુ રહી
અંદરખાનેથી પોતાનું બળ જમા-
વવા માંડ્યું હતું. ૧૯૬૦થી તો
તેમણે ખુશ્કી રીતે દંગેલની નીતિ
સામે મોરચો માંડ્યો હતો
અને ખુશ્કી બગાડવાનો આશરો
લીધો હતો.

* આ સંગઠનના મુખ્ય નેતાઓ :
જનરલ રામોલ સાલાન, જન-
રલ ગૌદાદ, જનરલ ચાર્લે
અને જનરલ પ્રેમર તથા તેમનો
૨૮ વર્ષનો યુવાન છોકરો
સિદ્ધાન્તસાચો મુક્તિની ઉપરાંત
ઓર્ગેનિઝેશનની ગાર્ડેસ અને
ઓપરેશન-ગ્રીડે ગાર્ડે.

* આ સંસ્થાના વડામથકનો સ્થાંક
૨૦ થી ૩૦ નેટલો મુનંદાઓનો
છે. અને અદ્વૈતિયાના મુખ્ય
ગણ મથકો દારા ૭૭ ફ્રેન્ચમાં
તેમનાં મુનત્રો કામ કરે છે.
અલગત સહેરી વિસ્તારમાં જ
તેમનું મુખ્ય બળ છે. એમની
[સાથા પાના ઉપર]

આખી સેના-૧૦૦૦થી ૨૦૦૦
ટૅન્કિસ્ટો, અંકુશધારીઓ, મોટર-
નિખુતોની છે; ૨૦,૦૦૦ પ્લેટો-
લીડર્સ છે, અને આ ઉપરાંત
૧૦૦,૦૦૦ યુદ્ધના અનુભવી
ફોઇ સેનિકા છે.

* આ સૈન્ય પાસે તમામ પ્રકારના
ફોઇ સાધનો છે—એન્જન, સરો
અને સરેન્ગમ.

મુખ્ય સાધન—સાહકાર

* અફઝેરિયાના ફ્રેન્ચ વસાહતીઓ;
તથા અન્ય યુરોપી વસાહતીઓ.

* અફઝેરિયામાંની ફ્રેન્ચ ફોર્સમાં-
ના અને સત્તાતંત્રમાંના અનેક
જૂથો.

* અફઝેરિયાની સ્વતંત્રતાના
વિરોધી ફ્રેન્ચ નામરિકા તથા
ફ્રેન્ચ લશ્કરના કેટલાક જૂથો.

(ફ્રાન્સમાં ૭૦૦૦ સક્રિય કાય-
દરો આ પહે છે)

ભરમાંથી ઉભેલી નાખવાનાં રત્નમાં
સેન્ના અને કમ્યુનિસ્ટો ઉપરના
અભ્યાસોને તેણે પવિત્ર ફૂરજ લેખી.
ત્યાર પછી તો, સિમરલ, જય,
ઉદામ કેથોલિક અને અંતે દ'ગોલ
સહી તેને મન કમ્યુનિસ્ટ-ટેકેદારો
જ હતા!

૧૯૫૬ માં સોશિયાલિસ્ટ ગ્રામ
મોલેત ફ્રાન્સનો વડો પ્રધાન થયો.
આ વરસોમાં અફઝેરિયાનો સ્વાતંત્ર્ય
જન ફ્રાન્સને નવી શોધમાં
લઇ રહ્યો હતો. અને સમાજવાદી
મોલેતે સાધનને અફઝેરિયાના
મોલેતે રવાના કર્યો. પરંતુ

[વિશ્વમાનવ : માચ-એપ્રિલ '૬૨]

૧૯૫૮ માં ફ્રેન્ચ પ્રમુખતાક હેલ્થ
ડયકાં લઇ રહ્યું હતું, ત્યારે સાધનો
રેસિસ્ટ મિનિસ્ટર સાઉરેલની
મદદથી ફ્રેન્ચ સરકારના હુકમ માન-
વાનો ઇન્કાર કરતો જાવો કર્યો હતો.

અલગત દ'ગોલ સત્તા ઉપર
આક્રમ્ણ, તે યુરોપીયનેલો પક્ષકાર છે
એવું માનીને તેણે દ'ગોલની 'જપ'
પુઠરી ઉઠેરાયેલા યુરોપી વસા-
હતીઓને ચાંત પથ્થુ કર્યા હતા.

પરંતુ થોડાજ સમયમાં સાધન
સમગ્ર ગયો કે દ'ગોલ અફઝેરિયાની
સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર
કરે છે, અફઝેરિયાના રાષ્ટ્રીય
મોરચાનો સ્વીકાર કરે છે, અને
તેની સાથે સમાધાન કરવા પથ્થુ
તૈયાર છે. આ પછી સાધનને મન
દ'ગોલ દ્વારા મોર જની ગયો. અને
દ'ગોલે પણ અમમએતીયી સાધનને
પારિલ પાછો બોલાવી લીધો.

૧૯૬૧ના જાન્યુઆરીમાં
દ'ગોલે અફઝેરિયા અંતે રેફરેન્ડમ
લોધું જોઈ ૭૫% મત અફઝેરિ-
આની તરફથી મળ્યા. આથી
ચોક્કસ જોડેલા સાધન, ૧૯૬૧ ના
એપ્રિલની ૨૩ મીએ, હવાઈ
જહાજ દ્વારા, અફઝેરિયા પહોંચી
ગયો. અને ત્યાંની ફ્રેન્ચ
સરકારી ઓફિસમાં જઈ, સરદારોની
અગાતીનો અંડો તેણે ફરકાવ્યો—
પરંતુ નિકુળા પરિભ્રમ, જનરલ

ચાલે અને એર . પર્કગ્રાઇ, મ્યા;
સાધન અને જોડાદ નારી હટવા
અને મુશ્કેલી બન્યા.

થોડાક જ અડવાડિયામાં તે
'યુપીફોઇ સંગઠન' S. A. O.
ના વડા તરીકે સાધનનું નામ
અફઝેરિયા અને ફ્રાન્સ ભરમાં
અમમનું થઇ ગયું.

ત્યારથી આ મુશ્કેલી
અફઝેરિયાના યુદ્ધને ખતમ
કરવાના, અફઝેરિયન દેશ
બકતો સાથે સમાધાન કરવાના
એકે એક પગલાંની સામે શક્ય
એટલા ધમપછાડ માર્યા છે; અને
અફઝેરિયાની મુશ્કેલી વસતી
ઉપર અપરંપાર અભ્યાસોની વર્ષો
વરસાવી છે.

તાજેતરમાં, દ'ગોલે અફઝે-
રિયાની મુક્તિનો સ્વીકાર કરી,
અફઝેરિયન દેશબકતોને હસ્તક
સત્તા સોંપવાનું વચન આપી
સમાધાન કયું; પછી તો, સાધન
તના મુખ સંગઠને મરજિયા બની,
કેવળ આધિગા અનુતી ફર ફૂલો
કરીને ફુનિયા ભરમાં નાલેશી અને
ફિટકાર વહેારી લીધા છે.

* લા. ઇ. જોડાદ અને સાધન
હવે પર્કગ્રાઇ ગયા છે. જોડાદને
ફ્રાન્સની સભા ફરમાવાઈ ગઈ અને
સાધન ઉપર મુશ્કેલી થઈ ગયા છે.

અદ્વૈતરિયા : રાષ્ટ્રીય મુક્તિની અકથ્ય યાતનામય મઠલ

એક કરોડની વસ્તીવાળા નાનકડા 'અન્વેરિયા'ને ફ્રેન્ચ સામ્રાજ્યવાદની પકડમાંથી સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરતાં જે અસહ્ય ભવિષ્ય યાતનાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે, જે અગવ્ય કોંગ્રેસ આપવા પડ્યા છે એનો ભોગ કદાચ જગતના ઇતિહાસમાં નહિ હોય એવું એક ખાસ કારણ એ પણ છે કે ખુદ અન્વેરિયાની પ્રજાને સુદાર્ણ અદ્વૈતરિયા એક સ્વતંત્ર ધટક છે, અન્વેરિયાને એની આગવી સંસ્કૃતિન અસ્મિતા છે—એવી જાગૃતિ ધણી લાંબા વર્ષો સુધી હતી જ નહિ અદ્વૈતરિયામાંના ફ્રેન્ચ અને યુરોપી વસાહતીઓ જ નહિ, અન્વેરિયાના મુસ્લિમ મૂળ-વતનીઓ સુદાર્ણ ફ્રેન્ચ પ્રજાતંત્રના જ એક ભાગ તરીકે ગણાતા આવ્યા હતા અને ફ્રાન્સની પાર્લામેન્ટમાં અદ્વૈતરિયાના સુદાર્ણ પ્રતિનિધિઓ બેસતા હતા ૧૮૪૮થી અદ્વૈતરિયા ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલું હતું અને ફ્રાન્સના અન્ય વિભાગોની જેમ ત્યાં જવનર-જનરલ (મિલિટરી) દ્વારા અવરજાવતરું સચાલન થતું હતું, આથી સૌથી યુવામી, સીધા સરથાનવાદ જેવું લાગતું ન હતું! આર્થિક શોષણ અને ઈતર જુદાંઓની ઝડી વરસતી હોવા છતાં, ખુદસી રાજદારી યુવામી કેખાતી ન હતી અને અદ્વૈતરિયા બિવિધમાં ફ્રેન્ચ રાજ્યના-રાષ્ટ્રના જ એક સ્વાભાવિક સમાન ધટક તરીકે નવી રહેલું—એવી ધારણાઓ પણ એકધારી સેવાતી આવી હતી।

તે એટલે સુધી કે અન્વેરિયાના રાષ્ટ્રીય મુસ્લિમ નેતા ફરહાત અબ્બાસ જેવા પણ વારંવાર કહેતા કે— 'હું અદ્વૈતરિયાના રાષ્ટ્રની યોજનામાં છું પરંતુ કદાચ મને એવું દર્શન જ થતું નથી।' અને છેક ૧૯૧૨ થી ૧૯૩૫ સુધી જે માંય આગળ ધરવામાં આવતી હતી તે એટલી જ હતી કે, અદ્વૈતરિયાવાસીને પૂર્ણ પ્રકારનું ફ્રેન્ચ નાગરિક જણવામાં આવે।

બદલે—અદ્વૈતરિયાના સુદાર્ણ રાષ્ટ્રવાદની ચક્રમતા જ હજી ખુદ અદ્વૈતરિયાના કલકલતા જાગ્રત મૂળ વતનીઓને સુદાર્ણ વરતાતી ન હતી * કોઈ કદા બેલ્સાવ વિના તેમને પણ ફ્રેન્ચ નાગરિક તરીકેના તમામ

અધિકારો આપવામાં આવે અને સમાન વતન દાખવવામાં આવે એ જ તેમની મનોકામના રહી હતી સૌ કોઈ 'assimilation' ની વાત રટતું હતું।

અનન્ય, ૧૯૨૫માં ફ્રેન્ચ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના એક નેતા 'મેરસાલી હુજ' એ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની માંગ ઉઠાવી હતી, અને ૧૯૩૩માં ધાર્મિક ઉનેમાઓએ 'ઇસ્લામ ધર્મ', 'અરબી ભાષા' અને 'અદ્વૈતરિયા ફેચ'—નું સૂત્ર આગળ ધરી 'સ્વાધીનતા આ ધરતી પર તમામ પ્રજાનો કુદરતી અધિકાર છે', એવું જાહેર કર્યું હતું આમ છતાં, છેક ધીમ વિધધ્વનના અત પછી ય લાંબા કાળ સુધી અન્વેરિયાના વિદ્વાસ અને ઉદારની ભાવના પાછળ યુરોપ અને ફ્રાન્સની પ્રેરણા જ કામ કરી રહી હતી એથી જ તો, ફ્રેન્ચ અબ્બાસથી માંડી—જનરલ ફ્રેન્ચ સૌની નજર ર 'ફ્રાન્સમાં યોગ્યતા (assimilation) બની ગઈ અદ્વૈતરિયા' જ સ્વાભાવિક હતું

એથી જ તો, અન્વેરિયાના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ વિરૂધ્ધ જ એ છે કે જ્યારે ૧૯૫૪માં રાષ્ટ્ર અસ્મિતાનો છુનદ પડકાર એકથો વ્યારે તેના પ્રારંભ પાયાના રાષ્ટ્રવાદી નેતા ફરહાત અબ્બાસ વા કમ્યુનિસ્ટ મેરસાલી વા ધાર્મિક ઉનેમા—ત્રણેથી તદ્દન સ્વતંત્રીને જ એકથો હતો।

કઠોર સત્યની ઝાખી !

હકીકતે, જે યુરોપી વસાહતીઓના ઐતિહાસિક કારણે આ assimilationની ભાવના વરસો થ દહ સ્વરૂપે ઉપત રહી હતી, તે જ વસાહતીઓ

* અન્વેરિયામાં જન્મેલા મહાન સાહિત્યકાર આલં કામ્બે પણ ધણા સમય સુધી સ્વતંત્ર અન્વેરિયા કરવાં ફ્રેન્ચ સરકારિય અને રાજકારણી પ્રવાહમાં યોગ્ય બનેલા અદ્વૈતરિયાની જ સિદ્ધિરસ કરી હતી, તથા ૧૯૩૬ 'યુરોપના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર બનેલી ફ્રાન્સની 'યોગ્યુલક (સિદ્ધિ મોરયાની) સરકાર' પણ વધુયા વડુ એકથું જ વિચા રાખી હતી કે 'અદ્વૈતરિયાના મુસ્લિમોને ફ્રાન્સના નાગરિકતાના રાજકીય હક્કો આપવા' અને તેમ કમરા અને વરસો ફરમાન।

સ્વાધાધતા અને સત્તાશીલતાએ અફઝેરિયાની મૂળ-
વતની મુસ્લિમ પ્રજાને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના રાહે
ધકેલી હતી. એણે જ તો 'અફઝેરિયા ફાન્સ છે નહિ,
યર્ષ શરેર નહિ'—એવું સત્ય અપમાનો અને આધાતો
દારા શીખવ્યું હતું !

વાત સાફ હતી—અફઝેરિયાને પોતાનામાં ઓતપ્રોત
કરવાનું ફ્રેન્ચ પ્રજા અને કેટલાક ફ્રેન્ચ પ્રગતિશીલોને બસે
જોઈતું હોય, અફઝેરિયાના યુરોપી વસાહતીઓ માટે
તો એ, પોતે જે ડાળી પર ચઢેલા છે તેને જ વાહવા
જેવું, રપટ્ટ દેખાતું હતું !

આખા અપ્રાપ્ય આધાતો સજા પછી, ફરફાત
અપ્રાપ્યે ૧૯૩૮માં 'યુનિયન પોપ્યુલર અફઝેરિયન'
પાર્ટીની સ્થાપના કરી હતી—જે કે 'એકાકાર' થવાનું
સ્વપ્નું હવે જોડી ગયું હતું, પરંતુ ફાન્સપ્રાપી તેની
અંદા હજી અતમ યર્ષ ન હતી !

ત્યાં તો, ૧૯૩૯ માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું
૧૯૪૦ માં દિલ્હરી-દફ્ફો થતાં છ અઠવાડિયામાં જ
ફાન્સ ઊપહરી ગયું અને ફાક્સિવાલનું સરવું લેનાર માર્શલ
પેતાને હાથ પડ્યું ! ત્યારે અફઝેરિયાના યુરોપી વસાહતીઓ
પેતાને જ પંપાળી રહ્યા હતા, અને પેતાની સરકારને
પડકાર કરી, આખા રાષ્ટ્રનો મોરચો ખડો કરવા
મંથના ફોજાસને દુરમન તરીકે જોતા થયા હતા. તો,
અફઝેરિયાના રાષ્ટ્રવાદી નેતા ફરફાત અપ્રાપ્ય ફોજાસ
અને મિત્ર રાજ્યો (અમેરિકા, ચિટાન)ના પક્ષે યુદ્ધમાં
ફામેલ થવા તૈયાર હતા—જે યુદ્ધ ફરમાન પશુ કોમી
કે ધાર્મિક બેદલવા દાખવવામાં ન આવે, અને યુદ્ધ
બાદ મૂળવતની મુસ્લિમોના પ્રતિનિધિઓને રાજકીય
આધિક્ષ અને સામાજિક પુનરુત્થાન કરવાના અધિકાર
સોંપવામાં આવે તો. ત્યારબાદ, ૧૯૪૩ માં અપ્રાપ્યે
પેતાની સરકારને કહેલી જાહેરાતનું પશુ પ્રગટ કર્યું
હતું, જેમાં ૫૫ અમણી મુસ્લિમ દાખરો, વકીલો,
ચિકીત્સા અને રાજકારણી પુરુષોની સંલી હતી. તેમાં
રપટ્ટ માગણી કરવામાં આવી હતી કે—કોમ અને
ધર્મના બેદ વિના સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના પાયા
પર અફઝેરિયન બધારણ ધરવામાં આવે, અરબીઆવાને
રાજ્યપ્રાપ્ત તરીકે ફ્રેન્ચની સાથોસાથ માનવતા આપવામાં
આવે, ખેતીવિપક્ષ સુધારા દાખલ કરવામાં આવે,

અપ્રાપ્યારી સ્વતંત્રતા અને સંગઠનની સ્વતંત્રતા આપ-
વામાં આવે, મફત ફરજિયાત શિક્ષણ અને મુક્ત રીતે
ધર્મનું પાલન કરવાની તક રહે, તથા રાજ્ય અને
જેવળને અલગ પાડવાની નીતિ અપભાર થાય...

આ પછી તેમણે જ રપટ્ટ અપ્રોમાં 'અફઝેરિયાના
રાજ્ય' ની વ્યત પશુ પૂર્તિરૂપે રજૂ કરી હતી. પરંતુ
જવાબમાં અપ્રાપ્યને પકડીને જોધી દેવામાં આવ્યો હતો !

બાદ, અપ્રાપ્યે 'ફાન્સના ફેરફરમાં અફઝે-
રિયાને સમાન સ્થાન' આપવાની માગણી પ્રગટ
કરી. કમ્યુનિસ્ટ મેરસાલી તથા ધાર્મિક તરવેઓ
એનો વિરોધ કર્યો; અને અંતરિક ફાટફટ જોઈ
ફાન્સની ફોજોએ તથા યુરોપી વસાહતીઓએ સહઅ-
દમનદાર થઈ ગયો.

નવું સૂત્ર : નવાં શસ્ત્ર

૧૯૪૫ના મેની ૮મીએ યુદ્ધ-વિજયદિન ની જીજ-
વણીમાં સેન્ટિફ સહેરમાં હાલો મુસ્લિમોએ ફ્રેન્ચ, રશિયન,
ચિટિલ, અને અમેરિકાના પ્વજો હાથમાં લઈને નિદર્શન
કયું અને 'સામાન્યવાદ અતમ હો'નાં રત્નો
જીવ્યાવાં; આખાથી ફોજ સાથે અધકામણ યર્ષ.
પછી તો યુરોપીઓ અને મુસ્લિમો (વસાહતીઓ
અને મૂળવતનીઓ) વચ્ચે આંતરવિચક્ત સળગી જીવ્યો !
સેંકેડોની કલ્લ યર્ષ—૨ લાખ યુરોપીઓના દિગ્વરત
કરી ગયા...ફ્રેન્ચ ફોજોએ અમાનુષી અત્યાચારોની
વજ્રાસર ઉતારી વેર વાળ્યું. ૧૦૦ યુરોપીઓની કલ્પા સામે
હજારો (સરકારી આંકડા મુજબ ૧૦૦૦, ખુદ ફ્રેન્ચ
અધિકારીઓના કહેવા મુજબ ૬૦૦૦ થી ૮૦૦૦ અને
ફાન્સના માણ વડાપ્રધાન મિલોલના અંદાજ મુજબ
૨૦,૦૦૦ તથા અફઝેરિયન રાષ્ટ્રવાદીઓના કહેવા
મુજબ ૪૦,૦૦૦ થી ૫૦,૦૦૦ !) મુસ્લિમોની કલ્લ
કરવામાં આવી...અપ્રાપ્ય (ત્યારે ફાન્સ હોવા છતાં)ની
અને ૪૫૬૦ મુસ્લિમોની ધરપકડ યર્ષ ! હદને ફાંસીએ
લટકાવીદેવામાં આવ્યા; ૬૪૦ જનમટીપની સખ દેવાઈ.

જ આ દમનતાન્યમાં કમ્યુનિસ્ટોના પશુ હાથ હતા—
આ વખતની ફ્રેન્ચ સરકારમાં કમ્યુનિસ્ટ નેતા મોરિસ
થોરેઝ નામળ વડાપ્રધાનપદે હતા; અને ચાર્લ્સ ટિલન
વિમાની પ્રધાન તરીકે. આ ઘટના પછી અગાડો કમ્યુનિસ્ટ
નેતા થેરસાલી કમ્યુનિસ્ટ-વિરોધી બની ગયા હતા.

અફઝેરિયાના ઇનિહાસમાં ૧૯૪૫ના મેના આ દિવસો અમર અક્ષરે કોતરાઈ ગયા—આ અગ્રભવ પછી જ, ‘સસર ક્રાંતિનો એક માન રાહ’ નું સૂત્ર આગળ વ્યાખ્યું અને કાયોસાય અફઝેરિયાના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનું સુદૃઢ સ્વપ્ન સૂત્ર પણ સુવદ બન્યું ૧૯૪૬ના જૂનમાં જોધામાંથી છૂટીને તરત અમ્માસે પણ આ નિશ્ચિત ખેતવાળું જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું હતું—૭૧% એ એમાં સ્વપ્ન સમિતિ નોંધાવી હતી

ખીજી બાજુ—‘સેતિક’ના આંતરવિગ્રહ પછી ફ્રેન્ચ સરકાર પણ મકરાઈ મઈ હતી તેણે હકુ પાણી રેડવા ધણા પ્રયાસો કર્યા—૧૯૪૭ અને ૪૮માં ‘અફઝેરી આની ધારાસભા’ (યુરોપીઓના વર્ચસ્વવાળી)નો ચૂટણી કરવાના ફળી પ્રયાસો કરી લંધા—પરિણામ ઊનટું જ આ યુ અફઝેરિયાના વતનીઓએ લોક-કાલીનો નવો ફેર જોઈ લીધો.

આ પછી તરત જ સસર ક્રાંતિ સિવાય કોઈ જ રાહ રહેતો નથી એવી પૂરી પ્રતિનિ જોમને લઈ લૂટી હતી તેવો એક નવો જ યુવાન ક્રાંતિકારી સમુદ ‘બેનેટ નહિ સુનેટ’ (‘મતપન નહિ, બદલની ઝાગ’)નું સૂત્ર લઈ રજુએકાને પડ્યો આ નવી નેનાગીરીમાં હતી—૨૮ વર્ષનો યુવાન અલમદ બેન બેમા તથા મહમદ ઈબ્રાર યુપ ક્રાંતિ કેન્દ્રની સ્થાપના કરવામાં આવી અને ફ્રેન્ચ ફોજ કારપોર બેન કાસેમ કિમ તેનો સયોજક બન્યો ઇજ્ઞા-કેરોમાં તેનું કેન્દ્ર સ્થાપ્યું ત્યાં ‘ક્રાંતિકારી કમિટી’ની સ્થાપના થઈ—પાછળથી તે જ વિશાળ ‘નેશનલ લિબરેશન ફ્રન્ટ’ (NFL=રાષ્ટ્રીય મુક્તિ મોરચા) રૂપે પરદાઈ મઈ તેણે જ ૧૯૫૪ના નવેમ્બરની ૧લીએ અફઝેરિયન પ્રબળે ‘માર્ચ હાથમાં લઈ આખરી જ જોવી લેવા’ હાકલ કરી ‘હિસે નહિ લેવા એ ચુનો છે, વિરોધ કરવો એ દેશદોહ છે’ ખીજી બાજુ ફ્રેન્ચ રાજ્ય-સત્તાને માન કરી રીતે વાટાધારો કરવાની પણ ઝંફર આપી.

આ દિવસોમાં જ બાન્જીમાં આફ્રિકી-એશિયાઈ રાષ્ટ્રોની પ્રથમ પતિષ્ઠ મળી અને તેણે ટુનિશિયા મોરોક્કો તથા અફઝેરિયાના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં નવો પ્રાણ ફૂંક્યો !

નવી આંખોહવા

આ વરસો દરમ્યાન જ, ખાસ નોંધપાત્ર હકીકત એ બની કે, ટુનિશિયા અને મોરોક્કોની આઝાદીની લડાઈ ઉચ્ચ દક્ષાએ પર્યોગી મઈ હતી આ બંને પ્રદેશો અફઝેરિયાના જમણા-ડાયા જોડિયા લાંકુ જેવાં હતાં. બંને સ્થળે અફઝેરિયાની જોય વરતી ૮૦ ટકા મુસ્લિમ વતનીઓની અને ખીજી યુરોપી વસાહતીઓની હતી બંને પ્રદેશો ફ્રાન્સની નામચૂંદમાંથી મુક્ત થવાની આખરી લડાઈ બેની રહ્યાં હતાં

૧૯૫૬ના માર્ચ—એપ્રિલમાં ફ્રેન્ચ દસ્તાકનું મોરોક્કો સ્વતંત્ર બન્યું, બાદ ૧૯૫૮ સુધીમાં રપેન હસ્તકનો મોરોક્કોનો પ્રદેશ પણ પાછો મળ્યાં તે અખરિન બન્યું તે જ રીતે, ૧૯૫૬ના માર્ચમાં જ ટુનિશિયાની આઝાદી પણ પ્રાપ્ત થઈ

ખીજી બાજુ ફ્રાન્સના લાયદિહી-મીન (ઇ-ડો-ચાર્દના)માં સારી પેઢે સલવાયા હતા, અને ૧૯૫૪ સુધીમાં તો હો-મી-મિનની ગેરિલા ફોર્મેએ ફ્રાન્સના લશ્કરી બિલબળને સપૂર્ણ પસબબમાં થીત્તરી દીધો હતો, ફ્રેન્ચ પ્રભ પણ બ્યારે હનાકા બંને મુઝવણમાં ફેકાઈ મઈ હતી

આ સિથિતમાં ૫, મે-ડેસ-ફ્રાન્સ (રેકિલ સોશિ યાલિર) ની ફ્રેન્ચ સરકાર (૧૯૫૪ થી ૧૯૫૫) દિહી-મીન, ટુનિશિયા, મોરોક્કો અને અફઝેરિયા બંનેની નીતિ પરત્વે કોઈ નિશ્ચિત સુદૃઢ પગલું ભરવા અસમર્થ રહી, ૧૯૫૫માં તનું પતન થતાં સમ્રાજવાદી મોલેતની સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી (૧૯૫૬-૫૭) આ પછીજ, અત્યાચાર યુદ્ધવામાં બાકી રહી ન હતી આમર્ડનાં આમર્ડ ઉબજ કરી નાખવામાં આવ્યાં હતાં પરંતુ આથી લો દમેશ બંને છે તેમ, જગત્વાતની ચિનચારી બ્વરિયન આમની જોય ફેટાઈ મઈ હતી એફ એન એન (રાષ્ટ્રીય મોરચો)નાં થાણાં ગામડે ગામડે નખાઈ ચૂક્યાં હતાં, કર-ઉપસત્તવાથી માંડી રાજદ્વારી પ્રતિનિધિઓ અને ન્યાયપત્રો સુધાતું બ્વરિયલ તંત્ર સ્થાપ્યું હતું ખીજી બાજુ, આરમ લીચમાં જોડાયેલા દેશો (ઇજ્ઞા, ઇરાક, જોર્ડાન, લેબનોન,

સાઉદી અરબિયા, સિરિયા, યેમેન) તરફથી તેને નાણાં, શસ્ત્રો અને બીજી જરૂરીઆતની વસ્તુઓ મળતી હતી. રાષ્ટ્રીય મોરચાનું મુખ્ય મથક પણ ટુનિસિયા બન્યું હતું.

સમાજવાદી વડાપ્રધાન મોલેતની સરકારે એક બાજુ અધિના હમન નીતિ અલુ રાખી; બીજી બાજુ, તે વખતે પારિસમાં વસતા જૂના વિનીત નેતા ફરહાત અબ્બાસને પોતાને પહેલે જોડવા પણ પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ અબ્બાસે ૨૫૪ સંબંધાળી દીધું :

‘રાષ્ટ્રીય મોરચાને પહેલે મેં મારો સંપૂર્ણ ટુકો ધરી દીધો છે...મેં ૫૬૨-૫૬૨ વર્ષ થયાં સદાકાર, જ્યાં વાઘા-ધાંડોને રસ્તો હોયો હતો—એ નામગિયાળ નીવડ્યો છે. હવે સત્તર બંદોને રસ્તો બીજાઓએ અપત્યાર કર્યો છે, ત્યારે હું એમની બાંહે નહિ આવું...અને હવે તો જ્યાં હતી રાષ્ટ્રીય મોરચા તરફ અને ફરમાયેશ ન થાય ત્યાં હજી હું કોઈ રાજકીય પગલું નહિ લઉં...’

મોલેત દીસે પડ્યો. એણે કટ્ટર યુરોપી સાઉરટેલની જગાએ વિનીત કાટ્રીક્સની અફઝેરિયામાં નીમજૂક જાહેર કરી. પરંતુ એથી તો અફઝેરિયામાંના યુરોપી વસાહતી દગો ધૂધવાયા. પરિસ્થિતિનો કયાસ કાઢવા અફઝેરિયા જીપડેલા વડાપ્રધાન મોલેતને પોતાના જ યુરોપી બંધુઓને હાથે અપમાનિત થઈ પાછા ફરવું પડ્યું (૧૯૫૬-ફેબ્રુઆરી ૬ હી) ! યુરોપી દિલોને પોતાના બળની ખાત્રી થઈ ગઈ. તેમણે અફઝેરિયા વિષેની ૨૫૪ (એટલે કે કટ્ટર યુરોપી) નીનિ જાહેર કરવા મોલેત ઉપર દબાણ આપ્યું—જનરલ કાટ્રીક્સને અફઝેરિયા મોકલવાનું મંદી વાળું પડ્યું. અને ‘ક્રાન્સ અફઝેરિયામાંથી નહિ ખસે’ એવી જાહેર બાહિધરી રહિયા ઉપરથી મોલેતે આપી ય ખરી !

૪થા પ્રજાસત્તાકને અર્પત !

પરંતુ સમયમાં વધુ ને વધુ યુવવાતી જતી હતી. ૪ લાખનું ફ્રેન્ચ સૈન્ય અફઝેરિયામાં ખડે પગે મોકલવા જતાં પરિસ્થિતિમાં કશો ‘સુધારો’ થતો ન હતો. બીજી બાજુ—રાષ્ટ્રીય-મોરચો ‘ તો હવે વિદેશોના—એફિજ્યમ, ઇટલી, જર્મની, પૂર્વ જર્મની તથા ઓક્રસીવાકિયાના—પુલા બળરોમાંથી સલાહોની ખરીદી કરતો હતો.

મોરોક્કો અને ટુનિસિયા, લિબિયા ઉપરાંત ઇજિપ્ત અને સીરિયાની, તથા પાછળથી ઇરાકની પણ, પૂરેપૂરી કુમક તેને મળી રહી હતી. આ બધાં સામે ફ્રેન્ચ સરકાર કહ્યું જ કરી શકે એમ હતી નહિ, ઊલટી બદનામ થઈ રહી હતી. વળી, રાષ્ટ્રીય મોરચાએ તો યુનોમાં પોતાનો કેસ રજૂ કરવાની ધમકી ય આપી દીધી હતી !

વધુમાં, ક્રાંતિકારી નેતા બેન બેલા મોરોક્કોના રાજ મહમદને મેમાન હતો. તે દરમિયાન તેનું અપહરણ કરી જવા માટે ટુનિસિયાજમાં વાવડોળ જીપડ્યો હતો. અહૂરામાં પૂરું ટુનિસિયા ઉપર ફ્રેન્ચ બોમ્બમારો થવાની ધટનાએ બળતામાં પેટ્રોલ રેડ્યું હતું !

અને બધી બાજુના ધૂધવાટે લશ્કરમાં ઉશ્કેરાટ આપ્યો. મોલેતે રાજનામું આપી દીધું અને પીઅરી ફિલમ્સિન સત્તામાં આપવાના બલુકારા વાગી રલા હતો; ત્યાં (૧૯૫૮ના મે મહિનામાં) અફઝેરિયાની રાજધાનીમાં જનરલ સાલાનની દોરવણી નીચે રેસિડન્ટ—મિનિસ્ટર સાઉરટેલની હાજરીમાં યુરોપીઓએ બંડ પોઠાવ્યું. પરિસ્થિતિ હાથથી બહાર નીકળી જાય ‘તે પૂર્વે’ ક’જોલે રાજસત્તા માટે ખીડું ઝડપી લીધું : ‘ ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાકનાં ક્ષત્રે મારે હાથ લેવા હું તૈયાર છું. ’

જૂનમાં વડા પ્રધાન તરીકે અને ડિસેમ્બર ૧૯૫૮માં ફ્રાન્સના સર્વસત્તાધીસ રાષ્ટ્રપતિ (પ્રેસિડન્ટ) તરીકે તેણે સત્તાનાં તમામ ક્ષત્રે પોતાને હસ્તક લઈ લીધાં—અને ૪લા ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાકનો અંત આવ્યો !

નવું પ્રકરણ :

ફ્રાન્સ અને અફઝેરિયાના ઈતિહાસમાં વરસોના ધૂધવાટ અંતે એક નવું પ્રકરણ—આશા અને ઉત્સાહનું પ્રયંક મોજું બપાળી મયું.

ક’જોલે થોડાક મહિના અનિશ્ચિત રિથતિમાં ગાળ્યા, બાક, દર ૫૫લાં આરંભી દીધાં. પોતેજ નીમેરી ‘અફઝેરિયન કમિટી ઓફ પબ્લિક સેફ્ટી’ (લશ્કરી કમિટી) ને વિખેરી નાખી ઓક્રોજમાં બધી સત્તા સિવિલિયન અમલદારને હસ્તક રહે તેવી વ્યવસ્થા કરી; તથા પોતાના હુકમોને તાતે નહિ થનાર અમલદારો પર કેસ ચલાવવાની હિંમત કરી. આની સામે, તત્કાલ દબાઈને રહેલા, અફઝેરિયાના માથે લશ્કરી અમલદારો જનરલ રાઓલ સાલાન

અદ્વૈતિયાના ઇતિહાસમાં ૧૯૪૫ના મેના આ દિવસે અમર અધુરે કેતારાઈ ગયા—આ અનુભવ પછી જ, ‘સશસ્ત્ર કાનિતો એક માત્ર રાહ’ નું સ્વર આગળ આવ્યું અને સાથેસાથ અદ્વૈતિયાના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનું સુદૃઢ સ્વપ્ન સ્વરૂપે શુદ્ધ જન્મ્યું. ૧૯૪૬ના જૂનમાં જેલમાંથી છુટીને તરત અગ્રણ્ય પશુ આ નિશ્ચિત ખેડવાળું અદ્વૈતિયાનું પ્રગટ ક્યું હતું—૭૧% એ એમાં સ્વપ્ન સંભતિ નોંધાવી હતી.

ખીજા બાલુ—‘સેતિક’ના આંતરવિગ્રહ પછી, ફ્રેન્ચ સરકાર પશુ ગવર્નાઈ મઈ હતી. તેણે ઠંડુ પાણી રંગવા ઘણા પ્રયાસો કર્યા—૧૯૪૭ અને ૪૮માં ‘અદ્વૈતિ-આની ધારાસભા’ (યુરોપીઓના વર્ચસ્વવાળી)ની ચૂંટણી કરવાના ઈર્ષી પ્રયાસો કરી લંધા—પતિજામ લિથકું જ આવ્યું. અદ્વૈતિયાના વતનીઓએ લોક-શાહીના નવો ફરેન જોઈ લીધો.

આ પછી તરત જ સશસ્ત્ર ક્રાંતિ લિવાય કોઈ જ રાહ રહેતો નથી એવી પૂરી પ્રતીતિ જેમને થઈ ચૂકી હતી તેવો એક નવો જ યુવાન કાનિકાગી સમઠ ‘એલેટ નદિ બુલેટ’ (‘મતપત્ર નદિ, બંદૂકની ગોળી’)નું સ્વર લઈ રજુમેદાને પડ્યો. આ નવી નેનાગીરીમાં હતા—૨૮ વર્ષનો યુવાન અઠમઠ જેન જેલા તથા મહમદ ઇબ્રાહમ... શુષ્ક ક્રાંતિ કેન્દ્રની સ્થાપના કરવામાં આવી અને ફ્રેન્ચ ફોજ કારપોર એલ કાસેમ કિમ તેનો સથોજક બન્યો. ઇજા-કેસમાં તેનું કેન્દ્ર સ્થાપ્યું...ત્યાં ‘ક્રાંતિકારી કમિટી’ની સ્થાપના થઈ—પ્રાજ્ઞથી તે જ વિશ્વાળ ‘નેસનલ લિયરેશન ફ્રન્ટ’ (NFL = રાષ્ટ્રીય યુગિત મોરચા) રૂપે પગલાઈ મઠી. તેણે જ ૧૯૪૪ના નવેમ્બરની ૧લીએ અદ્વૈતિયાન પ્રજાને ‘માથા હાથમાં લઈ આખરી જંગ એવી લેવા’ હાકલ કરી: ‘દિરસો નદિ લેવો એ થતો છે, વિરોધ કરવો એ દેશદ્રોહ છે’ ખીજા બાલુ ફ્રેન્ચ રાજ્ય-સત્તાને માન બરી રીતે વાટાધારો કરવાની પણ આફર આપી.

આ દિવસોમાં જ બાન્ડુ-નમાં આફ્રિકી-એશિયાઈ રાષ્ટ્રોની પ્રથમ પતિમદ મળી અને તેણે દુનિશિયા, મોરોક્કો તથા અદ્વૈતિયાના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં નવો પ્રાણ ફૂંક્યો!

નવી આંખોહવા

આ વરસે કરમાન જ, ખાસ નોંધપાત્ર હકીકત એ બની કે, દુનિશિયા અને મોરોક્કોની આઝાદીની લડાઈ ઉચ્ચ શક્તિઓ પહેલેથી ગઈ હતી. આ બંને પ્રદેશો અદ્વૈતિયાના જમાણા-ડાળા બેડિયા લાકડા જેવાં હતાં અને સ્વયં અદ્વૈતિયાની જેમ વરસી ૯૦ ટકા મુસ્લિમ વતનીઓની અને ખીજા ગુરુત્વની વસાહતીઓની હતી. બંને પ્રદેશો ફ્રાન્સની નામલુડમાંથી મુક્ત થવાની આખરી લડાઈ એવી રહ્યા હતા.

● ૧૯૪૬ના માચ—એપ્રિલમાં ફ્રેન્ચ હસ્તકનું મોરોક્કો સ્વતંત્ર બન્યું; બાદ ૧૯૫૮ સુધીમાં સ્પેન હસ્તકનો મોરોક્કોનો પ્રદેશ પણ પાછો મળ્યો તે અપ્રમિત બન્યું તે જ રીતે, ૧૯૪૬ના માચમાં જ દુનિ-શિયાની આઝાદી પણ પ્રાપ્ત થઈ.

ખીજા બાલુ, ફ્રાન્સના હાથ હિંદી-ચીન (ઇન્ડો-ચાઈના)માં સારી પેઠે સજવાયા હતા અને ૧૯૫૪ સુધીમાં તો હો-ચી-મિનની ગેરિલા ફોર્સિએ ફ્રાન્સના લશ્કરી મિશનને સપૂર્ણ પરાજયમાં થીત્તરી દીધો હતો; ફ્રેન્ચ પ્રજા પણ બારે હનાકા અને મુંઝવણમાં ફેંકાઈ મઠી હતી.

આ સ્થિતિમાં ય, મેન્ડેસ-ફ્રાન્સ (રિક્કસ સોશિ-યાલિસ્ટ)ની ફ્રેન્ચ સરકાર (૧૯૫૪ થી ૧૯૫૫) હિંદી-ચીન, દુનિશિયા, મોરોક્કો અને અદ્વૈતિયા બંનેની નીતિ પરત્વે કોઈ નિશ્ચિત સુદૃઢ પગલું બરવા અસમર્થ રહી, ૧૯૫૫માં તેનું પતન થતાં સમાજવાદી મોલેતની સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી (૧૯૫૬-૫૭). આ પછીય, અપવાચાર ગુમરામાં બારી રહી ન હતી...મામડાનાં ગામડાં ઉત્તમ કરી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. પરંતુ આથી તો હમેશ બંને છે—તેમ, જગતવાની ચિનતારી વ્યવસ્થિત આગની જેમ ફેલાઈ મઠી હતી. એફ. એલ. એન (રાષ્ટ્રીય મોરચો)નાં યાણાં મામડે ગામડે નખાઈ ચુક્યાં હતાં; કર-કુપરત્વથી મોડી રાજદ્વારી પ્રતિનિધિઓ અને ન્યાયપત્રો સુધી વ્યવસ્થિત તંત્ર સ્થાપ્યું હતું. ખીજા બાલુ, અદ્વૈતિયા લીગમાં બેડામેલા દેશો પડ્યા.

સાકેદી અરેબિયા, સિરિયા, યેમેન) તરફથી તેને નાણાં, શસ્ત્રો અને બીજી જરૂરીઆતની વસ્તુઓ મળતી હતી. રાષ્ટ્રીય મોરચાનું મુખ્ય મથક પણ દુનિયાના બન્યું હતું.

સમાજવાદી વડાપ્રધાન મોલેતની સરકારે એક બાજુ આંધળો દમન નીતિ ચલાવે રાખી; બીજી બાજુ, તે વખતે પારિસમાં વસતા જૂના વિતીન નેતા ફરહાત અબ્બાસને પોતાને પહેલે ખેંચવા પણ પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ અબ્બાસે સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું :

‘રાષ્ટ્રીય મોરચાને પક્ષ કો મારો સંપૂર્ણ ટકો ધરી રીધો છે...મેં પંદર-પંદર વર્ષ થયાં સહન કર્યો, થયો વાઠા-ધાંડેનો રસ્તો હોયો હતો—એ નામમિયાળ નીવડયો છે. હવે સ્વદેશ ખડેનો રસ્તો બીજોએ અપભ્રંશ કર્યો છે, ત્યારે હું એમની આડે નહિ આવું...અને હવે તો ત્યાં લગી રાષ્ટ્રીય મોરચા તરફથી અને ફરમાયેશ ન થાય ત્યાં લગી હું કોઈ રાજકીય પગલું નહિ લઉં...’

મોલેત હોસે પડયો, એણે કંટર યુરોપી સાઉરટેલની જગ્યાએ વિનીત કાટ્રોક્સની અફઝેરિયામાં નીમજીક જાહેર કરી. પરંતુ એવી તો અફઝેરિયામાંના યુરોપી વસાહતી જો મૂંઝવણ. પરિસ્થિતિનો ક્યાંસ કંદવા અફઝેરિયા જોપડેસા વડાપ્રધાન મોલેતને પોતાના જ યુરોપી બંધુઓને હાથે અપમાનિત થઈ પાછા ફરવું પડ્યું (૧૯૫૧ ફેબ્રુઆરી ૧૬)। યુરોપી દ્વિતોને પોતાના મળતી ખાતરી થઈ ગઈ. તેમણે અફઝેરિયા વિશેની સ્પષ્ટ (એટલે કે કંટર યુરોપી) નીતિ જાહેર કરવા મોલેત ઉપર દબાવુ આપ્યું—જનરલ કાટ્રોક્સને અફઝેરિયા મોકલવાનું માંડી વાળવું પડ્યું. અને ‘ક્રાન્સ અફઝેરિયામાંથી નહિ ખસે’ એવી જાહેર બહિષ્કારી રહેવા ઉપરથી મોલેતે આપી ય ખરી!

૪થા પ્રમસત્તાકનો અંત !

પરંતુ સમરથા વધું ને વધુ ચુંચવાતી જતી હતી. ૪ લાખનું ફ્રેન્ચ સૈન્ય અફઝેરિયામાં ખડે પગે મોકલવા ઇર્લાં પરિસ્થિતિમાં કશો ‘સુધારો’ થતો ન હતો. બીજી બાજુ—રાષ્ટ્રીય મોરચો ‘તો હવે વિદેશના—એલિઝબથ, ઇટલી, જર્મની, પૂર્વ જર્મની તથા ઝેકોસ્લોવાકિયાના—ખુલા જગતમાંથી સલામોની ખરીદી કરતો હતો.

મોરોક્કો અને દુનિસિયા, લિબિયા ઉપરાંત ઇજિપ્ત અને સીરિયાની, તથા પાછળથી ઇરાકની પણ, પૂરેપૂરી કુમક તેને મળી રહી હતી. આ બધાં સામે ફ્રેન્ચ સરકારે કશું જ કરી શકે એમ હતી નહિ, એકલી બદનામ થઈ રહી હતી. વળી, રાષ્ટ્રીય મોરચાએ તો યુનોમાં પોતાનો કેસ રજૂ કરવાની ધમકી ય આપી દીધી હતી!

વધુમાં, ક્રાંતિકારી નેતા બેન બેસા મોરોક્કોના રાજ મદમદનો મોમાન હતો તે હમ્માન તેનું અપહરણ કરી જવા માટે દુનિયાભરમાં વાવટોળ જોડાણો હતો. અધુરામાં પૂરું દુનિસિયા ઉપર ફ્રેન્ચ બોમ્બમારો થયાની ઘટનાએ વળતામાં પેટ્રોલ રેડ્યું હતું!

અને બધી બાજુના ધૂંધવાટે લશ્કરમાં ઉશ્કેરાટ આવ્યો. મોલેતે રાજ્યાનું આપી દીધું અને પીઅરી ફિલમ્પિન સત્તામાં આવવાના ભણકારા વાગી રહ્યા હતા; ત્યાં (૧૯૫૮ના મે મહિનામાં) અફઝેરિયાની રાજધાનીમાં જનરલ સાલાનની ફેરવણી તીવ્રે રેસિડન્ટ-મિનિસ્ટર સાઉરટેલની હાજરીમાં યુરોપીઓને એ બંક પોકાયું. પરિસ્થિતિ હાથથી બહાર નીકળી નય તે પૂર્વે ‘દેજોલે રાજસત્તા માટે બીડું ઝડપી લીધું : ‘ફ્રેન્ચ પ્રમસત્તાકનાં સૂત્રો મારે હાથ લેવા હું તૈયાર છું.’

જૂનમાં વડા પ્રધાન તરીકે અને ડિસેમ્બર ૧૯૫૮માં ફ્રાન્સના સર્વસત્તાધીશ રાષ્ટ્રપતિ (પ્રેસિડન્ટ) તરીકે તેણે સત્તાનાં તમામ સૂત્રો પોતાને હસ્તક લઈ લીધા—અને ૪થા ફ્રેન્ચ પ્રમસત્તાકનો અંત આવ્યો!

નવું પ્રકરણ :

ફ્રાન્સ અને અફઝેરિયાના ઈતિહાસમાં વસેના ધૂંધવાટ અંતે એક નવું પ્રકરણ—આશા અને ઉત્સાહનું પ્રચંડ મોજું બાપી મયું.

‘દેજોલે થોડાક મહિના અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં માળ્યા, બાદ, દડ પગલાં આરંભી દીધાં. પોતેજનીમણી ‘અફઝેરિયન કમિટી ઓફ પબ્લિક સેફ્ટી’ (લશ્કરી કમિટી) ને, વિષેની નાખી ઓક્ટોગનમાં બધી સત્તા સિવિલિયન અમલદારને હસ્તક રહે તેવી વ્યવસ્થા કરી; તથા પોતાના કુશળોને તાણે નહિ થનાર અમલદારો પર કેસ ચલાવવાની દિશત કરી. આની સામે, તત્કાલ દબાવે રહેલા, અફઝેરિયાના માણ લશ્કરી અમલદારો જનરલ રાંચોલ સાલાન

(હવે પછીના દ'ગોલ સામેના 'ગ્રુપ ફોજ મોરચા'ના સૂત્રધાર) અને જનરલ મોરિસ ચાલ્સે એ હલ્લા બોલાવ્યા : ૧૯૬૦ના જાન્યુઆરીની ૨૪ મીએ ફોજ અમલ દારોની નવી બગાવત જામી ઊઠી જનરલ આસ્ટુ (દ'ગોલે તેને અફઝેરિયાથી ખસેડ્યો હતો) તોય એની પાછળ હાથ હતો. એણે આ બગાવત પૂર્વે કહી નાખ્યું હતું કે 'દ'ગોલ કરતાં અફઝેરિયાના યુરોપી વસાહતીઓની વફાદારીને હું પ્રથમ સ્થાન આપુ છું' અને જનરલ ચાલ્સેએ અફઝેરિયામાંના ફ્રેન્ચ લશ્કરનો દાણો દમાવી જોયો હતો—'મમાતરીઓ' ઉપર અંદુજ નહિ ચનાવે એવી ખાત્રી મેળવી લીધી હતી. યુરોપી વસાહતીઓ તો એમની પડખે હતા જ. આથી દ'ગોલને ઉપલાવી પાડવાની ધારણાઓ-ગણતરીઓ થઈ રહી હતી. 'બગાવત' શરૂ થઇ ગઇ અને અફઝેરિયામાં (રાજધાની) ના મધ્યભાગે ઉપર તેમણે કબજો મેળવી પણ લીધો. પરંતુ બધી ગણતરીઓ ખોટી પડી, બધી ખાણ ધૂળમાં મળી ફ્રેન્ચ સેના દ'ગોલને વફાદાર રહી, 'બગાવત' નિષ્ફળ ગઈ.

અમત્કારિક પલટો

પરિસ્થિતિમાં અમત્કારિક પલટો આવ્યો. ફ્રાન્સ અને ટુનિસા આખીએ સુદઢ સ્વરથ નીતિનો ધડનારો નેતા દ'ગોલમાં જોયો. 'રાષ્ટ્રીય મોરચો'ના સૂત્રધારોને પણ ખાત્રી થઈ કે, યુરોપી વસાહતીઓ સામે ગ્રુપી જનરામાં નો એક દ'ગોલ ન હતો આ પછી દ'ગોલની અફઝેરિયા વિષેની નીતિ વધુ મક્કમ અને વધુ સ્પષ્ટ બનતી મઠ, તેમ તેમ લાખાં નિષ્ફળ આતરિક વિમુક્તિ યાત્રેથી અને હતાશ બનેલી ફ્રેન્ચ પ્રજામાં પણ પલટો આવવા લાગ્યો. દ'ગોલની ધીરસમતોય પ્રતિશીલ નીતિ તરફ પ્રજામત ઝૂકવા લાગ્યો.

દ'ગોલે ૧૯૬૦ના નવેમ્બરથી જ 'રાષ્ટ્રીય મોરચા' સામે 'એક્ઝર' મૂકવા માંડી—

'અફઝેરિયાવાસીઓ આત્મનિર્ણયના અધિકારી છે. તેઓ ફ્રાન્સ પ્રખતવની અંદર રહે કે બહાર નીકળી બાથ, મૈત્રીથી રહે કે વિરોધી લડીકે—નિર્ણય કરવા અધિકારી છે. પ્રજામતના આધારે નિર્ણય આવશે તેમ, ફ્રાન્સ એનો વિરોધ નહિ કરે'

આ પછી ખુદ દ'ગોલે અફઝેરિયાનો પ્રવાસ ખેડ્યો (ડિસેમ્બર ૧૯૬૦), અને યુરોપી વસાહતીઓએ એના સામે રોષભર્યા દેખાવો કર્યા... પરંતુ ત્યારે, મુસ્લિમવનનીઓએ એથી ૫ ગ્રંથડ સખ્યામાં 'આવકાર-નિદર્શનો' કર્યા પરિણામે બને જૂથો વચ્ચે વળાંક લાગ્યો પરંતુ યથા વિતા ન રહ્યો—૧૦૦ મુસ્લિમોની લાશ પડી, અને સામે મુસ્લીમોએ યુરોપીઓનો પર હલ્લા કર્યા આ વખતે, અફઝેરિયાના ઇનિદાસમાં પહેલીવાર ફ્રેન્ચ લશ્કરે ફ્રેન્ચ-યુરોપીઓનો ઉપર જોળાઓ ઊઠી !

દ'ગોલે જરાય ગભરાટ વિના ફ્રાન્સ અને અફઝેરિયામાં 'રેફરેન્ડમ' (મતદાન) લીધું (૧૯૬૧ જાન્યુઆરી); આ પરિણામે સ્પષ્ટ કર્યું કે ફ્રેન્ચ પ્રજા દ'ગોલની નીતિને આવકારે છે.

માર્ગની સરળતા ?

આ પછીનો દ'ગોલનો માર્ગ પ્રમાણમાં સરળ હતો. એકદર પ્રજા અને ફોજ અફઝેરિયાની મુક્તિના અધિકારની વાત સ્વીકારતી થઈ હતી, 'રાષ્ટ્રીય મોરચા'ની સાથે વાટાવાટો કરવાના પ્રયાસોને ન્યાયી લેખતી થઈ હતી.

'રાષ્ટ્રીય મોરચો' પણ આ દરમિયાન વધુ મજબૂત બન્યો હતો, વધુ વિસ્તૃત બન્યો હતો, અને વિશાળ ઘોરણે અફઝેરિયાના ભાગે વિશે વિચારતો થયો હતો.

૧૯૬૧ સુધીમાં તો 'શમ ચલાકિ સ્વતન્ત્ર અફઝેરિયન સરકાર'ના પ્રતિનિધિઓ-એમતીઓ-વિરોધોમાં મિત્રજતા થઈ ગયા હતા. એનું વડું મથક ટુનિસિયામાં સનામત હતું. આ ગુપ્ત સરકારની પાલામેન્ટ ૫૪ નેતાઓની બનેલી હતી અને ૧૯૬૧ સુધીમાં ૧૫૦૦૦નું હિસ્ત અને કોર્પ્સવાળું સૈન્ય તેની પડખે તૈયાર હતું.

બધી રીતે અફઝેરિયા સ્વતન્ત્રતાને આરે આવી બેસી હતું. દ'ગોલ માટે હવે ઘણા વિતબ કરવો

દિતાવડ ન હતો. જેટલો સમય વધુ વીતે એટલો વધુ તૈયારીઓ કરવાની તક સાધાનના અપેક્ષા ફીજ સંગઠનને મળે—એ વાત સ્પષ્ટ હતી. ઇરિવાન (ફ્રેન્ચઆદેશ)માં વાટાપાટોનો આદેશ થઈ ગયો—પરીશર વડું વડું થતી વાટાપાટોને વળ આપીને દેશોએ તંત્ર પકડી રાખ્યો. એક વાર આંતરિક યુદ્ધ અટકી ગયું, એક વાર કામ ચલાઉ શાંતિનો અડો ફરકે અને કોઈ પણ પ્રકારના આવેશમાંથી બહાર નીકળીને વાટાપાટો આગમ વધે એ જરૂરી હતું. મુખ્ય મુદ્દાઓ વિષે સમજૂતી થાય તો બીજી અનેક વધુ ભટિલ સમસ્યાઓનો ઉકેલ અશક્ય નથી, એવી અદા પણ ખતે પસંદ ખરી જ ખરી.

ફાંતિકારી રાષ્ટ્રીય સરકારની એક રાજાતમાં મળી ત્યારે સરકારના નાયબ વડાપ્રધાન બેન બેલા અને તેના ચાર સાથીઓ જેસમાંથી મુકા થઈ એરોપ્લેન દ્વારા તેમની વચ્ચે આખરી નિર્ણયની વેળાએ આવી પણ પૂર્યા હતા.

- રાષ્ટ્રીય સરકારના મુખ્ય મુદ્દાઓ આટલા હતા—
- ૧ અર્જેન્ટિનાની સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાનો સ્વીકાર.
 - ૨ અર્જેન્ટિનાના ભાગના પાડવાનો ઇન્કાર.
 - ૩ કા. ચ. સરકારને અર્જેન્ટિના પ્રજાની એકમાત્ર સત્તાવાર સરકાર તરીકે માન્યતા.

આ મુદ્દાઓ ઉપર સંમતિ જણાતાં વધુ વીત્યો ૧૨ વિચારણા કક્ષ્ય બની, અને અંતે તા. ૧૯ માર્ચે રોચેના મુદ્દાઓ પર કરાર કરવામાં આવ્યા—

(૧) અર્જેન્ટિનામાં વસતા તમામ ફ્રેન્ચોના જન-માલની સલામતીની ખાંધધરી એક. એલ. એન. (અર્જેન્ટિના રાષ્ટ્રવાદી સરકાર) આપે છે. એના બદલામાં ફ્રાંસ તેને દર વર્ષે ૬૪૦૦૦ જે અગ્રજ એ અગ્રજ રૂપિયા જેટલો મદદ આપશે.

(૨) અર્જેન્ટિના રાષ્ટ્રવાદી સરકારે સામ્યવાદી ગણી શકાય એવી જમીનનો ટોચ અર્પણનો અને વધારાની જમીન જમીનદારોને આપવાની યોજનાને હળવી બનાવવી, જેથી તેની અસર બહુમાં બહુ ૩૦૦ જેટલા મોટા ફ્રેન્ચ જમીન-માલિકો પૂરતી જ થવા પામે. વધુમાં એ યોજનાને પણ રૂંટે રૂંટે અમલમાં મૂકવી.

(૩) અર્જેન્ટિનાએ ફ્રાંસને મર્સ-એડમીરનું જમીનીકા મથક તથા સહરામાંના વિમાની મથકો ૧૦ વર્ષના પટે બાડે આપવા.

(૪) અર્જેન્ટિનાની પ્રમુખ મંત્રીઓમાં ત્યાંના ફ્રેન્ચોને તેની વસતિના પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ અપાશે, અને ગમે તે હોવા પર આવી શકશે.

(૫) શરૂઆતનાં પાંચ વર્ષ સુધી અર્જેન્ટિના લોકોની તેમજ ફ્રેન્ચ લોકોની પ્રજાઓ અર્જેન્ટિના તેમજ ફ્રાંસ, બેન્ડુ નામરિકત્વ ધરાવી શકશે, પણ પાંચ વર્ષ પછી એમણે એમાંથી ગમે તે એકની પસંદગી કાયમ માટે કરવાની રહેશે.

(૬) ફ્રેન્ચોને પાંચે રહી હાનનારા મુસ્લિમો સામે અર્જેન્ટિના બાંધ સરકાર વેરહતિ રાખશે નહિ.

આ પછી તરત જ ફ્રાંસમાં પાસમેન્ટ બેલાવવામાં આવી. તેમાં સમાધાનના કરારની જાહેરાત કરાઈ.

‘અર્જેન્ટિનામાં ફ્રાંસના સહકાર સાથેનું સ્વરાજ્ય તમને મંજૂર છે’ એવા એક પ્રશ્ન પર લોકમત લેવાશે. તેજ રીતે, ફ્રાંસમાં પણ અર્જેન્ટિના સાથેના કરાર પર લોકમત લેવાશે.

પછી અર્જેન્ટિનાને છૂટ પાડવા પૂરતો ફ્રેન્ચ બંધારણમાં ફેરફાર કરાશે; પછી દાલની પાસમેન્ટ વિષેરાધને નવી ચૂંટણીઓ અને નવી સરકાર ફ્રાંસમાં આવશે.

લોકમતના આધારે હવેપછી અર્જેન્ટિનામાં બંધારણ સભા મળશે. વર્ષના અંત સુધીમાં બંધારણ ધમાધ મથા પછી ત્યાં ૧૯૬૩ની શરૂઆતમાં ચૂંટણીઓ થઈને પ્રથમ રાષ્ટ્રીય સરકાર હોવા પર આવશે.

કેટકેમય રાહ

પરંતુ એ વાત રખે જુદાઈ ગય કે—

* મુદવિરામના કરાર એક વાન છે, અને શાંતિની સ્થાપના બીજી વાત છે.

* વચગાળાનો સમય કોઈ સ્વતંત્રતા નથી.

કેંજિમાં સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર થયા પછી જે બન્યું તે કદી કોઈની નજર બહાર જઈ શકે એવું નથી.

સર્વસંમત શાંતિ !

રશિયા અને અમેરિકાએ સૈદ્ધાન્તિક રીતે નીચેના ૧૨ મુદ્દાઓ ઉપર સંમતિ દર્શાવી છે—(૬-૪-૧૯૬૨)

૧. નિ:શસ્ત્રીકરણ સર્વસાધારણ અને સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ.

૨. નિ:શસ્ત્રીકરણને અતે રાજ્યો પાસે કેવળ એટલાં જ બિન-પરમાણુ શસ્ત્રો, સૈન્યો, સગવડો અને સાધનો હશે જે તેમની આંતરિક વ્યવસ્થા માટે અને નાગરિકોની સલામતી માટે જરૂરી હોય.

૩. હાલની નિ:શસ્ત્રીકરણની દરખાસ્તો એવી હોવી જોઈએ કે જેથી શ્રેણીને વિષેરી નાખવાનું, કૌણ સાધન-સંગઠનને નાબુદ કરવાનું, શસ્ત્રોના ઉત્પાદનને વિદાય આપવાનું અને જે સાધન-સામગ્રીના શાંતિમય ઉપયોગ શક્ય હોય તેનું તે રીતે પરિવર્તન કરવાનું થઈ શકે.

૪. ન્યુક્લીઅર (આણુવિક), કેમિકલ (રાસાયણિક), બેક્ટેરીઓલોજિકલ (જીવવિધયક) તથા ઇતર સામૂહિક સંહારનાં હથિયારોના જથ્થાનો નાશ કરવો, તથા તેનું નવું ઉત્પાદન બંધ કરવું.

૫. સામૂહિક સંહારનાં તમામ હથિયારોની લાવ-લાઈબ્રનનાં વાહક-સાધનોનો નાશ કરવો.

૬. કૌણ તાલિમ બંધ કરવી અને તેવી તમામ સંસ્થાઓને તાળાં મારવાં.

૭. લશ્કરી ખર્ચને માથે મીઠું મૂકવું.

૮. 'આંતરરાષ્ટ્રીય નિ:શસ્ત્રીકરણ સંગઠન' અસરકારક રીતે કાર્ય કરી શકે તે માટે એવી ચોક્કસ વ્યવસ્થા કરવી કે જેથી નિ:શસ્ત્રીકરણના કાર્યક્રમ અતુ-સારની તમામ દરજ્જે પાર પાડવામાં આવે.

૯. નિ:શસ્ત્રીકરણની પ્રક્રિયા એવી સમતોલ હશે કે જેથી કોઈ પણ તળાકે કોઈ પણ રાજ્ય અથવા રાજ્યસમૂહને લશ્કરી દૃષ્ટિએ લાભ થવા ન પામે.

૧૦. દરેક રાષ્ટ્રનો શસ્ત્ર-સરભાગ ઓછો થતો જાય તેમતેમ યુનો વધુ ને વધુ મજબૂત બનવું જોઈએ; અને દેશો-દેશો વચ્ચેના મતભેદોનું નિરાકરણ શાંતિમય રીતે થઈ શકે તે પ્રકારે તેની શક્તિ વધારતા જવી.

૧૧. નિયમ અને કરાર મુજબ પાલન થયું છે કે નહિ તેને ઓગેની નિરીક્ષણની વ્યવસ્થા ક્રમશઃ (નિ:શસ્ત્રીકરણના તબક્કા અનુસાર) ઉત્તરોત્તર દાખલ કરવી. [સામે પાને ચાલુ]

૩ : શાંતિની શોધમાં યુદ્ધનું આયોજન !

ખીજું વિશ્વયુદ્ધ પૃથ્વી પર ત્યારે ઠાઈને દેવે—
વિજેતા રાષ્ટ્રો કે પરાજિત રાષ્ટ્રો—એકને ને દેવે શાંતિ
ન હતી. આ યુદ્ધ કરવાનો ‘હેતુ’ જગતની યોદ્ધાઓ
અને શાંતિની રક્ષા કરવાનો હતો, પરંતુ યુદ્ધને અંતે
શાંતિ રચવાવાની શ્રદ્ધા ઠાઈને જ ન હતી.

એમ તો, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો ‘હેતુ’ પણ શાંતિ
જ હતો, અને છતાં તે યુદ્ધને અંતે ય શાંતિની ખાતરી
ન હતી—ક્યારે ફરી પાછું યુદ્ધ ફાટી નીકળશે એની
જ ચિંતા હતી !

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન જે લાજકર સંદાર, વિનાશ
અને લખણ પુનઃ-સંપત્તિનો ધુમાડો થયો, તે તાત્કાલિક
પરિણામો, તથા યુદ્ધને અંતે—એકાદરી, બીજી, બ્રહ્મચરો,
રામચરો સામાજિક-નૈતિક અધાપૂધી, બ્રહ્મ અને
માનસિક-આધ્યાત્મિક વિપ્લવો વગેરે દ્વારાથી પરિણામો
જન્મતે જોયા-અનુભવ્યાં હતાં, તે પછી, ‘ફરી પાછું
યુદ્ધ’ નો ખ્યાલ પશુ જગતની પ્રજાને હઠમઠી રહ્યો
હતો.

એથી જ તો, ૧૯૧૮ થી એક ૧૯૩૬ દરમ્યાન
વારંવાર શરમખાંડા અને ઉદ્ઘોષો કરવામાં આવી
હતા; શીગ એક નેશનલ દ્વારા ય દેશ-દેશ વચ્ચે આ
પ્રજાત નિશ્ચયો લેવા પ્રયત્નો થયા હતા. અને છતાં,
પોતાં દેશોમાં સનેથી શંકા જ અંતે સાચી ઠરી—ફરી
જેલું વિશ્વયુદ્ધ !

અંગત, બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં વર્ષો દરમ્યાન ઇંગ્લંડના
વડા પ્રધાન ચર્ચિલ અને અમેરિકાના પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે
નાની સૈન્યને દરાવ્યા બાદ, જગતમાં કાપખી ‘શાંતિ’નું
સ્વપ્ન સેવનાં, તમામ રાષ્ટ્રોમાં નિઃશસ્ત્રીકરણ કરવાની
ચોજના વિચારી હતા.

અને ૧૯૪૩માં, યુદ્ધ શમે તે પૂર્વે જ, અમેરિકા,
ઇંગ્લંડ, ચીન અને રશિયાના વડેરાઓએ ‘માસ્કો
ડેક્લેરેશન’ દ્વારા યુદ્ધને અંતે શરૂ-નિષ્પત્તિ કરવામાં
અને તેના બચાવ માર્ગ અપભ્રાંશ કરવામાં મગ્ન
માયું હતું જ.

પરંતુ એ વાત તો કયાંય ભૂપાર્શ મધ્ય અને યુદ્ધનો
વહેવેરા અંત લાવવાને નામે અમેરિકાએ જ ૧૯૪૫માં
જપાનના હિરોશિમા-નાગાસાકી નગરો ઉપર એટમ-
બોમ્બ નાખીને તો કુનિયા આપીને માથે અમૂલ્ય
ચિંતા અને બીજાનો આધાર ઉતારી દીધો હતો.

આજે આ વાતને ૧૭ વર્ષ વીતી ગયાં છે—અને
આ દરમ્યાનનું એકે એક વર્ષ આ આધારનો ભાર જ
વધારતું વીત્યું છે—અહીં, બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી એક
આખો મુગ વડી જવા આવ્યો છે, ત્યારે સાધિત શાંતિને
અખતુ વિશ્વ સર્વનાસને આરે આવી ઊભું રહી મથું છે !
શું આ સ્થિતિ આકસ્મિક છે ? બિલકુલ જ નહિ.
આ જ અંકમાં આપેલી માહિતી—૧૯૪૬ થી ૧૯૬૨
સુધીની વાતાવરણની વીગતો—યુ પુરવાર છે છે !

૧૨. નિઃશસ્ત્રીકરણની એક કક્ષામાંથી બીજામાં ફેરફાર મારવા પૂર્વે એ
બાબતમાં નિર્ણય થઈ જવો જોઈએ કે આજી કક્ષાનાં જે યગલાં ભરવાનાં હતાં
તે બધાં ભરાઈ ચૂક્યાં છે, અને તેની તપાસ-ચોકસાઈ થઈ ગઈ છે, તથા હવે
પછીની કક્ષા માટે જરૂર પડે ત્યારે, વધારાની તપાસ-નિરીક્ષણની બ્યવસ્થા
પણ તૈયાર રાખવામાં આવી છે.

[આ ખરેખર નિઃશસ્ત્રીકરણ પતિવદના કાગળી પ્રેસ્તાવના ટરીકે માન્ય કરવામાં આવ્યો હતો—
ઇનિયા તા. ૧૭-૪-૬૨]

નોંધ : અગાઉ ૨૦-૬-૬૧ને રોજ આવા જ સુદાઓવાળો ખરેખર
રશિયા-અમેરિકાએ માન્ય કર્યો હતો જ.

એક બાબુ, સેક્રેટરી એક્ઝામી દળને કપાકે સુધી ચર્ચા કર્યા બાદ બાબુ તેઓ 'નિઃશસ્ત્રીકરણ અને શાંતિ'ના સર્વસાધારણ વ્યવહારુ મુદ્દાઓ ઉપર સંમત થયા છે.

તો, બીજી બાબુ—વ્યવહારમાં અને નક્કર દરજ્જામાં બન્યું છે આથી સાવ જીવડુ જ! બીજા વિશ્વયુદ્ધના અત સમયે, અમેરિકાએ યુદ્ધ દરમિયાન એટમબોમ્બનો પ્રયોગ કર્યો હતો, અને એ પછી ૧૯૫૨ના નવેમ્બરમાં અમેરિકાએ એટમબોમ્બ કરતાં અનેકમણા સહારક હાઈડ્રોજન બોમ્બની જાહેરાત કરી, રશિયાએ લાગવા જ અમેરિકાને પકડી પાડવા ટોટ ચૂકી, અને ૧૯૫૩ના ઑગસ્ટમાં તો હાઈડ્રોજન બોમ્બનો પ્રયોગ કરીને સહારક શક્તિનું અમેરિકાને પક્ષે 'નથી' પડેલું પડેલું 'સમતોલ' કરી દીધું! ત્યાર બાદ, બંને મહાસત્તાઓ વચ્ચે બાબુ-ન્યુ ક્લીઅર શસ્ત્રોની વ્યવસ્થિત 'રેસ' શરૂ થઈ ગઈ, અને સર્વનાસની નક્કર શક્યતા જાગી ગઈ!

જોતજોતમાં બ્રિટન, ફ્રાન્સ, પશ્ચિમ જર્મની અને નારોટોશો બાબુશસ્ત્રોની હોડમાં જોત્યાં અમેરિકાએ દુનિયા ભરમાં પોતાનાં બાબુશસ્ત્રો (બાબુશસ્ત્રો સાથેનાં રોકેટ માટેનાં કેન્દ્રો સહિત) વિસ્તાર્યાં. અને રશિયાએ પશ્ચિમી રેશને પરમ બાબુશસ્ત્રની હનીફાઈમાં પાછળ નાખી દેવા શુભ અખતરાઓની હારમાળા ચલાવી

એક વાર 'અમેરિકા હોડમાં આગળ છે', તો બીજી વાર 'રશિયા આગળ છે'—એવા સમાચારો પ્રમટ થતા રહ્યાં, અને બંનેની મતિ-અગણિત મનિએ વધતી આવી ત્યાં રશિયાએ 'બાબુ-અખતરા'ની બધીના પોતાનો નિષ્ફળ જાહેર કર્યો (૧૯૫૮), અને અમેરિકા પણ (૧૯૫૯માં) તે જ માર્ગે પહોંચી. 'બાબુઅખતરા'ની બધીના આ નિષ્ફળતા કામ ચલાઉ શક્તિ કાચમી શાંતિમાં ફેરવાઈ જવાની સલાવના જાગી, અને સાચત શાંતિની વાટાપાટીએ જોર પણ પકડ્યું

પરંતુ એને બદલે રશિયાએ સ્વૈચ્છિક મોકૂફીનો સ્વેચ્છાએ જ ત્યાગ કર્યો (૧૯૬૧ ઓક્ટોબર ૨૩):

અને બાકી વિનાશક શક્તિવાળા ૨૦-૩૦-૫૦ મેગેટોન શક્તિવાળા બોમ્બના અખતરાની હારમાળા શરૂ કરી દીધી, તથા આગળ વધી ૧૦૦ મેગેટોન ઉપર પહોંચી જવાની ધમકી પણ આપી!

કેવી વિચિત્ર ઘટના!

એક બાબુ, ૧૫-૧૫ વર્ષ સુધી 'બાબુઅખતરા' ઉપરના પ્રતિબંધ થી મોકી 'શસ્ત્રો યોગ્ય કરવાની' અને અતે 'સંપૂર્ણ શસ્ત્રસંન્યાસ'ની હામરો પાનાંઓ ભરાય એટલી વાટાપાટી! એજ દાલની પૂઠે એનાથી બરાબર અરજો અમલ!

એક બાબુ—વિશ્વશાંતિનો ભવ, અને બીજી બાબુ, ન્યુક્લીઅર શસ્ત્રો દારા—આ શસ્ત્રોની હરીફાઈમાં એકબીજાની સામે સરસાર્થ જંગથી શૂંપીને જ શાંતિ ટકાવવાની અશિતતા!

એક બાબુ—સદ્અસ્તિત્વનો ભવ, અને બીજી બાબુ કેવળ સાચાના સહાર દારા જ પોતાના અસ્તિત્વનો સંધિયારો!

—સહારની શક્તિ સામાની પાસે છે એના કરતાં પોતાની પાસે વધારે રાખવાની સતત મથામણ!

પરિણામે, બાબુ કે નહિ તો, આ પૃથ્વી પર વસના અઢી અગળ માનવીઓની ગણતરીએ, આધારીક ૨૦ ૯૧ મેગેટોન શક્તિ તો પેલા ધર્મ ચૂકી છે! અને ૧૯૬૬ સુધીમાં આનાથી બમણી સહારક શક્તિ પેલા ધર્મ જવાની ગણતરી છે! બ્રિટનના સુવિખ્યાત 'નોમેન'

૫૦ મેગેટોન બોમ્બ = ૫૦૦ લાખ ટી, એન ટી. હિરો શિયા અને નાગાસાકી ઉપર નખાયેલા બોમ્બ કરતા ૨૫૦૦ ગણી શક્તિ

બીજી રીતે કહીએ તો—૫૦ મેગેટોન એટલે બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન નખાયેલા તમામ બોમ્બથી ૧૦ ગણી શક્તિ!

બાબુ શક્તિના પ્રખર નિષ્ફાત-જોગેશ હિંદામ વિભેલા ડૉ. લિનસ પોલિંગના મત અનુસર ૨૦, ૩૦, ૫૦ મેગેટોન ના અખતરાથી ને હેરી રાજકુલ દુનિયાભરમાં ફેલાશે તેનાથી ૨ હજાર ભાગેકો અધિકા અવતારે અથવા માનસિક કે વાર્તાશિક વિહૃતિવાળા અવતારે!

ઈનામ વિજેતા પી. એમ. એસ. બેલેકેટના અગિયારમું મુજબ તો, એકલા અમેરિકા પાસે જ રક્ષિવાની ૨૦ કરોડની વસ્તી ગણના, માથાદીક ૧૫૦ ટન ટી. એન. ટી. જેટલો જરૂર છે !

* હજી મેં વરસે જ આઈઝનહોવરનું ચાલ-બજેટ ૪૧ મિલિયાર્ડ (અગળ) ડોલરનું હતું તે કેનેડીના તંત્રમાં ૪૩ સુધી પહોંચી ગયું છે; અને નવા વર્ષનું બજેટ ૪૮ મિલિયાર્ડનું જાહેર યર્થ ચૂકવું છે !

* ફ્રાંસના આખીમાં યર્થ દર વરસે ૧૨૦ મિલિયાર્ડ ડોલર શરો પાછળ અચોઈ રચાતો અંદાજ છે— મોટા ભાગના દેશોને માથે તો તે અસહ્ય બોલો જ છે.

આમ, રોકેટો, બોમ્બ, એરોપ્લેનો અને સપ્તમિનોનો ગંજ વધતો જ જાય છે, જેની સાથે અખતરાય થી અને શસ્ત્ર-પાસનાં ક્ષત્રેનો કાઈ મેગ ખાતો નથી !

૪ : સમુદ્રમંથનને અંતે ?

નિઃશસ્ત્રીકરણ દ્વારા વિશ્વ શાંતિ સ્થાપવાના ૧૫-૧૫ વર્ષના લગાતાર પ્રયાસોને અંતે બંને પક્ષે સિદ્ધાન્ત અને કાર્યક્રમના મુદ્દાઓ અંગે સંમતિ અને સમીપના, કામગીરી ઉપર અને વાણીમાં તો, સારા પ્રમાણમાં પ્રગટ કરી છે—

- (૧) બંને પક્ષ સંપૂર્ણ નિઃશસ્ત્રીકરણનો આદર્શ સ્વીકારે છે.
- (૨) બંને પક્ષ આ આદર્શ સિદ્ધ કરવા માટે જુદા જુદા તત્ત્વો—કક્ષાની વાત સ્વીકારે છે.
- (૩) બંને જુદા જુદા તત્ત્વો જુદા જુદા પ્રકારના આંતરરાષ્ટ્રીય નિરીક્ષણ અને નિયંત્રણનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે.

આમ છતાં, વ્યવહારમાં એક પક્ષ વાત—નાની સરખી વાત પણ બની શકી નથી, એને પરિચિતિની કે વિધિની વક્તા કહેવી ?

શુચનાયેલી મહાસભ્યના એ છે કે—

‘આ રકમ અવિકસિત દેશોની તમામ વાર્ષિક આવક જેટલી છે. એ એનો ઉપયોગ એમના વિકાસ માટે થાય તો ફ્રાંસમાં ખરીદી જેવું કંઈયે રહેવા ન પામે !

(૧) નિઃશસ્ત્રીકરણની પ્રક્રિયા દરમ્યાન કાઈ એક દેશ યા જૂથની બીજા દેશ-જૂથ સામેની શક્તિનું પશ્ચુ વધી જવું ન જોઈએ. એટલે કે કયાં શરોનો કેટલા પ્રમાણમાં કયો પ્રતિષ્ઠિ (કયા અનુક્રમે) અને સ્થળોએ નાશ કરવામાં આવશે કે જેથી કટોકટી ભરી વિપરિત ઘુલા પેદા ન થાય—આવો વ્યવહાર કાર્યક્રમ હોવો જોઈએ. (૨) આ આખી પ્રક્રિયાના વ્યવહાર આરંભની સંયોજાય જ મુનોના દસ્તકની અંતરરાષ્ટ્રીય નિરીક્ષણ સમિતિને તે તે કક્ષા પૂરતા જનપાસના અધિકારો હોવા જોઈએ—જેથી અંતે સ્થગ, જળ, અવકાશ અને જૂથના અખતરા ઉપર, કાયા-પાકા માસના જરૂર તથા ઉત્પાદન ઉપર અને લાવ-મઈળનાં સાધનો અને સંસીધનો ઉપર નિયંત્રણ મૂકી શકે.

દેકમાં ક્રમશઃ વિશ્વસરકારની સત્તા સુધી પહોંચી શકાય એવી, છતાં આજે મર્યાદિત રીતે, દરેક કક્ષાએ વધતી જતી, સત્તા સાધેની નિરીક્ષણ સમિતિની સ્થાપના થવી જોઈએ !

માનવ-ઈતિહાસના મહાન અભૂતપૂર્વ પરિવર્તનની આ સમસ્યા છે. અને એથી જ—પરંપરા ૧૦૦% અવિશ્વાસ પર સ્થાયી અને વધુ ને વધુ શસ્ત્રની દોડમાં સ્વીયચેલી એ જાવણીઓની દહીકત વાટાધાટોને વંચ જનાવી રહી છે ! એના જ કારણે, કામગીરી ઉપર અનેક આદર્શો અને કાર્યક્રમોમાં સંમતિના અંગૂઠા અપાઈ ગયા પછી પણ નક્કર કાર્યમાં કંઈ જ અવતરવા પામ્યું નથી ! નાતો સરખો સર્વસંમત નિર્ણય કે—વાટાધાટો ચાલે ત્યાં લઈ તો અણુશસ્ત્ર અખતરા બંધ રાખવા જ—આટલું પણ વ્યવહારમાં અમલી બનાવી શકાયું નથી ! અખતરા બંધ રાખવાનું સ્વીકાર્યા પછી પણ સામે પક્ષ તેટલા પૂરતી પ્રતિજ્ઞા તો પાળશે જ—એટલી પણ ખાતરી બંનેમાંથી એકે પક્ષે છે નહિ. અને શુભ રીતે અણુ અખતરા થાય તો સેંકડો આઈઝનહોવરના પ્રતિરૂપોને તેની ૧૦૦ ટકા પૂરાવા સાથેની ખાતરી, પેલા પૂરતી ય યાય અને બીજાને કરાવી શકે—એટલી દહે હજી વિદ્યાન વિકસ્યું નથી ! જૂથના આદિજનનું વિદ્યાન કેટલીક વાર ધરતીકંપના આચકા અને અણુશસ્ત્રના અખતરા વચ્ચે

જાતાઓ કરી મૂકે છે—જેમ કેટલીક વાર પક્ષીઓના મોટા કાફલાના અવાજથી અથવા એવા બીજા પ્રકારની ખૂનવાપથી ‘રાહાર’ બન પશુ મુક્ત નથી

આ સ્થિતિમાં અણુઅખતરો થયો છે કે ધરતી-કપના અચિત્ર છે—તેને માટે નિરીક્ષણ દુકંડીએ તે તે સ્થળોએ જન તપાસ કરતી રહી, પણ આ નિરીક્ષણ દુકંડીઓ (અતિરાષ્ટ્રીય હોય અથવા તટસ્થ મણુતા ફોજોની હોય તે ય) નિરીક્ષણ જ કરશે કે એ નામે અને એ બદાને વિરોધીનૂયને ઉપયોગી મુક્ત માહિતીઓ મેળવી જરો ફોજો પાકી લેશે અને ‘આપણા રામ રમી જશે’—એવી ભીતિ રશિયાને સ્વરગ પસરી ગયેલી હોઈ, વાતનો મુખ્ય તણ જ તબૂરતો ગ્રહી ગયો છે!

પરિસ્થિતિ કાપૂં વિષયકની છે—

૦ પરસ્પર અવિશ્વાસ છે માટે સરસણ સારુ સામાના કરતા અધિકતર શસ્ત્રાસ્ત્રની સરસાઈ સાચવવી

૦ એમ કરતા સર્વનાશની હરીફાઈમાં ઊતરવું!

એનાં શક્ય પરિણામોથી દગડી જઈશો—વિશ્વ શંતિનો સૂત્રનો બપ કરવો!

આ સૂત્રબાપનો ઉપયોગ સામાપક્ષની સામે ઠંડાચુદ્ધ તરીકે—રાજદ્રારી હાવપેચ તરીકે કરવો

૦ ઠંડુચુદ્ધ કઈ ઘડીએ ગરમચુદ્ધમાં ફેરવાઈ જશે એ બીકે આત્મરક્ષા માટે, આખરી હાવ ખેંચી લેવા શસ્ત્રાસ્ત્રો વધાર્યે જ જવા!

પરિસ્થિતિ અત્યંત ગુચવાયેલી છે, એ વિષે કશી જ શકા નથી. પરંતુ કુદરતી પરિસ્થિતિમાં જ આ વિસવાદ રહેતો છે શું? કે માનવસર્જિત પરિસ્થિતિએ સર્જેલું વિષવર્ણન માનવીય નિષ્ઠા અને પુરુષાર્થથી તોડી શકાય ખરું?

શસ્ત્રહરીફાઈ દ્વારા સરસાઈ સ્થાપવાની રશિયા અને અમેરિકાની હઠનીતિ પોતે જ પરિસ્થિતિને વધુ ગૂંચવી રહેતો નથી શું?

શસ્ત્રહરીફાઈમાં શું એ વાત હવે તો અત્યંત સ્પષ્ટ નથી કે આજના અતિ ઝડપે વધી રહેના સગો-ધનની શક્યતાઓ ભેતી, રશિયા કે અમેરિકા કોઈ એક બીજાને લાગે ગણે પાછળ નાખી શકે એવું શક્ય જ નથી? ધારી તાક લેનારાં બોઝન-વાહકો-ટર્મે-ગ્રોપ અને જેટ-મેનિસ પણ હવે વાસી ગણાય તો નવાઈ નહિ, અને બાહ્ય-અવકાશ હિપરની હરીફાઈનાં કેવાં અણુધાર્યાં પરિણામો આવશે, આજે વિશ્વાનુ જ અસકપ છે ગમે તેમ પણ ૧૦૦ ટકા સત્તામતી હવે શક્ય જ નથી. આવી હાલતમાં, ઝાઝવાના જળની પૂઠે પડતા અને માથુ પછાડી પછાડી મરતા કાહુમુનના જેવી હાલત યવાના બલુકારા રશિયા-અમેરિકાને હજી સભળાતા નથી!

સૂત્રનાં બે અરધિયા

તા ૬ ૪ ૬૨ના રશિયા-અમેરિકાના સમુક્ત ખરડાને નિ સ્વીકારણ પરિબંધે તા ૧૭-૪-૬૨ના રોજ બદાલી આપી, આ બે વચ્ચેના ૧૧ દિવસોમાં જ આપણે બાણવા પામીએ ઊંચે કે—

૧ રશિયા કોઈ પણ પ્રકારની નિરીક્ષણ-નિયંત્રણની સચિતિનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર નથી

૨ અમેરિકા, હાન બે કોઈ નિરાશય ન આવે તો, નવેસરથી અણુઅખતર આરબી ફેવાની તૈયારીમાં જ છે *

રશિયાને ‘નિરીક્ષણ’ ને નામે બાંધેલો બપ છે, એ બપ દૂર ધઈ શકે તે સ્વરૂપની તટસ્થ રાષ્ટ્રો અને યુનોની બહિષ્કારીનાળા કોઈ યોજના શક્ય જ નથી ફેરવે—

રશિયા પ્રથમ શર્ત તરીકે અમેરિકાનાં બધાં અણુ અને ફોજ મથકો ઉઠાવી લેવાની હક ફરે, અને બર્નિનનું અબાડિયુ સળગાવું રાખી સત્તા ડરાબો કરે—તો મોગી મોગી વાતો કરવાનો અર્થ જ શો છે!

* હવે આ અખતરો સર પણ ઘઈ ચૂક્યા છે

બંને પોતપોતાની હઠોટને પકડી રાખી આ કે તે પૂર્વે રાત્રી રજૂ કર્યા જ કરે તો સાફ વાત છે કે જે જ વળવાનું નથી.

૦ પરંતુ અમને આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે, નાનામાં નાની અને ઓછામાં ઓછી કહેવાય તેવી, તટસ્થ રાષ્ટ્રોએ સ્વયંસે અને સૌની સાધારણ હુદ્દિમાંથી પ્રગટેલી, એકવાર મદાસત્તાઓએ પણ સ્વીકારેલી અને બાહ્ય ફરી ફરી હોદ્દારેલી, સર્વપ્રથમ રાત્રીના જ સમાવેશ ૧૨-મુદ્દાના શાંતિ-કારમાં જ નથી ! તે રાત્રી એ કે—વાટાધારો આવે ત્યાં લગી તો બંને પક્ષે અણુ-અખતર, બંધ રાખવા જ.

એ વાત સાચી છે કે રશિયાએ આવેશમાં આવી આ કબૂલાત ફેક કરી હતી. પરંતુ એ વાત યે સાચી નથી શું કે એમ કરીને તેણે આખી દુનિયાનો રોષ વહોરી લીધો હતો ! તો એવી જ અવળચડાઈને વળગી રહીને અમેરિકા શું ખાતી જવા માગે છે ! હમણાં જ ડીન રસ્કે નિવેદન કર્યા મુજબ અમેરિકા અણુ-સંશોધનમાં રશિયાથી હુજો તો તે આગળ જ છે. અને રશિયા હાલ તો અણુઅખતર સર્વે ન કરવાની કબૂલાત આપે છે. તો પછી અમેરિકા લેનાલગ કરીને, વાટાધારોનો પાયો જ તોડી નાખીને અથવા બોહો બનાવી દઈને, રશિયાને ય એ જ માર્ગનું ઝવટ મઢાવીને, કયો હેતુ અને કાનું હિત સિદ્ધ કરવા માગે છે !

પરિસ્થિતિ અત્યંત ગુસ્સાવેલી છે એટલું જ નહિ, પરિસ્થિતિ અત્યંત રહેંટક છે. ખાસ કરી, એ દર્શકત—વિસરાય એવી નથી કે આજની મનિ-વિધિની વિષાતા માત્ર બે મદાસત્તાઓ છે ! પૃથ્વી પરની અઢી અઘળ વસ્તીને શિસ્તેદ એમાંનાં કરવડને આપીને છે !

આ બધા છતાં, તાજેતરમાં મનધેર ઝોધાર નીચે માનવીની આસા અને આસ્થા જીવતી રહી છે એ જેની તેવી દર્શકત નથી. અને આ આસા અને આસ્થાને માટે ભૂમિકા સાવ છે જ નહિ એમ નહિ કહી શકાય. બંકે, ઝોધારનાં ૧૫ વરસના અંતની નવીનતા પણ છે. એ છે—યુનેાનું રૂપાંતર.

* બે મદાસત્તાઓનાં હાથમાં વિશ્વની અસ્તિ-નાસ્તિને દેર હોવા છતાં, યુનેામાં બે મદાસત્તાઓથી

સ્વતંત્ર-તટસ્થ રાષ્ટ્રોનું મોટું જૂથ યુનેામાં જોઈ શકાય છે. એના અવાજને સાંભળવો પડે અને અતિમ અધિગિયું કરતાં શોષાઈ જવું પડે એટલો હુદ્દે (અને મર્યાદામાં) આ સ્વતંત્ર-તટસ્થ જૂથને નિઃશસ્ત્રીકરણ પરિપક્વતા ય રચાન પ્રાપ્ત થયું છે. (પશ્ચિમી દેશોના પશ્ચિ, રશિયન જૂથના પશ્ચિ અને તટસ્થ આઠ મળી ૧૮ : એ કે આ આઠ પૂરા અર્થમાં તટસ્થ નથી, એ કયાસ પણ નજર બહાર ન જવી બેઈએ.)

એટલે જ તો આપણે—જમતનાં જમત માનવીઓ બેમાંથી એકે અર્ધસત્યોથી દોરનાઈ જવા ઈન્કાર કરીએ છીએ કે—

૧. હવે તો ૧૫-૧૫ વર્ષને અંતે બંને મદાસત્તા વચ્ચે સંપૂર્ણ નિઃશસ્ત્રીકરણના સિદ્ધાન્ત અને તેનાં પગલાં અંગે સંમતિ થઈ છે, એટલે વિશ્વશાંતિ નિશ્ચિંત બની છે.

અથવા—

૨. હવે તો, યુનેામાં અને નિઃશસ્ત્રીકરણ સમિતિમાં ય બે મદાસત્તા જૂથો ઉપરાંત તટસ્થ રાષ્ટ્રોની મોટી સંખ્યા હોવાને કારણે નિઃશસ્ત્રીકરણના સ્વીકૃત સિદ્ધાન્તો અને યોજનાઓનો અવલોકન અમલ શક્ય બની જશે.

—સત્વનાં આ બંને અરધિયાને એકત્ર કરનાર શક્તિ હજી તો દષ્ટિમર્યાદાની બહાર છે તે દષ્ટિજોયાર થાય ત્યાં લગી માનવમતે અક્ષર જીવે જ જીવવાનું રહે છે !

પરંતુ—ત્યાં લગી કયો જીવે જ ? કે એ પૂર્વે જ પા—અરધી—પોણી—આખી માનવજન અદસ્ય થઈ ચૂકી હશે ?

સમુદ્ર મંથનની અધવચ્ચે હુળાહુળ વિષ હાથ લાગ્યું હતું, અંતે તો પરમ અમૃત !—પુરુષાર્થ કરતો રહેશે ત્યાં લગી માનવી અમૃતનો અધિકારી રહેશે જ. અને માનવી પુરુષાર્થ કરતો જ રહેશે, એ શું પૂરતું પ્રેરક અને સૂચક નથી ?

[૧૬-૪-૬૨]

ભારતના મુદ્દા

[તા ૨૮-૩-૧૯૬૨]

૧. અણુસત્તા રહિત દેશોને અણુશક્તિ આપવા નહિ.
૨. આફ્રિકા, મધ્યપૂર્વેષ અને બાલ્કન દેશોમાં અણુમુક્તા વિસ્તારોનું સમર્પન કરવું
- ૩ બાહ્ય અવકાશનો શાંતિમય ઉપયોગ કરવો.
૪. યુદ્ધસ્થિતિ પર નિષેધ મૂકવો.
૫. અણુશક્તિ માટેનાં બંધારણોના સરખામણા ઉત્પાદનમાં કાપ મૂકવો
૬. અકસ્માત, ઝેરઆદાને અથવા અચાનક આક્રમણથી મુક્તને અટકાવવા માટેનાં પગલાં લેવાં

યુદ્ધના ખર્ચપરમાં.....

સુખ્ય રાષ્ટ્રોનું વાર્ષિક ફોજ ખર્ચ (૧૯૫૭-૫૯ સરેરાશ)

દેશ	ચતુષ્થ	ફોજ ખર્ચ	રાષ્ટ્રીય આવક	રાષ્ટ્રીય મૂદી રોકાણ	રાષ્ટ્રીય આવકના ટકા	રાષ્ટ્રીય મૂદી રોકાણના ટકા
અમેરિકા	(ડોલર)	૪૪,૬૧૩,૦	૪૫૫,૬૨૮,૦	૭૬,૫૪૨,૦	૯૮	૫૮૩
ફ્રાન્સ	(ન્યૂફ્રાન્ક)	૧૪,૭૧૩,૦	૨૩૬,૨૦૦,૦	૪૨,૪૩૩,૦	૬૨	૩૪૭
બ્રિટન	(પૌન્ડ)	૧,૪૬૭,૧	૨૨,૬૬૪,૦	૩,૪૮૨,૦	૬.૫	૪૨૧
રશિયા	(રૂબલ)	૯૪,૧૦૦,૦	૧,૩૬૦,૩૩૦,૦	૨૭૩,૫૭૦,૦	૬૯	૩૪૪
ચીન	(યુઆન)	૫,૪૩૭,૦	૧૨૩,૮૦૦,૦	૧૬,૫૩૩,૦	૪૪	૨૭૮
યુગોસ્લાવીઆ (ડિનાર)		૧૭૭,૪૦૦,૦	૧,૯૭૭,૩૦૦,૩	૬૩૬,૦૦૦,૦	૯૦	૨૭૮
ભારત	(રૂપિયા)	૨,૮૦૮,૦	૧૧૬૪૫૦,૦	—	૨૪	—
બ્રાઝિલ	(ક્રુસેઇરો)	૩૮,૮૦૦,૦	૧,૩૬૬,૬૦૦,૦	૧૭૨,૦૦૦,૦	૨૮	૨૨૪
ઇન્ડોનેશિયા	(રૂપિયા)	૮,૬૪૨,૦	૧૮૭,૧૦૦,૦	૮,૨૬૫,૦	૪૬	૧૦૪૬
ક. કોરિયા	(વૉન)	૧૨૭,૩૦૦,૦	૧,૭૨૦,૮૦૦,૦	૨૨૮,૪૦૦,૦	૭૪	૧૭૮
ટર્કી	(લીર)	૧,૦૨૦,૫	૩૮,૬૫૩૦	૫,૫૬૧૦	૨૬	૧૮૩
પાકિસ્તાન	(રૂપિયા)	—	—	—	૩૦	—
પ. જર્મની	(માર્ક)	૮,૫૬૧,૦	૨૩૦,૦૭૭,૦	૫૧,૪૦૦,૦	૩૭	૧૬

વિશ્વના તમામ દેશોનું કુલ વાર્ષિક ફોજ ખર્ચ ૧૨૦ અબજ ડોલર

અંગ્રેજી : જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સમૃદ્ધ સામગ્રીનું સાધન

આજની દુનિયામાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની દિશામાં ફરક અને ભૂલકો અપરંપાર નથી નથી સિદ્ધિઓ દ્વાસથ થઈ રહી છે. આજની દુનિયામાં કોઈ પણ દેશ આ આગેકૃત તરફ આંખીયાંમણ કરી ન શકે. જોને પોતાના દેશનો સર્વાંગી ઝડપી વિકાસ કરવો હશે તે સૌ દેશોએ, ખાસ કરીને ભૌતિક રીતે પછાત રહેલા દેશોએ તો, આ વિકાસમાં ત્વરિત મજલ દાખા વિના છૂટકો નથી.

અસખત કોઈ પણ દેશ બીજા આગળ વધવા અને સુધરેલા ગણાતા દેશોનું અંધળું અનુકરણ કરીને તો ઊલટો ખાડામાં જ પડવાનો છે; પરંતુ બીજા બાજુ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વિકસતી સાખા-પ્રશાખાઓ તરફ આંખો બંધ કરીને તો તે પોતાનો આદમચાત નોતરશે.

આથી સલાહ એ છે કે—

આ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સમૃદ્ધ સામગ્રી આપણે કેવી રીતે મેળવી શકીશું? આજેનો એ નથી યુગરાતીમાં ઉપસખ, નથી હિંદોમાં ઉપસખ, કે નથી કોઈ પણ આર્યીય ભાષામાં ઉપસખ. આજે એ ઉપસખ છે મોટા ભાગે પશ્ચિમની આર્યક યુગ્ય ભાષાઓમાં—અંગ્રેજીમાં, ફ્રેન્ચમાં જર્મનમાં અને રશિયનમાં એટલે જો આપણે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો આમાંની કમી તે એક ભાષાનું પ્રભુત્વ મેળવવું જ રહ્યું. આ પ્રભુત્વ મેળવવા માટે જ્ઞાનનો ઉપયોગ તાત્કાલિક નથી પ્રગતિ-તરફી ને કરવો હોય. ઉપરાંત એના આધારે નવાં ભૌતિક નિર્માણોનું નિર્માણ માટે પણ મજબૂત રહ્યું—કેવળ જીવનું સ્ક્રિયા જ્ઞાન મેળવીને એના શબ્દશબ્દનો અમલ ને આપણે હદાર્દો નહિ વળે. જ્ઞાન તો જોડણી પચાવી કોણે તેટલું જ વ્યવહારમાં ખપમાં આવે.

આ હેતુથી, આપણે ઉપર ગણાવી તે વિદેશી ભાષાઓમાંથી, આપણને વધુમાં વધુ અનુકૂળ ભાષાઓના

શિક્ષણ ઉપર જોડેલા ભાર મૂકીએ તેટલો ઝોડો છે. આપણા દેશમાં ઉચ્ચ જ્ઞાનની કક્ષાએ આ ભાષાઓ બહુ નારા અનેક નિષ્ણાતો તૈયાર કરવા પડશે. પરંતુ, વ્યવહારની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આપણા દેશ માટે સૌથી વધુ અનુકૂળ અંગ્રેજી ભાષા છે અને રહેવાની.

અંગ્રેજી રાજ્ય-અમલના પરિણામે અને અંગ્રેજી પ્રભુ સાથેના એથીયે લાંબા સંપર્કના પ્રનાયે આપણે ત્યાં અંગ્રેજીનું શિક્ષણ વિસ્તરવું રહ્યું છે. આજ સુધી અને હજી અત્યારેય લગી શાળા-વિદ્યાપીઠોમાં અંગ્રેજી દ્વારા ઈનર વિષયોનું શિક્ષણ અપાતું આવ્યું છે. માતૃભાષા અને સંસ્કૃતભાષા કરતાંય તેનું અધિક સ્થાન રહ્યું છે એ કોઈ યોગ્ય છે એમ નહિ, પરંતુ હકીકત એટલી તો છે જ કે ભારત માટે વિદેશી ભાષાઓમાંથી સૌથી વધુ અનુકૂળ કોઈ ભાષા હોય તો તે અંગ્રેજી જ છે.

વળી, આજે તો અંગ્રેજી ભાષા એટલી બધી સમૃદ્ધ છે કે દરેક દરેક ક્ષેત્રના સેક્ટો-દળરો અંગ્રેજી (ભૌતિક, અનુસારિત અને રૂપતરિત) તેમાં પ્રાપ્ત છે, અને વધુ ને વધુ પ્રતિ થતાં ત્યજ છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ જનનું સહા વિચરણ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન પ્રતિ કરવા માટે આપણે અંગ્રેજી ભાષા ઉપર યુગ્ય આધાર રાખીએ તો બધી રીતે યોગ્ય ગણાયે.

આનો અર્થ બિલકુલ જ એવો નથી કે ભારતમાં ભારતીય ભાષાઓના વિકાસ તરફ આંખો બંધ રાખીને, આપણે જ્ઞાનની સાધના અંગ્રેજી દ્વારા જ કરવાની છે. અથવા તો માતૃ-ભાષા અને સંસ્કૃતભાષાને યોરમાંયું સ્થાન આપી આપણે વિદેશી અંગ્રેજી ભાષાને ઉચ્ચાસને બેસાડવા માગીએ છીએ.

આપણે આદર્શ તો, નિઃસંશય રીતે એક જ હોઈ શકે—

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું. માતૃભાષા જ શિક્ષણનું શ્રેષ્ઠ માધ્યમ છે. માતાનું દૂધ બાળકને માટે સહજ છે, સ્વાસ્થ્ય છે, પુષ્ટિકારક છે, છતાં માતાનું દૂધ અપૂરતું પડે ત્યારે નહારનું બાટનીનું દૂધ આપણે બાળકના ઉત્કૃષ્ટ વિકાસ માટે ઉપયોગમાં લઈએ જ છીએ, તેજ રીતે ગુજરાતીના માધ્યમ દ્વારા આપણે આપણા શિક્ષણનો પાયો રચીએ છીએ. પરંતુ જ્ઞાન પ્રશ્નિના સદા વિકાસના, અને આજ પૂર્વે અદ્યતન વિકાસ પામેલા મહાસાગરમાંથી ગુજરાતી-હિંદી દ્વારા કેટલું આયમન કરી શકીએ એમ છીએ? મિલકત નહિવત્!

અને આ વાત આજ બાળકને માટે જ સાચી છે એવું નથી. આપણે ગુજરાતીમાં અથો અને અનુવાદિત-રૂપાંતરિત અથો દ્વારા સજિત અને ભગીરથ પ્રવાસ કરીશું જ તો ૫, પાંચ દસ-પચીસ વરસે આપણે માઠ થોડાક ઉચ્ચ કક્ષાના અધિકૃત અધ્યાપક-સંશોધનના અથો પેદા કરી શકીશું શું આ સાલ હકીકત નથી? જાકીના સેક્રેટરી-હજારો અગ્રેજ અથો દ્વારા મળતા જ્ઞાનનો શું આપણે ત્યારે કે તે પછીના ભવિષ્યમાં તિરસ્કાર કરીશું?

આ પાંચ દસ-પચીસ વરસ દરમિયાન દુનિયાભરના નિષ્ણાંતોના, અનેકાનેક વિષયો ઉપરના સેક્રેટરી નવા અથો અગ્રેજ ભાષામાં તો પ્રગટ થયા જ હશે—આમાંથી કેટલા ગુજરાતીમાં ઉતારવા શક્ય થશે? ગુજરાતી ભાષાની કક્ષા લાંબા સમય સુધી, જનસખ્યા અને શિક્ષણની કક્ષાની દૃષ્ટિએ ૫, મર્યાદિત રહેવાની

હકીકતે—આજે અગ્રેજની હરીફાઈ કરવાનો, એટલે કે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે એનું સ્થાન ગુજરાતીએ કે ખીજ કાઈ ભારતીય ભાષાએ હીનની લેવાનો સવાલ જ ઉપરિચિત થતો નથી.

અમારી દૃષ્ટિએ આ સવાલ માતૃભાષા અને રાષ્ટ્ર ભાષાનું સ્થાન નક્કી કર્યા પછી અગ્રેજને મહત્વનું યોગ્ય સ્થાન આપવાનો છે.

વધ્ય વિતરણવાદ

આટલું સ્વીકાર્યા પછી, આપણે અગ્રેજના શિક્ષણને જેટલું મહત્વ આપીએ તેટલું આપણે અગ્રેજ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવા માટે ઉચ્ચ કક્ષાનું ને ઉચ્ચ ધોરણનું અગ્રેજનું શિક્ષણ અનિવાર્ય ગણાવું જોઈએ એ પણ નિર્ણયવાદ છે.

૫૨૮ આ શિક્ષણ પાંચમા ધોરણથી શરૂ કરવું કે આઠમા ધોરણથી? આ વિવાદ અમને વિનંતાનાદ જોવા લાગે છે. આપણા સ્ત્રીઓ અનુભવ કહે છે કે મેટ્રિક કક્ષા સુધીમાં અગ્રેજનું શિક્ષણ પાંચમા ધોરણથી અગિયારમા સુધી (એટલે કે ૭ વર્ષ) અપાતું હતું, એટલા જ મતથી કંઈ અગ્રેજના શિક્ષણની કક્ષા અને તેનું ધોરણ બીસુ આવી જતું હતું એવું નથી, અને ૮માથી શરૂ થાય (એટલે કે ૪ વર્ષ) માટે જ અપાય) તો તેટલા જ માનથી તે નીચી કક્ષા અને નીચા ધોરણનું હોવું અનિવાર્ય નથી. ૧૧ વર્ષ કરતાં સવાલ તો શિક્ષણ પદ્ધતિનો છે. આજની શિક્ષણ પદ્ધતિને કારણે આપણે સૌ અનેક વિષયોના શિક્ષણની ખામતમાં ભળીએ છીએ કે, ૧૧ ધોરણ સુધીમાં (૧૧ વર્ષ દરમિયાન) લઘુ વ્યય પુનરાવર્તન થતું હોય છે. ધણી ક્ષતિ અને સમય વ્યય વપરાતા હોય છે એટલે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં જ પગવર્તન પ્રાપ્ય અને અગ્રેજ ભાષાના શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ નજર સામે રહે એ મહત્વનું છે.

દુનિયાના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરીને આપણે ભૌતિક ચિંતન અને અનુભવને આધારે, આપણે વિકાસ કરવા માગીએ છીએ તેમાં સહાયક થવાના સાધન તરીકે જ અગ્રેજનું મહત્વ છે. સરકારી નોકરીઓ માટે (જે તે દિવસે નોકરીઓ માટે અગ્રેજ અનિવાર્ય નહિ રહે), પરદેશ જવા કામ લાગે તે માટે (પરદેશ જનારો આખી વસતિનો આલસ તાના અદ્યક્ષ રહેવાનો), અથવા અગ્રેજમાં આપણે લેખાન્તે અથો લખી શકીએ (એ તો વિરલ વ્યક્તિઓ માટે જ જરૂરી અને શક્ય ગણાય)—તે માટે તેનું મહત્વ અકલ્પ્ય નથી.

—આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં આખા ભારતમાં અમુક યોગ્ય ધોરણથી તેનું શિક્ષણ આપવાનું શિક્ષણ—

નિષ્ણાતો તરફથી નહીં થાય એ હિતાવહ છે. અને દિંદીતું શિક્ષણ પાંચમાથી દાખલ થતું હોઈને, હાથ યા ૮માથી અંગ્રેજ દાખલ થાય તેમ હિતાવહ છે. પરંતુ આજે અખિલ ભારતીય ધોરણે કોઈ પ્રકારનો નિર્ણય નથી ત્યારે દરેક રાજ્ય, ઉપરાંત ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીને, નવો પ્રયોગ કરે (પાંચમાથી અંગ્રેજ દાખલ કરવાનો પ્રયોગ વર્ષો સુધી ચાલ્યો જ છે) તો તેમાં ગવર્નાર્થ જવાતું કે ઉદાપોહ કરવાતું કોઈ કારણ નથી. પાંચમાને બદલે આઠમા ધોરણથી શરૂ કરવાનો પ્રયોગ કરનાર રાજ્ય જે 'ઈન્ડિયન' પદ્ધતિ દ્વારા અને બદલે ૪ વર્ષનો શિક્ષણ કેમ અખત્યાર કરીને, જોડું ધોરણ સિદ્ધ કરી શકે તો, ભલકા આવા પ્રયોગને વધાવો લેવો જોઈએ.

શિક્ષણની પદ્ધતિ સુધારવાને બદલે ઝોર્જ-વર્તા વર્ષો ઉપર જ મહાર ખાધીને ચલાવવામાં આવતો વિનંડા-વાદ અસ્થાને-અપોગ્ય નથી શું!

તા. ૮-૩-૧૨

—ભા. ગાંધી

[અગ્ર પ્રકાશન : તા. ૧૦-૩-૧૨ 'રવતન સમર્પન' દેનિક]

૨ : રાજ્ય સરકારની ઈનામી યોજના

૧૨ વર્ષે ગુજરાત રાજ્ય તરફથી સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોને જે પ્રકારે ઈનામોમાં દાન થઈ રહ્યાં છે તેનાથી

• આ લખાણ પછી, શિક્ષણ પ્રધાને ગુજરાત વિધાન-સભામાં આને અંગે આપેલો જવાબ વાંચવા મળતાં નીચેની ઢીઢીકતા વાંચ ધ્યાન દોરું જરૂરી છે—

પાંચથી સાત સુધીની કક્ષામાં ૮ લાખ બાળકો અભ્યાસ કરે છે. તેમાંથી ૭૦ હજાર ૮મા ધોરણમાં ભળે છે; તેમાંથી ૫૦ હજાર એસ. એસ. સી. સુધી ભળે છે, અને તેમાંથી આશરે ૩૦ હજાર પસંદ થાય છે. તેમાંથી ૧૫ હજાર જોડેલોના હૃદય શિક્ષણમાં ભળે છે. પાંચમાથી અંગ્રેજ શરૂ કરવામાં આવે તેમ જો જ વર્ષમાં ૬૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ તેમ જોડેલોના અટકી જવાના છે! એ જોતાં લખકર હૃદયથી થવાનો.

૬-વર્ષમાં ૧૦૮૦ પીરીઅડ અંગ્રેજીને આપવાની સેટૂલ એડવાઈઝરી બોર્ડની ભલામણ હતી. તેને બદલે ૬૨ ૪ વર્ષમાં ૧૪૪૦ પીરિઅડ તથા ખાસ સમય અને ઉત્તેજન આપવાનું પણ ગુજરાત રાજ્યની નીચે યોજનામાં સ્વીકારાયેલું છે.

દલે તો ત્યારે બાલુ સારો એવો અસતોષ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે—

૧. આ ઈનામોમાં ગુણવત્તાનું જ નહિ, પણ કોઈ નિશ્ચિત ધોરણ સચવાતું નથી.

૨. આ ઈનામોની વહેંચણી વધુમાં વધુ લેખકોને સતોષવાની પદ્ધતિથી થઈ રહી છે.

૩. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ લેખકોની કૃતિઓ, તેમની જ આમલી કૃતિઓ કરતાં ચર્ચાવાની નહિ જ, નમજી હોવા છતાં તેમને ઈનામો અપાય છે.

૪. બધા પરીક્ષકો બધાં પુસ્તકો વાંચતા હશે જ એવો દાવો પણ તેઓ કરી શકે એમ નથી.

૫. પરીક્ષક મંડળ પૂરતી અને મંજૂર ચર્ચા વિચારણાને અંતે જ નિર્ણયો લે છે, એવું જ નથી. સમગ્ર રીતે જોતાં—

આમાં ઈનામોથી નથી વાચકોને લાભ થતો, નથી પ્રકાશકોને લાભ થતો, (ઈનામી પુસ્તકની નકલો સરકાર ખરીદતી નથી), નથી સરકારની પ્રતિષ્ઠા વધતી, અને લેખકની ઈજ્જત તો નથી જ સચવાતી. આ આખી પદ્ધતિ ધરમૂળથી બદલવી જરૂરી છે, એકે ઉપાય એ છે કે—સરકારે અમત વર્ષ જઈ, યોગ્ય હૃદય-કક્ષાના સાહિત્યને જ ખિરાદાવાનો દંક નીતિ અખત્યાર કરી તે રીતે જ તેની યોજના કરવી જોઈએ. આ યોજનામાં નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા જરૂરી છે—

૧. સાહિત્ય કોઈ સ્થિર પાણી નથી. એ સદા વહેતી સરિતા છે. એમાં અનેક પ્રકારના નવા નવા હિન્મેષો અને આકારો પ્રગટ થાય તો જ એ જીવંત રહી શકે. એટલે કોઈ અમુક ચોલાચાલુ માં નવા દાંયાનો માપકંક કામ ન લાગે. વિવિધ દષ્ટિ અને કલાસંકળના આધારે વારંવાર, લાંબી, જુદી જુદી કક્ષાની અને વિષયવાર પૂરતી અને મંજૂર ચર્ચા વિચારણાને અંતે જ નિર્ણય લેવાવો જોઈએ.

૨. સાહિત્યના વિશ્લેષના તમામ પ્રકારો અને સ્વરૂપો તરફ પૂરતું મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. લક્ષિત અને વિવેચન સાહિત્ય ઉપરાંત પણ તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન, તથા ઇતર લેવોના

અભ્યાસ અને સંશોધનોને ન્યાય આપી શકે તે પ્રકારની નિષ્ણાત સમિતિ (હિષસમિતિઓ) દ્વારા કામ લેવાનું જોઈએ.

૩. માર્ગદર્શક ગ્રંથો, ગાન ગ્રંથો, કબજાણ તથા અભ્યાસ કક્ષાની પુસ્તકો અને સામયિકો સહિતના હિષ્ય કક્ષાના સપાદનનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

૪. ક્રેડિટ અનુવર્તિને ય આ યોજનામાં પૂરતું સ્થાન અપાવું જોઈએ.

૧. કોઈ પણ પ્રકારની પ્રકાશિત સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિને પ્રાકાશન ન ગણવી જોઈએ અને કોઈ પણ પ્રકારના (સાહિત્યિક, રાજકીય-જૂનીનરી પેદાશો) પૂર્વગ્રંથો વા વાકાને સ્થાન નહોતું જોઈએ.

૨. યુવરાતી સાહિત્યના વિકાસની જો-તે કક્ષાએ ને સમગ્રે હિષ્ય ધોરણે જળવાય તેવી જ કૃતિઓને મિત્રાવરી જોઈએ, અને અપરીચયની ઇનામો બાગીકારીમાં (વિરલ અપવાદ સિવાય) લેવામાં આવવા ન જોઈએ.

અમે તો ઇચ્છીએ કે રાજ્યસરકાર આવી પ્રવૃત્તિ સાહિત્ય પરિષદ અથવા બીજી કોઈ પણ પ્રમુખીય સંસ્થાને હસ્તકે સોંપે કે જેથી તેના સંચાલન અને વિકાસમાં પ્રગતિ સહિત ઇચ્છી સીધો દાણો આપી શકે.

૨૦-૪-૬૨ —લો. માંધી

૩ : ભારતીય 'નોબેલ' યોજના :

વિશ્વની ભારતીય તાનખી તરફથી જેવી જાહેરાત કરવામાં આવી છે કે, ભારતવર્ષની તમામ મુખ્ય કાવ્ય-ઓમાં પ્રગટ થનાર કોઈ પણ એક પુસ્તકને ૧ લાખ રૂપિયાનું વાર્ષિક પારિતોષિક આપવામાં આવનાર છે. એક રીતે, 'નોબેલ પ્રાઈઝ'ની આ નાની આરાતિ ગણાય.

જ્યે કેવળ નોબલ પુરસ્કાર માટે આપી શકાય કે, જો ન્યાયિત દ્વારા તોલસતોય ફૂલ 'સુખ' અને સાલિ 'ના જ' ગ્રંથોના અનુવાદ કરી એક શ્રેષ્ઠ પ્રકારની સાહિત્ય-સેવા કરી છે—તેના પ્રયાસો આવી યોજનાઓના સમાવેશ દોષ ન જોઈએ.

પરંતુ આવા ઇનામોની પ્રથા પોતે જ કૃત્યોક યુગીઓ બચેલી હોય છે—દાન. નોબેલ કમિટીમાં પણ રાજકીય પૂર્વગ્રંથ કામ કરતો રહ્યો છે. પરંતુ આપણે ઓની ત્રીજીએ દલ રૂપે ન વાપરીએ તો આ કાર્ય ધણું દુર્બર છે. શ્રેષ્ઠિક યુવરાતની નાનકડી ઇનામ પ્રદાનના અનુભવ પછી તો રાષ્ટ્રીય-ભાગીય કક્ષાની આવી પ્રવૃત્તિ પરત્વે અનેક ગણી વધુ સમજના રહેતી જરૂરી છે જ, અમે અહીં સાદસ ખેડનારને જે રીતે સંસ્કાર આપીએ છીએ—એક તો, એજે હિષ્ય સાહિત્યની તમજથી પ્રેરણા આપુ સાહસ ખેડવા હિમત કરી છે, તે માટે; તથા બીજી કે જિન-સરકારી સરથા અહીં સદસ ખેડે છે તે માટે.

૨૦-૪-૬૨ —લો. માંધી

૪ : 'વાર્ષિક-આલોચન' સહિયારી-સહકારી યોજના :

આ સ્થળે અમે કેવળ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની પ્રોત્તી દોરવાઈને જ એક એવું સૂચન કરવા માંગીએ છીએ, કે, આપણે ત્યાં યુવરાત સાહિત્ય સભા તરફથી વાર્ષિક સમાલોચનાનું કાર્ય ધણું વરસથી થતું આવ્યું છે. આ સમાલોચનાના કાર્ય અંગેની જે કોઈ ત્રુટીઓ હોય તે તે સરથાન સરપાશે સુધારવા મથવા હશે જ, એમ માનીએ છીએ. પરંતુ આ પ્રવૃત્તિની સફળતા થઈ શકે તેવી એક વધુ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા તરફ અમે અભ્યાસ વર્તમાનું ધ્યાન જોવીએ છીએ—તે એ કે,

—આપણે ત્યાં સાહિત્યના અનેક વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જે પ્રકાસનો થાય છે, તે ક્ષેત્રોના પાંચેક વિકાસો પાડવા : (૧) લલિત સાહિત્ય; (૨) ગદ્ય અને વિવેચન સાહિત્ય; (૩) તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, વિજ્ઞાન આદિ (૪) ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ તથા ઇતિહાસ સમાજ-વિજ્ઞાનો (૫) સંશોધનો ઇત્યાદિ. પાંચેક યુગીઓ રાતના અભ્યાસ-વર્તુળો આ પાંચેક વિકાસના પ્રયોગની 'વાર્ષિક' આલોચનાનું માથે લે, અને સહકારી નિયોજક જૂથ તરીકે કામ કરે; અને દરેક વિકાસીય આલોચક-સમિતિને જરૂરી પુસ્તકો મેળવી

[પા '૮૯ હિષર]

૧ : આકૃતિ અને રંગ

જહાગીર આટલું એલેરીમાં આવેલાં અંતર્ગત શ્રીમતી અરુણા પુરોહિતના ચિત્રોનું 'એકઅકિત' પ્રદર્શન યોજાઈ ગયું. આધુનિક ચિત્રકલાના પ્રમુખ પ્રવાહોમાંના એક, અમૂર્ત (એનસ્ટ્રેક્ટ) પ્રકારમાં તેમણે કુદરતે પણ કૃતિઓ રચી હતી. આ સૈધીના ચિત્રકારોની હરોળમાં આ પ્રદર્શન દ્વારા તેમણે અવરુપ નોંધવાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં કલાકાર પોતાની આંતરિક સહાનુભૂતિઓ અને સંવેદનો આ માધ્યમ દ્વારા પ્રસ્તુત સૈધીમાં રજૂ કરતાં થયા છે. અમૂર્ત ચિત્રકલાનો આ પ્રવહ એટલો તો સક્રિય અને મૂળવનારો છે કે તેમાં રજૂ થયેલી કૃતિઓનું કાલક વદઅવધા બાબતર (મંદર પ્રીક્ષન) કરી શકે. કલાકારને તે દ્વારા કહેવાનું શું ઉદ્દિષ્ટ છે તેનો ભાવ કે ધટાવેલ અર્થ જોડે મેળ ન મેલે તેનું પણ બને. છતાં સંપ્રતક્ષણમાં આવી મોટી એક પ્રયોગ-પરંપરા ચિત્રકલામાં ઘર્ષ રહી છે તેનાથી કલા-રક્ષિતો અસ્પષ્ટ રહી શકે નહિ.

આ ચિત્રો જોતાં પ્રેક્ષકોના ચિત્ત પર શ્રીમતી અરુણા પુરોહિતની વૈજ્ઞાનિક સૈધીની છાપ પડે છે. ધૈરા કાળા રંગની પશ્ચાદ્ભૂમાં તેમણે અડધપૂર્વક 'કવીઃ-કૃષ્ણ' વોટરપ્રુફ ટાંક દ્વારા વિવિધ ક્ષાતો અને 'ટેક્ચર'ની અસરો ઉપભવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેમાં અનેકવિધ

રંગોનો ઉપયોગ કરી તેઓ સંવેદનોને એક દશરૂપ આપવા ચયે છે. આ સર્વમાં એમની સ્વતંત્ર સૈધીની છાપ પાડતું સફેદ રેખાઓનું ચિત્રો ઉપરનું આલેખન નોંધવાનું છે. લયવાદી, વિવિધ ભૌમિતિક તેમ જ નિર્મધ પ્રવાહો વહેતી ગદ્યસદૃશ ભાવે આલેખેલી એ રેખાઓ ધડીમાં ફોંલુકાય. તે ધડીમાં પુષ્ટ થતી ચિત્રને કંઈક ચિચિત્ત જાકાલ આપે છે. આ રેખાઓનાં મૂળ, પૂર્વે તેઓ ભૂમિઅલંકરણો-‘આલ્પના’ કરતાં તેમાં જોઈ શકાય છે, તે સિવલ ભગતમૂલ્ય કળા પરના કોશલે, તેમને આમ તે કળાનો દિનિયોગ આ માધ્યમમાં કરવા પ્રેર્યા હોય તેનું પણ બને. આ રેખાઓ તે તે આગમાં મૂળ ચિત્ર ફલક-નેનાસની તેટલી જગ્યાને રચ્યા વિનાની કેવળ ખાલી (બ્લેક) રાખીને તેમણે આલેખી છે તે પ્રયોગ નોંધવાનું છે, ચિત્રો કરતી વખતે, જ્વરિમુદ્દન વાલસંગીન સાંકળનાં સાંકળનાં તેઓ ચિત્રકૃતિઓ સર્જે છે. એ દ્વારા અમૂર્ત, કેવળ શ્રાવ્ય સ્થાને, આમ રેખાઓ દ્વારા દશ સ્વરૂપ આપવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે, એમ તેમનું કહેવું છે. આ પ્રયોગ અને કથન કેટલે અંશે સ્વીકાર્ય જણવા તે ચર્ચાસ્પદ મુદ્દો છે. છતાં આ આખીય સેલો પ્રયોગશીલ હોવાને કારણે તેમાં વધી ઉઠાવવા જેવું કશું રહેતું નથી.

[પા. ૮૮ થી આગળ]

આપે; તથા ચરિત્રિય પુરસ્કાર આપી શકે—તેનું પણ જાણવું જોઈએ. આ વિશાળીય વિશેષજ્ઞ જૂથનાં એક પ્રતિનિધિએ તે તે વિશાળીય આભેયક સમિતિનું સદસ્યની ધારણે સંચાલન કરવાનું પણ રહે જ. પરંતુ, સાચવવાનું એટલું જ કે, તેનો નિર્ણય આખરી નિર્ણય ન હોય, આખી સમિતિનો જ એ અધિકાર ગણાય.

અમને લાગે છે કે સક્રિય રાજકારણ આદિ યુગોની જેમ, સાહિત્ય-અભ્યાસ ક્ષેત્રે પણ સંકેચિત્તના અદ્યત્તમિષ્ટા અને, જૂથવાજના પૂર્વકદો સારા પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે. રસ્તો ભિન્ન-પ્રકારના પાંદડા અભ્યાસનિષ્ઠ જૂથોની સદ્ધિવારી-સદસ્યોની પ્રતિતિઓના વિસ્તારથી નીહળી શકે.

—લો. ગાંધી

ચિત્રકૃતિઓને એમણે આપેલાં નામ અને તે કૃતિ બંને વચ્ચે દરહંમેસ મેળ ખાતો હોય તેનું જણાતું નથી. અસત્તા ચિત્રોનાં નામ પણ ચિત્રકૃતિઓ જેટલાં જ સક્રિય હોઈ શકે. તેમ છતાં પ્રીમિયલ ફોરેસ્ટ, સિંધુ ફોલમસ, એકઅસોજન, ફાયર ફોર્સ, મેલડી મૂરમેટ વગેરે ચિત્રોમાં તે તે કૃતિઓનાં અકૃતિ (ફોર્મ) અને અંતસ્તર (કન્ટેન્ટ) જાન્યેમાં એક વાકચના જણાતી હતી. કાળા ધૈરા રંગોની વચમાંથી ફૂટતી, લપકારા લેતી લાલ-કેસરી અખરરંગોની જાળાઓ જોતાં તેની ધૈરા અસર પ્રેક્ષક તરફ જ અનુભવે, તો બીજે પક્ષે કેટલાંક ચિત્રોમાં એકચીત્ર પર આકંઠભરૂ કરતા, કેટલાંકમાં પરસ્પર જાળી જતા, તો કયાંક સ્વતંત્ર ભક્તિતર જાળી રાખતા રંગો તેમ જ અન્યત્ર

વિસંવાદ પ્રગટાવતા રંગોનાં આલેખનો કોઈ પ્રકારની નિશાન છાપ કે અસર જન્માવતાં નહોતાં. કેટલીક કૃતિઓ તો સહસ્ત્રોને પણ નમણી લાગે તેવી હતી જે આ પ્રદર્શમાં રજૂ ન કરવામાં આવી હોત તો પણ ચાલત આ બધું જોતાં એક વાત રપટ જણાતી હતી. કે કલાકારને કશું અભિવ્યક્તિની મધ્યમણુ બોગવરી પડે છે. અવગત, તેઓ જે. જે. રૂઝ જોઈ આર્ટસમાં શિક્ષણ લેતાં હતાં ત્યારની અભ્યાસપ્રણાલી કૃતિઓ અને ત્યારબાદ વડોદરા યુનિવર્સિટીની ફેકલ્ટી જોઈ કાર્બન આર્ટસ કોલેજમાં થોડો વખત તેમણે ફેસા અભ્યાસ પછીની આ કૃતિઓ તેમણે સાધેલી પ્રતિ અને તેઓ જીવવા માટે તે અને ચોતાની કહી ચકાવ તેવી આગવી શૈલી માટેના સતત પરિશ્રમની ઘોતક ચણી નોઈએ.

૨ : લઘુચિત્રોમાં વિરલ પ્રદર્શન

અન્યિયમમાં નવા ખૂલેલા 'મફ્ટી પરપઝ' હોલમાં સર કાચવજી જહાંગીરના અંગત સંગ્રહમાંના 'મીની-એચર પેઇન્ટિંગ્સ' લઘુ ચિત્રચિત્રોનું સુંદર પ્રદર્શન પૂરા એક મહિના સગી માર્ચ માસમાં ચોળખું હતું આ સંગ્રહ દારા કેટલાક વિરલ ચિત્રો જાહેર જનતા સમક્ષ પહેલીવાર જ રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રખર કલા વિલેયક શ્રી આનન્દ કુમારવાગીએ ભારતીય લઘુચિત્રો પરત્વે તેમનાં વિદ્વાસભર લખાણો દારા 'આનંદેશુ' ત્યારથી મીનીને તે રાષ્ટ્રીય લખિતકલા અકાદમીએ પ્રગટ ફેસા તદ્વિષયક લખાણો, નખેદાર બદ્ધમૂલ્ય સચિત્ર પુસ્તકો અને તે ચિત્રોની મુલકામી પર્યેષણ, રસારવાદ વગેરેને કારણે આ પ્રકારનાં ચિત્રો ચિત્રકલાના કનિ-દાસમાં મહત્વનાં તત્ત્વ (પીરીઅડ) દર્શિવાન રવાએક કૃતિઓ તરીકે સર્વત્ર માન્ય થયાં છે રાજપુત, મુઘલ, મેવાડી, દખ્ખણી (ઉકન) છત્તાદિ કલોના આ ચિત્રો તેમાંના વર્ણવિષય, નિરૂપણ, સરિધાન અને રંગોની મોહકતા ઉપરાંત સફાઈદાર કામ માટે અત્યંત નોંધપાત્ર ચિત્રો છે. કેટલાંક આનામી કલાકારોએ આલેખેલાં પરંપરાગત આ ચિત્રોમાં પ્રસંગોનું ઝલુ માવજતમધુ આલેખન રંગાવટની વિશિષ્ટતાને કારણે ચિત્રરમરણીય બની રહે છે. પૂર્વે રાજ્યાશ્રયને કારણે

આ લઘુચિત્રોની કળા વિકાસ પામી હતી. જે ખંત, ધીરજ અને સ્વસ્થતાપૂર્વક અનેક કલાકારોએ પ્રાણ પૂરીને આ ચિત્રો આલેખ્યાં છે, તે જોતાં તેમાંની કોણલ, કસન અને દયોદી માન ખૂણે તેવાં છે.

આ ચિત્રોનાં જે રપટ વિભાગો નજર ચડે છે. એક તો, તસ્વીર ચિત્રો (પોર્ટ્રેટ), અને બીજા પ્રમુખ-નિરૂપણનાં ચિત્રો. તેમાંય રાજપુત અને મુઘલ કલમનાં ચિત્રો તેમાંના સુષુ (સોફીસ્ટીકેટડ) આલેખનોને કાળે કમનીય બન્યાં છે. કલાકારોએ તેમાં નાજુકાઈને બહુ કુશળતાપૂર્વક બહેવારી છે. 'દખ્ખણી કલમનાં અને મેવાડ કલમનાં ચિત્રોમાં કંઈક અરી એ સફાઈ જોણી છે તો બીજે પક્ષે એ ચિત્રોમાં પશ્ચાદ્જૂનાં રંગોમાં કાલ રંગનો વિનિયોગ અત્યંત આકર્ષકપણે કરેલો જોવા મળે છે. કથાપ્રસંગ નિરૂપતાં ચિત્રોમાં કુણની પાલ-કીસાનાં ચિત્રોમાં, જોખીએને ત્યાં માખણચોરી કરતાં, જોખીએ ને હાથે પકડાઈ વડ ખાતાં, તે કથારેક માય દોહવાને બદલે બળદતી પાછળ સંતાઈ જતાં કુણ વગેરે ચિત્રોમાં રમુજનાં તેમજ મધુતાના અંશો ચિત્રકારોએ ખૂબી પૂર્વક આલેખ્યાં છે. 'રાગમાલા' નાં ચિત્રો તે તે રંગની વિશિષ્ટતાના દર્શવેપ સમાં છે. ન્યારે પ્રાણી-ચિત્રણમાં પણ કુંજર (હાથી), નદી (બળદ), હરણો, પખીઓ વગેરેનાં તાદરૂપ તેમજ સૈજવ જણાતાં મુલામમ ચિત્રો અત્યંત મનહર છે, પ્રદર્શનમાં આ ઉપરાંત મધિાર, ચોલ ઈલાદિ રંગીનાં ધાતુના તેમ જ પરંધરનાં કિરપો પણ રજૂ થયાં હતાં, જેની પસંદગી અને ગેલવણી બન્ને સ્તત્વ હતાં.

આ સંગ્રહ જાહેરમાં પ્રદર્શનાયે રજૂ કરવા બદલ સર કાચવજી જહાંગીરને ધન્યવાદ ધો છે. અગાઉ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું તદ્વસાર, હવે આ ચિત્રોનું સચિત વરણ કરતું 'કેટલોગ' (પાદી) વેળાસર તદ્વિષ્ શ્રી મોતીચન્દ પ્રગટ કરશે તો, નિઃસંક પ્રસ્ટિત ચિત્રોનાં અભ્યાસ માટે ચિત્રકારો સારુ એ એક મહત્વનું ઉપકારક કાર્ય લખાશે.

૩ : માટી કામની સુંદર કલા

પશ્ચિમના દેશોમાં કલાએકે યથોગ અને યતા રહેતા અવનવા પ્રયોગો એટલા તો બ્યાપક અને પરિવર્ત-

નથી હોય છે કે તેનો પ્રભાવ અન્ય પરમા વિના રહેતો નથી. કલાપ્રકાર માનવ આ સાર્વજનીન (યુનિવર્સલ) તરત ઉદ્ભવેલીય છે. મધે સપ્તાહે તાત્રમહાલ હોટલમાં આવેલ રૂપા આર્ટ જોયેરીમાં શ્રીમતિ વિષ્ણુ સંધવીનું 'સેરેમિક્સ' માટી-પાત્રોનું કલા પ્રદર્શન યોગ્ય હતું આ ક્ષેત્રે શ્રીમતિ પ્રમીલા પંડિત તેમ જ તામ્રેતરમાં ભારત ખાતે પ્રવાસે આવી મધેલાં અમેરિકન કલ્પત્રી બીએટ્રીસ વુડનાં માટીનાં પાત્રોનાં પ્રદર્શન પણ અગાઉ યોગ્ય મધ્ય છે. શ્રીમતિ સંધવીએ આ કલાની સાધના સંકલનમાં મેરીએન હેર્ષલના માર્ગદર્શન હેઠળ કરી છે. ત્યાર પછી દક્ષિણમાં કેમન પરચુઆમાં તેઓએ વિશેષ તાલીમ લીધી. ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે દક્ષિણ ભારત પાછા ફર્યા બાદ શ્રીમતિ સંધવીએ સ્વતંત્ર સ્ટુડિયો તૈયાર કર્યો. ઇંદોલ્ટ્રીક કાઠી જામી ક્યાં પછી પાત્રો તૈયાર કરવાનું સુખ થતાં તેમણે એ દિશામાં અવનવા પ્રયોગો કર્યા છે. આપણે ત્યાં આ કલાપ્રકાર પરંપરાગત ઘાટનાં માટી પાત્રો પૂરતો જ મર્યાદિત રહ્યો છે. વડોદરા યુનિવર્સિટીની ફેકલ્ટી ઓફ ફાર્શન આર્ટ્સમાં આ વિષય શીખવવામાં આવે છે, તેમજ ત્યાં કાઠી અને અન્ય અઘન સાધન-સમ્પદો પણ ઉપલબ્ધ છે. છતાં આ ક્ષેત્રે પરદેશ જઈ આવેલા કલાકારો સિવાય બીજા સ્થાનિક કલાકારોએ ખાસ મહત્વનું અપાંચુ હાવું નથી.

રકાબીઓ, વાસકા, કુલદાનીઓ, ઘડા, ખાસા અને બીજા ધરમધ્ય વપરાશનાં વાસણોના આ પ્રદર્શનમાં શ્રીમતિ સંધવીએ તે પાત્રોના ઉપયોગના (ફંક્શનલ) ગુણને પણ લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રયોગની અમર્યાદ અતિ-સવતા ટાળી છે. તે પાત્રો પરનું અનંકરણ પણ પડતું ભારે ન હોવાથી તેના સૌંદર્યથી પણ યોગ્ય કાલવ પ્રાપ્ત છે. અસજત, આ જોતાં તેમના પરદેશી કેળવણીની છાપ જોડે છે. પરંતુ એને આ કલા દસ્તાવેજ કરવાની પ્રામાણિકતાનું સ્વચ્છ અણતું જોઈએ સાધનો અને-મેટી ઇંદોલ્ટ્રીક કાઠી જોને અલાભે મોટાં પાત્રો તેઓ આ પ્રદર્શનમાં રજૂ કરી ચકાસી નથી. એ દિશામાં તેમની કલા કેટલી વિકાસ-ગુણ જનશે તેનો અંદાજ હાલને તબક્કે કાઠી ચકાવ નહીં. છતાં કલાકારની

બકિતગત સિદ્ધતા આ પાત્રોમાં અછતી રહેતી નથી. આ પાત્રો સાદાં અને કેટલાક તો પરંપરાગત-ઘાટ-ધૂંટનાળાં પણ છે. પરંતુ તેમનાં પરની ચમક (ગ્લેઝ), આકારવિવિધ અને તેની જોડે વપરાશના ગુણનો સમન્વય નોંધપાત્ર છે. આ માધ્યમમાં આગળ ઉપર તેઓ જરૂરી સાધનો મળતાં ઉચિત પ્રયોગો કરીને પ્રગતિ સાધી ચકાશે તે નિઃશંક છે.

૪ : આચારપદ પ્રતિભાનો પરિચય

ચિત્રકળામાં આસ્વાદ્ય વસ્તુ કેવળ ચિત્ર-વિષય ન રહેતાં, કલાકારે કરેલું તેનું ચિત્રણમ નિરૂપણ, ચિત્રની રીતિ (ટેકનીક), રંગોનો વિનિયોગ અને 'ચિત્ર'ની કલાકૃતિ તરીકેની એક સમજ છાપ કૃતિના આસ્વાદ્ય માટેનાં સામગ્રી-તત્ત્વો કરે છે. આધુનિક કલાના સત્ત્વ જલ્દાતા રહેતા પ્રવાહમાં પ્રત્યેક કલાકાર પોતા અનુભવો સવેદનાઓ અથવા કલાકારના ચિત્તે કીમતી બીજ, વસ્તુ, વિષય કે અનુભવની છાપ, તે ચિત્રકૃતિ દ્વારા રજૂ કરવા મધ્ય છે. ત્યારે તેની નિજ કહી શકાય તેવી સ્વતંત્ર સૈધીનું મહત્ત્વ સવિશેષ હોય છે. બીજાંદળ, સ્વેચ્છાએ દોરેલાં ચિત્રો અથવા જેમાં કલાકારની 'બકિતતા' પ્રગટ ન થતી હોય તેવી કૃતિઓ આસ્વાદ્ય માટે જિણી જાનરે તે સહજ છે. આધુનિક ચિત્રકલામાં મોડર્ન આર્ટમાં-નિરૂપણ, ટેકનીક વગેરેના જેટલા પ્રયોગો થાય છે તેટલા બ્યાપક પ્રયોગો અન્ય લલિતકલા પ્રકારોમાં નજરે ચડતા નથી. મધ્યે મદિને યોગ્યગમેલ શ્રીમતિ અરૂણા પુરાદિનાં ચિત્રોના પ્રદર્શન પછી તે ક્ષેત્રે કે જ્યેતિ સાદનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન મધ્યે સમાહે જઈએ તો આર્ટ જોયેરીમાં યોગ્ય મધ્ય આ આચારપદ કલાકારની કૃત્તે ઉર કૃતિઓ પ્રદર્શનમાં રજૂ થઈ હતી. તે જોતાં એમની નિજ સૈધીની અભિવ્યક્તિના પ્રયોગની નોંધ લેવી જોઈએ.

કે જ્યોતિ સાદનાં આ ચિત્રો જોતાં આ અગાઉ પ્રતિ વર્ષ યોગ્યનાં જરૂરનાં કલાકારોના ચિત્રોનું સમરણ થાય છે. એન્જુએટ થયા પછી જે જે સફલ એક આર્ટમાં ચિત્ર કળામાં કીધેલાં લઈ, જાણીના પ્રમુખ કલાકાર અને વડોદરા યુનિવર્સિટીની ફેકલ્ટી

એન્ડ ફાઇન આર્ટ્સના ડીન શ્રી બેન્દ્રેની દોરણી હેઠળી કે. જ્યોતિ શાહે ચિત્રકળાનું શિક્ષણ લીધું છે સૌ પ્રથમ શકર-આયોજિત માસ-ચિત્ર સ્પર્ધામાં પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થતાં આ વિદ્યાર્થી તેઓ હીડા રસ લઈ વિશ્વસ સાધતાં ગર્ભ 'ગ્રેસાસ્ટ્ર'ના કલાકારોએ આધુનિક ચિત્રકલાના ક્ષેત્રે આંતરરાષ્ટ્રીય ઈનામો પ્રાપ્ત કરીને નામ કાઢ્યું છે ત્ર જ્યોતિ શાહનાં ચિત્રોમાં તે 'યુપ'નાં અન્ય કેટલાંક સંજ્ઞાનાં ચિત્રોની અસર જણાય છે પરંતુ તે ટાળીને પોતાની સ્વતંત્ર શૈલી કેળવવાનો તેમનો પ્રયત્ન સફળ નીવડ્યો છે

એમનાં ચિત્રોમાં વાતાવરણની જમાવટ, રૈખિક (લીનીઅર) પ્રયોગો (ચિત્રમાં પાત્રોનું રૈખા દ્વારા વિશિષ્ટ આલેખન) અને રંગોનો ઉપયોગ ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. તેમનાં ચિત્રો 'અર્ચ' 'એન્ટ્રેક્ટ' નથી પણ આકૃતિપ્રધાન ચિત્રો છે એક્સપ્રેશનિસ્ટિક આ ચિત્રોમાં પાત્રોની સાદૃશ્ય નહિ નથી તેમનાં પાત્રો પાનળી જોયાં અને ચિત્રકૃતને બરી હોતાં, કઈક અશૈ અશ્વિયાળાં છે ચિત્રમાં તેમની રૈખિક રચનાની સમસ્યાઓ કલાકારે સફળતાપૂર્વક હલ કરી છે. વળી પાત્રોનાં આંતરખંડો શરીરરચના અને બિન્નતા પણ છે 'ફેસ્ટીવ કોલેક'માં (હિસ્ટરીમાં ટોળાં) પરસ્પર બળી જતાં અને છતાં ઝીંખા જણાતાં ગળે રંગના વિનિ-યોગથી ચિત્ર-ત્રિપથ આસ્વાદ્ય બન્યો છે 'ધી બેન્ડઝીંગ'

સર્તમાં એમની સ્વતંત્ર શૈલીની સ્પષ્ટ છાપ બેઠે છે, તેમાં ય લાલ રંગનો અસરકાર ઉપયોગ ખૂબ કુશળતા પૂર્વક તેમણે કર્યો છે તેજ રીતે બોજો વહી જતા બે પાત્રોવાળું, કાગારમથી ચિત્રના પોણાભાગના ફલકને બરી હતું ચિત્ર ધણી સફળ કૃતિ બન્યું છે ચિત્રના નીચેના ભાગમાંનો પીળે રંગ, પાત્રોનું આલેખન અને ચિત્રની રચના તેમજ કાળાંકિમાંગ પશ્ચદ્મ ધ્યાન ખેંચે છે

'ધી જોરન્જ ફેસ્ટ', 'બેર કામ પ્રીવેન્સ' 'નાઈટ ડીસ-ડસ', 'વીન્ટર મોર્ન' વગેરે ચિત્રોમાં વાતાવરણની રંગદ્વારા આગવી જમાવટ એમણે કરી છે. એન્ટ્રેક્ટ ચિત્રોમાં અવકાશમાં વિવિધ ભૌમિતિક આકૃતિ દ્વારા સંયોજન રચી તેમની સુમર્યાઓ (પ્રોબ્લેમ્સ) ઉકેલવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે પરંતુ તે ચિત્રકૃતક પર કોઈ ચોક્કસ સમસ્યાઓએ અસરકારક જણાતાં નથી એટલે તે નિરૂપણ આધુનિક-પ્રધાન પાત્રોવાળાં ચિત્રો જેટલું સ્પષ્ટ જણાયું નથી છતાં સમગ્રપણે જોતાં રંગ પરતેની સૂઝ, ચિત્રકૃતક પર કલાકારે રજૂ કરવા ધારેલા પ્રશ્નો, સમસ્યાઓ અને તેનાં સંયોજનો આ સમગ્ર કલાકારની કૃતિઓને ધ્યાન-પાત્ર હોય છે, કારણ અભિવ્યક્તિની મધ્યમણુ અનુભવવા છતાં આ કલાકારે પ્રયોગશીલ રહીને કર્તાઈ બીરુતા દાખવી નથી

['સુકાની' સાપ્તાહિકના સૌજન્યથી]

સાહાર સ્વીકાર

કુચાલ સહાયગણભ

(નવસંકથા)

લે સારંગ બારોટ

૩

આમસંકથા

(મૂળ ૪ ભાગની નવસંકથાનો સંકેપ)

મૂળ લેખક રમણલાલ વ દેસાઈ

૩ ૫=૦૦

આમતીધાર

(જીવન પરિચયો-પ્રસંગો)

લે : ઈશ્વર પેટનીકર

૩ ૫=૦૦

સંસાર માધુરી

(સાંસારિક સમસ્યાઓ-પટના-વિવરણ)

લે : લાલુચંદ મહેતા

૩ ૫=૦૦

અમલકા સિંકન

(જીવન અને વિચાર)

મૂળ લે પોલ, એમ એમન

અનુ : બેચોતીન્દ દ દવે

૩ ૧=૦૦

જેરામ પટેલનાં ચિત્રો | શુ. મા. શેખ

૧૯૫૭ માં જ્યારે જેરામ પટેલને લલિતકલા માટેની પુરસ્કાર મળ્યો - તે દાળનાં, અને દાલ ખેં-મહિનામાં દિલ્હીના કુનીક આર્ટ્સેન્ટરમાં એમણે જેલ પ્રદર્શનનાં ચિત્રો જોનાં લાગે છે કે એમણે ક્ષીરવરચતા પૂર્વક ર્ષનિર્મિતિના પ્રયોગ કર્યા છે. તોજે વિદના ઉદ્ધારણ જેવા એ ચિત્રોમાં ૫ એમણે ભૂષી, ચોક્કસ, ભૌમિતિક અને ઊભી રેખાઓ દ્વારા મજા આપા આપા સોનેરી - પીળા રંગો દ્વારા જે રૂપાંતરણ છે, તેથી વિવેકવિશેષને રસ યોગાળી માધ્યમ જેવી તીવ્ર સવેદનાનું આમણું તરત ઉમેરું છે. તાપણે ત્યાં ધણા ચિત્રકારો જેવા જૂના વિષયો ધર્મને સિત્તે કંરતઃ હતા અને હજી કરે છે, પરંતુ તોટા ભાગના, કયા વસ્તુને શ્રદ્ધાપૂર્વક રજુ કરવાની મોદક સુગમમાંથી હટકી શક્યા નથી જે લોકોએ ખરાબ આડ રસને જઈ નવી શૈલી, જદતિએ ચીતરવાનો

પ્રયત્ન કર્યો અને ત્યારે તો ક્રાંતિકારી પણ કહેવાયા, તેઓ પણ અત્યારે તો એવી શૈલીઓના દાસ થઈ ગયા છે અને જનનું અનુકરણ કરવામાંથી ઊંચા આવના નથી. જેરામ પટેલે આમ ઉદ્ધારણ - ચિત્રોથી કાઢી કરીને ધીમે ધીમે અમૂર્ત ચિત્રો તરફ પ્રયાન કર્યું છે. ૧૯૫૭ માં જ પુરોષ જતાં પહેલાં કહેલ ચિત્રોમાં ભડી-કાળી રેખાઓની સંયોજનાઓ, જે કે જૂનાં ચિત્રોની મુદ્દનાથી વિરુદ્ધ, રંગનાં ઘેરા રંગનાં ચોક્કસ તેમજ અવલંબના અનવધા વિચારનથી ખ્યાન જેથી તેથી હતી લડનમાં જો કે અભ્યાસ કરવા મળેલા ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ડિઝાઈનનો, પરંતુ ત્યાં પણ એમણે ચિત્રો કરવાનું છોડ્યું નહોતું એ વખતનાં એમનાં અભિપ્રાયનાં મનુષ્યમુખની રેખાઓને એમણે સ્થાપત્યરૂપે પ્રોત્સાહન દતી એ સુખચિત્રોની ભાવથીવાનું જનન મનુષ્યની માનવનું દર્શન કરાવતું હતું. અંદરથી રહી, રહીને,

વિશ્વશાંતિ પરિષદનું નિવેદન

જીવનમાં લગભગ બધાં ક્ષેત્રે વ્યક્તિ અને સમાજ એક મહાન કટોકટી-માંથી પસાર થઈ રહ્યાં છે. પોતાની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે કાં તો તેઓ હિંસક ઉપાયો તરફ ઘસડાય છે અથવા તો નિરાશ થઈ બેસી જાય છે.

આજની આપણી દુનિયા ભૂખી દુનિયા છે—જીવનની સામાન્ય આવશ્યકતાઓની ભૂખી, સ્વતંત્રતા ન્યાય અને માનવીય પ્રતિષ્ઠાની ભૂખી, સમન્વય અને શાંતિની ભૂખી !

અને આ દુનિયા પાસે આ બધી ભૂખોને પુરાવવાનાં ભરપૂર સાધનો પણ છે. આપણી પાસે પૂરતાં ભૌતિક સાધન છે ને કૌશલ પણ છે. સ્વતંત્રતાનાં વાસ્તવિક અર્થની ઉત્તરોત્તર વિકસતી અનુભૂતિ પણ છે, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક વારસો પણ છે, આ બધાંની મદદથી આપણે શુભામી, ગરીબી, અને યુદ્ધથી છુટકારો પામી શકીએ.

પરંતુ દુર્ભાગ્ય એ વાતનું છે કે આપણી દષ્ટિ પુણી માન્યતાઓથી નિકટ થઈ ગયેલી છે. એને કારણે આજના આયુષ્યમાં દુનિયાનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે એને આપણે જોઈ શકતા નથી. વ્યક્તિ, સરકાર અને સમાજ સૌ પોતે જ સરજેલી પરંપરાઓ, સિદ્ધાન્ત અને હિંસક સંસ્થાઓની જાળમાં ફસેલાં છે.

સંઘર્ષબુદ્ધિ, રાજનૈતિક દ્વેશશિલ્પ અને નૈતિક પ્રેરણાઃ આ સૌનો તકડો. તો એ છે કે આપણે આ પરિસ્થિતિથી બહાર નીકળીએ. આપણી આ સંસ્કૃતિનું અને કદાચ માનવ જાતિનું રક્ષણ આ બધોના ઉત્ક્રેષ્ઠ ઉપર જ નિર્ભર છે. માનવીએ આ હયાત તરીકા અને સાધનોને સ્થાને ધીજ વિકલ્પો શોધવા જ રહ્યા; અને નવા પ્રયોગો કરવાની તૈયારી રાખવી પડશે.

આ વિકલ્પ અહિંસા છે. અમારી દૃઢ માન્યતા છે કે માનવજાતિને એની હાલની શુભામીમાંથી મુક્ત કરવાનો અને મનુષ્યનાં મન અને શક્તિઓને સર્જનાત્મક કાર્યો માટે મુક્ત કરવાનો આજે માર્ગ છે.

વિશ્વકુર્બુખની બાવના યુદ્ધનું સ્થાન લઈ શકે છે. સ્વતંત્રતા અને સમાનતા સામાન્યવાદ અને ધીબ પ્રકારના અન્યાયોનું સ્થાન લઈ શકે છે

માનવીની પ્રતિષ્ઠા એનાં અપમાન અને વિનાશનું સ્થાન લઈ શકે છે.

અહિંસા આ ઉદ્દેશોને પૂર્ણ કરવાનો માર્ગ છે. એ જાણવા છતાં કે એને માટે ગાઢ ચિંતન, પ્રયોગ, પરિશ્રમ, અધ્યયન અને સમર્પણ આવશ્યક છે, એને આ માર્ગ પર ચાલવાનો સંકલ્પ કરીએ છીએ અને દુનિયાના તમામ મુદ્દાનાં નિવાસીઓને આ સાહસમાં શામેલ થવા આહ્વાન કરીએ છીએ.

વિશ્વ — માનવ

માનવોનાં ચરણની પૂજા માત્ર નહીં, અંખનું દુઃખાચાર

એ-જૂન ૧૯૬૨

૪૫

સંપાદક : લોગીલાલ ગાંધી

વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ હ્રદય રૂ. ૨

ચેતન પ્રકાશન શૃલ પ્રાઇવેટ લિ. રામજી મંદિર પોળ વડોદરા

કુમારી દક્ષા અને શ્રીમતી સુવર્ણા

કુમારી ચામિની કૃષ્ણમૂર્તિ
[કુમાર કાર્તિક સિંઠ વધા સુનીલ કોહરીના સોળન્વયી]

નવાં પ્રકાશનો

આસ્વાદ

સુરેશ જોષી

ગુજરાતની ભૂતી-નદી પેદીના પચ્ચીસ પ્રથમ પકિતના કવિઓની એક એક કવિતાનો શુદ્ધ સૌંદર્યલક્ષી આસ્વાદ કાવતું સર્વપ્રથમ પ્રકાશન રૂ. ૩-૦૦

લાલ કરેણી

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

અનુ : અંદકાંત ક. બટ

વર્તમાન યુગની મુવલ્યુલાસાની બીજાતા અને માનવ હૃદયની નાજુક કળી વચ્ચેનો કોર સંભાષ આલેખતું વિરૂપ નાટક

[શ્રી. મુંદરમ્ના આશુખ સાથે] રૂ. ૨-૦૦

રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા

લોગીલાલ ગાંધી

આપણા દેશની અતિ મંબીર સમસ્યા હિપર રાજકારણ, અર્થકારણ, ભાષા, શિક્ષણ, સરકાર અને કૃતિહાસની દૃષ્ટિએ અભ્યાસી નિરૂપણ રૂ. ૧-૦૦

નવી નવલિકા

નવીન શેખી અને પ્રતિભાવાળી વિદેશી પંદર વાર્તાઓનો સંપૂર્ણ (સંપાદક : શ્રી સુરેશ જોષીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે) પૃ. ૨૧૦ રૂ. ૩-૫૦

ધીરે વહે છે દોન

શૈલોભાવની અદ્ભુત દ્રવ્યને કાંતિ, કાંતિ, મુદ્ધ અને આંતરવિરુદ્ધની નવલકથા

અંશ ૧-૨-૩ રૂ. ૧૬-૦૦

કરોળિયાનું બળુ

રૂઝન પોલ સારફત નાટકનું રૂપાંતર) રૂ. ૧-૦૦

નિખ્યામણા મારો દેશ [સચિત્ર ભારત પ્રવાસ]

રમણલાલ સોની

ભારતનાં નગરો, તીર્થ ધામો, નદીઓ, જલબધો, સાગરમાનનો, પ્રાચીન દેવાલીઓ, ભૌતિકશાસ્ત્ર, સંતસમાધિઓ, કૃષિ, વાણિજ્ય, આદિનો પરિચય રૂ. ૩-૦૦

ગુર્જર-કાવ્ય-શ્રેણી

હાપ્રસ્ફુલ્લના શિક્ષકો, વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસવાંચકોએ માર્ગદર્શક ગુર્જર-કાવ્ય-શ્રેણીનાં પહેલાં બે પુસ્તક :

દયારામ

સંપાદક-આલોચક : ભોગીલાલ સડિસરા

(પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર-વડોદરાના નિયામક)

શામળ

સંપાદક-આલોચક : રણજીત પટેલ 'અનામી'

(મ સ યુનિવર્સિટી : ગુજરાતીના રીડર)

* મૂળ કાવ્ય-કૃતિઓમાંથી સંકલન

* મૂળ કવિની સૃષ્ટિનો પરિચયાત્મક લેખ પૃષ્ઠ ૧૨૮ દરેક રૂ. ૨-૫૦

સરળ યોધક વાર્તાવલી

રમણલાલ સોની લિખિત

સમસ્યાઓનાં ભાતી (ત્રણ વાર્તા) ૧-૨૫

ખવાડીને ખાવું

જવાડીને જાવડું (ત્રણ વાર્તા) ૧-૨૫

બાલમંદિરનાં નાટકો

ગુજરાતીમાં જેની ખેલ સાલવી હતી તેવાં ૯ નાટકો રૂ. ૧-૫૦

તોલસંતોષ સરળ કથામાળા

મંચુ મોચી (રમણલાલ સોની) રૂ. ૧-૦૦

તપ્તો બાળે ધર ,, રૂ. ૦-૭૫

સંખલનાં કોતરેશમાં

માનવતાનું અશુભ

લે : મુલદા ગાંધી

મધ્યપ્રદેશના બાગી લૂટારાઓમાં વિનોબાએ

જગાડેલી માનવ-જ્યોતનું બચાવ

[રવિશંકર મહાવાલે 'મહીના કોતરેશ'માં

'જગાડેલી જ્યોત'ની પૂરવણી સાથે] રૂ. ૧-૨૫

[આ શ્રેણીમાં : 'આપણા યુગનો અભ્યાસ']

જેને કેન્દ્ર સરકારે પારિતોષિક અપાતું છે

[સર્વનારી અણુબોમ્બની યોગદાવનારી કહાણી]

વિશ્વમાનવ [દ્વૈભાસિક]

[વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ શિ. ૧૮ * છૂટક ચાલુ અંક રૂ. ૨ * વિશેષાકોની છૂટક કિંમત કંઠ મુળ્ય]
સપાદક : ભોળીલાલ ગાંધી * [પૂઠાનું ચિત્રાલેખન • નગેરા પિંગળે]

પ્રકાશક ભોળીલાલ ગાંધી ચેલન પ્રકાશન ગ્રુહ પ્રાઈવેટ લિ., રામજીમ દિર પોળ • સરકારી છાપખાના સામે-વડોદરા [ફાન ૪૯૫૦]
મુદ્રક : જ્યોતિ દલાલ વસતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ યેલાભાઈની વાઘી, ધીર્ગદા રોડ, અમદાવાદ.

પત્ર અને સહવિચાર [૩] વાંચવા જેવા પુસ્તકો : ૫૧-માનવ અને માનવ

પહેલું પાત્ર

કવિનો વિશ્લેષાધિકાર [૬] વિનિયમ ફાકનર

કવિતા

૪ કવિતા [૭] રાજેન્દ્ર શાહ,

લેખો

આ માણસ ઈશ્વર જેવો છે (સાહિત્યિક [૯] મેક્સિમ ગોર્કી (સુલકા ગાંધી)
સંસ્મરણ)

વિદ્યાનર્તા બે પાસાં (વિદ્યાન) [૧૯] સર જર્જેન્ પેન્નેટ થોમ્સન (ડો મધુકર શાહ)

ઈસીનો પ્રવાસ [૩૬] પશુપત તલા

મરુતિ ને પડમા [૪૦] યુ મહિષા, અ. ધક્કલક, ભો. ગાંધી

[અપદાને અંગલિ, પુરાતત્વનું ગૌરવ, કે
માણેક-પથ્થીસમારક, રાહુલજીની મોઢી,
ઈનામી હરીશાઈ, છુપકવિ મહેનન]

નવનિર્માણ

નવનિર્માણના પથે (પ્રથમ દર્શને)- [૪૯] ભોળીલાલ ગાંધી

હમ બેચેન હૈં

ચહેરા વિનાનો માનવી (આર્થિકશાન) [૬૮] ભો. ગાં. આર્થિકમાન; 'શર્મર', 'વલ્લુર'.

સાંસ્કૃતિક પ્રવાહ

ત્રણ શાસ્ત્રીય યુગો, એક લોકનૃત્ય, નૃત્ય- [૭૭] સુનીલ કોઠારી
નાટિકા, સીતારાવદન

દશ વિદેશ

'મિત્ર' રશિયાઈ વિમાનનો સેદા [૮૧] ભોળીલાલ ગાંધી

કેળે શાંતિદૂતોનું સમેન [૮૯] "

[કુલ પાનાં ૬૪]

પત્રના ઉત્તરમાં- [કેટલીક સરસી શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય-કૃતિઓ]

શ્રી. ગીતા રાયજી (મુંબઈ)-

આપે, 'ઓસામુ ડાઝાઈ' તથા 'સોરેન્સ વાન દર પોસ્ટ' ની વાર્તાઓ ખૂબ સુંદર હોયી એમ જણાવી, અનેની બીજી વાર્તાઓનાં નામ માગ્યાં : તથા બીજી કેટલીક શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓ વિશે પુછાવું છે. ધણે વખતે તેની ચાહી અહીં છાપું છું-પણને ઉપયોગી થવાની આશાએ.

Lawrens Van der Post

- 1 The Heart of the Hunter
- 2 In a Province
- 3 Venture to the Interior
- 4 The Face beside the fire
- 5 Flamingo Feather
- 6 The Dark eye in Africa
- 7 The Lost world of the Kalbari

(‘પેન્ઝિન’માં પણ પ્રાપ્ય)

- 8 The Bar of a Shadow

(વિ. મા. અ. ૪૩ માં પ્રગટ)

[સોરેન્સ વાન દર પોસ્ટ શ્રેષ્ઠાને પ્રવાસ-લેખન ક્યું છે.]

Osamu Dazai

વિ. મા. ૪૨ માં અંકમાં પ્રગટ થયેલી નવલકથા તથા નવલિકા ઉપસંત લેની ‘No Longer Human’ નોમની નવલકથા છે. તેમાં મુખ્ય પાત્ર (સંહાર) પોતાના જીવનનો અંત આત્મહત્યાથી આણે છે; અને આપણે ચાહીથી નાણવા પામીએ છીએ તેમ એકદમ પોતે ચ આત્મહત્યા કરીને જ મારે કુવાનીમાં જીવનનો અંત આણે છે!

(બીજી કેટલીક શ્રેષ્ઠ કૃતિઓની યાદી આ સારે છાપી છે)

Osamu Dazai

The setting Sun 2 = 50

Johan Boyer

The Great Hunger 3 = 00

Gotho

Sufferings of young Werther 2 = 50

Herman Hess

The Prodigy 3 = 00

Siddharth 2 = 00

Kunt Hamsun

Growth of Soil 5 = 00

Pan 2 = 50

Hunger 2 = 50

Laxness

The Happy Warriors 3 = 00

Andre Maurois

Climate of Love 2 = 50

Thomas Mann

Transposed Heads 3 = 50

Dostoevsky

Notes from the Underground 3 = 75

Anais Nin

The Four Chambered heart 4 = 50

Andre Malraux sh.

Man's Estate 3/6

Murdoch Iris

The Bell 3/6

The Sand Castle 3/6

O. P. Snow

The New Man 3/6

The Affairs 4/-

The Conscience of the Rich 3/6

Issac Babel

Collected Stories 3/6

Albert Camus

The Outsider 2/6

The Plague 3/6

William Faulkner

Go down Moses 3/6

Intruder in the Bus 3/6

Requiem for a Nun 3/6

The Wild Palms 3/6

Andre Gide

The Immoralist 2/6

The Vatican Cellars 2/6

Graham Green

Brighton Rock 2/6

Hemingway

A Farewell to Arms 2/6

To Have & Havenot 2/6

Men without Women 2/6

Kafka

Metamorphosis and other Stories 3/6

The Trial 2/6

Musil Robert

Young Torless 2/6

Jean Paul Sartre

The Age of Reason 3/6

Thomas Mann

Budden Brooks 7/6

Death in Venice 3/6

The Holly Sinner 3/6

Arthur Miller

The Misfits 2/6

★

Thurber James

(Cartoonist, Humourist & Satirist)

The Beast in me 3/6

Further Fables of Our Time 2/6

Thurber Carnival 2/6

Thurber Album 3/6

Thurber Country 3/6

Thurber's Dogs 2/6

★

યંત્ર-માનવ અને માનવ

પ્રિય શાશ્વ,

અહવાડિયાં પહેલાં, ભગવાની ગૂંચવણ બરેલી પરિસ્થિતિમાં, ચોક્કસ નિર્ણય આપી શકે એવા અસાધારણ ક્રાન્ધુર-યોગીનાં વાન આપણે કરતા હતા; અને તેની નવી નવી શક્યતાઓ વિષે ય તમે આગળાં ચાંધી હતી. આગાહી પણ એકવાર યોગીક અગ્રગતી માહિતી તમે આપેલી. ત્યારથી યંત્રશક્તિ અને માનવીની યેનના ક્ષતિ વચ્ચેના સંબંધની કેટલીક મૂળભૂત સમસ્યા માત્ર મનમાં, નવા સંદર્ભમાં, ઉદ્ભવોદ્ભવ જગતી રહી હતી. ત્યાર બાદ, કવિતાનું સમ્રાજ્ય પણ કરી શકે તેવા યંત્રના સંશોધનની વાત વાંચી.

આ બધા સંશોધનો અંગેની વ્યવસ્થિત માહિતી તમે મને આપવાના છે જ, મને એમાં રસ છે; પરંતુ મૂળભૂત સમસ્યા અંગે જે શોધક પ્રદા 'સહવિચાર' માટે સૂઝે છે તે તો લખી જ નાખું :

એ વાત તો સિદ્ધ થયેલી છે કે, માણસ પોતે ચોક્કસાઈ પૂર્વક જે નથી કરી શકતો તેનું ધણું યંત્ર કરી શકે છે. અકિશ્વશક્તિ, મજિનશક્તિ, ફોટોગ્રાફી, સંદેશા અને વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓ વગેરેમાં તો આવાં યંત્રોનો ઉપયોગ ખુબ જ કુશળતાપૂર્વક વર્ષો થયાં થઈ જ રહી છે. પરંતુ એથી ય આગળ વધી, માણસને પુરતક વાંચી સંભળાવે અને તેનો સાર કહી બધાં (૧) તેવાં યંત્રો વિષે મ સંભળવા મળે છે અને તમે કહો છો તેમ, માણસ યંત્રની અંદર પોતાના મગજના જેવી સ્ફુર્તિવિષ્ટ-તણ્ણિની રચના કરે, અને અતેકવિધ બાદબાકી સરવાળા-ચુલ્લકારના ક્રમય- (permutation-combination)ની શક્યતાવાળી યોજના કરે તો, જટિલ સમસ્યાઓના ગણોમાં પણ આપી શકે. આ જવાબો 'શુદ્ધિશાળી' અને 'ચોક્કસ' પણ હોઈ શકે.

પરંતુ આનો અર્થ એ કે માણસ એ યંત્ર જેવી જેવી પરિસ્થિતિની માહિતીથી તૈયાર કરે' તો જ યાંત્રિક ક્રમય (permutation-combination) દ્વારા, અમુક પરિસ્થિતિમાં તમુક ઉકેલ - એ પ્રકારન dogmatic તર્કની હદે યંત્ર, બહુ બહુ તો, પહોંચી શકે. પરંતુ આજના અતિ જટિલ અને સેકડે, સેકડે અનિશ્ચિત જનતા જતા, બદલાતા જતા, સતત જનમ સાવધ-સચેત-માનવીના અંતિમ નિર્ણયો તો એ નહિ જ આપી શકે ને? યંત્રને એક-વાર તૈયાર કરી દીધા પછી, એના ગોઠવનાર માનવીને પણ ન મુશ્કેલી તેવો જવાબ યંત્ર આપે એ પણ મને શક્ય લાગે છે. પરંતુ યંત્રને જેટલી સામગ્રી feed કરીને તૈયાર કર્યું હશે, તેના જ અપવાદ પર તેણે પરિણામો આપ્યા હશે એટલું તો નક્કી જ ને? ત્યારે માનવી તો, ઉકેલ હોઈ આવેલો અથવા અર્થો ઉચ્ચારાઈ ગયેલો, ઉકેલ અને નિર્ણય પણ, ગણી જઈને સર્વથા શુદ્ધ જ રહત્ય પ્રગટ કરી શકે છે! ને એ પ્રગટ કર્યા પછી ય તેના અમંલ પૂર્વે વળી પાછો કેટકેટલા વિવિધ કીચકા ખાસી ને અતે શુંનું શું કરશે, એ તો એના કર્યા પછી જ ખચર પડે છે!

આનું કારણ શું એ નથી કે, માણસનું મગજ અસંખ્ય સુવ્યવસ્થિત નિશ્ચિત મનનપ્રણાલિનું અનેક હોવા છતાં, અને એની રચિત-ગતિ નિશ્ચિત હોવા છતાં, એના જેવી જ વિવિધ-રચનાવાળા મગજથી તે હુમેકાં વિરલ અને વિશેષ સહેલાનું જ! — આજ સુધીમાં કેવળ માનવીનો અંદર જ વિકસેલી અને-દાણે ક્ષણે નવાં નવાં ઉન્મેષો પ્રગટાવતી ચેતનાને કારણે જ, તે સુધ્ધાત્મક રીતે (qualitatively) વિરલ અને વિશેષ બની ગય છે!

માનવીની મહત્તા જ શું એ નથી કે પરિસ્થિતિ

જેમ જેમ જેમ વધુ જટિલ ગતિની જાણ છે, અને માનવીની ચેતનાને જેમ જેમ પકકાર થતો જાય છે, તેમ તેમ તેની ચેતના નિશ્ચિત વર્તુળોથી ઉપરવટ જઈને, અનેક નવાં પરિમાણો (Dimensions) મા પ્રકાશમાં વિકસી રહે છે !

આથીજ તો,—

બાણસ યંત્રને અતિશક્તિ આપી દે છે, ને ચાલુ થે પોતે ન ધારેલાં અથવા તો તે સિદ્ધ ન કરી શકે તેવાં કેટલાક પરિણામો યંત્ર તેને આપી શકે છે. પરંતુ માનવી યંત્રને સમજી—ચેતનાશક્તિ આપી શકતો નથી; અને યંત્ર હજાર વસ્તુઓ, ચોતાનામાં એવો સ્વયંવિકાસ સાધી શકતું નથી. એનો વિદ્યાસ, અતે તો, માનવીની ચેતનાએ એને ધીરેધી અતિની મર્યાદા-માજ શક્ય છે—એ સ્વયંસર્જક નથી જ નથી.

—શું આ વિદ્યાન સાચું નથી? ખર... આ પ્રકાશમાજ, 'કવિતા' જનાનાર યંત્રની વાત પણ વિચારવા જેવી છે.

શાણસ યંત્રમાં અમુક સજ્જતો સર્વા (પોતે જ પસંદ કરેલ) ગોઠવે છે, અને કમચવદ્દાર એ સજ્જત-ચોસલામાંથી 'મિથિયામણી' રચનાવાળી કવિતા તૈયાર કરી આપે છે જ અને ઘાગે છે કે, અંતરાતુભૂતિ અને

† પ્રો. મેક્સ મેન્ડેલ અને હેર યીઓ હુગ્ગી ફોરવર્ડી નીચે યંત્ર દ્વારા કાળ રચનાનો પ્રયોગ થોડા વખત પા થયા હતા. તેમણે માફકના 'ધ કોસ્ટલ'માંથી ૧૧ નામ, ૧૬ ક્રિયાપદ અને થોડાંક સંયોગી અવયવો ને 'ફ્રીડ' ક્રિયાપદ સાથે, વીજળીથી ચાલતા ચલતી કંવાના યંત્રમાં નાખીને, આંક-પાનાં નિયમ મુજબ તેમાંથી અમુક પ્રકારની કાવ્યોચિત્ત પદાવલિ ઉદ્ભાવવાનો પ્રયોગ કર્યો. તો તેમાંથી ૩૫ જેટલી કાવ્ય પદિકાઓ તૈયાર થઈને બહાર આવી. તેમાંની નમૂના-દાખલ ત્રણ આર પદિકાઓ:

દરેક દરેક નાટક નથી,

કોઈ આમડું મોડું નથી

ફોન... અને દરેક એકલ હાર છે.

પ્રયોગ પર અધિકૃત છે, આજ લેખ છે.

અર્થ—સંક્રાંતિ પરત્વે સર્વથા ઉઠાસી એનો કેવળ રચનાકોશલની દૃષ્ટિએ, માનવ-કવિ કરતાં આ યંત્ર-કવિ વધુ કુશળ પણ પૂરવાર થાય તો નવાઈ નહિ. સર્જનમાં માનવીય મૂલ્યોની અપેક્ષા જ ન હોય ત્યારે યંત્રની કવિતા આભાસી સૌંદર્યની છત્રના સદેહાધારો કરી શકે ! તે જ રીતે, કોઈ યંત્ર અભૂત રેખાઓ, રંગો અને અને અકલાતુન આકારો ચીનરીને, કેવળ રચના કોશલની નમૂનાવાદી દરીદ્રાઈમાં, માનવ-ચિત્ર કારને મક્કલ કરી જાય તો ય નવાઈ નહિ ! પરંતુ માનવ-ચિત્રકાર ચિત્રના આત્મેષન દરમ્યાન, પોતાના અતરનો કોક વિલક્ષણ વિશેષ પ્રગટાવવા માટે જ તો, દરેક વીજતતો ગાજતયા અજપો સેવતો, પીંછી ફરતી જાય તેમ તેમ પોતાના ખ્યાલો બાંધતો જાય છે, તોડતો જાય છે, પલટતો જાય છે; અને અંતે, પૂરી આર્પતનો સતોષ (તે ય શાશ્વત તો નહિ જ હોય !) મળે ત્યારે જ જાણે છે. આ પ્રકારનું 'સર્જન' યંત્ર માટે કદીય શક્ય છે ખરું !

વિદ્યાનના વિકાસને પ્રતાપે હવે પછી જટિલ સમ-રચના ઉકેલમાં યંત્રની વધુ મદદ માનવી લઈ શકશે, અને ટરિ-ચિત્રકાર એ યંત્રનો વધુ લાભ લઈ શકશે. પરંતુ એનો અર્થ એ કે, યંત્ર માનવીના ચિંતન અને સર્જનમાં એક કુશળ સાધન રૂપે વધુ ને વધુ રચાન પામી શકશે; પરંતુ તે કદીય એતોમમ સર્જક માનવીનું રચાન છી લો શકશે નહિ, એટલું તો સ્વીકારશો જ ને !

૧૬-૬-૬૨]

x x x સોનામાં થોવિનિષ્પદ સેવિંગ મેકના અલુમીની યંત્ર ઉપર પણ આવે જ અખતરો કરનામાં આવે હતા. તેમાંથી અમુક લખવા નિષ્પાદને અનુસરીને, કાવ્યોચિત્ત આકૃષ્ટ સ્વભાવવાળાં આકૃષ્ટ. હુગ્ગી, પરંતુ એ આકૃષ્ટોત્પાદિ અર્થ નિષ્પાદ કરવા માટે તેના સંપાદકને વિરામ ચિહ્નો અને ઉલ્લાસાવચો અભયો વગેરે મૂકીને સમમ રચનાનું સંમાર્જન કાતુ પડતું હતું.

(૩. સમાચાર: 'સાહિત્ય સંસ્કાર')

કવિનો વિશેષાધિકાર | વિલિયમ ફ્રાન્કનર †

[૧૯૫૦ ડિસેમ્બર તા. ૧૦ મીએ સ્ટોકહોલ્મમાં નોર્વેન પારિતાષિક પ્રધાન-વિધિ વખતના પ્રવચનપ્રાંથી—]

આજનાં લુવાન લેખક-લેખિકાઓ પોતાના જ આંતરિક સંઘર્ષમાં માનવહૃદયની સમસ્યાઓને જ વિસરી ગયેલ છે ! પરંતુ આ માનવહૃદય જ તો એક માત્ર એવું છે જે સારું લેખન જન્માવી શકે છે, કેમકે એ જ એક-માત્ર લખવા જેવું છે, દર્દ અને ધ્રમને થોડ્ય છે.

જૂની સામગ્રીઓ અને આંતરિક સલો, જેમના વિનાની કોઈ પણ વાર્તા અદ્વિપાયુ અને નાશવંત બની જાય છે, તે પુરાણાં સાર્વત્રિક સત્યો—પ્રેમ અને મનમાન, દયા અને ગૌરવ, કરુણા અને ત્યાગ—સિવાય બીજા કશાને માટે એના બ્યવસાયમાં કશું સ્થાન રહેવું ન જોઈએ. ત્યાં સુધી તે આ રીતે નવેસરથી નથી શોખતો ત્યાં સુધી એ કેવળ શાપિત માનવીની જેમ વેઠ કરતો જ રહી જાય છે; ત્યાં સુધી એ પ્રેમ રહિત લાલસા વિશે, જેમાં કશું મૂલ્યવંતું શુભાવવા જેવું નથી એવા પરાજય વિશે, આશ્વારહિત વિજયો વિશે, અને સૌથી બદતર તો, કશી જ દયા કે કરુણા વિના જ આ બધા વિશે એ લખતો રહે છે ! એનાં હુઝોને કોઈ સાર્વત્રિક આધાર હોતો નથી; એની બ્યથાઓને અંતે કયાંય ઘા રહી જતો નથી. અને એ હૃદયો વિશે નહિ, (આત્મા રહિત પિંડ વિશે) શારીરિક અંધીઓ વિશે લખતો રહે છે...

ત્યાં સુધી એ પુનર્શિક્ષણ નહિ પામે ત્યાં સુધી બધું ટોળાંની વચ્ચે જીવીને માનવીના અંતરું અવલોકન કરતાં એ લખ્યા કરશે ! હું માનવીના અંતરું સ્વીકાર કરવાનો જ ઇન્કાર કરું છું.

હું આ વાત સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કરું છું. હું માનું છું કે માનવી કેવળ આ બધામાંથી જેમતેમ ટકી રહેશે એટલું જ નથી; એ સર્વોપરી રહેશે. એ અમર છે, એનું કારણ એ નથી કે જગતનાં પ્રાણીઓમાં એક માત્ર માનવીને જ અદમ્ય કંઠ મળેલો છે; પરંતુ એનું કારણ એ છે કે એને આત્મા સાંપડેલો છે; એને કરુણા, ત્યાગ અને સહન-શીલતાની લાવના પ્રાપ્ત થયેલી છે.

કવિ-લેખકનો ધર્મ આ બધી વસ્તુઓ વિશે લખવાનો છે. માનવીને તેનું હૃદય સાબૂત રાખવામાં અને તેના ભૂતકાળનાં ગૌરવરૂપ હિંમત અને સન્માન, આશા અને સ્વાભિમાન, કરુણા અને દયા તથા ત્યાગની સ્મૃતિ તાજ કરાવવા સહાયરૂપ થવામાં જ તેનો વિશેષાધિકાર છે. કવિનો કંઠ કેવળ માનવીની નોંધ રૂપે નહિ, પરંતુ તેને સહન કરવામાં અને સર્વોપરિ બનવામાં સહાયરૂપ બનનાર આધાર સ્થંભરૂપે પ્રગટવો જોઈ શો.

ખાલી ઘર | રાજેન્દ્ર શાહ

(કાવ્યધ્વજ)

૧

ગોપૂષિ વેળાએ ઘર આપું છું હું ત્યારે જ'ધ
 લઈ છું કુવાર
 ખુલ્લા બારખાની અંદરથી હવે-
 અળખતા અંધારની વચ્ચે ટમટમી રહી
 તેજસ એ તારલીનો સમુસુક આવકાર...નહી
 અંધ છે કુવાર.

મારે જ તે હાથે આગળે દીધેલ તાળું
 નહાર દિવે છે : શેષ સમય ક્યાં ગાળું ?
 ખદાર વિશ્વનો મેળો અયો વિખેરાઈ
 દૂની દિગ્ગંતે આછા રવતું સખન
 કેવલ ધન્યતા રહી યાદ
 સાથ વિશુદ્ધ નિર્મલે જ નિલયન !

ખોલું હું કમાડ,
 (મેંદાને ઉધાડવાથી ફૂટે નહિ વાત્યા)
 પોક્કળ તિમિર
 ચંતુની નિમ્નિધ મૌન યાયા
 - મહી ભરી રહું હમ

હું નહિ સદેશ માડું ત્રેન ભમે, લહે એવું દમ.
 પ્રેમદાનુ દીપ
 અકારાઈ પર અટકીને રહ્યાં પાન-ઓળા
 આદ્યુષે કરે ચીકચીક, ગદ્દ હાંસી
 અતીતકંઠાલ તણી જાળે કોલાહલ
 હૃદયધ્વજ રહી જાય
 રહી જાય સરી જવું ભૂલી પથ !

વિશ્વમાનવ : મે-ગુન '૬૨]

સામેના આપને જરી મંડાવ નજર;
 કાંઈ પ્રતિમિ જ નહિ,
 કેવલ નિઃશીમ સ્નકાર

ખાલી ઘર.

૨

ઉત્તમણી બારી થકી એક વેળ આવેલ તે ચંદ્રનાં કિરણ
 પશ્ચિમ અડધે જઈ આવે ફરી વાર.
 અંધકાર મહી જે સકલ બને લુપ્ત
 એની અનિદ આખની સામે ધરે અલગાર.
 ન કોઈ અવાજ

આલોક ને યાયા - ભરમ ચોળી જાણે ભમે શૂનરેલ
 નીવિગદ વાસનાનું અપલક મૌન સ્વેન સ્વેન !

હવામહી
 અંધમહી કાર
 ગત અનાગત
 રમૂતિ રવખ કેરો
 રપશ ન લખાર
 ભગરિત
 અંગે નિગાચી જાણે પાથો સ્નકાર !

અનિમય
 નિખિલ-નિરતિ પરિવાર-
 એક અતીન્દ્રિય સુખચિંદુમહી
 પામી રહે છે વિલપ...

૩

કરોળિયાની નળની અવિચલ જલત્ત યાયા
 આપરી રહી છે આખી દિવાલ ને છત...

કવિનો વિશેષાધિકાર | વિલિયમ ફોક્સનર †

[૧૯૫૦ ડિસેમ્બર તા. ૧૦ મીએ સ્ટોકહોલમમાં નોબેલ પારિતોષિક પ્રદાન-વિધિ વખતના પ્રવચનમાંથી—]

આજનાં જુવાન લેખક-લેખિકાઓ પોતાના જ આંતરિક સંઘર્ષમાં માનવહૈયાની સમસ્યાઓને જ વિસરી ગયેલ છે ! પરંતુ આ માનવહૈયું જ તો એક માત્ર એવું છે જે સાડું લેખન જન્માવી શકે છે, કેમકે એ જ એક-માત્ર લખવા જેવું છે, હર્દ અને શ્રમને યોગ્ય છે.

જૂની સામગ્રીઓ અને આંતરિક સત્યો, જેમના વિનાની કોઈ પણ વાર્તા અસપાશુ અને નાશવંત બની જાય છે, તે પુરાણાં સાર્વત્રિક સત્યો—પ્રેમ અને સન્માન, દયા અને ગૌરવ, કડુણા અને ત્યાગ—સિવાય બીજા કશાને માટે એના બ્યવસાયમાં કશું સ્થાન રહેવું ન જોઈએ. જ્યાં સુધી તે આ રીતે નવેસરથી નથી શોધતો ત્યાં સુધી એ કેવળ શાપિત માનવીની જેમ વેઠ કરતો જ રહી જાય છે; ત્યાં સુધી એ પ્રેમ રહિત લાલસા વિષે, જેમાં કશું મૂલ્યવંતું શુભાવવા જેવું નથી એવા પરાજય વિષે, આશારહિત વિજયો વિષે, અને સૌથી ઘટતર તો, કશી જ દયા કે કડુણા વિના જ આ બધા વિષે એ લખતો રહે છે ! એનાં હુઝોને કોઈ સાર્વત્રિક આધાર હોતો નથી; એની બધાઓને અંતે કયાય ઘા રહી જતો નથી. અને એ હૈયાં વિષે નહિ, (આત્મા રહિત પિંડ વિષે) શારીરિક અંધીઓ વિષે લખતો રહે છે ...

જ્યાં સુધી એ યુનરશિશલ નહિ થાય ત્યાં સુધી બધું ટોળાંની વચ્ચે જીલ્દીને માનવીના અંતનું અવલોકન કરતાં એ લખ્યા કરશે ! હું માનવીના અંતનો સ્વીકાર કરવાનો જ ઇન્કાર કરું છું.

હું આ વાત સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કરું છું. હું માનું છું કે માનવી કેવળ આ બધામાંથી જેમતેમ ટકી રહેશે એટલું જ નથી; એ સર્વોપરી રહેશે. એ અમર છે, એનું કારણ એ નથી કે જગતનાં પ્રાણીઓમાં એક માત્ર માનવીને જ અદમ્ય કંઠ મળેલો છે, પરંતુ એનું કારણ એ છે કે એને આત્મા સાંપડેલો છે; એને કડુણા, ત્યાગ અને સહન-શીલતાની લાવના પ્રાપ્ત થયેલી છે.

કવિ-લેખકનો ધર્મ આ બધી વસ્તુઓ વિષે લખવાનો છે. માનવીને તેનું હૈયું સાબૂત રાખવામાં અને તેના ભૂતકાળનાં ગૌરવરૂપ હિંમત અને સન્માન, આશા અને સ્વાભિમાન, કડુણા અને દયા તથા ત્યાગની સ્મૃતિ તાલુ કરાવવા સહાયરૂપ થવામાં જ તેને વિશેષાધિકાર છે. કવિનો કંઠ કેવળ માનવીની નોંધ રૂપે નહિ, પરંતુ તેને સહન કરવામાં અને સર્વોપરિ બનવામાં સહાયરૂપ બનનાર આધાર સ્થંભરૂપે પ્રગટવો જોઈ શે.

ખાલી ઘર | રાજેન્દ્ર રાહ

(કાવ્યપંચક)

પ્રાચી વેળાએ ઘર આવું છું હું ત્યારે બધું
 સદું છું કુવાર.
 મુઠ્ઠા આસુની અંદરથી હવે—
 અગ્રુપતા અધારની વચ્ચે ટમટમી રહી
 મેજા એ તારીનો સમુત્સુક આવકાર...નહી
 બધું છે કુવાર.

મારે જ તે હાથે આગળે દીધેલ તાણું
 નકાર દિયે છે : શેષ સમય ક્યાં ગાણું ?
 મદાર વિથનો મેળો બધે વિખેરાઈ
 ફાની ફિગને આછા રવનું કમન
 કવલ અન્યતા રહી છાઈ
 સકલ નિયુક્ત નિગને જ નિલયન !

ખોણું હું કમાડ.
 (મેઘાને ઉધાડવાથી ફૂટે નહિ વાસા)
 પોકળ તિમિર
 મુઠ્ઠાની નિનિસ મૌન હાયા
 - મદી ભરી રહું કમ
 હું સ્પિંડ સોદહ મારું પ્રેમ કોમે, લહે એવું કમ
 પ્રેમટાણું દીપ
 અભારાઈ પર અકેશીને રજા પાત્ર—ઓળા
 આસુએ-કે ચીક-ચીક, ગદ હાંસી
 વ્યતીતકેશલ તમેજા ભજે કેશાદલ
 હૃદયધનક રહી અમ
 રહી અમ સરી જનું બૂલી પથ !

વિશ્વમાનવ : મે-જન '૬૨

સામેના આધને જરી મંડાપ નજર;
 કોઈ પ્રતિનિગ નહિ,
 કેવલ નિઃસૌમ સુનકાર

ખાલી ઘર.

૨
 ઉગમણી બારી થકી એક વેળ આવેલ તે અંદના કિરણ
 પશિમ ઝરુએ બઈ આવે ફરી વાર.
 અધકાર મદી જે સકલ બને છુપત
 એની અનિદ્ર આંખની સામે ધરે અથગાર.
 ન કોઈ અલબ
 આવેલ ને હાયા—ભરમ ચોળા જળે ભરે ભૂતદેહ
 નીવિગલ વાસનાણું અપલક મૌન સ્વેન સ્વેન !

હવામદી
 અમમદી કાર
 મત અનામત
 સ્મૃતિ સ્વપ્ન કેરો
 સ્પર્શ ન લગાર
 ભગસિત
 અમને મિછાવી જાણે પડશે સુનકાર !

અનિમય
 નિર્નિયત-નિરતિ પરિવાર—
 એક અતીન્દ્રિય સુખમિદુઃખદો
 પામી રહે છે વિલય...

૩
 ફોણિયાની જાળની અવિચલ ચદત હાયા
 આવરી રહી છે આખી દિવાલ ને છત...

કવિનો વિશેષાધિકાર | વિલિયમ રોક્સન †

[૧૯૫૦ ડિસેમ્બર તા. ૧૦ મીએ રોકફોર્સમાં નોર્થ પારિસોલિક પ્રદાન-વિધિ વખતના પ્રવચનમાંથી—]

આજનાં જુવાન લેખક-લેખિકાઓ પોતાના જ આંતરિક સંઘર્ષમાં માનવહૃદયાની સમસ્યાઓને જ વિસરી ગયેલ છે ! પરંતુ આ માનવહૃદય જ તો એક માત્ર એવું છે જે સારું લેખન જન્માવી શકે છે, કેમકે એ જ એક-માત્ર લખવા જેવું છે, દર્દ અને શ્રમને યોગ્ય છે.

જૂની સામગ્રીઓ અને આંતરિક સત્યો, જેમના વિનાની કોઈ પણ વાર્તા અડપાચુ અને નાશવંત બની જાય છે, તે પુરાણાં સાર્વત્રિક સત્યો—ગ્રેમ અને મનમાન, દયા અને ગૌરવ, કરુણા અને ત્યાગ—સિવાય બીજા કયાને માટે એના વ્યવસાયમાં કશું સ્થાન રહેવું ન જોઈએ. જ્યાં સુધી તે આ રીતે નવેસરથી નથી શીખતો ત્યાં સુધી એ કેવળ ગાપિત માનવીની જેમ વેઠ કરતો જ રહી જાય છે; ત્યાં સુધી એ ગ્રેમ રહિત લાલસા વિષે, જેમાં કશું મૂલ્યવંતું શુભાવવા જેવું નથી એવા પરાજય વિષે, આશારહિન વિજયો વિષે, અને સૌથી ઘટતર તો, કશી જ દયા કે કરુણા વિના જ આ બધા વિષે એ લખતો રહે છે ! એનાં હુ:ખોને કોઈ સાર્વત્રિક આધાર હોતો નથી; એની બધાઓને અંતે કચાચ ઘા રહી જતો નથી. અને એ હૃદયો વિષે નહિ, (આત્મા રહિત પિંડ વિષે) શારીરિક અંધીઓ વિષે લખતો રહે છે ...

જ્યાં સુધી એ પુનરુશ્વિષ્ણુ નહિ પામે ત્યાં સુધી બધું ટોળાંની વચ્ચે ઊભીને માનવીના અંતતું અવલોકન કરતાં એ લખ્યા કરશે ! હું માનવીના અંતનો સ્વીકાર કરવાનો જ ઇન્કાર કરું છું.

હું આ વાત સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કરું છું. હું માનું છું કે માનવી કેવળ આ બધામાંથી જેમતેમ ટકી રહેશે એટલું જ નથી; એ સર્વોપરી રહેશે. એ અમર છે, એનું કારણ એ નથી કે જગતનાં પ્રાણીઓમાં એક માત્ર માનવીને જ અદમ્ય કંઠ મળેલો છે, પરંતુ એનું કારણ એ છે કે એને આત્મા સાંપડેલો છે; એને કરુણા, ત્યાગ અને સહન-શીલતાની ભાવના પ્રાપ્ત થયેલી છે.

કવિ-લેખકનો ધર્મ આ બધી વસ્તુઓ વિષે લખવાનો છે. માનવીને તેનું હૃદય સાબૂત રાખવામાં અને તેના ભૂતકાળનાં ગૌરવરૂપ હિંમત અને સન્માન, આશા અને સ્વાભિમાન, કરુણા અને દયા તથા ત્યાગની સ્મૃતિ તાણ કરાવવા સહાયરૂપ થવામાં જ તેનો વિશેષાધિકાર છે. કવિને કંઠ કેવળ માનવીની નોંધ રૂપે નહિ, પરંતુ તેને સહન કરવામાં અને સર્વોપરિ બનવામાં સહાયરૂપ બનનાર આધાર સ્થંભરૂપે પ્રગટવો જોઈશે.

ખાલી ઘર | રાજેન્દ્ર શાહ

(કાવ્યપંચક)

૧

ગોધૂમિ વેળાએ ધીર આવું છું હું ત્યારે બંધ
સહુ છું કુવાર.

પ્રુદ્ધા બારણીની અંદરથી હવે-

અણખતા અધારની વચ્ચે ટમટમી રહી

તેજસ એ તારલીનો સમુદ્ધુક આવકાર...નહી
બંધ છે કુવાર.

મારે જ તે, હાથે આગળે દોધિસ તાળું

બહાર દિયે છે : રોષ સમય કમો ગાળું !

બહાર વિષનો મેળો મયો વિખેરાઈ

ફૂંની કિમ્મતે આઝા રવનું સમય

કેવલ ય-યતા રહી છાઈ

સકલ વિપુલ નિજને જ નિલયન !

ખોલું હું કમાડ,

(મેહાને ઉવાડવાથી ફૂટે નદિ વાયા)

પોકળ તિમિર

મૃત્યુની નિષિદ્ધ મૌન ડાયા

- મહી ભરી રહું કમ

‘મનુષ્ય’ સદેહ માડું’ પ્રેન ભમે, લહે એવું હમ

‘મનુષ્ય’ દીપ

અભારઈ પર અદેશીને રવાં પાન-ઝોળા

અંદરુએ ફેરે વીકચીક, ગદ હાંસી

બાતકશાસ તોળો ભજે કોલાલ

હૃદયધ્રુવ રહી ભય

રહી ભય સરી જનું ભૂતી પથ !

વિષમાનવ : મે-જુન '૧૨]

સામેના આપને જરી મંડાય નબળ;

કોઈ પ્રતિબિંબ નહિ,

કેવલ નિઃસીમ સ્વતંત્ર

ખાલી ઘર.

૨

ઉગમણી બારી થકી એક વેળ આવેલ તે ચંદ્રનાં કિરણ

પશ્ચિમ ઝડપે જઈ આવે ફરી વાર.

અધકાર મહી જે સકલ બને કુપ્ત

એની અન્દિ આંખની સામે ધરે અલગાર.

ન કોઈ અવાજ

આલોક ને ડાયા - ભરમ ચોળા મણે કામે ભૂનદે

નીચિગદ વાસનાવું અપલક મૌન મને મને !

હવામહી

અમમહી કાર

મત અનામત

રમુતિ રવન ફેરે

સ્પર્શ ન લગાર

ભગસિ

અંતને મિછાવી મણે પડ્યો સ્વતંત્ર !

મતિમય

નિષિસ-નિરતિ પરિવાર-

એક અતિન્દ્રિય સુભગિંદુમહી

પામી રહે છે વિલય...

૩

કરોળિયાની બળની અવિચલ જલ્દ ડાયા

આવરી રહી છે આખી દિવાલ ને હત...

શત શત પાશમહીં જઈ
ખાણુ પર એક ભરેલ જે કાષ
ખીણું કોઈ નદિ: છાયામય હું જા, હું જા.
અવિચલ મહોં મતિશીલ ઉજળેત મુજ મુજ
નદિ કે નિરોધ
જળ રહે છે અનૂદ.

કમલોથી ત્યાં આવે રે કમલ
એથે
તારે તારે વેગ થકી ભમે
આઠ પગે જાણે મસી રહે મને
નહીં કોઈ ભીમ
નહીં કંપ
એકમેકમહોં એતપ્રેત ને છતાં
અવકાશ ત્યાં અનંત!

હસિણુ ખારીની ખદાર છાયા અંતહીન
—અધકાર...
હીપ નહીં
નહીં અવ ભેદ
લપ—લીન સહ
ઠેવળ અભાવ...
કાલરાત્રિ મહીં મંદ નાહીવચકાર જાણ રહી
કંઈ નહીં નહીં...

૪
લખ લખ તારલઅંગાર ભરી સ્વામલ શર્વરી જેવું મન...
ઝીણી, ઝીણી રૂંવે રૂંવે આજ
(કળજેલ નહીં
કથાંય વળેલ ન રાખ, આવરણ)
ચોતે જ ટેખાય એક એટલું જ
લેજ નહીં તાપ
લખ લખ તારલઅંગાર ઝીણી સ્વામલ શર્વરી!

અન્તહીન—કેડું યદિ થાય આકલન
—ધરે સીમ
અવચિત્ત આંચ યદિ ખની રહે એક

તો આ રાત્રિ
સહેસ સર્વની દીપ્તિ થકી સોહી રહે રે સ્વયમ
અવકાશ મહીં અણુદીઠ ગ્રહે ગ્રહે
એની ઉખાવતી રંગની સુષમા વહી રહે
અન્તહીન કેડું યદિ થાય આકલન...

અહીં તો સર્વ છે શ્રવ
અચેતન માત...
(અગાધિત કાળ)
અંજ અંજ મહોં એકે રમી રહે રપંદ
એવા ઈકાર સંપાત—
(મતિ યાલ)
—વિશુ આન્ત
આન્ત સર્વ અહીં સવા...

૫
વાનાવન કને પતલીન ડાળ પર આવી બેઠેલ ઉલૂક
અધકાર કાલરાત્રિને ધડપો એનો દેહ
એની આંખમહોં આજ હીપ સરજનું સત્ત...
અદ્યમિતી—મદાકાલ
પશું જેવું જ ધરી રહે રપ!

સામસામી મંડાપ નજર
લગ્યની મહીં જે આવેમ—
—નહીં મનોમય, નહીં વાચામય વાણી
એનાં લોચનમાં લાગે ત્યહોં લખ આદિસન.
એક નિંદુ થકી જીહી
તરંગ વદલ
નાના રંગ કેરી આંચ મહોં વહી
વિસ્તરત
કોઈનહોંને કિનાર...પાર...
પશુંહીન ડાળ પર ચૂકે છે ઉલૂક.

આ માણસ ઈશ્વર જેવો છે !

[મેકિસમ ગોર્કીનાં તોલ્સતોય વિષેનાં કેટલાંક સંસ્મરણ*]

—અનુવાદ : મુસદ્દા ગાંધી

૧.

તમને લખેલો પત્ર ટપાલમાં નાખીને આવ્યો કે મને તાર મળ્યો, એમાં તોલ્સતોયે “ પલાયન ”† ક્યાંના સમાચાર લખ્યા. ને તમે જુઓ છો કે હું તમને ફરીથી પત્ર લખવા ખેંચી ગયો છું... તમારી સાથે મારા મનનો તાર હજી જોડાયેલો છે.

અશખત, અત્યારે મને મળેલા આ સમાચારની ખાખતમાં હું જે કંઈ અનુભવી રહ્યો છું, ને તમને લખી રહ્યો છું, તે બધું ડોળાયેલું જ હશે, કદાચ કંઈક અંશે નિષ્ફૂર ને હલ્કી ઉઠાસતા વિશેષ હશે—પણ એ ખદસ તમે મને દાખા કરજો. અત્યારે મને એવું લાગે છે, જાણે મારી મળતી દાખીને કોઈ મને ગુંચળાવી રહ્યું હોય.

એણે મારી સાથે લખી બધી વાતો કરી છે, ને લખી લખાણ પૂર્વક. હું ત્યારે કિંગીઆમાં મારા ખાતે રહેતો, ત્યારે હું એને લખીવાર મળવા જતો; ને એને પણ મારે ત્યાં આવવાનું બહુ મન હતું. હું પ્રેમપૂર્વક ઉત્સુકતાસેર એના પુસ્તકો વાંચતો, એથી જ હું માનું છું, કે આજે એના વિષે હું શું માનું છું, તે કહેવાનો મને અધિકાર છે. હાલે પછી મારે માટે એ કંઈક વધારે મનનું ગણાય, મા તો લોકોના એના વિષેના સામાન્ય મતમાં હું જુદો પડતો હોઈ.

સૌ કોઈ જાણે છે, તેમ હું પણ જાણું છું કે કોઈ

* હવે પછી પ્રગટ થનાર મેકિસમ ગોર્કીના ‘ સાહિત્યિક સંસ્મરણો ’ માંથી.

† તા. ૨૮-૧૦-૧૯૧૦ તોલ્સતોયનો આખરી શ્લેષાગ્રામ : મહાકિનિષ્કમણ દિન. —સં.

અનન્ય સુદ્ધિપ્રતિભાવાળો આ માણસ હતો, જેને સાચા અર્થમાં વિચારણા કહી શકાય એવો—એના અટપટા આંતરવિશેષી વલણો છતાં, એ દરેક રીતે અદ્ભુત હતો. હા, બધી રીતે એ અદ્ભુત છે, એના વિચિત્ર તેમજ વિચાળ અર્થમાં પણ. એને વર્ણવવા માટે લાગે જ સંબંધોના આધાર પૂરતો પડે. એનામાં એવું કંઈક તત્ત્વ છે, જે મને સૌ માર્મની આગળ જૂઠું મારી કહેવા પ્રેરી રહ્યું છે : “ જુઓ તો ખર્સ, કેવો બચ્ચ માનવી, આપણી આ પૃથ્વીના મદ્દ પર છપી રહ્યો છે ! ” કારણ એની શક્તિઓ સર્વાસેષી છે, ને છતાં એ સૌથી પ્રથમ કંઈ હોય તો ‘ માનવ ’ છે—માનવીઓ વચ્ચે જીવતો એક માત્ર માનવ જાણે.

પરંતુ કાઈ-કાઈ સિંચો નિઃકાસાયેલિય તોલ્સતોયની જાંઘળીને “ સાધુપુરુષ સિંચો ” ની જાંઘળીમાં પડી નાખવાના એના જિંદી ને નિષ્ફૂર પ્રયાસોએ દમ્ભેલાં મારા મનને ધક્કો લગાડ્યો છે. પોતાની જાન પર એ લાંબા વખતથી જુદા ગુજરી રહ્યો છે, એ તો તમે જાણો જ છો. યેવજેની સોનોગ્યોલ ને મુશ્કર આગળ પોતાની આ વાનનાઓને સફળ બનાવવા માટેની આગ્રહતા બંધક કરતાં એણે કહેલું કે પોતે એ બાખત સફળ થયા નથી, ને તે માટે પોતે કેટલા દિલ્લીર છે. એ કુઝબ સહન કરે છે, પણ તે કેવળ પોતાના આત્મગળની કસોટી કરવાની કુદરતી ટૂંતિથી નહિ, પરંતુ દેખીતી રીતે જ—મને ફરીથી કહેવા દો—પોતાના જિંદી સિદ્ધિતાનું વજન વધારવા, પોતાના ઉપરેશોને અજેબ બનાવવા, પોતાના કુઝબ કટુથી એનું મૂલ્ય વધારી લોકોને એનો સ્વીકાર કરવાની ફરજ પાડવા માટે—હા, સ્વીકાર માટે ફરજ પાડવા જ. તમે સમજી શકો છો !

કારણ, એ સારી રીતે જાણે છે કે, એના ઉપદેશ કાંઈને ગળે જીતે એવા નથી એની પોતાની રાજ-નિશી બદલ પડે, ત્યારે તમે જોશો તો એમાં, એણે પોતાની માન્યતાઓ વિષે, તેમજ પોતાની જાત વિષે સેવેલા સંશયવાદના ટેટલાક સુંદર ઉદાહરણ મળે.

એ જાણે છે કે, “શરીર ને દુઃખ સહેનારા હમેશાં અનિવાર્ય રીતે નિષ્કાર ને બીજાને પીડનારા માણસ હોય છે” આમ છતાં એ કહે છે: “જો મારા વિચારો માટે મારે સહન કરવાનું થશે તો એથી તો જુદીજ ઊપ જમી થશે.”

આ વિચારે હમેશાં મને એનાથી પાછો પાડ્યો છે. કારણ એના વ્યક્તિત્વમાં હું હમેશાં મને દમવાની કોશીસ થતી અનુભવું છું, મારા આત્માને વશ કરવાની ક્ષમિત જોઈ છું શરીરના રક્તની લાલિષા વડે આજીનાખીને મારે મને સિદ્ધાંતની ધૂસરી લાદવાની કોશીસ અનુભવ્યા વિના હું પડી શકતો નથી.

એણે હમેશાં જ્યાં ને ત્યાં પરસોઠની અમરતાનાં ગીત ગાયાં કર્યાં, પરંતુ એને મન તો આ દુનિયાની અમરતા જ ઝંખવા જેમ હતી એક રાષ્ટ્રીય લેખક—શબ્દના પૂરેપૂરા અર્થમાં, જેટલા દુર્ઘણો હોઈ શકે, એ તમામ આ એક મહાન આત્મામાં મૂર્તિમત થયેલા જેના મળશે આપણા ઇતિહાસે જે બધી નિઃક્રિયાને વાતનાઓ આપણે માથે લાદેલાં છે, તે તમામનાં દર્શન એનામાં થશે એનામાં જે હઈ છે, તે બધું જ રાષ્ટ્રીય છે એનો ઉપદેશ એ કેવળ પ્રત્યા-ધાત છે, પરંતુ મન લાક્ષણિકતાઓ—જેને બહેરી નાખી, જેના પર વિજય મેળવી, આજે આપણે ઉપર આવવા મથી રહ્યા છીએ.

૧૯૦૫માં એણે લખેલો પેલા પત્ર ‘શુદ્ધિચીઝા, રાજ્ય ને લોકો’ યાદ છે? કેવું અગાધાસરુ ને દૃઢીયું લખાણ! જાણે કે “હું તો પહેલેથી જ કહેતો હતો.”—જેવો લાવ! સપ્તઘયથી જુદાં સર ઉઠાવતો હોય એમ એ દિવસોમાં જ એ એને જન્માન લખેલો. મારા માટે એણે વાપરેના શબ્દોનો આધાર લઈને જ, મેં કહેલું કે, રશિયન લોકોની બાળનમાં યા એમના નામે કઈ પણ બોલવાનો અધિકાર એણે ધણા લાંબા

વખતથી ગુમાવી દીધેલો છે કારણ લોકોને સાંભળવાની, એમને સમજવા માટે ય અંતર ખોલી વાત કરવા આવનારને સાંભળવાની એની અનિચ્છાનો હું પોતે સાક્ષી રહેલો છું મારો એ પત્ર બહુ કાંક શબ્દોમાં લખાયેલો હતો, જે મેં ટપાલમાં જ નાખેલો નહિ.

ને આજે જોઈ છું તો પોતાના વિચારોને કઈક ઉચ્ચ હેતુ બધાની આસપાસે જ કદાચ એણે આ કદાકે લીધેલો છે એ પણ વાસિની ધુરવાયેલી માફક ‘ફૂલકોઓ’ ગાળીને જ પણ એનો હેતુ હમેશાં એક જ—ને તે, પોતે જે કહે છે તેને માન્યતા અપાવવાનો, એની આસપાસ કઈક આભામંડળ રચવાની મથામણ! આમાં ધાર્મિક અસહીષ્ણુનાં જ મધ આવશે. જો કે રશિયાતો પ્રાચીન ઇતિહાસ એના ઉપદેશોને, બ્યાજથી ઠગવે છે, તેમ જ એક વિચક્ષણ પ્રતિભાવાન વ્યક્તિના અમત દુઃખને હેતુ બધે છે! પાપનું ચિતન કરીને ને છુપવાની ક્ષમિતને નાથીને પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરી એ એનો આશય છે.

તોલસ્તોયમાં ધણું ધણું એવું છે, જે મારા અંતરમાં ધિક્કારને મળતી લાગણી જન્માડે છે. ધણું ધણું એવું છે, જે શીશીની માફક મોજ બનીને મારા આત્માને ચાપી નાખે છે. અસાધારણ વધી મથેલો એનો અલ્પકાર એ કાંક મક્કમી વસ્તુ છે તબેને અસામાન્ય—પેલા બોમ્બાલીર દેવ્યોતોગેર જેવું કઈક, કે જેનો ભાર વહેલો એ પૃથ્વી માટે ય અસહ્ય થઈ પડેલો!

હા, એ મહાન છે હું પૂરેપૂરી રીતે માનું છું કે, એ જે કઈક કહે છે, એથી અધિક ‘દૃશ્ય’ એવું રહી જાય છે, જેને માટે એ મૌન સેવે છે—પ્રુદ એની રાજ-નિશીઓમાય. ને કદાચ એ વસ્તુઓ વિષે એ આ દુનિયાના કોઈ છવ આગળ કશું કહેશે પણ નહિ. આ ‘દૃશ્ય’ કેક કેક વાર, તાત્પર્ય, એની સંજ્ઞા વાતો કરતાં અનુભવાય છે, ને એનો કઈક ઈચારો એણે મને ને સુનરને વાંચવા આપેની એની રાજ-નિશીઓમાં મળે છે. મને તો એમાં ‘આજીવન’ જે જે કઈ કહેતો આવ્યો છે, એ તમામ વસ્તુનાં ઇન્કાર વર્ચાવ છે મને તો એમાં સંપૂર્ણ—પુરેલો ‘નેતિવાદ’

(નિદિસિક્રમ) દેખાય છે, જે ગાલીસ દનાસા ને એક-લતાની જમીન પર પેલાપેલો છે. આજ્ઞાથી કોઈ એનો નાશ કરવા શક્તિમાન બન્યું નથી, ને આટલી ભયંકર રચનાથી આજ્ઞાથી કોઈએ જ કદાચ એનો અનુભવ કર્યો નથી. એ મને ધણીવાર એક અવગળ, લાપરવાહ આદમી જણાયો છે; એના અંતરના કોંઠાઓમાં માણસ પ્રત્યેની હિંદસીનતા ભરેલી છે. એ એટલો કોંચી કસાનો છે, એટલો ભયો શક્તિશાળી છે કે, એની આગળ સામાન્ય માણસ ઘુચ જઈ લાગે, એની જીવનભરની મઠમથલો હારવારપદ ને દયાબળ લાગે. એ પોતે, તો સામાન્ય જીવેથી ક્યાં છેદા, પોતાની રજૂશનિર્માની નીકળી મથેલો છે, જ્યાં પોતાના આત્માની એકાગ્રતાની સમરત તાકાન વડે, એકાન્તમાં બેઠો બેઠો એ “સૌથી મહત્વનો સચાલ” તપાસવા શરૂ છે; ને તે છે મૃત્યુનો!

જિંદગીભર મૃત્યુની બીંતિએ એને સતાવ્યા-કર્યો કે, મૃત્યુને એણે ધિક્કાર્યો કયું? છે. જિંદગીભર ખારજામાસના કુશાગ્રની જીતાવળ એનો પીછો કરતો રી છે; શું તોફસતોયે પણ મરવું પડશે? આખી નિયાની—અરે વિચની દૃષ્ટિ એના પર મડાંચેલી છે. જીવંત રખંડનોથી ધરકતા તંત્રોએ છેક ચીન, હિંદ ને અમેરિકાથી એના તરફ લંબાઈ રહેલા છે. એનો આત્મા એટલે સર્વદેશીય સર્વશક્તીન માનવ માટેની પાપણ. કંઈતે પોતાના નિયમોમા એક અપવાહ મનાવીને પણ સર્વ માનવોમાં આ એક માત્ર માનવીને, દૈહિક અમરતા આ માટે ન બક્ષવી જોઈએ? અસજત, ચમત્કારોમાં વિશ્વાસ ધરાવવા માટે એની શુદ્ધિ ને વર્ણસક્તિ પૂર્ણ તીવ્ર ગણાય. ને જ્યાં બીજી બાજુથી એ એક બળવાબોર છે, એક શૈલક છે. અમણી આજ્ઞાથી સામે ખડા રહી જનાર, નવા કરતી મથેલ જુવન સૈનિક જેવો એ ભય ને હતાશાથી ઉન્નત છે.

૨

કેકે, વાર એવું લાગે, જાણે આ જુદો જાનુર એના મૃત્યુ સાથે રમત રમી રહેલો છે, એની સાથે પ્રેમ મેટા કરી રહેલો છે. મને તેમ કરી એની ઉપરવટ

ચવા માગતો હોય એમ. જાણે એને કહેવા માગતો હોય : “હું કંઈ તારાથી ખીતો નથી. હું તો તને માફ છું. હું તો તારી વાટ જોઈ રહ્યો છું.” ને જાણે આખો વખત એની ઝીણી ઝીણી આંખોની તીવ્ર દૃષ્ટિ વડે એ એનાં બધાં પાસાં ફેંકાણી રહ્યો હોય—“પણ તું છે કોના જેવો?” “તારી પછાડે શું છે?” “શું તું મારા સમૂળનો નાશ કરી નાખવા માગે છે? કે પછી મારી પાછળ પણ કંઈક રેપ રહી જવાનું છે?”

એના શબ્દો : “હું સુખી છું. અત્યંત સુખમાં. ખૂબ જ સુખી!” આ શબ્દો કંઈક વિચિત્ર ઓપ મૂકી ગય છે. ને તે પછી તરત એ કહે છે : “આદા! જીત્યાં સહન કરવું.” કુખનું સહેવું, એ પણ એનામાં એટલું જ સ્વચ્છાઈકયું છે, એ વિષે મને રંગમાત્ર શંકા નથી. હજી તો એ મંદગીમાંથી કોઠીને શક્તિ ભેગી કરી રહ્યો હતો પણ તે જ ક્ષણે જ્યે એ પોતાની જાતને ડાકે જેલમાં યા નિર્વાસનમાં કેદ મઠી મથેલો પામતો, તો પણ એને એટલો જ આનંદ થાત. અર્થાત્ કે ક્ષત્રી-કોનો તાજ પહેરવા સદા એ તરપર હતો.

તો શું એને એમ લાગતું હતું કે, સફીડી એ મૃત્યુને કંઈક હેતુ બક્ષનારી વસ્તુ છે? એ એને વધુ સ્પર્શ, સદજરરીકાયે બનાવી દે છે—જાણ, ઔપચારિક દૃષ્ટિએ પણ? મને ખાતરી છે કે એના જીવનમાં એ કદી જ સુખી થયો નથી—“શણપણ કરી કિતાબોમાં,” “ધોડાની પીઠ પર,” કે “જીનો આસિંગનમાં” એ કદી “ભૌતિક સ્વર્ગ”નું પૂર્ણ સુખ માણી શક્યો નથી. આ રજા એના પોતાના ડેટલાક શબ્દો :

“બીલીક અખદર રહેમાનને એમની જીંદગીમાં પૂર્ણ સુખમય એવા ચોદ દિવસ મળેલા. પણ હું નથી ધારતો કે મને એટલાય મળ્યા હોય. ને એ બધાંનું કારણ એક જ કે હું જીમો જ નથી—મારે માટે, મારા પોતાના આત્માને માટે કેમ જીવું, તે મને કદી આવડતું જ નથી—કેકે ને કેકે પરિશુભ ઉપગતવવાની લતમાં કેકેને ખાતર હું જીમો છું.”

હજી પડ્યાં ચેગોવે મને કહેલું : “એણે કદી જ સુખ માગ્યું નથી, એવું હું નથી માનતો.”

મેં કહેલું, “હું તો માનું છું કે એણે કદી સુખ જીવું

જ નથી. પરંતુ એ કેવળ કાકને ખાતર છાંયો છે: જિખારી-
ઓને આપીએ છીએ એમ ખીખને આપ્યું છે—પોતાની
પાસેના વધારામાંથી એ લોકો ‘કંઈક કરે’—વાંચે, લખે,
બોલેચાલે, નિરામિષ ભોજન પર નમે, ખેડૂતને ચંદ્રાચ
ને સિંચો તોફાનોત્પન્નના ધાર્મિક વિચારો ને એના
તર્કશુદ્ધ સિદ્ધાંતોની અચળતામાં વિશ્વાસ મૂકે—એ એવાનો
એને બહુ અભાગરો હતો. લોકોને સતોષી થકે એવું
કંઈક એમને આપવું જોઈએ; એમને રત રાખી થકે
એવું કંઈક આપો, તો જ એમનાથી તમે તમારી જાનને
મુક્ત રાખી શકો. શુ કામ લોકો માણસને નિર્મલ નહિ
લેવા હતા હોય? એની ચાનનાઓમાં—નજર સામે પથરાઈ
રહેલ, અન્ય જોડા કળચુપાણી ખાઈને કિનારે બેઠાં
બેઠાં હશેજનું, ‘ચાંતનાપૂણું’ અને કદીક વળી મુખ-
સજવકર્ણકું’ એકાંત માણનાં, માણસને એક માત્ર મદત
ધરાવતી વસ્તુ (મૃત્યુ)નો વિચાર કેમ નહિ કરવા
હતાં હોય?

રશિયાના તમામ ઉપદેશકો—અનાકુમ તથા તિમોન
હારો—રશીને ખાદ કરનાં—ગંધા જ ચેતન વિહોણા
માણસો હતા. એમાંથી કોઈની પામે કાર્યસાધક ને
જીવત એવી શ્રદ્ધા જ હતી નહિ—‘લોઅર ડેપ્રેસ’
(નાટક)માં મેં એવા એક પરડા ડોસા છુકાવું પાત્ર
સર્જવાની કોશીશ કરેલી. તરેહ તરેહના ‘જવાબો’માં જ
એનો ખર્ચો રસ હતો, લોકોમાં જિલકુંસ નહિ ને તેમ
છનાં લોકો સાથે એનો બોલો થતાં એ એમને આશ્વાસન
પણ આપતો. પણ તે માત્ર પોતાના રસ્તામાં કોઈ આડું
ન આવે તોટલા જ ખાતર. ને એની આખી કિલમુદ્રી—
એક વ્યક્તિનો સમગ્ર ઉપદેશ, આખરે તો છપા નિરસકાર
સાથે આપેન બીખના ટુકડા જેવા જ તો છે! એમના એ
ઉપદેશ હેઠળ દીનતા ને માત્રક શતિવાળા સખ્દો
સંભળાય છે:

‘મને એકલો મૂકા જાણ! કમવાનને ને તમારા
પડોશીને ચાહો, પણ મને તો છોડોજ! જોઈએ તો
કમવાનને ઘાપ દો, પડોશીને નહિ તો છોટે રહેનારને
ચાહો, પણ મને તો છોડો જ. મને છોડો—કારણ આખરે
તો હું ય એક માણસ જ છું. ને છવેરો તો મરવાને માટે જ
સરખાયેલો છું.’

આખરે જાંદગી છે, ને તે લાંબા કાળ સુધી આવી
ને આવી જ રહેવાની છે! એ આનાથી જુદી હોઈ
થકે નહિ, કદી જની શકશે નહિ કારણ માણસ જન
એક સતવાયેત, ચાલનાઓ સહેતી આવેય, એકદમ
વિખૂટી થી ગયેલ જાત છે. એકલાની શૂંખવાએ
જાંદગીયેલ ચાનવીની એ એકલાના એવી છે, જે એના
આભાને જોવી રહેવ છે.

તોફાનોત્પન્ન આખરે કેવળમાં જઈ મન મનાવતો
થાય, તો એમાં મને નવાઈ નહિ લાગે. એની પાછળ
એનો પોતાનો તર્ક લગાવેલો હશે—માણસ માત્ર શુદ્ધ
વસ્તુ છે, બિજાનો સુદાં. હકીકતે આને કેવળ સાથેનું
સમાધાન પણ નહિ કદી શકાય. એને મન તો એ કેવળ
એક તર્કસંગત વસ્તુ હશે; જે લોકો મને પિકારે છે,
એમને પણ હું ક્ષમા બધું છું. એક ઈલાકાને શોભે
એવું કૃત્ય! ને છતાં એની હેડળ જુઓ તો દગવા દિલની
તીખી મજાક જ હતો એક ચાણુ મોણસે એવકૂદે! પર
શીધિલું વેર જ સમજો.

નહ, પણ હું ખદો મારે શું જોઈલું હતું, અથવા
તો શું હોલું જોઈએ, તે કહેવા નથી બેઠો. મારા
આભામાં રહી રહી એક કુતરો સનન ભૂખી રહ્યો
છે, મારી આંખો આગળ સત્તાનાશનું તાંડવ ફરતી
જાય છે. છાપાં દજી હમણાં જ મળ્યાં. તે હવે શું
યરો, જનને, એ હું જોઈ શકું છું. કુનિયાના—નમારા
કહેવાતા ખડમાં એક દત્તકયા સર્જાઈ રહી છે. “કોઈ
એક કાલે એલીઓ ને એવકૂદેની એક જમાત હતી,
ને એણે એક સંત પેદા કરેલો.”

વિચાર કરો કે, આપણા દેશને આનાથી કેટલું
બધું તુકસાન થવાનું છે ને તે ય એવા સમયે કે
જ્યારે બ્રમમુક્ત થયેન લોકો દતાથ જની, માથાં ઢાળી
બેઠેના છે. જહુસખક જનનાનો આત્મા વેરાન
ચ-ચનાથી છવાયેલો છે. મરવાગાંધિયા સિદ્ધાંતનો
આત્મા ગ્લાનિમાં ડૂબી રહેવ છે. આ ગંધા જ જુખ્યાડોસ
ધાપલ આભાઓ કોઈ આધાર આપે એવી મનોરમ્ય
કલ્પના માટે સૌર મચાવી રહ્યા છે પોતાની ચાનના-
ઓમાંથી છૂટવા, કુ:ખના બોલમાંથી મુક્તિ મેળવવા
લોકો એટલા તો તમખી રહ્યા છે કે ન પૂછે વાત.

પાસ એને આપા જ કોઈ કહેવાના-જગતની ખેવના છે. ને એમાં વ સૌથી અનિચ્છનીય વસ્તુ. કાઈ હોય તો તે એક પવિત્ર પુરુષના — એક સંતના જીવનની ઝંખના. ખરી રીતે જોતાં તોફાસતોળની મહાનતા ને પવિત્રતા એ છે કે, એ સાચો માણસ છે, પામલ બનાવી મૂકે એવો—કર્મીજી સુંદરતા ધરાવનારો માણસ —અસંખ્યમાં એક એવો ‘માનવ’ એ છે !

અહીં તમને લાગશે કે, હું કંઈક પરસ્પર વિરોધી એવી વાતો કરી રહ્યો છું. પણ પરવા નહિ એ માણસ ભગવાનને શોધવા નીકળ્યો છે, પણ તે પોતાને માટે નહિ, ખીજાને માટે. ને તે એટલા માટે કે, લોકોને ભગવાન મળી બધાં વેળાં તે એને પોતાને કંઈક શાંતિ મળે, કે જેથી પોતે પશ્ચંદ કરેલાં વેરાન-માં એ એકલો જીવી શકે. એણે આપણને ‘નૂનન ધર્મ’કરાર’ - આપ્યો ને એણે આપણને ઈશુના અંતરમાં એલાઈ રહેલ વિચાર દેઈથી મુક્ત કર્યાં. એણે ઈશુની પ્રતિમાને સ્પર્શ સાદી બનાવી મૂકી. ઈશુના બ્યક્તિત્વમાં રહેલ આકર્ષક પાસાંને ધસી ઠાડી એણે લીસાં બનાવી દીધાં છે; ને એ તરવાને કાઢ્યો, “મને પૃથ્વી પર મોકલનારની ઈચ્છા” આમજ મૂકનારી આઘાપારિતાને ઝોકવી દીધી છે.

એ વિષે શંકા નથી કે, તોફાસતોળનો ‘નૂનન ધર્મ’કરાર’ આજે સર્વસ્વીકૃત બને એમ છે. રશિયન જનતાની આજની નિઝારીમાં એ વધુ અવકુશ આવે એમ છે. કંઈક તો લોકોને આપવું જ પડશે. કારણ લોકો ફરિયાદ કરે છે, એમનાં કુખનો કથુસાટ આખી દુનિયાને દયમયાવી રહ્યો છે, આખી માણસજાતના ચિત્તને એ ‘મહાન વસ્તુ’ના ચિંતન-મંથી ડોલાવી રહેલ છે. અને એની ‘શુદ્ધ અને શાંતિ’ (મહાનવલ) તથા એ જ ધારાએ પેદા થયેલ ખીજી અનેક વસ્તુઓ, આ શોકમસ્ત રશિયન ધરતી પર વિચરતી હતાશા ને કુખને હળવા બનાવવા કહ્યું જ કરી ચકતી નથી.

“શુદ્ધ અને શાંતિ” વિષે એકવાર એણે પોતે કહેલું કે : “બધી બોટો વિવેક જાળુએ મૂકું, તો કહી શકાય કે એ એક બીજી ઇસિયડ છે” પોતાના

“માજપણ ને કિશોરજીવન” (આત્મકથામત્ર) વિષે પણ એમ. આર્થ. આર્થકોબરડીએ ખુદ તોફાસતોળના મોટેથી આવા જ વખાણ સંભળેલાં.

કેટલાક ખજારપત્રીઓ હજી દમણાં જ નેપદસથી આવ્યા છે. વળી કેટલાક રોમથી પણ દોડી આવ્યા છે. એ લોકો અને પૂછે છે કે, તમે તોફાસતોળના ‘પત્રાપત્ર’ વિષે શું માનો છો? જોખું? એ લોકો એને ‘પલામન’ કહે છે! મેં એમની સાથે વાત કરવાનો ઇન્કાર કરી દીધો. તને સમજાય છે! મારા આત્મા અત્યંત વિમુખ્ધ અવસ્થામાં છે. હું નથી હમ્મજતો કે તોફાસતોળ એક સંત બની પૂગલ, એને એક પાપી જ રહેવા દો, આ પાપી લારેલી દુનિયાના હાલની નિકટ, આપણા જેવા અનેકના અંતરતમ સાથી તરીકે, પુરિસ્કન ને તોફાસતોળ—એ જેટલે કરતાં મહાન ને ખાતું એવું બીજું કશું જ આપણી પાસે નથી...

૩

સિયો તોફાસતોળનું અવસાન થયું.*

દમણાં જ એક તાર આવ્યો, એમાં, તદ્દન સામાન્ય શબ્દોમાં કહેલું છે કે, “એ મરી ગયો.”

મારા હૈયા પર ફટકો પડ્યો, હું કુખ ને શોકથી કંકળા બીડ્યો, ને અત્યારે અર્ધ ઈન્જન અવસ્થામાં હું એની જીતીને મારી આંખો સામે ખદી કરી રહ્યો છું... હું એને જેવો જોયેલો, જેવો જોળાયેલો એવા-એને વિષે કંઈક વાત કરવાની હમ્મજાથી તલસી રહ્યો છું. મારી નજર સામે એનું ચિત્ર ખડું થાય છે : એ એની કક્કનપેટીમાં પોટેસો છે—કોઈ ઝરણાને તળિયે પડેલા સુંવાળા પદ્મર જેવો, મુખ પર એનું એ જ ઇલનાકયું” રિમત રમી રહ્યું છે—તદ્દન આડું—એની સદેહ દાઢી હેઠળ લગભગ લપાઈ ગયેલું, ને એના હાથ આખરે શાંતિથી અદ્યત્તમાં બીડાયેલા છે—એનો કહિન પરિશ્રમ હવે પૂરો થઈ ગયો છે.

મને એની વેધક દૃષ્ટિની યાદ આવે છે. એ મોસરું જોતી કેમ જાણે બધું જ પાખી લેતી હોય. ને

* તા. ૭-૧૧-૧૯૧૦

એની આંખોમાં, જે દરેકને જાણે હનામાં કરાકને આકાર આપી રહી હોય એમ થઈતી. એની વાતો, એની મુશ્કેલી, એના એ બહાવસોના ખેડની ખેલોના શબ્દો, ને વિચિત્ર રીતે અસ્પષ્ટ એવો એનો કંટરવર! ને મને ખ્યાલ આવે છે કે, એ માણસ જીવનના કેટલા મોટા ક્ષેત્રને આવરી બેઠેલો હતો. કેવો અતિમાનવીય શાંતિપૂર્ણ બેઠેલો માણસ—ને કેવો અદ્ભુત!

મેં એક વાર એને જોયો છે, એવા સ્વરૂપમાં કદાચ ખીમ કાઢીએ એને કદી નહિ જોયો હોય. મારપ્રામાં હતો ત્યારે હું એક દિવસ ફરતો ફરતો દરિયા કિનારે નીકળી પડેલો. ત્યાં એકાએક યુગ્મપાવના ખગીયા નજીક, ખડકો વચ્ચે મેં એક નાનકડા માનવીને જોયો. એનો હાડકાના કાટખૂણ પાડતો દેહ ભૂખરા, કરચલી-વાળા લેવાશમાં લપેટાયેલો હતો. માથા પર કાઠી ગયેન ટોપો. એ ત્યાં બેઠો હતો. એની હંડપચી બેઠું હથેલી પર ટેકવેલી હતી અને આંગળી વડે દાંડીના ધોળા વાગને આમળતો, એ દરિયા લણી તાકો રહ્યો હતો. લીલાશ પડતા મંગનાં પાણીની હળવી હળવી લેહેરો એના આમળ ધોતતી, મમતા ભરી એના પગ પંપાળી રહી હતી; કેમ જાણે પગથાના આ છુટા જાડુમરને પોતાની કદાચી ન કહેતી હોય! સૂર્યપ્રકાશની શુભદ્રિષ્ટિનો એ દિવસ હતો. વાદગાના પાછાયા ખડકો પર લસરતા હતા, એને કારણે પેલા છુટ્ટા ને એની આસપાસના ખડકો પર અવારનવાર તેજાપાનો એલ ચાલ્યા કરતો હતો. ખડકો—જનર-જસત મોઠા ને જોયા ખડકનાં કોતરો વચ્ચે પડતી ખાઈઓ અધી દરિયાઈ વનરપતિથી ઢાકાઈ ગયેલી હતી. આમથે દિવસે જ દરિયામાં ભયંકર તોફાન આવ્યો ગયેલું એને જોનાં મને એમ જ લાગ્યું જાણે એકાએક કોઈ પુરાણો ખડક જ જીવતો થઈ ગયો હોય, જેને આ પૃથ્વીના આદિથી માંડીને તે એની તમામ વસ્તુઓ પાછળના હેતુનું જ્ઞાન હોય, ને એ અત્યારે આજે પાસતો વિચાર કરી ગયો હોય કે—આ પત્યં, પાસ, પૃથ્વી, તેમ જ આ સમુદ્રનાં પાણીનો, માણસ તેમજ આખો દરિયા, અરે, સર-જથી માંડીને તે આ ખડકો સુધીના તમામ પદાર્થોનો અંગમ શું હતો? સમુદ્ર ને એના આભાના એક અંગ સમ હતો ને આસપાસની તમામ સૃષ્ટિ જાણે એના-

માથી જ હતી-ન થઈ હોય, ને એનું જ એક અંગ હોય! આ દશમાં અચલ પ્રતિમાનો એ છુટ્ટો જાણે કંઈક જૂઠું રહ્યું-સૂચન કરી રહ્યો હોય એવો, મન-મુગ્ધ ને એક વિરાટ અખડ છદ્દાસીનતાને પોતાની હેઠળ આપીને બેઠો હોય એવો લાગતો હતો. કેમ જાણે પૃથ્વીને વિટખાઈ વળેલ અનંત નીલ અવકાશનાં જોડા-લેખમાં ખોવાઈ જતો, સમુદ્રના મોળને સાદે છંપોતાની નીકટ બોલાવનારો ને એમને વિમેતી નાખનારો એ પોતે જ હોય, ખડક પર વાદળો ને એની છાયાની ગતિને દોરવનારો ને પ્રેરનારો એ પોતે જ હોય, એમ પોતાની ક્ષિત્તાક્રિતને એકાગ્ર કરી એ બેઠેલો હતો.

ને એકાએક મને એની લાગણી થઈ આવી; જાણે હમથા, એકાદ દાયકા જ, આ માણસ કોનો થઈ જતો ને પોતાનો હાથ હપાવી, સમુદ્રનાં મોળનાં ગતિને ચંકાવી એને કાચની માફક નિશ્ચન બનાવી દેશે, ને આ ખડકો જીવંત બની ધૂમ પાડી જાશે, ચોપાસ વિસ્તરેલ સૃષ્ટિની પ્રત્યેક વસ્તુ સજીવ બની જાશે, એમને પોતાની વાણી જાણે, ને અન્યત્ર જીવંત એ બોલી જાશે—પોતાના વિષે—એના વિષે—ને એની વિરૂદ્ધ પણ. તે થકીએ મેં જે અતુ-ભવ કર્યો એનું સંબંધમાં વચૂન કરવાની મારી પાસે શક્તિ નથી. પરમ આનંદ ને ભયે મારું અતર જીવકાઈ રહ્યું હતું એ બધામાંથી એકાએક એવો મુખ્ય વિચાર મારા મનમાં પ્રગી ગયો:

"આ દુનિયામાં ભાલોથી આ માનવીનો વાસ છે, ત્યાંથી હું બનાય નથી."

તે પછી કાળજીપૂર્વક, પગ હેઠળના કોશરો ધ ન ખખડે એમ, હું ત્યાંથી પાછો વળી ગયો. એની વિચાર સમાધિમાં કાંચ પાડવાની મને ક્ષમ્મા જે ન થઈ.

ને આજે—પર જ આજે મને લાગે છે કે હું બનાય બની ગયો છું, ને લખનાં લખતાં મારી આજો આંસ ટપકાવી રહી છે. આઆસનની ભપાઈને પેલે પાર પહેંચી મેં, મારી છાતીને ભરી રહેલ આંહું રેલ આજ પહેલાં મેં કદી ક્યું નથી આટલું હતાશા ભુલું—અટલું કંચું! ને છાતી હું એને ચાહતો.

હતો કે નહિ તે હું આજે જ જાણતો નથી. પણ એના પ્રત્યે મેં અનુભવેલી લાગણીને પ્રેમ કહો વા વિકાર કહો, એથી શો ફેર પડવાનો હતો? એણે હમેશાં મારા અંતરાત્મામાં સુપ્ત એવી લાગણીઓને જાગાડી છે. કેવું વિરાટ, અદ્ભુત હતું એનું આદેશન! અણગમવાની ને વિરોધની જે લાગણીઓ એણે જાગાડેલી, તે અંતરમાં એવા આકાર ધરીને વિલસતી કે એને કારણે કદ્ય થતું નહિ. માણસના અંતરમાં એ ફૂટી નીકળતી, વિકસતી ને એને વધુ ફેણું બનાવતી, એની સક્રિયને અનેકમણી વધારતી હતી.

આત્મગૌરવથી ઓપતો, બેનખા ડગલાં ભરતો, ધરતી ખૂદતો એ ચાલતો ત્યારે બહુ મરવો દીસતો. કેમ જાણે અસમ ધરતીના ખાડાટકરાને પોતાનાં પગનાં તળિયાં વડે ખૂંદી એને સમતળ જમીન બનાવી દેવા ન માગતો હોય! કદાચ એકાએક કેમ બારણા માછળથી ડોકાતો હોય કે, રસ્તાના વર્ગાક આગળ છતો ધસે હોય, પોતાનાં ટૂંકાં, હળવાં, ઝડપી ડગલાં ભરતો, એ એવી રીતે ચાલતો એવા મળતો કે જાણે સનન પૃથ્વીની સપાટી પર વિચરવા દેવાયેલા માણસ હોય. હાથના અંગુઠા પોતાના કમરપટ્ટામાં ખોસેલા હોય, ને પગભર થંભી, ચોગેર એની શોધક નજર ફેરતી લઈ, આસપાસની દુનિયામાં જે કંઈ નીતન હોય એને એકી નજરે અપનાવી લઈ, તત્કાલ એના તથ્યને પચાવી લઈ આગળ વધતો હોય.

૪

એક દિવસ એણે કહ્યું:

“હું કીવના રાજમાર્ગ પર ઘઈ ચાલ્યો જતો હતો. મેં, માસના અંતિમ દિવસો દના. પૃથ્વી સ્વર્ગીય લાસતી હતી. કુદરતની પ્રત્યેક વસ્તુ આનંદમય બની મઠી હતી. નિરમ આકાશમાં ઊડતાં પંખીઓ ગીન ગાઈ રહ્યાં હતાં. મધમાખીઓનું યુજન ચાલી રહ્યું હતું. સર્વ મમતાથી તપે તપી રહ્યો હતો. મારી ચોપાસની સુષ્ટિ કેમ જાણે ઉત્સવ માણી રહી હતી! માણસો પણ અદ્ભુત લાગનાં હતાં. મારું અંદર મદ્યજ્વળતી ઊડતું, મને એવી અનુભૂતિ ધઈ કેમ જાણે હું જ આ સંસારના કોઈ એક

અપૂર્વ સુંદર કૃષ પર ધૂમની ને ગૂંજતી મધમાખી હોઈ, ને પ્રભુ જાણે મારી આત્માની તદ્દન નીકટ આવી ખેસી ગયો હોય! ને એકાએક મેં શું એવું? રસ્તાને છેક પેલે છેડે, એક ઝાડીની ઘટા હેઠળ એ પાત્રાણુઓ, એક પુરુષ ને એક સ્ત્રી બને એક બીજાની બાથમાં વિપથથી મત, મંદા, જરાગ્રસ્ત, ઠીકાની જેમ સળવળતાં, કંઈક બાગ્યાટ, ગણગણટ કરી રહ્યાં હતાં. સૂર્યનો પ્રકાશ એમના હિપાડા, નિસ્તેજ પગ તેમજ જર્જર દેહને નિર્દય રીતે ઉભયથી રહ્યો હતો. મારા હૃદયમાં એક યગ ભોંકાઈ ગયું—ઓહ! કાલા ભગવાન! આ સૌંદર્યના સર્જક! તને તારી જાત માટે શરમ નથી આવતી? મારું મન કડવું ઘઈ ગયું...

“તું જાણે છે—કેવું જાણું મની રહ્યું છે! બેંગોમાર્ફિસ (નસોરિયાનો એક ધાર્મિક સંપ્રદાય) જેને સ્વપ્નાનની કૃતિ માનતા એ કુદરત અત્યંત નિષ્કૂર રીતે, હાસ્વાસ્પદ બનાવી મૂકેને માણસને સતાવે છે. એ એની બંધી સક્રિય ઝૂટતી લે છે, પણ એની વાસનાને એની પાસે અજબ રહેવા દે છે. જેની જેની પાસે શ્રવંત આત્મા છે, એ તમામને માટે આ વાત સાચી છે. એક માત્ર માણસ જ એવો છે, જે આ વસ્તુની શરમ ને એની માતાનાની અનુભૂતિ, પોતાને મોશક દેહ ધરી ધરાવે છે. કોઈક અઘાટય સિદ્ધાંતોના આપણે આપણી અંદર ને અંદર આ સમ્ય ભોગવીએ છીએ, પણ તે ક્યાં પાવે?”

બોલતી વખતે એની આંખોના લાવ અનેાખી રીતે બદલાવા કરતો હતો. ધરીકમાં બાલીશ રીતે શોકાકુલ બની ગયો હોય, તો ધરીકમાં કડપમયું લુખ્યાઈનું તેજ એમાં યથકો જતું. એના હોઠ અમળાશ કરતા, એની મૂંઝાને જાણે શોમાંય ઘઈ આવતો. બોલવાનું પૂરું થયું, એટલે એણે પોતાનાં કખ્યાના મળવામાંથી હાથમાઘ કાઢી, એના વડે ધસીને પોતાનું મોં ભૂંછી નાખ્યું—એકે સુખ પર પરસેવાનું નામ ન હયું; તે પછી ખેડુ જેવા ખડતલ હાથની છતર જેવી આંગળીઓ વડે પોતાની દાડી પથ્થરતાં એજે મદ્ય સ્વરે દોહરાવ્યું:

“હા, પણ તે ક્યાં પાવે?”

એક દિવસ હું એની બોડે કુદમરથી તે આઈ ટોડોર

જતી નીચકી સડકે ફરવા નીકળેલો. જુવાન માણસની જેમ હળવા પમલે ચાલતાં ચાલતાં, એના સ્વભાવ ને ઉંમર માટે કંઈક અસાધારણ લાગે એવી ઉત્તેજના-પૂર્વક, એણે મને કહ્યું

“માણસનું સરોર સારી રીતે ડેળવેલા પાવડ ફેલતાની માફક એના આત્માના કનગળાં હોવાં જોઈએ, કે જ્યાં આત્મા એને મોકલે ત્યાં જ એ જાય. પણ આપણી દાસન તો એ ! ઇન્દ્રિયની વાસનાઓ ધાંધલ થયાથી મૂકનારી, કંગાળોર ને અજુજ પંથ છે. અવશ, ને દયામણા આત્મા એની પાછળ પાછળ પમલાં માડી રહ્યો છે.”

એણે જોયેથી છાતી પર હાથ ફેરવ્યો, પોતાના હૃદયને પંપાવ્યું, ને બતાવે જાયતી, મંદ મંદ મરકતાં વળા આગળ ચલાવ્યું :

“મોરોમાં, સુખારવ ટાવરની બાજુમાં, મેં એક વાર—એ સિંધાળાનો દિવસ હતો—ખૂબ દીપ્તિને પડેલી એક વેશ્યાને જોયેલી. એક ગટરમાં એ પડી હતી. વાડામાંથી નીકળતી મોરોનું ગંદું પાણી એમાં દડદી રહ્યું હતું—તે ખરાબર એની ડોક ને પીઠ પર પડતું હતું. ને કંડાપાણીમાં લાંબી લઈને એ પડેલી હતી—હોહ ફફડાવતી, આમથી તેમ પાસા ફેરવતી, અમળાતી. પણ એ જોજામાંથી બીજી ચર્મ ખદાર નીકળી શકતી નહોતી.”

ને આટલું બોલતાં એ ધૂણે ઝાંઝો. થડીબર એણે પોતાની આંખો મીચી દાધી, ને માથું ધ્રુણાવી વળા એણે ધીમા સારે આમળ ચલાવ્યું :

“આવ, આપણે જરા વાર અહીં જ બેસી લઈએ. પીધેલી સ્ત્રી જેવું ધુણાવનક ને બમ્બર દસ આ દુનિયામાં બીજું એકેય નથી. હું જઈને એને એમાંથી કાઢવા માગતો હતો, પણ મારાથી એ ન જાન્યું હું સડકાઈ ગયો. એવું આપું સરોર એવું ચીકણું ને બીનું હતું, એને અડકવા પછી કદાચ મદિનાઓ સુધી મારા હાથને હું ચોકળા ન કરી શક્યો હોત—કેવું મિઠાસ ! પણ બાજુમાં જ સડકના પથરાની બાજુમાં મેં રમતિયાળ આંખોનાળો ને સોનેરી વાળવાળો એક નાનકડો છોકરો બેઠેલો જોયો. એની આંખનાં આંસુ

આશ પર ચર્મ ટપકી રહ્યાં હતાં, નાક ખેંચતો ને હૂમકાં કરતો, એ દીન જાતી માને વીનવી રહ્યો હતો :

“મા...આ...મા...આ...! બીકને...”

થોડી થોડી વારે એ સ્ત્રી પોતાના હાથ આમથી તેમ દલાવતી, નમ્હોરાં બોલાવતી, માથું ઊંચકવા મથતી ને વળી પાછી ગટરના ગડવાડમાં સરી પડતી”

“વર્ષક, મિઠાસ ! તેં તો પીધેલી થઈ સ્ત્રીઓને જોઈ દશે, ખડું ને ! હા, તેં તો જોયેલી છે. ઓહ ! પ્રભુ ! પણ તું એમના વિષે કદી લખતો નહિ. કદી ન લખતો...”

“શા માટે નહિ ?”

મારી આંખોમાં આંખ પડેલી દસનાં એણે પડધી પડાયો :

“શા માટે નહિ ?”

ને પછી પોને વિચારપૂર્વક ધીમેથી કહેવા લાગ્યો :

“તે તો હું નથી જાણતો. પણ આ તો મારાથી... માણસની પશુના વિષે લખવું એ જાણ જાણે કેમ પણ શરમભર્યું લાગે છે. પણ આખરે તો—શા માટે નહિ ! માથુંસે બધા જ વિષે લખવું જોઈએ...”

ને એની આંખોમાં આંસુ હમકાઈ આવ્યાં. એણે એ જુદી નાખ્યા, ને રિશન-ગોળના ચહેરે એણે પોતાના રૂથાશ તરફ જોવા કહ્યું, ત્યાં વળી એના માસની કસ્યડીઓ પર ચર્મ આંસુનાં જિંકું દડી રહ્યાં.

કહે : “હું રડું છું, હું જુદો ચર્મ મથો છું, બાબી, બમ્બર વસ્તુઓને ત્યારે બ્યારે યાદ રડું છું, ત્યારે માડું હૈયું થમ્મી બેઠે છે.”

તે પછી મને રહેજ હળવેકથી કોણી મારતાં કહે : “તું પણ એક દિવસ તારી જિંકગી જીવી નાખશે, ને છતાં ખડું એમનું એમ રહેલું જશે, ત્યારે તારું રહ્યું આજે હું ગયો છું, એ કરતાં ય કાડું દશે,—ખેડતી સ્ત્રીઓ કહે છે તેમ બેર બેર જેવડાં આંસુ... પણ હા, બધા વિષે લખાવું જોઈએ, ત્રપેક વસ્તુ વિષે, નહિ તો પેલા સોનેરી વાળવાળા જુવકાને ખોડું લાગશે, એ કુલાશે, એ તને કંપકા દશે : ‘ના, આ પૂણું સત્ય

નથી.' કહેશે: 'આ અપૂર્ણ' સમય છે.' એણે પોતાનું આપું શરીર ઝંઝેડી નાખ્યું, ને આડું લાલન કરતો હોય એ રીતે કહેવા લાગ્યો :

"ચાલ ત્યારે, હવે તું અને કંઈક કહે. તને વાત કરતાં બહુ સરસ આવડે છે. કોઈ બાળક વિષે કંઈક કહે, તારા પોતાના વિષે કહે. તું પણ એક દિવસ બાળક હતો—એ વાત જ જાણે માનવી મુશ્કેલ લાગે છે. તું એક અતોખો જ માણસ છે. તારામાં ઘણું એવું છે, જે બાહ્ય ક્ષણે તારા વિચારમાં પણ તું જાણે કાઢે છે. ને છતાં જીવન વિષે તું એટલું બધું જાણે છે—જાણે તારે જાણવાનું હવે કશું બાકી જ રહેતું નથી. ચાલ, હવે મને કંઈક વાત કર, તું..."

તે, એણે પોતાની જાતને પાંદળ જમના એક બીજાની આંબેલ મૂળિયા ઉપર સ્વસ્થપણે ગોઠવી, પોતાનું આસન જમાવ્યું. ને પાંદળના અધિયાત્મ પાનની ભેંચે પડી સુકાઈ ગયેલ બૂખરી સોયો વચ્ચે ધઈ, ઉતાવળી ઉતાવળી દોહધામ અચાની રહેલ, કામગીરી ટીડીઓની હીલચાલને તે નીરખી રહ્યો.

આ દશિયુના પ્રવૃત્તિસ્થા ઉત્તર પ્રદેશના વસનારની આંખો માટે અદ્ભુત રીતે વિવિધતા ધાર્યા છે. એની સમૃદ્ધિથી હલકાતી વનરાજી વચ્ચે, નિઃસ્વ કાચ જોખનના, જોખની ઉકારાતી આ જીવંત વનસ્પતિ વચ્ચે, સિંચો તોફાનોય ભેડો છે—એનું નામ જ એના આંતરિક જીવનના આવેગને વ્યક્ત કરી રહ્યું છે।* પોતે દેખાવે તો છે એક નાનકડો માણસ. એણે મહિ-મહિલાઓ ને ખરબચડો કે જાણે ધરતીમાંથી નીકળી આવેલ વનસ્પતિનું મૂળ જ જોઈ લ્યો. ક્રિયાનાં ચમકદાર પ્રકૃતિ સૌંદર્ય વચ્ચે આ માણસ એનો જ એક ભાગ બની સમાઈ જતો હોય એમ લાગતું, તો વળાં બીજી જ રણે એ એનાવી તદ્દન અચોં પડી જતો હોય એવું પણ લાગતું. જાણે કોઈ એક અતિ પ્રાચીન પુરુષ, સમગ્ર આપ્રદેશનો સ્વામી—એનો કર્તા ને નિર્માતા, કેમ જાણે સોએક વર્ષની ઝેરહાબરી પછી, 'પોતે પોતેજ અર્થ' વ્યવસાયમાં જ ખાણ આવીને બધું જોતો હોય—જેમાં એવું ઘણું થયું છે, જે પોતે જાણી ગયેલો

છે. કેટલું થ એવું પણ છે, જે એને માટે તદ્દન નવીન છે. બધી સૃષ્ટિ જેમ ચાલતી જોઈએ તેમ ચાલ્યા કરે છે, પણ તેમ છતાં એમાં ક્યાંક કશીકે ભણપ રહી જાય છે—આ કશીકે ભણપ તે કયો, ને એને ઠેકાણે કેવું હોવું જોઈએ, એ વસ્તુ જાણે હવે એણે તાકાલ શોધી કાઢવાની હોય।

ઢીંઝો પર ને રસ્તાઓ પર એ ઉતાવળે પગલે, લાંબી ફાળ બારેલો એવી રીતે ચાલતો, કેમ જાણે પૃથ્વીની પરિક્રમાએ નીકળેલો કોઈ અનુભવી પ્રવાસી હોય. એની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિની અપરમાર્થી એક પથ્થર તો શું, એક વિચાર પણ છટકી ચકતો નહિ—એની દૃષ્ટિએ દુનિયાને નિહાળતો, માપતો એની કસોટી કરતો, એના તોલપાપ કાઢતો, એ જીએ જતો હતો. ને અવિરત પ્રતિએ વલે જતા વિચારો રૂપે એણે પોતાની ચોપાસ જીવંત બીજ વેરી મૂક્યાં હતાં.

પ

મુઠરને એણે એક દિવસ કહેલું:

"તું વાંચતો નથી, સુશર! એ તો બહુ ખરાબ કહેવાય. એ નથી અહંકાર છે. ને આ આપણો ગોર્ડિંગ કેટકેટલું વધે છે. પણ એ થ સાડું નથી—એ પણ આત્મનિષ્ઠાસની કરીનું લક્ષણ છે; ને હું પોતે—ખૂન ખૂન લખ્યા જ કરું છું જસ, એ પણ સાડું નથી. કારણ હું જે કરું છું તેની પાછળ મારો જીવનસ્થાનો એક સિંચા અહંકાર જ રહેલો છે. અલગત, હું જે રીતે વિચારું છું, વિચારની એ રીત મારે પોતાને માટે સારી છે; છતાં ગોર્ડિંગને લાગે છે કે, એને પોતાને માટે એ જસખર નથી. ત્યારે તું તો એ બધી બાબતમાં કશો વિચાર જ કરવા તેજર નથી। જસ, તું તો કેવળ આંખો પટપટાવતો યોગેર નજર ફેરવ્યા કરે છે કે, ક્યાંય મારી નજરને પકડી લે એવું કંઈક જડે છે। ને તું એવી વસ્તુઓ પકડીને બેસી જાય છે, કે જેને તારી સાથે કશો મેળ જ ન હોય. તે' ધણી વાર જસ આ જ ક્યું છે. તું કોઈ વસ્તુને પકડી લે છે, પછી એને જ વળગી રહે છે. ને તું જેને પકડીને બેઠો હોય છે, એ વસ્તુ એસરી જ્યા લાગે, ત્યારે તું એને છોડી દે છે.

* સિંચો એટલે સિંહ ને તોફાનોય એટલે ધોળા

શ્રીગણે એ વિષે એક જાદુ સરસ વાર્તા લખેલી છે: 'વ ડાર્વિન'ગ- 'મીડી' - ટું એ વાર્તામાંની સ્ત્રી જેવો છે."

"એ ક્ષી રીતે?" સુવરે હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

"ચાહવા માટે હંમેશાં તૈયાર, પણ એમાં પર્મદમી કેમ કરી તે તું જાણતો નથી, ને એમાં જ તારી શક્તિઓને તું નકામી ઘુસવ વસ્તુઓ પાછળ વેડફી નાખે છે."

"બધા જ એવા હોય છે, એમ નથી લાગતું તમને?"

તોલ્સ્ટોયે એના સવાલનો પડવો પાડતાં કહ્યું:

"ના, ના, બધા એવા નથી હોતા."

ને આપાનક એણે મારા તરફ ફેટકા વોંચ્યા:

"તું લગવાનમાં કેમ નથી માનતો?"

"મને એમાં શકા જ નથી, એવે એના!"

"ના, એ સાચું નથી. તું પ્રુનિયી શ્રદ્ધાળુ છવ છે. લગવાન વિના તારું ચાલવાનું નથી. તને થોડા જ વખતમાં એની ખોટ સાલવા માંડશે, જોકે. તું આજે માનતો નથી કારણ તું જાકી છે. તું રાષે બરાસેવો છે — તું ઈચ્છે, તને મને, એ રીતે દુનિયા ખતેલી નથી માટે. કેટલાક થોડો કેવળ એમના સરભાળપણને કારણે નાસ્તિક હોય છે. જીવાનિયાઓમાં ધણે ભાગે એવું એવા મળે છે. એ થોડો 'કોઈ' સીને જગતા હોય છે, પણ કોઈ જાણી જાય, જોઈ જાય, તે તેમને નથી મળતું. એમને એમ થાય છે કે, કોઈ અમારા વિષે ગેરસમજ કરી બેસશે? ને બીજી વાત એ જણ ખરી કે એમનામાં હિંમતની જ ક્ષી હોય છે. શકામાં પણ પ્રેમની માફક દિમત-સાહસની જરૂર હોય છે. તારે તારી જાન આપગ કળુવ કરવું જોઈએ કે 'હું ઈશ્વરમાં માનું છું.' ને તું જોકે કે જાણું જરાયર થઈ

* તોલ્સ્ટોયનું પ્રથમશ્વરી દુકાં નામ

મળું છે. તું જે ઈચ્છે છે, એ પ્રમાણે જ બધું જોડ વાયેલું તું જોશે. પ્રત્યેક વસ્તુ તને પોતાને વિધેની સમજ આપવી હશે—તારા હૃદયનું આકર્ષણ કરતી હશે. દુનિયામ એવું થયું છે, જેને તું ચાહેછે, ને ગાદ ખનાવેલો પ્રેમ એટલે જ શકા. તારે હજી વધુ ચાહવું જોઈએ ને દ જોશે, કે તારો પ્રેમ શકામાં પડતાઈ ગયો છે. દુનિયામ ઉમદામાં ઉમદા સીને જ પુરુષ ચાહે છે, ને છત પ્રત્યેક માણસ દુનિયાની ઉમદા સીને જ ચાહતો હોય છે—એવો જ છે આ કાપડો—એવું નામ જ શકા નાસ્તિક કદી ચાકી શકતો નથી. એ આજે એકની સાથે પ્રેમમાં પડશે, ને વરસને અંતે એ બીજીને ચાહતો હશે આવા માણસનો આત્મા અટકેલ છે, નપુંસક છે, ને એ સારું નથી. તું જન્મે શકાળુ છે, ને તારી જ પ્રાનિયી વિરૂદ્ધ જઈને જીવવાની કાશીમ કરવી, એ બર્ષ છે. તું હમેશાં કહે છે: 'સૌંદર્ય' એ સૌંદર્ય થી વરદ છે? પરમ ને પરિપૂર્ણ સૌંદર્ય એટલે જ પ્રભુ!

એણે આ અગાઉ જાણ્યે જ કદી મારી સાથે આ અજે વાત કરેલી. આ વિષયના મહત્વથી, એના આ અશ્વધાર્યા ગિર્મિલિતવાસે એખખર એવા મને ધેરી લીધો, અને લગભગ પરાસ્ત કરી દીધો.

હું કંઈ જ જોઈ શકેલો નહિ. સોડા પર બેઠેલ તોલ્સ્ટોયે એના પગ મારી બેઠક હેઠળ લખાયા. એના શરીવાળા ઝુખ પર વિજયનું એક રિમત દોડી આવ્યું. ને મારી સામે અર્ધગળી હલવાતાં એણે કહ્યું:

"કશું નહિ જોલીને, મુઠા રસ કંઈ તું એનાથી ડહાળી શકવાનો નથી, એ જાણે છે તું!"

ને દુ—જે ઈશ્વરમાં માનતો નથી—એણે 'ચોક્ક' નજરે, લગભગ લાજગળુ દષ્ટિએ એની સામે જોઈ શીધું, ને પોતાની જાતને દુ કદી રહ્યો:

"આ માણસ ઈશ્વર જેવો છે."

વૈજ્ઞાનિક સર્વોદય

વિજ્ઞાન-યોગ | પ્રબોધ ચાક્સી

વૈજ્ઞાનિક સર્વોદય !

પણ 'વૈજ્ઞાનિક' એટલે શું ? યંત્રાવાળો ? ના. યંત્ર વિજ્ઞાનથી બને છે, પણ યંત્રમાં જ વિજ્ઞાન સમાઈ જતું નથી. એમ કહેવું હોય તો 'યંત્રપ્રધાન સર્વોદય' એવા શબ્દો વાપરી શકાતા.

'વૈજ્ઞાનિક' શબ્દ 'સ્વપ્નવાદી' (યુરોપિયન) થી કિત્ત અર્થ દર્શાવતા વપરાયો છે. સ્વપ્નવાદી સમાજવાદીથી પોતાની વિચાર-પદ્ધતિની કિન્નતા દર્શાવવા માટે 'વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ' એવા શબ્દો અમાઠ સમાજવાદના ઇતિહાસમાં વપરાયા હતા. એમાં સમાજની ગતિવિધિના વિજ્ઞાનની વાત છે, યંત્રની ગતિવિધિના વિજ્ઞાનની નહીં.

સ્વપ્ન અને વિજ્ઞાન વચ્ચે વિરોધ નથી, એ દ છે. આપ-દીકરા વચ્ચે—એ પેઠી વચ્ચે—સ્વાભાવિક સ્વસ્થ તફાવત હોય તેવો તફાવત છે. પ્રાચીન ઇઝરાયેલના પેત્રમ્મરોએ વેરાનમાં જળાશયોના સ્વપ્ન ભેખાં અને તે સ્વપ્નોની પ્રેક્ષા હેઠળ આને ઇઝરાયેલની મરુભૂમિ બનીચો બની રહી છે. સ્વપ્ન મનુષ્યને પ્રેરે છે, અશક્યને શક્ય બનાવવાનું ઇચ્છન આપે છે; વિજ્ઞાન મનુષ્યને એના સ્વપ્નને સાકાર કરવાનો માર્ગ સ્વી આપે છે. સ્વપ્નથી સ્થિતિને પલટવાની શક્તિ બંધાય છે, વિજ્ઞાનથી સ્થિતિને પલટવાની શક્તિ સિદ્ધ થાય છે સ્વપ્ન સ્વતંત્ર છે, અબાધિત છે, આજે જ સ્થિતિ છે તેની એ પરવા નથી કરતું, કાલે કેવી સ્થિતિ ભેઈએ તે સ્વપ્ન મનુષ્યને દેખાડે છે. સ્વપ્નદષ્ટા સ્વેર વિહારી હોય છે, પરિસ્થિતિ-નિરપેક્ષ હોય છે. તો જ એ શુદ્ધતમ ને સ્પષ્ટતમ સ્વપ્ન નીરખી શકે છે દૂર જેની દષ્ટિ મંડાયેલી છે, જે પાર ભેવા ભેવા મથે છે તે નિકટનું

ધૂધળું જુવે તે તદ્દન સ્વાભાવિક અને આવશ્યક છે. સ્વપ્નના સ્પષ્ટ દર્શનથી આદર્શ બંધાય છે અને આદર્શની પ્રેરક મદદ વિના આગળ વધતું નથી.

આદર્શવાદનો કે ખ્યેવવાદનો અનિરૂપ સામાન્યપણે યાય છે આદર્શ તો પૂર્ણ જ હોવો ભેઈએ, બિંદુની બ્યાખ્યા તો યુક્તિએ પૂર્ણ જ કરવી ભેઈએ, એમાં અપૂર્ણતા ન જ આસે, એટલે અશક્ય ને કદી સાકાર ન જ થઈ શકે તેટલી હદે સંપૂર્ણ બ્યાખ્યા તો કરવી જ પડે અને બ્યાખ્યાની એ સંપૂર્ણતાના આધારે જ પ્રયત્નના પરિણામને મૂલવતું પડે. આમાં કશું બોલું નથી. પરંતુ આદર્શની પૂર્ણતાનો આગ્રહ ભરે નકારાત્મક રૂપે લે છે ત્યારે તેમાંથી આદર્શાધના અને પૂર્ણતાવાદનાં અનિશ્ચે જન્મે છે, યુરુપાર્થને શક્યતાની સીમાએ પહોંચાડવાનો ઇષ્ટ આમહુ ધણી વાર અપૂર્ણ પરિણામના અધિગા અસ્વીકારમાં પરિણમે છે. અથવા યુરુપાર્થના ક્ષેત્રનો આવશ્યકતા કરતાં પણ વધુ સક્રિય કરવામાં પરિણમે છે. એક નમૂનો બનાવી દઈએ, આદર્શ ગ્રામ સ્વીએ, ઈલાદિ નમૂનાવાદ સેંકડો વર્ષોથી એની અવૈજ્ઞાનિકતાને કારણે ને સંકુચિતતાને કારણે નિષ્ફળ ભેતો હોવા છતાં વારંવાર પાછો ખેંડો યાય છે તેનું કારણ આદર્શ પ્રત્યેની મનુષ્યની સ્વાભાવિક ને પ્રાથમિક વૃત્તિમાં પડેલું છે.

સ્વપ્ન કે આદર્શની ઉપાસના વૈજ્ઞાનિક રીતે કરવી જરૂરી છે. વિનોબા કહે છે તેમ "વિજ્ઞાનની મદદથી કરુણામયક સામ્ય લાવવું."

આ વિજ્ઞાન એટલે યંત્ર નથી, તંત્ર ને પદ્ધતિને જ પ્રથમ ક્રૂત નથી. આદર્શનો પાયાનો ધર્મ પરંધામ છે, સાચો પાર છે. વિજ્ઞાનનો પાયાનો ધર્મ આ પાર

છે. આ પાઠની વાસ્તવિકતાઓને સ્પષ્ટ ને નિસ્વીન દર્શીથી પારખીને તેની કંઠજુમાં કંઠજુ ભેળાડે પર યુનની કમાન ખોડવાની છે એવી પાકી કે સામે પાઠ યુનને છેડે બરાબર જઈને પડે આદર્શ જે દિશા બાંધી હોય તે દિશામાં આજની પરિસ્થિતિને એના પોતાના નિયમોની મદદથી વાળવાનો પુરુષાર્થ કરી છૂટવાનો છે મનુષ્યનું પોતાનું પરમ વૈજ્ઞાનિક નળ યાન છે શ્રદ્ધા એ માનવી આદર્શનું પરમ નળ છે પરંતુ સમસ્ત પરિસ્થિતિને અધાવવાનું મનુષ્યનું પોતાનું મણુ નથી એવો અલકાર એનાથી ન કરાય મનુષ્ય કંઈનિના કતાં નથી બની શકેતા, દણ અને નિમિત્ત બની શકે છે તેથી એણે આજે ને અહીં જે પરિસ્થિતિ છે તેની વિવિધ ગતિઓને ઓળખવી પડશે એમાં પોતાને પ્રિય સ્વપ્નના મોહમાં પડીને મમા-બચુમમાની માનસિક ભૂમિકાથી જીએ ચડતાં સીખવું પડશે આ હકીકત નથી મળતી, મેં ફેરવી લીધું, ફેર સફાઈ લીધું કે ત્યાગી લીધું ને બહિર્ગત સાધનામાં દુખડી મારી મયા, એવી માનસિક ભૂમિકાની નમળાઈ નહીં આને આજે આ નક્કર લોય છે, તેમાં આદર્શનાં બીજ વાવ્યાં છે જેથી આવતી કાલે ફળ આવે એકદમ તો જેવાં જોઈએ તેવાં ફળ નહીં આવે બીજે ત્રીજે ફેરે કંઈક સારાં આવશે ધીજી વિના આરા નથી આદર્શ વિશેની શ્રદ્ધા પાકી છે, પવ પરિણામ વિશે અસંહુષ્ણના નથી, તેમજ વ્યાપક યુગકાર્યને સંડોવી નાખીને બહિર્ગત સંપૂર્ણતા કે એકાદ નાના ક્ષેત્રને આદર્શ બનાવી નાખવાની મોહપ્રાયામાં ફસાવાનું નથી હરિનાં જન એવી દૃષ્ટી ને સરતી યુક્તિ નથી મળતાં, જનમેળનમ અવ તાર મજે છે, કારણ આજની અપરિપક્વ સ્થિતિ અવતારે અવતારે પાકતી પોકતી આદર્શ પ્રત્યે વધે છે તેનાં દર્શનથી એ ધન્ય થવા મજે છે, તેમાં પોતાની લક્ષિતનું જળ સીંચવા મજે છે.

વિજ્ઞાનની ભક્તિ કડો છે, કેમ જાણે 'આદર્શ તણ દોષો?' સ્વપ્ન ભાંગીને જુડા થયું? એવો ભાસ

થાય છે છતાં પણ નીચેની લોય છેડાતી નથી, આજનો હકીકતોને ઘેરખાતી નથી આજે આધિક અસમા નના છે, નફા, માનિયો અને મોષણુ છે ઠાઈ જાનુઈ લાકડીથી એમને અદસ્ય કરી શકાતાં નથી હિ સાથી વાદી નાંખો તો અહિરાવણ-મહિરાવણની જેમ એમાં લોહીને ટીપેટીપેથી પ્રત્યાષાતી કંતિઓના રક્તસો ખડા થાય છે નિદા કરીને પોતાને પવિત્ર ને શ્રેષ્ઠ માનવાથી પ્રાપ્ત બીકલતો નથી. એકાદ ગામને સ્વચ્છ કે દારુ વગરનું કાર્યાથી મરીમી, અસમાનતા ને અન્યાય-મોથી નિત્ય નીપજતી માનસિક હતાશા, બે જવાન દારી ને બાજેડું વૃત્તિ, અશિષ્ટતા ચક્રિય મોજ કરી લેવાની વૃત્તિ નાસ પામતી નથી પક્ષે સમસ્તનો લાવવો પડે તેમ છે, કંતિમાં ભાગશા પાડી શકાતા નથી સમસ્તતા ને વ્યાપકતા એ કંઈનિના વિજ્ઞાનનો અનિવાર્ય નિયમ છે મોંઘીછ કહેના જે કંડોડોની નથી તેવી બહિર્ગત અહિસા મારે અપની નથી, મારા સાથીઓના અપની નથી. કંડોડોમાં મોંઘીછએ અક્ષ જોયું ને તેથી અહિસાનો જનસમાજ સુધી વિકાસ કરી શક્યા શોકો જેવા હતા તેવાં તેણે તેમના પ્રત્યે આરથા ચાપી અને સત્વ પ્રત્યેની નિષ્ઠા છોડી નહીં તેથી તેમનો પુરુષાર્થ વૈજ્ઞાનિક બન્યો ને સિદ્ધિ પામ્યો

સર્વોદયમાં આદર્શ છે, સ્વપ્ન છે, અધ્યાત્મ છે તેથી વૈદ્ય નિક સર્વાન્થ કદીને વિજ્ઞાન પર સ્વતંત્ર ભાર મૂકવો પડે છે વૈજ્ઞાનિક સર્વોદયને બહે કેવળ સામ્ય થોગ શબ્દ વાપરી શકાય માઠસે વૈદ્ય નિક સમાજ વાદને માટે સામ્યવાદ શબ્દ વાપરેતો, વૈજ્ઞાનિક સર્વોદય માટે સામ્યથોગ શબ્દ સર્વથા ઉચિત છે. એમાં કેવળ વૈદિક અધ્યાત્મ અને અધ્યવહારુ આદર્શવાદ નહીં હોય આજની નક્કર પરિસ્થિતિમાં વરાઈ જઈને કાલે મહોરી બીહો મેંપવાન ને કમંડુશળ વિજ્ઞાનયોગ દશે

વૈજ્ઞાનિક એટલે બ્યારહારિક.

(નવી દિલ્હી, ૧૦-૪-૬૨)

આપણા કાર્યમાં વૃત્તિ આધ્યાત્મિક હોય, પ્રવૃત્તિ વૈજ્ઞાનિક હોય. આ રીતે આગળ વધીશું તો પગલાં સાચી દિશામાં ચંડાશે. દબે પ્રશ્ન એ કોણે કે કોને આધ્યાત્મિક વૃત્તિ કહીશું અને કોને વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ કહીશું.

અધ્યાત્મના અનેક અર્થ થતા દશે. એમાં કોડો મથા વિના અર્ધી આપણા કાર્ય અને આધ્યાત્મિક વૃત્તિ કહેતાં મારા મનમાં શું છે એ કહી આગળ વધીશ.

આધ્યાત્મિક વૃત્તિમાં અનાસક્તિ ને ભક્તિ બંને આવશ્યક છે. અનાસક્તિ એટલે મનુષ્યને લેપ ન લાગવા દે એવી વૃત્તિ. વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાં એને તટસ્થતા કહે છે અને આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાની ભાષામાં કહેવું હોય તો તે નિરુપાધિક વૃત્તિ કહેવાય.

ભક્તિની અંદર ત્રણ તરવ આવે... શ્રદ્ધા, મસ્તી, સ્માર્ત. ભક્તિમાં આસ્થાનું, શ્રદ્ધાનું—faithનું તરવ આવે છે. વિષ્ણુના કૃપાણુ વિશેની શ્રદ્ધા. દેહ વિશ્વાસને હું ભક્તિના અંગમાં જ ગણું છું. દેહતામાં પોતાની નમ્રતા ભેદ એ ત્યારે શ્રદ્ધા—faith થાય છે. મને વિશ્વાસ છે કે કૃપાણુ યશે; પણ હું કરીશ એટલે નહીં પણ વિશ્વમાં કૃપાણુમય છે એનાથી યશે. ભક્તિમાં બીજું તરવ છે આનંદમયતા, મસ્તી. આખરી બેધ વિશે આસ્થા. તેને પહેંચવા માટે આવતી મુશ્કેલીઓ છતાં આનંદ, મસ્તી અને તેમાંથી પ્રગટતી સ્ફૂર્તિ.

અનાસક્તિ એ અધ્યાત્મની અભિવ્યંજના છે. અધ્યાત્મને વ્યક્ત કરવાનો ભાવ આપણી પાસે હોય તો તે અનાસક્તિનો છે. આ અનાસક્તિ આપણને નિવિધતા પ્રત્યે રુચિ ને ઉદારતા આપશે. ભક્તિને શાસ્ત્રે આ મધી વિવિધતામાં એકતા દેખાશે.

આ ધર્મ વૃત્તિની વાત. પછી પ્રવૃત્તિ અંગે આપણે કહ્યું કે આપણી પ્રવૃત્તિ વૈજ્ઞાનિક દશે. વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિનું લક્ષણ એવું હોય કે આપણી પાસે દરેક બાબતના તૈયાર ઉકેલ ન હોય પણ તે આપણે શોધવાના હોય. વિદ્યાન પાસે ભ્રમ સહિતો ઉકેલ નથી, પણ તે શોધે છે,

તેમ કાનિંગે પણ કોઈ તૈયાર ઉકેલ ન હોવો ભેદ એ પણ તે બોળવો ભેદ એ. આવી સંશોધનની ભૂમિકા એ વૈજ્ઞાનિક ક્રિયાનું પહેલું લક્ષણ છે. એમાં છેવટનું તૈયાર ચિત્ર નથી. એમાં કોઈ દાબરાદગ્યૂર કાપકંમ નથી.

આજે અપણામાં મુખ્ય આ ચીજ જ મુટે છે. આજે આપણી પાસે સમસ્યાઓના જવાબ તૈયાર છે. પછી ભારે પરિસ્થિતિ એને અનુરૂપ ગણ્યાની નથી ત્યારે આપણે વાંક બહાર શોધવા ભ્રમ એ છીએ. ખરી રીતે તો શોધવું છે એ વાત જ આપણને પૂરતું પ્રેરકબળ આપી રહેવી ભેદ એ. ગણિતના કામલામાં ઉત્તર લખ્યા જ ન હોય તો કામશે ગણવાનું મન થાય છે. કામશે ગણીને જવાબ શોધવા એ વૈજ્ઞાનિક સર્વોદયનું પહેલું પમથિયું યશે. કાનિ વિશેના જવાબ એ કોઈ પણ એક જગુની ભુલિતો કળાશે નથી, ખુદ વિતોચાનો પણ નહીં. સંશોધનવૃત્તિથી સદુએ એ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. લોકશાહી તત્ત્વ એ વૈજ્ઞાનિકતાનો પ્રાણ છે.

વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના જે અખતાર કરવા પડશે એમાં ત્રણ વસ્તુ હોય. નિરીક્ષણ, કાર્યનું સમાપન, કાર્યની સમીક્ષા. આપણે અત્યાર સુધી જે અખતાર કર્યા છે તેમાં આ ત્રણેય વસ્તુ જળવાઈ નથી. આપણામાં ભ્રમ, આનંદ, વગગી રહેવાની વૃત્તિ વગેરે છે પણ તટસ્થ નિરીક્ષણની, કાર્યને સમાપ્ત કરવાની, એની સમીક્ષા કરતા રહેવાની વૃત્તિનો અભાવ છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિમાં કાર્યનું મૂલ્યાંકન એ આવશ્યક અંગ હોવું ભેદ એ. આપણી પ્રવૃત્તિમાં સસ્થામનતા, લકીરડી ફકીરી ન આવી ભય તેની સાવધાની રાખવી પડશે.

નિરીક્ષણ એ પ્રકરનું થાય. એકાદ ને સમગ્ર ગુજરાતમાં એાહમાં એાહું એક તાલુકામાં ભૂમિ-વહેંચણીનું શું પરિણામ આપ્યું છે એવું મૂલ્યાંકન આજે આપણી પાસે નથી. એકાદ જગ્યાએ કોડોણથી નિરીક્ષણ થાય. બીજા જાણુ આખા પ્રાંતની પરિસ્થિતિનુયે સમગ્ર નિરીક્ષણ થતું રહે. આ સમગ્ર નિરીક્ષણ પણ એટલું જ જરૂરી છે.

સમીક્ષા પશુ એ પ્રકારની રહે એક તો આપણી મારફત થાય આપણા કામોના અનુકરણોની પરસ્પર આપણે થાય. આપણા કામનું જાતે મૂલ્યાંકન કરતા રહેવું જોઈએ. વળી બીજાઓ મારફત પશુ મૂલ્યાંકન કરાવતા રહેવું જોઈએ. બીજાઓ જે મૂલ્યાંકન કરશે એમાં તટસ્થતા આવશે એમાં સદાનુભૂતિ ઓછી હોય તો એની ચિંતા ન કરશો.

આપણી પ્રવૃત્તિ અંગે વિચારીએ ત્યારે પશુ કેટલીક વસ્તુ બધાવમાં શાખતી પડશે. હું જે પ્રવૃત્તિ કરું છું, જે ક્ષેત્રમાં કરું છું, જે બંધિતઓ સાથે કરું છું, એમાંથી ઠાઈ અને આસક્તિ તો નથી ને! જે એની આસક્તિ હશે તો તે વૈજ્ઞાનિકતામાં બાધારૂપ બનશે.

વળી આપણી પ્રવૃત્તિ એવી હોય કે તેમાં આપણી જાન અભિવ્યક્ત થતી હોય, એ આપણે માટે બોખા-

રૂપ નહીં પણ આનંદદાયક હોય અને સાથોસાથ એ આપણા પુરુષાર્થને પકકારૂપ હોય. વળી એ પ્રવૃત્તિને અનુનંદ કાંતિ સાથે જોડાવો જોઈએ. માંધીજીએ કહેલું કે દેશના ગરીબ માણસનો વિચાર કરીને તમારા કામને ખૂલવજો. આપણી પ્રવૃત્તિ પશુ કાંતિને પોષક છે કે નહીં તે વિચારવું પડશે. એનાથી લોકનીતિની દિશામાં બાગળ પગલું ભરાય છે કે? પ્રજા જન્મન થાય છે કે? મને લાગે છે કે આ વૈજ્ઞાનિક કાંતિને ચાલે. યશો. પ્રજા જાતે પ્રવૃત્ત થશે તો વૈજ્ઞાનિક સર્વોદય ભરો યશો. કાંતિ આપણે કરવાના નથી કાંતિ પ્રજા કરવાની છે સરકારના મોઢા સામે તારી રહેલી પ્રજા શું કાંતિ કરશે! પડોશી વિશે ઉદાસીન પ્રજા શું કાંતિ કરશે! સભ્ય ને સક્રિય પ્રજા જ કાંતિ કરી શકે પ્રજાને સમજ ને સક્રિય કરવી એ જ આપણું કાનિઠારી તરીકેનું કામ હશે.

૩ : આદર્શ અને વ્યવહારનો શ્રેષ્ઠ સમન્વય / ભાગીલાલ માંધી

‘વૈજ્ઞાનિક સર્વોદય’ એટલે આમૂલ બધાં પશુ પરિવર્તન—માનવીય કાંતિ. આથી વૈજ્ઞાનિક કાંતિના બે પાસા છે. એક છે—‘વૈજ્ઞાનિક આદર્શ’ (ચિંતન—વિચાર), અને બીજું છે: ‘વૈજ્ઞાનિક વ્યવહાર’ (કર્મ—આચાર). અવૈજ્ઞાનિક આદર્શ વૈજ્ઞાનિક વ્યવહારની પ્રેરણા ન બની શકે; અવૈજ્ઞાનિક વ્યવહાર વૈજ્ઞાનિક આદર્શને મૂર્ત ન કરી શકે.

૧. ‘વૈજ્ઞાનિક આદર્શ’ એટલે શું? કેવળ અને શ્રેષ્ઠ પશુ પ્રકારનું ચિંતન નહિ; કેવળ અને કોઈ પશુ પ્રકારનું દર્શન નહિ. ‘પરિસ્થિતિ-નિરપેક્ષ’ ચિંતન અને દર્શન શુદ્ધ સ્વપ્નદર્શન હોય પણ એ શુદ્ધ આદર્શ કે વિશુદ્ધ ચિંતનનું સ્થાન લઈ ન શકે. એવું સ્વપ્નદર્શન સ્વપ્ન રંગનને આનંદ આપી શકે, એનું ધૈન્યમત્તી ચઢાવો શકે, પરંતુ તે હદીય વૈજ્ઞાનિક વ્યવહાર—આચારની પ્રેરણા ન બની શકે જે આદર્શ ‘આવૃત્તી કાલ કેવી હોવી જોઈશે’ કહીને બહારી ગય છે, અને જે એના સ્વપ્નરંગનમાં આજની પરવા નથી કરતો તે આદર્શ નથી વિશુદ્ધ, નથી પરિપૂર્ણ. જે આદર્શને આજની પરવા નથી એ

આવૃત્તી કાલનું બધારૂપ કરવાનો સ્વપ્નરંગ પણ બગરી શકતો નથી આદર્શ અને ચિંતનની વિશુદ્ધિ અને ફલજુતિ શામાં રહેલી છે?

૨. વૈજ્ઞાનિક આદર્શ પરિસ્થિતિ-સાપેક્ષ છે. અને છતાં પરિસ્થિતિ-નિયંત્રિત નથી મતકાલીન પરિસ્થિતિ-આથી જ તેમાં જન્મ છે, અને છતાં એનાથી જ તે સંશિષ્ટ નથી. તે જ રીતે, તે વર્તમાન પરિસ્થિતિથીય સર્વથા નિરપેક્ષ નથી; વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં તો તેનું નિશ્ચિત પ્રદાન છે. પરંતુ વર્તમાન પરિસ્થિતિની મર્યાદાઓ તેની આપોઆપ સ્વત સિદ્ધ મર્યાદાઓ બની જતી નથી. વળી, કાવિ પરિસ્થિતિથીય તે સર્વથા નિરપેક્ષ નહીં શકે નહિ—કેમ કે વર્તમાનમાં જન્મીને તેણે કાવિના ગર્જામાં પુનર્જન્મની તેવારી કરવી પડતી હોય છે.

આમ, ત્રણે કાળ સાથે તે સંકળાયેલ હોવા છતાં, એકેની મર્યાદાઓથી તે સર્વથા પરિનિર્મલ અને નિયંત્રિત નથી. શૂનકાલીન ચિંતન-જ્ઞાપાઓ તેની પાશ્વર્યમાં છે, પરંતુ એની મર્યાદાઓ તેને માટે અવરપ્રભાવી નથી. શૂનકાલીન મર્યાદાઓને જોણડી જવામાં જ તેની સાથ-

કતા છે. ચિંતનની નવી નવી ક્ષિતિએ કિસ્તાયે જ તે વર્તમાન સાથેની તેની આત્મીયતા રચાતી શકે છે; અને છતાં વર્તમાનના ખૂટે બંધાઈ રહેવાને બદલે વર્તમાનને જ ધાટ આપનાર, જાગ્રત સર્જક બની જાય છે. માનવીય ચિંતન અને ચેતનાનું આ જ તો વિશિષ્ટ રહસ્ય છે.

૩. 'વૈજ્ઞાનિક ચિંતન' વ્યાપક-આમૂય-માનવીય પરિવર્તનનું કર્તા, કારણ અને પ્રેરણા છે; સઘોસાઘ તેનું સાધન પણ છે. આથી જ તો કર્તા સ્વયમ્ કર્મભય બનીને જ, પૂર્ણ રૂપાંતર પામીને જ, પૂર્ણ સાધક બને છે, અન્યથા નહિ. કર્તા અને કર્મના આવા અભેદમાં જ ક્રાંતિને પૂર્ણયોગ સિદ્ધ થાય છે.

૪. તો વૈજ્ઞાનિક વ્યવહાર-કર્મ એટલે શું? જે વ્યવહાર વૈજ્ઞાનિક આદર્શ-ચિંતનને ચિંતની શ્રેષ્ઠામાંથી કર્મરૂપે પ્રગટવાનું શક્ય બનાવે તે જ કર્મ અને વ્યવહાર વૈજ્ઞાનિક છે. કેવળ કર્મ અને ગમે તે પ્રકારનું કર્મ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના ચિંતનના અવતરણનું કારણ બને જ છે. એનું ગમે-તે કર્મ આવેમનો આનંદ આપી શકે છે. એની મતિનું ધૈન અધિકાર આવેશનો પાનો ચઢાવી શકે છે. પરંતુ જે કર્મ વૈજ્ઞાનિક આદર્શ અને વિચારનું વાહન ન બની શકે—એનું કર્મ અધિ અને વંચ રહે છે; સર્જનાત્મક નહિ, ખંડનાત્મક બની જાય છે.

૫. જેમ વૈજ્ઞાનિક ચિંતન કાલ-નિરપેક્ષ નથી અને કર્મ-નિરપેક્ષ પણ નથી—એટલે કે પરિસ્થિતિ-નિરપેક્ષ નથી; તે જ રીતે વૈજ્ઞાનિક કર્મ પણ કાલ-નિરપેક્ષ નથી, ચિંતન-નિરપેક્ષ નથી. શતકાલીન, વર્તમાન અને ભવિષ્યના ચિંતન-શક્યતાઓનો ક્રેશ પરિપાક જે કર્મમાં ઝીસાયો નથી તે કર્મ પરિસ્થિતિનું દાસ બની રહે છે; પરિસ્થિતિની પાછળ પસપાતો-ભંગાતો અનુચર બની જાય છે; નવા ચિંતન અને કર્મોને-નવી પરિસ્થિતિને પેદા કરનાર કર્તા તરીકે તે વંચ દે છે. વૈજ્ઞાનિક કર્મ સર્જક તરીકે જૂન, વર્તમાન અને ભવિષ્યને એકે ધાગે પોતીને પોતાનું સાર્થક્ય સિદ્ધ કરે છે, ક્રાંતિ-દાસમાંની એકે ધટનાને તે વેડાઈ જવા દેતું નથી; પ્રકૃતિના એકે અંશને તે તૃષા ઉડાવી દેતું નથી, ક્રાંતિને

નામે અગ્નિન ઉગ્રજીવીને રથાને તે વિકાસક્ષમ સાધનોનો પૂરી રક્ષા અને માવજત દ્વારા જ પોતાનું કાર્ય આનંદ ક્રેશગતાપૂર્વક પાર પાડે છે; માટે જ તો તે વૈજ્ઞાનિક હરે છે—(સાધનશક્તિનું એક લક્ષણ અહીં પ્રગટ થાય છે.)

૬. વૈજ્ઞાનિક આદર્શ અને વ્યવહારનાં લક્ષણો એ છે કે—

(અ)—આદર્શ એવો ન હોવો ધટે કે જે કદી વ્યવહારમાં કિતરી જ ન શકે.

આદર્શ એવાય ન હોવો ધટે કે જે વ્યવહારમાં કિતરતા નિરોધ બની જાય.

આદર્શ એવો હોવો ભેષ્ય એ કે વ્યવહારમાં પ્રગટ થતો જાય તેમ તેમ તેની ક્ષિતિએ વિસ્તરતી જાય, તેના સ્વરૂપે વિકસતા જાય. આદર્શ કદીય સંપૂર્ણ પ્રગટ થઈ બંધ નામશેષ થતો નથી.

(બ)—વ્યવહાર એવો હોવો ન ધટે જે કદી આદર્શને સ્પર્શી જ ન શકે.

વ્યવહાર એવો હોવો ન ધટે જે આદર્શને પોતાની બીંસમાં બીંસી દર્શ નિર્માલ્ય-નિરોધ બનાવી દર્શ શકે.

વ્યવહારનો વિકાસ આદર્શના વિકાસનો સાથોસાથ થતો જ રહે.

૨

આદર્શ અને વ્યવહારના લાક્ષણિક અદ્વિતસંબંધની સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકાનો માત્ર સ્વીકાર કરી લીધાથી જ કોઈ વ્યવહારની નક્કર ભૂમિકા રચાતી નથી. આપણે તો 'આદર્શ' અને 'વ્યવહાર'ની ચિંતનભૂમિકા જ ભેષ્ય તથા પરંતુ આદર્શ અને વ્યવહારનો કર્મભૂમિકા—આચારસંહિતા તો દબે જ સર થાય.

૧. વ્યવહારનો સ્વભાવ જ એ છે કે—'ટકાની તોલકી તેરવાનાં ગામે' વિરાટ અને વ્યાપક પરિવર્તનનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા માટે કર્મની, અનોંધિય, અનેક વિષયોથી પૂર્ણ નક્કર પરિણામ અનિવાર્ય છે.

૨. આદર્શ અને વ્યવહારની ચિંતનભૂમિકાનાં સંજોનો સતત અને વ્યાપક પ્રચાર કરવા માનવી

વ્યવહાર સિદ્ધ થતો નથી—વ્યવહારનો એથી આરંભ થાય છે પરંતુ પૂર્ણાકૃતિ નહિ. લાખો કાનો ઉપર અને આખો મુખી વિચાર પહોંચાડવો એ પોતે જ એક ભગીરથ કર્મ છે. પરંતુ માણસનાં કર્ણ અને ચક્ષુ એ કંઈ એનું ચિત્ત અને હૃદય નથી. શ્રવણ અને વાચન સ્વયમ્ જ્ઞાન અને ચેતના નથી. શ્રવણ અને વાચન ઉપરાંત તે તે પ્રકારનાં કર્મોનો યોગ સધાતાં જ, અલક્ષ્ય વ્યવહાર-દર્શન દ્વારા જ પરિવર્તનની નક્કર પરિપાટી તૈયાર થાય છે.

૩. દરેક વ્યવહારનો અનુબંધ નિશ્ચિન સ્થળ—કાળ પરિસ્થિતિની નક્કર પ્રક્રિયા સાથે હોય છે—આ અનુ-બંધ શોધવો અને તેની સાથે નવાં કર્મોનો યોગ સાધવો અનિવાર્ય છે એટલે જ તો કેવળ અથવા મુખ્યતઃ સનાતન આદર્શ અને વ્યવહારનાં સત્રોત્તુ રક્ષણ-પ્રયાગ અપર્યાપ્ત હશે છે.

૪. નિશ્ચિન પરિસ્થિતિ સાથે જેનો તાર વ્યવહારમાં સધાતો ન હોય તેવા 'વિસિદ્ધ પ્રયોગો' અલાપકા અને એકાંતો 'નમૂના' તરીકે અને તેટલા સન્નિષ્ઠ હોય, અને એથી નવું વાલુમંડળ, નવી સુગંધ પસારવામાં તેનું પ્રજ્ઞાન મહત્વનું હોય છતાં તે પધાર્પિત નથી.

૫. આમૂલ સામાજિક-આપક પરિવર્તન માટે ત્રિવિધ ઉચ્ચાલનોનું સંશોધન અનિવાર્ય છે—(૧) આંદાસનતા સ્વરૂપો (૨) સંગઠનનાં સ્વરૂપો અને (૩) ટેકનિકનાં સ્વરૂપો. આ સ્વરૂપો એવાં હોવાં ઘટે જે અભિપ્રેત આદર્શને અનુરૂપ હોય.

(સાધનશુદ્ધિનું ખીચું લક્ષણ અહીં પ્રગટ થાય છે.)

૬. 'પરિવર્તન' પોતે જ સદા અતિશીત છે; અને છતાં 'ઋતિ' અને 'રિયલિટી'નો સમન્વય સાધવામાં જ નવાં શુભ મૂલ્યોની રક્ષા, હઠતા અને દીર્ઘાંશુતા રહેલી છે. આથી જ તો, યુગે યુગે આચારસંહિયા અને નિયમવિધિયુક્ત નવી નવી સામાજિક પરિપાટીની અનિવાર્યતા રહે છે.

૭. વિસ્તૃત વ્યવહારસમ ઉચ્ચાલનનાં ત્રિવિધ પરિ-ખણો અને મૂલ્યરક્ષાની સામાજિક પરિપાટીના સંશો-ધનમાં જ તો વૈજ્ઞાનિક ક્રિતિ (સર્વોદયી ક્રિતિ)ની કસોટી અને ફલમુદ્રિ રહેલી છે.

'સર્વોદય'ની સાથે યુગનો આ તકામ્ને છે તેનું પ્રયત્ન કરીને જ તેની વૈજ્ઞાનિકતા સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસો શક્ય બને.

૩

૮. ગાંધીજીની સામે 'રામરાખ્ય'નો આદર્શ હતો 'સ્વરાખ્ય' તાર્કાલિક સાધ્ય હતું, અને તે 'રામરાખ્ય'નું એકે સાધન—સૌખ્યાન પણ હતું.

(સાધ્ય પોતે સિદ્ધ થતાં વળી નવી કક્ષાના સાધ્યનું સાધન બનવું હોય છે.)

૯. ગાંધીજીની કાંદિનાં ઉચ્ચાલનો દર્તા : (૧) આંદાસન : વ્યક્તિગત અને સામૂહિક—આપક; સ્વ-રૂપનાં; તેના કાર્યક્રમમાં—(અ) ખાદી, આમલોચ, અરપૂરતા નિવારણ, શુનિયાદી શિક્ષણ, સામાજિક સાર્કારિક મુખાગ (બ) સરિનય કાનલકાગ, અસહકાર અને સત્યાગ્રહનાં અનેકવિધ સ્વરૂપો (૨) સંગઠન : રચનાત્મક સંસ્થાઓ, આશ્રમો, કોન્સેસ અને ઇનિર સભા-સંસ્થા-મંડળો. (૩) ટેકનિક : અદિસાત્મક પ્રતિકાર : સૌમ્ય, સૌમ્યતર, સૌમ્યતમ—ત્રણે પ્રકારનો અને (૪) મૂલ્ય રક્ષાની સામાજિક પરિપાટી દ્વારા : વન-નિયમોનું પાલન.

૩. આ ચારે પરિપાટીનાં ચક્રક્ર વ્યાપને કારણે, એક જ બેયને લક્ષ બનાવી, સર્વાંગી લોકશક્તિનું સર્જન ગાંધીજી કરી શકયા.

૪. લોકોમાં શ્રદ્ધા અને શક્તિ પ્રગટ કરવાનો, એટલે કે લોક-અશક્તિ અને લોકનીતિના અમલનો ગાંધીજીનો પ્રયોગ લોકસેવકા અને આશ્રમો દ્વારા લોક-જીવનમાં ઝોતપ્રોત બનવાનો, અને તેમની તમામ સમસ્યાઓમાં યથાશક્તિ સહભાગી બનવાનો હતો.

૫. અદિસાત્મક પ્રતિકાર દ્વારા તેમણે લોકશક્તિને જાગૃત કરી યુરુપાર્યને માર્ગે દોરી હતી (કેવળ પ્રેરી ન હતી).

૬. ગાંધીજી સ્વયમ્ શુદ્ધ અદિસાના ઉપાસક હતા. અને સંપૂર્ણ આદર્શ અપૂર્ણ માનવથી દલી સિદ્ધ થવો શક્ય જ નથી, એમ માનવા છતાં માનવીના આચ-રણની મર્યાદાના કારણે આદર્શને વામણે ન બનાવવાની

બાબતમાં સાંવધ દતા. બીજી બાબુ, પ્રમ, કાર્યક્રમો, સેવકો, સાર્થીઓ તથા ડોન્એસ અને અન્ય સંસ્થાઓની ક્ષતિઓ અને ઊણ્ણો જાણતા હતા. તેમાંનાં મોટા ભાગનાઓએ તો અદિંસાનો સ્વીકાર આધ્યાત્મિક શ્રદ્ધાની રીતે નહિ, વ્યાવહારિક રાજદ્વારી નીતિના ભાગ કરીકે જ કર્યો હતો. આમ છતાં, સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ માટે આ અધકચરાં, ક્ષતિપૂર્ણ, બ્વહારદષ્ટિ પર ઝોક આપનારાં બ્વો-સાધનોને જ ‘અનિવાર્ય’ પ્રાપ્ત સામગ્રી’ તરીકે સ્વીકારી લઈ સામૂહિક વિરાટ પ્રતિકારના પ્રયોગો કરતાં ગાંધીજી પાછા પચા ન હતા. પ્રયોગચરની જેમ સદા નવી નવી પ્રવૃત્તિ, નવા નવા કાર્યક્રમો, અને નવી નવી સંસ્થાઓ (તેની સવિશેષ ઊણ્ણો અને જોખમો જાણ્યા છતાં) પાછળ—એ સૌને એક જ શ્વેષ સાથે સાંકળવા—રચાપરચા હતા.

૭. ગાંધીજીએ આદર્શને બ્વવહારક્ષમ અને બ્વવહારને આદર્શલક્ષી બનાવીને, આદર્શ અને બ્વવહારનાં ઊંઘ સમન્વયની સાધનાનો અંખડ પુરુષાર્થ ખેડીને બ્વપક આશ્રૂપ માનવીય કંતિનું નૂતન વિચારન રચ્યું હતું.

૪

ગાંધીજી પછી વિનોબા.

સ્વરાજ પછી રાશરજ્ય—સર્વોદયી સમાજનું નિર્માણ. અધિકતર કઠોર, કુઃસાધ્ય સાધના.

૧. અધિકતર કઠોર અને ક્રૂટ પરિસ્થિતિમાંય અનેક પ્રકારની સાતુકૂળતાઓની ઓજ કરવી રહી—અધૂરી અતુકૂળતાઓને અધિકતર સાતુકૂળ બનાવવી, અને અધકચરી સામગ્રીને પાકા માત્રમાં પરિવર્તિત કરવી, કંતિકારને માટે પોતાની પૂર્વસ્થિતિનાં પરિણામો કપાસ કાઢી, નવા વિકાસને અતુરૂપ, બ્વવહારક્ષમ ઉચ્ચાલનો (અદિલન-કાર્યક્રમ, સંગઠન, અને ટેકનિક તથા નવી સામાજિક પરિપાટી) તૈયાર કરવાં અનિવાર્ય હોય છે.

૨. આજની અધિકતર કઠોર પરિસ્થિતિમાંની સાતુકૂળતાઓ પણ અસાધારણ છે—

(અ) ગાંધીની સિદ્ધિઓને કારણે રાષ્ટ્રીય-આંતર-રાષ્ટ્રીય સાતુકૂળ વાતાવરણ.

(ક) ગાંધીના વારસારૂપ નક્કર સ્ત્રો, કાર્યક્રમો, સંગઠનો અને ટેકનિક.

(ક) ગાંધીના રાજદ્વારી વારસ નહેરુના કંપાણ્યકારી લોકશાહી સમાજરચનાના નક્કર કાર્યક્રમો અને પ્રયાસો.

૩. આ બધાના કપાસ કાઢવો, અને શક્ય એટલેની સહુયોગી બનાવવા. આ અને ઈતર ક્ષેત્રનાં વિધાતક, વિદ્યુત પરિણામોને બને એટલાં અદ્ય વિશ્લેષક અને અદ્ય વિધાતક બનાવવાં એટલે કે—

૪. વર્તમાન રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય કટોકટીની મુખ્ય થટનાઓ અને સમસ્યાઓના ધનિષ્ઠ સંપર્કમાં રહી, કેવળ ધૈરણ નહિ, તેમાં સદ્ભાગી બનીને દારવણી આપવાની તત્પરતા દાખવવી.

સર્વોદયનાં આજ મુધીનાં સ્ત્રો, કાર્યો તથા કાર્યક્રમોની કસોટી આ રીતે થવી જરૂરી છે. અને કયા જ પૂર્વમદ કે પક્ષપાત વિના એમ કહેવું અસત્ય નહિ ગણાય કે—‘સર્વોદય’ વૈજ્ઞાનિક કંતિનું વિચારન બની નથી સકયું.

(અ) કંતિનું વિચારન જડ અને સ્થાયી નથી. તે સદા પરિવર્તનશીલ છે. પરંતુ તેની પ્રક્રિયાનાં ઉચ્ચાલન-બળોનું અસ્તિત્વ સ્થાયી અને સુનિશ્ચિત છે—સામૂહિક અદિલન, સંગઠન, કાર્યક્રમો, અને ટેકનિકનો સહયોગ. આ પરિણામોનાં સ્વરૂપો, તેમની સીમા-રેખાઓ અને તેમના પારસ્પરિક કથના નિયમો અનિશ્ચિત છે, પલટાતા છે.

(બ) કંતિનું વિચારન શુદ્ધ સંશોધનનું વિચારન (‘પ્લેર સાયન્સ’) નથી; તે ‘એપ્લાઈડ સાયન્સ’ પણ

*હેલ્લા શોર્ક વરસે દરમ્યાન ઉમ કટોકટીની કટલીક મુખ્ય થટનાઓ :

રાષ્ટ્રીય—કેરળમાં રાજદ્વારી વિખવાદ, આસામમાં ભાષા ડંગલ, ગોવાની અદિકસ સુકિતનો સંગ્રામ, તથા પાકિસ્તાન અને ચીનનું ભારતોપ શ્વેષ પરનું આક્રમણ. આંતરરાષ્ટ્રીય : સૌથી પ્રમુખ થટના—અણુશ્વઓના પ્રયોગ. હેલ્લા પાંચેક વર્ષથી ચિટનમાં બર્ડ-ડ રસેલના નેતૃત્વ નીચે સ્ત્રામહો, શક્તિ ચાત્રાઓ તથા મુરોપના અનેક દેશોમાં અને અમેરિકામાં શાંતિ-નિદર્શનો, હેલ્લુ ચિટનનું નિદર્શન ૧ લાખ નગરજનોનું!

વ્યવહાર સિદ્ધ થતો નથી—વ્યવહારનો એથી આરભ થાય છે પરંતુ પૂર્ણાકૃતિ નહિ લાખો કાનો ઉપર અને આખો મુખી વિચાર પહેંચાડવો એ પોતે જ એક ભગીરથ કર્મ છે પરંતુ માણસનાં કર્ણ અને યક્ષ એ કાંઈ એનું ચિત્ત અને હૃદય નથી થવજી અને વાચન સ્વયમ્ જ્ઞાન અને ચેતના નથી. શ્રવણ અને વાચન ઉપરાંત તે તે પ્રકારનાં કર્મોના યોગ સંધાતાં જ, પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર-દર્શન દ્વારા જ પરિવર્તનની નક્કર પરિપાટી તૈયાર થાય છે.

૩. દરેક વ્યવહારનો અનુગમક નિશ્ચિન સ્થળ—કાગ પરિસ્થિતિની નક્કર પ્રક્રિયા સાથે હોય છે—આ અનુ-બંધ શોધવો અને તેની સાથે નવાં કર્મોના યોગ સાધવો અનિવાર્ય છે એટલે જ તો કેવળ અથવા મુખ્યતઃ સનાતન આદર્શ અને વ્યવહારના સૂત્રોનું રટણ-પ્રયાગ અપર્યાપ્ત રહે છે.

૪. નિશ્ચિન પરિસ્થિતિ સાથે જોના તાર વ્યવહારમાં સંધાતો ન હોય તેવા ‘નિશ્ચિદ્ધ પ્રયોગો’ અભાસ્ય અને એકાંકી ‘નમૂના’ તરીકે ગમે તેટલા સન્નિષ્ઠ હોય, અને એથી નવું વાયુમંડળ, નવી સુગંધ પસારવામાં તેનું પ્રદાન મહત્વનું હોય છતાં તે પર્યાપ્ત નથી.

૫. આશ્રય સામાજિક-આપક પરિવર્તન માટે ત્રિવિધ ઉચ્ચાલનોનું સંશોધન અનિવાર્ય છે—(૧) આદાવનના સ્વરૂપો (૨) સંગઠનનાં સ્વરૂપો અને (૩) ટેકનિકનાં સ્વરૂપો. આ સ્વરૂપો એવા હોવાં મટે જે અભિપ્રેત આદર્શને અનુરૂપ હોય.

(સાધનશુદ્ધિનું ખીજી લક્ષણ અહીં પ્રગટ થાય છે)

૬. ‘પરિવર્તન’ પોતે જ સદા ગતિશીલ છે, અને છતાં ‘ગતિ’ અને ‘સ્થિતિ’નો સમન્વય સાધવામાં જ નવાં શુભ મૂલ્યોની રક્ષા, દૃઢતા અને દીર્ઘયુતા રહેવી છે આથી જ તો, યુગે યુગે આચારસંહિતા અને નિયમવિધિયુક્ત નવી નવી સામાજિક પરિપાટીની અનિવાર્યતા રહે છે.

૭. વિસ્તૃત વ્યવહારશ્રમ ઉચ્ચાલનનાં ત્રિવિધ પરિ-બળો અને મધ્યસ્થતાની સામાજિક પરિપાટીના સંશો-ધનમાં જ તો વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિ (સર્વોદયી ક્રાંતિ)ની કસોટી અને કૃપ્યુનિ રહેવી છે.

‘સર્વોદય’ની સામે યુગનો આ તકાળે છે તેનું પ્રયત્ન કરીને જ તેની વૈજ્ઞાનિકતા સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસો શક્ય બને.

૩

૧. ગાંધીજીની સામે ‘રામરાજ્ય’નો આદર્શ હતો ‘સ્વરાજ્ય’ તાત્કાલિક સાધ્ય હતું, અને તે ‘રામરાજ્ય’નું એક સાધન—સોપાન પૂર્ણ હતું.

(સાધ્ય પોતે સિદ્ધ થતાં વળી નવી કક્ષાના સાધ્યનું સાધન બનતું હોય છે)

૨ ગાંધીજીની ક્રાંતિનાં ઉચ્ચાલનો દર્તા : (૧) આંદોલન : વ્યક્તિગત અને સામૂહિક—આપક સ્વ-રૂપનાં, તેના કાર્યક્રમમાં—(ક) ખાદી, ગ્રામલોગ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, શુનિયાદી શિક્ષણ, સામાજિક સાર્વકારિક સુધારા (બ) સરિનંદ કાનૂનભંગ, અસહકાર અને સત્યાગ્રહનાં અનેકવિધ સ્વરૂપો (૨) સંગઠન : સ્વનાતમક સંસ્થાઓ, આશ્રમો, કૅમ્પ્સ અને ઈનર સભા-સંસ્થા-મંડળો. (૩) ટેકનિક : અદિસાર્થક પ્રતિકાર, સૌમ્ય, સૌમ્યતર, સૌમ્યતમ—ત્રણે પ્રકારનો અને (૪) મૂલ્ય રક્ષાની સામાજિક પરિપાટી હતી : ધર્મ-નિયમોનું પાલન.

૩. આ ચારે પરિવર્તનાના જુદાં આપકો કારણે, એક જ ખેડેને લક્ષ બનાવી, સર્વાંગી લોકશક્તિનું સર્જન ગાંધીજી કરી શકયા.

૪. લોકેશ્વરી શક્તિ અને શક્તિ પ્રગટ કરવાનો, એટલે કે લોક-અશક્તિ અને લોકનીતિના અમતનો ગાંધીજીનો પ્રયોગ લોકસેવકા અને આશ્રમો દ્વારા લોક-જીવનમાં આતપ્રેત બનવાનો, અને તેમની તમામ સમસ્યાઓમાં વધાશક્તિ સદલાગી બનવાનો હતો.

૫. અદિસાર્થક પ્રતિકાર દ્વારા તેમણે લોકશક્તિને જાગૃત કરી યુરુપાર્થને આજે દોરી હતી (કેવળ ગ્રેરી ન હતી).

૬ ગાંધીજી સ્વયમ્ શુદ્ધ અદિસાના ઉપાસક હતા. અને સંપૂર્ણ આદર્શ અપૂર્ણ માનવથી કદી સિદ્ધ થયો શક્ય જ નથી, એમ માનવા છતાં માનવીના આય રણની મર્યાદાના કારણે આદર્શને વામણી ન બનાવવાની

આખતર સાવધ હતા. જીજી બાબુ, પ્રજા, કાર્યકરો, સેવકો, સાથીઓ તથા કેન્ડેસ અને અન્ય સંસ્થાઓની ક્ષતિઓ અને જીજીપો જીજીના હતા. તેઓનાં મોટા ભાગનાઓએ તો અદિસોનો સ્વીકાર આધ્યાત્મિક શ્રદ્ધાની રીતે નહિ, વ્યવહારિક રાજદારી નીતિના ભાગ રીતે જ કર્યો હતો. આથી છતાં, સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ માટે આ અધિકાર, ક્ષતિપૂર્ણ, વ્યવહારદષ્ટિ પર એક આપનારા બળો-સાધનોને જ 'અનિવાર્ય' પ્રાપ્ત સામગ્રી' તરીકે સ્વીકારી લઈ સામુદાયિક વિરાટ પ્રતિકારના પ્રયોગો કરતાં ગાંધીજી પાછા પડ્યા ન હતા. પ્રયોગશીલની જોશ સદા નવી નવી પ્રવૃત્તિ, નવા નવા કાર્યકર્મો, અને નવી નવી સંસ્થાઓ (તેની સવિશેષ જીજીપો અને જોખમો નવેસથી છતાં) પાછળ—એ સૌને એક જ જોય સાથે સાંકળવા—રચ્યાપચ્યા હતા.

૭. ગાંધીજીએ આદર્શને વ્યવહારક્ષમ અને વ્યવહારને આદર્શલક્ષી બનાવીને, આદર્શ અને વ્યવહારના એક સમન્વયની સાધનાનો અખંડ પુરુષાર્થ બેઠીને વ્યાપક આશ્રય માનવીય ક્રાંતિનું નવન વિદ્યાન શરૂ કર્યું.

૪

ગાંધીજી પછી વિનોબા.

સ્વરાજ પછી રાજરાજ્ય—સર્વોદયો સમાજનું નિર્માણ. અધિકતર કોરો, કુઃસામ્ય સાધના.

૧. અધિકતર કોરો અને ક્રૂર પરિસ્થિતિમાં અનેક પ્રકારની સાલુકૂળતાઓની યોજા કરવી રહી—અધૂરી અનુકૂળતાઓને અધિકતર સાલુકૂળ બનાવવી, અને અધિકતર સામગ્રીને પાછા માલમાં પરિવર્તિત કરવી, ક્રાંતિકારને માટે પોતાની પૂર્વસ્થિતિમાં પરિજીઓનો કયાસ કાઢી, નવા વિકાસને અનુરૂપ, વ્યવહારક્ષમ ઉચ્ચાલનો (અદિલન-કાર્યકર્મ, સંગઠન, અને ટેકનિક તથા નવી સામાજિક પરિપાટી) તૈયાર કરવા અનિવાર્ય હોય છે.

૨. આજની અધિકતર કોરો પરિસ્થિતિમાંની સાલુકૂળતાઓ પશુ અસાધારણ છે—

(ક) ગાંધીની સિદ્ધિઓને કારણે રાષ્ટ્રીય-આંતર-રાષ્ટ્રીય સાલુકૂળ વાતાવરણ.

(ક) ગાંધીના વારસારૂપ નકર સત્તો, કાર્યકર્મો, સંગઠનો અને ટેકનિક.

(ક) ગાંધીના રાજદારી વારસ નહેરુના કલ્યાણકારી લોકશાહી સમાજરચનાના નકર કાર્યકર્મો અને પ્રયાસો.

૩. આ બધાની કયાસ કાઢવો, અને શક્ય એટલાને સહયોગી બનાવવો. આ અને ધીર શેવનના વિધાતક, વિદ્યુત પરિજીઓને બને એટલા અંશ વિશેષકે અને અંશ વિધાતક બનાવવા એટલે કે—

૪. વર્તમાન રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય કટોકટીની મુખ્ય ઘટનાઓ અને સમસ્યાઓના ધનિષ્ઠ સંપર્કમાં રહી, કેવળ ગ્રેરજા નહિ, તેમાં સહભાગી બનીને દોરવણી આપવાની તૈયારતા ધાખતરી.*

સર્વોદયના આજ સુધીના સત્તો, કાર્યો તથા કાર્યકર્મોની કસોટી આ રીતે થવી જરૂરી છે. અને કયા જ પૂર્વમુદ્દ કે પક્ષપાત વિના એમ કહેવું અસત્ય નહિ ગણાય કે—'સર્વોદય' વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિનું વિદ્યાન બની નથી શક્યું.

(ક) ક્રાંતિનું વિદ્યાન જડ અને સ્થાયી નથી. તે સદા પરિવર્તનશીલ છે. પરંતુ તેની પ્રક્રિયાના ઉચ્ચાલન-બળોનું અસ્તિત્વ સ્થાયી અને સુનિશ્ચિત છે—સામુદાયિક અદિલન, સંગઠન, કાર્યકર્મો, અને ટેકનિકને સહયોગ આ પરિજીઓના સ્વરૂપો, તેમની સીમા-રેખાઓ અને તેમના પારસ્પરિક ક્રમના નિયમો અનિશ્ચિત છે, પડતાતા છે.

(ક) ક્રાંતિનું વિદ્યાન શુદ્ધ સંશોધનનું વિદ્યાન ('પ્ર્યોર સાયન્સ') નથી; તે 'એપ્લાઈડ સાયન્સ' પશુ

*છેલ્લા શેડાંક વરસો દરમિયાન ઉચ્ચ કટોકટીની ક્રેટશીક મુખ્ય ઘટનાઓ :

રાષ્ટ્રીય—કેરળમાં રાજદારી વિખવાદ, આસામમાં ભાષા દંગલ, ગોવાની અદિસક મુકિતનો સંગ્રામ, તથા પાકિસ્તાન અને ચીનનું ભારતોપ જમિ પરંતુ આક્રમણ. આંતરરાષ્ટ્રીય : સૌથી પ્રમુખ ઘટના—અણુશ્ક્તિનો પ્રયોગ. છેલ્લા પંચેક વર્ષો સિતનમાં બર્ડ-ડ રસેલના નેતૃત્વ નીચે સ્થાપકો, સ્થિતિ યાત્રાઓ તથા યુરોપના અનેક દેશોમાં અને અમેરિકામાં શાંતિ-નિદેશનો, છેલ્લું જિતનું નિદર્શન ૧ લાખ ન્યારજનેતુ!

વિજ્ઞાનનાં બે પાસાં

લે. સરખોજી પેલેટ થોમસન* | અનુ ડૉ. મધુકર શાહ

નિસર્ગ પરની સત્તા વધારવા માટે વિજ્ઞાને માનવને માટે જે કામ કર્યું છે તે વિષેની તેની મહત્તા જાણતી ક્યારની સમજાઈ ગઈ છે. પણ આ સાથે તેમાંથી કેવાં કામ કરે પરિણામો આવવાની શક્યતા છે તે વિચારતાં વિજ્ઞાનનો મોટો ભય લાગે છે કેટલાક મનુષ્યો તો એમ જ માને છે કે વિજ્ઞાનનાં પરિણામો જ વિજ્ઞાનના અસ્તિત્વ માટે જવાબદાર છે. પણ વિજ્ઞાન વિષેનો આ ભાવનો ખ્યાલ તદ્દન સીધો છે. તેનું ખીણ પાંચ છે અને તે આ છે—

વિજ્ઞાન તો વસ્તુઓનાં સ્વરૂપ સમજાવવા મથે છે આ દૃષ્ટિએ તે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે સદમત થાય છે પણ તેનો માર્ગ તદ્દન ઊંધો છે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન આખી સંપૂર્ણ જ્ઞાન એક સામંત્ર મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. ધર્મ તે જ્ઞાન કોઈ આધિષ્ઠાત કે પ્રેરિત દેવની સંવિત્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા મથે છે, જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન મૂળભૂત નિયમોને ધ્યાનમાં રાખી શબ્દોની મદદથી સંવિધાન પામેલી વિચારસરણી દ્વારા આ જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે; તો વિજ્ઞાન ખીણ ઉંડેથી શરૂઆત કરે છે. તે પ્રથમ તો ઝીણવટભરી વીગતોનો અભ્યાસ કરે કરે છે ધણીવાર આ વીગતો સામાન્ય હોય છે પણ તે વિચિત્ર હોય છે અને માનવીય જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજે તેવી હોય છે. દા. ત. કાળો ખડક લોહ આકર્ષે છે અને ધસેલું એયર ચૂકું આકર્ષે છે.

આપણે ધારીએ તે કરતાં આ પ્રકારનો માર્ગ વધારે સફળ નીવડે છે. આ પદ્ધતિનો ઉપગ્રી પદ્ધતિઓથી ખ્યાલ કરવો મુશ્કેલ છે. તેની ધણી વખત મનુષ્ય ઉપવવામાં પણ આવી છે. કાકડીમાંથી સ્વર્ગ-પ્રકાશ કેવી રીતે મેળવવો તેનો અભ્યાસ કરતા લાખુ-

* ઈલેક્ટ્રોન વિજ્ઞાન સંલેખન માટે સર જ્યોર્જ થોમસનને ઈ. સ. ૧૯૩૭નું નોબેલ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવ્યું હતું.

દાના તત્ત્વજ્ઞાનીઓની સ્વિકૃત ટેકરી ઉઠાવી છે. પણ આ પદ્ધતિ સફળ નીવડી છે.

આ પ્રકારની ઝીણવટભરી વીગતોના અભ્યાસમાંથી વિભાવનાઓ (Concepts) નો જન્મ થાય છે અને વાર્તા કે નવલકથામાં જેમ અનેક પાત્રોમાંથી કોઈ એક મહત્ત્વનું બને છે તેમ આમાંથી કેટલીક વિભાવનાઓ અમલની નીવડે છે.

અનુમાનિત સિદ્ધાંતો (hypotheses) અને નિયમોનો મૂળભૂત પાયો આ વિભાવનાઓ છે અને તે જ જુદાં જુદાં નામ ધારી આપણી સામે આવે છે—દ્રવ્ય (Mass), શક્તિ, ઉષ્ણતામાન, એન્ટ્રોપી (અપ્રાપ્ય-શક્તિ), તરંગલંબાઈ, વિદ્યુત ભાર, ઈલેક્ટ્રોન, શક્તિ ક્વન્ટમ-અંક (Quantum Number) આ તો મારા વિષયમાંથી થોડાક દાખલા આપ્યા.

કેટલીક વિભાવનાઓ લાંબો સમય ટકતી નથી. દા.ત. કેલેસ્ટિક અને ફીસીઅરોન કેટલીક વિભાવનાઓને તેમના ઊંચા સ્થાનોથી બદલ કરવામાં આવે છે અને તેઓ વધારે સફળ વિભાવનાઓની સેવામાં જોડાઈ જાય છે. દા. ત. અત્યારે દ્રવ્ય (mass) શક્તિની અને સમાસમાત્રા (valency) એ ઈલેક્ટ્રોનનીય સ્થાનની સેવામાં લાગી ગયાં છે.

પણ આવી સફળ વિભાવનાઓ કે પછી તેમાંની કોઈક વિભાવનાઓ પછીથી આવી ઝીણવટભરી વીગતો સાથે સંબંધ નથી ધરાવતી. તે તો જીડે વસ્તુઓનાં હાઈ સુધી પહોંચી જાય છે. દાખલા તરીકે જ્યાં જ સામાન્ય પદાર્થમાં ઈલેક્ટ્રોન છે, એમ ધારવામાં આવે છે, અને પદાર્થની ભૌતિક, રાસાયણિક કે પછી જીવશાસ્ત્રીય પ્રક્રિયાઓ સમજાવવા માટે આપણે અત્યે તો ઈલેક્ટ્રોન પર જ આવી જામી રહીએ છીએ. અત્યારે તો ઇલેક્ટ્રોન એક મૂળભૂત વિભાવનાનું સ્થાન ભોગવે છે, પણ ધારો કે તેનાથી જુદું વધુ સર્વપ્રાપ્ત વિચારનો ઉદય થાય તો પણ

જેમ યંત્રશાસ્ત્રમાં ખાસ નો ઉપયોગ થાય છે તેમ ઈલેક્ટ્રોનની વિભાવનાનો ઉપયોગ કરવાનું ચાલુ રહેશે. અનેક ક્ષેત્રોની હકીકતો વિશેના આપણા વિચારોને તે સંવાદી બનાવે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં એમ જરૂર માની શકાય કે ઈલેક્ટ્રોન અને તેનું રચાન વર્ણવવા વપરાતી તરંગ-લંબાઈ-આપ્ત રસાયણશાસ્ત્ર સમજતી શકે છે. જો કે આનું ગણિત શોધવું ફક્ત જ મુશ્કેલ છે તે છતાં આ વિચારને અત્યંત સરલ બનાવી દે છે. એટલે કે ઈલેક્ટ્રોન વ્યવહાર પ્રત્યેનો જવાબ મેળવવો હોય તો આ દૃષ્ટિએ જોતાં ટેક્ટ ટ્યુબ્સ એ ઈલેક્ટ્રોનિક ગણકયંત્રીથી ઘણી જ સસ્તી છે, એનું કંઈ મહત્ત્વ નથી.

દુનિયાની કેટલીક અત્યંત જટિલ બાબતો સમજવામાં વૈજ્ઞાનિક વિભાવનાઓ માણસના મગજને મદદ કરે છે. મુખ્યત્વે તે પ્રેમેગોમાંથી માણસને સૂઝે છે પણ અંદાજ : ગણિત પણ તેમાં ભાગ ભજવે છે. અને વિભાવનાનું સર્જન થવાની પ્રક્રિયામાં અનિવાર્ય વાત એ છે કે તેનાથી કેટલીક અભૂતપૂર્વ પરિણામ ન આવવું જોઈએ.

આ વિભાવનાઓ માનવશુદ્ધિનો વિકાસ દર્શાવે છે. તે એટલી સરલ નથી અને કેટલીક તો એટલી સૂક્ષ્મ અને અર્થધન છે કે વિજ્ઞાનને લોકોએ રૂપે રજૂ કરનાર લેખક તેમને સમજવામાં ખૂબ કાળજી રાખે છે; નહિ તો તે સાદી રીતે સમજાવવા જતાં કદાચ તદ્દન ખોટા જ થયતાં કરી બેસે. કેટલીક વિભાવનાઓ બીજી કરતાં વધારે મૂળભૂત છે. છતાં ખરી ધટનઓનો અજાણતાં આપણા આપતી વિભાવનાઓ પણ તેમની ઉપ-યુક્તતા ભળતી રાખે છે. સંપૂર્ણ ચિત્રની સરખામણીમાં તેમને રેખાચિત્રો કહી શકાય, અને વીજનવાર માહિતીની જરૂર ન હોય તો ઘણીવાર રેખાચિત્ર વધારે સારા પ્યાલ આપે છે.

વિભાવનાઓ તો શોધો જેવી છે; અને માણસે નવીન સર્જના ધર્મની શોધ કરતાં પણ વધારે છે. કાંતવાના ધર્મ કે ઈલેક્ટ્રોનિક ગણકયંત્રી શોધ કરતાં, અમેરિકાની શોધ સાથે તેમને વધારે સામ્ય છે. કેટલીક

વિભાવનાઓ તો, તેમને માનવા જરાય તૈયાર નહિ એવા માણસોને, હકીકતોને લીધે ચોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ માનવી પડે છે. અને તેમને પદમટ કરવાના ધણા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા છે. હું અહીં મુખ્યત્વે ક્વન્ટમ થિયરી (Quantum Theory) ને ખ્યાલમાં રાખી આ વાત કહી રહ્યો છું.

તે ફક્ત માનવમગજને માટેની કસોટી નથી એ તો તત્ત્વજ્ઞાનની કે ગણિતની કાંઈપણ વિચારસરણી જેટલી જ પ્રભાવશાળી છે. તદુપરાંત તે વાસ્તવનું દર્શન કરાવે છે.

તે બે વચ્ચેનો સંબંધ મારે માટે તો રહસ્યરૂપ છે પણ તે માત્ર માનવ મગજે સર્જેલી વસ્તુ નથી એટલું તો નિર્વિવાદ છે.

વિજ્ઞાન એ તો વિવિધ હકીકતોના પાયાપર યથેચ્છા પિરામિડ જેવું છે. તેની યોગ્ય પર વિચારોનો મુખ્ય છે અને તે છેક બેચે આકાશમાં પહોંચે છે. આ વિચારો એ તેના ફળસ્વરૂપ છે પણ તેની સ્થિરતા પર કંઈ પણ અસર ક્યાં વગર તે પરિવર્તન પામી શકે છે. કેટલીક વાર હું વિચારું છું કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પિરામિડ આથી જી ધો છે.

વિજ્ઞાની તરીકે આપણે જે ઈચ્છાએ છીએ તે આ છે—ખરે ખરી છે કે મોટા ભાગના વિજ્ઞાનીઓ તે સાથે સમન થશે. લોગોએ સમજવું જોઈએ કે માત્ર નવી ઔપચિયો, ટેલિવિઝન કે સ્ક્રીનો બનાવવામાં અમને રસ નથી, જો કે આ બધાં અમત્યનાં છે, પણ અમારો મુખ્ય રસ તો માનવના જ્ઞાનની સીમા વિસ્તારવામાં છે.

મધુસૂત્રની મહાનતા ખરે જ અનેકલક્ષી છે. દાખલા તરીકે કળાક્ષેત્રે સંગીત સર્જવાની કે સમજવાની ક્ષમિત, મહાન નવલકથા લખવાની ક્ષમિત કે મહાન ચિત્ર દેશવાની ક્ષમિત—આ બધામાં ફર છે; અને છતાં તે બધાં મહાનતા દર્શાવે છે અને તે નામને યોગ્ય પણ છે. આથી મોટી તો નૈતિક મહાનતા છે. “હ્યુ”ની ભવ્યતા એક પ્રકારની, ચંદની બીજા પ્રકારની અને તારાઓની જુદા જ પ્રકારની છે.”

આપણા પ્રધાને હું અણુજાતરી રીતે જોયે ચઢાવવા ઇચ્છતો નથી પરંતુ ધણી જ મર્યાદિત રીતે પણ આણુજાતરી દ્રષ્ટિને સમજવાની શક્તિ માટે આણુસને અભિમાન લેવાનો હક્ક છે અને ખરે જ આ શક્તિ તેને પ્રાણીઓથી વધારેમાં વધારે લુહો પાડે છે

કેમવળું ગીત, પોતાનાં બચ્ચાંને દુરમનથી બચાવ કરવા હિંમત દાખવતું પક્ષી, પોતાનાં બચ્ચાંનું રક્ષણ કરવા રીઝને સામનો કરનાર ગિલાડી—આ બધાં સાનવ ધો જો પ્રમાણે પણ તેંધણાં છે, પણ અને એવા કાંઈ પ્રાણીની ખમર નથી (એ કે આ વાત હું ધણા અવિ શ્વાસથી કહી રહ્યો છું) કે આમાંનું કાંઈ પ્રાણી સામાન્ય નિયમો શોધવા પ્રયત્ન કરતું હોય

મૂળભૂત અને સનાતન મહત્વની વસ્તુઓને સમજવાની તક એ જ વિજ્ઞાનની સાધનાને આપણા માટે અત્યંત આકર્ષક બનાવે છે અને એટલે જ વિજ્ઞાન સાધના કરવા યોગ્ય છે

વિજ્ઞાનના આ બે પાસાં વચ્ચે ખરેખર તો કંઈ જ ધર્ષણ નથી તમીનીવિજ્ઞાન કે એન્જિનિયરિંગના ક્ષેત્રે ટેકનોલોજીમાં વિકાસ સાધવા માટે કોઈ માર્ગ તો આ મૂળભૂત નિયમો સમજવા તે જ છે અને આ શોધ આપણે થોડા સમય પહેલાં જ કરી છે અને તે કદાચ ક્રમશઃ જ સત્ય ઠરી છે દાખના તરીકે પાષાણયુગના માનવી કે થોડાં લોકો પહેલાંના માનવીએ રસાયણશાસ્ત્રના મૂળભૂત જ્ઞાન સિવાય આશ્ચર્ય પાઠવવાના નિયમો સમજવા પ્રયત્ન કયો હોત તો તે કંઈ ખાસ ઉપયોગી ન નીવડત. આ તો તે જ્ઞાનો કરીને જ વધારે સારી રીતે શીખ્યો આ વરાળથી ચાલતા એન્જિનની શોધ તેના મૂળભૂત નિયમોના જ્ઞાન વગર જ થઈ હતી પણ તે વખતના મોટા વિજ્ઞાનીઓ આ મૂળભૂત નિયમો સમજવા પ્રયત્ન કરતા હતા અને તેમાંથી ઉષ્માગતિશાસ્ત્ર (Thermodynamics) ની શોધ થઈ

વૈજ્ઞાનિક નિયમોને આધારે સૌપ્રથમ વિકસિત વિદ્યુતીય એન્જિનિયરિંગનો થયો આ ક્ષેત્રે પણ એકસને ધણી ઓછા જ્ઞાનના આધારે મોની વસ્તુઓ સિદ્ધ કરી પણ હવે વધારે ને વધારે શોધો સંશોધન માટેની

પ્રયોગશાળામાં થાય છે અને એમ ને એમ કામ કરનારા ધણી જ ઓછી ગોધો કરે છે અને આપણી માન્યતા પણ આવી છે મૂળભૂત નિયમો આપણે જેમ બાબતો જઈએ તેમ તેમનાં પરિણામોને લુહિપૂર્વક ઉપયોગ કરવાનું શક્ય બને છે આ પરિણામો ધણી વખત એવા બધાં યુગ્મચાલકોમાં હોય છે કે તેમની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ પડે છે પણ સામાન્ય રીતે શુ બનશે તે આ નિયમોના જ્ઞાનથી બહુ શકાય અને એટલે જોશી તેઓ મદદકર્તા નીવડે

ઉપરાંત અધુનિક ટેકનોલોજી ઇલેક્ટ્રોનિક્સ અને પરમાણુશક્તિ જેવી અમત્યની મૂળભૂત શોધોમાંથી સીધી જાતરી આવે છે

ટેકનોલોજી આમ શુદ્ધ વિજ્ઞાન પર નિર્ભર છે એ વાત ઉપર ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે કેટલાક વિકસના ઉદ્યોગો પોતાની શોધોન-પ્રયોગ શાળાઓ રાખે છે આ પ્રયોગશાળાઓ વિશ્વવિદ્યાલયો અને બીજા ક્ષેત્રોમાં કયેલી મૂળભૂત શોધોને ઉપયોગ કરે છે, તેમજ પોતે મૂળભૂત સંશોધન કરે છે આ પ્રયોગશાળાઓ કાંઈ જુગી ઉદ્યોગપેદા ચલાવતી હોય કે પછી કાંઈ આખો ઉદ્યોગ સરકારની મદદથી તે ચલાવતી હોય આમાં પણ ઘણું ખરાબ બને છે એ નકારી નહિ શકાય કેટલાક ઉદ્યોગો સંશોધનમાં ધણી જ ઓછો ખર્ચ કરે છે કે પછી તેનું બરાબર વિધાન કરતા નથી પણ સામાન્ય રીતે જોતાં લાગશે કે ઉદ્યોગમાં મૂળભૂત સંશોધનની અનિવાર્યતા સ્વીકારવામાં આવી છે અને તે માટે પૂરનાં પગલાં પણ લેવામાં આયાં છે એમ કહી શકાય

ટેકનોલોજીને તે આપે છે તેની સામે શુદ્ધ વિજ્ઞાનને બે રીતે બદલો મળે છે—ભૌતિક રીતે અને વિચારોની દ્રષ્ટિએ સૌ પ્રથમ આ ભૌતિક બદલાની વાત વિચારીએ ભૌતિકશાસ્ત્રની આધુનિક પ્રયોગશાળા ટેકનોલોજી માટે બનાવવામાં આવેલા સાધનો સિવાય અત્યંતી શકાય તેમ નથી. અને આ સાધનો સોધા મળે છે તેનું કારણ પણ એ છે કે ઉદ્યોગોને આવા સાધન મોટા પ્રમાણમાં જોઈએ છે ફક્ત બે ઉદાહરણ સુધી વિદ્યુતતા ગેળા

ખનાવતા ઉદ્યોગ અને રેડિયો વાદ્ય જનાવવાના ઉદ્યો-
ગને લીધે અત્યંત વાતચત્તવાટા કેવી રીતે પેદા કરવી
તેમાં સારી પ્રગતિ થઈ છે અને તે કેટલી બધી મહત્ત્વની છે ! વળી અત્યારે ભૌતિકશાસ્ત્રની દરેક પ્રયોગ-
શાળામાં જે મોટા ઇલેક્ટ્રોનિક્સ યંત્રો વપરાય છે તે
પ્રથમ રેડિયો અને હવે ટેલિવિઝન માટે મોટા પ્રમાણમાં
ખનાવવામાં ન આવતા હોત તે મળવા મુશ્કેલ જનત.
ઉદ્યોગ આપણને જે આ બદલી આપે છે, તે માટે
મને લાગે છે કે આપણે—સિદ્ધાન્ત લક્ષી વિજ્ઞાનીઓ
જેટલું તેનું પ્રાણ સ્વીકારવું જોઈએ તેટલું સ્વીકારતા
નથી.

૨

ટેકનોલોજીની બીજી અસર વધુ સહમ છે પણ
જેટલી જ અત્યંતની છે. જેમ વિજ્ઞાન પ્રગતિ કરે છે
તેમ વિભાવનાઓ વધારે ને વધારે અમૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ
કરવા માંડે છે. આપણે તેનો કોઈક રીતે પણ સ્પર્શ
કરી સરીએ તેનાથી તે દૂર જતી જાય છે. એક જ
ઉદાહરણ લઈએ : સ્થિતિએ અપારે માસ (Mass)નું
સ્થાન લીધું છે અને તે માસ કરતાં વધુ અમૂર્ત
સ્વરૂપવાળી છે. સૈદ્ધાન્તિક ભૌતિકશાસ્ત્રના બધા ઉપન્યાસોમાં
તે આ અમૂર્તતા વધતી જ જાય છે. તે આ રીતે
વાતવચ્ચી માણસ તફાત દૂર જતો રહે અને માનવ-
મનજની સર્જક પ્રતિકાઓ આપણને દેરેલો અભિનયો
કોઈ સિદ્ધાન્ત જ વાસ્તવનું દર્શન કરાવે છે એમ આપણે
માનવા માંડીએ એવો ભય નથી લાગતો ! જે કે આ
જાતનું દર્શન ભૌતિક વાસ્તવ પર જ નિર્ભર થયેલું
છે છતાં કોઈ આધુનિક ચિંતની માફક તે પણ વાસ્તવની
પાસે તો નથી જ રહેલું. દુઃખની છું કે ભૌતિકશાસ્ત્રના
નવા સિદ્ધાન્ત શોધનારા, ભ્રામ્ય સુધી આ સિદ્ધાન્તોનો
બ્યવહારમાં ઉપયોગ કરનાર માત્ર પ્રયોગશાળાઓની જ
નહિ પણ ખુદ ઉદ્યોગની નજર છે, ત્યાં સુધી આપણે
સુરક્ષિત રથે જીભા રહ્યા છીએ.

જે સિદ્ધાન્ત એક ઈચ્છના અર્થશક્તિ બાજુ જોટલા
કરના કલ્પે પર નિર્ભર છે તેને તો સ્વિકૃતે કેહી
કેહાવવા માટે પણ ચોખ્ખું ન ગણ્યો-નોત. પણ બ્યારે
તે કાદર હોય કે એવલ કોસની મોટી પરમાણુ બની-

ઓમાં પરિણમે ત્યારે તેમને માત્ર દિવાસવખ તો ન જ
કહી શકાય. પરમાણુ કેન્દ્રની શક્તિને ઉપયોગ કરતાં
રંધવા માટે કરવો ! અત્યંત દુર્ગમ ભૌતિક સિદ્ધાન્તો અને
શાસ્ત્ર-પરોજની યીએ વચ્ચેનો આ પ્રકારનો અંચાંબો
ખમાડે તેવો સંબંધ—જે સારે માટે બહુ આશ્ચર્યજનક
વાત છે અને આપણી કુનિયા વિષેની ઉત્તેજક હકીકત
છે. ખરેખર આ વાતની શોધ ખૂબ જ આનંદજનક
છે. જે લોકો ટેકનોલોજીને ભૌદિક રીતે વિજ્ઞાનની દીન
અનુમાની ગણે છે તેમને માટે મને કંઈ માન નથી.
મારે મન તો ટેકનોલોજી વચ્ચેનું વિજ્ઞાન અપૂર્ણ અને
પરિણામ રહિત છે. તત્ત્વજ્ઞાનની અત્યંત પદ્ધતિઓ રચાય
છે અને તે જતી રહે છે. તેમાંથી કેટલીક કદાચ ખરી
હોય, પણ તે કેણુ કહી શકે ! પણ ગણિતના સિદ્ધાન્તોની
મદદથી રચવામાં આવેલા ચોક્કસ પ્રયોજના પરિણામોથી
તારવેલા અનુમાનથી ઝીણવટીબરી અવિશ્વાસ્યતા
કરી શકાય, અને આ અવિશ્વાસ્યતાનો ઉપયોગ કરી
અવિશ્વાસ લાખો વર્ષ સુધી ગણિતની મદદ વગર કાંઈએ
વિચાર પણ ન કર્યો હોત તેવા યંત્ર ખનાવી શકાય;
તો આપણને જરૂર લાગે કે આપણે શુદ્ધિશ્રમ વિશ્વમાં
રહીએ છીએ અને આપણને તેના એકાદ ઝોરમાંની
માર્ગી મળી ગઈ છે.

દુનિયાનાં વિચાર અને શુદ્ધિની આભોહવા પર
વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન કેવી રીતે અસર કરે છે તેના હું તમને
દાખલા આપું. સૌ પ્રથમ તો સમુદાય (Evolution)-
નો ખ્યાલ લો. કોઈ પણ વસ્તુ સતત પરિવર્તન પામ્યા
કરે છે અને અનુક્રમિક તબક્કામાંથી પસાર થાય છે—
પછી તે ઉદર હોય કે તારા. વિશેષ તો જીવસૃષ્ટિમાં દરેક
બહિષ્કાર પરિવર્તનોમાંથી પસાર થાય છે એટલું જ
નહિ પણ પેદાશોના પ્રવાહમાં આખી જાત કે તેનો
ભાગ જલ્દાય છે અને આ પરિવર્તનો બે જીવો વચ્ચે
મોટો તફાવત પેદા કરે છે. દાખલા તરીકે માણસ અને
માહલી વચ્ચેનો 'ઝોરિજિન ઓફ સ્પેસિઝ' (Origin
of Species) ના ચનાબ્દી વર્ષ દરમિયાન આ
ખ્યાલનાં મહાન પરિણામો વિશે હું કહું તેના કરતાં તમે
ધણ વધારે સમજાવું છે.

મારા જીવન દરમિયાન શક્તિશ્રવણ, ભૌતિક-

આજ્ઞામાં ડાલિને જીવસાજ્ઞામાં સર્જેલી તેવી, ઉકાતિ સર્જી છે. ભૌતિકશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો મૂળે શું શું જોઈએ તે કહેતા નથી પણ ખીખાં વિવિધ વિદ્યાર્થોની કેટલે અંશે શક્યતાઓ તે કહે છે—આ વાત ના છૂટકે અને મરજી વિરૂદ્ધ આપણે માનવી પડે છે. અહો વિષે આપણે ચોક્કસ રીતે વાત કરી શકીએ છીએ તેનું કારણ એટલું જ છે કે પરમાણુના પ્રમાણમાં તે અત્યંત મોટા છે અને સૂર્યથી તેમનું અંતર ઘણું જ છે. અને જો સૂર્યમાળાનું કદ અણુ (molecule) જેટલું થઈ જાય તો તેરીફલ આસ્માનેક (અહોનું પંચાંગ) બનાવતું અશક્ય બની જાય, મોટા પ્રમાણમાં દ્રવ્યના જથ્થાને લીધે જ આ જાતની ચોક્કસતા આવે છે. અમર તો જો તે વસ્તુ નાની હોય તો એટલી બધી હોવી જોઈએ કે જેથી અંકશાસ્ત્રના નિયમો અત્યંત અચોક્કસ થતાંઓમાંથી પ્રાપ્ત ચોક્કસતા સર્જી શકે. દા. ત. જીવનનો વીચો ઉતારનારી પેઠીઓ આપણું જ કરતી હોય છે.

આ વસ્તુ આપણે દુનિયા તરફ કઈ દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ તેમાં ધણો ફેર લાવી દે છે. હવેલા ત્રીસ વર્ષથી મોટા બામના ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ આ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હોવા છતાં મને લાગે છે કે સામાન્ય કેળવણીમાં માણસને તેના પરિણામોના દબળ પણ ખ્યાલ આવ્યો નથી. મોટા કદની કે સામાન્ય કદની વસ્તુઓના રાગના આધારે નાની વસ્તુઓ વિશે વિચારવું એ કેટલું બખાવદ છે તેના આ પરથી ખ્યાલ આવશે. દાખલા તરીકે બે કાણાવાળા ડોર્ષ પકડા પર એક કણ મખડાવવામાં આવે તો આ બેમાંથી એકમાં થઈ બહાર નીકળી જશે પણ ઇલેક્ટ્રોન વિશે આ રીતે કહી શકાય તેમ નથી.

શક્તિકણવાદ ખીજી પણ એક અગત્યની વાત પર બાર મૂકે છે. આધુનિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તે મૂળભૂત રચાન ધરાવે છે. તે વાત છે નિરીક્ષક (observer) ના મહત્વ વિશે. કોઈપણ પ્રયોગનું નિરીક્ષણ ન થાય તો તે કંઈ ઉપયોગનો નથી; પણ તેનો નિરીક્ષક મને તે હોઈ શકે. દા.ત. ફોટોગ્રાફીની તકની તેના પરના સુષુપ્ત પ્રતિબિંબ પાછળથી તપાસી શકાય. પણ આ રીતે નિરીક્ષણ કરનાર કંઈક તો હોવું જ જોઈએ.

અર્થાત્ ભૌતિક દુનિયા વિશે વિજ્ઞાની ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગથી જ જાણી શકે તેમ છે. ભૌતિકશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને હેતુ ઇન્દ્રિયોથી થતી આ અનુભૂતિમાં સંવાદિતા લાવવાનો છે અને એ રીતે તેમને સમજાવવાનો છે. પણ આ સિદ્ધાંતો અતે ઇન્દ્રિયોથી થતા જ્ઞાન પર જ નિર્ભર છે.

નિરીક્ષકે સૌ પ્રથમ પૂરતું મહત્વ સાપેક્ષતાવાદના સિદ્ધાંતમાં પ્રાપ્ત થયું. બધા સુધી ધિર છે એમ મનાતું ત્યાં સુધી આ ધિરને સાપેક્ષ એક સ્થિર વિશેષ નિરીક્ષક છે એમ માનવું પડતું. પણ તે સિવાય બધા જ નિરીક્ષકો સગાં થઈ જાય છે અને તે બધાના સરેખો ખ્યાલ રાખવો પડે છે. અને સાપેક્ષતાવાદનો સિદ્ધાંત કહે છે કે આ બધા જ નિરીક્ષકો માટે એક જ રહે એવા સ્વરૂપમાં નિયમો રચાવી શકાય એટલે કોઈ નિરીક્ષકને વિશેષ દેક મળે નહિ.

ધડિયાળ અને મજલ ધરને જતા સાપેક્ષતાવાદના નિરીક્ષકો પોતે જ જોતાં-તેમાં પરિવર્તન નથી લાવતાં એમ મનાતું. પણ શક્તિકણવાદનો નિરીક્ષક તો જે જુએ છે તેમાં પણ સતત પરિવર્તન લાખા કરે છે. અમર તો વધારે વૈજ્ઞાનિક રીતે કહીએ તો નિરીક્ષણ દરમિયાન જે સંજોગો હોય છે તે જેનું નિરીક્ષણ થઈ રહ્યું હોય છે તેમાં પરિવર્તન કરે છે અને આ પરિવર્તન એવી રીતે થાય છે કે નિરીક્ષણ પૂરું થયા પછી તે કેટલું થયું છે એ જાણી શકાતું નથી. દાખલા તરીકે નિરીક્ષણ માટે જોઈતા પ્રકાશ જ જેનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ તેમાં ફેરફાર કરે છે. અર્થાત્ આપણી જ્ઞાન ઝેળવવાની એક સીમા છે, કારણ કે દરેક નિરીક્ષણ દરમિયાન કંઈક એવો ફેરફાર થાય છે જે આપણે જાણીએ જોઈએ પણ જાણી શકતા નથી. વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનને ચોક્કસ સીમા તેનો આ સૌ પ્રથમ જ ખ્યાલ આવ્યો. આ સીમા માણસની ધીરજ કે શુદ્ધિ પર નિર્ભર નથી. આ માટેની દલીલ પ્લેન્કના કાર્ય માટેના શક્તિકણના સીમિત કદ પર નિર્ભર છે, એમ બધા જ ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ જાણે છે. પરંતુ શક્તિકણવાદ પહેલાં પણ આપણે આ જાતના અનુમાન પર ચાલી શક્યા હોત.

ભૌતિકશાસ્ત્ર આટલા બધા સમય સુધી નિયતિવાદી
 રહ્યું એ ખરે જ એક વિચિત્ર વાત છે, એમ મને લાગે
 છે. જેમ વખત જ્યમ તેમ દરેક ક્ષેત્રે ચોક્કસ રીતે
 ભવિષ્યવાદ્યતા કરવાની શક્તિ થતી જાય છે. તદ્દન
 નિયમે પ્રમાણે ગતિ કરનારા આ મહો વિષેનું ૧૦,૦૦૦
 વર્ષ માટેનું પંચાંગ (નોટિક આલ્માનેક) બીજા વર્ષના
 પંચાંગ કરતાં બોધું ચોક્કસપણાનું હોવાનું અને બ્યારે
 કોઈ વ્યક્તિગત પરમાણુઓની યાન કરે ત્યારે આ ચોક્ક-
 સાર્થમાં ખૂબ મોટી ભૂલ આવે અને તે બાબતે પણ
 છે. દમજા આપણે સંકેતકણવાદની વાત નહિ કરીએ.
 ધારો કે એક વાયુના બધા જ અણુઓની અમુક સમયે
 રિયતિ અને વેગ આપણે જાણતા હોઈએ, તો પણ
 ભવિષ્યમાં અમુક સમયે અમુક કિસ્સોત્સારી અણુ
 ક્યાં હશે તે આપણે કહી શકીએ નહિ. જે વાસ્તવમાં
 આ વાયુ ભર્યો હોય તેની બાજુ પર તે પ્રથમ ક્યારે
 અથાણે તે પણ આપણે કહી ન શકીએ. આપણે
 માનીએ છીએ કે જે અણુઓ ક્યારે અથાણે તે
 નિયમ યથેલું છે છતાં મેક્સ બોર્ન સાબીત કયું છે
 તેમ આ પ્રથમ નિરૂપણમાંની જૂવ ખૂબ ત્વરાથી વધતી
 જાય છે. એક સેકન્ડના સામાન્ય ભાગમાં તો અણુઓ
 વિશેની બધી ઝીણવટકરી માહિતી નાખી થઈ જાય
 છે. થઈ તો વાયુ પ્રસરે છે એ રીતે જ અણુઓની
 ગતિ તરફ નેઈ શકાય અને તે માટે તો સંભાવના
 પર નિર્ભરિત જવામ જ આપી શકાય. એટલે પેન્કનો
 રિયાર્ક થયો એટલો હોય તો પણ આપણે સમયનો
 ખ્યાલ રાખીએ છીએ ત્યારે આપણને એવું જ પરિ-
 જ્ઞામ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જાતની વાર્તાવિક અનિયતિ
 મેક્સવેલના ગતિ-સિદ્ધાંતમાં પણ રહેલી છે. જેમ શક્તિ-
 કણવાદ, માણસ માટે અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાની
 પદ્ધતિમાં બાધે છે તેમ આ ગતિસિદ્ધાંત પણ માણસની
 યાન મેળવવાની આટલી બધી કુનેહ હોવા છતાં, આવી
 મર્યાદા બાધે છે, અને તે જ સંભેગમાં લાગુ પડે છે તે ખરે
 જ માનવીય દષ્ટિએ મહત્વનું છે. કોઈપણ ભવિષ્યવાદ્યતા
 જેટલી વધારે દૂરના ભવિષ્ય માટે કરવામાં આવે તેટલી
 તે ઝોઝી ચોક્કસ અને છે. અમુક મર્યાદા થઈ તો તેને
 એક સંભાવના તરીકે જ જાણી શકાય અને ધણી

વાર તો તે માત્ર અનેક શક્યતાઓ તરીકે જ જાણી
 શકાય છે. વાતાવરણની લાંબા માળા સુધી કેવી રીતિ
 રહેશે તે અગાઉથી કેટલી સારી રીતે જાણી શકાય તે
 પ્રશ્ન વિચારવો ખરે જ રસપ્રદ છે. દશ વર્ષ પછી
 વાતાવરણની રિયતિ આવી દશે એ જાનની ભવિષ્ય-
 વાક્યનામાં કેટલે ઝોરે વિશ્વાસ મૂકી શકાય ?

આ છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે પરમાણુઓ
 ધણી જ સીધી રીતે વર્તે છે. ટેનિસના દડાઓની જેમ
 તેઓ એકબીજા પર ગોઠવાઈ જાય છે. તેમને સહેજ
 સંકેતી શકાય છે અને તેમની વચ્ચેનું અંતર તેમની
 વચ્ચેના રાસાયણિક સંબંધ પર આધાર રાખે છે. પણ
 અણુ (Molecule)માં તેમને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી
 શકાય છે અને સ્ફટિકમાં તો તેથી પણ વધારે વ્ય-
 વસ્થિત રીતે. ક્રિસ્ટલ રિયવિદ્યાલયમાં પેરુલ્સ અને
 કેન્ક્રુ જે સંશોધન કરી રહ્યા છે તે આ પ્રકારનું જ
 છે. તેમણે હીમોગ્લોબિન નામના રક્તના એક પ્રોટિનના
 અણુના ૧૦,૦૦૦ પરમાણુઓ કેવી રીતે ગોઠવાયેલા
 છે તે સીધી કાઢ્યું છે. આવી રીતે રચના શોધાઈ હોય
 તેવું આ સૌ પ્રથમ પ્રોટિન છે.

ઈલેક્ટ્રોન-સૂક્ષ્મ-દર્શકયંત્રમાં પરમાણુઓની
 પદ્ધતિઓ કે કોઈકવાર તો જુદા પરમાણુઓ નેઈ
 શકાય છે અને તે જેના કાજા જેટલા જ સાચાં લાગે
 છે અને તેઓ એટલા જ સામાન્ય છે.

પરમાણુઓની વર્તણૂક આમ આપણે સીધી નેઈ
 શકીએ છીએ પણ ઈલેક્ટ્રોન-સૂક્ષ્મ તો પરી જેવા વિચિત્ર
 છે. તેમને માટે કોઈ ચોક્કસ રચાંન નથી. તેઓ પર-
 માણુના એક ભાગ છે તે છતાં તેના અમુક ભાગમાં
 તેમના મળવાની વધારેમાં વધારે શક્યતા છે એટલું જ
 કહી શકાય. અને તેમનામાં વધારે શક્તિ ન હોય તો
 તેઓ કયા માટે જાય છે તે પણ જાણી શકાતું નથી.
 આ રીતે તેમની વર્તણૂક વિશે જે આખું પાતળું
 જાણી શકીએ છીએ તે પણ વિચિત્ર છે અને તેમને
 સમજવા માટે તો અતિ દુર્ગમ ગણિતની જરૂર પડે છે.

વિકિરણની શક્તિમાંથી તેમને સહી શકાય છે,
 પણ તે માત્ર ધન અને ઋણવિદ્યુતભારના
 દંડ રૂપે જ અને આમાંથી ધનવિદ્યુતભાર બીજા

ઝથુવિદ્યુતભાર સાથેની આત્મહત્યાની સ્લેદમાં નાશ પામે છે. એ જ પ્રમાણે પ્રોટોન અને પ્રતિ પ્રોટોન સહી શકાય છે અને તેઓ નાશ પામે છે. અને બીજાં મૂળભૂત કણોના પણ પ્રતિકણો છે એટલું ચોક્કસ છે.

૩

સામાન્ય વિચારની દૃષ્ટિએ અમત્યના બે કદબના- સમાર વિચારો વિશે કહી દું અને ઉપસંહાર કરીશ.

પ્રથમ છે માસ (Mass), શક્તિ અને પદાર્થ (Matter) વચ્ચેનો સંબંધ સામાન્ય ગતિશાસ્ત્રમાં માસ એ પદાર્થનો પ્રાથમિક ધર્મ છે. તેનો આ ધર્મ કદાચ તેના કદ કરતાં પણ વધુ અમત્યનો છે કારણ કે તે વધારે અચલ છે. પણ તમે જણો છો કે સાપેક્ષતાવાદના સિદ્ધાંતિ એવી સંભાવના ઊભી કરી કે માસ એ તો બીજી દૃષ્ટિએ જોયેથી શક્તિ જ છે. આ વાત આઈન્સ્ટાઈનના પ્રસિદ્ધ સૂત્ર $E=mc^2$ થી દર્શાવાય છે. જો કોઈ બંધ સંસ્થા (System)માં શક્તિ ઉમેરવામાં આવે કે તેમાંથી સર્પ લેવામાં આવે તો તે સંસ્થાનો માસ (Mass) વધશે કે ઘટશે. પણ માસમાં વધારે ફેર કરવા માટે ધણી શક્તિની જરૂર પડે છે. પરમાણુ શાસ્ત્રના પ્રયોગોથી આઈન્સ્ટાઈનનું આ પરિણામ સારી રીતે સાબીત થયું છે. તદુપરાંત શક્તિને બે વિરુદ્ધ વિદ્યુત ભારવાળા કણોમાં ફેરવી શકાય છે. એટલે એવું લાગવા માંડ્યું કે પદાર્થ એ શક્તિનું બીજું નામ માત્ર જ છે.

શક્તિને પદાર્થના ગુણધર્મ માસ સાથે સરખાવવી એ ખરે જ વિરોધાભાસ લાગે છે અને આ માસ તો ગુરુત્વધર્મ (Inertia) માપે છે. પણ એ માદ રાખવું જોઈએ કે ન્યૂટનના ગતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે જુદે કલામાં પણ પ્રવેશો તો તેના ગુરુત્વધર્મ (Inertia)ને ઘીધો. કારણ કે આ ગુરુત્વધર્મ જ તેને ગતિની રીતિમાં રહેવા દે છે. આ છતાં માસ એ તો પદાર્થનો એક જ ગુણધર્મ છે અને કદાચ તે એટલો જ ધો અમત્યનો પણ નથી. બીજા અનેક સૂચનો પરથી એવું લાગે છે કે પદાર્થ એ શક્તિનું માત્ર બીજું નામ નથી. આ વાત સામે આપણે આંખ આડા કાન કરી શકીએ તેમ નથી. વિશ્વકિરણોમાં મળેલા કેટલાક વિચિત્રકણો અને

તે પછી રાક્ષસી પરમાણુ-ડેન્ડ-બંજો (Atom-Smasher)માં ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા આ કણોના અભ્યાસે દર્શાવ્યું છે કે આ કણો નૈસર્ગિક રીતે પરિવર્તનો પામે છે છતાં તેમાં અમુક લક્ષણો તો સ્થાયી જ રહે છે. બે પ્રકારનાં મૂળભૂત કણો એવી રીતે પેદા થાય છે કે ફરેક પ્રકારના કણોની વાસ્તવિક સંખ્યા હમેશાં એક જ રહે છે. આથી ઊલટું ત્રીજા પ્રકારના કણમાં આવું સાતત્ય જોવા મળતું નથી. આ ‘વાસ્તવિક સંખ્યા’ નો અર્થ સામાન્ય કણો અને પ્રતિકણો વચ્ચેનો તફાવત થાય છે. દાખવ તરીકે ઈલેક્ટ્રોન-સ એ લેપ્ટોન-સ વર્ગનો કણ છે. આ વર્ગમાં ન્યુટ્રોનોનો પણ સમાવેશ થાય છે એટલે ઈલેક્ટ્રોનની વાસ્તવિક સંખ્યા શોધવા માટે ઈલેક્ટ્રોનની કુલ સંખ્યામાંથી પોઝીટ્રોનની સંખ્યા બાદ કરવી પડે. એટલે જો પોઝીટ્રોન-ઈલેક્ટ્રોનનું નવું યુગ્મ પેદા થાય તો પણ તેમાંથી ઈલેક્ટ્રોનની વાસ્તવિક સંખ્યામાં ફેર પડતો નથી. નિયમ પ્રમાણે મમે તે જાતના કણો વચ્ચેની પ્રતિક્રિયાથી ઈલેક્ટ્રોન, ન્યુટ્રોન અને મ્યુમિસોનની વાસ્તવિક સંખ્યાના સરવાળામાં કંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. આ ત્રણે કણોનો લેપ્ટોન વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. અને આ નિયમ પ્રકાશના કણો ફોટોન અને વિશ્વકિરણના મિસોન કણોને પણ લાગુ પડે છે. આ જ નિયમ બેરિયોન વર્ગનાં કણો—પ્રોટોન, ન્યુટ્રોન વગેરે ને લાગુ પડે છે. લેપ્ટોન વર્ગના કણોનું કદી બેરિયોન વર્ગના કણોમાં ફેરવાત થઈ શકતું નથી અને તે રીતે બેરિયોન કણોનું લેપ્ટોન કણોમાં ફેરવાત થતું નથી.

આ ઉપરથી કંઈકે એવું સૂચન મળે છે કે પદાર્થના મૂળમાં બે પ્રકારની મૂળભૂત તત્ત્વો છે. જુદા જુદા માસ (Mass) પ્રમાણે આમાંથી ફેરક તત્ત્વ અનેક સ્વરૂપ ધારી શકે છે. કોઈ વખત વિદ્યુતભાર સાથે તો કોઈ વખત વિદ્યુતભાર વગર પણ મૂળે તો તે એક જ રહે છે. હું માનું છું કે પદાર્થ માસ કે શક્તિ કરતાં કંઈક વધારે છે. ન્યુટ્રોનોનો રિયર માસ (Rest Mass) થત્ય છે છતાં તે એક મૂળભૂત તત્ત્વ (entity) છે. સામાન્ય પદાર્થ અમુક ચોક્કસ લેપ્ટોન અને બેરિયોનમાંથી બનેલા હોય છે.

રિધર અવરધામાં પરમાણુનો માલ (Mass) એક પ્રકારનું સક્રિયનું સ્વરૂપ છે. પણ પદાર્થ તેનાથી કંઈક વધારે હોઈ શકે.

આમાંથી આપણે ભૌતિકશાસ્ત્રમાંથી જડેલા બીજા વિશદ વિચાર પાસે આવીએ છીએ. નિસર્ગની સૌથી વધુ વિચિત્ર દર્શકતા એ છે કે તેને સંપૂર્ણ આકાશ-આનો કારે શોખ છે. દરેક વર્ગમાં એકબીજાને સરખી એવી અનેક વ્યક્તિઓના અનેક વર્ગ હોવા—એટલી જ વાત આશ્ચર્યચકિત કરવા માટે પૂરતી છે. દા. ત. ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન, ફોસોરિનના પરમાણુઓ, ઈથાઈલ આલ્કોહોલના અણુઓ અને એવાં બીજાં ઘણાં. કદ, વજન અને વિદ્યુતભારની ઊંચે ચઢતી કે નીચે ઊતરતી એક સનન પંક્તિ હરી એક આપણે ધારીએ, પણ તેમ નથી. નાનામાં નાના કણ એઈએ તો અમુક જ પ્રકારના કણો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તે પછી તેમનાથી જરા વધારે મોટી રચનાવાળા પરમાણુઓ ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનની સંપૂર્ણ સંખ્યામાંથી બનેલા છે અને આ અર્થ મૂળભૂત અને સાક્ષાત્તિક છે. દા. ત. કાર્બનનો પરમાણુમાં ૭ આકારી મૂળભૂત છે. તેમાં ૭ ઈલેક્ટ્રોન, ૭ પ્રોટોન અને ૭ સાત કે આઠ ન્યુટ્રોન (તે સંખ્યા કાર્બનના પરમાણુના પ્રકાર પર નિર્ભર છે) હોય છે.

વિજ્ઞાનમાં આ વાત એટલી બધી સામાન્ય છે કે આવું તો હોય જ એમ આપણે માની લઈએ છીએ. પણ જો આપણે વિચારીએ તો આ દર્શકતા ખરે જ આશ્ચર્યજનક લાગશે. તદ્દુપરાંત ઈલેક્ટ્રોન જે રચના છે તેની ઝીણવટનો આધાર બીજા સંપૂર્ણ પાંક્કાઓ પર છે. તે છે શક્તિકણીક (Quantum number). પરમાણુ કેન્દ્રમાંના પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોન રે પછી આવું કદી શકાય કે નહિ તેની આપણને ખુબ ખબર નથી. પણ આવું હોઈ શકે એવાં ઘણાં દાવા મળ્યાં છે. આપણે વિજ્ઞાનના એક જૂનામાં જૂના રચાય તરફ જઈ દેશ છીએ. પાવયોગોરાસ કહેતો હતો કે પૂર્ણાંક એ તો શ્રેષ્ઠ છે.

રિધર રિયતિમાં કે ઝોહામાં ઝોહી શક્તિવાળી રિયતિમાં પણ પરમાણુનો માલ (Mass) ફક્ત મૂળજ

આછી બ્યવસ્થા દર્શાવે છે. તેને બનાવવા માટે એઈતી શક્તિ અને તે કેટલા માલ (Mass)માં હોય તે બને બદલાયા કરે છે. જો કે શક્તિનું એકમ દ્વારા વિભાજન કરવામાં આવે છે છતાં અહીં તે સતત બદલાયા કરે છે. કારણ કે તેનો એકમ $h\nu$ છે અને ν નું મૂલ્ય ગમે તે હોઈ શકે. અહીં પણ એક અર્થમાં આપણી પાસે એકમ છે. એક જ કંપનાસ્તિત્વાળા ફોટોનમાં સરખી જ શક્તિ હોય છે.

વળી અણુઓ (molecules) પણ પૂર્ણાંક સંખ્યાના પરમાણુઓમાંથી બનેલા હોય છે. પ્રક્રિયા દરમિયાન કયા પરમાણુઓ અમુક અણુના છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે, કે અણુનો ખ્યાલ પોતે જ ખરો છે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં કોઈક જ માણસ અણુની સામાન્ય રીતે જે અમલ છે તે નકારશે. માણસનું મગજ બધું સરલ કરવા મથે છે; તેને અણુની આ વિભાવના આભારી છે; છતાં તે નિસર્ગમાંથી જ અનિવાર્ય રીતે ઊભી થઈ છે. જો મગજ પરના લોકો નિષ્ણાત રસાયણ શાસ્ત્રીઓ હોય તો તેઓ પણ કોઈક વખત તો અણુની પરિભાષામાં વિચારવાના.

આ જ વાત જીવજાળની વિભાવના વિષે પણ કદી શકાય તેમ છે. જીવંત પદાર્થ સામાન્યતઃ જીવકોષોનો બનેલો છે અને એક અવયવમાં આવેલા જીવકોષો કદ અને આકારમાં લગભગ સરખા હોય છે. તેઓ જે જીવોની રચનામાં વપરાય છે તે જીવોનું પણ વર્ગીકરણ કરી શકાય છે અને દરેક વર્ગમાં એકબીજાને સરખાં જીવો હોય છે. અને દરેક જીવમાં શરીરમાંના અમુક ભાગ અનેક હોય છે. દા. ત. પાંદડાં.

ઈલેક્ટ્રોનનું વિભાજન એકદમ સંપૂર્ણ છે. તેઓને એકબીજાથી ઝોળખી શકાય તેમ નથી. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેમને એકબીજા સાથે બદલાવાથી કંઈ ફેરફાર થતો નથી. પણ અમુક જીવવર્ગના જીવો, જીવકોષો અને તેમના અણુઓ વચ્ચેનું વિભાજન આટલું જરૂર નથી. પણ આ વિભાજન (Atomicity)ની વિભાવના ઘણી ઉપયોગી છે અને દુનિયામાં કંઈક વાસ્તવિકતા દર્શાવે છે.

(અનુસંધાન ગદ્યમાધ્યમ પર)

ઈટાલીનો પત્ર

—પ્રગુન તપા

[ભારતીય કેન્દ્ર સરકારના 'મિનિસ્ટ્રી ઓફ કલ્ચરલ એફેર્સ' એન્ડ સ્થાનિકીક રીસર્ચ ' દ્વારા અપાતી શિખ્યવૃત્તિ મેળવતી ચિત્રકાર-કવિ શ્રી પ્રભુમ વત્રા ઈટાલીના નાપોલી Naples શહેરમાં એક વર્ષ માટે ચિત્રકળાના વિશેષ અભ્યાસ અર્થે ગયા છે. ત્યાંની રસપ્રદ માહિતી આપતો તેમનો પત્ર અહીં પ્રગટ કર્યો છે]

મિત્ર બાઈ,

આ વખતે ઈટાલીનાં કેટલાંક ચલચિત્રો અને તેને લગતી માહિતી લખવા ધાર્યું છે. જાણીતા ચલચિત્ર દિગ્દર્શકોમાં તો ઘણાં નામે ગણાવી શકાય. સૌ પ્રથમ તો જૂના અને જાણીતા ધર્મ ગ્રેસેલ શેનર્ટો રોઝેલીની, વોદ્દારીઆ ડી સીકા; એ બેને આપણે જોળખીએ છીએ. એ પછી ખીખ નવા અને માળેલામાં ફેલીનીઝ ગણાય. એણે, વોદ્દારીઆ ડી સીકા—ગોનીસેની અને એન્ટોનીઓની—એમ ચાર દિગ્દર્શકોએ મળીને એક ચિત્ર તૈયાર કર્યું છે 'Boccaccio-70'. Boccaccio ફરતે ઈટાલીનો એક જાણીતો કવિ ઘર્મ ગયો ૧૪મી સદીમાં ચિત્ર તો ૬૦ મે જોયું નથી પણ provoking છે. ચાર જુદી જુદી વાતો છે. '-70' નો શો અર્થ થાય છે એ તો ચિત્ર જોયે જ ખબર પડશે આ ચિત્રનો પ્રોડ્યુસર છે કાર્લો પોન્ટી. સોફિયા લોરેન એને પરણ્યો છે. હવે કાલે રહે છે કે નહીં તેની ખબર નથી. નટ-નટીઓનું બહુ પૂઠું હમણાં જ, તમે કદાચ છાપામાં વાંચ્યું તો હશે, ઈટીઝમેચ ટેલિવિઝનેના પતિ એડી ફિશરથી છૂટાછેડા લેવાની છે તે વિષે વાતો વહેતી ધર્મ છે. 'કલીઓપેટ્રા'ની ફિલ્મમાં 'માર્ક' એન્ટોનીનું પાત્ર ભજવતા પીટીસ એક્ટર રીચાર્ડ બર્ટન જોડે એ પ્રેમમાં પડી છે વગેરે. આ એનો પાંચમો પતિ, રીચાર્ડ બર્ટન પણ પરણેલો છે! શેનર્ટો રોઝેલીનીની પત્ની સોનાલી (દાસ્યપ્તા) રોમમાંજ રહે છે. હું અહીં

આવવા નીકળ્યો તે પૂર્વે શ્રી સપીત ઘોરે એના પર લગ્નામણ પત્ર આપેલો. તે એક કુર્માપૂજનો અંક મે સેનાવીને પત્ર લખી એ વિષે જણાવેલું પછી એનો પત્ર આવ્યો. નાનો પણ મજાનો હતો એમાં શેમ જર્મીએ ત્યારે એને મગવા જણાવેલું ફરીને ત્યારે શેમ ગયા ત્યારે ફોન કરીને મળવા માટે પૂછ્યું. ખૂબ આગ્રહ પૂર્વક એણે ધરે અમને જમવા નિમંત્રણ. એને ધરે કોઈ મિત્રાર હતું અને જે 'યુથ હોસ્ટેલ' મા લીવરેના ત્યાંથી તેનું ઘર થઈને હતું. રાત્રે માડી મોકલોને અમને તેડવા માટે કોઈને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરેલી પણ અચાનક એના ઘરમાં માઈગ્રી વધી પડી (કે પછી ખીખું કોઈ કારણ હોય) એટલે એણે એના નાનાભાઈ સાથે એક ૫૦ મોકલી અમારી માડી ભાગી અને ફરીને ક્યારેક જમવાનો કાપકમ ગોઠવીશું એમ જણાવેલું આમ ૬૭ એને નજરે લીડી નથી પણ લખાયું પડેથી તો જાઈ જાયી હતો એમ કાગે છે એને ધક્કા કપાકારો જોડે પરિચય છે એટલે હવે પાછો શેમ જર્મી ત્યારે એની અઢધથી લે તે કલાકારોનો સંપર્ક સાધી શકાય.

વચ્ચે બે ત્રણ ફિલ્મ્સ જોઈત્યારે તમને સૌને બહુ યાદ કર્યા હતા એમાંની બે યાદ રહી ગય એવી હતી.

ફેલીનીનું બહુ ચાપ્યાર જમાવી અજોડ ચિત્ર છે 'લા રીક્સી વીટા' (શ્વેત લાકડું) ને નામે તે જ ચિત્રની પેપરબેક્સમાં પ્રસ્તિતા પ્રગટ થઈ છે. —સુનીલ કોશ્કરી

પહેલી serious 'social drama' અને 'બીજી comedy. પહેલીનું નામ 'Le Lettere di novizia' — The Letters of New Comer'. સારાંશ કાંઈક આવેલો : એક બારે શ્રીમંત કુટુંબની રૂપાણી યુવતી અધાનક 'Religious Order' પારણ કરે છે. પણ પછી એને કાંઈ ગોઠતું નથી. ત્યાંથી નીકળવાનાં એના પ્રવાસરૂપે એ સંરથાના વડાને નનામા કામગીરી લખે છે. વડાને એની મંધ આવી જાય છે. અને ખુલાસા માટે બેલાવે છે. પેલોને તો કાંઈક એવું જ લેખિત હોય છે. એ માંડીને વાત કરે છે, એટલે કે confession કરે છે. ને વાર્તા flash-backમાં આમુજી વધે છે.

એના પિતાના મોટા estate પર એની મા સાથે એ રહે છે. બાપ મરી ગયો છે. માને આ 'એસ્ટેટ'માં રસ નથી. ધીમે ધીમે એ બધું વેચવાની ઇચ્છા રાખે છે. છોકરીને એ બહુ પસંદ નથી. મા હજી યુવતીમાં ખપી જાય એવી લાગે છે. અવારનવાર બનીકનીને રખાવા જાય. રાત્રે મોડી આવે. આ છોકરી પણ કસમમાં જાય. ને દિવસો લીતાવે. મીઝમજીની તેજ. મરજી પડે એ વસ્તુ હાથ કરી લેતાં એને આવડે. એક યુવકના પ્રેમમાં એ પડી. એની સાથે અવારનવાર બહાર રખડે. પણ યુવતીને 'ખખર' નહિ કે એ યુવક એની માતાને પણ પ્રેમી છે. કેટલો વખત આમ સતાફૂકડી ચાલ્યા કરે! પેલાની વૃત્તિ કાંઈક સ્વાર્થી' પણ ખરી. આ મા-હોકરીની દોશન દાહ સળકાવે એવી. પણ એક દિવસ યુવતીને એની હમલગાજીનો મંધ આવી ગઈ. અને એણે યુવકનો પીછો કર્યો. દૂર દૂર County-side માં એક નાનું એવું મકાન. ત્યાં એની માને પેલો પ્રેમી મળે અને પ્રેમ કરે. પેલી યુવતીને duck-shooting નો મલો શોખ. એ બહાને એ ત્યાં જતી. એણે દૂરથી પોતાની મા અને પ્રેમીને ખ્યાર કરતાં જોઈ લીધા. 'પડીક તો છતાં યઈને એમને સ્તબ્ધ કરી દેવાનો રિચાર કર્યો, પણ પછી બીજું' ત્રિચાકું'. આપસે જ દિવસે યુવકે આપેલ ફૂલોનો મુગ્ધ એ 'મકાનના દાર આજળે' કચડીને ચાલો મઈ અને એક જગ્યાએ સંતાઈ રહી. એની મા મઈ પછી પેલો યુવક બહાર આવ્યો. પણ

અવારનવારે એની નજર પેલા મુગ્ધ પર પડી અને તે કાંઈક સમજી ગયો. પેલી-યુવતીને પોતાનો શોખવા લાગ્યો. અધાનક પેલો યુવતી દિવાલની આડેથી બહાર આવી અને એની જ 'કેક રુટીંગ'ની જાંઘથી એને મારો નાખ્યો. પેલો તળાવમાં પડ્યો ને મરી ગયો. યુવતી તો પાછો સ્વચ્છતાથી ક'ઈ ખન્યું નથી એમ ધરે આવી ગઈ. પણ માને વહેમ પડ્યો. પછી તો મા-હોકરી વચ્ચે ધર્મણ જમ્યું. વચ્ચે વચ્ચે આ confession આટકે. એમાં પેલો સરથાનો વડો એ યુવતીની માની મુલાકાત લઈ આગ્યો. અને એની વાત તેમ જ હર્ષખંડુ જણી આવ્યો. ખૂબ જ સંકેશ ધટનાકેમ. હેવટે એ યુવતીની એક દુઆમહાર મનર્તસ એને આ સંરથામાં મૂરી જાય છે. કહેતી જાય છે કે હવે આ સિવાય તારે માટે કાંઈ સ્થાન નથી. પાદરી બધો વાતો સાંભળી ખૂબ અસ્વસ્થતા અનુભવે છે. ત્યાં પેલો એને કહે છે, હવે તું જ મારો હાથ ઝાલ—મારે એ સિવાય કોઈ મારો નથી. આવી રૂપાણી અને જુવાન છોકરી સીધી મારણી કરે...પાદરી અજાણને ચાલ્યો જાય—ધ્યાન માટે.

પછી તો કોટમાં કેસ ચાલે છે ને યુવતી યુનેમર કરે છે. પણ સરથાનો વડો એ સંરથા છોડી એક એકાંત સ્થળે ચાલ્યો જાય છે. એનાં આ પગલાંને કાંઈ સમજી કશું નથી યુવતી પોતાના બચાવમાં એટલું જ કહે છે, 'હું યુનેમર નથી!' ને ચિત્ર પૂરું થાય છે.

બીજી એવી સરસ 'કોમેડી' : ૩૮-૪૦ વર્ષનો એક એન્જનીયર રાત્રે. એટલે કે આઠમંદ હવે' મોડો થરે જાય છે. ત્યાં વાટમાં એને આઠમંદ 'જુવાનીઆ-એવું જૂથ બેરી જાય છે—ને માડીઓ, પીપિલા હોય એવી રીતે અસાવતા અસાવતા 'અટકાવી' દે છે અને પછી એની પાસે વધારાનું પેટાલ હોય તો મારે છે. પેલો અલગનસાઈ ખતાવી કાઢી આપે છે. એમાં સોલેક વર્ષની એક ચખરાક છોકરી હોય છે. બધાની લીધર પણ દેખાવે બોળી, રૂપાણી અને 'Provo-cating'. એને વાતમાં ભૂમી નામે છે 'અને પછી પ્રસંગોની દારમાગા જાય છે. હસી હસીને પેટ ફુપ્પી જાય—પણ એવું ચિત્ર આપ્યો ત્યાં આવે જ નહિ.

આવે તો એટલું બધું સે-સર થઈને જતાવવામાં આવે કે મગ્ન ન પડે. ફેરોમાફી તો બધા જ ઈટાલીઅન ચિત્રોની સરસ.

અવારનવાર ટેલીવીઝન પર સરસ કાપકેમો રજૂ થાય છે. ૧૯૬૧ના અંત લગી તો Studio-1 માંથી નૃત્યોના સુંદર કાપકેમો રજૂ થતા. બધા જ જીવંત અને આધુનિક. ગીતોની એક સીરીઝ આવતી હતી. એમાં વરસને અંતે કયું ગીત પહેલું આવે એ માટે ઓતા-ઓના મત મંગાવેલા. સાથે એ માટે એક મોટી લોટરી પણ જાહેર કરવામાં આવેલી આપણી જેમ હળવા સંગીતના પણ આ લોકો ભારે શોખીન છે. આપણા ફિલ્મી ગીતોના ટેકાઓ પકડે ઈટાલીઅન ગીતોની સ્વરરચના કરવામાં આવે તો સાડું વેચાણ થાય. હાલ ધણી લોકપ્રિય થયા હોય એવા ગાયકોમાં ટોની ડલારા, એનું 'આમીના આમીના' ૧૯૬૧નું સૌથી વધુ લોકપ્રિય ગીત તરીકે કહેવું. એનું એક બીજું પણ સરસ ગીત છે: Novia-નવવધૂ એ ગીત મૂળે રપેનીસ છે પરંતુ ગાયકે તેનું ઈટાલીઅન રૂપાંતર કરી ગાયું છે. એના શબ્દો આપણા લોકગીત જેવા. એક સ્ત્રી એના પ્રિયતમને પરણી નથી શકતી. અને સમાજના બધાઓના તણાઈ બીજને પરણે છે. દેવળમાં જતી વેળા એને પ્રિયતમની યાદે આંસુ આવે છે. લોકો સમજે છે કે એને હરખનાં આંસુ છે. પણ હર અહીં રહી આ બધું જોતો પ્રિયતમ જાણે છે કે એ યાત્રી રહે છે. ગીત પ્રિયતમના મુખે ગવાઈ હોય એવી રીતે રજૂ થાય છે. બીજા છે Peppino di Capri. એનાં twists બહુ જાણીતા થયા છે. અવારનવાર ટેલીવીઝન પર અને મોટી હોટેલોમાં આવે છે. Betty Curtis, Mina Sergio Bruno, Tony Renis અને Domenic Modugno. કેમેરીક મેકુ-આ તો વળી ગાયક અને લેખક છે કમ્પોઝર અને નટ પણ ખરા. ફિલ્મમાં પણ અવારનવાર કામ કરે છે. એનો દેખાવ રાજકપૂર જેવો છે. મૂકે પણ તેની રાખે છે. જૂન લોકપ્રિય કલાકાર છે: કંઈ સરસ. આવતી વખતે મારે-આ બધા ગાયકોની સ્થિતિ તેટલી રોકડો લાવતી છે.

અહીંની અમારી કલાશાળા હવે મુંઝઈની જે.

જે. સ્કૂલ ઓવ આર્ટ્સ જેવી જ લાગતી હોય પણ વાતાવરણ અને આજીવાણ ધતી પ્રગ્તિ પરથી હું પણ ઘણું શીખવા પામ્યો છું ચિત્રો કરવાની ખૂબ મજા આવે છે. ઘણી ઘણી નવી ટેકનીક યોગી કાઢી છે. કરતો બકે અને સૂઝ, પડતી બંધ.

ઉપર ફિલ્મ વિશે લખ્યું તેમાં ફેટ્યુક ઉમેરવાનું સ્કી ગયું છે. એ-ટોનીઓનીનું 'અંકુ' ગાજેતું ચિત્ર La Notte-The Night' ૬૧મા આવી ગયું ફરીને આવશે તો જોવું છે. ફેવીનીનું La-Notte di cabiria Viscontiનું '1 Vitelloh', De Laurentiusનું 'Barbba', એ 'Benhur' જેવું costume ચિત્ર છે. ખારસું મોહું ને lavishly produced. ઈટાલીના એ મોટા Producer. રામથી થોડેક દૂર એક મજનને મોટા રહીઓ બાધે છે કહેવાય છે કે એ પૂરાં થયા પછી ફિલ્મનું પાટનગર હોલીવુડ મરી રામ જનશે. Pier Paolo Stark realism વાળી ફિલ્મ અને એવા જ લખાણો ઘણાં જાણીનાં થયાં છે. Leftist-communist છે. એને કારણે એની દીકા કરનારાઓ પણ યોગી નથી. એ કવિતા પણ લખે છે. ધર્મો પ્રતિભાશાળી માણસ

લેખકોમાં Riccardo Bocchelli પીરાન્ડેસોની થાક આપે. Vasco Pratolini અને Lo sciolto એનાં જાણીનાં પુસ્તકો. Carlo Levi લેખકનું 'Cristo de e', fermato ad Eboli' એટલે 'Christ stopped at Eboli' જાણીતું છે આ પુસ્તકને ઈટાલીમાં ખૂબ સફળતા મળેલી. એ લેખક ચિત્રકાર પણ છે. કે મુદ્દરાજ આનંદે એમના પર એક ઝાળખ-પત્ર લખી આપ્યો છે પણ હજી સુધી હું એમને મળી શક્યો નથી. બીજા છે Cesare Pavese. તેમનું 'La Luna ci falo'-'The moon and the Harvest' જાણીતું પુસ્તક છે. La caprio Reffaele-'Ferito a morte' ('Wounded or dead') Curzio Polaport -La pelle ('The skin') ઈત્યાદિ-આનું અંગ્રેજી લાપ્તાર મુંઝઈમાં જોવાનું મને યાદ છે.

મેરોવીઆ ઉપરાંત જાણીતા લેખકોમાં વિરા-રેલોના નાટકો અદો અવારનવાર લખવામાં છે. એની કૃતિઓ ઉપરથી ફિલ્મ પણ તૈયાર થઈ છે. પણ હજી મને જોવા મળી નથી. એનું એક નાટક '6 personagi in cerca d' autore'—Six characters in Search of an author અને જોએલ્લું જેએક મહિના પૂર્વે. એટલી બધી સમજ પડી નહોતી. તોયે ભારે રસ પડેલો. એક ટેળણી નાટકની તૈયારીઓ કરે છે, રીહર્સલ વગેરે, ત્યાં આ છ જણા આવે મહેલ છે. એક આદેશ વચનું યુગ્મ, એના બે છોકરાઓ—એક યુવક ને એક યુવતી અને એ બાઈના આગ્રહા લક્ષ્યથી થએલ બે જુવાન છોકરા—એક પુત્ર ને બીજી પુત્રી આવેને પૂછે છે કે કોઈ એવા લેખક છે કે અમારી વાંતો, અમારી જીવની પરથી નાટક લખે? થયેા unusual પ્લોટ. પછી તો પેલા લોકોનું નાટક નાટકને ઠેકાણે રચું અને આ લોકોનું નાટક જામ્યું. અંદર અંદરનો સંઘર્ષ. કાચુકતા અને ઈર્ષ્યા—tense drama. એને બરાબર અંગ્રેજીમાં વાંચવું પડશે અને ઈટાલીઅન ભાષા બરાબર આવડે મૂળ ભાષામાં. અદો એક મિત્રે ઈટાલીઅન કાવ્યોની એક એ-થેસોજી બેટ આપી છે. હજી ધણી ધણી કવિનાઓ વાંચવી બાકી છે. થોડીક વાંચી છે. એમાં જાણીતા ઈટાલીઅન કવિઓમાં Angiolieri (1250-1319), Gignig-nano (1309-?), Dante (1256-1321) Petrarca (1304-74), Boccaccio (1313-75), Leopardi (1798-1837), Campano (1885-1932), Ungaretti (1888-) (એમને તો તોજેલપ્રાઈઝ મળ્યા ગયું છે.), Piontale (1896-), Quasimodo (1901-) વગેરે. લોડી કરેલા કવિઓની કૃતિઓ અને તેમના વિષે તો હવે આપણે જાણીએ છીએ.

વિશેષ આવતા પત્રે...

સિ. પદ્મન.

(અનુસંધાન પાન ૩૪નું ચાલુ)

જીવશાસ્ત્રમાં અને ખગોળશાસ્ત્રમાં આપણે આ અપૂર્ણ વિભાજન જોઈએ છીએ તે મૂળભૂત કલોના સંપૂર્ણ વિભાજન પર કેટલું નિર્ભર છે તે વિષે અત્યારે તો આપણે દેખના જ કરતી રહી જો તે આની સંપૂર્ણ સમજ ન આપે તો આ વિભાજનના નિયમને શોધવા આ મૂળભૂત કલોની પેઠે પાર આપણે તપાસ આદરવી પડશે. એટલે આ વિભાજનનો સિદ્ધાંત મૂળભૂત નીવડશે.

આકાશમાં એકબીજાથી અત્યંત દૂર ગમેતેમ વેરાયેલા નાનામાં નાના તારાના પ્રમાણમાં અત્યંત નાનીજ એવા જીવને માટે, તેના અસ્તિત્વ પર સત્તા ચલાવતા થોડા પશુ સિદ્ધાંતો સમજવા અને તેમનું જ્ઞાન મેળવવું, એ ખરે જ એક મોટી સિદ્ધિ કહી શકાય.

કરવીની ગતિ, આકાશની જીપરાશ, વીજળીને ચમકાર, અને ઝાડ પરથી પડતું સફરજન; આ સિદ્ધાંતોની સમજથી ગમે તેવી નાની પશુ નવી રચનાઓનું નવી રીતે સર્જન કરવું, જીવંત પદાર્થ વિષે નવું જ્ઞાન મેળવવાની શરૂઆત કરવી અને જીવંત પદાર્થ અવિધ્યની પેઠીને પોતાની આનુવાસિકતા કેવી રીતે આપે છે વગેરે ઘટનાઓને લાગુ પડતા નિયમો સમજવા એ ખરે જ એક મહાન વાત ■ અને તે શિષ્ય, ઇંગીત, અને સાદિત્યની કક્ષાને ચોંચ છે.

માત્ર નિસર્ગ પર સત્તા મેળવવી તે વિજ્ઞાન નથી; નિસર્ગ વિષેની જાંડી સૂઝ મેળવવી તે પણ વિજ્ઞાન છે. તેની આ બંને બાજુ તરફ સરખી રીતે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

શયદા : ગઝલ-ગુલઝરનું પુષ્પ |—ચુનીલાલ મડિયા.

મુઝમ્મિં થોડા વર્ષ પહેલાં પ્રિન્સેસ રફીઝાથી બુલેન્દર તરફ મોટા મરિરે ફરજ કરવા જનાર ગુલ-શાહી ગુલિશીઆ માર્ગમાં છુકસેલરોની ફકાને પૂછાગાઇ કરવા થોભતી. 'એ વાર્તાની ચોપડી કયાંરે આવશે?'

આવી પૂછાગાઇ કરનાર કેટલીક સ્ત્રીઓ તો નિસ્સર પશુ હશે, છતાં એમણે દૈનિક અખબારમાં હતાવાર સાબિતેલી એક નવલકથા પ્રચરણે સળંગ કાઈકને રચાવીને એનો આસ્વાદ લેવાની એમને તાલાવેલી લાગી હતી.

જેના પ્રકાશન પૂર્વે આવી ઉત્તેજરી સેવાતી હતી એ નવલકથાનું નામ 'મા તે મા', મુઝમ્મિં સમાચાર દૈનિકમાં હતાવાર લખાતી એ વાર્તાના લેખક હોના શયદા.

'મા તે મા', 'નાની નવુદી', 'અમાલાઈને', 'લાખેણી લજ' વગેરે કુટુંબકથાઓ જેવી નાનીગોટી પચાસેક લોકપ્રિય નવલકથાઓ લખનાર શયદા મધે અફવાડિયે (મુઝમ્મિંમાં હુકમિયાના રામથી અવસાન પામ્યા.)

ગઝલકારની સિદ્ધિ

૧. સૌરાષ્ટ્રમાં ધોલેરા ખાતે એક ખરીબ ખેડૂતને ધેર જન્મેલા આ લેખક શાયરનું સાચું નામ તો હજી લવજી દામાણી. એક વેળા તેઓ સાચેજ અગજવી હતા. જેમનાં લોકપ્રિય પુસ્તકો માટે છુકસેલરોને ત્યાં ઉત્તેજરીથી પૂછપરછ ચતી, એ લેખક પોતે એક જમાનામાં ખીનઓએ લખેલાં પુસ્તકોની ફેરી કરતા. આવા એક આપજળે આગળ વધેલા લેખક, કવિ અને પત્રકારને મુજરાતે સ્વયંરઝુરેણીથી જ 'ગઝલસાગર' ના

ખિતુદ વડે નવાજ્યા. એ હકીકતમાં એ ગઝલકારની સિદ્ધિ અને મુજરાતની શોભા રહેલી છે.

શાયરીના ઘાયલ છવ

શયદાના પત્નિયર્થમાં આવનારાઓ સહુ જાણે છે કે તેઓ શાયરીના ઘાયલ છવ હતા. એમના પરિચિતો રવાનુભવે જાણે છે કે મુઝમ્મિંની દ્રામમાં, મોટરનસમાં, હોટેલ-રેસ્ટોરામાં ક્યાંય પણ જનામ શયદાનો એટલ ધર્મ જ્ય તો તેઓ હોલિહેશી પોતાની ગઝલોનાં તાગ 'હુકાઓ' સંભળાવ્યા જ કરતા. કહેવાય છે કે એકવાર શયદાસાહેબને ધેર એમના પ્રતિષ્ઠિત શાતિજનો આવી ચડેલા. એમને આ ગઝલકારે કસાકો સુધી એટલી તો નજમે સંભળાવી, આગ્રહ કરીકરીને એટલી તો અઝગસાદી પીરસે રૂપી કે અતિથિઓ જે કામ માટે મળવા આવેલા, એની વાત કાઢવાનો જ એમને અવકાશ ન રહ્યો. આપણા શાયરને પછીથી ગણ્ય યમ કે એ અતિથિઓ તો શયદાસાહેબના પુત્ર માટે પોતાની 'પુત્રીના વેવિશોળની વાત કરવા આવેલા... કવિતાસ્યના એ શયદા માટે એપડી મનોરંજન માટેનો બ્યાસંગ નહોતો. એ તો એમના છવનમાં તાણાવા-ણાંની પેટે વણાઈ ગયેલી વસ્તુ હતી. એમનું બ્યક્તિત્વ સદૈવ શાયરીથી ઉત્તરતું દેખાતું.

અલવિદા

શયદાની પહેલવહેલી કવિતા આખરી પચાસ વર્ષ પહેલાં—છેક ૧૯૧૨ માં 'મુઝમ્મિં સમાચાર'માં, હજી લવજી દામાણી માસ્તર, ધોલેરાવાળા, એવી લાખી સદૃશી છપયેલી. અને છેલ્લી કવિતા પણ એમણે મૃત્યુશ્વ્યા પરથી જ, સમાચારના સંપાદકને લખેલા

પનમાંથી એ અખબારમાં જ છપાઈ છે. એમાં એમણે પોતાના જીવનસખાસખા સાથે એને આતાઓને 'અલવિદા' કહ્યા છે.

એમાં તને મળ છે એમાં મને મળ છે. આ દે, તું જ મારા દિલની દબે દબા છે. મારા જીવનમાં આજે છેલ્લી મને મળ છે. એજે છે આસ દોરી, મૃત્યુના હાથકા છે. આ મૃત્યુ બીર ધર તું છેલ્લી વિદાય લઈ લઉં. શ્રેયતા ને સાથે, એ મારા જીવનસખા છે. તૈવાર મૃત્યુ ત્યાં છે, કરવાને કામ પૂરું હોયો મિત્રો સૌથી સવદાની અલવિદા છે. હું દોડી દોડી જલદી હમણાં જ પકડી પાડું આ હાથવેત છેડી મુજથી હવે કામ છે. આવાઝ એવા પડેલા એ રીત છે જગની જે તું દરો બસો તો દુનિયામાં સૌ બધા છે. તારું મું નામ સવદા તારી તે નામના ચીજ તારાથી લાખો સારા આવ્યા અને ગયા છે.

ગાંધીજીને ગમ્યું

સવદાનું મોટામાં મોટું અર્પણ એ કે એમણે મગજ કાવ્યપ્રકારને સાહિત્યમાં મોભાદાર સ્થાન અપાવ્યું. મગજના પિંગળને અભ્યાસ કરીને એક મંજીર કાવ્યપ્રકાર તરીકે એની પ્રતિષ્ઠા કરી બતાવી. છેલ્લી પન્નીસીમાં મુજરાતમાં મગજકારોનું એક ખાસ્તું જૂથ બીજું થયું, અને મુઝાબગપ્રવૃત્તિને વેગ મેળવ્યો એનો વચ્ચે સવદાને મળ્ય છે. દુરાસાધ્ય સાક્ષરો મગજને હજી મંદોમોજરો કાવ્યપ્રકાર મળ્યું, એ જમાનામાં સવદાએ રેશમથી પ્રેરાઈને જે કેટલીક રચનાઓ આપી, એ તે મુનિવર્સિટીમાં પણ અભ્યાસને ચોખ્ખું લેખાઈ હતી. એમનું એક કાવ્ય વાંચીને ગાંધીજી પણ પ્રસન્ન થયેલા અને એ કાવ્યની હસ્તપ્રત ઉપર લખી આપેલું: 'જનુ મીડું લાખું.'

મગજસૂત્રે સવદા એક વ્યક્તિ મળીને આદિલન સમા, વિશાળ સંસ્થા જેવા બની રહેલા. એમાં એમની પ્રવંચ પત્રકાર્યમાંનો પણ કાળો છે. ૧૯૨૪ માં એમણે 'મે ધડી મોજ' સાપ્તાહિક શરૂ કરેલું. આ અઠવાડિકે હૃદય કાઢીનાં મોજમનેરંજન પીરસેલાં.

એમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીની કથમ 'સાહિત્યના મર' વહાવતી. નર્સિંહરાવ, કૃ મો. ઝવેરી, મુનશી, મરત ફકીર વગેરે એમાં નિયમિત લખાણો આપના. સામજીક બાઈ તેલવાળા સંપાદિત 'મે ધડી મોજ' ના દિવાળી અંકોએ તો એ જમાનામાં એક ઉજમાળી ભાત ઉપસાવેલી. મુંબઈની મેડેઝ રટ્ટીટને છેડે બેકહાઉસ લેનમાં 'મે ધડી મોજ'ના છાપખાનાનો એ મેડેઝ કાન્સનાં લિટરરી સર્વોની પેડે લેખકો કરિઓનો અફો બની રહેલો. રવ. હાજમદમદના વીસમી સદીની જેમ જ સવદાના આ સાપ્તાહિકની આ કામગીરીની પણ અવિધ્યમાં મોઢ લેવાશે જ.

પણ છે મનન માટે

સવદાએ એકવાર વાતવાતમાં મને કહેલું કે મારાં માતાએ મારા ઉપર પ્રમળ દિન્દુધમના સંસ્કાર પાડ્યા છે...એમની કેટલીયે મજલો આ વાતની સાથે પૂરતી જણાય છે. આમ તો, પોતાની મજલો વિશે કવિએ પોતે જ કહ્યૂલ કયું છે:

વિચારી વાંચનાર વાંચશે

ને સાફ કહેશે કે

મંજલ સવદાની સાદી સાવ છે,

પણ છે મનન માટે.

આ સાવ સાદી ચીજ પણ ધણી વાર મૂઢ વિચારો અને મદન ફિલસૂફીની અભિવ્યક્તિની મુંઝેલ ધરાવતી જણાય છે:

હું જ જાણું છું કે મારી

મિન્દગી આ શૂન્ય છે

શૂન્યમાં ક્ષિર છુટ્યો છે;

શૂન્ય છું, એકમ નથી.

એ નિમમ છે વિધનો,

લગ્ન ને છાપા સાથ છે!

એ ખુશી યાનાર,

તું તારી ખુશીમાં ગમ નથી!

હૃદયની ખોજ

જીવન, મૃત્યુ, ક્ષિર આદિ પ્રશ્નો અન્ય કલાકારોની જેમ સવદાને પણ પળવી ગયા હશે. છેલ્લી 'અલવિદા' માગતાં, હાથવેત જ છેડી જણાતી કઝા

પોતાને પકડી પાડે, એ પહેલાં પોતે જ દોડીને સામેથી
કઠાને પકડી પાડવા મથના હોય એવું ચિત્ર તેઓ
આંધી રહે છે. ઈશ્વરની ખેાળ અંગે પણ તેઓ
આવી જ ખુમારી ધરાવે છે:

શોધી શોધી યાકયો,
હું તો જાઉં છું
શોધવા તું આવજો
પરવરદિવાર !
એજ રીતે જઈશ
હું સંસારથી
કાફલો પાછળ અને
આગળ ગુમાર.

આશ્ચર્યના આશંકક

પાંચઠ વર્ષે અવસાન પામેલા આ શાયર આપણા
સાક્ષરયુગના પ્રત્યક્ષ સાક્ષી હતા. અરેથી સદી સુધી
મયાશક્તિ શાયરી કર્યા પછી છેલ્લે-છેલ્લે નિભારીમાં
તેઓ પધારીવસ થઈ ગયેલા. પણ ત્યારેય એક ખુશ-
ધરામાં હાજરી આપવા તેઓ હમીન હોસ્પીટલમાંથી
ખાસ ખેંચાઈને, ડોક્ટરને સાથે લઈને આવી પહોં-
ચેલા. અને તમીખની નિગેહખાની તળે નહમો
સંભળાવી ત્યારે જ એમને ચેન પડ્યું. એમણે
એકશર કર્યો :

મેં મઝલ મરતાં સુધી મૂઠી નથી,
ચ્હાય તેવા હાસ સપદા થઈ ગયા.

છેલ્લો મુશાયરો

જિંદગીના એ છેલ્લા મુશાયરામાં કવિએ રજૂ
કરેલી રચનામાં, નજર સામે જ દેખાતા મૃત્યુને તેઓ
પોખી રહ્યા જણાય છે. જીવંતો માણસ જિંદગી અને
મોતને તાળો કેરી મહાનગીથી મેળવતો હોય છે, એના
એક નમૂના લેખે આ રચના સંધરી રાખવા જેવી છે:

કાળ, તું 'શું' આવીને લૂંટી ગયો ?
પ્રાણ ! એ તો કેટલી છૂટી ગયો,
જળ પાયરનાર મરખ પારધી !
તું ફસાયો, પ્રાણ તો છૂટી ગયો.

જિંદગીનો સાર જો પાણીમદો,
એક પરપોટો થયો, છૂટી ગયો.
હું કહો ફરિયાદ કર્યા જમીને કરું ?
રક્ષનારો ખુદ મને છૂટી ગયો.
હિનારા પર હવે એનું ફેન.
સાથ મોખનો હતો, છૂટી ગયો.
એ જ આ સંસારનો વહેવાર છે,
કોઈ છુટાયો, કોઈ લૂંટી ગયો.
આખ મારી કેમ આ છૂટી નહીં ?
આપનો આ વાસને તૂટી ગયો !,
ફપ એમાં જોઈ છું મારાં બનેક,
બહુશી છું, ભેદ એ મારો છૂટી ગયો.
સાત સાતર બધે પાંપણમાં હતા,
બધે કંઈ કાચો હતો, તૂટી ગયો.
ખાક જીડે છે હવે તો આખમાં,
આસુનો જળધીપ પણ ખૂટી ગયો.
હાસ ! એની યાદ તો 'શયદા' ધશે.
કાળજે' કરી બસે તૂટી ગયો.

જિંદગીની રંગભૂમિ ઉપર

જિંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં શયદા ધણી આત્મ-
ખેાળ કરતા હતા. ઉપર લંકી છે એ મઝલ પણ એ
આત્મખેાળની જ નીપજ છે. શ્રી. શાન્તિકુમાર બટ
ઉપરના છેલ્લા પત્રમાં તાળ કલમની રાહે એમણે
ઉમેરેલું:

હદી રંગભૂમિને મળવી ખતાવી,
કરી એને ઉત્તવજ કે લગવી ખતાવી,
મળી ભૂમિષા તે મેં બળવી ખતાવી.

યાર ચોપડી કલેલા ખેડૂતપત્રની આ કાવ્ય-
પકિતઓમાં શૈકરપોખરસાઈ કલ્પનોરૂપન અને પ્રતિરૂપ
દેખાય છે એમ કહીએ તો ચપદાએ પોતે જ એ વાત
દસી કાઢી હોત તેથી, અત્યારે તો સરખામણીએ
કરવાને બદલે કવિના આ છેલ્લા ઉદ્ગારો ઉપરથી
એટલું જ કહીએ કે જીવનનાટકમાં પોતાને જ કોઈ
ખૂમિષા મળી એ ચક્ષુવીરીતે બળવી ખતાવીને એમણે
જિંદગીની રંગભૂમિને સાચે જ ઉત્તવજ કરી ખતાવી છે.

ત્રયા રવિવારે તા. ૧લી જુલાઈ ૧૯૬૨ના રોજ ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી પ્રાચ્યવિદ્યા અને પુરાતત્ત્વના જાણીતા વિદ્વાન ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીને (ચુજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કરવાનો વિધિ બોળાનાથ ત્રેગીઝ ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં અમદાવાદ ખાતે યોજાઈ ગયો. ચુજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કરીને ગુજરાતના સર્જક તેમ જ શાસ્ત્રીય સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ પ્રદાન કરનાર વ્યક્તિનું બહુમાન કરવાનો શિરસ્તો જાણીતા છે. સર્જનાત્મક સાહિત્ય રચનાર સાહિત્યકારોની સાથે સાથે જ સંશોધન-ઇતિહાસ આદિ જ્ઞાતીય સાહિત્યનું ખેડાણ કરનાર વિદ્વાનોનું બહુમાન કરી શાસ્ત્રીય સાહિત્યની જ્ઞાપાઓની પ્રતિષ્ઠાને પ્રેરણા અને પોષણ એ ગુજરાત વિદ્યાસભાની પ્રતિષ્ઠા એક મહત્ત્વનું અંગ છે. સંશોધન અંગેના રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક ડૉ. ભોળીલાલ સહિસરાને થોડાં વર્ષો પહેલાં જ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો એ જાણીતી વાત છે. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીને ૧૯૬૦ના વર્ષનો સુવર્ણચંદ્રક એમના ‘જૈનકાલીન ગુજરાત’ નામના સંશોધનાત્મક ગ્રંથને લઘુમાં લઈને અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીની સંસ્કૃત અને પ્રાચ્યવિદ્યા ક્ષેત્રોની વિદ્વતા એમને વારસામાં મળી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ગુજરાતી બાપાનો ઇતિહાસ લખનાર સ્વ. મજલાલ કાળિદાસ શાસ્ત્રી એમના ‘પિતામહ યાત્રા અને ‘સાહિત્યના ઓવારેથી’ નામના વિવેચન-સંશોધન ક્ષેત્રોના સંગ્રહથી જાણીતા સ્વ. શંકરલાલ મં. શાસ્ત્રી એમના મોટાભાઈ યાત્રા એટલે સંસ્કૃત, બાપાશાસ્ત્ર અને સંશોધન અંગેની પ્રેરણા તો તેમને કુટુંબના વંશાવરણમાંથી જ મળી રહી. સંસ્કૃત સમગ્ર વિષય ક્ષેત્રે ૧૯૪૦ માં તેઓ જુનાગઢની બહાદુરીન કોલેજમાં બી. એ. માં પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થયા અને પછી ગુજરાત વિદ્યાસભાના અતુરનાતક વિભાગમાં ભેગાઈને સંસ્કૃત મુખ્ય અને અર્ધમાગધી ગ્રીક વિષયો લઈને એમ. એ. ની પરીક્ષામાં બીજા વર્ગમાં પાસ થયા. પુરાતત્ત્વ વિદ્યા અને સંશોધન પ્રત્યેની અભિ-

રુચીને કારણે એમણે એમ. એ. માં વૈકલ્પિક શાસ્ત્ર તરીકે અભિલેખ વિદ્યા (એપિગ્રાફી) પસંદ કરી હતી. ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં એમ. એ. થયા પછી એમણે થોડો વખત ફેરી તરીકે કાર્પ કમ્પુ” અને ત્યારબાદ અતુરનાતકોના અધ્યાપક તરીકે એમને માન્ય કરવામાં આવ્યા. ૧૯૪૭માં એમને મુબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી “વલ્લી રાજ્યના અભિલેખો” એ વિષય પર મહાનિર્ણય લખવા બદલ પી. એચ. ડી. ની પદવી આપવામાં આવી. રાવમહાદુર ન. ન. દીક્ષિત અને ડૉ. હસમુખ સાંકળિયા જેવા પુરાતત્ત્વવિદ્વાનો સંપર્ક અને સમાગમને કારણે સંશોધન અંગેની એમને ઠીક ઠીક તાલીમ મળી. એમના મહાનિર્ણય પરથી “હાપા અને મોહેને દેડો” વિશેનું ગુજરાતી પુસ્તક અને “જૈનકાલીન ગુજરાત” વિશેના બે ગ્રંથો અનુક્રમે ૧૯૫૨ અને ૧૯૫૫ માં આપણને મળ્યા. આ ગ્રંથોને લઘુમાં લઈને નર્મદ સાહિત્ય સભા, સરત, તરફથી નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક એમને અર્પણ કરવામાં આવ્યો- ૧૯૫૭.

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના છેલ્લા એક દસકામાં લખાયેલા સંશોધન અને પુરાતત્ત્વ અંગેના ક્ષેત્રોએ એમને ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધિ અપાવી છે અને ગુજરાતના વિદ્વાનનું પણ ખ્યાન બેઝું છે. દાનપત્રો પરથી મળતી માહિતીને આધારે ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ સાહિત્ય, શિલ્પ, રથાપત્ય, ધર્મ વગેરે સાર્વજનિક પાસાઓ પરત્વે એમણે સારો એવો પ્રકાશ ફેંક્યો છે. એમના આ વિષયના ગ્રંથોમાં “ભારત બહાર વિકસેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ: ઈન્ડોનેશિયામાં અને “હિસ્ટોરિકલ એન્ડ હાઈવર એફ ગુજરાત” મહત્ત્વનું પ્રદાન છે.

પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા તરફથી “હિસ્ટરી એન્ડ હાઈવર એફ ગુજરાત ઈન ધ મૈત્રક પરિયો”, તેમજ ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફથી “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ” એ બે ગ્રંથો ટૂંક સમયમાં બહાર પડશે. આપણે આશા રાખીએ કે તે બે ગ્રંથો પણ

ડો. શાસ્ત્રીની ઉડી વિદ્વાપૂર્ણ દ્રષ્ટિના પરિચાયક નીવડશે.

સશોધન ક્ષેત્રે તેમણે પોતાના પૂર્વજ કવિ છાંટમની અનેક કૃતિઓનું સંગ્રોધન કરી સંપાદન કર્યું છે. જેમાં 'સાંખ્યસત્', 'યોગસાર', 'સુમત્ત આપ્પ્યાન', 'એકાદશી માદાત્મ્ય' વગેરે કૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે. સરકૂત ગ્રંથોના એમના અનુવાદોમાં ભાસકૃત 'મધ્યમ વ્યાયોગ' અને 'અર્તદરિ નિર્વહ' નોટકના અનુવાદો પ્થાન એએ તેવા છે.

ડો. હનિપ્રસાદ સાંઘો ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના પ્રથમ અધિવેશનના પ્રમુખ હતા, એ ઘટના એમના ઇતિહાસ પ્રગટત્વ ક્ષેત્રના સ્થાન અને માનનો પરિચય કરાવે છે. પ્રમુખ સ્થાનેથી એમણે આપેલું વ્યાખ્યાન ગુજરાતના ઇતિહાસ-પુરાતત્વ વ્યંગેની અનેક નવી સ્થિતિને જતાવી આપનાર નીવડ્યું હતું. આપણે ઈચ્છીએ કે ડો. સાંઘો તે દિશામાં પણ મદતનું કાર્ય કરી આપણી અપેક્ષાઓને સંતોષે સ્થુજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક એમને તે દિશાના કાર્ય માટે પ્રેરક બની રહે.

કરસનદાસ માણેક (પદ્મીપૂર્તિ સમારંભ)

જુલાઈની ૧ થીએ મુંબઈમાં કવિ કરસનદાસ માણેકનો પદ્મીપૂર્તિ-સમારંભ ઉજવાયો.

એક ગુજરાતીની આમળી ખુમારી અને ગરતીભરી કારકીર્દિનો એ સમારંભ મજાશે.

માણેકે આપી ત્રિદશી ફેક કરી જવાની, ફેક કહી જવાની, ફેક લખી જવાની, ફેક એવું અર્થો જવાની, અને ફેક એવું જીવી જવાની આરાત અનુભવી છે કે જેથી આ ભારતદેસ સુખ અને, ઉત્તમ અને; એનાં ખેડાખેડી મદદ અને, માણસ બને.

આ એકધારી, એકાગ્ર એકનિષ્ઠ ખેવનાએ એમને વિદ્યાર્થોવયથી જ 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે'નું કાર્ય બધાંથી, એ ખેવનાએ એમને અનગારી શિક્ષકની નિષ્ઠા બક્ષી, ને એ ખેવનાએ એમને માબોમના સુકિત યત્નમાં માધુ હાથમાં લઈ ભમવાનો નશો ચડાવ્યો, ને આસપાસનાં 'દીન-દુખિયાંની મહોખત સિખવાડો; ને એ ખેવનાએ એમને સુકતમના ધૂની કવિ-સાહિત્યકાર બનાવ્યા, ને ઉત્સાહી આપ્પ્યાનકાર બનાવ્યા; કોઈ કથી વડાળખી-પક્ષાપક્ષી વિનાના બાંધી-પ્રેમી-નાજકાપણી બનાવ્યા, ને કોઈ કથી રાષ્ટ્રીય સંકુચિતના વિનાના સ્વસ્થ સાંતિવાદી બનાવ્યા; ને સસાર સુધાગદ્યથી માંડી; ભારતીય સરકારિતાના સંરક્ષક બનાવ્યા.

આવડી જગરજસ્ત એકધારી ખેવનાને પ્રતાપે જ તો તેઓ આડખરી સિદ્ધિ પાછળ, છોછરી કીર્તિ

પાછળ, ધનસંપત્તિના દમઘા પાછળ, કે ભોજ-વિના-સિતા પાછળ પડ્યા નહિ, ને એકાગ્રી એકદેશીય સિદ્ધિથી લથથાયા નહિ.

એમ તો, સ્વાર્થ સોને હશે પણ સ્વાર્થ એમને લપટાવ્યા નથી, આપમનકમી બનાવ્યા નથી, ને ભય સોને દરો પણ ભયે એમને લીટુ બનાવ્યા નથી, ને ગણતરી ઘણીય કરો દશે ને ખોટા ઘણીયવાર પડ્યા દશે, પણ એથી નથી 'ઉદ્ધારી' બન્યા, નથી 'કડવા' ન-યા, કે નથી કર્તવ્યવિમુખ બન્યા.

માણેકે નોકરીઓ કરી ને છોડી - એકજ ધૂનમાં, તે અઠવાડિકો-માસિકો કાદવા ને નાણાંની હુમડો થયો તે એકજ લગતીમા મુગર્થ રેડિયોના ગુજરાતી વિશાગતા સચાતવની જવાબદારી ઉઠાવી, ને કોસેજમાં પ્રેક્ટિસરી બજાવતા થયા - કદાચ આર્થિક બીક ભાવિવાય દશે પરણ એ એકજ ગરજ એમને કદો બાંધી શકી નથી, સમેટી લઈ શકી નથી બધી જ પ્રતિભા એમની જામનધમણના શ્વાસોચ્છવાસ જેવી જ રહી છે.

શિક્ષક તરીકે માણેકને કોઈ સરપાવ-પ્રકાશ મળ્યો નહિ હોય, ને સત્યાગ્રહીતરીકે એમની છમીઓ કયાંય ટિંગાઈ નહિ હોય, ને કવિ-નાટ્યકાર-અનનિક, આપ્પ્યાનકાર-તત્ત્વ-પણિત-પ્રેક્ટિસરી તરીકેના એમનો કીર્તિધ્વજ દેશમાં ને ગુજરાતમાં ૫ જાડુ જીયો કાઢીએ ચઢ્યો નહિ હોય. કીર્તિ એમને પ્રાપ્ત થઈ છે, પણ પાછળ પાછળ ધસડાતી આવી એટલી જ; સપત્તિ

એમને મળી હશે, તે પસીનો પાડ્યા જેટલી જ. પરંતુ એક શિક્ષકની અપ્રતિ, એક સત્યાગ્રહીની ફનામીરીની વૃત્તિ, એક લેખકનો સ્વેર મિત્રજ, એક બળનિકની બીની લાગિત, ને એક પત્રકાર-આપ્તવાનકાર તરીકેનો લોકશિક્ષણ સંસ્કારનો અભરણો; અને એ બધાંયને પાછળ નાખી દે એવી એક મસ્ત દિલની દિલાવરી, ને એક પ્રેમીની ન્યેાછાવરી-સેકડો નહિ, હૃદયરોને દેશે આપનો કોઠ ને કોઠ ધનકારો આજે ય શુભે નહિ હોય—શુભરાતમાં એક સાથે અને આટલા વરસો સુધી સમગ્ર એકધારી આટલી સંપત્તિ ક્યાંક જ ભેવા મળશે.

શુભરાતની અસ્ત થઈ રહેલી પેઠી (૧૯૦૧ ની) નો ‘પૂરો મિત્રજ’ આજેકથી અધિક લાગ્યે જ ક્યાંક ભેવા મળશે.

*

શ્રી. કાકા સાહેબ કાલેલકર અને શ્રી. ગમનવિહારી મહેતાના આશીર્વાદ સાથે આ સમારંભ ઉજવાયો. રૂ. ૧૫૦૦૦ની ચેકી અને ‘અભિનંદનપ્રથ’ની અપૂર્ણ વિધિ થઈ. આ સમારંભમાં અમે આ લાગણી ને જાવના સાથે શામેલ થઈએ છીએ.

—લોગીલાલ માંધી

રાહુલજીની ગંભીર માંદગી

ભારતના મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયન મંબીર મિત્રાર દ્વાલતમાં દાઈ સિંઘની હૌરિપટલમાં લાંબા સ્થમયથી પીડાય છે. એમને તત્કાલ વધુ નિષ્ણુત ઉપચાર માટે કલકત્તા, અને જરૂર પડે તો પરદેશ મોકલવા અંગેની વિચારણા પણ અખબારોમાંથી જાણવા મળે છે.

એ વિષે કોઈ શંકા નથી કે રાહુલજી ભેવા વિશ્વવિખ્યાત વિદ્વાન લેખકની જીંદગી બચાવવા અને તેમની મંબીર મિત્રારીનો તત્કાલ ક્રેંટ ઉપચાર કરાવવા અંગે, કેવળ તેમના કુટુંબીઓ અને મિત્રો જ નહિ, કેવળ દિંદો ભાષાના જ સાહિત્યકારો નહિ, ભારત ભરના વિદ્વાનો-સાહિત્યકારો ઉપરાંત, જેમના જીવનમાં રાહુલજીની ઓજાસ્વની લેખિનીએ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાજવાદની, સંસ્કારિતા અને માનવમૌરવની જાવના પ્રમટાવી છે તેના હૃદયરો-લાખો ભારતવાસી નામરિકો ય ચિંતાતુર હશે જ હશે આથી તેમના રોગો-સ્વપ્રજો તરફથી રાહુલજીની માંદગીના ઉપચાર અંગે આર્થિક અને બીજી સમસ્યા મેળવવાની જાગતમાં થતા પ્રયાસોમાં સૌ કોઈ સહાયરૂપ બને એ સ્વાભાવિક છે.

આટલું જ શા માટે ? એ પણ સ્વાભાવિક છે કે ઉત્તર પ્રદેશની સરકાર પોતાના દિંદોભાષી મહાન પંડિતને આવે વખતે સહાયરૂપ બને; અને એ પણ

અપેક્ષિત છે કે ભારતની કેન્દ્ર સરકાર પણ ભારતના મૌરવરૂપ સાગ્રસ્તપુત્રની જિંદગીની મંબીર પણ સહાયરૂપ બને.

અમને એ ભણી આનંદ થાય છે કે, ઉત્તરપ્રદેશની સરકારે તથા ભારતની કેન્દ્ર સરકારે ય આર્થિક સહાય-સમય આપીને પોતાની નિજ પ્રગટ કરી જ છે.

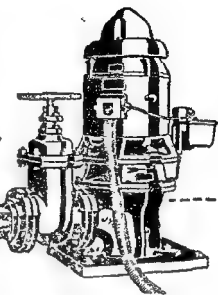
પરંતુ એમનાં નીકટનાં વર્ણુઓ તરફથી અને એમની પત્ની તરફથી જે ગતિ સમાચારો અને અપોલો પ્રમટ થઈ રહેલ છે તે જોતાં એવી છાપ જોઈ થાય છે કે કેમ જાણે પ્રજા અને સરકાર તરફથી, ખાસ કરી જ સહાય-સમય થઈ નથી.

આ વાત કેટલે અંગે યથાર્થ છે તે અમે જાણતા નથી. પરંતુ એક વાત તો અમને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે રાહુલજી જેવી વ્યક્તિની મુખેય સારવાર-સમય માટે અખિલ ભારતીય ધોરણે ક્રેંટ ચિંતકો અને સાહિત્યકારોની પ્રતિનિધિ-મુખેય-સમિતિની વ્યવસ્થિત સ્થાપના થવી જોઈતી હતી. હાલ રાહુલજીના ક્રેંટ સકચ ઉપચારનો સંપૂર્ણ સમય જોઈ કરવામાં જે કોઈ મુશ્કેલીઓ હોય તો તે આવી સમિતિ ત્વરિત કરી શકે. રાજ્ય સંપૂર્ણ નિદાન, ઉપચારની સકચતા, તેની તથામ આવશ્યક વ્યવસ્થા માટે આવી સમિતિ, રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારથી માંડી પ્રજાઓનો

ઔદ્યોગિક પ્રગતિનાં પ્રતીક...

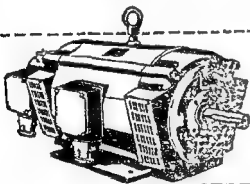
પંપ • વિદ્યુત મોટર •

ઔદ્યોગિક વપરાશના યંત્રોમાં પંપ અને વિદ્યુત મોટરનું સ્થાન સૌથી મોખરે છે આ અત્યંત ઉપયોગી યંત્રો માટે 'જ્યોતિ' ભાણિયા આયુક્ત સંખ્યાથી માત્રની ભાવે વિદ્યે મોડેસાઈ કરવાની જરૂર રહેતી નથી 'જ્યોતિ' નામજ્ઞ માવની કાચી ભત્તણ પ્રમાણપત્ર છે

જ્યોતિ પંપ

સર્વ પ્રકારની જાણિયાતો માટે બેરિડોલ ટરબાઈન પંપ, નોન કલોડ, હોરીઝન્ટલ સ્પીડ કેસીંગ અને 'યુનિવિટલ' સેન્ડ્રીફયુગલ પંપ

જ્યોતિ વિદ્યુત મોટર

૧૦૦ હોર્સ-પાવર સુધીની સ્ક્રીસલ ફેન અને સ્લીપરીંગ મોટર ..

'Quality is our creed.'

એજન્ટ—

વડોદરા—સુરત જિલ્લા માટે

મેસર્સ મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ કો. લહેરીપુરા ન્યુ રોડ-વડોદરા

જ્યોતિ લિમિટેડ

વડોદરા - ૩.

નવનિર્માણનો પંથ | પ્રથમ દર્શન

—સોળીલાલ ગાંધી

૧

અંગ્રેજોના હાથમાંથી દેશીઓના હાથમાં રાજ્ય-સત્તાનાં સ્ત્રોતો આવ્યા. 'સ્વરાજ' પ્રાપ્ત થયું. આ જેવી તેવી સિદ્ધિ ન હતી. અને તેજ, કેટકેટલી માનનાઓ અને સાધનાઓને અતે, પરિસ્થિતિને પ્રનાયે અને ગ્રાંધીજીનાં પૂરવપણે એ સિદ્ધિ ફળી હતી ! પરંતુ સ્વરાજ્ય તો, ગ્રાંધીજી જેને 'રામ રાજ્ય' કહેતા, અને ગ્રાંધીજીના આધ્યાત્મિક 'વારસ વિનાના જેને 'સર્વોદય' કહે છે, અને ગ્રાંધીજીના રાજકીય વારસદાર પં. નહેરુ જેને 'સમાજવાદ' કહે છે, તેનું સાધન માત્ર હતું.

વરસો ઉપર વરસ વીતી રહ્યાં હતાં. સ્વરાજના આઠમુહૂર્તે જ (૧૯૪૬થી) આંતર વિગ્રહનાં બીજ વચાઇ મૂક્યાં હતાં અને ૧૯૪૮ સુધીનાં ત્રણ સપ્તાહો વર્ષ તો અધાધૂધી, અનિશ્ચિનતા, ભ્રમણાનાં ચિંતાભર્યાં વરસો હતાં. દોષ દેવાનો સવાલ ન હતો. સવાલ તો એનાં કુબંધિઓનો હતો, એમાંથી બહાર નીકળવાનાં દરેક દેશી-ભર્યાં રાષ્ટ્રીય મુરખાઈનો હતો. અને હજાર હાડખારીઓ છતાં એવો મુરખાઈ આરંભાઈ પછી ચૂક્યો હતો. જરાક કળ વળતાં, ૧૯૫૧ થી રાષ્ટ્રીય આયોજન દ્વારા કદી-અધ્ય સુગવરિયન સર્વોચ્ચ વિકાસનો રાહ અપનાવાયો હતો. યોજનાના ધડનારા પોતાની સામેની અનેકવિધ સમસ્યાઓથી બચત હતા, અને તેના વિકાસની પ્રક્રિયા દરમ્યાનની નિર્દયજ્વાળાઓથી છેક અસાધ્ય ન હતા. એ કે ક્યાંથી આરંભ કરવો, કેને પ્રાથમિકતા અને અગ્રિમતા આપવી વગેરે આરંભના અનિ મહત્વના નિર્ણયો

અંગે પૂરતી સ્પષ્ટતા અને નિશ્ચિતતા હતી, એમ ન કહી શકાય.

પરંતુ એકંદર, બધે પચવર્ષો યોજનાઓ પૂરી થયા પછી, અને યોજનાઓના આરંભમાં નક્કી કરેલાં યોજનાઓનાં લક્ષ્યાંકો સારા પ્રમાણમાં સિદ્ધ કરવા છતાં, બેકારી, નીચું જીવન, નીચું ઉત્પાદન, ભયંકર વધતી જતી શ્રેણીવારી—ભારતની વિરાટ જનતાની કમ્મર ભાંગી રહી હતી.

સમય રીતે જોતાં, રાષ્ટ્રની એકંદર આવક વધી હતી. સરેરાશ ગણ્યાં ભારતીય પ્રજાજનની માયાદીક વાર્ષિક આવક પણ વધી હતી. સર્વસાધારણ રીતે ઉત્પાદન પણ વધ્યું હતું. પરંતુ બીજી બાજુ, વસતી વધતી હતી અને બેકારીનો રાક્ષસ વધુ મિદામત્વે રૂપ ધારણ કરતો જતો હતો. રાષ્ટ્રીય આવક અને માયાદીક સરેરાશ આવક વધવા છતાં, દેશની અંદરનાં જુદાં જુદાં સમૂહો વચ્ચેની આવકની અસમાનતા પણ વધતી જતી હતી. અને તેથી જ વિશેષ તો, મામેલુખરાની વધતી જતી સુખચિંતિનાં સરખામણીમાં અધિકારનો જાંઠો ને જાંઠો ખાઈ તરફ ધકેલાઈ રહ્યા હતા.

ભારતનાં યોજકો અને ધરવેવાઓ આ બધાં કુબંધિઓથી બચકાર ન હતા, એમ તો કેમ કહી શકાય ? અને ભરવા પછી ઉઠેલ માટે ચિંતાગુર ન હતા, એમ પણ શી રીતે કહી શકાય ? પરંતુ એટલી વાત નક્કી કે, ભારત સરકારના પ્રધાનો અને જવાબદાર કમ્-આરિઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ અને નિષ્ણાંતો—સૌ સારી પેઢે મુક્તિપુર્ણ હતા; અનેક રીતે એક સાથે મુશ્કેલીથી પરિસ્થિતિનો સર્વથા ઉઠેલ કરવામાં સગવળ નાસી-

પાસી અનુકરતા દત્તા તો વળી ધણીક એક પ્રકારના બનિધવાદ-ઇતિહાસવાદ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી સાર્વત્રિક લેવા મથતા હતા કે, એક વાર ઉત્પાદન વધી જવા દેડ વહેવધી શાની કર્યું? ગરીબી અને જૂખમરાની તો નહિ ને? ટૂંકમાં, ઉત્પાદન એનકેન ઉપાયે વધારીએ, રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ વધારીએ, માથાદીક આવક વધારીએ, નવી ખચત વધારીએ, દરમ્યાન વહેવધીની સમસ્યા દરેકે અને બાવ નિષ્કળ દારા, જકાત અને હેરફેરના દારા દારા, કાબૂમાં રાખતા જઈશું એ પછી જેવું થશે તેવું દેવાશે—યજેરે... પરંતુ જેમને એમ લાગતું હતું કે આ કાંઈ, રામરામ્ય તો દીક, સર્વોદય પણ બાજુ પર રહ્યું, પરંતુ પં. નહેરુના ભારતીય સમાજવાદનો ચરાહ નથી જ નથી, એમની વિભાસણનો પાર ન હતો: પ્રગ પોતેજ એકવાર દત્તશ ચર્ચ ખેરે ચર્ચ, તો છેને જીમી કરવી અશક્ય બની જશે; સરકાર અને નિષ્ણતાની બધી ભવિષ્યવાદી આશાનાદી ગણીએનો પાથો જ દાખી જોડ્યો તો, સિદ્ધિની શક્યતા અને સફળતાની સમતુલા જ યી રીતે ટકાવી રાકાયો?

પ્રજના માનસનો પારો ખાપવો થયો આક્રોષ છે શહેરમાની ભોલકો વર્ગ એકે એક વાતમાં રજતું ગજ કરવાની આવડત વાળો છે. તો ગામડાંમાં સારી એવી વ્યાપક ઉદાસીનતાની છાપ વરનાય છે—આશવાદ એટલા પૂરતો કે ‘સરકાર આપાડું આ કળી આપે અને પેલું કરી આપે!’ સરકાર એની રીતે એનું કામ કરવા ટેવાયેલી હતી, અને વિરોધ થયો પરિસ્થિતિની બધી કમજોરીએનો ‘લાભ’ લેવાની દરીકાર્થમાં જલ્લે રચાપચા હતા! આવી રિયનિર્મા લોકશાહીની આધારથીનહું અસ્તિત્વ કયા શોધવું?

‘એકવાર આવડે મોટો દેશ ‘મોટે માટે ચઢી ગયો તો?’—જેવી તેવી મથામણ ન હતી. એને પાછો વાળવો શું શક્ય હતો? કદાચ આ પાંચ દસ વરસ જ હજી આપણે માટે નિશ્ચિત વળીક લેવા પૂર્વેના વચગાળાના ખાડી દરો—Time-Sense મનને અસ્વસ્થ કરી રહી હતી.

આવી મન:રિયતિમાં બે એક વર્ષ પૂર્વે, કાશી

(સર્વ સેવા સંધના એક પરિસંવાદમાં) જવાનું થયું હતું ત્યારે બ્યક્તિગત રીતે આને અંગે ચર્ચિત વિચાર-વિમર્શ થયો હતો અને અલ્પકા કામ જેવાની મારી ઇતેભરી અણી થી ગ્વેરભાઈ (ઈન યાન્—સવનસેત્ર સંચાલક : દિલ્હી)એ પોતાની સાથે મને લીધો. અદ્દનાનાના બે એક ક્ષેત્રો જેવાં, ને દિલ્હી નજીકના ધનેરા—કમેલપુરનું ક્ષેત્ર પણ એવું આ ક્ષેત્રોની છાપ મારા મન ઉપરથી શુસાઈ ન હતી અને આની થ પડેલાં, વાલોડ પાસે નવા સવા શરે થનાર ક્વમકૂર્ષમાં, ત્યાંના સુધિસિતિ સુવાન કાષ્ટક—મિત્રો સાથે સત્રમમ આપો દિવસ અર્થા-વિચારણામાં ગાળ્યો હતો તેની થ જૂમિકા અખંડ હતી. એ પછી વરસો દરમ્યાન, કેવળ સધન ક્ષેત્રો જ નહિ, પરંતુ સર્વોદય યોજના (રામ્ય કરતકની) ની કેન્દ્રે, તથા રામ્ય સંચાલિત વિગત સધતો અને જુવાન પ્રેરિત તથા ગાંધી પ્રેરિત અન્ય ગયનાતમક આશ્રમો જેવાનો અવળખો મનમાં જોર કરી રહ્યો હતો. એટલે જ વિમલધાઈ (વિકાગ્રીય સયોગક : સધનસેત્ર યોજના—ખાદી ગ્રામોલોગ કમિશન-અમદાવાદ) સાથે થોડીક શક્યતા જોડવાતાં, બધું પડતું મેરી, ટોડી જ પડ્યું.

માત્ર દસ દિવસમાં સૌરાષ્ટ્રનાં શાહપુર, જુનાગઢ, જાગિયા, બાબાપુર, સાવરકુંડલા, વંડા, ખડસહી, સજોસરા અને આંબલા, કાવનમગનો આટા મારી પાછો ફર્યો ત્યારે, શરીર ગમે તેટલું થાકેલું છતાં, મનની પ્રસન્નતાનો પારો ખાસો જોતો હતો. આ ક્ષેત્રોમાંના ખાદી કાર્યો, ગ્રામોલોગો, સદમરી પ્રશ્નિઓ, શિક્ષણ-સરકારની સરચાઓ અને ખેતી તથા પશુપાલનના અખતરાઓનો પરિચય જેમ જેમ વધતો ચાલ્યો તેમ તેમ તેની સમગ્રતાની છબી ચિત્રપટ ઉપર જોડી અંકાતી ચર્ચ... આ બધા પ્રયોજોનો આત્મીય અભ્યાસ કરવાનો, તેના ગુણદોષોની જાણ-તપાસનો ઉદ્દેશ ન હતો, છતાં સ્પષ્ટ ચિત્ર જીણું થાય તે હેતુથી જરૂરી રેખા-રેખો માટેની પૃચ્છા કરતો, માહિતી ભેગી કરતો, થોડી જાકાઓ પણ પ્રગટ કરતો, ને ગયગિમાં થ જોતરતો હતો. સાવરકુંડલાની રાજોસલામાં મેં કહ્યું હતું તેમ, હું ક્યારતની વિકસતી લોકશાહી મુદાનું ચર્ચિત્વ દર્શન કરવાની બોજમાં નીકળ્યાં પડ્યો હતો. અને એની

ઉત્સુકતામાં એક પછી એક મથક માટેનો ચારો ઉત્સાહ વધતો ગયો હતો.

મનને પ્રકુલ કરનારી અનેક આગતોમાં, સૌથી મહત્વની—મોટા ભાગના કાર્યકર્મોની નિષ્ઠા અને દૃષ્ટિ હતી, મોટા ભાગના કાર્યકર્મોમાં જળવાઈ રહેલી તાજગી હતી, સાથોસાથ નવી નવી પ્રયોગખોરી માટેની મસ્તી ય હતી.

૨

શાહપુર : સર્વદેશીય સૌમ્યતા

આ છાપ શાહપુર (જુનાગઢથી ૮ માઈલ) થી જ સાથે થઈ. સ્વરાજ્ય મળનાં જ, ૧૯૪૪થી અહીં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો નક્કર પાયો નખાઈ ગયો હતો. ઇસ્માઈલખાન નાગોરી, શુભાષી અદાણી, નારાયણસાહેબ માંધી જેવાના સુખ્ય પ્રયાસોના પ્રતાપે અહીં ‘સ્વોદય કેન્દ્ર’ ની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી—ખાળ શિક્ષણ, આંશિક શિક્ષણ, લોક શાળા, આમ પંચાયત, અધ્યાપન મંદિર, લોક શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ, રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર, તથા ખાદી અને વિવિધ ઉદ્યોગોની તાલિમ અને શિક્ષણની લાગી પરિપાટી અહીં વરસો દરમિયાન ગોઠવાઈ મઠી હતી. એકાએક ખાન ખેત્રે એવી એક માહિતી પાછળથી મળવા મળી : એક વિશેષ-વિષય તરીકે અહીં સંગીતના વર્ગોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું!

સમયનનાં બધા ક્ષેત્રોમાં ખાદી-ઉદ્યોગને પ્રથમ મહત્વ હોય જ છે, ચાલુ રેડિયો અને અંજર ચરખા ઉપયોગમાં લેવાતા હોય છે. પરંતુ ખાદી કેન્દ્રોમાં ‘સ્વાવલંબી’ એટલે કે પોતાના પંદ અને કુટુંબ પૂરતી ખાદી પેદા કરી લેવાનો આગ્રહ મર્યાદિત રીતે જ સ્પષ્ટ થયો દેખાય છે. નવારે ખીજ બાણુ રોજગારીના એક અવસાય તરીકે ખાદી-ઉદ્યોગના વિકાસની અનેક શક્યતાઓ પડેલી છે. એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે ચાલુ રેડિયો ઉપર મળતી રાશી બહુ જ નહિ જેવી મળ્યા.

* ખાદી-આમોઘોઝ કમિશન સંચાલિત ‘ઈન્ડિયન ડેરીઆ ક્ષેત્ર’ (સમય, યાજ્ઞના)માં બધે જ ખાદી અને આમોઘોઝને મહત્વ આપવામાં આવે છે.

પરંતુ અંજરની પ્રગતિને પ્રતાપે હવે રોજગારી સરેરાશ આવક રૂ. ૧૫ જેટલી તો સહેજે મળી શકાય. અને કાપડની વધતી જતી જરૂરિયાતની દૃષ્ટિએ વિચારતાં વધુ ને વધુ સુધારાવાળા અંજરના વિસ્તાર માટે અચૂટ તક પડેલી જ છે.

આ ક્ષેત્રમાં ૧૭ ગામોમાં થઈ ૧૯૫૬-૬૦ના વર્ષમાં આશરે ૧૦૦૦ રેડિયો અને ૫૦ અંજર કામે લેવાયા હતાં. ખાદી-ઉત્પાદન વાર્ષિક આશરે રૂ. ૮૦ હજારનું હતું; અને વેચાણ ૭૦ હજારનું. પરંતુ આમાંથી અરધોઅરધ સૌરાષ્ટ્રના કાયમી અને જથ્થાબંધ ખરીદનાર ખાદી લોકોના હસ્તક હતું. એકંદરે આ ઉદ્યોગ દ્વારા આ પ્રદેશમાં ૧૯૫૬-૬૦માં આશરે રૂ. ૨૧-૨૨ હજારની રોજગારી આપી શકાઈ હતી. જો કે આ ક્ષેત્રમાં આ આકડો ખાન ખેત્રે એવો નથી, કેમકે ખાદી, સરજમ (ખેડૂતોને તથા કારીગરોને ઉપયોગી સાધનો બનાવવાનો ઉદ્યોગ), તેલધાણી, કુંભારકામ, અર્મોલોમ, તીરા-તાડગોળ, વાંસકામ, મેચી-કામ તથા ચૂના-પથ્થર ઉદ્યોગ—આ નવ ઉદ્યોગોમાં થઈ ૧૯૫૬-૬૦ના એક વરસ દરમિયાન રૂ. ૩ લાખથી વધુ રકમની રોજગારી ત્યાંના સ્થાનિક મજૂરોને આપી શકાઈ હતી, તેમાં ખાદી-કામની મજૂરી માત્ર રૂ. ૨૦-૨૧ હજાર જેટલી જ છે; અને સૌથી વધુ આશરે રૂ. ૨ લાખ જેટલી મજૂરી ચૂના-પથ્થર ઉદ્યોગ દ્વારા આપી શકાઈ છે! અર્મોલોમ દ્વારા રૂ. ૧૫-૧૬ હજારની અને સરજમ ઉદ્યોગ દ્વારા રૂ. ૪૬-૪૭ હજારની...

આકાઝા બાણુ પર રાખીએ, તો ય નજરે ચઢે તેવા વિશેષ પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં કુંભાર કામને મળી શકાય. અહીંનાં હાલ્લા-ખાટલા-રમકાં-સુશોભનો ભોત જ, તેની પાછળની કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિ નહિ, કલા-કામગીરીની અને મુઠ-સુશોભનની દૃષ્ટિ દેખાઈ આવતી હતી. અહીં એની રીતસર તાલિમ આપવામાં આવતી હતી. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને રાજસ્થાન તથા અંધ પ્રદેશમાંથી દર વરસે તાલિમ લેવા આવનારાઓ પણ હતા! આ કુંભારકામ દ્વારા મેંગલોરી નળિયાં, પાણીના પાઈપ, તથા વિશેષ ઉત્સેખોમ્ય તો—જનતા શીતક (રેફ્રિજેટર) અને નિર્ધૂમ ચૂસા

મહાત્મા ગાંધીના આ સરતા રેક્રિજેટરનો પ્રચાર સૌરાષ્ટ્રમાં વધી ગયો હતો—બીજે રથળાએ પણ એનું નિર્માણ થતું હતું, ગુજરાતમાં મોટે ભાગે નજરે ચડતું નથી અને 'નિર્ધૂમ ચૂના' નો ઉપયોગ આશરે દબરેક ઘરોમાં થઈ રહ્યો જણાય છે આ ચૂનાને કારણે રસોઈ દરમ્યાન ધૂણી-ધુમારો શરીરમાં જવાને બદલે ચીમની વાટે બહાર નીકળી જાય છે, આથી આંખ અને ફેફસાં બંનેને લાભ થવા ઉપરાંત, આ ચૂનાની રચના એ પ્રકારની છે કે ઈંધન-બળનણીની દૈનિક્ય કરકસર થાય

પરંતુ શ્રી અમરભાઈ (અહીંના મુખ્ય સચાલક) પ્રૌઢ લોકસેવક છે, અને કુશળ કસની હોવા ઉપરાંત નિબળિત એન્જિનિયર પણ છે સ્વરાજ્ય પૂર્વે તેમણે ખલાતના નવાની રાજ્યમાં કુશળ એન્જિનિયર તરીકે વર્ષો સુધી કામ કરેલું, એટલે નવા નવા અખરારો એમના લોહીમાં છે જમવા દાણે જ વાત થઈ ત્યારે જવણ કે મહિનામેન (શ્રી અમરભાઈનાં પત્ની પણ લોકસેવિકા છે, આ વખતે તેઓ વિધાનસભાનાં સભ્ય પદે સુદામાં છે) જે ચૂના ઉપર રીધતાં હતા તે ગેસનો ચૂનો હતો! ગામડાંમાં વળી ગેસનો ચૂનો મુનઈ જેવા શહેરમાં થોડાક ગેસના ચૂના જેવા મળે છે પણ અહીંના આ ગેસ શુદ્ધ 'સ્વદેશી' હતો આ ગેસ ટોરનાં છાણમાંથી ત્યાં ને ત્યાં જ પેદા કરવામાં આવતો હતો—છાણને સમાવીને તેમાંથી ગેસ કાઢી લીધા બાદ રહેનો ક્યારે એક ઉત્તમ પ્રકારના ખાતર તરીકે ખપમાં આવતો હતો આવા ગેસ-પ્લાન્ટ ઉપર આશરે ૩ ૧ હજારની મૂડી શેઠાણથી બને ત્યાર પાંચ ટોળા નિયમિત છાણથી, પાંચ માણસના કુટુંબની ગેસેઈ રાંધી શકાતી હતી છાણની વધુ સચવડ હોય ત્યાં ગેસનો ઉપયોગ દીવાળતી માટે પણ થતો હતો (સૌરાષ્ટ્રમાં આવા ટોલસો જેટલા ગેસ પ્લાન્ટ હશે)

આ કેન્દ્રમાં 'શ્રવણાદિતી'—એક નવો પ્રયોગ હતો ગામડાંમાં ટોરના મૃતદેહને અમારકામની જગાએ સાધા રણુ રીતે ટસડીને લઈ જવામાં આવે છે તેથી ચામડું બગડે છે ને નુકસાની થાય છે આથી જોઈ મહેનતે જળવીને લઈ જવા માટે આ 'શ્રવણાદિતી'નો ઉપયોગ થાય

કેમણે આટલું પૂરતું ન હોય તેમ, જે મકાનમાં અકમરભાઈ સહકુટુંબ વાસ કરે છે તે મકાન પણ તેમની એક પ્રયોગ-શીધન-વૃત્તિનું જ સર્જન છે! સિમેન્ટ લગભગ નાણુદ કરીને માળીચૂનાના પ્રેશર-સ્ટેમ વડે સમર્પીતોણુ હવામાન જળવાઈ રહે તેવાં ટકાકે મકાનો સરતા દરે તૈયાર કરવાની તેમની યોજનાનો આ તો આરંભ માત્ર છે

તેનવાણીના ઉલોમમાં અહીં સુધારેની ધાણી (ઓળા) શ્રમે વધુ પશ્ચિમદાથી) શરૂ કરવામાં આવી છે, તેનું તાલિમ કેન્દ્ર પણ ચાલે છે વળી આ કેન્દ્રના હસ્તક લુહારી-સુધારીનું કારખાનું ચાલે છે તેમાં એટલુ સાદું ફરનિયર બનાવવામાં આવે છે કે આળુનાળુની સરકારી, અર્ધસરકારી સરથાઓના ઓડોશ પણ તેમને મળ્યા કરે છે બેન્ડસો (યાંત્રિક કમ્પન), દવાવાની ચક્કી, ઓઇન એજન, પાવર-મોટર, ટ્રેકટર આદિનો ઉપયોગ ખેતી અને ઉલોગોમાં છુટથી કરવામાં આવે છે ખેતી સુધારણા (ખાતર, બી, સિંચાઈ વગેરે) અને પશુપાલન તરફ ખાસ ધ્યાન આપાય છે

વાહલા : આ હેનનું આયોજિત-આદર્શ ગામ છે એની વસ્તી આશરે ૫૨૫ માણસની હતી. આયોજન અગ્રણી અહીં માંડ ૩ ૫૦૦૦ નુ ઉત્પાદન થતું ત્યાં આયોજન બાદ ૩ ૨૧૦૦૦ નુ થયું છે, આખા ગામની આવક ૩ ૧,૫૦ હજારની હતી તેને બદલે ૧૯૬૦-૬૧માં ૩ ૩૩ લાખ ઉપર પહોંચી ગઈ અને કુટુંબ દીઠ તથા વ્યક્તિદીઠ સરેરાશ આવક ૧૦૦ ટકા વધી છે

એક દર, આ પ્રદેશમાં આશરે ૧૫૦ જેટલાને સપૂર્ણ રોજગારી અને ૧૦૦૦ થી વધુને આંશિક રોજગારી આપી શકાઈ પરિણામે મેરોજગારી સદતર અદરશ થઈ છે

આ બધાજ ઉલોગો વિવિધ પ્રકારની સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ગથવા તે સીધા સરથાદ્વારા ચલાવવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ સિંચણ સરકાગ (મદિલા, મુવકમડળ) અને પચાવતોનાં કામોમાં પણ આ સરથા જ પ્રેરક અને સર્વોચ્ચ રહી છે (રોજગારોજનો મુખ્ય મોળે હળવી હસની મુનએ ગોવિંદભાઈ જ ઉપાડતા લાઅલ) આમ નૂતન ગ્રામ-નિર્માણનો એક નાનોસો પણ નકર થાયો નવાઈ ચૂક્યો છે

જૂનાગઢ : ઉદ્યોગો-કલાકારીગીરી ને લોકસાહિત્ય

શાહપુરની એકામ અને સર્વોચ્ચ પ્રતિનિધીઓ લઈને
અમે જૂનાગઢ પહોંચ્યા. ત્યાં 'સૌરાષ્ટ્ર ખાદી આયોગોગ
બોર્ડ' (હવે યુનિવર્સિટી ઓફ આર્ટ્સ-આન્ડ-સાયન્સ) તરફથી સંચા-
લિત 'ઉદ્યોગમંદિર'ની પ્રવૃત્તિ એવા મળી. આ સંસ્થાની
મુખ્ય પ્રવૃત્તિ આયોગોગના વિકાસમાં સહાયરૂપ થવાની
રહી છે. સંસ્થા તરફથી ચર્ચાઓ, આદ્યક્રમ, મધ્યમાની-
કોલેજ (નામનોજ અણવવા પૂરતો), દિવાસળી, ફરિયાદ,
સામુ વગેરેના ઉદ્યોગો અણવવામાં આવે છે. અને
ત્યાંની વર્કશોપમાં ગોખર-એસ માટેના પ્લેટ, ખેતી તથા
ખાગાયનના સાધનો તથા આયોગોગનાં જરૂરી સાધનો—
રવાઈ પત્ર, દાથલકડું વગેરે, અંબર ચરખો વગેરે, ઉપરાંત
દાગાકામ અને ઇલેક્ટ્રોલેટિંગનું કામ પણ થાય છે.
આયોગોગમાં જેમ મરેલાં દોરનાં જ આમાં
(અદિસક આમાં) વપરાય છે, તેમ તેના સામુ-
દ્યોગમાં પણ ખાવાના કામમાં ન આવે તેવાં જ
અખાલ તેલ (કચુલ, ડોગિયું, લિંગોળા વગેરે)નો જ
ઉપયોગ થતો હોય છે. આ રીતે ખાલતેલનો ખર્ચા
થાય છે. અહીંના સામુની વિશેષતા એ હતી કે તે કુલ-
ઓર્ગેન પ્રક્રિયાથી અને સેલિસિસ-રેતીના ઉપયોગ વના
ખેતો દેના.

જૂનાગઢમાં પણ મૂક્યા પછી ગિરનારનું આકર્ષણ
અમે તેવાને પોતાની પાસે ખેંચી ગયા વિના રહે નહિ.
જો કે ઉપર ચર્ચાનું તો મળું ન હતું પણ તેની તથેડીમાં
એક સવિશેષ આકર્ષણ હતું—'રૂપાયતન'। નવીનભાઈ
અને ધીરુભાઈ કેસાકાર રવા, અને કારીયર પણ
એવાજ, ખાદીના અત્યંત સુંદર રમકડાં-સુશોભનો અને
મૂર્તિઓ—આકાર અને રંગની કુશળતાને જોઈ—મનહરી
લેનાં હતાં. અને જેવું તેમનું દાથકામનું નાનું કારખાનું
એવું જ નાનું છાપખાનું અને પ્લેક તથા ફોટોગ્રાફીનો
રફ્ટરિંગ, ખર્ચુ સુપર, અને કસમીને હાથે કાગળપૂર્વક
કંડારાયેલું. થોડી જ મિનિટમાં તો નવીનભાઈએ
ગિરનારની જોડી ટેકરીએ તરફ અખારી દર્શિને આકર્ષી;
મધી-રવીન્દ્રની પાસેપાસે સુનેલી મૂર્તિઓ એમાંથી
જોપડી આવતી હોય તેવું દર્શન જતાં, પોતાનાં અંતરમાં

એક સાથે વસેલી બે મહાન વિભૂતિઓની પ્રેરણાની
પ્રતીતિ કરાવી દીધી। શાહપુરથી જૂનાગઢ રિફ્ફામાં
આવેલા, અને તરતમાંજ બહાર નીકળી ગયેલા, તેનો
યાક જાણે અહીં જીવતી ગયો; ને મધુરે રમરણ લઈને
હળવા-મુલ્લુ બની પાછા ફરતા, અશોકના શિલાલેખ
જોઈને ઉતારા તરફ વળ્યા ત્યારે મારા અને
વિમલભાઈના અનમાં એક જ વિચાર ધોળાતો હતો:
આવા કલાકારોને તેમની પૂર્વી લાક્ષણિકતાઓ સાથે, તેમની
જ રીતે કામ કરવા દઈને, અહીંની લોકસંસ્કૃતિઓની
પ્રવૃત્તિઓમાં યોગદાતા ન જ કરી શકાય? શું
સરકાર, સંસ્થા, અને મંડળોએના હાથાહાળ નિપત્ત-
બંધનો બધે જ અવગ રહે એમાં જ એમની સફરતા—
સુરક્ષિતતા માનવી?

મુકામે આવતાં, 'ઉદ્યોગ મંદિર'ની લગભગ સામે
જ આવેલું 'લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર'નું પાટિયું જોઈ અંદર
દાખલ થયા. ત્યાં યવળી એક નવો જ ઉમેષ અનુ-
ભવવા મળ્યો. ચારણી લોકસાહિત્યને સદા માટે અદ્વય
કરી નાખનારાં નવાં પરિમળો સામે એક નાનકડી
સંસ્થા, એન કેન પ્રકારે સરકારી ટેકા લઈ, ક્યુમનુ હતી
રહી હતી। ત્યાંના સંચાલકભાઈએ ચારણી રામાયણ અને
મહાભારત વગેરેની વાત કરી—થોડાક નમૂના પીરસ્યા,
ત્યારે મધું કે આ જપા કીમતી વારસાને સાચવવા,
હમરો પૂજનું સૌમિક સાહિત્ય છાપવું બસે હાલને
તબક્કે અનુકૂળ ન હોય, પરંતુ 'ટેપરફોડિંગ' જેવી
અવધ પણ શું આવી સંસ્થાને ન આપી શકાય?
સરકારનું સિદ્ધિ આનું કે સાહિત્ય પરિષદ—એકને
માટે આ મુશ્કેલ ન ગનવું જોઈએ.

ભાગિયા : સાહસનો સરવાળો

જૂનાગઢથી અમારો ડેરો ભાગિયા જવા જોડે તે
પૂર્વે જ વિમળભાઈને એકાએક અમદાવાદ પાછા
જવાનું થયું. અનુચી સંસ્થાઓમાં, કલાજી પૂર્વનિધિન
કાપકેમ વિના, એકલા જઈ જિંભા રહેવાનો મારો
સ્કેડાય વિમળભાઈ સમજી ગયા હશે જ—તેમણે
જાણે ભાગ્યમય સીટીઓ સાથે અને વળાગ્યો.

જાણે-લાંબા સમયના કોઈ મિત્રને ત્યાં જ આવી
પહોંચ્યો હોઈ એવો અનુભવ અસમાંથી જીતરી ઉતારે

જતાં જતાં જ આપુઆઈ (શ્રી. બાલુઆઈ વટ) એ કરાવ્યો. અને કેમ જાણે માત્ર 'મનને ધક્કો આપવા ના મામતના હોય તેમ, રાને જ એમનાં નવાં નવાં સાદસ ખતાવવા લાઇ ગયાં. એક જગી ગોડાઉનમાં હાજરો મજૂ મજદૂગીનો દય જતાવી વાત ચર કરી જે તરત સમજી લીધું કે સદકારી મંડળીનું આ સાદસ હોવું જોઈએ. પરંતુ—મોટે જાણે વેપારીઓ અને ધણોવાર ખરીદ-વેચાણની સદકારી મંડળીઓ પણ નવો તૈયાર થયેલો પાક ખેડેલો પાસેથી સસ્તામાં ખરીદી લઇ નહીં કરતો હોય છે... ખેડેલો શેઠકની ગરજમાં વેચી માંગતા હોય છે. અહીં કેવીક વ્યવસ્થા હશે? જવાબ રચક હતા: 'ઉપારોહોની જ સદકારી મંડળી છે. માલ વ્યવસ્થિત તોલમાપ યુજન અહીં તોળાઈને સુક્ષિત રહે છે... આ બધા માલ જાહેડ જ પડ્યો છે. ૭ મહિનાની અંતર ખેડેલને સૌથી જાણે બજાર જાવ લાગે તે દિવસે તે વેચાતો લઇ લેવામાં આવે છે અપાકથી જ માલની સામે બમુક લેવા તો તેને મળી ચુકી જ હોય છે, (મંડળી એક પાસેથી નાણાં બાળે લાગીને, ત્રણેક ટકાનું વધુ બાળ લઈને ધીર છે) એટલે ખોટી ઉત્પાદન રહેતી નથી..' અને વધુ વીગતે વાત લાખ તે પહેલાં જ તો, અમે ગદાર નીકળ્યા. અને ત્યાં જ બીજું સાદસ જોવા મળ્યું. ગોડાઉનને અડીને જ 'એક્સપેસર' ધમકા બોલાવતું ગિજું હતું. ગોડાઉનમાં પડેલી મજદૂગીની ગદારમામ નિકાસ કરવાને ખદલે અહીં જ તેન તૈયાર કરીને કામનાના કામના બરાઈ રહ્યા હતાં. મેં વરસે ૩૨૦૦૦ મજુની પિસાઈ ઉપર રૂ. ૧,૬૬,૦૦૦ની બચત થઈ હતી; ઉપરાંત ૨૦ કુટુંબોને કામ મળ્યું હતું—એટલે કે રૂ. ૨૦ હજારની મજૂરી! અને ગામમાં જે તેલ તૈયાર થતાં રૂ. ૨૧૦૦૦નો બોળ રચાનિક ઉપયોગમાં લેવાયો હતો, તે વધારામાં.

પછી તો—આ 'એક્સપેસર' માટે એગ્રિન તો છે જ, તો ફાળલ સમયમાં તેનો ઉપયોગ એવા જ બીજા 'ગ્રોસેસિંગ' ના કામમાં શું કામ ન કરેલો? એમ વિચારીને જિનિગ મશીન પણ આપ્યું હતું.

પરંતુ વાન આટલેથી જ અટકતી ન હતી. હજી વધારે મોટો ધક્કો આપવાનો હોય તેમ, કથી જ

પ્રત્યાવના વિના અમે જે શેઠમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં હતી પૂણી જનાવવાની ધાર્મિક મિત્ર! આપુઆઈ કહે: 'જોઈ અમારી આ લોકસભાની મિલ? ૧ લાખ માણસોને કાપ પૂરું પાડવાની યોજના છે'

આ 'પૂણી-લાન્ડ' બંધી રીતે સાદસ જ હતું. ગોઠામાં આછી ૧ લાખ રૂ. ની મૂડીનું રોકાણ તો આ પૂણી-લાન્ડનું જ હતું આ ઉપરાંત વજાટ અને કાપ માટે બહો લાખની વધુ મૂડી જોઈએ આટલી મોટી મૂડી મેળવવાની જ મુશ્કેલી. અને ત્યાર પછી પણ સમસ્યાઓનો પાર નહિ! યોજના પાલનની મજુરી આવી કેક હતી: ૧ લાખની વસતીને માધાદીક ૧૬ વાર લેવે મજુરી ૧૬ લાખ વાર કાપડનું ઉત્પાદન કરવું. આ ૧૬ લાખ વાર કાપડનું વજન આશરે ૪ લાખ પૌંડ (રાતલ) થાય તેટલી પૂણી ૧૬૦ ત્રાંધાવાણું આ યંત્ર રાજના ૮ કલાક લેવે, ૧૨ મહિનામાં પૂરી પાડી શકે. આ પૂણી જનાવવાનું અર્થ પૌંડ દીક માત્ર ૬ નવા પૈસા આવવાની ધારણા છે. (મિષમાં આવે છે તેનાથી લઘુમજૂ અર્થ) અને કાપક લઘુમજૂ ૧ રૂપીએ વાર (આશરે ૨૪ આંકડું) પડતર પડે કેટલાકને મને આ મજુરી બ્રહ્મ કરવી છે. અને ધણાને માટે તો ખાદીના ઉત્પાદનમાં આ રીતે યજોના ઉપયોગ જ માંધી-વિચારને વિરોધી અને આધાનજનક બન્યો છે, એમય જાણ્યું.

જેઠલા દીધાકરીતું ખેડુ માનડું છે કે, યંત્રકામ પૂણી અને યંત્રકામ વજાટ અને હાથનું કાટિલું સંતર હોય તો વસદીક આશરે રૂ. ૧-૫૦ પડવર આવશે; અને યંત્રકામ પૂણી અને હાથ-કામમજુનું સંતર, અને હાથનું વજાટ હાથે તો આશરે રૂ. ૨ પડવર આવશે. આત્મના અંબર સ્વખા કરતાં આ સર્વ તો નહિ જ. વળી આ નવા પ્રયોગમાં રૂ. ૩૫ લાખ જેથી મોટી મૂડી રોકાને માત્ર ૧,૧૦૦ માણસોને જ રોજ આવી શકશે. ત્યારે બધો કિંચા હાથે કર્યા જતાં ૧૬૦૦ માણસો માટે રેંઘિયા, પિંજલ, શાળ માટે આશરે રૂ. ૨ લાખથી વધુ મૂડી રોકાણની જરૂર નહિ રહે. (પરંતુ જાને વચ્ચેની રોજગારીનો રામ-કસામાં ફર ખેડ કે?)

મજુરી અને અંદાજ સાચા હોવા ન હો, એ જુદી વાત છે. કદાચ હજી નિષ્ણાતોના કસાયેલા અંદાજ— અંદાજ લેવાના બાકી હશે. નકરે પરિણામથી કસાવતું

- વળી અહીં, એ કર્મચર, જિનિંગનું માલિક, ટ્રેક્ટરો, યંત્રપંચો અને બીજા નવા સાધનો વધતાં મળ્યાં, તેમ તેમ તેના સમારંભની એક નવી સમરથા બિબી યર્ષ હતી. ગાંધીજીએ યંત્રની ચર્ચા કરતાં જો કેટલીક મુખ્યશરતો કહેતી તેમાંની એક આ પણ છે કે એ યંત્રસાધન મામમાં ને મામમાં (એ વિસ્તારમાં) દુરસ્ત થાય તેનું હેતુ જોઈએ. ૪૦ વર્ષ પૂર્વે આ યંત્રનું પાલન કરતું એટલે યંત્રથી જ દૂર રહેતું—એવી સ્થિતિ હતી, અંગર સુકાં આ મર્યાદામાં આવી જતાં આજે એવી કોઈ જરૂર રહી નથી આજે તો ચિકિત્સા-નાના

હિલોએની યંત્ર-સૃષ્ટિને કાલમાં રખાડવાનું દવેના મામમાં માટે મુરદેવ, રજુ નથી, એટલી ઔચિતિક તાલીમ તો હવે મામેમાં પહેાંચી રહી છે ને વધી રહી છે।

અહીં જાગિયામાં જ જોયું—યંત્રસૃષ્ટિ વધતી ગઈ તેમ તેમ, રાબકોટ સર્ષ જઈ તેની દુરસ્તી કરવાનું અશક્ય બનતું ગયું એટલે ધરઆંગણે જ ફાઉન્ડ્રી અને વેલ્ડિંગનું કામ શરૂ કરીને મોટામામની ઉપાધિ અને દોડપામ તેમણે ટાળી દીધી છે.

જાગિયાના ૨૫ મામના ક્ષેત્ર-વિકાસ અંગેનો માગ્યે કોઈ સચાશ બાલુભાઈની નજર બદાલ રહ્યો દશે. જાળકિલ્લબુધી હાઈસ્કૂલ શિક્ષણ સુધીની બવરધામાં તેમની દષ્ટિ ચૂવગામી કેખાઈ છે. દમણા હમણાં તો મામનાં અવરોગ્ય અને રવચ્છના તથા સારી આતેનો ય વિચાર કરીને જાહેર નળવાળાં રનાનગડો. અને ધોમી-ખાતાં શરૂ કરવાની પેરવી ચાલે છે. ઉપરાંત એથીય આમળ વધી ઓગોને ધરની રસોઈના અપ્રમાણ બોભમથી મુક્ત કરવા જાહેર રસોડાની યોજનાની વાત પણ બાલુ-ભાઈએ જમતાં જમતાં જ કરી. ને મેં કહ્યું જે ખુરે કે—આપણા સામાજિક જીવનનો આધાર તે કુંડુંજ સરથા. એના ઉપર જાહેર રસોડાની ઉત્સાહી યોજનાથી ઘાડી અસર થાય, એમ પણ ન બને? આથી, ‘રસોડા મુક્તિ’ને બદલે ‘રસોડા-રાહન’ ની (અથાણાં, પાપડ, વડી, સેવ, ખાખરા, મિસ્ત્રીટ, પોંકિ આદિ પૂરક ખોરાક પૂરો પાડવાની) યોજનાનો વિચાર કરવો વધુ યોગ્ય ન મણાય?

આ વિસ્તારમાં ખાડી, સાણ, સરંગમ, કુંભાર કામ વગેરે હિલોએ ચાલે છે. અને સંરથાને પોતાનું નાનું શું ગ્રેસ છે, ને માસિક પત્રિકા પણ પ્રગટ કરે છે. વળી, અહીંની જગૂર-પરરપર-સદસરી મંડળી ત્રિશેખ ખાન જોયે છે. હોસ્પિટલ, મકાન; કેનાલ, નાળાં, ફેંકાવાનું ઘણું! સાચા યોજકે આ બધાને પોતાની સમર્થ યોજનામાં વશી લઈને, કોઈને સહન ન કરતું પડે ને સૌની ઉચ્ચિત યાપ તેવા આયોજનો દારજ આમળ ચાલતું રહે છે.

પણ બાકી દશે. પરંતુ ગાંધી વિચારની નિષ્ઠાની વાત તો બાલુભાઈની નજર બદાલ ન જ હોય. ગાંધીજીની યંત્ર-વપરાસની કસોટી કઈ? યંત્રના ઉપયોગથી બેકારી ઓછી થવાને બદલે વધે નહિ; એટલે કે કોઈના શેટલો ડિનવાઈને બીજાને મળે નહિ; અને કોઈ નફાખોર માસિકની તિમેરી બરવા બીજાઓનું શોષણ થતું ન જોઈએ; કદાચ ત્રીજી વાત એ કે યંત્રસરકૂતિને પરિણામે માનવીનું, અને કેવળ ઉપયોગ પાછળ, વધતી જતી, બોગલાસલા પાછળ ધસાઈ જવાનો ભય છે, માટે એતનું, અહીં સદકારી—શુદ્ધ શોષણરહિત સાચો સદકારી પદ્ધતિનો પ્રયોગ કોઈ ખાનગી શોખણ કે સામુદાયિક શોખણનો સચાશ ન હતો. અને હજી આપણા દેશમાં ચારીરિક ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો પણ પૂરી પડી નથી તેથી એ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના પ્રયાસમાં, બોગલાસલાનો ભય બોલો કરવો જ બેહકુ છે. અલખત, સોધી મુખ્ય અને મંબીર મુલો તો પહેલો જ છે. દર વરસે જા રીને ૨૬ જામ વાર કાપડ ઉત્પન્ન કરવા જતાં આજુ બાજુના કોઈ ખેડો ઉપર ઘાડી અસર થવાનો ભય જો ખરો?

પરંતુ, કેવળ આ ‘પૂણીધાન્ટ’ જ નહિ, કોઈ પણ પ્રકારના સાધન-સુધારા કરતી વખતે આ વાત પાયાની સમજીને વિચારવી જ રહી: દા. ત. ‘અંબર’ના આવવાથી જૂના રેલિયા પર ફેટકા પડે? અને ધાંણીમાં સુધારો કરવાથી જૂની ધાણીવાળાનો ધધો નોખાયો? માટીકામ અને ચર્મ હિલોજ વગેરેમાં સુધારો કરવાથી જૂની પદ્ધતિવાળાને પાછળ

રસ્તા વગેરે બધાં બાધકારી અને રીચેગનાં કારો આ સદકારી મંડળી હસ્તક થનાં રહ્યાં છે

હજી હમણાં હમણાં સત્રભગ સર્વાંગી કહી વકાવ તેની મોજણી-તપાસ કરીને જે હેઠાન તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તેનું તારણ કાઢતાં આયોજિત-ગ્રામનો નક્કર અર્થ શો તે જીડીને આંખે વગરના પિનાં રહેતો નથી—

જાગિયાની વસ્તી ૧૮૫૬-૧૭મા ૧૮૩૦ માણસોની હતી તેમા પુખ્ત વયના ૧૦૩૪ માણસો હતા વરસના પ્રતિબંધિત ૩૦૦ કાર્યદિન ગણતાં કુલ ૩ લાખ કાર્યદિન થાય. તેમાંથી ૨,૩૭ ૮૭૫ કાર્યદિન ઉપયોગમાં લેવાતા, ૭૪,૪૦૦ કાર્યદિન બેકાર રહેતા એટલે જો ૨૫૦ જેટલા માણસોને પૂરુ કામ આપી શકાય તો આ પ્રદેશમાંથી બેરોજગારી ટળી જાય છે. ૬નાં ત્રણ વર્ષની પ્રગતિ જોતાં, આ સિદ્ધિ, દૂરના ભવિષ્યનું સ્વપ્ન નહિ, નક્કર વાસ્તવિક દળીકન બની ચૂકી છે

● જાગિયાના પ્રયોગો જોતાં એ વાન તરી આવતી હતી કે આજ સગી અધૂરી રહેલી ક્યારીરિક અને સાંસ્કારિક જરૂરિયાતો પૂરી કે વાની મરતિઓ દ્વારમાં લઈને (વધારતા જઈને) આપણે આપણી રથાનિક મેકારીની સમસ્યાઓ હન કરી શકીએ છીએ જ્યન ધોગ્ય જીવ્યુ લાવવાનો પણ આ જ માર્ગ છે—અનમત, સદકારી-સદચોગી પદ્ધતિ જ તેનો પાયો હોઈ શકે

જાગિયાના આ એકધારા એકાગ્ર પ્રયોગોની પાછળ બાહુબાઈ અને તેમનાં જૂદ બહેન તથા પત્ની શક્તલાલેન (મૂળ મદારાજી બહેન) ના ખડતલ અને અધાગ પ્રયાસો મુખ્ય છે બાહુબાઈ જેટલા આદર્શનિષ્ઠ છે એટલા જ વ્યવહારુ પણ લાગ્યા વડોદરામાં રહી એ જીનિયરિંગનો અભ્યાસ કરેલા એટલે આકર્ષક-કાર્મની જેમ એ પણ અખતરાગાજ હોય જ ઉપરાંત, આ તો પાકા અલગારી રહ્યાં છે જે જુવાન વયે ‘સ્વામી ગમતીય’ નાં વેદાન્ત ઉપરાંત મસ્તીભર્યા પ્રવચનો વાચીને ધરનાર છોકરી કાચી નીકળેલા, પછી ૧૯૩૩-૩૪માં ભગવાં હિતારી રાષ્ટ્રીય વિશ્વસનાં કાર્યોમાં

અપનાવ્યુ ધીમે ધીમે કરતાં, ‘જાગિયા સેવક સમાજ’ દાગ નામ દિર કુમાર-આશ્રમ પુસ્તકાલય, દવાખાનું, યુવક મંડળ, મહિલા મંડળ, વસ્તુ ભંડાર, વગેરે ગ્યનાત્મક કારો ઉપાડેનાં...આજે આ કેન્દ્ર ખેતી, ખાદી આયોગો તથા સમગ્ર ગ્રામ-નવનિર્માણનું એક મંદરનું મથક બની રહ્યું છે

સર્વોદય આશ્રમ : કૃષિક્ષેત્રે અને ખાખી સિદ્ધિ

અનમત, આ પ્રદેશમાં જ સર્વોદયની સરવાણી જોવા મળી—જાગિયાથી માત્ર એ માર્ગ દૂર બાબાપુર સર્વોદય આશ્રમ છે બાહુબાઈ જ તેના સરથાપક હતા અને ૧૯૪૯-૫૫ સુધીમાં સચાલક પૈ બરા ત્યાં ખેતી અને ખૂબ જ અખતરા યઈ રહ્યાં છે ભારતસરકારના અન-કૃષિ મંત્રાલય તરફથી આ પ્રદેશના ખેડૂતને ‘ક્રિષ પાઠ’ માટે પાઠિતોષિક આપવામાં આવેલ છે આપણી આંખ જોઈ જ રહે એવું—૨૧૧ કુટતી જગી સાઈકલનું બાજરીનું ફૂડું! અને બોપળા જેવડું પર્પેચું ને ગલકા જેવડું કારણું! પર્પેવાના નાના શા કાઠની ટાચેથી તે જગીનથી એક કુટ જીએ સુધી પર્પેવાની લૂમ! તે જ રીતે, અહીં એકર દીઠ ૮૫ ટેકી મલ્ય બાજરીનો અને ૭૫ ટેકી મલ્ય ડાંગરનો પાક પણ જેવી તેવી સિદ્ધિ ન કહેવાય વરસોનાં સરોધનો અને પરિશ્રમને અતો, કિતમ ખાતર, ખી, પાણી અને સાધનો તથા વાવણીની સુરેલી (જગીની, રશિયન ચીની) પદ્ધતિના પ્રભાવે આ સિદ્ધિઓ શક્ય બની હતી

● આ પ્રયોગને નજર સમક્ષ રાખી એક મુદ્દાની વિચારણા કરવી રહી કે, ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવા માટે રાત્રો-દેહટરો વગેરે સાધનો એટલાં નિયુક્તિક રીતે લાભદાયી નથી કરતાં (કિલકાં ભારત જેવા કાંઈક અવવાળા દેશ માટે તો સાચીને વાપરવા જેવાં), જેટલાં સુધરેલાં બી ખાતર, અનુકૂળ પાણી સિચાર્, અને ખેડ-વાવણીની સુયોગ્ય પદ્ધતિ મિલ્યાઈક કરે છે

આ સર્વોદય આશ્રમમાં કુમાર—કુમારિકા આશ્રમ એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે અને આશ્રમ દ્વારા ખાદી, રોપાનન આદિ અને સરકારી તથા સદકારી પ્રવૃત્તિઓનું સચાલન થાય છે

આશ્રમનું સંચાલન શ્રી. ગુણવંતભાઈ પુરોહિત તથા તેમના પત્ની કરે છે. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે ગુણવંતભાઈ બહારગામ હતા. પરંતુ મિત્રોને મોઢે એમને વિશે જાણ્યું હતું કે—એઓ વેસ્ટર્ન રેલવેએન્સ યુનિયનના મુખ્ય મંત્રી હતા અને ૧૯૪૨ ની ગુપ્ત પ્રતિના એક અગ્રણી હતા. આવા બાહોસ અનુભવી અને સાદસી કાર્યકરની મોઢાં સર્વોચ્ચ આશ્રમ કૃદ્ધે ને બૃહદે પ્રમતિ કરે એજ સ્વાભાવિક ગણાય.

આમ અનેક રીતે પ્રસન્ન મને હું જળ્યાઆથી સાવરકુંડલા જવા નીકળ્યો ત્યારે, કેમ જાણે એક—મે માનવીના ખમતીધર ખબા ઉપર ચડીને મહાલતી મહાશય પ્રતિનું ધસી આવતું ચિત્ર મને સહેજ દગલાવી ચ ગયું!

૩

સાવરકુંડલા : લોકસેવાનો વાલો !

સાવરકુંડલા ! સૌરાષ્ટ્રનું આ કદાચ એક સૌથી વધુ સંગઠિત અને વિસ્તૃત લોકસેવાનું ક્ષેત્ર દશે જસમાંથી જીવતાં જ સૌરાષ્ટ્રના સખનક્ષેત્રના સંચાલક શ્રી અંતુભાઈ અનેયાર્ના સ્થાનિક બહારથી શ્રી લક્ષ્મીભાઈ મળ્યા. સામેના જ જે મકાનમાં કા.ચ. કોનારો મળ્યો એ મકાન પોતે જ હતું 'શ્રી સાવરકુંડલા વિભાગીય મોટર વાહન વ્યવહાર સહકારી મંડળી લિ.'નું કાર્યાલય ! લક્ષ્મીભાઈએ યુવાન કાર્યકર્તા મનુભાઈ મહેતાને મારી ભાગવણી કાગળ વિદાય લીધી હતી. મનુભાઈએ કુશળ અવસ્થાપકની ઇલાઈમી દ્વંડી મુદ્દાસરની માદિની આપવા માંડી : સમગ્ર ૭૦૦ માર્કેટના રૂટ ઉપર સહકારી જસ અવદાર ચાલે છે. વીસેક મથકોને આવરવામાં આવે છે. આશરે ૫૦ જેટલી જસો-ટેકસીઓ છે. દરેક રોડ રૂ. ૫૦નો છે, અને આશરે ૨૩૦૦ સળેયોએ થઈ રૂ. ૨ લાખ જેટલું વડાઈ જીમું કંઈ' છે. બાર વર્ષથી ચાલતી પ્રતિજનતાની સમગ્ર અને વ્યાપાર વિકાસની દૃષ્ટિએ તો સફળ નીવડી છે; અને વહીવટી દૃષ્ટિએ પણ ૫૫, ૧૯૬૦-૬૧ ના છેલ્લા વર્ષમાં આશરે રૂ. ૧૮૦૦૦ નો ચોખ્ખો નફો ક્યો છે.

આ સહકારી સંસ્થાની વિશેષતા—કદાચ અસાધારણ ખ્યાન એએ તેવી વિશેષતા એ કે, આ નફામાંથી અનામત (૨૫%) અને શેર ડિવિડન્ડ (૬૩%) બાદ ક્યો જણી ૨૧.૩% લોકસેવાને ફાળે જાય છે ! જુદી જુદી સાવજનિક સંસ્થાઓને નાણાંકીય સહાય આપવામાં આવે છે: વૈદ્યકીય સહાય, વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્ય પુસ્તકો, જાહેર સંસ્થાઓ તથા પંચાયતો અને પુસ્તકાલયોને વર્તમાનપત્રો, સામવિકા વગેરેની સગવડ આપાય છે.

આ બધી વીગતો ઉપરાંત, દિસાખીઆકડા જોતાં એક વધુ ગ્રેક હકીકત એ જણવા મળી કે 'રટાક વેતન' તથા રટાક સ્વલત' ને ખાતે ખૂબજ મર્યાદિત રકમ (માથાદીક વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦ જેટલી નજીવી રકમ) ખર્ચાની હતી. તે વખતે તો આથી આશ્ચર્ય થયેલું પરંતુ પાછળથી આવું રદસ્થ જણવા મળ્યું કે કુંડલા તાલુકા પ્રામસેવામંડળની કોઈ પણ પ્રતિમાં મોટર વાહન વ્યવહાર તેનો જ એક ભાગ હતો! કાર્યકરોના વેતન વચ્ચે ૧:૩ થી વધુ અંતર રાખવામાં આવતું જ નથી ! એટલે કે યોગદામાં યોગદા પમાર રૂ. ૬૫ અને વધુમાં વધુ રૂ. ૨૦૦ હશે, એમજ ને ! જાહેર સેવાના તમામ ક્ષેત્રોમાં આવો કોઈ 'રેક્લિયો' અનિવાર્ય નથી શું ?

વંડા : 'સહકારી'નો અવપૂરો

જાણેર થતાં પહેલાં તો અમે સહકારી પ્રતિના અવપૂરમાં જ જઈ પહેલ્યા હતા. આ પ્રદેશમાં આમેય સારી એવી પ્રતિજો વિસ્તરેલી હતી. મારે મારે વંડા સખન-વિસ્તારનો કાર્યક્રમ નક્કી થઈ ગયેલો હતો. સફાએ છપનું સાધન મળી ગયું. અંતુભાઈ સાથે હતા. અને સ્થાનિક કાર્યકરો જળવંતભાઈ તથા મકુરભાઈ—આ બંને ભાઈઓ બંધીરીતે સળજ થઈ પોતાના પ્રયોજો જતાવવા ને સમજવાના ઉત્સાહી અને કામેલ દની આશરે ૩૦૦૦ ની વસ્તીવાળા વંડામાં અમે જોયું તો, ખાદી, તેલ, કુંબાર, ગોળ-ખાંડસરી, મુથારી-લુહારીની વર્ષીય, તથા પ્રામોલોગ-સરજમ-વસ્ત્ર કાંડાર ઉપરાંત ખાલવાદી, યુવક, મહિલા,

સ્તતા વજેરે બધાં બાધકામો અને રીયેંગનાં કામો આ સદકારી મંડળી હુસ્તક થનાં રહ્યાં છે

હજી હમણાં હમણાં સમય સર્વોચ્ચ કહી શકાય તેની મોળધી-તપાસ કરીને જે હેવાલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તેનું તારણ કાઢતાં આયોજિત-પ્રામતો નક્કર અર્થ થો તે જીટીને આજે વળગ્યા વિના રહેતો નથી—

જાગિયાની વસ્તી ૧૯૫૬-૧૯૭૦ માણસોની હતી તેમાં પુખ્ત વયના ૧૦૩૪ માણસો દના વરસના પ્રતિબ્ધિત ૩૦૦ કાર્યદિન ગણતાં કુલ ૩ લાખ કાર્યદિન થાય. તેમાંથી ૨,૩૭,૮૭૫ કાર્યદિન ઉપયોગમાં લેવાતા; ૭૪,૪૦૦ કાર્યદિન બેકાર રહેતા. એટલે જો ૨૫૦ જેટલા માણસોને પૂરું કામ આપી શકાય તો આ પ્રદેશમાંથી બેરોજગારી દળી જાય છે. ત્રણ વર્ષની પ્રગતિ જોતાં, આ સિદ્ધિ, દૂરના ભવિષ્યનું સ્વપ્ન નહિ, નક્કર વાસ્તવિક હકીકત બની ચૂકી છે.

● જળીઆના પ્રયોજો જોતાં એ વાન તરી આવતી હતી કે આજ લગી અધૂરી રહેલી કારીરિક અને સાંસ્કારિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવાની પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં લઈને (વધારતા જઈને) અણસે આપણી રમાનિક બેકારીની સમસ્યાઓ હલ કરી શકાશે છીએ. જીવન ધોણ જોડે લાવવાનો પગ આ જ માર્ગ છે—અર્નગ, સદકારી-સહયોગી પદ્ધતિ જ તેનો પાયો હોઈ શકે.

જળીઆના આ એકધારા એકાગ્ર પ્રયોજોની પાછળ બાબુભાઈ અને તેમનાં જૂઠું બહેન તથા પત્ની કુંડલેન્દ્રબેન (જૂનું મહારાષ્ટ્રી બહેન) ના અસહ્ય અને અધાગ પ્રયાસો મુખ્ય છે. બાબુભાઈ જેટલા આદર્શનિષ્ઠ છે એટલા જ વ્યવહારુ પણ લાગ્યા વડોદરામાં રહી એ જીનિયરિંગનો અભ્યાસ કરેલા એટલે અકમર-કાઈની જેમ એ 'પણ અખતરાખાજ હોય જ, ઉપરાંત, આ તો પાકા અગ્રગારી રહ્યાં છે કે જુવાન વયે 'સ્વામી રામતીય' નો વેદાન્ત ઉપરનાં મસ્તીકૈયાં પ્રવચનો વાંચીને ધરતાર છોડી લોગી નીકળેલા; પછી ૧૯૩૩-૩૪માં કાગળ ઉતારી રાષ્ટ્રીય વિશ્વસના કાર્યોમાં

જ પલાળ્યું. ધીમે ધીમે કરતાં, 'જાગિયા સેવક સમાજ' દ્વારા જાળમંદિર કુમાર-આશ્રમ, પુસ્તકાલય, દવાખાનું, યુવક મંડળ, અદિના મંડળ, વસ્તુ બજાર, વગેરે રચનાત્મક કામો ઉપાડેલાં...આજે આ કેન્દ્ર ખેતી, ખાદી, ઓમોલોગ તથા સમગ્ર ગ્રામ-નવનિર્માણનું એક મહત્ત્વનું મથક બની રહ્યું છે.

સર્વોદય આશ્રમ : કૃષિક્ષેત્રે અનોખી સિદ્ધિ

અલગતા, આ પ્રદેશમાં જ સર્વોદયની સરવાણી જોવા મળી—જાગિયાથી માંત્ર એ માર્કેસ દૂર બાબાપુર સર્વોદય આશ્રમ છે બાબુભાઈ જ તેના સરવાણક હતા અને ૧૯૪૮-૫૫ સુધીમાં સચાલક થે ખરા. ત્યાં ખેતી અને ખૂબ જ અખતરા થઈ રહ્યાં છે. ભારતસરકારના અગ્ર-કૃષિ મંત્રાલય તરફથી આ પ્રદેશના ખેડૂતને 'શ્રેષ્ઠ પાક' માટે પારિતોષિક આપવામાં આવેલ છે આપણી આંખ જોઈ જ રહે એવું—૨૧૧ ફૂટની જગી સાઈઝનું બાજરીનું ફેંકું ! અને ભોપાના જેવડું પૈપૃથું ને ગલકા જેવડું કારણ ! પૈપાના નાના ચા માઝની ટાચેથી તે જમીનથી એક ફૂટ જોડે સુધી પૈપાની લૂમ ! તે જ રીતે, અહીં એકર દીક ૮૫ દેશી મણ બાજરીનો અને ૭૬ દેશી મણ ડાંગરનો પાક પણ જેની તેવી સિદ્ધિ ન કહેવાય વરસોનાં સરોધનો અને પરિશ્રમને અતે, ઉત્તમ ખાતર, બી, પાણી અને સાધનો તથા વાવણીની સુધરેલી (જવાની, રશ્મિવન, ચીની) પદ્ધતિના પ્રભાવે આ સિદ્ધિઓ શક્ય બની હતી.

● આ પ્રયોગને નજર સમક્ષ ગામી એક મુદ્દાની વિચારણા કરવી રહી કે, ખેતીનું ઉત્પાદન વધારવા માટે યંત્રો-ટ્રેક્ટરો વગેરે સાધનો એટલાં નિષ્ફળિયક રીતે લાભદાયી નથી કરતાં (જેલડાં કારત જેવા કાળજ શ્રમવાળા દેશ માટે તો સાચીને વાપરવા જેવાં !), જેટલાં સુધરેલાં બી, ખાતર, અનુકૂળ પાણી સિંચાઈ, અને ખેડ-વાવણીની મુયોગ્ય પદ્ધતિ નિષ્ફળિયક કરે છે.

આ સર્વોદય આશ્રમમાં કુમાર-કુમારિકા આશ્રમ એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે અને આશ્રમ દ્વારા ખાદી, જાપાનન આરોગ્ય અને સરકારી તથા સદકારી પ્રવૃત્તિઓનું સચાલન થાય છે.

આશ્રમનું સંચાલન થી. શુશ્રૂષાતમાર્થ પુરોહિત તથા તેમના પત્ની કરે છે. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે શુશ્રૂષાતમાર્થ બહારગામ હતો. પરંતુ મિત્રોને મોટે એમને વિરે ભણ્યું હતું કે—એજો વેસ્ટર્ન રેલવેએ-સ યુનિયનના મુખ્ય મંત્રી હતા અને ૧૯૪૨ ની રૂપિય પ્રતિના એક અમૂલ્યી હતા. આવા બાહ્યોર અનુભવી અને સાદસી કાર્યકરની ગોદમાં સર્વોદય આશ્રમ કુદકે ને શુદ્ધકે પ્રપ્રિત કરે એજ સ્વાભાવિક મણાય.

આમ અનેક રીતે પ્રસન્ન અને હું ભળીઆથી સાવરકુંડલા જવા નીકળ્યો ત્યારે, કેમ જાણ્યું એક—એ માનવીના ખમતીધર ખમા ઉપર ચઢીને મદાલતી મહાકાવ્ય પ્રતિનું ધસી આવતું ચિત્ર અને સહેજ દગમગી થ ગયું!

૩

સાવરકુંડલા : લોકસેવાનો વાલો !

સાવરકુંડલા ! સૌરાષ્ટ્રનું આ કદાચ એક સૌથી વધુ સંમંદિન અને વિસ્તૃત લોકસેવાનું ક્ષેત્ર હશે જસમાંથી જિન્દગી જ સૌરાષ્ટ્રના સધનસેવના સંચાલક થી અંતુભાઈ અનેત્યાના સ્થાનિક બહારથી થી લઈતુભાઈ મળ્યા. સામેના જ જે મકાનમાં કા.ચ. ઉનારો મળ્યો એ મકાન પોતે જ હતું 'થી સાવરકુંડલા વિભાગીય મોટર વાહન વ્યવહાર સદકારી મંડળી વિ.નું કાર્યાલય ! લઈતુભાઈએ યુવાન કાર્યકર્તા મનુભાઈ મહેતાને મારી ભોગવણી દરમિયાન મીઠી હતી. મનુભાઈએ કુશળ વ્યવસ્થાપતની છટાથી ટૂંકી પ્રદાસરની માદિની આવવા માર્ગી : લગભગ ૭૦૦ માર્કિટના રૂટ ઉપર સદકારી બસ વ્યવહાર ચાલે છે. વીસેક મથકોને આવરવામાં આવે છે. આશરે ૫૦ જેટલી જગો-જેઝીઓ છે. જેરે શેર છે. પળેતા છે, અને આશરે ૨૩૦૦ સભ્યોએ થઈ છે. ૨ લાખ જેટલું બડિંગ કોષ્ટું થયું છે. બાર વર્ષથી ચાલતી પ્રતિજનતાની સમગ્ર અને વ્યાપારવિશાલની દૃષ્ટિએ તો સફળ નીવડી છે; અને વહીવટી દૃષ્ટિએ પણ પણ. ૧૯૬૦-૬૧ ના ઉત્તમા વર્ષમાં આશરે ૩ ૧૮૦૦૦ નો એપ્રોએ નફો કર્યો છે.

આ સદકારી સંસ્થાની વિશેષતા—કદાચ અસાધારણ ધ્યાન એએ તેવી વિશેષતા એ કે, આ નફામાંથી અનામત (૨૫%) અને શેર ડિવિડન્ડ (૧૬%) બાદ કર્યા પછી ૨૧.૨% લોકસેવાને ફાળે જાય છે ! જુદી જુદી સાર્વજનિક સંસ્થાઓને નાણાકીય સહાય આપવામાં આવે છે: વૈદકીય સહાય, વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્ય પુસ્તકો, જાહેર સંસ્થાઓ તથા પંચાયતો અને પુસ્તકાલયોને વર્તમાનપત્રો, સામયિકો વગેરેની સગવડ આપાય છે.

આ બધી વીજતો ઉપરના, હિસાબીઆકાશો જોતાં એક વધુ પ્રેરક હકીકત એ જાણવા મળી કે 'રેટાફ વેતન' તથા રેટફ સવલન' ને ખાતે ખૂબજ અપારિત રકમ (માયાદીક વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦ જેટલી નજીવી રકમ) ખર્ચાતી હતી. તે વખતે તો આથી આશ્ચર્ય થયેલું પરંતુ પાછળથી આનું રહસ્ય જાણવા મળ્યું કે કુંડલા તાલુકા મામસેવામંડળની કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠામાં બોટર વાહન વ્યવહાર તેનો જ એક ભાગ હતો! કાર્યકરોના વેતન વચ્ચે ૧:૩ થી વધુ અંતર રાખવામાં આવતું જ નથી ! એટલે કે ઓછામાં ઓછો પગાર રૂ. ૬૫ અને વધુમાં વધુ રૂ. ૨૦૦ હશે, એમજ ને ! જાહેર સેવાના તમામ ક્ષેત્રોમાં આવે કોઈ 'રેક્લિમે' અનિવાર્ય નથી થું ?

વંડા : 'સદકારી'નો મંથપૂડો

બપોર થતાં પહેલાં તો અમે સદકારી પ્રતિષ્ઠા મંથપૂડામાં જ જઈ પહોંચ્યા હતા. આ પ્રદેશમાં આગેય સારી એવી પ્રતિષ્ઠા વિસ્તરેલી હતી. મારે માટે વંડા સધન-વિસ્તારનો કાર્યક્રમ નક્કી થઈ ગયેલો હતો. સદકારીએ જીવનું સાધન મળી ગયું. અંતુભાઈ સારે દગલ અને સ્થાનિક કાર્યકરો જાણવંતભાઈ તથા મુકરભાઈ—આ બંને ભાઈઓ બધીરીતે સમગ્ર થઈ પોતાના પ્રયોગો જતાવવા ને સમજાવવા ઉત્સાહી અને કાનેલ હતા. આશરે ૩૦૦૦ ની વસ્તીવાળા વંડામાં અમે જોયું તો, ખાદી, તેલ, કુંભાર, ગોળ-ખાંસરી, સુધારી-સુધારીની વર્કશોપ, તથા આમોવોખ-સરંભમ-વસ્ત્ર કંડાર ઉપરના જાલવાદી, યુવક, મહિલા,

શિક્ષણ અને સરકારની પ્રવૃત્તિઓ તથા ગેસ પ્લાન્ટ પશુ ખરાબ ।

અહીં ખેતી—સહકારી, ખેતીને ‘પાણી પૂરુ માડનારી સહકારી, ખેતી અંગેની સેવા—સહકારી, ‘વિવિધ કાર્યકારી સહકારી, ‘ઔદ્યોગિક સહકારી’ વગેરે જુદા જુદા હેતુઓવાળા ૨૫ જેટલી મંડળોએ ચાલે છે— આ પ્રદેશનું એક પશુ માત્ર સહકારી પ્રવૃત્તિ વિનાનું નથી । ગામના ૧૦૦ એ ૧૦૦ ટકા ખાતેદારો સખ બન્યા છે, અને ‘સહકારી ખેતી’માં ખિન ખાતેદાર મજૂરો તથા કારીગરોને ય, પૈટા નિયમો સુજન, ધીરાણ વગેરેની સગવડો આપવામાં આવે છે એક દર મજૂરી તથા ખેતસ દ્વારા આ બને મિનખાતેદાર વર્ગની સ્થિતિમાં ૧૫ ટકા (બહુ નોંધપાત્ર તે ન કહેવાય) સુધારો થયો છે

વડા પછી શેવણ પહોંચ્યા, અહીં ‘પાણી સિંચાઈ સહકારી મંડળો’ દ્વારા મૌળ—શેનદીના ઉલ્લેખ માટે ૮૦૦ વીધાને પાણી પહોંચાડવાની રૂ ૨૦ હજારના ખર્ચે તૈયાર થતી નાનકડી સિંચાઈ યોજના જોઈ ત્યાંથી ‘એકડા’ જૂથ પહોંચ્યા. અહીંની વિવિધકાર્યકારી સહકારી મંડળોની કેટલીક માહિતી ગળથુવા વિશેષ પ્રમત્ત કર્યો આ ૮ મામતુ જૂથ ૬૦૦૦ની વસ્તી, ૬૦૦ સભ્યો તેમાં ૪૦૦ ખાતેદાર અને ૨૦૦ બેઝા (મજૂર, કારીગર—ખિન ખાતેદાર) ખાતેદાર સભ્યોમાં ૮૦ ટકા સરેરાશ ૫૦ વીધાવાળા દત્તા ને ૨૦% ૨૦૦ વીધાવાળા આ પ્રદેશમાં ૫ મ મંડળોનો ધૂમ પાક ચોનાસ પાક લીધા પછી કેવળ જમીનની ભીનાશને જોડે એકલા મેકડામાંજ ૧૦ હજાર મથુ મગફળાનું ઉત્પાદન બેતરેલું । આ વિવિધ કાર્યકારી મંડળોનું શેરમંડળ રૂ ૬૦ હજારનું, ઉપરાંત સંભળની બાગીચારીની રકમ રૂ ૧૦ હજારની થઈ કુલ મૂદી રૂ ૧ લાખની એના ઉપર લેણદેણનું રોનિય રૂ ૧૨ લાખ ૨૩ હજારનું, જેની આવક કુલ રૂ ૩૦,૦૦૦ની (આમાં વ્યાજની આવક જ રૂ ૧૬૦૦૦ની) આ આવકમાંથી વડીલની ખર્ચ રૂ ૬૦૦૦ (રૂ ૪૦૦૦ વેતન, અને ૨૦૦૦ પરચુરથ) તથા બેકને આપવાનું વ્યાજ રૂ ૬૦૦૦ જતાં એકબે નફો રૂ ૧૫૦૦૦નો હતો । આ આકાશ સહ વાજિબના હતા, અને પદ્ધતિ શુદ્ધ સહકારી

હતી મોટે ભાગે તો, આવી મંડળોએ કારક-ધીરાણનું જ કામ કરતી હોય છે અગાઉ અહીં પણ એલુ જ હતું પરંતુ સઘનની પ્રવૃત્તિ સરૂ થયા પછી આ મંડળોએ દાત ખેડોતોને ઉપયોગી નધા પ્રકારના ખાતરો, અને સારુ સુધારેલું બીયારણ આપવાનું, તેમનો તૈયાર પાક ખરીદી લઈ તેનું ‘પ્રોસેસિંગ’ કરવાનું ય કારૂ થયું છે

અહીંની સમસ્ત સહકારી પ્રવૃત્તિ ભગત લોકસેવકોના તાલિમબળ જૂથને દરતક હતી એટલું જ નહિ, અહીં લોકસેવકો અને સરકારી અમલદારો વચ્ચે એવા કોઈ બમલારબેદ દેખાતો ન હતો સહકારી મંડળોની ચર્ચા—વાર્તા દરમ્યાન, મુડુરભાઈ અને બગવતભાઈ ઉપરાંત જે એક ત્રીજા ભાઈ કસા જ ઉપરીપણના આવ વિના સહજ રીતે ભાગ લઈ તલા હતો, એ પોતે ત્યાંના વિકાસ ખાતાના અમલદાર હતા એમની કુપમાં જ અમે સાથે સફર કરી હતી ।

ખસલદી : જેલું રમણીય તેલું’ એરક

રાતે સાવરકુડામાં વિભાગીયો અને નામરિકો સાર્યેતો વાર્તાવાપ મોડે સંધી ચાલ્યે, અને ત્યાર બાદ એક જૂના રનેલી (ત્યાંની એકાદ શાળામાં શિક્ષક હતા, અને મોડિંગના સુખિં હતા) પોતાને ત્યાં બીજા સુખિં સાથે ‘મેળાપ’ કરાવવા ધસકી ગયા ત્યાર પૂર્વે જ બીજા સવારનો નક્કી કાર્યક્રમ (સભ્યોસરા બેપડવાનો) ફેરવાઈ ગયો હતો—છટકવાના મારા ધણા પ્રયત્નો છતાં, ખસલદીની લોકશાળાના અગિ ઉત્સાહી ભાઈ હીપક મહેના અતે લતુભાઈની ય કૂમકના જોડે ખસલદીનો કાર્યક્રમ પાકે કરી ગયા હતા ।

ખસલદી સાવરકુડાથી ૧૬ માઈન દૂર ત્યાંના સઘન ક્ષેત્ર અને લોકશાળાની ખ્યાતિ ધણા સમયથી સંભળેલી અને સાવરકુડા જાહે તો ‘ડેડકડી’—૬૦—૭૦ થરની વસ્તીનું એક આદર્શ ગામ—પરો અને સ્તતાઓ સુદાં જેસ પ્લાન્ટના દીવાથી ઝળહળતાં બેવાલું ન ચુકવા આન દનિકેતન—રગપૂરવાળા ભાઈ હરિવલ્લભે ખાસ બારપૂર્વક કહેલું વળી મામ આયો બનોનાં ‘મોડેલ’ જેલુ ‘છાપરી’ ગામ પણ એવલામાં જ આવેનું હતું પરંતુ ખસલદીમાં જ ખાસો સમય

સધનની અને શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ જોવામાં, તથા વિદ્યાર્થી-શિક્ષકબાઈઓ સાથે વાર્તાવાપમાં ગાળ્યો, એટલે 'ડેડકી' અને 'છાપરી' પડતાં રહ્યાં. પરંતુ અહીંના પ્રદેશ ખુલ્લો અને રમણીય હતો—નાની સરખી નદીને કાંઠે વિશાળ જમીન પર ઊંચાણમાં થોડાંક મકાનો—પ્રવેશ ખરેખર હિત્સાહુભર્યો હતો.

અહીં ખાદીની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ જોઈ. ખાદી ઉત્પાદન હેઠલા વરસમાં અગાઉ કરતાં ૪ ગણું થયું છે; ને બધી જ ખાદી સ્થાનિક ખપી જાય છે, તે ખાસ નોંધપાત્ર લાગ્યું—કદાચ વિરલ દર્શાત દશે ?

ખીજી જોરદાર પ્રવૃત્તિ તેલઘાણીની. જગજગ મૃતપ્રાય દશમાં પડેલી આ પ્રદેશની ૧૪ ઘાણીઓને પુનરુજ્જિવ કરવામાં આવી હતી. દાસ આ કેન્દ્રનાં ૨૭ ગ્રામોમાં મળી ૩૧ ધાંચીઓ ૭૪ ઘાણી ચલાવે છે—જેમાંની પાંચ સુધરેલી હજી છે. એમની સહકારી મંડળી છે. તેલઘાણીનું 'મોડેલ'—સેંટર પણ અહીં ચાલે છે. ઉપરાંત તેમનામાંના ૧૮ કુટુંબોને તો મકાન વજેરેની ખાસ સગવડ આ. ગ્રા. બોર્ડ તરફથી આપવામાં આવી છે. અને ખીજી નોંધપાત્ર બીના એ છે કે આ પ્રદેશમાં ચાલતી, તેજની મિલોની દરોડાઈમાં આ ધાણીપ્રવૃત્તિ સમર્થ રીતે ઊભી રહી છે—ત્યાંના વિસ્તારના ૭૫ ટકા તેજની જરૂરિયાત આ ગ્રામોલોગ પૂરી પાડે છે !

આ જ રીતે પ્રતિવર્ષ ગામડાંમાં ધસાતા જતા કુંભાર-કામના હિલોમને પુનરુજ્જિવ કરવામાં પણ સફળતા મળી છે—કાચા માલના સંગ્રહ કરવા, માલ પકવવા, કાલસી અગર બળતણ ખરીદવા માટે લોનની સગવડ મળતાં ૧૮ કુટુંબો સહકારી ધોરણે ઊભા થઈ ગયાં છે. દરજી અને મોચી હિલોમને પણ અહીં પુનરુજ્જિવન મળ્યું છે; ઉપરાંત ગોળ-ખાંડસરી તથા રેસા-દોરડાના નવા હિલોમો સર કરવામાં આવ્યા છે. ત્યાંની વર્કશોપમાં ફરનીયર ઉપરાંત ખેડૂત-કારીગરોનો સરંજામ તૈયાર થાય છે.

આ પ્રદેશમાં વધુ વિસ્તૃત ધોરણે સહકારી ખેતી અંગે પ્રયોગો શરૂ થયાનું લાગ્યું. (જેની પૂરતી માહિતી

અને તપાસ જરૂરી છે) અને ખેતી સુધારણાએ સિંચાઈ, નવા ફવાઓ, કંટુર બંદિમ, પાલા, સુધરેલું ખિપાવણ, રાસાયણિક ખાતરો, સુધરેલી ખેતી-પદ્ધતિ, ધીરાણ વગેરેના પ્રમાણે ખેતી ઉત્પાદનમાં ૨૫% વધારો નોંધાયો છે.

અહીંના ફેર હેકળનાં ૩૭૦૦ કુટુંબોમાંથી ૧૫૦૦ પરિવારને આખું વર્ષ કામ મળે છે; ત્યારે ૧૭૦૦ કુટુંબોને ૮ માસ કામ મળે છે. વધુ રાજગારીનો સવાલ અહીં વધુ કઠોર હશે શું ? ખાડી, ગામનાં સાવજનિક કામોમાં, એટલે કે વિશ્રામ સ્થળ, ધર્મશાળા, જમીન-રસ્તાની સુધારણા, પંચાયત ધર વગેરે કામોમાં સરનાં ૩ વર્ષમાં શ્રમ અને શેકડ મળી રૂ. ૬૦ થી રૂ. ૭૫૦૦ જેટલા સ્થાનિક મળ્યા છે; અને ત્યાર પછી ૫ ૩૭૦૦ કુટુંબોમાંથી ૪૦૦૦ બચતોએ કુલ રૂ. ૩૦,૦૦૦ માનવ દિનનો શ્રમ ફાળો આપ્યો છે.*

અસહીનું એક વિશેષ લક્ષણ મને એ લાગ્યું કે ત્યાં શિક્ષણ અને ખેતી બંને માટે સુદર રમણીય વાતાવરણ હતું. અને ત્યાંના, કાર્યકરો માટે લાગે કુવાનો હિત્સાહી, ભાવનાશીલ અને વધારામાં જ્ઞાનના તરસા હતા. સૌરાષ્ટ્રની અનેક સંસ્થાઓમાં તાલિમખાજ સોંક-

* 'સધન' 'સર્વોદય' 'પંચાયત' ઇત્યાદિની પ્રાથમિક શાળાની યોજનાઓમાં જે રકમ (શ્રમ સહિત) સ્થાનિક પ્રજા આપે તેના પ્રમાણમાં સરકારનાં જુદાં જુદાં ખાતાં પોતાના તરફથી મદદ આપતાં હોય છે. વળી ગ્રામોલોગો માટે આ. ગ્રા. કમિશન તરફથી અને સર્વોદય યોજના માટે, મકાનો વગેરે અંગે ખાસ લોન અને મદદ અપાતી રહે છે. આ પ્રવાસમાં મોટા ભાગે સધન-ક્ષેત્રો જોયા પછી, મારા મન ઉપર એવી છાપ પડી કે મૂડી શેકાણુ મોટા ભાગે (૬૦ થી ૭૫ ટકા) બહારથી આવે છે; ઉપરાંત સંસ્થાઓના અર્થ પેટની રકમો અને ખાદી વગેરેને મળી 'સમસીડો' વગેરે દર વર્સે ચાલુ રહેતી રકમોનો પણ એકદર અંદાજ કાઢવો જોઈએ. કાંઈ પણ હિસાબે, સ્થાનિક ફાળાનું પ્રમાણ અતિ અલ્પ ન હોવું જોઈએ અને દરવર્સે વધતું જતું હોવું જોઈએ.

સેવકો પૂરા પાડવાનું પ્રથમ શ્રેય સંજોગસરા-લોકભારતીને
જાય તો, કદાચ ખીજે નં નર ખડસલી-લોકશાળાનો હશે ?

ધન્યકતી લોશાહીની ઝાંખી

ખડસલીથી ટ્રેન પકડી ઢસ ધઈ સંજોગસરા જવાનો
કાર્યક્રમ હતો. માડી કુંડલા રોડેને આવી ઊભી. ત્યાં
તો, લલ્લુભાઈ રોડેને આવી પહોંચ્યા અને જોતજુ
ચાર દિવસમાં જ હું ત્યાં પાછો ફરી ચૂકું તો એ પ્રદેશના
જ આદારે ૧૫૦ કાર્યકરોના સમેલનમાં ભાગ લેવા
ભાવ બધું આમંત્રણ આપ્યું. ૧૫૦-જેટલા ખેડપણ
કાર્યકરો! એક જ કુંડલા તાલુકામાં! જગજગત સિદ્ધિ
ગણ્યા. અને એમાંના જ ૨૫-૩૦ નો તો પરિચય આ
દોડધામ ફરમાન થયો જ હતો! ખીજ કોઈ પ્રદેશના કરતાં
ઓછા કુશળ કે ઓછા ભાવનાશીલ ન હતા, તેની
ય આત્રી ધઈ ગઈ હતી. સૌ એકી અવાજે કહેતું હતું:
અમુલખભાઈ અને લલ્લુભાઈની આ તાનિયતજાજ સેના
છે. સ્વરાજ પૂર્વેથી સેવામાં પડેલા અને ત્યાર બાદ તેમજ
દટાઈ ગયેલા, આપમેળે આપમેળે ઊભા થયેલા આ
unsophisticated બને પીઠ લોકસેવકો હતા.
અમુલખભાઈ સાથે આગલી સવારે થોડાક સમય ગળ-
વાનો મળ્યો હતો ત્યારે એમનું સામાજિક મૂલ્યપરિ-
વર્તનનું ચિંતન અને તેમાંની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ જોઈ
માન થયા વિના રહ્યું ન હતું. પાંચ વર્ષ વિધાન-
સભામાં રહ્યા બાદ તેઓ આ વખતે સ્વેચ્છાએ નિવૃત્ત
થયા હતા, અને તેમને રથાને લલ્લુભાઈને પસારે પડેલા
હતા! સેવાની જ પ્રથમ-અક્રિયતાનો આ સુંદર
પદાર્થ પાડ હતો.

માડી સાવરકુંડલા છેડીને આગળ વધી ત્યારે
લોકોની સુખ શક્તિને ભગ્ન કરીને, એમનામાં મૂલ્ય
અને હિંમત પેદા કરીને સાચા લોકસ્વરાજની સ્થાપના
કરવાની નેમવાળા બહુસંખ્ય લોકસેવકોથી ધન્યકતી
લોકશાહી મુદ્દાની આછી ઝાંખી ક્યાંતો સતોષ હ
અનુભવી રહ્યો હતો.

આંખલા : વૈજ્ઞાનિક પરિપાટીની ઝાંખી

સંજોગસરા રાત વસો કરી ખીજ સવારે આંખલાના
સધનસેને પહોંચી ગયા. ખેતી, દેરહિજર અને

શિશુલુના પ્રયોગોમાં આ કેન્દ્ર કદાચ ખીજ અનેક કરતાં
આગળ હશે. રાસાયણિક ખાતરો, સુધરેલાં ઓળરો
અને સુધરેલું ગિપાસલુ વાપરી દોડું ઉત્પાદન હાલત
કયું હતું વળી આ પ્રદેશમાં ભાવનગર રાજ્યના
વખતથી, નાના મોટા ઇરિગેશન-તળાવો હોઈને ય
પીતની ખેતીને માટે સારો અવકાશ હતો ઉપરાંત
સંજોગસરા સુધી વીજળી આવી ધઈ હોવાને કારણે ય
ખેતી માટે ય યંત્રસહાય (પાણી વગેરેમાં ખાસ)
સરળ બની હતી. એકંદરે ધઈ અને કપાસ તથા શીંગડું
ઉત્પાદન બમણું થયું હતું (વીધે ૩૦ મણ બાબરો,
૧૭ મણ શીંગ, અને ૨૫ મણ ધઉનો પાક). આ
પ્રદેશમાં સહકારી ખેતીના પ્રયોગો પણ ઠીક ઠીક થયાનું
જણાયું. તો ખીજ બાબુથી, મુધાર, હુદાર, દરજી,
મોચી, સોની, કુંભારની રિયતિમાં સારો સુધારો થયો
છે—પાંચ વર્ષે રાજ્યભરી દોડી થઈ છે. વિશેષ ધ્યાન ખેંચે
એવો બોનો ઉલ્લેખ તેલ-ધાણીનો છે. ૨૩ માંથી ૧૫
ચામોમાં સહકારી ધાણી મંડળો આસે છે, વરીઆમાઈની
વાત પરથી જાણે દરેક પ્રદેશને અહીં વૈજ્ઞાનિક
સ્વરૂપ આપવાની એક આખી પરિપાટીની ઝાંખી ધઈ.

વંત્રશક્તિનો ઉપયોગ કુંભારી કામમાં (માડી
અસળવાનું મચીનરિયે) કરવામાં આવે છે; એથી
ઉત્પાદન બમણું થયું છે અને રાજ્યભરી દોડી. તેલ-
ધાણીમાં પણ બળદની નાની ધાણી, બળદની મોટી
સુધરેલી ધાણી, અને જાંટની મોટી ધાણી—ત્રણેના
પ્રયોગો એક સાથે ચાલતાં જોયા, નગિયાં પણ 'પ્રેસ' થી
બનાવવામાં આવતાં હતાં, કહે છે કે એથી વધારે દટાઉ
પણ બને છે. વળી અધ'મેંભેલેરી નગિયાનો પ્રયોગ
પણ અહીં જોવા મળ્યો.

એમ તો મારા આ પ્રવાસનું આ છેલ્લું મગક હતું.
ધણી ચર્ચા—વલ્લો મુખ્ય સંચાલક શ્રી વરીઆમાઈ તથા
સહકારી સવજીભાઈ સાથે ચર્ચા. ભારત વર્ષમાં રાષ્ટ્રીય
આવક વધી છે, સરેરાશ ગાયાદોઢ આવક પણ વધી
છે, અને છતાં રંક અને તવંગર વચ્ચેની અસમાનતા
પણ વધી છે (રેસિયો મલોજ વધે છે). આ પ્રદેશમાં
કેવા પ્રકારની પ્રગતિ થઈ હશે? કોઈની પાસે-ચોક્કસ
જવાબ ન હતો. આ રીતે દજી આપણે ત્યાં ભાગ્યે જ

આકાશ અને માદિતી એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન પણ થયો છે. પરંતુ અમુક ચોક્કસ કુટુંબોની વાત કરતાં એવી છાપ પડી કે, જીવન ધોરણ “સૌનું” બોનું આપ્યું છે; આવક પણ ‘નધા’ વર્ગની વધી છે, રહેવા જીવવાની ટેવો પણ બદલાઈ છે; ‘વચલા’ અને ‘ઉપલા’ વર્ગ વચ્ચેનો ખોરાકી તથા સર્વસાધારણ આનંદના ખરચા અંગેનો ભેદ ઓછો થઈ રહ્યો છે. પરંતુ શું આનો અર્થ એ કે બંનેની સાંપ્રતિક રિયનિ વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થયો છે? બદલે અગાઉનો ‘સંપન્ન’ ખેડૂત આજે વેપારી-ખેડૂત બન્યો છે, અને અગાઉનો ‘અધમ’ ખેડૂત, જેને surplus બહુ રહેતું જ નથી, તેવો ખેડૂત—બંનેની રિયનિમાં ખાતું અને વધું છે કે નહિ? વધુ વિચારતાં એમ થયું લાગ્યું કે, આપણે આ બધી સરખામણીનાં દૃષ્ટાંતો લઈએ છીએ તે એકંદર સારી રિયનિવાળા પ્રદેશના કુટુંબોનાં હોય છે; અને તેમ મોટે ભાગે સપાટ મેદાનપર વસનારી પ્રજાનાં. આથી ધણી વાર આપણે નવીં આખે બેઠારી-જીખમરો ગામડાંમાં જોવા પામતા નથી; અથવા ગામડાંમાં જરૂર પડે કોઈ મજૂર જ મળતો હોતો નથી—એના ઉપરથી જ ત્યાં જીખમરો નહિ હોય—એવો અંદાજ પણ લગાડીએ છીએ! હરિજન-દલિત તથા કુચરોમાં વસતી શીલી અને વન્ય જાતિઓની પણ મજૂરી કરવામાં આવે ત્યારે જ ખરેખરા ભેદની ખગર પડે. ત્યારે જ નવીં આખે આપણને નહિ કેખાતું સત્ય આકાશરૂપે સાબિત થાય...ખાતું બધું સાથે બેસી વિચારતા, અંતે છૂટા પડ્યા.

સજોસરા અને સૌરાષ્ટ્ર : તાજગી અને જામનિ સજોસરા તે ક્ષિત્રીય સંસ્કારનું આખા ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનું એક ગ્રંથ કેન્દ્ર રહ્યું છે. અલગત, લોકભારતી-માં આ દિવસો દરમિયાન રજાઓ હતી. એટલે એના પ્રયોજનો પરિચય મેળવવાનું તો ન બન્યું. પરંતુ સાચી વાત તો એ હતી કે સજોસરા જવામાં આ વખતનો મારો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ, ધણી લાંબા વરસો બાદ, બાઈ મૂળસંકર સાથે નિરતિ થોડાક સમય ગાળવાનો હતો. આથી તો લોકભારતીની રજાઓ અને મારો પ્રવાસનો અંત : અસાધારણ શાંતિ અને

નિરાતનો સુખોગ બની ગયો! પરંપરાના વિચારોનો તાળો મેળવવાનો આ સુખદ પ્રસંગ હતો—ધણી વાર તો જોણે એક જ પાટો ફોડતા ફોડીએ, એવું લાગે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ૧૯૨૬થી ૧૯૨૯ દરમિયાન સાથે રહેલાનું બન્યું હતું ત્યાર બાદ એકવાર દક્ષિણામૂર્તિમાં મળેલ. ત્યાર પછી ધણીજ લાંબાગાળે આ વખતે સાથે વસવાનો, અને બ્યક્તિમત વિકાસથી માંડી રાષ્ટ્રીય વિકાસની અનેકવિધ વાતો વિચારવાનો દહાવો મળ્યો! અનુભાઈ તો આંગલાથી સીધા જાવનગર પર ભેગા થઈ ગયા હતા. હું પણ અનુભાઈ (ધંધોળી) જહાગરામથી આવે એની રાહ જોતો, મળાય તો મળી લેવા આવતુર હતો. ધણું બધું બાથું આ પ્રવાસે આપ્યું હતું. અનુભાઈનાં અનુભવ અને વેધક દૃષ્ટિનો લાભ, આ પ્રવાસ અંગેના મારા અનુભવોના મૂલ્યાંકનમાં અને વિચારોના ઘડતરમાં, મહત્વનાં હતાં. પરંતુ નીકળવાની છેક છેલ્લો થોડો મિનિટો દરી ને તેઓ આખા. એમણે પૂછ્યું: ‘કેમ કેવું લાગ્યું?’ ને મેં સહજ જામજાથી એક વાત કહીય નાખી. મારા મનમાં, પ્રવાસ દરમિયાન વારંવાર, ગુજરાતની પીઠ સંસ્થાઓ અને અહીંની આ સંસ્થાઓ વચ્ચે એક પ્રકારની સરખામણી થઈ રહી હતી. ગાંધીજી, કક્કરગાપા, અને સરદાર પટેલના હાથે જેના રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો છે એવી અનેક રચનાત્મક સંસ્થાઓમાં આજે જ એક—ધાટીથી અને એકાગ્ર નિહાથી કામ થઈ રહ્યું હોવા છતાં, આ સૌરાષ્ટ્રમાંની સંસ્થાઓનું વાતાવરણ ત્યાં કેમ અનુભવાતું નથી? આવી તાજગી, આવી સતત મથામણ અને આવી પ્રયોજનીલતા કેમ કેખાતી નથી? ગુજરાતના આશ્રમો શાથી fossilised ને ‘ધરડા’ લાગે છે? શાથી અહીં જીવન ટકી રહ્યું છે? સવાલ મૂંઝવ્યા કરતો હતો.

સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ જ ખમીરનો, અને એનો સ્વભાવ જ આવેશ અને આવેગોનો છે. હજીય એનો એ રંગ ચાલુ દરો! કદાચ. અથવા સૌરાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય લક્ષણો દરમિયાન આવેલી જામનિ પછી તરત તેમને દાઢ સીધી રાખ સતા—સૌરાષ્ટ્રની સરકાર આવી, એના લાભ થે ખરો જ ખરો! નહીં. સતા આખા પછી, face to face નાનકડા સમાજમાં

બને છે તેમ, લોકશાહી ચલણ બની ? ગળ્યકર્તાઓ, નેતાગીરી અને પ્રજા વચ્ચે મેગી નોકરશાહીની બખોલ ઊભી થવા ન પામી ? ગાંધીના આદર્શો અને પ્રજાની જરૂરિયાતથી તેઓ ખુલ્લું જલદી દૂર ન ફેરકાઈ ગયા ? શક્ય છે એવું કૈંક બન્યું હોય છે

સૌરાષ્ટ્ર સરકારે અસ્તિત્વમાં આવતાવિત આગે-લોગો અને આમપચાલનોના વિકાસની યોજના તૈયાર કરવા માંડી હતી શ્રી મનુભાઈ સાહુ ગુવર્ણમેન્ટ આદર્શી અને શ્રી મનુભાઈ બક્ષીની સમિતિ રચી તેમની બનામણેના આધારે ૧૯૪૯ માં આગેલોગ સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી એણે આગેલોગના ક્ષેત્રે ઉલ્લોગોની સ્થાપના, નવીનીકરણ તથા સરોધનું કાર્ય શરૂ કરી દીધું હતું આ સમિતિએ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં ગરીબી, ભૂખમરો અને મેકારી નિવારણનો ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો જ, તથા વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થા દ્વારા ખેતી અને આગેલોગને સહાર બનાવી ગાંધીજીના આદર્શોને ચરિતાર્થ કરવાનું વિચારી લીધું હતું, જેમાં સવનબન અને સહકારી પદ્ધતિ મુખ્ય હતાં વળી સ્થાનિક નેતાગીરી તૈયાર કર્યા વિના સાચું લોકસ્વરાજ પ્રગીજ ન શકે એ વાત પણ તેમના ખ્યાન બહાર ન હતી

હજી આજે બળવતભાઈ-કમિંગેનો વિદેન્દ્રી-કરણનો હેવાલ, ટેમરભાઈનાં સમાજવાદી સમાજ રચના અંગેનાં લખણો-ભાષણો શુ ગાંધી અને નહેરુના આદર્શો વચ્ચે મેળ ખવડાવવા અથવા નથી ?

મને તેમ વિનોભાએ સૌને ટોળ્યા છે જ સૌની દૃષ્ટિને એમણે પાછી કરુણાના ત્રુણ સ્રોત સુધી પહોંચી છે નવે! વિકાસ એ સૌને હવેખીને થવાનો નથી, તો, દાંયાદાળ પદ્ધતિની જડતા હવે ક્યાં સુધી ટકી શકશે ?

સૌરાષ્ટ્રના આ નાનકડા પ્રદેશમાં તો આ વાત સચી કરતી જણાય છે આંધોગિક અને આર્થિક પ્રગતિની સાથેસાથ આખો વિસ્તાર (મોટા ભાગે દરેકનાં મુખ્ય 'મોડેલ' ગામોમાં) સર્વોચ્ચ નવનૂતન આમલિકાસની ભાવનાથી ચુન્વેતો થયો છે આનવીને રાગ-ચોજની બીજાં બેઠીઓ સાથે જકડી સાખવાને

નહતે બાણે તેમનામાં પ્રતિક્રીય જીવનની અભિલાષા પ્રગી ઝડી છે અને પોતાના અચત પરિવારના વિકાસથી આગળ વધી, સામૂહિક પ્રામોદ્યની ભાવના પણ પ્રગટતી થઈ છે આર્થિક અને સાંસ્કારિક રીતે પાછળ રહેવાને પોતાની સાથે લેવાની ભાવના, આગળ વધેલોગોમાં જાગી રહ્યાનાં જૂજ દર્શનો* પણ નવી દિશાનાં ઘોતક છે

આનો અર્થ દરિજા એવો નથી કે, સારાભૂતની આ સરચાણો અને એના કાર્યકર્તાઓ, લોકસેવકોમાં અપૂર્ણતાઓ અને ક્ષતિઓ નહિ હોય એ તો વધુ વીજતે અભ્યાસ કરનાર, વધુ ઝીણવટથી નીરખનાર વધુ ગાદસ પર્કમાં આવનારને જણાયા વિના નહિ રહ્યું હોય આરે માટે તો હજી આ ઊડતી મુશકાત હતી પ્રથમ પરિચયની જાંખી ખાન હતી

બીજા મિત્રો અને અતે મનુભાઈ (૫૫૦૦) તરફથી એ વાગ 'અંગર'નાં કેન્દ્રો જેવા અવવાનું

* વાહલો : આજે અહીં એ પણ માણસ એકાર નથી અને આગ પચાત તરફથી તમામ અભિલાસીઓને ગળતારીની ગેરડી આપવામાં આવી છે ૮ દરિજન કુટુંબોનાં નવાં નિવાસસ્થાનો બાંધવામાં આખા ગામે વિના મુદ્દ 'અમદાન' કર્યું છે એક કેળી કુટુંબને પચાવન તરફથી આપવામાં આવેલી પક્તર જમીનને એવા લાયક બનાવવાનો સવાલ આખા ગામે પોતાનો મણીને ઉઠેલો છે તે જ રીતે, આવકમાં પછાત રહેલાં ૧૨ કુટુંબોને ગામ આખાની મદદથી 'સહકારી ધોરણે દુધાળાં ઢોર મેગવી આપવાની પેરવી પણ આલે છે !

બાળિયા : મેકારી સમૂહીનાપૂર્ફ કરી છે તળાવના બાકાની સારી બનીના, તેના મલિકોએ ખેતમજૂરોને સોંપી છે ૧૯૫૬-૬૦માં વરસાદને કારણે કેટલાક ધર તૂટી પડ્યાં, આખા ગામે એની મગમતમાં મદદ કરી મજૂરોની કિતપાદક સહકારી મજૂરોએ તેમને નફા ગામનાં હિત-કાર્યો માટે ધરી દીધો આખા અમરેલી જિલ્લામાં આ ગામને એ વાગ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે ધનિઓ અપાયા છે અને જીવનાની એજ આમ પચાતનું પારિતોષિક પણ તેને પ્રાપ્ત થયું છે

પ્રદોશન મળ્યું અને સહકારી ખેતીના પ્રયોગો થોડીક વીરતે જોવાની મારી ધિજા હજી બાકી જ રહી હતી—આ વખતના પ્રવાસની ઘોડાદોડમાં એટલો અવકાશ જ ન હતો.

૪

મુળભૂત સમસ્યાઓ—ઘેરી આશંકાઓ !!

સાચી વાત તો એ હતી કે, એક બાજુ ઘોડાદોડ 'નિર્દોષ' ભેદિ હરખાતું મારું 'આશુતોષ' ચન જસકમાં રિતાર્થ રહ્યું હતું; બીજી બાજુ ગ્રામ અને સમગ્ર રાષ્ટ્રીય નવનિર્માણની પારાવાર સમસ્યાઓમાં અટવાતું હતું ! પ્રવાસ પૂર્વેના અનેક સવાસો-આશંકાઓ કંઈ દૂર યથા થઈ હતાં એવું મને નથી; અને પ્રવાસને અંતે નવા સવાસો અને આશંકાઓ જાણ્યાં ન હતાં, એવું પણ નથી. કેટલાક સવાસો અને શંકાઓ પ્રવાસ દરમિયાન અવારનવાર ભેટા થતાં રહ્યાં હતાં અને એના મુલોલ અથવા મનોભાવ જવાબો પૂર્ણ સંતોષકારક અને નિશ્ચિત હતાં એવું પણ કહી શકાય એમ નથી. આ સવાસો અને આશંકાઓના અનેક પ્રકાર હતા ને છે: એક તો, જે પ્રયોગો યથા રહ્યા છે તેની અર્થ-દામાંથી અને તેનાં સીધાં પરિણામોમાંથી જાળનાં. અને બીજાં, 'આદર્શો અને ભ્રેષ્ઠની દૃષ્ટિએ વિચારતાં, તથા ત્રીજાં, સમગ્ર રાષ્ટ્રીય વિકાસના ક્ષેત્રમાં જાતે તો. ઇ. ત.—

(૧) ઘોડાદોડે ધંધો આપીને અન્યને બેઠાર તો નથી કરતા ને ?

(૨) જેમને શેઠ આપી શકાઈ છે તેવું 'પૂર્ણ' શેઠ' (ન્યૂનતમ જીવન ધોરણ પૂરતી) છે ખરી ?

(૩) દેશની એકંદર આવક વધી છે; પરંતુ ભારતમાં જન્મું છે તેમ, પ્રજાના જુદા જુદા સમૂહોની આવક વચ્ચેની અસમાનતા વધી તો નથી ને ?

(૪) સહકારી મંડળો બનવા માગતી તો સહકારી ભાવના ખીલતી નથી; કોલરી સિસ્ટમ જમાનાની સહકારી મંડળોમાં અંદર અંદરના અને આસ-તો પોતા સિવાયના બીજા સમૂહોનાં શોષણનું સાધન બનતી હતી.

આને સ્વરાજ્યની સહકારી મંડળોમાં ભૂતકાળના અનિષ્ટનો પાસ રહેવા તો પામ્યો નથી ને ?

† (૧) થી (૪) પ્રશ્નોને જવાબ એકંદર સંતોષ-કારક અને ઉત્સાહપ્રેરક હતાં. બેઠારી નિવારણ અને ન્યૂનતમ જીવનધોરણની દૃષ્ટિએ, વાડલા અને જાળિયાની પ્રગતિ જેવી વેગીલી હતી તેવી જ સદર પાયા પર ઊભી હતી એમ પણ જણાય છે: આ બંને ગામોમાં બેઠારીનું સંપૂર્ણ નિવારણ યથા ચૂકવું છે. પરંતુ દર વરસે વસ્તી ૨% વધતી જશે, એવી ગણતરી છતાં, માથાદોઢ ન્યૂનતમ આવક કોઈ લાવવાનો પુરુષાર્થ પણ જેવો તેવો નથી—

વાડલા : ૧૯૫૬-૫૭માં માથાદોઢ વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૦૦; ૧૯૬૧-૬૨માં રૂ. ૬૫૫. ન્યૂનતમ આવકનું હાલનું ધોરણ રૂ. ૨૪૦ ગણતાં કુલ ૮૯ કુટુંબમાંથી અત્રાકે ૩૫ કુટુંબોની આવક રૂ. ૨૪૦થી ઓછી હતી, તે સંખ્યા હવે માત્ર ૧૨ ની રહી છે. આ બારે કુટુંબના સંબંધોની માથાદોઢ આવક ૧૯૬૫-૬૬ સુધીમાં રૂ. ૨૬૦ થી ૩૦૦ સુધી લાવવાનો કાર્યક્રમ પણ વિચારાઈ રહ્યો છે; અને ત્યારે, ૧૯૬૫-૬૬ માં ગામની એકંદર માથાદોઢ આવક રૂ. ૬૫૫ થી બ આગળ વધી રૂ. ૮૦૦ સુધી પહોંચી જવાની ગણતરી છે. વાડલાની આ પ્રગતિમાં ખેતી-સુધારો તથા દૂધાળાં દેરનો વિકાસ મુખ્ય કારણરૂપ છે.

જાળિયા : કુલ ૩૧૦ કુટુંબોમાં, ૧૯૫૬-૫૭માં માથાદોઢ વાર્ષિક ન્યૂનતમ રૂ. ૨૪૦ થી ઓછી આવક-વાળાં ૧૯૬ અને રૂ. ૨૪૦ ઉપરનાં ૧૧૪ કુટુંબો હતાં.

૧૯૬૦-૬૧ સુધીમાં તો ચિત્ર સાવ ખરાબ મળ્યું છે: રૂ. ૨૪૦ ની ઉપરવાળાં ૨૨૯ કુટુંબો યથા ચૂક્યાં છે. અને ઓછી આવકવાળાંની સંખ્યા ૧૯૬માંથી ધરીને ૯૩ થઈ છે. હવે, ૧૯૬૧-૬૨ દર-મિયાન જ આ ૯૩ માંથી ૪૧ કુટુંબો રહેશે અને તેમાંથી ૬ સિવાયના ૪૬ કુટુંબો પણ ૧૯૬૨-૬૩માં 'ધોરણ' પર પહોંચી જશે; અંતે રહેલાં ૬માંથી પાંચ કુટુંબો છેવટે ૧૯૬૫-૬૬ સુધીમાં 'ધોરણ' પર યથા જશે. છેલ્લું કુટુંબ તો એક અપચ માનવીનું છે, જેની વ્યવસ્થાનો બાર ગ્રામ પંચાયતે જ ઉપાડી લેવો રહ્યો.

(૫) ખાદી-પ્રામોદોજ અને સહકારી મંડળોએ પાછળ, મુખ્યતઃ વાણિજ્યવૃત્તિ અને વૌતિકવાદી સુખ-સગવડની વૃત્તિ પ્રેરક બળ નથીને ? આવી વૃત્તિમાંથી જ-મેલી પ્રવૃત્તિ સાચી સહકારી અને સહયોગી સહકારી-શાળી બની શકે ખરી ? ખાસ્સ કરીને, સહયોગી સામ્ય-યોગી વૃત્તિ વ્યવહારના ખીબા અનેક વાસાઓમાં સહજ બન્યા પછી જ 'સહયોગી કૃષિ' દિતાવહ બને—એ સાચું નથી શું ? આવી તહેદારી, આવી કસોટી આપણે ભળવી છે ખરી ?

અથવા—

(૧) સરકારી વિકાસ યંત્રોમાં સરકારી-અમલદારી પદોનાં અનિષ્ટો, અને અર્થાદાઓ બોવા મળે. તો 'સેવકશાહી' પદોને દારા આલતી લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ-ઓનાં દૂષણો અને અર્થાદાઓથી આપણે પૂરતા સાવધ હોએ ખરા ? એમાંય જે ચાર નેતાઓના હસ્તેક જ તાલુકા યા કેન્દ્રની સમસ્ત સંભાલના રહે તો 'સેવકશાહી'થીય બહુતર 'નેતાશાહી'નાં દૂષણો કાનિષ્ઠમાંથી આપ્યા વિના રહે ખરા ?

(૨) સમાજવાદી કલ્યાણશાસ્ત્રનું એક દૂષણ એવું ગણાય છે કે, તેમાં મોટે ભાગે પ્રગળે રાજ્યની ઉપર વધુ આધાર ગમવે. પડતા હોય છે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો, રાજ્ય પ્રગળા કલ્યાણના નામે લોક-જીવનની અસંખ્ય બાબતોમાં કબજા કરવા મંડિ છે અને પ્રગળે પાંચળી બનાવે છે. આજે સહકારી વિકાસ-યંત્રોમાં, તથા સરકારી નાણાં અને સગવડો ઉપર મુખ્ય આધાર રાખનારી રાજ્યપ્રશ્નિન 'સર્વોદયી' અને 'કમળ'ની યોજનાઓમાં સરકારની પૂંજી અને સહાયનું પ્રમાણ, તેની શરતો અને પદ્ધતિ એ પ્રશ્નનાં બે ખરા કે સરકારી શેઠમાં તથાના વિના, પ્રગળ પોતે પોતાના જીવનને ગોઠવવા સ્વતંત્ર રહે ? ઉપરાંત શુદ્ધિ-માન અને યજ્ઞિમાન બને ? હજી આજની કક્ષા શું એવી નથી કે સરકાર અથવા સેવકો પ્રગળની મદદ માટે

* મોટા ભાગે સરકારી તથા બહારની મદદ અને સોનાનું પ્રમાણ ૫૦% થી ૬૦% હોવાનું આ પ્રશ્નોમાં જણાયું છે.

અને પ્રગળ તે સુખજ આપે તે અનુકૂળ થાય ? પરંતુ હોયું જોઈએ એવું કે પ્રગળ પોતાનાથી ન યાય એટલા જ કામોપરની જીમની મદદ માટે અને તેટલા પ્રમાણમાં સહયોગી થી તેને મળી રહે અને અંતે તો, મને ત્યારે ય સ્વરાજના રખેવાળ તરીકે, સરકાર અને પ્રગળની વચ્ચે, લોકસેવકો, કેટલીક વાર બેઠેને અળખામણા યજ્ઞને ય, પોતાની ફરજ બજાવવી પડવાનીજઃ આવી મત્રતિ છે ખરી ?

(૩) હવે પંચાયતી રાજ શરૂ થવાની તૈયારીમાં છે, ત્યારે પ્રગળના દાવમાં, ચોક્કસ સાહસ વહોરીને પણ (અને છતાં આજો બંધ કરી દઈને નહિ જ) વધુ મદત્તની સત્તાઓ સેવાય એ જેમ જરૂરી છે, તેજ રીતે પ્રગળના સેવકો—નેતાઓ પ્રગળને એને માટે તૈયાર કરે એવ તત્કાલ અમલનું અને મંજૂર જવાબદારીનું કામ ગણવું જોઈએ; કેમકે વળી પાછું એક વધુ તંત્ર, 'પીઠ કાર્પકર્તા'ના દાવમાં પહોંચી જશે—અને તે સેવાથી હશે તો તન તોડીને પાર પણ પાડશે; પરંતુ તે મંજિલ લોકરાજ્યની તો નહિ બને. આપણે સાબતા હોએ ખરા ?

અથવા, સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ—

(૧) ખાદી એ ગાંધીજીના વિકેન્દ્રિત અર્થજીવનનું મુખ્ય પ્રતીક છે ગાંધીજીની સ્વાયત્તની જીવન ભાવના એમાં અંતર્ગત છે આજે ખાદી ઉચોત્ર જે પ્રકારે વિકાસી રહ્યો છે તે કેટલે અંશે ગાંધીમાન્ય છે ? આ સવાલ અનેક રીતે વિચારવો જોઈએ : મામપરિવારો પોતાના વપરાશનું કોપક પોતે ખાદી રૂપે તૈયાર કરી સેતા થયા છે ? ફરક મામની કોપકની જરૂરિયાતના કેટલા ટકા રથાનિક ખાદીથી સતોભાય છે ? કેટલા ટકા બહારથી આયાત થતી ખાદીથી સતોભાય છે ? અને કેટલા ટકા દાઘશાળ અને મિલ કોપકથી સતોભાય છે ? તે જ રીતે, સામ્રીથી એ જલ્લ બજાવુ રહ્યું કે, મામ પોતે જે ખાદી પેદા કરે છે તેમાંથી કેટલા ટકા ત્યાં ને ત્યાં ઉપયોગમાં ન લેવાવાને કારણે બહાર વેચાવા બળ્ય છે ? હકીકતે કાર્પ મામ કે કેન્દ્ર પોતાની પૂરી જરૂરિયાતની ખાદી પોતે પેદા કરી લેવું નહિ હોય; તેજ રીતે પોતાની ઉત્પન્ન કરેલી

અધી પોતેજ વાપર્યું નહિ હોય—આવું ચિત્ર શું સચવે છે ?

(૨) વસ્ત્ર-સ્વાવલંબનથી વધુ દળવી, છતાં સિદ્ધ થવી ધણી કપરી છે તે, અનરવાવલંબનની સમસ્યા. બાએ કોઈ કેન્દ્ર અન્ન-સ્વાવલંબનનો દાવો કરી શકશે એનું કારણ એ નથી કે ત્યાંની જમીનમાંથી ખોરાક માટે પૂરતું અનાજ ચલું જ શક્ય નથી. પરંતુ અહીં ખીજ ધણી સમસ્યાઓ છે. અનાજ કરતાં શેકડીઆ પાકમાં (આ પ્રદેશમાં ખાસ કરીને મગફળીમાં) ધણું વધારે મળતર છે. કદાચ ઉગાડવામાં સરળતા હશે ! એક બાજુ શેકડીની ગરજ અને ખીજ બાજુ અનાજની તાણ ! ઉપરે પહેલથી મંજાવીને, જે થોડાક ડોલર મળે તેમના ધણે મોટા બામ અનાજ પાછળ ખરચી નાખવાની હદે ઉઠાડીથી ! આનો મેળ કેમ ખાવાનો છે ? કોણ ખવડાવશે ? સરકાર કાવદો કરે કે અમુક એકરમાં અનાજ વાવો, અમુક એકરમાં શેકડીઓ પાકે ?

(૩) કેવળ ખાદી અને શેકડીઆ પાકનો સવાલ નથી. સવાલ તો સાચા સ્વરાજનો છે. વિનોબા એક નાનકડું સૂત્ર આપે છે ને આપણે સૌ એને ૧૦૦ ટકા સાચું માનીએ પણ છીએ કે, “ ગ્રામમાં કોઈ બૂખ્યો-નાચો ન સૂચે એટલું કરવું ”. સૂત્ર નાનકડું ને સાદું છે. પરંતુ આપણે ઉપર જોઈ તે પરિસ્થિતિમાં તો આ સૂત્ર અત્યંત જટિલ ને મુશ્કેલ પણ છે. આખા ગામના સર્વપ્રકારના સમસ્ત ઉત્પાદનનું આયોજન અને તેનું નિયમન—નિયંત્રણ ક્યાં વિના આ શક્ય જ નથી. આવું આયોજન કરવાની અને તેનું પાલન કરાવવાની સત્તા ગ્રામપંચાયતને છે ‘અરી ? આપવાની કોઈ શક્યતા, એવી કોઈ દિલચાલ કેખામ છે ‘અરી ?

(૪) કેવળ ઉત્પાદનના આયોજન અને નિયંત્રણથી, પ્રમાણમાં સરળ ગણાય તેવી સમસ્યા ટળી શકે. પરંતુ સમાનતાવાદી-સર્વોદયવાદી-ગ્રામીવાદીનો સવાલ તો ન્યાયી વિતરણનો છે, એનું શું ? ફરી એજ ઉપલે સવાલ વધુ દૃઢ રૂપે ઉપસ્થિત થાય છે.

● માલિકી વિસર્જનની અને ટ્રસ્ટીપણાની બાવના વિના મુખ્યનઃ કાનૂનદારો ઉત્પાદનનું અને વિતરણનું

આયોજન અને નિયંત્રણ કેટલું શક્ય બને ? અને કાનૂનના નેરે કાવવા જતાં, લોકચાલી રાજ્ય અને સર્વસત્તાવાદી રાજ્ય વચ્ચેના મૂળભૂત ભેદ ટકાવવો કેવી રીતે ? ટકે ખરો ? ક્યાં સુધી ? કઈ અર્થદામાં આવો પ્રયોગ પણ હિતાવહ ગણાય ?

(૫) ગ્રામીણ સમસ્યાઓને જે આદર્શ રજૂ કર્યો છે, અને આપણે સૌ (પં. નહેરુ સહિત) જે સ્વીકારી લીધાનું સાત્ત્વન લઈએ છીએ તે આદર્શ અને આજે આપણો આખો રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થ જે દિશામાં ચાલી રહ્યો છે તેની વચ્ચે એકરૂપતા નહિ તો નહિ, પરંતુ સંઘર્ષ તો નથી ને ? બદલે આપણે કંઈક અનિચ્છાએ પશ્ચિમી (રશિયા/અમેરિકા સહિત) યંત્રતંત્રની માથામારે પ્રાણુધાતક સંસ્કૃતિ પાછળ ધસડાઈ તો રહ્યા નથી ને ? એક વાર રશિયાઈ રસ્તે કે અમેરિકાઈ રસ્તે પૂરપાટ ધસડાઈ મથા પછી આપણે માટે પાછા ફરવાનું શક્ય બનવાનું છે ખરું ?

● આ ઉદ્દેશ થોડાક વરસથી આપણામાંના કેટલાક Time-Sense થી વિચારતા થયા છીએ કે હવેના પચાસ વર્ષમાં તો આપણે આપણા આર્થિક તંત્રને અને રાજ્યતંત્રને ભારતીય લાક્ષણિક (આ લાક્ષણિકતાઓ વિશેષ કોઈ નિશ્ચિતતા પ્રવર્તે છે ?) આકાર આપી નહિ શકીએ તો આપણી રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા પ્રગટાવવું પાછળથી અશક્ય અથવા અશક્યવત્ બની જશે ! (આ વખતના આખા પ્રવાસ દરમિયાન આ વાત હું સીને કાને નાખતો રહ્યો હતો; પરંતુ તેજ વખતે એવી લાગણીય અનુભવતો હતો કે આને અંજની પૂરતી ચિંતા આપણા નમ્રત કાર્પેક્તાઓના ચિત્તમાં ય હજી જાગી નથી, ત્યાં પ્રગમસમર્થન પૂછવું જ શું ?)

(૬) પ્રતિતિ ગતિ વધારવાની વાત વિચારતાં જ યંત્રશક્તિના ઉપયોગનો સવાલ આવી જાયો રહી જાય છે. યંત્રશક્તિના આધિન વિશેષ કે આધિગી ઉપાસના—બંને બંધોમાંથી કયો વધુ કાર્તિગ ? યંત્રશક્તિથી બેકારી આવે જ ? કે સમૃદ્ધ અને સંસ્કારિતાનાં વધતા (આજની સરખામણીએ તો થયું જાયો) ધોરણને લક્ષમાં રાખીને ગ્રામીણે તો બેકારીનો ભય ન થે રહે ? કે પછી જે કેશમાં ફાળવ મળેલી અદ્યતન પરી હોય ત્યાં એનો

ચહેરા વિહારો માનવી ! —ભોગીલાલ ગાંધી

જીએ કદાવર આદમી, આજા વાળ અને ટાંસિયુ માથુ, મોઢા કન પરંતુ ચહેરા સાવ કોરો ધાયેલા એરસિમા જેવો, કોઈ પણ પ્રકારના આવવિહારો બદા-રનો દેખાવ—અંદરનું કષ્ટજ છતું કરતો નથી. જાણે ચહેરા વિહારો માનવી !

એથી જ કદાચ, આવેશ વિના, કથા જ અંગત આનંદ વિના, કથા જ વિશિષ્ટ હિંદુ કે હેતુ વિના એ કંડે કહેએ, ૬૦ લાખ માનવીનાં દોષખ પોતાને હાથે રચી શક્યો !

એમ તો ઇતિહાસમાં તૈયુસ્ફાંચ થયો છે, ને નિરો પશુ પાક્યો છે. હમોરોની કતવમાં એક જણે અમત આપેલ ને જનન અનુભવ્યો છે, તો બીજાએ રામનગરીમાં આગ લગાડી હુમલો નિરોધોની હોળી જોતાં જોતાં મરત બની ફિડલ, બળવવાનો આનંદ લૂટ્યો છે !

ત્યારે ૬૦ લાખની કતવ કરનાર આ માનવી ઇતિહાસને ચોપડે અનન્ય જ છે. આગળના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ એક માનવીએ કરેલી હત્યા કરતાં આનો આક્રોહ જીએ જી અને છતાં એનોય એને અંમત આપાત નથી કે અંગત આનંદ નથી ! કેમકે—એ ચહેરા વિહારો માનવી છે ! એને નથી ભાવ, નથી લાગણી, નથી આવેશ, નથી દયા, ને નથી માનવ-સહજ પશ્ચાત્તાપ્યે !

એથી જ તો ઇઝરાયેલની બદાલતે એને દેહાંત દંડની સજા કરી ત્યારે, ને પૂરું દોષ વરસ કેસ ચલાવ્યો તે દરમ્યાન સાધારણ કે અસાધારણ માણસની જેમ તેને કશો પ્રત્યાધાત થયેલો જણાયો નહિ !

આ રહી ચહેરા વિનાના માનવીની અમાનવી કદાણી :

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન હિટલરે ‘ન્યુ સમસ્તા’—નો ‘આપરી હિંદુ’ સીધો—‘યુરોપની ધગતી પરથી યહુદીઓનું નાશનિશાન મિટાવી દો’, અને નાઝી સંરક્ષણ ખાતાના અમલદાર એડોલ્ફ આઈકમાને પોતાના વડા હિમલર સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લેતાં ૧૯૪૨ માં ઉચ્ચાણું—‘યુરોપને જિનયહુદી બનાવીને જ હું જ પીશ’

આ પ્રતિજ્ઞા પાછળ કોઈ આદર્શ, કોઈ સમજ કે ઈર્ષવનો વિચાર ન હતો. નાઝી સૈન્યની કિસ્ત જ પૂરતી હતી : જે કામ સીધાણું તે પાર પાડવું જ રહ્યું !

તે જ દિવસથી ‘ચોતની રાક્ષસી લશ્કીઓ’ (ગેસ ચેમ્બર્સ) તૈયાર કરવામાં તે મંડી પડ્યો. અને બીજું વિશ્વ યુદ્ધ પૂરું થતાંપનામાં તો, કુલ ૧ કરોડમાંથી ૬૦ લાખ યહુદીઓની હત્યાનો આક્રોહ તેને નામે સ્વીકૃતિ ચૂક્યો હતો ! યુરોપમાંથી યહુદીઓના નિકંદનની પ્રતિજ્ઞા લગભગ પૂર્ણ કરાવના સંતોષ તે લઈ શકે એમ હતો ! પરંતુ જપીને હરીકામ છવવાનું જ એને માટે અશક્ય બની ગયું હતું—નહિ કે એને અતારાભા આ હત્યાઓ માટે એને કોરી રહ્યો હતો. પરંતુ એના કુર્બાંએ હિટલરની દાર થઈ હતી. જર્મનીના નાઝી હત્વારઓની એક પછી એક ધરપકડો થઈ હતી હિટલર અને ગોએસેસે તો આત્મહત્યા કરીને જન છોડાવ્યો હતો. પરંતુ ગેસ્ટાપો (યુતયાર) ખાતાના વડા હુનર, નાઝી વિદેશ મંત્રી રિમેનસ્ટ્રોપ અને તેમના સામરિતો વિજેતાઓના હાથમાં સપાઈ ચૂક્યા હતા. અને ૧૯૪૬માં ન્યુરમ્બર્ગ ખાતે એમના પર અદાલતી

ખટકા આરંભાઈ પણ મથા હતા; અને એ તમામને યુદ્ધ-યુગેનારો તરીકે ફાંસીએ લટકારી દેવામાં પણ આગ્રહ દેતા.

એડોલ્ફ આઈકમાનને માથે ૫ મોટા બમતું હતું. ૧૯૪૫ના મે માંજ, એમ તો તે અમેરિકી ફોજ દુકેડીના હાથમાં બંધ પડ્યો હતો. પરંતુ એનો પેશ જોઈ દુકેડી હેતરાઈ હતી. એક મરણ પામેલા સિપાઈના કાટલા તૃષ્ટા ખરડાયેલા મથુવેશમાં, એ સિપાઈનું ઓળખપત્ર જોઈને, તેને એક સાધારણ જર્મન સૈનિક તરીકે માની લઈ, ગિરફતાર કરીને લઈ જવામાં આવ્યો હતો. અને યુદ્ધ દેહીઓતી એ ડાવણીમાંથી પલાયન કરી જવામાં તે સફળ થયો હતો.

પરંતુ વાતાવરણમાં—આખા યુરોપમાં અને ખાસ કરીને વહ્દીઓના વન જંગલોમાં (ઇઝરાયેલ) માં—સર્વત્ર આઈકમાનના નામના બહુકારો માંજ રજા હતા. સિટન, ક્રાન્સ, અમેરિકા અને યુદ્ધમાં જર્મનેને હાથે સહન કરનારા તમામ દેશોના સૈંદ્રો યુગ્મયરો આ એક નામની દત્તારાની ઓજમાં લામી મથા. આઈકમાન સિંઝ (ઓસ્ટ્રિયા)માં જીંજ્યો હતો; એની પત્ની અને બાળકો ત્યાં જ રહેતા હતા—આ માહિતીના આધારે સિંઝમાં એક યુગ્મયર—અમલદાર જતે પહોંચી જઈને આઈકમાનની પત્ની કો ના મકાનની પડોશમાં જ એક કુશન ખરીદી લઈ આપતી નગર શખવા માંડી. થોડા સમય બાદ, કો એ મર ખસી કરી ગઈ, તોય કશા આઈકમાન રખડો—ફરતા બહોં આવી ચઢશે, એવી ધારણાએ પેલો યુગ્મયર ત્યાં ચાલુ રહ્યો.

આ પછી તો, આઈકમાન પશ્ચિમ જર્મનીમાં હોવાના, અને ત્યાર બાદ સાર્ડિયા, ઈટાલી, ટર્કી, રેપન વગેરે રેષલ દેખાવો હોવાના હોવાનો મળ્યા; અને યુગ્મયરોની સેના એનું પગે દુડતી એ બધા પ્રદેશો ખૂંડતી રહી વરસો વીંતના મથા, તેમ તેમ જલેર પ્રમળા મન-માંથી તો આઈકમાનની રમ્ભિ જૂસાતી મઈ. અખ-ખારોમાં પણ હવે તેનું નામ કયાંક કયારેક જ દેખાતું રહ્યું. પરંતુ હવે તો, ઇઝરાયેલની સરકારે આગેવાની લીધી હતી—અનેકેન પ્રકારે ‘દત્તારાને નલેલો’ આપવા

તે માથા પછાડી રહી હતી. ત્યાં વળી ૧૯૫૭માં આઈ-કમાન બ્યુનો એસ (આરજેન્ટિન)—માં હોવાની બાળ મળી, અને ૨૯ વર્ષ નિષ્ણાત યુગ્મયરો એ રથેને પસી મથા ૩ મહિના લામી સહોરની મલી—મલી ખૂંડવા છતાં આઈકમાન હાથ-તાળી આપી છટકી મથો હતો.

આ પછી ૧૯૫૮માં ખુદ પશ્ચિમ જર્મનીમાં જ લુક વિગ્સમર્મ નગરીમાં નાઝી યુગેનારોની નશિયત મારે કેન્દ્ર જીલુ કરવામાં આવ્યું. નવ-નવ નામકિત જર્મન ન્યાયાધિશેની નીમજૂક પણ કરવામાં આવી. અને બાકી રહી મથેલા નાઝી યુગેનાર ઉપરના કેસો ચલાવવાની કારવાઈ સર થઈ. ઇઝરાયેલની સરકારે આ નવા કેન્દ્ર સાથે સંપર્ક સાધ્યો. ૧૯૫૮માં ઇઝરાયેલમાંથી યુનંદા યુગ્મયરો આવી પહોંચ્યા—તેમાં કેટલાક મૂળ હજેરીના વહ્દીઓ હતા. આમાં નવાઈ જેવું ન હતું આઈકમાને એકલા હજેરીમાં ૪,૫૦,૦૦૦ સાડા ચાર લાખ વહ્દીઓને મેંસ એમેરમાં હોમી દીધા હતા.

આ દત્તારામાં જોયે પોતાના માના-પિતા, બહેનો અને લાઈઓ યુમાવ્યા હતાં તેવા એક હજેરીવાસી યુગ્મયર બીડું ઝડપું. એણે પોતાનું નામ સેન્ડાર ફેક્ટ એવું રાખ્યું. એને બીએ એવો જ હજેરીવાસી સાથી મળી મથો—‘લાનેસ મોલનાર’. આ મોલનાર આઈકમે જેયે ઓળખતો હતો. ૧૯૪૪માં લુડા પેસ્ટમાં તેને તે વહ્દીવાર મળેલો. આ બંને જણાએ પોતે વહ્દી તરીકેનો નહિ, પણ હજેરીના નાઝીપસી સૈનિક તરીકેનો પાઠ બજાવ્યો; અને રશિયનો જર્મનીમાં ધૂસે તે પૂર્વે જ નાઝી-સૈનિકો બાગી મથેલા તેમાંના તેઓ બની ગયા.

આરજેન્ટીનમાં બ્યુનો એસ આતું એક કેન્દ્ર હતું. અને આ બંને ત્યાં વસતા નાઝી નિર્વાસિન સૈનિકોમાં હાળીજળી મથા. આમ, મહિનાઓ પીલ્લા દરમ્યાન ફેક્ટ અને મોલનારને યુદ્ધ સમયની બીજી અનેક વાતો જાણવા મળી, પણ કોઈને મોટે આઈકમાનનું નામ-નિશાન સાંભળવા મળ્યું નહિ.

અંતે, ૧૯૬૦ના જન્યુઆરીમાં મોલનારને કાને અચ્ચાક કોઈકના સખ્દો અમડાયા : ‘નિચારો આઈકમાન ! એકવાર જર્મની કરનારો સત્તાશાળી આજે

વળા બોલ્યો : “ મારે સુદના કાનૂર અને મારા રાષ્ટ્રધ્વજને વફાદાર રહેવાનું જ હતું...”

અને ઉમેયું : “ હું તૈયાર છું.”

અંતે, એણે કહ્યું : (ત્યારે એના હોઠ ઉપર ખૂંતિયું સ્મિત ફરકી રહ્યું :) “ થોડીક ક્ષણોમાં જ, મૃદ રથો, આપણે ફરી મળીશું- સૌ માનવીની એજ મતિ છે. હું આખી જિંદગી ભગવાનમાં માનતો-આપ્યો છું, અને હું એક આસ્તિક તરીકે જ, પૃથુ પાપુ છું.”

એણે જમન ભાષામાં ‘આસ્તિક’ માટે જે શબ્દ વાપર્યો હતો, એ નાઝી-શબ્દ હતો. નાઝી પાર્ટીના શિક્ષી સભ્યો, જેમણે દેવળનો ત્યાગ કર્યો હતો, પરંતુ પોતાને આસ્તિક કહેવડાવતા હતા તેઓ આ શબ્દ ખાસ વાપરતા હતા.

મેં મારી ધડિયાળમાં જોયું. મધરાત ઉપર જે મિનિટ વીતી હતી, અને દિહુ ભાષામાં મોટેથી ઘૂમ

અપરાધ અને સજા | ‘વિદુર’

એકાંતક આઈકમાન જેવા આદમીને શી સજા થઈ શકે ! એણે કહેલા યુનાઓની લાંબી યાદી વાંચતાં જ, થોડીશી કટપનાવાળા માનવીના અંતરમાં, અરે-રાટી પેદા થવા વિના નહિ રહે. મિહામણી કુશળતાથી એણે ૫૦ લાખથી વધુ યહૂદીઓનાં મોત નિપજાવવાનો સચોટ યક્ષાબો હતો. રાક્ષસી બહીઓ અને ગેરવ્યવસ્થામાં હોખી દેતી વખતે એણે એટલો મ વિચાર ન હતો કર્યો કે આ વૃદ્ધ છે મ બાળક છે !- અને આ અર્ધા કૃત્યોનો, મહેરાબિનાના નોકરશાહીની રીઠી રીતરસમથી, એણે બચાવ કર્યો હતો કે, ‘મે ફરજને વશ થઈ ને જ જે કાંઈ કર્યું છે.’ અને જીવનની છેલ્લી ધણામાં એણે કહ્યું હતું : ‘ મે મારી આખી જિંદગી ભગવાનમાં શ્રદ્ધા રાખી છે ને આસ્તિક તરીકે જ હું મોતને ભેટી રહ્યો છું.’

આઈકમાનની આ માન્યતાનો બલિમહેવ એટલે શું ? અને આવા માણસને કોય શું શકાય ! બહુ-બહુ તો-ધરતરવેલના રાજ્યે એને પ્રણયી લટકાવીને મારી નાખ્યો. પરંતુ ‘આખા ફાઝાનાર યુનેવારનો આખ

સંભળાઈ : “ હુશિયાર ” માગિયો બરાબર મળામાં હતો. મેં છેલ્લી વાર આઈકમાન તરફ નજર નાખી લીધી.

એની આખો આંધી બીકેલી હતી, માથું કાંપી તરફ જરાક ઝૂકેલું હતું, અને નજર નીચે જમીન ઉપર હતી.

વીજ વાર ‘હુશિયાર’નો અવાજ સંભળાયો અને મારા જમણા હાથ તરફના પડદા પાછળ કેંક સગવળાટ થયો.

આઈકમાનના પગ નીચેનું કાળારંગનું ચોરસ પાટિયું ખસી ગયું, ટોડકું તંગ થયું અને આઈકમાનનું શરીર અધાસ ખાડામાં નીચે ધસી પડ્યું. મારી બાજુએ જાણેલા પાદરી મિ. હલ ‘ઈશુ...મિસલ...’ એટલું જમણ્યો. હું ખસી પડેલા પાટિયા પામે ગયો ને નીચે ખાડામાં મેં જોયું : આઈકમાનનું શરીર બિલકુલ સ્થિર લટકતું હતું. થોડીવારે, જેમના કાકતરે કહ્યું : ‘તત્કાલ મરણ પામ્યો છે...’

ફાઝાનો બંદોબસ લઈ શકાયો ખરા ? અહીં તો ૫૦ લાખ માનવીની આખી જગતદ કરનાર આદમીનો જે આખો લેવાથી વિરોધ શું થઈ શકયું ! આ તે કેવી દીલીહસ સજા !

દીલીહસ અને, આખરી પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ, હેતુવિહિન. રે ! આઈકમાનને જીવનના છેક અંતે મુધી પથારીપ થયો નથી; એ યુસ્તાફોમાં જ રહ્યો. એના લાંબા કેસ દરમ્યાન એ લાગણી રહિન, લોકોના વૈરથી મુરશ્ચિન (સુલેટ મૂર કાચના પિંજરામાં) રહ્યો હતો. કેસ ચલાવનાર વફીસે એનાં કંપાવનારાં કૃત્યોની કહાણી ન્યાયાધિશ અને દુનિયાવારના ક્રોતાઓ સામે જાહેર કરી, ત્યારે, બેસેલ અને ઓશનિઝમાં દિલ્લરી હત્યાના બોગ બનેલા, કેટલાક ઇસમો કોર્ટમાં હાજર હતા. એમનાથી આ બચાવ સહન ન થયું ને બેભાન બની ટળી પડ્યા. પરંતુ આઈકમાન એના કૃત્યની એક એક કરખીલ વીચનો સંભળતો રહ્યો- બિલકુલ અચાંવિત ! એનામાં કોઈ કશી લાગણી જોઈ જ રહ્યું ન હતું ! કેમ કે, દિલ્લરા, દિમશર, હેફિક, અને

કાલેને છુનરની માફક તેને પચ્ચ ગળા સુધીની ખાત્રી હતી કે આ દુનિયામાં મહદી-સમસ્યાનો ઉકેલ કરવો હોય તો તે એક જ છે: એમનું સંપૂર્ણ નિકટન કરવામાં.

ખરે, આઈકમાન નાઝી-યંત્રમાં એક રફ ન હતો. એ તો એ કાળખંત્રનું સંચાલન કરનાર પોતે દેવોમાંનો એક દેવ હતા. અરે, જ્યારે દિવસની સત્તાનો ઈશ્વરત કહ્યુંસ તૂટી રહી હતી ત્યારે જ એણે અધિક જનનથી મહદી-હત્યાનો સંમો ચલાવ્યો હતો. મહદીએને એકએએસ સુધી પહોંચાડવા માટે પૂરતાં વાદનો ન હતા. પચ્ચ તેથી શું થઈ ગયું? આઈકમાને પોતાના કામમાં કમ્પલ કરનારા 'ઉપરી' અમલદારોને ય, ધધાડાવી કાઢ્યા હતા. એણે હોથોને ય દગાવ્યો હતો. અને છેક દર પોલાંડ સુધી, હંગેરીનાં મહદીએને એ 'એચી' ગયો હતો—ગેતની બહોઆમાં હોમી દેવા માટે. ઈઝરાયેલની સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો ટીકો ફરી હતી કે આ માનવીએ એનો હત્યાકાંડ આનદોર જીત્યો હતો—આનંદ લુંટ્યો હતો! આ બધું કાંઈ એની 'ફરજ'માં આવતું ન હતું. એનું પ્રેરકગળ ધિક્કાર અને વૈરવૃત્તિ સિવાય કશું જ ન હતું. 'એથી જ તો આખરસી એ અચળ રહી—ખરે, એ 'ફરી'એને તક આપવામાં આવે તો ફરી પાછો એ એનું એ જ કરે!

ઉદ્દેશ્યે ફાળો નથી!

પચ્ચ જો આ જ સાચી વાત હોય તો, આઈકમાનનો કેસ ચલાવવાથી અબ્બું શું? કેસનો એક મુખ્ય હેતુ (ઈઝરાયેલના સત્તાધિક્ષ જૈન-યુરિઅનના કહેવા મુજબ) એ હતો કે, આખરે એ દાલી જાણે, દ્રવશી, પશ્ચાત્તાપ કરશે (ખરે આખરે એ 'માણસ' પૂરવાર થશે!). અને બીજો હેતુ એ હતો કે, આ કેસ પછી બરિઅમાં કોઈ માનવી મહદીએની સત્તા-મણી કરવાની હિંમત નહિ કરે. બગવાનના બાયે નહિ, તો છેવટે ઈઝરાયેલ રાજ્યના રાજદંડના બાયે જ એ ગમરાશે—આઈકમાનને છેક આર્ગન્ટિનના યુતવાસ-માંથી પકડી આણવામાં આવ્યો હતો! પરંતુ જૈન યુરીઅનની આ બધી અણગમીઓ ખોટી પડી છે. મહદી-દેખીઓ 'દાલી જોડે', 'ભલ પામે'—એવું કશું જ

બનવા પામ્યું નથી. કદાચ ખરાખર ઊંઘડી અસર થવાનો ભય દેખાય છે.

ચોર કાલવાળને દંડ?

આઈકમાનનો જવાબ કરનારા વગીરે, એવો આરોપ અને દાવો કર્યો હતો કે, કેમ જાણે ઈઝરાયેલના રાજ્યને હાથે એક આદમી ઉપર જુદા-સનામણીઓ છતારવામાં આવતી હતી! કેમ જાણે, આઈકમાન નિર્દોષ માનવી હતો, રાજ્યના કુક્રોને આધીન, એક સેવક હતો. યુનેયાર હોય તો તે નાઝી રાજ્યસત્તા હતી. અને જર્મનીની ગેન સરકારે પોતાની આગલી સરકારના દોષોનો ખદલો નાણીથી આપી પચ્ચ દોષો છે. હવે આઈકમાન ઉપર કેસ ચલાવવો ઝેરકાનૂની હતો. ઈઝરાયેલ તો નહિ, જર્મન સરકાર પચ્ચ કેસ નહિ ચલાવી શકે.

આઈકમાને પોતે જ એવો દેખાવ 'કર્યો' હતો કે ઈઝરાયેલનું લોહીતરસ્યું રાજ્ય એક અદના આસ્તિક માણસ ઉપર વેર વાળી રહ્યું હતું. દેખાવ એવો કર્યો હતો કે, કોઈ ક્યેચ-નિષ્ઠ શહીદ નિર્બંધપણે ફાંસીને માંચડે ચઢી રહ્યો છે!

ભયંકર કપોળકલ્પના

આ ભયંકર કપોળકલ્પનાના બીજા સ્પષ્ટ દેખાવ છે. આઈકમાનના સ્ત્રી મોટા દોષાએ એ બીજ વાવ્યાં છે: "મારા પિતાની સામે ઈઝરાયેલ રાજ્યે જે મુનાહિત વર્તન કર્યું" ■ તેનો ન્યાય ઇતિહાસ તોળશે. ઇતિહાસ અને સમગ્ર માનવજાતે ફરીથી એ વિચારવું રહેશે કે આ વાતમાં ન્યાયી શું છે અને અન્યાયી શું છે. મહદીધર્મે ફરી એક વાર એ પૂરવાર કર્યું છે કે કાનૂન અને ઇતિહાસ કરતાં ધન વધુ બળવતાર છે."

આ સખ્તો કાંઈ અચિન યુગની દેવાવરાળપ નથી. આ વાણી એજ મહદી-દેખી કઠોર ચીખ છે—નવી પેઢીની દેખવાણી છે. કેવળ જર્મનીમાં જ નહિ, પરંતુ અનેક દેશોમાં, હજારો ઘરોમાં, આઈકમાનના પુત્ર કલોસ આઈકમાનની વાણીનો પાંથો પડ્યા વિના નહિ રહે. યુરોપના અનેક દેશોમાં અને અમેરિકાના રાષ્ટ્રોમાં આજે મહદીદેખ છૂપો વડી રહ્યો છે, તેને

ઘોતક હતો 'શિષ્ય-સર્મા' શુદ્ધ અગમચોડ અને અન્ય નૃત્ય-રિતિઓ લાક્ષણિક હશે રજૂ થયાં હતાં કાર્યક્રમ દરમિયાન પ્રકાશ-યોજના યોગ્ય નહોતી પૂરી 'ફેલડ લાઈટ્સ' નું દરમિયાન રાખતી જોઈએ વળી હોલ પણ નાનો મણાય ભારત સંગીત સભા જેવી સરથાએ આથી વધુ મોટા હાનની પસંદગી કરતી જોઈએ લાંબા ગાળે આવશે સુદર કાર્યક્રમ જુદા કરવા બદલ સરથાને અનેક ધન્યવાદ

‘કુરવંછ’ની ભાવવાહી રજૂઆત

હવેના દોઢેક વર્ષથી જૂનાભાઈ મેમોરિયલ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં ચાલતી નૃત્ય-સરથા ‘ચિત્રામલમ’નાં સચાલિકા શ્રીમતી જયલક્ષ્મી આસ્વાની વિદ્યાર્થીઓનાં ભરતનાટ્યમ નૃત્યોનો કાર્યક્રમ તેમજ પાન ઓરિટેરિયમમાં યોજાઈ ગયો શ્રીમતી મૃણાલિની સારાભાઈની મંડળીનાં આગમ પડનાં કેનાકાર તરીકે શ્રીમતી જયલક્ષ્મી આસ્વાનીએ અગ્રણી પણ મુંબઈમાં કાર્યક્રમો રજૂ કર્યા છે એમની સ્વતંત્ર સરથાની વિદ્યાર્થીનીઓનાં નૃત્યોમાં અધિકારી નૃત્યદાન અને પરપગગત સ્વરૂપ પરવેનાં આસ્-માન પ્રગટ થતાં હતાં જાણીતા કલાકાર વૈજયંતિભાલાના શુરુ શ્રી સ્વયંબુદ્ધવાણિ પી.તેનાં શ્રીમતી જયલક્ષ્મી વિદ્યાર્થીની છે અને પરપરાગત ભરતનાટ્યમ નૃત્ય-પ્રકારનું અધિકારી જ્ઞાન આપવા માટે તેમના પ્રયાસોને મદદ આપી સફળતા વરી છે ભરતનાટ્યમ પ્રકારમાં જય સે જ રજૂ થતા પ્રોજ ‘નવસંધિ’ નૃત્યથી કાર્યક્રમનો અંતર અ થયો હતો આડે રિશાઓ-માં આનંદ પ્રકાર કરવાના હેતુથી અને રક્ષિણુ ભારતનાં મહિરામાંથી પ્રજાને પાલખીમાં મેસાકી વધેડો કાઢવામાં આવેલો ત્યારે આ નૃત્ય ૧૭૮ થઈ શરૂમાં વિદનહતાં મણેશને મુખ્યોનો અર્થ અર્પવાની વિધિનાં નૃત્ય-અનંતો સુદર હતો.

ભરતનાટ્યમ પ્રકારમાં પરપરાને જાળવી રાખતી રચનાઓમાંની નૃત્ય-નાટિકાઓને ‘કુરવંછ’ કહે છે તેમાં ઉચ્ચ સાહિત્યિક શુલ્બતા ઉપરાંત નૃત્યલક્ષ્ય કથાનક હોવાને કારણે પાંચથી સાત ઓછો તે રજૂ કરી શકે છે તેમાં કેવળ ઓછો જ જાગ લે છે

રામ સરોજીના સમયમાં ઈ.સ. અઢારમી સદીમાં તેવી કેટલીક રચનાઓ રચાઈ છે, તે સિવાય ‘તિરકુટ્ટન કુરવંછ’ પણ નૃત્યજાનાઓની અત્યંત માનીતી કૃતિ છે શ્રીમતી રક્ષિણુ એરડેને ૧૯૫૭ અને ૫૭ ૧૯૫૮માં મુમર્ષ ખાતે તે નૃત્ય-નાટિકા રજૂ કરેલી શ્રીમતી મૃણાલિની સારાભાઈએ પણ તે અરસામાં ‘શેરલેન્ડ લુપાલ કુરવંછ’ રજૂ કરી હતી આવી રચનાઓ લાંબે ગાળે રજૂ થાય છે જયલક્ષ્મીએ વિદ્યાર્થીઓની સહાયથી તે રજૂ કરી આ પ્રણામિગત નૃત્ય-સ્વરૂપને જાળવવામાં સારો ફાળો નોંધાયો છે પ્રસ્તુત કુરવંછની નાવિકા રાજકુમારી વસંતવત્ની શિવના પ્રેમમાં મળાદૂન છે અને મોળાશબ્દને જ વરજાની રહ લઈ બેઠી છે સપ્તીઓ વિનાસલુમાં પડે છે ત્યારે દેવી સરસ્વતી એક વજ્રકાંચનુ રૂપ ધારીને રાજક-વાનો દાય જોઈ તેવી મનોકામના પૂર્ણ થશે તેવું ભવિ-કથન બાણે છે રાજકુમારી તેને બેઠ સોળાદથી નવાજે છે અને ‘મગલમ’ પઠો આ નાટિકા પૂરી થાય છે

આ નૃત્ય-નાટિકામાં વસંતવત્નીની શૂનિકા કુ સોનાર પકવાસાએ સરસ રીતે બજાવી હતી. તેમનાં ‘નૃત’ (ખેડ કાન્ક)માં અગશુદ્ધિ આકર્ષક હોય છે હજી અભિનય વિભાગમાં તેમણે ઊંડાણ સાધવું જોઈએ. પરંતુ ગારવશાળી અને પ્રણામસક્ત શિવ-ધેની રાજક-વાની શૂનિકામાં તેઓ શૈલનાં હતાં. વજ્રકાંચનુ પાત્રમાં કુ સુનીતા પારેખે પણ યોગ્ય અભિનય આપ્યો હતો નાયતી, ગાતી, રમતી, કૂદતી, રાજકન્યાને ઝીંગવતી, ‘નિન્દા સ્મૃતિ’ કારા શિવનાં શુલ્બજાન માતી વજ્રકાંચનુનાં વ્યક્તિત્વને તેમણે સફળતાપૂર્વક બહેસાવ્યું હતું આ સિવાય અન્ય પ્રયોજોમાં કુ શીતેષા મહેતા, ‘તિલ્હાના’માં કુ મિણા શેદી વચેરેએ એમની નૃત્ય-લગ્નતીનો સરસ પરિચય કરાવ્યો હતો શ્રીમતી જયલક્ષ્મીનું ‘નંદવર્ગમ’ (નૃત્યની સતતમાં અપાદ સંગીત) અને શ્રીમતી ચેદન્ગાલ મર્તિનું પાર્થગાન ઉચ્ચ કક્ષાનાં હતાં માત્ર કાર્યક્રમના આયોજનમાં એક પઠો એક પ્રયો-ગની રજૂઆતમાં બારે શિથિલિતા વરતાતી હતી

એક પ્રયોગ પત્રે બીજો પ્રયોગ સર થાય ત્યારે હોદ્દામાં લાગી ગળા લગી અંધારું રાખવામાં આવતું હતું તે ખરેખર અસલ હતું; અને 'નૃત્ય-નાટિકા કુસ્વંશના' બધા જ ગીતો તામીજ બાખાનાં હતાં. તેનો ટૂંકસાર અગાઉથી જાણાવેલો જરૂરી હતો. તામીજ ન અણનાર વર્ગ માટે તો ખરેખર આવી ઉચ્ચ દક્ષાની નૃત્ય-કૃતિનું સૌંદર્ય મહદં અંશે વણસાઈયું જ રહે. તે માટે સંચાલકોએ કનિષ્ઠમાં ઘટ્ટું કર્યું નોંધ્યું, તો જ પરપરાગત સ્વરૂપના આ નૃત્યો લોકપ્રિય થઈ શકે.

પદમ્બીની હૃદયંગમ રજૂઆત

'સર સિંહાર મંદ્યા'ના આગ્રે મુંગઈ ખાતે કુમારી મૈથિલીના નૃત્યો રજૂ થયા પછી કુમારી ગીતાનાં નૃત્યો રજૂ થયા તે બદલ 'ભારતીય મ્યુઝિક એન્ડ આર્ટ્સ સોસાયટી'ને અભિનંદન થતે છે. નાટ્યકલા-નિધિ શુભ ચોક્કસિંગમ પીલેલી આ બન્ને શિષ્યાઓનાં પન્ડનસુર સાખાનાં નૃત્યોમાં અભિનય અને શુદ્ધ નૃત્ય (પ્યાર ડાન્સ) બન્નેનો સુંદર સુમેળ જોવા મળે છે. આ બન્ને કલાકારનાં નૃત્યો જોનાં આજસુધી પન્ડનસુર સાખાનાં નૃત્યો જિનેનો અભિપ્રાય બદલેલો પડે છે. અને તેમ કરવું બધી જ રીતે યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે પન્ડનસુર સાખાનાં નૃત્યો અથગપૂર્ણ (જઈ) હોવાનું કહેવાય છે અને થીમતી સાંતારાય તે હવે હટ પશુ રજૂ કરે છે. તેમાં લાલિત્યનો સ્વરૂપ અભાવ છે. પરંતુ આ કલાકારોએ તેમની રૂક્ષતા દોળી નૃત્યોને સફાઈદાર અને લમિત બનાવ્યાં છે. વળી અભિનય વિભાગમાં રજૂ થયેલી 'પદમ' કૃતિઓમાં પણ ઉંડાણ જોવા મળે છે. અભિનય વિભાગમાં પન્ડનસુર સાખાનાં નૃત્યો ઠીક વગેરવામાં છે, પણ ભરતનાટ્યમ નૃત્યોમાં, કદી તે ઠાઈ પણ સાખાનાં હોય, અભિનયને શુદ્ધ નૃત્ય જેટલું જ મહત્વનું સ્થાન છે. અને આ બન્ને કલાકારો તે દક્ષતાપૂર્વક રજૂ કરતાં રહ્યાં છે તે બદલ બન્નેને અભિનંદન.

કુમારી ગીતાએ શુદ્ધ નૃત્યના ત્રણ પ્રયોગો રજૂ કર્યા. 'અલ્હારીયુ', 'જતીસ્વરમ' અને 'લીલાના'. પર-

પરાગત સ્વરૂપ પ્રમાણે 'લીલાના' કાર્યક્રમના અંતે રજૂ થાય છે. તે તેમણે છેલ્લે જ રજૂ કરેલું. તે દરમિયાન વિરામ પૂર્વે 'અતિ મોહમ' 'વર્ણમ'માં તેમણે કામદેવનાં પંચમાણ્વથી વિક નાચિકાની પ્રણયવિકલ્પ દર્શાવું નિરૂપણ બહુ સુંદર રીતે કર્યું હતું. વિવિધ સંચારી ભાવો દ્વારા જુગારસ ને બહેલાવીને અને 'રાગ-વિભાગ'માં તેમજ અન્ય 'શુદ્ધ નૃત્ય વિભાગ'માં મનો-દર 'પીરમાનમ', વિવિધ 'અડવુ', વગેરે દ્વારા 'વર્ણમ'ની સ્ફૂળ રજૂઆત કરી હતી. વિરામ પછીનાં નવેક 'પદમ' તો, મુંગઈમાં કેટલાક જવદેને જ જોવા મળતાં 'પદમ' માંનાં હતાં જ્યારે 'નટનમ સેયુમ' (શિવનાં વાંચનનૃત્યની કથા વર્ણવતું-એમનાં નૃત્ય વખતે અન્ય દેવોએ વિવિધ વાલો વગાડ્યાં તે કથાનું નિરૂપણ કરેલું), 'તાયે યશોદા'-ગાલકુષ્ણને યોગી બેઠવા બધા છે ત્યારે નટનમ કુષ્ણ તેને સૌ દેખતાં મુંગઈ કરે છે અને યોગી યોગદાને 'આ વખતે નાનકો કંઈ કોઠો નથી' કહી, ફરિયાદ કરે છે તે, અને જે દરિયન બકતને મંદિરમાં પ્રવેશની ઝંખના છે તેની બધાનું નિરૂપણ કરતું 'વરૂણાંગી' પદમ અગાઉ બનેલવાર રજૂ થયાં છે. પરંતુ તેની રજૂઆત અને અભિનય આસ્વાદ્ય હતાં. કુ ગીતાનાં ચહેરા પર દોડતી બાવની જાણીઓ, 'શુદ્ધ નૃત્ય'માંની વિવિધ સમ વ્યવહાર અને 'અમરશુદ્ધિ' પ્રસન્ન હતાં મુદાઓનો સુંદર વિનિયોગ, પાલવાન અને સ્વસ્થતા તેમનાં નૃત્યોનાં આકર્ષક અંગ છે. ભારતીય મ્યુઝિક એન્ડ આર્ટ્સ સોસાયટી આકૃતિમાં દક્ષિણ ભારતીય બનો માટે ઉલ્લાસ આડેક વર્ષથી સુંદર સેવા મળતી રહી છે. આવી સંદર્ભોનો સ્વતંત્ર હોલ હોલો જરૂરી છે. પોદાર કોલેજનો હોલ પ્રેક્ષકો માટે નાનો જ નથી, પરંતુ ગરમીનાં દિવસોમાં ત્રણેક કલાક જે અમલનો દર્શકોને અનુભવ કરવો પડે છે તેનો સંચાલકોએ પૂરતો ખ્યાલ રાખવો થતે. કનિષ્ઠમાં અન્ય સ્થળે આવા કાર્યક્રમો રજૂ થાય તે ઇચ્છાબળે છે. 'પદમ'ની બધી જ કૃતિઓ તામિલ-ભાષામાં હતી. માટે અન્યભાષી પ્રેક્ષકત્રમ માટે પ્રત્યેક 'પદમ'ની રજૂઆત પૂર્વે તેનો સાર જાણાવવો નોંધ્યું. તે વિના આટલી સુંદર કલાને વેંટું પડે છે અને

દર્શકો અને નૃત્યાંગના વચ્ચે એકવાક્યના સંધાતી નથી. આ પ્રસંગે પંડિતશ્રી શાસ્ત્રીના વર્ગમાન શુદ્ધ ચોક્કસિંગમ પીલ્લે અને સદગતશ્રી ચિનાક્ષી સુંદરમ પીલ્લેના વંદન શ્રી મર્યાદા પીલ્લે હાજર રહ્યા હતા. નૃત્યની સાથમાં અપાતા સંગીતનું સંચાલન- 'નદ્રવનિમ' તેમજ સંભાળેલું, જે ઉચ્ચકક્ષાનું હતું.

મણિપુરી શૈલીનો સફળ વિનિયોગ

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ૧૦૧મી જન્મતિથિ- નિમિત્તે મહાગૃહ રાજ્ય-આયોજિત રવીન્દ્ર-સંગીત-નૃત્યને કાર્યક્રમ ખિરલા હોલ ખાતે તો. ૭મી મેના રોજ યોજાઈ ગયો. શ્રીમતી લક્ષ્મી શંકરે માથેલાં રવીન્દ્ર-ગીતો અને ઝવેરી ખેતેનોએ રજૂ કરેલી નૃત્ય-નાટિકા 'ભાતુસિંધ' પદાવલિ' બન્ને કાર્યક્રમ સમગ્ર કાર્યક્રમનાં આકર્ષક બન્યા હતાં. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે 'ભાતુસિંધ' ઉપનામ ધારીને વજ્રભાષામાં કેટલાંક કાવ્યો રચ્યા છે તેમાંથી નૃત્યક્ષમ કાવ્યો ચૂંટી નૃત્ય-નાટિકારૂપે રાષ્ટ્રીય શૈલીમાં રંજન, સુવર્ણ અને દર્શના ઝવેરીએ નૃત્યો રજૂ કર્યાં હતાં. કથિત સમયે વૃંદાવનની કુંજમાં કૃષ્ણ બાળીને ન મળતાં વાસકસન્ન રાધિકા પ્રાણ ત્યજવાનો નિર્ણય કરે છે. સખી લલિતા કૃષ્ણને શોધવા નીકળે છે. પછી કૃષ્ણ મળતાં રાધિકા, લલિતા અને કૃષ્ણ રાસ-લીલામાં તક્ષીન યામ છે. મંજુષ, કાવ્યસભર, ઋગ્વેદ ગીતોને શ્રવણીય સરકેલ આપીને તેમ જ શાસ્ત્રીય નૃત્યોનો આમ્રદ સેવીને, ચુરુદેવને પણ અભિપ્રેત મણિપુરી શૈલીમાં જ, ઝવેરીએનોએ અસ્ટુત નૃત્યનાટિકા બાવવાહી ઢમે રજૂ કરી હતી રાધાની ભૂમિકામાં રંજન ઝવેરીએ તત્પરતા-પૂર્વક નૃત્યો રજૂ કર્યાં હતાં તેમના અહેસારની ભાવછટા, લલિત નૃત્ય અલેખો અને પાત્ર નિરૂપણ (ઇન્ટરપ્રીટેશન) રહસ્ય હતાં. બ્યારે કૃષ્ણની ભૂમિકામાં દર્શના ઝવેરીએ રાસેશ્વર નટવરનાં તોફાન, હ્રદાય અને પ્રણયભાવને સુંદર ઉકાસ આપ્યો હતો. સંયોગ રસિક સખી લલિતાના પાત્રમાં સુવર્ણ ઝવેરીએ બન્ને પ્રણયીઓના મિલન આટની ઉત્સુકતાને અને પ્રિય સખીને સદાયરૂપ થઈ પડવાની લાગણીને નૃત્ય દ્વારા સુંદર રીતે રજૂ કર્યાં હતાં. લલિત્યપૂર્ણ શાસ્ત્રીય મણિપુરી નૃત્યોની નાટ્ય રજૂઆત

માટે ઝવેરીએનોએ નૃત્યની છે. 'વૃંદાવનવર્ણન', 'શ્રીમન મધુ વૃંદાવન', 'મદન કુલુષ કુંજ માટે' (સ્વરમાલા) 'વાસકસન્ન' નાવિકાવિનિરૂપણ, અને છેલ્લે 'આણ સખી' વગેરે રચનાઓ અને નૃત્યો હવે હતાં. આવા સુંદર કાર્યક્રમો પૂર્વે રજૂ થતાં લાંબાવય બાળકો પર વક્તાઓ સમજાવે જ કાપ મૂકે તો કાર્યક્રમ સાવંત માણી સકાય. ટાગોરના ૧૦૧મી રવીન્દ્રનાથ ત્રિપે ખૂન કહેવાઈ ગયું છે, તેનું પુનરાવર્તન હવે યોગ્ય ન મહાય.

રશિયાનાં પ્રશિષ્ટ લોકનૃત્યો

ઇન્ડો-સોવિયેટ કલ્ચરલ સોસાયટી (ઇસ્કસ)ના સૌજન્યથી એશિયાટીક સોસાયટીએ ટાજિકોશમાં રશિયાનાં પ્રશિષ્ટ (કલ્ચરલ) નૃત્યો- 'મેલે' અને લોકનૃત્યોની કેટલીક નાની દસ્તાવેજી ફિલ્મ્સ રજૂ કરી હતી. હજી લગી બારતમાં પરદેશની 'મેલે' રજૂ કરતી મંડળીઓ પ્રવાસે આવી નથી એટલે એ શાસ્ત્રીય નૃત્યોની કંઈક ઝાંખી આવાં દેશ કલાત્મક અભિચિત્રો દ્વારા જ થઈ શકે. 'મેલે' માટે વિષયમાં રશિયાનો જોરો નથી. ત્યાંની બોલોઈ મંડળીનાં કલાકારોની સદાયથી તૈયાર કરેલું 'સ્વાનસેલક' બેલે ઉત્તમ બેલેમાંનું એક છે. રશિયાની શ્રેષ્ઠ નૃત્યમાના માણીના હિસાબે તેમાં પ્રમુખ ભૂમિકા બાળે છે. એની વાર્તા પરીકથા જેની હોવા છતાં શાસ્ત્રીય નૃત્યરૂપે તેની રજૂઆત ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની છે. એક બહુમર રાજકુંવરી 'ઓડેટા' ને અને બીજી તેની મુવાન સખીઓને તેના બહુના પ્રભાવથી હંસ બનાવી દે છે કેવળ રાત્રી દરમિયાન એ સ્વપ્નરમાંથી બહાર આવીને તેઓ મનુષ્યરહે કિંકા કરી શકે સરજ બિજતાવેત પાછા હંસરૂપે તેઓને પેલા બહુના પ્રભાવ હેઠળ સ્વપ્નરમાં જતાં રહેતું પડે છે. એક રાત્રે રાજકુંવર એ સૌને નૃત્ય કરતાં જોઈ આશ્ચર્ય પામે છે અને પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ રાજકન્યા-ઓડેટાનાં પ્રેમમાં પડે છે. રાજકુંવરી-ઓડેટા પણ આ તેજસ્વી રાજકુંવર અતિ બેચાલ છે. પરંતુ પેલા બહુમરથી એ સદન થતું નથી. બને પ્રેમીઓના માર્ગમાં તે અને અંતરાયો લીધા કરે છે. અંતે બંધી વાર્તાઓમાં એ છે તેમ આમાં પણ રાજકુંબાર બહુમરને દેવે મુદ્દમ [પા. ૬૩ ઉપર] .

MIG-21 : રશિયાઈ વિમાનનો સોદો

અમેરિકા અને ભારતની કસોટી / ભોળીલાલ ગાંધી

૧

ભારતમાં બધી બાબતો નવા વાવરા વાઈ રહ્યા છે. અનેક પ્રકારે એની એધાણીઓ થઈ રહી છે.

એક બાજુ, પાકિસ્તાને કાશ્મિરમાં દખાવેલા પ્રદેશની સરહદો ઉપર વધુ ને વધુ સૈન્ય જમાવવા માંડ્યું છે; બીજી બાજુ, ભારતની દબરો એ. મા. ની સરહદો દેખાવી એટલે ચીનની હાથખર્ચની ફિલચાલ વધુ ખતરનાક રૂપ ધારણ કરી રહી છે. અને ચીન તથા પાકિસ્તાન અંદરખાનેથી શુરૂતેગો કરી કાશ્મિરને ભારતથી વિખૂંદે પાડવાની વેતરણ કરતાં હોય એવું જણાય છે... ભારતના પડોશીઓના આ ચેતના નવા અને બદલે બચના એળાણ છે.

ત્યાં વળી, અમેરિકાની ઈતરાજી ભારત પર ખાસી જોઈ રહી છે. ભારતે સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી, તેને દ્વારે અમેરિકાને વારંવાર દુશ્મવાનું ને રોપે બતાવવાનું બન્યું છે એ દહીક છે. મુનો સમક્ષ ૨૭૦ થયેલી અંતરરાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓમાં અનેકવાર ભારતે અમેરિકાની નીનિયા વિરોધી વલણ અજાવાર રહ્યું છે, અને કેટલીક વાર રૂઝિયા અને ભારતની મનઘન એક તરફ થયા દોવાથી ભાગત કેમ જાણે અમેરિકાનું વિરોધી અને રૂઝિયાનું પક્ષકાર છે, એવી છાપ પણ જોવા મળી રહી છે.

પરંતુ બીજી રીતે જોઈએ તો, ભારતના ચેતાના મામલોઓમાં અમેરિકાનું વલણ અને વર્તન સુદાં ભારતવિરોધી દોવાનો અનુભવ ભારતે વારંવાર કર્યો

છે. પાકિસ્તાનને અમેરિકાનું પીઠપગ હમેશાં મળ્યું છે. 'સહાય'માં સચાઓની સદાય પણ તેને આપવામાં આવી છે; અને કાશ્મિરના ઝગડામાં આરંભથી તે છેલ્લે સુધી અમેરિકાનું વલણ સીધી કે બાડકતરી રીતે ભારતને બીસમાં લેવાનું માલમ પડ્યું છે. વળી સૌ કોઈ જાણે છે તેમ, 'ગોવાની મુક્તિ' સામે દુનિયાભરમાં ઉદ્ઘાટોદ જમાવવામાં અમેરિકાનો હાથ આગળ પડતો રહ્યો છે.

● એક વાત રજૂ છે કે, રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય આદર્શો અને કાયદાત્મકતાની બાબતમાં ભારત અને અમેરિકા વચ્ચે પાવાનો ભેદ છે અને 'વારંવાર મળ્યું જ' વૈમનસ્ય પ્રગટ થતું રહ્યું છે.

● આમ છતાં, એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે કે, ભારતને સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થયા પછી તેના આર્થિક વિકાસના પાયાના પુરુષાર્થમાં છેક ૧૯૫૧ થી જો કોઈ એક રાષ્ટ્રનો અજાવારણ મોટો-લખણ સહારો મળતો રહ્યો હોય તે પણ અમેરિકા જ છે. (આ આંકશા પા. ૮૮ ઉપર આપેલા છે). આ દેશ બીજું વિશ્વયુદ્ધ પડે ત્યાં પછી યુદ્ધમાં ખુબાર થયેલા દુનિયાના અનેક દેશોને-જિટન અને ફ્રાન્સ તથા જર્મની જેવા વિકસિત દેશોને તથા એશિયાઈ પછાત-અર્થવિકસિત દેશોને નાણાં અને ઈતર સદાય આપવામાં અને જીવા કરવામાં અસાધારણ અપ્રીમ જામ જાળવ્યો છે.

આ પછી પણ ત્રીજી વ. નોંધવા જેવી વાત એ છે કે, તાજેતરમાં ભારતે રૂઝિયા પાસેથી MIG-21

યુદ્ધ-વિમાન ખરીદવાનો અને રાંધણાની મદદથી તેનું ઉત્પાદન ભારતમાં કરવાનો વિચાર કર્યો છે (દહા આ દેવળ વિચાર માત્ર છે) એવો અણુસારો મળતાં જ અમેરિકા આખું જાહેરાતો છોડ્યું છે ! કેમ જાણે ભારત-અમેરિકા સંબંધો હવેમયો કાંઈકે કે આ એવો ભય દેખાવા લાગ્યો છે

મને મદિને તા ૭-૮ જૂને અમેરિકાની સેનેટની બેઠકે બીજા દેશોને આપતી 'મદદ' અને પછી વિદ્યુદ્ધ ૨૪ મતે ને નિર્ણય લીધો છે, તેમાં અમેરિકાના મુખવાદનો મુદ્દો હેતુ પ્રતિનિધિત થયો છે આ બેઠકમાં સૌથી પ્રથમ તો ડેમોક્રેટ સેનેટર પ્રોક્સ માલરે એવો સુધારો રજૂ કર્યો કે 'યુગોસ્લાવીઆને, તે કમ્યુનિસ્ટ દેશ હોઈ' આપતી મદદ બંધ કરવી' તે ઉપરથી બીજા ડેમોક્રેટ સેનેટર લોમોએ એવો સુધારો રજૂ કર્યો કે 'કોઈ પણ કમ્યુનિસ્ટ અને (ઉપગત) માર્ક્સિસ્ટ સરકારોને મદદ ન કરવી' આના ઉપર પણ સંપત્તિ કરતો એક ત્રીજો સુધારો રિપબ્લિકન સેનેટર નોરિસ દેલ્ટને રજૂ કર્યો 'માર્ક્સિસ્ટ એટલે કોઈ પણ પ્રકારની સમાજવાદી સરકાર' પણ

આ સુધારા નીચે પોલાન્ડ, યુગોસ્લાવીઆ તો બંધીકૃત બની જ જાય, પરંતુ ભારત આરબદેશ અને નની સ્વતંત્રતા હાંસન કરનારા સંખ્યાબંધ દેશોનો સમાવેશ કરી શકાય ! અન્યત્ર, ઘણી જાણી ઉદાપોદ પછી અને પ્રુદ પ્રેસિડન્ટની આજ સુધીની વિચિત્ર સત્તા ઉપર આ કરારથી બેઠકો તરફ પડતી હોઈ, બીજો દિવસે ફરિયાદ દીધો કરવામાં આવ્યો ખરો, પરંતુ 'લાઈનરો' તો સેનેટે આંધ્રી આપી જ ગયાય ! આ ઉપગત પણ ભારતનો લોન આપવાની પ્રેસિડન્ટની ફરમારત સેનેટની 'ફોરેન રિલેશન્સ કમિટી' સમક્ષ રજૂ થઈ ત્યારે ૨૫% કાપની વાતથી સંજ્ઞાત કરી ૧૦% ઉપર આમદ રખાયો હતો અને ત્યાર બાદ 'એઈડ પ્રોગ્રામ કલેન્ડર'માં (જેમાં અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રેન્સ, પાકિસ્તાન, જર્મની, ઇન્ડોનેશિયા અને જાપાન-એમ જ દેશોના, તથા યુનો હસ્તકની બે સરચા- 'ઈન્ટરનેશનલ મેક' અને 'ઈન્ટરનેશનલ એથો-રિટી'ના એક એક પ્રતિનિધિ થઈ કુલ આઠ સભ્યો

છે તે કનગમાં) પણ ઘણા કચવાટ અને ચક્રાક્ર પછી લોન-ધીરાણાના આગમનો વચનો કાયમ રહી શક્યાં હતાં

આજ સુધી તો અન્યત્ર, એવું બન્યું છે કે, ફ્રેન્સના અત્યંત આગ્રહને કારણે પણ હેમમેસ પાર કીધું છે પરંતુ હવે થેક્ર જ દિવસમાં સમગ્ર અમેરિકન કોન્ગ્રેસ પાસે 'ફોરેન એઈડ એથોરિટી'ન મિલ' આવવામાં છે ત્યાં ભારતને આપતી સહાય (ગ્રાન્ટ અને લોન) ઉપર સારી રીતે માઠના ધોવાણ અને ત્યારે ફ્રેન્સ સુધી કોંગ્રેસને પોતાની સાથે એવી ચક્રો, એ સનાલ બીજો જ છે

આજે MIG ધન્યતાને કારણે અમેરિકામાં દક્ષિણ અમેરિકાના પ્રત્યાપતિઓ, રિપબ્લિકન પક્ષના વિરોધી સભ્યો જ માત્ર નહિ, પરંતુ ફ્રેન્સના પોતાના પક્ષના ફેલાક ડેમોક્રેટ તથા સર્વ સાધારણ જનતા પણ સારા પ્રમાણમાં ઉત્સાહથી જણાય છે

એટલું જ નહિ, હમણાં સુધી પુલ્કેઆમ ભારત તરફી મણુતા માર્ક્સિસ્ટ માર્કિસ્ટ જેવા પવકાર અને હાથે જેવા સેનેટર સુધી આ પછી અજાણી કાંઈયા છે અને પાકિસ્તાન-જેવા વર્ગે માપતોમાં ભારતનો પક્ષ કરનારા એવી સનાહ આપતા થયા છે કે-ભારતે MIGના સોદામાંથી દગી જવું જ દિતાવડ છે

૨

MIG કદાચી આ પ્રકારની છે .

ભારત ઉપર કમિયુનિસ્ટો પાકિસ્તાનનું કનાણું વધી રહ્યું છે અને ચીની આક્રમણ પણ દિવસે દિવસે ચબીર પરિસ્થિતિ પેદા કરી રહેલ છે ભારતે તેની આગ્રહી બાદ પોતાની કોઈ સાધન-સામગ્રી અને શક્તિ નિકસાવવા સારી એવી સિદ્ધિ હાંસલ કર્યાંતુ મનાય છે પરંતુ ચોક્કસ સમય પૂર્વે, અમેરિકા તરફ પાકિસ્તાનને 'લોકહોડ' F 104 G Mach 2 નાં વિમાનોની બે ટુકડીઓ ભેગમાં મળી છે, અને ચીન પાસે, આજ પૂર્વેની રક્ષાપાઈ સહાયને પરિણામે જીતી શક્યાની અશ્વક્રિયા હોવાની સંભાવના આવી પરિસ્થિતિમાં ભારતને પોતાની કોઈ કમળેરી નવાવરી

જેખમકારક જણાતાં તાજેતરમાં તેણે અન્ય દેશો પાસેથી જોયી શક્તિવાળાં હવાઈ વિમાનો ખરીદવાના વિચારે પૂછતાછ કરવા માંડી હતી.

સૌથી પ્રથમ તો, જેઝલેરમાં બ્રિટિશ પેટીની સહાયથી સુપરસોનિક H F 24 Mark II-યુદ્ધ વિમાન તૈયાર થઈ રહેલાં હતાં, તેને અનુકૂળ એટલન માટેની શોધ જરૂરી હતી. આમ તો, આ બ્રિટિશ પેટીએ જ Mach-2 એન્જિનો પૂરું પાડવાનું જણાવ્યું હતું. પરંતુ પાછળથી તેને બદલે Mach 1.4 એન્જિનો પૂરાં પાડવાનું સૂચવ્યું અને તેણે અપાઉની જણાવેલી કિંમત કરતાં ધણી જ ઓછી કિંમતે! તથા તેની મદદથી એવાં એન્જિનો તૈયાર કરવા જતાં થ ધણું જ વધુ ખર્ચ થવાનો અંદાજ મળ્યો. ઉપરાંત, વિદેશી એલેક્ષનની ભીંસ આથી વધે એવું થ જણાવ્યું. આથી ભારતે બીજા બ્રિટિશ, ફ્રેન્ચ, અમેરિકી પેટી-એનો સંપર્ક સાંધ્યો; અને જુદા જુદા પ્રકારનાં એન્જિનોની તપાસ અને ચકાસણી કરી જોઈ. પરંતુ આ અર્થાં એકદમ મોંઘાં જણાયાં; તથા નક્કી મુદતમાં આપવાનું કોઈને માટે શક્ય ન હતું.

આ સ્થિતિએ, ભારતીય ટેકનિશિયનો રશિયા હોંચી ગયા, ત્યાં તેમણે તરફ તરફનાં એન્જિનો પાસમાં; તેમાં MIG-21 એન્જિન, બ્રિટિશ ‘ઝ્ઝાર-ફેમસ યોર-12’ કરતાં અરધી કિંમતે, અને તત્કાલ મળી શકે તેવી શક્યતા લાગી. ઉપરાંત રશિયનો એવું કૃત્યાદન ભારતમાં કરવામાં મદદરૂપ થશે અને એનાં ‘ગોલાં ફ્પીઆર્મ’ (વિદેશો અલણુમાં નહિ) લેવા તૈયાર થશે, એમ પણ સમજાવ્યું.

ઝાપઝામાં તો એવી ખબર વાત બહાર આવી કે આ MIG વિમાનો પાકિસ્તાનને અમેરિકા તરફથી મળેલાં વિમાનો કરતાં ચઢિયાટાં છે જ, એટલું જ નહિ પણ, આ ‘મોડેલ’ની ટેકનિકની ગાંઠી હતી હજી ચીન સુધાને નથી. એટલે કે ફોજ ગુપ્તતાની દૃષ્ટિએ પણ ઉત્તમ પસંદગી ગણાઈ.

પરંતુ હજી જ તે સરકારે વચ્ચે કોઈ કચી બચ-રિયન નીંટાપાટો થામ તે પૂર્વે જ આ અતિ ગુપ્ત

ગાતમી અમેરિકા અને બ્રિટનનાં પત્રોમાં પ્રગટ થઈ-અલગત, મરચું મીઠું બજારવાનો; અને પછી તો એના આધારે-જામી ઉઠાવેલ જામી. (આવી ગુપ્ત માહિતી પરદેશ સુધી પહોંચાડનાર ભારતના અખીયદોની જાન્ય-તપાસ ચાલુ છે).

આ પછી તો, એક બાજુથી બ્રિટિશ પેટી તરફથી, અગાઉ જણાવેલા કરતાં દશમાં ભાગના નીચા ભાવે જોયો માત્ર તૈયાર કરી આપવાની યોજના આવી અને બીજા બાજુથી અમેરિકા અને બ્રિટનની સરકારો તરફથી રશિયાઈ સોદાનો વિચાર છોડી દેવા ભારત સરકાર ઉપર કૃપાણુ વધવા લાગ્યું. બ્રિટિશ હાઈ કમિશનરે ત્રણ મુદ્દા રજૂ કર્યાં: (૧) જે ભારત રશિયાઈ MIG ની પસંદગી કરશે તો તેણે અર્ધ એ થશે કે ભારતે ‘રાજદારી’ પરમ્લ બહુ છે—જે તેની તટસ્થતાની નીતિથી વિરોધી છે. કાસ્ટુ કે રશિયાએ જે કિંમત જતાવી ■ તે એટલી બધી નીચી છે કે તે એક પ્રકારની ‘બક્ષિસ’ જ ગણાય, (૨) આ સોદાથી બ્રિટનની સલામતી બપમાં મુકાવાનો બપ છે, ભારતમાં બ્રિટન તરફથી જે વિમાનોનું ઉત્પાદન થઈ રહ્યું છે તે બ્રિટિશ રેયલ એરફોર્સ (RAF) ને મળતું છે. એટલે જે ભારતમાં MIG વિમાનો પેદા કરવા માટે રશિયન ટેકનિશિયનો આવે તો તેમને બ્રિટનની ફોજ ‘ગુપ્તતા’ની જાણ થઈ જાય. (૩) ભારતને ‘ફોજ સરંજામ અને તાલિમ આપવામાં આજ સુધી બ્રિટન અપણી રહ્યું છે, તેને રશિયાઈ પ્રવેશથી ધક્કો લાગશે.’

તો અમેરિકી રાજદૂત તરફથી એવું જણાવવામાં આવ્યું કે—કેનેડીની સરકાર ભારતના આર્થિક વિકાસમાં ધણો જોડો રસ લઈ રહી છે, તે જોતાં ભારતે એવું પરમ્લ ન કરતું તોએ કે જેથી ભારત-સરકારનાં કાર્યક્રમ અંગે પૂર્ણ સંમતિ મેળવવામાં જ નવાં અવરોધો નામે. અમેરિકાની કોંગ્રેસને એવું લાગતું ન જોઈએ કે ભારત આર્થિક સહાય વખતે અમેરિકા ઉપર મુખ્ય આધાર રાખે છે, અને ફોજ જરૂરિયાતો માટે રશિયાને આમરે છે. કદાચ અમેરિકાને એવુંય લાગે કે, અમેરિકા તરફથી ભારતને જે નાણાં (ગ્રાન્ટ અને લોન) મળી રહ્યાં છે તેના બેરે જ-તો ભારત

એનું એટલું નાણું રશિયા પાસેથી શરૂઓ ખરીદવા હટ્ટું કરી રાખ્યું છે !

આ ઉપરાંત પણ અમેરિકામાં એવી જ ટીકાઓ થઈ રહી છે કે- ધીમે ધીમે કરીને ભારત પશ્ચિમી દેશોની પાસેથી ફોજ સરંજામ ખરીદવાનું બંધ કરીને રશિયા પાસેથી જ ખરીદવા માંડશે-બટકે તેમાં રશિયાની ઈમ્પરદારી આવી જશે.

અને ખરેખરી કટોકટી (બુદની જ તો !) ને વખતે ભારત રશિયાઈ ઊલટીમાં થસડાઈ જશે !

અલગતા આ બધા માટે મુખ્ય જવાબદાર તેમની નજરમાં ચૂંપે કમ્યુનિસ્ટ-સાથી (ફોલો ફોલોવર) કૃષ્ણ મેનન છે.

૭

મામલો કોરે તંબ છે.

પશ્ચિમના દેશો-આસ કરીને અમેરિકા સાથેના ક્યોના રહેલા સંબંધોને ફરી સુલક કરવા ભારત આહુર છે. ભારતે પૈનાતો ફેસ કાર ધીરજપૂર્વક અને સ્વદ્ રીતે ૨૦૮ પૃષ્ઠ કર્યો છે-સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહાર બંને દરિએ.

(૧) ભારત સ્વતંત્ર રહ્યું છે. પોતાના સંરક્ષણની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા, તે કૌથી વધુ પરવડે તેવા અપરૂણ રાહ અપનાવવા પ્રયત્નાર છે.

(૨) ભારતની તટરથનાની નીતિને આંચ આંચે એવું કશું જ આશંક છે નહિ. આજ મુધી એલો બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને ઈતર પશ્ચિમી દેશો પાસેથી બહારી સસ્ત્ર-સરંજામ ખરીદ્યો છે; અને એમની મદદથી (મુખ્યતઃ બ્રિટનની મદદથી) સસ્ત્ર ઉત્પાદન પણ ચલું રહ્યું છે. તેમ છતાં જો તટરથનાની તેની નીતિ રહી શકી છે તો હવે રશિયા સાથે એવા જ પ્રકારના સોદો કરવાથી ભારતની તટરથતા શા માટે લેપાઈ જવી એઈએ ! x

(૩) ભારત જતે દિવસે ફોજ સરંજામ એને

x અને ફલીલ કરી રાખ્ય કે-એ રશિયા અલગ સ્વતંત્ર ક્રિયે ' મિગ ' આપે છે માટે તે ' બક્સિસ ' બણામ અને તેથી તટરથતા વડે, તો હવે હવે બ્રિટિશ કંપનીએ તો અગાઉ હોવા માંડ આપ્યા રાખી, રશિયા પાસેથી ભારત ખરીદી ન ક્ષે તે હેલથી, ખૂળની ૧૦ સમ જણાવી છે-આને શું કહીશું ?

તાલિમની બાબતમાં પશ્ચિમી દેશોનો ટાંચિો સમૂહો કાઢી નાખી, રશિયાની ઈમ્પરદારીના બચ નીચે થસડાઈ જશે, એવું પણ વિચારવું અગોચ છે કેમકે, એકમાત્ર રશિયાઈ MIG નો વિચાર ચર્ચ વ્ધો છે ત્યાર જ ફ્રાન્સની મદદથી હેલિકોપ્ટર્સ, અને જપાનની મદદથી ' રાસર ' સાધનો તથા બ્રિટનની મદદથી સુક્રેટોના બારમાના ઉત્પાદન અને વાટાધાટો ચાલી રહેલી જ છે !

(૪) ભારતને માટે તો, આ પગલું દુરદેશી દરિએ સાડું જ ગણવું એઈએ. તે પોતાના સંસ્કૃત્ય માટે કોઈ એક ફેસ થા જુલ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખ્યા છે, તેના કસતા બંને જૂથોની સહય મદદ મેળવતા રહી, દરમ્યાન પોતાના સ્વતંત્ર, ફોજ સસ્ત્ર-સરંજામના ઉલોમેા ઊભા કરી લે, અને પરવશતાપણી મુક્ત યાવ-એજ તો તેની નકરે તટરથનાની નીતિનું સ્ફરક છે-એ પોતાના ચિંતસને અને દુનિયા આખીની રાંનિને પેષ છે.

(૫) તો વળી સંસ્કૃત્ય પ્રધાન કૃષ્ણ મેનને એવો શુલાસો પણ કર્યો છે કે, બ્રિટને ચિંતા કરવા નેહું નથી. ભારતમાં આજે જ સરંજામના ઉત્પાદનના સેત્રે બ્રિટિશ, ફ્રેંચ અને રશિયન નિષ્ણાતો કામ કરી રહેલા છે-એ રોક સ્થળ અને ધટક સંપૂર્ણ રીતે અલગ અને સ્વયંપીત છે. એક બીજાની ચૂંપના હુલ થયતો ભય નથી. MIG અને જે રશિયન નિષ્ણાતો આવશે તે જ આ રીતે અલગ સ્વયંપીત, ધટકની રીતે કામ કરશે...સૌનાં તૈવાર સાધનો અને ઉત્પાદનની ટેકનિક અને પૂરેપૂરી ચૂંપના જગત્તાતો આવી છે તે રીતે ચાલુ રાખવાની અમારી જવાબદારી છે, ને અમે તે પૂરી પાડીશું...*

* જે કોઈ ફેસમાં જે વિશેષી જળના નિષ્ણાતો કામ કરતા હોય ત્યાં આખરી પચકરણની દરિએ તો ચૂંપતા અંકાવાનો ભય રહેવાનો જ. આજ મુધીમાં ૧૦૦% ચૂંપતા ભારતે પોતે જ પોતાની જાગવતમાં નથી ભગવી રાખ્યું ત્યાં એવી ઝેરડી બીજને ફટલી આપી રાકાય ! પરંતુ ચૂંપતા અંકાવાને ને દુરંધન-જુલ મુધી પહોંચી જવાનો ભય તો બંને જૂથો માટે રહેવાનો. MIG ની બાબતમાં તો એમક કહેવાય કે રશિયનો ભારતને એના ઉત્પાદનની તાલીમ આપવાના હોઈ, આખી અતિ ગુપ્ત-કમ્પ કક્ષાની ટેકનિક રશિયા-નિરોધી જુલ પાસે ચૂંપ રીતે પહોંચી જવાનો ભય રશિયાને વધુ હોવા એઈએ.

(૬) બંનિયમાં મુદતની ફરોદીના પ્રસંગે, એટલે કે કાલના અંદાજે, પાકિસ્તાન અથવા ચીન સામે ભારતને મુખ્ય જીનરવાનો પ્રસંગ આવશે જ તો, ત્યારે ભારત રશિયાના પક્ષે ધસપાઈ જશે એવું ચ સાચું? એમેય બને કે, અંતે તો, રશિયા અને ચીન વચ્ચે ગમે તેટલી ચડ઼ાડ હશે તોય, બંને એકજ માળાના પંખી હોઈ, રશિયા ભારતને પાછું મૂકી ચીનની વધારે ધાય. પણ ત્યારે MIG નું ચક્ષુ નકામું શું કામ થશે? એ ચીન સામે વપરાશે. આ છતાં રશિયા આજે એવું ઉત્પાદન ભારત કરે તેમાં મદદ કરવા તૈયાર છે તો ભારતે શું કામ એ લાજ ન કરે?

(૬) વળી ચીન તો અમેરિકાનું કંટર ફુડમન છે. અને પાકિસ્તાન એ જ ચીન સાથે દોરતી સાધનિ કશિમર બધાવી પાડવા પેંતરો સજો છે! ત્યારે એ જ પાકિસ્તાનને શક્તોથી અને બીજી બંધિસોથી અમેરિકા પીકળળ આપે છે! તો ભારતની કરોડકરીની ધડીએ કેણુ કર્યાં જીમું રહેશે-અમેરિકા પેતે કયા-શું કરશે એ શું કહી શકાય!

(૮) હકીકતે તો, આજે તો, પાકિસ્તાનને પીકળળ અને શક્તળળ આપીને અમેરિકાએ ભારતને જિસડું વધુ શક્તોની રિશામાં ધકેલ્યું છે.

(૯) MIG ને કારણે સૌથી વધુ બચ ચીન અને પાકિસ્તાનને લાગશે. એમણે, અમેરિકા અને સિંટનને નહિ.

પરંતુ આ બધી વાતો કાઈ અમેરિકા-સિંટનને બળે જોતરી નથી. 'એનો મા ફ્રાચે નથી' એવા કિર્જક નીચે ટા. એ. ઈના વેસિંગ્ટન ખાતેના પ્રતિનિધિ થી. એચ. આર. વેરાના આજ્ઞના (તા. ૨ જુલાઈના) સમાચાર પરથી જણાય છે કે અમેરિકામાં તો ધૂંધવાટ વધી રહ્યો છે.

હવે તો અમેરિકામાં ભારતની સચ્ચાઈ રિચેય વહેમુ વખે છે. ટા. ત. તેમો એવું માને છે કે-ભારતે MIG અંગેનો સોદો ખાનખામાં નક્કી કરી લીધો છે, છતાં અમેરિકાની સદાચનું પતે ત્યાં મુધી

તે ખુલ્લો એકરાર નહિ કરે. (આ જ વાત એમ પણ કહેવાય છે કે ભારતે રશિયા સાથે કશો નિર્ણય દજી લીધો નથી અને અમેરિકાનો 'આર્થિક સહાયનો' નિર્ણય આવે નહિ ત્યાં મુધી તે આખરી નિર્ણયમાં હિનાવળ ઈચ્છતું નથી.)

અમેરિકામાં ભાગતની કશિમર-પાકિસ્તાન અંગેની નીતિ સામેય આઘોષો વધવા લાગ્યા છે-ભારતે અગાઉ 'લોકમન'નો સ્વીકાર કરેલો, તેનો હુલે સંપૂર્ણ ઈન્કાર કરીને તે તેના આસોમાં પીકલકં કરી રહેલ છે. (આ વિષે એમ પણ કહી શકાય કે ભારતે વર્ષો પૂર્વે જે પરિસ્થિતિમાં લોકમનનો વિચાર સ્વીકારેલો તે પરિસ્થિતિ જિલકુલ રહી નથી. એટલું જ નહિ પણ પાકિસ્તાન એ દરમિયાન અમલમાં મૂકવા જેવી એક ચર્ચાનો અમલ કર્યો નથી; અને ખુદ અમેરિકા-સિંટન પણ ભારતવિરોધી પેતામાં 'અડાયા હોઈ, એકલા ભારત ઉપર, બહાપેલી પરિસ્થિતિમાં, નૈતિક જવાબદારી નાખવી ચોગ્ય નથી...)

સાચી વાત એ છે કે, ભારત અમેરિકાને અને અમેરિકા ભારતને પેતાની વાત મળે ઉતારવામાં સફળ થયાં નથી. અને અમેરિકામાં ભારત વિરુદ્ધ જે વા-વટોળ જમ્યો છે તેનો પ્રત્યાધાત ભારતમાં કેવો ને કેટલો જમશે એ ચ ચિંતાનો વિષય છે.

હકીકતે ભારત અને અમેરિકા બંનેની કસોડી થઈ રહી છે.

૪

ભારતે આજની પેતાની ધણી કપરી પરિસ્થિ-તિમાં ધણી મંબીર સમસ્થા માથે વડોરી છે, એ સાચું છે.

ભારત સ્વાધીન થયું ત્યારથી તેણે પેતાની ઝડપી પ્રગતિ માટે મુખ્યતઃ અમેરિકા અને અંશતઃ યુરોપના અન્ય ધનિક રાષ્ટ્રો ઉપર સારો એવો આધાર રાખ્યો છે. અને હજી તો ભારતની આર્થિક અને કૌશલકલના રિકાસમાં 'પરેલી પૂણી'ની સ્થિતિ છે. અને કજી પંચવર્ષીય યોજના ઉપર તેની ધણી મધી મદાર છે-બાવિ પ્રગતિનો સફર ખાચે સચા પૂરતી તો

ધરીજ પરંતુ આ યોજના જેટલી મોટી છે, તેટલા જ મોટા પ્રમાણમાં તેની સફળતા માટે વિદેશી મૂદી- (લોન અને ગ્રાન્ટ) ઉપર ઠીક ઠીક આધાર રાખવો પડે એમ છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ જેમની પાસે ધણી મોટી સહાયની અપેક્ષા હોય—તે ય ખરેખરીના વિકાસને માટે, ત્યારે તેનો આધાર તેમની સાથેના સમૂહો સાચવવા ઉપર પછું રહે જ છે !

ભારતના રાજ્યકર્તાઓ આ વાતથી પૂરા વાકેફ છે એટલે જ તો, કેઈ પણ પ્રકારની અંતિમ અને ઉતાવળી નીતિથી તેઓ દૂર પડી શક્યા છે. સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રને હાજર તે રીતે, અને તેટલી સ્વરક્ષાથી સુરક્ષીઓને સામનો કરી રહ્યા છે મિત્રોને સમજાવવા મથે છે, એમની મદદ માટે શક્ય એટલા બધા પ્રયાસો પછું કરે છે, અને દરમ્યાન પોતાના પગ ઉપર ઊભા થવાનો પુરુષાર્થ કરતા રહ્યા છે ભારતના રાજ્ય-કુલેશ સમસ્યાઓથી કષાઈ મથા વિના, તથા બીજા જૂથને આશરે જઈ પડ્યા વિના, કિમત અને ફેદદથી—જરૂર મુજબ બ્યવહાર નીધેછેડ કરતા—આગળ વધી રહ્યા છે

કદાચ ભારતના રાજ્યકર્તાઓને અમાદ કદી ન હતી એટલી સ્પષ્ટતાથી પોતાની કમજોરીઓનો ખ્યાલ હમણાં— ૩ જી પચ્ચવીસ જોજનાના અમરના આર-ભથી જ—આવતો ઘર્ષ મથો જ અને એથી સામકા ઘર્ષ ચારે બાજુ નવા પ્રયાસો ચારબાજા હોવાની એધારીઓ દેખાય પછું જ

* એક બાજુ, નાણાં પ્રધાને આવતુશલતુ આવતો ઉપર સખત કાપ મૂકવાનું જાહેર કરીને વિંથી ચન શુની મારજ એધાઈ કરવા પ્રયાસ આરંભ્યો છે સાથે સાથ, યુરોપી મનિયારા જાજરમાં સિદ્ધ જોડાય તોય, ભારતની નિકાસનાં કિતોને મિલકુન ફેટકો ન પડે તે માટે તેની વાટાચાટો કરવા યુરોપના પ્રવાસે જાપડી ય મથા છે

* બીજી બાજુ, વિદેશ-આપાર-પ્રધાને ભારતની નિકાસ વધારીને વિદેશી ચલણની હોસ ઝોળી કરવા કમર કસી જણાય જ

* અને હેલ્લા ઘણાં વરસો થયા કેન્દ્રના પ્રધાન

મડળમાં સુચવરિયન સંકલિત કાપ પદનિનો અભાવ અગર મળીર કયાસ રહેતી આવી છે— બીજા પાંચ દશ વર્ષ એ ચાલુ રહે તો સમાજવાદી આયોજિત વિકાસ જ અશક્ય બની જાય—અતિ મદત્તની આ સંતિ દૂર કરવા, ય નહેરુએ, કેટલાક સાથીઓ અને જૂથોનો અલગનો વહોરીને ય, પહેનાં પગનાં રૂપે થી ટી ટી કૃષ્ણમાચારીને પોતાના પ્રધાન મડળમાં લઈ, આવા આર્થિક સકલનની ઉચ્ચ જવાબદારી સુમન કરી, એક નવો આવકારદાપી પ્રયોગ આરંભ્યો છે

* તો વળી, પદર-પદર વર્ષ પડી, ખુદ કોંગ્રેસી નેનાળીરી અને કાર્કરોમાં ય હજી ભારતના સમાજ વાદી આદર્શની બાગતમાં જરૂરી સ્પષ્ટતા, આમદ અને ઉત્સાદને સાથે એવો અમાન વરતાતો આવ્યો છે આ પાયાની કમજોરી દૂર કરવા આજ પૂર્વે કોંગ્રેસમાંના જ કેટલાક કાર્યકર્તાઓએ કોમિસની બંદ જ અન્ય જૂથ સ્વી (સ ત જીજર રૂપ) અડકદક પ્રયોગો કર્યા છે, પણ હમણાં કેમિનેટ કક્ષાના પ્રધાન થી નાંજીએ આવે એક વધુ પ્રયાસ આરંભ્યો છે તે ખ્યાન ખેએ એવો છે

આ અને આવા તુર જટક પ્રયાસોના યુજ-રોષ તપાસવાનો આ પ્રસંગ નથો, પરંતુ આ બધાની પાછળ, ભારતના આવનાં ચોક્કસ વર્ષો વિષેની મળીરતા અને થાય તેટલું કરી છૂટવાની નેમ તો છે જ— કેટલી નિશાધી, કેટલા સાનત્યથી, કેટલા ઊંઘણથી અને કેટલી ત્વરાથી આખાં થી—કેટલું થાય છે તેના ઉપર ભારતના ભાવિનો ઘણો આધાર છે, એ વાત નહી.

૫

સાથેસાથ આપણે એ વાત પછું જોઈ શકીએ છીએ કે કેનેડી પછું પોતાના દેશમાં એક જનરી લાઈ લઈ રહેવ છે

સૌ કોઈ એ એ વાત જાણવી જરૂરી છે કે— ૧૮-૧૯ મહિના પૂર્વે કેનેડી સત્તામાં આવ્યો ત્યારથી એની ‘પ્રગતિશીલ નીતિ’ સાથેનો અંતરિક્ષ પૂષ્કળે વારવાર ઉજળા મારતો રહ્યો જ છે. કેનેડીના પોતાના

ડેમોક્રેટ પક્ષના અને આઈઝનહોવરના રિપબ્લિકન પક્ષના (ડેમોક્રેટ અને રિપબ્લિકન વચ્ચે લાગે જ ચોક્કસ નીનિષેધ હોય છે) અનેક સેનેટરો હજી ગઈ સદીમાં છતાં મલા છે. હજી એમના ચિંતનમાં રંગ-રેખે શું સારો નથી. અમેરિકામાં શ્રવણ કરોડો નિમ્નો સામેનાં અન્યાયી વર્તનો હજી એવાં ને એવાં ટકાવી રાખવા તેઓ સુસ્તાક છે. જમીનદારી શોષણ અકબંધ રાખવામાં ઝડપી છે; અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રના રાજકીય અને આર્થિક સામ્રાજ્યવાદને ટકાવી રાખવામાં અરણ્યવા છે. કમ્યુનિઝમ, માકસવાદ અને સમાજવાદ તેમને મન આપી શકે તેમ જ અધિકારસરણીઓ છે, ધોરતમ સમાજસ્થિતિઓ છે. કેઈ પણ ઉપાયે અને ભોગે એનું નિકંદન કરવામાં તેઓ અધીર-અધિગમ છે.

લાઓસ, ભર્મિન, દ. વિયેટનામ - બધે કેનેડીની 'દીલી નીતિ'થી કમ્યુનિસ્ટોનું ભેર વધી રહ્યાની તેમની ફરિયાદો આજુ જ છે. ત્યાં રશિયા અને ચીન વચ્ચેના વૈમનરેખમાં, રશિયાની પ્રવૃત્તિ સહ - અસ્તિત્વના એકવાળી નીતિને પ્રતિ અપવી, અને રશિયાની જ પક્ષમાંથી છૂટકા યુગોરહાલીઆને ત્યાં પ્રવૃત્તિ થવાની કમ્પ્લાયસવા પોલાડને તે માર્ગે વધુ મદદરૂપ થવું, ભારત જેવા અનેક રીતે આવીરૂપ રાષ્ટ્રોને બને તેટલી મદદ કરી, પત્રકાર બતાવીને જ રશિયાઈ-કમ્યુનિસ્ટ અસર નીચે પસારી જવું શક્યું, આ અને આવા ઉદાર વલણવાળા કેનેડીની રાજનીતિ તેમને કાચકર સત્યાનાથી પરિણામોવાળી દેખાય છે. એકંદર તેમને કેનેડીની રાજનીતિ (૧) ધીમે ધીમે કરતાં કમ્યુનિસ્ટો આમળ નમવું જોવાની અને (૨) ધરતી અંદરના સર્કર અર્થતંત્રને તળવું પાડનારી જણાય છે.

એમાં વળી MIG ધટનાના કારણે બળતામાં તેમ રેડાયા જેવું થયું છે.

એટલે જ તો, શું જોવા કે શું પાહિરતાન - કારિખરની સમસ્યા કે પછી MIG ની ધટના. આવી બધી બાબતમાં અમેરિકાનાં સરકારી અને લાયવવાળાં વર્તુળોમાં ને અખખારોમાં ઉમ પડ્યાં બેઠકો છે; પરંતુ ત્યાર બાદ, કેનેડી અને તેના સલાહકાર-સાથીઓએ કીક કીક પ્રભાવમાં સાચા બની અંતિમ માર્ગ તરફ

દસપાઈ જતી નીનિને એ કાચમાંથી તત્કાલ પૂરી ઉતારી લીધી છે. પરંતુ લોકમત અને એમને અખખ-નારાઓનું ઝડપ સમર્થ વારે લાગે છે.

MIG ની ધટનાએ જાણી કરેલી પરિસ્થિતિમાં કેનેડી અને ભારતના રાજદૂત પ્રો. માલવેઈય, આટ-આટલી ઉદાપોદ છતાં, નક્કર પરિસ્થિતિ પામી જઈ ભારતને અપાતી આર્થિક મદદ અને લોનમાં કશો ફેરફાર ન કરવાનું જ વલણ સાચવી રહ્યા છે, અને તે માટે હક પછે આંતરિક સંધર્ષ ખેડી રહ્યા છે.

*

હકીકતે અમેરિકા અને અન્ય ધનાઢય રાષ્ટ્રો માટે આવો રાહ જ આપી દુનિયાના અને પોતાના રાષ્ટ્રની જ સુરક્ષિતતા માટે જ ક્રિય છે. દુનિયાના ચિંતકો અને નિષ્ણાંતો આનું રહસ્ય પામી ગયા છે. અને એથી જ તો, દુનિયાના ધનાઢય રાષ્ટ્રોને ગમે એ જ વાત ઉતારવા સધી રહ્યા છે કે - ત્યાં સુધી એશિયા, આફ્રિકા કે દ. અમેરિકા - દુનિયાના ગમે તે પુણે કોઈ રાષ્ટ્ર પરાધીન દશામાં આવતું હશે, અથવા સ્વતંત્ર થયા બાદ બૂખમરાની અને ગરીબી-અછતની પછાત દીન અવસ્થામાં દસરડો કરતું હશે, ત્યાં સુધી આ યુગમાં કયાંય શાંતિ સ્થાપવા શક્ય જ નથી.

● આજ સુધી જેમ એનું સ્વીકારાયું છે કે, એક દેશની અંદર તરતર અને ગરીબ, સંપત્તિ અને અધિ-ચૂન, શોષક અને શોષિત વર્ગો કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી એ દેશની આંતરિક સુખશાંતિ શક્ય જ નથી, એની 'પ્રગતિ' સદા કાચજનક રહેશે. તે જ રીતે હવે એ વાત સ્વીકારવાનો સમય પાછી ગયો છે કે, એક જ દુનિયામાં - આ પૃથ્વીના ગ્રહ ઉપર ત્યાં લગી 'ધનાઢય' અને 'બેદાશ' વસના હશે ત્યાં લગી ('Haves' અને 'Have-nots') કોઈ દેશ સુખશાંતિમાં જીવી શકશે નહિ. સમજીને બાબત બનીને આ અન્યાય અને અસમાનતા દૂર કરવામાં જ લાવિ સુખવસ્થા અને શાંતિની ઝેરડી રહેલી છે.

એટલે જ તો થિટિસ 'ચિંતક' જોન રૂડેએ તો એટલી હદે ભારત જેવા દેશને ઉલ્લેખ કરીને પશ્ચિમના ધનાઢય દેશોને સમજાવે છે કે,

જગતની સમતુલા સાચવવી હોય તો ભારત જેવા આગીન સંસ્કૃતિવાળા અને લોક શાહી-પથે અનેક રીતે સમર્થ બની શકે તેવા સ્વતંત્ર-તટસ્થ રાષ્ટ્રને તેની આર્થિક ભૌતિક કંગાલિયતમાંથી શક્ય એટલી ઝડપે બહાર કાઢવાના પૃથ્વકાર્યમાં લાગી જવું જોઈએ....

અરે, એતો આનાથી થ આજગ વધી ભારતને તો એવીય 'સનાત' આપતા ખચકાતો નથી કે—

તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. ધના ઠય રાષ્ટ્રો એમની ગરજે તમને મદદ કરવા આવશે. તમે તમારે લેવાય એટલું લો—અરે,

દર પાંચ વર્ષે એ વાપરી નાખી, દેવાણ બહાર કરીને ચ બીજી લોન-ગ્રાન્ટ માગશે તો ચ તમને મળ્યા વિના રહેવાની નથી...! કેમકે ભારતના વિકાસ અને સ્વાધીનતામાં સૌનાં હિતો અને મુખ્ય સમાચેલાં છે....

ખેર..જરો તે પોતાનાં જ્ઞાન અને ગૌરવને છાજે તે રીતે અને છતાં બચવાનું રીતે, સૌની સહાય લેવા છતાં, આવે તો, અને જરૂર પડે ત્યારે, પોતાના પત્ર ઉપર મુસ્લાક રહીને પોતાને આદર્શ સિદ્ધ કરવા દૃઢ તરિન કદમ ઉઠાવવા રણ્ય

૨-૭-૬૨]

અમરિકા સહાયક

[૧૯૫૨ ના જૂનથી ૧૯૬૨ ના મે સુધીમાં]

૧. યુ. એસ એજન્સી ફોર ઈન્ટરનેશનલ ડેવલપમેન્ટ વિશ્વન તરફથી	(લાખ)	(કરોડ)
ટેકનિકલ કોઓપરેશન પ્રોગ્રામની—	ડોલર)	રૂપીઆ)
(અ) 'વિકાસ માન્ટ' (પાછી વાળવાની નદિ)	૩૫૧૬	૧૬૭.૪
(બ) લોન (પાછી વાળવાની)	૧૫૬૧	૭૪.૩
૨. ઉપરની જ સરચા તરફથી વિકાસ લોન (ડોલરમાં પાછી વાળવાની)	૩૬૩૮	૧૭૩.૨
૩ યુ એસ ડેવલપમેન્ટ લોન ફંડ તરફથી થીરાણ (રૂપીઆમાં પાછી વાળવાની)	૫૩૩૪	૨૪૪.૫
૪ પબ્લિક લો ૪૮૦, ટાઈટલ ૧ (માન્ટ અને લોન) (લોન : રૂપીઆમાં પાછી વાળવાની)	૨૩,૪૮૪	૧૧૧૮.૩
૫. પબ્લિક લો ૪૮૦, ટાઈટલ ૨ તરફથી માન્ટ (પાછી વાળવાની નદિ)	૫૨	૨.૫
૬ પબ્લિક લો ૪૮૦, ટાઈટલ, ટાઈટલ નં. ૩ (ખેતીનાં સાધનોનું ફાન) (પાછી વાળવાની નદિ)	૧૪૪૭	૬૮.૪
૭. અણધાર્યાં પૂર અને કુકાળની આફતમાં મદદ (પાછી વાળવાની નદિ)	૫૫	૨.૬
૮. એક્સપોર્ટ-ઇમ્પોર્ટ બેન્ક લોન્સ (ડોલરમાં પાછી વાળવાની)	૨૪૬૯	૧૧૭.૬
૯. ૧૯૫૨ ની ધઉની લોન (ડોલરમાં પાછી વાળવાની)	૧૮૯૭	૮૦.૬
	૪૩૨૪૩	૨૦૫૯.૨
● પાછી નદિ વાળવાની માન્ટ	૧૨૯૪૨	૬૧૬.૩
● ડોલરમાં પાછી વાળવાની લોન	૮૦૦૪	૩૮૧.૧
● રૂપીઆ અગર ડોલરમાં (ભારતની કમ્પિઝા મુજબ)		

પાછી વાળવાની લોન ૨૨૨૯૭ ૧૦૬૧.૮
૪૩૨૪૩ ૨૦૫૯.૨

- આશરે ૨૦ ટકા લોન ડોલરમાં પાછી આપવાની હોઈ, વિદેશી ચલણના વિનિમયનો છે.
- આશરે ૩૦ ટકા મદદ-ગ્રાન્ટ છે, જે પાછી વાળવાની નથી.
- આશરે ૫૧ ટકા લોન રૂપીઆમાં પાછી વાળી શકાય છે— જેથી વિદેશી ચલણના વિનિમયનો સવાસ જોશે થતો નથી.

શ્રેષ્ઠ શાંતિદૂતોનું સંમેલન | ભાગીલાલ શાંધી

નિઃશસ્ત્રીકરણનો સવાલ ગુચ્ચતારેલો છે અને દિવસે દિવસે વધુ ગુચ્ચતારો રહી છે. પરંતુ ૧૭-૧૭ વર્ષથી ચાલતી વાટાઘાટોને અંતે, અણુપ્રયોગ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા જેટલી સંમતિ જણ મે મહાસત્તાઓ વચ્ચે થઈ શકી નથી ત્યાં તાકાત નિઃશસ્ત્રીકરણની વાત ફોફા ખાંડવા જેવી લાગે છે.

અને આમ ને આમ જો અણુસંસ્થાની નિર્ધાર વધતી ચાલે, અમેરિકાને રશિયાના હાથમાં જ રિખની 'અસ્તિ' અને 'નાસ્તિ'નો દોર રહી તો, માનવજાતનું નિકંદન તો થવાનું હશે ત્યારે થશે, પરંતુ તે દરમ્યાન વેર, ઝેર, દેશ અને અવિશ્વાસથી તથા ભય અને શંકાથી માનવજાત વિઘટન બની ગયા વગર નહિ રહે.

માનવ અસ્તિત્વની નાખૂદીની પૂર્વે માનવ-વિકૃતિ જ માનવીની મહાન કરુણા બની જશે. !

પરંતુ સવાલ એ છે કે, મહાસત્તાઓના માધાના-ઓને આવા પામલ પંથેથી કોણ, કેવી રીતે, રોકી શકે ?

આનો જવાબ શોધનાં તાજેતરમાં રિલ્ડીમાં મળી ગયેલા 'અણુ-શસ્ત્ર વિરોધી સંમેલન' તરફ સોનું આન ઉત્સુકતા પૂર્વક દોરાય એ સ્વાભાવિક છે. આ પરિવર્તમાં ભારતના રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાધાકૃષ્ણન, ઉપરાષ્ટ્રપતિ ડૉ. આશીરકૃષ્ણન, નિવૃત્ત રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદ તથા પં. નેદરુ, રાજગોપાલાચારી અને જયપ્રકાશ નારાયણ તથા ભારતના અન્ય ક્ષેત્રોના પ્રતિનિધિઓ ઉપરાંત, દુનિયાના કેટલાકે, અતિ ખ્યાતનામ શાંતિદૂતો—અમેરિકાના એ. એ. સુરતે, ફ્રાન્સના પાદરી પિયરી, ઇટાલીના દાનિલો કોલ્ડી, બ્રિટનના એમ. જી. જોન્સ અને માઇકેલ શેલમ જોન, હિલિપાઇન્સના ધીમળી ગ્રેકસન, જર્મનના રેવરંડ નિચી કતાકુ ટુટ, અરબલીય તરફથી ડૉ. કસીબિન્સ મકસોદ અને રશિયાના પ્રતિનિધિ મિ. તાન્મ હાન્ડ હતા, અને સૌએ સક્રિય ભાગ લીધો હતો.

● આવા ક્રેંક શાંતિદૂતોનું આ સંમેલન આજની ગૂંચળો ઉકેલ માંધરો, ન્યવહારુ માર્ગ સૂચવશે, અને એ ઉકેલ અને માર્ગને નક્કર સ્વરૂપ આપવા સમર્થ અને

વિજ્ઞાન કાર્યક્રમ રજૂ કરીને, તેના અમલની વીમતો પાકે પાયે નક્કી કરી દઈને, અંતે, માધાના સત્તાઓને ય વિરાટ અહિંસક લોકશક્તિ આપગ ઝુંકાવવાનું બીકું ઝડપશે—આવી આશાઓ લોકહૃદયમાં જાગે તેય સ્વાભાવિક હતું. અને આ સંમેલનના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે માંગલિક પ્રવચન કરતાં રાજેન્દ્રપ્રસાદે ઉચ્ચારેલી વાણી અસાધારણ ધટનાની આપાદી રૂપ હતી !

અંતિમ સત્ય !

ભારતના નિવૃત્ત રાષ્ટ્ર પ્રમુખ રાજેન્દ્રપ્રસાદે ભારતને યીસડી આપતાં હાકલ કરી : 'ભારતે આજ પૂર્વે વારંવાર નિઃશસ્ત્રીકરણની અપીલ કર્યાં કરી છે. પરંતુ એના આ સદેશને તો જ તાકાત મળે જો તે પોતે જ સર્વ પ્રથમ એકપક્ષી નિઃશસ્ત્રીકરણ કરી બતાવે x x જે રાષ્ટ્ર આ રીતે આગે કદમ ઉઠાવશે તે રાષ્ટ્ર ઇતિ-હાસમાં માનવજાતના ઉપધારક તરીકે અમર બની જશે...' અને એમણે અંતિમ સત્ય પથ ઉચ્ચારી નાખ્યું કે, 'જ્યાં સુધી આ દુનિયામાં એવા શાણસો જીવતા હશે કે જેઓ હૃદયમાં દેવ કે શેષ વિના મરણને બેઠવા તાત્પર હોય, ત્યાં લશ્મી આપણે એવી શ્રદ્ધા ધરાવી શકીએ કે જીવનને સ્વાધીનપંથ કહીય નાશ પામશે નહિ.'

અલગત, રાજેન્દ્રપ્રસાદે ઉચ્ચારેલું આ અંતિમ સત્ય સનાતન સત્ય હતું. પરંતુ સવાલ એ આવડેને અનુરૂપ કાર્યક્રમનો હતો—ભારત પૂરતીય આવી બુદ્ધિશા તેમાર કરવાની જવાબદારીનો હતો.

કંઠાર ઉપચાર

અને કેમ જાણે, કંઠાર પરિસ્થિતિને પામી ગયેલા રાજગોપાલાચારીએ કંઠાર ઈલાજ સૂચવેલો ખરો ! તેમણે દરભારત રજૂ કરી કે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (યુનો) તરફથી અણુસત્તાઓને કુરમાન થવું જોઈએ કે તેના કોઈ પણ સભ્યે અણુપ્રયોગો કરવા નહિ અને જે રાષ્ટ્ર એનો ભંગ કરે તેને રાષ્ટ્ર સંઘમાંથી બરતરફ કરવો.

શું રામજી આ દરખાસ્ત માટે ખરેખર ગંભીર હતા? અથવા, તેઓ આના પરિણામ, ભણતા જ હતા કે અમેરિકા અથવા / અને રશિયા ભેગાંથી એક યા બંને યુનોમાં બહિષ્કૃત બનતાં 'યુનો'નું અસ્તિત્વ જ નાબૂદ થયા વિના નહિ રહે એમણે પોતેજ કહી નાખ્યું હતું: 'યુનો જેવી મહાન સરચા વધ્ધ જની જાળ એના કરતાં તો તે આત્મહત્યા કરે એ વધારે સાચું છે.'

ખરેખર શું રામજીના આ સ્ટેડા ગંભીરપણે ઉચ્ચારાયેલા હતા? પરિણામનો સ્વસ્થચિત્તે વિચાર કરનાર એવું નહિ જ માને.

‘નેતા’ અને વિભૂતિના ભેદ !

અંતે આ પરિપક્વ ઉપસંહાર કરતાં પ. નહેરુએ આ બધા આદર્શો અને આગ્રહો સ્વીકારીને આજની ભૂમિકાની વાત યાદ દેવડી.

એમણે સર્વપ્રથમ ‘બક્ષિત’ અને રાજ્યસભા’ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવ્યો: ‘કોઈ એક બક્ષિત પૂરતી સમજ હોય તો તે આદિસાનું આચરણ કરી ચ બતાવે, પરંતુ એક મોટા સમૂહને અથવા રાષ્ટ્રને આદિસંકે બનવાનું કહેવું એ માટે તો મહાત્મા ગાંધી જેવી વિભૂતિ જોઈએ, અને એવી વિભૂતિ પણ સફળ નથે થાય !’

અને પં. નહેરુએ ચીમકી પણ આપી: ‘આ દેશમાં લોકો મોટી મોટી વાતો કરવા ટેવાયેલા છે. પરંતુ તે મુજબ આચરણ કરવા નહિ...હું નથી ઇચ્છતો કે લોકો એક બીજા ભેલી બતાવેને બીજી રીતનું આચરણ કરે.’

અને એકાએક પોતાની સ્થિતિની બોખવટ કરતા હોય એમ એમ્ના: ‘દેશના નેતા (Leader) અને વિરક્ષ વિભૂતિ (Prophet) વચ્ચે ફરક છે વિભૂતિ પરિસ્થિતિથી નિરપેક્ષ રહી, પરિણામની પડવા ક્યાંવિના સત્ય જાહેર કરી શકે...પરંતુ લોકસાહી જમાનામાં સારા નેતાને માટે એ એક ચર્ચાત રહે જ છે કે, પોતે જ કહે છે કે કરવાની તેની પ્રજાની તૈયારી છે કે કેમ તેનો વિચાર કરવો. પ્રજાની મદલુસક્રિયથી ઉપરવટ તે જઈ શકતો નથી. અને જો જાણ તો તે નેતા મરી જાય.. નેતા અને વિભૂતિ વચ્ચેનો ભેદ આ લોકસાહી મુખમાં ધણોજ વધી ગયો છે. નેતાને હુકેશો એક

સિદ્ધાન્તના અથવા આદર્શના અમલમાં બાધકોટ કરવી પડવાની, નીચા ભીતરનું પડવાનું...હાત, એક રાષ્ટ્ર માટે સંપૂર્ણ આદિસા અગર એકપક્ષી નિઃશ્વચી-કરણનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવાનું મુશ્કેલ રહેવાનું...”

અને આટલા હાથ પછી તેમણે સનાતન સત્ય દોહરાવ્યું જ: ‘અને એ વાતની પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે, કોઈ દેશ પોતાના આત્મવળે એકપક્ષી-નિરપેક્ષ-નિઃશ્વચીકરણ કરે તો કોઈ તેનો વાળ વાંકો નહિ કરી શકે.”

● આમ, પં. નહેરુએ અતિ ઉચ્ચ આદર્શથી સ્વચ્ચાત કરી, બ્યવહારની ભૂમિકાને સ્પર્શી, અંતે વળી આદર્શની નિષ્ઠા પ્રગટ કરી, પ્રવચન પૂરું કર્યું.

આ દરમ્યાન અને ત્યાર બાદના અનેક બ્યાખ્યાનોના અંતે ત્યારે સમેલન વિખરાયું ત્યારે માત્ર એટલો જ નિર્ણય કરી શકાયું હતું કે—(૧) દુનિયાભરમાં અણુશક્તિ વિરોધી સહિષ્ણા એકી કરવાનું આદિસન શરૂ કરવું. (૨) એક શાંતિદૂતોને દુનિયાના રાજ્ય કર્તાઓની મુલાકાતે પાઠવવા. [જો કે, આ પ્રસંગે પ્રગટ થયેલું સાહિત્ય અસાધારણ સુંદર-ચિત્તનીય છે.]

એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, સંપૂર્ણ નિઃશ્વચીકરણની હાકલ આજની કક્ષાએ તરંગી હતી અને અણુપ્રયોગો સામે પ્રતિજ્ઞ મુકતે યુનો પોતાની જ આત્માહત્યાનો આજ અખત્યાર કરે, એજ આજની પરિસ્થિતિમાં યોગ્ય સાચું પગલું નજ હતું. પરંતુ તત્કાલ શક્ય કાયકમ-નિચારાયો જ નહિ. અને વિશ્વના યુનંદા શાંતિદૂતોની પરિવે. વિખરાઈ ચર્ષ!

પરિસ્થિતિનું પૃથકરણ

આમ સાધી બન્યું !

હિંદીના આ શાંતિ સંમેલનની સૌથી મોટી કરણી એ હતી કે તેના કેટલાક અગ્રણીઓએ ફાટી રહેલા આમને થીમકું આરી લાંચી દેવાના મનોરથ સેઆ હતા.

સૌથી પ્રથમ અને અતિ સ્પષ્ટ વાત એ હતી કે હાલને તબક્કે ‘અણુશક્તિ વિરોધી’ પરિપક્વની મુખ્ય મખસદ ‘સંપૂર્ણ નિઃશ્વચીકરણ’ હોઈ જ ન શકે. એવો ઉચ્ચ આદર્શ નગર સમક્ષ રાખીને, પગલું ભરેવાનું હતું અણુપ્રયોગ ઉપર તત્કાલ પ્રતિજ્ઞ મુકવાની દિશામાં.

ચિંતનના ચિંતક-ફક્ત જર્મની-૩ રસેલે આ દિશામાં કદમ ઉઠાવ્યા હતા. એમણે પોતે અણુ પ્રયોગોવાળા શાપિત પ્રદેશ (પ્રજાત મહાસાગરના ટાપુઓ) ઉપર જતે પહોંચી જવાની જાહેરાત કરી હતી, તેમની 'શત સમિતિ', તરફથી, બીજા સત્યાગ્રહીઓને લખેને જવાનો નિર્દેશ પણ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો હતો. સાથીસાથ તેમણે દુનિયાના તટસ્થ રાષ્ટ્રોને પણ લખી, અમેરિકા જ્યાં અખતરા કરી રહેલ છે તે ટાપુઓ પર પોતપોતાના દેશનું જહાજ મોકલી આપવા સંદેશ પાઠવ્યા હતા. ખાસ કરીને ભારતના પં. નહેરુ અને યુગેરસલાવીઆના ટિટો ઉપર એમની મીઠ વિશેષ મંડાઈ હતી.

અને ભારત ઉપરના જર્મની-૩ રસેલના આ સંદેશોના પડથો ભારતમાં રાજગોપાલાચારીએ પાઠવો હતો. તેમણે ભારત સરકારના વડા પ્રધાન પં. નહેરુ ઉપર ઉપરાષ્ટ્રપતી પત્રો લખી એ વાત કરી ફરીને પ્રગટ કરી હતી કે, અમેરિકાને પ્રજાતાના આ ટાપુઓ ઉપર માનવજાત ઉપર વિપરિત પરિણામો લાદનારા યુનાઈન અખતરા કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિ અને કાયદા એક રીતે તે બાબતની નથી. એના સક્રિય વિરોધમાં 'સત્યાગ્રહી જહાજ' મોકલોને ભારતે ગાંધીવાદી સત્યાગ્રહી શાંતિપૂર્ણ પ્રતિહારની પરંપરાને આગ્રહ ધપાવવી રહી. આંતરરાષ્ટ્રીય સરિનયજાનું આ એક ઉમદા દ્રષ્ટાંત બની જશે.

નહેરુની અસક્તિ

પં. નહેરુએ આના જવાબમાં પોતાની અસક્તિ અગ્રહ કરી હતી. તેમના અને, આવા પગલાંથી અમેરિકા સંદેશો અંદાંતેલો સંબંધ વધુ તંગ થશે, કુશમનીની લાગણી ફેલાશે, અને આંતરરાષ્ટ્રીય ગૂંચો પણ વધશે. એક રાજ્યકર્તા તરીકે પોતે સચિત પગલું ભરવા અસમર્થ હોવા છતાં આણું કદમ કોઈ શાંતિ-સંસ્થા તરફથી ઉઠાવાય તો સરકાર એને સમવડ આપવા તૈયાર છે, એવું પણ તેમણે રપ૯ કહ્યું. અને 'ગાંધી શાંતિ પ્રતિજ્ઞાનંતું' (નહેરુ પોતે એના પ્રમુખ છે) આ બાબતે ખ્યાન પણ જોઈયું. અને એણે સંમેલન બોલાવ્યું. પરંતુ તત્કાલ અમલી કોઈ કાર્યક્રમ થઈ ન શક્યો, એ આપણે જોઈ ગયા.

આગ શાથી જન્યું ?

યુરોપમાં જર્મની-૩ રસેલ જે કદમ ઉઠાવી શક્યા એવું કદમ ભારત માટે શાથી વસખું જન્યું ?

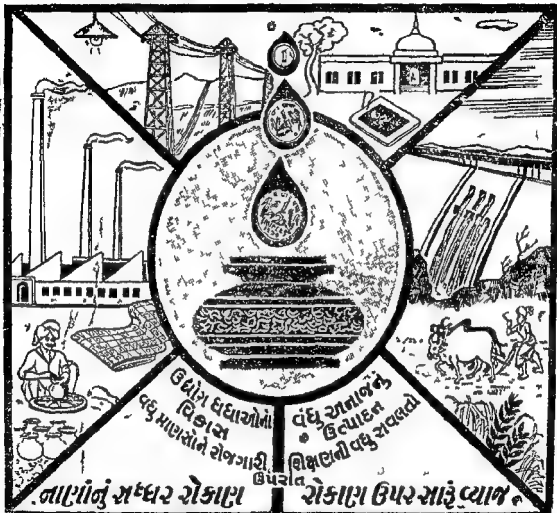
અમને લાગે છે કે શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે આ સંમેલનમાં ઉચ્ચારેલા શબ્દોમાં આનું રહસ્ય આવી જાય છે, તે એ કે-, ભારતના ગાંધીવાદીઓ અને વિનોબાની શાંતિ સેના ભારતની આંતરિક કટોકટીની ઘટનાઓના પ્રસંગે (દા. ત. કેરળ, આસામ, જયપુર, આદિ ખૂતી આંતરવિગ્રહની અંધાધૂંધીના પ્રસંગોએ) લગભગ નિષ્ક્રિય રહ્યા છે-અને કેવળ, સરકારી હિંસા અને સશસ્ત્ર જલોગસ્તના આધારે એ આગ ફાવવાનો રસ્તો લેવો પડ્યો છે. તેજ રીતે, પરદેશી એટલી નીચે વાતનાઓ સહેલી આવેલી જોવાની પ્રજા પોતાની મુક્તિ માટે ચામાં પછાડતી રહી ત્યારે ગાંધી-શીષ્યો પ્રગાઢીય સત્યાગ્રહના રાહ, જ્યારે ખરેખરી જરૂર હતી ત્યારે, અંતના સમયમાં, ન લેતાં, અને ત્યાં ભારત-સરકારને માથે સશસ્ત્ર રીતે જોવાની મુક્તિ કરવાની ફરજ આવી પડી !

યુરોપનું આંદોલન

ત્યારે, યુરોપ અને અમેરિકામાં ચિત્ત ઠીક ઠીક નિરાણું હતું-

ત્યાં યુદ્ધ વિરોધી, અણુઅખતરા-વિરોધી, અણુ-મથકો-વિરોધી આંદોલનો, છેલ્લાં છ-આઠ વર્ષથી તો, નાનાં મોટાં તરફે, ચાલતાં જ રહ્યાં હતાં. લાખો સદીઓ, હજારો કરાવ ઉપરાંત, પરિપક્વ, પદપાત્રાઓ, સમારંભો, નાના નાના સત્યામરો સુદ્ધ; વળી, યુરોપ-અમેરિકાના હજારો વિજ્ઞાનીઓએ અને મહિલાઓએ અણુસત્તાઓ સમક્ષ માનવતાની ધા નાખી હતી; અને ચિંતનમાં છેલ્લાં છ વર્ષથી નાતાલના તહેવારોના દિવસોમાં શરૂ થયેલી ને ચાલુ રહેલી પદપાત્રાઓ, નિર્દેશો જોઈ કક્ષાએ પહોંચ્યાં હતાં- ૧૯૬૧ ના ડિસેમ્બરની ૫૯ વાતમાં ૫૦,૦૦૦ પદ્યાગ્રિક નેત્રાયાં હતાં. અને જર્મની-૩ રસેલની સરકારી નીચે ત્યાંની 'શત-સમિતિ' એ સત્યાગ્રહીઓને જાણે એવા કાનૂન-ભંગનો કાર્યક્રમ અણુ-મથકો ઉપર ચોંટ્યો હતો, જેને માટે

નાનો ભયવ યોજના એટલે

વિશ્વ — માનવ

માનવો વગરે વળી પુનઃ પ્રતિષ્ઠા અંખતું દ્વિમાસિક

જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૬૨

૪૬

● સંપાદક : લોગીલાલ ગાંધી

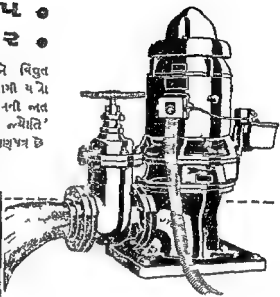
● વાર્ષિક રૂ. ૯-૦૦ છુટક રૂ. ૨

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ આધૃવિટ લિ. શમજી મંદિર પોળ વડોદરા
(ફોન : ૪૪૫૦)

ઔદ્યોગિક પ્રગતિનાં પ્રતીક...

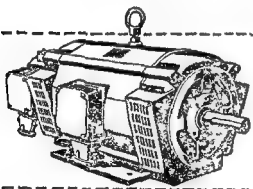
પંચ • વિદ્યુત મોટર •

ઔદ્યોગિક વપરાશના યત્રોમાં પંચ અને વિદ્યુત મોટરનું સ્થાન કોથી મોખરે છે આ અત્યંત ઉપયોગી યત્રો માટે 'જ્યોતિ' મહાનિ આમ્રદ શખવાથી માનની નત વિશે ચોક્કસાઈ કરવાની જરૂર રહેતી નથી 'જ્યોતિ' નામજ આલની કીચી નતનું પ્રમાણપત્ર છે

જ્યોતિ પંચ

સર્વ પ્રકારની જરૂરિયાતો માટે બારદોલ રચનાઈન પંચ નોન કલોંગ હોરીઝન્ટલ સ્પીડ કંસંગ અને 'યુનિબિલેટ સેન્ટ્રીફ્યુગલ પંચ

જ્યોતિ વિદ્યુત મોટર

૧૦૦ હોર્સ પાવર સુધીની સ્પીડલ રેન્જ અને સ્વીપરંગ મોટર

Quality is our creed

એજન્ટ—

વડોદરા—સુરત જિલ્લા માટે

જ્યોતિ લિમિટેડ
વડોદરા-૩

મેસર્સ મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ કો. લડીપુરા ન્યૂ મેડ-વડોદરા

New Arrivals

Talks on Planning

P. C. Mahalanobis

[One of the architects speaks on various aspects of Planning]

Rs. 14 = 00

Trends in Indian Planning

Shriman Narayan

A well-known Gandhian Economist and a member of Planning Commission warns against the neglect of human values in attaining speedy Economic progress

Rs. 10 = 00

Planning in India

V. T. Krishnamachari

One of India's elder statesmen and Deputy Chairman of Planning Commission till 1960 very ably deals with the Economic, Cultural and Organisational problems of the growth of an underdeveloped country like India.

Rs. 10 = 00

The Planning of Free Societies

Ferdynand Zwifig

[First Indian edition of the renowned work published abroad]

The author's purpose is to clear the ground for public discussion by setting forth the vast implications of planned economy.

Rs. 10 = 00

Economic Problems of Modern India

Prof. J. K. Mehta

[Head of the Dept. of Economics, University of Allahabad]

Prof. Mehta writes with great understanding and conviction. The book is marked for idealism and practicality.

A Decade of Economic Development and Planning in India

Ed : M. R. Sinha

Foreword : Dr. V. K. R. V. Rao

Mr. Sinha has brought together important articles by experts, not only revealing the extent of development but also the failures. He has also suggested the improvement in the future.

Rs. 20 = 00

Planning in the U. S. S. R.

I. Yevenko

The author gives an outline of the problems of organisation and methodology of the Socialist planned economy.

Rs. 2 = 00

The Development of the Indian Economy

W. B. Reddaway

[with a Preface by P. N. Rosenstein-Rodan]

The author analyses the fundamental nature of the Indian economy and also gives a statistical picture of developing economy of India.

Rs. 24 = 00

Problems of Growth of an Underdeveloped Economy-India

Nasir Ahmad Khan

An economist's approach to planning... Masterly and original work.

Rs. 24 = 00

Asia in the European Age

(1494-1955)

Michael Edwardes

A brilliant survey not only of the events but also of motives behind the great changes during about last five centuries.

“જાપાની નવસકથા અંક
(અંક ૪૨) હમણાં પાંચી પૂરો
કર્યો શીનીમાં બળ છે પણ વસ્તુ
વધુ સારી હોત તો સારુ થાત.
મનને વધારે આવેજોની સાથે સાથે
અફીણ-કારના શિદાર બનનારા
કોઠોના પરોક્ષ સપર્કમંથિ મુકવાથી
પાકકર્તુ અતરૂમુખ બનવાનું
વલણ વધશે કે ઘટશે ?”

★

અને અતિ મદન સવેદનો વિના તેવી અસાધારણ મૌલિકના લાંબો
સમય ટકો શકે નહિ, એટલે તો, ‘કેવળ પ્રયોગખોરી’ અને ‘કેવળ,
‘ન્યૂનાટ્વિ’મંથિ સરૂ થયેયો ઝરો તત્ત્વ સૂકાઈ જવાનો; અથવા તો
છીછરો, ‘અનુકૃતિ’ને માર્ગે, અને બહુ બહુ તો, સર્જન (Creation)-
રહિત કૌશલ્ય (Craft)ની રીતિએ, વધા કરવાનો. એટલે એકંદરે એમ કહી
શકાય કે, નવી દૃષ્ટિની સૌલે સિદ્ધિ વધુ વિરલ પ્રતિભા માગી લેશે ?

વિદેશી સાહિત્યમાં પ્રગટ થતી નવી પ્રતિભાઓની વિવિધ દશાઓ
અને તેના વિવિધ પાસાંઓનો આસ્વાદ કરાવવા વિ. મા. અગ્રુર રહે
છે, અને આપણા યુજ્જ્વાનમંથાના (અને બારતમાના) પ્રયોગમાય, ન્યા
ન્યા સંજિષ્ઠ પ્રયોગો દેખાય ત્યાં, તેટલા જ ભ્રમણકા પૂર્વક, તેને પ્રકટ
કરવાનો ઉત્સાહ પણ સેવે છે પરંતુ ‘ચિકિત્સા’ના બાન સાથે જ

કેમકે—જે દૃષ્ટિ અને સમજ મે ઉપર રજૂ કરી છે, તે કાંઈ નીતન-
સમકાલીન સર્જકોની દૃષ્ટિ અને સમજ છે, અથવા એને મળતીય
છે, એવુંય નથી સારો એવો મારે—એમને દૃષ્ટિએ છે, અને અંદરો-
આદર સર્જકો વચ્ચે પણ દૃષ્ટિએ હોય તે ય સહજ છે એથી સર્જક
રહેવા છતાં, એમના સર્જનો પરત્વેની (ન્યા અનુકૃતિના ગાઢાંબર્યા
સવેદનનો રજૂકે ભેદે ત્યાં ત્યાં) આપણી ઉભા ઓછી થવાને કારણ નથી.

*

જાપાની નવસકથાનું સરવ

પ્રભુદાસભાઈએ પોતાની ટીકામાં ‘શૈલી’ અને ‘વસ્તુ’નો
જે રીતે ભેદ પાડ્યો છે એવો ભેદ, કેવા જેટલે અરો સિદ્ધ થાય છે
તેટલે અમે, ટળી ગયો નથી હોતો ? જાપાની નવસકથા—નવલિકા(અંક-૪૨)
ની અસર શુ આપણને વધુ અતરૂમુખ બનવા નથી પ્રેરતી ? વિશ્વધુક્
પછી જે રીતે પશ્ચિમી વિચારો અને રહેણીકતણીએ જાપાની જીવનની
આગવી પ્રજ્ઞાસીઓનો ધ્વસ કર્યો તેથી ત્યાંના ઉપસા વર્ગો અને લુહિછ-
વીઓમાં જે ભયંકર આંતરિક સમર્પ થયો છે એવું આટલું સમજ
આસેખન શુ આપણને એક નવી જ સદાનુભૂતિથી આખી પટના
સમજવા પ્રેરતું નથી ? એથી જ તો—આ નવસકથા (નમતો સુજન)ને
નૂતનનુગી જીવનના પ્રવાહો અને સહયોગી પ્રતિનિધિ કૃતિ તરીકે સર્વજન
સ્થાન મળ્યું છે

આ કૃતિના લેખકે (ઓસામુ દાઝાઈએ) ૩૯ વર્ષની વયે આત્મ
હત્યા કરીને પોતાના જીવનનો અંત આપ્યો હતો, અને અંતિમ
નવલિકા “No Longer Human”માં તેણે તેના કલાકાર નાશકને
આત્મહત્યા કરતો જ જતાઓ હતો — આ જેટલી રજૂસ્વ ભરપૂર હકીકત
છે, એટલું જ જાપાની જીવનને સમજવાનું સરવ પણ તે પૂરું પાડે છે,
એમ મને તો લાગે છે

[૨૭-૮-૬૨

કદાચ લેખક જેમસ થર્જર કૃત એક સાચિત્ર કદાચિકા

છેલ્લું ફૂલ !

- ચિત્ર : ૧ બારમા વિષયુદની લેવારીઓ—લશ્કરો ધવે છે।
- ચિત્ર : ૨ સૌ કોઈ જાણે છે એનું પરિણામ—સંસ્કૃતિનો નાશ।
- ચિત્ર : ૩ —સર્વનાશ! નગરો, ઉપનગરો, અને ગામડાં ધરતી પરથી અદૃશ થયાં.
- ચિત્ર : ૪ —સર્વનાશ! બધી લીલી ડુંગે ને બધાં જંગલો ઉત્તન—વેરાન બન્યાં.
- ચિત્ર : ૫ સર્વનાશ! બધા બગીચાઓ સુકાં...
- ચિત્ર : ૬ —અને કલા-કારીગરીનાં બધાં સર્જનોય સુકાં!
- ચિત્ર : ૭ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અને બાળકો નાચીક કરતાંય અલિક નાચીક બન્યાં.
- ચિત્ર : ૮ હનોત્સાદ અને હમમુક્ત બનેલા કૂતરાઓ પણ તેમના પતિન માલિકોને છોડી ગયા.
- ચિત્ર : ૯ ધરતીના આજ પૂર્વેના માલિકોની હથામણી દલા જેઈ સસલાય હિંમતવાન બની માનવીઓ ઉપર વૃદ્ધી પડ્યાં.
- ચિત્ર : ૧૦ ધરતી પરથી કિનાઓ, ચિત્રો અને સંગીત અદૃશ થયાં હતાં; અને માનવ પ્રાણીઓ, સંપૂર્ણ નિષ્કર્મ બનેલાં, સામસામા મોં તાકતાં મોઢાં રહ્યાં.
- ચિત્ર : ૧૧ વરસો પછી વરસો પીત્યાં...(માનવ પ્રાણીઓ મેઢાં—સૂતાં...)
- ચિત્ર : ૧૨ બગીચાઓ થોડાક લશ્કરી સેનાપતિઓનેય છેલ્લા વિષયુદનાં પરિણામોનું વિરમરણ થયું હતું...
- ચિત્ર : ૧૩ ધરતી પર પ્રેમ અદૃશ થયો હતો.....છોકરા-છોકરીઓ, એક બીજા સામે કરી લામણી વિના તાકતાં, મોઢાં થયાં.
- ચિત્ર : ૧૪ જેણે કૃષ જેવી ચીજ કહી જેઈ ન હતી એવી એક જુવાન છોકરીની નગર, આખી દુનિયામાં એક માત્ર બચી ગયેલા, કૃષ ઉપર અચાનક પડી.
- ચિત્ર : ૧૫ એણે બીજા માનવપ્રાણીઓને ખગર આપી કે છેલ્લું કૃષ પણ મરી રહ્યું હતું.
- ચિત્ર : ૧૬ આ વાત પર કંઈકે ખ્યાન આપનાર એક જ જાણુ હતું—એટલામાં રખડોતો એક જુવાન.
- ચિત્ર : ૧૭ જુવાન આઠમી અને આ છોકરીએ ભેટાં મળીને આ કૃષની આવજત કરી અને એ ફરી સજીવન થયું.
- ચિત્ર : ૧૮ એક દિવસ એક માખી કૃષ પાસે આવી પહોંચી, ને પાછળ પાછળ એક લામણી આપ્યો.

ભળ્ય છે પક્ષીઓ

કારણ કે બરફ રહે એકેન, આત્મ અને માત્ર બરફ
હવે ફરીફરી કર્યાં કહેલું એ બ્યર્થ

કે

દિમછાયુ રમશાન તો છે સ્વનહીન નિદ્રા,

કે ખાલીખાલી આંખો

છતાં એમાં કશુંક

અમાલ અને નાદાવલ દેહ જેવું છે,

ભણે કે શાંતિ પર વરસેની ણીજ શાંતિ

અને વિરમરણનું પોકળ અસ્તિત્વ

ના, ના, બરફથી છનાથેલ રમશાન સાથે કશું ન

સરખાવાય

બરફ છે બધાથી શાંત

પણ એનાથી શાંત છે

લીલીવિઢેલ્યા ખાગિયા

અને હવે જે શબ્દોઆરે બૂની ગયા છે તે હોકે

—એવીયર વીલાસતીઆ

શહેરનું રમશાન

(ગનાઓમાં લખેલું)

ખુલ્લો વાડની પાછળ, દૂર દિવાલોની વચ્ચે

ઝાડ પાન હીથી કાળાં ધરતી પર

મે આર લાકડાનાં ખાકડાં છે ત્યાં

બપોરના થોડાં વૃદ્ધ પુરુષો બેસે છે

આસપાસ છે મકાનો અને બાજુમાં છે ફુકાનો,

મધીઓમાં રમે શ્વેતકાં

અને મસાણુની પાસે ઘઉંને ચાને ગાડીઓ

વરસાદના પાણીથી તરભેળ, લોંલા જેવા

ચીથરા લટકે છે બૂખરા ઝાંપાની બારીઓ પર

બપોળે સડીઓ પહેલાંની દુનવોનાં લખાણો ગયાં છે

જુલ્યાલે

એમને બૂલવા માટે ન રહ્યાં કોઈ મિત્ર પણ

ખિયારા મૂઝા મૂલ

પણ જ્યારે જૂન મહિનાના કેટલાક દિવસે

ત્યાં સ્વજ પ્રકાશે છે

ત્યારે એ પુરાણા દાઝમાં જરૂર સજવળાટ થતો હશે.

અહીં ન પાંદડાં ન પક્ષી, માત્ર પથ્થર વિના બધું સ્વયં

કેવળ ભૂમિ

નહીં શું આલું હશે

અહીં તો દરેકીજી વેદના,

અવાજ ને કુ ખ,

પ્રસરતી બ્યર્થ ચોગમ ટાઢ

મૃત્યુની શાંતિ નિદ્રાનો અહીં વસ ના,

અચ્છિત રાત્રિમાં ચનાવે વેશ્યા એનો ધધે

તેમ જીવન હજી અહીં સગવળે કનરોમદો

વાગિયા આભર્માંથી જ્યારે પડછાયા પડે

અને કારખાનાંના ધૂમાડા જામે બૂખરી ધૂળ ધધ

ત્યારે આવે છે અવાજો હોટેલના

અને જતી ઝડપથી ટ્રેન યથરાવતી ભય પોતાના

પડછાયાઓને

એની તીવ્ર સીસેની ધડા

હજી ક્યામત આવી નથી, એા નામશેષ મૃત,

સર્પ રહેા, રાત યાઓ,

ગિધી બગો—જી પાપ તો

બૂધી તહો છે પંધરે કદાચ તમને

—લુધં સેનુદી

પૃથ્વી પરનું ઘર

હું રહુ છું પૂકાનાં મકાનમાં,

રેતીના ધરમાં, હવાઈ ફિત્તામાં,

રાહ જોજી છું ક્યારે એ

વીજળીના ધગધગ સાથે ધસી પડે

ક્યારે આકાશેથી કપામતના સદેશ આવે,

જેઠા જાગ્રુની પાખમાં પકડાઈ જવાનું આવે

એક જ લોહિલાળ સપાટે દેવદૂતોની તાખ

હવામાં ફેલાઈ ભપ, તેવા ફાંમે છે,

ત્યારે હું એઈંસ માનુ રહેઠાણુ

અને ઘઈ જઈંસ નમે સાવ

ચાકળાં, રે. અજ્ઞતા. નાસ્ત્રા.

ચડી જશે કિનટાયેતા આકાસે ફેરી ફેડીએ

રગ જ પી કે નાચધારી સવ

પાછાં પલટાઈ જશે મુઠી બર રાત્રિમાં

ચન્ન પર પિરછ ચર

ફળ અને સમીતથી મનેવા પ્રજ્વળના દેહ પર

નિદ્રા સગી, છાયા સમી

વિરમરણુની ધૂળ

—ગોર્ધકેરેરા આનંદે

ઉગતા સૂર્યની વિદાય | લિયોનિદ આન્દ્રેયેવ.

૧

‘બપોરે એક વાગ્યે નામદાર!’

પ્રધાનશ્રી એક તો ખૂબ જાડા, તેમાં પાકું વાહનું દરદર એટલે એમના મનને સડેજ સરખાય આધાત ન લાગે તેની સંભાળ રાખવાની જરૂર હતી. ‘તેમનો જાન લેવાનું જે ભયંકર કારતકું રચાઈ રહ્યું હતું, તેથી તેમને વાંકે કરવા અંગરક્ષકોએ સરખમાં સરખ કાળજી રાખી હતી. તેમજ સરચનાથી આ સમાચાર સાંભળ્યા, એટલે તેમનું મગજ ચાલુ છે એમ જાણી પેશાબે યીગતો આપવા માંડી, તેમને ટહેવામાં આવ્યું. ખીજે દિવસે તેઓ હેવાલ રજૂ કરવા પોતાનું નિવાસસ્થાન છોડે, તે જ વખતે તેમના પર હુમલો થવાનો હતો. કેટલાક ત્રાસવાદીઓ બોગમ અને રિવાલ્વરો સાથે તેમના પ્રધાનની રાહ બેતા તેમના ફરવાનું આગળ બપોરે એક વાગ્યે બેગા થવાના છે. એક પોલિસ જમસુમે એ ત્રાસવાદીઓને ઓળખાવી દીધા હોઈ, હાલ તેઓ પોલિસની નજર તળે હતા. ગુને ગારોને ગુનો કરવાના રચેથી જ પકડવાના હતા.

‘મારે કરે’, પ્રધાને સાક્ષ્ય વચમાં જ પૂછ્યું, ‘તેમને કયાથી ખબર કે હું બપોરે એક વાગ્યે જ હેવાલ રજૂ કરવા જવાનો છું?’ અને પોતાને જ ફક્ત એ દિવસ પર તેની ખબર પડીને!’

અંગરક્ષકોના વડાએ અચાનકે જાવ દર્શાવતા કહ્યું.

‘બપોરે એક વાગ્યે, નામદાર!’

આ સંબંધે પોલિસે વાપરેલી ચાલાકીની આશ્ચર્ય તેમજ સંતોષ અનુભવનાં પ્રધાને ‘માયું’ હલાવ્યું. તેના લાલ જાડા હોઠ પર જીજ્ઞાસુભાવ રિપ્ત ફર્યું અને એ રાત ખીબા અંગણમાં ગાળવા તેણે જલદી જલદી તંબારીઓ કરવા માંડી. એ પોલિસને કાંઈ જાતની

વિશ્વાસનય : જુલાઈ-ઓગસ્ટ ‘૬૨

ખૂંટણમાં મૂકવા છુટો ન હતો. એથી જ એ બપ- બરેલા સ્થાનેથી પોતાની પત્ની અને બાળકોને પણ તેણે ખબરે લીધું.

ન્યાંસુધી આ નવા નિવાસસ્થાનમાં રાશત્રી ઝગતી રહી અને પોતાની આસપાસનાં માણસો ધોધધમાસ કરતાં રહ્યાં, ત્યાંસુધી પ્રધાન એક જાતની અનંદની લાગણી અનુભવતો રહ્યો. જાણે કાંઈ અસાધારણ મોટો લાભ થયો હોય કે થવાનો હોય એમ એને લાગતું હતું. પણ રોટીજીતો ગયા અને રાશત્રી યુગની દવામાં આવી. રસ્તા પરના દીવાઓના પ્રકાશની આછી સેરો કાચની બારીઓમાં થઈને જન પર, દીવારો પર, અંગણા અને સાંકળો પર પ્રકાશ પાથરતી જનને સરેશ્વરની નિર્મલકતા પર તિરકાર- પૂર્વકે દસી રહી. આ અગમ્યા ખંડની ખામેશી ને એકાન્તમાં એને અકથ્ય ભય લાગવા માંડ્યો.

એને બરોજનું દર્દ હતું. દરેક આવેશ એના હાથ પગ અને મોં પર સોજે લાવી દેતો અને શરીર ભારેખમ થઈ જતું, પડખની કમાનો તેના શરીરના ભારથી લપી પડતી. માંસના ગાંસડા જેવા શરીરે તે પોતે મારી પડ્યો હોય એવી વેદના કુપમતી અન તેના ફોલો મોં સાથે તેના શરીરને કાંઈ પણ સંબંધ ન હોય એમ તેને લાગ્યું. તેના વિચારો તેને વારં વાર હુસ્મનોએ ધરેલા ધોર ભાવિ, તરફ ધસડી જતા હતા. તેજ અરસામાં બનેલાં હિંસક ફોલો તેની નજર સામે એક પછી એક પસાર થવા લાગ્યાં. તેણે પોતાના જેવાજ અમીરો અને ‘ખિતાબ- ધારીઓનાં શરીરોને બોગમથી હમગે દુકડા થઈ બીડી જતાં, એમની ખોપરીઓને બીંતો સાથે ભટકાતી અને દાંત જડાંમાંથી ખરી જતા બોલા હંના. આં રમરશે જગતાં એને લાગ્યું કે, પોતાના રોગી શરીર સાથે જાણે તેને કશો સંબંધ નથી. તે કાંઈ પાકડાનું જ

શરીર છે અને ધડાનો કાલિન થા તેને પીંછે છે. હાથ ખેંચી ઉઠાઈ ગયા હોય, હાંત તૂટી ગયા હોય. મગજ કચરાઈ ગયું હોય, એવું પોતાનું કંપનાચિત્ર તેની આખ સામે રમી રહ્યું. બન્ને પધારીમાં લગાવેલા પગ અકડાઈને ચેતનહીન થઈ ગયા હોય, પગના પંજ મરેલા માણસ જેવા જિંઝારા થઈ ગયા હોય। પોતે હજી મરણ નથી પામ્યા તેની ખાતરી કરવા તેણે દીર્ઘ શ્વાસ લીધો અને ધડીએ ધડીએ તે ઉધરસ ખાવા લાગે। પચગની ધતુની 'રમીંગા'નો અને રેશમી ઓળાડોનો અવાજ પોતાને સંભળાતો રહે, એ માટે તેણે પાસ લસવા માંડ્યાં. અંતે પોતે ખરેખર જીવેના છે તેની ખાતરી કરવા તે એકપો ધારા પાડી બોલ્યો :

‘શાગરા, બહારૂં જાણારા !’

। શરૂ ની િંગીના રક્ષક અને તેનું પૂન પુન અગ્રહવાના પોચિઓ, જસુઓ અને સૈકો ઉદ્દેશને હતા. પચ પક્ષય પર સૂતાં સૂતાં તેણે મુઠા કંઈ કરેલી પ્રશંસા અને ત્રાસવાદી ઓની ફરજી અંગેનું તેનું નિમત—એ સમગ્ર જ અર્થહીન હતું. હજી પચ તેને પોતાની જાત સવામત લાગતી નહોતી, હયા સુધી ‘ખૂનીઓને પકડવામા આવે નહિ, તેમના હાથમાંથી બોમ્બ ખૂટતી લેવાય નહિ, અને તેમને જેલમાં પૂરવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી એ બગવાબોગના મગજમાં રહેતો તેના ખૂનનો વિચાર તેને અપવાદેશ નહિ પહેરા પગ મકવામા આવેલો કોઈ આત્મકિત સનિક જેમ પોતાની જગા-એથી ખસરા ના પાડે, ખખવાને અગ્રહત નીવડે, તેમ આ વિચારે કોઈ અગમ્ય વિચાર સકિતના જોરે તેના મગજના ખૂણામાં અડા જ ઊભો હતો.

‘બપોરે એક વાગ્યે, નામદાર !’ આ એકના એક શરૂ થો તેને વિવિધ સ્ટોમા સંજળાના લાગ્યા ધડીમાં એ સૂરમાં હર્ષ હોય, તો ધડીમાં કટાક્ષ ધડીમાં ચીડ હોય, તો ધડીમાં જીદ અને બેવકૂફી બન્ને સો મો ચાળીવાળા તેના ખૂડમાં મૂકામાં આવ્યા હોય અને યાત્રિક જડતાપૂર્વક એક પછી એક લગર અટકે બરાડયા જતાં હોય, એમ જ લાગતું હતું.

‘બપોરે એક વાગ્યે, નામદાર !’

અને બીજા દિવસનો—આ ‘બપોરે એક વાગ્યાર’ નો સમય કંઈ બહુ દૂર નહોતો અને તેની પહેલાંના કલાકથી તે જાણ જુદે પડતો નહોતો એમા ભયંકર સૂચકતા સમાચેરી હતી. ધડીઆળના ચંદાથી છૂટા પડી જઈ, જિંદગીના બે લાગ પાડી દેતા વિશાળ કાળા પડદાની જેમ, એ અચૂર સ્વર્ગન અખિતવ ધરાવતો હતો તેની પછેલા કે પછીના કોઈ કલાક સાથે એને બન્ને ચંદાં જ ન હતો. તેને એકવાને બન્ને જાગે મતા અને ખુમારીનું ખાસ અસ્તિત્વ બોગવવાનો અધિકાર હતો પ્રાચીન દાત કચકચાવતો પથારીમાં બેઠો યજ્ઞ ગંગા બીધું તેના માટે અશક્ય બની ગયું.

પોતાના સજેલા હાથ મોં પર ફેરવતાં, કાપતરાથી પોતે અજાણ્ય દેશ તો મવારે કેવી રીતે બેઠત, એનું ભયંકર અને સ્પષ્ટ કંપનાચિત્ર દેરવા માડ્યું, એ બેઠીને કોફી પીએ. કપડાં બદલે. અને એને કોફી પીંસનાર રમોવાને કે એને ફરકાઈ પહેરાવનાર ‘ગ્વીસ’ ચાકરને—કોઈને ‘ખગર, નથી કે, થોડા સમય બાદ આ બધું જ એક ધડાકા સાથે નાશ પમાવાનું છે, ત્યારે નારતો કરવો કે કપડાં બદલવાં નિરર્થક છે। સ્વીસ બારણાં ખાલશે, અને એરેલેયો, બૂરી આખોવાણ, નિખાલસ દેખાતો અને અનેક લરકરી માનચાદ ધરાવતો સ્વીસ જ તેના પોતાના હાથે એ ભયંકર દારૂ ખોલી આવશે...

“આહ !” અચાનક પ્રધાનના મોમાંથી મોટાથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. તેણે ધમિથી મોં પરથી હાથ ખેંચીને પોતાની સામે પધારેલા અધારામાં ધમન પૂર્વક તાકી વેધ દૃષ્ટિ નાખી તેણે દીવા પેટવવા હાથ લાગે ક્યો પડી તે બેઠો અને પ્રુક્ષા પર્જે આ અગ્રણ્ય અને અપરિચિત આરડામાં ફરવા લાગ્યો તેણે બીજી ચાંપ બેઠી, બીજો દીવા પેટાવ્યો. આરડો પ્રકાશમાં સુંદર દેખાતો હતો, ફક્ત યુધાયેલી પથારી અને નીચે પડી ગયેલી અર્ધ, તેનો લય સંપૂર્ણપણે નષ્ટ ન થયો હોવાનું સંચયતાં હતો.

એક તો તેણે રાતનો પોશાક પહેરેને અને લખા ભરાવદાર દાડીવાળા તેના ચક્રે પર ઉતરેલો હતો.

આને 'લીધે' તે દમ અને અનિદ્રાથી પીડાતા ડોસા જેવા લાગતો હતો. એને જોતાં એમ જ લાગે કે બીજાઓએ તેને માટે નીર્મા રાજેલા મૃત્યુએ તેનું સર્વસ્વ દાંડી લીધું હતું. અને જે બંધા વંશવંધી તે મેરાયેલો હતો તેનાથી તેને જળપૂર્વક વિખૂટા પાડી દીધો હતો. કપડા બદલા વગર જ તે આરામ ખુરશીમાં પડ્યો અને તેની આંખો જન તરફ ચકળ વકળ ફરવા લાગી.

“નામદો!” તે નિશ્ચય અને તિરસ્કારભર્યા સ્વર બોલ્યો: “નામદો!” થોડા સમય પહેલાં જેમને તેણે “બહાદુર” નામે સંબોધેલા તે પોલિમોને જ તે આ નવો ખિતાબ અર્પણ કરતો હતો. તેમણે જ ઊત્સાહના આવેશમાં કાવતરાની બંધી ચિગનો તેને દહી હતી ને ?

‘ખરેખર!’ તેનો વિચારપ્રવાહ ચાલુ થયો, ‘મને અગાઉથી ચેતવવામા આવી છે અને હું એ જાણું છું, તેથી જ મને જાણ લાગે છે. પણ જો મને કશી ખબર ન હોત તો હું નિરાંતે કોફી પી ચકત. અને પછી તો, સાચે જ, આ મૃત્યુ...પણ તો શું મૃત્યુથી હું એટલો બધો ડું? હું? મને બરેશમાં શેગ છે અને એનાથી કોઈક દિવસ હું મરવાનો જ છું. છતાં એના વિચારે હું જાણ પામતો નથી, કારણ એથી ક્યારે મરીશ તેની મને ખબર નથી. આનામાં મને કશું છે, ‘બપોરે એક વાગ્યે, નામદાર!’ તેઓ ધારતા દશ કે હું એ જાણીને ખૂશ થઈશ! અને જહોને મૃત્યુનો વિચાર મારા મનના ખૂણામાં એવું તો ધકેલે મરી ગયો છે કે ત્યાંથી ખસતો જ નથી. મારા મન સાથે તે સ્વપ્નમાં ચોંટી ગયેલ છે, મરવું એ કંઈ જાણકાર નથી, પણ પોતે મરવાનો છે, એની જાણ જાણકાર છે. જો માણસ પોતાના મૃત્યુનો નિશ્ચિત દિવસ અને સમય જાણતો હોય, તો તેને માટે જીવવું તદ્દન અસાધ્ય બની જાય. છતાં આ ડોસાઓ મને ચેતવે છે: ‘બપોરે એક વાગ્યે, નામદાર’

...કોઈક સમય પહેલાં જ પોને ખાંસ પડ્યો હતો. દાખરાંએ જાણવું હતું કે, તેણે તેની છેલ્લી વ્યવસ્થા કરી લેવી, કારણ કે તે જીવતી ચકરી નહિ, તેને તેમના

સુપ્તમાં ત્યારે વિશ્વાસ થોકો નહોતો અને ખરેખર તે મૃત્યુ પશુ નહોતો પામ્યો.

જુવાનીમાં તેને એકવાર અસાધારણ વૈરાગ્ય ઊપજી આવેલો, ત્યારે ય પોતાની જિંદગીનો અંત લાવી દેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. રિવોલ્વર ભરી, કેટલાક પત્રો લખી કાઢી તેણે આપઘાત માટે સમય પસંદ નહી કર્યો હતો. પણ આખરે તેનો વિચાર બદલાઈ ગયેલો. હંમેશાં અણીના વખતે જ કાંઈક કંઈ અણ-ધાર્યું બને છે. પોતાનું મોન ક્યારે થશે તે કોઈ જાણી શકતું નથી.

“બપોરે એક વાગ્યે, નામદાર!” તેના એ હિતેચ્છુ ડોસાઓએ તેને કહ્યું હતું. તેમણે તો ફક્ત એનો જાન લેવા માટેના કાવતરાથી એને વાંકો કર્યો હતો, પણ એ લોકો ક્યારે પોતાનું ખૂન કરવાના છે તેની જાણ માગથી તે ગભરાઈ ગયેલો હતો. તે જાણતો હતો કે, આ ત્રાસવાદીઓ કોઈને ‘કોઈ’ દિવસ તેનું ખૂન કરવાના છે જ, પણ તે આવતી કાલે કે વાના છે, તેની તેને ખબર ન હતી. તે ધારતો હતો કે આવતી કાલે તો તે નહિ જ ચાપ...આવતી કાલે નહિ ચાપ અને પોતે અમર હોય તેમ નિનંતે જીવી શકશે...નામદો! તેમની જાણના સાક્ષરની બેવ-કૂફી: ‘બપોરે એક વાગ્યે, નામદાર!’ કહીને તેમ, શી દાટ વાળ્યો હતો, તેની તેમને ક્યાંથી ખબર!

જ્યાંસુધી કાળગતિથી છૂટે પડેલો આ ધોર શાપિન કલાક વોતી ન જાય, ત્યાંસુધી હૃદયવિદ રકે કારની વેદના પ્રથાનને સૂવા દે, ધડી આરામ લેવા દે તેમ નહોતું. કશો જ હર્ષ તે અતુભવી રકે તેમ નહોતું, તે એ જાણતો હતો, આ જાણ સધળો જ પ્રકાર જીવન કરી એને ધોર અધિકારમાં લાવેલી લેવાને સમર્થ હતો. અત્યારે તે જામતો થોકો હતો, એટલે મૃત્યુનો જાણ તેના આખા સરીરમાં, ટેક હાડકાં સુધી વ્યાપી જઈ રોમેરોમાં ટપકી રહ્યો હતો.

પ્રધાને આવતી કાલે તેનું ખૂન કરનારાઓનો વિચાર કરતો પણ પડતો મૂકી દીધો. તેના જીવનને આવરતી જાળખાજી વસ્તુઓના દગલામાં તે દાઈ

શરીર છે અને ધડાકાનો ક્રાંતિય ધા તેને પીડે છે હાય અનેથી છેદાઈ ગયા હોય, દાંત તૂટી ગયા હોય, મગજ કચગાઈ ગયું હોય, એવું પોતાનું કંપનાચિત્ર તેની આખ સામે સ્પર્શી રહ્યું. બાજુ પથારીમાં લગાવેલા પગ અકસાઈને ચેતનદીન ચઢ ગયા હોય, પગના પગ મરેલા માથુસ જેવા ઊંચા ચઢ ગયા હોય! પેરો દબ્યું મરણ નથી પામેથી તેની ખાતી કરવા તેણે દીર્ઘ શ્વાસ લીધો અને ધડીએ ધડીએ તે ઉધરસ ખાવા લાગે, પથગતી ધતુની 'સ્પીગો'નો અને રેશમી એપ્રાઈને અવાજ પોતાને સંભળાતો રહે, એ માટે તેણે પાસા ધસવા માંડ્યા. અ તે પોતે અરેખ જીવનો હ તેની ખાતી કરવા તે ચોકેમો ધાંટે પાડી બોલ્યો :

‘શાખારા, બહાદૂર શાખારા!’

શરદે ની િં મીના શકેકા અને તેનું ખુન ધતું અનકાવનારા પોષિતો, નામુસો અને સૈનિકો ઉદ્દેશીને હતા. પલ પલગ પર સત્તા સત્તા તેણે મુક્ત કંઠે કહેલી પ્રશંસા અને ત્રાસવાદી-એની ફેરેલી અજેનું તેનું મિત—એ સધતું જ અર્થદીન હતું. હજુ પલ્યુ તેને પોતાની જાત સવાગત લાગતી નહોતી, જ્યાં સુધી ખૂનીઓને પકડ્યામાં આવે નહિ, તેમના હાથમાંથી બોમ્બ ખૂટવી લેવાય નહિ, અને તેમને જેલમાં પૂચ્યામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી એ બચવાબોગેના મગજમાં રહેનો તેના ખૂનનો વિચાર તેને અપવા દેશે નહિ પહેરા પગ ચઢવામાં આવેલો કોઈ આશાકિત સૈનિક જેમ પોતાની જગ્યા-એથી ખસવા ના પાડે, ખમવાને અગત નીવડે, તેમ આ વિચાર કોઈ અગમ્ય વિચાર શક્તિના બેરે તેના મગજના ખૂણામાં અડા જ બિભો દતો.

‘અપોઝે એક વાચે, નામદાર!’ આ એકના એક શબ્દો તેને વિવિધ સૂત્રોમાં સંભળાના લાગ્યા ધડીમાં એ સૂત્રમાં હર્ષ હોય, તો ધડીમાં કટાક્ષ ધડીમાં ચીડ હોય. તો ધડીમાં શ્દ અને એવકૂશી બાજુ સો મો થાળીનાત્મ તેના ખડમાં મૂકવામાં આવ્યા હોય અને ધાનિક જડતાપૂર્વક એક પછી એક વગર અટકે બરાડમાં જતાં હોય, એમ જ લાગતું હતું.

‘અપોઝે એક વાચે, નામદાર!’

અને બીજા દિવસનો—આ ‘અપોઝે એક વાચા’ નો સમય કંઈ બહુ દૂર નહોતો અને તેની પહેલાંના કલાકોથી તે જરાય જુદા પડતો નહોતો એમાં લયદર મૃત્યુતા સમાયેની હતી. ધડીઆળના ચંદાથી છૂટો પડી જઈ, જિંદગીના એ લાગ પાડી દેતા વિશાળ કાગા પડતાની જેમ, એ બજે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો તેની પહેલા કે પછીના કોઈ કનાક સાથે એને જાને મંબધ જ ન હતો. તેને એકવાને જ બજે સત્તા અને ખુમારીયું ખાસ અસ્તિત્વ ભોગવવાનો અધિકાર હતો પ્રધાન દાંત કચકચાવતો પથારીમાં બેઠો ચઢ મો. બીધતું તેના માટે અસાધ્ય બની ગયું.

પોતાના સુજેલા હથ મો પૂર ફેરવતાં, કાવતરંથી પોતે અબાજુ હોત તો સવારે કેવી રીતે બેઠત, એવું લખકર અને સ્પષ્ટ કંપનાચિત્ર દોરવા માંડ્યું. એ બેરોને કેંદ્રી પીએ. કપડાં બદલે. અને એને કોઈ પીત્સનાર રમેપાને કે એને ફરકાટ પહેરાવનાર ‘ગ્વીસ’ ચાકરને—કોઈને ખમર નથી કે, થોડા સમય બાદ આ બધું જ એક ધડાકા સાથે નાશ પામતાનું છે, ત્યારે નારતો કરેલો કે કપડાં બદલવાં નિર્મથક છો રસિસ બારણા ખોદશે, અને એરેલેયો, ભૂરી આંખોવાળો, નિખાલસ દેખાતો અને અનેક લરકગી માનચાદ ધરાવતો સ્વીસ જ તેના પોતાના હાથે એ લખકર હાં બોધી આવશે . .

“આહ!” અચાનક પ્રધાનના મોમાંથી મોઝીથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. તેણે ધાંએથી મોં પાંચી, હાથ ખમેડીને પોતાની સામે પથરાયેલા અધારામાં ખાનુ, પૂર્વક તાકી વેધઃ દષ્ટિ નાખી તેણે દીવો પેટર્વેલ હાથ લગો કર્યો પડી તે બેઠેલો અને ખુસ્સા પર્વો આ અમલ અને અપરિચિત આરણમાં ફતવા લાગ્યો તેજ બીજી સાથ બેઈ, જોએ દીવો પેટાઓ એરેડો પ્રકાશમાં નુન દેખાતો હતો, ફક્ત યુગમેલી પથારી અને નીચે પડી ગયેલી બર્ષ, તેનો લય સંપૂર્ણપણે નષ્ટ ન થયો હોવાનું સૂચવતાં હતાં.

એક તો તેણે રાતનો પેસાડ પહેડેનો અને વધુમાં લરાવવા દાદીલાળા તેના ચંદ્રા પર ઉકેરાટ હતો.

આને લીધે તે દમ અને અનિદ્રાથી પીડાતા ડોસા જેવો લાગતો હતો. એને જોતાં એમ જ લાગે કે બીજાઓએ તેને માટે નીર્મા રાખેલા મૃત્યુએ તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લીધું હતું. અને જે બધા વંશવંશી તે પેરાપેરા હતા તેનાથી તેને અજાણ્યક વિપ્તિ પાડી દીધો હતો. કપડાં બદલા વગર જ તે આરામ પુર-શીમાં પડ્યો અને તેની આંખો છન તરફ ચક્રવર્તી રહેવા લાગી.

“નામદો!” તે નિશ્ચ અને તિરસ્કારભર્યા સ્વરે બોલ્યો: “નામદો!” થોડા સમય પહેલાં જેમને તેણે “બહાદુર” નામે મંજોરેલા તે પોલિમેને જ તે આ નવો ખિનાબ અર્પણ કરતો હતો. તેમણે જ દિસાહના આવેશમાં કાવતરાની બધી વિગતો તેને દર્શાવી હતી ને ?

‘ખરેખર!’ તેનો વિચારપ્રવાહ ચાલુ થયો, ‘મને અગાઉથી એતવવામાં આવી છે અને હું એ બહુ છું, તેથી જ મને ભય લાગે છે. પણ જે મને કંઈ ખબર ન હોત તો હું નિરાંતે કંઈ પી ચકત અને પછી તો, સભ્યે જ, આ મૃત્યુ. પણ તો શું મૃત્યુથી હું એટલો બધો ડું છું? મને બરાબરશોભે છે અને એનાથી કોઈક દિવસ હું મરવાનો જ છું. છતાં એના વિચારે હું ભય પામતો નથી, કદાચ એથી ક્યારે મરીશ તેની મને ખબર નથી. આનામદો! એને કહે છે, ‘બપોરે એક વાગ્યે, નામદાર!’ તેઓ ધાસ્તા દશે કે હું એ બહુને ખૂશી ધર્યાં! એને બદલે તો મૃત્યુનો વિચાર મારા મનના મુલામાં એવું તો ધર કરી ગયો છે કે ત્યાંથી ખસતો જ નથી. મારા મન સાથે તે સ્વચ્છ બોલી ગયેલ છે. મરવું એ કંઈ અપકર નથી, પણ પોતે મરવાનો છે, એની બહુ અપકર છે. જે માણસ પોતાના મૃત્યુનો નિશ્ચિત દિવસ અને સમય જાણતો હોય, તો તેને માટે જીવનું તદ્દન અધકચ બની જાય. છતાં આ ડોસાઓ મને એતવે છે: ‘બપોરે એક વાગ્યે, નામદાર’

થોડા સમય પહેલાં જ પોતે મારો પડ્યો હતો. દાખરેએ જાણ્યાનું હતું કે, તેને તેની છેલ્લી વ્યવસ્થા કરી લેવી, કદાચ કે તે બીજી શક્ય નહિ. તેને તેમના

શબદોમાં ત્યારે વિશ્વાસ બેઠો નહોતો અને ખરેખર તે મૃત્યુ પત્તુ નહોતો પામ્યો.

બુવાનીમાં તેને એકવાર અસાધારણ વૈરાગ્ય બિપ્ત આપેલો, ત્યારે ૫ પોતની નિંદાની અંત લાવી દેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. રિવોલ્વર ભરી, કેટલાક પત્રો લખી કાઢી તેણે આપ્તતા માટે સમય પસંદ કર્યો હતો. પણ આખરે તેનો વિચાર બદલાઈ ગયેલો. હંમેશાં અણીના વખતે જ કાંઈનું કંઈ અણુ-ધાર્યું બને છે. પોતાનું મોન ક્યારે ઘસી તે કંઈ અણી શકતું નથી.

“બપોરે એક વાગ્યે, નામદાર!” તેના એ દિલેટ્ટુ ડોસાઓએ તેને કહ્યું હતું. તેમણે તો ફક્ત એનો જન લેવા માટેના કાવતરાથી એને વાકેફ કર્યો હતો, પણ એ લોકો ક્યારે પોતાનું ખૂન કરવાના છે તેની બહુ ખાતરી તે મહારાષ્ટ્ર બોલેલો હતો. તે જાણતો હતો કે, આ તાસવાદીઓ કોઈને કોઈ દિવસ તેનું ખૂન કરવાના છે જ, પણ તે આવતી કાલે કેવાના છે, તેની તેને ખબર ન હતી. તે ધારતો હતો કે આવતી કાલે તો તે નહિ જ ધાય... આવતી કાલે નહિ યામ અને પોતે અમર હોય તેમ નિર્ભય બીધી શકે... નામદો! તેમની બહુમતસાધારી ભેવ-ફૂંઝી: ‘બપોરે એક વાગ્યે, નામદાર!’ કહીને તેમ શો દારૂ વાળ્યો હતો, તેની તેમને ક્યાંથી ખબર!

ન્યામુધી કાગતિથી છૂટે પડેલો આ ઘેર સાપિન કલાક વીતી ન જાય, ત્યાંમુધી હવેલિદરક કારની વેદના પ્રધાનને સૂવા દે, ધડી આરામ લેવા દે તેમ નહોતું. કશો જ હર્ષ તે અનુભવી શકે તેમ નહોતું, તે એ જાણતો હતો. આ ભય સધેલો જ પ્રકાશ હુપ્ત કરી એને ઘેર અધકારમાં લપેટી લેવાને સમર્થ હતો. અત્યારે તે જાગતો બેઠો હતો, એટલે મૃત્યુનો ભય તેના આખા શરીરમાં, ઠેક ઢાઠાં સુધી વ્યાપી જઈ રહેલો માર્ગ દર્શાવતો હતો.

પ્રધાને આવતી કાલે તેનું ખૂન કરનારાઓનો વિચાર સરખો પણ પડતો મૂકી દીધો. તેના જીવનને આવરતી અજાણ્યક વસ્તુઓના દમકામાં તે દારૂઈ

ગમેા-મુવાઈ ગમેા કશાકે અકળનીય અનિવાર્યની ભીતિ તેને ઘેરી નળી વાખી હુમલો થમે, હૃદયમાં દરદ ભિપ્તરો, નાની ધોરી નસ તૂટી જઈ તેમાંથી વહેવા માંડેલા અગ્નિચિત રત્ન કેવાહને ગેહવા પોતે અસ-મર્થ નીવડમે, અને મુજ ગમેલા હાથ પર મોજુ ચક્રા-વતા જેમ તે ફાગી પડે, એમ પોતે ફાટી પડશે!

તેની જાડી દૃષ્ટી ગરદનનો પથુ તેને લય લાગ્યો. તેની સૂરેલી આગળીઓ તેને કશાકે પ્રાણધાનક પ્રવા-હીધી ભરેલી લાગી, તે નરક જેવાની તેનામાં હિંગત ન રહી જે કે ધડીક પહેલાં જ અધારમાં પથુ પોતે મરીને લાશ જેવો પડ્યો હોવાના વિચારને હંકી કાઢવા હાથપગ હલાવવા પ્રેરાયો હતો, પથુ દવે આ ઝગહળતા કંઠા, પ્રતિકૂળ, લવાવહ પ્રકારમાં તે સીંગરેટ સળગાવવા કે નોકઝ માટે ઘટ્ટી બળવવા પથુ અશક્ત હતો. તેને મુંઝામે થતો હતો, જાનત-તુઓ તૂટતા હતા તેની કૂલેલી આંખોમાંથી નળુખા ઝરતા હતા તેના મગજમાં અસલ ડોકળાટ હતો, છતાં તેણે હૂમે રાકવા પ્રયાસ કર્યો

એકાએક, ધૂળ અને નળાથી ઢંકાયેલી છત પરની ધંડોએ રણકીને અધારે જઇના ઓરડાને ભગ્નત કર્યો તેની ધાતુની છબ તેની રણકારી ધાર સાથે જોરથી અપ્રકાશ લાગી, થોડી વાર વિરમી ગયા બાદ વળી તેમે સતત ને લયગતક રણકાર શરૂ કર્યો.

માણુમે દોડી આ-ય, અહીં તહી ભીતેભીતે અને ટોણે ટોણે ઠીવા પ્રગટ્યા. પૂરતો પ્રકાશ તો તેમાંના થોડાજ આપના, પથુ ઓળા સારા પ્રમા-ણમાં પાડતા. ચારે બાજુ ઓળા જ એળા હતા—ખંડના ખૂણાઓમાંથી લંબાહને છત ઉપર થઈ ભીતોને ય ભરી હતા, ચૂક વસ્તુઓના ચૂક આક્રમણો સમા આ વાકાચૂકા, રાક્ષસી અગ્નિચિત ઓળા પહેલાં કર્યા ચંતવાયા હતા ? તેણે ઓખરા થકંતા અવાજે કંઈક અરપટ ઉચ્ચાર કર્યો, તે પછી દાકતરને ટેલીફન કરી પ્રધાનની માંગીના અખર આપવામાં આ-યા અને નામનાનાં, પત્નીને પથુ બોલાવવામાં આવ્યાં

ફાંસીની સજા

પોલીસોની આગલી ખરી પડી હતી ચાર ત્રાસવા-દીઓ—ત્રણ પુરુષો અને એક સ્ત્રી—પ્રધાનના નિવાસના દ્વારા પામે જ બોગમ, ગિવાસ્તરો અને પ્રાણધાન-સંગ્રામ સાથે પકડેલાં હતા. ત્યાં આ પધી સામ તૈયાર થઈ હતી અને કાવતરું રચાયું હતું, તે મકા-માંથી તેમની પાંચમી સાચીદારને પથુ પકડવામાં આવ ત્યાથી જગ્યાઅંધ દાગોળો અને હથિયારો મળી આવ્ય પથિ જણુ યુવાન હતાં; મૌથી મોટો પુરુષ અઢારી વર્ષનો હતો અને મૌથી નાની સ્ત્રી હતી ઓગળી વર્ષની. તેમનો કેમ તેમની ધરપકડ પછી જે કિસ્સા તેમને પૂરવામાં આવેલાં, ત્યાં જ ચાહેલો—તે સમય-ભવિમ રિવાજ મુજબ જલદીથી અને છૂપી રીતે

અદાલત સમક્ષ પથિ જણુ શાંત ગંભીર, વિચા-મય જિલા રહ્યાં હતાં. ન્યાય તોળનારાઓ પ્રત્યે તેમં એટલી તો જબરી નરસત હતી, કે પોતાની નિર્બંધત દર્શાવવા નિઃચર્ચક મિત કે આનંદનો દેખાવ મુદ્દ કબાલું તેમને ચોમ લાગ્યું નહિ. તેમના આત્માં આવરી લેતી જાડી લાનિને અભવ્યા લોકાની કડવ નજરથી જણાવવા માટે તેઓ શાંત જ રહેલાં. કેટલા પ્રશ્નોના તો જવાબ જ આપવાની તેમણે ચોક્કસી ન પાડી દીધી, બ્યારે કેટલાક પ્રશ્નોના જવાબ જાહે વસ્તીપત્રકમાં આંકડાઓ લખાવતા હોય એમ તદ્દન દૂકાણમાં આપીને, અરજતાથી તેમનામાંનાં ત્રણે—એક સ્ત્રી અને બે પુરુષોએ—પોતાનાં આચા નામે બતાવ્યા-બાકીના બેએ ઓળખાણ ન આપી, તેથી કોર્ટ તેમનાથી અજણુ જ રહી.

આ બાબતમાં તેઓ ગંભીર માદગી ભોગવતા કે કેઈ મકાન વિચારમાં ફૂંચેલા માણુસના જેની નાપૂટકે જ જિજ્ઞાસા નિર્ધારતાં. તેઓ ત્વરિત દૃષ્ટિ ફેંકતા, કોઈ રસમય શબ્દો અવણુ કંતા અને વળી પાછા પોતાના તૂટેલા વિચારની કડીઓ બગેચર સાધી લઈ ને એમાં જ પરોવાઈ જતા

ન્યાયાધીશોની સૌથી પાસે જોડેલો આરોપી, પૂર્વે એક અમલદાર હતો અને નિરૂપિત પાત્રોના કર્નલનો પુત્ર હતો. તેણે તેનું નામ 'સર્જ' ગોલોવિન' જણાવ્યું હતું. પડોળા ખમ્મા અને મગખૂત બાંધી ધરાવતો એ હજુ સુવાનીના ઊંબરે પણ મૂકેલો હતો, પણ જેલ અથવા નિર્માણ ક્ષેત્રના મુશ્કેલી વિચાર તેના મલતો રંગે અંધો પાડવાને કે તેની ભૂરી આંખોમાંથી મીઠી નિર્દોષતા દૂરી લેવાને શક્તિમાન નીવડ્યો ન હતો. તેને ટેવ ન હોવા છતાં આખા ય કેસ દરમ્યાન તે તેની ભરાવદાર મુંદર દાદીને વળ ચલાવતો હતો અને ભમરો મૂંઝી બારી તરફ તાકોને જોતો હતો.

શિયાળાના ઉલ્લાસ દિવસો આલના હતા. બરફનાં તોફાન અને ઠંડા વિશાલ ભમાં દિવસોમાં વસતના આગમનની પૂર્વે તૈયારીક પ્રકાશ અને ઉભાલયો કોઈ દિવસ, અરે કોઈ ધરી સુધા, એવી જોળનયેથી અને મદભર બની રહે છે કે, શેરીમની ચકલીઓ પશુ આનંદથી ઘેરી બની જાય છે, અને મનુજોને પણ તેનો નરો ચડે છે. અત્યારે જાણી બારીમાંથી ઉતાવાળી ધૂળથી આચ્છાદિત આકાશ વિચિત્ર અને મુંદર દેખાતું હતું. પ્રથમ નજરે તે કુધોયું સ્વચ્છ લાસતું હતું. બીજાવાર નજર કરતાં તે ઘેરી ને ઘેરી બનેલી જાળી નિર્માત નીલ અનંતતામાં લીન થતું લાગતું. પોતાનું નગ્ન સૌંદર્ય વ્યક્ત ન કરતાં તેણે વાળાઓનો પારસ્પરિક ભુરખો ધારણ કર્યો હતો. તેથી તે કોઈ પ્રેમીની પ્રિયા સમુદાયક લાગતું. સર્જ ગોલોવિને આકાશ તરફ જોયું. મૂંઝા મરડી, બારે પોપચાં નીચે ઢંકાયેલી પોતાની આંખો એક પછી એક મીંચકારી, પછી કોણ જાણે કેવી જાંડી વિચાર મુંદામાં મરક થઈ ગયો. થોડી વારે તેની આંખોમાં અન્યત્રી મંગલગતી લાગી અને નવીન આનંદથી ઊર્જિત તેના મુખ પર તરી આવી. પણ સળગતા અંગારા પર કોઈ ચાંતે અને અંગારા તે ઝોલવાઈ જાય, તેમ તે આનંદ જુલોઈ ગયો. ફક્ત એક પળમાં જરાયે ફેરફાર મળ્યા વગર તેના માલની લાલ્લી શય સખી ફિક્કડી પડી ગઈ. વેદનામાં એવી કારણો એક મુંદર વાળ તેણે મનની આંખોમાંથી છોડ્યાં નોરથી

દખાળી. પણ જીવનનો અને વસંતનો આનંદ વધુ પ્રમળ હતો. થોડી જ મિનિટો બાદ તેના મુખ પર નવીન લાગણી પથરાઈ અને તેણે વસંતના સ્વચ્છ આકાશ તરફ નજર નાખી.

આકાશ તરફ એવી જ રીતે નજર નાખી રહી હતી એક નમણી યુવતી. એની અટક હતી મુસ્યા. સર્જ-થી તે નાની હતી, છતાં તેની ગવિષ્ઠ અને નિષ્કાલાન આંખોની મક્કમતા અને ગંભીરતાથી તે તેનાથી થોડી લાગતી. તેની કામળ મરદન અને તેના નાભુક હાથ યૌવનની કશીક અગમ્યતાના પ્રતીક સમાં હતાં. તેનો શુદ્ધ સંગીતમય અવાજ સંપૂર્ણ સ્વરયુક્ત કિમતી વાજાંત્રી સાથે હરીકામ કરતો. મુસ્યા ફિક્કડી દેખાતી હતી, પણ એ ફિક્કાસ અંતરનાં દવ અંતરમાં જ બંડારી સખતી સ્ત્રીસહજ હસિને આભારી હતી. તાજેતરમાં જ ઉતારેલી વીંટીનો જમણા હાથ પરની ત્રીજી આંગળી પર પડેલો ઊંડો આંકો જોઈ ન ચકાય એ રીતે તે પંખાળી રહી હતી. તે સ્વચ્છ ચિત્રો બેપરવાઈથી આકાશ તરફ તારી રહી હતી. એ સામાન્ય ગંદા ખંડની દરેક વસ્તુ તેના પ્રત્યે વિરોધ દાખવતી હતી અને તેના ચહેરાનું પરી-ક્ષણ કરી રહી હતી. તે તારી રહી હતી એ સ્વચ્છ નીચ આકાશ જ માત્ર એવી શુદ્ધ અને સાચી વસ્તુ હતી, જે પર તે શ્રદ્ધાપૂર્વક નજર નાખી શકે.

ન્યાયાધીશો સર્જની દયા ખાતા હતા, પણ મુસ્યાને તો ધિક્કારતા હતા.

મુસ્યાના અગળ સાથીની અટક 'વરનર' હતી. તે તેના પૂંદણ પર હાથની આંકડી વાળી હાથા આપ્યા વિના બેઠો હતો. અત્યારે જાણે બીટી દીડું કોણ તેણે તેણે જોઈ નોતો સ્વચ્છ બીટી દીડું પાદ આવતું. તે જોય તરફ અનિમેષ જોતો હતો કે જોડે લાગણીથી આકુળ હતો, કંઈ વિચારતો હતો કે પોલીસની જુવાની સાંભળતો હતો, તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. એનો જરા નીચો બાંધો અને મુંદર પ્રભાવ-શાળી દેખાવ કંડી નક્કર તાકાતનો ખ્યાલ પેદા કરતો. નમ્રતા અને વિનય ભરેલા તેના સરળ અને ટૂંકા જવાબ તેના હોઠ પર ભયંકર લાગતાને બીજા કદી-

એના અંગ પરનો રિવાજ મુજબનો પોશાક હાથા-
રપદ લાગતો; જ્યારે એના અંગ પર એ જરાય ખ્યાન
ખેંચતો નહિ. જાણે એ પોશાકને એની સાથે કાંઈ
સંબંધ જ ન હોય બીજાઓ પાસે જ્યારે બોલ્ય
અને બંધકર હથિયારો હતાં, ત્યારે વરનર પામે ફક્ત
એક મામૂલી રિવાજર જ હતી. છતાં ન્યાયાધીશો
તેને પકડાયેલા ત્રાસવાદીઓનો નેતા ગણતા હતા.
અને તે તેમના તરફ બતાવતો તેવા જ સામાન્ય
માનભાવે સૌ તેની સાથે વર્તતા હતા.

તેની જોડના વાસિલી કાસિરીનના અંતરમાં
મૃત્યુનો ભય અને તેને દબાવી દઇ, ન્યાયાધીશોથી તે
હુલાવવાની પ્રમળ ઇચ્છા વચ્ચે તુચ્છ યુદ્ધ ચાલતું
હતું. કેદીઓને કાઢ્યાં લાવવામાં આવ્યા ત્યારથી તે
હાથના વધતા ધબકારો દબાવવા મથતો હતો બધોય વખત
તેની ભરપર પરસેવાનાં બિંદુઓ દેખાયા કરતાં
હતા તેના હાથ બીના અને ઠંડા હતા. હીંમતેયું
કંઈ, ખમીશ તેના શરીર સાથે ચોંટી ગયું હતું અને
તેનું હૃદય ચપલ મુશ્કેલ બનાવતું હતું. અપાર પ્રય-
ત્ને એણે આંગળીની ધુનરી ગેઢી હતી, અવાજમાં
દૃઢતા અને નમ્રતા અપનાવી હતી અને નજર ચાંત
રાખી હતી પોતાની આસપાસ કંઈ જ ને જોતો ન
હતો. તે સાબળતો હતો તે અવાજ પણ જાણે
ધુમ્મસ બેઢીને દૂરથી આવતો ન હોય એમ લાગતું
હતું. એણે મહાપ્રયત્ને દ્વાર ચાંદ એ ધુમ્મસમાં
જ જાણે પ્રયત્નપૂર્વક દૃઢ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો; પણ તે
બોલી રહી કે તરત જ તેને પૂછાયેલા પ્રશ્નો ને તેના
પોતે આપેલા જવાબોથી વિસ્મૃત બની, તે ફરી પાછો
પોતાના અંતરમાં ચાપતા ધોર યુદ્ધમાં ઊતરી પડ્યો.
તેના મહેરા પર મૃત્યુની ડાયા એટલી ગપટપણે તરી
રહી હતી કે ન્યાયાધીશો પણ પોતાની નજર એના
પર પકડાવે ત ખસેડી લેતા હતા સડી રહેલા શબની
જેમ તેની પણ જાંઘરતું અનુમાન તારવતું એ એક
દુષ્ટ કાર્ય હતું. તેના કેસના કાગળિયાં પરથી જણતું
હતું કે તે ગ્રેવીસ વર્ગનો હતો. એકાદ બેવાર વરનરે
તેના ધૂંટણને હળવેકથી સ્પર્શ કરતાં તેણે દૂંડો
જવાબ આપેલો :

“કંઈ જ નહિ”

ચિકારીથી ધાબલ થયેલા જનવર મારફ રૂંધાયેલ
ગળે એકાએક બૂમો પાડવાને તેનું મન બંધ પોકારી
છેડ્યું. એ હાથ એને માટે અત્યંત વિષમ હતી. તેણે
વરનરને ધીમેથી હડસેલો થયો. વરનરે આખ જોમી
ક્યાં વિના જ ધીમા અવાજે જવાબ દીધો :

“કંઈ નહિ, વાસ્તવ ! એ તો હમણાં પની
જશે !”

ચિંતાઘસત પાંચમી ત્રાસવાદી તાન્યા તેના સાથીઓ
પર માતૃમંદહારી દષ્ટિની છાંયા પાથરી રહી હતી.
હજુ તો તે યોવનને આગણે પગ મૂકતી હતી
તેના ગાલ પણ સ્પર્શ જેવાં સુરખી ભપાં હતા.
હતા તેની ચિંતાની મૂઠું લાગણી, તેના અશાધપ્રેમ,
તેનું સૌમ્ય વદન, તેનું સ્મિત અને તેનો ભય મુઠ્ઠા,
તે કેમ જાણે તમામ આશીર્વાદોની માતા ન હોય
એમ દર્શાવતાં કેસના કામકાજના તેને રમ પડતો
નહોતો. તેના સાથીઓનો અવાજ શરૂ છે કે નહિ,
તેમને ભય લાગે છે કે નહિ, તેમને પાણીની જરૂર
છે કે નહિ, તે જાણવા માટે જ તે તેમને ખ્યાનથી
સાંભળતી હતી.

પણ વાસ્તવ તરફ તે જોઈ શકતી નહિ, કારણ
તેની વેદના અત્યંત કારી હતી. પોતાની જાડી
આંગળીઓના કડાકા બોલાવી તે મનને સંતોષવા
મથન કરતી હતી. સુરખા અને વરનરને તે ગર્વ અને
માનથી જોઈ રહી હતી, અને તેમને જોતા વદન પર
ગંભીરતાની જોડી લાગણી તરી આવતી હતી. સંજોગો
ખ્યાન પોતાની તરફ ખેંચાય તે માટે તે પોતાનું
સ્મિત દ્વારા સતત પ્રયામ કરી હતી તેની આકાંક્ષા
તરફ જ મંડાયેલી મીઠ જોઈ તેણે મનમાં મનમાં
ખ્યાલ કર્યો.

“પ્રિય બિરાદર બીલુ” કંઈ નહિ ને આકાશ
તરફ તારી રહેલ છે, જુગો તો ખરા !”

“અને વાસ્તવ ? હે ભગવાન ! મારા પ્રભુ !...તેને
શી ગતે સાંવન આપતું ? હું તેની સાથે બોમ્બો
જઈ ને મામલો કદાચ વધુ યમકે અને તે રડવા જ

વિશ્વમાનવ : જુલાઈ-ઓગસ્ટ '૬૨

મંડી પરે તો ?”.

પસાર થતા પ્રત્યેક વાદળનું પ્રતિબિંબ પાકાં તલાવડીનાં સ્થિર જળની જેમ, તેના સરળ અને માયાળુ ચહેરા પર, તેની આંરે સાથીઓની તમમ લાગણીઓ અને વિચારોનું પ્રતિબિંબ પડતું; પંજી તે ચાહે તેટલું શુદ્ધિક હોય. તેના પોતાનો ચ કેસ ચાલતો હતો અને પોતે પણ ફાંસીની સજા પામવાની છે, એ વાત તો તે જુદી જ ગઈ હતી ! તેને તેની સહેજ પણ દરકાર ન હતી. દારૂઓનો અને મોઝા ખુદ તેના જ ઘરમાંથી મળી આવ્યાં હતાં. અને કદાચ આશ્ચર્ય-જનક લાગશે, પણ પોલિસનો ચક્રાર તેજે જોળીઓથી ફરેશે અને એકને તો માથામાંથી આર ઈન કરી હતી.

આઠ વાગે, ટિવસના અંત સાથે કેમનો પણ અંત આવ્યો. સંજ અને સુરવાની નજરમાંથી આકાશ ધીરે ધીરે અદર થયું. તેણે સુરખી ધારણ કરી નહિ. પણ ઉનાળાની સધ્યાની જેમ-ઝાંખું ભૂખર ઘઈ ઠંડું શીતળ બની ગયું. સંજ એ એક જોડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો. શરીર ખરડાયું અને બારી તરફ જાંચે નજર કરી, બાંધી રાતનો ટોડો અંધ-કાર પથરાતો જોઈ ચકાતો હતો. હલુપ છાદી આગળના રહી, તેણે તાન્યા સાથે મિનનો વિનિમય કરીને, ન્યાયાધીશ, ફેનિકા અને તેમનાં સહોને નિરખવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. કુસ્માને લાગેવળે છે ત્યાંસુધી તેણે તો સડગ સંપૂર્ણ આચમી ગયા છતાં પોતાની નીચી કરી નહિ. પરંતુ હવે આગાસને ખડે એ મૂંઝામાંની સગડીમાંથી આવતી અમ પવનની ફૂફડાંથી હાલના કંગણિયાના અગા પર નજર ઠેરવી હતી. ફેનિકા દરમિયાનમાં આવી ત્યાંસુધી તે એજ રિથિતમાં બેસી રહી હતી.

થકાડો અપાઈ જતાં તડોમનદારોએ વર્ષોની હનપમ, દુષ્કાર અને મૂંઝાણભરી નજરને અવગણી તેમની રજા લીધી. એ પછી અનાસતના દાર પામે તેજો દારૂવાર બેઠાં ચાંચાં અને ટૂંકી વાતચીત કરી લીધી.

“કંઈ નહિ, વાગ્યા ! થોડીજ વારમાં એલ અલાસ થઈ જવાનો !”

નિયમાનવ નું જુલાઈ-ઓગસ્ટ '૬૨

“પણ મને કેટલો કાઈજ નથી લાગતું, બિરાદર !” વાસિલીએ ક્રદ, “શાંત મુખેનું લગભગ આનંદિત અવાજે જવાબ આપ્યો. ખરેખર, તેના મુખ પર થોડુંક નર આવી ગયું હતું અને તે પહેલાંની મારક શબ જેવું લાગતું નહોતું.

‘શેતાનાના બચ્ચાઓ ! આપણને બધાપને એક સરખી ફાંસીની સજા ફટકારી દીધી !’ સંજ ઠાવકા-ધીથી બોલ્યો.

‘એ તો ધારણ તો જ ને ?’ વનરે જરણે ક્ષીબ દર્શાવ્યા વિના કહ્યું આપતી દાસે છેવટેનો ચૂકાદો અપાશે અને આપણને બધાંને ફાંસીએ ચઢનાં સુધી એકાઠા કાટડીમાં સાથે પૂરવામાં આવશે. તાન્યાએ તેના સાથીઓને આશાસન આપનાં કહ્યું.

૩

“મારે ફાંસીએ નથી ચડવું”

ત્રાસવાદીઓના કેમ પહેલાં, એક પખવાડિયા ઉપર એજ કોર્ટમાં ઉપાન યાનસન નામના ખેડૂતને ખડો કરવામાં આવેલો કેમ આવ્યા પછી તેને ફાંસીની સજા થઈ.

ઉપાન યાનસન એક જમીનદારને ત્યાં સાંધી હતો અને એ વર્ષના એના અન્ય કંગાલ સાથી કરતાં તે કાઈ પ્રકારે જુદો નહોતો. એસ્થેના-આમાં આવેલા વેસનજમીનો તે વતની હતો. થોડાં વરસોમાં જુદાં જુદાં ખેતરોમાં કામ કરી તેણે થોડી પૂંછ બેસી કરી હતી. રશિયન ભાષાનું તેનું જ્ઞાન અંધ હતું. એનો જમીનદાર લગભગ હતો અને અપોસ-પોસમાં તેના દેશનું કોઈ વનની ન હોવાથી, લગભગ એ વર્ષ તો તે તદ્દન ખામોશ જ રહ્યો હતો. માણસ કે જનવર કાઈ નેય સબોધીતે તે દરેક સુદાં ઉચ્ચારતો નહિ. તે આગસ્ટની જેમ લથડી ચામે આસતો. મૂંગો મૂંગો થોડાંને પાગી પાવા લઈ જતો. અને પછી ઉચકારો ચ કપો વિના તેને બાંધી દેતો. થોડો નાસી છૂટવા જોરે કરતો, ત્યારે ચ યાનસન મોઢે એક રાખ પથ્ર ન બોલતો, પરંતુ કસાઈની જેમ લાંબા આંખે વડે તેને ફટકરતો. દારૂથી તેનું ઠંડું કુદ જડીપણું

કોથમા ફેરવાઈ જવું તેના ચાબુકોનો સંગ્રહ ને જાસી-
માની ડુંગ્રો પર, તેની લાકડાની પાડીઓના તાન દે
કેશ અવા ૮ છેક કામ-હાલિસ, સુધી સહાયાતો
વેડાને ફટકારવા બદલ જન્મીનદાર પડેલા તે
યાનસનની ખમર લઈ નાખતો પણ આથી તે સુધર્યો
નહિ, એટલે તેણે એ પ્રપ્ત છોડી દીધેનો

મહિનામાં એકાદ મે વાર, ખાસ કરીને તો તેના
માલિકને વળાવવા તે રહેતો જતો તારે, યાનસન
ખૂમ દાંચતો માલિક રેલગાડીમાં ચડી જાય એવે
યાનસન થોડે દૂર બેસી રહી ગાડી બેપડવાની રાહ બેતો

પડી એ રોડને પાછો ફરતો, અને પીકામાં જઈ
દીચતો તાર બાદ સાત માઈનના આખા યે રસ્તે
બિચારા વેડાને નિર્દયતાપૂર્વક ફટકારી ખૂમ ફોડાવ
તો, એરેથેનિયન લાથામાં ન સમજાય તેવા વાકયો
બરાડતો અને ગાતા ખેતરે પાછો ફરતો કેન્વીક વાર
મૂગા મૂગા દાત પીતી અચર્જનીય કોથ પીકા ઉસાદ
વગેરે લાગણીઓના વગેરે પ્રેરેલા ગ્રહપ્રથમાં તે બંને
આધોળા બની જતો યાથી ખસાગ ચતા લોકો પર એ
નજર પણ ન નાખતો ન તેમજ અખમલ કરતો
માત્ર ધૂઆક્રુઆ થતો બાદા આર્થો ફરતો

યાનસનના માનિક એને વહેનો જ કાઢી મૂક્યો
હોત, પણ તે જારે ખગાર ભાગતો નહિ એતો ઠીક
પણ એના બીજા સાથી કઈ તેનાથી વધુ સારા તો
નહોતા જ

એ દિવસ તેને એરથોનિયન લાથામાં લખેનો
એ પત્ર મળ્યો તે પેલે તો વાચીવખી બાજુતો નહિ,
અને પડોશમાં પણ કાઈ તે જાતો બજારુ નહિ તેની
તેણે એ કાગળ એકાદ અડખબની જેમ નિસંગ્રહપણે
ખાતરના દમનામાં ફેંટી દીધો, કેમ જાણે તના કેશ
સમાચાર લાવનાર એ પત્ર હતો તેવું ય તેને લાન ન
હોય કદાચ એરેનની જરૂરીઆતને વશ બની, ખેતરમાં
કામ કરના રાખેની છોકરી તરફ તે લાલ બતાવના
જતો પરંતુ તે નમજો અને નીચા બાંધાનો હતો
અને તેના મોં પર બિડામણી ચાકા હત તેથી તે
છોકરીએ તેને તરછોડ્યો અને ત્યાં પછી તેણે ય
ઠોકરીને કદી ટેડી નહિ

યાનસન મોલનો થોડું પણ તેના માન ચરવા
હતા બરફથી આગ્રહિન ખેતરોમાં મરફથી ફકાયેની
નાની કમરો જેવી કંઠના ખાતરની ટેમરીઓ તરફ તે
કાન ગ્રહતો, એ પોકાની વાતચીતમાં આવતી ખૂન-
લૂટ અને આનનો મ્હાણીઓ ખાનથી સાલતો

ગામમાં એ રાને દેવળનો નાનો ઘટ ધીમા રહના
મરે વાગવા લા થો ને લાકડાઓ દેખાવા નદમાશો
કેણુ જાણે કવાથી આવી પહોંચ્યાને પાસેના ખેતરમાં
લૂટ ચનારી તેમજ ધરધસી ને તેની પત્નિ મારી
નાખી ધરને આગ લગાડી હતી

આ બનાવ પડી આસપાસ અંધે લન બાપી ગયો
સાત લિસ કુતાઓ છૂટા રાખવામાં આવતા માનિક
પચારી પાસે બદ્ધ રાખતો તેણે યાનસનને પણ એ
જૂની બદ્ધ આપણતો વિચાર કર્યો પણ યાનસને તે
જોઈ કેક ધૂણતી ના પાડી માલિકને ખમર ન
હોતી કે યાનસન જતાયેની બદ્ધ કરતા પોતાના કિંમેડ-
ના છરા પર વધારે લોરોસો રાખતો હતો

‘આ બદ્ધ ચનાવવા જતા તો હું જાને જ
મરી જઈ !’ તેણે કહ્યું

“ તારામાં તો રાખ જ નથી ! ” માનિક બોલ્યો
પણ સિધાળાની એક સાંજે, બધારે બીજે સાથી
રહેતો ગયો હતો ત્યારે બદ્ધથી યાનસને
લૂટ અને ખૂન કરા અને બગાડાર કરવા પ્રયાસ
કર્યો બહુ તેણે આશ્ચર્યજનક સફાઈથી કહ્યું નોક
રને રસોડામાં પૂરી જાઘમાં ચાનનારા માથાસની
જેમ તેણે પાછળથી આવી માનિકની પીકામાં ઘા
કર્ષા માલિક બેલાન ધરને પડ્યો અને તેની પત્ની
જૂનો પાગલી બડા આમતેમ ફોડવા લાગી યાનસન
દાંતિમાં કરતો, હાથમાં ડોરો રાખી પેગીઓ અને
કમાળના ખાનાઓ તપાસવા મડ્યો તેને પૈસાતો
જરૂર પડી માલિકની પત્નિને પહોંચીવાર જોઈ હોય
તમ કસો વિચાર કર્યો વગર, બગાડાર કરવા ધર્યો
પણ તેનો છરો પડી ગયો, અને તે સ્ત્રી તેનાથી વધુ
બગાડાર નાંદણી તે યાનસનની સામે યઈ આવ્યું જ
નહી પણ તેને લગભગ ગુગળાવો નાખ્યો એટલામાં જ
માલિકને લાન આન્યુ અને નોકર રમેળાનું આરણ

તોડી બહાર આવ્યો. યાનસન ભાગ્યો. એક કલાક પછી તેને પકડવામાં આવ્યો, ત્યારે તે છાપરીના ખુલામાં ગેસી એલવાઈ જતી હીવાસંગીઓ ચેનાવવા મથતો હતો ને ખેતરમાં આગ લગાડવા મથતો હતો.

થોડા દિવસો બાદ માલિક મરણ પામ્યો. યાન-સન પર કેસ ચાલ્યો અને તેને ફાંસીની સજા થઈ. કોર્ટમાં શું ચાંસે છે તેણે તેને બાન જ ન હતું. તે મોટા હમામદાર ખંડને કીતુક વિના જોતો હતો. ને પાતળી આંગળીથી જરા ચે ધૂણુ કે સંકોચ વગર નાક સાફ કરતો હતો. એને રવિવારે દેવળમાં જોનારને ખ્યાલ આવે કે આ માણસ પશુ ટાપડીપ કરી જાય છે. તેણે રાતો ગૂંથેયો ગજપટા પહેર્યો હતો. તેના વાળ કોઈ ટેકાણે કાળા અને વ્યવસ્થિત લાગતા હતા, તો કોઈ ટેકાણે વળી ઉજ્જડ ખેતરમાંનાં અંખરાં જેવી ગુંથળીઓ હતી.

ફાંસીની સજા ફરમાવવામાં આવી ત્યારે યાનસન એકદમ ઉત્કેષાર્થ ગયો. તે રાતોચોળ બની ગયો અને ફાંસો ખાતો હોય તેમ ગજપટાને છોડવા ને બાંધવા લાગ્યો. પછી તેણે હાથથી અર્થહીન ચેષ્ટા કરી સજા ફરમાવનાર મુખ્ય ન્યાયાધીશને કહ્યું:

“તે કહેતી તો જ કે મને ફાંસીએ લટકાવેા જોઈએ.”

“તે! તે કાણ?” ઊંડા ધીમા સ્વરે મુખ્ય ન્યાયાધીશ પૂછ્યું.

યાનસને મુખ્ય ન્યાયાધીશ તરફ આંગળી ચીંધી “તેની સામે ઊડતી નજર નાખી કોઈમાં કહ્યું:

“તું જ!”

“શું?”

યાનસને ફરીથી બીજા ન્યાયાધીશને મિત્ર કહી કહ્યું: “તે કહેતી તો જ કે મને ફાંસીએ ચડાવેા જોઈએ. મારે ફાંસીએ નથી ચડવું.”

“મારાપીને લઈ જાવ.”

પણ યાનસન ફરીથી દહતાથી બોલ્યો: “મને ફાંસી ન મળી જોઈએ.”

વિશ્વમાનવ: ગુલાઈ-ઓગસ્ટ '૬૨

ને આંગળી ઊંચી કરી પોતાના ઉત્કેષાર્થેલા ચહેરાને ગંભીરતા અર્પવા તે નિષ્પ્રજા પ્રવાસ કરતો હતો.

તે ચક્રમ જેવા લાગતો હતો. તેને દોરી જતા ચોકીદારે કહ્યું: “ખરેખર, તું અત્યંત નબરનો બાપલો છે. ખરેખર!”

“મારે ફાંસીએ નથી ચડવું!” યાનસને હકપૂર્વક ફરીથી કહ્યું. જે કોર્ટમાં તેણે મહિનો પસાર કર્યો હતો, તે પરિચિન કોર્ટમાં જ તેને પૂરવામાં આવી. તેને દરેક ચીજ—માર્ગીટ, દારૂ, બરફથી ઢંકાયેલી કબજો, ગામડાંની નાની ઉજ્જડ ટેકરીઓ શી, પરિચિન લાગની. તેણે પોતાની પથારી અને જાળી તરફ જોયું. અને પછી ખાત લીધું. તેને હર્ષ થયો. તેણે સચા-રથી કંઈ પણ ખાધું નહોતું. કોર્ટમાં ચાલેલા કેસ તેને પસંદ પડ્યો નહિ. તેના વિશે શું ધારણું તેની તેને સમજ પડી નહિ. ફાંસીએ લટકીને ‘મરવાનું’ કેવું હશે તેનો તેને કંઈ ખ્યાલ નહોતો.

ધમકાવતો હોય એવા અવાજે ચોકીદારે કહ્યું: “સંભાળજે, તને ફાંસી મળી છે.”

“હોં. મને ક્યારે લટકાવે” યાનસને અવિ તત દર્શાવતાં પૂછ્યું. ચોનારે રિયાર કર્યો, ને પગી તે બોલ્યો: “ચોમ ભાઈ, તારે જોડીનારો જોઈએ; તારા જેવા એક ટ્યુકડા માનવી ખાતરે તેઓ જાતને તક-લીક આપે તેવા નથી.”

“પણ મને ક્યારે?” યાનસને સમજ જાણવા હક કરી.

તેને એકલાને લટકાવવા માટે તેઓ કોઈ તક-લીક લે એમ નથી—એ વાતથી એને ‘આનંદ’ થયો. અને આ વાત તો એક બહાનું જ છે, એમ તેને લાગતું. ખરેખર તે એમ ધારતો કે તેની ફાંસી મોકૂફ રહેશે અને તેને માફી મળશે.

ચોકીદાર બોલવા લાગ્યો: “એ તે કંઈ કૂતરાને મારવાનો સ્વાદ નથી કે છાપરી પાછળ લઈ જઈ એક ઘાએ ખલાસ કરી દેવાય! તારે એમ મરવું છે, નામદં?”

“ના, ના, એવું તો મને પસંદ જ નથી!”
આનંદપૂર્વક યાનસને જવાબ આપ્યો : “એણે
મને ક્યું ‘તું’ જ કે તને ફાંસીએ ચડાવવો નોંધ્યો...
પણ મારે—મારે ફાંસીએ નથી ચડવું.”

તેની છાતીમાં કદાચ પહેલી જ વાર તેણે
મૂર્ખાની જેમ દાંત કાઢી લપકેર અદ્દહપ્ય કયું.
તે વખતે તે ‘કાક મા’ કરતી બતક જેવો દેખાતો
હતો. ચોક્કીદારે યાનસન સામે આકર્ષકપૂર્વક બેઠો અને
લગભગ ચડાવી ફાંસીએ ચડાનાર માણસનો આ મુર્ખા-
પ્રજ્વળિત આનંદ જોયું અને ફાંસીનું અપમાન કરતો
હતો, તેમની મગક ઉડાવતા જેવો હતો! છતાં
ચોક્કીદારને તો જોલના નિયમો પ્રકૃતિના અચલ
કામદા સમા લાગતા હતા. તેણે આખું જીવન જેલમાં
પસાર કર્યું હતું, છતાં તેને અચાનક જણાવું કે
જેલ અને જીવન બધું એ ગાંડાની ઇચ્છિતાલ જેવું
છે, અને પોતે ગાંડાઓનો સરદાર છે!

“શોતા તારી ખબર હો!” તેણે જાનીન પર
થૂંકીને કયું : “દાંન શોનો કાઢે છે? આ કાંઈ
પીકું નથી.”

“મારે.... મારે ફાંસીએ નથી ચડવું. હા!
હા! હા!” યાનસને હસવું આવું રાખ્યું.

“પિશાચ!” ચોક્કીદારે આટો પ્રાર્થના કર્યું.

આ પછીની આખી સંખ્યા યાનસન શાંત અને
કાંઈક ખુશ હતો. તે “મારે ફાંસીએ નથી ચડવું”—
ના જપ કરતો હતો. એ વાક્યમાં તેને અચળ શ્રદ્ધા
બેઠી હતી. તેથી તેને ચિંતાનું કાંઈ કારણ ન હતું.
પોતાના યુનો તો તે ક્યારેના એ જાણી ગયા હતા.
બેઠાઈ, શેઠાણી પર બગાડકાર કરવામાં સફળ ન
થયો તેનો તે શોક કરતો હતો. પણ ચોક્કી જ
વારમાં તેના વિચારોના તરંગો અમી ગયા.

દરેક સવારે યાનસન તેને ક્યારે ફાંસીએ
લટકાવવાનો છે એમ પૂછતો અને ચોક્કીદાર દર
વખતે ચોક્કીદારને જવાબ દેતો :

“તારો કળ ભરાઈ ચૂક્યો છે.” અને યાન-
સન હસે એ પહેલાં તે કપાટા બંધ આવ્યો જતો.

શાળના આ મવાલ—જવાબથી યાનસનને વિશ્વાસ
બેઠો હતો કે તેને ફાંસી દેવાને જ નહિ. તે આખો
દિવસ પધારીમાં પડી, બરફથી ઓગળેલાં બિંદુઓ
ખેતરો, પીકું, રસ્તાન વગેરે દરથી પ્રદાશભરી વસ્તુ
ઓનાં ઝાંખાં ચંપાં મેવતો તેને ‘જેલમાં કીક’
ખાવાનું મળતું, ને તે જાડો ય થયો હતો.

“હવે તે મને જરૂર આવશે” પોતાના શેઠની
પત્નીનો વિચાર આવતાં તે બગડ્યો. “હવે તો હું
એનો કણી જેટલો જ જાડો થયો છું.”

તેને કંઈક એક જ ઇચ્છા હતી—દાર પી, થોડો
કુદાવતા રસના પર ફરવાની.

જેલમાં બધે માસવાદીઓ પડાયા તેની ખબર
દેવાઈ ગઈ. એક દિવસે યાનસને તેનો સનાતન પ્રશ્ન
પૂછ્યો, ત્યારે ચોક્કીદાર ખીખાઈને દૂકામાં કયું :

“હવે થોડી વાર છે. હું ધારું છું, અંધા-
ડિયામાં....”

યાનસન ફીકો પડી ગયો. જાગે તેને જીધ
આવતી હોય તેમ તેની સ્વચ્છ આંખો ઘેરાવા
લાગી.

“મરકરી કરે છે?” તેણે પૂછ્યું.

“પહેલાં તું રાહ જોઈ રાહનો નહોતો, હવે ‘હું’
જવાબ આવું છું, ત્યારે ‘તને મરકરી’ લાગે છે.
અહીં ફાંસીકા પાલકે એમ નથી. તને મરકરીઓ
સહે છે, અમને એ પસંદ નથી.” ચોક્કીદારે, કુત્સા-
પૂર્વક કહ્યું, ને પછી તે જતો રહ્યો.

સાજ પડી ત્યારે યાનસન સેવાઈ ગયો હતો.
થોડા દિવસથી તેની આંખો સુવાળી થઈ હતી. હવે
તે સંકેતાર્થ ગઈ, તેમાં જીણી જીણી હંમેશાં કરચ-
લીઓ પડી ગઈ. તેના મસ્તકનું ડાહ્ય, તેના હાથનો
આઘાત, તેનાં પગનાં વગેરે જાણે બેઠો અભ્યાસ કરી
શીખવાની લાગે મહેનતની કિંમતો હોય તેમ,
ધીમાં પડી ગયાં. રાતના યાનસન પધારીમાં પાગો,
પણ તેની આંખ મીચાઈ નહિ. સવાર ‘સુધી’ તે
ઉઘાડી હતી.

“ઓહ!” બીજો દિવસે ચોક્કીદાર તેને જોઈને

વિશ્વામનવ : જુલાઈ-ઓગસ્ટ '૧૨

બોસી બિડયો.

કાંઈ વિદ્વાનની આંધક નથી શોધ કરી હોય તેવો સંતોષ તેના મોઢા પર દેખાતો હતો. તેણે ઉતાવળ કર્યા વિના કેદોને ખાનપૂર્વક તપાસ્યો. હવે જ્યુ સિવાજ અનુસાર બનતું હતું. ચેતાને શરમનો અંગ્રજો ઓડયો હતો, જોડાની અને ફાંસીની પવિત્રતાનો વિજય થયો હતો. ચોખીદાર ડોમ્બો વેદા-રતા અને કઠણા દર્શાવી : “ તારે કોઈને મળવું છે ? ”

“ શાં મારે ? ”

“ વિદાય લેવા વળી, તારી માને, કદાચ તારા બાપને. ”

“ મને ફાંસીએ નથી ચડવું. ” યાનસને કત-રાની નજરે ચોખીદાર સામે જોઈ ધીમેથી કહ્યું. “ મને ફાંસીએ ચડવાની મરજી જ નથી. ”

ચોખીદાર અવાચક બની તેની સામે જોઈ રહ્યો.

યાનસન સાંજે જરા શાંત થયો. દિવસ સાધ-રણ હતો. વાદળોથી છાયેલું શિયાળાનું આકાશ દે મેંદાની જેમ ઝગમગ હતું. ધરમાંથી આવતાં પગલાં અને વાતચીતનો અવાજ પશુ પરિચિત હતો. આજ સુધી તો આ જુદું જોઈ, પોતાને ફાંસી દેવાશે એવો ખ્યાલ જ તેને આવતો ન હતો. ખૂંદલાં તેને રાત બંધારી નીવડે કાગળ જેવી લાગતી, સૂવાના સમયની મુશ્કેલી આપતી હોય એમ લાગતું. પશુ હવે, તેને ફાંસીના ચૂંદા અને તોફાની તલવું લાન થયું. મૃત્યુને અવગણવા સાડુ માણસને પગલાં, અવાજ, પ્રકાશ-દરેકની માફક સાધારણ લાગતાં જોઈએ. અત્યારે તેને દરેકની જ અસાધારણ લાગતી હતી, મૌન અને મૃત્યુના પડછાયા જેવી લાગતી હતી. મૃત્યુની કેટલીક શકાઓ એવી ન હતી. તેનું આગમન તે અનુભવી રહ્યો હતો. તે બેલાનપણે સમજી શકે વિના ફાંસીનું પ્રથમ પગથિયું ચડી રહ્યો હતો.

દિવસ અને રાત્રી વારાફરતી તેને આશા અને ભય આપતાં. ત્યાં એક માંજે તેને ખરેખર પડી કે ત્રણ દિવસ પછીની સવારે સુજા બીગના તેનું મૃત્યુ આવશે. અંતર શુધી તેનું મન આશા—નિરાશા

વચ્ચે ઝોલાં ખાતું હતું.

તેણે મૃત્યુ વિશે વિચાર કર્યો, ન હતો. તેને મન તે નિરાશાર હતું. પશુ હવે તેને લાગતું કે તેની કાટડીમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો છે. અને તે તેને દેવતા ફાંસી મારે છે. તેનાથી નાસી છૂટવા તે દોડવા લાગ્યો.

કાટડી નાની હતી તેથી તે ખૂણામાંથી પાંછો વચમાં ધકેલાયો. છૂપાવાને કાંઈ જગ્યા તેને જડી નહિ. બીતો સાથે તેણે કેટલીય વખત શરીર અંદાજ્યું; એક વખત બાસણ પર ધસારો કર્યો, તે લથડ્યો અને જમીન પર જઈ માથે પડ્યો. મોતનો પંજો તેને દબાવતો હતો. જમીન સાથેના કાળા ડામર લગો-લગ સજ્જડ મોં રાખી, તેણે ભયમાં ચિચિવારીઓ પાડી. ચોખીદારને દોડી આવી તેને ઉઠાડ્યો અને પથરામાં બેસાડી ઠંડુ પાણી છાંટ્યું. તો પશુ તેણે બને આંખ ખોલવા કિંમત કરી નહિ. તેણે એક આંખ અડધી ઉઘાડી અને કાટડીને સ્વચ્છ ખાસી ખૂણા જોઈ ચિચિવારીઓ પાડવી શરૂ કરી.

પશુ ઠંડા પાણીએ અસર કરી. પેસો છુટો ચોખીદાર તેના માથા પર બાપ જેવી માથાથી ધાબડવા લાગ્યો. ચેતનની ઝચુઝચુટીએ મૃત્યુના વિચારને હાકી મૂક્યો. યાનસને ખાકીની રાત ગાદ નિદ્રામાં ગાળી. તે જોરથી નસકોરાં ભોલાવતો ચતોપાટ સૂતો હતો. તેની અર્ધમીઠી આંખમાં ધોળા, કાકી વિનાના, સિંચર, ચેતનહીન ડોળા દેખાતા હતા.

દિવસ અને રાત, અગાજો અને પગલાંઓ, કાળીજનો શેરવો—અહું યે તેને અકાડું લાગતું હતું. તે વિચિત્ર આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો. મન નુનણું પડી ગયું હતું. તે પ્રકાશ અને કાળીજની વાસને, બે દિવસ પછી આવનારા મૃત્યુ સાથે, સંબંધ જોડી શકતો નહિ. તેને કાંઈ વિચાર આવતો નહિ. તે કલાકો પશુ ગણતો નહિ. જ્યન—મૃત્યુનો આ વિશ-ધાભાસ તેને મૂંઝવતો હતો. તે મૂક ભયનો શિકાર બન્યો હતો. આજે જ્યન, આવતી કાલે મૃત્યુ કે તે કાંઈ ખાતો નહિ, તે જરા યે જાંધતો નહિ. આખી રાત તે પગની આંટી વાળી સૂલ પર ભયમરતે બેસી

રહેતા, અથવા મૃદુ પગે કાટડીમાં આમતેમ આંટા મારતો. તેનું મોં ઉપાકું રહેતું તેથી તે આશ્ચર્ય-ચકિત લાગતો. તદ્દન સામાન્ય વસ્તુ પણ તે હાથમાં લેતા પહેલા શંકાની નજરે તપાસતો.

“તે મૂઠ બની ગયો છે હવે તેને મોતની ધડી નથી કાઢ લાગશે નહિ” મોક્ષાદારે અનુભવી નજરે નહું અને પછી તપાસ કરી : “યાનસન, સાલજે છે કે અથા ?”

“મારે કામીએ નથી ચડતું” શુદ્ધ બવાળે યાન-સને ત્યાં આપ્યો. તેનું નીચતું જડથુ લૂંટું થઈ ગયું હતું.

“તે ખૂન ન કર્યું” હોત તો તને ફાંસીએ ન ચડાવત.” અમલદારનો ધોરાક પહેરેલા એક જુવાને તેને કપકા દેતાં કહ્યું. તે મુખ્ય બેઠક હતો “તે” ચોરી કરતા ખૂન કર્યું અને હવે તને ફાંસીએ ચડતું ગમતું નથી”

“મારે ફાંસીએ તો ચડતું” યાનસને ઉત્તર આપ્યો.

“વારુ, તારે તો ચડતું હોય તો તું ગણે અમારે તો માથે લેવાવે નથી. નકામો બકવાસ વાને બદલે તું તારી મિલકતની વ્યવસ્થા કરી નાખે તો વધુ મારુ. તારી પામે કાઢકે તો દશે જ ને”

“તેની પાસે કાંઈ એ નથી. એક ખમીસ ને બે સુ વાળ અને ટુંગાંટીવાળી એક ટોપી”

આમ ને આમ શુરુવાર સુધી સમ્પત્તિ વીતી ગયો. શુરુવારે મધરાતે યાનસનની કાટડીમાં કેટલાક માથુ-સોએ પ્રવેશ કર્યો. ખભે-પટ્ટીવાળો કોટ પહેરેલા માથુસે કહ્યું

“તેવાર થા, ચાલ, જવાનો વખત થયો.”

યાનસને તેની સનાતન આજ્ઞા સુ ગતિએ કપમાં પહેર્યા અને ગળે મંધાતો ગળથોટો આંધો. તે કપમાં પહેરેલો હતો. ત્યારે પટ્ટીવાળો કોટ પહેરેલો માથુસ સંગાતે પીતા પીતાં બોલ્યો “હું, ક્રેલો ગરમાવો છે હવે તો વસંત બેઠી છે ને” યાનસનની આંખો

મીંચાઇ. તે બંધથી ઘેરાયેલો હતો. દારોગાએ ખૂન પાડી “ચાલ, ચાલ ! જલદી કર ! પાછો બંધવા મંડ્યો ?”

ચમનને યાનસન ટટાર થયો.

“મારે ફાંસીએ નથી ચડતું,” તેણે બંધમાં હોંસે એમ કહ્યું.

ને પંજી ખલા હલાવી, તાબે થઈ ચાલવા લાગ્યો. યોગાનમાં વસંતની કંડી હવાએ તેના પર અજબ અમર કરી, તેનું નાક દબવા લાગ્યું. સૈનિકોએ નીચા વળી, તલ્લવારે અખડાવના અંધાર વાહનમાં પ્રવેશ કર્યો. યાનસને તેનું નાક આસને આસને આંગળીથી લૂંટતું અને બરાબર ન આંધિયો ગલપરો સ્મો કર્યો

૪

“અમે આરેલવાસીઓ”

જે કોઈ યાનમનનો કેસ ચલાવ્યો હતો, તે જ કોઈ એસેજ ચલાવના આરેલ તાલુકાના મિશનરિયાને નામના ખેડૂતને ફાંસીની સજા ફોદી હતી તેનો છેલ્લો આરોપ લૂંટ અને તે પછી કરેલાં ત્રણ ખૂનને લગતો રતો. તેના માટે પારાસરો હતો તેના પૂર્વ જીવન વિષે કોઈને ખબર ન હતી. પણ તેરે બીજા સંચાલક ખૂનોમાં લાગ વીધો હતો, એ માનવાને કંઈક અંશે સાચાં કારણો હતા. તેણે સંપૂર્ણ સહયતા અને નિષ્વાસનાથી પોતાને એક “ધરોહ” તરીકે ઓળખાવ્યો તેમા રહેલો કટાક્ષ પોતાને મર્વથી બહારવટીયા તરીકે ઓળખાવનારોએ આધાર પહેલો આંધે એવો હતો. તેના છેલ્લા યુવાની વિગતો તે જ ખુશીથી વર્ણવી. પણ તેના પૂર્વજીવન માટે સહેજ ઉલ્લેખ થતાં તે કહેતો : “જાન, પુછો પેલા ખેતરમાં વાતા વાવરાને ?”

અને જવાબ માટે કોઈ જક કરતું ત્યારે ડિમાને દમામદાર ગંભીર દેખાવ ધારણ કરતો.

“અમે આરેલવાસીઓ, બધાએ ગરમ મિલનના. અમે તો ફુનિયાના લુંટારુઓના ચ.દાદા !” તે ગંભીરતા પૂર્વક અને શાણપણથી કહેતો.

વિશ્વમાનવ : જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૨૨

તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી અને તેની ચોરી કરવાની રૂચને લીધે લોકોએ તેનું નામ 'ઝિગાને' પાડ્યું હતું. તે એકનક્ર આંધાનો અને વિચિત્ર શ્યામવર્ણો હતો. તેના ગાલનાં હાડકાં પર "તાત'રો"ના મોં પર તરી આવે છે એવા પીળા ડાઘા હતા. તેની આંખના ડાળા ફેરવવાની રીત ધોડા જેવી હતી. તેની નજર ઝડપી હતી. તેમાં લાંડી કુતુહલવૃત્તિ હતી, જે બચતનક લાગતી. જે વસ્તુઓ પર તેની નજર ફરતી તે વસ્તુઓ તેને પોતાના તરતનો કાંઈ અંશ અર્પણ કરતી હતી, તેથી તેમાં કાંઈ બિલુપ લાગતી. તેની નજરે ચડેલી સીંગારેકને લેવા જતાં, બહુ તેના મોંમાંથી લેવી પડતી હોય એમ, સૌ કોઈ ખચકાતું. તેનો સ્વભાવ બહુધી હતો. તે ધડીકમાં વળચડાવેલા, સુધારેલા, કરચળીઓવાળા રૂબાસ જેવા જણાતો, તો ધડીકમાં તણુખા ઝરની ફૂલકથી જેવા લાગતો. તે ધોડાની માફક ડોલ ભરેલું પાણી સામઢું પી જતો.

૭

ન્યાયાધીશો તેને સત્તાક પૂજતા ત્યારે તે માથું ઝડપથી ઊંચું કરી અચકાયા વગર સ્વસ્થતાથી જ્યાં જતા :

"વાત ખરી છે."

કોઈકો વાર તે ભાર દર્શાવતા અક્ષરને બેવડાવતો.

ભર કેટલું, એક વાર, તે અમળને ફૂલો, ને તેણે જ્યાં ન્યાયાધીશને કહ્યું : "મને સીટી બગવવાની જ આવે."

"સા મટિ ?" ન્યાયાધીશો આશ્ચર્યસંહિત પૂછ્યું.

"સાક્ષીએ કહે છે કે, મેં મારા મિત્રોને નિશાની રી. મેં એ કવી રીતે કરી તે તમને બતાવું. બહુ મજાની અજબ રીત છે."

જરા મિત્રજ કરી ન્યાયાધીશો તેને રજા આપી. એમને બંને હાથની બન્ને એમ ચાર આંગળીઓ મોંમાં ધાવી દોધથી ડોળા ફેરવવા લાગ્યા, અને કેટલાંક સ્થેર હવતાઓ ખંડ આઓ ખરેખરી જંગલી સીટીથી મોંજી બેઠેલાં એ અર્ધમાતૃવી અને અર્ધ પાશવી બાળકનાં સું-નહેતું કે તેમાં ધાવલ થયેલાંની મૃત્યુ-

વેદના હતી. ખૂનીઓ જંગલી હર્ષ હતો. દમદારીને આહવાન હતાં. કહેલુ એકાંત હતું, અંધકાર હતો, પાનખરની વરસતી રાત હતી.

ન્યાયાધીશો હાથ હલાવેા અને ઝિગાનેએ હુકમ સમજી સીટી બધ કરી. ભારે દુરાધ્ય સરૂ વગાડી સજ્જતાની ખાતી સહિત કોર્ટ કલાકાર બેસી બધ, તેવી અદાથી તે બેસી ગયા. તેણે જગ્યાથી બીની આંગળીઓ લૂછી, સંતોષથી પ્રેક્ષકો તરફ નજર કરી.

"ભારે ધાડપાડુ !" એક ન્યાયાધીશો કાન ખંજવાળનાં કહ્યું. પણ ઝિગાને જેવી જ 'તાત'રો' અખવાજો બીજો ન્યાયાધીશ સ્વપ્ના સ્વપ્ના હોય તેમ, દૂર જોતો હતો. તેણે સ્મિત કરી ઉત્તર આપ્યો : "ખરેખર મગની રીત છે."

ન્યાયાધીશોએ જરાયે કુરુણા કે સંકેતિક બનાવ્યાં વિના ઝિગાનેને મૃત્યુની સાથે હરમાવી.

"ખરેખર મારે લાયક !" ઝિગાનેએ એ સળ જાહેર કરવામાં આવી ત્યારે કહ્યું, અને ચોક્કી કરતા સૈનિક તરફ ફરી તેણે બહાદુરી બતાવનાં કહ્યું. "આશ, આમળ થા, આપણા ! તારી બંદૂક જોરથી પકડજે; નહિ તો બંદો ક્યારેક એ બેંચી લેશે !"

સૈનિક ગંભીરપણે તેના તરફ જાણીતાં નજર કરી. તેણે તેના સાથી તરફ આંખથી હસારે કર્યો અને બંદૂક ચાલુ છે કે નહિ તેની તપાસ કરી; સાધી-એ પણ તેમ કહ્યું. આખે રસ્તે સૈનિકો માલવાને બદલે બોલતા હતા. તેઓ આ કેસમાં એટલા બાનખર થઈ ગયા હતા કે રસ્તાનું, હવાનું કે તેમની જાંતનું પણ તેમને ભાન ન હતું.

મિત્રા ઝિગાને પણ બાનખરની માફક હાંસીએ ચડતાં પહેલાં જેલમાં સત્તર દિવસ રહ્યો.

નાસી બનાના, સ્વર્ગન થવાના અને નવું જીવન જીવવાના વિચારમાં સત્તર દિવસો તો એક દિવસ જેટલી ઝડપથી પસાર થયા. દિવાલો, બાજીઓ અને નજરને જતાં અવરોધની પાસાસમી બારોબાર વચ્ચે રૂંધાલેલો ઝિગાનેનો બ્યાકુળ અંડખેર આત્મા તેના મગજમાં જોડાઈ આનંદ પ્રગટાવતો હતો.

છૂટકારો મુકિત અને નવજીવનની મૂર્તિઓ તેના જંજીરી મગજમાં, વરાળમાં ફેંકી ફરતી હોય તેમ ફરતી હતી, અને ત્યારે તે તેજસ્વી પશુ અરપટ લાગતી એ ધૂમતી ત્યારે એકબીજા સાથે અચકાઈ વયોવાઈ એક-રૂપ થઈ, એક લક્ષ્ય તરફ ખેંચાતી હતી. તે અપ્રાપ્તિ વેગથી, આંખે અંધારાં આવે એની ગતિથી પસાર થતી થોડાની માફક જિગાને કલાકો સુધી હવાને મૂંઝવે અને તેને તેના શ્વાસમાં કાઢીની, લાડકાની, ગાંઠ ધુમાડાની ગંધ લાગતી. તે તેની કોટડીમાં બીંતો તપાસતો. આંગળીઓથી તેને સ્પર્શ કરતો માપતો; દૃષ્ટિથી જતને વીંધતો અને મનમાં સગીઆઓ વહેરતો ભગર-ડાની જેમ ધૂમતો હતો. તેનો આ હિંમત્યાલ, તેના પર બાંસીમાંથી નજર રાખનાર સૈનિકને ત્રાસ આપતી હતી. તેણે જિગાને પર ગોળી છોડવા કોટલીય વાર ધમકીઓ આપી હતી.

રાતે જિગાને થોડો વખત બંધ પડેલ મંત્રની જેમ, ચેતનમય જના ગિર થઈ હાલના આત્મા વિના, ગાંઠ નિકાલેતો. પશુ તે જાગતાવેત આનંદમાં આવી પોતાની ચોળાઓ ધડતો. તેને માટે ફક્ત મારતો જરૂરી અવયોહનો હતો તેનો હથેળીઓ હથેળાં સુકી અને ગરમ રહેતી. પશુ કોઈ વખત, અચાનક જાણે કોઈએ મોઢું, ઓળંગે નહિ એવું, ચામડીને ધીજીવી નાખે એવું અરજી ગમ્યું જાતિએ ન મરજી હોય, તેમ તેનું હૃદય કંઈ પડી જવું. આવા સમયે તેનો કુસ્તરી શ્વામ અહેશે વધુ શ્રામ દેખાતો. તેના પર કાંસા જેવી નીકી જાયા ધચરાતી. પછી તો તેને વિચિત્ર હાલ લાગી તેણે કોઈ અત્યંત મીઠી વાનગી ખાધી હોય તેમ તે એક માટતો; દાંત દબાવી સ્થિતર કરી મોંમાં ભેગી યથેલી લાગ જમીન પર ચૂંકતો ને તેના વિચારો એટલા વેગથી દોડતાહતા કે તેની જીભ તેમની ગતિ પકડી મકતી નહિ, ને તે શબ્દો અધૂરા બોલતો.

એક દિવસે મુખ્ય દરોગો એક સૈનિક સહિત તેની કોટડીમાં દાખલ થયો. તેણે લાગથી ખગડાયેલી જમીન પર કરડી નજર કરી તોજાઈથી કહ્યું : “જો તો, એણે કોટડી કેવી ગંદી કરી મૂકી છે !”

એના જેટલી જ તોજાઈથી દારોગાએ, કાંચો-

આની જગ્યાએ તેની નીમણુંક કરવાની શક્યતાની વાત કરી. જિગાને હાલ કાંઈ હસવા લાગ્યો :

“એમ ત્યારે તમને બીજું કોઈ ના જવું ? વાત છેક નાખી દેવા જેવી નથી. લોકોને અમ ફાંસીએ લટકાવે જ જવું. હા ! હા ! ગરબો તૈયાર છે અને દોરડાં પશુ તૈયાર છે. છતાં લટકાનાર જ ન મળે ! એ પશુ કીક.”

“તને જીવનો રાખશે ”

“હું ય આજુ છું કે મરી ગયા પછી ફાંસીએ ના થઈ શકું.”

“આજ જવા દે : હા કે ના !”

“પશુ અહીં ફાંસીએ કેવી રીતે ચડાવે છે ? હું ધારું છું કે તેઓ છૂરી રીતે માણસોને ફાંસી દે છે ”

“ના તેઓ સંગીત સાથે લટકાવે છે ”

મુખ્ય દારોગાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો :

“તારાદ ! સંગીત તો જોઈએ જ.... આજુ ”

“અને તે મેંહક સ્વરે ચાવા લાગ્યો ”

“તું તો ગડિયા થઈ ગયો છે, દોરડા !” દારોગાએ કહ્યું : “આહ, બરાબર જવાબ દે. તારો છેવટનો શો વિચાર છે ?”

જિગાનેએ દાંત કઢયા, ને બોલ્યો : “તારાદ, ઉતાવળ છે ? થોડા વખત પછી આવજો, ત્યારે હું તમને કહીશ ”

અને જિવનની આંખ સામે તરવરતી, તેને મૂકતી અરપટ જમીનોની અંધારૂંધીમાં એક નવો વિચાર ઉભેરવો. પોતે ફાંસીએ થાપ તો કેવી મળ પડે ? તેણે કંપાચિત દેખું. પોતે લાલ ખમીસ પહેલું છે, હાથમાં કુહાડો પકડ્યો કે, ને માંચા પર લટકાવેલા કાળા ઠીચુકાઓ આગળ રેફથી ચાને છે. સર્પના પ્રકોશમાં માંચાઓ ચળે અને કુહાડાની ધારપર તેનાં કિરણો આનંદથી રમે છે દરેક વચુનો આનંદ જમતાઈ મળે છે. હાં જલકાઈ

નવ' છે...આંમડેથી 'ખેડૂતો આ પ્રસંગે નિહાળેલા શહેરમાં આવ્યા છે. અને લોકોનાં ટોળાં પાછળ માંડ્યા અને ધોડાઓનાં નાક દેખાય છે. દર દર ખેતરો જીવ્યા છે....

જિજ્ઞાસે એક આટલા અને તે જમીન પર થકેપેલ. તેને અચાનક લાગ્યું કે તેની રૂવાંટીવાળી ટોળી કાંઈએ તેના મોં પર દબાવી દીધી છે. જ્યુ' અધકારમય બની ગયું છે. તેને શ્વાસ રહેાય છે. તેનું દેખું બરસતો મોઢો થઈ ગયું છે. તેના શરીરમાં કંડી કંપારી છૂટે છે.

એ વખતે ફરીથી મુખ દારોગો આવ્યો. જિજ્ઞાસે ફરી-દાન કાઢી જવાખ દીધો: " તમે કેટલા અધીરિયા છો? બીજી કાંઈ વખત આવજો ને. "

છેવટે એક દિવસે ત્યારે તે બારી પામેથી પસાર થતો હતો ત્યારે યોગીદારે તેને કહ્યું: " કાળમુખ્યા કાળા, તે' મેકો યુમાઓ. તેમને તો બીજી માણસ મળી ગયો. "

" તને જૂન બરખો! છું' જાતે જ ફાંસીઓ થા! " જિજ્ઞાસે જવાબ આપ્યો. અને આ ધંધાની જાહેરાતો વિશેનાં સ્વપ્નાંઓ તેને છોડી દીધાં.

પશુ જેમ અંત પામે આવતો હતો, ફાંસીનો દેન વધુ ને વધુ સમીપ આવતો હતો તેમ પેની તુડીતુડી છબીઓનો વેગ વધતો હતો. અમલ જનતો હતો. જિજ્ઞાસે એ જોવા, થોભવા ઇચ્છતો હતો, પણ તે પ્રત્યક્ષ પ્રવાહ તેને કાંઈ પણ પકડવા ન દેતાં તાણમાં પ્રસરી જતો હતો; એકે એક તેનું રમખાંડો સપડાઈ હતી. તેની નિદ્રા અચાનક બની હતી. પેલા નવા, આકારદીન, કડંગ, ચોરસ રંગેલા જાડાઓ જેવાં ઘરો તોળા વિચારો કરનાર વધુ વેગથી ધૂમનાં દર્શાં. દરે ધોધ પડતો ન હતો, પણ અનન્ય હોંમતથી કાળો કેર વરસતો હતો; રંગોની સચ્ચિમાં ધૂમરીઓ થતાં હતી, કોષ્ટાક થતી હતી. પહેલાં જિજ્ઞાસે મૂંઝેલી કળાજી બેતો, પણ જોઈતાં તેને ઘડી-ચોખ્ખાની ફરજ પડી હતી. તેની ઘડી દૂધી. કાળી અને લાંબા ખુંપરાવાળી હતી. નેથી તે બેન-

ગેપ જેવો દેખાતો. કાંઈ કાંઈ 'વખતે' તેનું મગજ ખરેખર અસકતું. તે ખરજખડી, સપાટી વગરની ભીંતોને સ્પર્શવા ફાંસાં મારતો; કાટડીમાં જોલાનની જેમ આંટા મારતો. હમેશાં તે ધોડાની માફક ખૂબ પાણી પીતો.

એક સાંજે જાતીઓ પેટાવવામાં આવી' રહી હતી ત્યારે, તેણે કાટડી વચ્ચે પશુની જેમ હાથ પગ પર પડી, વરના જેવી ચીસો પાડવા માંડી. જાણે કાંઈ અગત્યની ક્રિયા કરતો હોય. તેમ જાંબીરપણે તેણે એમ કહ્યું. ફેફસાં કુલાવીને તે ઊંડા શ્વાસ લેતો હતો. અને ધીમે ધીમે લાંબી ચક્રાતી ચીસ સાથે પાછો કાઢતો હતો. તે બમરો ગૂંથી ખ્યાનપૂર્વક પોતાની તરફ કાન માંડતો, તેના અવાજનો ચક્રાર જરા હંબી લામતો હતો. તેની ધૂમો રજા ન હતી. તેની ચીસ જંગલી જાનવરના જેવા અવાજે દરેક સૂરને ધૂટા પાડી, અવજુનીય વેદના અને ત્રાસનો ખ્યાલ આપતી.

આચિતો તે ઘોડી મિનિટો સુધી થંભી ગયો. અને જોતો થયા વિના ચાંત રહ્યો. તે જમીન સાથે વાત કરતો હોય તેમ ધીમેથી જોલવા લાગ્યો: " ખારા હોરતો, બસા હોરતો... ખારા હોરતો..... બસા હોરતો.....ધ્યા કશે.....હોરતો! " તે એક શબ્દ જોલતો અને તેને ખ્યાનથી સાંભળતો. તે પછી તે કૂલો અને એક કલાક સુધી અશ્વીસ ગાળો અને સોગ-નોનો અસ્ખસિત પ્રવાહ વહેવડાવવા લાગ્યો. " જહાનમમાં જ્યારે હરાગીઓ! " તેણે ધૂમો પાડી સોહી ચડેલા ડોળા ફેરવ્યા: " મને ફાંસીએ મશવવાનો હોય તો સપ્રથી દો. તેના બરખો.....કાળમુખ્યાઓ! "

યોગી કરતો સૈનિક ધોળો પાણી જેવો થઈ ગયો. અને ત્રાસ ને બીજી રડી પડ્યો. તેણે બારણે બંદની નળી દોહી રડતા અવાજે કહ્યું: " હું તને કાર મારીશ! ખુદના કસમ, સાંભળે છે! હું તને ગોળીએ મરિશ. "

પશુ ગોળી છોડવાની તેનામાં હિંમત નહોતી. અને આજે ૫ સપ્તે ન થાય ત્યાં સુધી ફાંસી પામેલા કદી પર તેઓ ગોળી છોડી સકતા નહિ. જિજ્ઞાસે

દાંત કચકચારી, ગાળ દર્દને થૂંક્યો.

જીવનને મૂલ્યથી છૂટી પાડનાર સરહદ પર ચૂક-વામા આવેલા તેના મગજનો માટીના દેખાની જેમ બૂકો થઈ ગયો હતો.

રાતે તેઓ તેને ફાંસીએ ચડાવવા માટે લઈ જવા આવ્યા, ત્યારે તેનામાં કાષ્ટિક ચેતન આવ્યું. તેના ગાલ પર જરા સુરખી આવી, તેની આંખમાં જરા જંગમી પગ સાધારણ નૂર ચમકવા લાગ્યું તેણે અમલદારને પૂછ્યું :

“અમને કાણ લટકાવશે ? પેશો નવો માણસ ? શું એટલામાં તે દેવાઈ ગયો ?”

“તારે તેની પંચાત કરવાની જરૂર નથી.” અમલદારે જવાબ આપ્યો.

“શું મારે પંચાત ન કરવી ? મારે ફાંસીએ લટકવાનું છે. આપ નામદારને નહિ ! દોરડાના ગાળામાં સાણ બરાબર લગાવજો, તેનો ખરચ તો સરકાર આપે છે.”

“હું તને જીવ સખણી સખવા કહું છું.”

“આ માણો જેલનો ગધેડો સાણ વાપરી નાખે છે. જુઓ તો એનું ડાચું કેયું ચાકે છે” મુખ્ય દારોગાને ઘીથી ઝિંબાનેએ કહ્યું.

“શૂપ !”

“સાણ બરાબર લગાવજો !” બોલી તે એકદમ હસવા લાગ્યો. તેના પગ થીજ ગયા. છતાં મોગાનમાં આવ્યો ત્યારે તેણે બૂમ પાડી : “એઈ ! અબ્બા ! અમેઓ, મારી ગાડી આગળ લાવ !”

પ

“તેને ચુંબન કરી શાંત રહેજો”

પાંચ ત્રાસવાદીઓ સામે પંચનો આખરી મત નહોતર થયો, તેજ દિવસે તેને મંજુર સખવામાં આવ્યો. સગ પામેલાને ફાંસીનો દિવસ જીલ્લાવામાં આવ્યો નહોતો. પણ તેઓ અગાઉથી જ ધારતા હતા કે તેમને રિવાજ મુજબ તેજ રાતે અથવા મોડામાં મોડાં બીજા દિવસની રાતે લટકાવવામાં આવશે.

બીજો દિવસે બ્યારે તેમને સગાંસબંધીઓને મળવાની રમ આપવામાં આવી ત્યારે તેમણે જુલુસ કે મુક્તાર પેહો ફાટતાં ફાંસી દેવાની હતી.

તાન્યાને પામેલું કાઈ સચું ન હતું. તે નાનાં રશિયામાં રહેતાં કેટલાક સગાંઓને ઓળખતી, પણ જેમને કદાચ તેની કે તેની આ સખની ખબર નહોતી. મુશ્કા અને વરનર પોતાની ઓળખાણ આપી નહોતી : તેથી તેઓ કાઈને મળવા ઇચ્છતાં ન હતાં. ફક્ત સઈ અને વાસિયી તેમનાં કુટુંબને મળવા ઇચ્છતા હતા. મેગાપનો કમવ પાસે આવતો હતો : તેથી તઓ ડરતા હતા. પણ તેઓ છેલ્લી પારની વાતચીત અને આખરી ચુંબન નકારવા અસક્ત હતા.

સઈ આ મુશ્કાકાતનો વિચાર કરતાં દિલગીર થતો. તે પિતા અને માતાને ખૂબ ચાહતો હતો. તેમને તે થોડા સમય પહેલાં જ મળ્યો હતો, અને હવેના મેગાપ વખતે શું થશે તેના વિચારથી ગમરાતો હતો. કાળથી - જીવનથી વિખૂટી પડેલી આ થોડી પળો કરતા રાક્ષસી ફાંસીનું ગાંડા બનાવી દે એવું મિત્ર કપનાને વધુ સતેજ કરતું. શું કરવું ? શું બોલવું ? કાચ મિલાવવા ? બેટવું ? કેમ છે બાપુ ? એમ પૂછવું ? પરંતુ આવા વર્તનની થેનજાલરી અમાનવી, રાક્ષસી નિરર્થકતા તેને ગવરાવી નાખતી.

સગ બાદ, તેમને બંધાને, તાન્યાની ધારણા મુજબ, એક ફાટડીમાં પૂરવામાં આવ્યાં નહિ. માતા-પિતાને મળ્યો ત્યામુધી, સવાર મુધી સઈ કરજી, મ્કાન વદને, દંડી દાંડીને આમળતો આમળતો કાઈડીમાં આમતેમ આંટા મારતો હતો. કાઈ વખતે તે થોલેતો, અને પાણીમાં ધણે વખત મુધી રહેલા વરનારની જેમ, અસ લઈ ફેંસાં ફેંકાવતો. - છતાં તે પૂરતો તંદુરસ્ત હતો ; મુખપટ, મોવનભયોં હતો ; તેથી સિતમ અને વેદનાલરી પળોમાં પણ તેનું લોહી, ખરેખર કરતું હતું. તેના ગાલ લાલથી જવામુદા હતા, અને તેની વાદળી આંખમાં હંમેશાનું નર ટકી રહ્યું હતું.

દરેક કાષ્ટ સઈ ધારતો હતો તેના કરતાં વધુ સારી રીતે પાર પડ્યું. મુશ્કાકાત માટે રાખેલા ખંડમાં

પ્રથમ પ્રવેશ તેના પિતાએ કર્યો. નિકાલાસ સર્જવિય નિરૂત થયેલાં કર્નલે હતો. તેની દરેક વસ્તુ મ્વેત હતી. વદન, વાળ, હાથ એક સરખાં મેત હતા. ઘસથી સોંદ કરેલો જેના કોટમાંથી ડામરની ગોળાની વાસ આવતી હતી. કોલરનાં પટા નવા લાગતાં હતા. તેણે ટટાર થઈ માપસર દૃઢ ખમણે પ્રવેશ કર્યો. અને સૂકા મ્વેત હાથ લંબાવી મોટે સ્વરે કહ્યું :

“ કેમ છે, સર્જ ? ”

તેની પાછળ સર્જની માતા દૂકે ખમણે દાખલ થઈ. તેના મુખ પર વિચિત્ર સ્મિત ફરકતું હતું. તેણે પશુ પુત્ર સાથે હાથ મિલાવી મોટેથી કહ્યું : “ કેમ છે, મારા લાડકા ? ” ને એમ બેસીને સર્જને સુંબન કરી અવાચક બની બેસી ગઈ.

સર્જ ધારતો હતો તેમ તે તેના શરીર પર લયડી પડી નહિ, રહેવા કે દુકાનટ કરવા લાગી નહિ, બોલ્યા વિના, તેને સુંબન કરી બેસી ગઈ. મૂઝતા હાથે તે કાળા રેશમી પોશાકની કસ્યતીઓ સમી કરવા લાગી.

સર્જને ખબર ન હતી કે આ મેળાખેનો નાટ્ય-પ્રયોગ કરવા પાછળ કર્નલે આખી રાત ગાળી હતી. “ આપણે આપણા પુત્રની છેલ્લી ધડીએ દળણી કરવી જોઈએ અને નહિ કે વધુદુઃખદાયી. ” કર્નલે નિર્ણય કર્યો હતો. અને આવૃત્તી કાસની મુલાકાત માટે એક એક વાક્ય ને એકાદા સંભાળ પૂર્વક વિચાર કર્યો હતો. દરેકની તુલના કરી હતી. પેશુ રાતભરના તે નાટ્ય-પ્રયોગ હરમ્યાનએ કોઈ વાર મુઝાઈ જતો અને સું કહેવાનું છે તે જૂની જઈ સોફાના ખુલામાં પડી રહેતો. સવારમાં તેણે તેની પત્નીને કેમ વર્તવું તેની સમજણ પાડી :

“ સૌ પહેલાં તેને સુંબન કરજે અને પછી શાંત રહેજે. ” તેણે આગળ ચાલામું : “ તું પછીથી સોફા સફરો... થોડી વાર પછી, પશુ સુંબન કર્યા પછી ચૂપ રહેજે. તેને સુંબન કર્યા પછી તરત જ બોલતી નહિ, સમજ ? નહિ તો, તું કોઈને ખદલે કાંઈ બાધી મારશે. ”

“ હું સમજું છું, નિકાલાસ સર્જવિય ! ” માતાએ અમુ સાથે કહ્યું.

“ અને શાંતી નહિ. અમુ તને તેમ કરતાં બચાવે. રશીય નહિ. બે તું રશી તો તેનું હૃદય ચીરાઈ જશે ! ”

“ પશુ તમે બને જ કેમ રહો છો ? ”

“ શું બહી તારી આગળ પશુ કોઈએ ન રહવું ? ”

“ પશુ ત્યાં તારે રહવાનું નથી, સાંભળ્યું ? ”

“ બહુ સારું, નિકાલાસ. ”

ડાહ્યા અને ડાહ્યા મૂંગાં મૂંગાં દૃષ્ટિયું વળાને માડીમાં બેસીને નીકળ્યાં. શહેરના આનંદી કોલાહલ વચ્ચે તેઓ તો તેમના જ વિચારમાં દુબેલાં હતાં. મેળાખે એ સમય હતો, અને રસ્તાઓ ધાંધળાઓ ટાળાંઓથી ખીચાખીચ હતા.

તેઓ બેઠાં કર્નલે જમણા હાથ ડાહ્યા બહાર કાઢ્યો. તેનો દેખાવ પ્રસંગાનુસાર ગંભીર હતો. સર્જ કાણેક બેસી રહ્યો. તેની દૃષ્ટિ તેની માતાના કસ્યતી-વાળા મુખ પર ઢળી. તે એકદમ બિચો થયો.

“ બેસી જ, મારા બેટા ! ” માતાએ વિનંતિ કરી.

“ બેસી જ, સર્જ ! ” બાપે ફરીથી કહ્યું.

તેઓ શાંત થયાં. માતાના મુખપર વિચિત્ર સ્મિત હતું.

“ અમે તારે માટે કેટલી ધમપટાક કરી, સર્જ ? તારા બાપુએ...”

“ એ બધું નિરર્થક હતું, મા ! ”

કર્નલે હૃદયથી કહ્યું : “ બાધી અમારી એ ફરજ હતી. એમ અમે ન કરીએ તો તને લાગે કે મામાપે તરછોડી મૂક્યો. ”

તેઓ પાછાં મૂંગાં રહ્યાં. તેઓ એક અક્ષર બોલતાં એ કરતાં. તેમને લાગતું કે દરેક શબ્દનો અરો અર્થ નોરા પામ્યો છે અને હવે તેનો એક જ અર્થ થાય છે-મૃત્યુ. સર્જએ ડામરની ગોળાની વાસવાળા સ્વચ્છ ડાહ્યા તરફ જોયું. અને વિચાર આવ્યો : “ અમારે ઘેર તેમની પામે કોઈ ચાકર નથી. એમણે જતે જ કોટ સાફ કર્યો હશે. કેટલી વિચિત્ર વાત ! એ એમને કોટે સાફ કરતા કદી જોયા નથી. કદાચ સવારમાં એ કામ કરતા હશે. ” આશિંતા તેણે

પૂજ્યુ : “ જોનને કારું છે તે ? ”

“ નિનોચકાને અમે તો કરા અખર આપ્યા નથી. ”
જાદીથી માતાએ જવાબ દીધો

કર્નલે કડક ચર્ચ તેને રોકી

“ જુડું બોલવાથી શું કાયદો ? તેણે જાણુ વાચ્યુ છે... સર્જ ! ભલે જાણે . બધું... તેની જાતે .. સમજે છે... અને .. ”

તે બોલી ન શકવાથી અવાચક રહ્યો. એકદમ માતાનો અહેસાસ લેવાઈ ગયો, તેમાં મુંઝવણ જણાઈ. તે બેભાનથી દેખાવા લાગી. તેની તર જોડી અચેલી આંખો ગાંઠા જેવી ફાટી જતી હતી. આજ છુટાતો હતો.

“ સર... સર... સર... સર ” તે ઓઠ હલાવ્યા વિના બોલવા લાગી.

“ સરજ.. ”

“ જો માડી ! ”

“ કર્નલે એક ડગળું ભર્યું ” પોતે કહેલો ફિક્કો અને લયભર્યો લાગે છે, તેની તેને અખર ન હતી, તે ધ્રુવજો હતો. તેણે પરાણે દહતા ધારણ કરી તેની પત્નીને કહ્યું :

“ શાંત થા. એને રિખાવ નહિ, એને રિખાવ નહિ ! એને મરવાનું જ છે... એને રિખાવ નહિ ! ”

માતા બીકથી શાંત પડી ગઈ, છતાં કર્નલે કરી ધ્રુવજા હાથ છાતીએ દબાવી બોલ્યો જતો હતો :
“ તેને રિખાવ નહિ ! ”

તેણે એક ડગળું ‘ પાછું ભર્યું ’ અને ડગલાના આગળના ગળવામા હાથ નાખ્યો, તેના ઓઠ ફિક્કો હતો. તેણે પરાણે શાંતિ ધારણ કરી મોઢે સાદે પૂછ્યું : “ ક્યારે... ”

“ આવતી કાલે સવારે ” સર્જએ જવાબ આપ્યો.

મા ઓઠ ફેરડતી હતી. તે કાંઈ સાંભળતી ન હોય તેમ અચમત્કર જમીન તરફ જોતી હતી.

“ બેથ સર્જ, નિનોચકાએ તને સુખન કરવા કહ્યું છે ! ”

આ સરજવાક્ય બોલતાં પણ તે ઓઠ ફેરડતી હતી.
“ તેને ૫ મારા વતી સુખન કરજો ! ” સર્જએ કહ્યું.

“ જરૂર ! સ્વાસ્થ્યેએ તને સકામ દલાવ્યા છે .. ”

“ એ કાણ ? દા. બદાખર.. ”

કર્નલે વચમાં કહ્યું : “ ચાત, હવે અમે જાણ્યું, ચાલો વખત થયો, જોડો. ”

એ માણસોએ મૂર્છા ખાતી સ્ત્રીને પકડી લીધી.

“ એને વિદાય આપ ! ” કર્નલે આજ્ઞા કરી :

“ એને તારા આશીર્વાદ આપ ! ”

તેણે દબા પ્રમાણે માતાએ બધું કહ્યું. પણ તેના ઉપર કોસની સંજ્ઞા કરતાં તે ભાન વગર અખરવા લાગી : “ ના... એમ નહિ... ના... એમ નહિ ! ”

“ કલ્યાણ થાવ, સર્જ ! ” પિતાએ કહ્યું. તેમણે હાથ મિલાવ્યા અને આજ્ઞા પણ અંતરનાં સુખનનો વિનિમ્બ કર્યો.

“ તમે .. ” સર્જએ શરૂ કર્યું.

“ જમ ? ” પિતાએ હેડકી ખાતાં પૂછ્યું.

“ ના, એમ નહિ, ના ના ! હું શું કહું ? ” માતાં માથું ધ્રુણવી બખડી

તે પાછી બેસી ગઈ, તે લયડતી હતી :

“ તમે... ” સર્જએ આગળ અલાવ્યું. એટલામાં જ તેનો અહેસાસ બાળકના જેવો વીવો પડી ગયો, તેણે રોતી તરફ ધારણ કરી, તેની આંખમા અ ઉભા રાઈ આવ્યાં તેણે ઝળઝળિયાંમાંથી તેના પિતાનો ફિક્કો અહેસાસ લેયો.

“ બાપુ, તમે તો બકાદાર છો .. ”

“ શું કહે છે ? તું શું કહે છે ? ” કર્નલે મુંઝાઈને પૂછ્યું. અચાનક તે હતાશ ચર્ચ પુત્રના ખસા પર માથું ઢાળી લથડી પડ્યો અને જણ્યું.

એકાંતીએ પ્રેમભર્યાં, સુખનોથી નવરાવવા લાગ્યા.
પિતા પુત્રના માથાના આજવાળ પર સુખન કરતો,
પુત્ર પિતાના હાથ પર સુખન કરતો.

“અને હું?” કાંઈએ બોલવા સાહે પ્રશ્ન કર્યો.

તેમણે બેસું બેસું. માતા બીજી થઈ. માથું
પાછળ ધ્રુવાવી તે તેમને કોધથી-તિરસ્કારથી જોઈ
રહી હતી.

“પાછું તને શું થાય છે?” કંઈએ ખૂબ મારી.

“અને હું?” ગાંડાની જેમ જોરથી માથું ધ્રુવા-
વતી તે બળકડી : “તમે એક બીજાને બેટા છો અને
હું? તમે માથુઓ છો, કેમ ખરુંને? અને હું? અને
હું?...”

“મારી!” કહેતો સહુ ‘તેના બાહુમાં સમાયો.

કંઈએ આખરી વેળા કહ્યું : “તારા મૃત્યુપર મારા
આશીર્વાદસભ્યો, સહુ! વિનયથી મરજે, અમલદારને
છાજે એવી રીતે?”

અને તેઓ મર્યા... પાછા ફરી, બીંત તરફ મુખ
રાખી સહુએ પધારીમાં પડતું મૂક્યું, ને સૈનિકો
નજીબે તેમ સાંભો સમજ રહ્યો.

વાસિલી કશિરીની મા તેને મળવાએકલી આવી
હતી. તેના પૈસાદાર વેપારીબાપે તેની સાથે આવવા
ના પારીહતી. જ્યારે તે ડાસી દાખલ થઈ ત્યારે, વાસિ-
લી તેની કાંટડીમાં આંટા મારતો હતો. ગરમી હોવા
છતાં તે શરદીથી ધ્રુવતો હતો. વાનગીત દંડી અને
કુશમદથી હતી.

“તારે નહોતું આવવું, મા! શા માટે આપણે
એ... બીજાને દુઃખ દેવું જોઈએ?”

“આ બધું શાને માટે કહ્યું, વાસ્તવા? તે આમ
કેમ કહ્યું, મારા બેટા પ્રભુ! પ્રભુ!”

ડાસીએ ગળે બાંધેલા કાળા રૂબાલથી આંસુ
લૂછ્યાં અને રડવા માંડ્યું.

તે બસી હતી. તેને તેના પુત્રોની વાતમાં સમજણ
પડતી નહિ. તેથી વાસિલી તથા તેના ભાઈ તેના
તરફ ઉદ્વેગ મૂકી રાખ્યા. વાસિલીએ બિના ચર્ચાને

ધ્રુવતાં ધ્રુવતાં ધરણીમાં કહ્યું : . . .

“મને ખાતરી હતી. હું જાણતો તો જ કે આમ
થવાનું. તને એમાં કાંઈ સમજ ન પડે, મા! તને શી
સમજ પડે?”

“સારું મારા બેટા, તને શું થાય છે? તને
શરદી થઈ છે?”

“હા, શરદી થઈ છે,” વાસિલીએ જવાબ
આપ્યો. અને તે ઉઠેરાયેલા વદને વારંવાર કરડી નજરે
ડાસી તરફ જોતો આંટા મારવા લાગ્યો.

“તને શરદી થઈ છે, બેટા :...”

“ઓહ! તું તો શરદી શરદી કરે છે, પણ થોડા
વખત પછી તો...” તેણે નિરાશાદર્શક એળટા કરી.

માતા ડૂસકાં ભરવા લાગી.

“મેં તારા બાપને કહ્યું, એને મળવા બંધ, એ
તમારો દીકરો છે, તમારું બાકી છે. તેને વિદાય હઈ
આવો.” પણ તેણે માન્યું જ નહિ.”

“સૈતાન એની ખબર લે. એ તે કંઈ બાપ છે?
એ તો જીંદગીભરનો બદમાશ છે. હજી એ એવો ને
એવો જ રહ્યો છે!” વાસ્તવા બોલ્યો.

“છતાં ચે, વાસ્તવા! તારો તો એ બાપ છે ને...”
ડાસીએ કંપકા દેતા માથું હલાવ્યું.

દરજ દારજમનક અને ત્રાસદાયી હતું. ધસી
આવતા મૃત્યુ સમક્ષ મા-દીકરો મુઠક વાતોસાપમાં
સમજ માળનાં હતાં. લગભગ રડતા સાહે વાસિલીએ
શોકમય વાતાવરણને બેદની દાક, મારી : “જે તને
સમજવું. તેઓ મને કાંસી દેવાના છે. કાંસીએ સંતકા-
વવાના છે! તને સમજણ પડી? હા-કે ના?”

“પણ તે ખૂન શા માટે કર્યું?” ડાસીએ મોટે
સ્વરે પૂછ્યું.

“મારા પ્રભુ! તું મું કહે છે? મગજોને પણ
લાગણી હોય છે. હું તારું દીકરો ખરો કે નહિ?”

તે બેસી ગયો અને રડ્યો. તેની મા પણ રડી.
પણ ધસી આવતા મૃત્યુનો સામનો કરતા તેઓ પર-
સ્પર પ્રેમમય આશાસન આપી શક્યાં નહિ. તેમાં

આસુ દિલને દૂંધ આપે તેવાં ન હતા, દંડાં હતાં.

“તું” અને પૂછે છે હું તારી માં છું” કે નહિ : તું મારા પર માણોનાં ‘ધોધ વરસાવતો’, ‘જતાં આ થોડાં નિયસોમા હું સાવ ધેળા ખૂણી જેવી બની ગઈ છું.”

“બહુ સાડું, અને માફ કરજે, હું રમ લઈ છું. મારા ભાઈઓને મારા વતી બેટ્સે.”

“શું હું તારી મા નથી” અને તારા માટે હું ખ નહિ થતું હોય ?”

છેવટે તે છૂટી પડી તે એટલું રહતી હતી કે તેને રસ્તા પથ સંજો નહોતો. જેમ જેમ ને જેવથી દૂર જવા લાગી, તેમ તેમ તેનો અશુભવાદ વધતો ગયો. જે શહેરમા તે જન્મી હતી, એટી થઈ હતી, ધરડી થઈ હતી, તે શહેરની વસ્તીમાં તેણે ઝગવા માંડ્યા—તેમા તે ઝૂમવા લાગી તેણે એક નિર્જન ખાગમાં પ્રવેશ કર્યો અને એક બીના બાટકા પર બેસી પડી.

આચિંતો તેને ખ્યાલ આવ્યો આવતી કાલે એ લોકો મારા દીકરાને ફારીએ લટકાવશે ! તે અમી જીભી થઈ ખૂબો મારવા લાગી, ને દેઘાં પ્રયાસ કર્યો, પણ તેને તંબર આવ્યા. જમીન પર ફસાઈ પડી ફરેલા બરફથી રસ્તો બીનો અને લપસણો બન્યો હતો. તેથી તે ફરી જીભી થઈ શકી નહિ. કાઠા પર લાંબ દઈને તે બેઠી થઈ. પણ ફરી પાછી પડકાઈ. તેમાં બૂખરાં મેલાં લટીયાં દ્યાવતો, કાળા ‘માથે બાધેલા, ગળાનો ર્માલ તેના માથા ખરથી સરી ગયો. તેને લાગતું કે તે તેના ડુપટું લઈ બેઠી છે. હાં, એને હમણાં જ પરણામો હતો.

તેણે દારૂ પીધો હતો ને તે નશામાં હતી.

“મારાથી નથી ઊઠાવું ! અરે લગવન, નેથી જાગતું મારાથી !”

અને તે માથું છુલ્લો બળાવા લાગી...તેણે બહુ પીધો હતો...તે જમીન પર આમ-તેમ ઘસડાતી હતી.....જતાં તેણે તેને પીવા માટે દારૂ આપતા ...પાછો દારૂ.... વળી પાછો દારૂ... અને તેને દારૂ-

ડીઆની જેમ હસવાની અને જંગલીની જેમ તૂલ કરવાની ઉમાદલરી ઈચ્છા સ્ફૂરી આવી. પેણ તેણે તેના હોઠોમા એક પંડી એક દાઢી ખાંચી દલવતો હતા...એક પડી બીજી..”

૬

કાળની ખંજરી

જે બંદીખાનામાં ફરસી પામેલા ત્રાસગદીઓને પૂરવામાં આવેલા હલકા, ત્યાં એક જૂની ધડીઆળવાળું ટાવર હતું. દર કેપાકે, અડધા દલાકે, પા દલાકે, દેશ છોડી દૂર દૂર જતાં પક્ષીઓના અવાજ જેવો ચૂક, અનંત, શોકસ્વાર્થ સરે ટોકારા ચતા. દિવસના વખતે આ વિચિત્ર, એકલાબધું સંગીત શહેરના ધોધાટમાં અને બંદીખાનાની આત્મપાસતા રસ્તાઓની ધમાલમાં ડૂબી જતું. દ્રાખ્યાડીઓ અખડાર કરતી, ધોડાના ડાખલા સંભળાતા. દૂરથી પસાર થતી મોટરના હોર્નોનો કંઈક અવાજ આવતો.

એણે પાસે આવનો હતો. તેથી પરાંના બેસતો શહેરમાં ગાડી હાંકી પૈસા કમાવા આવ્યા હતા, નીચા રમિયન ધોડાની ધંટડીઓ રણુધી ધોધાટમાં વધારો કરતી, અને ખરા તહેવારના આ દિવસોની વાતચીત નશાની વાસમા તરંગેળ આનંદથી અને હાસ્યથી ઘસડાતી હતી. વાતચરણ પણ સમયને અતુલ્લ હતું. વસંત ત્રણ હતી, બરફ ઓગળ્યો હતો, રસ્તો ગંદા ફાલ્લથી રંગેળાપેલો હતો. રસ્તા પરના વૃક્ષોના રંગ કાળા પડી ગયો હતો. દરિયાપરથી જ માંભર્યો પવન બેજવાળી લહરીઓ સાથે વાતો હતો. તાણ હવાં અને તતામાં પ્રસરતી હતી.

શતે સૂર્યતા જેવો પ્રકાશ પાડતા વીજળીના દીવાઓ તબે રસ્તો શાંત હતો. સપાટ બીંતોવાળું જખખર બંદીખાનું અધકારે અને નીરવતામાં ડૂબ્યું હતું. નીરવતા અને અધકારનો બધ તેને સદા સજીવ ચેતન-શહેરથી છૂટ પાડતો હતો. તેઓ અપાર્થિવ, ધંધા, વિચિત્ર સેરના જન્મ અને મૃત્યુ વખતે થતા કલાકોના ટોકારા સાબળતા પારદર્શક કાચના મોર્ડા બિંદુઓસમા કલાકો અને મિનિટો અમિત ઉમાઈ-

એથી, કોઈ ધાતુનાં વાંસણ પડનાં હોય તેમ, અંદર રજુ-
કાર ઉપજનવતો. કોઈ કોઈ વાર તેઓ બેડતા પંખીઓ
જેવો લાગતા.

કોટડીઓમાં ફક્ત એક જ અવાજ અહર્નિશ
આવતો. અને જાણે છાપડું વીંધતો હોય અથવા
પથરની દિવાલો કેદરતો હોય તેમ નીરવતામાં ભંગાણ
પાડતો. કોઈ વાર આ બંદીઓ તેને જાણી જતા
અથવા સાંભળતા નહિ અથવા કોઈવાર ચોકાતુર બની
તેની રાહ જોતા. જાણે સાંતિને કોઈ ગથી આ અવાજ
જમાં જ—આ અવાજ ખાતર જ છવન ગાળતા
હતા. જેલર, જડ અને કડક કાચદાઓ ખાસ ઝુનેમારો
માટે હતા. તે ધાતકીપણમાં ઉદારતા હોય તો, તે
દરેક શ્વાસને, દરેક ફફડાટને વીંટી વળતી ગંભીર,
અહિરી, જડ નીરવતામાં હતી.

ફક્ત ટિકેટિક અવાજથી વીંધાતી આ નીરવતામાં
દુનિયાથી વિખૂટાં પડેલાં ત્રણ પુરુષો અને ત્રણ સ્ત્રીઓ
ધની આંખની રાતની, ઉપાની, ફક્તની રાહ જોતાં
એકલાં કાણે ગણનાં હતાં. દરેક જાણે પોતાને યોગ્ય
તેયારી કરતું હતું.

તાન્યાએ આખો જીંદગી પારકાની ચિંતા કરવામાં
જ ગાળી હતી. અત્યારે પણ તે તેના મિત્રોની સ્થિતિ-
નો વિચારે વેદના અને ત્રાસથી પીડાતી હતી સહજ,
મુસા અને ધીમન સાથીઓ પર ઝંખી રહેલા મૃત્યુની
તે કંઈપના કરતી. પણ તે ભાંચે જ વિચારતી કે
પોતે પણ કાંઈએ અગ્નિની છે, અને પોતે ન્યાયાધીશ
સમક્ષ કામચલાવી દંભી દરતા બદલ કસોટી મુઠી રી.
જોજો બહુ વેકરું છે એવી કોસીઓની આ એક
ખામિયત છે. બ્યારે તે વિચારતી કે સહજને તમાકુ
અને લરનરને તેની ચંદાલી આ મળતાં નહોતા—અને
તે પણ છેક મરવાની ધડીએ—ત્યારે તેને ફાંસીએ
ચડાવવાના વિચાર જોડેલું દુનિયન મૃત્યુ, ફાંસીને કોઈ કોઈ
શકે એમ ન હતું. તે એક સાધારણ બનાવદતો—ખાસ
વિચાર કરવાયોગ્ય વસ્તુ ન હતી. પણ એક કેદની
મૃત્યુના આંદગીમાં જ તમાકુ ન અપાય એ તદ્દન
અસંભવ વિચાર હતો. તો વળી, મામાન્ય છવનના
મુંદર સંરેમરોની માદમીરી આપનો સહજ અને તેનાં

માતપિતાની મુલાકાત સંભારી તે, આંસુ સારતી.

મુસા માટે તેને ખાસ અનુકંપા ઉપજતી. તે
વરંર સાથે પ્રેમમાં છે એવી તેની ધણી સમયથી
જુન ભરેલી માન્યતા હતી. તે તેમનાં ભાવિ વિષે
મુંદર લલકરણી સ્વપ્ના રચતી. ધરપકડ પહેલાં કેટલાક
સમયથી મુસા ચાંદીની વીંટી પહેરતી હતી. તેના પર
કાંટાના તાજ વચ્ચે ખોપરી અને હાડકાંની ચોકડી
કોતરેલી હતી. ત્યાગના ચિહ્ન સમી આ વીંટીને જોઈ
તાન્યા વારંવાર દિલગીર થતી. તે અર્ધ ગંભીરતાથી,
અર્ધ મરકરીમાં મુસાને વીંટી કાઢી નાખવા કહેતી.

“ નહિ તાન્યા, હું તને એમ એ આપી દઉંશિ
નહિ. થોડા સમયમાં તારી આગળીપર જુદી જ ભતની
વીંટી ચોભશે ! ”

તેના મિત્રો હંમેશા ધારતા કે થોડા વખતમાં
મુસા પરણી જશે, તેમની આ અટકળથી તેને માફ
લાગતું. તેને પતિની જરૂર ન હોતી. તાન્યાને આ
બધી વાતચીતો માફ આવી. તેણે વિચાર્યું કે ખરેખર
મુસા બહિદાન બની છે. તેને માતૃસુહન દયા આવી
અને ગળામાં ફોપે ભરાયો. બ્યારે બ્યારે ધડીઆળના
ટકારા થતા ત્યારે ત્યારે તે અશ્રુછાત્રું વદન જિયું કરી
ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતી અને આશ્ચર્ય સહિત વિચારતી:
આ મૃદુ અને જાણી મૃત્યુના છડીમારો ખીજ કોટડી-
ઓમાં કેવો આવતાર પામતા હશે ?

૭

મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ !

મુસા અત્યારે ખુશમિનનમાં હતી.

તેણે પીઠ પાછળ અદ્ય વાળી હતી. કોઈ
જુવાને માગી આવ્યોલો કમરો પહેર્યો હોય તેમ
કેદીના અત્યંત મોટા જીભામાં તે માપસર કમરો
ભરી કોટડીમાં ચાકવા વગર આંટા મારતી હતી.
તેણે તેની બાયો મોટી હોવાથી દોરા ભર્યા હતા.
તેના પાતળા સુઘકડી બાળકના જેવા કેમળ
હાયો પહેળો ફરકતી આંધોમાંથી કંકળી, ગંદી
ફૂલદનીમાંથી બહાર દેખાતી ફૂલની દાંડીઓસમાં
લાગતા. જાકું ખરબચડું કાપર તેના મ્વેત મૃદુ

ગળાને ખુલ્લુ કોઈ વાગ તે બંને હાથેથી ગડ
ખુલ્લુ કરી ચચગતી જ થાએ આપ્તેથી પ પાળતી

તે લાખા ડગના ભરતી સકાય સહિત ગર્વ પૂર્વક
વિચારતી કે સૌથી શ્રેષ્ઠ, સુનીદાને ચોચ મૃત્યુ તેના
જેની નમ્ર અને અ પકાર્ય કરનારી ચુવતી માટે
નિમયિતુ હતુ । જ્ઞાનગમા દેવાની કાસી તેને જ્ઞાનમા-
ભ્યાં દબી દેખાવ સમી લાગતી

વખીય સાથેની ડેની મુલાકાત વખને તેણે તેને
જેર આણી આપવા વિાતિ મરી રતી પણ એ
ખ્યાન તો તેણે તરત જ પડતો મૂકયા હતા નોકો
જો એ વાત જાણે તો ? તેઓ તને બીકણુ અને
દબી જ વારે તે ? અને તનુ અણુનન શાત મોત
નિદામરે અને વહેમીઓને જોઈતા મોતક જ
પૂરો માટે ને ? તેણે તરત જ નિશ્ચય કયો હતો
“નરિ નહિ, એ નિર્મલ છે”

પણુ જે આખરે તે લોકોને અમમનવા ઈન્દ્રી
તી કે પોને કોઈ નિરામના નથી મૃત્યુ કાર્ષ ભારે
ભયકર વસ્તુ નથી તેથી તેમણે તેની દયા ખાવાની
કે ચિતા કરવાની । ૪ ૧૨ નથી

જાણે તેના બનિદાન માટે કોઈ શકા ઉઠાવતુ હોય
તેમ તેનુ સંમાધાન કરવા સુસા પોતાના બંધિદાનનુ
મૃત્યુ આપે અને તેનુ સ પુણ્ય મૃ વ ખતાવ એવા
કારણો-અવનાઓ શોધતી હતી

“એમ તા” તે મનને સમજવતી હજુ કુ
ધૌવનના આગણામા છુ કુ ઈન્દ્રી હોત તો હજુ
લાયો સમય જરી શમ્ત જતા ચે

ગિગતા સૂક્ષ્મા પ્રમશ આગળ જેમ મીશુમતીની
જવાના નિરંતર જાણાય તમ તેના મસ્તક પર
આરોપવાના ગૌરવમુદ્રના તેજેમય પ્રમામળ સમક્ષ
તેને જીલ્લી શુષ્ક અને ચમકે ન લાગતી

‘શુ એ શક્ય છે ? સુસા પોતાનાજ મનને
પૂછતી શુ એ ખનના જોગ છે ? શુ કુ કાર્ષના
અશ્રુપાતને યોગ છુ ?”

અને તતો અકચ આનદ ઉભરાઈ જતો શ કાને
હવે ગચાન નહોતુ તેણે પણ અમર વીરના સઘના

નામ નોધાવ્યુ હતુ આતશના ભકમઓ અને
કાસીનાં દોગડાઓ દ્વાગ રંગે સિધાનના દેશેદશના
પીંગમા ઊભા રહેવાનો તેને પણ હાથ હતો કેરી
પરમ શાંતિ । પ્રેમ અનત મુખ । પાર્થિવતાથી પર
દિવ પ્રકાશમા તે જી રહી હતી

સુઆ બીજી કઈ વસ્તુને વિચાર કરતી હતી
ધણીએ વપુઓનો કારણ તેને મન મૃત્યુ એવો
જીવદારીના અત ન હતો, પણ જીવનની શાત અને
અમમ આગૂચ હતી તેની કાસીના મિચાઈ શોક
પામતા અને દૂર વસતા મિત્રોનો અને તેની સાથે
કાસીએ ચકનર નીકટના સાધાઓનો તે મિચાઈ કરતી
હતી હમેશા બનાદરીભયાં વાસિનીને મૃત્યુના ભયથી
હણાયેનો જોઈતે ચામન થની

મગળવાર મરાજ ન્યા તમણે ખૂન કરી મરી
જવાનો ડગન થો હતો ત્યાં તાન્યા ઉરકરાટની
લાચણીથી ન રતી હતી તેને દૂર કરવાની તેમને ફરજ
પડી હતી ધારે વાસિની મનમ ઉઠાવતો અને હસતો
જોગ્ય વચ્ચે ફરતો હતો તેને વરનર હપ્પો દીધો
હતો

માણુમ મૃત્યુ સાથે રમવુ ન જોઈએ
તા હવે અત્યાગે વાસિની કેમ કરતો હતો ? તેને
આ ભય સમનલો નહિ તને તે એવો મિથિજ
વાગતો કે તેના કારણે પણ તેને સૂઝના નહિ તેના
વિશે તેને વિચાર આવતો નહોતો. અચાનક તેને
સૂઝને મળવાની અને તેની સાથે હસવાની ઇચ્છા
અહ આવી

દૂર અનત ક્ષિતિજ પર વાહળને આનિગન કંઈવાર
અહા થી તહી ઊઠતા પખીની જેમ તેનો નિચર પણ
એક જગ્યાએ બહુ વાર રિય રહેતો તહિ મ્હાકોને
ટોચા વાગતા હતા આ માધુર્ષ અને શુનરવલથી
વાતાવરણમા વિચારો ફૂલી જતા ઊઠતી કે પનાઓ
સગીતના સૂગમા વિનાન થની મુશ્યાને લાગુ કે તે
શાત પહેળા સપાટ રસ્તા પર રાને મુસાફરી કરી
રહી છે ગાડી આનદથી ઓગો મારે છે શરીરનો
શ્રમ અધમરમા ઝોગળી જો છે આણમ અને
આનદી મન કે પનાની સજીવ મૂર્તિઓ ધકી આરામથી

તેમના સૌંદર્યનું પાન કરતાં ઘેનમાં પડ્યું છે. મુસ્તાને થોડા સમય પહેલાં જ કાંસીએ ચડેલા ત્રણ મિત્રો માંદ અવસ્થા : તેમનાં વઢનો દેખાવા લાગ્યાં. બીજો તેઓ પામે આવ્યા — તદ્દન પોમે અને જીવતા માણુમોના વઢનો કરતાં વધુ પ્રકારમય લાગતાં હતાં... આમ તેને સતારમાં રોહી મિત્રોનું આનંદલચી સ્મરણ થયું હતું... તેઓ પછી તેના સ્વાગત માટે સ્મિત કરતાં તૈયારી કરતાં હશે.

આખરે મુસ્તાં આલીને ચાકી. તે અંધ મીઝી આંખે સ્વર્ણનાં સર્જતી આરામથી પથારીમાં પડી રહી. “શું મૃત્યુ એ ખગેખાં સત્ય હશે? અથવા શું એ બીજું જીવન હશે? અને માણુમ નથી. ખુદાને માનુમ એ કેટલું મુંદર હશે? ખેર, હું જ તો હવે તેને જોવા જવાની છું. કનોકાન સાંભળવા જવાની છું...”

તેની ધરપકડ પછી બીજા કિંવસથી જ અનેક ભ્રમણાઓએ તેના પર આક્રમણ કર્યું હતું. તેના સંગીતપ્રેમી કાન નીરવતામાં જે જીવનના પકાસાંભળવા નેટકા તીવ્ર બન્યા હતા. જીવનમાં ફરતા મોડીદારનાં પગલાંઓ ધડીઆળના કંકાઓ, પેતરોનો સાથે અથડાતા પવનનો મુસવાટ, ડોલતાં ફાનસનો અવાજ વગેરેનું સંમિશ્રણ તેને માટે મહા મૂઠ મૂરાવણી રચતું હતું. આખરે મુસ્તાં બ્રાંતિઓથી ભય પામી, એ બધી તેને આનિમય વિચારોની સહ્યાત મૂર્તિઓ સમી લાગી, પછે આ બધી બ્રાંતિઓ તંદુરસ્ત છે, ભય પામવાનું કારણ નથી. એમ જાણી તેણે એની સામે ઝૂકી મૂકી બંધ કર્યું.

હવે તે લશ્કરી બેન્ડનો અવાજ સ્પષ્ટ સાંભળી શકે છે. તે આશ્ચર્યથી આંખો ઉઘાડે અને માથું ઠાંચું કરે છે. ને રાતે બારીમાંથી ડોકિયું કરે છે. ધડી આળના ટોકારા સંભળાય છે. “પાછું!” પ્રપ્ત કથાં વિના આંખો બંધ કરી તેણે વિચારનું ચાર કર્યું. પાછું સંગીત રાટ થાય છે. મુસ્તાં જોલના ખૂણામાં ફરતા સેનિકાનાં પગનાં પારખે છે; એક આખી ટુકડી તેની બારી પાસેથી પસાર થાય છે. એમનાં બેડાઓ કરેલી જમીન પર સંગીતના તાલ દેતાં પડે છે. એક દો!

એક દો! કોઈ વખત બેડાં ચૂંચું કરે છે... લપ સતો પગ રિચર થાય છે. સંગીત પામેને પાસે આવે છે, બીજો થોંભાટભર્યાં અવાજો પોતે આવતી વિચાર્યું સંગીત છે! મુસ્તાને તેમાં સમજણ પાતી નથી. બંદીખાનામાં ઉત્સાહ હોય તેવું જણાય છે.

તેની બારી આગળ જ સેનિકા બેગા થયા છે. ડોકડી આનંદભર્યાં, મધુરા અવાજોથી ગાજી રહી છે. એક મોટા પિત્તળના બ્યુગલમાંથી બોટા સ્પર્શભળાય છે. તે વખતસર તાલ પૂરતું નથી, ધડીદમાં વહેતું વાગે છે અને ધડીકમાં તે હાથજનક રીતે મોડું તાલ દે છે. મુસ્તાં આ બ્યુગલ વગાડતા સૈનિકનું કંઈપનાં અિચ કાળજી પૂર્વક દોરી હસે છે.

ટુકડી પસાર થઈ. પગલાનો અવાજ આછો ને આછો ચતો ભય છે. એક દો! એક દો! દૂર જતાં સંગીત વધુ ઉત્સાહભર્યું અને મુંદર બને છે. આનંદી ગુંબન અને કંકારણોં બ્યુગલનો ખેતાસ અવાજ થોડી વાર સંભળાઈ બંધ પડે છે. ટાવરના ધડીઆળના કલાકના ટોકારા પડે છે.

નવી આકૃતિઓ આવી તેના ઉપર નમે છે. જોયે નમમાં જ્યાં સિઝરી પક્ષીઓ કુમરીઓ ખાય છે, ત્યાં તેને જોયણી ભય છે. પારદર્શક વાદ્યોઓ તેની આસપાસ ફરી વળે છે. જમણી બાજુ, જોયે અને નીચે, સર્વ સ્થળે પક્ષીઓ છડી પોદાર છે, તેને બેસાવે છે, ચેતવે છે, અવકાશમાં પાંખો વીંઝે છે. તેમની હવા વીંધતી, કુલાવેલી છાતી પર બૂરો પ્રકાશ ચળકે છે. મુસ્તાના હૃદયના ધબકારા વધુ ને વધુ નિયમિત બન્યા છે, તેનો શ્વાસોચ્છવાસ વધુ સ્વસ્થ અને શાંત થયો છે. તે જોયે છે. તેનું મુખ રિક્કું છે, તેનું વઢન તરડાઈ ગયું છે, તેની આંખોની આસપાસ કાળી રેખાઓ છે, તેનાં આંકપર સ્મિત ફરે છે. આવતી કાલે સૂર્યોદય વખતે આ પ્રભાવશાળી સુંદર વઢન એનું તો તરડાઈને આડીઆ જેવું લાગશે કે તેમાં માનવતાનો અંશ પણ જણાશે નહિ! મગજ પર લોહીના ચડા બાઝી જશે; નિર્મળ આંખોમાંથી ડોળા બહાર એચાઈ આવશે. પણ આજે તો મુસ્તાં શાંતિમાં સ્તી સ્તી અમર સ્મિત ફરકાતી રહી છે.

મુખ્યા જાંબી રહી

અને આખી જોડ અંધ ચડમચડ બરેધું, હંમેશાં ચિંતાયુક્ત અને સર્ગિક જીવન વીતાવી રહી છે. બહુને એક ધડાકા થાય છે કાર્ક યૂમ પાડું હોય એમ લાગે છે. આ તો વાસ્તવિકતા કે થાંતિ ?

બારણાની નાજી અવાજ વિના નીચી ઊતરે છે. એ અંધારી બારીમા સદીવાળો વિકરાળ ચહેરા દેખાય છે. ચિરકાળ તે ઉંઘતી મુખાને આર્ક્ષ અને ફાટી આંખે જોઈ રહે છે. પાછો એ આવ્યો હતો તેમ નીરવતામાં અદ્ય યાય છે.

જાણે યાદેલા કસાકે અર્ધરાતે જાયો પર્વત ન ચડતા હોય તેમ ટાવળના ટકારા અચક્ષતે ચડે વાગે છે. આદિદહણ વધુ ને વધુ પીડાકારી યાય છે તેઓ લપસે છે, ચિત્કાર કરી પડ્યાય છે. વળી પાછા કળ્યા શિખરે પહેલ્લવા વેદનાપૂર્ણ પ્રમાસ કરે છે.

પમલોનો અવાજ આવે છે. કાનમાં ગણચણના અવાજોનો શુંભસ સંભળાય છે. સૈનિકા પેલા ગૂઢ અંધકારમાં છૂપાયેલી પિંજરગાડીને ધોડાઓ જોડે છે.

૮

જીવન અને મૃત્યુનું આલિંગન

સહજને મૃત્યુનો વિચાર પણ આવતો નહિ. તેને મન તે વિચિત્ર, ગૂઢ અકસ્માત જેવું લાગતું. તે તંદુ-સ્તી અને મંગલ જીવનના આનંદથી જલકાતો હતો. જીવન વિશે ધાતક અને બેલા વિચારો તેના અંતરને આંચ પથ્થુ દીધા વિના જલદીથી અદ્ય ચર્ષ જતા. જેમ તેના શરીર પરના ધા જલદીથી ફાટી જતા તેમ તેના આત્માના ત્રણે એકલ્ય લાગણીલીન રીકા ચર્ષ જતા. તેનું બધું વર્તન દેહર ફરજની આનંદમયી તૈયારી, સાંત અને જાણીર છે, એ વાત સ્પષ્ટ કરતી જીવનમાં દરેક વસ્તુ હર્ષભરી છે. દરેક કાર્ય સફળતાથી પાર પાડ્યા જેવું છે.

અને તે પ્રયેક કાર્યમા સફળતા પામતો તે આખાદ રીતે હોડી હંકારતો હતો. તે મેત્રીમાં તેમજ મૈત્રમાં વફાદાર હતો, અને ઈમાનગી દહેલા ચળદમાં અડા

વિશ્વાસ રાખતો. તેના મિત્રો તેની મરફરી કરતા કે જો કોઈ જનસુસ સોમંદપૂર્વક સહજને જણાવે કે જનસુસ નથી તો એ તેને સાચો માની તેની સાથે હાથ મિલાવે ! તેનામાં એક જ ખામી હતી તે માનતો કે પોતે અન્યો જાનાર છે. પણ બળવાનાં મીતો પણ હંગમડા વિના, કાન બહેર મારી જમ તેડલા જુરાડા પાડી ગાતો. અને અર્ધાં એ સાબળી હસતા, ત્યારે તે ચીડાતો :

“કપા તો તમે બધા ગધેડા છો, અથવા તો હું !” તેનું અભિમાન ધવાતું અને તે માફું જગાડી ગભીરતાથી દહેતો. જરા વિચાર કરી તેના મિત્રો એટલી જ ગભીરતાથી જાહેર કરતા : “દેખ તું જ ગધેડો છે, તારો અવાજ જ તેની સાક્ષી પૂરે છેને !” લોકો જેમ શ્રીમંતોને તેમના શુભો કરતાં ચક્રમ્વેડા મારે વધુ ચાહે છે તેમ તેઓ તેને પણ ચાહતા.

તે મુસુ વિશે નજીવો વિચાર કરતો, તેને લાગે જ મૃત્યુનો લય હતો પેલી કમનસીબ સવારે, તાનુ-ધર છોડતા પહેલા તેણે એકલાએ જ નિપમ મુજબ જૂમ સતોપે એવો પેટલરી નારતો કયો હતો. તેણે બે ગ્લાસ ભરીને ચ્હા પીધી હતી, અને બે સેંટનો, આખો રાહલો ખાધો હતો. પછી દિલ્લગીરીથી વરનરની અઢવા વિનાની ભાખરી તરફ જોઈ તેણે તેને કહ્યું હતું :

“કેમ ખાતો નથી ? ખાવા માંડ, દોસ્ત, ખાવાથી જ તારાત આવે છે !”

“મને જૂમ નથી.”

“સારું. ત્યારે, હું તારી ભાખરી ઉડાવી જઈ !” આલ જોલી ના.”

“તું તો દુઝળમાથી આવ્યો લાગે છે, સહજ !” જવાબ આપવાને બદલે સહજે ભરેએ મોઝે ખોટા કંઠગા ગળે ગાવા લાગ્યો :

“ઝેરી વાસુ વામ છે ભાઈ...

માથે ઝેરી વાધુ વાપ છે”

, પકડાયા પછી સહજને ક્ષુભર, દિલ્લગીરી ચર્ષ કે કાવતરું બરોળા જોડવાયું નહોતું. પણ તેણે મનને

નિશ્ચાનવ : જુલાઈ-ઓગસ્ટ '૬૨

મનાયું: 'હવે જે કાંઈ કરવાનું છે, તે જરોળર પાર પાડવું. જોઈએ. એ કાંઈ તે મરવાનું.' અને પાછો તે આનંદી બની ગયો. જેકામાં, જ્યાં દિવસથી તેણે, સુલર નામના જમને શુદ્ધિપૂર્વક તૈયાર કરેલો, કસરતનો કાર્યક્રમ ભારે રસપૂર્વક શરૂ કર્યો. તે સાવ નાગો થઈ ગયો, અને દારોગાના આશ્ચર્ય વચ્ચે, કાર્યક્રમની અંદારે જાતની કસરતો તન દઈ કરવા લાગ્યો.

મુશ્કરના અનુયાયી તરીકે તે દારોગાને પોતાની આ હિલચાલમાં રસ લેતો જોઈ સતોષ પામ્યો. તે જાણતો હતો કે તેને જવાબ નહિ મળે, છતાં તેણે જાળીમાંથી જોતી આંખને ઉદ્દેશી કહ્યું:

"આ એક અગ્રહો ઉપાય છે, ભાઈ! તારાત માટે રામભાણુ છે. કસરતી કુકડીઓને આ જાતનું શિક્ષણ આપવું, જોઈએ." તેણે ધીમા નમ્ર સાદે કૈનિકને કહ્યું: તારે ગભરાવાની જરૂર નથી; તું તારે મન કરે." તેને ખબર ન, હોતી કે ચોકીદાર તેને ગોડો ધારતો હતો.

આરને આરને મૃત્યુની બીક તેનામાં પ્રાતિઓ દારો વધવા લાગી. તેને લાગ્યું કે કાંઈ તેના હૃદયને નીચેથી જોરથી ઠોકી રહ્યું છે. વળી પાછી પ્રાતિ અદ્યથ થઈ. પણ થોડા કલાક બાદ ઊપડી આવી. દરેક વખતે તેનું જોર વધી રહ્યું હતું. હવે તે લાંબો વખત ટકી રહેતી. પ્રાતિ એ અસહ્ય વેદનાનું, મૃત્યુ ચિત્ર હતું!

"હું હું, એ શું બનવા જાય છે?" સર્જ આશ્ચર્ય સહિત વિચારતો. "હેવે મૂઠ વિચાર!" તે ડરતો ન હતો, પણ મુશ્કરની કસરતોથી/કસાયેલું અને કંડા પાણીના સ્નાનથી અડગ બનેલું તાગળી, બળ અને મોવનથી ઇચ્છાતું તેનું શરીર તેને ડરાવતું હતું. જેમ તે કંડા પાણીનાં સ્નાનથી વધુ બળવાન અને તાગળી ભરેલો બનેલો, તેમ તેની ક્ષણિક બળની લાગણી વધુ: દર્શન અને અસહ્ય થતી. અગાઉ સવારમાં દોને જીવનમાં રૂક્ષિ અને ઉલ્લાસનો અનુભવ થતો, હવે સવારમાં જ ગાદનિદ્રા અને કસરત પછી,

આ સિતમગર બળની વિચિત્ર લાગણી દેખાતી. તેણે પોતાની જાતને કહ્યું:

"મૂર્ખો નહિ તો!" મારો દોસ્ત, શરીરને મૃત્યુનો આઘાત ન લાગે, તે માટે તો તેને નખતું બનાવવું જોઈએ, નહિ કે અબેલ દુર્ગ જેવું."

આ વિચાર પછી તેણે કસરત અને માલીસ છોડી દીધાં અને ચોકીદારને તેનું કારણ સમજાવવા હાથ મારી કહ્યું:

"ભાઈ, વ્યાયામની આ રીત તો કાયદાકારક છે, પણ ફાંસીએ અડનારા માટે જ એ નિરર્થક છે."

હવે તેને નિરાત વળી. તેણે શરીરને નખતું બનાવવા ઓછું ખાવાનું શરૂ કર્યું. જતાં એ પૂરતાં દવા ઉત્તમ અને કસરત વિના પણ તેની મૂખનું જોર લાંબું નહિ. સર્જ એને અવગણી રાકતો નહિ, તેને જે કાંઈ ખાવાનું આપવામાં આવે તે બધું ચે સહાયક કરી જતો, પછી તેણે ત્યાગતો ઉપાય મેળવ્યો. જમવા બેસતાં પહેલાં તે આંધી શેરવો ગંદવાળી ડોલમાં નાખી દેતો. આ ઉપાય સફળ થયો: તેને પ્રુષ્ઠન ચાક અને સુસ્તી અડવા લાગ્યાં.

"હું તને જરોળર ખબર પાડીશ!" તેણે પોતાના શરીરને ધમકી આપી અને ઢીસા પડેલાં સ્નાયુને દિલગીરી સાથે પપાળ્યા.

પણ શરીર તો આ નવા ઉપાયથી થોડા વખતમાં દેવાઈ ગયું. અને મૃત્યુનો બચ વેદનાને બદલે અસહ્ય બેચેનીના સ્વરૂપમાં પાછો દેખાવા લાગ્યો: આ લોકોના વિશ્વબંને લીધે જ આમ થાય છે." સર્જ એ વિચાર્યું. "ફાંસી દેવાના દિવસ સુધી હું ઊંંચા જ છું તો હું સાનું?"

તે ઊંંધવા બને તેટલા પ્રયાસ કરતો. તેના પ્રાર્થનિક પ્રયાસો તદ્દન નિષ્ફળ ન હતો. પણ આખરે તો અનિદ્રાના રોગે ધર લાલ્યું. વિચારોનું દળાણુ એટલું વધી પડ્યું કે તેને જાનથી છૂટા પડવાનું દુઃખ સાલવા માંડ્યું.

"શું હું હું-કું-કું-કું?" તે મૃત્યુનો વિચાર આવતાં મનને પૂડતો, "મને તો જીંદગીના નાશ માટે જ

દિવ્યગીરી થાય છે. નિરાશાવાદીઓ કહે તેમ કહે પણ જીવન એ એક અનુપમ ચીજ છે, એ કોઈ નિરાશાવાદીને ફાંખીએ ચાવવામાં આવે તો તે ગું કહે ? ખરેખર, મને જાણી ખોતી દિલગીરી થાય છે—હારે રોક થાય છે.”

ઉંવટે, બચારે તેને ગપટ સમજાવ્યું પડી કે તેને હવે મૃત્યુની યોગ કસમી જ, એકલા નિર્વંક રાહ જોવાની છે, ત્યારે તેને વિચિત્ર લાગતી ચર્ચ આવી. તેને કાચું કે તેમણે તેના વસ્ત્રો ગેળી રીતે મૂંટવી લઈ તેને નાગો ક્યો છે. તેમણે ફક્ત વસ્ત્રો જ નહિ, પણ સૂઈ, હવા, અવાજ, રૂક થ - વાયા અને કાર્શનિકાં યે મૂંટની લીધાં છે. મૃત્યુ હવે આપ્યું ન હોતું છતાં યે તેને જીવનની ગેરહાજરી લાગતી ! કોઈ વાર તેને ન સમજાય એવી તો કોઈવાર સમજાય એવી અત્યંત મૃદુ અને ગૂઢ, અનુભવી લાગણી ચર્ચ આવતી.

“આ વગી શું ? સર્જી ત્રાસથી ચક્રિત ચર્ચ કહેતો : “અને હું, હું ક્યા હું ? હું...કોણ હું ?”

તેણે પોતાની જાનને પગમા પહેલેલા કેદીના સપાટથી તે પેટ પર ચૂપના જલ્લા સુધી ખ્યાન દઈ તપાસી. અને કોટડીમા આમતેમ આટાં મારવા લાગ્યો. હવે તેને કાંઈપણ ભય હોય તો તે પોતાની જાનને, માટે જ—થોડા વખત માફ ફત્તા ચર્ચ જવાર સર્જી માટે જ હતો દરેક વસ્તુ અવનની બાસતી હતી

તે ચાવવા લાગ્યો તેને પોતાની આ આશ વિચિત્ર લાગી તેણે બિચારા પ્રયત્ન ક્યો, ન બેસી શકવાથી તે આશ્ચર્ય પામ્યો તેને પાણી પીવા પ્રયાત્ન ક્યો, તેને પાણી પીવાની, ગમે ઉતારવ ની, કુળે પકડવાની અને આગળીચોનાક પવાની—વગેરે ક્રિયાઓ વિચિત્ર લાગી. તણે આખારો ક્યો અને વિચાર્યું : “કેવું અજબ છે ?” હું જોખારું છું !”

“આ શું ચર્ચ રહ્યું છે ? હું ગાંઠે ચર્ચ જઈ ?” તેણે મનને સરાલ ક્યો “હવે તો આવી જ નમ્બું, સાચેશાય !”

તેણે હામરો લૂગી, અને એ ચોટાથી પ તે ચક્રિત થયો. પછી તેણે શ્યામ ધીમે પાડી, હા યા ચાલ્યા સિવાય સ્થિર થવા પ્રયત્ન ક્યો. તેને કેટલાક કલાકો સુધી વિચારો છુટતા લાગ્યા, શ્યામ ગિયર થતો લાગ્યો, હિંચવાલ બંધ થતી લાગી. દરેક વિચારમા તેને વૈષમ્ય જણાતી, દરેક ચોટામાં વિકૃતિ જણાતી હવા વિનાના, અર્થ વસ્તુને સ્પર્શતા અવમશમાં—જમીન, જીવો અને માણસો ભયાં અવકાશમાં—કાળ ઓગળી જતો લાગ્યો એક જ દૃષ્ટિપતથી તે અંતને—ગૂઢ, અત્યંત ગાંઠાયુને—મૃત્યુને માપવા મથતો હતો. સર્જી મૃત્યુના દર્શનથી કરતો નહોતો, પણ જીવન અને મૃત્યુને સંબંધ વિચારતા ત્રાસથી ધ્રુજી જતો. અનંત કાળથી જીવન અને મૃત્યુની મૂંઠાને છૂપાવનાર પટ્ટાને કોઈ પાપી હથ ઊઘો ટરી રહ્યો હતો. ગૂંઠતા ઓસરી અંધ હતી, છતાં વિદેશી ભાષામાં લખેલાં સત્ય વચનો જેવી તે ડુમ્મી હતી.

“આપણે માટે તો સુધર જ સાચો છે !” તે નિશ્ચિત સ્વરે મોઢથી બોલ્યો. તેણે માથું હુલાવ્યું, ને ખરેખર આનંદથી હસવા લાગ્યો.

“ઓ મારા ભવા સુધર ! મારા પ્યારા સુધર ! મારા અવજા જમીન ! આખરે તું જ સાચો પડ્યો ! સુધર, દોસ્ત સુધર, હું ખરેખર ગધેડો છું.”

તેણે કોટડીમા અંધારી ગોળ દેશે લીધી. ને જળીમાથી તેના પર નજર રાખતા ચોટાકાસી અજબની વચ્ચે સંપૂર્ણ નમ ચર્ચ ગયો પછી તેણે અદારે કસરતો ખ્યાન દઈ કરી લીધી. તેણે પોતાનું જ, જરા બેઠેલી ગયેનું શૌવન-મરત શરીર વાકું વાંળી ટટાર કર્યું. તેણે આસોચ્છવાસ લીધો. વાકો વળ્યો, પગના આગળ પડે બોલો રડી હાથપગ હલાવવા લાગ્યો.

હા, પણ તું જાણે છે, સુધર, સર્જીએ જાતી કુલાવી તુકો ઉઠાવ્યો. પાનળી ખે ચાલેલી આમડી તળે પાસળીઓ દેખાતી હતી. “તું જાણે છે, સુધર, એક નવી ઓગળીસમી કસરત છે—તે સ્થિર, અવશમાં ગળેથી લટકવાની. એને લોકો ફાસીએ-લટકવું કહે છે સમજ્યો કે, સુધર ? તેઓ એક જીવતા માણસને

પકડે છે—દાખલા તરીકે સગજી ઓલોનીને પકડે. પછી તેને ઢીંગલીની જેમ બરાબર કપડાંમાં વીંટી દે, અને તે મરણ પામે ત્યાં સુધી ગેથેથી લટકાવે... એ તને મુખાર્પિ લાગે છે. ખરું સુશરૂદ્ર પણ એની રીત જ નથી છે. એમાંજ સતોષ માનવા રહ્યો!”

તે જમણી બાજુએ ઢબ્યો અને ફરીથી બોલ્યો :
 “એના વિના છૂટકો જ નથી મુશર !”

લીધણી એકાંત

એજ છાપડાં તમે અને એ જ બેપાવા દલાકિના મધુર ઘંટાનાં વચ્ચે, સરજી અને સુરસાથી થોડી કોટડીઓનાં અંતરે છૂટા પડેલો કુખી વાસિકી કુનિયામાં આટ્ટો પડ્યો હતો. તે વેદના અને ત્રાસજાનું જીવન વીતાવતો હતો.

પરમેવાથી તેનું ખમીય શરીરે થોડી ગયું હતું. પહેલાંના વાંકડીઆ વાળની લટો કમણ મીધી લટકતી હતી. દાકના દર્દથી તે અત્યંત પીડાતો હોય તેમ કરુણાજનક લયકતી આસે કોટડીમાં આમ તેમ આંટા મારતો હતો. થોડી વાર બેઠો અને વળી પાછો ઠોડવા માંડ્યો. બાદ કોઈ ખાસ ઇલાજ શોધતો હોય તેમ જીતે માથું ટેકતી ઊભો રહ્યો. તેના દેખાવ એટલો બધો બદલાઈ ગયો હતો કે જાણે તેને બે અડેરાઓ હોય ! તેનો જીવાન અહોરો કોણ જાણે ક્યાં બદલ્ય થઈ ગયો હતો. તેના સ્થાને બીજો વિકરાળ જાણે અધકારમાંથી ઊગી ઊઠ્યો હોય એવો, અહોરો દેખાતો હતો.

જ્યુની બીકે તેના હલપર નાગચૂં બેરવવા માંડી હતી. ફવજદાર પંની જેમ પતિ પર રાજ્ય ચલાવે તેમ તે તેના પર કડક રીતે શાસન કરતી હતી. પેશી અલાગી સવારે, તેણે નિશ્ચિત મૃત્યુ તરફ ફર્ય કરતાં, તેણે તેની મરકરી કરી હતી. પણ તેજ દિવસે, સાંજે કોટડીમાં કેદ થતાં તે ત્રાસનાં તોફાની મોજામાં તણાવા લાગ્યો હતો. આરંભમાં તે સ્વેચ્છાપૂર્વક લય અને મૃત્યુને બેટવા ગયાં હતાં, અને નશીબની લગામ તેના કાપમાં હતી; ત્યાં સુધી ગમે તેવી ત્રાસજનક સ્થિતિ

તેને મન શાંતિભરી અને આનંદી લાગતી હતી. તેની દૃઢ ઇચ્છામાં અને અનંત મુક્તિની ભાવનામાં તેની સરમજનક, સંકામય, બીકનો અણુ થે અણુ ગળી ગયો હતો તેની કમરે વિન શકે યંત્ર બાંધ્યું હતું. તેનાથી તે ખરુને જન્મ આપવા શક્તિમાન રયો હતો, તેણે દારૂગાળા પાસેથી તેની કોર છુદ્ધ અને કાલિય આત્મધાતક શક્તિ ઊઝીનાં લીધાં હતા. દ્રામ અને ગાડીઓની બીકે દાકતા ઉદ્યોગ-ધંધામાં મગ માણુગો વચ્ચે તે મૃત્યુ અને લયથી અલિપ્ત કોઈ અનન્ય સ્થિતિમાં વિચરતો હોય એવું તેને લાગતું હતું.

અચાનક, તેનો, મૂંઝડી મારે તેવો, પાટલી હેરફાર થયો હતો. તે સ્વેચ્છાપૂર્વક હરતો હતો નહિ. પણ કોઈ તેને જેમ દોગતું તેમ તે દોગતો. તેની કોટડી પણ તેણે પસંદ કરી ન હતી, પંથરના પિંજરામાં કોઈ વસ્તુને મૂકતા હોય તેમ તેમણે તેને કોટડીમાં મૂક્યો-પૂર્ણ હતો. તેને જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે પસંદગી કરવાની ન હતી તેઓ તેને નિશ્ચિત અનિવાર્ય મૃત્યુ તરફ દોરી રહ્યા હતા. ધરી પહેલાં, જે વાસિકી ઇચ્છાશક્તિ જીવન અને ઊંડાહના અવતાર સમો લાગતો હતો, તે જ અવારે કંચ પામરતાના નમૂના જેવો જણાતો હતો. તેની દલા કતલના પશુ જેવી હતી. તેને ખબર હતી કે હું ગમે તેટલું કહું, એ લોકો મને સાંભળશે નહિ; જો હું બૂમો પાડું તો મારા મોંમાં દૂમો મારશે અને હું ગમે તેટલો છૂટો રહેવા મન કરું, તો એ એ લોકો અને બાપૂર્વક ફાસીએ ચડાવશે જ. હું સામે થાઉં કે અંધો કરું, અથવા જમીન પર સૂઈ જાઉં તો પણ એ લોકો મારાથી વધુ બળવાન છે, અને જીંદગીને, બાંધીને ફાસી તરફ ઊપડી જશે. અને સામાન્ય માનવી જેવા કે સીઆઓને તે વિચિત્ર, અદ્ભુત અને વિચાર-હીન યંત્ર જેવા ત્રાસજનક માનતો—જાણે તેમને રોકવા માટે જગતમાં કોઈ શક્તિ નથી. તેઓ માણસને પકડે છે તેને હકોવે છે. ફાસીએ ઊભો કરે છે, પ્રગ પકડી બેસે છે, દોરડું કાપે છે, લારાને શખપેડીમાં મૂકી દે છે, ને જીંદગી જઈ દાટી દે છે.

કેદના પ્રથમ દિવસથી તેને લોકો અને તેમની છંદગી યાત્રિક પૂજાઓથી લહેલી અને અવજનીય સ્થિતિ

લાગી. જાણે આ યાત્રિક સૃષ્ટિમાં લોકોને જલ છે અને તેઓ
ખોલે છે, તેમના ઓઠો લિપડ છે અને કાંઈ અવાજ જેવું
મહાર પડે છે; પછી તેઓ પગ હવારી છૂટા પડે છે.
પણ ખવાસ થાય છે. રાતે એકાંત ઘરમાં બંધી વસ્તુ
ઓ સજીવન થાય છે, હાલે છે, અને માલુસ હિપર
અમાપ સત્તા જોગવે છે. આ બધું જોઈ માનવીને
તેની અસહાય દશા સાલે છે. ઝખ્ખો, ખુરશી, બાકડો,
મેજ જાણે માનવીના ન્યાયધીરો બન્યાં છે. માનવી
બૂચો પાડે છે, મદદ માગે છે, વિનંતિ કરે છે, ચારે
છેડે કૂચી વળે છે. જડ વસ્તુઓ તેમની લાપાખાં એક-
બીજા સાથે વાનો કરે છે. પછી ઝખ્ખો, ખુરશી
બાકડો અને મેજ તેને ફાંસીએ ચાલવવાની તૈયારી કરે
છે અને તેને જોઈ રહે છે.

ફાંસીની સજા પામેલા વાસિનીને બધી વસ્તુઓ
—કોટડી, જાળીવાળું બાજુ, ટોરાખમવતું ધડીઆળ,
હુંદર, છતવાળું બંદીખાતું અને એ બધાને ટપી
મળે તેવું જીવનના બંધનત આટામાસું બંદીધારી
પૂતળું, અને તેને જાળીમાંથી જોઈને જ ખીરડાવતાં
અને જોડ્યા વિના ખોરાક આપી જતા પૂતળા—બધું
જ નિર્જીવ લાગતું.

દુનિયામાંથી એક માનવી ખરેખાર ગૂમ થયો હતો.
અદાલતમાં મિત્રોની હાજરીથી વાસિનીનું બાન
કેસણે આપ્યું. ધડીલર ફરીથી તેણે માનવીઓને જોયા;
એ બધા તેના ન્યાય તોળતા હતા. માનવીની લાપા
જોસતા હતા, સહનતા હતા અને સમજતા દેખાતા
હતા. ...પણ જ્યારે તેણે માતાને જોઈ ત્યારે તે ત્રાસથી
ગ્રસ્ત બની ગયો. તેને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે આ કળા
લક્ષ્યોધારી વૃદ્ધ ય એક યાત્રિક પૂતળું હતી. આ
વાતની પહેલા તેને ખબર ન હતી. એટલે જ તેણે
આ અત્યંત શોદ અને દરજ્યાબંધ સાદી મુલાકાતની
રાહ જોઈ હતી. હવે તેને તેવું જ આશ્ચર્ય થતું હતું.
પરાણે જોસવા યત્ન કરતા તે કૂચ જોડ્યો. તેણે
વિચાર કર્યો:

“ઓ મારા પ્રભુ! બધાં જ પૂતળાં છે! પૂતળા
જેની મા! અને પેશો પૂતળા જેવો સિંધાઈ ઘેર
કડપૂતળી જેવો બાપ અને અડી કડપૂતળી જેવો

વાસિની કાશિરીન છે.”

મુલાકાત દરમિયાન માએ રડતું શરૂ કર્યું, ત્યા
વાસિનીને પ્રથમવાર માનવતાનો સ્પર્શ થયો. ખ
તેના પ્રથમ શબ્દો સાંભળ્યા કે તરત જ તે લાગણ
અદૃશ્ય થઈ ગઈ! કુતુહલ અને ભય સાથે તે કડક
તળીની આખમાંથી વહેતાં આંસુને જોઈ રહ્યો.

વાસિનીનો બ્રમ અચલ થવા માંડ્યો, અને તે
પ્રાર્થના કરવાની ઈચ્છા થઈ. તેના બાપ મોટા વેપાર
હતો અને વાસિની કુમારવધ મુખી ધાર્મિક માન
તાઓ વચ્ચે જોડ્યો હતો. હતા તેને એ માન્યતાએ
પ્રત્યે કડકી, ધૃણુભય તિરકાર ને ચિકિત્સારી લાગણ
હતી. પણ એક દિવસે તેણે સાબળેલા કેટલાક શબ્દો
એ તેના પર મૃદુ કાવ્ય જેવી ઊંડી અસર કરી
હતી. “બપા પીડિતોલું સુખ!” તે શબ્દો હતા.

કોઈ કોઈ વાર દર્દભય ક્ષણોમાં તે પ્રાર્થના કરવાં
બદલે પોતે શુ કરે છે તે સમજવા વિના જ અર્થહીન
બયકતો: “બપા પીડિતોલું સુખ!” અને પછી તે
એકેક આરામ લાગતો. અને પોતાના અન્ય સ્નેહ
સ્વજનો પામે જઈ તેને આ ભાવના પ્રગટ કરવાનું
ઈચ્છા થતી હતી.

“આપણી જીંદગી!— આતે કાંઈ જીવન છે!
તમે જ કહેલો કાંઈ, આ તે કાંઈ જીંદગી છે!”

પણ અચાનક જ તેને પોતાની સ્થિતિ હાસ્યમય
લાગી હતી.

તેણે કોઈને— પોતાના સૌથી ખારા મિત્રોને
પણ — “બપા પીડિતોલું સુખ” ની વાન કરી ન
હતી. જે કે એ તેના આત્માના ઊંડાણમાં ધર કરી
બેઠી હતી, પરંતુ તેને પણ તેના વિશે ખબર ન હતી,
અને લગભગ મુખ્યત્વે સ્થિતિમાં પડેલી એ ભાવનાને
તે કોઈકવાર જ જગાડતો હતો.

પણ હવે જીજ્ઞાસી ભસ્તીનાં પાણી, જેમ કિનારા
પરના છેડવાને, કૂમાડી દે તેમ તે અર્નત બેઠા
બેઠોના ભય તેને આવરી લેતા હતા. તેને પ્રાર્થના
કરતાની ઈચ્છા સૂરી આવી. તે ઘૂંટણીએ પડવા
ઈચ્છા રાખતો હતો, પણ ચોક્કસને જોઈ તેને શરમ

આવી. તેથી હંમે હાથ દબાવી તે ધર્મે સ્વરે બળાયો :

“ બધાં પીડિતોનું સુખ ! ”

— ફરીથી ચિંતા ને આજ્ઞાતા સહિત તેણે કહ્યું :

“ હે ‘પીડિતોના આનંદ’ ! મારા અંતરમાં જિતરી આવ, મારી વહારે ધો ! ”

“ નેણે કોઈકે હળવેથી ” હાથું. તેને લાખું કે વેદનાની હાથાઓને પ્રકાશ દીધા વિના શોકમય મદ્દ લાગણી દૂર ફૂંડી ફરી અદૃશ થઈ હતી. ટાવરમાં ટકાશાઓ વાગ્યા સૈનિક લાંબાં બગાસાં ખાવા મંડ્યો.

“ બધાં પીડિતોના આનંદ ! તું ” અવાચક બન્યો છે ? તું વાસિલી કાશિરીન સાથે જરા મોલશે ? નહિ ? ”

તેણે યાચકની જેમ રિમ્મ કરી, શહ જેઈ. પણ તેના આત્મામાં તે તેની આસપાસ હતી એવી શૂન્યતા જ હતી. તેને નકામા કુઃખદાસી રિચારો આવવા લાગ્યા. તેણે સળગતી મીણુમતીઓ જેઈ, જ્ઞાપધારી પદરી જેથો, ભીંતપર ચિતરેલી પવિત્ર છબી જેઈ તેના આપ વાંકાવળી ટટારે થતો, પ્રાર્થના કરતો, ધૂંટણીએ પડતો અને વાસિલી પ્રાર્થના કરે છે કે રમત કરે છે તે તીરછી નજરે નેતો હતો — વાસિલીએ એ બધું નેણું ને એને પટેલાં કરતાં વધુ તીવ્ર વેદના થવા લાગી.

બધું ? એ અદૃશ થઈ ગયું.

સમગ્રીના કળ્લેશા અંગારા માફક તેના ચહેરો કુરગ્રાઈ ગયો. હાથમ કંડા પડ્યા હોય, અને ફેરસામાં કાંઈક ગરમી રહી હોય, એવા તરનના મૃત્યુ પામેલા માણસના શરીરની જેમ તે ઠરી ગયો !

ત્યારે જેસવાળાઓ વાસિલીને લઈ જવા તેની હોટ્ટીમાં આવ્યા ત્યારે તેને કાચુભર વિચિત્ર લગની લાગણી, ધર્ષ આવી. તેને ખજર પણ ન હતી કે ફરી દેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તેણે માણુમેને જેથાં અને તે બાજકની જેમ મલરાઈ ગયો.

પ્રાર્થયા સંકળાય નહિ તેમ તે બળાયો : “ હું ફરીથી એવું નહિ કરું ! ના કદી નહિ કરું ! ”

બાળપણમાં જેમ તે, આપના મારથી-ભાગી છૂટવા મળ. કરતો હતો તેમ તે ખૂણામાં બસાયો. તેના હોઠકંડા પડી ગયા.

“ આવ્યા વિના છૂટકા જ નથી — ”

તેઓ વાતો કરતા, તેની આસપાસ ફરતા હતા. તેને કંઈ સમજાય નહિ એવું થતું હતું, તેણે આખો મીઝી, લથડતાં, પીડાતાં તૈયારી કે વા માંડી. તેને ખરેખર લાન આવ્યું. તેણે ઓચિંતા એક અમલદાર પાસે સીગારેટ માગી. અમલદારે સૌજન્ય બતાવી તેની આગળ સીગારેટની ડબી ધરી.

૧૦

દિવાલો ટૂટે છે

વરનર રંગજુમિ, સમજ, કલા, સાહિત્ય અને જીવનને અત્યંત ચાહતો હતો. તીવ્ર સ્મરણશક્તિને લીધે તે કેટલીક ભાષાઓ સ્પષ્ટ બોલી શકતો. કેપકાનો શાખીન હતો. તેની રીતભાત મુંદર હતી. તાસવાદી-ઓના આખા મંડળમાં તે એકજ સમાજમાં ભળી જઈ શકે એવો માણસ હતો.

ધણા લાખા સમયથી, મિત્રોથી અજાણ્ય રીતે તે માણસજાત પ્રત્યે ધૂણા ધરાવતો હતો. તેનામાં કવિ કરતા મશિતસાહીત્યું તત્વ વધુ હતું. તેથી હર્ષેન્માદ અને અંત.પ્રેરણાથી તે અળપ્યો હતો. કેટલીક વેળા તે પોતે માડાની જેમ માનવીના શાશિતસાગરનું મંથન કરી રતો કાઢવા મથી રહ્યો છે, એમ માનતો. જે યત્ર સાથે તે દરરોજ યુદ્ધ ખેડતો હતો તેને માટે તેને માન ન હતું. તે એમ માનતો કે એ બધી મૂખાંછઓની, વિશ્વાસપાતોની, જુઠાણીની હલકા છેત-રપીડીની અદપટી ભાજ હતી. મંડળના ફરમાનથી તેણે એક પોલિસ જલસણું ખૂન કર્યું હતું. તે ખૂને તેના જીવન પ્રત્યેના પ્રેમ સુકારી દીધો હતો. એ માનનીયું સુખ તેને એનહીન લાગતું. પરંતુ એ નિશ્ચિતતા ખોટી હતી. એ મુખ દરેક લાગણીને દાખી દઈ દ્યા છિપાવતું. એને પોતાની જાત માટે તેમજ પોતાનાં કાર્ય માટે માનનજી થયું હતું. તે પોતાની જાતને અત્યંત

સાધારણ માનતા, પોતાનું જીવન બીજાઓની સરખામણીમાં તદ્દન રસહીન છે એમ માનતા હોતો તે સ્વતંત્ર અને દૃઢ વિચારનો હતો. તેથી તેને પોતાના પક્ષ મટે પણ પ્રેમ ન હતો. બધારથી બેનાં તો તેમાં કંઈ ફેરફાર લાગતો નહિ પણ બહુસુસના ખૂન પંગીથી તેની આંખમાં કોઈક પ્રકારની ફૂરના અને લાગ કરતા દેખાતી હતી. તેણે કોઈને એ વિશે પોતાના વિચાર બહુ ઘણા ન હતા.

તેનામાં એક અત્યંત દુર્લભ વિશિષ્ટતા હતી, તે કય શું છે તે જાણતો જ ન હતો. તેને જાણ પામતા મિત્રોની અને ખાસ કરીને વાસિલી ક્રાશીનીની દયા આવતી. પણ તેની દયા, ઠંડી અમનદારી દયા હતી.

વરનર સમજતો હતો કે ફાંસીમાં ફાટ સાદું મૃત્યુ જ નહિ, પણ કાંઈક વધુ હતું. અને તેમ જાણ પણ તેણે કર્યું એ ન થયું હોય અથવા ન થવાનું હોય, તેમ જાત સુધી શાંતિથી જીવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આ રીતે જ તે ફાંસી પ્રયેનો બેડા તિસ્તકાર અને તેના મનની સુકિત દાખની શકે એમ હતો. અગત્યના એ તેના મિત્રો તેની ઠંડી અને અભિમાની નિષ્વર્ણતા જાણતાં છતાં તેઓ એવું તો નહતાં જ માનતાં કે તે જીવનનો કે મરણનો વિચાર પણ કરતો નહિ હોય. તે બારે રસથી અને સંલાળથી મનમાં શેનર જના અધરા દાર ખેલતો હતો. તે એક અડઠો પિલાડી હતો. તેથી આ રમન, કેદ પકડાયો તે દિવસથી જ, તેણે શરૂ કરી હતી અને આજુ રાખી હતી. ફાંસીની સાળના સુકાંદાએ તેની અદ્ય બાજુએ એકેય પેડું આડું અવળું ખસેડ્યું ન હતું.

વરનર તેની રમત અધૂરી રહેશે એ વિચારે, રમત બંધ કરી, અટકી ગયો નહિ. છેલ્લા વિવસની સવારે, પાછલી રાતે નિષ્ફળ અનેલી વ્યૂહ સ્થનામાં તેણે સુધારો કર્યો ધૂંટણે વચ્ચે હથ ધ્વવી તે સ્થિર ખેસી રહ્યો, ચડી તે બેડો ચર્ધ વિચારમગ્ન દશામાં આંટા મારવા લાગ્યો. તેની ચાલ ખાસ જુદી જાતની હતી. તેના શરીરનો ઉપરનો ભાગ આગળ મૂકતો હતો અને તે નેરથી એડીએ દાખતો હતો, ચડી જમીન પર પણ

તેનાં પગમાં સ્પષ્ટ દેખાતાં. તે સીડીમાં તદ્દન સાદો છટાવિમન રાગ બળવનો. તેનાથી તેને મનન કરતા પ્રેરણા મળતી.

અત્યારે તે ખખા-હકારી નાડીના ધબકારા તપામતો હતો. તેનું હૃદય ધીમે નિયમસર ડોલન ગતિથી ચાલતું હતું અને મોટા ધબકારા કરતું હતું પહેલી જ વખત જેલ-પુરાણે શિખાઈ હેલીની તો તેણે ખેતી, સાંકળો, આગળ્યો, ભીંત સાથે જડે પુરલી વગેરે ધ્યાન દઈ તપામ્યાં. તેણે વિચારે કયે

“મને શાથી આવી આવી હતી સુકિતની લાગણ ચાલ છે? હા સુકિતની જ, હું આવતી ફાંસીની ફાંસી વિચાર કરું છું, ત્યારે મને લાગે છે કે તેની હસ જ નથી. હું દિવાલો તરફ જોઉં છું, ત્યારે મને લાગે છે કે તેમનું અસ્તિત્વ જ નથી અને હું કેદ પૂરાયો છું. એને બદલે જિંદગી ભરતી કેદમાં છૂંટ્યો હોઉં એમ મને લાગે છે.”

વરનરને કાંઈ અનન્ય લાગણી રઈ આવી તેના હાથ ધ્રજવા લાગ્યા. તેના વિચારો ખૂબ લગવળવા લાગ્યા. તેને લાગ્યું કે તેના મન-કર્મન અડિન-રીખાઓ મન-ભાંથી છૂટવા. અને ફૂરન ખૂણાઓ પ્રકટાવવા મથી રહી છે. આખરે જોયો છૂરી ચર્ધ અને ફિલિજ પર પ્રકાશ ઝગહળી બોયો

એ વરસથી વરનર કંટાળ્યો હતો—ચોક્કસ પીડાતો હતો. મૃત્યુનાં દર્શને એ થાકે અદ્યમ થકે ગયો. તે બાજુ ખેલતો ત્યારે તેનું ચૌવન હેલે ચડ્યું. એમાં ચૌવનના સૌંદર્યથી કાંઈક વધુ હતું. મનનની સર્વોદ્ધેષ બીચારીએ દોરી જતી મનની અંજળ સ્પષ્ટ તાથી વરનરે જીવન અને મૃત્યુનું દર્શન કર્યું. તે દેખાવની ભાગ્યતાથી અંબળ ગયો. તેને લાગ્યું કે એવેતે મિરિસાળના શંગપર તલવારની ધાર જેવા સાંકડો માર્ગે ચાલે છે. એક બાજુ તેણે જીવનને બેંધ, બીજી બાજુએ મૃત્યુ બેંધ. તે બંને તેને, અજુકતી, સુંદર ફિલિજ પર, એકબીજામાં લીન ચર્ધ જતાં એ બેડા સામરો જેવાં લાગ્યાં.

“ઓહ, કેવું? કેવું દિવ્ય દર્શન!” તે ધીમે સ્વરે બોલ્યો.

જાણે પ્રમાણમાં હાજરીમાં જોડો હોય તેમ તે અનુચિત ટકાર થયો. તેની સર્વિંદ્રી દષ્ટિથી તે દિવસોનો, કાળનો મારા કરનો હતો. અને તેણે મત દેવનું જિંદગી માધું.

જ્યને નવું સ્વરૂપ ધાર્યું હતું. પોતે કંઈ હતો એ વિશેના વિચારો તે પહેલાંની જેમ હવે શબ્દોમાં ગૂંથવા પ્રયાસ કરતો નહિ. એને માટે માનનીની આખી કાળમાં—હજુ એ ક્ષુદ્ર અને કંગાલ રહેલી કાળમાં—તેને થોડો શબ્દો જણતા નહિ.

વિમાનમાં બેસતા માણસને કાલ અને મંદવાડ ભરેલા સાંકડા રસ્તા દેખાતા નથી અને તેમને નીચેની કદરૂપના મુંઢર લાગે છે, તેમ માણસોને અને તેમની ક્ષુદ્ર મક્કીન કુષ્ટ વસ્તુઓને જોવાથી થતી ધૂણા અને ચિંતકારની લાગણી તેના મનમાંથી સંપૂર્ણ અદૃશ્ય થઈ હતી.

અનુચિત ૪ વરનર ટેમ્પલ તરફ ગયો અને તેના પર જમણો હાથ ટેકીને જોડો, સ્વભાવે તે પ્રમાણમાં અને હાથમાંથી હતો. છતાં પહેલાં તે કદી આટલો ગૌરવમયો આટલો સ્વાતંત્ર, આટલો સત્તાધારી જણાયો ન હતો. તેનું વદન આવું પ્રમાણમાંથી કદી ન હોતું જણાયું. તેનું શિર તેજે કદી આંધી ઊઠાવી જાયું કદી ન હોતું. ને અત્યારે જેતમાં, ફાંટીના દારમાં, મૂંઝાના આંગળે જેતો એક અને સત્તાધારી લાગતો હતો, તેવા પહેલાં ફોર્મ વખતે થયું લાગ્યો ન હતો.

તેની ચમકતી આંખમાં મનુષ્યો નહીન, વિચિત્ર, મુંઢર અને સ્વદૃશમાં લાગતાં. અને પોતે જાણે હાજરી-અતીત હોય તેમ તેની ઉપર બેસતો હતો. હાથમાં સુધી, જગાંથી પગની જેમ ચીંચીઆરીઓ પાડી જતા અત્યારે તેને જોવાનથી હાથકાતી ભારતી. પહેલાં જે વસ્તુઓ તેને ત્રાસવર્તક અરુચ અને હાથકાતી લાગતી તે હવે હૃદયસ્પર્શી અને નવીન લાગતી—જેમ આંખોને માળકમું કદંડું વર્તન, તેની કાલી વાળી પ્રકટ કરતું અવિદક્ષિત સુદ્ધિ બળનું તંત્ર, તેની દાસ્યજનક જૂંટો, તેના નખના નહોર ગંભીર તેમ.

અને તે જમકરો: “મારા પ્યારા બિરાદરો!”

વરનરે સ્મિત કર્યું. તેના દેખાવમાંની રક્ષતા અને અભિમાન નષ્ટ થયાં તે નાનકડી કોટડીમાં પીઘરા લાગ્યો. તેના દ્વારમાંથી તપાસ રાખતા કુતુહલવર્ધી ચક્ષુને જોઈ તેને કંટાળો આવ્યો. પાછો તે કદી જની ગયો! તે બેઠો થયો, પથ પહેલાંની જેવી અક્ષકતા ધારીને નહિ. મુખપર પહેલાં કદી ન ફરકેલું નમ્ર અને પહેલા કદી નહોતો બન્યો એવો બનાવ થયો: તે રચ્યો!

“મારા પ્યારા બિરાદરો!” તે અસ્પષ્ટિત આંધું સારતો જોડો “મારા વહાલા બિરાદરો!”

ક્યા ગડન માર્ગે તે અમાપ અને ગૌરવકરી મુક્તિની લાગણી વટાવી આ તીવ્ર અને હૃદયસ્પર્શી દયાની લાગણીએ પહેાંચ્યો હતો—તેને એની ખચર ન હતી. શું તેને ખચર તેના સાથી—બિરાદરોની દયા આવતી હતી? કે તેના અધુમાં કાંઈ એથી વધુ તીવ્ર અને વધુ મહાન સત્વ છુપાયેલું હતું? તેનું ફરી ચેતના પામેલું અને પ્રકૃતિસત અનેલું હૃદય આ પ્રશ્નો જવાબ દેવા અશક્ત હતું. વરનર રાચ્યો, તે જણવતો: “મારા પ્યારા બિરાદરો! વહાલા મિત્રો!”

અને આ રૂઢન અને અર્થ સહિત સ્મિત કરતો માણસ, એ પેલો ઠંડો અભિમાની, સંશયોને ઉદ્ધત વરનર છે એમ ન્યાયાધિશો તો શું પથ તેના મિત્રો અને તે જલદે પિંજની સકયો ન હોત.

૧૧

ફાંટીના પંથે

ફાંટીની સગ્ન પામેલા પાંચે ત્રાસવાદીઓ પિંજરવાડીમાં ગોંધાયા પહેલાં એક શીતળ, પાછો ધૂમ્પ રચતા ઊતવાળાઓરકામાં ભેગા મળ્યા. ઓરકા ન વપરાતી ઓફિસ જેવો અથવા મુકાદાનના ખંડ જેવો હતો. તેમને એક બીજા સાથે વાત કરવાની રજા હતી.

ફક્ત તાન્યા કોવાલચકે જ આ રજાનો તરત લાલ લીવો. બીજાઓએ તો ઠંડા અરફ જેવા અથવા જલતા અગ્નિ જેવા એક બીજાના હાથ, બોલ્યા

વિષમાનવ: જુલ્હા-ઓગર 'ફૂં'

વિના, દબાવ્યા. તેઓ મુંઝા મુંઝા એક ખીજની નજરને વારવા મથતા હતા. તેઓ મુંઝાવેલા અને ભાન વગરના લાગતા, ધણી વખતે એના મગેલા, છતાં એકાન્તમાં પોતે વેકેલી લાગણીઓ ખીજે કોઈ બચ્ચી નવ્ય તેવિચારે, દરેક જણ સરખાતા હતા. તેઓ એક ખીજ સામે બેતાં ગજરાતા હતા. નીની વિચિત્ર મુઠ્ઠવણ — પોતે અનુભવેલી અથવા ખીજ વિશે ધારેલી — દર્શાવતાં ગજરાતા હતા.

આમ છતાં તેમણે એક ખીજને જોયા, એક જે વાર સિમ્ત કર્યા પછી તેા તેઓ પાછાં પડેલાંની માફક હળી ગયા. તેમનામાં કોઈ ફેરફાર જણાતો ન હતો. જે કોઈ થયું હતું તેમાં દરેકને હિંચો હતો તેથી તે ટીકાપાત્ર લાગતું ન હોતું. તેઓ લાગણીના આવેશમાં, તદ્દન ધીમીથી અથવા તદ્દન ઝંડપટ્ટી વિચિત્ર લચકારી હોય, વાત કરતા કરતા હતા. કોઈ વાર કોઈ એકના એક શબ્દો વારંવાર બોલતું, અથવા શરૂ કરેલું વાક્ય પૂરેપૂરું બોલાયું છે એમ માની અધૂરું રાખતું. પણ તેમને આમાં કોઈ ખાસ નવીનતા જણાતી નહિ. બધાએ ચરમા કાઢી નાખ્યા હોય તેમ પરિચિત વસ્તુઓને એળખ્યા વિના, આખો પટપટાવતા તપાસી રહ્યા હતા. અને વારવાર મધ્ય માજીથી બોલાવતું હોય તેમ એકદમ પાછા ફરી બેતાં. પણ તેમને આમાં ખાસ કોઈ નવીન લાગ્યું નહિ સુસ્થાના અને તાન્યાના ગાલ અને કાન ખળતા હોય તેમ રતાચોળ થયા હતા. પ્રથમ તેા સર્જી ફિક્કો લાગતો હતો, પણ થોડીવાર પછી તે પાછો સ્વસ્થ થયો.

એકબે વાસિલી જ ખ્યાન ખેંચતો હતો. આ ટીકામાં જે તે વિચિત્ર અને અવાનક લાગતો. વરનરે લાગણીથી ધીમે બોડા ચિંતાતુર સ્વરે સુરમાને કહ્યું : “તેને શું થયું છે, સુરમા ? તેણે — શું એ ખનવા ભેગ છે ? હું ખરું કહું છું, આપણે એની સાથે વાત કરવી જોઈએ.”

વાસિલીએ દૂરથી વરનરને ન જોળખેો હોય તેમ તેના તરફ જોયું, પછી આખો નીચી ઢાંકી દીધી.

“પણ વાસિલી, તારા વાળને શું થયું છે ? હાં, તને શું થયું છે ? હાં એમાં કોઈ નથી, લાઇ, એ તો થોડી વારમાં જ પતી જશે. આપણે મન પર કાણ રાખવો જોઈએ. ખરેખર, આપણે મન કળે રાખવું જોઈએ.”

વાસિલીએ મૌનનો ભંગ કર્યો નહિ. પણ જ્યારે તેમને ખાતરી થઈ કે તે બોલશે નહિ ત્યારે દૂરથી બોખરો, ધીમે, અચાનક જવાબ આપ્યો — જાણે બહુ વિનંતિ કર્યા પછી કનરમાંથી એ આવવાનું ન આવતો હોય : “પણ મને તો કોઈ થયું નથી. મારું મન કામુખા છે.” તેણે ફરીથી કહ્યું : “મારું મન કમળે છે.”

વરનર ખૂશ થયો : “શાખાસ, શાખાસ ! હું તે બહાદૂર છો : જે થાય તે કીક જ છે.”

પણ જ્યારે તેણે વાસિલીની બોડી થોડી નજર જોઈ ત્યારે તેને ક્ષણભર વેદના ચર્ચા આવી. તેણે પેતાના મનને પૂછ્યું : “પણ તે ક્યાં જાય છે ? તે ક્યાંથી બોલે છે ?” ને બોડા મૂકુ અવાજે તેણે કહ્યું “વાસિલી, સલામ છે કે ? હું તને બહુ ચાહું છું.”

“અને મને પડ્યું, મને પણ તારા પર રહે છે.” પરાણે લાવતી જીભે વાસિલીએ જવાબ આપ્યો.

અચાનક સુરમાએ વરનરનો હાથ પકડ્યો અને પરાણે આશ્ચર્ય દર્શાવતી રંગશૂનિ પરની નટીની જેમ તેણે કહ્યું : “વરનર, તને શું થયું છે ? તે ‘હું’ તને ચાહું છું, એમ કહ્યું ને ? તે પહેલાં કદી કોઈને એમ કહ્યું ન હોતું. અને તારું સુખ કેમ આવતું ?”

જીભ છે, તારો અવાજ કેમ આવશે મૂકુ છે ? એમાં શો ભેદ છે ? એ શું છે ?”

વરનરે પણ નટની માફક શબ્દો ચીપી, એ જીવાન કુમારિકાનો હાથ દબાવી કહ્યું : “હા, હું અત્યારે ચાહું છું ! કોઈને વાત કરતી નહિ. મને કહેતાં સંકલ્પ થાય છે પણ હું મારા મિત્રદરોને અત્યંત ચાહું છું !”

તેમની દૃષ્ટિ મળી, અને તેમાંથી એક જ્યોત બજીલી બીડી ક્ષણિક વિદ્યુતના ચમકારામાં જેમ

બીજા દીવાઓ નિસ્તેજ લાગે તેમ એ જ્યોતથી તેમની આસપાસની બધી વસ્તુઓ નિસ્તેજ જણાઈ.

“હા, ” મુરખાએ કહ્યું. “હા, વરનર !”

“હા ” વરનરે ઉત્તર દીધો. “હા, મુરખા હા.”

તેમને કાંઈક સદા ચે યાદ રહે એવું સ્મરણયુત્તર હતું. વરનરની આંખ અમી જોડી, તે ઉતાવળે પગલે સર્જ પાસે ગયો: “સર્જ !”

પણ સર્જને બદલે તાન્યાએ જવાબ આપ્યો, માતૃવત્તુ ગૌરવધારી આનંદનાં આંખુ સારતાં તેજે જોરથી સર્જની આંખ ખેંચી.

“વરનર, સાંભળ તો ખરે ! હું એના મટિ રહી રહી છું, અને એના ખારે કુખ થાય છે... અને એ તો... એ તો કસરતો કરે છે !”

“મુલરની બાપામ પદ્ધતિ ?” વરનરે રિમન કરી પૂછ્યું.

સર્જએ મુંઝાઈને કમરેા જૂંચી.

“વરનર, તું ખોટું હસે છે. અને પૂરેપૂરી ખાતી છે કે....” બધા હસવા લાગ્યા. એક બીજા સાથે વાતચીત કરવાથી તેમણે ધીમે ધીમે બળ અને હલતા પ્રાપ્ત કર્યા હતાં, તેઓ પહેલાંની માફક એકબીજા સાથે હળી ગયાં હતાં. હંસાં આમ જ વર્તતા હોય તેમ તેમને તેમના વર્તનમાં કાંઈ તફાવત લાગ્યો નહિ. વરનર હસતો બધે થયો અને તેણે મેં જીરનાથી સર્જને કહ્યું :

“તારી વાત ખરી છે, સર્જ ! તું સંપૂર્ણ સાચો છે.”

“ને તને સમજાયું.” સર્જએ સતોષ પામી કહ્યું: “અસખત આપણે.....”

એટલામાં જ તેમને પિંજર-ગાડીઓમાં ચડી જવાનો હુકમ થયો. અમલદારોએ તેમને ફાવે તેમ બળેની જોડીઓ ગોઠવવા દેવાની કૃપા કરી હતી. સામાન્ય રીતે એમણે વર્તન મૈત્રીભર્યું હતું. શું તેઓ માનવતા-દર્શવતા હતા કે બધું તેમની જાણ બહાર થતું હોય તેમ માની બેજવાબદારી બનાવતા

હતા ? કહેવું અઘરું છે. પણ આ ફાંસી-કૃત્યમાં લાગ લેનારા બધા વીધા પડી ગયા હતા એટલું નક્કી.

“મુરખા, તું એની સાથે જા, ” રિયર બનેલા વાસિલેની બતાવતાં વરનરે કહ્યું.

“હું સમજું છું,” મુરખાએ માથું હલાવી જવાબ આપ્યો, “અને તું ?”

“હું ? જો, તાન્યા સર્જ સાથે જશે, તું વાસિલી સાથે, અને હું... હું એકલો જઈશ. એમાં શું વંધો છે ? તું જાણે છે, હું એની ટકર કીધી થકુ તેમ છું.”

ભારે તેઓ યોગાનમાં આજ્યા ત્યારે ભેજ અને જરા ઉભા બરેલી હવાએ તેમનાં મોં આંખ પર મુદ્ર સ્પર્શ કર્યો. એ હવા ઘાસ આડે આવતી હતી, ને કંપતા શરીરને ભેદી તેને શુદ્ધ કરતી વહેતી હતી. આ સ્ફર્તિપ્રેરક ફક્ત પવન—વસંતનો મૃદુ અને ભેજવાળો પવન—હતો, એ માનવું મુશ્કેલ હતું.

વસંતની એ અદ્ભુત રાત્રિમાં યોગેશ્વર બરફની, અનંત અવકાશની સુવાસ હતી. એ પથ્થરોમાં પકમા પાડતાં, ચુંબન કરતાં, લટકા કરતા ઉતાવળાં જલધિપ્રદોઓ, એક પછી એક પડનાં પડતાં, મધુર ગીત ગાતાં હતાં. પણ જો એકાદ બિંદુને પડતાં વાર લાગતી તો ચુંબન, આનંદની ડાઘક જેવું, મીઠી મુંઝવણ જેવું બનતું. પાછું એક મોટું બિંદુ પડતું અને વસંતનું મધુર તાલમદ્ ગીત શરૂ થતું. સહેર ઉપર, બંદોખાનાની દિવાલોથી જોયે વીજળીના દીવાથી પ્રકાશયુક્ત પ્રકટયું હતું.

સર્જએ જીડા નિઃશ્વાસ નાખ્યો. અને ફેફસાંમાંથી આ શુદ્ધ અને તાજી હવા કાઢી નાખતાં તે દિશગીર થયો હોય તેમ તેણે જરી વાર આસ રોક્યો.

“આવી સુંદર હવા આપણે કેટલા વખત પછી પામ્યા ?” વરનરે પૂછ્યું.

“વસંતનો સમય છે ને ?”

“ફક્ત ગઈકાલથી જ.” સિપાઈઓએ નમ્રતાથી તરત જવાબ આપ્યો.

“થયું દિવસોથી કંડી તો હતી.”

એક પછી એક કાળી ગાડીઓ આવવા માંડી અને બપોળે દાર્દ, અધાગામા, નવા દસ્તાગામા ફાનસ સદરુ હતું ત્યાં, જતી રહી દરેક ગાડીની આંખખાંખ સૈનિકોની બૂખરી આકૃતિઓ ચાલતી હતી તેમના ઘોડાના ડાળવા જોરથી પડતા હતા વારવાર એ જાનવરો બીના જરૂર પર લપસી જતા

ન્યાયે વરનરે ગાડીમાં ચઢવા મધુ નમાન્યુ ત્યારે સિપાઈએ તેને ધમીથી કહ્યું. “તારી જોડે બીજાં એક જાણુ આવવાનો છે.”

વરનર અચ્ચો પાચ્યો.

“કોણ? ક્યા આવવાનો છે?” એહો! હા! બીજાં એક! કોણ છે એ?”

સૈનિક અવાચક રહ્યો અધારા ખૂણમાં પડેલી કાઈ નીચી, અંધક આકૃતિ આવતી જણાઈ દીપકના ત્રાસા રશ્મિમાં એક ખુદી આખ અમળા એ જોડો તેવો વરનરના ધૂટણુ અચકાચેલ.

“મારૂં મરજે, મિરાદર!”

કાઈ જવાન સ્થળેથી નહિ ગાડી ચાની ત્યારે પેલા માણુએ અચકાતા અશુદ્ધ ભાષામાં પૂછ્યું. “તું કોણ છે?”

“મારુ નામ વરનર, રાજના પ્રધાન પર હુમલો કરના માટે ફાંસીની સજા થઈ છે અને તમે?”

“હું યાનસન છું માટે ફાંસી નથી જોઈતી—”

બે કલાકમાં તેઓ મહાન અણુકેલા બેઠક સમુખ ખડા થવાના હતા એ કનાકર્મા તે તેઓ જીવન તથા મૃત્યુને બેઠવાના હતા એકજ પથના બંનેય ત્રાણુઓ હતા તેથી તેમણે એકબીજાની એળખાણુ કરી લીધી જીવન અને મૃત્યુ એકજ વખતે, એકજ ખેત્રને પહેચના, જુદો સપાટી દર પડી, પ્રવળ ફરતા હતા જીવન તથા હાસ્યજનક અને નજીરી બાળતોમા પછુ મૃત્યુથી જુદું જ પંડી આવતું

“તે શું કરું હતું, યાનસન?”

“મારા રોકના સરીખમાં મેં જોરણુ માડી દીધો અને હું પૈસા ઉઠાવી મો.”

લાગતુ હતું વરનરે અધારામાં તેનો લગ્નનો હાથ ગોચ્યો અને દળાવો. યાનસને તે ધમીથી ખેતી લીધો

“તું કરે છે?” વરનરે પૂછ્યું.

“મારે ફાંસીએ નથી ચંચુ.”

તેઓ મૂઝા રેલા ફરીથી વરનરે એ એરથે નિયનનો હાથ ચોધી સડો મરમ હથેળીઓ વચ્ચે દળાવો હાથ હાથે નહિ, ફરીથી તેને ધૂટા કરવા યાનસને પ્રયાસ કર્યો નહિ

જે ગાડીમાં તેમને ગોધેલા હતા તેમાં ફર્ગ ધ મારતી હતી તેની ગદી વાસમાં વળી સૈનિકોના ઘોસાકની, ગળના ઢગવાની અને બીના આમડાની ફર્ગ ધ ભળી હતી સામે બેઠેલા એ જુવાન સૈનિક પાસેથી લસણુ અને તમાકુની ગંધ વારંધીએ વરનરના મુખતરફ વહેતી હતી પછુ નાની બારી ઓચાંથી પવનની લગ્નરેઓ આવતી હતી તેથી આ ચાલતા ખમરામાં વસતીની અસર બહાર કરતા પછુ વધુ રપટ લાગતી ગાડી ધડીમાં જમણી બાજુ તો ધડીમાં ગણી બાજુ ફરતી કોઈવાર તે જોળ ફરી પાડી વળતી લાગતી પપુ કેદીઓને માર્શલર લાગતુ કે તેઓ કલાકો સુધી જોળ જોળ રૂપો કરે છે પ્રથમ તો વીજળીના દિવાનો બૂરો પ્રકાશ નીચે દાખલા બડા પડદાએ માંથી આવતો હતો, પછુ ચોડી વાગ પછી વળક લેના અધારુ થઈ ગયુ આથી મુશ્કેલી ફરોએ જાણ્યુ કે તેઓ પરાઓમાંથી પસાર થઈ સ નામના રેશને જતા હતા માર્શલર અચાનક વળાક લેના વરનરનો નોલો ધૂટણુ સિપાઈના ધૂટણુ સાથે અચકાતો તેથી પાસે આવતી ફાંસીમાં તેનો વિશ્વાસ બેસતો ન હતો.

આપણે ક્યાંજઈએ છીએ?” યાનસને અંબુ-ધાર્યો સવાન પૂચ્યો વારવાર હાથતી ડોનતી ગાડી તેને કટાણો અને ઘુણા આપતી હતી

વરનરે જવાબ દાવો અને એરથે નિયનનો હાથ પહેના કરતા વધુ જોરથી દળાવો. તેને આ ડીગણો બિધા માણસ જગતમાં સૌની વધુ ખ્યાલો લાગેલા શાંતુ અને મૈત્રીભર્યા શબ્દો કહેવાત

મન થયું :

“મારા દોસ્તા હું ધારું છું કે તને અકસ્માત પડે છે. જરા મારી બાજુ ખસ.” પહેલાં તો યાન-સન કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ ફોફોર પડી તેણે જતાખ દીધો: “આભાર, હું તો બરાબર છું! હું તને પણ આ હોટેલ ફાંસીએ લટકાવવાના છે?”

“હા” વરનરે અત્યંત આનંદ દર્શાવી હસીને કહ્યું. કોઈ રેડી મરકરીખોર મિત્રોની મંડળીની નિષ્ફળ મુખર્ષિભરી મુક્તિઓ વિશે વાત કરતો હોય તેમ તેણે પ્રસારો કર્યો.

“તારે શું છે?” યાનસને પૂછ્યું.

“પત્ની? મારે? નારે, હું તો એકલો છું.”

“મારે પણ એમ જ છે. કુધે વાંદો છું.”

વરનરને પણ કંટાળો આવ્યો. કેટલીક વાર તેને ‘લાગતું’ કે તે કોઈ ઉત્સવે જાય છે. ફાંસી ખાંટે જતાં બધાને એક જ વિચિત્ર લાગણી થઈ આવતી. તેઓ કાપ અને વેદનાના શિકાર બન્યા હતા, છતાં તેઓ ભાવિમાં થવાના વિચિત્ર અનુભવ તરફ સમ-દર્શી હતા. વાસ્તવિકતા ગાંડપણ અને જીવન સાથે સમિશ્રિત મૃત્યુના ધેનમાં જતાવળો સર્જી રહી હતી.

“આખરે આવી પહોંચ્યા,” વરનરે ગાડી થંભી જતાં આનંદ અને કુતુહલથી કહ્યું. અને તે ધીમેથી જનીન પર કૂચા, પણ યાનસને આળસથી હકપૂર્વક નિમ્નક વિરોધ સાથે કોતરવા નો, પાડી ને બારણાના દ્વારને વળગ્યો. સૈનિક તેની નજાળી આંખોમાં છૂટી ફરી, તેના હાથ પકડ્યો. યાનસન ગાડીના ખૂણાને, બારણાને, બંધા કડાને વળગ્યો; પણ સૈનિક વચ્ચે પડ્યો એટલે નરમ થઈ છૂટા થયો. તે વસ્તુ-ઓને પકડતો નહિ પણ તેમને વળગતો હતો. સૈનિક વધુ બળવાન હતા તેથી તેમને તેની પકડ છોડાવવા વિશેષ બળ વાપરવાની જરૂર ન હતી.

શરિરે કંઈશો દોષ છે તેમ, રેડેશન અંધારું, નિર્જન અને એનર્ગીક, લાગતું હતું. પેસેન્જર ટ્રેનો બિપડી ચૂરી હતી, અને ફેડોબોની મુસાફરી માટે બંનેથી ટ્રેનને ધમાક કે પ્રકાશની કાંઈ જરૂર ન હતી. વર-

નરને સુસ્તી ચડી હતી. તે કરતો નહોતો, તે કુઝા પામતો નહોતો, પણ તે કંટાળ્યો હતો. ખૂબ બારે થાક જેવી સુસ્તી ચડવાથી તેને કોઈપણ જગ્યાએ જઈ આડા પડી આંખો મીંચવાની ઇચ્છા થઈ આવી. તેણે અવધવો ખેંચ્યા ને વારંવાર બગાસાં ખાયા કયં.

“આ બધું જલદીથી પતાવી નાખતા હોય તો!” તેણે કંટાળીને કહ્યું. યાનસન અવાચક થઈ ધૂનતો હતો.

સૈનિક વચ્ચે થઈ, ફેડોબો નિર્જન પ્લેટફોર્મ પર, આજા પ્રકાશવાળા રેલ્વેના ડબ્બા પાસે ગયા ત્યારે, વરનરને ફક્ત ‘બત્તી’-શબ્દ સ્પષ્ટ સમજાયો. વાક્યને બીજો ભાગ કંટાળા ભરેલા લાંબા મગાસામાં ડૂબી ગયો.

“તે શું કહ્યું?” વરનરે પણ મગાસાં ખાતાં પૂછ્યું.

“રિફ્લેક્ટર...રિફ્લેક્ટરની બત્તીમાં ધૂમાડો થાય છે.” સર્જને કહ્યું. વરનરે પાછા ફરી જોયું. વાત સાચી હતી, કાચના રોડક કાળા પડી ગયા હતા.

“હા, એમાં ધૂમાડો થયો છે!”

તેણે અચાનક વિચાર્યું: “બત્તીમાં ધૂમાડો થાય કે ન થાય, તેમાં મારે શું? અત્યારે જ્યારે ...?” સર્જને પણ નિઃશંક એજ વિચાર આવ્યો હતો. તેણે વરનર તરફ જલદીથી એક દ્રષ્ટિપાત કર્યો અને એ ફેરવી લીધું. બન્નેએ બગાસાં ખાવાનું બંધ કર્યું.

બધાંએ આદામથી ટ્રેન તરફ પ્રવાસ કર્યું. ફક્ત યાનસનને જ દોરવો પડ્યો. પ્રથમ તો તેના પગઅંક-કાંઈ ગયા. અને તેનાં પગતળિયાં પ્લેટફોર્મ સાથે ચોટી ગયાં; પછી તેનાં ધૂંટણો વળ્યા. તેના શરીરનો બધો ભાર પોલિસેના હાથ પર પડ્યો. તેના પગ દારૂની આની જેમ દસડાવા લાગ્યા અને લાકડાના પ્લેટફોર્મ પર તેના બૂટની ટો ધસડાવા લાગી. તેને ડબ્બામાં અડાવતાં ભારે મુશીબત પડી. સૈનિકોએ મૂંગો મૂંગો તેને ડબ્બામાં અડાવ્યો.

વાસિલી કોપેના ટેકા વિના ચાલતો હતો, અનપચે તે તેના મિત્રોની, દિલચ્છાલની નકલ, કરતો હતો.

દ્રુમનાં પાદિયાં ચડ્યા પછી તે પાછળ લથડ્યો. એક સૈનિક તેને ખભેથી પકડી પડતો બચાવ્યો. તે ખૂબ કપવા લાગ્યો. તેણે મૈનિકને ખસેડી કાન ડેડી નાખે એવી ચીસ પાડી; “ઓ”

“વાસિલી તને શું થાય છે?” વરનરે તેની પાસે ધસી જઈ પૂછ્યું. વાસિલી કંપતો મૂંઝો રહ્યો. સૈનિક મુઝાયો અને વાલો પડી જઈ સમજાવવા મંડ્યો: “હું એને પકડતો બચાવવા નાટ દેઠો આપતો હતો, પણ એ—”

“ચાલ, વાસિલી હું તને ટેકા આપીશ,” વરનરે કહ્યું.

તેણે તેના બિરાદરનો હાથ પકડ્યો. પણ વાસિલીએ તેને તરછોડી નાખી મોટી ચીસ પાડી

“વાસિલી, એ તો હું વરનર છું!”

“હું જાણું છું. અને ચડક નહિ અને એકલો ચાલવા દે.”

તે હજી મુઝી જતો હતો. ડાબામાં પેડો અને એક ખુણામાં બેસી ગયો. વરનરે આખના હક્કિરે મુસ્માને વાસિલી બતાવી ધીમેથી પૂછ્યું: “કેમ એનું કેમ ચાલે છે?”

“ખરાબ” મુસ્માએ કાનમાં જવાબ આપ્યો: “એ તો આત્માથી જ મૃત્યુને શરણે પહોંચી ગયો છે, પણ વરનર, મને કહે, મૃત્યુ ખરેખર હસ્તી ધરાવે છે?”

“મને ખબર નથી મુસ્મા, પણ હું એમા માનતો નથી.” વરનરે મંજીર વિચાર કરી કહ્યું.

હું પણ એમજ ધારું છું” પણ આ! ગાડીમાં આપો વખત અને એને માટે દુષ્પ્રયત્ન હતું. અને લાગતું હતું કે હું મઠમાં સાથે મુસાફરી કરી રહી છું.”

“હું જાણતો નથી, મુસ્મા. કદાચ કેટલાકને મન મૃત્યુ હસ્તી ધરાવતું હતું. થોડા વખત પછી તેની હસ્તી જ નહિ હોય. મારે મન એક વખત મૃત્યુ અસ્તિત્વ ધરાવતું જ અસ્તિત્વ છે એ નહિ.”

મુસ્માના જરા ફિક્કો પડેલા માલ પર લાલી

આવી.

“તારા માટે ય તે અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું વરનર? તારા જેવા માટે?”

“હા, પણ હવે કંઈ નથી. તારી મારફતે જ.”

તેમણે ડાબાના બારણા આગળ અવાજ સાંભળ્યો ઝિગાને ચૂકતો, મેટથી માસ લઈ ખૂટી એડીઓ પગડતો, દાખલ થયો. તેણે આસપાસ નેનું અને તે અટક્યો.

“સિપાઈ, અહીં હવે બિલકુલ જગ્યા નથી.”

તેણે થોડેલા અને ખીખેયેલા સૈનિકને બચાવ્યું: “હું આ આરામથી મુસાફરી કરી શકું તે માટે ખંદોખરત કર, નહિ તો, હું તારી સાથે આવવાનો નથી. આના કરતાં તો મને આ બતીના યાંત્રને જ લટકાવી દે! હરામીઓ, આ ડાબો તો જુઓ? આને તે ડાબો કહેવાતો હતો કે? આને જાણ્યું કહે? આ તો રોત નતી હોજરી છે, હોજરી!”

પણ એટલામાં જ તેણે માથું નીચું કર્યું અને ડોક લંબાવી બીજા કેદીઓ તરફ આગળ વધ્યો. તેના ઝાખરા જેવા વાળ અને દાદી વચ્ચે ચમકતી આંખોમાં જંગલીપણું, તોછડાઈ અને થેલકા દેખાતા હતા.

“ઓ મારા પ્રભુ!” તેણે ખૂન મારી: “ત્યારે આપણે બધાએ અહીં જ છીએ? કેમ છે સાહેબ?”

તેણે હાથ લંબાવી વરનર સામે એક લીધી પછી તેણે આંખ મારી, વાંકા વળી, સાથે એકેનાના મને હાથ વીંટાલ્યો.

“તું પણ? એકો?”

“હા!” વરનરે સ્મિત કર્યું.

“બધા?”

“બધાં થોડા”

“એકો! એકો!” ઝિગાનેએ દાંત કાઢી કહ્યું. તેણે ઝડપથી નજર નાખી બીજા કેદીઓને તપાસ્યા. મુસ્મા અને યાનસન પર તે નજર લાંબો વખત ફરી.

“અધાનના કિસ્સામાં ને?”

“એહો, સાહેબ, આપણી તો વાત જ જુદી છે. આપણે એટલા માનને લાયક નથી, હું તો સાહેબ ધારપાકુ, ખૂની, પણ એમાં કંઈ તકલ્પ નથી. બીજી દુનિયામાં બધાને મદદ જગ્યા થશે.”

તેણે ચોક્કસાધિથી, દૃઢ અને જંગલી દષ્ટિથી બધાનું માપ કાઢ્યું. પણ તેઓ તેની તરફ ભોલ્યા વિના ગંભીરપણે દયાથી જોતા હતા. વળી તેણે દાવ કાઢ્યા અને વરનરના ધૂંટણ પર કેટલીકવાર ટપકીઓ મારી.

“એ તો એમ જ હોય સાહેબ ! કાંકો ત્રાપ છે—

‘આ ઓકતણા જંગલમાં

ના ‘કરો કોઈ અવાજ !’

“પણ તું મને, સાહેબ કેમ કહે છે? આપણે બધાં એ...”

‘મરી વાત છે !’ ઝિગનેએ સંતેષથી સંમતિ દર્શાવી. “તારે એ મારી સાથે ફાંસીએ લટકવાનું છે. પછી સાહેબ ધર્મને શું કામ? સાચો સાહેબ તો પેરો બેઠો !”

તેણે મૂંગા બેઠેલા સેનિકને આંગળી ચીંધી ખતાવેા.

“અને પેલા તારા દોસ્તને કોઈ મળ પડતી લાગતી નથી !” તેણે વાસિકી તરફ જોતાં કહ્યું : “એક તું હરે છે કે ?”

“ના.” પરણે હાલતી છત્રે તેણે જવાબ આપ્યો.

“આસ ત્યારે, ગમરા નહિ. એમાં કોઈ શરમની વાત નથી. એ તો ફતરાઓ ફાંસીએ ચડવાના હોય ત્યારે. પૂંછડી દલાવે તે દાંતીઆં કહે, તું તો મરદ છે. અને આ પૂતળું વગી કાણુ છે ? નક્કી, તમારા સંધમતિ નથી લાગતો.”

તેની આંખો આંખો વખન નાચતી હતી. તે હિઃ હિઃ અવાજ કરેતો લાગે થૂંડો નાંખતો. યાનસન ખૂણમાં દૂરિયું વાળી; ફવાંડીવાળી વાનરોપીવા હેડાઓ ફેરવતો ભોલ્યાં વિના ચિર બેસી રહ્યો. “વરનરે તેના બદલે જવાબ આપ્યો.” તેણે તેના શેઠને મારી

નાખ્યો હતો.”

“મારા પ્રભુ !” ઝિગનેએ આશ્ચર્ય પામી બુમ મારી : “આમાં પંખીડાં વળી ક્યારથી લોહનાં ખૂન કરતાં થયાં ?”

ક્ષણભર તેણે મુસ્કા તરફ ચોરીથી બેઈ લીધું. પછી તરત જ દષ્ટિ ચિર કરી, વાંધની નજરે તેના તરફ તાકી રહ્યો. “એહ ! કુમારો, તમારી શી બાબત છે ? તારા માલ ગુલામી છે. તું હસે છે ? જુઓ જુઓ.” અને તેણે તેની વાકીવગેલી આંગળીઓમાં, વરનરનો ધૂંટણ પકડ્યો.

શરમાતાં અને જરા મુંઝાતાં મુસ્કાએ નીરપણે પોતાને તાકતી, જંગલી, પ્રેમ પૂજતી નજર સામે બેઠું. બધા સાત હતા.

નાના ડબ્બાઓ ઝડપથી સાંકડો રસ્તો કાપતા હતા. એ-છન ફાઈવર અકસ્માતથી કોઈને ખુડેા ન નીકળે બા. તેના ભપથી ડરી, ફરેક વળકે અને કોસીંગે વીસલ જળવતો. આટલી બધી સંભાળ અને જહેમત-માણસની બધી શક્તિ-આ ફાંસીએ ચડનારા પાછળ વાપવામાં આવે એ શું ભપકર નહોતું ? તદ્દન કુદ્દ વસ્તુ પાછળ મંબીરતાથી તકસમિતો ઉપ-ચેલ થતો હતો. ડબ્બાઓ દોડતા હતા અને એ લોકો સામાન્ય માનવી જેમ મુસાફરી કરે તેમ સહજ રીતે બેઠા હતા. પછી...સાધારણ થોભવાનું આવશે. પચ મિનિટ થોભવાનું.”

અને પછી? પછી મૃત્યુ-અનંતતા-મહાન ભેદની અગોચરતા !

૧૨ વિદાય

ટ્રેન ઝડપથી આગળ ધપતી હતી.

આજ રેલમાર્ગ પર આવેલા એક ગામડાના નાના ઘરમાં વર્ષો પહેલાં ગાયેલો ઉનાળો સર્જને થાદ આપ્યો. આ રસ્તે તેણે વારંવાર રાતદિવસ મુસાફરી કરી હતી અને તેથી તે એનાથી પરિચિત હતો. મોડી રાત સુધી, મિત્રો સાથે મળ ઉડાવી છેલ્લી ટ્રેનમાં પાછો ફરતો હોય તેમ, તે આંખ

મીઠી કદવના પ્રદેશમાં પડ્યો હતો.

“હવે તો છેક નજીક છે,” તેણે ટટાર ચર્મ વિચાર કર્યો. તેની દૃષ્ટિ અધારી જાળીવાળી બારી પર પડી. આસપાસ બહુ સ્થિર હતું. ફક્ત ઝિગાને ધૂંક્યા કરતો હતો. અને તેની દૃષ્ટિ ડબ્બામાં ચારે ખૂણે ફરી વળી બારણા સાથે અને સૈનિકો સામે અથડાતી.

“ટાઢ છે,” વાસિલીએ પાનળા ફરી ગયેલા જોઈ દેખાતી કહ્યું.

તાન્યા માના જેવા રોહથી બોલી: “આ ગરમ રૂમાય તારા.....”

“ગળા મારે?” સર્જીએ પૂછ્યું અને તે પોતાના જ રક્તથી ભય પામ્યો.

“શું વાંધો છે, વાન્યા? લે”

“ગળે વીંટળાણે દે અમારો—ફક્ લાનશે,” વરનરે ઉમેર્યું.

તેણે ચાનસન તરફ ફરી મૃદુ સ્વરે કહ્યું:

“તને ટાઢ નથી વાની?”

“વરનર, જોને કદાચ બીડી ખીવી હશે. બિરાદર, બીડી ખીવી છે કે?” સુસ્વાએ પૂછ્યું.

“અમારી પાસે થોડી બીડીઓ છે.”

“હા, મારે જોઈએ છે.”

“સર્જી, જોને સીગારેટ આપ તો,” વરનરે કહ્યું. પરંતુ સર્જીએ તો ક્યારની સીગારેટની ડબ્બી આગળ ધરી હતી.

અડવી રીતે સીગારેટ પકડતી ચાનસનની આંખ-ળીઓ, તેની દિવાસળી સળગાવવાની ક્રિયા તથા તેના મે માંથી નીકળતી વાંકાચૂંકી જુરા ધૂમાડાની સેર બધાં મૃદુ દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં.

“આભાર,” ચાનસને કહ્યું: “સારી છે.”

“વિચિત્ર છે,” સર્જીએ કહ્યું.

“શું વિચિત્ર છે? વરનરે પૂછ્યું.

“સીગારેટ,” સર્જીએ તેના વિચારો-છપાવી

જલાળ આપ્યો.

ચાનસને રક્તહીન, સંચેતન આંખથી જોનાં સીગારેટ પકડી હતી. ને આશ્ચર્ય સહિત એને જોતો હતો. બધાં ચિત્ર દૃષ્ટિથી આ નાના કાગળના ટુકડા તરફ અને બૂખરી રાખમાંથી નીકળતી નાની સેર તરફ મીટ માંડીને જોનાં હતાં.

સીગારેટ હોલવાઈ ગઈ.

“એ કરજળી ગઈ છે,” તાન્યાએ કહ્યું.

“હા, છુટાઈ ગઈ છે.”

“જહાનમમાં ગઈ,” વરનરે ચાનસનના ચેનનવીન લાગતા લટકતા લાથમાં પકડેલી સીગારેટ તરફ જોઈ કહ્યું. એકદમ ઝિગાને વરનરના મુખ તરફ ફર્યો અને તેની આંખમાં ધારીને જોયું. તેણે ધમિથી કહ્યું:

“ધારો કે, સાહેબ, આપણે આ વોળાવીઆ સૈનિકો પર હુમલો કરીએ તો? તમારા જે બાબતમાં શો મત છે?”

“ના” વરનરે ઉત્તર દીધો.

“શા મારે?” લડાઈ લડતાં મરણ વધારે સારું છે. હું તેમને ધા કરું, તેઓ મને ધા કરે અને એમાં જ હું લાન વિના, ખર્ચ ન પડે તેમ, મરી જઈ.....”

“ના, એવી કાંઈ જરૂર નથી.” વરનરે કહ્યું અને તે ચાનસન તરફ ફર્યો.

“તું બીડી કેમ પીતો નથી?”

જલ્દી, કોઈક તેના મુખ પરની કચ્છલીઓને નિયંત્રિત કરતી દેરીઓ ખેંચતું જોય તેમ, ચાનસનના લેવાઈ ગયેલો ચહેરો દયાજનક કચ્છલીઓથી ભરપૂર દેખાવા લાગ્યો. દુસ્તરખથી—જોયારથી—ડર પામતો હોય તેમ ચાનસન વિચિત્ર લાગણીહીન અવાજે આંસુ સાર્યા વિના ફસકા ભરવા લાગ્યો:

“મારાથી બીડી તૃપ્તી પીવાતી, આહ! આહ! મારે ફરીએ નથી ચડવું. આહ! આહ! આહ!” બધાં તેની તરફ ફર્યા. તાન્યા આંસુ સારતી

તેની રૂવાડીવાળી ટોપી બરોબર કરી, તેનો હાથ પંખાળવા લાગી.

“મારા પ્યારા દોસ્ત! ના રહે, મારા બંધુ! મારા ગરીબ ભાઈ!”

આશિંતા રૂબાઓ એક બીજા સાથે અચકાયા અને ટ્રેન ધીમી પડવા લાગી. ફેદીઓ ઊભા થયા, પંજુ તરત જ પાછા ખેંચી ગયા.

“આવી પહોંચ્યાં,” સર્જએ કહ્યું.

ત્રણે રૂબામાંથી બંધી હવા પરપથી કાઢી લેવામાં ન આવી હોય તેમ, તેમને શ્વાસ લેવાનું પણ અધકું લાગ્યું. તેમનાં હૈયાં ઊતી ઉપર ભાર રૂપ થયાં હતાં, અને ધમણની જેમ ધબકતાં હતાં. તેથી તેમના મનમાં મુંઝારો થતો હતો. ત્રાસથી તેમનું લોહી ઊકળી મંડ કરતું. તેમણે રૂબાના મુજતા તળિયા પર નજર મારી, અને ધીમેથી ફરતાં પૈડાં તરફ કાન માંડ્યા. ધીમે ફરતાં પૈડાં આસ્તેથી અટકી ગયાં.

ટ્રેનનું ચંબી ગંધ.

ફેદીઓ અંજણી તંદ્રામાં પડ્યાં હતાં. તેમને વેદના થતી નહોતી. તેઓ મૂર્છામાંજ હવન વિતાવતાં હતાં. તેમના દેહમાંથી સ્થૂલતા બદરૂપ થઈ હતી. તેઓ પ્રજાપાની જેમ અવાજ વિના બોલતાં અને સ્થિર છતાં હાલતાં ચાલતાં હતા. તેઓ બહાર નીકળ્યાં, જંગલની તાજી હવા લેતાં તેઓ બેડીબેડી મૈત્રિવાદી ગયાં. હજી સ્વાનમાં હોય તેમ ચાનસને જક કરી, પંજુ સેનિકેએ તેને ખાડીમાંથી બહાર હસડી કાઢ્યો.

“આપણે ચાલતા જ જવાનું છે ને?” કોઈએ હર્ષથી પૂછ્યું.

“જલુ દૂર નથી,” કોઈએ બેપરવાઈથી જવાબ આપ્યો.

જંગલમાં, તેમને બોલ્યા વિના, બીના કાચવાળાં રસ્તે પ્રયત્ન કર્યું, તેમના પગ લપસી જતા ને કોઈવાર ખરડમાં અટવાતા, અને પોતાના હાથની જાણે-અજાણ્યે આંકડી ભીંતાં સેનિકા, મદાંમદેનતે શ્વાસ લેતા ફેદીઓની બંને બાજુએ એક એકની હારમાં ચાલતાં હતા. કોઈએ મોંઘાંતે ફરીઆદ કરી: “આટલો રસ્તોય એમનાથી

સાફ ના થયો? અહીં તો ચાલવું થે ભારે પડે છે.”

કોઈએ માનપૂર્વક જવાબ આપ્યો: એને સાફ તો ક્યોંતો મારા મહેરબાન, પણ ખરક પાછો પડવા માટે એટલે એવું એજ.”

ફેદીઓ પાછાં લાનમાં આવ્યાં હતાં. હવે તેમને સમજાયું: “એ વાન સાચી છે. રસ્તો સાફ કરી શકાય તેમ નથી.” પાછું બધું સંતોષ જતું લાગ્યું. જંગલની તાજબીભરી ઉગ્ર અને મીઠી મુવાસ આવતી હતી. વળી પાછું બધું રપષ્ટ થયું—જંગલ શાંતિ અને રસ્તા.....અને થોડીવારમાં, મૃત્યુ તેના રાક્ષસી પંજામાં તેમને હવાવશે એની નિશ્ચિંતના! ધીમે ધીમે ગજીમજાટ શરૂ થયો. લગભગ ચાર થયા.”

“એ તને કહ્યું તું જ તો, આપણે બહુ વહેલાં નીકળ્યાં હતા.”

“સુરજ પાંચે ઊગે છે.”

“પાંચ વાગે, બરોબર છે. આપણે રોકે જેવી બેઠતી હતી.”

પહેા ફાટતાં તેઓ અટક્યાં, પાસે જ, જમીન પર ડાલેલાં ષડાયા પાડનતરં ફક્ત પાછળ બે દીવાઓ શતિથી લટકતા હતા. ત્યાં મંચકા રોપવા હતા.

“મારા એક પગનો રજરંડો નંડો ખોવાઈ ગયો,” સર્જએ કહ્યું.

“શું?” વરનરે સમજાયું ન પડતાં પૂછ્યું.

“મારાથી ખોવાઈ ગયો. મને ઠંડી લાગે છે.”

“વાસિલી ક્યાં છે?”

“મને ખબર નથી. પેકો રહ્યો.”

નજીકમાં જ વાસિલી શોકાતુર અને સ્થિર બેઠો હતો.

“મૃત્યુ ક્યાં છે?”

“આ રહી હું. કાણ, વરનર તું છે કે?”

તેમણે અવાચક પણ ભાવાનક અર્થમયક લટકતાં ફાનસો પરથી દિણ દૂર કરી. તેમણે એક બીજા સામે જોયું. જંગલની ડાળી બાણુ ગીચ ન હોવાથી જરા

પ્રકુલ લાગતી હતી. તેની પેલી પાર દૂર કાંઈ મોઢું, બૂખડું અને ચપાટ જલ્યાણું હતું; ત્યાંથી પાનની લીની લદરી આવતી હતી.

“પેવો રહો દરિયો,” સર્જીએ બેજવાળી હવા લેતાં કહ્યું.

સુખાએ પ્રત્યુત્તરમાં ગીતનું ચરણ ગાયું :

“સુખ પ્રેમ સિંધુ અનંત વહે”

“શું કહ્યું સુખા ?”

“તટ છવનના ન સમાવી શકે;

સુખ પ્રેમ સિંધુ અનંત વહે.”

“સુખ પ્રેમ સિંધુ અનંત વહે” સર્જીએ શોકાતુર વદને ચરણ ગીત્યું.

“સુખ પ્રેમ સિંધુ અનંત વહે,” વરનરે પડ્યો પાડ્યો. અચાનક અચ્ચત્થી તેનાથી મોટે સ્વરે બોલાઈ જવાયું : “સુખા મારી નાની સુખા, હજુ તો તે યૌવનમાં હમણાં જ પ્રવેશ કર્યો છે !”

એટલામાં જ, વરનરના કાનમાં ઝિગાનેએ થંબી ગયેલા શ્વાસે, ઉગ્ર લાગણીથી કહ્યું : “સાહેબ, જંગલ લાણી તો જુઓ. મારા પ્રભુ ! આ બધું શું છે ? અને પેલાં કાનમાં ! મારા માલિક, એજ દસીના માંચડો કે ?”

વરનરે તેની તરફ જોયું. એ કમનશીલ માણસનો તરકાઈ ગયેલો ચહેરો લચજનક લાગતો હતો.

“આપણે વિદાય લઈ લઈએ,” તાન્નાએ કહ્યું

“થોભો ! હજી તો એ લોકો સજાવાળી સંભળાવશે યાનસન ક્યાં છે ?”

યાનસન બરફમાં લાબો પડ્યો હતો. તેની આસપાસ માણસો વીંટાળઈ ગયા હતા, હવામાં એથોનિયાની ઉગ્ર વાસ પ્રસરી હતી.

“વારુ દાકતરે, તમારું કામ જાલદી પતાવશો કે ?” કાંઈ એ અધીરાઈ દર્શાવી પૂછ્યું.

“કાંઈ નથી. ચૂંચાં આવી છે. તેના કાન પર બરફ થયો. હવે લગવા આવી. તમે વાતી શકો છો; એને ઠીક છે.”

મેશી બતીના પ્રકાશ કાગળ અને મોગન પહેલો વગરના હાથ પર પડ્યો. કાગળ અને હાથ કંપતા હતા, અવાજ પણ ચડકાતો હતો.

“ચૂંચરથો, વાચવાથી કાંઈ વધુ નથી. તમે બધા સગથી વાંકે છે.”

“વાંચવાની કાંઈ જરૂર નથી,” વરનરે સૌના પ્રતિનિધિ તરીકે જવાબ આપ્યો. અને બીજી તરત જ જુઝાઈ ગઈ.

કેદીઓએ પાદરીની ધાર્મિક ક્રિયા માટે પણ ના પાડી. ઝિગાનેએ કહ્યું : “પાખંડની કાંઈએ જરૂર નથી, બાપુ ! તમે માફી આપો અને આ લોકો મને દાંસીએ ચડાવે !”

પાદરીનું પહેાણું કણું જાવાચિત થોડાં ડગલાં પાછા ભરી અદસ થયું. પ્રભાત હતું હતું, બન્ને વધુ સ્વેત લાગતો હતો, કેદીઓનાં વકન વધુ ઘેસ લાગતો હતા. અને વન નિર્જન અને નિર્મળ લાગતું હતું.

“ચૂંચરથો, તમને શવે તે સાથી શૈધીને જોડીમાં ગોઠવાઈ જવ. પણ હું તમને ઉતાવળ કરવા કહું છું.”

વરનરે એ સેનિકાના આધારે ડબેલા ધ્યાનસનનું બતાવી કહ્યું : હું એની સાથે જઈશ. સર્જી, તું વાંચીશ સાથે તું આમળ થા.”

“બરેબર.”

“હું તારી સાથે આવીશ, સુખા,” તાન્નાએ કહ્યું. “આજ, આપણે એક બીજાને સુખન કરી લઈએ !” અને તેમણે એકબીજાને જલદીથી સુખન કરી લીધાં.

ઝિગાને ઘાંત બેસાડી જોરથી સુખન કરતો હતો. યાનસન અધજુલ્લા મોંથી આસતે ચૂકુ સુખન કરતો (અનુસંધાન માટે જુઓ પાનું ૬૩)

વિશ્વમાનવ : જુલકાઈ-ઓગસ્ટ '૬૨

વિજ્ઞાન-સંશોધનની સ્થિતિ ને સમસ્યા

૧ : સામાજિક દૃષ્ટિ | ઓ. રહમાન

[આસિ-ડિરેક્ટર, સેન્ટ્રલ ફૂડ ટેકનોલોજીકલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટ]

મદ્રાસ બ્રિટિશ વિચારક ફ્રાન્સિસ બેકન કહી ગયો છે કે માનવીની ત્રણ પ્રકારની મહેન્ટોઓ હોય છે—(૧) પોતાની વ્યક્તિગત સ્વાર્થ-સંતાની શક્તિ કરવી; (૨) પોતાના રાષ્ટ્રની શક્તિ વધારવી (૩) સમગ્ર માનવ-જાતની શક્તિને વિસ્તાર કરવો. પહેલી મહેન્ટો હીન અને ત્યાગ્ય છે; બીજી થોડીક શુભ છે. પરંતુ ત્રીજી શ્રેષ્ઠ અને આવકાર્થ છે.

વિજ્ઞાનની પાછળનો હેતુ પણ આ ત્રણમાંથી કઈ મહેન્ટોને અનુસરનારો છે એ જોવું જરૂરી છે. વિજ્ઞાનના વિકાસમાં યાન અને સામગ્રીનો ઉપયોગ, કમરદા, વ્યક્તિગત મહેન્ટોમાંથી નીકળી જઈ રાષ્ટ્રીય અને અંતે વૈશ્વિક-સાર્વત્રિક હેતુઓ માટે થયે છે કે કેમ એ જોવું જરૂરી છે.

આજની પંચિથિતિ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો, વિજ્ઞાન-સંશોધન કરનારા ત્રણ ક્ષેત્રો નજરે ચડે છે—(૧) યુનિવર્સિટીઓ; (૨) ઉદ્યોગો; (૩) સરકાર. આ ત્રણેનો હેતુ જુદો જુદો હોય છે: ૧-યુનિવર્સિટીનો હેતુ, મને તેવો ધૂંધળો અને પ્રવાહી ભાજે તોય, ક્ષિતિજ-વિસ્તાર કરવાનો છે. ૨-ઉદ્યોગોનો હેતુ 'વંધાકીય સાધનો' છે. ૩-સરકારનો હેતુ પોતાની નીતિરીતિને અનુકૂળ રીતે વિજ્ઞાનને ધાટ આપવાનો છે. આથી ત્રણે ક્ષેત્રોએ વિજ્ઞાનના વ્યવહારની પેટર્ન, આચાર સંહિતા, અને ઉદ્દેશોના ધારણામાં કિલબા ભેવા મળે છે.

...વીગતે ભેઠાં.

૧. યુનિવર્સિટીઓ અંગે એવી ધારણા સેવવામાં

આવે છે કે ત્યાં તો એકેડેમિક-સ્વતંત્ર્ય અને વિજ્ઞાન હેતુ-દૃષ્ટિ હોય જ હોય. આમ છતાં બે વાત ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે: એક તો, યુનિવર્સિટીઓમાં વિજ્ઞાન-સંશોધન હજી નવેનવું છે. અને મોટે ભાજે સરકાર અથવા તો કેટલાક ફિરસતમાં ઉદ્યોગો તરફથી તેના નાણાં અપાતાં હોય છે. આને કારણે ધ મૂળ હેતુ તથા તેને વ્યવહાર અને તેનું ધોરણ મર્યાદિત રહે છે. બીજી વાત એ કે ફૂંડની વહેંચણી યુનિવર્સિટીના ખાતાઓ દ્વારા થતી હોઈને ધ તેમાં 'અંગન' હેતુઓ પ્રવેશી જાય છે.

૨. ઉદ્યોગોનો હેતુ પ્રખળે જરૂરી પ્રકારનો માલ તૈયાર કરી આપવામાં વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. પરંતુ અહીં પણ, ઉદ્યોગો, પ્રખળે લક્ષમાં રાખવાને બદલે, પોતાના અંગત હિતો જ વિશેષ લક્ષમાં રાખે છે. પોતે જે માલ પેદા કર્યો હોય તે ખરીદનારને માથે લાદવામાં તેની શક્તિનો ઉપયોગ કરતા જણાય છે. પરિણામે ઉત્પાદનની કાર્યક્ષમતા અને ગુણવત્તા વધવાને બદલે અંતે નફો જ વધે છે.

પરંતુ આનામ કરતાં વિશેષ મંબોર વાત તો એ છે કે—માછ પ્રમુખ જનરલ આઈઝનહોવરના શબ્દોમાં—અમેરિકામાં ફોજ સરંજામ બનાવનારા જંગી ઉદ્યોગો અને ફોજતંત્ર-સંઘકન અંતે વચ્ચે એક પ્રકારનું ભેડાણ થઈ જવાને કારણે, આર્થિક રાજકીય અને આધ્યાત્મિક જાળવોમાં, જીવનના દરેક ક્ષેત્રે, દરેક સહેરમાં, રાજ્યમાં, અને કેન્દ્ર સરકારની દરેક

પ્રકૃત્ય લાગતી હતી. તેની પેલી પાર દૂર કાષ્ઠક મોટું, બૂખરું અને સપાટ જણાતું હતું; ત્યાંથી, પવનની લીની લકરી આવતી હતી,

“પેલો રજો દરિયો,” સર્જએ જોજવાળી હવા લેતાં કહ્યું.

સુસાએ પ્રત્યુત્તરમાં ગીતનું ચરણ ગાયું:

“મુજ પ્રેમ સિંધુ અનંત વહે”

“શું કહ્યું સુસા?”

“તટ ઇવનતા ન સમાવી શકે;

મુજ પ્રેમ સિંધુ અનંત વહે.”

“મુજ પ્રેમ સિંધુ અનંત વહે” સર્જએ શોકાતુર વદને ચરણ ગીતું.

“મુજ પ્રેમ સિંધુ અનંત વહે,” વરનરે પડઘો પાડ્યો. અચાનક આશ્ચર્યથી તેનાથી મોટી સ્વરે બોલાઈ જવાયું: “સુસા મારી નાની સુસા, હજુ તો તે યોવનમાં હમણાં જ પ્રવેશ કર્યો છે.”

એટલામાં જ, વરનરના કાનમાં જિગાનેએ થંભી ગયેલા શ્વાસે, ઉગ્ર લાગણીથી કહ્યું: “સાહેબ, જંગલ ભણી તો જુઓ મારા પ્રભુ! આ બધું શું છે? અને પેલાં કાનમાં! મારા માલિક, એજ ફાર્સીનો માંચડો કે?”

વરનરે તેની તરફ જોયું. એ કમનશીબ માણસનો તરફાઈ ગયેલો અહેસાસ અચાનક લાગતો હતો.

“આપણે વિદાય લઈ લઈએ,” તાન્યાએ કહ્યું.

“થોભો! હજુ તો એ લોકો સળ વાંચી સંભળાવશે. યાતસન ક્યાં છે?”

યાતસન બરફમાં લામો પડ્યો હતો. તેની આસપાસ મહાસો વીંટળાઈ ગયા હતા, હવામાં એમોનિયાની ઉગ્ર વાસ પ્રસરી હતી.

“વારુ દાકતર, તમારું કામ જલદી પતાવશે કે?” મોઈએ અધીરાઈ દર્શાવી પૂછ્યું.

“કાંઈ નથી. મૂર્છા આવી છે. તેના કાન પર બરફ ધસો. ત્યો વળવા આવી તમે વાંચી શકો છો; એને દીક છે.”

મેલી બતીનો પ્રકરણ કાગળ અને મોગન પહેર્યા વગરના હાથ પર પડ્યો. કાગળ અને હાથ કંપતા હતા, અવાજ પણ ચડકાતો હતો.

“જુલસો, વાચનાથી કાંઈ વધુ નથી. તમે બધા સળથી વોકે છે.”

“વાંચવાની કાંઈ જરૂર નથી,” વરનરે સોના પ્રતિનિધિ તરીકે જવાબ આપ્યો. અને બતી તરત જ શુદ્ધાઈ ગઈ.

કેદીઓએ પાદરીની ધાર્મિક ક્રિયા માટે પણ ના પાડી. જિગાનેએ કહ્યું: “પાખંડની કાંઈ જરૂર નથી, બાપુ! તમે માફી આપો અને આ લોકો મને ફાર્સીએ ચડાવે!”

પાદરીનું પહેલું કાળું હાથામિત્ર થોડાં ડમર્યા પાછાં ભરી અદસ થયું. પ્રભાત ફૂટતું હતું, બરફ વધુ સ્વેત લાગતો હતો, કેદીઓનાં વડન વધુ ઘેરા લાગતા હતાં. અને વન નિર્જન અને નિર્મળ લાગતું હતું.

“જુલસો, તમને શાવે તે સાચી શોધીને જોડીમાં બેઠવાઈ જાવ. પણ હું તમને ઉતાવળ કરવા કહું છું.”

વરનરે બે સૈનિકાના આધારે જોએલા યાતસનને બતાવી કહ્યું: હું એની સાથે જઈશ. સર્જ, તું વાંચીશ સાથે. ઇં આગળ ચા.”

“જરોજર.”

“હું તારી સાથે આવીશ, સુસા,” તાન્યાએ કહ્યું. “ચાલ, આપણે એક બીજાને સુખન કરી લઈએ!” અને તેમણે એકબીજાને જલદીથી સુખન કરી લીધાં.

જિગાને ઘંત બેસાડી જોરથી સુખન કરતો હતો. યાતસન અધપુલ્લા મોંથી ચારતે મૂંઝ સુખન કરતો (અનુસંધાન માટે જુઓ પાનું ૯૩),

વિશ્વમાનવ : સુલભ-ઓગસ્ટ '૧૨

વિજ્ઞાન-સંશોધનની સ્થિતિ ને સમસ્યા

૧ : સામાજિક દૃષ્ટિ | ડૉ. રઘુભાન

[આસિ-ડિરેક્ટર, સેન્ટ્રલ ફૂડ ટેકનોલોજિકલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ]

મહાન બ્રિટિશ વિચારક ફ્રાન્સિસ બેકન કહી ગયો છે કે માનવીની ત્રણ પ્રકારની મહેન્ટોઓ હોય છે—(૧) પોતાની બ્યક્તિમય સ્વાર્થ-સત્તાની વૃદ્ધિ કરવી; (૨) પોતાના રાષ્ટ્રની શક્તિ વધારવી (૩) સમસ્ત માનવ-જાતની શક્તિનો વિસ્તાર કરવો. પહેલી મહેન્ટો હીન અને ત્યાગ્ય છે; બીજી થોડીક શુભ છે. પરંતુ ત્રીજી શ્રેષ્ઠ અને આવશ્યક છે.

વિજ્ઞાનની પાછળનો હેતુ પણ આ ત્રણમાંથી કઈ મહેન્ટોને અનુસરનારો છે એ જોવું જરૂરી છે. વિજ્ઞાનના વિકાસમાં યાન અને સામગ્રીનો ઉપયોગ, ક્રમશઃ, બ્યક્તિમય મહેન્ટોમાંથી નીકળી જઈ રાષ્ટ્રીય અને અંતે વૈશ્વિક-સાર્વત્રિક હેતુઓ માટે થયો છે કે કેમ એ જોવું જરૂરી છે.

આજની પરિસ્થિતિ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો, વિજ્ઞાન-સંશોધન કરનારા ત્રણ ક્ષેત્રો નજરે મળે છે—(૧) યુનિવર્સિટીઓ; (૨) ઉદ્યોગો; (૩) સરકાર. આ ત્રણેનો હેતુ શુદ્ધ શુદ્ધ હોય છે: ૧-યુનિવર્સિટીનો હેતુ, મને તેવો ધૂમણ અને પ્રગટી બાજે તોય, શક્તિજન-વિસ્તાર કરવાનો છે. ૨-ઉદ્યોગોનો હેતુ ધંધાકામ લાભનો છે. ૩-સરકારોનો હેતુ પોતાની નીતિરીતિને અનુકૂળ રીતે વિજ્ઞાનને ધાર આપવાનો છે. આથી ત્રણે ક્ષેત્રોએ વિજ્ઞાનના વ્યવહારની પેટર્ન, આચાર સદિતા, અને કૌટુંબી ધારોમાં વિભિન્નતા જોવા મળે છે.

પીગતે જોઈએ.

૧. યુનિવર્સિટીઓ અંગે એવી ધારણા સેવવામાં

આવે છે કે ત્યાં તો એકેડેમિક-સ્વતંત્ર અને વિશાળ હેતુ-દૃષ્ટિ હોય જ હોય. આમ છતાં બે વાત ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે: એક તો, યુનિવર્સિટીઓમાં વિજ્ઞાન-સંશોધન હજી નવેનું છે. અને મોટે ભાગે સરકાર અથવા તો કેટલાક કિસ્સામાં ઉદ્યોગો તરફથી તેનાં નાણાં અપાતાં હોય છે. આને કારણે ય મૂળ હેતુ તથા તેનો વ્યવહાર અને તેનું ધોરણ સર્વાંશિત રહે છે. બીજી વાત એ કે ફંડની વહેંચણી યુનિવર્સિટીનાં ખાતાઓ દ્વારા થતી હોઈને ય તેમાં 'અંશન' હેતુઓ પ્રવેશી જાય છે.

૨. ઉદ્યોગોનો હેતુ પ્રમળે જરૂરી પ્રકારનો માલ તૈયાર કરી આપવામાં વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. પરંતુ અહીં પણ, ઉદ્યોગો, પ્રમળે લક્ષ્યમાં રાખવાને બદલે, પોતાના અંતર દિતો જ વિશેષ લક્ષ્યમાં રાખે છે. પોતે જે માલ પેદા કર્યો હોય તે ખરીદનારને માથે લાદવામાં તેની શક્તિનો ઉપયોગ કરતા જણાય છે. પરિણામે ઉત્પાદનની કાર્યક્ષમતા અને ગુણવત્તા વધવાને બદલે અંતે નફો જ વધે છે.

પરંતુ આનાથ કરતો વિશેષ મંબીર વાત તો એ છે કે—માછ પ્રમુખ જનરલ આર્થિક હોવાના સંબંધોમાં—અમેરિકામાં ફોશ સરંજન બનાવનારા જંગી ઉદ્યોગો અને ફોશતંત્ર-સંબંધન જાને વચ્ચે એક પ્રકારનું જોડાણ થઈ જવાને કારણે, આર્થિક રાષ્ટ્રીય અને આધ્યાત્મિક જાણતોમાંય, જીવનના દરેક ક્ષેત્રે, દરેક શહેરમાં, રાજ્યમાં, અને ફેરલ સરકારની દરેક

એક્સિસમાં, એક નવા જ પ્રકારનો ભય જિતો થયો છે. આ ઉલોગ અને ફીલ્ડ બેઝાણુ દરેક સ્ત્રી સરકારી સમિતિઓમાં માંગી કે વજુમાંગી સલાહો અને અસરો પહેંચાડતું જ હોય છે.

તો ભારતમાં ધણી મહેનત કરીને વિદ્યાનીઓએ તૈયાર કરેલ માહિતી-સમગ્રોની કદર ઉલોગમાં થતી નથી અને ઉલોગો વિદેશી પેટીઓ દ્વારા ચનગજીકારી મેળવવા ફાંફાં માતા હોય છે. પરિણામે ધણા ખર્ચે, ધણીવાર, 'વાસી' માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે, અગર તો, આ દેશને ખપ ન લાગે તેવી!

૩. સરકારી સંશોધનમાં સરકારી નીતિ દ્વારા એનું સચાલન થતું હોય છે પરંતુ અમનદારી વર્તણૂં એનો આખરી ધરો લાકડો કરતા હોય છે. આ બાબતમાં અમેરિકામાં બનેલ 'એપનહેમ-ક્રિસો' ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે એમથી બે પાઠ શીખવા મળે છે. (૧) નિષ્ક્રિય બાબતમાં વિદ્યાનીઓ વિરુદ્ધ વહીવટી-અમનદારોનો જગાહ. (૨) સગઠન અને તન સચાલનમાં એકાદા વિદ્યાનીની અખત મહત્વાકાંક્ષાઓનો ભય દર દેશો.

આ બધા અનુભવો એક જ વાત તરફ આગળી ચીંધે છે વિજ્ઞાનનું સંશોધન સમસ્ત માનવજાતના, સાંપ્રતિક વૈધિક દિતને જ વરેલું હોવું જોઈએ.

*

બૂનકાળ તરફ દષ્ટિ કરીએ. જેનીવીઓના જમાનાથી ચાલતું આવેલ વિદ્યાન-સંશોધનનું કાર્ષં યાદ કરીએ તો માનવીની ઉમેદો અને સમાજમાં પ્રાપ્ત સામગ્રી-આ બંને વચ્ચેનો સુધર્ષ આપણી સામે તરી આવે છે જરૂરિયાતો અને સામગ્રી વચ્ચે ગતિથીલ સમતુલા કેવી રીતે રચાતી? જરૂરિયાતો વિચાર કરતાં બે મુદ્દા મહત્વના છે (૧) જરૂરિયાતનું ધોરણ અને (૨) વધતી જતી વસ્તી બોરાક, રહેઠાણ, કપડાં પરસ્પર વ્યવહારના સાધનો-આ બધી બાબતમાં વસ્તી વધારાને કારણે તો મંગ વધે જ છે, પરંતુ 'ધોરણ'ની બાબતમાં વધારો મતો જાય છે.

આ વધતી જતી જરૂરિયાતને પહેંચી વળવા માનવીએ ધણી ધણી તરકોમે-ટેકનિકો શોધી કાઢી છે સાથી પ્રથમ તો, અગ્રના અમુક જૂથ પૂરતી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું જ વિચારણુ હતું. દા.ત. મીસની આદિ સંસ્કૃતિમાં 'નાગરિકા'ની જ જરૂરિયાતોને લક્ષમાં લેવામાં આવી હતી, 'ગુનાગો' (જેમની સખ્યા નાગરિકો કરતાં વ વિશેષ હતી)ની નહિ ભારતમાં ઉચ્ચ-નીચ કક્ષાના વર્ણ-અમના આધારે નીચેના વર્ગોની જરૂરિયાતો તરફ દુર્લક્ષ થયું હતું કાંતો 'જન્મ'ને કારણે, કાંતો 'દિમાક'ને નામે ઉચ્ચ ગણાતા સમૂહોની જરૂરિયાતો પેલવાનું વિચારણુ હતું એટલે કે બાકીનાઓએ આ 'અપ સખ્યક ઉચ્ચ દેષી' મારે અખૂરી કરી ઉત્પાદન કંઈ જવાનું! આજે ય હજી વ્યવહારમાં આવું જ બનતું હોય છે બે કે સિદ્ધાન્તમાં, અને માનવ-ગુનામેને રચાને વધુ 'કુશળ થતો'નો ઉપયોગ શક્ય બનવાને કારણે, આ નવી કક્ષા ('માનવ ગુનામે'ને ખલે 'યત્ર'નો ઉપયોગ કરવાની શક્યતા)નો વિકાસ પણ સમજવા જેવો છે. આનું પ્રથમ પગલું નવીનવી ભૂમિતી શોધો મારેનાં સાદસોને આકારી ગણાય વધતી જતી જરૂરિયાતો માટે માનવી પોતાના પ્રદેશથી દૂર દૂર અજણા પ્રદેશો ખેડતા થયો, શોધો કરી, પ્રયોજો કરી નવીનવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતો થયો, અને નજા અને પછાત પ્રદેશો ઉપર વિજય મેળવીને ય એણે રસ્તો કાઢ્યો.

● પરંતુ આની ય અપાંદાઓ આવી ગઈ. હજી આજે ય આનો ઉપયોગ થાય છે ખરો, પરંતુ ઉંચેનું આ મુખ્ય સાધન ગણાતું નથી સમગ્ર વિશ્વની દષ્ટિએ જ આ સચાલ ઉલેલવા રિષે વધુ ને વધુ એકમતિ પણ થવા લાગી છે. એક બાજુ ઉત્પાદનની વધેરી શક્તિ અને બીજી બાજુ 'સમાનતા, અધુના અને સ્વાતંત્ર્ય'નાં સિદ્ધાન્તોની સમજણ-મને પરિબળો આજનાં માનવીને નવા ઉધાડ તરફ દોરી રહ્યાં છે.

સમજણ અને શક્યતાઓ આ નવો વળાંક દરમિયાન શુભ પરિણામોની આગાહીય ધણી સકાય.

આ દિશામાં વધુ ને વધુ બપાક સદકારી ધોરણે દુનિયાબરના વિદ્યાનીઓ સંશોધન પ્રવૃત્તિમાં પડેલા

જાણાય છે. દા. ત. અવકાશ-સંશોધન પરંતુ આ કક્ષાએ ફરી એક વાર એ જ મદદરતો સત્તાલ નિષ્ક્રિય માન્યતા જાણો : પ્રથમ-અગ્રિમતા (First Priority) કેને? દુરમાખી વૈધિક દ્વિતોને કે તાત્કાલિક રાષ્ટ્રીય-રાજકીય હેતુઓને? આને અવકાશ-સંશોધનમાં પણ, મુખ્ય તો, રાષ્ટ્રીય-રાજકીય-લક્ષ્યો હેતુ જ રહેશે જાણાય છે.

૧. વિજ્ઞાનીઓએ અહીં અત્યંત મદદરતો ભાગ લેવાવો રહે છે. 'સામા માળાની' અને 'ટૂંકા માળાની' એવા બે દૃષ્ટિ વચ્ચેનો ભેદ તેણે દૂર કરવો જરૂરી છે. આને ત્યારે સર્વનાશી અણુમાન્ય સારી સૃષ્ટિને માથે તત્ત્વી રહ્યો છે ત્યારે, વિજ્ઞાનીઓએ વિજ્ઞાન-સંશોધનનો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરવો જ રહ્યો. અને તે એ જ કે વિજ્ઞાન-સંશોધન માનવીની માનસિક ક્ષિતિને વિસ્તારવા માટે જ છે : પ્રકૃતિ ઉપર સરસાર્થ મેળવવા માટે છે; અને આ સરસાર્થ

પણ, ઘેઠા કહે છે તેમ, પ્રકૃતિની આઘાતોને અધિન બનીને, વૈધિક હેતુ દેને ધરીને જ, સિદ્ધ કરી શકશે.

કેટલાકને આ બહુ વિચિત્ર લાગશે. વિજ્ઞાનસંશોધનના આવા બધા ઉદ્દેશો? આવી બધી આચાર સંદિના? આના જવાબમાં આપણે હિપોક્રેટિસ (ગ્રીક વિજ્ઞાની)ને યાદ કરવો પડશે એ જમાનામાં Cos અને Cnidus—એ પ્રકારની તખીખી-સંશોધન-ધાખાએ પ્રવર્તતી હતી. Cosનો અર્થ એવો હતો કે દરદીને સારો કરવો તે તખીખીઓનું કામ છે; ત્યારે Cnidus એનું માનના કે દરદીને સારો કરવો—એ તો છે જ પરંતુ મુખ્ય ક્ષેત્ર તો રાજનું મૂળ કાળુ શોધવાનું છે. આ બનેલા મેળમાં જ સાચો ઉત્કલ હતો.

દિપ્તે કેટિસે આ સત્ય આગળ ધસું' હતું અને ત્યારથી આ હેતુ અને આ આચાર-સંદિનાનો સ્વીકાર થયો છે. આને આજના યુગને અનુરૂપ આવે. સમન્વય સાધવો રહે છે.

૨ : સ્વાતંત્ર્ય | જે. આર. એલ. રાવ (ગ્રાહ્યપક)

સમાજના સર્વ સભ્યોને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપનામાં ન આવે ત્યાં સુધી માનવ પુરુષાર્થ કાંઈ પણ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી ન શકે—આ સત્ય સર્વામાન્ય છે. પરંતુ ખીળ કાંઈપણ ક્ષેત્ર કરતાં વિજ્ઞાન-સંશોધનના ક્ષેત્રે આ સત્ય સર્વાધિક સાચું છે. ખીળ અને જાન્યવસાઓમાં સ્વાતંત્ર્ય મદદરૂપ બને છે, ત્યારે વિજ્ઞાનના અસ્તિત્વ માટે આ તો પૂર્વ-જર્ત છે. એ કાંઈ કેવળ અકસ્માત નથી કે જ્યારે સમંતી (કૃષ્ણ) સમાજની અને 'અર્ચ'ની ભેટીઓ લટી રહી હતી તેવા 'પુનરુત્થાન' (રેનેસાં) યુગમાં જ આધુનિક યુગનો વિકાસ થયો હતો.

આપણે અહીં, જે પ્રકારની સ્વતંત્રતા—જે વિજ્ઞાની માટે અનિવાર્ય છે—તેનો અલગ અલગ વિચાર કરવો જરૂરી છે. પ્રથમ પ્રકાર : વિચાર, તપાસ-અર્થાત્, અને પ્રકાશન અંગેની સ્વતંત્રતાનો. આ સ્વતંત્રતાને આપણે 'બૌદ્ધિક સ્વતંત્રતા' અથવા 'એકેડેમિક સ્વતંત્રતા'

એવું નામ આપી શકીએ. આ પ્રથમ પ્રકારની સ્વતંત્રતા આગળના જમાનાઓમાં રૂધાવેલી હતી. કેથોલિક ચર્ચ અને રાજ્ય બંને કાંઈપણ નવા વિચાર કે સંશોધન સામે સાક્ષંક હતા, અને તેમને એ જોખમકારક જણાતાં તેનું ગળું ટૂંકી દેવા તત્પર રહેતાં. જુનો, સર્વેટસ, જેકોબીઓ વગેરેનાં દર્પિતા અતિ મસદૂર છે. યુરોપી પ્રાંતોએ જારે સંગ્રામે ખેડીને ૧૭ અને ૧૮ મી સદીમાં 'બૌદ્ધિક સ્વતંત્રતા' પ્રાપ્ત કરી હતી. એ રીતે આખી દુનિયાની 'બૌદ્ધિક આઘાત' તેમણે પહોં નાખી હતી.

અલગત, આજના વિજ્ઞાનની 'બૌદ્ધિક સ્વતંત્રતા' સર્વરથળે અને સર્વકાળે સલામત છે એવું કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ એની એ રૂધામણમાં સારી પેઠે ઘટાડો તો થયો જ છે. અથવા તો આ રૂધામણના પ્રકાર વધુ ગ્રામ અને વધુ સ્પષ્ટ બન્યા છે, એમ કહી શકાય. દા. ત. નોર્થિયો-કેપુરી અને એપેનહેમર જેવાની ઉપર 'રાજદારી કારણો' સર જોષી

તવાઈઓ નથી ઉતાવળમાં આવી મેકાર્યાવાદે અને રિશામાં સુદ્ધિથીઓ ઉપર જેવી તેની નથી ચુમરી

આપણા દેશમાં સરકારી નોકરી માટેની કોઈ પણ વિદ્યાનીની અરજીનો સ્વીકાર કરતાં પૂર્વે, તેની અને તેટલી ખીજ લાગણી હતા, પોલિસ તરફથી તેને વિષે 'સનામતી'નું સર્ટિફિકેટ મેળવવું જરૂરી રહે છે

અલગત એક દર, આમળના જમાના કરતાં 'બૌદ્ધિક સ્વાતંત્ર્ય'ની દિશામાં સારી એવી પ્રગતિ થઈ છે એ હકીકત છે

*

પરંતુ એક ખીજ પ્રકારની 'સ્વતંત્રતા'ની વાત વધુ વિચારવા જેવી છે આપણે તેને 'સમકાલમક' અગર 'સંસ્થાકીય' સ્વતંત્રતા કહી શકીએ અને સ્વતંત્રતા—બૌદ્ધિક તેમજ 'સંસ્થાકીય' સ્વતંત્રતા—એક ખીજ સાથે સંકળાયેલી છે છતાં આજના યુગમાં, ખેલ પ્રકારનો અને એટલો અનાયદો વિચાર કરવો જરૂરી છે આજના જમાનામાં યુનિવર્સિટીઓ તથા સરકાર દસ્તાકના વિદ્યાન-સંશોધન ઉપરાંત ઔદ્યોગિક અને કૌશલ-વિદ્યાન-સંશોધનનું ક્ષેત્ર વિસ્તરતી રહ્યું છે આને કારણે વિદ્યાનીઓની સંસ્થાકીય સ્વતંત્રતા ઉપર જાનરલ રીટો પડ્યો છે

જરા વીગતે એઈએ તો, ૧૯૪૭માં બ્રિટનના ખાનગી ઉદ્યોગોએ જે રકમ પોતાના સંશોધન પાછળ ખર્ચી હતી તે મુકપૂર્વના કોઈ પણ વરસ કરતાં દસ ગણી હતી. અમેરિકાએ આ માળા દરમ્યાન પાંચ ગણી ખર્ચી હતી—જે બ્રિટનની કુલ રકમ કરતાં દસ ગણી હતી આટઆટની મોટી રકમો ખર્ચાયા પછી, એમના તરફથી જે સંશોધન-હેવાલો પ્રગટ થયા છે તે તદ્દન નિરાશા કર્યાં છે પોતાના સંશોધન પ્રગટ ન થઈ જાય તેની એમને ઓની ચિંતા હોય છે—રખેને હરીફા એનો સામ ઉઠાવી જાય !

કૌશલ વિદ્યાન-સંશોધનમાં આનાથી ગિલકુલે સારી રિયતિ નથી અમેરિકાએ ૧૯૩૭માં વિદ્યાનસંશોધન પાછળ ૧૦ કરોડ ડોલર ખર્ચ્યા હતા, તેમાંથી

૨૦% કૌશલ વિદ્યાન પાછળ હતા દસ વરસ વ્યાદ, ૧૯૪૭ માં અમેરિકાએ ૨ અબજ ૧૦ કરોડ કુલ ખર્ચ્યા તેમાં ૮૫% કૌશલ સંશોધન માટે હતા જે ૧૯૫૩ માં તેનું પ્રમાણ ૯૧% ઉપર પહોંચ્યું હતું ચિમને આ વારસેમાં જ—૧૯૩૭ માં ૪૫ લાખ પોડ કુલ વિદ્યાન-સંશોધન પાછળ ખર્ચેલા તેનાં ૩૩% કૌશલ પાછળ, ૧૯૪૭માં આ પ્રમાણ વધીને ૮૩% અને ૧૯૫૩માં ૯૦% ઉપર પહોંચી ગયું હતું આ પાછળની વરસોના આંકડા મળતા નથી, પરંતુ ટકાવારી હજી વધુ ઊંચી ગઈ હોવાનો જ સંભવ છે

ઉદ્યોગો કરતાં અતિશય અધિકાર યુક્તના આ ક્ષેત્રે રાખવામાં આવે છે 'માહિતીનું વર્ગીકરણ' કરવામાં આવ્યું છે—એટલું જ મુદ્દાપાતાના હેવાલમાં લખવામાં આવે છે આ યુક્તતા ધીમે ધીમે કરતાં એટલી બધાંર હવે વધી રહી હતી કે 'સાયન્ટિફિક રિસચ' એન્ડ ડેવલપમેન્ટ'માં જે લશ્કરી પ્રતિનિધિઓ મેસના હતા તેમને મુદ્દા માહિતી આપવામાં આવતી ન હતી તેમના તરફથી એરી ય ફરિયાદો કરવામાં આવેલી કે, છેનામાં છેનાં કૌશલ સંશોધનની જોણુ હવે એટલી યુક્ત રાખવામાં આવે છે અને એટલી ઝડપે એ સંશોધનો થઈ રહ્યાં હતાં, કે જોને હરતક મુદ્દા સંચાલનની મુખ્ય લગામ હોય તે જનરલ રીટોફને પણ અગણ્ય રાખવામાં આવ્યા હતા !

આવી રિયતિમાં, વિદ્યાન માટે અતિશય આવશ્યકુ-ચર્ચા-વિચારણાના સધર્ષો અને સ્વતંત્ર પ્રોગ્રેસની સકચતા જ ક્યાં રહી ?

વળી ઉદ્યોગો અને કૌશલ-વિદ્યાન-સંશોધનોનો હેતુ પણ-તાકાલ પરિણામ પૂરતો જ હોઈને, લાંનાગાળાની સ્થાયી સ્વરૂપની મૂળભૂત સંશોધન-પ્રવૃત્તિની વાત જ અશકય બની હતી આ બધાંનો અવ્યાધાત વિદ્યાનીઓ ઉપર સારા પ્રમાણમાં પડ્યો હોય તેમાં નવાઈ નથી ૧૯૪૭માં જાહેર લોકમત લેતાં જણાવ્યું હતું કે તથામ વિદ્યાનીઓમાંથી માત્ર ૧૧ ટકાએ જ સરકારી વિદ્યાન-સંશોધન ખાતાઓમાં નોકરી લેવાની પસંદગી ખતાવી હતી, ૩૧ ટકાએ ઉદ્યોગોમાં અને ૪૮ ટકાએ યુનિવર્સિટીઓ માટે પોતાની પસંદગી જાહેર કરી હતી

પાકીના ૧૦ ટકાએ કેવળ સલાદ-કાર્પ અને એવા
 ૧૬મીની કામગીરી પસંદ કરી હતી.

આ ચિત્રને અંતે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે
 કે, વિજ્ઞાનને આ રૂંધામણમાંથી સુક્રિત અપાવવી
 એનો અર્થ કે આજના રાજકારણમાં—શીત-
 યુદ્ધના રાજકારણમાં જ—પાયાનો પલટો
 આવવો જોઈએ.

આજનો યુગ જ, વિજ્ઞાન-સંશોધન ક્ષેત્રે તો, વ્યાપક-
 સહકાર માટે છે. હેતુકા વિશ્વયુધ્ધ એ સ્પષ્ટ ક્યું છે
 કે સહકાર-યુક્ત વિજ્ઞાન-સંશોધન કેટલું બધું દિતકારી
 છે. અને આજે ય, અમેરિકા તથા રશિયાનું અવકાશ-
 વિજ્ઞાન અંગેનું સંશોધન પણ ફરી ફરી આજ વાત
 આમળા પડે છે. કોઈ પણ વિરાટકામ સંશોધન માટે
 હવે એક વ્યક્તિ કે એક નાનું જૂથ કે એક અસાધ્ય
 દેશના પ્રયાસો પયાસ નથી. વિરુદ્ધ ધોરણે સહકાર અને
 આયોજન બંને અનિવાર્ય બન્યા છે.

આયોજનથી કાઢી કીકવાની જરૂર નથી. આયો-
 જન પોતે જ કંઈ સ્વાતંત્ર્યનિરોધી નથી. સાચી
 સોશિયાલી જ એ છે કે ભારે સ્વાતંત્ર્ય અને આયોજનનો
 સુમેળ સધાય. અને હોરસક લારીએ કહ્યું છે તેમ,
 વિજેન્દ્રીકરણ, સહયોગિતા, અને ઉચ્ચશક્તિના સામાજિક
 સંબંધ—આ ત્રણ યુગોનો વિકાસ કરીને આયોજિત
 સમાજને નોકરશાહી સમાજમાં મગડી પડતો અટકાવી
 શકાય છે.

[સેમિનાર નં. ૩૬ના આધારે]

પહેલી નજરે

[ભારતની પંચવર્ષીય યોજના]

૧લી ખીલ ત્રીલ

યોજના યોજના યોજના

બહેર વિભાગનું

કુલ ખર્ચ (કરોડ રૂ.) ૧૮૦૦ ૪૮૦૦ ૭૮૦૦

વિજ્ઞાન સંશોધન

પાછળનું ખર્ચ

(લરકરી-સંશોધન સહિતનું) ૨૦ ૭૨ ૧૩૦

આમાંથી—

યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા

(આશરે) ૧.૪ ૪.૫ ૮.૨

ભારતની કુલ ૪૬ યુનિવર્સિટીઓમાં ભાગ્યે
 જ થોડીકની પાસે પૂરતાં સંશોધન-સાધનો છે.

*

તાલિમખંદ કાર્યકરો અને નિબળાતોની ખોટ છે.

*

સંશોધન માટે જરૂરી સાધન-સામગ્રી પરદેશથી
 લાવવી પડે એમ છે, જેને માટે પૂરતું હુકિ-
 યામણ કયાંથી લાવવું ?

*

શુદ્ધ-સંશોધન અને વ્યવહારુ સંશોધન વચ્ચે
 સપ્રમાણ સુમેળ નથી. આથી શક્તિ વેડકાય
 છે, વિજ્ઞાન રૂંધાય છે, રાષ્ટ્રને ય પૂરતો લાભ
 મળતો નથી.

આયોજિત અર્થતંત્રની કેટલીક સમસ્યાઓ | પ્રો. ગેલબ્રેથ

સાર તૈયાર કરનાર : વિમલ શાહ

[અમેરિકન એકઠી પ્રો. ગેલબ્રેથ અર્થશાસ્ત્રના જગતમાં નવી વિચારધારાઓ દાખલ કરવા માટે ઠીક ઠીક જાણીતા થયા છે. અર્થશાસ્ત્રને સામાન્ય માણસના જીવનમાં વધુ ને વધુ ઉપયોગી બનાવવાની દૃષ્ટિ તેમની વિચારધારામાં સ્પષ્ટ વર્તી છે. આવે છે.]

ગણિતના અટપટા કામડાઓમાં અટવાઈ ગએલા અર્થશાસ્ત્રને સામાન્ય માણસની સમજમાં જોતરે એ રીતે રજુ કરવાનો તથા સમગ્ર દૃષ્ટિએ પ્રશ્નને નિદાનવ ને ખતને કોઈ વિરિષ્ટ દૃષ્ટિભૂમિ જ આપ્યા પ્રશ્નને તપાસવામાં ગેલના જોખમ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો એમનો સતત પ્રયાન ગે છે. ભારતની પાંચ ડેશવણીની સરખામોમાં તેમણે ભારતના વિકાસ પ્રશ્નને પૃષ્ઠ ભૂમિમાં રાખી આયોજનના કેટલાંક પાસાંઓની ચર્ચા કરી છે. અમેરિકન માહિતી ખાતાએ આ પ્રતિ પ્રવચનને એક પુસ્તિકાકેપે બહાર પાડ્યાં. પુસ્તિકાનું નામ છે *Economic Development in Perspective* આ પુસ્તિકાનો સાર આપવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.]

આર્થિક વિકાસનો યોગ્ય સંદર્ભ

ખીન વિશ્વયુદ્ધ પછી શિક્ષિત દુનિયામાં સર્વજન આર્થિક વિકાસ અંગેની ચર્ચાઓ ધણી તીવ્ર બની છે. ૧૯મી સદી સુધી અથવા તો ચાર્લ્સના આગમન સુધી, 'આ ચર્ચાઓ કોઈ દિવસુરને શોભે એવા નિરપેક્ષ બાવે થતી હતી એ જાણતો જે કંઈ બની રહ્યું હતું તેનાથી ગૌરવ અનુભવતો હતો. વીસમી સદીમાં આ ચર્ચાઓ ઉત્કટ અસતેષના ભાર નીચે ચર્ચા રહી છે. આજે જે કંઈ બની રહ્યું છે તેનાથી કોઈ અત્યુદ નથી. વિકાસની માત્રા અનેકાણી વધારવાની, અને તે પણ એકદમ, એવી ઈચ્છા સૌના દિલમાં આજે ધર કરી ચર્ચા થઈ.

અગાઉની અને આજની ચર્ચામાં ખીન પછી એક ફેરફાર રહ્યો છે. આજની ચર્ચાઓ ધણી અટપટી અને ગણિતનો વધુ પડતો ઉપયોગ કરનારી તેમ જ ક્યારેક તો એકદમ ગુચ્છી નાખનારી થઈ ગઈ છે. જુદીજુદી વ્યાખ્યાઓ અને મજ્જીઓ એવી જીલ્લવટ બરી રીતે ચર્ચા રહી છે, તથા આર્થિક વિકાસ અંગેના નમુનાઓ (મોડેલ્સ) પણ એટલી સંપૂર્ણતાથી તૈયાર થઈ રહ્યા છે કે આપણે તે સમજ જ કંઠુ ન કરે પણ જીલ્લવટથી થાય છે તેથી તેમાં અપૂર્ણ ચિત્ર ભોલા મળે છે કે વધારે સચોટ ચિત્ર ભોલા મળે છે, એવું આની લેવાની કંઈ જરૂર નથી.

૧૮ મી સદીની ચર્ચામાં ધણી નાનો પણ ખરેખર વિકાસ વર્ષ ૧૫૫૫ લેનો હતો. મુખ્યત્વે પ્રશ્નોના હાર્દને પકડી તેને જરાનર સમજી શકે એવો વર્ષ આ ચર્ચાઓમાં પડતો હતો. આજની ચર્ચામાં લોકસંખ્યા સંરૂપ આખું છે ખુબ જોડાણ પ્રમાણમાં અનેક લોકો આ ચર્ચામાં ભાગ લેના હોય છે, અને પોતપોતાનો ફાળો આપી રહ્યા હોય છે. સમગ્ર દર્શન રજુ કરનારી દૃષ્ટિ બહુ થોડા માણસો પાસે જ હોય એ સમજાવે એવું છે પણ પ્રશ્નના જુદાં જુદાં પાસાંઓ પર પોતપોતાનું દૃષ્ટિનિદુ રજુ કરનારા અને એ રીતે જાનમાં કોમેસ કરનારા તો અનેક લોકો હોઈ શકે. પચસમી પોળ નાઓમાં કંઈ વસ્તુને વધુ અગ્રીમતા આપવી એ વિષે પોતપોતાના મૌલિક તિચારો રજુ કરનારા અનેક લોકો જાણી આવશે, પણ સમાજજીવન સાથે અર્થશાસ્ત્રનો કેટલો અને કેવો જાડો સંબંધ રહ્યો છે, એ વિષેનું મૌલિક દૃષ્ટિનિદુ રજુ કરનારા તો બહુ જુદાં લોકો જ હશે. આજની ચર્ચાની નમુનાઈ કે બધરથાન અહીં રહેતાં છે પ્રશ્નનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ વિષે આપણે

ધણી ઉંડાણ પૂર્વકની ચર્ચાઓ કરીએ છીએ, પરંતુ સમગ્ર પ્રશ્નને તેના એકંદર રૂપે જોવા આપણે યોગતા નથી. આર્થિક વિકાસને માટે કંઈ જ વસ્તુઓ મદદ રૂપ થશે એની આપણે ધણી વીચરે ચર્ચાઓ કરીએ છીએ, પણ આર્થિક વિકાસ શક્ય બને તે માટે કંઈ જાતનું અનુકૂળ વાતાવરણ જોઈએ, તેની ચર્ચા આપણે ભાગ્યે જ કરતા હોઈએ છીએ. આથી આપણે ધણી સમય નિરર્થક ચર્ચાઓ અને પ્રયાસો પાછળ જરવાદ થાય છે. યોગ્ય વાતાવરણ પેદા કર્યા વિના આર્થિક પ્રગતિ માટે કોમી કરેલી બીજી બધી વ્યવસ્થા નાકા-મિયાન નીવડે છે. આમાં એ વ્યવસ્થાનો દોષ નથી, પણ જરૂરી વાતાવરણનો વિચાર કરવાનું આપણે વૂઠવા એટલા પૂરતો એ આપણે જ દોષ છે. ધણીવાર વાતાવરણ આર્થિક પ્રગતિ માટે અનુકૂળ છે જ એમ માની લેવાની આપણે મોટી ભૂલ કરતા હોઈએ છીએ.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી થની ચર્ચાઓમાં આપણે એ સ્વીકારી લીધું કે વિશ્વને બે વિભાગોમાં વહેંચી શકાય : (૧) વિકસિત દેશો (૨) અર્ધવિકસિત દેશો. વિકસિત દેશોની આર્થિક પ્રગતિ સ્વયંચાલિત હોય છે. ઠાંઠપણ અર્ધવિકસિત દેશમાં નીચેની વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવે તો આર્થિક પ્રગતિ શક્ય બને એમ માનવામાં આવે છે : (૧) અર્વાચીન ટેકનિક (૨) મૂડી (૩) તાલીમ પામેલ માણસો (૪) આ ત્રણે વસ્તુઓ ઉપયોગ કરનારી યોગ્ય વિકાસયોજના.

એકેએક અર્ધવિકસિત દેશને આ સિદ્ધાંત લાગુ પાડી, આર્થિક પ્રગતિ માટે ઉપરની ચીજો પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાં દેશોની પરિસ્થિતિ આ જાનના આર્થિક વિકાસ માટે અનુકૂળ છે કે કેમ તેનો જરાયે વિચાર કરવામાં આવતો નથી. પરિણામે સ્થાનિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના દરેક દેશને સરખી રીતે લાગુ પાડેલું ઉપરનું નિદાન નિષ્ફળ નીતકે છે, અને, અંતે પ્રગતિ વિનાની પ્રવૃત્તિઓનું ચિત્ર જોવા મળે છે.

ટેકનિક યોગ્ય હાથમાં તપાસીએ : મૂડી અને ટેકનિકીક રાત હોય તો આર્થિક પ્રગતિ શક્ય બને એવું આપણે ઉપર કહ્યું. આ વાત ભારતને ઠીકઠીક

પ્રમાણમાં લાગુ પડી શકે, પણ નવા આફ્રિકા દેશો કે લેટીન અમેરિકાના દેશો, જ્યાં રાજ્યતંત્ર હજી સ્થિર થઈ શક્યું નથી, ત્યાં પણ શું આ વાત એમ ને એમ લાગુ પાડી શકાય? આ દેશોમાં તો ઠાંઠપણ પ્રકારની પ્રગતિ માટે પહેલી જરૂર રાજ્યતંત્રને સ્થિર કરવાની હોઈ શકે. અસ્થિર રાજ્યતંત્રમાં સારામાં સારો ટેકની-શિયન પણ શું કરી શકવાનો હતો?

૧૯મી સદીમાં લોકજનશૂનિ અને લોકશિક્ષણને ધણું મોટું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. નવા અસ્તિત્વમાં આવેલા દેશોમાં, જ્યાં શિક્ષણ પૂરેપૂરું વિકસ્યું નથી ત્યાં, યંત્રોની જગ્યાએ શાળાનાં પુસ્તકોને વધુ પસંદગી આપવી જોઈએ કે નહિ તે વિચારનું જોઈએ. શિક્ષણનો વિકાસ થયો હશે અને યંત્રોનો કેમ ઉપયોગ કરવો તે લોકો જાણતા હશે તો પછી યંત્રોની જરૂર પણ લોકોને સમજશે. પરંતુ અત્યંત લોકો આજળ યંત્રો મૂકી દેવાથી રાત પ્રક્ટી જશે એવું ઠાંઠ કહી શકાય? આવા સંજોગોમાં કેટલીક, બંધા કે મૂડી શિક્ષણની એવી બીજી મોટી યોજનાઓ કરતાં પણ લોકશિક્ષણને વધુ પસંદગી આપવી જોઈએ એમ નથી લાગતું?

જે દેશોમાં અન્યાયી સમાજ રચના ચાલુ હોય, અને આર્થિક તેમજ રાજકીય સત્તા એક જ હાથે જ નાના વર્ગના હાથમાં કેન્દ્રિત થઈ હોય અને પરિણામે જાહેરનસમાજને પ્રગતિના ઠાંઠપણ કાપકમમાં કરી રસ ન હોય, તેવા દેશોમાં ખેતીનો સારામાં સારો વિસ્તરણ અધિકારી પણ શું કરી શકવાનો છે? થઈના એક દાણાની જગ્યાએ બે દાણા ઉગાડવાથી પણ પોતાને તો કંઈ જ ફાયદો થવાનો નથી, અને બંને દાણા જમીનદારની કોઠોમાં જ ચાલ્યા જવાના છે એવી જોને ખાતરી હોય, એવો ખેડૂત બે દાણા ઉગાડવાની મહેનત શું કરવા કરશે? આવા સંજોગોમાં ખેતી વિકાસની ગમે તેવી સુધર અને ખર્ચાગ યોજનાઓ પણ નિર્ર્થક નીવડે એમાં શું નવાઈ?

આમ કોણી નજરે તપાસતાં પણ જણાય છે કે સાચું રાજ્યતંત્ર, લોકશિક્ષણ અને ન્યાયી સમાજરચના—આ ત્રણ ચીજો આર્થિક વિકાસ માટે અત્યંત

આવશ્યક છે. એમની ગેરહાજરીમાં આર્થિક વિકાસ માટેની કાંઈપણ યોજના નિષ્ફળ જવા સર્ગર્ભ છે

અર્થવિકસિત દેશોની પછાત અવસ્થા માટે હાથ કરવામાં આવતું નિદાન ભારતને બહુ સચોટ રીતે લાગુ પડે છે. પરંતુ તેનું કાળજી એ કે ભારતમાં રિયંગ ગત્યતન છે, લોકશિક્ષણનું પ્રમાણ પણ સારું છે, તેમ જ ન્યાયી સમાજ રચના જોવી કરવાનો આદર્શ તેના ચોક્કસ સ્તરીકરે છે. લોકોનું જીવન ધોરણ ઘણું નીચું હોવાથી અચનો દર ઘણો નીચો છે, અને તેથી દેશમાંથી જરૂરી બધી મૂડી જોવી કરી શકાય તેમ નથી. એટલે પરદેશોમાંથી અને એટલી મૂડી જોવી કરવાના પ્રયત્નો થાય છે

ચીન પછી ભારત સૌથી મોટી વસ્તી ધરાવતો દેશ છે. તેની પાસે સારું વહીવટીતન છે, કુશળ યોજના છે, આકાશની દૃષ્ટિએ જરૂરી માહિતી પણ તેણે સારા પ્રમાણમાં એકઠી કરી છે આ બધાને કારણે સમાજ દુનિયાનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું છે, અને ભારતના વિકાસના અનુભવને બીજે બધે પણ લાગુ પાડવાની વૃત્તિ જોવી યર્થ છે. મૂડી અને તાલીમ પામેલા માણસો—ભારતના વિકાસમાં આ અુખ્ય અવરોધક બળો તરીકે જણાય છે એટલે બીજા દેશોમાં પણ આ બે જ બાબતો તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાવા લાગ્યું છે ભારતમાં કુશળ આયોજન યર્થ થઈ શકે એટલે અન્યત્ર પણ એ યર્થ થઈ શકે એવું માની લેવામાં આવ્યું છે.

અમેરિકામાં પણ આર્થિક વિકાસને મૂડી તથા ટેકનીકલ જ્ઞાન સાથે જ જોડી દેવામાં આવે છે, કારણ કે ત્યાં પણ 'હાર્ડ' ટેકનીકલ લોક જરૂરિયાત કે ન્યાયી સમાજ રચના રિધર થઈ ચૂક્યા હોઈ, તેમની જરૂર રિપે ક્રેઈને પ્રત્યક્ષ જોવામાં નથી ભારતનો અનુભવ અને અમેરિકાનો ચેતાનો અનુભવ પણ આમાં આર્થિક વિકાસ માટે, આ ત્રણ બીજોની આવશ્યકતા તરફ ખાટીની દુનિયાને દુર્લભ કરતી કરી છે, એમાં જોખમ સમાજોનું છે.

ત્યારે આ ચર્ચાના સાર શો ? મૂડી, ટેકનીકલ તાલીમ કે આયોજન નકામાં છે, એવા તો નહિ જ. એ ત્રણે બીજે ઘણી ઉપયોગી છે. ભારતમાં

આજે જોઈ રહ્યા છીએ. પરંતુ સમજવાનું એટલું જ છે કે બધે જ સરખું નિદાન ન હોઈ શકે દરેક દેશની પરિસ્થિતિ જોઈ-તપાસી તેને નિદાન લાગુ પાડવું જોઈએ, અને ચોક્કસ નિદાન સુજાના જ ઉપાયો પણ વિચારવા જોઈએ

આદિવાસી જનિઓથી વસેલા આફ્રિકાના દેશોથી માંડીને અલબન સાંધન સામગ્રીવાળા પશ્ચિમના દેશો વચ્ચે અનેક પ્રકારના વિધિવિધ પરિસ્થિતિવાળા દેશો આવેલા છે આ સૌને માટે આર્થિક પ્રગતિનો કોઈ એક જ ચોક્કસ રસ્તો ન હોઈ શકે. દરેક ચેતાની પરિસ્થિતિના સદર્જમાં ચેતાનો રસ્તો ખોળવા જોઈશે

છતાં કેટલીક મૂળમૂળ આવશ્યકતાઓ જરૂર મળવાની સકાય તેના મહત્વ પ્રમાણે તેને આલે કમ આપી શકાય.

- (૧) સારું વહીવટી રાજ્યન ત્ર
- (૨) લોક જનશક્તિ અને લોકશિક્ષણ.
- (૩) ન્યાયી સમાજ રચના
- (૪) મૂડી—જે દેશો પ્રગતિને પથે પડી ગયા હોય તેઓ જ મૂડીનો સારો ઉપયોગ કરી શકશે.

(૫) ઘણી ઉચ્ચકક્ષાનું ટેકનીકલ જ્ઞાન, તીવ્ર કલ્પના શક્તિ, જિવાં રાષ્ટ્રીય લક્ષ્યો—રશિયા, અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની વગેરેને આ નાણું પડે છે

આર્થિક પ્રગતિને આ રીતે જુદા જુદા તત્વકા-ઓમાં જોવાથી તેના કમ અંગેની વધુ સ્પષ્ટતા થશે, તેમ જ ક્યાં થી જરૂરી છે, તે પણ દુરત સમજાઈ જશે ભારતે પહેલા ત્રણ તત્વકાઓ વઢાવી દીધા હોવાથી તેને માટે સૌથી મહત્વનું આયોજન મૂડી અને કલ્પના છે. પરંતુ જે દેશોએ આ ત્રણ તત્વકાઓ વઢાવ્યા ન હોય, તે દેશો પણ જો ભારતની માફક જ આયોજન કરવા જશે તો તે મબીર બન કરશે એટલું આપણે સમજી લેવું જોઈએ.

૨

વિકસતા અને વિકસિત દેશો

વિકસિત દેશો જ્યાં કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, બ્રિટન, ફ્રાન્સ વગેરેને એક મોટા ફાર્મ્સ એ હતા કે તેઓને

તેમની પ્રગતિની કાંઈની સાથે સરખામણી કરવાની ચિંતા નહોતી. તેઓ તેમની પોતાની પ્રગતિમાં મસ્ત રહી શકતા હતા. વિકાસને પંથે દબણી વળેલા દેશોને આ વધારાની મુશ્કેલી અનુભવવાતી આવી છે. પોતાનાં ધોરણોથી નહિ પણ અન્ય દેશોનાં ધોરણોથી તેમણે પોતાની પ્રગતિને માપતી પડે છે. અમેરિકન કે સોવિયેટ ઉત્પાદન પદ્ધતિ સાથે, અને અમેરિકન કે બ્રિટીશ જીવનધોરણ સાથે તેઓ પોતાની ઉત્પાદન પદ્ધતિ અને જીવનધોરણ સરખાવે છે.

ખીજી પણ એક તકલીફ છે. પ્રગતિને રસ્તે જેમ જેમ આગળ વધે, તેમ તેમ આગળની પ્રગતિનો રસ્તો સ્પષ્ટ થતો હોય છે. વહીવટી તંત્રને સુધારવાનું કામ એટલું અધુરું નથી. પણ જ્યાં વહીવટી તંત્ર જ ન હોય ત્યાં તેને જીંઘું કરવાનું કામ ધણું મુશ્કેલ છે. થોડા શિક્ષકો હોય તો ખીજી નવા શિક્ષકો તૈયાર કરી લેવાનું કામ સહેલું છે, પણ એક શિક્ષક જ ન હોય તો શિક્ષણનું કામ હાથમાં લેવાનું મુશ્કેલ બની જાય છે. ખૂબ નીચા જીવનધોરણવાળા દેશમાં ખચત કરવાનું અને મૂડી શેઠાણનું કામ ધણું મુશ્કેલ હોય છે, પરંતુ સમૃદ્ધ દેશમાં ખચત કરવાનું અને વધુ મૂડી શેઠાણનું કામ સ્પષ્ટ હોય છે.

આ બધાને લઈને વિકસિત દેશો વિકસતા દેશો કરતાં ધણા આગળ ને આગળ વધતા હોય છે; અને ક્યારેક તેઓ વિકસતા દેશોને તેમની ધીમી પ્રગતિ મટી દેવા પણ આપતા હોય છે. વિકસતા દેશોને પોતાને પણ પોતાની પ્રગતિથી સતત અસંતોષ રજા કરતો હોય છે. આ બખતે આખલે યાદ રાખવું ઘટે છે કે વિકસતા દેશોનો પંથ વિકસિત દેશો કરતાં ધણો વધારે દુર્ગમ હોય છે.

દુનિયાના દેશોને વિકસિત અને અર્ધ-વિકસિત એમ બે સ્પષ્ટ ભાગોમાં વહેંચી નાખવાને બદલે વિકાસની સળંગ પ્રક્રિયાના જુદાજુદા તબક્કે જોવા કદપવામાં આવે તો સહયોગના અર્થનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટપણે સમજાશે. તો જુદે જુદે તબક્કે પહેલેથી દરેક દેશ પોતાની આગળ ગએલા દેશો પાસેથી કંઈક મેળવશે, અને પોતાની પાછળ અધણતા દેશોને કંઈક આપી પૃથું

ચકશે, અને આમ મદદનો આ વ્યવહાર સહયોગનું સ્વરૂપ પામશે.

બધા દેશોની મદદના પ્રકારમાં જરૂર ફેરફારો હશે, પણ વિકસતા દેશોએ આપેલો મદદ વિકસિત દેશોએ આપેલી મદદ કરતાં ઓછી કીમતી હશે, એવું માની લેવાની જરૂર નથી. દા. ત. અમેરિકા જેવો દેશ મૂડીના સ્વરૂપે ધણી મદદ કરી ચકશે. પણ ભારત લોકશાસતિ અને લોકશિક્ષણના ક્ષેત્રે, કે કુટુંબ-આયોજનના ક્ષેત્રે પોતાના અનુભવનો જે કાપડો પોતાની પાછળ આપતા દેશોને આપી ચકશે, તે અમેરિકા નહિ આપી શકે; કારણ ભારતે આ પ્રશ્નોના ધણો વ્યવહારુ કઠી શકાય તેવો ઉકેલ આપ્યો છે.

દુકંમાં, વિકાસના ક્ષેત્રમાં, 'મદદ લેનારા' અને 'મદદ આપનારા' એવા બે ભાગમાં દુનિયાને વહેંચી નાખવી એ ખોટું અને આનંદિક દષ્ટિએ ધાતક પગલું છે. વિકાસની પ્રક્રિયામાં દરેક મદદ લઈ શકે છે, તેમ મદદ આપી પણ શકે છે.

વિકાસની પ્રક્રિયામાં આગળ વધેલા દેશો પાસેથી, પાછળ આપતા દેશો, સાધનોની તેમ જ અનુભવોની મદદ લેકે મેળવે એ સાવ સ્વાભાવિક છે. ખીજી વિશ્વયુદ્ધ પછી ખાસ કરીને આ આપણે બહોળા પ્રમાણમાં થઈ છે અને તેમાં અમેરિકાએ ધણો આમળ પડતો જાગ જાગ્યો છે. આ જગતની આપણેમાં ધણી કાળજી રાખવાની જરૂર હોય છે, એ હવે મારે સમજાવવું છે, અને આવી કાળજી રખાયા વિના ધણી આપણે થઈ છે, એ મારે બતાવવું છે.

વિકસિત દેશો વિકસતા દેશોને ત્રણ ઢીંગેમાં મદદ કરી શકતા હોય છે : (૧) મૂડી (૨) ટેકનોલોજી (૩) સંગઠન. આ ત્રણે ઢીંગે આપવામાં કેટલુંક દિન રહેલું હોય છે, અને કેટલુંક અહિં પણ રહેલું હોય છે.

વધારે પડતી મૂડી આપવાથી વિકસતા દેશોનું અર્થિક કેવી રીતે થઈ શકે એમ પ્રશ્ન જરૂર ઊઠશે. વિકસિત દેશો પાસે મૂડી સરળતાથી અને મોટા પ્રમાણમાં એકઠી થતી હોય છે એટલે એવા દેશો વિશાળ પ્રમાણમાં અને ધણી સહનતા દરે આ મૂડી વિકસતા દેશોને આપે એવી અપેક્ષા સ્વાભાવિક રીતે

જ રખાય. તેથી મૂડી લાંબા માળા માટે અપાય, તેમ જ બહુ જ ઝોણા વ્યાજના દરે અથવા તો વગર વ્યાજે અપાય, એવી અપેક્ષા રખાય છે. પરંતુ આ રીતે અપાયેલી મૂડી તેના ઉપયોગ માટે થોડા વાતાવરણ ન સર્જાયું હોય તો લેનાર દેશને નુકસાન કરી શકે છે. મૂડીના ઉપયોગ માટે અમુક કક્ષાનો વિકાસ લેણીદાર દેશનો થયો હોય એ જરૂરી છે. નહિ તો તેનો ખોટો ઉપયોગ થવાનું પૂરેપૂરું ભેખમાં રહેલું છે. બહુલો અને ખત્રના ઉપયોગથી ભણુકાર ધર્યોયો દેશ ઉત્પાદન વધારવામાં યત્રોતી મદદનો સાચો ઉપયોગ કરી શકશે, પણ એ યત્રો અશક્ત અને યત્રના ઉપયોગથી સાવ અગણ્ય એવા દેશને આપવામાં આવશે તો એનો ઉત્પાદન વધારવામાં કંઈજ ઉપયોગ નહિ થાય, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક શક્તિ ખોટી રીતે પણ ખર્ચાશે.

ભારત જેવા આઝગી વધેલા દેશ માટે પણ બહારની મૂડીને વધારે પડતો ઉપયોગ કરવામાં કેટલીક ભેખો રહેલા છે. બહારથી મદદના સ્વરૂપે મળતી મૂડીને કારણે વધુ નિકાસ કરીને પરદેશમાંથી મૂડી એકત્ર કરવાનું કાર્ય દીલમાં પડી જવા સંભવ છે. અને જો આમ થાય તો તે દેશને માટે નુકસાનકારક જ બને. પરદેશમાંથી નિકાસ દારા મૂડી એકત્રી કરવામાં ઉત્પાદન-ખર્ચને બને એટલું નીચું રાખવું પડે તથા વહીવટ બહુ જ કાર્યકુશળતાથી મથાવલો જરૂરી બને. વેપાર દારા મૂડી એકત્રી કરવાને બદલે મદદના સ્વરૂપે મૂડી મેળવના યર્થએ, ત્યારે આ કાળજી ઝાણી યર્થ ભય ભારતનો હેલસા પંચ વર્ષનો ધડતો જતો નિકાસ વ્યાપાર તેથી જ ચિંતા પ્રેરી રહ્યો છે. આજ પરિસ્થિતિમાં યુક્ષએલા બપાને પોતાના ઔદ્યોગિકરણનો વિકાસ પરદેશી વેપારમાંથી મળેલી મૂડીને આધારે કર્યો હતો. તેના માટે તે વખતે બીજો રસ્તો પણ ન હતો. પણ તેને લીધે તે પોતાના જમ પર જ બેઠું થઈ શક્યું, અને સ્વમાનભણું સ્થાન મેળવી શક્યું. બતે ક્યાએલી મૂડીનું સ્થાન પારકા પાસેથી મેળવેલી મૂડી કદી લઈ શકે નહિ.

આજ રીતે 'ટેકનોલોજી' લેવામાં પણ કાળજી રખાવી ભેખએ. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તો આ પ્રકારની

મદદ લેવામાં કશું ખોટું નથી, વળી વિકસના દેશોને વિવિધ દેશોના અનુભવનો પણ લાભ મળે છે. પરંતુ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ બે-તે દેશમાં કયા સંજોગોમાં દાખલ થયો હતો, તેને સમજવું અત્યંત જરૂરી છે. કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય છે કે જે સમાન રીતે બધે દાખલ કરી શકાય દા. ત. સુધારેલી જાનની મશાઈનું બીજ, ખાનસાનો ઉપયોગ, જાપાનીઝ પદ્ધતિની ડ્રાઈ રીપણી, સ્ટીલ ઉત્પાદનની એલ. ડી પ્રોસેસ વગેરે વગેરે પણ કેટલીક ટેકનોલોજી એવી હોય છે કે જે ખાસ સંજોગોમાં જ દાખલ થઈ હોય. આ ટેકનોલોજી લેનાર દેશ પોતાને ત્યાં પણ એવા સંજોગો જોવા કયા વિના તેને અપનાવે તો તેને કશો ફાયદો ન આવે, નુકસાન કરવાનું ભેખમાં ખરું, અમેરિકા જેવા દેશમાં જ્યાં મજૂરી ઘણી મોંઘી છે, ત્યાં કયાસ વીજળીના યત્રો કે જેની કામ માટેની મોટી મશીનરી ઘણી ઉપયોગી થાય છે. પરંતુ જે દેશમાં મજૂરી ઘણી સસ્તી છે અને જ્યાં કામ મેળવવા ક્ષમિતતા લોકોની સખ્યા ઘણી મોટી છે, ત્યાં આવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ જરૂરે ફાયદાકારક ન થઈ શકે. અને જ્યાં જો તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે કિંમતી સાધનોનો દુરપયોગ કર્યા જેવું ગણાય અને તેને લીધે કોઈ થવી બેકારીને કારણે થતું નુકસાન તો વધારામાં. તેથી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરતી વખતે વિવેકશુદ્ધિનો ઉપયોગ અત્યંત જરૂરી બને છે. એશિયાના એક દેશમાં જ્યાં બેકારી ઘણા વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે, અને જ્યાં મજૂરીના દર ઘણા નીચા છે, ત્યાં મેં થોડા વખત પહેલાં રેલ્વે કોર્સીંગ માટે પોતાની મેળે ઉધાવાસ થાય એવા ઘણા કીમતી દરવાજા વપરાતાં જોયા. જ્યાં રેલ્વેને ફાટકવાળા મેળવવા મુશ્કેલ હોય છે, ત્યાં આવા દરવાજા ઘણા ઉપયોગી થાય. પણ તે દેશમાં તો એ મિનિ-ઉપયોગી હતા. બે વિવેકશુદ્ધિનો અર્થો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોત તો ઘણા પૈસા બચાવી શકાયા હોત, અને કેટલાક માણસોને આ કામે વળગાડી શકાયા હોત.

સંગઠનની બાબતમાં પણ પૂરતી કાળજી લેવાની જરૂરી છે. કદાચ આ ક્ષેત્રે ભેખમાં સોથી વધારે રહેલું

છે. બીજા વિકસિત દેશોમાં અમુક જાતના સંગઠનો છે, અમુક જાતના સરકારી ખાતાઓ છે, કે અમુક જાતની સંસ્થાઓ છે, માટે વિકાસ કરવા હોય તો તે બધાં આપણા દેશમાં પણ હોવાં જ જોઈએ, આપું વલણ જોર પકડવું જાય છે. પરંતુ તે વખતે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આ જાતના સંગઠનો કે સંસ્થાઓને કારણે તે તે દેશોમાં વિકાસ થયો નથી પણ થએલા વિકાસને પરિણામે તેમનો જન્મ થયો છે. તેથી વિકાસની ખૂબ જ પ્રાથમિક દશામાં આવેલા દેશો પણ નફા કરીને આવા સંગઠનો પોતાને ત્યાં ઊર્જા કરી દે, તેથી તેમને કોઈ ફાયદો થઈ જાય એવું ન બને.

ભારતનું વહીવટોત્તમ તેણે ઉપાડેલી અનેકવિધ જવાબદારીઓ પૂરી કરવાની દૃષ્ટિએ રચાયેલું છે. આપું જ તંત્ર આફ્રિકાના નવા દેશો પણ પોતાને ત્યાં ઊંડું કરવાના પ્રયત્નો કરે તો તેમની શું દશા થાય ? અમેરિકામાં સરકારી તેમજ બિનસરકારી એવા કેટલાંક સંગઠનો છે, જે વિકાસની દૃષ્ટિએ કદાચ મહત્વનાં નથી, પરંતુ સમુદ્ધિની વિપુલતાને કારણે અસ્તિત્વમાં આવેલાં છે. આ સંગઠનો ભારતમાં ઊર્જા કરવામાં આવે તો તે ભારતને ખનનનાં જ ધણ પડે. વિશિષ્ટ પ્રકારના અનેક અભ્યાસક્રમો ચલાવનારી શિક્ષણ સંસ્થાઓ, ખેતી-સુધારણા માટેની જાતજાતની સેવા આપનારી જાહેરાતો, સામાજિક સેવાઓ આપનારી અગ્રણી સંસ્થાઓ, આ બધું વિકાસને પરિણામે હોઈ શકે, વિકાસ પહેલાં નહિ. વિકાસ પહેલાં જો તે દાખલ કરવામાં આવે તો કીમતી અને ટાંચાં સાધનોનો કુબંધ થાય, અને વિકાસનાં ખર્ચખર્સ કામોમાં તેમની અછત વર્તાય. (અમેરિકન એક્ઝમીની આ સલાહ આપણા યોજાઓને મળે જોતરે તો કેવું સાધું — સંપાદક)

નવી નવી સંસ્થાઓ કે સંગઠનો દાખલ કરતી વખતે વિકાસનો દૃષ્ટિએ તેની કેટલી જરૂર છે, તેના પૂરતા વિચાર કરવો જોઈએ. આવી સંસ્થાઓ દાખલ કરનારને માથે તેની ઉપયોગિતા સાબિત કરવાની જવાબદારી ન ખાવી જોઈએ.

વિકાસની પ્રક્રિયામાં જે કેટલાંક કામ રચાતો રહેલાં છે, તે તરફ જે નિર્દેશ કર્યો છે, આ કામ કરતાં કરતાં

બૂલો તો થવાની. બૂલો થવાને ડર કામને અટકાવી શકાય નહિ. પણ થએલી બૂલો વિષે આપણે બલિષ્ઠતા વધુ સાવચેતી રાખીએ, એટલે જ મારો કહેવાનો હેતુ છે. અનુભવ જ આપણો ખરો શિક્ષક છે, પણ પુરો-વિસ્તરે એકવાર કહ્યું હતું તેમ-આપણી બૂલોને પણ આપણે અનુભવને નામે ધણી વખત ઓળખાવના હોઈએ છીએ, તેવું ન બને એટલું સાચવીએ.

૩ :

આયોજનની સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકા

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીના કેટલાંક વર્ષો સુધી આયોજનનો પશ્ચિમના દેશોમાં ઠીક ઠીક વિરોધ થતો રહ્યો હતો. અમેરિકા અને પશ્ચિમના કેટલાંક દેશો તો એનો અંતરરાષ્ટ્રિય ધોરણે વિરોધ કરવાનું પણ વિચારતા હતા. પરંતુ આ વિરોધ ધીરેધીરે શમતો ગયો, અને આજે તો આયોજનની આવશ્યકતા વિષે દબે કોઈને ચર્ચા કરવાની જરૂર લાગતી નથી.

મજૂરી, મૂડી, જમીન અને અન્ય કુદરતી સાધનોનો ઉપયોગ ઉત્પાદન માટે કેવી રીતે કરવો તે વિષે પણ વિકલ્પો હોઈ શકે. મૂડીવાદી સમાજમાં અથવા તો મુક્ત વ્યાપારવાળા સમાજરચનામાં આનો નિર્ણય લેવાનું કામ ખરીદનાર પર હોદી દેવામાં આવે છે. જે વસ્તુની વધારે માંગ તે વસ્તુનું ઉત્પાદન વધે, અને જેની માંગ ઓછી થાય તેનું ઉત્પાદન ઘટે. થીજવસ્તુના ભાવો અને નફા મારફતે આ પસંદગી વ્યક્ત થાય, અને તે મુજબ મૂડીશ્રેયમાં વધવડ થવા કરે.

આને જલસે સમાજ પોતે અમાહુધી પોતાનાં લક્ષ્યાંક નક્કી કરી, તે પ્રમાણે મૂડીશ્રેય કરવાનું કરાવે, અને મુકરર કર્યાં મુજબનું મૂડીશ્રેય થાય તે માટે જરૂરી વ્યવસ્થા પણ ગોઠવે. આ જાતની વ્યવસ્થામાં ઉત્પાદનનાં સાધનો પર કાબૂ રાખવાની વાત પણ આવી જાય. સમાજવાદીઓએ આ મુદ્દા પર જ એટલો બધો ભાર મૂક્યો કે જેથી મૂડીવાદી દેશોએ આયોજનના વિચારો પણ વિરોધ કરવા માંડ્યો. તેમણે આયોજનને અને ઉત્પાદનનાં સાધનો પરના કાબૂને એક માત્રી લીધાં. સમાજવાદીઓએ પણ આ

માન્યતાને પોષે એવું વસણ અખત્યાર ક્યું, અને માન્યું કે ઉત્પાદનના સાધનો પર રાજ્યની માલિકી હોય તો જ આયોજન થઈ શકે. એ વિના આયોજન સંભવ નહિ.

વાસ્તવમાં આ પરિસ્થિતિ આપણે જોતા નથી. મુઝીવાદી દેશોમાં પણ ઉત્પાદનના કેટલાય સાધનો પર રાજ્યનો સીધો કે આડકતરો કાબુ રહેતો હોય છે. એ દૃષ્ટિએ નોર્થએ તો અમેરિકાના અર્થતંત્રનો ૨૦ ટકા જેટલો ભાગ આયોજન નીચે છે, ત્યારે ભારતમાં કુલ આવકના માત્ર ૧૩-૧૪ ટકા જેટલો ભાગ જ રાજ્યના સીધા નિયંત્રણ નીચે છે. એ અર્થમાં સમાજવાદી સમાજરચનાવાળા ભારતની અર્થવ્યવસ્થામાં અમેરિકા કરતાં એકાં આયોજન એમ કહેવાય. આના તો કંઈ દાખલાઓ આપી શકાય. રશ્મિયામાં ખેતીની પેદાશના ઠીકઠીકે એવા ભાગ પર રાજ્યનું જરાયે નિયંત્રણ નથી. મુજો-સ્લાવોઆ અને પોલાડમાં હજારો ખેતી પૂરેપૂરી બજાર બાબો પર આધારિત છે. અમેરિકામાં અવકાશ અંગેનું સંશોધન રાજ્યે હાથ ધર્યું છે. આ કામ કંઈ બજારના વશજ પર છોડી શકાય તેમ નહોતું. એ જ રીતે અણુશક્તિનું સંશોધન કે એવાં અનેક સંશોધનો રાજ્યે હાથ ધર્યાં છે, અને એમ જ કહ્યું પડે. એ અંગેનું આયોજન રાજ્યે વિચાર્યું જ પડે. સમગ્રપણે આયોજન ન કરનારા દેશોએ પણ આ રીતે અનેક ક્ષેત્રોમાં આયોજન કર્યું પડે છે. આયોજન અને ઉત્પાદનનાં સાધનો પરની રાજ્યની માલિકી-આ એ વસ્તુઓ સાથે જ જવી જોઈએ, એ રિધિતિ હવે રૂઢી નથી. ઉત્પાદનનાં સાધનો પર માલિકી ધરાવનાર દેશોએ પણ કેટલાક ક્ષેત્રોમાં, જેમ બજારનાં બદલાતાં વલણોને ધ્યાનમાં લેવા પડે છે, તેમ મુઝીવાદી દેશોમાં પણ કેટલાય સાધનોના રાજ્યે આયોજિત ઉપયોગ વિચારવો પડે છે. આ એ વસ્તુ એટલી બેગસેજ થઈ ગઈ છે કે, હવે આયોજિત દેશો અને બિનઆયોજિત દેશો-એવા બે સ્પષ્ટ ભાગમાં દુનિયાને વહેંચી નાખવાનું શક્ય નથી રહ્યું.

એટલું જરૂર છે કે અર્ધવિકસિત દેશોને આયોજનનો આશરો વધુ લેવો પડશે. ઝડપી આર્થિક

પ્રગતિ માટે આયોજનપૂર્વકનો વિકાસ આ દેશો માટે અત્યંત આવશ્યક છે. કેટલોયે એવી વસ્તુઓ રાજ્યે આગળથી વિચારીને આ દેશોમાં જોબી કરવી પડશે, જે વધુ વિકાસને શક્ય બનાવે. એ માટે બજાર પર આધાર રાખી એસી રહે નહિ માટે. દા. ત. સ્ટીલ-પ્લાન્ટ દેશના વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે, પણ માત્ર બજારની ઈચ્છા પર એને છોડી દેવામાં આવે તો એ ધણી સમય સુધી જોબી નહિ થાય.

આ કારણસર જ વિકસતા દેશોમાં આયોજન અનિવાર્ય બની ગયું છે; અને તેથી જ અમેરિકા અને બ્રિટન આ દેશોની પંચવર્ષિય યોજનાઓમાં શી મદદ કરી શકાય, તેનો મંબીરપણે વિચાર કરતા હોય છે. જે દેશની પાસે આવી કોઈ યોજના નહિ હોય, તે દેશ ઝાઝી પ્રગતિ નહિ કરી શકે, એવું હવે સ્વીકારવાં થાયું છે.

આયોજનની જરૂર વિશે હવે ઝાઝી ચર્ચાને સ્થાન રહ્યું નથી, તેનો અર્થ એ નથી કે આયોજનની પદ્ધતિ ઉપર પણ ચર્ચા કરવાની જરૂર રહી નથી. એ વિશે તો હવે વિશેષ ચર્ચા કરવી જરૂરી છે, એમ મણવું જોઈએ. આયોજનના સિદ્ધાંત અને અમલ અંગેનું સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર હજી સુધી નથી રચાયું. એ જીજ્ઞાસ કરવાનું બાકી છે.

અમાડની ચર્ચા વખતે મેં જણાવ્યું છે કે, ફરક દેશના વિકાસના તત્ત્વોને આયોજન કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવો પડશે. દા. ત. હમણાં જ નવા નવા અસ્તિત્વમાં આવેલા દેશો-જ્યાં વહીવટીતંત્ર પણ હજી બરાબર જીજ્ઞાસ થયું નથી, ત્યાં આર્થિક આયોજન હાથ ધરતાં પહેલાં વહીવટી તંત્રને સ્થિર કરવા પર ધ્યાન અપાવું જોઈએ; શિશુ વધારણું જોઈએ તથા ન્યાયી સમાજરચનાનો પ્રાયો નાખવો જોઈએ. અમેરિકા અને પશ્ચિમ યુરોપના દેશોને ક્રેય અને અમેરિકન કંપિને પરિણામે આ ત્રણે ત્રીજે વારસામાં મળી હતી અને તેથી જ તેઓ ઝડપી વિકાસ કરી શક્યા. સોવિયેટ રશ્મિયાએ પણ પોતાના મધ્ય એશિયાના દેશોમાં વહીવટીતંત્ર જીજ્ઞાસ કરવા પાછળ, શિશુ વધારણો પાછળ, વાહનવ્યવહારની સારી સમગ્રતા જોબી કરવા

પાછળ અને બેઠેના લોકોને સ્થિર થવન થવના કરવા પાછળ સરઆનના સમયમાં વિશેષ ખ્યાન આપું હતું. ખેતીના અને ઉદ્યોગના વિકાસ માટે આ બધી જ મીઠીને અત્યંત આવશ્યક મણાઈ હતી.

અર્થાત મૂડી શેઠાણના અને ઉત્પાદનના લક્ષ્યાંકોનું આયોજન કરતાં અગ્રાહ, એ વસ્તુઓને શક્ય બનાવે. એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવા તરફ સરઆનના તબક્કાઓમાં વિશેષ ખ્યાન આપવું જ જોઈએ, એટલું સમજાવવાની જરૂર છે. ભારતમાં મૂડી શેઠાણનું આયોજન શક્ય બન્યું છે કારણ ત્યાં એને માટે જરૂરી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ ગઈ છે.

હવે મૂડી શેઠાણના આયોજન અંગે થોડો વિચાર કરીએ. આ આયોજનનો મુખ્ય હેતુ વિકાસની અમુક ત્રિતિ હોસક કરવાનો હોય છે, અને તે દૃષ્ટિએ તે ઉપલબ્ધ સાધનોના શેઠાણ અંગે વિચારે છે. સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ આમાં દેશ કાઢવા જેવું કંઈ છે નહિ. પરંતુ આયોજનની કેટલીક બીજી જરૂરીયાતોનો પણ પૂરતો પચાસ રખાવો જોઈએ, એટલું જ માટે એમાં ઉમેરવાનું છે.

આર્થિક વિકાસની કાઈપણ સારી યોજનામાં નીચેની ત્રણ વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. પહેલું, વધુ મહત્વની અને ઓછી મહત્વની મીઠીને વચ્ચે ચોક્કસ પસંદગી કરવાનું કામ યોજનાએ કક્કાઈથી કરવું જોઈએ. વિકાસ માટે અનેક વસ્તુઓ મહદશરક થઈ પડે, પણ કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય કે જેના વિના વિકાસ શક્ય જ ન બને, ન્યારે કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય કે જે હોય તો મહદશરક બને, પણ ન હોય તો વિકાસની આગ પર બહુ મોટી અસર ન થાય. દા. ત., ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે વાહનવ્યવહારની રાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા, સરતું સ્તરીય, અને આર્થિક રીતે પરતું એવો વીજળીનો પૂરતો પૂરવઠો— આ ત્રણ મીઠીને અત્યંત આવશ્યક મણાય. તે વિના ઔદ્યોગિક વિકાસ શક્ય જ ન બને. એ જ રીતે ખેતીના વિકાસ માટે પાણી, ખાતર અને સુધારેલું ખી-ત્રણ મીઠીને અત્યંત જરૂરી મણાય. આ સિવાયની બાકીની મીઠીને મહત્વ પ્રમાણમાં ઓછું છે.

બધી જ વસ્તુઓ ઔદ્યોગિક હાય કરવાનો લોભ એટલો મોટો હોય છે, કે તેમાં પછી વધુ મહત્વની વાતો વિસરાઈ જાય છે, અને યોજના યોજના મટી જઈ કરવા જેવાં કામોની એક યાદી બની જાય છે. યોજનાનું હાઈ વિરોધ મહત્વની અને ઓછી મહત્વની બાબતો વચ્ચે પસંદગી કરવામાં જ રહેલું છે. સારી યોજનાની બીજી મહત્વની વાત કેમીના અને છુપાએઈ રહેનાં બધા જ અંગોની પૂરતી કાળજી લેવાની છે. જેમ આઈસબર્ગનો ધણો ઓછો ભાગ પાણી પર તરતો હોય છે અને મોટો ભાગ પાણીમાં છુપાએઈ રહે છે, તેમ ઔદ્યોગિક વિકાસનાં કેટલાંક અંગો એકદમ આંખે ચઢે એવાં છે, ન્યારે કેટલાંક અંગો એ રીતે તરત આંખે ચઢે એવાં હોતાં નથી, પણ વિશેષ ખ્યાન માગી લે છે. પરંતુ આ છુપાએઈ અંગો તરફ પૂરતું ખ્યાન આપવામાં ન આવે તો તે થઈ મોટું નુકસાન કરી એસે એવાં હોય છે. દા. ત., મૂડી શેઠાણ કરી સીસનાં કારખાનાં ઊભાં કરતાં વસ્ત્રેલાઈન વધારવી, ખાણોને ચાલુ કરવી, એશિયેનોની સંખ્યા વધારવી વગેરે—નજરે જોઈ શકાય એવાં ઔદ્યોગિક વિકાસનાં અંગો છે. પરંતુ આ બધું મૂડીશેઠાણ જેમાં કરવામાં આવ્યું હોય, તે ઉત્પાદનના ઘટકોને વલીટ સારામાં સારો હોય, ઉત્પાદન થતી મીઠીને ઉત્પાદનખર્ચ નીચામાં નીચું હોય, અને ધસારા માટે તથા નવા મૂડી શેઠાણ માટે જરૂરી મૂડી એમાંથી મળી રહેતી હોય, ઉત્પાદન ધણેથી મીઠીને મુલવત્તા ઝેંચી હોય— આ બધાં અંગો તરત નજરે ચઢે એવાં ન હોવા છતાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે. જપાન અને જર્મની દુનિયાના જગતોમાં સર્વોપરી સ્થાન મેળવી શક્યાં, તે આ અંગોની કાળજી લઈને જ, મુસોસ્લાવીઆ અને ઈસ્લાયેલ પણ આજે દુનિયાના જગતોમાં આ જ અંગોની મદદ લઈને પોતાનું સ્થાન મેળવી રહ્યાં છે.

સારી યોજના માટે ઉત્પાદનનાં લક્ષ્યાંકો કરાવવા એટલું જ મહત્વનું કામ ઉત્પાદનખર્ચનાં લક્ષ્યાંકો કરાવવાનું, પ્રતિબંધિત ઉત્પાદનનો લક્ષ્યાંક કરાવવાનું, તથા નફાના લક્ષ્યાંકો કરાવવાનું છે. અને આ

લક્ષ્યાઢાની પ્રાપ્તિ માટે દરેક વ્યક્તિની જવાબદારી નિશ્ચિત કરવાનું છે.

ત્રીજી મહત્વની વસ્તુ, વપરાશનો ક્રમ નક્કી કરવાની છે. કોઈપણ યોજના માટે આ ઘણો મહત્વનો મુદ્દો છે. ઉપાદાનના સાધનોનો ઉપયોગ નક્કી કરવા ઉપર જેટલું ધ્યાન આયોજનમાં અપાય છે, તેટલું ધ્યાન આ મુદ્દા પર નથી અપાતું, એ કમનસીની છે. છેવટે મૂળ હેતુ તો વપરાશનો છે. એ મુદ્દાને અવગણવાથી તો સમગ્ર અયોજન આમીવાણું જનવાનો પૂરેપૂરો સ્વભવ રહે છે.

ઉત્પાદન બચેના નિર્ણયો શ્રેષ્ઠ આધારે લઈશું ? આજનો વપરાશ ઓછો એટલા માટે ફરીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં વધુ વાપરના મળે, પણ આજનો વપરાશ કેટલો ઓછો ફરી શકાય તેમ છે ? આજે ખાવા શેટલો પણ ન મળતો હોય, ત્યારે આવતી કાલે માખણ ખાવા મળે, એ મટે આજનો શેટલો જતો કરવાનું આપણે ફહી શકીશું ? વળી વરસાદની ચીજો અંગે નિર્ણય ફરી લેવી વખતે આપણા નિકસેવા દેશોને નજર સમક્ષ રાખીશું કે આપણી પોતાની પરિસ્થિતિ તરફ વિશેષ નજર રાખીશું ? થોડા પૈસાદાર લોકો જે ચીજવસ્તુઓની માગણી કરે છે (રીફરેટર એરકન્ડીશનર, મોટર) તે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન હાય પરીશું કે, જેની બહુજનસામાજને જરૂર છે, એવા સરતા કાપડ, સરતો યોગક, અને સરતા વહેકણોનું ઉત્પાદન હાય પરીશું ? આ નિર્ણયો યોજના ધડનારા-ઓએ લેવા જ પડશે, અને જે તે નિર્ણયો લેવાનું ટાળવામાં, આવશે, તો દેશના ટંચા સમંજોનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવાનું યોજનાનું એક પાર નહિ પડે.

અને એણે છે કે રેખાદેખીથી અથવા તે પોતે
બહુ જ અદાન થઈ ગયા છે, એણે બતાવવા માટે કે
પૈસાદારોના દબાણ નીચે આવીને મિનજરૂરી ચીજ
વસ્તુઓનું ઉત્પાદન હાથ ધરવામાં આવે છે અને મોટા
ભાગના લોકોને જરૂરી ચીજ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન નથી
થતું. દા. ત. સરસી મોટેશનું ઉત્પાદન હાથ ધરવાને
બદલે સરસી સાઈકલનું ઉત્પાદન હાથ ધરવું વધારે

ઇચ્છનીય ગણાય. એ રીતે ટેલીવીઝન સેટનું ઉત્પાદન
લાય ધરતાં પહેલાં, સરતા રહેા સેટ બનાવતા
વધારે ઇચ્છનીય ગણાય. ખરી રીતે સારો જ
સરતો ખોરાદ, સરતા કપડાં અને સરતાં રહેાગણોન
ઉત્પાદનને વપતંજની વસ્તુઓ તરીકે સૌથી વધુ મહત્ત
આપતું જોઈએ.

આ દષ્ટિએ બારને એકંદરે સામાન્ય માણસનું જરૂરીયાતોના ઉત્પાદન પર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે પરંતુ વિકાસ પામના સ્વપ્ના દેશો આહુ વપરાશમાં શુ ઉત્પાદન કરવું જોઈએ તે વિષે વધુ રચદ ની પડતા થાય એ જરૂરી છે.

8:

શિક્ષણ અને આર્થિક વિકાસ

શિક્ષણને આયોજનમાં શા સ્થાન આપવું જોઈએ
એ વિચારણાનો એક મુદ્દો બન્યો. છેઃ આર્થિક વિકાસ
માટે શિક્ષણ જરૂરી છે ? કે કેટલોક આર્થિક વિકાસ
સાધ્યા પછી એને હાથમાં લેવામાં આવે તો ચાલે !
ઉત્પાદન વધે અને પરિણામે રાષ્ટ્રીય આવકમાં ઉમેરો
થાય પછી જ સાળાઓ, કોલેજો અને યુનિવર્સિટી-
ઓનો આર્થિક બોજો જવારી ચકાવે ? તેથી બધો,
રસ્તાઓ એરોડ્રોમો વગેરેને શિક્ષણ પહેલાં હાથમાં લેતાં
જોઈએ, એવી માન્યતા સેવાય છે નવારથી આર્થિક
વિકાસના પ્રત્યે જોર પકડયુ છે, ત્યારથી શિક્ષણનાં
સ્થાન વિશે આ ભતતી અનિશ્ચિતતા પેદા થઈ છે.

શિશુજીને તાત્કાલિક વપરાશની ઝીણ તરીકે મૂડી શેઠાણ તરીકે—એ એમાંથી જે રીતે જોઈએ, તે રીતે આ પ્રકારે જવાબ આપી શકાય. એ એને, વપરાશની ઝીણ તરીકે અણીએ તો મૂડી શેઠાણ માટે વર્તમાન વપરાશને ઘટાડવો જોઈએ, એ સિદ્ધાંત પર એના ખર્ચને અને એટલે જ ઘટાડવાનું કહી શકાય; પણ જે આપણે એને મૂડી શેઠાણ તરીકે ગણતા હોઈએ તો એ જેટલું વધારી શકાય તેટલું વધારવું જોઈએ એમ જ કહેવું પડે.

હરીને જેમ ખોરાકની જરૂર પડે છે, તેમ મનને પણ ખોરાકની જરૂર પડે છે. અને તેથી આપણા જીવ-

નર્મ ખોરાક નેટથી જ જરૂર શિક્ષણની પણ છે. શિક્ષણને આર્થિક ધોરણેથી કદી માપી શકાય નહિ. એનાથી ઉત્પાદનમાં મદદ થાય છે કે નહિ, તે જોવાનું કામ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનું નથી. તેમનું કામ માણસના મનને અસાનમથી યુક્ત કરવાનું છે. માણસ એને મળેલા જ્ઞાનનો શો ઉપયોગ કરે છે, તે એમની ચિંતાનો વિષય નથી. એટલે કે શિક્ષણનું પોતાનું આગલું મહત્વ છે. આ અર્થમાં શિક્ષણ વપરાયતી ચીજ તરીકે મણુલ્ય એ સ્વાભાવિક છે. અસજત ખીજ વપરાયતી ચીજે કરતાં તે ઓછા પ્રકારની વપરાયતી ચીજ છે એમ કહી શકાય, પરંતુ તેને ઉત્પાદન સાથે સીધા કંઈ સંબંધ નથી, એ તો નક્કી. તેથી જ ઉત્પાદનને વધુ મહત્વ આપનારા લોકો શિક્ષણની જગાએ બધા, નહેરો કે ખાતરના કારખાનાઓ પર વિશેષ ભાર મૂકે એ સમજાય એવું છે.

પરંતુ શિક્ષણને એક પ્રકારના મૂડી રોકાણ તરીકે જ જોનારા લોકો પણ છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પ્રેઝિડન્ટ થીઓડોર રૂઝવેલ્ટે અને બીજાઓએ એ સાબીત કરી બતાવ્યું છે કે, શિક્ષણ પર કરેલો ખર્ચ ઉત્પાદનને ઘણી મોટી મદદ કરે છે તેમનું તો કહેવું છે કે રેલ્વે, બંધો, કે યંત્રો પાછળ કરેલા મૂડી રોકાણ કરતાં પણ શિક્ષણ પાછળ કરેલું મૂડી રોકાણ વધુ બદલો આપે છે. અજ્ઞાન ખેડૂતને ગમે તેટલા સાધનો આપશો તો પણ તે ઉત્પાદનમાં વધારો નહિ કરી શકે. ભણેલો ખેડૂત ગમે ત્યાંથી સાધનો ખોળી કાઢી ઉત્પાદનમાં વધારો કર્યા વિના રહેશે નહિ. આ અર્થમાં શિક્ષણ પાછળ કરેલું ખર્ચ ધણું ઉત્પાદક બની શકે છે.

વિગ્નાનીઓ અને ઈજનેરો પાછળ કરેલું ખર્ચ ઉત્પાદનને કેટલી મદદ કરી શકે, એ તો તરત સમજાય એવું છે. પરંતુ ડોક્ટરો કે બહુરે આરોગ્યના નિષ્ણાતો પણ ઉત્પાદન વધારવામાં ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે, એ આપણે ઉત્કર્ષ કેટલાક વર્ષોના અનુભવે જોઈ શકીએ છીએ. મેલેરીયા નાણુદીએ તથા બીજા કેટલાક રોગોની નાણુદીએ ઉત્પાદનને અનેકમજો ક્ષયલો કરી આપ્યો છે. પરંતુ આ ઉપરાંત લેખકો, કલાકારો, ચિત્રકારો શો ઉત્પાદન વધારવામાં સીધી કે આડકતરી રીતે ફાળો આપતા હોય છે. ઇ. ટ. કારલ્સો સીનેમા-

ઉદ્યોગ આને એક ધણો મદત્વનો ઉદ્યોગ થઈ પડ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ પરંપરા દુહિયામય કમાઈ આપવામાં પણ તે ઘણો ઉપયોગી થયો છે. આ ઉદ્યોગ દેશમાં કલાકારો ન હોત તો ખીલી શકત ખરો !

● ખરી રીતે જોઈએ તો શિક્ષણને બને રીતે જોઈ શકાય છે. એનું તાત્કાલિક ઉપયોગની દૃષ્ટિએ જેમ મહત્વ છે, તેમ ભાવિબની દૃષ્ટિએ પણ મહત્વ છે. એટલે કે વપરાયતી માલ તરીકે, તેમજ મૂડી રોકાણ તરીકે— બને રીતે તેનું મહત્વ છે. સારે નર્યામે ભારતે શિક્ષણનું મહત્વ આ બંને રીતે સ્વીકાર્યું છે, પણ બીજા કેટલાક વિકસતા દેશોમાં આ દૃષ્ટિએ શિક્ષણને જોવામાં આવતું નથી.

મૂડી રોકાણ તરીકે શિક્ષણના મહત્વને સ્વીકારવામાં આવે તો એના શું અર્થ થાય, તેની પૂરી સમજ દણુ બધે આપી હોય એવું દેખાતું નથી. વપરાયતી ચીજ તરીકે શિક્ષણને જોવામાં આવે, ત્યારે તો વિચાર્યો શું બણે છે, અથવા તો કમુંય બણે છે કે કેમ, એ જોવાની ચિંતા લાજુતાર વિચાર્યોએ જ કરવાની છે. બીજા લોકોને એની સાથે એટલી નિસ્ખત નથી. પણ જ્યારે શિક્ષણ જ આપણે મૂડી રોકાણ તરીકે મણુતાં થઈએ છીએ, ત્યારે તો એ અત્યંત મહત્વનું થઈ પડે છે કે, આ મૂડી રોકાણ સારામાં સારી રીતનું થાય અને તેમાંથી વધુમાં વધુ બદલો મળે. એ દૃષ્ટિએ શિક્ષણનું આયોજન અત્યંત આવશ્ય બની જાય છે. કેટલા વિચાર્યોએ એ-છનીઅરેય શીખે, કેટલા વૈદકશાસ્ત્ર શીખે, કેટલા ખેતીશાસ્ત્ર શીખે, કેટલા અન્ય શાખાઓમાં પારંગત બને, આ બધું દેશની જરૂરીઆત પ્રમાણે નક્કી કરવાનું હોય છે. તેમાં પછી જેને જ શીખવું હોય તે શીખે. એવી અતંત્રતા ન ચાલી શકે.

શિક્ષણને મૂડી રોકાણ તરીકે જોવામાં આવે—ત્યારે યુનિવર્સિટી વહીવટ પણ એક વિચારણાનો વિષય બને છે. યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસક્રમ દેશની જરૂરીઆતોને અનુલક્ષીને ધડાવો જેમ જરૂરી છે, તેમ યુનિવર્સિટીનો વહીવટ પણ લોપેક્ષી જવાબદારીઓને પૂરો કરવાની દૃષ્ટિએ જોડવાવો જોઈએ. યુનિવર્સિટી વહીવટમાં લોક-કાઠી કેવી રીતે બધે બેસે એ ખારી સમજમાં બેનરતું

નથી. લેટીન અમેરિકાના કેટલાક દેશોમાં આખું યુનિવર્સિટી તંત્ર લોકશાહી ધોળાં જોડવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, પણ મને તો લાગે છે કે એનો અર્થ સંપૂર્ણ અધ્યવરથામાં જ આવશે. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે યુનિવર્સિટી વર્તીમાન શિક્ષણકારોના હાથમાં જ સંપૂર્ણ સત્તાઓ મુકાવી જોઈએ.

શિક્ષણકારોએ પણ આ અત્યંત મહત્વના મૂડી-રોકાણનો સહેજે દુર્બંધ ન થાય એ જોવું જોઈએ. અઠવાડિયામાં બે પ્રશ્ન જાણે. અને તે પણ કશી પૂર્વ તૈયારી કર્યા વિના, કે કશું નવું જ્ઞાન આપ્યા વિના, કરી દીધા એટલે પોતાની યુનિવર્સિટી શિક્ષક તરીકેની જવાબદારી પૂરી થઈ મઈ-એવું વલણ મૂડી રોકાણની દૃષ્ટિએ અપાતા શિક્ષણમાં ચાલો નહિ શકે. આ શિક્ષણમાં તો વિદ્યાર્થીને દેશના અર્થતંત્રમાં એવું કેટલું મહત્વનું સ્થાન છે, એ વિશે શિક્ષકે પૂરેપૂરો ભગ્નત કરવો પડે, અને એ દૃષ્ટિએ એને ધરવો પણ પડશે.

યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમોમાં પણ બીજા દેશોની માત્ર નકલ કરે નહિ ચારે નવા દેશોમાં જે જનનું અર્થશાસ્ત્ર શીખવાઈ રહ્યું છે, તે જોઈને મને એક અર્થશાસ્ત્રી તરીકે ધણું દુઃખ થાય છે. પોતાના દેશના પ્રશ્નોને વિષેતે અભ્યાસ કરવાની દૃષ્ટિએ અને એના જોડેથી શોધવાની દૃષ્ટિએ આ શિક્ષણ અપાતું નથી. કેમકે, હકન રકુસ જોઈ ઇકોનોમીકસ કે હાર્વર્ડમાં જે જાતની સૈદ્ધાંતિક ચર્ચાઓ થતી હોય છે, તેની જ નકલ અહીં કરવામાં આવતી હોય છે. એ જ રીતે દાકતરી શિક્ષણનો પણ દેશની જરૂરીયાતની દૃષ્ટિએ કંઈ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે કેમ, એની મને ધ્રુષ્ટી વખત નવાઈ થાય છે. નવી દિલ્હીમાં જે જાતના રેસીડ્યાલિસ્ટ દાકતરોની આપણે અપેક્ષા રાખીએ, તે દૃષ્ટિએ આખા દેશમાં દાકતરી અભ્યાસક્રમ નક્કી કરવામાં આવે, તો તેથી બહુ જોછા દાકતરો તૈયાર થઈ શકે, અને પરિણામે ગામડાંના લોકો તો કચી દાકતરી સહાય મેળવી જ ન શકે, દેશની જરૂરીયાતોને લક્ષ્યમાં રાખીને અને જોછામાં જોછા અર્થે આખો અભ્યાસક્રમ કેમ ગોઠવી શકાય, તેનો પૂરતો વિચાર થવો જોઈએ અમેરિકામાં કે રશિયામાં ટ્રેક્ટરો છે, તેથી

તે આ દેશમાં પણ જરૂર ન હોય તો પણ લાવવા જ જોઈએ, એવી જેમ કોઈ વાત ન કરી શકે, તેમ બીજા દેશોના અભ્યાસક્રમો આ દેશની જરૂરીયાતોને વિચાર કર્યા વિના અહીં દાખલ કરી દેવાની પણ વાત ન થઈ શકે.

ટૂંકમાં શિક્ષણનો મહત્વના મૂડીરોકાણ તરીકે સ્વીકાર કરોને, એને દેશની જરૂરીયાતો પૂરી કરવાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગમાં લેવાનું વિચારવું જોઈએ.

૫ :

ઉત્પાદન માટે જરૂરી સંગઠન

ઉત્પાદન માટે જરૂરી સંગઠનનો હલે થોડો વિચાર કરીએ-વિકસતા દેશમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિના એક મહત્વના અંગ તરીકે તેને આપણે જરાયર સમજવું જોઈએ. કોઈપણ સમાજમાં આ સંગઠન વિના ચાલવાનું નથી. એવું કારણ ૨૫૯ ■ અર્વાચીન ઉત્પાદન પદ્ધતિ એ પ્રકારની છે, કે એમાં અનેક જાતની શક્તિઓનો અસખ્ય પ્રકારનાં કાર્યો માટે ભેગાં ઉપયોગ કરવાનું જરૂરી બને છે, બ્યક્તિગત રીતે કોઈપણ માણસ ન કરી શકે એવાં કાર્યો આ બધી શક્તિઓ ભેગો થવાથી શક્ય બને છે. આ રીતે ઉત્પાદન માટેનું સંગઠન એ ભેગા થયેલા લોકોની શક્તિઓનો સરવાળો માત્ર ન બનતાં સંગઠનની પોતાની એક શક્તિ જીબી ધાણ છે, આ સંગઠનને આપણે કોરપોરેશનને નામે જાણખીણ.

ખેતીમાં આવા કોરપોરેશનની જરૂર નથી પડતી. એ જ રીતે નાના પાયા પર ચતા ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં પણ એની જરૂર નથી પડતી. સરકારી તત્ત્વવાવવા માટે પણ એની જરૂર નથી પરંતુ મોટા પાયા પર હાથ ધરતા ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન માટે એ અનિવાર્ય બને છે આ જાતના ઉત્પાદનમાં અને પ્રકારની જેવી પરિસ્થિતિઓ જીબી થતી હોય છે કે જોના અમાકુથી વિચાર કરી મુકવાનું શક્ય હોતું નથી જેવી પરિસ્થિતિ જીબી થાય, તેવો તેનો વિચાર કરવો નિષ્ફળ લેવો જરૂરી બને છે વારંધરીએ બદલાતા જતા સંજોગોના અભ્યાસ રાખીને આ નિષ્ફળ લેવાનો હોય છે. આવો નિષ્ફળ લેવાનું કામ કોરપોરેશનને કરવાનું હોય છે.

એક બંધિતને તેના લક્ષ્યાંકની ખજાર હોય અને તે માટે જરૂરી સાધન તેની પાસે હોય, અને એ તેને મુક્તપણે કામ કરવા દેશમાં આવે તો, તે પોતાની બધી શક્તિઓ ધાર્યા લક્ષ્યાંકે પહોંચવા માટે ખર્ચો નાખશે-તેજ રીતે, કેરોપોરેશનને પણ ધાર્યા લક્ષ્યાંક હાંસલ કરવા માટે કામ કરવાની મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી હશે, તો તે પોતાની પૂરી શક્તિ તે માટે ખર્ચી નાખશે.

કેરોપોરેશનને જુદા જુદા વિકાસો વચ્ચે સમ-વ્યવસાયીતે અને સહકારમાં રહીને કામ કરવાનો મુશ્કેલ પ્રશ્ન હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે કામ કરવાનો મુશ્કેલ પ્રશ્ન હોય છે. વગી નિર્ણયો લેવામાં પણ તેણે ત્વરાથી કામ લેવાનું હોય છે. એક જગ્યાએ નિર્ણય, લેવામાં કરશે. વિશ્વ બીજા અનેક ઠેકાણે તરત જ અસર કરે છે, અને ઉત્પાદનને મોડું નુકસાન પહોંચાડે છે. એ રીતે તાત્કાલિક લીધેલા કાર્ય ખોટા નિર્ણય લાભે ગણે લીધેલા સાચા નિર્ણય કરતાં ઓછા નુકસાનકારક થઈ શકે છે.

કેરોપોરેશનની કામ કરવાની સ્વતંત્રતામાં બહારની ડબલ થતી હોય તો પણ ઉત્પાદનને નુકસાન પહોંચે છે. કાર્યક્ષમ ઉત્પાદન માટે અનેક પ્રકારના સંજોગોનો વિચાર કરીને એક ઉત્પાદન પદ્ધતિ યુક્ત કરી હોય છે. એ પદ્ધતિને આ જગ્યાની બહારની ડબલ ખોરવી નામે છે, અને ઉત્પાદનને ધટાડે છે. સારા હેતુથી કરેલી કે. બાંધકામથી કરેલી-કાર્યપણ પ્રકારની ડબલ કેરોપોરેશનના કામને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે.

અમેરિકા અને રશિયા બંને દેશોમાં કેરોપોરેશનની કાર્યસ્વતંત્રતા જાળવવાના સમજા પ્રયત્નો થાય છે. કેરોપોરેશનની મેનેજમેન્ટમાં બહારની કાર્યપણ જાળવી ડબલ અટકાવવા માટે પૂરી કાળજી લેવાય છે. આ પરંતુ વિકસતા દેશોને ઓછી પણ વધારે લાગુ પડે છે. તેમજ ઉત્પાદનને વધારવું હોય તો કેરોપોરેશનની સ્વતંત્રતાનું પૂરું રક્ષણ કરવું જોઈએ. આ દેશોમાં આ પ્રશ્ન વધારે મહત્વનો એટલા માટે બને છે કે મોટા ભાગનાં આવા કેરોપોરેશનો રાજ્યની માલિકીનાં હોય છે, અને તેથી તે રાજ્યની સીધી દોરવણી નીચે કામ કરતાં હોય છે. લોકસાહી, દેશમાં ધારાસભા, તેમના

પર નિયંત્રણ રાખતી હોય છે. રાજ્યનો કામ કરાવો-રેશનો પર એટલા માટે રખાતો હોય છે કે, તેના વહીવટ રાજ્યના હિતમાં થાય. પણ આ જાતના કામને લીધે એક જાતની વિચિત્ર પરિસ્થિતિ નિર્માણ થાય છે. કેરોપોરેશનમાં કામ કરનારા લોકો માટે દિમુખી વફાદારી જોઈ થાય છે. એક બાજુ તેમજ કેરોપોરેશનને સોંપવામાં આવેલી જવાબદારીઓ અદા કરવાની દૃષ્ટિએ કેરોપોરેશન તરફ વફાદારી રાખવાની હોય છે. બીજી બાજુથી કેરોપોરેશન ઉપર રાજ્યનો કે ધારાસભાનો કામ હોઈ, તેના તરફ પણ વફાદારી રાખવાની હોય છે. આવી એ પ્રકારની વફાદારી યોગ્ય નિર્ણયો લેવામાં મર્યાદા થઈ પડે છે.

આપણે ઉપર જોયું કે કેરોપોરેશન જેવા ઔદ્યોગિક તંત્રમાં સાચા નિર્ણય કરતાં વખતસર લીધેલા નિર્ણયનું મહત્વ વધારે છે. પરંતુ આ જાતની દિમુખી વફાદારી-વાળી વ્યવસ્થામાં સાચા નિર્ણયો લેવા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાનું, અને પરિણામે નિર્ણય લેવામાં વિશ્વંસ થવાનો. આ વિશ્વંસ કેરોપોરેશનના કામને ઘટું નુકસાન પહોંચાડશે. તેથી જ એ ઉપર કહ્યું તેમ બહારની ડબલ સારા હેતુવાળી હોય તો પણ કેરોપોરેશનના કામને નુકસાન પહોંચાડી શકે.

એજ રીતે કેરોપોરેશનને લક્ષ્યાંક નક્કી કરી આપવા બાબતમાં પણ ચોક્કસપણે રાખવી જરૂરી છે. અમેરિકા કે પશ્ચિમ યુરોપના દેશોમાં આ લક્ષ્યાંક આપોઆપ મુક્ત થઈ જાય છે, કારણ કે કેરોપોરેશન બીજા કરતાં વધુ નફા કરે છે અને વધુ વિકાસની ગતિ જતારી શકે છે તે વધુ સારું ગણાય છે. રશિયામાં પણ ઉત્પાદનના તેમજ નફાના લક્ષ્યાંકો દરેક કેરોપોરેશનને નક્કી કરી આપવામાં આવે છે.

વિકસતા દેશોના રાજ્યની માલિકીના કેરોપોરેશનોમાં લક્ષ્યાંક નક્કી કરવાનું કાર્ય એટલી ચોક્કસપણે થતું જેવા અમળું નથી. રાજ્યની માલિકીનું કેરોપોરેશન નફા કરે, એ વાનને ચૂકીવાડી રીતરસમો દાખલ થઈ ગયા જેનું જણવામાં આવે છે. કેરોપોરેશનનો વિકાસ કરવાની જવાબદારી પણ એટલી ચોક્કસપણે તેના

નિષ્ણતાનો નવો વર્ગ | આઈ. પી. દેસાઈ (પ્રાધ્યાપક : વડોદરા યુનિવર્સિટી)

લગભગ દોઢ સેકા પહેલાં હિંદના સિટિય રાજ્ય-કર્તાઓએ શિક્ષણની નૂતન પદ્ધતિ આ દેશમાં દાખલ કરી એ અહેર શિક્ષણની પદ્ધતિ હતી, તેથી ન્યાતમત કે વિગના બેદબાવ વિના સહુ કોઈ એનો લાભ લઈ ચકેના હતા. શિક્ષણની આ નવી પદ્ધતિનાં જ્ઞાન, વિગતો અને તંત્ર લાગતમા ૧૯મી સદીના આરંભમાં પ્રવર્તતી જૂની શિક્ષણપ્રણાલીથી જુદા સ્વરૂપનાં દ્વાર આ પદ્ધતિએ યુદ્ધિવાદીઓનો એક નવો વર્ગ જન્માવ્યો. આ વર્ગ પોતાના જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પરપરાગત યુદ્ધિવાદી વર્ગ કરતાં જુદો દનો.

આ નવા જ્ઞાનને જે પાસાં દતાં, બાલ્ય અને મુગત. જગત પ્રત્યે જેવાતું દૃષ્ટિનિદુ કે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિને આપણે બાલ્ય પાસું મણાવી શકીએ; બ્યારે હુબરથાન, આર્થિક પદ્ધતિ, રાજ્યશાસનની પદ્ધતિ અને સંમાનરચના અંગેનાં મૂલ્યો, દૃષ્ટિનિદુઓ, માન્યતાઓ તથા વિચારોને આપણે મૂલયત પાસું મણાવી શકીએ. ટૂંકમાં આપણે એમ કહી શકીએ કે નવી શિક્ષણ-

પદ્ધતિના જ્ઞાનરાશિમાં પશ્ચિમી સમાજ, એનો ઇતિહાસ અને સરકારો મુખ્ય તરવો જેવા હતા. નૂતન યુદ્ધિવાદીઓ અને પરપરાગત યુદ્ધિવાદીઓમાં ગ્રેહી બિચના એમનાં જુદાં જુદાં વલણો ઉપરથી સમજ સકાય નવા યુદ્ધિવાદીઓ પશ્ચિમ તરફ વળેના હતા અને પરપરાગત યુદ્ધિવાદીઓ ભારતીય પ્રણાલિકા પ્રત્યે રુચિ ધરાવતા હતા. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે જેણે જેણે આ નૂતન શિક્ષણ લીધું, તે સહુ પશ્ચિમી સમાજ અને સંસ્કાર સાથે સંમન ધતા ચાલ્યા અને પરિણામે આ 'નૂતન યુદ્ધિવાદીઓ'નાં આખો વર્ગ પશ્ચિમી-કરણનો સક્રિય અને યુદ્ધિશાળી ટેકેદાર જેવો બની રહ્યો આ માન્યતામાંથી તારવેલ અનુમાનરૂપે એક બીજા માન્યતા પણ અસ્તિત્વ ધરવે છે એમ માનવામાં આવે છે કે જેમ જેમ આ નવા યુદ્ધિવાદીઓનો વર્ગ વધતો જાય છે, તેમ તેમ પરપરાગત સમાજ અને સંસ્કારો વધુ ને વધુ ઓછરતાં જાય છે, અને પશ્ચિમી ઢબનાં સમાજ અને સંસ્કારો બ્યાપકતા અને જીંડાણની દૃષ્ટિએ આગળ વધતાં જાય છે.

વામાં આવી હોતી નથી લોકોને સારી સેવા આપવાની અને મજુરો તરફ સારી રીતે વર્તવાની-આ જે અપેક્ષાઓ રાજ્ય-હસ્તકર્તા કેરપોરેશનો પાસે રાખવામાં આવે છે આ બંને વસ્તુઓ એટલી બધી આશ્ચર્યજનક છે કે, એનો અમલ થાય છે કે કેમ તેનો નિષ્કર્ષ લેવાતું કામ બહુ અધરુ બનતું હોય છે

ટૂંકમાં, આજના ઔદ્યોગિક જગતમાં કેરપોરેશન જેવી સરથા જરૂરી છે. એ સરથાની કાર્યસ્વતંત્રતા કાર્યક્ષમ વહીવટ માટે આવશ્યક છે એમાં જોતો કરવાની સ્વતંત્રતાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે લશ્કરના સેનાપતિને જેટલી સ્વતંત્રતા મળતી હોય છે, એટલી જ સ્વતંત્રતા કેરપોરેશનની મેનેજમેન્ટને મળવી જોઈએ આ સ્વતંત્રતામાં માણસોને રાખવાનો અને છૂટા કરવાની સ્વતંત્રતાનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ. તે જ મેનેજમેન્ટ લક્ષ્યકા પૂરા કરવાની સપથ જવાન-હારી ઉપારી કો પૂરી સ્વતંત્રતા આપવાની સાથે

કેરપોરેશનને ઓછસ લક્ષ્યકા મુકર કરી આપવાની જવાબદારી પણ રાજ્યે ઉપાડવી જ જોઈએ રાજ્ય હસ્તકર્તા કેરપોરેશનોને પોતાના વિકાસ માટે જરૂરી નાણાં પોતાની કમાણીમાંથી જ મેળવી લેવાની જવાબદારી હુ સોંપુ, અને એ રીતે જે કેરપોરેશન વધુ વિકાસ કરે, તેને હુ સફળ ગણું. મારી દૃષ્ટિએ સફળતાનો આ આક હોય બીજા પણ લક્ષ્યો કરાવી શકાય પણ જે કંઈ લક્ષ્ય કરાવવામાં આવે, તે ઓછસ અને રપજ હોવાં જોઈએ, અને લક્ષ્યો પૂરાં કરવાં ઉપર જ કેરપોરેશનની સફળતા નક્કી થવો જોઈએ. આ રીતે જોતાં જે લોકો નક્કી કરેલાં લક્ષ્યો સિદ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હોય, તેમનો સામે કડાઈથી કામ જાય લેવું જોઈએ સ્વતંત્રતાનો અર્થ જોજવાનદારી નથી થવો ઉનટાણું જવાબદારી વધે છે. કામની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી જે પોતાની જવાબદારી અદા કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે, તેણે તેનાં પૂરાં પરિણામો બોગવવાં જ જોઈએ.

આ નવા શુદ્ધિવાદી વર્ગ વિષે એક બીજી વધારાની માન્યતા એ છે કે તેઓ, પ્રગતિવાદી નીતિના સાચા ધરવવાઓ છે.

નવા શુદ્ધિવાદીઓ વિશેની હિપર કહેલી માન્યતાઓ સાચી પણ છે અને ખોટી પણ છે.

નવા અને પરંપરાગત એવા શુદ્ધિવાદીઓના આ બે વર્ગો વચ્ચે કેટલીક મહત્વની અવગતઓ છે, એ કબ્જાવા છતાં થી. એક વડે શીસે કશું છે તેમ, એ બે વર્ગો વચ્ચે એક આંતરિક ગાઢ સામ્ય પણ છે. અલ્પવિકસિત છતાં વૃદ્ધ વિકાસ પામતા એશિયાના દેશોના નવા શુદ્ધિવાદીઓના વર્ગ વિષે લખતાં તેઓ જણાવે છે કે, આ દેશોનો અર્વાચીન શુદ્ધિવાદી વર્ગ ભારતના પડિતો જેવા પરંપરાગત શુદ્ધિવાદીઓ પ્રત્યે કાં તો આશ્રિતો પ્રત્યેના દયાભાવથી કે કાં તો ખુદશા તારકારથી જુએ છે. પરંપરાગત શુદ્ધિવાદીઓને મન જે પવિત્ર છે, તે વૃદ્ધ શુદ્ધિવાદીઓને મન માત્ર વહેમ કે ક્ષુદ્ર વસ્તુ છે. આ બે શુદ્ધિવાદી વર્ગો વચ્ચે સંપર્ક નહિવત્ છે. એ બંને વર્ગોની છવનરીતિ, બૌદ્ધિક પરિભાષ અને જિજ્ઞાસાઓ વચ્ચે આરમાન-જમીન જેટલું અંતર હોય એમ લાગે છે. આમ છતાં એ બંને વર્ગો વચ્ચે એક જોડું સામ્ય પ્રવર્તે છે અને આ સામ્ય આર્થિક વિકાસ પર મહત્વની અસરો ધરાવે છે.

અલ્પવિકસિત દેશોના અર્વાચીન શુદ્ધિવાદી વર્ગની શૈક્ષણિક અને સાહિત્યિક શક્તિઓમાં આ સામ્ય દેખાઈ આવે છે. ઈંગ્લેન્ડના કે પ્રગતિવિજ્ઞાન-ભાસ કરીને પ્રયોગાત્મક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ—તો અબ્દમાસ દેટલા શૈક્ષા માણસો કરે છે! વિનયન, કામદો અને વાણિજ્યમાં ઉપાધિ મેળવનારાઓની સંખ્યા અને વિજ્ઞાન કે ઈન્જિનેરીના અભ્યાસ કરનારાઓની સંખ્યા વચ્ચે કેવડી ખોટી અસમાનતા છે! ફ્રાંસના આર્થિક રીતિ અલ્પ-વિકસિત એવા ભાગોમાં ન્યાં ન્યાં વિશ્વવિદ્યાલયની પદ્ધતિ અપક્ષમાં છે, ત્યાં ત્યાં વિશ્વવિદ્યાલયો વિનયનની ઉપાધિ મારેના ઉમેદવારોથી ઊભરાય છે, ભલે પછી એવા ઉમેદવારોને નોકરી મળવાની તકાચૂન ઝોઝી હોય.

“નિસર્ગ” પર બૌદ્ધિક અને વ્યવહારિક કાબૂ મેળવવાની વાત તરફ દર્શાવતી આ ઉપેક્ષાનાં મૂળ પ્રત્યેક દેશની પ્રાચીન પ્રજાલીઓમાં જ નહિ, પરંતુ પરદેશી રાજ્યકર્તાઓ સાસનપદ્ધતિ દ્વારા ઊભી કરેલી વૃદ્ધ પ્રજાલીઓમાં પણ જોવા મળે છે. આવી પ્રજાલિકાઓને કારણે અલ્પવિકસિત દેશોના શિક્ષિત વર્ગો વિજ્ઞાન અને કુન્નરશાસ્ત્ર પ્રત્યે એ તેટલી અકિરુચિ ધરાવતા હોય છતાં, એ શાસ્ત્રો સાથેનો એમનો સંપર્ક માત્ર શાબ્દિક અને જાવનાત્મક જ રહે છે. વહેવારમાં તો શિક્ષિત અનુભવી નજરે ઈંગ્લેન્ડ કે વૈજ્ઞાનિકની કિંમત સાડું Humanistic (સમજાસાત્ત, અર્થકારણ, તત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય શિક્ષણ ધરાવનાર કરતાં ઝોઝી જ અર્થકાય છે.)

પશ્ચિમીકરણનું સ્વરૂપ

ભારતમાં વિજ્ઞાન અને કુન્નરનું શિક્ષણ આપનાર સંસ્થાઓની વધતી જતી સંખ્યા અને એવી જાંરથાઓ મારેની વધતી જતી માત્રા જોઈને ડાઈ ઉપરોક્ત અવનરણના ઉદ્દેશ વાક્ય સાથે સંમત થતાં અચ્છાપ, વિજ્ઞાન કે કુન્નરશાસ્ત્રનું શિક્ષણ સેનાર વિદ્યાર્થીઓમાંથી દેટલા વિદ્યાર્થીઓ આજીવિકા માટે કે પરંપરાગત રચાન ટકાવી રાખવા જોઈતાં નાણાં મેળવવા માટે આજું શિક્ષણ સેવા પ્રેરાવ છે, અને દેટલા વિદ્યાર્થીઓ ઉપરોક્ત બંને હેતુ જો માનવીય શિક્ષણથી પાર પડતા હોત તો વિજ્ઞાનને બદલે એજું શિક્ષણ સેવા ઉત્સુક થાત, તે આપણે જોણી શકતા નથી. રાજપુરોમાં પ્રખર શુદ્ધિવાદી ગણાય તેવા નેહરુ અને રાધાકૃષ્ણનું વિજ્ઞાન અને કુન્નરશાસ્ત્રની પ્રશંસા અને તરફદારી કર્યા પછી પણ આધ્યાત્મિક અને માનવીય મૂલ્યો—ભારતીય વારસાનું અમૂલ્ય ધન—પર ભાર મૂકવાની તક ભાગ્યે જ જતી કરે છે. તેઓ કદાચ આધ્યાત્મિક મૂલ્યો પ્રત્યે માત્ર શાબ્દિક સદાનુશ્રુતિ જ ખતાવતા હોય એમ પણ બને. પરંતુ એમને જાહેરમાં આમ કરવું પડે છે તે જ જણાવે છે કે, દેશમાં આ અંગે કેરી લાગણી પ્રવર્તે છે.

પશ્ચિમના નવા શિક્ષણે જૂના શુદ્ધિવાદીઓની પ્રજાલિકા અને અસર તદ્દન નાશુદ કર્યાં, એ વાત ઉપરની દૃષ્ટિએ જોતાં સાચી નથી. એ પ્રજાલિકાની

અસર હજુ ટકી રહી છે અને નવી પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણને અનુકૂળ રહી પ્રગટ થતી રહી છે અલગત એ અસરની અર્વાચીન અભિવ્યક્તિ એની શ્રુતકાંતીન અભિવ્યક્તિ અને મૂળ પરિસ્થિતિ તથા વાતાવરણ કરતાં જુદા સ્વરૂપની છે.

જૂની પ્રજ્ઞાસિકા સુષુપ્ત છે એવું પણ નથી. પશ્ચિમપ્રેરિત નવી પ્રજ્ઞાસિકા જેવું જે દેખાય છે તે પાશ્ચાત્ય પ્રજ્ઞાસિકાની સાત વિમૂર્તિ જ સંભવે છે શિષ્ય બતાવે છે તે પ્રમાણે પશ્ચિમીકરણ પ્રજ્ઞાસિકા હોવા સંભવ નથી. એ માત્ર, પોતે જેને 'Xenophilia' ને નામે ઓળખાવે છે એવું કાંઈક હોવાનો સંભવ છે. એ કહે છે કે,—"પરંપરાગત કલા, સંગીત, શિલ્પ અને ધાર્મિક તત્ત્વશાનની આનુવંશિક શક્તિઓ માટેનો આદરભાવ ફરીથી જાગ્યો છે, છતાં પશ્ચિમના સરકારો સાથેના ધનિક પરિચયને કારણે વધારે આદર આપવામાં આવે છે. એકસક્કું, ડેગિલજ, હેઇડલબર્ગ કે પેન્સિલ્વિયાના કોલેજા કરી આવેલી વ્યક્તિઓ જ પ્રદેશ ગણાય છે એવું નથી, પરંતુ પરદેશમાં અભ્યાસ કર્યો હોય કે ન કર્યો હોય છતાં જે વ્યક્તિઓ 'ન્યૂ રેડ્ડસ્ટ્રેન' અને 'ઇકોનોમિસ્ટ'માં આવેલ માહિતીથી પરિચિત હોય, જે બટ્ટન્ડ રસેલ, ટી. એસ ઇલિયટ, સર ટે. રીકામ પ્રીન, કામ, આડન કે ફાઇકનર વિશે જાણે છે, જે બ્રિટિશ મજૂરપક્ષના સંઘર્ષો અને ફિરોહર કાર્કનાં નાટકોથી સુપરિચિત છે, એવી તમામ વ્યક્તિઓને પ્રદેશ ગણવામાં આવે છે. આવા દેશમાં વૈજ્ઞાનિકો પણ ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા કે જર્મન વૈજ્ઞાનિકોને નિર્ણાયક તરીકે નજર સમક્ષ રાખી કામ કરતા હોય એવું લાગે છે. પોતાના જ દેશમાં એવા જ ક્ષેત્રે કામ કરી રહેલ અન્ય વૈજ્ઞાનિકો પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવાય છે.

"પશ્ચિમમાં વૈજ્ઞાનિક, સાહિત્યિક કે તત્ત્વશાનવિષયક આખતો માટેનો વધુ વારતવિક કે સરકારી આદરભાવ છે, એ કારણે પરદેશને—ખરેખર તો પશ્ચિમના કાર્ક દેશને—શુદ્ધિવાદના કેન્દ્રસ્થાને સ્થાપવામાં આવે છે એમ કાર્ક કહે. આવી પરિસ્થિતિનું કારણ ખરેખર એ એવું જ હોય તો તો રાષ્ટ્રીય અને આર્થિક વિકાસના કાર્યને એથી નુકસાન ન પહોંચે. અણુવિકસિત દેશોના

સંસ્કાર, વિજ્ઞાન અને અર્થતંત્રને આવી પરિસ્થિતિથી નુકસાન થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે આવી પશ્ચિમ બક્તિ મૂળે તો 'Xenophilia' માંથી ઉદ્ભવે છે."

આમ જે પશ્ચિમીકરણ જેવું દેખાય છે, તે ખરેખર પશ્ચિમીકરણ નથી, અને તેથી કહેવાતા પાશ્ચાત્ય વર્તનો પ્રતિવાદનો દાવો પણ અકારણકર છે. પશ્ચિમીકરણનો આભાસ ક્યાંકાંકર નથી, એટલું જ નહિ નુકસાનકારક પણ છે.

ઈસસના ચપ્પે ફરી એકવાર ટીકીએ. એ કહે છે કે—"નકરવાસ્તવિક વાતાવરણથી અલિપ્ત મનેદશામાંથી જન્મેલી ઇતિને પોખા કરવી એ 'Xenophilia' નો મોટો ગેરફાયદો છે. એવી ઇતિ પોતાના જાતભાઈઓની સ્વદેશ-સ્વદેશી અને સમસ્ત-સ્વદેશી સારમાર્ગિક અધાપારણ છે જ્યાં કોય વર્ગો અને યાતિઓ પોતાથી જીતતા વર્ગો અને યાતિઓ પ્રત્યે ઘુન્ન લાગણી રાખે છે, એવા કોયનીયતા સ્તરવાળો સમાજ અને અલગતાવાદી ધાર્મિક પરંપરામાંથી આવી ઇતિ ઉત્પન્ન થાય છે; એવી ઇતિના પરિણામે એવો એક શિક્ષિત વર્ગ જાગે થાય છે, જેને પોતાના દેશવાસીઓના મનની સાચી રિયતિ અને દેશની સાચી સમસ્યાઓ વિશે બહુ જ થોડી સમજ હોય છે."

વિવિધ સ્તરો

ઉપરનાં નિરીક્ષણો બતાવે છે કે નવા શુદ્ધિવાદીઓના વર્ગ પર પશ્ચિમની અસર એકસરખી યર્થ ન હતી. જેમણે જેમણે નવું શિક્ષણ લીધું, તે સહુની બૌદ્ધિક પ્રણાલી અને વિચારસરણી પર થયેલ અસર એકસરખી માત્રાની ન હતી. નૂતન શિક્ષણે વિચારસરણી પર ભેટલી અને જેવી અસર કરી, તે પરત્વે શુદ્ધિવાદીઓના વર્ગમાં વિવિધ સ્તરો જાણી થયાં હોય એવો સંભવ છે.

આપણે ત્યાં એક છેડે પરંપરાગત શુદ્ધિવાદીઓ છે અને બીજે છેડે પશ્ચિમપ્રેરિત શુદ્ધિવાદીઓ છે અને પક્ષોમાં પણ પાછા વિવિધ પ્રકારનો છે અને તેથી આ વિચારસરણીને આગળ લાવે રાખીએ તો એક મિત્ર એવું આવવાનું, જ્યાં આ બંને વિરુદ્ધ છે. એકરૂપ બની જતા છે એમ લાગે. આપણે ત્યાં નવીન

વિચારસરણીને નામે ઓળખાતું જે તત્વ છે, તે ખરેખર તો પશ્ચિમી અસરવાળી ભારતપ્રેરિત વિચારસરણી જ ધરાવે છે. વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ આપણે ત્યાં સાચું પશ્ચિમીકરણ છે જ નહિ. એ માત્ર પશ્ચિમીકરણનો આભાસ છે. સંખ્યાએ થોડા, પરંતુ સત્તા અને અસરમાં વિપુલ એવા નૂનન શુદ્ધિવાદીઓના એક વિભાગનું આસ લક્ષણ આ આભાસી પશ્ચિમીકરણ છે. વળી ઉપરની વાતોમાંથી એ પણ ફક્ત થાય છે કે આ નૂનન શુદ્ધિવાદીઓને પ્રતિવાદી રહી શકાય નહિ.

આપણા દેશની સ્થિતિ એવી છે કે પરંપરાગત વિચારસરણી પર નવી વિચારસરણીની અસર નહું કિશ્કણ દેનાર સ્વર્ગ પરતે એકસરખી નથી. નૂનન શુદ્ધિવાદીઓના સમસ્ત વર્ગમાં જે ઠાંઠ સામ્ય હોય તે તે એ છે કે, તેઓ સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ભણ્યા છે, પાંચ ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હોય કે ન કરી હોય એ જુદી વાત છે. આટલી એક બાબતને ખાદ કરતાં એમની વિચારસરણીમાં કશું જ સામ્ય નથી.

પશ્ચિમીકરણના હાથા તરિક્કીની આ શુદ્ધિવાદીઓની અસર પણ માની લેવા જેવી નથી. પશ્ચિમીકરણના સક્રિય અને સક્રિયશાળી સાધન તરિક્કીની એમની કરીમરી પણ સમગ્ર વર્ગ તરિક્કે નહીં, પણ સંસ્થાગત રીતે વિચાર કરીએ તો જ સમગ્ર સ્થાય એવી છે. અમુક વિચારસરણીને સામાજિક સ્તરે સાથે શા સંબંધ છે, એવા શુદ્ધિવાદીઓનું સામાજિક કંમમાં શું રચાન છે અને આર્થિક તથા રાજકીય સત્તાથી તેઓ કેટલા દૂર કે નિકટ છે—આ બધી બાબતો જ તેવી વિચારણીની સમસ્ત સમાજ પર શી અસર થશે તે નક્કી કરે છે. સામાજિક કંમમાં જેને જોડું રચાન છે અને રાજકીય તથા આર્થિક સત્તાની જે વધુ નિકટ છે, તેવા વર્ગની વિચારસરણી જ સામાજિક નીતિ પર દોર મથાવવાની આનો અર્થ એવો નથી કે તેવી વિચારસરણી સાચી જ છે અને એ સફળ જ થશે. આને શુદ્ધિવાદીઓનો જે વર્ગ આર્થિક અને રાજકીય સત્તાની નિકટ છે તે વર્ગ Xenophilismથી ધેસમેશે છે. તેઓ પોતે જ સરદારમાં, વિશ્વવિદ્યાલયોમાં, વેપારકલ્પોમાં શ્રેણીમાં નીનિત ધડેલા છે અથવા તો નીનિ ધમારાની

નિકટ છે. આવા માણસોનો એક નવો યુનિટ વર્ગ જોવા મળે છે. એવા વર્ગનું પશ્ચિમીકરણ માત્ર દેખાવનું જ છે, તેથી જીવનપદ્ધતિ, વ્યક્તિગત ટેવો અને દેખાવ, સંખ્યા અને વાતચીતમાં અગ્રેજીનો ઉપયોગ વગેરે બાબતોમાં તેઓ જે કરે છે, તે માત્ર પશ્ચિમનું અનુકરણ જ સંભવી શકે છે. પોતે વિશ્વમાનવી છે એવા પ્રાચ્ય પર તેઓ બીજા કરતાં ચરિયાતા હોવાનો દાવો કરે છે, પરંતુ વિશ્વમાનવીની એમની આ ભાવના એમની પોતાની અને બીજાની દૃષ્ટિએ માત્ર પશ્ચિમી-દ્રષ્ટિ જ છે એમનું પશ્ચિમીકરણ દેખાવનું છે, એટલે વિશ્વમાનવી હોવાનો એમનો દાવો પણ પોણ જ છે.

શુદ્ધિવાદીઓના પુનરુત્થાનવાદી વર્ગ કરતાં આ તર્ગ રાજકીય દૃષ્ટિએ વધુ ભયંકર છે, કારણ કે એ સત્તાની વધુ નજીક છે. તેમના શુદ્ધિવાદની લક્ષણિકતાને કળેજી જ એમની નીનિમાં દેશના શેઠાના મનાભાવ અને સમસ્થાઓની સાચી સમજણ નહીં હોય. કારણ કે આ વર્ગ દેશના લોકોની વિશિષ્ટતા અને મર્પાદા પ્રત્યે અધિગ્રા છે. એમની પાસે પોતાની નીનિને સફળ બનાવવાનો એક માત્ર માર્ગ લોકોને એ નીનિને તાબે કરવાનો છે. અલગત ‘તાબે’ કરવા જે બળ વપરાશે તેનું સ્વરૂપ ‘લોકશાહી’ જ હશે. સહકીય લોકશાહી-માં અમલદારશાહી એમના સામંતશાહી વારસાને અને સામંતશાહી સામાજિક ઉત્પત્તિને ખૂબ અનુકૂળ આવે છે. લોકશાહી વિશેના એમના વિચારો, પશ્ચિમી-કરણ અને વિશ્વમાનવતા જેટલા જ આભાસી છે. એમનાં સૂત્રો તો છે લોકશાહી, પરંતુ એમનાં કાર્યો લોકશાહીથી વિરુદ્ધ છે. એમના સામાજિક સ્વભાવ અને ઉછેરને જીવનરીતિ તરીકે લોકશાહીનો સ્વીકાર કરવાનો વિચાર પરાયો જાય છે.

આવા વર્ગનો સહેલામાં સહેલો અને ખૂબ અસર કરક બચાવ એ છે કે Xenophiles નું અસ્તિત્વ છે જ નહિ અને આર્થિક-રાજકીય સત્તાની નજીક રહેલ માણસો તેવા છે જ નહિ. આવો બચાવ સમાજ-શાંતિઓને માટે પડકારક છે. એમણે એ પડકારમાંથી જન્મતા કર્તવ્ય—Xenophiles ના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરી, હિંદના સામાજિક માળખામાં એમના રચાનને ચીંધી બાવવાના કર્તવ્ય—ને ઉપાદી લેવું જોઈએ.

‘એન્કાઉન્ટર’ નં. ૧૦૪માં પ્રગટ થયેલ
‘ઇન્ટરનેશનલ સાઇકોપથ’ લેખ ઉપરથી

એ ચહેરાનો માનવી |

શ્વિટન અને રિવરસલેન્ડ જેવા સુધરેલા દેશોમાંય માણસ રાક્ષસમાં ફેરવાઈ ગયો !

એનું નામ ડોનાલ્ડ હુમ.

નાનપણથી જ વિચિત્ર લજવામાં ધણો હોંસિયાર. ૧૪મા વર્સે, સુનદા વિદ્યાર્થી તરીકેની શિષ્યવૃત્તિ છૂટી ગયો, પણ એનો સ્વીકાર કરવાનો ઈન્કાર કર્યો. પરિણામે એને સારા શિક્ષણની તક સમજી જતી કરવી પડી, તો બલે નાનપણથી જ કંઈક કરી દેખાડવાનો અનુભવોય ખરો.

તો વળી, એની પોતાની વાત પરથી એવુય જણવા મળેતું કે તે ‘ગેરકાનૂની’ સત્તાન હતું આ વાત ખરીય હોઈ શકે, કેમકે એના જન્મપત્રમાં બાપનું નામ નથી જો કે બીજા બાજુથી એ વાત સાચી જણાઈ છે કે એના જન્મ વખતે એની મા પરણેલી હતી શિક્ષિકા તરીકે કામ કરતી હતી, અને તેની અટક ‘હુમ’ હતી—તેના ધણીના નામ ઉપરથી વળી ડોનાલ્ડે તો એવુય કહેતું કે તે ગેરકાનૂની સત્તાન હોવાને લીધે તેની માતાને જ સરખ આવતી હતી. આથી તેને પોતાનાથી દૂર રાખવા પ્રયત્ન કરતી જો કે આ વાત પૂરી સાચી જણાઈ નથી. પરંતુ એ વાત નક્કી કે, કોઈ-કસાક કે રણે, નાનપણમાં જ અમુક સમય માટે, તેની માતાએ તેને કોઈ બાળસરખામાં દાખલ કરાવેનો ખરો.

હક બાળપણની બાગે કથી વધુ વાતો પાકે પાયે જણવા મળી છે પરંતુ, એક વાત નક્કી કે એના જન્મ અને ઉછેરમાં જ કંઈક એવુ દશે ખડું કે જેથી તે તેની માતાને ધિક્કારતો થયેલો અને

પાછળથી ધણે બાગે તો સ્ત્રી જાનિતે; કૈંક એવુ દશે ખડું કે જેથી જુવાનીમાં જ ભારે મનોરોગી, કા’ જુઠાડો, દેખાડો કરવાની અને બપ કર ગુનાહિત વૃત્તિવાળો બની બેઠેલો.

સેટ્ટી-ખૂનનો આરોપી

૧૯૫૦માં, ૨૯ વર્ષની ઉમરે તો ડોનાલ્ડ હુમ એક ખૂન કેમમાં આંતરરાષ્ટ્રીય નામ કમાઈ ચૂક્યો. ૨૯નેયે સેટ્ટી નામના એક ધનિકનું કેપીણ ખૂન થયેતું એના ચરીરના કટકા કરીને તેનાં પાસંસો બનાવીને વિમાનમાંથી દરિયામાં ફેલાવી દેવામાં આવેનાં હુમ ઉપર આ ખૂનનો આરોપ હતો પરંતુ પૂરતા પુરાવાના અભાવે બધી એકમત યઈ ન શકી, અને તેને ‘મિન-ગુનેયાર’ તરીકે છોડી દેવાની વધી હતી, તે વખતે જ તેણે પોતે બંને ધઈ એમ જાહેર ક્યું કે ‘મેં પોતે ખૂન ક્યું’ ન હતું, પરંતુ હું તેમાં સાગરિત તો હતો; મે પોતે સજાના દુઃકાવાળા પાસંસો એરોપ્લેન-માંથી દરિયામાં ફેલાવેલા ..’ અને સૌની અપરવાર અગવળી વચ્ચે તેણે ૧૨ વર્ષની કેદની સજા વહોરીય લીધેલી !

સુક્રિયાહ ‘ખૂનનો એકરાર’

પરંતુ આથી વ વિશેષ અગવળની વાત તો એ છે કે, જેલ દરમ્યાન સારી વર્તણૂકની કપાત-રમ પૂરેપૂરી મેળવીને, તે ૧૯૫૮ માં છોટો બહાર આવ્યો, એ પછી ત્રણ મહિનામાં જ શ્વિટનના વિખ્યાત ૫૪ ‘ધ સન્ડે પિક્ચરેસિઅલ’માં તેનો ‘ખૂનનો એકરાર’ પ્રગટ

યથો (આ 'એકશર' આપવા માટે તેને ૨૦૦૦ પૌંડ
(૩. ૨૭ દબર) ની મોટી રકમની 'જક્ષિસ' આપવામાં
આવી હતી !)

સ્વિત્ઝરલેન્ડમાં સુપતવાસ

પરંતુ આમાં તે ફરીથી સડોવાય તે પૂર્વે જ તે
દેશ છોડી પલાયન કરી ગયો. સ્વિત્ઝરલેન્ડની હુરિય
નમરીમાં રહ્યો. એ એનું મુખ્ય મથક બન્યું ૮ મહિના
બાદ, ત્યાંજ એક બીજા ખૂન-કેસમાં ગિરફતાર થયો
તે દરમિયાન, તેણે આટલા દેશ સમયમાં ફ્રાન્કફર્ટ,
પારિસ, લંડન, જામેરિકા, કેનેડાના ઉપશાહિપરી પ્રવાસો
બેઠી નાખેલા.

હુરિયામાં એણે એનું નામ ડોનાલ્ડ બાઈન રાખેલું;
અને અનેક બનાવટી નામો રાખીને, બનાવટી 'વાસ-
મોટ'થી તેણે આ પ્રવાસો એડેલા.

બેંક પર ઘાડ અને ખૂન !

હુરિયામાં તેણે એક વિખ્યાત બેંક ઉપર એકલ
પડે, કશી કામ તૈયારી વિના, કશી બદારની મદદ વિના,
દફતો મોલાવેલો—એક હરસાદાર હુટાર ઘાડપાકેની
ખુશીથી ! સ્વાભાવિક રીતે જ, પકડાઈ જવાની
બીજી, એણે ભાગવા માંડ્યું ને છેવટે ધેરાઈ જવાની સજી
એને પકડવા. આવનાર દેક્ષી ક્રાઈપર ઉપર પિરતોલ
થયારી મોત નિર્ણયવેલું.

પરંતુ 'લાઅશાળી' થ ખરો કે, સ્વિત્ઝરલેન્ડમાં
ફ્રાંસીસી સગ જ રહ થયેલી હોઈ, તેને જનમરીપની
સગ યઈ, જે હજી તે ભોગવી રહ્યો છે.

આ બીજા ખૂનના ખગર પછી ડોનાલ્ડ હુમ એક
કંડાગાર બંકમાં ખૂની-ગુનેગાર તરીકે મુશ્કેલીમાં
પકાઈ ચૂક્યો હતો. કેટલાક અખબારોએ એમની
નેધમાં સંતોષપૂર્વક એનું લખીય નાખ્યું હતું કે હુમ
જેવા જાહિમનેમ અંતે તો ક્યું ભોગવવાનો વારો
આવ્યો જ આવ્યો. તો વળી, બીજા કેટલાક એવોય
સર કાઢ્યો કે બેખેચારનો ખૂની અંતે તો ફ્રાંસીસી બચી
જ ગયો—એક વાર ખૂનના આરોપમાંથી છટકી જઈને,
અને બીજીવાર એવા દેક્ષા ખૂન કરીને કે જે દેક્ષા
ફ્રાંસીસી સગ જ નાબૂદ કરવામાં આવી છે.

'પાયલોટ ઓફિસર !'

૧૯૫૦માં આ માણસે પહેલી વાર ખૂન ક્યું ત્યારે
તેની ઉંમર ૨૯ વર્ષની હતી; અને તે પહેલાં ૧૯૪૨માં,
માત્ર ૨૨ વર્ષની વયે તેને એક નાના-શા યુના માટે
સગ કરવામાં આવી હતી. તે પોતાની જાનને બધે આર.
એ. એફ. ના પાયલોટ ઓફિસર તરીકે ઓળખાવતો
હતો. બે કે તે નિશ્ચય પાયલોટ હોતો ખરો. આ
છેતરપટી માટે તેને મુલાકાત કિશોરિને મુલાકાત માટેના
બોર્ડિંગ મુલાકાતમાં આનસિક રોગી તરીકે દાખલ
કરવામાં આવ્યો હતો. આની આમળ એક જ વર્ષ
પૂર્વે, ૧૯૪૧માં આર. એ. એફ. ની હોરિપટલમાં તેની
આનસિક તપાસ કરવામાં આવી હતી, ત્યારે તે વિમાની
ખાતમાં નોકરી કરતો હતો અને એક હુકુમમાં
અકસ્માત થવા પછી તેની દાકતરી તપાસ કરતાં તે
દિવસોમાં જ, આનસિક-રોગી જણાયો હતો.

લગ્ન અને કુશળ ધંધાદારી

આ પછી તો, ૧૯૪૮માં એક દેખાવટી, જવા-
બદારીના બાનવાળો અને સારા ઉછેરવાળો સંકારી
છોકરી સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. અને તેનાથી તેને
એક દીકરી પણ હતી.

આ ઉપરાંત જેમ કિશોરવયે તે શુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી
હતો તેમ યુવાનીમાંય તેની શુદ્ધિની તકિફતા જુદા જુદા
ધર્મ-અવસરોમાં તેણે દાખવી હતી. તે કામેલ ક્રિસ્ટી-
શ્ચિન હતો. ખાસ કરીને પ્લારિટની રિવચ-પ્રેમ
બનાવવાનું કારખાનું તેણે કાઈ પણ બ્યવહારક્રમ
માણસની દક્ષતાથી મથાનું હતું અને જેમાં તેણે
બહુ જ અણધાર સાધેના વડે 'વાયરેસ-સેટ' તૈયાર
કર્ષો હતો !

અસ્થિર મગજના વિરોધાભાસો

પરંતુ આ માણસનું મગજ રિચર ન હતું. એના
ઉપર કશી બાનમાં ક્યાંય ભરોસો મુકેલા શક્ય ન
હતો. લગ્ન પૂર્વે, અને છેક પહેલી ધરપકડના દિવસ
મુધી, તેણે તેની ખતીને થ એરી વાન કરી હતી કે
અમાકે તે R. A F. નો પાયલોટ ઓફિસર હતો જ;
અને તેને ક્રિટનના મુદ્દ દરમિયાન ચાંદ મળેલો હતો ! તે
જ રીતે, જેમાંથી આઠ વરસે છૂટકા બાદ, તેણે

કુરિય જવા પૂર્વે, 'પૂનનો એકસાર' કરી બહિષ્કાર
મળેલા ૨ હજાર પાકિસ્તાન લઈને, તથા બીજા
બે વાર બેઠા હિપર ધાડો પાડીને મોટી રકમો
પરેરા લઈ જઈને, પોલીસને થાપ આપવામાં તે
સફળ થયો હતો. કુરિયામાં એક બાર્ક સાથે તે રજો
હતો ને તેની સાથે જે સમય ગાળ્યો તે દરમિયાન
તેણે તેણું હાથ છતી લીધું હતું. આ વારસો દરમિયાન
તેણે છુદ્ડા નામે, છુદ્ડા પાસપોર્ટ સાથે વિદેશના પ્રવાસો
ખેડ્યા હતા; તેમાં જેએક પ્રવાસો સિવાયના બધા
જ કેનરપિડી-મદમાથી અને ગુનાહિન પ્રતિના હતા.
આમ છતાં, આ બધા સમય તેણે તેની નવી ગ્રેવસોને
(ટુંડી સોમરને) ચાલી હતી અને છતાં પ્રવાસોની સાચી
હકીકત છુપાવીને ઉતરીય હતી ! કુરિયામાં જે-કે પરીની
ધાડ અને પૂન પછી શિક્ષતાર થયા બાદ, કોર્ટમાં
પણ તેણે 'મૃત' માહુસનો ડાળ કર્યો હતો ને જોલ્યો
ત્યારે ય બનાવડી વાતો જ આરંભમાં કહી હતી—જે
એટલી બેવકૂફ હતી કે, પોલીસ-તપાસમાં તરત જ
પકડાઈ ગયા વિના ન રહે. પાછળથી, કુરિયાની
કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો ત્યારે, તેણે બહાસપૂર્વક પોતાના
બાગલાં પગકોરો કહી બતાવી, વધુ આકરી સમ્ર માટે
રત્નો મોઢ્યો કર્યો હોતો !

સેદી-કેસની સમ્ર પછી જેલમાં તેણે જે વર્તાવ
કર્યો હતો તે પણ અનેક વિરોધાભાસોથી ભરેલો હતો.
સૌમાં તેણે તોફાની વર્તન દાખવ્યું હતું, તેથી તેને
વધુ કડક શિસ્તવાળી જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યો હતો.
બહી તેણે જે વર્ષો વીતાવ્યાં તે દરમિયાન કશી કુદ-
યાદી કરી ન હતી. જીલ્લો તે એને 'રવર' કહીને
રાખતો ! અને પોતાના સાથી ગુનેગારોમાં એ 'હરિ' તરીકે
પોતાની જાતને દર્શાવેલા આગળ ધરેલો હતો.
ત્યાં એણે સાવ અજુક સાધન-સામગ્રીથી વાવર-
લેસનો સેટ તૈયાર કર્યો હતો. અને બધી રીતે તેને સૌ
'પહેલા નંબર' તરીકે જ ઝોળખે તેવો કઠારો રાખ્યો
હતો. એકંદર જેલમાંની સારી ચાલચલત માટે કેહી-
એને આપવામાં આવતી પૂરેપૂરી કપાત-રજા તેને મળી
હતી. અને જ્યારે તેને છૂટવાનું આવ્યું ત્યારે તેના સાથી

વિરલ માનવી !

કુરિયામાંની તેની ગ્રેવસો ટુંડી સોમર હંમરે અને
અનુભવે પકવ હતી. તાબેતરમાં જ તેણે આગલા પંચી
છટોછટા લીધા હતા જે કે, એને આ નવા પ્રિયનમની
તે વખતની કશી જ કામગીરી, કે બૂનકાળની કચનીની
માહિતી ન હતી. એની આગળ તો તે એક 'કેનેડાવાસો
ટેસ્ટ પાસલેટ' હતો—નામ એની બડા.

પરંતુ જે-કે હિપરની ધાડ અને ટેકસી ફાઈનંગના
પૂન માટે તેના હિપર કેસ ચાલ્યો ત્યાર પછી—આ
આઈએ હુમલે જે અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા હતા
તેમાં આ માહુસની વિસ્તાર અને વિચિત્રતાની વિશેષ
ઝાંખી થયા વિના નથી રહેતી : "એ માહુસે મારી
આગળ ધણી બનાવડો કરી છે. પરંતુ એના જેવો
માનવી મેં જોયો નથી. જે કોઈ તે કહેજોસે છે તેમાં
સોધો અંતરનો પડધો હોય છે...હજી આજે (એને
જેલ થઈ ચૂક્યા પછી આટલે લાંબે સમયે ય) મારો
એક ક્વિસ એવો નથી મળે જ્યારે હું એને પાદ કર્યો
વિના રહી હોઉં." અને હુમે પણ ટુંડી સોમર આગળ
પોતાનું દેખું કાઢવ્યું હતું : "મારી જીજીમાં પ્રથમ
મે તારામાં માતા, પિતા, અને ભગિનીનું દર્શન કર્યું છે"

આ બધા પછી ને આ બધા છતાં—સૌ કોઈને
સંકો કરવાને કારણે પણ છે. કે હુમનો પ્રથમખતી-
ગ્રેમ, આ ટુંડી સાથેનો, અને પોતાના કૃતરા ટોમી
માટેનો બદલોલોકો ઊભળેલા—આ બધું શું અને...
સંતુ હો કે બનાવડી અને બેચારીનું નાટક હશે ?

એ તે હો, આટલી વાત આપણે માટે પૂરતી
છે કે અમેરિકા અને કેનેડાના પ્રવાસો કરવા પાછળ
તેનો હેતુ 'નવેસરની' સાત સ્વસ્થ જીવન, ટુંડી સોમર
સાથે, ગાળવાનો હતો જ હતો. એણે એવા પ્રવાસો
કર્યા હતા. અને કદાચ આ પ્રવાસોમાં સફળતા ન મળતાં
જ એણે, (ટુંડી સોમરના કહેવા મુજબ), કુરિયામાંની
જે-કે હિપરની ધાડ પૂર્વે, આઠ દિવસ આગાઉ, આતમ-
હત્યાનો પ્રયાસ કર્યો હતો...અને એ દિવસોમાં તેને
ધણી વાર રકબાની 'ફિટસ' આવતી. હતી—કદાચો

|| જ રહેલો હતો ||

શાંત-સ્વસ્થ જીવનની ખેવના

તે જ રીતે, ૮ વર્સનો કારાવાસ પૂરા કરીને છૂટપા બાદ, હુમે પોતાના જીવનને સ્વસ્થ રીતે ગોઠવવાનો—નવેસારથી જીવવાનો પ્રયાસ કર્યા ન હતો ક્યો? તેણે પોતે જ યુનેયારો અને માનસિક રોગીઓની સંભાળ લેનારી ઇંગ્લેન્ડના ‘ન્યુ થિય’ની મલાકાત લીધી હતી. પરંતુ ત્યાં ગોઠવાઈ ન શકતાં, તેણે શ્રીમતિ કેમ્પના ‘અનિયમિત’માં કેમ રાખીને રહેવાનું (અસજત, પોતાની સાચી જોગબાજી આપ્યા વિના) કહ્યું હતું.

આ અનિયમિતના એક નિવાસી તરીકે અને એક સભ્ય કુટુંબમાં રહેનાર તરીકે તેની વર્તણૂક ખરેખર અસાધારણ સારી ગણાય તેવી હતી. શ્રીમતિ કેમ્પે તો કહેલું કે “મીબ અનેક ત્યાં રહેનારા કરતાં આ માણસ ઘણો વધારે સુખ્ય હતો. ‘અધુ’ જવવા પછીય એને શંખવા માટે અમે ખિલકૂલ પરતાવો કરતાં નથી. જીલ્લો એ અમારી તકરારોમાં હમેશ મદદરૂપ રહેતો હતો. શરતે જ વાતમાં એ કેમ પાછો આવી જતો. જાતે રસોઈ કરી લેતો. એની એકાદીને તાણું ચાપાં વિના જતો અને એમાં જઈને જુઓ તો વિમાન-ફરજન વિશેનાં અનેક પુસ્તકોનો દમણો પડ્યો હોય અને તે ક્લાસે સુધી વાંચતો પડ્યો હોય.”

મનોરોગગ્રસ્ત રહુસ્થ

કદાચ એના ‘રોગ’નું રહસ્ય અહીંજ રહેલું હતું! એકે જયપણથી જ તેને એક ઉત્તમ પાવલોટ તરીકે મજદૂર બનવાની મહેત્તો હતી. એટલે જ તો R. A. F. માં પાવલોટ તરીકે નિમ્ણગચાળું ફુઝ તેને ઈંગ્લેન્ડરતો લા કરી અધું હતું. મેટી-પ્રુન કેસ દરમ્યાન એને વિશે ‘નિમ્ણગ પાવલોટ’ તરીકેનો ઉલ્લેખ થતાં, આખા કેસ દરમ્યાન કાન રહેનાર યુનેયાર, આ પ્રશ્ને જીકળી ગયો હતો! એણે પોતાની જાતને હમેશ સફળ પાવલોટ તરીકે જ માની હતી; સ્થેની આગળ બાકી મારી હતી; ને પાવલોટ-ઓફીસરને ગજબેશ પટેરી તે પોતા નિસ્સા-ચાંદ લટકાવીને ફર્યો હતો!

કદાચ આ એક ‘લગ્ન’ એ, ‘જેરકાનની સંતોન’ હોવાનાં આધારમાં, નવો જીડો કરી લા બગાળ્યો હતો. અને એની તેજસ્વી શુદ્ધિકૃતિ અને

દુનિયામાં અધે ‘ન’ગર એક’ તરીકે જ આગળ આવવાની, અને કેઈ પણ કારણે હાપાઓમાં પોતાનું નામ વારંવાર મલાયા કરે ને ‘હિહાપોહ’ ભગતી રહે તે જોવા કરવાના તેના પામલ આનંદની ધેલછા, તેને વધુ ને વધુ વિનાશની દિશા તરફ મસકી રહી હતી. સેરીકેસ પછીના જેમનિવાસ દરમ્યાન તેણે તેના મુલાકાતીઓને મોટે ભાગે એનો એ સવાલ પૂછ્યો હતો કે ‘હવે હાપાઓમાં મારે માટે હિહાપોહો આવે છે કે કેમ?’ અને છૂટીને બહાર આવ્યા બાદ, કશી અથેલી હિહાપોહ ફરી પેટાવવાની એની જિંદગીમાં ધાતકી રીતે લાલ લઈને જ તો, ‘સ-ડે પિકેટરીઅલ’ અખબારે શ. ૨૭,૦૦૦ જેવડી મોટી ગકમની લાલચ આપીને, તેની પાસે ‘ખુનનો એકરાર લખાવી લીધો હતો—જે ‘એકગર’ હુકીને ખારસો બનાવડી હતો! (આ એકગરમાં તેણે કહેલું કે તેણે સેરીને અમરતો પોતાને ધેર જોલાવેલો; તેણે પોતાના કુતરા ટોનીને દસેક દિવસ અઘાકે લાન મારેલી આથી તે ગુરસે હતો; જોલા-ચાલીમાંથી ગળડો ચર્ધ ગયો, બારે કુસ્તીંગમ્સ મચી ગયું ને પોતાનું જર્મન-ખંજર દુધાવી દીધું...એ સોલો ખરડાયેલું ‘ખંજર સેરીના કોટ વડે લૂંચા જતાં એમાંથી નોટોનો શોરકો નીકળી આવ્યો...આ વખતે, એ કહે છે તેમ, એની પત્ની એની નાની બાળકીને લઈ ઉવળા જ માલે હતી... અને નીચેની શાહુઆન ખાઈ પણ ધરમાં હતી, આમ છતાં કેઈને કશી ખબર જ ન પડી...વગેરે)

રક્ષેસ કે માનવ

કેવડા મોટા દુર્ભાગીની વાત છે કે રિવરકેન્ડ અને ઈન્ડોન્ડ જેવા સુધરેલા દેશીય, આ માણસના માનસિક રોગને—આ માણસની તેજસ્વી શુદ્ધિની વિરૂદ્ધિને, આ માણસની કૃત્રિમ મનેરચોમાંથી ભંગેલી જોશમ જિંદગીને, અને જીવનને નવેસરથી ગોઠવવાનાં આ માણસના અવારનવાર પ્રયત્નોને, તથા તેના અંતરને આરમ આપનાર દૈદ્યગિક પ્રેમ અને મમતાને, તેને માટેના ધખારાને—સમજીને, કેળવીને, નવો વળાંક આપવાને બદલે, કેવળ ‘યુનેયાર’ ‘ગલીમ’ ‘વિકૃત’ ‘લાપેટર’ ‘અસમાજિક પ્રાણી’ તરીકે જ તેની

[પાના ૭૪]

અુરિય જવા પૂર્વે, 'ખૂનનો એકરાર' કરી બક્ષિસમાં મળેલા ૨ હજાર પાઉન્ડ લઈને, તથા બીજા બે વાર બેઠા ઉપર ધાડો પાડીને મોતી રકમે પરદેશ લઈ જઈને, પોલીસને ચાપ આપવામાં તે સફળ થયો હતો. અુરિયમાં એક બાર્ડ સાથે તે રહ્યો હતો ને તેની સાથે જ સમય ગાળ્યો તે દરમ્યાન તેણે તેનું હૃદય છતી લીધું હતું આ વારસો દરમ્યાન તેણે છુદ્ધ નામે, છુદ્ધ પાસપોર્ટ સાથે વિદેશના પ્રવાસો ખેડ્યા હતા, તેમાં ખેએ અવાસો સિવાયના બધા જ છેતરપિંડી-જઢમારી અને ગુનાહિત પ્રવૃત્તિના હવા આમ છતાં આ બધો સમય તેણે તેની નવી પ્રેમસીને (ટુડી સોમરને) સાથે હતી અને છતાં પ્રવાસોની સાચી હકીકત છુપાવીને છેતરીય હતી. અુરિયમાં બેન્ક પરની ધાડ અને ખૂન પછી ગિરફતાર થયા બાદ, ડાઈમાં પણ તેણે મુઠા' માણસનો ડોળ કર્યો હતો ને બોલ્યો ત્યારે ય બનાવની વાતો જ આરભમાં કહી હતી—જે એટલી બેવફૂર હતી કે, પોલીસ-તપાસમાં તરત જ પકડી ગયા વિના ન રહે પાછળથી, અુરિયની ડાઈમાં કેસ ચાલ્યો ત્યારે તેણે બડાસપૂર્વક પોતાના આગલા પગક્રમે કહી બતાવી, વધુ આકરી સજા માટે રરતો મોખો કર્યો હતો.

સેફ-કેસની સજા પછી જેલમાં તેણે જે વર્તણૂક કર્યો હતો તે પણ અનેક વિરોધાભાસોથી ભરેલો હતો. શરૂમાં તેણે તોફાની વર્તન દાખવ્યું હતું, તેથી તેને વધુ કડક શિસ્તવાળી જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યો હતો. અહીં તેણે જે વર્ષો વીતાવ્યાં તે દરમ્યાન કશી ફરિયાદો કરી ન હતી જાહેરાતે તે એને 'રવમ' કહીને ઠામતો. અતે પોતાના સાથી ડોનેગોસમાં એ 'ક્રીશ' તરીકે પોતાની બતને દમેશાં આગળ ધરતો હતો ત્યાં એણે સાવ અબુધ સાધન-સામગ્રીથી વાયર લેસનો સેટ તૈયાર કર્યો હતો. અને બધી રીતે તેને સૌ 'પહેલા નંબર' તરીકે જ ઝોળખે તેવા કઠારો રાખ્યો હતો એકંદર જેલમાંની સારી ચાલચલત માટે કેદી એને આપવામાં આવતી પૂરેપૂરી કપાત-રજા તેને મળી હતી અને જ્યારે તેને છૂટવાનું આવ્યું ત્યારે તેના સાથી કેદીઓએ જહસો કરીને તેને વિદાય આપી હતી.

વિરલ માનવી.

અુરિયમાંની તેની પ્રેમસી ટુડી મોમર ઉમરે અને અનુભવે પકવ હતી તાબેદરમાં જ તેણે આગતા પતિથી છૂટોછેડા લીધા હતા એ કે, એને આ નવા પ્રિયતમની તે વખતની કશી જ મામગમીરી કે ભૂનકાળની કથનીની માહિતી ન હતી એની આમળ તો તે એક 'કેનેડાવાસી ટેસ્ટ પાપલોટ' હતો—નામ જોની બાડ.

પરવુ એક ઉપરની ધાડ અને ટેમ્સી રૂઠવિરના ખૂન માટે તેના ઉપર કેસ ચાલ્યો ત્યાર પછીય આ બાર્ડએ હુમ વિષે જે અભિપ્રાયો બ્યક્ત કર્યા હતા તેમાંય આ માણસની વિલતા અને વિચિત્રતાની વિશેષ ઝાંખી થયા વિના નથી રહેતી. એ માણસે મારી આગળ ઘણી બનાવો કરી છે પરવુ એના જેવો માનવી મે જોયો નથી જે કાંઈતે કહેબોલે છે તેમાં સીધો અતરનો પડ્યો હોય છે હજી આજેય (એને જેલ થઈ ચૂંધ્યા પછી આટને લાંબે સમયે ય) મારે એ દિવસ એવો નથી ગયો જ્યારે હું એને યાદ કર્યો વિના રહી હોઉં અને હુમે પણ ટુડી સોમર આગળ પોતાનું દૈયુ કાલજ્યું હતું ' મારી છુદ્ધીમાં પ્રથમ મે તારામાં માતા પિતા, અને ભગિનીનું દુશ્નું કર્યું છે '

આ બધા પછી તે આ જગ્યા છતાં-સૌ ડાઈને સકા કરવાને કારણે પણ છે કે હુમનો પ્રથમપત્ની-પ્રેમ આ ટુડી સાથેનો અને પોતાના ફતરા ટોમી માટેનો બહુમોલકો જીમળકો—આ બધું શુદ્ધ અને સચું હશે કે બનાવટી અને ખેદાહીનું નાટક હશે.

મમે તે હો, આટલી વાત આપણે માટે પૂરતી છે કે અપેરિશ અને કેરોરાતા પ્રત્યક્ષો ઝડપ પ્રાપ્ત થતા હેતુ 'નવેસરથી' કાત સ્વસ્થ જીવન ટુડી સોમર સાથે ગાળવનો હતો જ હતો એણે એવા પ્રયાસો કર્યા હતા અને કદાચ આ પ્રયાસોમાં સફળતા ન મળતાં જ એણે (ટુડી સોમરના કહેવા મુજબ) અુરિયમાંની બેન્ક ઉપરની ધાડ પૂર્વે, આઠ દિવસ અમાઠ, આટલું હતાનો પ્રવાસ કર્યો હતો અને એ દિવસોમાં તેને ઘણી વાર રડવાની 'ફિટસ' આવતી હતી—કલાકો સુધી તે રડ્યા જ કરતો હતો.

શાંત-સ્વસ્થ જીવનની ઓવના

તે જ રીતે, '૮' વર્ષનો કારાવાસ પૂરા કરીને છૂટ્યા બાદ, હુમે પોતાના જીવનને સ્વસ્થ રીતે ગોઠવવાનો—નવેસરથી જીવવાનો પ્રયાસ કર્યા ન હતો ક્યો? તેણે પોતે જ યુનેયાર્સ અને માનસિક રોગીઓની સંભાળ લેનારી મંચર 'ન્યુ યિર્ક'ની મહાકાત લીધી હતી. પરંતુ ત્યાં ગોઠવાઈ ન શકતાં, તેણે શ્રીમતિ કેમ્પના 'અનિચિત્ત' માં કેમ રાખીને રહેવાનું (અલગત, પોતાની સાચી ઝોળખાણ આપ્યા વિના) કહ્યું હતું.

આ અનિચિત્તના એક નિવાસી તરીકે અને એક સભ્ય કુટુંબમાં રહેનાર તરીકે તેની વર્તણૂક ખરેખર અસાધારણ સારી મણાયે તેવી હતી. શ્રીમતિ કેમ્પે તો કહેલું કે "મીઝ અનેક ત્યાં રહેનારા કરતાં આ માણસ ઘણો વધારે સુધારે હતો. બધું બધવા પછીયે એને રાખવા માટે અમે ગિલકુસ પરતાવે કરતાં નથી. ઊંઘાઈ એ અમારી તકલીફમાં હંમેશા મદદરૂપ રહેતો હતો. રાતે ૭ વાગ્યાં એ કૂંચે પાછો આવી જતો. જાતે રસોઈ કરી લેતો. એની ઝોરડીને તાણું માર્યા વિના જતો અને એમાં જઈને જુઓ તો વિમાન-ફુલન વિશેના અનેક પુસ્તકોના દમો પડ્યો હોય અને તે કલાકો સુધી વાંચતો પડ્યો હોય."

મનોરોગીનું સ્વસ્થ

કદાચ એના 'રોમ'નું સ્વસ્થ અહીંજ રહેલું હતું. એક અલગથી જ તેને એક ઉત્તમ પાવલોટ તરીકે મજદૂર 'ખનવાની' મહેન્ટા હતી. એટલે જ તો R. A. F. માં પાવલોટ તરીકે નિષ્ફળ ગયાનું કુખ તેને જીંદગીભરનો ધા કરી મથું હતું. સેટી-પૂન કેસ દરમ્યાન એને વિશે 'નિષ્ફળ પાવલોટ' તરીકેના ઉલ્લેખ થતાં, આખા કેસ દરમ્યાન જેલ-રેહબર-મુરોપાર-આ. મગ્ગે ઊંઘી ગયો હતો. એણે પોતાની જાતને હંમેશા સફળ પાવલોટ તરીકે જ માની હતી; સૌની આગળ બાણે મારી હતી; ને પાવલોટ-એક્સિસરને મજબૂત પહેરી તે ખોટા ગિલ્લા-ચાંદ ધટકાવીને ફૂંચે હતો.

કદાચ આ એક 'લગ્ન' એ, 'ગેરલગ્ન'ની સંતાન-હોવાના આધારમાં, નવો ઊંડો કરી ધા મગાવ્યો હતો. અને એની તેમસ્વી ભુલિસકિત અને

દુનિયામાં બધે 'નંબર એક' તરીકે જ આગળ આવવાની, અને કેઈ પણ કારણે છાપાઓમાં પોતાનું નામ વારંવાર મળવા કરે ને 'ઉદ્ધાપોદ' નામની રહે તે બેવડા કરવાના તેના પાત્ર અંદાની ઘેસણ, તેને વધુ ને વધુ વિનાશની દિશા તરફ ધસી રહી હતી. સેટીકેસ પછીના એલિનવાસ દરમ્યાન તેણે તેના મહાકાલીએને મોટે ભાગે એના એ સવાલ પૂછ્યો હતો કે 'હવે છાપાઓમાં મારે માટે ઉદ્ધાપોદો આવે છે કે કેમ?' અને છટીને બહાર આવ્યા બાદ, કશી મળેલી ઉદ્ધાપોદ ફરી પેટાવવાની એની જિંદગીમાં ધાતકી રીતે લાભ લઈને જ તો, 'સન્ડે પિક્ચરીઝ' અખબારે રૂ. ૨૭,૦૦૦ જેવડી મોટી રકમની લાભ્ય આપીને, તેની પાસે 'ખુનનો એકરાર લખાવી લીધો હતો—જે 'એકરાર' હરીકેને ખારસો બન વડી હતો. (આ એકગરમાં તેણે કહેલું કે તેણે સેટીને અમરતો પોતાને ધેર મોલાવેલો; તેણે પોતાના કુતરા ટોનીને દસેક દિવસ અગાઉ લાત મારેલી આથી તે યુરસે હતો; મોલા-ચાલીમાંથી ઝગડો થઈ ગયો, ક્યારે કુસ્તીંગલ મચી મથુ ને પોતાનું જર્મન-ખંજર કુલાવી દીધું...એ સોદી ખરાબેલું ખંજર સેટીના કેટ વડે લૂંટવા જતાં એમાંથી નોટોનો થોડકો નીકળી આવ્યો...આ વખતે, એ કહે છે તેમ, એની પત્ની એની નાની બાળકીને લઈ ઉપરના જ માળે હતી... અને નીચેની કાકુઆન બાઈ પણ ધરમાં હતી, આમ છતાં કેઈને કશી ખબર જ ન પડી...પરે)

સફાઈ કે આનંદ

કેવડા મોટા દુર્ભાગ્યની વાત છે કે સ્વિત્ઝર્લેન્ડ અને ઈન્ડોનેસિયા જેવા સુધરેલા દેશો, આ માણસના માનસિક રોગને—આ માણસની તેજસ્વી ભુદિની વિકૃતિને, આ માણસની કૃત્રિમ 'મોરાર્થમાંથી બનેલો મોરાર્થ' જિંદગીને, અને જીવનને નવેસરથી ગોઠવવાના આ માણસના અત્યંત નવાર પ્રયત્નોને, તથા તેના અંતરને આરમ આપનાર છોટુંનિક પ્રેમ અને મમતાને, તેને માટેના ધખારાને—સમજીને, કેળવીને, નવો વળાંક આપવાને બદલે, કેવળ 'યુનેયાર્સ' 'નમીમ' 'વિકૃત' 'ભયંકર' 'અસમાજિક પ્રાણી' તરીકે જ તેની

[પાના ૧૦૪]

કૃતિનિષ્ઠ રસવિવેચન / ઉશનસ્

પ્રો સુરેશ જોષીની વાઙમયસેવની સેવા અને પ્રતિષ્ઠા હવે નેપિયાત ટોટિનાં ચર્ચા છે ગુજરાત એમને હવે ધ્યાનપૂર્વક વાંચે છે, સાંભળે છે, ટૂંકી વાર્તાના કવિતાના અને વિવેચનના ક્ષેત્રે એક સર્જક અને વિવેચકરૂપે એમણે તે તે સાહિત્ય સ્વરૂપોને એક બહુવિધ શક્યતાઓમાં નવા વળાંકે સૂધી આપ્યા છે એની નોંધ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ હમેશાં લેશે

‘ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ’ એ એમનાં ‘વિશ્વ માનવ’માં કાવ્યસ્વાદની ક્રિયોમાં ક્રમશઃ પ્રગટ થયેલાં નવસિદ્ધાંતથી શુભામ મોહમ્મદ શેખ સુધીના કવિઓની પસંદ કરેલી એક એક કૃતિનાં તેમણે કરેલાં રસદર્શનોનો

[પા ૭૭ થી]

સાથે બ્યવહાર રાખ્યો હતો. અને તેમ કરી, મૂખ્યમાં મૂખ્ય અને કૃત્તિ કૃત્તિ આધિનિર્માણ અને આત્મવિનાશના માર્ગે જ તેને ધકેલી દીધો હતો. આટલાટલા મનનો તે આટલાટલી મનોવૈજ્ઞાનિક સુધારાની ધરણ્યો, અને ‘સમને રથાને સુધારણા’નાં શિક્ષા-શાસ્ત્રોનાં અને નૂતન વિજ્ઞાનનાં આટલાટલાં બજારમાં—મધુ જ ડોનાલ્ડ હુમ અને એના જેવા દલાલ અને હવે પછી પેદા થનાર અસાધ્ય બુદ્ધિશાળી આંતરરાષ્ટ્રીય મનોરોશીઓને માટે સદાતર નિષ્ફળ પૂરવાર ચર્ચા છે.

એક તેજસ્વી શક્તિવાળો મનોરોશી, આરબથી જ મનોરોશી તરીકેની સારવાર અને ટેપલાગ ન પામવાને કારણે, વિકૃત ગુનેગા—પૂની તરીકે જીવનભર દિવસરોજની જેમમાં સમગ્રી ગ્લો છે એના હેલ્થ ખમર પણ દહાડા એજ વાત કહે છે કે—દહાડા, તેની સમસ્યા સમજીને સ્વસ્થ જીવનની તપ તેને આપવામાં આવે તો તે રાક્ષસ મઘી બઈ, માનવી તરીકે ફરી પાછા જન્મે તઈ જાય!

સમજ છે. આસ્વાદ્યોણીએ ગુજરાતના કાવ્ય રસિમોનું શરૂઆતથી જ ધ્યાન એમનું હતું

પુસ્તકના આરંભે જ ‘સુખમધ’ નામનો નિનધ એમણે જોડ્યો છે તે આ રસવિવેચકના દર્શનિર્મુને સખજવ માં ખૂબ જ મદદવાર નીવડે એવો છે એ સુખમધમાં શ્રી સુરેશ જોષીએ આનંદશકરતું વિધાન “ગુજરાત વિવેચનશૂણ્ય છે, પણ તે કરતાં રક્ષાપાનતુ તરસ્યું હોય તો વધારે સારું નહિ” એ વિધાન દોષી ‘વિવેચન’ અને ‘રસવિવેચન’ વચ્ચેનો ભેદ બતાવ્યો છે ને એ જાતના ‘રસવિવેચન’ની ગુજરાતમાં દહાડા જીણપ છે એમ કહી એ દિશામાં આ સમઘડી એક ઉપયોગી ઉપદેશ પૂરું પાડ્યું છે

આ રસવિવેચન પાછળ સુરેશ જોષીની દષ્ટિ કઈક આવી છે : પ્રયત્નજન અને કવિતા વચ્ચેનું અંતર ઘટે એવા સેતુરૂપ જનતુ કાવ્યશાસ્ત્ર પગલાપાની સદાય વિના જ કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાના જાણે સફી હાય તેમ કવિપ્રતિભાના સર્જક રદુડિયોમાં પ્રવેશ કરાવી રચનાપ્રક્રિયાને પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવવો, ‘કવિ શું કહેવા માગે છે’, એમ નહીં, પણ ‘કવિએ શું સમજ્યું છે’, ‘કવિ શું કરવા માગે છે’ એટલે કે કવિકર્મનો વિશેષ શો છે તે કહીવતુ, કવિની કાવ્યક્રિયા—ભાષા શક્તિનો પચિય આપવો એટલે કે કવિજીવન, તેનું જીવન-શન કે કાવ્યસિદ્ધાન્ત કશું જ વચ્ચે લાખા વિના કેવળ કૃતિનિષ્ઠ ગ્લો એણે જીઓ કરેલો આકૃતિ વિશેષ જ તપાસવો આ દષ્ટિ રાખી શ્રી સુરેશ જોષીએ આ સમઘડી જુદાજુદા કવિઓની ગાવંસેક કૃતિઓ અનોટી છે આ બાબોને કૃતિઓમાં શ્રી નવસિદ્ધાંતથી

• આ દિશાની ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ છે સુરેશ જોષી પ્ર ચેતન પ્રકાશન ગ્રંથ પ્ર સિ રામજી મ દિર પોળ વગેરે
મુલ્ય રૂ. ૩=૦૦

શ્રી ગુણામ મોહનદેવે શેખ સુધીના કેટલાક પ્રતિનિધિરૂપ
 કવિઓની કૃતિઓ આવી મેળે છે. આપણું મધ્યકાલીન
 કવિઓની કૃતિઓ લેઈને યે આતું કંઈક કરી શકાય
 શકાય તો ખરું, પણ પ્રો. સુરેશ જોષીનું એ અહીં
 પ્રયોજન નથી; અપોગીન ગુજરાતી કવિતામાં એમણે
 નમૂન્યુ આપે જ દાળી નાખ્યો ■ એ કદાચ એ
 યુગમાં આપણી નવી કાવ્યસમજને અનુકૂલ ને વિવે-
 ચનસૂત્ર એવું ખાસ કામ થયું નથી એ કારણે. હશે
 જે સાક્ષરયુગમાં આપણી કવિતા ને વિવેચન બને
 પૂણ્કેદમાં વિકસે છે ત્યાં ય એમણે અણિલાલ દિવેદીને
 દાળી મુક્યા છે. અણિલાલનું કવિકર્મ કપારેક
 નરસિંહરાવથી જોઈ કહાતું કામ સાધે છે તો યે એમ
 કેમ બન્યું હશે, એવું કાંઈ રસિક પૂછે પણ ખરું; પણ
 સાક્ષરયુગ, ગાંધીયુગ કે અનુ-ગાંધીયુગના તમામ
 પ્રતિનિધિરૂપ કવિઓને લેવા જ એવે કદાચ એમને
 શોધનાપૂર્વકનો ઉપક્રમ નહીં હોય; અને આ વિવેચન
 રીત થતાં દર્શાવે પદ્મદેવીનો કેમ પણ ઐતિહાસિક
 રીતે હોય; એમને 'સમય' રૂઝું તે કાવ્ય અવલોકાણ.
 આ સંબંધનો કેમ તો સંબંધકારે પ્રકાશન લેળાએ જ
 તકી કરી છે; આ સંબંધમાં પ્રો. જોષીએ સ્પષ્ટ કયું
 કયું છે કે અહીં પદ્મદેવે કરવામાં આવેલી કૃતિ તે તે
 કવિની ઉત્તમ કે પ્રતિનિધિરૂપ ને હોય; પણ 'કલ્પન'
 કરતાં 'વ્યક્ત' (Expression)ની દૃષ્ટિએ કવિકર્મની
 દૃષ્ટિએ, એમને કંઈક વિવેચનસૂત્ર લાગે તે કૃતિ જ
 હાથ પર લેવામાં આવી છે. છતાં થયે રથજે તે તે
 કવિનું કાંઈ ને કાંઈ રીતનું પ્રતિનિધિત્વ પ્રગટ કરે તેની
 કૃતિઓ જ હાથે ઘડી છે. નરસિંહરાવની પ્રતિનિધિત્વા
 છે, તો ન્દાનાલાલનું મધ્યયુગીન રંગદર્શી ગીત છે;
 કાન્તનું 'સાગર અને ઘર' ■ જે અન્ય વિવેચકોએ
 પણ પ્રેમપૂર્વક અવલોક્યું છે, જે કાન્તની સ્વદેશ
 સંકિતને પૂરેપૂરું પ્રગટ કરે છે. પ્રો. કાકિરત્નું 'પ્રેમનો
 દિવસ'નું એક 'સોનેટ' છે, તો દરિયારત્ન કમિની-
 શૌકનું એમનું ઉત્તમ કાવ્યરસ છે, પદ્મિની ખુમારી
 પ્રગટ કરતું મધ્યકાલીન સોનેટ છે, તો શીખરાણીનું બાળ-
 શૈલીનું રમતિય બે 'પત્રિકા'નું ને અભેતી' છે; નિરંજન
 ભટ્ટનું નમરસરૂપિની દીકાણે 'આધુનિક અરણ્ય'
 છે; મહારત્ન મર્મો ભગન છે, બાલમુકુંદ ને ઉચ્છનસાં

વત્સલરસની મૃદુલિતો આલેખતાં સોનેટો છે તો
 હસમુખ પાકનું બંગ નિરૂપતું 'તણખડું' છે;
 પ્રિયકાન્તનું સજીવ ચિત્રાત્મક 'પડાયા' છે તો શ્રી
 શેખનું મોદલેરસાઈને શીર્ષકીન ગદ્યકાવ્ય પણ છે; આ
 સંબંધની તમામ કૃતિઓમાં કદાચ એવું પ્રતિનિધાન
 નથી. શ્રી શેખનું 'જતો'તો સૂતા ત્યાં' કંઈક અપરિચિત
 છે (જે કે શ્રી શેખની વિશિષ્ટતા તો એમાં છે જ); શ્રી
 મેટાઈના કાંઈ ચર્ચા ભગનને બદલે અહીં 'દહેકંતા
 લીમડા હેળ' જેવું પ્રેમગીત છે. આશ્ચર્યકારક રીતે
 અહીં શ્રી સુરમનું અતિ અપરિચિત 'અનુ દીકરી'
 લેવામાં આવ્યું છે, જે કે શ્રી સુરમનાં છંદોલ્પ ને
 ચંદ્રકલિત અહીં અવિશિષ્ટ નથી. શ્રી. ઉમાશંકરનું
 પણ વધુ પ્રતિનિધિત્વવાળું કશુંક બીજું કંઈ શકાત;
 અહીં 'જોલે ભુલભુલ' જેવું થોડુંક અપરિચિત ગીત
 પસંદગી પામ્યું છે વેણીભાઈનું ભગનની લહેવાળું પણ
 ભગન નહીં એવું 'નવજ્વા' છે, તો પ્રભાસનું
 પ્રતિનિધાન છે એમનું અરવિંદસાઈ કાવ્ય પણ
 કંઈ શકાત; પણ કદાચ એ એમણે ભણીબૂનીને
 ટાળ્યું છે. જે કે પ્રભાસનાં પ્રતિનિધાનમાં પણ શુદ્ધ
 કવિકર્મ છે તો ખરું જ; રાજેન્દ્રનું પણ વધુ
 સારા કાવ્યપ્રતિનિધિત્વ કરી શકાયું હોત એમ
 જરૂર લાગશે.

વિષય પરત્વે પણ અહીં ગુજરાતી સાંપ્રતકવિતાનું
 પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ થયું છે. અહીં આદિક જેટલાં પ્રતિ
 કાવ્યો છે: (જેડી રજની, સાગર ને શરી, દહેકંતા
 લીમડા હેળ, જોલે ભુલભુલ, બાસ અનેડું, પત્રમિત્રું
 અને અબેલી, કિશિર અને ગણવાપસ) તો છ કે સાત
 જેટલાં વિવિધ પ્રેમ સ્વરૂપનાં પ્રેમકાવ્યો પણ છે. વીરની
 વદાન-માં વિપ્રવંશ શૃંગારયુક્ત મધ્યકાલીન વીરસ,
 વધામણીખાનો (એને વિપ્રવંશ કહેવાશે ?) શૃંગારસ,
 'જતો'તો સૂતા ત્યાં'ના (સંભોગ કહેવાશે ?) શૃંગારસ
 પ્રો. સુરેશ જોષીને શૃંગારસની નાવિકાઓના મર્મદા
 અભાસી તરીકે રચાપરી; 'દહેકંતા લીમડા હેળ' પણ
 પ્રેમગીત છે; તો 'અનુ દીકરી' વિશિષ્ટ વત્સલરસનું
 સોનેટ છે; એવે જ વિશિષ્ટ ન્દાની કમિનોનો કરુણમિત્ર
 વત્સલરસ 'નિર્દીપ'ને નિર્મલ આંખ તારી'માં છે, તો

એવો જ કંઈકુમિશ્રિત વત્સલરસ 'જૂનું ધર ખાલી કરતાં'માં ને કંઈકે વિચિત્ર રીતે કંઈકુમિશ્રિત વત્સલરસ 'વગાવી બા આવી'માં છે. પ્રભુની પ્રેમવક્ષણ કાઠિતનું મકરંદનું 'આવો' છે, તો ઈશ્વરનિહીન નશ્વર સર્જનને વિચિત્રતાનું ને તેની વિચિત્ર અભિવ્યક્તિનું શ્રી નિર-જન ભાગન, હસમુખ પાકક, પ્રિયદાન્ત અને શેષની કૃતિઓનાં પ્રતિનિધાન છે. સ્વરૂપ પરત્વેપણ અહીં હીક હીક પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ છે. અહીં ગીતો, ભજનો, સોનેટ છે (મદાકાવ્યના પદમાં આવું ભિન્ન-કાવ્ય જેવું કૃતિનિષ્ઠ કવિએ તપાસી ચકાવ ખરું કે ?) ગદ્ય, ખંડકાવ્ય, ચુકતક અહીં નથી; હદ પ્રયોજનાં પણ શુદ્ધ સર્જનરૂપો, પરપરિત રૂપો ને અષ્ટપદો તેમ જ ગદ્યકાવ્ય પણ છે. આમ, અનુજૂતિના વિષય પરત્વે ને અભિવ્યક્તિની રીતરસો પરત્વે આ સંપ્રદાય આપણી સાંપ્રતકવિતાનું હીક હીક પ્રતિનિધિત્વ છે એમ કહી શકાય.

આ ખાસીએ ગદ્યકાવ્ય વિવેચનોમાં શ્રી મુરેશ એક જ જાતની મંદાણીનાંધણી અજમાવતા નથી; વિવે-ચન ભણે કૃતિનિષ્ઠ રહે પણ પ્રત્યેક વિવેચનની નવીન મુદ્રા અંકિત થઈ છે; કથાક ઉચ પ્રત્યાધાતથી આરંભ ('દા. ત. નયણ') તે કથાક કાવ્યસ્વરૂપની અર્થાથી આરંભ (ખોલે ખુલ્લુક); કથાક કૃતિના અત સાથે જ વિવેચનનો અત, તો કથાક કવિની અખિમ કવિતા-પ્રવૃત્તિનાં પણ લક્ષણો તારખ્યાં છે. કથાક રસસમાધિ આગળ આપણને છાંડી દે છે તો કથાક, આકૃતિક કવિઓનાં વિવેચનમાં બન્યું છે તેમ, કવિતાનાં ભવ-સ્થાનો અને દેવ આગળ સાવધાનીના સર પણ સભ-ગાવી વિવેચન પૂરું કરે છે; કથાક કાવ્યનો મુખ્ય મુલો હાથમાં આપ્યો તે જ આખી કૃતિમાં વિહસે ને પ્રસરે છે. તો કથાક, એ એમના જનાન્તિકે લખાણમાં કરે છે તેવા, 'સર્ગ'ક ગદ્યમાં ઊતરી પડી કોઈ પરિચિત્તિ કે ભાવચિત્તિ આલેખે છે. કથાક મુગ્ધન કાવ્ય-પ્રવૃત્તિની ચર્ચામાં પણ ઊતરી પડે છે ને એમના વિશાળ વાચનનો પરિચય પણ આપે છે; કથાક કાવ્યમાં ઈન્દ્રિયભોગ્યતા, મૂર્તશુલ્ક અને આકૃતિ તપાસે છે, તો કથાક કાવ્યના હોર્દરેષ અલકાર ને વ્યંગ તપાસે છે. કથારેક રસવિવેચન પ થી ૭ પછી, સુધી વિસ્તારે છે

તો કથારેક બે કે ત્રણ પૃષ્ઠોમાં સમાપ્ત કરી દે છે. સાક્ષરમુગ્ધના-પંડિતમુગ્ધના ને આકૃતિમાં પ્રતિનિધિય નિરંજન, રાગેન્દ્ર, હસમુખ, પ્રિયદાન્ત ને શેષને આવા પ્રલબ્ધ વિસ્તારનો લાભ મળ્યો છે.

*

હવે આપણે એમનું રસવિવેચનક્રમ દ્રઢમાં જોઈએ

શ્રી નરસિંહરાવની 'જોડી રમ્મની' કૃતિમાં નિરાકર અંધકારને વિવિધ ઈન્દ્રિયોની મદદથી પહોંચી વળવાની કવિની મથામણ ને ઈન્દ્રિય વૈદ્યને તેઓ 'સામિક' રીતે તપાસે છે. કવિએ આપેલા નિરાકર અંધકારનાં ચિત્રોની તે પૂરતી કદર કરે છે ને 'અંધકાર' તત્વની સમજ આપતાં તે અંધકારનું કાવ્યોપમ સર્જકમણમાં કેવું તો ચિત્ર ભર્યું કરે છે! અંધકાર કાવ્યોમાં 'રાગેન્દ્રના ફાગની નોંધ લેવી જોઈએ. ન્હાનાલાલના 'વીરની વદામ' માં ન્હાનાલાલની શબ્દ લઘાવરાની વિચિત્રચક્રિતી ને વિપ્રલબ્ધ શુભારની વીરરસધી સમાવિત એવા ગરાસણીના વિચિત્ર ચિત્રની તે નોંધ લેવાનું ચુકતા નથી. અંતમાં ન્હાનાલાલને લોકાગ્રન Horizontal ભાવેનું લોકલક્ષણમાં આલેખન સાદું ફાવે છે એવી ન્હાનાલાલની અખિલ કવિતાનું પણ લક્ષણ તારવી આપે છે. કાન્તના 'સારર અને સારી' કાવ્યમાં આરંભમાં ચંદ્ર સાથેનો કવિઓનો કલ્પનાભાસાર નોંધે છે ને પછી ભાવ જગતની ક્રોડીએ ક્રોડીએ આપણી આગળ પકડી ફેરવે છે; આ કૃતિનું આપણે ત્યાં વારં-વાર વિવેચન થયું છે ત્યાં કાન્તનું ધર્મપરિવર્તન અચુક યાદ કરવામાં આવ્યું છે; ત્યારે શ્રી મુરેશ આપુ રસલેખન પૂરું થયા પછી જ એને સમારે છે; ને તેવ કાન્તનાં લક્ષણો તારવવા પૂરતું જ; વિવેચનને અતે કાન્તની સમસ્ત કવિતાનાં ત્રણેક લક્ષણો તારવી આપે છે (૧) " મથામણ અને સંઘર્ષને અંતે દુઃખનું વિષયાન કરી ગયા પછી ચિત્તમાં જે કૃતાર્થતા ને ઉદ્દેશાસ રહ્યાં તે જ, આના ભિન્નકાવ્ય દ્વારા, એમણે કૃત્યનાપૂર્વક પ્રકટ કર્યા. " (આ વિધાન ચિત્ત-કોટિનું ગણાય; કારણ કે ખિસ્તો ધર્મના અંગોકાર પછીનાં બધાં જ ભિન્નકાવ્યો—જે ખાસ સારી કાવ્ય કવિઓ પણ નથી—કૃતાર્થતા ને ઉદ્દેશાસનાં નથી) (૨)

કાન્તની કૃતિઓની આકાર-સુરેખતા (૩) કાન્તની કવિતાની ઇન્દ્રિય સંતર્પકતા. (શ્રી સુરેશના રસદર્શનો કેવળ કૃતિનિષ્ઠ સર્વત્ર રસાં નથી; ક્યારેક કવિની આખી કવિતા પ્રગટ પર દષ્ટિ નાખી પૂરી ચાય છે.)

પ્રો. હાકોરના 'વધામણી' કાવ્યમાં છેક છેલ્લી કડી સુધી નવજાત બાળકની જાતિ ટેવી કુશળતાથી સંજોષિત રાખે છે તે પ્રગટ કરે છે ત્યારે પણ પૂરી રસિકતા અને દક્ષતાથી કરે છે એ વાત સરસ રીતે સમજાવી છે. શ્રી શેખના 'જતોતો ત્યાં' કાવ્યમાં આરંભમાં અય્યમદિમા સમજાવી વિવિધ ઇન્દ્રિય-આ-પારમાં સંપર્શ-ઇન્દ્રિયની સ્પર્શ-સમતાનો મુદ્દો સમજાવે છે. કસ્ટી શેખનાં પણ શબ્દોની ખજાને છે. 'મિઝાને', 'જંચકી', 'લમણો' શબ્દોનું અનોચિત નોંધે છે; તે શેખની ઉપમાશક્તિના વિશેષની પણ નોંધ લે છે; મધુપકાવ્યોમાં શ્રી શેખની વિશેષ દેન નોંધવાનું પણ ચૂકતા નથી. શ્રી દરિશ્વરના 'નિર્દોષ ને નિર્મળ આખ તારી'માં આ કાવ્ય શોકનું નથી 'સુખ'નું છે 'શાંતિ' નું છે, એ વૈધિયની નોંધ લે છે. એને મધુ જેવો શબ્દ પણ કહે. તેઓ કહે છે તેમ : 'આ કાવ્યમાં વસંતની કૃંદથી ખરી પડતી કળાને સાંભળવાની છે; આખું રસવિવેચન પેઠી નોની એનના જેવું જ નાજુક-નજુ છે; અહીં શબ્દો ને વર્ણોએ સાધેલું કવિકર્મ કુશળતાથી તપાસવામાં આવ્યું છે. દરિશ્વરની સમસ્ત કવિતાને 'વિષાદની વસંત' એવા સૂક્ષ્મ સાંકળા લેવાનો પ્રયત્ન પણ અહીં કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી મેટાઈની કૃતિનું વિવેચન શ્રી સુરેશ પોતાના એક અંત્ર પ્રીતિવિષયક સમજાવ્યું કરે છે. આપણી લાગણીઓને કાવ્યમાં કેવું સ્વરૂપ મળતું નેઈએ તે વિશે મેત્રણ કૃષ્ણ ભરીને લખે છે ને તે સંદર્ભમાં રિફરેન્સ ટાંકે છે કે એનોયર લાગણીઓ માટે પણ કવિએ પ્રકૃતિમાંથી ઇન્દ્રિયમાલ પચાવો શોજવા નેઈએ. શ્રી પતીલનું 'સહવાવા' શ્રી સુરેશની કસમને બાજે પૂરતી રીતે કસતું નથી; બે કે શ્રી પતીલની ખુમારીનો મુદ્દો વ્યક્ત કર્યો જ છે; એ લખાણ વધુ પડતી સમજૂતીથી જતા ગંદાઈ મળે છે; શ્રી સુરેશની કૃતિ 'અનુ દીકરી'માં શબ્દ ને હાલવાની સક્તિ શ્રી સુરેશ ખજાને પ્રગટ કરી છે. ને એ સોનેટની ડિયુજીન, બકિમતાની નોંધ લીધી છે;

આપણે ત્યાં વતસવરસનાં કાવ્યો ઓછાં છે એમ એ કહે છે ને સુંદર સાથે ઉદાહરણ આપીને 'એ દિસાનું કામ નોંધે છે; પણ લાલણના વતસવરસની વાત કેમ નિસારે પડી દશે? કે પછી આધુનિક કવિતાની જ વાત કરવી હશે? શ્રી સુંદરના વિચિત્ર 'ખડો' શબ્દની લાક્ષણિકતા ને 'રસની ઉમતા' પણ એમણે યોગ્ય રીતે જ નોંધી છે. શ્રી ઉદાહરણ 'એલે છુવછુવ'નો વિવેચનનો આરંભ ઊર્મિમીન અંગેના એમના સક્ષિપ્ત લખાણથી થાય છે, જે કૃષ્ણ લખાણનો અર્થ નેટલો ભાગ રોકે છે. કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનમાં આ બધું ચાલે ખરું? ઊર્મિ-કાવ્યમાં મહા-કાવ્યની સક્રિયા વિચારીને લખે છે : "મહાકાવ્યની વ્યાખ્યા બદલાવવાનો વખત થયો છે." વચ્ચે જાપાનના 'દર્મકુ' કાવ્યપ્રકારને પણ યાદ કરી લે છે. કેટલીકવાર શ્રી સુરેશ આખી કૃતિના સ્વરૂપને એકાદ શબ્દશુદ્ધિમાં સમાવી દેવા મથે છે. અહીં શ્રી ઉદાહરણ 'એ મુવનાં દર્શન'ની વાત કરે છે. એક સાન્ત અને ખીન્ત અનત એ બેના મેળ મેળવવો તે શ્રી ઉદાહરણની કવિતાની લાક્ષણિકતા છે; શ્રી સુરેશ અહીં પ્રથમવાર કોલેજના વર્ગને વચ્ચે આણે છે ને એ દ્વારા પ્રાસાતિ-પ્રિયતામાં રહેલાં ભવરવાન તરફ નિર્દેશ કરે છે. શ્રી પ્રહલાદના 'પાસ અને હું'માં આરંભમાં વિરોધ અને મુઘ્ધ કવિઓ વિશે વાત છેડે છે. આધુનિક કવિના મુશ્કેલીઓ વિશેની નોંધ પણ લે છે. પાસની વાત આવતાં જ એ પાસ સાથેના આપણા આદિમ સંબંધોની વાત છેડે છે ત્યારે કાકાસાહેબમાં કે રીન્દમાં જ મળે તેવું જીવ્ય સમજ લક્ષિત પ્રલુપ્ત થાય છે. પાસમાં એક પ્રકારની આદિમતા રહેલી છે. સૃષ્ટિના પ્રારંભનો હૃદયપ્રમુદ પાસની નાડીમાં છે. એનો સ્પર્શ આપણામાં રહેલા કલાક વન્ય તરવરે જગાડે છે. આથી જ તે તણખડું તોડીને આપણે અન્ય મનરૂઝ ખનીને દત્તિ ચાવવા મારીએ છીએ." (આખું એ સ્વન-પણે વધુ લખે એમ હચ્છીએ.) પ્રકાશમાં કળાતા સ્વીન્દસંસ્કારની યાદ દેરડાવે છે; ને તેમની અખિત કવિતાના 'ખારીગદાર'પણની નોંધ લે છે; 'નયણ'નું રસવિવેચન ઉપર પણ રસિક પ્રત્યાધાતથી જ શરૂ થઈ જાય છે. ને શીર્ષકની અનિપ્રમદના સામે અચ્છુમો

પ્રગટ કરે છે. 'નવજ્ઞા'માં કવિએ યોગ્ય વિરોધમૂલક સાદસ્ય પદ્ધતિ તપાસે છે; પણ ન્યાય સમજતા મંદ પદી કે 'ભગ્નિયા વેદા'ને સરસી ક્ષિયુદી કેવાં તેા ધૂસી ગય છે તેની ખચર લીધી છે 'પતંગિયુ ને ચમેલી'—માં વળી આળવાતાંદેલીથી જ આરંભ કર્યો છે; ને 'આગવાતાં અને પરી' આવાનાં જ શ્રી સુરેશ્વર મદ્ય રવીન્દ્રશૈલીએ મુગ્ધ ભાવના વિદારમાં રાવે છે; જે પ્રેા સુરેશમાં વિદ્યપતા ને મુગ્ધના જન્મે છે તેની પ્રતીતિ આપે છે. 'ભક્ષ્યા આકાશ'ને બદલે 'ભક્ષ્યા આકાશ' એમ શ્રીધરાજીની ખૂન પણ કાઢે છે ને રવીન્દ્રસંસ્કારનાં ક્ષિયુદ્ધોમાં રહેલી શ્રીધરાજીની વિશિષ્ટતાની નોંધ પણ લે છે અત્યંત રમણીય ને રમણિયાળ અંત સાથે રસવિવેચન સમાપ્ત થાય છે. 'શિશિર'માં ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતા કામ યોગ્ય રીતે નોંધ્યું છે. ખરી પડતા પાનની સેવારા મારતી ગ્નિ-આકૃતિને પ્રભાસમ હોલકયમાં કેવા ઉપસારી આપે છે તે કવિકર્મની નોંધ લે છે, ને અંતે પ્રભાસમને યોગ્ય રીતે મગવેા ભેઈએ તે વિવેચનસાહ પણ મળે છે. અંતે તે લખે છે "ઇન્દ્રિય સંતર્પકતાની દૃષ્ટિએ શ્રી પ્રભાસમ કેવિ કાન્તની પરપરાના કવિ છે."

'ગલ-વાયસ'માં રાજેન્દ્રની પ્રથમ પંક્તિમાં આરંભક સંપદોના દોષનો એમનો ખચાવ તો જુઓ. અહો સંપદોની અનુપરિધતિ તે જ કવિકર્મ છે. મૌન જ કવિકર્મ છે! કોએએ આપણને અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિના અદ્વૈતની વાત કરી છે તે અહો કેટલી બધી સાચક લાગે છે! પછી કાવ્યની ભૂમિકા 'સંધિરથળ' છે, એમ નોંધી આ સંધિની પ્રક્રિયા તપાસે છે ને 'કિરણ' સંપદ ઉચિત નથી તેની રસિક નોંધ લેવાનું ચૂકતા નથી, પણ જ્યાં કવિ તત્ત્વજ્ઞાનનાં ટાંઠા કોષ્ટક કરવા માટે છે ત્યારે અણખો પ્રગટ કરે છે; પણ કોણ જાણે કેમ, એમ લાગ્યા કરે છે કે રાજેન્દ્રની વધુ સારી કૃતિ પસંદ કરી ચકાઈ હોત.

'આધુનિક અરણ્ય'માં શ્રી સુરેશ એમાં રહેલી અપ-હુનિ શોધી કાઢે છે; આનો કૃતિમાં સાચક અવકાશનું બળ છે તે નોંધે છે ને નિરંજનની અલંકારશક્તિ તથા

લયસજ્જની વિશિષ્ટ નોંધ લે છે. નિરંજનની વિશિષ્ટ એલિપ્સશાઈ નાગદરિની કવિતાની નોંધ લઈ આ કૃતિમાં એકસ સમગસવાનો અભાવ રહ્યો છે એમ કહી આધુનિક કવિતા વિશે એ વાનાં ચેતવણીરૂપે કહી વિવેચન સમાપ્ત કરે છે.

'વગારી બા આવી', "જૂનું" થર ખાલી કરતાં નાં દુર્ગા વિવેચનોમાં જન્મેની નિગાડખરી શેનીની, નોંધ લે છે ને તેમાં રહેના વિશિષ્ટ કુચુચિશ્ચિત વત્સલરસની ભાવયાત્રા કરાવે છે વિદગ્ધ હસમુખ પાઠકનાં 'તલુખલા'માં મુગ્ધ પ્રદલાદના તુલ્ય કરતાં જુદી જ વાત છે તે તેમની નજર બહાર નથી, તેમને કોનાપનિવરતા મોદિનીરવરૂપની વાત માદ આવે છે. એકજ દુર્ગોંધ મચાતા હસમુખ પાઠકની કવિતામાં તે ખૂન ભેડે જાતરે છે. ને હસમુખની કવિતામાં કમિંગ્સ-દશિન ઘાત-પ્રદક્ષનો યુગ છે એમ નોંધે છે; હસમુખમાં અભિવ્યક્તિ નિરંજનથીય આગળ નીકળી જઈ, વાલેરી કહે છે તેમ, આત્મસલાયક રૂપે પ્રગટે છે તે સમજાવે છે ને સુખમવાણી દલે અપ નહીં લાગે એમ કહે છે વગી કહે છે કે આજના કવિએ એનો યોગ્ય ગુમાવ્યો છે. અહીં પણ 'આધુનિક અરણ્ય'ની જેમ આધુનિક કવિતાની અભિવ્યક્તિમાં રહેલા બગ તરતે તપાસે છે. બગ હોય તો કેવા હોય, distortion પણ કેવું કામચુકારું જોઈએ તે, તથા Modernity-આધુનિકતા એ ચાત્ર રચનાતત્ત્વમાં જ નથી હોતા પણ અનુભૂતિમાં પણ હોતી જોઈએ એમ ચેતવણી આપી વિવેચન પૂરું કરે છે. એક વાત નોંધવી જોઈએ: શ્રી સુરેશ નવીન કવિતામાં શુદ્ધ કવિતાના જ વધુ તો ધુરસ્કારક છે; નવીન કૃતિઓમાં એ સૌથી વધુ લાલગતી થરે છે એ નોંધવું જોઈએ.

પ્રિયકાન્તના 'આલ્તા આલ્તા'માં 'પાઝાપાની સુરેશજીનોની ગલકવિતાથી આરંભ થાય છે. ખાસ તો બીજા ને ત્રીજા પેરેમાંકમાં પ્રિયકાન્તની પાઝાપાની આવાવી લીલા તપાસી, જ્યાં પ્રિયકાન્તની સમજતા મદ પડનાં સરસી તત્ત્વજ્ઞાની પદ્ધતિના આસરે શોધાય છે ત્યાં, 'જીતરતા વળ'ની નોંધ લે છે. ને અંતે ભાગમાં પ્રિયકાન્તની કવિતાની શક્તિને નિરંદાવે છે: "આ

સહિની કામરપનાની કમનીય છગિ સજ્જતાથી
નિરૂપવાનું કવિર્મ આપણી કવિતામાં પ્રિયકાન્ત કરશે.”
એમણે પ્રિયકાન્તમાં “સજ્જ ચિત્તોત્કર્ષતા, નેત્રું” શુદ્ધ-
કૌતુક અને સ્વચ્છગીયતા”ની વિશિષ્ટ સક્રિયતા નોંધ
પણ લીધી છે. શ્રી સુરેશ કવિતામાં દિલ્લસફીના વિરોધી
છે જ નહો, માત્ર એ “કાવ્યનાં જીવું પડે, ફિરુ પડે
ત્યારે ખાલી જગ્યા પૂરવા નહીં, પણ કાવ્યનું જીવન-
બુન તત્ત્વ બનીને આવે” એમ તેમની માંગણી છે.
મકરંદના ‘આવો મો એમણે સત્કાર કર્યો જ-કેવું ને
ઉલ્લેશી શેખની અશ્વિનિક કૃતિ હાથ લે છે. આરંભમાં
જ આપણું કૌતુક સમજી શીર્ષકનીતાનો ખ્યાલ કરે
છે. ને શેખની કૃતિમાં આત્મનિવેશન વિહીન રામાર-
સની નિરતતા ચર્ચા કરે છે ને એ સંદર્ભમાં એ બોદ-
શેરને પાદ કરે છે. શ્રી શેખમાં દજી સંવમની જરૂર છે
એની એ યોગ્ય રીતે નોંધ લે છે; ને ગુજરાતી કવિના
દસમુખમાં તે ગદ્ય લક્ષણવાળી થાય છે પણ અહીં તે
પદ્યરૂપ જ છોડી દે છે, તેના પછી ખ્યાલ કરે છે-
જો કે ગદ્યકાવ્યનાં જનસ્થાનોની નોંધ પણ લીધી
નથી એમ તે નથી. અંતમાં શ્રી શેખમાં રહેલા
આધુનિક ચિત્રકારની અદ્દ કાવ્યને મળી છે એ
સંકેતભરી પરિસ્થિતિ તરફ આમણી નોંધી વિવેચન
સમાપ્ત કરે છે.

આમ એમનાં અન્ય લખાણોની જેમ આ રસા-
સ્વાદના સમઢમાં પણ શ્રી સુરેશની શુદ્ધ કવિતાની
જોડી સજ્જ, સફળ શિષ્ટરુચિ, વિશ્લેષ અને સુગંધ બનનેની
કદર કરવા જેવી સમપૂતા, એમનું પૂર્વપશ્ચિમનું કાવ્ય
વિષયક વિજ્ઞાન વાચન, સમાચિ અનુભવવાની અને હિમ
પ્રત્યાપાતરૂપે અણુગમે અને ટીકા કાવ્યાની બનને સક્રિય,
તીક્ષ્ણ વ્યંગની સક્રિય, કાવ્યના હાર્દમાં જીતવાની
અસાધારણ તાકાત, ક્યારેક તે ગદ્યને સમીકક્ષાએ
આલેખવાની સક્રિય—બધું જ એવા મળે છે.

આપણે ત્યાં ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’માં છે તેનાં રસી-
શૈલીનાં વિવેચનો પણ વધે તે ક્ષેત્રવાચીય છે. મહાન
કૃતિઓને એવું વિવેચન પણ મળવું જોઈએ. તે કેવળ
કૃતિનિષ્ઠ ન હોઈ શકે; અને ત્યાં જ આવાં જોઈએ
માટેનાં કૃતિનિષ્ઠ વિવેચન પણ વધવાં જોઈએ તે જ
બનને પ્રકારની રુચિ ધરાવ. સમતોમ રુચિનંત્ર માટે
બનનેની જરૂર છે. કૃતિનિષ્ઠ વિવેચન આપણે ત્યાં છેક
રમણગાર્થ નીલકંઠથી જોવા મળે છે. રામનારાયણ-
હિમાચંદરે તે પદનિ વિશ્વાસી. આજે નિરજન-સુરેશમાં
તેની સુસજ્જતા જોવા મળે છે.

શ્રી સુરેશ જે કામ એમના વિવેચન લેખોમાં કહ્યું
તે વધુ સારી રીતે તે અદ્દો કહ્યું લાગે છે. શ્રી સુરેશ
જેવો તરફથી હજી આવું લખ્યું બધું મળે!

“લય-વિલય” | ‘કમલ’

નગિયાની હાર-અર્ધ છવાયેલ

પેલેશ ફોન પર,—

લક્ષ્મી-લગી કા,

તૂટી પડતાં આંખડાંના,

કેટલાંક ફેરા,

મુક્ક-મુક્ક નો,

કાવન-અંગ કરતાં,

—અળખાં, કળકળતાં

—ટપ, ટપ, ટપ.

બુધ ધવેલ પોપચાને પડે,

રાત્રી રાખેલ આંખનો સળવાળ,

(હિપ્પર લઈને)

કેક વિચારોય મળતાં, કળકળતાં!

૩૫, ૩૫, ૩૫.

અસ્પષ્ટ તેજ-છાંવના મેધ-ધનુ

રચાતાં ને વિસાતાં!

ને એધ-ધનુની પગદંડી

પર ચડી, મન જાતું ચાલુ—જોવાતું

નિદર ને સ્વપ્નની રંગીન ચોમમાં,

આ લોકે જ્યાં ચર્મ જાતું,

લય-વિલય!

ભાતી ભયત ટોચના અટલે

ટીપે ટીપે સરોવર ભરાયે કાકરે કાકરે પાળ બંધાય

૧ : અયનું સમાંતર પહલું !

૧ : અમેરિકાની અકારણ હક

જે ઘણી બાબતોમાં સચવા અને અમેરિકા વચ્ચે સમાનતા છે તેમાંની એક સત્તાઓની અધિષ્ઠા હરી-
 ાઈ છે—સર્વસંહારક અણુશક્તિની પરસ્પરની સરસાઈ
 જગતી રાખવાની અખતરાવાળી છે—જે હાલને તબક્કે
 તે વિનાશક શક્તિ કરતાં ધ વધુ ખતરનાક છે. કેમ કે
 આ ધરતી પર પેલા ધનારી પેઢીની પેઢીઓ સુધી,
 સંકેતો નહિ હજારો વર્ષો સુધી, એની કબજે અસર
 ચાલુ રહેવાની છે !

અથા એપ્રીલથી, અમેરિકાએ હક કરી અખતરાઓ
 કરી કરી દીધા, ત્યારે જ વાતાવરણ સારા પ્રમાણમાં
 અણુશક્તિઓથી વિષાકતા બની. એટલું હતું જ, અને
 તે પછીના કોઈ પણ અખતરાથી એમાં બેસમાર
 હોય. ધનારો અંદાજ પણ જનનકરના પિતાનીઓએ
 પ્રમટ કર્યો હતો. સાથે સાથે જગતની જાન અકિતઓ
 અને સપ્તહો તરફથી પણ અમેરિકાને એની રાજદ
 છોડી દેવા ફરી ફરી ફગાણુ થયું હતું. ત્યારે હકીલી
 રાજસત્તાએ એકની એક વારી વાણીમાં એનો
 જવાબ વાળ્યો હતો કે, સંધિયાએ ૧૯૬૧—૧૯૬૨ખરમાં
 દેશો અખતરાઓને કારણે, અમારે હરીફાઈમાં પાછળ
 ન પડી જવું હોય તો,—સીકસાઈ ડુનિયાને સરખાખ-
 ત્યારસાહીના પંજમાં ન પડવા દેવી હોય તો—નવા
 અખતરા કરે જ છૂટકો છે. પરંતુ સામેસામે,
 પ્રેસિડન્ટ કેનેડીએ એટું વચને આપી ધરખત બધાવી
 હતી કે (તા. ૨૭ માર્ચ) જે અખતરાઓ જૂઝર્માં
 કરવા સંકેપ ન હોય તેવા, અણુશક્તિનો નવો વરસાદ
 વરસાવનારા, અખતરા અને નહિ કરીએ.

અમેરિકાની આ બની એણીના અખતરા પૂરા
 થયા પછી આપણે જાણવા પામીએ છીએ કે, કેનેડીનું
 વચન ફાક ગયું છે. ‘ન્યુયોર્ક ટાઈમ્સ’માં અમેરિકાની

અગીલાસ ગાંધી

આર્જોન નેશનલ લેબોરેટરીના ત્રણ વિજ્ઞાનીઓનો એક
 પત્ર પ્રમટ થયો છે, તેમાં ૨૫૯ જાણાવવામાં આવ્યું
 છે, કે, પ્રેસિડન્ટ કેનેડીએ આપેલ વચનનો આ અખ-
 તરાઓમાં ભંગ થયો છે. એટલું જ નહિ પણ, વિશેષ
 નોંધપાત્ર હકીકત તો એ છે કે, આ અણુશક્તિઓની
 અસર ખુદ અમેરિકાના મધ્ય-પશ્ચિમ પ્રદેશમાં પણ
 થઈ છે...આમ હવે, જ્યારે અણુવિધની અસર પોતાના
 ધરઆંગણે ઊતરવાના દિવસો શરૂ થઈ ચૂક્યા છે
 ત્યારે ચોક્કસ ઊંઘવા છો !

જૂની ફલીલ

વધુમાં, અત્યંત મહત્વની ઘટના એ છે કે,
 તાજેતરમાં જે જાતનું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન થયું છે તે
 જોતાં એ વરસ પહેલાંની અમેરિકાની ફલીલ પણ
 અર્થહીન બની ચૂકી છે.

આજ પૂર્વે અમેરિકા તરફથી એવી ફલીલ પેશ
 થતી આવી હતી કે, અખતરા-પ્રતિનિધિ અને અણુ-
 સત્તાઓ વચ્ચે કરાર થાય તો પણ, આ કરારનો શરત
 રીતે ભંગ થાય ત્યારે—ખાસ કરીને જૂઝર્માં અખતરા
 થાય ત્યારે—તેને ધકકવાનું બીજા દેશોને માટે અસંકેપ
 છે. કેમકે ધરતીનો અંદરના વિરોધાટ-કંપનોની માહિતી
 હવેથી એ કંપન કંદરતી ધરતી-કંપને કારણે છે કે
 અણુપ્રયોગને આભારી છે તે નિશ્ચિત રીતે જાણવું
 સંકેપ નથી. આથી સો ટકા ખાતરી કરવા સારું અણુ-
 સત્તાધારી દેશોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય તપાસ પંચ (જેવટ
 તટસ્થ રાષ્ટ્રોનું તપાસ પંચ) કાયમી રીતે રહેવું
 જોઈએ, જેથી પ્રરોધાટના સ્થળે જઈને તે ખાતરી કરી
 શકે. સંધિયાએ આવા કોઈ પણ પ્રકારના આંતરરાષ્ટ્રીય
 પંચનો સ્વીકાર કરવા અમે એકધારા મંકાર કર્યો હોઈ,
 ‘સંધિયાને કારણે અખતરા-પ્રતિનિધના પ્રયાસો
 નિષ્ફળ થયા છે’, એવી અમેરિકા તરફથી જાણવુધી
 ફલીલ કરવામાં આવી છે.

અમેરિકાની આ દલીલ સામે રશિયાએ હંમેશાં એવો દાવો કર્યો છે કે, બૂર્જવાંના કપનો ઉપરથી તેનો પ્રકાર સમજવાનું બિલકુલ જ અશક્ય નથી. અને આંતરરાષ્ટ્રીય તપાસપંચના નામે તે રશિયામાં યુધ્ધચર-પટ્ટિની અળ પાયરવાની જ નેમ રહેલી છે...

નવી માહિતી

● હેરશાં જે વરસ થયાં યંચવાયેલું આ કાઠકું પણ હવે હોલાઈ રહ્યું છે. યુદ્ધ અમેરિકાના અને રશિયાના પ્રખર વિગ્નાનીઓ પોતે હવે એ વાત જાહેર કરે છે કે, બૂર્જવાંની અંદરના કપનો ઉપરથી તે કુદરતી ધરતીકંપ છે કે અણુપ્રયોગને આલસારી છે એ બાબવાનું પૂરેપૂરું શક્ય છે—આનું જાણી શકાય પણ છે.

‘ન્યુયોર્કસમેન’માંના આર્થ-એફ. રોમના સેખ અનુસાર: પશ્ચિમી સત્તાઓ કહે છે એ વાત સાચી નથી કે ૨૦ કિલોટનથી એકી શક્તિવાળા અખતરા અગે ખાતીપૂર્વક બહુવું શક્ય નથી. સ્વીડનમાંની ઉપસાલા વેપરાળાએ સોવિયેટમાંના માત્ર ૧૦ કિલોટનના બૂર્જવાંના અણુ-અખતરાઓ અગે ખાતીથી બહુમતી મેળવી છે. વધુમાં, હવે તે, ૧ કિલોટન નીચેના અખતરા પણ પકડી શકાય છે. વળી આ સેખના કહેવાં મુજબ તે, યુદ્ધ અમરિગો સરકાર પોતાના જ એ કમિશનના હેરાંલો દળથી રાખેલ છે. આ હેરાંલોમાં એક બહુવવામાં આગળું છે કે અમેરિકા સરકારે જિનીવા પરિષદમાં જે વલણ પકડી રાખ્યું છે તે બાજબી નથી.

આમ, વિગ્નાનના વધતા જતા સંશોધને અમેરિકાના હાથ હેંડા પાડ્યા છે. આમ છતાં, હજી કેનેડીનાં નિવેદનોમાં જૂની દલીલ જ વાગેગાઈ રહી છે, અને હજી આંતરરાષ્ટ્રીય તપાસ પણ ફરક દેકમાં કાપથી રહે એવી દરખાસ્ત ઉપર જ બધા ભાર મૂકવામાં આવે છે.

વધુમાં, નિષ્ક્રાંતો (પ્રી. પી એમ. એસ. બ્લેકિટ) તો એમ પણ કહે છે કે, અમેરિકાએ આજ સુધીમાં રશિયાં કરતાં અનેકગણી મોટી સંખ્યામાં, અણુસત્રોની જમાવટ કરી રાખેલી છે ત્યારે રશિયાની નીતિ આપક આઠમજૂ માટે અપૂરતી, પરંતુ પોતાની રક્ષા માટે પૂરતાં સાધનોની હોઈને, તેનો જથ્થો નાનો છે.

આ ઉપરાંત, એ હપીકતો ઉપર પણ ભાર મૂકવામાં આવે છે કે—

(૧) સૌથી પ્રથમ અણુગોળગની શોધ અને તેનો પ્રયોગ અમેરિકાએ ૧૯૪૫માં કિરોસિમા-નાગાસાકી ઉપર કરેલો.

(૨) સૌથી પ્રથમ હાઈડ્રોજન બોમ્બની શોધ પણ અમેરિકાએ જ (૧૯૫૨) કરેલી.

(૩) આજ સુધીમાં જે એકંદર અણુઅખતરાઓ થયા છે તેમાં સૌથી વધુ અખતરા કરનાર પણ અમેરિકા જ છે.

આ બધા પછી અમેરિકાની અણુઅખતરા માટેની હંડ પાછગની નક્કરતા અને સંખ્યાઈ વિષે તદ્દય ચિંતકો-માં વધુ વ્યાપક પ્રમાણમાં સંદેહ જગ્યો છે; અને રશિયાના હેતુઓ વિષે એક પ્રકારની સહાનુભૂતિ પ્રગટી રહી હોય એમ લાગે છે. †

૨ : રશિયાની ‘નિષ્ઠા’નો પરપોટો

પરંતુ, રશિયાનો ‘નિષ્ઠા’ વિષે વધુ પ્રકાર પાંડનાર મંદના આ રહી : રશિયામાં હજી તાજેતરમાં જ વિશ્વશાંતિ પરિષદ મળી ચઈ (વધુ માહિતી પા. ૮૪ ઉપર); યુદ્ધ કુશોભે પણ શાંતિના મહાન દૃગ તરીકે બાપણ ક્યું ત્યારે તેમને પ્રચંડ માન અને હર્ષ પૂર્વક વધાવી લેવામાં આવ્યા હતા આયો ‘શાંતિ’ હવે તેો અણુઅખતરાના વિશ્વશાંતિ માટે નંદિ જ જાય, એમ પણ ધર્મી

● અણુપ્રયોગો અમેરિકા રશિયા કિલોટન ક્રાન્સ કુલ
 ૧૯૪૫ થી ૧૯૬૦ ૧૬૫ ૫૪ ૨૧ ૪ ૨૪૬
 ૧૯૬૧ થી ૧૯૭૦ ૧૯૬૨ ૩૪ ૫૧ ૧ — ૮૬
 ૨૫ એપ્રિલ ૧૯૬૨ ના
 ૨૩ મે ૧૯૬૨ ૧૬ — — ૧ ૧૭

૨૧૬ ૧૦૬ ૨૨ ૫ ૩૫૨
 [ટા. એલ. ઇ. ટા. ૮-૮-૬૨ મુજબ : ૧૯૬૧ સપ્ટેમ્બર ૧૫ થી અમેરિકાએ ૭૦ અખતરા કર્યા છે. તેમાં ૩૦ આવાજમાં, ૧ બાહ્યવક્રમાં.]

† ટા. વ. બૂટ્લેન્ડ સ્કેલ, સ્કાગોપાલાયારી; તથા તાજેતરમાં મોસ્કો સાતિ પરિષદમાં હાજરી આપીને આવક-નાર કાસ્ટાલોન કાયેલકર (જુઓ : સંજલ પ્રકાશ ૧-૮-૬૨)

પ્રતિનિધિઓને લોચું હશે. પરંતુ હજી આ પરિસ્થિતિમાં કુશોવના બાપજીની સાદી હજી તો સુકાર્ષ નથી ત્યાં તો, રશિયાએ, જેવા તેવા નહિ, ૪૦ મેગટોન ક્ષતિ-ત્રાણા અખતરાથી આરંભ કરી દીધો છે અને ગોળ વધુ અખતરા ચાલુ જ છે.

આ ધટના પછી, આજ સુધી બધી આગતમાં રશિયાની ખુશી તરફેણો કરનારા શ્રી મુસ્કરાજ આનંદ, ખવાળ અહમદ અખ્તાસ અને જલરાજ સદાની જેવા પણ્ય યોગી ઊઠ્યા છે, એ એક મહત્વની સૂચક બીના છે; તેમના કહેવા મુજબ— (દા. જો. ઈ.)

“સોવિયેત રશિયામાં માનવસમુદાયના સંહારક ચત્રાઓના કારખાનાં ચલાવવાનું અને તેમાંથી કમાણી કરવાનું કાર્ક હિલોપનિ માટે શક્ય નથી; એથી જ તો, આવો દેશ કંઈકે તો, અણુપ્રયોજો બંધ કરવાનો પ્રયત્ન એકલપ'ડે કરી શકે છે. આખી દુનિયાની ખબ સાચા દિશ્વથી એવું ઈચ્છી રહી છે કે સોવિયેત સંઘ નવેસરથી અખતરાખધી જાહેર કરે અને તેને વળગી રહે. આમ કહીને શ્રી મુસ્કરાજ આનંદ ઉભેર છે કે—

“તાજેતરમાં પ્રાચીન સમયથી શાંતિ અને નિશ્ચી-ભણી પરિવર્તમાં હું એક પ્રતિનિધિ હતો. અને ગોળ ૨૫૦૦ પ્રતિનિધિઓની જેમ હું, રશિયન પ્રભાવી શાંતિ મરિની અને આંતરરાષ્ટ્રીય વંકરિલોની કથામાંથી કુટારો પામવાની ટમભાથી, પ્રસાવિત' થયા હતા. પરંતુ અમેરિકાએ શરૂ કરેલા અખતરા અને કુશોવે જે ખધી ભૂખ'દી સેવી ઠંડી તેથી અને જીમસુકલ થયા હતા. કુશોવના આ વસણ' કાશુ એવું જાનવામાં આવતું હતું કે હવે, અમેરિકા પાછી સોવિયેત પોતે અખતરા શરૂ કરી દેવા ત્રાગે છે. x x x આ આશંકાએ હવે સાચી થી છે.”

અને હવે આપણે શ્રી. પી. એમ. એસ. ખોટે ૪૦ કહેલો' હકીકત. ઉપર વધુ વિચાર કરીએ. અણુશ્ક્તિની આગતમાં, રશિયાની પણ પાસે તેની ઉપર હરેનો થાય તો સામે સંરક્ષણ કરવા પૂરતાં સાધનો છે; દુરમનનાં અણુદસ્ત્ર—વાહનોનાં મથકો ઉપર હરેલી બોલાવવા માટે અપૂર્તા છે. એટલું જ નહિ, પણ જો અમેરિકા રશિયામાંનાં અણુઅશ્તોના મથકો જાણી જઈ શકે ને તેને હરેલાનું કેન્દ્ર બનાવે, તો તે સ્થિતિમાં

રશિયાની હાલની 'સંરક્ષક સમર્થતા' ઘણી અપૂરતી હશે.

ટૂંકમાં, રશિયા અને અમેરિકાની વચ્ચે અણુ-શ્ક્તિનો જ્ઞાની આગતમાં સમાનતા નથી જ; તેથી રશિયા પાસે સૌથી મોટી સલામતી, એનાં શસ્ત્ર-મથકો વિષેની, એની શક્તિમાં જ રહેલી છે. અને શુ-ર વિમાને રશિયામાં શ્રમ રીતે ધૂસી જવા કરેલા પ્રયાસ પછી રશિયા અત્યંત ચોકેશુ' હોય તો તે પણ સમજી શકાય એમ છે.

હીતિની નીતિ

પરંતુ આ બધું જાણ્યા પછી જ તો, આપણને રશિયાની અણુઅખતરાની નીતિ વિષે વધુ જાણણથી વિચાર કરવાનું શ્રમ થાય છે. કુશોવ દર થોડે દિવસે પોતાની 'અપ્રાધ અણુશક્તિ' બંગે ખડાસ મારીને, અમેરિકા અને દુનિયાના પશ્ચિમી દેશોને ધાકધમકી આપીને, કઈ કાળિ' ને કઈ શક્તિ હાંસલ કરે છે? આવી ધાકધમકીઓ દારા શું એ બર્લિન અને બીજી શુચવાલેથી રાજદારી સમસ્યાઓ બંગે પશ્ચિમ પાસેથી વધુ છૂટાડાય મેળવવા માગે છે? કદાચ 'વિદુર' (દા. જો. ઈ. તા. ૮-૮-૬૨) કહે છે તેમ, રશિયા “જ્યનું પશ્તું” સહર રાખવા ઇચ્છે છે! આ અખતરાઓ દારા રશિયા કોઈ ધરતીથી નવાં શસ્ત્રાઓનું કે નવી ટેકનિકનું સંશોધન કરે છે એવું પણ નથી એક ખાણ, શ્રમતા પ્રગટ થઈ જવાની હીતિ અને બીજી ખાણ અખતરાઓ દારા દુનિયા પર જ્યનું મોજું વિસ્તારતા રહેવાની નીતિ—જાને તેની મૂળજન ન્યૂનતાનાં જ લક્ષણ ગણી શકાય.

આ સ્થિતિમાં રશિયા અણુઅખતરાની દહ પકડી રાખીને, દુરમન ઉપર ધાક બેસાડવાની ગણની રાખતું હોય તો તે ખાલિસ છે; જિલ્લું પ્રત્યાપાત રૂપે તે વધુ ને વધુ હરેરવાનું અને પોતાના હેતુ વિષે ખીમજાને વધુ સંકલ્પમસ્ત બનાવવાનું જ કરી રહેલ છે.

આ સ્થિતિમાં આરતીય અમેરિકામાં ૮ તટસ્થ રાષ્ટ્રોએ રજૂ કરેલ 'સામ્રાધાનીનો ખરડો' આવકારપાત્ર કરે છે. આ ખરડામાં એવું સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે

કે, અણુસત્તાઓની બહારના દેશોમાં તટસ્થ દેશોનાં વિજ્ઞાનીઓનું કમિશન રચાયેલું જે બંધી માદિતી બેઠી કરતું રહે જે આ દરમિયાન કમિશનને અખતરો ચલાવી શકે જાગે તો હાજતાવજતા દેશો જરૂરી બંધી માદિતી પૂરી પાડવી જ આ ઉપરાંત, અણુ સત્તાઓ પોતે આ કમિશનને પોતાને ત્યાં આમ ત્રણ આપી આશંકા દૂર કરી શકે

તો, શાંતિની વી અંગેની ઇનિવા પરિષદમાં સ્વીકૃતિના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરનાર આશ્વા મિશ્રણે બ્રાજિલ અને મેક્સિકોના સહકારમાં એવી દરખાસ્ત રજૂ કરી છે કે જેથી આંતરરાષ્ટ્રીય તપાસપત્રનો સવાલ જ ઊભો ન થાય, એટલે કે હમણાં જુમર્કના અખતરાની વાત છેડતી જ નહિ, પરંતુ અવકાશમાં અને બાહ્યવકાશમાં અખતરા ન કરવા પૂરતી તત્કાલ સમિતિ થવી જોઈએ એક વાર આદર્શી મર્યાદા પણ સ્વીકારવામાં આવે તો એ વાતાવરણ હળુ બને, અને પરિસ્થિતિમાં નવા વળાંક શક્ય બને.

પ્રુદ કેનેડીએ પણ તાજેતરમાં એમની અખતારી પરિષદમાં એ વાતનો તો સ્વીકાર કર્યો જ છે કે અવકાશી અખતરા માટે કોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય નિરીક્ષણ પત્રની જરૂર નથી, એ તો પોતપોતાના દેશની વેધ

શાળાઓ દ્વારા ખાનીથી બચી શકાય એમ છે

*

નવી નીતિની શક્યતા

આમ હાલને તબક્કે નવી અનુકૂળતાઓ ભળી છે
(૧) હવે આંતરરાષ્ટ્રીય નિરીક્ષણ પત્રે અણુ સત્તાના પ્રદેશોમાં કાયમી થાયું નાખવાની અનિવાર્ય જરૂરિયાત રહી નથી

(૨) હવે તત્કાલ શક્ય એવી મર્યાદિત સમિતિ-માટેની ભૂમિકા જોખી થઈ છે

(૩) હવે અમેરિકાની પાસે અણુ-શક્તિનો અતિ જ ઓ જથ્થો હયાત હોઈને, અને તે બાબતમાં રશિયાની શક્તિ મર્યાદિત હોઈને નવા અખતરા કરવાની ઉતાવળ ન હોઈ શકે

(૪) હવે રશિયાને માટે ‘બમતું પડતું સફર મખવાની નીતિ’ મજા બચવહાડુ સાબની રહી નથી

આ બંધી અનુકૂળતાઓ બેઉ મહાતા રાષ્ટ્રોને માટે સ્વસ્થ અને સાથી તથા જોખમરહિત નીતિનું—મર્યાદિત અખતરાબંધીની નીતિનું—પાવન કરવા પૂરતી પ્રેરક નીવડી શકે એમ તો છે જ

૧૩-૮-૬૨]

૨ : મોસ્કો : વિશ્વશાંતિ પરિષદ

તા ૬ થી ૧૧ જુલાઈ દરમિયાન મોસ્કોમાં મળેલી વિશ્વશાંતિ પરિષદમાં ૧૨૧ દેશોના શાંતિદૂતો એકત્ર થયા હતા—તેમાં એશિયાના ૨૫, આફ્રિકાના ૩૭, લેટિન અમેરિકાના ૨૬ દેશોનો સમાવેશ થતો હતો અને સંખ્યાદિષ્ટિએ, રશિયાના ૧૦૧ અને કમ્યુનિસ્ટ ગણ્ટોના પ્રતિનિધિઓ મોગી સંખ્યામાં હાજર હોવા ઉપરાંત, બ્રાજિલના ૧૭૪, ઝિમ્બાબ્વે ૧૭૪, ભારતના ૧૩૦ ફ્રાન્સના ૧૧૮, ઇટલીના ૧૦૫ જાપાનના ૧૮૪ પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો કુલ પ્રતિ નિધિઓમાં ૭૫૪ સ્ત્રીઓ હતી, ૩૪૦ વિજ્ઞાનીઓ હતા, ૧૭૦ પત્રકારો હતા, ૧૨૩ દાક્ષણે હતા, અને ૧૦૦ જેટલા લેખકો હતા

બીજી રીતે પણ આ પરિષદમાં, આજ પૂર્વે કદિ નહિ બનેલું તેજ દરમિયાન એવાવું હતું

૧૯૫૧થી શરૂ થયેલું આ શાંતિ આદિલન મુખ્યત્વે કમ્યુનિસ્ટ-પ્રેરિત અને રશિયાઈ-તરફી તત્વોનું બનેતું રહ્યું ■ તેમાં તટસ્થ વિચારોના અમણી ચિંતકોએ ભાગ અવરખ લીધો છે, પરંતુ મૂળ સ્વરૂપ બદલાયું ન હતું મોટે ભાગે આ આદિલને ‘દ્વિમુખી નીતિ’ પ્રગટ કરી છે—એટલે કે, તમામ બિનકમ્યુનિસ્ટ દેશોમાં આ આદિલને પોતાના સંબંધકર્તાઓ સાથે અને રશિયાની નીતિ માટે જોરજોરથી પ્રચાર કર્યો છે તો, રશિયા અને કમ્યુનિસ્ટ રાષ્ટ્રોમાં આજ આદિલન પોતાના સંબંધની નીતિને વધારી લઈ, બિન કમ્યુનિસ્ટ

રાજ્યોની નીતિનો વિરોધ કરતું રહ્યું છે; અને જેટલા પ્રમાણમાં રક્ષિયાર્થ નીતિ સાથે જે દેશની નીતિનો મેળ ખાય તેટલા પ્રમાણમાં જ તે દેશની નીતિને પ્રિયતાવામાં આવી છે.

ભારતમાં ય, આરબનાં વર્ષોમાં નહેરુ સરકારની, યુદ્ધ-વિરોધી શાંતિનીતિની ય, આધુણીકીક કરવામાં આવી હતી. વળી આ અધિષ્ઠને બીજે છેડે અમેરિકા તથા પશ્ચિમી જુથને માથેજ, યુદ્ધ અને આણુશસ્ત્રો અંગે, તમામ દોષ ટાળ્યા ક્યોં હતો.

પરંતુ ધીમે ધીમે કરતાં ધણાં પાણી વહી ગયાં છે. યુદ્ધવિરોધી અને આણુઅખતરા-વિરોધી અધિષ્ઠને જુદી જુદી કક્ષાએ અનેક દેશોમાં સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ પામ્યાં છે. રાજદ્વારી પક્ષાપક્ષોથી પર ખની તેમજે પ્રખ્યાત શાંતિવાદી અધિષ્ઠનેનું સ્વરૂપ પકડ્યું છે.

● આ બધને કારણે તાજેતરમાં મોસ્કોમાં મળેલી વિશ્વશાંતિ પરિષદમાં ય ખાસ શેકટોક વિના ખૂલ્લા કંઠે, અને જૂથો સામેનો પક્કર પ્રથમવાર સાંભળવા મળ્યો હતો—‘યુદ્ધ રક્ષિયાર્થ નીતિની કઠક ટીકા પણ સહી લેવામાં આવી હતી. અને એકંદર વાતાવરણ એટલું

પ્રસન્ન રહ્યું હતું કે અતે ‘વિશ્વની પ્રમળે સદેશો’ વાળાં ખરડો બ્યારે રજુ કરવામાં આવ્યો (વારે હાજર રહેલા ૨૧૬૫ પ્રતિનિધિઓમાંથી ૨૧૮૬ મતે—એટલે કે લગભગ સંપૂર્ણ સર્વાનુમતિએ તે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

આ પરિષદની કાર્યવાહી, તેનાં વ્યાખ્યાનો તથા તેનો હેતુ અને તેની સિદ્ધિ વિષે લગભગ સાર્વાનિક પ્રસન્નતા અને સતોષ પ્રગટ થયેલો. બાણવામાં આવે છે—ભારતના મુખ્ય પ્રતિનિધિઓ ડૉ. તારાચંદ, પી. એન. સમુ, કાકાસાહેબ કાલેલકર, વગેરેનાં વ્યાખ્યાનો અને પાછળથી પ્રગટ કરેલ વિચારો આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે. બદ્ધે આ પરિષદે તટસ્થ રાષ્ટ્રોના સ્વસ્થ અને તટસ્થ પ્રતિનિધિઓ ઉપર ઘણી ઊંડી છાપ પાડી છે અને એકંદરે રશિયાની પ્રભા અને સરકારની ય શાંતિ માટેની તમાશાથી તેઓ પ્રભાવિત થયેલા જણાય છે.

પરિષદના આંતરિક પ્રવાહો

મોસ્કોમાં મળેલી આ પરિષદનાં આંતરિક પ્રવાહો બાણવા જેવા છે. ફ્રિટનમાંથી ગયેલા કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ તાજેતરમાં તે પ્રગટ કર્યા છે; તેનો સંક્ષેપ અહીં રજૂ કરીએ છીએ—

લંડનમાં મહાત્મા ગાંધી હોલમાં આણુપ્રયોગ વિરોધી સત્યાગ્રહીઓની ‘શાંત-સમિતિ’ તરફથી એક સભા બોલાવવામાં આવી હતી. તેમાં આ સમિતિના જે પ્રતિનિધિઓ મોસ્કોમાં મળેલી વિશ્વશાંતિ પરિષદમાં હાજરી આપવા ગયા હતા, તેમના તરફથી હેવાસ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. આ હેવાસ આ શાંતિ પરિષદના કેટલાક આંતરિક પ્રવાહો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

આ પ્રતિનિધિઓમાંના એક ડૉ. રોનાલ્ડ સેમ્પસન હતા; અને બીજા હવા કિસ ફેરલી, જેઓ ક્રિસમિનિના મંત્રી છે; અને તેમને ક્રિસમિનિના નેતા વિશ્વચિંતક બર્ટ્રાન્ડ રસેલના અંગત પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવામાં આવ્યા હતા.

આ શાંતિદૂતોને સાંભળવા ફ્રિટનના ૨૫૦ શાંતિ કાર્યકરોએ ગયા હતા. આરંભમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ઉપક્રમિટિના ચેરમેન પિટર કેડોને

મોસ્કો-શાંતિ પરિષદમાં જવા પૂરેને ક્રિસમિનિ દુકમાં આવ્યો; મોસ્કો પરિષદનું આમંત્રણ ફ્રિટનની પીસ કમિટીના મંત્રી ક્રેલિન સ્વીટ તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું. (આ પીસ કમિટી, ફ્રિટનની બીજી પીસ કમિટીઓની જેમ, કમ્યુનિસ્ટ-ચોષ્ટ અને રક્ષિયાર્થ-તરફી વચ્ચળવાળી હોવાનું સ્વાભાવિક હતું.) આ આમંત્રણ મળતાં જ બર્ટ્રાન્ડ રસેલે ક્રિસમિનિ

તરફથી એનો સ્વીકાર કર્યો હતો
આ નિર્ણય પાછો એવવા ધિગ્રી
લેનર પાર્ટીએ બટ્ટાન્ડ રસેન ઉપર
ધણુ દમાણુ આપ્યુ હતું સ્થિતનના
છાપામાં ૫ રસેનને, 'કમ્યુનિસ્ટ
પિટું' તરીકે વર્ગોવવામાં પણ
આવ્યા હતા આ બધા પછી જન
સમિતિએ મીચેની ત્રણ શરતો
સાથે મોરકો પરિષદમાં પ્રતિનિધિ
મોકલવાનું સ્વીકાર્યું હતું (૧) પ્રતિ
નિધિઓએ પહેલથી જાહેર રીતે
સ્પષ્ટ કરવું કે જનસમિતિ એકપક્ષી
શક્તિવાગના સિદ્ધાન્તમાં માને છે
અને આ વાત દરેક દેશને (રશિયા
સુધાને) લાગુ પડે છે. (૨) એટલું
જ નહિ પણ આજની એકાદ શક્તિ-
હરીફાર્થી બાબતમાં શતસમિતિ
રશિયાને બીજા કેઈ પણ દેશના
એટલે જ જવાબદાર મણે છે,
(૩) શતસમિતિના પ્રતિનિધિઓ
પરિષદના મત ઉપરથી પોતાના
આ વિચારો પ્રગટ કરવા યુક્ત
રહેશે, તથા બીજી રીતે પણ તેના
ઉપાયો લઈ શકશે

ધિગ્રી પીસ કમિગીના નેતા
આર્થવર મોન્ટેગ્યુએ આ શરતોનો
સ્વીકાર કરી લીધા હતા. અન્યત્ર
એમણે એટલી સ્પષ્ટતા કરી હતી કે,
પરિષદની અદરની કાર્યવાહી પૂરતી
પોતે બહિષ્કારી આપી છે, તેની
બહાર રશિયાની સરકારના વતી
તેઓ કોઈ જવાબદારી લઈ શકે
નહિ

શત-સમિતિના આંતરરાષ્ટ્રીય
ઉપસમિતિના ચેરમેન ડેકાનને
આથી સતોષ થયો હતો, અને
તેમને લાગ્યું હતું કે, શાંતિ આદિ-

લનને નામે કમ્યુનિસ્ટ થા રહિયા-
તરફી વનચુને જ સમળ બનાવવાની
આજ સુધીની નીતિ, હવે આ
શરતોના સ્વીકારથી, નવો વળાંક
લેતી હતી.

આટલી પૂર્વ જામિકો કલા પછી
સેમ્પસને મોરકો પરિષદની પોતાની
છાપ રજૂ કરી ત્યાંની ચર્ચાઓમાં
તેમને 'સમ્યાર્થ' અને 'પ્રચાર'
બંને દેખાયા હતા.

એમના પોતાના વર્તનમાં પણ
'દિધા' જેવું રહ્યું હતું દા ત
કુઓવે બાબત પૂરું ક્યું ત્યારે
પ્રતિનિધિઓએ જોવા યઈને એમને
તાળીઓથી વધારી લીધા ત્યારે તે
પોતે એક જ રજા હતા પરંતુ બીજી
બાજુ, રશિયન વડામિથાને સાધારણ
શિસ્તરત્તાની બહાર જઈને મત
ઉપરથી ગતરીને અણુસર
વિસર્જન-અસિનન (CND)ના
નેતા કેનન કેલિન્સ પાસે ખાસ
આરીને હસ્તધૂનન કર્યું હતું

આ પછી શાંતિ સમિતિના
પ્રતિનિધિઓએ મોરકોના મહકુર
રેડ-રેકવેરમાં જે નિર્દેશન કર્યું હતું
તેની વાત કરતા સેમ્પસને જણાવ્યું કે
અમે જ્યારે આ નિર્દેશનની યોજના
અમે અન્ય ધિટિશ પ્રતિનિધિઓ
સાથે સનાદ-સત્વસ કરી ત્યારે
એને અમે બહુ જ જુદા જુદા
પ્રત્યાપાવો મળ્યા હતા દા ત.

(૧) અણુશસ્ત્ર-વિસર્જન
અ હોલન (CND) ના
મવાળ પ્રતિનિધિઓએ હજુ કે
અમે જોડાયા તે ઈંગ્લેન્ડ, ૧૨૮
એકાદની રીતે કોઈ નિર્દેશન હતું

નહિ (૨) ધિટિશ પીસ કમિગીના
(કમ્યુનિસ્ટ-રશિયા તરફી) પ્રતિ
નિધિઓએ આવા નિર્દેશનનો ધર
ચૂકથી વિરોધ કર્યો, એટલું જ
નહિ, સ્થિતનના શાંતિ કાર્યકર
કિંગ્સલે માટે તે તો લખ્યું ૫ બંને
કે કેટલાક ધિટિશ કમ્યુનિસ્ટ-
પ્રતિનિધિઓએ તો આવા નિર્દેશન
ઉપર સારીકિ હલ્લો કરવાનીય
ધમકી આપી હતી! અને
ધિગ્રી શાંતિ કમિગીના નેતા
મોન્ટેગ્યુએ રશિયાની મેમાનમીરીને
ફરપચોળ કરનાર પ્રતિનિધિઓને
દેશ પાર કરવામાં આવે તો નવાઈ
નહિ એમે ૫ કહી નાખ્યું (૩)
શત-સમિતિના કેટલાક સભ્યોનું
પણ એવું માનવું હતું કે 'રેડ-રેકવેર'માં
એક લગતી નિર્દેશન કરવા જતા,
અથવા રશિયામાંના અમેરીકી
રાજદૂતના આવાસ ઉપર નિર્દેશન
કરવા જતા એકસમજ થવાનો ભય
ખરો માટે નિર્દેશનની બીજી કોઈ
રીતો વિચારવી

આ પછી શતસમિતિના સભ્યો
"તમામ પ્રજાએ તમામ પ્રકારના,
અણુશસ્ત્રોના અખતરાની વિરુદ્ધ
છે" એવા ઝડા બનાવી (જે
કઈ કપડું-લાકડું ને રજા હોય અથવા
તેમથી જ તો) રેડ-રેકવેરમાં
પહોંચી મથા ત્યાં જતા જ સાદા
કપડામાં જોએના પોલીસના આદર્શો
જાએ (!) એ ઝડા તરત જ છીનવી
લીધા, પરંતુ ત્રીજો ધ્વજ પ્લેટફોર્મ
ઉપર ફરમો તહી અને એ કસાઈથી
વધુ સમય આ સત્યાગ્રહી નિર્દેશકો
તથા રશિયન પ્રજા વચ્ચે વાર્તાનાય
આદ્યા કર્યો. ધિટિશ પત્રકારોએ

દુભાષિયાનું કામ ક્યું; એને પરિ-
ણામે નિરોધીઓને ટેટસોફ લુસો
કડો પડ્યો પણ ખરો.

૦ ૦ ૦

આ પછી સત-સમિતિની
રાષ્ટ્રીય સમિતિના મંત્રી કિસ ફેર-
લીએ રશિયાની અંદર ચાલ સમિતિના
કામથી ફેરી અસર પડી છે, તેનું
દર્શન આપ્યું. મોરકોમાંની તેમની
દુભાષિયા બાઈએ રપટપટ્ટે કહેલું
કે “શતસમિતિની પ્રવૃત્તિથી અમારી
સરકારને ખુબ જ ઉત્તેજન ચળ્યું
છે, એની તમને જાણ નહિ હોય.”
વાત સાચી હતી. ફેરલીને એવો
ખ્યાલ ન હતો જ. અને તેણે
સાચું પૂછ્યું: “સતસમિતિ તરફથી

લંડનમાં તમારા સોવિયેન દુતાવાસ
આગળ અમે નિદર્શન ક્યું” ત્યારે
અમારા સો નેટલા સત્યાગ્રહીઓને
‘પકડવામાં’ આવ્યા હતા, ‘આ વિષે
તમારે શું કહેવું છે?”

કિસ ફેરલીના કહેવા મુજબ,
અમેરિકાના ડૉ. હોમર નેક્સ,
જેઓ અમેરિકાની શાંતિ સંસ્થા
(‘સેર્પન’) ના પ્રતિનિધિઓના
નેતા હતા તેમણે, જિલકુસ
નિર્ણયપણે પરિષદ સમક્ષ એ વાત
પ્રગટ કરી હતી કે, આજ લગી
શાંતિ, આદિલનમાં એ મોટે વાત થતી
આવી છે: શાંતિ પરિષદવાળાઓ
અમેરિકામાં પોતાની સરકાર સામે
સત્યાગ્રહ કરી રહ્યા છે; ત્યારે રશિયામાં

એ જ શાંતિ આદિલનવાળાઓ
પોતાની સરકારની તરફેણમાં સત્યા-
ગ્રહ કરી રહ્યા છે.

● આમ, વાદની બોમાં
જઈને હિંમતપૂર્વક રપટ કયન
ઉચ્ચારનાર પણ મોરકોની આ-
પરિષદમાં હતા ખરા.

અને આ હેવાલ આપનારા-
ઓએ એ વાત પણ સાથેસાથ કહી
નાખી કે, ભારતમાંથી આવેલા
શાંતિ પ્રતિનિધિઓઓમાંથી બહુ
જુજ આવી હિંમત કરનારા નીકળ્યા
હતા-અલગત ગાંધી શાંતિ પ્રતિ-
ષ્ઠાના પ્રતિનિધિએ રપટ વકતવ્ય
ક્યું હતું.

[૧૨-૮-૧૨]

ઈતિહાસ | ઉપવાસી

શુભામ રાણી ને જાદસા
અદરખ.
તે એકા તીરી દ્વીપ તખ્તેનસિન,
દમણાં થે મ્યાં કે થે જરો!
—જાગીરી રમત!
એક એકર—વિદ્યુત તખ્તેનસિન!
—ઈતિહાસનાં કેવળ બાંધણી,
—જીતી જરો!

મંડપાની ‘ચીપ કિન્નુ એવી તો પિસાઈ’
સહુ એકાકાર કીચકપાચક.
સર્વ—એકાવને પરાગિત.
એક એકો માત
દમણાં જીતે! કે જરો જીતી
—વળી જામી જાગીરી રમત!
કિન્નુ
એય તો ચઈ ગયો દડા.
દિટસર
કહીં મુઆનું ના રહ્યું નિચાન
ને મુસોલિની
મુઝ્કું, થે લોક, અઝેરે અઝકું.

• વિશ્વમાનવ : શુભાઈ-ઓગસ્ટ '૬૨]

સ્તાલિન!
ટલમાં થે ઈધમ્થી ઉધર મહોડાયો આપડો!
ચઈ પૂરી રમત
ના પસંજા ના વિજય
બાવન મહીં એકેપની.
૧૦-૫-૧૨]

— | અરત હકકર
સર્વના આસિ થકી રંગાયલો
આસુરી વેદનાનો એકેક સર,
મારા જરીર પર ધીરે ધીરે વિદાર્ધ રહો છે.
અંધાર્ધ રહો છે.

જ્યારથી આ પૃથ્વીપારના એકાંતમાં
એ વેદના જ-મી ચૂપીંતી,
ત્યારથી સર્વને મેં કદી દસતો દોડો નથી.
એની આરબૂમાં સાંતાપણું સિમત સરખું ય જોયું નથી.
એના મંઝા આસિ ત્રીલતી
એ વેદના, એની બાયમંઝ;
સંખ્યાસરે મેં કદીક જોઈ હરો.
રોજ સવારે
અરમાતા એ સર્વને—
હું હવે જાણી ગયો છું.

નવાં પ્રગટ થતાં પ્રકાશનોનો મિતાક્ષરી પરિચય

ગોવર્ધનરામ (ચિત્રક અને સર્જક)

વ્યાખ્યાતા વિષ્ણુભાઈ ર. ત્રિવેદી
પ્રકાશક એન. એમ. ત્રિપાઠી

રૂ. ૨ = ૫૦

યુગરાતી સાહિત્યમાં ગોવર્ધનરામ (ગો. મા. ત્રિ.)નું જે અસાધારણ અર્પણ છે, એનું મૂલ્યાંકન ફરીફરીને, શુદ્ધ શુદ્ધ દૃષ્ટિએ અને અભ્યાસી વ્યક્તિઓ દ્વારા થતું જરૂરી છે. ગો. મા. ત્રિ.ની પ્રતિભા જ એવી છે કે એમનો સર્વાંગી અભ્યાસ વિવિધ દૃષ્ટિ અને શક્તિ ભાગી લે છે આપણે સર્જકોએ, યુગરાતના વિદ્યમાન પ્રૌઢ અને સાંસ્કૃતિક ચિંતક-વિવેચક શ્રી વિષ્ણુભાઈને હાથે આવે એક પ્રયાસ થયો છે તેમાં, યુગરાત યુનિવર્સિટીએ, પોતાના પ્રારબ્ધ વર્ષોમાં જ, ગો. મા. ત્રિ.નું સ્મરણ કરી, તેના એક અભ્યાસી-ચિંતક દ્વારા આ વ્યાખ્યાનમાળાથી યોજનાનો પ્રારંભ કર્યો એ આનંદ અને ગૌરવયુક્ત ધટના છે આ ગ્રંથમાં ગો. મા. ત્રિ.ની ચિંતક અને સર્જક તરીકેની પ્રતિભાને આપરી ભેટાં પ્રાપ્ત વ્યાખ્યાનો — ગો. મા. ત્રિ.નો જીવન તત્ત્વવિચાર, સાહિત્ય વિચાર, કવિતા, સરસ્વતીચંદ્ર અને અતે ગો. મા. ત્રિ.ની નિરૂપણ રીત અને ગદ્ય શૈલી — અંગેનાં — નો સમાવેશ થાય છે

પ્રકાશકને અને આ પ્રસંગે વિશેષ ધન્યવાદ આપીએ છીએ તે એટલા માટે કે ગો. મા. ત્રિ.નું પ્રચૂર સાહિત્ય એણે નિઃપૂર્વક પ્રગટ કરવાનું શરૂ કરી દઈને જે કામગીરી સાહિત્ય સેવા બજાવી છે, તેમાં આ દૃષ્ટિપૂર્ણ અભ્યાસ ક્ષણે જ મહત્વનો ઉમેરો કરે છે

આ ગ્રંથની અભ્યાસી આવોચના હવે પછી કરવાની ઉમેદ સાથે અમે યુ. યુનિવર્સિટી, વ્યાખ્યાતા અને પ્રકાશકને ધન્યવાદ આપી વિરમીએ છીએ

*

મીરાંભાઈ — એક મનન

ડો. મંજુલાલ ર. મજમુદાર
પ્રકાશક પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર,
મ. - સ-વિદ્યવિદ્યાલય-વડોદરા

રૂ. ૬ = ૭૫

મીરાંનાં પદો

સપાદક ભૂષેન્દ્ર બા. ત્રિવેદી

પ્રાપ્તિ : એન. એમ. ત્રિપાઠી સિ. મું. બંધ

રૂ. ૪ = ૫૦

યુગરાતી, ગજસ્થાની અને મજ ત્રણે બાજાની લાડળી લકત-કવિચિત્રોનું સ્થાન ભારત વર્ષનાં સત્-લકત-કવિ મણીમાં અનેક રીતે વિનંદ્ય છે આવી એક સ્ત્રી-વિશ્વનિના જીવન અને કવન અંગે આપણે ત્યાં હમણાં મુઠ્ઠી બહુ ઓછી માહિતી અને પ્રમાણમાં ક્ષણે ઓછો અભ્યાસ થયો છે આ એક મોટી જીજ્ઞાસા ઉપરના એ ગ્રંથથી પૂરવાનો પ્રયાસ થયો છે, તે આવકારદાયક છે

મીરાંભાઈના જીવન પ્રમંથો પરત્વે અનેક હતકથાઓ પ્રચલિત મ્હો છે એના આખા ઇતિહાસ અંગે પશુ સાદું મૂલ્યાંકનપણું તરુ છે ‘મીરાંભાઈ-એક મનન’માં આ કુશળ વિદ્યારવનો એક અધ્યયનનિષ્ઠ પ્રયાસ દેખાય છે ઉપરાંત મીરાંની જક્તિ, તેની કવિતાનો સંદેશ, તેના કવનની ખુમીઓની આલોચના કરવામાં આવી છે, તથા પત્રિકા અડધા મીરાંભાઈના કેટલાક પદો (વિભાગીકરણ કરીને) આપવામાં આવ્યા છે પરિશિષ્ટે પણ અભ્યાસીને અતિશય ઉપયોગી છે

તો — ‘મીરાંનાં પદો’માં આશરે ૪૦૦ પદો છ વિભાગમાં ૨૦૦ કાવ્યમાં આવ્યાં છે ક્યાંક ક્યાંક પૂટ નોટમાં અર્થ આપ્યા છે, તથા ‘પાઠાંતર’ પણ આપેલ છે આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ, મીરાંનાં પોતાનાં ‘સાચાં’ પદો અને તેને નામે લખાઈને પ્રચલિત —

લોકપ્રિય. પણ જનેથી "જનાંવડી" અથવા "બીજાં" ભક્તોના મૂળ પદો વચ્ચેનો વિવેક કરીને આખરી નિષ્કૃષ્ટ આપવો મુશ્કેલ છે. આ સંપ્રદયમાં આવો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, તે સારું થયું છે. યુગ્મજાતીમાં આવો આ સંપ્રદય વિસ્તૃત સંપ્રદય છે એ સારું, પરંતુ મિતિ નામે ત્રણ ભાષાઓમાં ચાલતા કુલ પદોની સંખ્યા આશરે ૧૩૦૦ જેટલી હોઈને, આ સંપ્રદય હજી પ્રારંભનો પ્રયાસ જ છે એમ સમજવું રહેલું.

ઉપરના બે અંશે એક બીજાને પૂરક બનીને 'મીઠા'ના સર્વ-રૂપીય અભ્યાસમાં મદદરેખો ઉમેરે છે.

*

પુરાવસ્તુ વિદ્યા

કર્તા : ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા

રીઝ, પુરાવસ્તુ વિભાગ,

મ. સ. યુનિવર્સિટી-વડોદરા

પ્રકાશક : પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર

મ. સ. યુનિવર્સિટી-વડોદરા

રૂ. ૭ = ૫૦

હવે એક વાત તો નક્કી જ છે કે, અનેક વિદ્યા-શાખાઓનું જ્ઞાન વિશાળ ધોરણે નામરિશા અને વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચાડવું હશે તો યુગ્મજાતીમાં (માત્ર ભાષામાં) આવા પ્રયાસો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં અને ઝડપે થવા જરૂરી છે. આવો એક પ્રયાસ વડોદરા શાળ્ય તરફથી થઈ ચૂકેલો થઈ શકેલો રહ્યો હતો. અને હવે એ કામ મ. સ. યુનિવર્સિટી તરફથી વિવિધ યોજનાઓ દ્વારા ચાલુ છે, તેમાં મ. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર તરફથી જે યોજના તાજેતરમાં કરવામાં આવી છે તે અનુસાર ઉચ્ચકક્ષાના અભ્યાસમાં ઉપયોગી થઈ શકે તે પ્રકાશન થઈ ચૂક્યું છે તે આનંદની વાત છે.

આ યોજનામાં આજનુસંધી યુગ્મજાતી દ્વારા થયેલ અંશે અગ્રાત અથવા અર્ધગ્રાત રહેલા વિષયોને અગ્રિમ રથાન આપવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય છે.

આ યોજના અનુસારનું આ પુસ્તક મુખ્ય કાર્ષ્ણ-રંજનમાન છે, ભારતીય નામરિકને ભારતની ભૌતિક

પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો સાચો પરિચય કરાવવાનું એક નક્કર અને અમૂલ્ય સાધન 'પુરાવસ્તુ' (આર્કિયોલોજી) છે. આ સંપ્રદયમાં પુરાતત્ત્વવિદ્યાનું સ્વરૂપ, મંદરન અને રથાન તથા તેની ચાલકીયતા અને સર્જન ભાષામાં સારું એવું વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે, અને યુગ્મ-જાતીનાં સંયોજનો—ઉત્ખનનોનો ફોટાઓ, નકશા, આકૃતિઓ સાથે પરિચય અપરામાં આવ્યો છે. એ રીતે આ પ્રવેશિકા આપણા નામરિકા તથા વિદ્યાર્થીઓને એક અગત્યના પ્રવેશિકા પ્રવેશ કરવામાં મુખ્ય જ ઉપયોગી છે. લેખક તથા મ. સ. વિદ્યાલયને અભિનંદન થયે છે.

*

પ્રમાણુશાસ્ત્ર

લે : ભારતર જોષાગજી દેસાઈ

(પ્રકાશક ઉપર મુજબ)

રૂ. ૭ = ૫૦

ઉપર મુજબની મ. સ. વિદ્યાલયના પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિરની યોજના અનુસારનું આ બીજું પ્રકાશન છે. આ પુસ્તક વિશેષ કરીને વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસક્રમમાં થયેલ ઉપયોગી થશે એમ જણાય છે, અને અને તેને આવકારીએ છીએ.

*

કેટલાક જૂના પત્રો

પં. જવાહરલાલ નહેરુ

પ્ર નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ-૧૪

રૂ. ૮ = ૦૦

[મોટા ભાગના પડિત નહેરુ ઉપર આવેલા અને થોડાક તેમજે લખેલા પત્રોનું મુદ્રણ અંગ્રેજીમાં મજદૂર ખેતીનું પ્રકાશન 'એ જન્ય એફ લેટર્સ' નો અનુવાદ]

આ પત્ર-સંગ્રહ આપણી આઝાદીની લડતનો લગભગ સમગ્ર ગાળો આપરી લે છે. એ પૈકીના મોટા ભાગના પત્રો, એ લડતને દેરવણી આપનાર તથા તેમાં અગ્રણી પડેલા ભાગ્ય ભજવનાર રાષ્ટ્રના અગ્રમુખ્ય આજેવાનોએ લખેલા છે. અને એમાંના કેટલાક પત્રો તો આપણી આઝાદીની લડતની અત્યાર સુધી અગ્રાત રહેલી કેટલીક બાબતો પર પ્રકાશ પાડે છે. (આમાંના

વિકાસ, બધાઓનો ખોયો, પાલમેન્ટનો પ્રારંભ, પ્રજા-તન્ત્રનો પ્રોગ, હેન્રિયસ મર્પાસ કૌન (કેસ વિના નેન્ટ્રાધી નહિ), ધ મિત એન્ડ રાઈટ (રાજસાહીના અધિકારોની મર્યાદા), યુનાયોના વેપાર સભે પ્રતિનિધ, ધાર્મિક સ્વતંત્ર્ય, ક્રિમિનેલ-પ્રવૃત્તિ, લોકસભાના સુધારા, રાજસભાના સુધારા, કોમનવેલ્થની સ્થાપના—એવેરે વિષયોનો સમાવેશ થયે છે

Gandhi Peace Foundations : New Delhi

- 1 Mahatma Gandhi on Nuclear Arms
- 2 Some Proposals for Action
B Shiva Rao
- 3 Physics and Politics
Max Born
- 4 Some Suggestions for the Convention
U N Dhebar
- 5 The Problem of the Olandestine Nuclear Stock
Philip Noel-Baker
- 6 The Citizen's Duty in the Nuclear Crisis
G Ramchandran
- 7 The Fallacy of the Nuclear Deterrent
and the need for more analytical studies in the Pre-condition of Nuclear Disarmament
V. K. R. V. Rao
- 8 Gandhian Approach to World Peace
J B Kripalani
- 9 Breakdown of a Civilization
Richard B Gregg
Kaka Kalelkar
- 10 The Human Way out
Lewis Mumford
- 11 Hazard of Nuclear Tests
Pub The Medical Association for the Prevention of War—London

Anti-nuclear-arms Convention

(Delhi 16-18 June 1962)

- 1 Inaugural Address
Dr Rajendra Prasad
- 2 Chairman's Address
R R Diwakar
- 3 Programme Brochure
Antidote to Nuclear Bombs
with A Practical Guide to Integra
Happiness
Pub Divine Light Mission Delhi-6

ઉપરની પુસ્તકોમાં સિદ્ધિમાં જૂનમાં મળેલી શાંતિ પત્રિકા પ્રસંગે પ્રગટ થયેલી હતી અને અમન અભ્યાસી ચિંતકો તથા સક્રિય શાંતિક પંક્તિએ વિવિધ દશિકાઓથી તૈયાર કરેલી જાણ, આજના યુગમાં અસાધારણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે

*

General and Complete
Disarmament
is a Guarantee
of Peace and Security
for all Nations
By N S Krushchov
[Supplement to Soviet Land no 16
August 1962]

*

Gateway to Peace
The Nuclear Test-Ban Treaty
By United States Information Service
New Delhi

*

શાંતિ મહાક્ષર
(અણુઅખનસ પર પ્રતિબંધનો કરાર)
'અમેરિકન સરકારની પૂર્વિ-સંપ્રદાય ૮, ૧૯૬૧'

*

Who Holds the Key to Peace?
By The U S Information Service,
New Delhi

(અનુસંધાન, ૪૮મા પાનાનું ચાલુ)

તેને શું કહેતો હતો તેનું બાન નહોતું. સર્જ અને વાસિલી થોડાં પગલાં આગળ વધ્યા, ને અચાનક વાસિલી યંબી ગયો. તેણે મેટ્રીથી વિચિત્ર, અપરિચિત અવાજે, યૂમ-મારી: "વિદાય, બિરાદરો!"

"વિદાય, દોસ્ત," જવાબ વળ્યો.

અને જણાં ફરી ચાલવા લાગ્યા. બધું શાંત હતું. શ્વેત પાછળ ઝૂલતાં ફાનસો યંબી ચ્યાં.

"ઝોહ! મારા પ્રભુ!" કોઈએ બોખરા અવાજે યૂમ પાડી. યંધા આસપાસ જોવા લાગ્યા. ઝિગાને કારમું, રદન કરતો હતો. "તેઓ આપણને ફાંસીએ લટકાવશે!"

તે હવામાં બાથકાં ભરતો, પગડે મારતો રડતો હતો: "ઝો પ્રભુ! મને એકલાને ફાંસી દેશે? મારા પ્રભુ!"

તેણે અકાગતા હાથે વરનરનો હાથ ગ્રાસ્યો અને કહ્યું. "સાહેબ, મારા વહાલા સાહેબ, મારા ભલા સાહેબ, તમે મારી સાથે આવશોને? હેં, નહિ આવો?" વરનરે શોકથી બીલા પટેલાં વદને કહ્યું:

"હું નહિ આવી શકું. હું યાનસન સાથે છું."

સુસ્યા ડગલું ભરી તેની પાસે આવી. તેણે મુદ્દ સ્વરે કહ્યું: "હું તારી સાથે આવીશ." ઝિગાને પાછો હટી ગયો અને ફૂલેલી આંખે તેને જોવા લાગ્યો: "સાચ્ચે?" "સાચ્ચે જ" "પણ તું તો જીવન છોડી છે! મારાથી તું મલરાતી નથી? ના મારે તારું કામ નથી. હું એકલો જમીશ."

"પણ હું તારાથી રહેતી નથી."

ઝિગાનેએ દાંત કાઠ્યા: "તને ખબર નથી કે હું ધોડપાકુ છું? છતાં ચે, તું મારી સાથે ખુશીથી આવવા તૈયાર થઈ છે? જરા વિચાર કર. તું ના પાડશે તો મને ગુરસો નહિ થયે."

સુસ્યા શાંત રહી. ઊંચના આજ પ્રકારમાં તેનું વદન કોઈ અજ્ઞાન મૂઢ સુરખીથી દીપી બેઠું. તેણે એકદમ ઝિગાને પાસે આવી, તેનું મસ્તક હાથ વચ્ચે

પકડી સિલકાર સહિત યુગ્મન કર્યું. ઝિગાનેએ ખમો ઝાઘી તેનાં ગાલ અને આંખ ચૂમ્યાં.

તેમની પાસે બિલેલો સૈનિક યંબી ગયો. તેના હાથ પહોળા થઈ ગયા અને બંદૂક પડી ગઈ, તેને લેવા તે નીચો વળ્યો નહિ. તે ક્ષણભર જાતો રહ્યો. વળી ઓચિંતો પાછો ફર્યો અને જંગલમાં ફરવા લાગ્યો.

"ક્યાં જાય છે?" તેના સાથીએ કાપ પામી યૂમ પાડી: "ભોમો રહે!" પણ એણે તો આંધ્રે જ રાખ્યું. પણ ત્યાં તો તે હવામાં બાથકાં ભરતો જાધે માથે પડ્યો.

"બાથકા, તારી બંદૂક લે. નહિ તો હું ઉપાડી લઉં છું," ઝિગાનેએ દબાવી કહ્યું. તારી ફરજનું ચે બાન નથી? કોઈ દિ' માણસને મરતાં નથી કાપ્યો?"

પાછું ફાનસઝૂલવા લાગ્યું. વરનર અને યાનસનનો વારો આવ્યો.

"વિદાય સાહેબ!" ઝિગાનેએ મેટ્રીથી કહ્યું. "આપણે પાછા બીજી કુનિયામાં મળશું" અને ત્યાં જુઓ ત્યારે મોં આકું ન કરતા."

"વિદાય!"

"મારે ફાંસીએ નથી મડવું," યાનસને પાછું રડતા સાદે કહ્યું. પણ વરનરે તેનો હાથ પકડ્યો અને યાનસને થોડાં ડગલાં ભર્યાં. પછી તો તે બરફમાં બેઠો જીતરવા લાગ્યો. સૈનિકાએ વાંકા વળી, તેને જીંચી લીધો. કમતાકાત છતાં ચે તે સૈનિકાના હાથમાંથી છૂટવા તરફડિયાં મારતો હતો.

પાછાં પીળાં ફાનસો સ્થિર થયાં.

"અને હું, સુસ્યા! મારે એકલા જ જવાનું?" તાન્યાએ શોકથી કહ્યું. અત્યાર સુધી આપણે સાથે રહ્યા છીએ અને હવે....."

"તાન્યા, મારી ગઈ તાન્યા!"

બાળે કોઈ તેની પામેથી સુસ્યાને ખૂંચતી લેશે

In Defence of Liberalism

K M Panikkar

The author discusses the main assumptions of liberalism and its inherent contradictions, analyses the ideas and doctrines which were found potent enough to inspire generations of intellectuals, indicates its permanent achievements and enumerates the reasons for its collapse

Rs 8=00

An Ambassador Speaks

M C Chagla

A collection of speeches delivered by Indias Ambassador to U S A during his term of office

Rs 10=50

The Trials of Nehru

Ram Gopal

The trials of a single individual who participated in all political movements ever since Gandhi assumed leadership, give a bird's eye-view of the background and movements of National importance

Rs 12=50

NATIONAL COUNCIL OF APPLIED ECONOMIC RESEARCH : NEW DELHI

***Urban Income and Saving**

Rs. 9=00

***Looking Ahead**

(Prospects of India's Economy and Trade in 1981)

Rs 6=00

***Current Problems of Planned Economy**

(Five years of Research by NCAER)

Rs 8=25

India and Parliament

Hiren Mukerjee

Prof Mukerjee, a scholar and a leading Communist parliamentarian, critically surveys British Parliamentary history and warns India against imitation of western institutions and suggests necessary changes also

Rs 8=50

The Rich Nations and

The Poor Nations

Barbara Ward

An extra-ordinary lucid and penetrating treatment of the exact nature of the complicated and acute problem.

Rs 10=00

The Later Poems of Tagore

Sisir Kumar Ghose

Intensive critical study of a rich, dramatic and intriguing phase of the Great Poet and Thinker by one of the Poets close associates

Rs 12=50

***Some Aspects of Economic Growth of Under-developed Areas**

Dr T. Balogh (Balliol College, Oxford)

Rs 2=50

***Community Development in India**

M Mukerji

[Ex-Joint secretary, Ministry of Community Development]

The book explains the theoretical aspects of community development and also analyses their practice in the Indian programme

Rs 10=00

વિશ્વ — માનવ

માનવીય ગૌરવની પુનઃપ્રતિષ્ઠા અંખતુંદ્રે માસિક

116

સંપાદક

સંપાદક

સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૬૨

૪૭

● સંપાદક : ભોળીલાલ ગાંધી

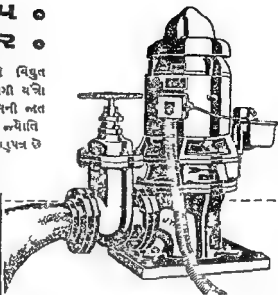
● વાર્ષિક રૂ. ૯-૦૦ પુટક રૂ. ૨

ચેતન પ્રકાશન ગ્રંથ પ્રાધવેટ લિ. રામજી મંદિર પોળા વડોદરા
(ધોન : ૪૬૫૦)

ઐથોગિક પ્રગતિનાં મૂલીક...

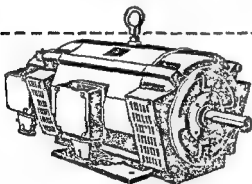
પંપ • વિદ્યુત મોટર •

ઐથોગિક વપરાશીના યત્રોમા પંપ અને વિદ્યુત મોટરનું સ્થાન મોથી મોખરે છે આ અત્યંત ઉપયોગી યત્રો માટે 'જ્યોતિ' મહાનિ આમરૂં રાખવાથી માવની જાત વિષે ચોક્કસાઇ કરવાના જરૂર રહેતી નથી જ્યોતિ નામજ માલની ઈચી જાતનું પ્રમાણુપત્ર છે

જ્યોતિ પંપ

સર્વ પ્રકારની જરૂરિયાતો માટે
મારહોલ ટરબાઈન પંપ નોન ડ્રૉંગ
હૉરીઝોન્ટલ સ્પીડ ક્રેડીંગ અને યુનિફિકેટ
સેન્ડ્રીફયુગલ પંપ

જ્યોતિ વિદ્યુત મોટર

૧૦૦ હાસ પાવર સુધીની સંપીરલ ડેન્
અને સ્લીપીંગ મોટર

Quality is our creed

એજન્ટ—

વડોદરા—સુરત જિલ્લા માટે

મેસર્સ મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ કો. લહેરીપુરા ન્યુ રોડ-વડોદરા

જ્યોતિ લિમિટેડ
વડોદરા-૩

‘સૌરભ’ની યશસ્વી ભવ્ય ઇનામો આગેકૂચ

	એક વર્ષ	બે વર્ષ	ત્રણ વર્ષ
સોવિયેત દેશ	૪-૦૦	૯-૦૦	૧૦-૦૦
સોવિયેત લેન્ડ	૫-૦૦	૯-૦૦	૧૩-૦૦
સોવિયેત સંઘ	૬-૭૫	૧૦-૦૦	—
સોવિયેત નારી	૪-૨૫	૬-૦૦	—
આરકો ન્યૂઝ	૫-૦૦	૭-૫૦	—
ન્યૂ ટાઇમ્સ	૬-૦૦	૯-૦૦	—
સોવિયેત ફિલ્મ	૬-૭૫	૧૦-૦૦	—
હલ્થર એન્ડ લાઇફ	૬-૦૦	૯-૦૦	—
સોવિયેત લીટરેચર	૬-૦૦	૯-૦૦	—
ઈન્ટરનેશનલ એક્સ્પ્રેસ	૬-૭૫	૧૦-૦૦	—

બાળુનાં

૧૦

મેગેઝીનમાંથી

કોઈપણ ૧૦

લવાજમ ભરો

અને આપને

મફત મળશે.

- (૧) સને ૧૯૬૩ની આરબિક સૌરભ ડાયરી
- (૨) સને ૧૯૬૩ નું વિવિધરંગી મુદ્રક કેલેન્ડર
- (૩) સૌરભ તરફથી યાદગાર ભેટ મફત અપાશે.
- (૪) બહારગામના આહુકોએ મનીઆર્ડર ખર્ચ કાપીને જ રકમ મોકલવી.
- (૫) કાર્યાલયે લવાજમ ભરનાર અમદાવાદના આહુકોને બસસાડું સંસ્થા તરફથી અપાશે.
- (૬) ત્રણ આહુકોનું લવાજમ મેળવી મોકલી આપનારને પાંચાનું લવાજમ ફ્રી—મફત ભરી આપવામાં આવશે.

સૌરભ કાર્યાલયમાં સીધું લવાજમ ભરો અને ભવ્ય વિવિધ ઇનામો મેળવો.

યાદ રાખો સૌરભની સરચાઈ ગુજરાતભરમાં કોઈથી મોખરે છે.

સૌરભ પુસ્તક ભંડાર પાટણાહની પાળ સામે, મેડા ઉપર
સંચાલક : જયકાન્ત દામદાર ૬૧૫, ત્રિલીકુ રોડ, અમદાવાદ.

શાખા : (૧) અભયકુન્જ, હરિદર નિવાસની બાજુમાં
રાજકોટ સદર

(૨) ૪૦૮૧, નવા બગીચા
દિલ્હી-૬

સોવિયેત રશિયાની મફત યુસાફરીની વીગત માટે ખબર

વિશ્વમાનવ [દ્વૈમાસિક]

[વાર્ષિક રૂ ૬-૦૦ શિ ૧૮ * છૂટક ચાલુ અંક રૂ. ૨ * વિશેષાકોની છૂટક કિંમત કદ મુજબ]

સપાદક : ભોગીલાલ ગાધી * [પૂઠાનું ચિત્રાલેખન નગેશ પિંગળે]

પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાધી, એલન પ્રકાશન ગ્રુપ પ્રાઇવેટ લિ., સમસ્ત્રમ દિરે પોળ * સરકારી છાપખાના સામે-વડોદરા [ફોન ૪૬૫૦]
મુદ્રક : જયતિ દલાલ વસત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ યેલાલાઈની વાડી, ધોળાદા રોડ અમદાવાદ

પહેલું પાનું

ચીની આક્રમણ - ખે [નવેદનો] [૩] ભોગીલાલ ગાધી ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

કવિતા

હસ કવિતા [૮, ૩૧, ૪૩, ૫૮] ભરત કક્કર, રસિક પડયા, પ્રિયકાંત મણીઆર,

જગદીસ ત્રિવેદી, જતીન્દ્ર આચાર્ય

ચંદ્રિ સિવમ્, અમૃત રાણિયા.

લેખો

માનવ તારુ' ભાવિ ! [૧૧] બર્ટ્રાન્ડ રસેલ (સુભદ્રા ગાંધી)

કનામાં અભિવ્યક્તિ અને શાપકતા (ચિત્રકળા) [૨૩] ડૉ. હર્ષભદ્ર જલર

આતુવશ (વિવાન) [૨૭] ડૉ. રસિક પડયા

હૃદયમની કવિતા [૩૨] ઉદયનસ

સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા [૪૪] ભોગીલાલ ગાંધી

વાર્તાઓ

દાયજો [૧૭] ઝિગમન્ડ નિદ્રવિહ્ (અમૃત ઉપાધ્યાય)

સત્તાકેદરી [૨૦] હસમુખ બારાડી

નવનિર્માણ

જાપાનના હિરોગોમાં નાના હિરોગોનું સ્થાન [૩૭] સરલા-ચાંદ

અંતરરાશીની સ્વાધીનતા

ખરફે એમળે છે લાવા ધસે છે [૪૦] —

શિવન એકલતા અને આપઘાત [૪૨] ત્રિરિલાન જૈન

અવૃત્તિ ને પડઘા

ગુજરાતીના અધ્યાપકોનું ૧૬મું સંમેલન [૫૪] શ્રી જ્યોતીન્દ્ર મહેતાનું આપ્તમાન

દેશ વિદેશ

અમેરિકા રજૂઆતો સર્વર્ષ [૪૮] ભોળીલાલ ગાંધી : ડી. ડી. કર્ને

કચૂના વિશ્વબુદ્ધનો અગ્રિકો [૫૭] પુરુષોત્તમ ગ. માવલંકર

ઉપરાંત : આસ પૂર્તિ

ચીની આક્રમણની આલોચના [આંશરે પૃષ્ઠ ૪૦]

[તા. ૩૦-૧૧-૧૯૧૫ રોજ વડોદરામાં મળેલા જુદિજીવીઓના સંમેલનમાં]

આજના આ સમેલનનું પ્રયોજન, ચારી દષ્ટિએ, આ છે—આજની દેરાદરી અને દેસાઈના સમયે આપણે જુદિજીવીઓ આખી પરિસ્થિતિનું ધૃષ્ટકરણ કરીએ, તેનું મૂલ્યાંકન કરીએ અને આપણે ક્ષતિભરે વિચારીએ.

આજે આપણે દેશ અમિપરીણામથી પસાર થઈ રહ્યો છે. અત્યંત આનંદ અને ખુશાલીની વાત એ છે કે, ભારતની પ્રજા આજે પોતાના આંતરિક કબજો, સંઘર્ષો ને સંકુચિતતાઓ બાજુ પર મૂકી, સ્વયં પ્રસન્ન હિન્દને પૂર્વક માતૃભૂમિની રક્ષા માટે, ભારતની સરકારની પાસે જામી રહી ગઈ છે; અને ભારતના જવાનોએ રજા મેારાં જે અનન્ય સદૃશ દાખવ્યું છે એ ધટના પણ દુનિયાના ઠોકરપદ્મ ગણીને ગૌરવ આપાવે એવી છે.

ભારતીય પ્રજાના આવા સદગુણોનાં ભાવાવેશથી પ્રભાવિત થયેલા આપણે સૌએ, અન્ય નાગરિકોની જેમ, રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની પ્રાથમિક ફરજો તો બળવવાની હરીજ—અને બળવવા હેઠળ જ, પરંતુ જુદિજીવીઓ તરીકે આપણે માથે વિશેષ જવાબદારી છે એમ અને ભાવે છે.

આ વિશેષ જવાબદારીનો વિચાર કરતાં જ જે સૌથી પ્રથમ તાર્કિક વાત મને જણાય છે તે એ છે કે—ચીને ભારતને માથે લાદેલું આ યુદ્ધ માત્ર સર-કારનો કબજો નથી, કેવળ ભારતીય જૂમિના રક્ષણનું યુદ્ધ નથી, પરંતુ એના અર્થતિમ્મ સ્વરૂપમાં, અને આજની વિશ્વજીવ પરિસ્થિતિમાં, આ સંઘર્ષ એ મૂલ્યો વચ્ચેનો—એ સિદ્ધાન્તો વચ્ચેનો—એ સામાજિક પદ્ધતિઓ વચ્ચેનો. મૂળભૂત ભવનિક સંઘર્ષ છે.

આપણે એ જાણીએ છીએ કે ભારત પર આક્રમણ કરનાર ચીન એશિયાની એક પ્રયત્ન સામ્રાજ્યવાદી સત્તા છે. અને સામ્રાજ્યવાદી સત્તા જ્યારે વિસ્તારવાદી અને આક્રમક બને ત્યારે દુનિયાની સામાજ્યવાદી સત્તાઓ કરતાં જ અધિક ખરાબ અને સિદ્ધાન્ત વિદેશી બની શકે છે—આનું દર્શન ચીને પૂરું પાડ્યું છે.

ભારત ઉપરના આ આક્રમણની પાછળ તત્કાળ બીજાં અનેક કારણો હોઈ શકે—પરંતુ લાંબા માળાની દષ્ટિએ, મને સૌથી મુખ્ય એ મુદ્દા સ્પષ્ટ દેખાય છે: (૧) એશિયામાં પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવું અને (૨) આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્રાજ્યવાદના સત્તવાર બની દુનિયાને સામ્રાજ્યવાદના રાજે ધસડી જવી.

ભારતે સંપૂર્ણ લોકશાહી દ્વારા સમાજવાદની સ્થાપના કરવાનો અપૂર્વ અભિનવ પ્રયોગ આદર્યો છે. ભારત આ પુરુષાર્થમાં સફળ થાય તો એશિયા—આફ્રિકાના નવજન રાષ્ટ્રો અને હવે પછી અરિનવમાં આવનાર રાષ્ટ્રો માટે તે એક મહાન શાનિમય લોકશાહી દીવાદાંડી બની જાય એ સ્પષ્ટ છે. અને દુનિયાનું પદ્ધતિ શાંતિ, લોકશાહી અને સમાજવાદ તરફ ટળી જતાં, કાલિદ વર્ષદેશ અને તર્ગસંઘર્ષ, આંતરિક અધાપૂધી અને મદારનાં આક્રમણ દ્વારા—એટલે કે બ્લાયક દેશ, અનર્થજી કિંસા અને વિષમય ગુપ્ત પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જ—ક્રાંતિની ચક્રવર્તીમાં વિશ્વાસ ધરાવનારા સામ્રાજ્યવાદી ચીનનું, એશિયાઈ નેતૃત્વનું, અને અતે વિશ્વની ક્રાંતિના રાહબર બનવાનું, સ્વપ્ન રાજાઈ મથા ચિંતા ન જ રહે એ પણ સ્પષ્ટ જ છે...એટલે જ તો ચીને આજે વિશ્વશાંતિને ધ હોદ્દા મૂકી પાગલ દાન ખેટ્યો છે.

ચીને ભારત પર આક્રમણ કરીને મારા જીવા અનેકની રક્ષાલીન ભયભ્રાઓની સંધિનો અંત આણ્યો છે—

+ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીનાં વરસોની વાત કરું તો—સ્વાસિનના મૃત્યુ બાદ કુશોબે સ્વાસિનયુગી બર્જરવાનું ચિત્ત રજૂ કરીને એક અને અદ્વિતીય આધાર આપ્યો હતો. ટંગેરીની ધટનાએ બીજે નિષ્કર આધાર આપ્યો; તિબેટની ધટનાએ ત્રીજે આધાર...અને ત્યાર બાદની ચોથી નિષ્કાર સ્વરૂપની ધટના તે ભારત ઉપરનું ચીની આક્રમણ. આ ચારે ધટનાનાં બાજુ સ્પષ્ટો સિત્ત છે, પરંતુ તેનું આંતરિક વસ્તુ એક જ છે.

એક તો, ભારત જેવા શાંતિવાદી સ્વતંત્ર અને તટસ્થ લોકશાહી દેશને માટે સામ્યવાદી દેશો બહારથી હોઈ શકે જ નહિ—એ બમણાનો અર્થ આવે છે. હવે પછી કોઈપણ સામ્યવાદી દેશ સાથેના સંબંધમાં આવે, બમણામક શ્રદાનો સબબ અસહ્ય જ નથી છે.

અને બીજી એ કે, પશ્ચિમી શ્રીવાદી દેશો, સમાજવાદ તરફ દોડતા દેશની ખરાબરીની લીડને વખતે, તેને માર ખાઈ ખોખરુ થયા પછી, પોતાની યુવાનમી લેવાના પેતરા રૂપે જ, મદદ કરવા તૈયાર થાય—એ માન્યતા પણ મિત્રપાયાદાર કરી છે.

ચીને ભાગત ઉપર આક્રમણ કરીને આ બંને પ્રમથના પૂર્વમહેનો દિવાનો ખનમ કરી છે ભારત માટે આજે એ કેવળ તકની મગી અતુભવની વાત બની ગઈ છે—

* સામ્યવાદના એક પ્રગળ પાસાએ આક્રમક બની હિંદુસ્તરી રૂપ ધારણ કર્યું છે, ત્યારે સામ્યવાદનું બીજું પ્રમુખ પાસું આવે સમયે દૂર જામા રહી ભારતને વેસાતું જોવામાં 'તટસ્થતા' માને છે.

* અને ત્યારે પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોએ ભારતની રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાના રક્ષણમાં કસા જ વિશ્વજ અને કરી જ શાંતિ વિના આપણી અને એની વચ્ચેના ઘર્ષણોના કારણે જોમાં ધયેલાં વૈમનરચોને આડે આવવા દીધા વિના, વધારે ધાવામાં પોતાનું કન્ય લેખુ છે.

અમે તેટલાં સૂત્રો અને વાદવિવાદો કરતાં આ નક્કર દહીકત વધારે સખન છે અને મને લાગે છે કે ઇતિહાસ એક નવો વળાંક લઈ રહ્યો છે કેમ જાણે ચીનનું આક્રમણ આજ સુધીના—માઈસાના કંરણ-મુલક મુળભૂત આદર્શો સહિતના—તમામ માનવીય આદર્શોના પાયા જ હાખાઈ નાખવા મેંદાને પડ્યું છે સમાનતા, મેની, બધુના, પચશીલ અને શાંતિ જેવા શબ્દોને પણ એણે વિફળ કરી નાખ્યા છે. x x x ચીનનું આક્રમણ કેવળ ભૂમિ ઉપરનું નથી, કેવળ રાજકીય નથી, પરંતુ જાવના અને સરકાર ઉપરનું છે—માનવીય મૂલ્યો ઉપરનું છે.

અને આજે પાનમાં આવી જ કટોકતીનો સુધારો વિશ્વયુદ્ધ પૂરે,

સ્પેનની ફાસિસ્ટ સરમુખવારીએ આંતરવિગ્રહની આમ પેટાવી દુનિયાને આવા જ માર્ગે ધસડી જવા મનસુખો કર્યો હતો. ત્યારે, સમસ્ત વિશ્વના જાગ્રત છુદિછીઓએ 'નો પસારા'—'રૂવ જાવ'નો સામે પકાર કરી, માનવીના જન્મસિદ્ધ અધિકારો અને આદર્શોની રક્ષા માટે સ્પેનની ધરતી પર પ્રાણ ન્યોંઝાવરી દીધા હતા.

ભારત એશિયા અને વિશ્વના જાગ્રત નાગરિકો સામે, ફરી એક વાર મુળભૂત મૂલ્યોની રક્ષા અને પ્રતિજ્ઞા માટે મરી ફીટવાનું આહ્વાન આવ્યું છે. જયારે ફરી એક વાર પોતાનો ફેસલો આપી દેવાનો છે—સરમુખવારશાહી સામ્યવાદ કે લોકશાહી સમાજવાદ? અધિક મતિવાદી (Conformist) બનવા કે અત-રામાની સ્વાધીનતા? દિસા, દેષ, દમન અને મુદ્દને રાહે યુનામી નામોશી અને વિશ્વસદાર કે સતિમય માર્ગે, સદમરયુક્ત જીવનના રહે સ્વાધીનતા અને વિશ્વશાંતિ?

ચીની આક્રમણોએ સામેનો જીવનમરણનો જાગ આદરીને ભારતે પોતાની પસંદગી કરી લીધી છે અને એને વિશ્વની અનેક લોકશાહી પ્રગળો અને સત્તાઓનો સાથ મળી રહ્યો છે અને ખાતરી છે કે આકરી કસોડીના કાળે, ભારતના અને વિશ્વના છુદિછીઓ, ભારતની ભૂમિને વૈશ્વ-મૂલ્ય-રક્ષાનું કેન્દ્ર સમજીને સાચી આંતરરાષ્ટ્રીયતાનું મૂલ્ય સરજી બશે. અને સાથોસાથ એ એવી અભિલાષા વ્યક્ત કરુ તો તે અયોગ્ય નહિ ગણાય કે આ મુદ્દને અંતે ચીની-નિમેગી પ્રગળ પણ ચીનના સર્વસત્તાવાદી (Totalitarian) રાજકીયશાહીની પકડમાંથી જાતે, પોતાના પુરુષાર્થ, મુક્ત ધર્મ વિશ્વના લોકશાહી મત ઉપર આવી જોમી હશે.

પરંતુ—આપણું આ સ્વપ્ન (હું માનુ છું કે આપ સૌ પણ મારા આ સ્વપ્ન સાથે સદમત હશે જ) સંગ્રાપાત્ર પાર પાડવા સારુ આપણે નૈતિક માનસિક અને ખોદિ-નિજની નાની મોટી અનેક કસોટીઓમાંથી પાર જીતવું પડવાનું છે.

૨

આ વિશાળાં કેટલાંક ભયરથાનો આપની વિચારણા માટે રજૂ કરવા છંદુ છું.

સૌથી પ્રથમ વાત તો એ કે—યુદ્ધ દરમ્યાન, દુશ્મન તરફથી, મૃગમૃત મૃત્યોના સંઘર્ષનો જાગૃતમાં જ ભારે ધ્રુંચવારો ઊભો કરવા અને નવી નવી ભમણાઓ ફેલાવવાના પ્રયાસો થયે. ભારતની અનેક ઠગભેરીઓ, આંતરિક વિસ્ફોળનાઓ તથા વિક્ષેપતાઓના મૃગમાં લોકશાહી જ કારણરૂપ છે એવું સ્પષ્ટ થીને, પોતાના . આર્થિક-સૌતિક વિકાસની સર્વસત્તાવાદી પદ્ધતિને, અનેક દાવાઓ સાથે, સોદામણા રૂપે રજૂ કરવામાં આવશે. આવા પ્રયાસો સત્તર પરિણામની દૃષ્ટિએ ધણી વાર પ્રયોજાયા અને જતા હોય છે.

ભારતે જે આવા વૈચારિક અકબલ્યની ઝીંક ઝીંકવી હશે તો સર્વસત્તાવાદી રાજ્યમાં માનવી કેવી રીતે વાદ અને સત્તાનું સાધન બની જાય છે તે સમજવવા ઉપરાંત, આપણે આપણા દેશમાં કેવળ સ્વતંત્રતા જ નહિ, કેવળ લોકશાહી જ નહિ, સમાનતા અને અસૌક્યતા નક્કર આધાર પર આપણા સમાજની રચના કરતા, યુદ્ધ દરમ્યાન સ્પષ્ટિરૂપે રીતે, ધર્મો જનું પડશે. પ્રજાનું મનોબળ તે વિના ટકાવવું કુશલ બની જશે X X યુદ્ધ જીતવા માટે શત્રુ અને સાધનો બેસ છે એમ માની પ્રજાના મનોબળની ઉપેક્ષા કરીશું તો આપણે જીત જીત્યા કરશું.

બીજી વાત : ભારતે યુદ્ધ માગ્યું નથી; યુદ્ધ ભારત પર હાલમાં આવ્યું છે. અને હાલમાં આવ્યું છે ત્યારે મધ્યમ સમજીને સમસ્ત શક્તિથી ભડી લેવાનો નિર્ધાર પણ કર્યો જ છે. પરંતુ રખેને એના આવેશમાં સચાચ યુદ્ધને, બને તેટલી દહે સીમિત રાખવાને બદલે, એને વ્યાપક યુદ્ધમાં અને અંતે વિશ્વ-યુદ્ધમાં ધકેલવાનું આપણે હાથે કરીને કરીએ... અહીં એ 'પણ દહીંકત પ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે ચીન અને રશિયા બંને સામ્યવાદી દેશો છે, અને બંનેની અર્થતંત્ર અભિલાષા એક જ હોવા છતાં, તેમની વચ્ચેના બેદર બૃહદની દૃષ્ટિએ, 'ગિલકુલ ગંજીર અને ઉમ છે. એટલે જ આપણે સામ્યવાદી હેતુઓ વિશે કંઈ જ ભમણામાં પડ્યા વિના, આ સંઘર્ષને લક્ષમાં રાખીને, આપણો યુદ્ધ ચોક્કસ એમાં પણ ચાલુપણુ છે. તે જ રીતે—એ આપણે એવું માની બેસીશું કે યુદ્ધ

જીતવા અને અને પ્રજાનો જીવરોડો બદાવવાં 'યુદ્ધખેર ખૂન' (War-frenzy, war-psychosis, war-mania) પેદા કર્યા વિના ચાલશે નહિ, તો મને લાગે છે કે આપણે ધરની અંદરના તકસાધુ અરાજક બળોને ઉત્તેજીને નવો ખતરો ઊભો કરીશું. તે જ રીતે, યુદ્ધના આવેશમાં ચીની સત્તાને બદલે ચીની પ્રજા-અને ચીની સંસ્કૃતિ સાથે આપણી પ્રજાને વ્યાપક વૈરવૃત્તિથી ઉત્તેજી મૂકશું, અથવા 'આપણા નેનાઓ અને લડવૈયાઓ પાસથી બને નહિ ત્યાં સુધી પાસથી સત્તા સાથે યુદ્ધ જીતી ચકાચ જ નહિ'—એવું વાતાવરણ પેદા કરી, 'યુદ્ધ અને કેવળ યુદ્ધ'ના પોકારો કરી ઠાઈપણુ સમાધાનની ભૂમિકાને જ ખતમ કરી દઈશું, તો—મને લાગે કે એના અંતિ ખૂરાં પરિણામ આવશે. આ બધાં લક્ષણો સ્વસ્થતા અને શક્તિના નહિ, આંતરિક અસ્વસ્થતા અને નિર્બળતાનાં અવનિ લક્ષણો છે—આપણે એનાથી સાવધ રહેવું જોઈએ. આનો અર્થ એવો નથી કે વ્યાપક-યુદ્ધના ભયે આપણે નાલાશીભરેલા સમાધાન પર સહી કરી કેવી જોઈએ; અથવા શાંતિ અને સહઅસ્તિત્વના એકા હેઠળ દુશ્મનની રમતના ભોગ જાનવાણું પસંદ કરીએ છીએ.

બંને કે—આમજાળ જતાં, પરિસ્થિત વધુ પકવ જાતાં, યુનો હારાય જરૂરી પ્રયાસો કરીએ.

પરંતુ, યુદ્ધ દરમ્યાન અને યુદ્ધ બાદ ન વિચરી ચકાચ એવી પાયાની વાત એ રહે છે કે સામ્યવાદ એક અખંડ-સંગમ અને સર્વમાર્ગી સત્ છે. એવું દરેક પક્ષનું પછીનાં બીજાં પગલાંનું પૂર્વતૈયારીરૂપ હોઈને, તે જરૂર મુજબ બૃહદની દૃષ્ટિએ અવારનવાર પગલાં બદલે છે—એટલે, ચક્રવિરામ, વાટાઘાટ અને સમાધાન તો ઠીક, પણ શાંતિ, મૈત્રી અને પંચશીલના પેંતરા પણ કોઈ સ્થાયી મૂલ્યના ભાગરૂપે નહિ, એન કેન પ્રકારે વિશ્વવિજય સાધવાના ભાગરૂપે જ, હોય છે. આથી લશ્કરી યુદ્ધ બધ થયા પછી લશ્કરી તૈયારી ઉપરાંત પણ વૈચારિક-સૈદ્ધાંતિક સંઘર્ષની આવશ્યકતા સતત રહે જ છે. આને માટે આખી પ્રજાની બૌદ્ધિક જાગૃતિ અને મનોબળ અનિવાર્ય છે.

ત્રીજી વાત : આપણા મનમાં એ વાત પણ રપડ

હોવી ભેદિએ કે-યુદ્ધ જીતવા માટે આપણે સ્વેચ્છાએ પશ્ચિમી દેશો પાસેથી ભરપૂર યુદ્ધ સામગ્રી અને ઇંદર લશ્કરી સહાય લઈ રહ્યા છીએ અને તેઓ કોઈપણ પ્રકારનો શર્ત વિના કંતવ્ય સમજીને આપી રહ્યા છે આ માટે આપણે જરૂર અંતરથી તેમના ઝડપી હોએ પરંતુ આપણે એથી એશિયાળા બની નહીં. યુદ્ધને અંતે ભારત પોતાનું સ્વતંત્ર યુવાની દર્શપશ્ચિમનું અનુકરણ કરનાર નિર્મળ અને પરોપજ્ઞી રાષ્ટ્ર તરીકે જીવવાનું પસંદ કરશે એવું થાય તો પિતૃબની કોઈ કિમત રહેવાની નથી. યુદ્ધ દરમ્યાન અને યુદ્ધને અંતે જ, ભારતે વિશાળ લોકશાહી મોરચામાં સ્વતંત્ર શક્તિશાળી અને સત્વરીત્વ રાષ્ટ્ર તરીકે પોતાનું સ્થાન જાળવી રાખવાનું છે. બદલે આજની પશ્ચિમી પદ્ધતિની ક્ષતિઓને—કેટલીક ધણી ગંભીર પ્રકારની ક્ષતિઓને—નિવારી શકે એવી નવીન જીવન પદ્ધતિની સ્થાપના કરીને ઇતિહાસના આ વળાંકની વેળાએ, સાચી દિશામાં આપણે શાળા આપવાનો રહે છે, એ રખે જીતીએ.

અથવા તો ખીજે છેડે—રખેને એવું બને કે, યુદ્ધના આરંભમાં સરખપેરી રાષ્ટ્રીય એકતા, સકુલિત જૂથવાહી ખેંચાખેંચમાં યુદ્ધ દરમ્યાન ક્ષિયિત અને યુદ્ધને અંતે નાશરોષ બની જાય.

બીથી વાત : યુદ્ધ દરમ્યાન ત્વરિત અને કાર્યક્ષમ નિર્ણયો લેવા અને અમલ કરવા સાડુ આપણે આપણા દેશમાં લોકશાહી અધિકારો ઉપરના અનેક નિયંત્રણો સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી લીધા છે અને યુદ્ધની શિસ્તને અનુસરી અનેક અણગમતા નિર્ણયો નિભાવી પણ લઈશું. પરંતુ એને કારણે રખેને કોઈ એવું માનતા થઈ જાય કે લોકશાહી કરતાં જૂથ સત્તાવાદ વધુ કાર્યક્ષમ છે; અને એક પક્ષ, એક નેતા, એક કાર્યક્રમ, એક પદ્ધતિ જ પ્રગતિની ચાવી છે. આથી તો, આપણે સર્વ સત્તાવાદ સામે જે સિદ્ધાંત નિષ્ઠ યુદ્ધ ખેડી રહ્યા છીએ એનો પ્રાણ જ અંતમ કરવા બરાબર થાય.

ટૂંકમાં—આ અને આવા પ્રકારની અનેક વિષમતાઓ આપણા વિચાર, બંધારણમાં પ્રવેશવા પામશે

તો ભારત ને આદર્શો અને હેતુઓ અર્થે આને ઉઘડ થયું છે એ મૂલ્યોના પાયામાં જ આપણે પોતાને હાથે સુરંચ ચાંપવાનું અક્ષમ પાપકૃત્ય કહ્યું મણુરોXX મને લાગે છે કે ભુદિજ્ઞીઓને માથે અસાધારણ મોટી જવાબદારી મળેલી છે.

અંતમાં, એક વિશેષ વિચાર પણ આપની સામે રજૂ કરી દેવા ઇચ્છું છું: આજે ભારતની પ્રભુ ગાંધી-મોક્ષા અદિસક પ્રતિકારના માર્ગે પોતાનું રક્ષણ કરવા માનસિક અને આધ્યાત્મિક રીતે અચક્ષત છે, એ વાત હીવા જોતી છે. આથી જ તો આપણે તમામ પરંપરાગત (Conventional) આધુધાનો ઉપયોગ કરીએ એ ચેત્ત જ છે. આપણે યુદ્ધ પ્રસંગે અદિસક નથી થઈ શકતા તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કાપર થઈને તો ન જ કરી શકીએ. પરંતુ પરિસ્થિતિ કીકી થતાં, દુઃશ કે લાંબા ગાળે, આપણે પરમણુ બોમ્બનો ઉપયોગ કરવાનો પથ કદી સ્વીકારીશું? ભારતમાં, પરમણુ સંરોધન કેન્દ્ર-અધ્યક્ષાનું ઉદ્ઘાટન કરતાં ૫. નહેરુએ સ્પષ્ટ સંદેશમાં કહેથી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરીશું? 'Whatever might happen, whatever the circumstances, we shall NEVER use atomic energy for evil purposes.'

અહીં આપણે નાને મોઢે અહિસાની મોટી વાતો નથી કરતા પરમાણુ શક્તિનો વિરોધ એટલા માટે નથી કે તે ચાલુ શક્તિ કરતાં અધિક સંહારક છે પરંતુ ભારતે અને દુનિયાના તમામ જાત્રન પુરુષોએ એના ઉપયોગ સામે એટલા જ માટે જોહાડ જતારી છે કે એ શક્તિનો ઉપયોગ સમસ્ત માનવ જાતને માથે, લક્ષ્યો વર્ષ સુધી જન્મનારી પેઢીઓ સુધી, કારમા રોગો, માતન્યાઓ, અને વિકૃતિઓ રૂપી અમાનવીય શાપ ઉતારનાર છે. એટલા માટે એનો ઉપયોગ સર્વથા ત્યાજ્ય છે. ભારત પોતાની પ્રતિજ્ઞા ઉપર દંડ રહીને, જરૂર પડે આખરે, ધરતી પરથી જુસાર્ધ જવાનું જ ચેત્તર મણીને, માનવ જાતના ઇતિહાસને નવો વળાંક આપી જવાનું સાહસ લખવું?

(અનુસંધાન ૧૦મા પાન, ઉપર, જુઓ)

એકવાર હું દિંદી સામ્યવાદી પક્ષનો સભ્ય હતો, અને વીસ વરસ સુધી એ પક્ષના સભ્ય તરીકે મેં પક્ષની કામગીરી બજાવી છે. પક્ષ તરફની મારી આદનાના કારણમાં માર્ક્સવાદે દીપ્તિ વિશ્વ ઇતિહાસનું સામાજિક પ્રગતિનું ચિંતન હતું આ ચિંતન વડે મેં બાવતીકાલની સમાજવાદી જીવનપદ્ધતિને જેમ ચોતાના જીવનની હિમા અને આજ્ઞા બનાવી છે, તેવી જ પદ્ધતિના પ્રગટ થતા અને થવાના માનવજીવનના સ્વપ્નને નજર સામે રાખીને, આ સ્વપ્નમાંથી નિર્ગત નૈતિક આલેશના અંશને ધારણ કરીને, આજસુધી મેં મારી જીંદગીના આસપ્રવાસને સમાજવાદી માનવતાવાદનું આધાસન દીધું છે. આવા આધાસનના પ્રાણને હયમચારી નાખનારું 'ઈશન', 'રણદીવેનીતિ' નાખના સામ્યવાદી પક્ષના, નામીયા બનેલા સમયગાળામાં દેખાયું. માર્ક્સવાદી વિચારસરણીએ જ અને માનવતાવાદનું સાચું જીવનદર્શન દીધું હોવાથી, એવી વિચારધાના વાસ્તવીકરણ વડે મારી વફાદારી વણાઈ ચૂકી હોવા છતાં હું પક્ષમાં ન રહી શક્યો.

આજે મારી વિચારપદ્ધતિને હયમચારી નાખનારું બીજું 'ઈશન', સામ્યવાદી કહેવાની ચીની વહીવટી પદ્ધતિએ દીધું. આ પદ્ધતિએ, જેને માર્ક્સવાદ કહી શકાય તેવી, મિનિમાલિસ્ટિક એવી આંતરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિ પર, માત્રા આક્રમણ કરીને, પોતાની બાતને, માર્ક્સવાદના મુગબૂત અને કસોટીમત પાયા પરથી બેસતી નાખ્યું છે. આ પગલાને સામાજ્યવાદી પગલા તરીકે વર્ણવવામાં આવે તે ખૂટતું નથી. આવું આચરણ કેવળ ફારસીવાદી કૃત્ય છે. આટલું જ નહીં, આ આચરણનો આધાર બનેલી જે ચીની સરકારી પદ્ધતિ છે, તે પદ્ધતિનું કાયદું ફારસીવાદી અમલદારી કેન્દ્રનું બનેલું માનવતા વિરોધી કાયદું છે. સામ્યવાદી પદ્ધતિનું પ્રમાણી કારખાંડે એવી આ -કૂર કાપાવલનું તંત્રરૂપ, કાન્તિ -કે પ્રગતિને નહીં, પ્રતિકાન્તિને જ ચોખનારું નિવડી શકે.

આમ બધારે અબ્બની આપાનગતક દશામાં હું મારા વિચારો કે વિચારસરણીને સંકલિત કરવા મથું છું ત્યારે, અર્થે શનક ઉપર વહી ચુકેલી મારી જીંદગીની પળ પર પગ ઠેરવીને હું મારી બાતને પૂછું કે હું કયાં છું અથવા હું કયાં હોઈ શકું ? તો તેનો એકમાત્ર જવાબ એ જ જડે છે કે, મારું સ્થાન આક્રમણનો પ્રતિકાર કરવા રાષ્ટ્ર-અસ્થિતાનું પ્રાણરૂપ ન્યા. અકું હોય ત્યાં જ હોઈ શકે છે. આજે લયદી ચુકેલી તબિયત એમાં બાધારૂપ હોઈ શકે જ નહીં. આવું સ્થાન યુદ્ધનો મોરચો છે. આવા મોરચાને માટે આપવાનું સુવર્ણ, મારી પાસે ન હોય તેથી શું ? ન્યા મોરચો છે ત્યાં પ્રતિકારરૂપ પ્રાણનો એકએક પ્રધાસ એ મોરચા પર પરવરવી પ્રત્યેક પળ સાથે અનુસધાય, એ વિના બીજી કોઈ વાંઠના, આ ધરતીએ ધારણ કરેલા કોષ ચેતનરૂપની હોઈ શકે જ નહીં, એવી પ્રતીતિવાળો મારો જીવ મોરચાને જ જાય છે.

પેલી ફારસીવાદી આક્રમક પદ્ધતિ, જેણે સામ્યવાદના મદાન સખ્દનો અંચલો ચોતાપર ઓઢ્યો છે તેણે, આ જુમિની લીસી અને લલિત એવી જીવનચીમોતરીમાં આમ ચાંપીને તેને કાઢવા પડી, ચાંતિની છલના કરનારો સલાહ-મત્રણા જેવો દેખાતો જે હળ-અભિનય ફેંક્યો છે, તે વિરે આ લખની વેગાએ સાંભળતાં તો મારી ઉપરની અસ્થિતા વધારે વેદના અનુભવે છે. આ હળ, કેવળ આક્રમણ વડે, પોતે નક્કી કરેલી ધરતને આ જુમિપર લાદવાનો મલીન એવો અભિનય છે. પંચશીલે મુકાદેરી રાષ્ટ્રરાષ્ટ્ર વચ્ચેની વાટાઘાટની કોઈ પરિદર્શ, વાટાઘાટના વિવેકમૂલ્ય વડે, પોતાની ધરતને સ્વીકાર આપવાનો કે એવા સ્વીકાર પર પોતે જમા રહેવાનો આ તરીકો નથી, પણ આ તરીકો તો સંભળી તાકાત વડે જ ચાંતિ માથેલી હીંદુની અંચળો છે—એ વાત સમજાય છે ત્યારે, જીવનજર સેવેલા મત્સ્યરૂપને ચૂસીને પોષાયેલ જીવનના મમલવાળું મારું 'બહ' કંપી જોડે છે.

૧ ભરત ઠક્કર

ક્ષિતિજની બૂખરી યુગ્મોમાં

રોજ એકાદ મે મૌન પ્રસવે છે
આકાશને દહીં તો કે જેનાં મ મૌન

પ્રજવર્વા બાકી છે
લવારિયાની જેમ અર્ધ ખૂલતાં જ

મૌન આમતેમ ફરી,
સાચરી સાચવીને ક્ષિતિજ આડે
આવતાં ધૂમસો વીધી,

આ ધરતી ઉપર ચાલ્યાં આવે છે
માની યાદ હવે તેમને સાલતી નથી
સાપની જેમ આકાશ પશુ

એનાં કરોડો સત્તાનેભાંધી
કાંઈને મ વિશેષ બહાસ ન કરે
એમની નિહવા તાળવે એી મએલી છે

મારી શબ્દાની ચોફર
આજ મધરાતે મે દહિયાં બોલે મન બેલાં
મે દનામાં હાથ વીંચ્યા,

તો મ એ ન રમી, ન ખરડાં
હું એમની માંગ ન સમજી સક્યો
ને એ કશું માંગી મ ન શકતાં
રાત વધતી જતી

તેમ તેમ એકની પાછળ એક
ક્ષિતિજ પરથી આવતાં માન મારા એરકામાં
જોઈવાયાં

એરોડો ભરાઈ ગયો
તો કેટલાંક આરિયે, આરણ્યે અભરાઈએ ચડી બેઠાં.

કેટલાંક સાવ નાની વયનાં,
મારી પધારીમાં આવી સૂઈ ગયાં.

એ લાવ્યાર જીવોની
મારી કાલીન ચીમો વડે કાવ કરવી કીક ન લાગી.
ને આકાશ બે હાથ ભણી ભય,
તો એની આખી જાન ને ગમડાની એનાદ
મારા ઉપર ટૂંકી પડે

આમ ને આમ કે કાળથી
આ મૌનની પશ્ચવણીથી
હું બેચેન રાતભર ભગતો પડી રહું છું

મૌન | ભરત ઠક્કર

પતળેલી માટીના લોચા જેવું મારું મૌન
આજે તો જડ પથ્થર બની ચલું છે
ધર કરી મેડેનાં દગાણો ખસેડ્યાં નથી ખસના.
એને તોડવા કાગળી વિકરાળ ફાટોનાં બળ પશુ આજાં પડે
પ્રત્યે, ધરતીકપો, જ્વાતામુખીઓ
કદાચ યુગો પછી ભેગાં મળી,
મહાપરાણે તોડશે.

એ વૃદ્ધતાં વેત જ—

મારામાથી આકાશ જ-મથે

કુબેલ હું | ભરત ઠક્કર

અરીસાના અતાગ પારમાં દૂરેત હું—
બાથોડિયાં મારી મારીને,
ચમ્પના ચડેનાં લગ્નિ—

કાંચળી બદલાતા સાપ જેવો પડછાયો બેલા
ઉપર આવું છું

ને ભરીસા વડે છે.
 હું ને બીજું કેટલુંક, એકમાથી બે.
 આમળ વધું ને જોડું હું
 મારા જ પડછામાં બે-ચાલ
 બેચાબેચી અને લાગી કરે
 ત્યારે ધરતીના કેન્દ્રે એનું બળ વધારી મૂક્યું
 અને સનજ નકડી દીધી.
 મારામાંથી ફિરજ નીકળે કસોડો
 આ એકદંતે તોરણો દોરણી જેમ
 કેટલાક પકડ્યાં છે.
 એમની બેચનાજીથી હું કાઈ દિશામાં ફેંકાઈ જાઉં
 તે હવે નિશ્ચિન નથી
 કાચ ધરતી મારી કાવાને પકડી રાખે
 પણ 'હું' એમાંથી બેચાઈ જાઉં.
 એ વિચારોના સતત અમળાટમાંથી સરકી જવા
 મેં મેં ભરીસા, સામસામાં કરી
 કે કેટલાય આગાઓ સર્જી,
 એક જગત બીજું કયું
 ને એને આરડે આરડે તને શોધતો શોધતો,
 કેટલે આરડે આવા ગયો.
 જ્યાં મેં મારી જાતને પૂરી દીધી.

સ્મૃતિ | રસિક પંડયા

સાંજનાં મોજાનાં એક દામેલે
 ફરી પાછું
 એનું એ જ
 સમ ઉપર (1) આવી મધું
 —પાણીનાં પાટકાંક કંદુને ચીરીને.
 કાંઈના કાગમીઠ ખડોની જ તે કસમન દશે ને!
 જેના અવસાનની પડી ક્યાં ચ નોંધાઈ નથી;
 જ્યાં ચ કંબલા છે જાણે સમુદ્ર
 તેની પ્રમાણસાજે પડેલી જાણના વિશેષન ઉપર.
 અને તેથી જ તે
 ચિત્રપ્રત્નને ચોપડો ચ ગદી ગયો ડોરો ને કટ.
 તેની કુખાઈને ફૂદી ગયેલી કાવાને
 વાર ચી સાજે જોગળવામાં!

આકાશનાં જીર્ણ યાદ મ્યાં રામેરમ
 તણુજવા લાગી મારી નજર
 અપચ્ચને આરોગીને અજબર અમળાતો હતો.
 ગીર્ણ પાણીનાં માછલાં તેને રમાડતાં હતાં.

વિદાય | રસિક પંડયા

ગાડીની પીઠ ઉપરનું લાલ ચાંદુ
 ધીરે ધીરે મારા લોહીમાં જલકાય છે, ધીવાય છે,
 ડાઈ અનુદય રામનાં જંતુઓ
 તેમની પેરિશુટ ફટાફટ ઉપાડી રહ્યાં છે!
 કુખાડા અને ડોસરીથી જલકાતી
 લંગાની જતી નજર-પટ્ટી વિના
 તેઓ ઉતરાણ પશુ ક્યાં કરશે?
 લાલ મેદાન તો ગાડી લઈ ગઈ!
 મારે પહેલે જ થાસ લંગડાય છે.
 અજુરાજ તેનાં રંજસૂત્રોમાં પ્રવેશી ચૂકી છે.
 વિદાય ચતા ફિલ્મનાં પલ્લવાં પડ્યા
 મારાં બે ડહોળાવેનાં ખળેખિયામાં તરડે છે.
 ઈન્ને દિવસે કપાઈ ગયેલાં મૈદાં
 પરકાયા પ્રવેશ માટે
 બોળિયાં છોડીને જલક્યાં કરે છે.
 સિતિજની કપિ ચઢીને
 ડોહને લંગાતી રહેલા આકાશને હડો થાસ
 પુખીના સ્વેદરના પોલા ટાંકામાં
 અટવાઈ રહ્યો છે
 આંટા મારે છે,
 ટાવળનાં ટોચા
 તેમની આજની અર્ધતામાં ફીજરાય છે;
 જાહેર બાજના ખૂણાના એકાન્તમાં
 તાજ કપાલેલા ધાસને ફેંકે છે.
 લાગીએલી ચેમે પારના ત્થરાઓના થાસોચવાસથી
 સમરત બીવબીત અવધાસ જીવતો રહ્યો છે.
 આસોપાસની પટામાંથી જટ્ટી આવેલા
 હેરિયાની અધીધી
 ચંદ્રમાના કાગળમાં કાપું પડી મધું છે.
 જ્યને તેનું ધોળું લોહી
 કાળી દીપ નહીને ધોવામાં જ વપરાઈ મધું.

પ્રવેશ દ્વાર ઊપર ઉમેલું રોજવ થી પૂતળું
આગની રાતથી ખચવા
મારી અદ્દ સરતું જામ છે
અને હું
ધડિયાળની ટક ટકના પડાયામાં
ફેરતી સડક ઉપર
તાળ પથરાયેલા ડામર ઉપર
પથરાતો જાહે પ્ર

પથુ રંગના પાણી | પ્રિયકાન્ત મહિયાર

પટ ધોળામાં બહુ પથરાયાં-લોચન તરત્યાં જણી
મેક કઠિ સામા સામા
મૂલ તરૂનાં જલ કાંઠામાં
મીન જેટલાં પથુ ફરકનાં
પથુ જેટલાં મીન સરકતાં
મૂળ ફોપમાં હળુ હળુ લહેરે-હીરને ફે પળ-ફદાપૂરી,
ચૂસત એટલું તે નજ પડ જીવનું
અદાં ઊછળ્યાં જલમાં ઊભાં
સનિલ સામટાં એક આસથી

વેગ બારે તે કયા પાસથી
તથો પૂલ પર ઊભો તોયે મુખને રહેતાં તાણી !

અને.. | જગદીશ ત્રિવેદી

અને એણે સાપ્તે સ્વરૂપ-મદની આખખર કઠી !
કરા કારી રે ! રે ! ઝરમર ત્રિરાસ ગીત મઠી !
કટારી આંખોની-તનસા કટારી લહ તણી !
કપોલો-ઓછોની સુરખી મઠી તો અગ્નિ ભયૂકો !
કથી વીઝાતી એ મુદ્દ કરતલા ચોર સરખી !
અને જે પાનીથી નિત નવલ છટાજય લહું—
ફણમાં ત્યાંથી તો ધમધમ સાડું જૈરવ રવ !

કહો નાનું ગુનિ કેવલ અમ હાથે ચર્ષ ગયો ?
અમે તો જાતાંતા વન ગુજવતા રમ ટહુકે—
ચપાટો વાસતી સમીર તણી માણત મંદીતી !
અમારી દૃષ્ટિમાં ફાણ ફાણ હતો મ ગિલ-તટ,
અમારે નહોતી ને કુતસદ ધીજુ કે તીરખવાં !
તપ્પી તો કપાંથીયે તમ નજરનું પ ખી ભૂખકું
અયુ* ચાચી, ને સફર અધૂરી આદરી કરી !

* ચાચાહુ-ચાચો મારી

(અનુસંધાન પાન ફનુ ચાડુ)

ભારતના કુદિજીવો માથે ભારતના અને
વિધના ભાવિ ઈનિહાસની જમાનદારીઓ ઝોછી
નથી, જેવી તેવી નથી અને ફરી એક વાર કહું કે
આ જવાબદારીઓ યુદ્ધ દરમ્યાન સતત દરેક તમકે
ને પ્રસંગે જેટલી પાર પાડશું એટલે અમે આપણે

આપણે ભાવિ ઉજ્જવળ જનારી સ્ત્રીશુ આજે આ
મુત્તે વિષે ઉદાસ રહીશું તો આપની કાલ સરકરી
વિજય મેળવવા ખર્ચ થ, મુત્તપ્રસન્નની જ હશે—એ
વિષે ઘણાં અનર્માં થકા નથી

* માનવ, તારું ભાવિ ? | બર્નાડ રસેલ (અનુ : સુભદ્રા ગાંધી)

પૃથ્વીના પ્રહ પર જે બધી જીવોનિઓ, છે, તેમાં આપણ—અથવા, તો, જે પોતાને કંઈક અભિમાન પૂર્વક Homo sapiens (અર્થાત્ પ્રકૃતિવાળું પ્રાણી) તરીકે ઓળખાવે છે તે—એક અત્યંત કોતુહલ્ય ને છતાં અતિશય સંતાપકારી પ્રાણી છે.*

મંગળના, પ્રહ પર વસનાર કોઈ ફિલસૂફ—જીવ-વિજ્ઞાની, જે આપણી પૃથ્વીની, વનસ્પતિ ને પ્રાણી સૃષ્ટિ વિશેની માહિતી આપતું પુસ્તક લખે, તો એના હેઠા પ્રકરણનું પહેલું વાક્ય કંઈક ઉપર કહ્યું તેવું જ હશે. પરલોકના આ માનવી નેટલી સહજ તટસ્થતા ને, એના નેટલી જ વિજ્ઞાન દૃષ્ટિથી આ લોકની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરવું, આપણે માટે તો કુપ્રસન્ન જ બન્યા. કારણ આપણે તો આપણા સહજ પ્રતિભાવ આપેલા ને સાંભળીએ એવાં તો રમ્યાપમ્યાં હોઈએ કે, આણું તટસ્થ નિરીક્ષણ આપણે માટે લગભગ કુઠાર જ બન્યા.

આપણી આ મર્યાદા છતાં, જે આપણે કલ્પિત મંગળપ્રહ—નિવાસીની દૃષ્ટિએ, આપણી જાત વિશેનું આણું કંઈક ચિંતન કરવાની અવારનવાર પ્રેરણા કરીએ તો તે બહુ જ ઉપકારક થઈ પડે ખરું. આ ચિંતનના પ્રકાશમાં આપણે માનવજાતનાં જૂન, વર્તમાન ને ભવિષ્ય, અવલોકન, કરીએ છઈએ. એ, એ, એ રીતે કે, માણસે—આજ સુધીમાં આ પૃથ્વી પરની જીવસૃષ્ટિ પરંતુ સરિં નરસું થું થું કહ્યું છે, આજે

એ થું કરી રહ્યો છે, ને હવે પછી તે થું કરનાર છે ! જનિવ્યમાં આ પૃથ્વી પર જ નહિ, પરંતુ જગતમાં અન્યત્ર પણ એ થું થું કરી શકે એમ છે, એના પણ અંદાજ લેતા કેલિસ્ટ્ર કરી શકાય, જેમ અવકાશ-યાનમાંથી એથિ નજર કરતાં નાની નાની પહાડીઓનું અસ્તિત્વ લોપાઈ જઈ, જવી જમીન સપાટ દેખાય છે, તેમ આવા પ્રકરના નિરીક્ષણમાં ખૂબી એ છે કે, માનવીના દૃષ્ટિક આલેખોનું મહત્ત્વ લોપ પામી જઈ, કેવળ ચિરસ્થાયી મહત્ત્વ ધરાવનાર વસ્તુ જ આગળ તરી આવે છે, ત્યારે મર્યાદિત દૃષ્ટિકોણથી જોતાં આણું બનતું નથી.

આરંભકાળે તો જીવન ટકાવવા માટેના સંપૂર્ણ આદિ-માનવી માટે ભાવિ એવું આશ્ચર્યક લાગતું ન હતું. એ દિવસોમાં એની વસ્તી નહિ જેની હતી. વળી દિંસક પશુઓથી બચવા માટે ઝાડ ઉપર ચઢવાની બાબતમાં એ વાંદરા કરતાં ઓછા અપજા હતો, કાનિષ્ઠ કડોથી બચવા માટે એની પાસે ન મળે ખીજાં પ્રાણીઓની જેમ કુદરતી રુવાંટીનું રક્ષણ, તેમાં વળી બાળપણનો કાળ એનો સૌ કરતાં લાંબો. ખીજાં પ્રાણીઓની દરિફાઈમાં પોતાનો ખોરાક ભેગવવાનું કામ પણ એને માટે એટલું જ મુશ્કેલ આ બધી વિષયો. છતાં કુદરત તરફથી મળેલ બક્ષિસ રૂપે એની પાસે એક વિશિષ્ટ વસ્તુ હતી—ને તે એનું મગજ.

વખત જતાં આ એક જ લાભ એને એકવર્તી લાભ થઈ રહ્યો. એણે જ એને જીવન ટકાવવા માટે નાસભાગ કરતા એક વસ્તુ પ્રાણીમાંથી આ પૃથ્વીના

* આ જ રીતે કેલિસ્ટ્ર, આ વિષય લઈને, એ એના અંગે બધું વિસ્તૃત રીતે માત્ર પુસ્તક, Human Society in Ethics and politics માં લખ્યું છે. જનરૂંડ, રસેલ.

* 'Has Man a Future?' ના પ્રથમ પ્રકરણનો અનુવાદ

સ્નામીની પાપરીએ ચઢાવી દીધી એની આ પ્રતિભા
આરબનાં પર્ગાયાં છતિદાસ લખાયાં તે પૂર્વના
સમયનાં છે અને તેના ક્રમ વિષેની માન્યતાઓ મોટે
ભાગે અનુમાન પર રચાયેલી છે

સૌ પ્રથમ એણે અગ્નિને સાંધ્યો. એ વખતે અગ્નિ
એને માટે એટલો જ જોખમકાર હતો જેટલી પરમાણુની
શક્તિ આજે આપણા યુગને માટે જોખમકારક છે.
અગ્નિને કારણે એના ખોરાકમાં સુધારો થયો એટલું
જ નહિ, ગુફાના મેં આગળ અગ્નિનું તાપણ સળગતું
રાખી, એ નિશ્ચિત બની, સલામત રીતે કોઈ કંઈ
શક્યો તે પછી તો એણે ભાલા ને ધનુષનાણુની શોધ
કરી છેતરામણા ખાડા ખોદી વનનાં વિશાળક વ ને
વિકરાળ પ્રાણીઓને એમાં સપાડવી, એણે એમને લાચાર
બનાવી દીધાં રહેતાં રહેતાં એણે પશુપાલનની કળા
ખીસરી, ને ઇતિહાસના ઉપકાળથી તો એણે કૃષિવિદ્યા
પણ શીખી લીધી

પરંતુ આ તમામ લાભોને ટપી બચ એવો જ
એક લાભ એને સંપાદ્યો, તે ભાષાનો પ્રાણીના જેવા
જ બુદ્ધિશાળી ને સ્ત્રોતોમાંથી રહેતે રહેતે અત્યંત
ધીમી ગતિએ, એણે પોતાની મોખ્યાનની ભાષા
વિકસાવી આરબકાળની એની લેખિત ભાષા, તે
કંઈ એની વાણીનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારી વસ્તુ ન
હતી પરંતુ ક્ષયક ચિત્રોમાંથી કાળક્રમે ધાર્તા ને
વિકસનાં એણે વ્યવસ્થિત સિપિનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું
એનામાં રહેલ અણુપૂર્ણ શક્તિને કારણે ભાષા માણસના
અનુભવના સચપ ને વિનિમયનું વાહન બની રહી
એના જ સહારે એક પેઢીનું જ્ઞાન અખડ સ્વરૂપે
બીજી પેઢીને વારસામાં આપી શકાયું આમ થતાં
વ્યક્તિગત અનુભવનું રચાન મહદ્ અંશે સિદ્ધિએ લીધું

વાણી કરતાં વ વિશેષ રીતે, લેખને માણસને
માટે જ્ઞાનકોષ રચવાની શક્યતા ઊભી કરી તે જ
પ્રમાણે દરતાવેળ આતંત્રીએ સ્મૃતિઓને શોધ પૂરવાનું
કામ કર્યું બ્રહ્માએ એ કંઈ સંશોધન કર્યું હતું,
એના સચપ કરવાની આ સફળિયતે, માણસખતની
પ્રગતિમાં બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં વિશેષ ભાગ
ભજવ્યો. એવો પણ એક માણો હતો, ભ્યારે પ્રજન

નણેને થયેલ પ્રગતિની દારોહાર રહી શકે તેવા મજા
ની ખિતવણી માણસમાં થતી ગ્હેરી. પરંતુ એ મજા
પૂરા થયતી આજે તો પાંચ લાખ વર્ષ વીતી ચૂક્યાં
છે તે દિવસથી માંડીને તે આજ સુધી એના મજા
ની શક્તિમાં નૈસર્ગિક પરિવર્તન ભાગ્યે જ કંઈ
આવ્યું હતું. આજ સુધીમા ભાગ્યે જ કંઈ પ્રગતિ
કરી છે, તેનો આધાર પરપરાગત પ્રજ્ઞાને તેમ જ
શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ કૌશલ પર ત્હો છે આજ
ની એની આ સિદ્ધિઓનો પાયો તો છેક પ્રાગૈતિહાસિક
યુગમાં નખાયેલો. ને તે પણ મોટે ભાગે ક્યા જ
બજન હેતુ વિના પણ એક વાર એનો પાયો તખાયો
પછી તો જ્ઞાન તેમ જ નૈપુણ્યની બાજબનાં અવિરત
ગતિએ એણે પ્રગતિ સાધી છે આ ઉદ્ધવી પાંચ સદી
દરમિયાનની એની પ્રગતિ તો એના સમગ્ર ઇતિહાસ-
કાળની પ્રગતિ કરતાં કપાલ મદાન છે ને હકીકતે,
આપણા આ યુગની મોટી સુસીમત જ એ રહી છે
કે, કસપની માનવમાં જેટલી ઝડપે પ્રગતિ સાધી
શકાઈ છે, એટલી ઝડપે માણસની વિચારવાની
આદતને બદલી શકાઈ નથી પરિણામે, જેમ જેમ
કોશલ્ય ખીવતું ગયું, તેમ તેમ માણસનું હલપણ એની
મુલનામાં ઝીણું પડતું ગયું છે ।

મનવન્તરના એક કાળે તો લાંબા માળા સુધી
માનવીનું અસ્તિત્વ જ સંકારપદ બની ગયું હતું છતાં
બુદ્ધિશાળી આ કોર છવનસધર્મમાંથી—એ સંધર્ષને
પ્રનાપે ધરાયેલ કૌશલ્ય તેમજ સદાજ ગતિઓ ને ટેવોને
વારસો લઈને—એ બહાર આવ્યો. જો કે હજી એણે
કેટલાક આ માતૃગી એવાં સંક્રોનો સામનો કરીને જ
છવન દશવત્સવ હતું એ સંક્રો એટલે દુષકાળ, પૂર,
બાળામુખી ઇલાદિ એ દિવસોમાં દુષકાળ સામે
લડવા માણસ શુ શુ કરતો, એ વિષે 'તો 'Book
of Genesis'માં (અર્થાત્ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અંગેની
બાઈબલની ધર્મકથામાં) લખેલું છે રેલસકટ સામે
બચવા માટે જે રીતિઓ અજમાવવામાં આવતી
એમાંની એક હતી ચીની રીત. ચીનાઓએ એમના
ઇતિહાસના ઉપકાળથી પીળા નદીનાં પૂર્થી બચવા
માટે ખાઈઓ ખોદવાનો ને બધ બંધિવાનો રસ્તો

લીધેલા ત્યારે એશિયાના પશ્ચિમી દેશોએ બીજી રીતે અજાણવાથી, તે તોઆદની ધર્મકથા પરથી જાણવા મળે છે. તેમાં આવા સંકેતથી જાણવાના એકમાત્ર ઉપાય હોયે સદાચારી-જીવન જાણી આજીવન આવી, જન્મજામુખીના જાણ સાથે પણ એમણે તો આ જ માત્ર ઓખે. સોડામ ને ગોમેતાહની નમરો ના વિનાશનો વધુનમાં એમની આ દષ્ટિનું જ સાદિષ્ટિક સ્વરૂપ આપણને જોવા મળે છે. ત્યારથી માંડીને તે આજ દિવસ સુધી આ જને પ્રકારની વિચારપ્રણાલીઓ—એક ચીનીને બીજી પશ્ચિમ એશિયાઈ—કેઈકે અડવાપણના જાણ સાથે એકબીજા સાથે સંબંધ કરતી, પોતાનું એકબીજા અસ્તિત્વ ટકાવી રહેલ છે. એક રીતે જોઈએ તો એ એમાં, ચીની દષ્ટિકોણનું મહત્ત્વ વધુ ને વધુ સ્વીકારણ મળું છે. છતાં આજે આપણે સ્વીકાર કરવો પડે છે, આપણી દુનિયાના અર્થાથોન વિકાસે આપણને એ વસ્તુ પણ સમજવી હોઈ છે કે, પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે માણસે ખાઈઓ ખોદવાની ને બધા બાંધવાની જેટલી જરૂર છે, એટલી જ જરૂર એણે પેતાના જીવનને સદાચારી (તદ્દન જીવવાણી અર્થમાં નહિ) બનાવવાની છે.

માણસ એની આસપાસની, દષ્ટિના અમાનુષી ભયો સાથે, દક્ષર ઝીલી બહાર આવ્યો, ત્યારે આગલા યુગોમાં જીવવા ને ટકી રહેવા માટે જે સહજવૃત્તિઓ ને જોઈએ તેને ઉપયોગી થયેલાં, એના વારસે પોતાની નવી દુનિયામાં પણ એ સાથે લેતો આવ્યો. શક્ય હોય ત્યાં સુધી જીવનને ટકાવી રાખવા માટે એને અસહ્યપણાની, જીવન માટેની પ્રમળ સંકેત-ચક્રિની, સાવધાનીભરી યુદ્ધવૃત્તિની ને બીજી પ્રત્યે સદા સજાગ રહેવાની જરૂર, હતી. કોટાકીને સમયે એને તેવા સંકેતો સામનો કરવાને એને સહસની જરૂર પડતી, પરંતુ એ પુરાણ સંકેતો ટળી ગયા પછી, એની એ પુરાણી ટેવા ને, સહજવૃત્તિઓને એને ઉપયોગ શી રહ્યો?

જે, આ સમયમાંથી પણ ઉઠેલ એણે શોધી તો કારણે. પણ કમજાએ એના એ ઉઠેલ જાણ સુખકારક

નથી. નીવડ્યો. આજ પહેલાં જે વેર ને ભયની આશંકાથી તે જન્મવર્તી વાધસિંહ તરફ જોવા ટેવપેલો, એ જ ખુલસમરી દષ્ટિ ને ભયની. આશંકાથી એણે પોતાના સહવાની—માણસો તરફ જોવા માંડ્યું. અજાત બધા જ આશંકાની સાથે તો એ રીતે જોવાથી ચાલે એમ હતું જ નહિ. કારણ જે અન્યેક શક્તિઓ હારા તેણે આજ સુધી પોતાનું જીવન ટકાવ્યું હતું, તેમાં માણસ માણસ વચ્ચેના સામાજિક સહકાર પણ એક સહકારની વસ્તુ હતી. એથી જ ને લોકોને એણે પોતાના સહકારી પટકની બહારનાં ગણ્યાં, તેમની સાથે એણે વેર ને ભયની દષ્ટિએ જોયું.

આમ એક બાજુથી, પોતાની ટોળાનું સંગઠન સાધીને ને બીજી બાજુથી, પશ્ચિમસરની સહાઈ યોજીને, એણે પોતાની પુરાણી વૃત્તિઓ ને માનસોના નવી જીવન-પરિસ્થિતિમાં પણ મેળ ખવડાવ્યો. આમ યુગેયુગના જીવનસંધર્મે પ્રેરેલ નર્મર હુશીયા અને ભવભરી આશાકાની વૃત્તિની સાથે માણસે પોતાના સમાજને ટકાવવા માટે અનિવાર્ય એવી સામાજિક સહકારની વૃત્તિઓ મેળ ખવડાવવાની કાશિષ કરી, ને ધણી સંકેતો સુધી તો આમ આપ્યું જ પડ્યું.

ઈતિહાસના આરંભકાળથી માંડીને તે વર્તમાન યુગ સુધી, માનવીની શુદ્ધિએ પ્રગટાવેલ કૌશલે સતત રીતે એના જીવનની પરિસ્થિતિને પલટ્યા કરી છે. પરંતુ આદિયુગના બર્બરકાળમાં ધડાયેલ એની મનોવૃત્તિઓ ને જોઈએ તો લગભગ એ જ કોટિનાં રહી ગયાં છે.

આદિયુગમાં જાણ ને આશંકાની જે વૃત્તિઓ અમાનવી જનનમાં, તે કાળની પરિસ્થિતિવશાત્ જન્મી ને વિકસી હતી, તે વૃત્તિઓ આજના જમાનામાં, પોતાની જ દુનિયામાં વસવાં માનવીનાં દરીદ્ર જૂથો પ્રત્યે વહેવારવાને માણસે પોતાના સમાજમાં જના જ પ્રકારની જૂથચાલીની વૃત્તિ પેદા કરી. માણસ કંઈ કોડી ને ગણ્યાખાની દહે સંપૂર્ણપણે સામાજિક એવો જીવ નથી જ. કોડી ને ગણ્યાખામાં તો નૈસર્ગિક રીતે જ સમાજ—વિરોધી વર્તન કરવા માટેની વૃત્તિ સુદૃઢ હોતી નથી. માણસે અનેક વાર પોતાના

રાખ્યોની હાથા કરી છે. ત્યારે મધમાખીઓએ બેમાં મળીને પોતાની રાણીને મારી નાખી હેલ્ય એવું બન્યું નથી અલગત, જીજ કોઈ કીડિયારની કીડી અકસ્માતથી પણ જે પોતાના દર્માં આવી ચડી, તો તરત એને મારી નાખવામાં આવે છે. તે એ બાળત એમને ત્યાં હદી 'જાતિભય વિરોધનો પોઠાર' હોતો જણાયો નથી. અસંગત લઘુમતી જેવી વસ્તુથી એમનું જમત સાવ અગત્ય છે તે અનિવાર્ય રીતે સામાજિક સંવાદિતા જ એમના બચિતગત આચાર-વ્યવહારનું નિયંત્રણ કરનાર તત્ત્વ બની રહે છે. પણ માણસજાતને માટે આમ બનવું નથી.

આદિયુગનો માનવી તો એના કુટુંબ કરતાં વિશેષ મોટા જૂથ જેવી વસ્તુને જ કદાચ ગણ્યો ન હતો. ચણું કરીને તો માનવ-સુત્રો તરફથી આવી પડતાં આક્રમણો સામે ટક્કર લેવા સાવધ બનનાં માનવોએ પોતાના કુટુંબને વિસ્તારવું, ને ગણાઓ બાંધી રહેવા માંડ્યું. એટલાંઓમાં પણ કદાચ સૌનો આદિયુગ-વંશજો જુઓ તો એક જ હતો યુદ્ધના મેળોગ જોખા થતાં એ 'ગણાઓ એકમીજ સાથે સમઠિત બની, અને એમાંથી જ આગળ વધતાં વધતાં રાષ્ટ્રો, સામ્રાજ્યો, ને મિત્રરાષ્ટ્રજૂથો જોવાં શ્યા.

માણસના સમાજને માટે આધારભૂત ને અનિવાર્ય રીતે જરૂરી એવું આ સામાજિક સમઠન અનેક વાર પૂરી પડ્યું છે, ને એમ બનતાં અનેક સમાજો પરાજય પામ્યા છે પરિણામે—કઈક અંગે નૈસર્ગિક વરણીના કુદરતી કાંદવને અનુસરીને, તો કઈક અંશે પોતાના સ્વાર્થ વિશેની સર્જકતાને કારણે—માણસ મોટા ને મોટા માનવસમૂહ સાથે સહકાર સાધવાની શક્તિ ડેળવતો ગયો છે ને આ રીતે એના વડાઓમાં જે સામાજિક વૃત્તિનો અગ્રાવ હતો, તેવી સામાજિક વૃત્તિ પ્રદર્શિત કરવા તે સમર્થ બન્યો છે.

આપણે જે જગતમાં જીવી રહ્યા છીએ, તે ૬૦૦૦ વર્ષની સુચવસ્તિયત લક્ષાર્થે આ યકી/યકાવેલ જગત છે.

* સિવાય કે એ મધપુખાના કસ્ટરમાં 'હેલ્ય બાકી' આક્રમિક ખૂનામરડો કીડી નીકળતો એ તો એમનામાં અરણ્ય જ.

પુરાણા જમનામાં હારેલી વસ્તીની રીતસર સ્મૃતી કનક કરી નાખવામાં આવતી, અથવા તો એ વસ્તીની સંખ્યા એકદમ ઘટાડી નાખવામાં આવતી. યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા માટે માણસને અનેક પરિબળો પર આધાર રાખવો પડતો. આમાં સૌથી મહત્વનાં પરિબળ એટલે—વધારે મોટી વસ્તી, ખહેતર કાર્ય-કુશળતા, ને ચઢિયાતું સમાજસંગઠન, તેમ જ એની વસ્તીની ધમર.

કેવળ જીવશાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિંદુથી જુઓ તો અમુક અર્થાદિત વિસ્તારમાં વસના માણસોની સંખ્યામાં વધારો કરવા પ્રેરનાર કોઈ પણ વસ્તુને પ્રગતિનું સાધન ગણી શકાય. ને આવા સકુચિત દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારીએ તો યુદ્ધોનેય આવકારદાયી ગણી શકાય.

આ દૃષ્ટિએ જ શેમન લોકોએ પોતાના પશ્ચિમી સામ્રાજ્યની વસ્તીમાં થયેા સારો એવો વધારો કર્યો હોવા નોંધ્યો. કોલમ્બસે તેમ જ એના ઉત્તરાધિકારીઓએ પૃથ્વીના પશ્ચિમ બાજામાંને (કોલમ્બસના અગ્રમથન પૂર્વેની) ત્યાંની આદિવાસી 'ઇન્ડિયનો'ની વસ્તી કરતાં અનેકગણી મોટી વસ્તીનું પોષણ કરવાની ફરજ પાડેલી. ચીન તેમ જ ભારતમાં યુગોયુગનાં સમાયોને અંતે વિજયી નીવડેલ ચક્રવર્તી સામ્રાજ્યોએ એ દેશમાંની પ્રચડ વસ્તીને શક્ય બનાવી ત્યારે ખીજ બાજુથી આ પણ છે : તુર્કોએ 'એમ અધિકૃતા સામ્રાજ્યને નુકસાન પહોંચાડ્યું, તેમ મેગિયન/લોકોએ પર્સિયાને બનદદ નુકસાન કર્યું'. શેમન સામ્રાજ્યની પડતી થતાં, ઉત્તર આફ્રિકાના પ્રદેશને જે 'પારાચર' નુકસાન વેહું પડેલું, એની આખે થડે એવી સંજિવની તો આજે વેરાન બનીને પડેલો એ પ્રદેશ પૂરી પાડે છે. ચીનમાં તાઈપીંગના બળવાએ બાનમાલની જે ખુવારી કરી, તે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ખુવારીને ય ટપી બધ આ તમામ ઘટનાઓમાં વિજય હમેશાં સંસ્કૃતિમાં પછાત એવા પક્ષને પાસે જ મળેલ છે. દેખીતી રીતે જીવટા લાગે એવા આ બે દાખાઓ છે. પણ એકદર જેવા જતાં બનકાળનાં આ યુદ્ધોએ આપણી આ પૃથ્વી પર વસનારાં માણસોની સંખ્યાને ઘટાડવા કરતાં, એમાં વધારો કરવાનું કામ જ વિશેષ કર્યું છે.

જીવજાતની દૃષ્ટિ ઉપરાંત એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ વિચાર-ચર્ચા છે. કેવળ સંખ્યાગણની દૃષ્ટિએ જોવા જાય, તો તો દીડીઓની જાત માણસગળ કરતાં સેંકડોગણી વધારે સ્પષ્ટ નીચી ગણાય. ઔરટેલિયામાં એ 'એવો વિશાળ જીવિતાર જોવાય છે, જ્યાં માણસની વસ્તીનું નામનિશાન નથી! આખો પ્રદેશ કેવળ ઉપરના અસંખ્ય રાફડાઓથી જ છતારી ગયેલો છે. પણ એટલા જ કારણસર કંઈ આપણે ઉપરનાં માણસ કરતાં ચર્ચાતો જીવ ગણવા નથી, એટલા કદનાં, આયળવાળાં પ્રાણીઓમાં, પોતાની સંખ્યાને ઘણી મોટી જનાવી દેવાની શક્તિ કેવળ માણસમાં જ છે, એની આ શક્તિ ઉપરાંત પણ માણસમાં બીજા જાતેક શુભો રહેલા છે. ને એ શુભો કેવળ માણસની જ વિશેષતા છે. આ શુભોને સ્વપ્નપણે 'કોઈ એક નામે જોળખવા હોય, તો એને (Cultural) સાંસ્કૃતિક શુભો-એવું નામ આપી શકાય. આ શુભો આખા માનવસમાજ કરતાં વિશેષ તો 'અકિતના મારિખની' આસિપત સમા છે. સામાજિક સંસ્કૃતિનું યા તો પુદ્ગલ વિજય મેળવવાની શક્તિ કરતાં તદ્દન નિરાશી જ વસ્તુ સાથે એને નિરમત છે.

આજે આખી માણસગળ એકજીભની હરીફ જ નહિ, પણ પરસ્પર દુરમનાવટ ધરાવતાં વિભિન્ન સામ્રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયેલો છે. આ વસ્તુએ દેશદેશનો અંદર 'આદરણીય અકિત કોણ?' એ વિવેના લોકોના પચાસને લખાઈને વેકું કરી નાખેલો છે. અમારે ત્યાં ખિટનમાં જો મોટાં મોટાં જાહેર સમારોહ રચાયેલાં છે, તેમાં નેત્રનને વેલિંગ્ટનની રમ્પને અખંડ રાખવા માટે કોર્મ કરાગેલાં સમારક વિશેષ ખ્યાન ખેંચે એવો છે. આ જને મદાપુરુઓની કીર્તિ, એ પરદેશીઓની કતલ કરવાના એમના શોહસને આભારી છે. આમાં વિચિત્ર પંદર તો એ છે કે, આ જને મદાપુરુઓએ જાખવેલ કોહસ જાખત, અમારા દેશના લોકો જો ગારવ ને અદોહાંત અનુભવે છે, તેની લાગણી પરદેશીઓના રિવાજો પેદા થઈ સજી નથી. તમે જો ખિટનને વળી ન હોય એવા કોઈ સુશિક્ષિત માણસને સ્વાદ કરો કે, 'ખિટનું ગૌરવ પ્રકટ કરે એવી વસ્તુ તમને ક્ષી લગો?' તો માટે લાગે, એને માટે તમને નેત્રન

વેલિંગ્ટનની નહિ, પણ શેકસપીઅર, ન્યૂટન ને ડાર્વિનના નામ સાંભળવા મળશે. ખેર, પરદેશીઓની કતલ પણ કદાચ, કોઈ એક જમાનામાં એ દેશને માટે—ને, એકંદર ગણો તો આખી માણસગળને માટે—જરૂરી ગણાઈ હશે' બલે, તમે એવું વાજીપણું પણ પુરતાર કરી શકો! એમ હો. તેમ છતાં આખરે તો એવું મૂલ્ય એક 'પોલીસ વર્ક' પૂરતું, એક 'સંરક્ષણ કાર્ય' પૂરતું સીમિત ગણાય. એના થકી જલ્દી જલ્દી તો તમે તમારું રાષ્ટ્રીય અભિમાન પ્રકટ કરી શકો, યા તમારી શિકારીશક્તિનું પ્રદર્શન કરી શકો, એથી વિશેષ શું?

માણસ ભારવાની કળામાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી લેનાથી કંઈ માણસગળ આદરને પાત્ર નથી કરતી.

મિસરના લોકોની 'Book of the Dead'—મૃત્યુઆની ધર્મ કથામાં લખાયું છે કે, મનુષ્યજાતના સર્વનાશને અંતે, જ્યોત મેલે એકમાત્ર માનવીને પાતાળ લોકના ન્યાયદેવતા સમક્ષ ખડો કરવામાં આવ્યો, ત્યારે એ માનવીએ કહ્યું, 'પ્રભુ! માણસગળને નાશ થયો, એ જલ્દી ખોદુ થઈ ચલું!' એની જગ્યા આપણે પણ જો માણસગળ પરત્વે કંઈ કહેવાનું આવે તો શું કહીશું? હું કહ્યું કે, આપણે એમ કહી શકીએ કે, 'પ્રભુ! એકંદર માણસનું જીવન સુખમય હતું.' પરંતુ વાસ્તવમાં કહીકત કંઈક જુદો જ છે. માણસે જ્યારથી ખેતીની, સામાજિક અસમાનતાની, ને સુધેાન્નિત લાકડની શોધ કરી, ત્યારથી માંડીને તે આજ સુધી કુનિયાની મોટા લાગતી વસ્તીએ બારેમસીપતોઅર્થ, કોર પરિશ્રમનું ને કુશળ કુઃખમય જીવન વિતાવતું પડ્યું છે. ભવિષ્યમાં કદાચ એ આદલું કપરું ન પણ રહે. પરંતુ એ તો, જો માણસ એના કલાપણના અંશમાનનોય ઉપયોગ કરી, માણસગળના જીવનને સુખમય બનાવવા તત્પર જને તો જ સંભવે. આ આગાહીને સાચી બનાવવા માટે અપજેય કલાપણ એને હાથે ચરશે કે કેમ, એ તો કોણ કહી શકે? ને એ જને નહિ, ત્યાં સુધી તો માણસગળનો ઇતિહાસ એ સાર્વજનિક સુખના ઇતિહાસ કરતાં જુદો જ રહેવાનો છે. ને ત્યાં સુધી માનવીનો અંતિમ પ્રતિનિધિ એસિરિસના દેવ આગળ એના વિનાશ બાબત અક્સોસ પ્રગટ કરવાથી વિશેષ બીજું શું કરી શકવાનો હલો?

રાજ્યોની હત્યા કરી છે ત્યારે મધ્યમાણીઓએ
 બેશ મળીને પોતાની ગણીને મારી નાખી હોય એવું
 બન્યું નથી અતઃપત, બીજા કેઈ કોડિયાતની કોડી
 અકરમાની પણ જે પોતાના દરમાં આવી ચડી, તે
 તરત એને મારી નાખવામાં આવે છે ને એ નાખત
 એમને ત્યાં કદી 'શાંતિમય વિરોધનો પોકાર'
 ઊઠતો જણાયો નથી અસમત લગ્નમતી જેવી વસ્તુથી
 એમનું જગત સાવ અગમ્ય છે ને અનિવાર્ય રીતે
 સામાજિક સવારિશ જ એમના બચ્ચિતમત આચાર
 અવહારનું નિયંત્રણ કરનાર તરવ જની રહે છે પણ
 માણસમતને માટે આમ જગત નથી

આદિયુગનો માનવી તો એના કુદૃગ કરતાં વિશેષ
 મોટા જૂથ જેવી વસ્તુને જ કદાચ જાણતો ન હતો.
 ધણું કરીને તો માનવ-ચતુષ્કોણ તરફથી આવી પડતાં
 આક્રમણો સામે ટક્ક લેવા સાવધ બનતાં માનવીએ
 પોતાના કુદૃગને વિસ્તારી, ને ટોળાઓ બાંધી રહેવા
 માંડ્યું એ ટોળાઓમાં પણ કદાચ સૌનો આદિયુગ-વાડો
 જુઓ તો એક જ હતો યુદ્ધના મનોગ ઊભા થતાં
 એ ટોળાઓ એકબીજા સાથે સમકિત બની અને
 એમાંથી જ આગળ વધતાં વધતાં રાષ્ટ્રો, સામ્રાજ્યો
 ને મિત્રગણ્ટુઓ ઊભાં થયાં

માણસના સમાજને માટે આધારભૂત ને અનિવાર્ય
 રીતે જરૂરી એવું આ સામાજિક સમઠન અનેક વાર
 તૂટી પડ્યું છે, ને એમ મનતાં અનેક સમાજો પગબચ
 પામ્યા છે પરિણામે—કઈક બંધ ને સર્ગિક વચ્ચેના
 કુતરતી કાવનને અનુસરીને, તો કઈક અંશે પોતાના
 સ્વાર્થ વિધેની સતર્કતાને કારણે—માણસ મોટા ને
 મોટા માનવસમૂહ સાથે સહાર સાધવાની શક્તિ
 કેળવતો ગયો છે ને આ રીતે એના વડાઓમાં જે
 સામાજિક વૃત્તિને અગમ્ય હતો, તેવી સામાજિક વૃત્તિ
 પ્રદર્શિત કરવા તે સમર્થ બન્યો છે

આપણે જે જમતમાં છીએ રહ્યાં છીએ, તે ૧૦૦૦
 વર્ષની સુગવચિત લાઘવિયો થકી ધડાયેન જગત છે

* સિવાય કે એ મધ્યપૂર્વમાં દરુમમાં હોય બાકી
 આકસ્મિક જૂતામણી કદી નીકળી એ તો એમનામાં
 અપરાધ જ

પુરાણ જમાનામાં દારેણી વસ્તીની રીતસર સમગ્રી
 કનન કરી નાખવામાં આવતી અથવા તો એ વસ્તીની
 સખ્યા એકદમ ઘટાડી નાખવામાં આવતી યુદ્ધમાં
 વિજય મેળવવા માટે માણસને અનેક પરિબલો પર
 આધાર રાખવો પડતો આમાં સૌથી મહત્વના
 પરિબળ એટલે—વધારે મોગી વસ્તી, બહેતર કાર્ય
 કુશળતા, ને ચક્રિયાનું સમાજસંગઠન, તેમ જ એની
 વસ્તીની ધનસ,

કેવળ છવસાઅના દરિમિ દુધી જુઓ તો અમુક
 મર્યાદિત વિસ્તારમાં વસના માણસોની સખ્યામાં વધારો
 કરવા પ્રેરનાર કેઈ પણ વસ્તુને પ્રયત્નિત સાધન ગણી
 શકાય ને આવા સકુચિત દરિમિ દુધી વિચારીએ તો
 યુદ્ધોનેય આવકારદાયો ગણી શકાય

આ દરિએ જ રામન લોકોએ પોતાના પશ્ચિમી
 સામ્રાજ્યની વસ્તીમાં ધણો સારો એવો વધારો કર્યો
 હોવો જોઈએ કોલમ્બસે તેમ જ એના ઉત્તરાધિ
 કારીઓએ પૃથ્વીના પશ્ચિમ ઝોળામાં ને (રામનસના
 આગમન પૂર્વેની) ત્યાંની આદિવાસી 'ઇન્ડિયનો'ની
 વસ્તી કરતાં અનેકગણી મોગી વસ્તીનું પોષણ કરવાની
 ફજ પાડેલી ચીન તેમ જ ભારતમાં યુગોયુગના
 સમામેને અંતે વિજયી નીવડેલ ચક્રવર્તી સામ્રાજ્યોએ
 એ દેશમાંની પ્રચડ વસ્તીને શક્ય બતાવી ત્યારે ખીજ
 બાજુથી આ પણ છે તુર્કોએ જેમ અફઘાનના
 સામ્રાજ્યને તુકસાન પહોંચાડ્યું તેમ મેગિન લોકોએ
 પર્સિયાને અનદલ તુકસાન કહ્યું રામન સામ્રાજ્યની
 પડતી થતાં ઉત્તર આફ્રિકાના પ્રદેશને જે પારવાર
 તુકસાન વેડુ પડેલું, એની બાંધે ચડે એવી સામિતી
 તો આજે વેરાન બનીને પડેનો એ પ્રદેશ પૂરી પાડે
 છે ચીનમાં તાઈપીંગના બળવાએ જાનમાલની જે
 ખુવારી કરી, તે ત્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ખુવારીને ય ટપી
 બચ આ તમામ ઘટનાઓમાં વિજય હમેશાં
 સસ્કૃતિમાં પછાત એવા પક્ષને ભાગે જ ગયેલ છે
 દેખીની રીતે જીનટા લાગે એવા આ બે દાખલાઓ
 છે પણ એકદરે જોવા જતાં જનશળનાં આ યુદ્ધોએ
 આપણી આ પૃથ્વી પર વસનારાં માણસોની સખ્યાને
 ઘટાડવા કરતાં, એમાં વધારો કરવાનું કામ જ વિશેષ ક્યું છે

જીવજાતની દષ્ટિ ઉપરાંત એક બીજી દષ્ટિએ પણ વિચાર યથા સ્થિતિ. કેવળ સંખ્યાગણના દષ્ટિએ જોવા જાય; તો તો કોઈએની' અને માણસગણ કરતાં સેકેન્ડોર્થની વધારે સ્પષ્ટ નીવડી ગણાય. આરંભે વિચારમાં 'એવો' વિચાર બી વિસ્તાર જોયેલો છે, જ્યાં માણસની વસ્તીનું નામનિશાન નથી. આખો પ્રદેશ કેવળ ઉધઈના અસંખ્ય રાક્ષસોથી જ છવાઈ ગયેલો છે. પણ એટલા જ દારુણસર કંઈ આપણે ઉધઈને માણસ કરતાં ચિંતામાં જીવ ગણવા નથી. મોટા કરના, અચળવાગાં પ્રાણીઓમાં, પોતાની સંખ્યાને ધણી મોટી જનારી દેવાની શક્તિ કેવળ માણસમાં જ છે. એની' આ શક્તિ ઉપરાંત પણ માણસમાં બીજી અનેક શક્તિ રહેલા છે. તે એ શક્તિ કેવળ માણસની જ વિશેષતા છે. આ શક્તિને સમગ્રપણે 'કોઈ એક નામે ઓળખવા હોય. તો એને (Cultural) સંસ્કૃતિક શક્તિ-એવું નામ આપી શકાય. આ શક્તિ આખા માનવસમાજ કરતાં વિશેષ તો વ્યક્તિના ચારિત્ર્યની' આસિધત સમા છે. સામાજિક સંસ્કૃતિ આ તો 'મુદ્દમ' વિગ્રહ યેજનવાની શક્તિ કરતાં તદ્દન નિરાશી જ વસ્તુ સાથે એને નિરુત્તર છે.

આને આખી માણસગણ એકબીજાનાં હરફે જ નહિ, પણ પરસ્પર દુરમનાવટ ધરાવનાં વિભિન્ન રાષ્ટ્રોમાં વહેંચાઈ ગયેલો છે. આ વસ્તુએ દેશોદયની અંદર 'આદરણીય વ્યક્તિ કોણ?' એ વિષેના લોકોના ખ્યાલને બધું જ રહે ચિંતન કરી નાખેલો છે. અમારે ત્યાં ખ્રિસ્તમાં જ મોટા મોટા અંદર રમારો રમાયેલો છે, તેમાં નેલ્સન ને વેલિંગ્ટનની રમીને અખંડ રાખવા માટે ઊભા કરાયેલાં રમારક વિશેષ ખ્યાન એવે એવો છે. આ જને મદાપુરોની' કીર્તિ, એ પરદેશીઓની કતલ કરવાની એમના શૈક્ષણને આધારી છે. આમાં વિચિત્ર વસ્તુ તો એ છે કે, આ જને મદાપુરોએ જાખવેલ કોઈક 'જાખન, અમારા દેશના લોકો જે ચારવ ને અંદોલન અનુભવે છે, તેની લાગણી પરદેશીઓના દિલમાં પેલા યથા સ્થિતિ નથી. તમે જો ખ્રિસ્તને પળની ન દેવા એવા કોઈ સુક્રિષ્ટ માણસને સલાહ કરો કે, 'ખ્રિસ્તનું ગ્રીસ પ્રકટ કરે. એની વસ્તુ તમને કંપી લાગે!' તો મોટે ભાગે, એને મોટે તમને નેલ્સન

વેલિંગ્ટનનાં નહિ, પણ શેક્ષપીયર, ન્યૂટન ને ગાર્વિનનાં નામ સંભળવા મળશે. ખેર, પરદેશીઓની કતલ પણ કદાચ, કોઈ એક જ્યાંનામાં એ દેશને માટે—તે. એકંદર ગણો તો આખી માણસગણને માટે—જરૂરી ગણાઈ હશે લાગે, તમે એનું વાજનીપણું પણ પુરાવ કરી શકો. એમ હોં. તેમ છતાં આખરે તો એનું મૂલ્ય એક 'પોલીસ વર્ક' પૂરતું, એક 'સંરક્ષણ કાર્ય' પૂરતું સીમિત ગણાય. એના યકી જલ્દી જલ્દી તો તમે તમારું રાષ્ટ્રીય અભિમાન પ્રકટ કરી શકો, આ તમારી શિકારીશક્તિનું પ્રદર્શન કરી શકો, એથી વિશેષ શું!

માણસ મારવાની કળામાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી, લેવાથી કંઈ માણસગણ આદરને પાત્ર નથી કરતી.

મિસરના લોકોની 'Book of the Dead' -મૃત્યુઆની ધર્મ કથામાં લખ્યું છે, મનુષ્યખતિના સર્વનાશને અંતે, જગી મયેલ એકમાત્ર માનવીને પાતાળ લોકના ન્યાયદેવતા સમક્ષ ખડો કરવામાં આવ્યો, ત્યારે એ માનવીએ કહ્યું, 'પ્રભુ! માણસગણતને નાશ થયો, એ જલ્દી ખોટું થઈ ગયું!' એની જેમ આપણે પણ જો માણસગણ પરત્વે કંઈ કહેવાનું આવે તો શું કહીશું? હું કહીશું કે, આપણે એમ કહી શકીએ કે, 'પ્રભુ! એકંદર માણસનું જીવન સુખમય હતું.' પરંતુ વાસ્તવમાં કહીએત કેઈ જુદો જ છે. માણસે ન્યારથી ખેતીની, સામાજિક અસમાનતાની, ને સુયોગિત લાગણી શોધ કરી, ત્યારથી શીડીને તે આજ સુધી દુનિયાની મોટા ભાગની વસ્તીએ જારે મુસીતોભયું, કોર પરિશ્રમનું ને કરુણ કુખમય જીવન ચિતાવતું પડ્યું છે. અવિધમાં કદાચ એ આટલું કપરું ન પણ રહે. પરંતુ એ તો જો માણસ એના કદાપણના અસમાનતા ઉપયોગ કરી, માણસગણના જીવનને સુખમય બનાવવા તત્પર જને તો જ સંભવે. આ આશાને સાચી બનાવવા માટે અખળેય કદાપણ એને હાથ ચઢશે કે કેમ, એ તો કોણ કહી શકે? ને એ જને નહિ, ત્યાં સુધી તો માણસગણનો ઇતિહાસ એ સાર્વજનિક સુખના ઇતિહાસ કરતાં જુદો જ રહેવાનો છે. ને ત્યાં સુધી માનવીનો અનિમ પ્રતિનિધિ એસિરીસના દેવ આગળ એના વિનાશ જાખત અફસોસ પ્રગટ કરવાથી વિશેષ 'ખીજું' શું કરી શકવાનો હોતો!

મારે જો એસિરીસના દેવ આગળ માનવબળની
 જીવદોરી અખંડ રાખવા બાગત વકીલાત કરવાની
 આવે તો, હું તો કહું કે—'ઓ ક્રોર આયદેવતા !
 અમારી માનવચેતિ સામેના જે જે આલેષો રજૂ
 થયા છે, તે બધા તદ્દન વાગબી છે ને તેમાં વ આજે
 તો એ એટલા બધા સાચા છે કે તે અચાઉં કેઈ દહાડે
 નહોતા, તેમ છતાં ઓ દેવના ! મને કહેવા દો કે,
 અમારામાંના બધા જ એકસરખા યુનેશર નથી.
 એટલું જ નહિ, અમારામાં બાજે જ કેઈ એવું હશે,
 જેનામાં પરિસ્થિતિએ કેળવેલા શુભો કરતાં બેહતર
 શુભો કેળવવાની કેઈ સ્થિતિ જ ન રહી હોય. આપ
 એ વાત પણ રખે બૂલતા કે, અમારી આ માનવબળતિ
 આફ્રિકાના અમાનના અંધકારને, તેમ જ ભુગોળુમના
 ક્રોર જીવનસંઘ્રામમાં છનીને હજી દમણાં જ ઉપર
 આવેલાં છે. આજે અમે જે કંઈ જાણીએ છીએ, તે બધું
 તો અમારી આ ઉત્કૃષ્ટ બાર પેઢી દરમિયાન જ થયેલી
 શોધોનું પરિણામ છે. કુદરતનાં બળો પર એળવેલા નવા
 પ્રભુત્વના કેમકે ચક્રવ્યૂર એવા અમારામાંના કેટલાક
 લોકો, અન્ય માનવીઓ પર પોતાની સત્તા જમાવવાની
 લાલસાએ દિશા ભૂલી, અવળે માર્ગે દેખાઈ ગયા છે.
 ને આ જ એક ઈન્દ્રગણ છે, જે અમને વળી પાછાં, એ
 જુગજુગનાં કાલવિધાં કળણ ભણી ધકેલી રહી છે...જે
 કે એમથી અમે હજી અલગ જ, જેમ તેમ બહાર
 આવેલાં છીએ. પરંતુ આ જીવજીવસામંથીમાં અમારી
 સર્વશક્તિ હરાઈ ગઈ છે એવું નથી. અમે છવીએ છીએ
 તે દુનિયા વિશે, બ્રહ્માંડની નિહાદિશાઓ ને અણુપરમાણુ
 વિશે, અમે જે કંઈ જાણવા પામ્યા છીએ, તે કદાચ
 અમારે, અમારા આ જીવનકાળ દરમિયાન જાણ્યું
 ભેદીએ, તે કરતાં થલું વધારે જાણી એકા છીએ
 એવું લાગે છે. આપ કદાચ અમને ઠાણો મારશે કે,
 જ્ઞાન તો એને જ માટે છે, જેની પાસે પૂરતું હકાવણું
 હોય, ને તે જ એને દરવી જાણે.

પરંતુ હું આપને એ પણ જાણવી હઈ કે, એવું
 હકાવણું પણ અમારી પાસે છે. જો કે હજી સંધી
 તો તે આકસ્મિક ને કવચિત જ પ્રગટ થતું જોવા મળે
 છે. વળી આ દુનિયાની ઘટનાઓ કે પરિસ્થિતિનું
 ને તે જ એનાં નિર્ણયોનાં નથી. અમારા

સંતો ને પશ્ચાત્તરો અમને આંતરિક વેરઝેર ને
 અધઝાઓની બેવકૂફીથી સહ સાવધ કરતા આવેલા છે.
 ને એમના ઉપદેશોને જો અમે, ખરેખર સાંચક કરી
 સ્વક્યા, તો અમિન માનવો, કે આ ધત્તો પર અમે
 સુખનું નાન સ્વર્ગ રચી સફીશું અમારી વચ્ચે છી
 ગયેલ મહામાઓએ, અમારે શેતાથી ખચીને યાજવું એ જ
 માત્ર અમને બતાવ્યું નથી. એમણે અમને એ પણ બતાવ્યું
 છે કે, અદ્ભુત સૌંદર્ય ને અસૌક્રિક ગરિમાનું સર્જન
 કરવાની શક્તિનો ઝંઝેર પણ માનવની અંદર જ પડેલો છે.

'અમારા કવિઓ, સંગીતકારો ને ચિત્રકારો ભણી,
 દર્શિ કરે. આ માનવીઓની વિચક્ષણ આંતર-દર્શિએ
 જ તો આ દુનિયામાં દર્શિમંત એવાં સૌંદર્યનાં ભચ
 સંદિશ પાડ્યાં છે. માનસલોકના આ કંપનાચળને
 અમે સાક્ષર બનાવી શકીએ એમ છીએ માનવમાનવ
 વચ્ચેના સંજોગોને વીણાવી તંત્રીઓમાંથી 'અમના'
 સુમધુર ભિન્નિગીતની યાત્રી અર્પી શકીએ એમ છીએ.
 કવચિત કેાક સુલાગી પળે, પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના પ્રેમમાં
 પ્રગટતા કામનું આ માધુર્ય અમારામાંના સવેદનશીલોએ
 સાવધુ પણ છે. અને ખરી રીતે કેઈ એવું કૌરણ
 નથી કે ભેથી મનુષ્ય જીવનની આ ચિરસ સંપત્તિને
 એટલા પૂરતી જ સંકોચું ને સ્તિમિત બનાવી રાખી
 પડે કેઈ સમદયાનની સુગમિની તરમહેરીઓની
 આકે, પ્રેમની એ આનંદબન અનુભૂતિ પણ માનવીના
 સમગ્ર વિષયને પોતાના આલેખની વસ્તુ કેમ ન બનાવી
 શકે ! આજે તો આ નથી જ વસ્તુએ માનવીની
 શક્તિમયતામાં આવી ગયેલ છે. ને જો માધુર્યને એ
 માટે પૂરતો સમય આપવમાં આવે, તો કદાચ, ભારિ
 પેઢી એના સાક્ષાત્કાર કરે પણ ખરી. બીજું કંઈ
 નહિ, તો...આ એક જ શરણુચર પણ, એસિરીસના
 ઓ દેવતા ! અમે તને વિનવીએ છીએ કે, તું અમને એક
 અવસર આપ. અમને ગુંજાવાની રહેલ આદિમજાતાના
 કળાગાથી બહાર આવી. એક પ્રકાશમય, પ્રેમમય,
 માધુર્યનું જનન રચવાનો એક વધુ અવસર આપ...'

કદાચ આપણી આ પ્રાર્થના પ્રભુ સુણે ય ખરો 'મને'
 તેમ હો, પણ આવી સંભાવનાઓને કારણે જ તો—(ને
 સંભાવના કદાચ એકલા માનવોને માટે જ અસ્તિત્વ ધરાવે
 છે.) આપણી માનવચેતિ સાચવવા યોગ્ય ગણી 'શકાય'

[વાળેવંચેનાં અજ્ઞાતાત્મી પ્રગટ થયેલા મંચમાંથી]

દાયળો | મૂળ ગોવિંદ લેખક : કિશનનંદ નિદાનવિક્રમ અનુવાદક : અમૃત ઉપાધ્યાય

હજુ તો મેં હંમેશાં એળગ્યો ન હતો ત્યાં તો આરસામાંથી એકે, એના ટુકડા સંભળાયો. રૂપાળી ફેલાતો રમણીય ચહેરો આરસામાં પ્રતિબિંબરૂપે પડાયો હતો, ફેલા માથા પર સહેલોટાંથી પહેરી રહી હતી.

“આજે કંઈ નહિ બની શકે. મારે બહાર જવાનું છે.”

અંધારમાં, હું તો એને મળકે જ સમજ્યો. મારા જેવાં દોસ્તાને બિજાવા માટેની એ એક યુક્તિ જ લાગી. ધરના બારે દરવાજા મોકળા બોઈ મેં તો ભાવશીના રવામતની આજ્ઞા રાખેલી. મખમલી લટોથી ભરીભરી ફેલાની રૂપાળી મરદનને શ્રુમવા હું આમગ વધ્યો.

ત્યાં તો ટોપીની બન્ને કિનારીઓને બન્ને દાયથી પકડી, આંખો આરસા પર સ્થિર કરી, તેણે રવજ બજાવ્યું: “માફ કરજો. આજે હું લાચાર છું. તમને નિરાશ કરવા પડે છે તે બદલ મને પારાવાર એકસોસ છે.”

જે ઠેકાણે હું ખૂબ પ્રુથામત અને ઉમળકાભર્યા આવકારની આજ્ઞા રાખું, તે જ ઠેકાણે આવે ઠંડો અનાદર થતો બોઈ મને ખૂબ ગીઠ થતી. ખાસ તો એટલા માટે કે અહીં તો હુંકમ આપવા હું ટેવાયેલો હતો. એટલે મેં મારી નાવસંદગી છુપાવી નહીં.

એકાએક તેની અસલ લટકાળી રીનભાત ધારણ

કરીને ફેલા તો મંડી અને પટાવવા: આટલો ફેરો મારું.....! માત્ર આટલો જ વખન! ફરી કદી... કદી આવું નહિ બને!

“હીક. પણ શા માટે?”

પહેલાં તો તે જરા ખચકાઈ, પણ પછી, મને ઉત્તર મેળવવા કૃતનિશ્ચયી બનેલો બોઈ, મનોમન નિર્ણય કરી તેણે જણાવ્યું કે તે આજે તેના પ્રિયતમ બેડે બહાર બઈ રહી હતી.

હું અબકાટ હસી પડ્યો.

“તું ગપ્પા મારે છે?” હું મોટેથી પૂછવા લાગ્યો, “કાની બેડે? તારે તો ‘એવા’ બધા છે, ખરું ને?”

આ પ્રશ્નથી તો ફેલા નિસકુલ હેમઈ જ પડી. એની અશ્વિયાળી, કાઝુક અખોના ખૂણા રતૂમકા થયા. ઝડપભેર મારી પાસે આવીને તેણે એક એવી સાચિતી રજૂ કરી કે જેનું અંકન ન થઈ શકે: એ એક વીંટી હતી-અદરની બાજુએ લમની તારીખ ક્રાતરેલી એક સાચી સમર્પિત વીંટી!

મેં ગરાગર ફેરતીને તે બોઈ. માથું આમતેમ હલાવીને વીંટી પાછી ફેલાને આપી. ખરેખર, જીવન-ચાં અહીં ધણીયે વાર બને છે!

“અજી, અજી, તારે આ તો પૂરેપૂરી ગંબીર વાત છે.....પણ, ફેલા, અમાઉ તો કદી તે આ વાતનો અણુધારો સરખોય નથી કર્યો.....”

* પોલોન્ના સાહિત્યમાં નૈસર્ગિક રાખાનો વિખ્યાત અનુવાદ નવલિંગ-લેખક (૧૮૬૫-૧૯૧૮)

“કારણ કે આપણે હંમેશાં મુખપાઠશાળી વાતોમાં જ મશગૂલ રહેતાં.....” વાત તો ખરી. તે કેવી મુખપાઠશાળી વાતો! પણ એ સિવાય બીજી વાતો ત્યાં યર્ષ સહે પણ કઈ?

“તે ‘એ’ ક્યારે થવાનું છે?” મેં પૂછ્યું.

“આજથી, લગભગ, એક વર્ષ પછી.”

“કેમ એટલું બધું ગોઠું?”

“મારી પાસે દજી પૂરતા પૈસા નથી તેથી.”

“શેના પૈસા?”

“શેના તે દાયનના સ્તો!” કેળવેલી ગભીરનાથી એકેએક અક્ષર પર બાર કઈ તે બોલો.

“તે તું ક્યાંથી લાવીશ?”

નમસ્કૃત હૃદયથી મારા તરફ કરી, હુન્નથી નજરે સ્થિત કરતી તે બોલી:

“ક્યાંથી તે તમારા જેવા પુરુષો પાસેથી.”

“સારમ છે તને!”

“અરે, છેલ્લાં બે વરસથી તો હું તે પ્રમાણે પૈસા ભેગા કરી રહી છું.....”

“તે દજી એક વર્ષ તું એ પ્રમાણે પૈસા ભેગા કરવાનું ચાલુ રાખવા છારે છે?”

“હા...અમે બન્નેએ એ પ્રમાણે નક્કી કર્યું છે...”

“કાણે બન્નેએ?”

“કેમ વળી? મેં તે મારા ભાવિ પતિએ.”

“શું! તું કહે છે ‘એ’ આ વાત બંને છે?”

“હાસ્તો, એ તો બધું જ બંને ॥...”

અસંસારમાં મરુ મો જીવડી મરુ-આ નખરાળી છોકરી, કે જેની સજાતી આશુસ માંડાની જેમ આનંદ માણી શકે, બંને તેના જીવનનો એકમાત્ર હેતુ ગાંડપણ જ ન હોય! ને છતાં તે પોતાના ભાવિને નક્કર બનાવવાના વિચારોમાં મશગૂલ હતી! ને પૈસા મુખાં માટે પણ મને અચરજ થયું આવા ઉપારોથી દાયનને ભેગી કરતી પત્નીને તે મેળવતો હતો! માડું કુટુંબ ઉત્તેજિત થયું મેં પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. અમે બેઠાં.

ફલાનો વાલી પતિ એક વેધકર હતો છેક જાન-પણથી ફેલાનો મિત્ર હતો. પછી પ્રશંસક બન્યો. ને

કદાચ તે જ ફેલાનો સૌથી પહેલો પ્રેમી તે પછી પ્રિયતમ હતો, જે આવતે વર્ષે તેનો પતિ થવાનો હતો. બન્નેએ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરી અગાઉથી જ જીવન માટે આયોજન પણ કરવા માંડેલું. એક દાંડે ખોલવાનો એમનો કિરાદો હતો. કેમકે બાઈની એ ધધામાં ચાંચ ફૂટેલી ને ધરાક સાથે કેમ વર્તવું તેનાથે ઠીક ઠીક ફાવટ...વળી, બાઈનેય આ બધું નોર્મલ આવડતું એમ ન હતી શંકા. એક મમ્મની જગા પર તેમની નજર ફરેલી. ખરી (જે કે હજુ એ વાત ખાનગી હતી). આવકમર્યાનો અંદાજ પણ અમશયેતીથી કાઢી રાખેલો-ટૂંકમાં, બધું જ મજબૂતીમાં. તેમનો દરેક દિવસ ભાવિ વિશે કઈક નવું નવું લઈને આવતો. તેમનો કાફલો દરેક છપ્પની વંધુને, વધુ નજીક આવી રહ્યો હતો...

“દરે એક જ વર્ષ-માત્ર એક જ વર્ષ! ને અતે હું એક પ્રામાણિક સ્ત્રી બની જઈશ.” ફેલા આનંદસભર આશાવાદી બોલી. ‘અતે’ શબ્દ પર બાર મૂકવાની વેની રીત કેઈપણ તર્કશાસ્ત્રનો પ્રુવેસ વિરોધ પોકારતી હતી. જો કે હું તો તેથી સાચેસાચ આશ્ચર્યમુગ્ધ થયો.

“પણ તે ‘અત’ સુધી પહોંચવા માટે તારે દજી એક વર્ષ આગ ને આગ કામકાજ ચાલુ રાખવું પડશે ને!” મેં કહ્યું.

તેણે એક ઊંડો શ્વાસ બેંચ્યો,

“હા...એક આપું વર્ષ!” ને તેણે મને ખતી કરી.

એકએક તે મારાથી દૂર ખસી મૂકી ફરવાના તરફ આંખ ફેરતી સિસકારે બોલી, “એ આવે છે!”

કાની વાન હતી એ હું તરત સમજી ગયો. ફેલાના ધર જેવી જગાએ, મને જેનો પરિચય ન હતો તેવી અસ્વસ્થતા મેં અનુભવી. ન સમજાય તેવી કોઈક અગમ્ય વસ્તુએ મને બારબાર તરફ ધકેલ્યો-અસમજ, પાછળના બીજા બારબાર તરફ, જે આવી મહાનોશા હમેશ હોય છે.

નવાઈ પામી ફેલાએ પૂછ્યું, “શું કરે છે?”

“મારે જવું બોલ્યું, હવે” મેં ઉત્તર વાળ્યો.

હેટ શોધવા મેં ચોપાસ નજર ફેરવી પણ ક્યાંય ન મળે. “એ” અને અહીં જુઓ તે મને પસંદ નથી.”

“કેમ? એમાં શું ખોટું છે?”

“એતે એ બેઠકું લાગે. કેમ ન લાગે? ને તું પણ.....”

“કેવી વાત કરો છો? જલદું એમને ખાતરી થશે કે હું મને તેવાઓની જોડે બાટકતી નથી.”

હું રસો-મલ્કે, મારે રહેવું જ પડ્યું, કેમકે મારો ટોપો જડતો નોતો.

મારલું ખૂદકું ને-અમતું આશ્ચર્ય-ત્યાં એક વેષ્ટરનો પ્રામણિક, સૌમ્ય ચહેરો ચમક્યો. સ્મિત તો એનું એક લક્ષણ જ. ને એટલે જ લોકો આવા ચહેરા તરફ સહભાવ ધરાવે છે ને!

મને જોઈને તેનું સ્મિત સંક્રાંચવાને બદલે વધુ વિદર્યું. ઈંધાં આવે તેની નિમનથી તે અમારી નજર આગ્યો, તેની પ્રેયસીનો હાથ લઈ ચૂંચ્યો. ને એના ધધામાં દિવસમાં દબારવાર કરવાનું હોય છે તેવું એક ‘ન-મન’ કહ્યું.

મને જોઈ આનંદની લાગણી પ્રગટ કરી તેણે મારી તખિયત વિરે પૂછ્યું. આટલા બધા દિવસથી કોઈમાં કેમ હું રૂખાચો ન હતો તેનું કારણ પૂછી તે કોઈના કાઉન્ટર આગળ જે મિસાબથી હાથ ધસે તે પ્રમાણે હાથ ધસવા લાગ્યો-મલ્કે, અહીં તો ધર જેવું વાતાવરણ સાગનાથી તેણે મોકળાસથી હાથ ધસવા આંક્યા.

ફેલાને જરા ઔપચારિકતાનો વધુ પડતો મોહ છે (ને તેને લીધે તે વધારે મોઢક લાગતી) તેથી તેને લાગ્યું કે હું જાણતો હતો છતાં રીતસર તેના બાવિ-પતિની ઓળખાણ અને થવી જોઈએ.

“મારા પ્રિયતમ.”

ફેલાએ આ ચાંદો ઉઘાડ્યામાં તેમાં પવિત્રતાનો એવો તો રસ હોતો કે તે, મારા સમગ્ર અસ્તિત્વને રચ્યો ગયો.

તેમણે બાજબતની વાતો આરંભી વચ્ચે વચ્ચે ફાલકી નજરે મારા બાણી-જોઈ અનેમ વાર્તાલાપમાં તાણવા મથતાં હતાં, ને ધીમે ધીમે ધીમે વાતાવરણ એવું નિખાલસ મૈત્રીમયું બની ગયું કે, મને-બધ

લાગ્યો કે કદાચ ફેલાનો પ્રિયતમ મને હાથ પકડી સોફા પર ખેસાડી સોગરોટની ઓફર કરશે! તેથી હું જવા માટે ખરચો ને હેટ શોધવા લાગ્યો.

કોણ જાણે ક્યાં એ અવસ્થા યઈ મઈ દરો? ક્યાંય જોવા જ ન મળે!

પેલાં બન્નેએ મારી અવસ્થાના જોઈ ફેલાં બોલી, “બનવાજોમ છે કે તમારો ટોપો સોફાનીચે સરી ગયો હોય.”

તરત તેના પ્રિયતમે સોફા નીચે માથું ધુસાડ્યું. “હાં તો આશમખુરશી પછાડે પડી ગયો હોય!”

પણ ના, ત્યાંય ન હતો.

સામુદાયિક શોધ આરંભાઈ. ફરનીયર કાંચુનીચું, આધું પાણું થવા લાગ્યું. ફરની નીચે જોયું...અરે, એક ને એક ખૂણો સાત સાતવાર જોયો.

પણ ટોપો જાણે હવામાં ઓગળા ગયોતો!

ત્યાં એક તરફથી પેલા પુરુષે એમિની સફળતાની, ચીસ પાડી હેટ તેના હાથમાં હતો. પડકા પાછળ, મારીના ઉપરા પર હેટ પડેલો હતો. અને હેટ મૂળને એ પડેલો તો મેં જ પાડી નાખ્યો હતો ને! કારણ, મને ફેલાના ધરમાં અજવાળા કરતાં અંધકાર-પ્રકાશનું સાંધામિશ્રણ મને છે...

મેં ચોરીજીવીથી એક નજર ફેલાનાં પ્રેમી તરફ નાખી. રજોને તેને જોડું લાગ્યું હોય.

ના, જિલકલ નહિ. એ તો મારો ટોપો ખાંધી ભૂજતો હતો. ને, અડખડાટ દસતાં હસતાં તેણે કહ્યું ‘ખડું’ કે હેટની બાજબતમાં આવી બીનાઓ તો ધણીયે-વાર બને છે.

ફેલા જોડે હાથ મિલાવીને મારે એને-ના, બન્નેને (કેમકે, તેના પ્રિયતમ પણ સાંભળતો હતો) કહેવું પડ્યું: “આવજો.”

ત્યારે, માથું જવા લહેકાવીને, ‘તેણે’ મને મારી સોડી આપી, એટલું જ નહિ ગારલું ખોલવા આગળ પણ ધપ્યો. મેં જોયો ઉપરા ઓળંગ્યો, તેવો ફેલાનો બાપી પતિ, ખૂબ પ્રામણિકપણે, નીચો નમી ઉઘાડ્યામાં રવરે બોલ્યો:

“હંમેશ આપની સેવામાં, સા’બ.”

સંતાકુઠડી | હસમુખ ખારાડી

તેણે અર્થભરી નજરે આખા રૂમમાં જોઈ લીધું—
બધું ખાલીખમ હતું ખાલીખમ હતું ખાલીખમ પણ
કેમ કહેવાય? ખૂણામાં ઉઘાડી એમ પડી હતી ખીંગિયે
કપડાં વિનાનાં હોગરે લટકતી હતી, પાણી વિનાની
મટકી પડી હતી,—ઉપર પિત્તળનો ગ્વાસ હતો—
કાળો પડી જવા આવેનો કપાટમાં ચોપડીઓ હતી—
છાની સમઢેલી અને નવી પ્રસિદ્ધ થયે જતી બધી જ
તે ધડીકાર ચોપડીઓ તરફ તાકી રહ્યો—અર્થભર
પછી તેણે નજર સમેટતાં નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

પણ શરીરની નિષ્ક્રિયતા નિષ્ક્રિયતામાં ફેરવાઈ
જવાની ખીંકે તેણે દય દલાવી જોયો—અને ટેવ
મુજબ એ ખીસામાં ગયો. પણ તરત જ બહાર ફેંકાઈ
ગયો. એ બધાં ખિસનાં લાલ-લીલાં કાગળિયાં જોવા
નહોતો મગતો!

કઈ ન સૂઝતાં, તેણે એ દાચે મથુ ધડવા
માંડ્યું, વાગ આગળોએ વચ્ચે બીસાવા માંડ્યા અને
નખ ધસાવાથી માથાની ચામડી ખળવા માડી પણ એ
ઓચિન્તો ચમક્યો જમણા દાચને કંઠાર વરસુનો
સ્પર્શ થયો. ધીમે ધીમે તેણે તેને પપાળવા
માંડી સ્પર્શ—સુખથી સુકાતા જતા મેમાં પાણી
છૂટ્યું, આખમા ચમકારો થયો અને તે બેઠો થઈ ગયો.
તેણે ધીમેથી અંગૂળી પરથી વાંગી હિતારી, એને
અંદર ઉછાળી અને ફરી ઝીની લીધી!

× × ×

હું નીચે ઉતરતો હતો—પણ પગ પાછા ન વળી
જાય એ માટે મે પગથિયાં ગણવાનું શરૂ કર્યું એક,
બે, ત્રણ સાત-દસ-તેર-સત્તર આ બધાં આંકડાઓ
પણ કેવા લપસણા છે! જાતને જરાક છૂટી મૂકે એટલે
શોધી ન જડે સાતમાં પાતાળને તળીએ જઈને બેસવું
હોય તોયે નિર્વિઘ્ને પહોંચી જવાય પણ આ આંકડાનાં
પગથિયાંને ગોઠવીને, કાપી તોડીને, મારી-મચ્છાડીને
મશિનના દાખલા બનાવીએ, એટલે જોળ, આડાઅવળા
કે બૂલબૂલામણીવાળા દાદરામાં ફરીને જીવ મુઝાવા

મડિ સરવાળા, માદમાડી, ચુલ્હાકાર, લાગાકાર પણ
એમાં આંકડા એનો જન્મજન્મ સ્વભાવ ગુમાવી બેસે
છે એની કોઈને કેમ દયા નથી આવતી? એક ગિવના
આંકડાઓના નીચે સરવાળા કરીને બધું અસ્તિત્વ
મિટાવવાને જલ્દે એમને એમ રાખ્યા હોય તો
આંકડાઓ વચ્ચે કુદકા મારવાની ઠેવી મગ આવે!

જિન્દગીનાં પગથિયાં પણ માણસ એમ જ નીચે
જતો છે! મારી ઉમ્મર હું મારા પિતાની ઉમ્મરમાં
ઉમેરતો નથી, મારા અનુભવોને મારાં બાળકોથી ગુણવા
નથી બેસતો કે મારી પત્નીની લાગણીઓથી હું મારી
લાગણીઓનો વર્ગ મઢી નથી શકતો! બધાં પોતા-
પોતાની રીતે ઉમેરવા કરે છે એ બધાંને હું
સરવળો કરવા બેસું તો

× × ×

તેણે ધરતું તાણું ન વાસ્યું એની કપાયે એને
જરૂર જ દેખાઈ નહોતી એ કે એની પત્નીને આવું
જરાય ચમતું નહીં એક વખત ચામડેથી એની માંદગી
વખને એ અડી આવી હતી ત્યારે પડોશીએ તેને વિશે
આવું આવું તો એટલું બધું કહ્યું હતું કે એની પત્નીએ
એને ઉધડો જ લઈ નાંખેલો. 'તમને ઘર સાચવતાં
જ ન આવડે આટલો ચોપડીઓ બાળુમાં રાખીને
બેસો એ કરતાં, જોઈએ તે પ્રમાણે એક પછી એક
લેતા હો તો? આ ટુવાલને તમે રાજ કેમ ઘેતા
નથી? કપડાં સરખી રીતે ગોઠવીને રાખો તો જોઈએ
ત્યારે ચળી જાય ને?' પણ ખીજે દિવસે તો
માથકેથી આવેતો પિતાજીનો કાગળ વાંચીને એણે
પત્નીને તરત જ ઘરે સ્વાના કરી દીધી હતી એને
આ પ્રમાણે મૂકીને જતાં પત્નીનું મન નહોતું માનતું
પણ બિચારી કરેય શું? ખૂન સરસ મળતું અને
પોતાને સ્વોપકારક ગોઠવીને એ મઠી એની વ્યવસ્થાને
અને એ વ્યવસ્થા કરતા દાચને એ લણીવાર સુધી
જોઈ રહ્યો હતો

× × ×

હું રસ્તા ઉપર આમતેમ બધે જોઈ રહ્યો હતો. એ સાવકલવાળી આમતેમ હાથમાં હાથ મિલાવીને ચાલ્યા આવના હતા, અને પાછળ મોટરવળો એમનું 'માન-દોરવા દોન' માર્યું જ જતો હતો. બમણી તરફથી વાળીને એમને આગળ જવું હતું પણ વચ્ચે જ એક મંદારી ખેડ મોડીને જોડો હતો. સાચું કંઈ તો આખા રસ્તાના લાકડાંબવહારની અવવરચાનું કારણ એ મંદારી જ હતો.

પણ આવી અવવરચામાં અને બહુ મળ પડે છે. આપણે ધારીએ એ વસ્તુમાં આપણું 'માન' પરાંતી સ્થાયી છેવટ અવવરચા જ કમરેક એવી લાતીગળ હોય છે કે બવવરચાના શો-કેસ કરતાં, અને તો ગમે આ અત્યારે જ રસ્તાની કુકાનોના દાગીના શો-કેસમાં જોઈ પુ ને મને—

x x x

તે સોની બજારમાં સર્ધને પસાર થઈ રહ્યો હતો— અને હાથને ખીરસામાં રાખીને છેલ્લે છેલ્લે પણ એનામાં રવામીત્વની લાગણી અચાનક જાગી હેય કે ગમે તેમ, પણ દૂધી એક કુકાન નક્કી કર્યા પછી, ત્યાં પહેલેથી સુધીમાં એનો નિર્ણય ફરી જતો અને એ આગળ ચાલવા માંડતો. એમને એમ એ લગભગ બજારને છેડે પહેલે એ પહેલાં એક કુકાને એ સાક્ષર ઈતિને જોડો રહી ગયો.

‘આવો!’

પણ એણે જવાબમાં માત્ર કુકાનદારને પોતાનું નિરીક્ષણ કરવા દીધું. એની આંખની અપળતામાં અને મણતીમાં એ ખુબ અનુભવી લાગ્યો. દાગોનાં કાઠવા જતો હાથ તરત જ પાછો વળ્યો. એની સામે જ ધર્યો :

‘લાવો!’

પણ એ તો ન હાલ્યો કે ચાલ્યો.

‘લાવો—લાવો મારા સાહેબ, એમાં વિચારમાં શું પડી ગયા? તમે કુકાન કે લાવવાલ વિશે જરાય ચિન્તા નહીં કરશો. અને ખીચું તો તમે ગધુ વિચારીને જ આ બજારમાં આવ્યા હશો ને? આ બજારમાં

પગ દેતા માણસની રજેરમ અમે જાણીએ, હા! તમે વેચવા કે લેવા નીકળ્યા છો, એ તો મારો દય વર્ગનો દાખરીયો ન તમને કહી દે! પણ અત્યારે તમે શું દેવા નીકળ્યા છો—એ કંઈ...એકાદું પડે તો, એટલા ખીચ પૈસા લઈ જાઓ, મારા સાહેબ...’

અને ત્યાં સુધીમાં તો તેના બહાર નીકળેલા હાથમાંથી સોનીએ વીંટી લગભગ લઈ લીધી હતી...

x x x

મારું 'માન' બાલુના એક રેકડીવાળા તરફ હવે દોગયું હતું. એક વૃદ્ધ સાંકીકડી કાપા મહામહેનતે રેકડીને ધકેલવી આવીને ઝીલી રહી ગઈ.

‘એકા’નાનાં બે કેળાં : મેંની બબેલમાંથી ચમકે એવો તો પડ્યો પાસતા કે યુરોપીય હમે યુજરાતી કાપા બોલાતી લાગે. પણ બોલ્યા પછી એ કોણગણે મેંમાં શું ચમક્યા કરતો, કે પછી પેદાં જ ચમક્યા કરતો હોય, ગમેતેમ, પણ એની બુધ્ધી આંખો કરતાં ન એની આ કિંચામાં જ માનવજાતની સનાતન બુધ્ધ કોહિમાં કરતી હતી—

દાખમાં પકવેલાં અને લગભગ કાળાં પડી જવા આવેલાં કેળાં સામે જોતાં કોણ એને ખરીદશે, એ હું હજી વિચારતો હતો, ત્યાં બાલુમાં એક છોકરો આવીને એવો રહી ગયો. થોડીવાર એ કેળાં સામે જોઈ રહ્યો— પછી બંનેએ એકબીજા તરફ નજર મારી છોકરો પૈસા વૃદ્ધનો મેંની મતિને જોઈ રહ્યો અને વૃદ્ધ છોકરાના ખીસામાં રાખેલા હાથને જોઈ રહ્યો.

‘એકા’નાનાં બે કેળાં!’ વૃદ્ધ કેળાં આમતેમ ફેરવવા માંડ્યાં.

‘પણ આવાં કેળાંનાં ત્રણ નવાં કોણ આપે!’

છોકરો ખરીદી તરફ કંઈક વિરક્તિ બતાવવા કોશિશ કરતો હતો. પણ વૃદ્ધને એની ગરજની ખાતી થઈ ગઈ હતી.

‘આવાં કેળાં એટલે કેવાં છે?...અરે, એકા’નાનું ન એકે કપાંય નથો વેચાતું! તારે કેટલાં લેવાં છે? આ જો, આ કેડું પાંકડું કેળું છે...લે!’

‘પણ મારે નથી લેવું !’

‘પણ મારે નથી લેવું !’

‘તું જો તો ખરો ત્રણ નવાનું તને આપશે કાણ ?’

‘મારી પાસે તો છોકરા કંઈક અટક્યો જોને કેળુ ખાવું હતું—લુખ સતોષવા એ પૂરું ચાલુ જોમ ન હોવા છતાં એટલે એણે ઉમેર્યું’ મારી પાસે તો એક જ નયો—’

‘એ નવાનું આપુ’

છોકરા કંઈ ન જોત્યો કેળા ઉપર હેલ્લી જુઓ નજર તેણે નાંખી લીધો તેના હોઠ કંઈક હલ્યા—ગળા નીચે કંઈક જોતલું’ હોય તેમ કાઢડો ઉપર જઈને નીચે જોતલો.

એક નવાનું આ કેળુ મળશે—આપુ !’ જલે તદ્દન મળી ગયેનું કાણુ પડી જવા આવેનું કેળુ ધવું છોકરા હજી કંઈ મેલ્યો નહીં પણ જલ નયો પૈસા જવા કે તેમ નહોતો તેણે જઈને છોકરાની સામે જ કેળુ ધવું

કાઠ કાઠ હવે વિચાર મૂકી કે પેટ ભરી લે છ તોમાનો .’

છોકરાએ ધીમેથી હાથ જહાર કાઢ્યો—કેળુ લીધું—પણ હજી જોનો નજર પેલાં કેળાં તરફ

x x x

તેણે ખાન દોરવા સોની કપારનો ય પ્રવલ કરી રહ્યો હતો

‘તમે ય મારા સાહેબ, ખરા છે હોં! હું તો મારું કામ પૂરું ય કરવા આવ્યો અને તમે તો એ તરફ નજર સુઢાં કરી નથી ર્યો આના પત્રીસ રૂપિયા આવશે.’

ખીસામતો તેના હાથ સળવળ્યો, ધીમેથી જહાર આવ્યો અને દુકાનદારના ટેબલ પર જોડવાઈ ગયો.

જાહેની નજર મળી. દુકાનદારે હવે પૈસા જ કાઢવાના હતા

‘કોઈ વાતની ચિન્તા નહીં કરશો, સાહેબ હું આ વીગેને સાચવી મૂળીસ દેશમાં જાઓ ત્યારે પછી લેવા આવશે ને ?’

પરનું નવાઈ જીપજો તેવી માયાળુતા પણ જોને ન મળી છતાં એક આભારવશ રિમતને મોં પર ખેંચીને દુકાનદાર તરફ હેલ્લી નજર નાંખી

x x x

હું’ ફરીથી જ્યારે મારા ઘર તરફ વળ્યો ત્યારે વાહન-અવદાર આમ તો ઘણો વ્યવસ્થિત બન્યો હતો, પણ મારા ઘરને જોડતો હીકીક ધમાલ મચી હતી જે ફરી જોને ઘોષાટની અગવરયામાં ય અને રસ જરૂર પડે પણ આ જૂનકંઝોને જોઈને મને ત્રાસ ચાલ છે ચન મારુ મારે મામડે પકોંચી જાય છે

‘તમે રમજીને કપાલ જોયો ?’ એક બાગકે મારા પગને વળગીને પૂછ્યું

‘ના, મે તો કપાલ નથી જોયો.’

‘એ કપાલ યોવાઈ ગયો છે—મને જડતો જ નથી મારી સાથે એરી તો સત કુંકડી રમે છે’

મે એના જાલ ઉપર મીઠી ટપની મારતાં હજી

‘એ આવશે હોં! આપણે બન્ને જઈને જોને શોધી લાવીશું હોં !’

અને પેલું બાગકે કંઈક હસવું ચાલ્યું મધુ

પરનું આ તો અમારો શેજનો કાપકમ છે જ્યારે જ્યારે હું જહારથી આવું છું ત્યારે અમારી વચ્ચે આ વાતચીત ચાલ છે અને નવાઈની વાત એ છે કે એજ બાગકું નામ રમજી છે—જોને એ શોધે છે પરનું હજી એ કંઈ સત કુંકડીની વાત કરે છે એ હું સમજી શક્યો નથી

કળામાં અભિવ્યક્તિ* અને જ્ઞાપકતા† | ડૉ. દામોદર બલર

કલામાં અભિવ્યક્તિ એટલે શું? આ સાદા પ્રશ્નને સદીઓથી તેના જવાબના હાથમાં રસનું મિંદુ જળથી સંપૂર્ણ છે. આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો હોય છે પૂછનારની કૃષ્ટિક જાણવાની અદ્ભુત ઇચ્છાઓથી. કળાને સમજવાની ધણી ઉત્ક્રાંતિ પછી પૂછનારમાં રેખાઈ આવે. આ પ્રશ્ન ન્યારે કલાકાર પાસે જવાબ માટે આવે છે ત્યારે, અચલ ગિરનારની દૃકને ખોળે વાળું એકદમ અભેદિય વધારે આઈને તેવાજ રૂપે આગળ વધે એના જેવું. અને છતાં કળાવિવેચકો જરા આ પ્રશ્નના જવાબની ખામતમાં જમીનની વધારે નજીક ખરા. પછી નજીક એટલા માટે કે તેઓ જનાજ શોધવામાં જાણ રસ લેતા હોય તેવો શૌર્યકાર મચાવ્યા કરે છે. અંદર અંદર એક જાતનું અવિરામ યુદ્ધ ચલાવ્યા કરે છે, નહિ કે તેઓની સમજણ જરાપણ નહર છે.

Fossils જેટલો જ પ્રાચીન આ પ્રશ્ન હજી સ્પર્શતો છે. આધુનિક કળાએ લીધેલા નવા વર્ગકર્ષી તેના હાથના ધનકાર વધ્યા છે. કળામાં અભિવ્યક્તિ એટલે શું? કળા સાપક હોવાનો જોઈએ કે નહિ? આ પ્રશ્નો ફરી ફરી સભજવા મળે છે. જવાબમાં શાશ્વત શાંતિ!

પ્રાચીન કળામાં અભિવ્યક્તિ અને જ્ઞાપકતા વિશે ધણું ધણું લખવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન કળામાં સર્વ તત્વોનો સમન્વય છે. તેની કૃતિઓમાં કાલથી મૂલ્યો મળ્યાં છે. પ્રાચીન કળા સર્વમાર્ગ છે, વજેર ધણી રીતે તેની હમેશા પ્રચરિત કરવામાં આવે છે પણ આવી રીતે, ન્યારે પ્રાચીન વ્યવસ્થાનના બેદ કરીએ છીએ ત્યારે, સદીઓથી આપણો માનવજાતનો જે કળા વારસો સચવાઈ રહ્યો છે તેમાંની યુનંદી કૃતિઓને એક જાણુ. રાખીએ છીએ અને વર્તમાન સદીમાં થોડા

સમયમાં થયેલ કૃતિઓને બીજી જાણુ! તેમાં પછી, ધણી વખત તો, સમયના વહેણથી પર રહેલી કોઈ મદાન કલાકૃતિની સાથે કોઈ સામાન્ય સાંપ્રત કલાકારની કૃતિ સંખોને વિરોધાભાસ કીમા કરીને આપણી દલીલને મજબૂત બનાવીએ છીએ. આ વાત જવા દઈએ, પણ દમેશાં ન્યારે ન્યારે એમ કહીએ છીએ કે પ્રાચીન કૃતિઓ સર્વમાર્ગ ત્યારે તેનો અર્થ એમ થઈ શકે કે પ્રાચીન કૃતિઓ જે ગુણોને લઈને મદાન છે તે ગુણો દરેક માણસ સમજી શકે છે! એટલું કહેવાય ખરું કે એ કૃતિઓમાં દરેકને થોડું ઘણું મળી રહેલું. દરેક પ્રેક્ષકને અમુક જાતનો મગી રહેલો. પણ આ જાનનો સતેષ કેટલી હદે ઇચ્છનીય છે?

આધુનિક કળામાં આ બધી બાજતોમાં મૂડમૂડ તફાવત પડી ગયો છે. સહેલાઈથી ઝાળખાય તેવા નદી, તળાવ, પર્વત, ફૂલ કે નખ સ્ત્રીનાં દરેકો અદશ્ય થયાં. તેની જગ્યાએ રમકરેલ જગ્યાઓ, આમતેમ દોડતી રેખાઓ, છુટાછવાયા અવધવા કે બનિવિંટન કરાયેલ માનવ આકારોએ લીધી. કળાનો મમં કદાચે નથી બદલાયો, પણ ખાલ સ્વરૂપ ધરમૂળથી બદલાઈ ગયું છે. આ પલટાથી કળા સમાજના એક મોટા ભાગ માટે અમર જની મઈ છે. સમાજના જાણે કેટલાક ભાગ થઈ ગયા છે. કેટલાકને માટે તો તે કળાએ રહી નથી. કેટલાકને તે સમજવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે પણ કશું ન સમજતાં દુઝાય છે. ન્યારે અમુક વર્ષ તેના અસ્તિત્વ પ્રત્યે ગંધકથાનના કોઈ વિચિત્ર પ્રાણી જેવી દૃષ્ટિ રાખે છે. ફક્ત એક નાનો વર્ગ તેમાં ખરેખર રસ લે છે.

આ પરિસ્થિતિને સમજવા માટે, અને અભિવ્ય-

* Expression † Communication

ક્રિતિની ચર્ચા શરૂ કરતાં પહેલાં કલાના એક બે વધારે મૂળભૂત સવાલોને જવા રાખઈ હોય તો, ખરી મુશ્કેલીનો ખ્યાલ આવશે આ પ્રશ્નો પરજ અભિવ્યક્તિના પ્રક્રિયા અંકકરે આધાર છે મુખ્ય સુઝવેનો સવાલ એ છે કે કળા શું છે ? નરસિંહ મહેતા આગળ કદાચ કળા પ્રત્તરીકે ઉપરિચિત થઈ હોત તો તે પૂછત “ આ કળા પદારથ કેવું ? ” તોદસતોયે તેના સમયમાં આ સવાલને સમજવાનો અગીય પ્રયત્ન કર્યો છે આ પ્રત્તરી જગતના અનેક વિદ્વાનોને મદદત કર્યા છે

“ તર્કશાસ્ત્રનું ખેય સત્યશોધનનું છે સૌદરશાસ્ત્રનું ખેય સૌદર્યજ છે સૌદર્યનું સત્ય ઇન્દ્રિયો વડે પારખી શકાય છે સત્ય તર્કથી પારખી શકાય છે અવાઈએ શુભ કામનાથી પામી શકાતી પૂર્ણતા છે ” આમ પ્રતિપાદિત કરીને બોમ્બાર્ટન કહે છે, ‘ કનાકૃતિમાં સૌદર્ય’ તેના કાજોના એક ખીજ સાથે અને સમય કૃતિના દરેક કાગ સાથેના સમય પર આધારિત છે ” આ જ બોમ્બાર્ટન આગળ જતાં જોયુ ખાય છે ‘ કુદરત સૌદર્યનો ખગનો છે અને કુદરતનું અનુકરણ કર્યું તેમાંજ કળા રહેલી છે વિકલ્પેન કહે છે કે, કળાનું ખેય સૌદર્ય’ છે સૌદર્ય’ ખીજ ડુલો જ્યાં કે લનમ નસાઈ દર્યાદિથી જુડુ છે સૌદર્યો મણુ પ્રકારનાં છે-

- (૧) ‘ આકૃતિનું સૌદર્ય’
- (૨) વિચારનું સૌદર્ય’
- (૩) અભિ મકિતનું સૌદર્ય’

આવી વ્યાખ્યા આપ્યા પછી તે કઈક જુદાજ દિશામાં પ્રગિત કરે છે- ‘ અભિવ્યક્તિનું સૌદર્ય’ જ કળાનું સૌદર્ય’ છે તે પ્રાચીન કળામાં જરાજર સિદ્ધ થયું છે માટે પ્રાચીન કળાનું અનુકરણ કરવું તેમાંજ કળા છે ’ આમ, તે પછુ સાતમા કોઠામાં ફસાઈ પડે છે આધુનિક અમરૂવાદીઓને વધારે પસદ આવે તેવી વ્યાખ્યા વેરોનવી છે ‘ ચિત્રકળામાં રંગ, રેખા અને આકારો, નૃત્યમાં દલન ચલન કે અભિનય, અને સંગીતમાં નાદ તથા શબ્દો વ્યક્ત થતી લાગણીઓની મૂલ્યમીમાજ કલા છે ’

આ બધા વિદ્વાનો કલાના સત્યને રાખી નથી

સકતા તેનું નથી, બધા તેની કઈક ઝાંખી કરાવે છે પણ કળાની અભિવ્યક્તિ એમાંજ લાગે છે કે તે કદાચ ખુલ્લા પ્રકાશમાં દેખતી જ નથી કળાની મૂળભૂત બાબતો વિશે જે આવા અનભેદા છે તેનું પ્રતિનિધિ, તેના કોઈ એકાદ અંગની ચર્ચા કરતાં પણ, પડે છે અભિવ્યક્તિ વિશેની કોઈ પણ ચર્ચા આ રીતે વૂઠ જતી જાય છે તેને સમજવાની જે મુશ્કેલી છે તેજ તેની ચર્ચામાં પ્રતિનિધિત થાય છે આ મુશ્કેલીનું જોનહોપરે સારું ચિત્ર આપ્યું છે-

‘ તો પછી આ અભિવ્યક્તિ છે શું ? એક જવાજ તરત જ મળે છે પણ એ એકજ જવાજ નથી અભિ-વ્યક્તિ સર્જનના કાર્યમાં રત એવા કનાકારની પ્રવૃત્તિ છે અને અભિવ્યક્ત કરવું તે એ કે જે કલાકાર કરે છે ’

આમ આ અભિવ્યક્તિની ગમને જોઈને શૌ કોઈ પૂન પરથી જવનું પસદ કરે છે તરીને જવાનું જાણે કોઈને મત્ત નથી અથવા તો મૂલ્યજાનું જરાજર આજ કેન્દ્ર છે તેમ માનીને આમળી રાખે છે તો મૂલ્યજી ઊકનનાં તો તે એક બાજુ જ રહી જાય છે હોપર આમજ લખે છે

“ પણ કનાકાર અભિવ્યક્ત કરતો હોય છે ત્યારે ચોક્કસ શું કે તે હોય છે, આ વાત પર અનેક અભેદ છે

સમયના વહેવા સાથે મૂલ્યાંકનો પણ ધીરેધીરે બદલામાં છે પહેલાં જે પ્રશ્નો વારવાર પૂજવામાં આવ્યા તે હવે પડના મુકાપા છે “ કલા કલાને ખાતર જ કે ? ” “ કનાકાર સર્જન કરે છે ત્યારે તેની સમાજ તરફની જવાજદારી ખરી કે ? ” વગેરે. કનાકારનું એકમાત્ર ખેર તેના સર્જનનો પૂર્ણતા છે આ ખેય ખૂબ મદાન છે, તેના ચિત્રાલની અન્ય કોઈ જવાજતરી ઉમલવા સર્જક તૈવાર થયો નથી

પ્રાચીન અને પ્રાચીન કૃતિઓને મૂલ્યવાનો નજ પછુ ધીરેધીરે બદલાતો જાય છે કલામાં સીધા સાદા Realismને તો પ્રતિનિધિ જ મૂલ્યવામાં આવે છે સર્જનાત્મક અશેને વધારે મદત આપાય છે Record

કરવાના ઘોષણ કરતાં. કળામાં પરિવર્તન કરવાની સૂત્રનું મહત્ત્વ સ્વીકારાતું જાય છે. આથી રચિકનની સંધ્યાઓ અંધરના ઝોળામાં ઢૂંધી ગઈ છે. અને વહીવટારની કુટ્ટીઓ પ્રજ્ઞાતના કૂચો પર ઘૂસે છે.

કલાની આત્મતા બીજી પણ એક વાત હવે ધીરે ધીરે સ્વીકારાતી જાય છે, તે એ કે, ચિત્રની કાપા અને સંબંધની અભિવ્યક્તિ જુદી છે. એક સાદું ચિત્રસ્વરૂપ સ્પષ્ટમાં રંગુ કરી શકાતું નથી. સંબંધચિત્રને જુદી જ જાતની અભિવ્યક્તિ મળશે. સારી કવિતા ચિત્ર કરતાં વધુ જુદી છે. એકના પર આધાર રાખી બીજી વસ્તુ થાય, બન્ને સુંદર હોય છતાં બન્ને વાસ્તવમાં જિલ્લ રહે છે. કલાકારની કિલ્લા પર આગ્રહા યુગમાં કદી નહિ તેડેશો, કદાચ, હાર અપાયો છે. ચિત્રના રસાસ્વાદનું શાસ્ત્ર જે અવ્યવસ્થિત પણ ફાકા ખ્યાલોમાં ગુંચવાયેલ હતું તેને અમુક અંશે યુક્તિ મળી છે. રોટ્ઝેનર તો સ્પષ્ટતાની નિર્જાળના ચોખ્ખી સ્વીકારે છે, પણ નિર્જાળના ન અધીરો તો કિલ્લા તો છે જ. ગિલ્લરસર જેવાને જે વાત માટે લાગુ પાડ્યું—“કળાને કળા તરીકેની સ્વતંત્ર હરતી છે. એક ચિત્રને વાતો, સાહિત્ય, ઇતિહાસ કે સમાજસુધારણામાં રસ નથી.”—ને વાત અધારે કદાચ વધારે ચોખ્ખી સમજાય છે.

અભિવ્યક્તિને સમજવામાં બીજી મુશ્કેલી લાવાને લઈને પડે છે. અભિવ્યક્તિને લાગણીના પ્રમદીકરણ અથવા ચિત્રણ સાથે ગૂંચવી દેવાય છે. કળાકૃતિ અસ્તિત્વમાં આવે તે પહેલાં તે કઈ કઈ કક્ષામાંથી પસાર થાય છે તેને માટે જાણે એક જાતની સમજણ શાસ્ત્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. કળાકારને, પોતે જે કઈ અનુભવનું હોય તેની મદદથી અને પ્રેરણાના ગ્રિષ્ણથી, અમુક ચિત્રનું અંતરમાં દર્શન થાય છે. આ દર્શનને તે આગેહા કેનવાસ પર ઉતારવા મથે છે. એ જ ચિત્ર જે કોઈ બીજે માણસ જુએ અને તેને જે લાગણી થાય તે કલાકારને ધર્ષ હોય તેવી જ હોય ત્યારે કલાકૃતિ મંપૂર્ણ સફળ ગણાય છે.

પણ આને બીજી રીતે જોવા જઈએ તો પહેલેથી મુશ્કેલીએ યર થશે. કલાકાર જેટલું રંગુ કરે તેટલું બધું તેણે શા માટે અનુભવેલું હોતું જોઈએ? આ

કદાચ શક્ય પણ નથી. બીજું, કલાકાર કેનવાસ પર કંઈ ઉતારે તે પહેલાં તેના ચિત્ર આગળ સંપૂર્ણ ચિત્ર હોય તેવું પણ નથી. કિલ્લાના લોક જેવા કેટલાક કલાકારો તો એમ પણ કહે છે કે હું ચિત્ર રંગુ કરું છું ત્યારે મારા મનમાં કંઈ હોતું નથી. ચિત્ર પર એક રેખા દોરું છું ને તેમાં જીવન પ્રવેશે છે. થોડા રંગો ચોપકું છું અને અનેક શક્યતાઓ જીભી ધાય છે. આમ, રૂપોજનનાની અનેક શક્યતાઓમાં રમણ કરવાની સજ્જતી નેમ હોઈ શકે છે. આ એક જુદી જ જાતનો દાખલો થયો. પણ કલાકાર જે કંઈ જુએ છે, અનુભવે છે કે જે કંઈ ચિત્ર તેની દષ્ટિ સમક્ષ હોય છે તેને નવારે સ્વરૂપ આપે છે ત્યારે પોતાના વ્યક્તિત્વ, કૃતિના માધ્યમ અને ઉપયોગમાં લેવાયેલ રીતોને અનુરૂપ ફેરફાર તેમાં કરવા જ પડે છે. આ ફેરફારો યોગ્ય હોય અને કૃતિમાં એકત્વના દર્શન થાય તો તે કૃતિનું કલાના પદાર્થમાં રૂપાંતર થયું ગણાય. પણ દષ્ટિ આગળના ચિત્રનું આધણું અનુકરણ અથવા ખાકીના બધાં તત્વોને અવગણીને કરેલી પ્રતિકૃતિ તો રસહીન બની જવાની. તેમાં કળાનો અંશમાત્ર સમાતો નથી. સીધાં વર્ણનોમાં કદી કળા નથી. આવી જાતની પ્રતિતિ તો કળાકારની અભિવ્યક્તિને વિમુક્ત થાય.

ઉપરના દાખલામાં, કલાકારના મન આગળ ઉપસ્થિત થયેલ ચિત્ર જે તે જરાબર કેનવાસ પર ઉતારી શકે તો, કલાકારની અભિવ્યક્તિ સંપૂર્ણ ગણાશે (1). પણ ખરેખર તો અભિવ્યક્તિ કેટલી જુદી વસ્તુ છે! કોઈ પણ વસ્તુનું સંપૂર્ણ અનુકરણ જ સજ્જતને કેમ અભિવ્યક્ત કરી શકે? તેવી જ બીજી જૂન લાગણીઓની અભિવ્યક્તિ માટે થાય છે. આપણે સામાન્ય રીતે લોકોને, ચિત્રમાં આલેખાયેલા પાત્રોના મહેરા પરની લાગણીઓ પર, ખૂબ જ લાગણી પૂર્વક ચર્ચા કરતાં જોઈએ છીએ. મોનાલીસાના સ્મિત પર જેટલું લખાયું હશે! રૂમીની ઇસામેલા અંતરના હોડના વિવિધાસકર ખૂજાને લણાએ જુદી રીતે ચર્ચ્યાં હશે. આનાથી રંગુ થી લાગણીઓને કલાકૃતિની અભિવ્યક્તિ ગણાવાય છે.

કલાકાર કૃતિમાં લણી વસ્તુને ઉપયોગ કરે છે, કેનવાસ, રંગ પીંછો કે હાથ ઉપરના રેખા, ખાલી

જાયા, રંગો અને તેનાં અનેક બદલાતાં રૂપો આ ઉપરાંત તે ઈતિહાસ વાર્તા, કવિતા કે માનવ લાગણીને પણ તેની રીતે વાપરી શકે. ગોનાનિસામાં પાછળના આકાશમાં બૂંચો રજ છે. તેના હોડ પર બેઠી મિન છે અને શરીર પર લોવાસ પડતું વજ છે. આ નર્ધા કૃતિને અમુક વ્યકિત્વ આપવામાં કારણભૂત બને છે કૃતિને આગવી અભિવ્યક્તિ આપવામાં આ નર્ધા મદદ કરે છે એટલે લાગણી પણ અહીં ઉપાદાન મળી રહે છે Expressionist લોકોએ આમાં અમુક હદે ગેરસમજણ જોઈ કરી છે.

આમ કનાકાનની લાગણી કે મહેત્તા કલાના સર્જનમાં જુદો જ લાગ બજવે છે. કલામાં દેખીતી રીતે ચિતરાયેલ લાગણીઓ કલામંદની પોતાની લાગણીઓથી જુદી જ હોય છે. કનાકાનના ભત્તીય આવેશ, કદપનારીનતા, લાગણીવસ્તુતા બધા કૃતિના સર્જનમાં લાગ બજવે છે છતાં તે બધાને મર્યાદિત સ્થાન છે. તેમાંનું એકપણ કલાકૃતિનું સર્વસ્વ ન બની શકે. ખરેખર તો કનાકાર સર્જનની પ્રક્રિયામાં એક ભનની તટસ્થતા ભળવે છે. આ પ્રકારની તટસ્થતા વગર કૃતિમાં ઉચ્ચ પ્રમાણનું રૂપરંગીય શબ્દ નથી. કોઈ પણ એકાદ વસ્તુથી વધારે બેચાર્ફ જવાથી કૃતિને મુકાબલ જ પડીએ છે.

કૃતિમાં રૂપવિધાનની પૂર્ણતા જ કનાકારનું ખેલ છે. રૂપવિધાન કરતી વખતે કનાકાર બાહ્ય માનવોથી પર રહી પોતાની વ્યક્તિગત અનુભૂતિને તેમજ પોતાની મિશ્ટિ સૂત્રને વફાદાર ગંડ તો જ લાગણીભર્યું સર્જન માર્યું શાય છે. જમતમાં અનેક કલાકારો એક જ વસ્તુનાં અનેક ચિત્રો દોરે છે તે બધામાં દર્શનીય કશું હોય તો તે કનાકારની આગવી અભિવ્યક્તિ.

કૃતિને શાપક ક્યારે ગણવી? અભિવ્યક્તિની સરખામણીમાં આ સ્વયં પ્રજ છે. કળાકારની કૃતિઓ શાપક અને તેની તેની ફરજ ખરી કે નહિ? આ પ્રજ તો મોટાભાગના કલાકારો જવાબ આપવા સંજ્ઞા ગણતા નથી.

શાપકનાં આધાર મુખ્યત્વે કનાકાર કઈ ભૂમિકા

પર છે તેના પર રહે છે. કલાકાર અથવા દરેક સર્જક ન્દાન દર્શનને પ્રગટ કરતાં છે. તેને અમુક જ ભૂમિ પર રહેવાનું કેમ કહી શકાય? તેના પર અમુક અંતરું સર્જન કરવાની ફરજ કેમ લાદી શકાય?

હજી ૧૮ અને ૧૯મી સદીમાં બધાયેલ કલા વિષયક સમજણ લઈને સમાજ જોતો છે. તેમાં પણ આપણા દેશમાં તો તે પ્રત્યે પણ વધારે તો ઉપેક્ષા જ સેવાઈ છે. કલાકૃતિની શાપકતાને સમજાવવા એક કહેવામાં આવે છે કે ભોનાર બળિા કૃતિ માટે કઈ રહે અને કનાકારને એમ લાગે કે હ એજ મારી પણ લાગણી છે, તો તે સપૂર્ણ રીતે શાપક છે. આ એક વિચિત્ર ખ્યાલ છે. આકિની ચોપડીમાં ભમરડાં ચિત્ર હોય છે તેને જોઈને દરેક જણ એમ તો કહેવાનું કે આ ભમરડો છે દોરનાર પણ એમ કહેવાનો કે તેણે ભમરડો દોરવાનું ધરે ન. આ કલાકૃતિ કેમ બની ગયું? જો કે, ઉપર પ્રમાણે કલ્પન કરનારા બધા જ મારા આ દાખલો જોઈને જોશી જોશવાના તેઓ કહેજે કે અમે કઈ ચાવી ભમરડાની વાતો નથી કરતા. અમે તો માનવ લાગણી કે કઈક એવી ખોશ ઉચ્ચ પ્રકારની વસ્તુની વાત કરીએ છીએ પણ આખરે તો, તત્વજ્ઞાનના સક્ષમ સવાલને આ રીતે ગૂંચ કરતું ચિત્ર દૃષ્ટાંતમિતની ક્રિયોમાં જ આવે. આવા ચિત્રોમાં કનાકારની અભિવ્યક્તિનો સવાલ નથી. ચિત્રને કલા બનાવનાર અસી જુદા જ છે.

કલાકૃતિને શાપક બનાવવા માટે સમજણ જ વધારે અગત્યની છે અને આપણે જોયું કે નવી પેઢીના કલાવિવેચનની સમજણ પણ જરૂર પ્રમાણે બદલાઈ છે છતાં જુદી જ ભૂમિકા પર જોતોના ધૂધરોને આધુનિક કલા અંગ્રોચર લાગે છે. આ અંગ્રોચરની ઠીક ઠીક બહાર, દુનના સહા મેદાનમાં જોતોના મહાસંધાની સમજણની લાક્ષી ગણે કે Fracture થઈ ગઈ છે તેઓ હજી તે સંદેશ આકાશ નેવા ચોખ્ખા મેદાનમાંથી આ અંગ્રોચર તરફ નોંધેલા છે તેમનાં બધાં જોયા છે ને આજ દાલ છે.

પણ હવે કલામાં સંદેશીય સમજણ સાધ્યા વગર કેમ ચાલશે?

આનુવંશ | ડૉ. રસિક પંડ્યા

‘બાપ તેવા બેટા અને વડ તેવા ટેટા’ આ લોકી આપણી જાણીતી કહેવત છે. સાવ અભણ પ્રદેશમાં તમારી મુંઝાતી મુખરેખાઓમાં તમારા પિતાશ્રીના મુખનું પત્રરૂ મેળવીને એકાએક કોઈ તમને કહે કે જાઈ ફાણા ફાણાના તમે દોકરા તો નહિ?—ત્યારે તમને કેટલું આશ્ચર્ય થાય? અને તમે વિચારમાં પડી જવ કે આ માણસના કાનમાં જઈને કોણ મારી એળખાણ આપી આવ્યું હશે? તેનો જવાબ વિદ્યાન આપે છે: ‘અનુવંશ-શાસ્ત્ર.’

દરેક સંતાન તેના માતા-પિતાનું સંયુક્ત સર્જન હોવાને કારણે જાંબેના તરફથી તેને બહુમુખી વારસો મળે છે આ વારસો કેવી રીતે મળે છે તેના નિયમોનું વૈજ્ઞાનિક રીતે મોશાલન કરવામાં આવ્યું છે અને તેને આનુવંશ-શાસ્ત્ર કહે છે.

એ તો દરેક સર્વસિદ્ધ અને સર્વરંગીન હકીકત છે કે વનસ્પતિ તેમજ પ્રાણીઓના શરીર અસંખ્ય કોષોનાં બનેલાં હોય છે. ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓનાં શરીરની લગભગ ઈમારતનું ‘સ્થનાશ્રીય એકમ’ તો નાનો સરખો કોષ જ છે. આ કોષ પાતળા બહારના પડમાં બંધાયેલા અર્ધપ્રવાહી સીકણા પદાર્થોના બનેલો હોય છે. આ સીકણા પદાર્થની અંદરમાં જરા વધુ ઘેરું એવું કેન્દ્ર (Nucleus) રહેલું હોય છે. દરેક પ્રાણી કે વનસ્પતિનું શરીર—જિંદગી પછી—આવા અનેક નાના કોષોમાંથી સરૂ થાય છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અનિશ્ચયોક્તિ નથી. આ કોષ માતા તરફથી જીવકોષના સ્વરૂપે અને પિતા તરફથી વીર્યકોષના સ્વરૂપમાં મળે છે. સંતાન અને

માતાપિતા વચ્ચે આ જ એક સંબંધ તંત્ર છે. પેઢી દર પેઢીનું સાતત્ય આ કોષો દ્વારા જ સચવાઈ રહે છે. તેની મારફતે જ આનુવંશિક ગુણો વારસામાં જીનરી આવે છે.

વિકાસની પ્રયેક દાણે આ કોષો સતત વિભાજનમાં અવસ્થામાં જ રહેવાય છે. પ્રત્યેક કોષના વિભાજન દરમ્યાન તેના અમુક સળિયા કેપા દે છે. અને તરત જ તે અનુલંબમાં (length-wise) વિભાજિત થાય છે. પરિણામે બે ને અડધિયાંને સરખા પ્રમાણમાં બહેંચણી મળે છે. આ સળિયાને રંગસૂત્રો કહે છે. આ રંગસૂત્રોના વિભાજન બાદ જ કે.પના કેન્દ્રનું અને પછી કોષનું વિભાજન થાય છે. આ રંગસૂત્રો જ આનુવંશિક સૂત્રો કોષની પેઢી દર પેઢી પહોંચાડે છે. આ રંગસૂત્રો જોડકાંમાં જોડવાયેલાં હોય છે અને એક રંગ-સૂત્ર તેની જોડકાંના બીજા રંગસૂત્રની સંપૂર્ણ અનુકૂળિ હોય છે. કોષોના વિભાજનના આરંભમાં આ રંગસૂત્રોની જોડીઓ વિપૂટી પડે છે—તૂટે છે. તેથી દરેક નવા કોષમાં રંગસૂત્રોની સંખ્યા સરખી જ રહે છે. એટલું જ નહિ, રંગસૂત્રોનો પ્રકાર પણ સરખો જ રહે છે. આનુવંશિક વારસા માટે આમ થવું ખૂબ જ સ્વયં છે—અનિવાર્ય છે.

વળી એમ પણ પ્રસ્થાપિત થઈ ચૂક્યું છે કે કોઈ એક ચોક્કસ વિકાસ પ્રક્રિયા કે ગુણનિવન રંગસૂત્ર ઉપરના કોઈ એક નિયત મિન્ડુમાંથી જ થાય છે. આ વિશિષ્ટ નિયતમિન્ડુઓને ‘જીન’ (Gene) કહેવામાં આવે છે.

બીજકોષ અને વીર્યકોષ એક પ્રકારના વિશિષ્ટ

કોષો અને તેથી તેમની ઉત્પત્તિમાં વિભાજનની સરળ પદ્ધતિ જરા બદલાય છે. આ વિશિષ્ટ વિભાજનને પરિણામે પ્રત્યેક બીજકોષ અને વીયકોષમાં માતા પા પિતાનાં રગસૂત્રોની અર્ધોંજખ્યા જ આવે છે. માત. માનવજાતિ માટે આવાં રગસૂત્રોનાં સેળ જોડકાં મુકરર થયેલાં છે તેથી વીયકોષમાં રગસૂત્રોનાં મૂળ આઠ જ જોડકાં હોય છે અને તે રીતે બીજકોષમાં પણ આઠ જોડકાં વીયકોષ અને બીજકોષના સમિનનને પરિણામે બાળકમાં ફરીથી સેળ જોડકાં આવી જાય છે આ રીતે માતા પિતાને વારસો બાળકને સરખા પ્રમાણમાં મળે છે પ્રાણી અને વનસ્પતિની પ્રત્યેક જાતિ અને પેદાજની માટે રગસૂત્રોનાં જોડકાંની રિયાત નિયમ થયેલી હોય છે અને તે વારસાગત રીતે સ્વયંવાવી જ જોઈએ

આનુવંશિક વારસા માટે જમદ કરાયેલાં અર્ધોં સખ્યાનાં રગસૂત્રોનાં જોડકાં સિવાયના કોઈ પણ રગસૂત્રના ગુણધર્મો વારસામાં ઊતરતા નથી પરંતુ કેપલીક વખત, રગસૂત્રની જોડી તૂટી જાય છે. અને આપમેળે જોડાઈ જાય છે હવે જો આ જોડાણ બે અસમાન રગસૂત્રનાં અડધિયાં વચ્ચે જનવા પામે તો આનુવંશિક ગુણોમાં અણધારી ફેરફાર જોવા મળે હા. ત (જ-મ,) અને (જ-વ,) રગસૂત્રોની જોડીઓ તૂટી જઈને ફરીથી અસમાન ધારણે જોડાય તો પરિણામે (જ-વ,) અને (જ, -વ) જોડી તૂટી જઈને બધાય હવે જો મૂળ જોડકાંમાંનું એક પસંદગી બદલતું જોડકું હોય તો પણ બેનેના અર્ધોં ગુણો વારસામાં ઊતરી આવે છે, કારણ કે નવાં ને જોડકાંમાં મૂળ જોડકાં વહેંચાયેલાં હોય છે

હવે, એક જ રગસૂત્ર ઉપર બે લક્ષણ-ગિન્ડુઓ (Gene) વચ્ચેનું અંતર જેટલું વિશિષ્ટ તેટલા પ્રમાણમાં તેમની વચ્ચે વિવેક અને યુગ સંધાનની સ્થિતિ વધુ તેથી અમુક બે લક્ષણિકાઓ વારસાગત રીતે સાથે જ રહે છે જેથી જોડી જાય છે તેના અભ્યાસ કરવામાં આવે છે અને તેના પ્રમાણ ઉપરથી બે લક્ષણ-ગિન્ડુઓ (Gene) વચ્ચેના અંતરને અંદાજ કાઢવામાં આવે છે આ ઉપરથી જુદાં જુદાં લક્ષણ-ગિન્ડુઓ ધરાવનાં રગસૂત્રોના નકશા બનાવી શકાય એટલે કે

એક જ રગસૂત્ર ઉપરનાં જુદાં જુદાં લક્ષણ-ગિન્ડુઓનાં સ્થાન દર્શાવી શકાય

સૌ પ્રથમ તો, આ પ્રયોગો ખતાવે છે કે આનુવંશિક ગુણો સીધી રેખા ઉપર જ જોડવાયેલા છે અને તે રગસૂત્રો ઉપર જન લક્ષણ-ગિન્ડુઓના સ્વરૂપમાં જ જોડવાયેલા છે

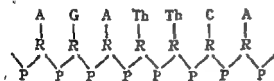
પ્રત્યેક કોષના કેન્દ્ર (Nucleus)માં ન્યુક્લિક એસીડ નામનું રાસાયણિક પ્રવાહી રહેતું છે પરંતુ રગસૂત્રોમાં તેનાથી જરા જુદા પ્રકારનું રાસાયણ હોય છે તેને ડી. એન. એ (Deoxyribose Nucleic Acid) કહે છે કેન્દ્રમાં બીજી પણ એક રાસાયણ હોય છે તેને આર. એન. એ (Ribose Nucleic Acid) કહે છે હવે આનુવંશિક ગુણો એક સીધી રેખામાં જોડવાયેલા હોવાને કારણે, ડી. એન. એ પણ સીધી રેખામાં જ જોડવાયેતું હોવું જોઈએ એમ માની શકાય રગસૂત્રોમાંનું આ ડી. એન. એ જ આનુવંશિકતાનું વાહન છે એમ હવે તો સર્વસિદ્ધ હકીકત છે એટલે કે ન્યુક્લિક એસીડ આનુવંશમાં કશો ભાગ લઈતુ નથી

આ પ્રમાણે જોના, આનુવંશિકતાનું સ્વરૂપ લાંબી સ્વગત રેખા ઉપર જોડવાયેલા રચનાત્મક પિડનું છે આ સ્વેક પિડ-લક્ષણ-ગિન્ડુ કોઈ મૂળ રીતે આનુવંશના કોઈ એક તત્વનું નિવચન કરે છે

તેમને ક્રિયાશીલ ઢગીને આ ડી. એન. એને વિભક્ત કરી નાંખવામાં આવે છે અને પછી, અનેક રિય રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા તે વિભાજન-પદાર્થોને છૂટા પાડીને ઓળખવામાં આવે છે છેને આ પદાર્થો ડી. એન. એના અણુમાં ફેરી રીતે સંકળાઈને રહેતાં છે, તે શોધી કાઢવામાં આવે છે આ રીતે સંશોધન કરતાં, ડી. એન. એના છ નિભાજન-પદાર્થો શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે તેમાંના બે-ફોસ્ફેટ અને ડીઓક્સીરીબોઝ-તો ડી. એન. એનાં કારોડરબળુ જેવાં છે ડીઓક્સીરીબોઝ એક જાતની ખાંડ છે પરંતુ તે આપણી શેષી ખાંડ કરતાં ધણી વિભિન્ન પ્રકારની ખાંડ છે બીજા માત્ર વિભાજન-પદાર્થોને બેઝ (Base) કહે છે

અમુક ચોક્કસ રીતે જોડાયેલા અને વારાફરતી જોડવાયેલા ડીઓક્સીરીબોઝ અને ફોસ્ફેટ વડે ડી

એન. એ.ની સાકળ બનેલી છે. આ સાકળ ઉપર દરેક ખાંડના અણુને દોરી ઉપર સક્રવેશ કણની જેમ એક એક બેઝ જોડાયેલા હોય છે. આ બેઝના જોડણી ક્રમ બદલાતો રહે છે. ડી. એન. એ.ની આ સાકળ ઉપર બેઝના સક્રવેશ કણ તો અનેક હોઈ શકે, પરંતુ તેમાંના પોચાકના વર્ગ તો ચાર જ રહે છે. આ રીતે જોતાં ખાંડ અને ફોસ્ફેટનાં ઘટકો તો એકના એક જ રહેવાના. છતાં બદલાતા રહેતા બેઝ પ્રમાણે આનુવંશિક ગુણોમાં પણ ફેરફાર થતા રહે છે. એટલે કે ડી. એન. એ.માં બેઝના નિયત પ્રકાર ઉપર આનુવંશિક ગુણોનો આધાર રહે છે. જો કે આ પ્રમાણબદ્ધ બનાવ એક અનુમાન માત્ર જ છે.

P = Phosphate A = Adenine Th = Thymine
R = Ribose G = Guanine C = Cytosine

D. N. A. ના અણુનો એક દુર્ગંધ.

આવા હંમેશાં દુર્ગંધ ડી. એન. એ.ના એક અણુમાં સંકળાયેલા હોય છે. આ રાસાયણિક વિશ્લેષણથી બીજી બે દહીકતો પણ બહાર આવી. (૧) ડી. એન. એ.ના એક અણુના ફોસ્ફેટ અને રિબોઝ ખાંડ સિવાયનાં ઘટકો (Components)નું પ્રમાણ ક્યા પ્રાણીમાંથી ડી. એન. એ. તૈયાર કરવાના આવેલ છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. (૨) આ ચારે ઘટકો (રિબોઝ ખાંડ, ફોસ્ફેટ અને બે બેઝ) દબેજાં એવી રીતે ગોઠવાયેલાં હોય છે કે A અને C સરખા પ્રમાણમાં હોય. અને G-Thનું પ્રમાણ પણ સરખું રહે છે. એટલે કે આ ઘટકોના જોડાં હોય છે, એમ માની શકાય. બીજી રીતે કહીએ તો ફોસ્ફેટ, ખાંડ અને બેઝના અનેક એકમો વડે ડી. એન. એ.ની-સાકળ બનેલી છે. આવા પ્રત્યેક એકમને Nucleotide (પેટાકેન્દ્ર) કહે છે. Nucleus-Nucleotide, Nucleoside અને બેઝની નીલ ઉપરથી ચાર જાનના સંકલિત પેટાકેન્દ્રો વડે આ સાકળી યુગાયેલી છે એમ માની શકાય.

અડોઅડ આવેલાં પરમાણુઓને જોડતા અનુબંધ અમુક જ રચાતે આવી શકે છે. તેને કારણે આ પરમાણુઓ કાચળ જેવી એક જ સપાટી પર ન ગેરહવાતાં અવકાશના ત્રિપરિમાણમાં ગોઠવાયેલા છે તે બદલાવા માટે ક્ષ-કિરણોને સરોધન-અણુઓ ઉપર નાંખીને પરાવર્તિત કરવામાં આવે છે. ક્ષ-કિરણોના તરંગનું માપ બે પરમાણુઓ વચ્ચેના અંતર જેટલું જ હોય છે. આ રીતે વાંકાં વળેલાં (Diffraction) કિરણોને તેમાંકન પટ્ટી (Photographic plate) ઉપર કીલી લેવામાં આવે તો તેની ઉપર તેજ-નિ-દુઓનું નિયમિત અંકન ભેવા મળે છે. કેટલાંક ક્ષ-કિરણો પરમાણુઓની વચ્ચે ધૂસી ભય છે. તેઓ ભયારે બીજી બાજુ ઉપર નીકળે છે, ત્યારે તેમની ચત્તિની દિશા બદલાયેલી હોય છે. આ તેજનિ-દુઓ વચ્ચેના અંતર તેમજ તેમની જનતા (Intensity) ઉપરથી ડી. એન. એ.માં પરમાણુઓની ગોઠવણી વિશે પ્રમાણબદ્ધ ખ્યાલ બાંધી શકાય. કઈક નિયમિત રીતે આકૃતિનું સુનરવર્તન થતું હોવાને કારણે એમ સિદ્ધ થયું છે કે અણુમાં પરમાણુઓની ગોઠવણી સર્પાકારે થતી હોવી જોઈએ.

ડી. એન. એ. નો ફિસર્પ (Helix)

બે પટ્ટીઓ દ્વારા વારા ફરતી ગોઠવાયેલા ફોસ્ફેટ અને રિબોઝના અણુઓની સર્પાકાર યાવ છે. આમાં સળિયા બે બેઝને જોડે છે. આખી સાકળને સમઠિત રાખનાર વચલી તુલક રેખા દાઢરની સર્પગતિને રપટ કરે છે. આ ઉપરથી ભઈ શકાય છે કે ડી. એન. એ.માં પરમાણુઓ એક જ પેચિયાકારે (Corks Screw) ગોઠવાયેલા નથી. પરંતુ અસ-પરસ ગૂંચવાયેલા બે પેચિયાકારો તેમાં સમાયા છે. આને કારણે A, G, C, Th, બેઝના ગૂંચમાંનું સપ્રમાણ સમખાલી શકાય છે. તેમજ ભયારે આ ડી. એન. એ.નું વિકાજન થાય ત્યારે તે દિશાજન જ હોય. એટલે કે ખંને વિકાજિતો પરસ્પરની અનુકૂળિત બની રહે. એક સરખા જ હોય. જીવશાસ્ત્રની અનુવંશ શાસ્ત્રીય આવરણકતા પણ તેનાથી સંતોષાય છે. તેને માટે નીચેના પ્રયોગ કરવામાં આવે છે:

મા-જાપમાંથી એકના ડી. એન. એ. ને બે કિરણો-લસર્માં પરમાણુઓ વડે સંઘિત (Labelled) કરવામાં

આવે તો સંતાનના ડી. એન. એન. પરમાણુઓનો અર્થો-
દિરસો કિંગ્ડોમમાં જગ્યા આપે છે.

બીજી એક એ સ્વતંત્ર જગ્યા આપે છે કે એ
પડોશી મૂળમાં વચ્ચેનું અંતર એ પડોશી વિશિષ્ટ
મિનુટો વચ્ચેના અંતરની બરાબર જ હોય છે. કદાચ
માની પણ ન સકાય કે જાણુના ભેગો અનુક્રમ જ
ખસવાથી માણસ જેવા અટિસ (Complex)
પ્રાણીની આનુવંશિક વિશિષ્ટતાઓ ખસવાઈ જાય છે.
ડી. એન. એ. પ્રોટીનના બંધાવણનું નિયમન કરે છે.
તેથી ડી. એન. એ. માંતો નાનો સારો ફેરફાર પણ
પ્રોટીનમાં તેને અનુસરતો ફેરફાર આણે જ છે, એમ
માનવું અનુક્રમન નહિ જ લાગે અને આ નજરે
ફેરફાર તેને માટે જીવન-ચરણનો સવાલ થઈ પડે છે.

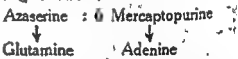
કેટલીક માધ્યમિક પ્રક્રિયાઓ સક્રિય બનાવતા
Enzymes-આંતરણો નામના પદાર્થો ઉપર વિશ્લેષ-
વાનાનો પછો આધાર રહેલો છે. અમુક અનુક્રમમાં
સંપ્રમાણ રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ આપ્યા છે તેટલા માટે
આ આંતરણો અમુક ક્રમમાં ગુંથાયેલા હોય છે તેના
પણ પૂગવા મળી આવ્યા છે. આ ક્રમ કેવી રીતે સક્રિય
બનતો હશે? ડી. એન. એ.ના અણુની શૃંખલા તીસડામાં
આ આંતરણો એકવાઈ જતા હશે. એમ હવે તો
વિશ્લેષણ દ્વારા કહી શકાય છે. આ તીસડાનો એકાંક
આધાર તો જે-તે સમયે ડી. એન. એ.ના હિલ્સ
(Helix) ઉપરના પાસે પાસે એકવાયેલા ભેગાં મૂળમાં
કેવી રીતે મળે છે, તેની ઉપર આધાર રાખે છે. અને
જે-તે વખતે કયા ભેગાં મૂળમાં કાબર હતાં તેના
ઉપર પણ તેનો આધાર રહે છે. આ રીતે, આજે તો
ડી. એન. એ. એક પ્રકારનું ઉદ્દીપક (Template) છે
એમ મનાય છે.

સંશોધન તો અવિરતપણે ચાલુ જ છે. હવે જુદાં
જુદાં પડોશી સંયોજન દ્વારા ડી. એન. એ. તૈયાર
કરવાનું સક્રિય થયું છે. આ સંયોજનની અનિવાર્ય સરત
એ છે કે તેમાં તૈયાર ડી. એન. એ.નો થોડોક જથ્થો
મૂકવો પડે છે. તે વિના સંયોજનની પ્રક્રિયા આરંભ
થતી નથી. કેમકે આ તૈયાર ડી. એન. એ. ઉદ્દીપક
તરિક્કા કામ આપે છે. જીવતા પ્રાણીઓમાંથી તૈયાર કેટલા
આંતરણો પણ તેમાં ઉમેરવા પડે છે.

આ ઉપરથી એક સિદ્ધાંત તારવવામાં આવ્યો છે.
તે એ કે શરીરના કોષોમાં ડી. એન. એ.નું સંયોજન-
વિશાળન એક ધારુ ચાલતું રહે છે, તે ઉપરથી એમ
ધારવામાં આવે છે કે ડી. એન. એ.નું સંયોજન થતા
પછી આ પ્રક્રિયાની વિશાળન અવરથાને અટકાવી
સકાય ખરી.

તાજેતરમાં જ જીવના કોષની બહાર ડી. એન. એ.નું
સંયોજન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં પેટાકેન્ડ્રોની દ્રાવણ
સાથે સેલ્યુલોઝને દ્રાવણીને ભેગવો દેવામાં આવ્યું હતું
સેલ્યુલોઝને ડી. એન. એ. માટે ખાસ આકર્ષણ છે.
આ સેલ્યુલોઝમાંથી તૈયાર બાદ ડી. એન. એ.ના બધાં
જ યુક્તિધર્મો ધરાવતું એક તત્વ મુક કરીને છુટું કરવામાં
આવે છે. આ ડી. એન. એ. જેવા તત્વને બોટાંદિયાં
પોતાની જીવનક્રિયા માટે પણ તૈયાર છે.

ડી. એન. એ.નો આનુવંશ સાથેનો મુગમન મેંધ
સમજી લેવાથી ખૂબ જ બદલે એવા કેન્સરના રોગની
કારણો વિશે પણ વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. જમ્મ
ક્ષ-કિલ્લો અથવા તો રેડિયમના સતત સંપર્કથી કેન્સર
મર્મ સા છે. તેની જ રીતે જોડાં ક્ષ-કિરણો આં ડી.
એન. એ.નું પણ વિશાળન કરી નાખે છે. તેથી એમ
માની શકાય કે કેટલાક કેન્સર, માત્ર ડી. એન. એ.ના
બંધાવણની ક્ષતિ આથી અથવા વિકારને કારણે જ
થાય છે. અને તેથી ડી. એન. એ.નું આ વિશાળન
અટકાવી શકાય તેવાં તત્વોની શોધખોળ એ કેન્સર-
પ્રતિકારકો મુખ્ય સવાલ છે.

જેવા પદાર્થો શોધી પણ કાઢવામાં આવ્યા છે,
જે તરફસ પૂરતી તો આવી સક્તિ ધરાવે છે. એક વખત
એવો પણ આવશે કે આ ડી. એન. એ.ની સક્તિઓથી
અનિચ્છનીય જૂથોને દૂર કરીને ઉપયોગી જૂથો તેમની
જગ્યાએ એકઠી સકારો. આવા ઉપયોગી જૂથો બીજાં-
મનુષ્યેતર-પ્રાણીઓમાંથી પણ ભેગવી શકાય. અને તેનું
પરિણામ શું આવે તે જાણવું થઈ જ રસપ્રદ બની
રહેશે. મોટા કાગે તો જેમાંથી ડી. એન. એ. સેવામાં
આવ્યું હોય, તે પ્રાણીની અમુક ખાસિયતો, જેની ડી.

એન. એ.ની સુધારણા કરવામાં આવી હોય, તેનામાં વિકાસ પામે. અને આ રીતે આનુવંશિક ગુણોમાં એનિજીક ફેરફાર કરી શકાય.

લડનમાં એક વૈજ્ઞાનિક ડી. એન. એનું કોષ રચનાના કાચા માસ સાથેનું મિશ્રણ તૈયાર કરી રહેલ છે. તેની ઈન્જા મૂંઝૂન કોષપટલ-પ્રોટીન-જનનાનો સ્કાય બ્લ કે કેમ તે જોવાની છે જે આ પ્રયોગ સફળ થાય તો Test-tubeમાં જીવન પેદા કરી શકાય. જે કુદરતી એટલે કે પ્રાણીજ ડી. એન. એ માંથી આવા પ્રોટીન બનાવી શકાય તો કાલે જીહોને ખીજે કોઈ વૈજ્ઞાનિક અપ્રાણીજ ડી. એન. એ માંથી પણ પ્રોટીન તૈયાર કરી શકશે. એટલે કે લલન નવીજ જનનું પ્રોટીન Test-tubeમાં શ્વાસ લેતું થશે. અસંગત. આ નું જીવન. લલન પ્રાથમિક અવસ્થાનું હશે-વાયરસ (Virus) જેવું. કોને ખબર આજે પણ આવા કોઈ વિજ્ઞાનજન્ય રોગ અસ્તિત્વ ધરાવતો નહિ હોય? આની ખીજી ઉપકારક ખાતુ એ છે કે, આ ડી. એન. એના અંધારણમાં એનિજીક ફેરફાર કરીને તેમાં રોગ સામે પ્રતિરોધ પેદા કરી શકાય, જે મોટા પ્રાણીઓમાં કંટુંક ધણું સુરક્ષા ગણાય. અને એક વખત આ જનનો ફેરફાર શક્ય બન્યો એટલે તે પેટો-દર-પેટી જીતવાનો જ. માનવજનને વિજ્ઞાનનું આ કેટલું મોટું વરદાન બની

રહે! અને આ માત્ર હવાઈ વિજ્ઞા નથી. વિજ્ઞાન આ માર્ગે પ્રથમ કદમ ઉઠાવી ચૂક્યું છે.

વળી આર. એન. એ. - ડી. એન. એનું નોડિયું તત્ત્વ-રોપના અનુવંશની રૂપરેખાનું વાદક અણુય છે. જે આર. એન. એ. -ના અંધારણને અવમાસ કરીને તેમાં પણ ઉપરોક્ત ફેરફાર શક્ય અને તો અનુવંશનું આખું માળખું, માત્ર સત્તાનોમાં જ નહિ, વ્યક્તિના પોતાનામાં પણ બદલી શકાય. અને તે પણ જન્ય થવા પછી! વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓમાં ઇન્સિન અનુવંશ પેદા કરી રાક્ષસ-હોતારી શકાય અને જે તેનો મનુષ્યની ગનિમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે તો શું મહામાનવ અવતરી શકે ખરો કે? વિજ્ઞાનની નજરે તે અમંજલ નથી. તે મહામાનવ માત્ર શક્તિશાળી કે વિચક્ષણ જ નહિ હોય. વ્યર્થિ-ઉપાધી અને બાહ્ય-વકાશનાં બધાં અનિદોનો તે ક્યારે ચ ભોગ નહિ બને! વળી, જે ચામડાનો રંગ બદલી શકાતો હશે તો આજનો ત્રિરૂપ રંગબેરંગ હવે કાસ્વારપદ બની રહેશે!

આજે આપણે પરમાણુ એનિજીક નૈતિક પાસાંઓની જોટરી ગંભીરતાથી ચર્ચા-વિચારણા કરીએ છીએ તેથી પણ વધુ સલાહપણે આજથી દસ વર્ષ પછી આપણે ડી. એન. એની નૈતિક અસરો તપાસતા હોઈશું, એમ કહેવામાં જરા પણ અનિશ્ચયોક્તિ નથી.

આવણુની બે સંખ્યા

(૧)

સામે જડી

આવણુ ફેરી સધિકા :

પાછોતરા મેઠ તણી તિરાચા સમા નબે

મુઠ્ઠી મ્હાન વંધિકા

રહી રહી !

(૨)

સામે ખડી

આવણુ ફેરી સધિકા :

વિશ્વમાનવ : સંસ્કૃત-ગ્રંથ-સંગ્રહ '૬૨]

લગી જતા મેલ સમા વિશેષ નમે.

મેઠ મયો ઝરી અમૃત-વાસ્તિ-મેઠ,

તેઠ

ફરી ફરીને

હરમાં રમરી રમરી

હર્ષતી

ખ્યાન 'કર્ષતી

શી મામક-ખા

સહસા હસી પડી !

—જતીન્દ્ર આચાર્ય

‘છંદોલય’ની કવિતા | ઉશનસ

નર્મદ સુવર્ણ ચંદ્રક ‘છંદોલય’ની કવિતા માટે શ્રી નિરંજન ભગતને મળે છે, એમાં એક જાતનું વિશિષ્ટ ઓચિત્ય રહેલું છે. નર્મદે મધ્યકાલીનતામાંથી આપણી ગુજરાતી કવિતાને સૌથી પ્રથમ અર્વાચીનતાને આપે આપણી; ને એ રીતે ‘નર્મદ’ કવિતા ‘ગુજરાતી કવિતાના એક મહત્વના વર્ગકે એક સીમા ચિહ્ન જેનો અધાર્ષ છે આ વર્ગકે તેમ પાછો પશ્ચિમી દબાવે, ને પશ્ચિમના સ્પર્શની નીપજ એજ રીતે ‘છંદોલય’માં ગાંધી-યુગીન કવિતા પછીનો આપણી કવિતાનો એક વિશિષ્ટ-પશ્ચિમના જ સરકાર વાળો-વર્ગકે અઠાથો છે આપણી મધ્યયુગ પછીની કવિતાનો એક છેડો. નર્મદકવિતામાં છે તો ખીજો છેડો. ‘છંદોલય’માં છે આમ ‘છંદોલય’ એ નર્મદકવિતા, કુસુમમાલા અને કાવ્ય મંગલાની જેમ ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યના વહેણમાં ઐતિહાસિક મહત્વ પણ ધારણ કરી સીમાચિહ્ન બની રહે છે. છેડાં સવાસો વર્ષની કવિતાને નામ આપ્યું હોય તો તે ‘નર્મદથી નિરંજન’ સુધીની કદી શકાય.

આ ઐતિહાસિક મહત્વ સાથે એ વાત પણ યાદ રહેવી જોઈએ કે શ્રી. નિરંજન આપણી સાક્ષર યુગની મુખ્ય કવિતાપ્રવૃત્તિનો પૂરો લાભ ઉઠાવીને આવે છે, એટલું જ નહિ રવીન્દ્રનાથ પણ એમની કવિતા-પ્રવૃત્તિના પ્રારંભમાં બેઠા છે; અંગ્રેજી, યુરોપી સાહિત્યનો એમનો અભ્યાસ એક પ્રાથમિકની ક્રાંતિનો છે; એટલે એનિયટ આદિની કવિતા પ્રવૃત્તિથી પણ પોતે પ્રભાવિત થાય છે; આ દૃષ્ટિએ ‘છંદોલય’ની કવિતાનું માત્ર ઐતિહાસિક મૂલ્ય જ નથી; એની કલાસંપત્તિ પણ દરિદ્ર નહિ, બહુ ધ્યાન ખેંચે તેટલી સમૃદ્ધ છે.

શ્રી. નિરંજનનો પ્રથમ સમ્રાટ ‘છંદોલય’ બ્યારે

૧૯૪૯માં પ્રગટ થયો ત્યારે પણ એમની પ્રગટક પ્રયોગખોરીએ ગુજરાતનું ધ્યાન તો ખેંચેલું જ. નવી જાતની આંધણી, નવી જાતની લિપિમાં, નવીજ દબની કવિતા, નવાજ શીર્ષક હેઠલ-ગાંધી યુગની રચણ અલગ તરી આવવી-પ્રથમવાર પ્રગટની હતી ત્યારે બાદ, ‘છંદોલય’માં જ નેનું પ્રમાણ ઠીકઠીક હતું તે મરતરગી માલું લઈ, ફિનરી ૧૯૫૦માં પ્રગટે છે. સુદરમ-હિમા-ચંકરનાં ગીતોથી આ દહેકો જ જુદો હતો. અદર વિરામ ૧૯૫૩માં પ્રગટે છે ત્યારે તો એમની એક નવા ખળના ઉદય તરીકે ગુજરાતમાં સ્વીકૃતિ પણ થઈ ચૂકી હતી ૧૯૫૧માં આ બધા સમ્રાટોમાંથી ચયન કરીને નવો કૃતિઓ ઉમેરોને એમની ૧૯૪૩થી ૧૯૫૧ સુધીની કવિતા પ્રવૃત્તિની પ્રતિનિધિરૂપ કૃતિઓ લઈને આ નવી આશ્ચર્યમાં ‘છંદોલય’ પ્રગટે છે, જે નવી કવિતા પ્રવૃત્તિનું પણ સૌથી મહત્વનું પ્રતિનિધિરૂપ પુસ્તક બની રહે છે.

ગાંધી-યુગીન કવિતા ગાંધીજીના અને હાકોરના, એમ બનેલા ખસા ઉપરથી કોતરી જવા મળતી શ્રી પ્રદલાદના ‘બારી બહાર’થી જોઈ શકાય છે. ‘બારી, બહાર’થી જ છંદોની પ્રચલિતાનો આગ્રહ થતે છે, રૂપ રંગનો, પાટધૂંટનો, છંદ.શુદ્ધિ તથા લય લોકનનો આગ્રહ વધે છે. ગાંધીયુગના વાસ્તવને બદલે સૌંદર્યબુદ્ધિનું પ્રમાણ વધવું જાય છે. ને હાકોરની વિચાર-પ્રધાન કવિતાને બદલે શુદ્ધ કોર્પોરના આલેખો ઝીલવા-ધૂંટવા-કડારવા ને કલાકૃતિઓનું જિંદગનું નિર્માણ કરવાનો અભિનિવેશ વધે છે, કવિ જનતાભિમુખ મરી શુદ્ધ કવિતા-શિમુખ થતો જણાય છે. શુદ્ધ કવિતા Pure poetry તરફ રૂપિતરૂપ જિંદગનું જણાય છે; ‘બારી બહાર’માં આ બધું થાય છે ખરું; ને એ એ રીતે એક સમ્રાટ બની રહે છે, તથાપિ ગાંધીયુગ પછીની આપણી કવિતાનું

પૂર્ણ માપે-પૂર્ણ કહે fully fledged પ્રતિનિધિત્વ તેો નિરંજનના 'છદોલપ'માં જ થાય છે. પ્રહલાદ-રાજેન્દ્રમાં જે સંપ્રદાય, લવસાધના ને સૌદર્શી બુદ્ધિનો અગ્રહ છે, તેવા જ નિરંજનમાં પણ છે. પરંતુ શ્રી. નિરંજનની કવિચેતના વિશ્વચેતનાની સાથે જેટલી સક્રિયરિતે સંકેસિન છે તેટલી ખોળની નથી. વિશ્વધટનાઓ સાથે એમણે જેટલી મંબીર નિરગત - Serious Concern - અનુભવી છે એટલી અને એવી પ્રહલાદ-રાજેન્દ્રમાં નથી; એટલે જ પ્રહલાદ-રાજેન્દ્ર સારા કવિ હોવા છતાં એમનામાં અચુક રીતનું પ્રત્યાન હોવા છતાં - આપણી નવી ચેતનાના એ પૂરતા પ્રતિનિધિરૂપ કવિઓ નથી; અનુ-ગાંધીયુગની તમામ પ્રમુખ અનુ-જૂતિઓનો બળકટ આલેખ જેટલો નિરંજનમાં અંકાયો છે એટલે આ જમાનાના ખીખ કાર્ષ સંપ્રદમાં નથી. સમકાલીન મહત્વની ઘટનાઓના કેટલાક પ્રતિનિધિરૂપ ઉદ્યોગ-પ્રત્યાધાત 'છદોલપ'માં ગ્રીસાયા છે. કાર્ષ કહી શકે એમ નથી કે પ્રહલાદ-રાજેન્દ્ર જેમ 'છદોલપ'ની કવિતા આગલી પેઢીએ ખેડેલો રાજમાર્ગ હોડી કથાક એકાન્ત પ્રમાની કહી ઉપર ભીગી નીકળી છે. આપણી અપાઠેની પેઢીઓના જવાબદાર પ્રમુખ કવિઓની માફક શ્રી નિરંજનની કવિતા કુચનું જવાબદારીપૂર્વક પ્રતિ-નિધાન કરે છે. એમનું લાગણી તંત્ર - એમની સહાનુ-ભૂતિઓ ગાંધીયુગના કાર્ષ પણ પ્રતિનિધિરૂપ કવિ જેટલી મદન, ઉદાર, વિશાળ ને સૂક્ષ્મ છે. એથી જ આપણે કહી શકવાની શિયતિમાં હોએ કે નિરંજનનો 'છદોલપ' શ્રી. સુરભ-ઉમાશંકર પછીનો આપણી વિઠાસમાન ચેતનાનો આલેખ આકર્ષકતા ધરાવે કવિતાનો મહત્વનો પ્રતિનિધિરૂપ સંપ્રદ છે.

નિરંજનમાં 'બારી બહાર' કરતાં ય રૂપનિર્માણનો વિશેષ ને સમાન આગ્રહ વસ્તાય છે; જાણે કે ગાંધી-યુગમાં પ્રો. કાકરના નેતાગીરી નીચે કાવ્યનું બાલાય ઉવેખવાની પ્રવૃત્તિને અપેક્ષે અપેક્ષે ઉત્તેજન મળતું હતું તેનું દબે અદા પ્રાપ્તિ થાય છે. અભિવ્યક્તિ પરત્વે સંકેતચેતક બળવાબોરીને બદલે સંકેતચેતક સનાતની વશભોનું જોર વધે છે. હંદ-શુદ્ધિ, લવ-સાધના, શબ્દ-વર્ણના, ખનિ મૂલ્યનું જ્ઞાન, કરકસર ને સંયમ ને પ્રાસની સાધના - એટલે કે એકંદરે રૂપનાં સ્થિરપનો આગ્રહ વધતો

જાય છે. પણ પ્રહલાદ-રાજેન્દ્રમાં છેક ધરી ગયું છે તેમ લાગે છે તે પ્રો. કાકર-પુરસ્કૃત 'વિચારપ્રધાન' કવિતાનું વલણ પ્રો. કાકરના નવી પેઢીમાં પટ્ટિબ્ધ હોય તેવી હેસિયત ને અભિનિવેશથી નિરંજનમાં ચાલુ રહે છે. છદોલપમાં ભિમિ અને વિચારનું સમકક્ષ બેગાણ છે. એ વિના પણ આ સંપ્રદને આપણી કવિતાના મુખ્ય વહેણના અનુસંધાનમાં સંકલિત રાખે છે, અને આ બધું નિરંજનમાં અમરતુજ પ્રવેશ્યું નથી. દાર્ષિકલથી જ ટાંગોરની લત, એમને હાથે સૌંદર્ય-લુબ્ધ-ગોપ-જનપદ પ્રચય ને પ્રતિની કવિતા રચાવે છે, લેલીન કરે તેવી કદી લવાનિત વાણી મેળવી આપે છે; તેમની કવિતાના આરંભકાળથી જ કાન્તના પૂર્વાસાપની મોઢિની એમને ગળાધીમાં જ રૂપ-રમણિ-યના ને સંવચના પાઠ લખાવે છે, જે એમને ગમે તેવી પ્રકૃતિ કે પ્રીતિની ચરતીચંચ પ્રશિષ્ટ સંયમમાં અનુકૂલિત કરે છે. પાછળથી પ્રો. કાકરના સંપર્કે આ પ્રશિષ્ટ સંયમ ને રૂપની આમ-આ પોષ્યા, ને ભિમિના અવિરોધે વિચારપ્રધાન કવિનાથી પણ દીક્ષિત થયા; આને લીધે પ્રો. કાકરના વિચારખળના એ વારસદાર રહ્યા છે. પણ છદોલપની કવિતા કાકરશાઈ બાલાયની ઉપેક્ષાપ્રવૃત્તિથી લયભ્રમ ભ્રમરી જવા પામી છે. છદોલપમાં શબ્દ-વર્ણ-લવની અતરંગ જેટલો જ આવજત થતી દેખાય છે; બદલે કાર્ષ ને એથી વિશેષ પણ દામવા સંભવ છે.

છદોલપનું શીર્ષક જ આ વાતને પ્રગટ રીતે કહી દે છે કે નવા કવિને મન અનુજૂતિ જેટલું જ - બદલે કાર્ષ વિશેષ અભિવ્યક્તિનું મૂલ્ય છે. અભિવ્યક્તિમાં પ્રગટ થતું કવિકર્મ જ કલા છે. છદોલપનું આ શીર્ષક પણ ગાંધીયુગનો કાવ્ય સંમહોનાં શીર્ષકોથી એકદમ નોખું તરી આવે છે. ગાંધીયુગીન પેઢી અનુજૂતિ પરત્વે નત્ર ને સચક શીર્ષકો યોજતી, કપારેક ભાવનાત્મક શીર્ષક યોજતી; પરંતુ બાલાયની માવજત સચવતું આ શીર્ષક કવિના સર્જનમાં પવન કર્ષ દિશાનો વાર્ષ રહ્યો છે તેનું સચક છે. કાવ્યસર્જનમાં શબ્દ-છદોલપ જ બાલાય છે જ નહીં. બદલે અંતરંગની આકૃતિ જ માન છે. વાણી-અર્થનું આનું સામંજસ્ય કાકરની અધરો નીચે કાર્ષ જોખમાયું હતું તે પાછું કાવિદા-

સોફ્ટ વાગ્યાંવિવસ પૂકિતના કાવ્યાદર્શ ઉપર આવીને કરે છે 'હોલધ' પછી એ જાતના કાવ્યસમૂહોના શીર્ષકો નવી પેઢીમાં લોકપ્રિય થતાં જતાં દેખાય છે

એલિયટના Waste Land વેગન બૂમિ-અરૂમિ ની પ્રેરણા હશે, તથાપિ મુંબઈના નિરજનના વસવાટ-રઝળપાટે આપણી કવિતામાં સાવ નહુ જ એવું પ્રસ્થાન કરાવ્યું છે એ વાતમાં - ને આ વાત આપણે ત્યાં કવિતામાં નવી જ હોય, તો હોલધ એક નહુ પ્રસ્થાન કરતો સંપ્રદ છે આપણા સાહિત્યમાં ૧૬-સીમી ને નગરદેશનું નિરૂપણ એ સાવ નવી વાત નથી, નવનિકા છે, એવિલનું ખેતર માં આ નગરદેશ ઉગત થી આલે ખાયો છે જ ધૂમકેતુનો પત્નીરામ પણ જાણીતો છે જ લેખકાદા ને જુઓ વિસ્તી જેવી વાર્તામાં મનસંસ્કૃતિની ઉગ્ર દીકા ને કહેણિકાની વાત છેડાઈ છે ચલ્ચનાસ-ભાવનાનાશ પણ ધૂમકેતુ-દેવેન્દ્રી વર્તણૂકમાં મળે છે, પરંતુ કવિતાને છેત્રે પ્રવાનદીપ'એ સીમાચિહ્નરૂપ મહત્વા કહી પ્રયોગ છે. યત સંસ્કૃતિએ - વિચારને ને મનો વિચારને જે જગી ભાવના-ચલ્ચ, ચલ્ચ વિશેણી માનવના વ્યક્તિત્વની વિનાસક નમસ્કરૂતિ વિકસાવી છે તેના પ્રત્યક્ષાતોનો મદન આલેખ પ્રવાનદીપમાં છે, મુનાઈના સ્થળ કાગ પાત્રોના વિવિધ વિભાગમાં હોલધના કવિએ ગાંધીયુગીન કવિઓથી સાવ જુદો એવો શહેરનો અત્યા ધાત ઝીલ્યો છે પશ્ચિમમાં શ્રી, વડાંઅવર્થને વરત-મિન્સ્ટર એરે આગળથી લકન જોતાં કેવુ પ્રસાન્તભવ્ય દર્શન થયુ હતું! આપણે ત્યાં ઉમાશ કરે મુખાઈજેવા શહેરમાં પ્રથમ આગમને કેવો રોમાંચ અનુભવ્યો હતો - કોતેજના અનુભવી હતી!

' આ ભૂમિનો ધર્મશ એક દી કુ વિજેતા '

નિરજનનો અત્યાધાત જીમજાનો નથી રોમાંચનો નથી વેરાનશૂનિના અવસાદનો છે ત્યાર બાદ આપણે ત્યાં એને મળતા અત્યાધાતો દમસ્તુખ, પ્રિયકાન્ત, નલિનમાં જેવા મળે છે આમ છંદોનયે એક નવી પેઢી ઘડવામાં મહત્વનો ફાળો પણ આપ્યો છે આ બધુ એમને અલન કવિનાના સૌથી સાચા પ્રતિનિધિ પૂરવાર કરે છે

ન્યા-સાલ પ્રમાણે કાવ્યનો અનુક્રમ હોવાથી

હોલધમાં નિરજનની વિકસની હમિનો તત્કાવાર રસિક આલેખ મળે છે નિરજનની સાથે સાથે આપણે જાણે જાનપદ-ગોપ-વન્ય સંસ્કૃતિના રમણીય આવેશો અનુભવતા ધીમે ધીમે નમ્ર મરૂતિ તરફ વળીએ છીએ શકુન્તલા જાણે કવવાચમની સૃષ્ટિથી દૂર દૂર જઈ કુષ્મતના ગાયાની નગરનાં વેરવાળેહોમાં બે વાઈ જાય છે આવીન રોમેન્ટિક જીવનમાંથી જાણે નિર્મોત્ત અસિક એકસરીલી આધુનિકતામાં આપણે ડાઈ દેવદૂતની માફક પ્રાચીન ભાવનાના સ્વર્ગમાંથી અટ ધઈ અર્વાચીનતાના નરકમાં દેહનિદાત ઘઈ જઈએ છીએ હોલધમાં લગભગ સો જેટલાં પૂરેલી યાત્રામાં તેનો કવિ અનુ ભૂનિ છેત્રે જોતી પુરાણાગી પેઢીના કવિ કરતાં કષ ખાસ જુદો પડી જતો નથી હા, અહીં એજ પ્રૃતિનાં ને નકુનાં માફક વધુ'નો છે, એજ સફલ અસફલ ધેરી પ્રમુખ-પિપાસા છે, એજ પનાતાલની અલ્પક યુવતી જેવી નાચિકાના તણપદાં કહેકાનાં ગીતો છે, રવીન્દ્ર-ગાંધી પ્રેરી ને મુદત્ત ઉમાશ કર-એડી ધરતીની ધીમી પ્રીત છે એજ ભારત સુકિતાની આશા નિરાશામાં જોલાં ખાતી છતાં અતે અદામય લાકિત છે અહીં મદાગજવાતના ગોળીબારની વાત પણ છે - ને ગાંધી દત્તાકાંકની કમકમાટી પણ છે રવીન્દ્રપ્રેરી માણસી પ્રીતિ છે ને ગાંધી યુગે પણ નહીં જોયેલું રાધાકૃષ્ણનું અને મજાદાવનનું વીગનોવાળુ આલેખન છે રવી દ જેવે જ ધાતુનો મગજ અભિસાર છે - પણ જ્યાં 'નવા આંક' (૫-૬૮) ઉપર આવીએ છીએ એટલે તો જાણે જુનાં આંકે જૂસાઈ જાય છે આરબની મુગ્ધના-ભાતો ઓમરની જાય છે ને નવી નગરસંસ્કૃતિનાં નાન્દી-વિષ્કભક શરૂ થાય છે જે નાટક પ્રવાનદીપમાં પણ કાષ્ઠાએ પહેલિ છે - એ સીમાચિન્હ રૂપી વર્ષ ૧૯૫૧નું છે ૧૯૪૩ થી ૧૯૫૧નો ગાળો કવિની મુગ્ધતાનો છે, જીર્મિનો અને ભાવનાનો છે આ ગાળો એમણે શુદ્ધ જીર્મિને ઘૂટવામાં અને હોલધની સાધનામાં યોગ્ય છે

“ ન રહેર આ, કુરુપની કયા

ન રહેર આ, વિરાટ કો વ્યથા ”

“ એક સરીધું”નો મુલખથી એના દેહો લેં જાના આવત’ ને એક સરીલાપણું જરાગર પ્રગટ કરે છે. કવિ અને કવિતાની વ્યાખ્યા દવે જણાઈ ગઈ છે. હવે પ્રથમના મુખ્ય સોણસાં નથી. દવે સૌંદર્યની સાપજના ફંદણથી કોઢેલાં મકામાં તે કાચો અને મરણીયું દાર ટોકો પાછો વળે તે કવિ એવી વ્યાખ્યા ચાપ છે. હોલખમાં નિરંજનની મુખ્ય અને નિર્લાસ્ય જે મુદ્રાઓ પ્રગટ થઈ છે. ગોપકાઓમાંની ઝાણનો છાક જુઓ ને સહેરની ઝાણમાંનું જ્ઞાનમય ચિત્ર જુઓ, આરણ્યું પ્રેમનું મંત્રલગાન જુઓ અને સહેરમાં વેરચાણવનની આજુબાજુની પ્રેમની ઉક્તિ જુઓ :

‘કોલેન્ડર રોડમાં

“ વાલેન્ડર જે કહ્યું રેલવેમ

એનું અહીં માત્ર રવફે તમ ” (૪. ૧૯૮)

એક તપોવનમાંથી જાણે બીજા વનમાં કવિતા પ્રવેશી છે. પણ ત્યારે વનનો અર્થ પ્રકૃતિ નથી, ઉલ્લાસ નથી, સંસ્કૃતિ નથી... વિનિ છે, વિલસ છે. કવિએ નગરને આધુનિક અરુપ કહ્યું છે પણ ત્યારે વનનો અર્થ જણાઈ ગયો છે. વન એટલે ફૂલો-વેલો પશુપંખી અને ‘ઝાણ’ નથી, પણ વન એટલે દિલ્લ પશુનો વસવાટ એવો અર્થ છે. નગર સંસ્કૃતિની ટીકા સિવાયના અનુભૂતિ હેતુમાં ગાંધીયુગથી વિભાજન એવું ખાસ નથી. એ હોલખનો અનુભૂતિ-માફ-નકશો જોતાં જણાયું હતું તો ૧૪મી નવીન પ્રધાન કશું? હા, નવીનતા જેટલી વિચારમાં નથી એટલી એની નિરૂપણ પદ્ધતિમાં છે. આખી નિરૂપણ પદ્ધતિ જ જાણે પથરો લે છે. ગાંધીયુગના કવિઓની જીવંતવાણીને મુકાબલે અહીં કોલાહલ યમ્યો છે. જાણે કવિ કાનમાં રહે છે. એમ સંયમ, રૂપનો આગ્રહ વધ્યો છે. કાકાર-પ્રભાવિત ગાંધીયુગની કાવ્યનાની જોશો તે આ એક પોતે જ, નવો વળાંક લાગ્યો. ગાંધીયુગની કાકારી ભાંડોડ ધરી છે—અધીરુદ્ધતા ને અનવધ સંપૂર્ણતાનો આગ્રહ વધ્યો છે. જાણે કે આખી કૃતિ નમ્યોજી નીચીચીપીને લખાય છે. કારનું આલેખન કલાકૃતિનો પિંડ બને છે.

ભાવને સ્વરૂપ સળું કલાકૃતિ જનાવવાની તકેદારી-કાળજી વર્તાય છે. કવિનાં વાક્યમય ઓગાંચ વળું-શબ્દ-મય-પ્રતીક પાસેથી કવિએ કસીને કામ લીધું છે. પ્રો. કાકારને સંબોધેલા એક સોનેટમાં આ દીક્ષા એમણે લીધી છે.

“ સલાન સધળી કળા છ, કવિતા ય.” એ કલાની સમાન કારીગરી નકથી વર્તાય છે, જે ગાંધીયુગમાં કંઈક ઓછી દેખાતી હતી. હોલખનાં સોનેટ, મુકામો, ગીતો જુઓ. આકૃતિનિર્માણનો આ કુશળ દાય કળાઈ આવશે

*

એમના હોદા તપાસીએ : ગાંધીયુગ ને સાક્ષરયુગના એના એજ પિંગળના હોદા છે. પણ હલ્લની અનુભૂતિનો સિખરિણી જુઓ :

હોદી ફાલ્ગુની હવજલ હડા થી પૃથિવિની !
દિશામાં મુકાબે મન ખિલખિલાટ મનકતી,
વનોની મરતાની મધમધ પરાજે હલકતી
વસતે જાગી રહે સકલ કશિ ત્યારે રસમીડી.

બાલાકંઠર અને કાન્તનો જાણે મુકાબલો કરવાની હાથ લીધી છે. હોદી ઝાણનો છાક પણ રૂપની માત્રા તોડતો નથી. જલદો હોદાયમાં સમયગ વહે છે. એવો કાન્તોપમ સિખરિણી ‘તને મ્હતાં મ્હતાં’માં કાકારયો છે. હજી એમનો પૃષ્ઠી કાકારસાઈ જરહટપણું જાગે છે. પ્રો. કાકાર ઉપર બખાસેલાં એ જનનાં ઉત્તમ સોનેટોમાં—મરિયા પરનાં સોનેટોમાં—કશિગિયો અને મોરનાં ઉત્તમ સોનેટોમાં—આપણા સાર્વજનિકતાનાં ઉત્તમમાંનાં થોડાંક સોનેટોમાં—પૃષ્ઠીનું જરહટ ને જળકટપણું જોઈ શકાયે; પણ ત્યાં એ કાકારને લગભગ આંખી નાંખે છે. કાકારના સુચકાંકોને અનુગાંધીની પેઠીમાં નિરંજન જેવો ઔચિત્યથી ભાગે જ હોઈ કવિએ યોગ્યો હતો. એકસરીલાપણું પ્રગટાવવા એનું દેહો લેં જા માપ ખૂન જ કાર્યક્ષમ છે. એનો વધુ સાર્થક ઉપયોગ એકસરીલાપણું પ્રગટાવવા માટેના વિનિયોગ પ્રવાહોપનાં ત્રણેક સુદીર્ઘ નગરકાવ્યોમાં જોઈ શકાયો. આમ તો નિરંજનના તમામ હોદા એકંદરે વધુ સાફ સ્પષ્ટ છે. તેમજ દૃતવિશ્વનિ અને ઉપજાતિ અને વસતિવિશ્વકાના આકર્ષક પ્રયોજો પણ કર્યાં છે. દરિગીત, બ્રહ્મા અને મનદરને પરંપરિત કરી અનેક રીતે થોડું તેમની નવી ક્ષમતા પ્રગટ કરી છે. મનદરના પરંપરિત પ્રયોજોમાં

એ રાત્રેન્દ્રથી સમકક્ષ રહે છે. 'છદોક્ષયનો અનુબંધ' વિચારો. ન્દાનાલાનના 'ચિત્તર્પણ' પછી ૧૩-૭ની લોકનામાં એ સુંદરમને દાણે જુદી જ રીતે પલોટાયો- 'રહેરનો વરસાદ'માં વળી એમણે નવી જ રીતે પ્રયોજ્યો. નિરજનના 'ગાવત્રી' કાવ્યમાં જાણે શ્રી. સુંદરમ- 'રહેરનો વરસાદ' વાળા શ્રી સુંદરમ કામ કરતા દેખાશે. જો કે અહીંની કરુણા ને કટાક્ષ સુંદરમમાં નથી. વધારામાં પ્રાસના કડક કિસ્સોના લાભ મધ્ય મળ્યો છે. પ્રાસની ચીવટ એ છદોક્ષયનું જીડીને આપે વળે એવું લક્ષણ છે. સુ દૃતોમાં કે સુ ગીતોમાં પ્રાસનું સુશોભન કવિતાને મળ્યું છે. જે સર્વત્ર એક સરખી રીતે સજ્જતાનું સદાચક્ર નથી પણ નીવડયું; છતાં ક્યારેક એ નવો જ પ્રાસ લઈ આવી કેવી કાવ્યકૃતિ રીતે યોગ્ય છે તે જુઓ : 'જલધિને આરેમાં-

જ, જતલીન તડીં જતધિને આરે,
એના કેવળ સુખુશે,
કિંતુ આ તવ અધીરમથાને વારે વારે
મહીર ધીરી નિજવાણીમાં સદસન્નાવિધ શુખુશે !

'શુખુશે' will multiplyના અર્થમાં આપણા સાહિત્યમાં કદાચ નવો જ પ્રાસ છે એમની મુખ્ય કવિતામાં કૌસનો પ્રયોગ નથી; પણ નગરકવિતામાં એ વારંવાર આવે છે, ત્યારે મોટે ભાગે ઔચિત્યપૂર્વક યોગ્ય છે ને આપણી ભાષામાં કૌસનો ઉપયોગ કરવામાં નિરજન આદ્ય નથી પણ એને સાર્થક રીતે પ્રયોજવામાં ને અભિવ્યક્તિની નવી ભગી રૂપે ચલણી કરવામાં નિરજનનો પ્રસાર ફાળે છે. નિરજનની ગોપ-કવિતામાં વિષય આનંદોક્ષાસનો છે. ત્યાં ભાષા સૌંદર્ય શુભાવતી નથી, છૂટાયેલી ધણી પકિતઓ વાચકને ત્યાં નજરે ચડે; પણ નગરકવિતામાં નીરસ એકનાનના ને જ્ઞાનિ-યાક ને કડકતા પ્રગટ કરવા છે, ત્યાં વાણીનું માળખું પોતે જ બદલાઈ જાય છે. જુઓ વાણી માત્રથી જ ચહેરનું કંઈપણ નથી પ્રગટતું ?

"સિમેન્ટ, કાંકીટ, કાચ-શીલા
તાર, બોલ્ટ, રિવેટ, સ્ક્રૂ, ખીના" (મુગાઈ નગરી
૫ ૧૪૧)

કંઈક ભાષાનો એન્જીયુશ ત્યાં સાજાપ્રથમ છે.

એલિયટના જેવી Poetic Shorthand-કવિતાઈ લઘુલિપિ તરફ જાણે લાગણી વિકસવા મળે છે સાહિત્ય સ્વરૂપોની સંપત્તિમાં છદોક્ષય ગાંધીયુગની ઠાઈ કાવ્ય-પોથી જોટલો જ માત્ર મળે છે. અહીં કાંકરી-પૂર્વાવાપી કિસ્સોમાં અનુસાસિત સૌંદર્યમુગા કિર્મિપ્રધાન, વિચારપ્રધાન સોનેટો છે અહીં ટાંગેરી, ન્દાનાલાનો જનપદી-લયનાં ગીતો છે. જો કે એની ઉલ્લાસિના-વિલાસિતા ન્દાનાલાલ-ગાંધીન્દ્રથી ઓછાં છે, પણ માત્ર એમનાથી જ ઓછાં છે અહીં ચોટદાર મુકાબો છે ને લાંબા ચિંતન કાવ્યો છે આ અર્ધુ તો છે જ; પણ તે ઉપરાંત અહીં રાત્રેન્દ્રની માફક કિર્મિપ્રધાન નાટકમાં પરિણમવા મળતી દેખાય છે ૧. પાકાંતર ૨. અંતિમ ચિલન તથા ૩ પ્રવાલકીપર્માની પાત્રોક્તિઓ જુઓ, ને પાત્રોક્તિનો અર્થ તો જાણે નાટક થવા મળે છે- એમની કિર્મિપ્રધાનતાની ચાટુ ઉક્તિવાળી ભંગીઓ ને સવાદો ક્યારેક એમને Poetic drama તરફ લઈ જાય તો નવાઈ નહીં. એમના ભાવ મરોડ ને ભાષા ભંગીઓમાં એ અંજલિયસ વર્તાવ છે તો ખરી

*

નિરજનના અનુજનિશ્ચેય પગને એક વાત વિચારવી રસપ્રદ બને છે. એમનાં ગોપાલનનાં મુખ્ય કદમનન કાવ્યોમાં એમણે વારંવાર રાધાકૃષ્ણનો ભાનુક ઉદ્ગાર કાઢ્યો છે. ગાંધીયુગમાં નહોતો એટલો બધો એનો ઉપયોગ થવાથી નિરજનપ્રભુતિ નવા, કવિઓમાં એ નવી કવિતાના લક્ષણ તરીકે પણ પ્રસર્યો હાજે છે. એ પોતે જ કહે છે તેમ નરસિંહ ગીરાં દયારામનો જાણે મુમ બેઠો હોય તેમ લાગે છે. જમના જળી, કહાન ને રાધા, વૈકુંઠ ને મજા, મોરણી ને કદબ, મધુરા મુખનો ને કસ, મજા ને જંદાવન વિશે અહીં વારંવાર ઉલ્લેખ થયો છે. પણ એવા ઉલ્લેખોથી એ ભક્તિના કાવ્ય કરતાં નથી. કવિની એ નરી સૌંદર્યશુદ્ધિના ઉન્મેષ, પ્રતિકારપ્રેમ આવે છે, એથી વિશેષ એને કાંઈ ધાર્મિકતાના ઉદ્ગારો ગણવાના નથી. નિરજન પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિની ગોપી નથી; કૃત્યવાળી એમની સહિમાં એ માત્ર સૌંદર્યભર છે એથી જલકું, પણ

(જુઓ અનુસંધાન ૫૮ ૩૯)

જાપાનના અર્થતંત્રમાં નાના ઉદ્યોગોનું | લે : સરસા શાહ

જાપાનના નાના ઉદ્યોગો જાપાનના અર્થતંત્રમાં ધણું અત્યંત રચાન ધરાવે છે. “નાના ઉદ્યોગો” એટલે એવા ઉદ્યોગો કે જેમાં પ્રમાણમાં ઓછી મૂડી રોકાવી પડે અને જે વહીવટની દૃષ્ટિએ નાના હોય. સરકારી નિયમ મુજબ જે ઉદ્યોગોમાં ૩૦૦થી ઓછા માણસોને રોકવામાં આવે અને જેમાં ૧ કરોડ યેનથી ઓછી રકમ રોકવામાં આવે, તે ઉદ્યોગોને નાના ઉદ્યોગો કહે છે. પરંતુ ૨૦૦થી ઓછા માણસોને રોકી આપતાં કારખાનાની સંખ્યા ઘણી જ મોટી છે.

૧૯૫૩માં નાના ઉદ્યોગોનાં કારખાનું પ્રમાણ કુલ કારખાનાના ૯૯.૫૮ ટકા હતું. ઉત્પાદક ઉદ્યોગોમાં રોજ મેળવતા માણસોનાં ૭૦.૯૧ ટકા માણસો નાના ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા હતા, તેમજ નાના ઉદ્યોગોથી કુલ ઉત્પાદનના ૫૪.૫૮ ટકા ઉત્પાદન થયું હતું. આ અંકો સમૂહના ઉદ્યોગોમાં તેના મહત્વના રચાનની સામિતી આપે છે.

નાના ઉદ્યોગો અને નિકાસ

નિકાસ થતા માલના ૬૦ ટકા માલનું ઉત્પાદન નાના ઉદ્યોગો મારફત કરવામાં આવે છે. નિકાસ થતા કેટલાક માલ તે બધા જ નાના ઉદ્યોગોથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. દા. ત. હોઝીબરી, રમકાં, ધંતીઓ, કાચનાં વાસણો, એ.ઈ.ટી. નટ, ખેતીનાં કેટલાક સાધનો વગેરે.

ઉપરાંત, સીવવાના સંચા, નેતરનો માલ, લોખંડનાં સળાંચા, કુખિનો, ધરીઆળો ફેનોમાંફ વગેરેનું મોટા-ભાગનું ઉત્પાદન પણ નાના ઉદ્યોગો દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ માલની પણ નિકાસ કરવામાં આવે છે.

વિશ્વમાનવ : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૨]

ટુંકમાં, નિકાસ કરવામાં આવતો મોટાભાગનો માલ નાના ઉદ્યોગો દ્વારા ઉત્પન્ન થતો હોય છે.

મજૂરી

નાના ઉદ્યોગો મારફત બહુ મોટી સંખ્યાને, લગભગ ૧ કરોડ માણસોને રોજ મળે છે. લગભગ ૫૯૯૫ નાના ઉદ્યોગોને સરતી મજૂરી મળી શકતી હતી, પરંતુ મજૂરી નિયમનના કાયદાઓને પરિણામે એ સરતી મજૂરી દલ મળી શકતી નથી.

કારખાનારી

૧૯૫૪ની વરતી મજૂરી વખતે એવું માન્ય પડ્યું હતું કે ઉત્પાદનમાં રોકાયેલા કારખાનાના ૭૦ ટકા માણસો નાનાં નાનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતા હતા. અન્યક ઉદ્યોગોમાં તો ૯૦ ટકા કારખાના આવા નાનાં કારખાનાઓમાં કામ કરતા હતા.

જાપાનમાં લગભગ ૫૯૯૫ કુલ કારખાનાના ૪૭ ટકા કારખાનો ઓછા હતા. લગભગ ૫૯૯૫ મજૂરી વખતે થવાને કારણે, તેમ જ મજૂરી નિયમન કાયદા મુજબ ઓછાને કામે રોકવા સામે અંકુશ આવવાથી ઓ કારખાનોની સંખ્યા વધીને ૨૫.૧ ટકા થઈ ગઈ. પાછળથી તે સંખ્યા વધવા માંડી હતી, અને ૧૯૫૪માં તે ૨૮.૨ ટકા થઈ હતી.

નાનાં કારખાનાઓમાં ૧૪ વર્ષથી નાના અને ૫૫ વર્ષથી મોટા નિવૃત્તિ કરીમોને રોકવાનું વધુ વલણ હોય છે. ઉપરાંત, ૨૪ વર્ષથી મોટી ઓછા નાના ઉદ્યોગોમાં વધુ પ્રમાણમાં રોકાયેલી હોય છે. ટુંકમાં, નાના ઉદ્યોગોમાં ઉંમર અને જાતિ મુજબ ઓછા કાર્યક્ષમ કરીમોને રોકવામાં આવે છે. ખીજા એક અત્યંતની વાત એ છે કે મોટાભાગના નાના ઉદ્યોગોની

માલિકી વ્યક્તિગત હોય છે અને કુટુંબના સભ્યો જ તેમાં કારીગરો તરીકે કામ કરે છે માલિક અને બીજા કામદારો વચ્ચે ખસ મંદિરે અસમાનતા હોતી નથી જાપાનના મોગ ઉદ્યોગો અને નાના ઉદ્યોગો વચ્ચે આ એક જદુ મોગે ફરક છે

મજૂરીની પરિસ્થિતિ

નાના ઉદ્યોગોમાં પગાર ઓછા આપવામાં આવે છે ૧૮૫૫માં કરેલી તપાસ મુજબ ૫૦૦થી વધુ કામદારો રાકના કારખાનાઓમાં અપાના પગાર કરતાં ૩૦થી ૬૬ કારીગરોને રાકના નાના કારખાનાઓમાં પગારનું પ્રમાણ માત્ર ૬૦ ટકા હતું

કામના કલાકો

પગાર ઓછો અને કામના કલાકો વધારે નાના ઉદ્યોગો અને મોટા ઉદ્યોગોમાં આ પણ એક મોટો ફરક છે

જાપાનીઝ અર્થતંત્રમાં નાના ઉદ્યોગોનું સ્થાન

સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ આ નાના ઉદ્યોગોને બાબેજ સ્વતંત્ર ઉદ્યોગો કહી શકાય કિંતા મોટા ઉદ્યોગોના એજન્ટ તરીકે, કિંતા તેને અગ્રક માત્ર પૂરો પાડનાર પેટા ઉદ્યોગો તરીકે આ ઉદ્યોગો ગણવા હોય છે

એજન્ટ તરીકે

મોગ ઉદ્યોગોનું એજન્ટ જેવા નાના ઉદ્યોગો પરનું વર્ચસ્વ એ પ્રકારનું છે જૂનું અને તબુ જૂના પ્રકારમાં સામાન્ય રીતે કુટુંબના સભ્યો પોતાના હાથે માલનું ઉત્પાદન કરતા હતા નવા પ્રકારમાં નાના કારખાનામાં માલ બને છે સાદાં યંત્રો વાપરવાથી તથા અમલદારોથી થોડાંક અંશે સામુદાયિક ઉત્પાદન થાય છે કારખાનાઓમાં કુશળ મજૂરીની જરૂર પડતી હોવાથી કુટુંબોના સભ્યોની મજૂરીને બદલે કામદારોને રોકવા ઉપર વધુ સારા મૂલ્યોમાં આવે છે કાપડ ઉદ્યોગમાં માલિક ખેડૂતોને પોતાના ઘેર કામ કરવા માટે કાચો માલ પૂરો પાડે છે અને તેમની પાસેનો તૈયાર માલ નિકાસ માટે નજરમાં મૂકે છે કૃત્રિમ કૂલો તથા કેટલીક રમકડાં બનાવવામાં પણ આ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે છે

નવા પ્રકાર જાપાનના મૂડીવાદનું પરિણામ છે અહીં હાથે બદને યંત્રો અને અમ વિકાસનથી માલ બને છે, તેમજ ઘરને બદલે કારખાનામાં માલ બને છે નવા અને જૂના પ્રકારમાં મુખ્ય ફરક એ છે કે નવા પ્રકારમાં કારખાનાના માલિકની અને કામદારોની રિલેશન વચ્ચે થોડો ફરક હોય છે

પેટા ઉદ્યોગો

મોટા ઉદ્યોગોમાંના ઉત્પાદનનો અમુક ભાગ પેટા ઉદ્યોગોથી કરવામાં આવે છે આ પ્રકારના ઉત્પાદનની પ્રથા અર્થતંત્રનાની જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાંથી, જેની કે નાના ઉદ્યોગોમાં નાણાંની અછત તેમજ સ્થાનિક નજરની અછતમાંથી, ઉદ્ભવે છે મોટા ઉદ્યોગોને આમાં એ ફાયદો છે કે વધારાના ઉત્પાદન અંગેની સમયસર તેણે કચડી પડતી નથી, તેમજ માતની મર્યાદા યના ફેરફારને ઠા લે આવતી બેનું પ્રમાણ પણ ઓછું થઈ જાય છે

આ પદ્ધતિ નીચે ઉત્પાદન ઘટાડવાનું તેમજ અર્થ ઘટાડવાનું બહુ ઝડપથી બની શકે છે દૂકમાં, આ પ્રથામાં બેબમ વટેચાઈ જાય છે

યંત્ર ઉદ્યોગ અને ધાતુ ઉદ્યોગ આ પ્રથાના બહુ સારા નમૂના છે

કેટલીકવાર મોટા ઉદ્યોગો અમુક માત્ર પૂરો પાડવાને ધન્યેશ નાના ઉદ્યોગોને આપે છે અને તે ઉદ્યોગો બીજાને પેટાઈગરો આપે છે

નાના ઉદ્યોગોની વિશિષ્ટતા

નાના ઉદ્યોગો જાપાનના અર્થતંત્રની વિશિષ્ટતા બોલે પરિણામે બીજા છે આ વિશિષ્ટતાઓ નીચે સૂચન છે—

- ૧ કુદરતી સોતોની અછત
- ૨ સ્થાનિક નજરની અછત તેમજ સ્થાનિક વપરાશની અછત—કાચુકે ત્યાં અનેક પ્રકારનો માત્ર વપરાય છે
- ૩ નાણાંની સતત અછત.
- ૪ નાના ઉદ્યોગો નાના પાયાપર અને ઓછી મૂડીથી ચલાવી શકાય તેમજ તેમાં ઓછી કુશળતાની જરૂર પડે

૫. પ્રમાણમાં વહેલું વીજળીકરણ ચનાથી નાના ઉલોગોને સમગ્ર

૬. અદ્યત્ન અને સસ્તી મજૂરીને લીધે નાના ઉલોગો આધુનિક મોટા ઉલોગો સાથે દરીફાઈમાં બિલા રહી શકે.

૭. જાપાન જે દેશોમાં માલ નિકાસ કરે છે તે દેશો, (અમેરીકા સિવાય) આર્થિક રીતે જાપાન દેશો હોવાને કારણે તેમને સરતા માધની જરૂર.

૧૯૪૫માં લડાઈનો અંત આવ્યો ત્યારે નાના ઉલોગો જ ઈન્ન બિન્ન થયેલો અર્થચત્રના નવેસરથી ધડવામાં અગ્રેસર બન્યા. નાના ઉલોગોને લીધે ધણા ધણા લોકોને રોજગારી મળી. આજના જાપાનમાં નાના ઉલોગો ખાત્ર અગત્યના ઉત્પાદકો જ નથી. પણ જાપાનની વધતી જતી વસ્તીને રોજગારી પૂરી પાડવાનું એક મહત્વનું સાધન છે. નાના ઉલોગો અને ખેતી બંને સમગ્ર આર્થિક માળખાનો પાયો છે.

નાના ઉલોગોનો આટલો જગત હોવા છતાં પ્રમાણમાં નબળા અને અસ્થિર બ્યવસ્થાને પરિણામે

અને બજારોની ક્ષયવપાયલથી ઘણી વખત મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ જાય છે. પરિણામે ગંભીર સામાજિક પ્રશ્નો બિલા ચના હોય છે. આ દુર્ગત સમગ્ર ઉલોગ માટે કુખ્યાદાયક બીના ગણી શકાય.

મોટા ઉલોગો સાથેનો તેનો સંબંધ પણ એક અગત્યનું પાસું છે. મોટા જામના નાના ઉલોગો મોટા ઉલોગો સાથે સંકળાયેલા છે. આવા ઉલોગો મોટા ઉલોગો માટે માલ તૈયાર કરતા હોવાથી મોટા ઉલોગોથી ઉત્પાન થતા માલની જાત અને કિંમત પર તેમની અસર પડે છે.

ધર-વપરાશના માલનો મોટો ભાગ નાના ઉલોગોથી તૈયાર થાય છે. તેથી લોકોના જીવનધોરણનો સોધો સંબંધ નાના ઉલોગોની પ્રગતિ અને વિકાસ સાથે છે.

આ પ્રમાણે નાના ઉલોગો મોટા જામની રોજગારી પૂરી પાડે છે. ઉત્પાદન અને નિકાસમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અને કેટલીકવાર મોટા ઉલોગો કરતાં વધુ સારી કાર્યક્ષમતાથી માલ ઉત્પાન કરે છે. આમ લોકોને રોજગારી પૂરી પાડવામાં તથા રાષ્ટ્રીય અર્થ-તંત્રનો વિકાસ કરવામાં તે ધણે મહત્વનો ફાળો આપે છે.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬ થી ૪૦)

એ બ્યારે નિરીક્ષનમાં સહિમાં નાસ્તિકતાનું કદ અનુભવે છે, ત્યારે ઈશ્વરની મોટ-માણસાઈની મોટના તંત્ર ગદન વેદનાના ઉદ્ગારોમાં એમની એક પ્રકારની આધ્યાત્મિકતા પ્રગટ થઈ છે. નવી આસ્તિકતા કદાચ હવે આ રીતે જ પ્રગટી શકશે. હવે ગાંધીયુગ પહોંતી કવિતા બાદ અનુભૂતિએને ને અભિવ્યક્તિએને જે થોડીક ક્રાંતિ થઈ છે-તે નવી કવિતા નામની ક્રાંતિ એક વિવેચનદાય સ્ત્રીજ નીપજ આવી છે. એ જોઈએ હોય તો હાલના પ્રમાણમાં પુસ્તક છે નવી કવિતાની વિશ્વા, દાખતા, યુગને દોષ બધું હાલનાયથી તારતી

શકાશે-સૂચી શકાશે, એવા ગાંધીપેદીની પેદીના સાચા અર્થમાં પ્રતિનિધિત્વ સમહુતે ઐતિહાસિક સીમાચિહ્નરૂપે તેમજ તેની આંતરિક કલાસંપત્તિને લીધે હાલના કવિનું જે રીતે આજે અભિવાદન થાય છે તે આનંદની વાત છે ને એમાં હું મારો સૂર પુરાવતાં આનંદ અનુભવું છું.

તા. ૧૧-૨-૧૨ના રોજ પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદના અધ્યક્ષ-પણ નીચે નર્મદ આશ્રિત મથા તારીખી ૧૯૫૩-૫૪ના મધ્ય કાલ સંગ્રહ વારીકે યી. નિરજન ભગવતના 'હરોલ્ડ'ને નર્મદવ્યક્ત પ્રદાન વિધિ થયો તે પ્રસંગે આપેલું બ્યાખ્યાન.

“બરફ” ઓગળે છે ! “લાવા” ધસે છે !!

સ્તાલિન યુગનો મધ્યાહ્ન ત્યારે તપતો હતો.

મમે ત્યારે મમે તે રથએ બારણાં ધબધમી ઊઠતાં. અથવા ટેલીફોનની ઘંટડી રણકતી. રાત્ર્યસત્તાની જીંઘી પાથરીએ ગિરાજોલાને ઘેર ઘંટડી રણકતી : ‘સ્તાલિનનું તેડું છે...આપી મળી જાગે’ અથવા બીજાઓને ત્યાં ‘શુભચરનાં પગરણ’ થતાં, ને કોઈ ને કોઈ બહાને કુટુંબના માણસને સાથે લઈ જવામાં આવતો. બને સરખું જ હતું. ‘સ્તાલિનનું તેડું’ કે પછી ‘શુભચરનાં પગરણ’—જને ધમરાજનું તેડું જ હતું. મયા પછી કશો પતો લાગવાનો નહિ—કોણે બોલાવ્યા, શા માટે, શું થયું, ક્યાં હતો, ક્યારે પાછો ફરશે—પાછો ફરશે કે કેમ ? જીવતા રહ્યા હશે કે...? કુટુંબીઓ, સમાજો, સજાધીઓ, પડોશીઓ, સૌ રાત ને દિવસ ફફડાયા કરતાં—જનાર ઉપર કેવા કેવા અમાતુષો અત્યાચારો ગુજ્યાં હશે, એનો વિચાર કરતાં; અને વિરોધ તો, બધું જ પૂછણું અને અનિશ્ચિત ઝમૂખનું રહી જતું. એના કારણે વળી, પરાનાં ને મિત્રો—સંબંધીઓ એ વિચારે વધારે વિજળ થતાં કે રખે ને પોતાના એ માનવીએ જ, યાતના અસહ્ય બની જતાં થાકીને, હારીને, લાચાર બનીને ‘જફરી’ (નવાપડી જ તો!) કણકાતો ઉપર સહી કરી આપી હશે ?

એ કણકાતનામામાં નક્કી બીજાં અનેક નામો પશ્ચ હશે એ નામો, મમે તેટલાં નિર્દોષ હોય જતાં, સત્તાની કાળી ડાથરીમાં કચારનાં દાખલ થઈ ચૂકેલાં હશે. એમની ઉપર હવે તવાઈ ઊતરવાની જ. ફરી પાછો ટેલીફોનની ઘંટડી, ફરી પાછો શુભચરનાં પગરણ, ફરી પાછો યાતનાની ચક્કી અને ફરી પાછો કણકાતનામા ! ફરી પાછા...! સત્તર સત્તર વર્ષો લગીનું અખંડ દમનનું અતિ કાબેલ અને અતિ નિબૂર ચક્ર.

કટલોકવાર આ ‘મચેલાં’માંથી કાઢના વિષે એકાએક

ખબર હાપામાં પ્રગટ થતા : ‘ફલાણીએ આપણા કપો છે; લોકલાને અકસ્માત નડ્યો છે,...અમુકને માથે પ્રજાદોહ અને સમાજવાદનો દોહ ‘પૂરવાર’ થવાને કારણે જેલમાં પૂરવામાં આવ્યો છે; તમુકને ફાંસી દેવામાં આવી છે...અથવા આ—તે—પેલો ‘પાગલ બની ગયો હોઈ’ તેને ઇસ્પતાલમાં ખસેડવામાં આવ્યો છે. x x x મોટે ભાગે તો શુભના અને અનિશ્ચિતતા જ પ્રવર્તતી...હકિકે ઘણાં લોગાં વરસો બાદ ‘મચેલાં’ પાછો આવતો ત્યારે, એનાં સર્ગા, રનેહી, સ્વજનો એ યુનરાયમનથી વ ડાહઈ જતાં, બપયી ધધરી ઊઠતાં; એ તો ખરું જ કે પાછો આવેલાની હાલત જોઈને તેઓ ડહાઈ જતાં; જગતુ એથી વિશેષ તો, આ પાછો આવેલો નર્ત દમનનો હાથો બની શુ નું શું નહિ કરે—એ વિચારે વધુ ફફડતા...

આઈઝલ નાસિસા સોનિયેનનો વિખ્યાત સિદ્ધી હતો. સ્તાલિન—યુગનો મધ્યાહ્ન એને માથે વ ત્રાટક્યો. ૧૯૩૫માં એકાએક એને આઈઝલમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો. સદ્મામી એ કે એના પત્ની અને બાળકને ધે સાથે ધકેલ્યાં.

કારાગૃહો અને ‘અખશિમિશ’માં ઉપરાઉપરી વર્ષો વીતી રહ્યાં હતાં. ૧૯૫૩માં સ્તાલિનનો દેહ પડ્યો. અને કુલોવના પ્રવેશ સાથે વાતાવરણ બદલાવા માંડ્યું. આજ પૂર્વેનાં અનેક ‘પ્રજાદોહીઓ’ અને ‘રદારો’ ઉપરના આરોપો જૂઠ્ઠા કર્યા—અવગત, એમાંના અનેકનો તો ૧૫૦ જ ન હતો ! છતાં રડયાંખડ્યાં કોઈ કોઝબેરમાં સડતાં હાથ લાગ્યાં; એમને ‘નિર્દોષ’ જાહેર કરી, નાગરિક તરીકે ‘યુન-પ્રતિશ્ઠિત’ કરવામાં આવ્યા.

નારિસા ખડભાગી (૧) કે ૧૯૫૪ સુધી જીવતા રહેવામાં અને 'નિર્દોષ' તરીકે બંદરે થવામાં, એનો ચ નંબર લાગી ગયો। ૧૯-૧૯ વર્ષ - એક આખો યુગ દોષખંડમાં પીતાબ્યા બાદ એ 'સુકા' થયો; નાગરિક તરીકે 'પુનઃપ્રતિષ્ઠિત' થયો।

સ્વાધીન, ખતેશ કલાકાર સિંધીએ સાહિત્યનો પંથ પકડ્યો. - નવલકથા, લખી, અલગત, પોતાની અનુ-ભૂતિના પ્રતિધેય એમાં કોઇપણ જ. યુગ બદલાયો હતો. સ્તાલિનના એકાગ્ર અર્થસંમતિવાદ (Conformism) ને સ્થાને કુશોવનો છૂટ-છાટિયો યુગ શરૂ થયો હતો - 'ખરફ ઓગળવા માંડ્યો હતો.'

લેખકો અને નાગરિકોની સ્વીધીનતા અંગે સારી એવી આશાઓ જાગી હતી, એકેએનખર્ચ જેવાની 'ખરફ ઓગળી રહ્યો છે.' નવલકથા અધિકૃત રીતે રચિવામાં પ્રગટ થવા પામી હતી.

નારિસાએ ૧૯૫૨થી નવલકથા લખવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. પરંતુ કદાચ ૯૭ પરિચિત પૂરતી અનુકૂળ નહિ દેખાઈ, હોય કે શું, ૧૯૬૦ સુધી એની નવલકથા લખવી પૂરી જ ન થઈ અને પૂરી થયા પછીય એની પ્રકાશનની મુશ્કેલી - પોતાના જ દેશમાં પોતાની જ માત્ર સમક્ષ સત્વ પ્રગટ કરવાની અશક્તિના - હતી। (કુદિનાલેસર અને પાસ્તરનાકની ઘટનાઓ) એટલે-પરદેશમાં પ્રસિદ્ધ કરવા શિવાય કોઈ રસ્તો રહ્યો ન હતો. એણે નવલકથાની એક પ્રા સફળતા પૂર્વક એક પશ્ચિમ જર્મન નાગરિકના હાથમાં સરકારી દીધી; અને એણે ડૉ. કલોસ મેલનર્ટને હાથ પહોંચાડી દીધી.

આ બન્નું ૧૯૬૧ની પાનખરમાં.

હવે નારિસાને ખંધો વાતની નિરાંત હતી, એણે એની અંતરાત્માની સ્વાધીનતાનો અધિકાર ભોજવી લીધો હતો! એને કસાનો કાંચ ન હતો, કસાનો સક્રોચ ન હતો.

એણે નવલકથાની એક દરનપ્રત સીધી કુશોવને જ મોકલી આપી। સાથે પત્ર બીકયો. એમાં એને રશિયા છોડીને પરદેશ નિવાસ સાડુ જવાની પરવાનગી આપવા

પણ બજાવ્યું.

આવે! મુલ્યો શકાર! કોઈ અપિતા કદિય સહી

લઈ ચકે ખરે! કુશોવનો 'ખરફ' ઓગળી રહ્યો હતો; પરંતુ આ લે 'લાવા' ધક્કો રહ્યો હતો! તરત જ લેખક પાછો મદાર બની, 'જેલના સળિયા પાછળ' ધક્કાઈ ગયો (કપાઈ હરો એ, કાણુ બજો!) અને એની પત્ની અને પુત્રને પકડી લઈ જઈ, સવાસોની ઝંડી વરસાવી, એમને છોડી દેવામાં આવી.

નારિસાની આ નવલકથા વિષે તો ૯૭ આપણે આટલું જ બણી સકયા છીએ કે નવલકથાનું નામ "નહીં ગચાયેલું ગીત" (Unpractised song) છે એની હસ્તપ્રત યુથ રીતે સરકારી દીધી તે પછી "માની" નામના એક સાહિત્યિક માસિકમાં જર્મનીમાં તે છપાઈ હતી.

આ 'માની' રશિયન-નિર્વાસિતોનું એક અતિ મોહાદાર માસિક છે નોબેલ-પારિતોષિક વિજેતા ધિવાન યુનિન (૧૮૭૦-૧૯૫૭) જેવા ખ્યાતનામ રશિયાના નિર્વાસિત લેખકનું નામ એની સાથે સંકળાયેલું છે. અને "રશિયનમાંથી યુથ રીતે સરકારવામાં આવેલા અનેક લેખનામધારી લેખકોની કૃતિઓ પ્રગટ કરવામાં એણે આગળ પડ્યો કામ બજાવ્યો છે.

નારિસાની આ નવલકથા ઉપર લેખક તરીકે 'નારિસા' નામ ડાપવામાં આવ્યું છે. અસમ્મત, લેખક પોતે જ કુશોવને સીધા પત્ર લખી, હસ્તપ્રત મોકલી આપી, પોતાના ઉપર આફન વહેારી લીધી હતી. પાસ્તરનાકના મૃત્યુ બાદ તેની પ્રેમિકા, એકત્રા ઉપર તરફ તરફના આરોપો મૂકી આફતો વરસાવવામાં બાકી નથી રાખવામાં આવી, તેણે નારિસાના કુટુંબ ઉપર ચે યુગરતુ હોય તો નવાઈ નહિ. કેમકે-નારિસાએ કુશોવ ઉપરના પોતાના પત્રમાં એમ પણ લખી નાખ્યું છે કે -

"અગાઉ, પહેલીવાર મેં મારી હસ્તપ્રત એક ફેન્ચગાઈ સાથે સરકારવા ક્રાસિસ કરેલી, તે પકડાઈ જતાં તે બાઈએ લેખક તરીકે મારું નામ ન હતું આવ્યું, અને મેં જ તેના લેખક હોવાની વાતનો ઇન્કાર કરી દીધો હતો."

"મારું કુટુંબ પણ મારી નવલકથાના વિચારો સાથે સદાય છે. એમાં એણે અને બાકી રીતે મદદ

કરી છે, એ ઉપરાંત નવલકથાના સર્જનમાં પણ એની પૂરેપૂરી સહાય મળી છે.”

નારિત્સાએ આટલું જ લખ્યું હોત તો જસ હતું આટલો એમર અને એની નવલકથાની દસ્તખત પૂરતાં હતાં! પરંતુ લેખક પોતાની સ્વાધીનતાનો પ્રેયો પકાર નાખવા નીકળે છે, ત્યારે એ કંઈ દિસાગ મણુવા મેસતો નથી. નારિત્સાએ તો ગચ્ચાઈ સમાજવાદના પાયા ઉપર જ પ્રહાર જીકેયો હતો—

‘હું મૂડીવાદને અનૈતિક અને સડેલ સમાજ પદ્ધતિ માનું છું પરંતુ તમે જેને સમાજવાદ કહો છો, તે ય તો ખીજ એક પ્રકારનો મૂડીવાદ જ છે આમ છતાં, મારુ આ પુસ્તક મારાજ દેશમાં હું છપાવી શકતો નથી, ત્યારે ખીજ દેશમાં, તે દેશની સંસ્કૃતિની

ટીકા કરતાં સેકડો પુસ્તકો છપાવી શકાય છે તે જોતાં, એમ કહી શકાય કે એ દેશમાં અહીંના કરતાં સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ અંગે ચોડીક વધુ સ્વતંત્રતા વો છે જ આપણે ત્યાં તો કનાકરોને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાનો જ અધિકાર નથી અહીં તો વિચારોને નામે પૂર્વનિશ્ચિત સંજોગો રચવાની જ પરવાનગી છે! આને પરિણામે ચિંતનરહિત થયતા અને ઉપર-છત્તું પચકારતલ જ પરિણમે, જે પાછું કપાનું સ્થાન બચાવી બેસે!’

છેલ્લે-૧૯૬૧ના ડિસેમ્બરમાં એરી ખાતમી મળી હતી કે, આ નવલકથાનો લેખક જેલની ઈરિપતાલમાં પડ્યો હતો ત્યાં તેને ‘પાગલ’ તરીકે જાહેર કરી દઈ સજાને ચાટે નામરોષ કરવાના પ્રયાસો થયા હતા!

૨ : ચિટન : એકલતા અને આપઘાત

શેઠાક મહિના પૂર્વે ચિટનના રેડિયો દ્વારા “ધ એસ” (“પુરસીઓ”) એ નામનું નાટક, વિખ્યાત રુમાનિયન નાટ્યકાર યુજેન આલેક્સેન્કોનું રચેનું, સ્ટૂક થયું હતું આ નાટક મનને અત્યંત ઉદાસ કરી નાખે એવું છે કથા વરતું છે એમનતા! એક વૃદ્ધ પતિ-પત્ની તેનાં એકમાત્ર પાત્રો છે લગભગ બધી રીતે વિરમરાયેલ ‘ત્યબરેલા’ આ કપતી છે નાટકમાં આપણે જોઈએ છીએ કે આ કપતી, નહિ-અસ્થિતન-ધરાવતા મોહાદાર મહે માનોની અપેક્ષામાં મોટે સુધીની આખી સાંજ પીતાને છે અને આ આપો સમય ધડીએ ધડીએ બારણું તરફ ધસી જતા, પુરસીઓ ભેગી કરતાં, મહેમાનો માટે સરખી ગોઠવતા, અને કેમ જણે છપ્પતાં માનવી સાથે વાતો કરતા હોય તે પ્રકારે પુરસીઓ સાથે વાતો કરતાં, દેખાય છે

અલગત દમરો પ્રેક્ષકોને નાટક પોતાની જ પરિસ્થિતિનું અતિશયતાભર્યું છતાં સાચું ચિત્ર રચુ કરનારુ સાચું હતું

લેખકના વતન રુમાનિયામાં એકલતાની સમસ્યા

કેટલી દહે કાતિલ બનેલી છે, તે આપણે નથી જાણતાં પરંતુ ચિટનમાં તો આ સમસ્યા અત્યંત બપ કર રૂપ ધારણ કરી રહી છે, એ વાત મિસ મુસાન કુપરે ‘ધ સન્ડે ટાઈમ્સ’માં લખેલા લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે

* ચિટનના આ “વેફર રેટ” — “કમ્પાઈન્ડ-શાન્સ”માં દર અઠવાડિયે ૪૦૦૦ નાગરિકો આત્મહત્યાનો પ્રયાસ કરે છે, અને તેમાંથી ૧૦૦ જાણીતાય છે અલગત સ્વીડનમાં આ પ્રમાણ હજી વધારે છે ત્યાં દર ૬૦૦૦ માણસે ૧૦૦ માણસની આત્મહત્યાનો અદાજ છે જો કે ચિટનનો આંક પણ કુદ પડોનાં વસ્તોમાં જોયો ને જોયો જઈ રહ્યો છે

આ આંકડામાં આંસિક બિમારી માટે પાંચ તરીકે હોરિપટરમાં કાખત ચનારાની સમ્યા ઉમેસી જરૂરી છે એનો અદાજ એવો છે કે ચિટનની તમામ હોરિપટલોમાં જેટલા ખાટના છે, તેના ત્રીજા ભાગના આ મનોરોગીઓને બાજે જાય છે!

આ કંટુક ઘટનાની પાછળનું એક ઘણું મોટું કારણ એ છે કે ત્યાંના નાગરિકો પોતાના જીવનનો

તાર—આ સૃષ્ટિ સાથેનું એમનું સામિપ્ય—છેદાર્ધ ગણેલું અનુભવ છે. અને એમને માટે જીવંતી અસહ્ય એકસતાભરી બની ગઈ છે.

આ પરિસ્થિતિ કેવળ 'મોટી નગરમાં જ છે એવું નથી. સ્થિતિનાં ઘણાં ઉપનયોગ પશુ આનાથી ઘોંસાઈ રહ્યાં છે—જ્યાં કોઈને પોતાના પડોશીની કસી ભણી નથી, તેવી સ્થિતિમાં ૨૦ લાખ માનવજીવો એકસવામાં બની જીવન દસડતાં હોય છે. આ ઉપનયોગનાં જૂનાં કુટુંબોનાં મકાનોમાં હવે તો સવા-ત્રેસવાની સમવહવાળા નાના નાના અશ્વમ-નિવાસો પડી ગયા છે, જેમાં કીડિયારાની જેમ ઉઘરાતાં હાલો યુવાન-યુવતીઓ એકસવાયું જીવન જીવતાં હોય છે.

આ મધ્યપૂર્ણ જેવા સમાજનાં ભોગ બનેલાં માનવીઓ પોતાની મૂકતા અને એકસતાને ટાળવા માટે રેડિયો-ટેલિવિઝનનો ઉપયોગ કરે છે. અને તે પોતાના વિચારો અને જ્ઞાનને ઉત્તેજવા તથા પોષવા માટે નહિ, પરંતુ હવે જાણી દેવાની ટીકડીઓની જેમ ચોપડીઓ-મોસિકો-જાપોમાં વાંચી નાખે છે. તથા કોઈકે જીવંત વસ્તુ ઉપર પોતાની કાગળી રેડવા ખાતર કુરકુરિયાં પાળે

છે. તો વળી, જીવનના દસરમગોથી જીટવા માટે આ લોકો પહેલી તકે દરિયા કિનારે દોડી પડે એ છે.

ખરેખરી કુટુંબો તો એ વાતની કે 'અંદરની શૂન્યતા' પૂરવા માટેનાં આ જાંતો ધોમી ધોમે પ્રતિહિનાનાં પ્રતીક બની ગયાં છે. એક નાગરિક બીજાને પૂછે છે 'આ રમઝોમાં તમે લંડન બદલ લટાર મારી આવ્યા કે નહિ?' બદલે, લટાર મારી આવ્યા પછીની અફાટ દંડાગોની અસરમાંથી બદારે 'આવવા માટે જ, બીજાની એવી જ દશાની ખાતરી કરી લેવા પૂરતો જ, આ સવાલ હોય છે.

મગજને મુદ્દ બનાવી દેવાની આ બધી તરકીબોના પુરાવાઓના કોઈ શુભાર નથી જ્યાં જુઓ ત્યાં જુવાન છાકરીઓ રેરેટોરમાં દારૂ અને ઉત્તેજક પીણાં પીવાં ધરી આવવી દેખાય છે. આ સંખ્યા વરસે વરસે વધતી જાય છે. તેજ રીતે જુગાર પશુ વધતો જાય છે મોટી રાતે પીકાં પશુ બંધ થાય ત્યાં સુધી બીપુરુષો ત્યાં ઉઘરાતાં હોય છે, અને નવાઈની વાત તો એ છે કે, હમણાં દમણાં, 'લક્ષ ગોડવી આપનારી સંસ્થાઓ'નો શરૂકો ફાટ્યો છે. એકનાશ અને સંબંધ-રહિતતા કરતાં ગમે તેવા શરૂકો-મોકલું-સંબંધ પશુ ઉપરે સારો એવું માનસ ધર કરી રહ્યું છે.

આખ-અંતર

આપાદનો વાદળો

ધેરાયેલું આકા સમસ્ત અખંધી,
(મયા બ્યથાભારથી કોક અંતર.)

પ્રગટ ભંખ્યાં સદૃષ્યે દિશાથી,

ભણું હવે જો વરસે (રડી પડે

ચોપાર નેણું છર કો.), નહો તો

આ આકા આખું પડો રવય વટી!

આપાદનો આ ધનધોર વાદળો

રડી રહ્યાં આકૃતિ ચંનભાવન,

રહેજી કીકથા આ રમૃતિ મેરસાઓ

કેકારે હઈંકરેલ, સાવન!

ને આકાથી અરુમરુ જાય છે ઝરી,

શીનીશીની તમ ધરા પરે ધીર;

બીંબઈ રહે બીતર : સાય આર્ષ,

ફેરતં શી રંધે વસંધરાની!

સીનાઉરે રાવવરનેહ શી મીઠી.

—શશિશિવમ

સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા | ભગીલાલ ગાંધી

આ નોંધમાં સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાના સંબંધની ઐતિહાસિક જૂઠઠા રજૂ કરીને, વર્તમાન સંદર્ભમાં એની વિશિષ્ટ સમસ્યા તરફ આગળી ચીંધવા પ્રયત્ન કરીશ.

૧

(૧) ભારતમાં પ્રાચીન કાળથી વસેલી આદિવાસી પ્રજાઓનાં, અને પરદેશથી સતત ભારતમાં પ્રવેશી રહેલી ટોળાઓનાં, ધર્મો-રીતરિવાજો અને માન્યતાઓ તથા તેમની બોલીઓને એક સત્રે ધરાવવામાં, અને અનેકવિધતા ભળવી રાખીને ભારતીય એકાત્મતા વિકસાવવામાં સંસ્કૃત હાકપા, દેવનાગરી લિપિ, અને સંસ્કૃત સાહિત્યે જે ફાળો આપ્યો છે તે સુવિહિત છે.

આમ છતાં, અત્યંત રહસ્ય શોધવું જરૂરી છે. ચારી દૃષ્ટિએ, એમ કહેવું ઉચિત નથી કે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કારિતાની અપખંડતા — એકતા અને એકાત્મતાના પાયામાં સાહિત્ય હતું કેમકે, પ્રાચીન યુગમાં ધર્મ જ સર્વાંગી જીવનની — વ્યક્તિ અને સમજિતા બોલિકે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવનની — આધારભૂતિ હતો. વ્યક્તિ અને સમાજની મહેન્ટોઓ, ભાવનાઓ, આદર્શો અને વ્યવહારના કેન્દ્રમાં ધર્મ હતો. અને એ કેન્દ્રને અનુરૂપ ધર્મ રાજકારણ અર્થકારણ, સામાજિક નીતિ-નિયમોની પ્રતિઓ તથા જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય* સુદાં વિકસ્યા હતાં, મોક્ષ રૂપી આધ્યાત્મિક સાધ્યનાં આ સૌ અને સરચારણે ધર્મ પશુ, સાધન માત્ર હતાં.

* સાહિત્ય પરિષદના દાંહોદ જ્ઞાનસચચાં વા. ૨૧-૧૦-૬૨ ને રાજ. મોદેથી બોલાયેલ — વચાચેલ નિબંધ : પરિષદના મુખ્યપત્ર પરજમાંથી.

પરંતુ અહીં ધ્યાન ખેંચે એવી વાત એ છે કે, આ સંસ્કૃત સાહિત્યનું અધ્યયન કરી શકે એવો, અને એ અધ્યયન માટે અધિકારી કરેલો વર્ગ મૂકીને હતો. છતાં આ elite પ્રજામાં એકાત્મતા હતી — પ્રજાની ભાવનાઓ, આકાંક્ષાઓ સાથે તેનો સુમેળ હતો. જાહેર એનાં ચિંતન-સર્જનમાં પ્રજાનો પ્રાણ ધમકતો હતો.

■ એટલે કે, ધર્મને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાયેલા સમાજમાં, ચારા એવા પ્રચલુમાં સંવાદિતા, એકરૂપતા અને એકાત્મતા સહજ હતી.

(૨) એથી જ તો, આ મૂળભૂત ધર્મભાવના ‘સંકીર્ણ’ જીવનની સમાજ વિવિધતા મનવા લાગ્યો. મધ્યયુગમાં પરધર્મો વિદેશીઓના પ્રહાર નીચે અસ્ત-અસ્ત ગયો. અને ત્યારે ભારતના સતો અને કાતોએ પ્રજાની બાષાઓમાં — દરેક પ્રદેશની પ્રજાની પોતાપોતાની બોલીમાં — વિજ્ઞાન ઉદાર ધર્મભાવનાની પ્રતિકા કરવાના ભરીય પ્રયાસ કર્યા. આમ, વળી એક જગત્સર રાષ્ટ્રીય કટોકટીને પ્રસંગે સંત — સાહિત્ય દ્વારા એક વિરાટ રાષ્ટ્રીય-ધર્મ* પાર પાડ્યું. અક્ષત હવે, બધી રીતે બહાલેથી પરિસ્થિતિમાં અજાઉના જેવી એકાત્મતાની સિદ્ધિ અશક્ય જ હતી.

* તે વખતનું સાહિત્ય એટલે ‘અંશોત્તમ’ — ચિંતનથી માંડી ભૌતિક વ્યવહારની પરિપક્વી તૈયાર કરો આપનાર — વેદો, ઉપનિષદો, સ્તુતિઓ, પુરાણો — મહાભારત, રામાયણ. મહાકાવ્યોમાંથી માંડી કાવ્યન, વેદ, બ્રાહ્મણ, વર્ણશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર વગેરે... x x x અને નારકો અને કાવ્યમયો પશુ, સીધી રીતે ધર્મનાં ઉપદેશક ન હોય ત્યારે, એકંદરે ધર્મો ધારિત સમાજના નિશ્ચિત આદર્શો એમના પ્રેરણાસ્ત્રોત હતા.

અહીં પણ હું એ જાણત ખ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું કે—

● આ રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાના ભગીરથ યુરુપાર્યની સફળતા અને નિષ્ફળતાનું રહસ્ય પણ તે યુગના સાહિત્યની બાંધણતા અથવા નિર્જનતામાં નથી, પરંતુ તે યુગની મૂળભૂત ધર્મભાવનાની બાંધણતા અથવા નિર્જનતામાં છે.

(૩) આ પછી અંગ્રેજો આત્મા. તેમના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન રાષ્ટ્રીય કટોકટી સર્વાંગો બની— ભારતની કેવળ મૂળભૂત ધર્મભાવના ઉપર જ નહિ પરંતુ બ્યક્તિ અને સમષ્ટિના તમામ ધારણતરવો ઉપર વજ્રવાત થયો. અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા અંગ્રેજી સાહિત્યના એટલે કે પશ્ચિમી તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, રાજ-કારણ, અર્થકારણ, આદિના સંપર્કથી ભારતની સ્વીસહી પ્રાચીન ભાવનાત્મક એકાત્મતાની જક ઊભડવા માંડી, અને આપણી સામે અવગંધીન યુરોપીય આદર્શો અનુસારની ભૌતિક-આર્થિક-રાજકીય એકતાની પ્રતિબ્ધિ સમી રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાનું નવું સ્વરૂપ ખડું થયું; અને એની પ્રાપ્તિ માટે મનોરથ બાંધ્યા ને યુરુપાર્ય કરવા ય આપણે ટ્રેપાયા. (આ ધટના પોતે ઈર્ષ સર્વથા ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ ન હતી.)

પરંતુ અહીં નોંધવા જેવી બે વાત છે : એક તો, પ્રાચીન યુગની સંસ્કૃત ભાષાની જેમ આ યુગની અંગ્રેજી ભાષા, યુરોપીય લીટીની ભાષા હતી. પણ એથી ઊંચડી બીજી વાત એ કે, સંસ્કૃતભાષી લીટી પ્રબળત્વના સર્વવ્યાપી એકત્રિત હતો; ત્યારે અંગ્રેજી યુગનો લીટી પ્રબળત્વનથી પડાયો સ્કો! એટલે જ અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્ય દ્વારા જૂજ લીટી-વર્ગમાં યુરોપીય નૂતન ભાવના, આદર્શો, મનોરથો વિકસ્યા ને એમની દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા પ્રગટવાની શક્યતા બંધી. હા, શક્યતા જ. કેમકે પ્રાચીન યુગની ધર્મ-ભાવનાનું રચાન લઈ શો એવું સત્ત, અને એવાં મૂલ્ય આ નવો ભૌતિક વિકાસ અને સુધારો જમાડી ન શક્યાં. પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં એક તત્ત્વોનો સમન્વય ધર્મ ન શક્યો—(બનેની ઊભુપોને કાળે). પરંતુ ત્યારે, અધીયુગી સ્વાતંત્ર્યના, સંઘાતની પગીસી

દરમ્યાન અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા પ્રગળા વિશાળ સમૃદ્ધિને રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાના એક નવા સ્તર ઉપર, સ્વરાજ સધાનાના નિશ્ચિત ઉદ્દેશ માટે, સંગઠિત કરી શકાય.

● અહીં હું ફરીથી એ મુદ્દો ખ્યાન પર લાવવા ઇચ્છું છું કે આ યુગની બને કક્ષાએ જે-કેઈ સ્વરૂપની રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા સધાઈ, તેની સફળતા-નિષ્ફળતાનું કારણ પણ સાહિત્ય નહિ, પરંતુ અર્થગંધીન યુગના પરિબળોની સંકિત અને નિર્જનતા હતી. અહીં પણ પ્રાચીન અને અધ્યુગમની જેમ સાહિત્યે સાધન રૂપે અમલનો કાગ જરૂર બજાયો હતો.

આ ધટના સ્વાભાવિક હતી—માનવ જીવનના પ્રમુખ ટ્રેસ પરિબળના વાહક તરીકે ભાષા અને સાહિત્યનો ફાળો—ધણી કીમતી અને મહત્વનો—હોય જ. એક અંશ એના સમપ્રતે ચરણે પોતાનું એક અર્પણ કરે એ સદૃશ ગણાય.

૨

આમ છતાં—આબની સમસ્યા આજના નવા સંઘર્ષમાં નવેસરથી વિચારવી જરૂરી બની છે.

(૧) આજે આપણે પ્રાચીન ધર્મયુગથી ધણા દૂર નીકળી ગયા છીએ. અંગ્રેજોના સુધારાયા પણ પાછળ ફેંકાઈ ગયો છે. સ્વરાજ્ય ગાદ આપણી રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાની તમના વધુ નક્કર અને દઢતર બને તે માટે ખાસા જંબીર પ્રયાસો આદર્યા છે, અને એક રીતે તો અનુકૂળતાઓ વધી જણાય છે—હા. ત. ભારતની વિવિધભાષી પ્રજાઓના ૧૨૨૧૨ સંબંધ વધ્યો છે. વિવિધ ભાષાઓનું જ્ઞાન અને તેથી ય વિશેષ વિવિધ ભાષાઓના સાહિત્યનો પરિચય (અનુવાદ રૂપે ય) વધ્યો છે; અને ધણો જાણે વધે તેવી તજવીજો ચાલુ છે. પરંતુ ત્યારે જ બીજી ગાજ, જે પડોશી ભાષાઓ વાળી પ્રજાઓ દા. ત. મરાઠી-ગુજરાતી, ગુજરાતી-રાજસ્થાની, બંગાળી-ગિદારી, બંગાળી-કુડિયા, બંગાળી-આસામી અને એક જ દિંદી ભાષા બોલનારી પ્રજાઓ વચ્ચે ય પારાવાર વિરોધાટક વૈમનસ્ય વધ્યા છે.

અગ્રેજ અમત દગ્ગાન, ગુગલુન ધર્મભાવના સક્રિય થતા, વિરેશી સત્તાની ઉત્કરણી નીચે, ભારતમા દિન્દુ-સુરિસમ, સુરિસમ-પાગમી દમાઓ થયા હતા, આજે રવગાની છત્રછાયામાં ધર્મ, પથ મત, કોમ, પ્રદેવ, ભાષા અને પક્ષો વચ્ચેના ખુનના દગ્ગોએ અને છપા દિસક દેવોએ, ભારતને ગાંધીય આંતરવિષદની દિશામાં ધકેલ્યો છે

(૨) અપાઉ આપણે પ્રાચીન યુગ અને મધ્ય-યુગમાં અને સવિશેષ રીતે અગ્રેજ અમતમાં, સાહિત્યનો રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા સાથેનો જે મંત્રધ જોયો, તેનાથી નિવકુન કોસકુ ચિત્ર આજે જોણુ થઈ રહ્યું છે। ભાષાવાદ પોતેજ ભગાણવાદનો અગ્રેજ અનર્તા સાહિત્યદ્વારા એકાત્મતા સાધવાની ધારણા જ વિકૃત પશિયામોવાળી બની ગઈ છે (ભાષા અને સાહિત્ય બંને જુદા છે - બંનેનાં કમોં પશુ જુદા છે - પરંતુ આજે તો ભાષાવાદના વર્ચસ્વને કાણે સાહિત્ય પશુ 'રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાને નામે આક્રમક રાષ્ટ્રવાદનું સાધન બની જવાનો ભય જાઓ છે ત્યારે સાહિત્યના વિનિમય દ્વારા રાષ્ટ્રની આંતરિક એકતા, અને આંતરરાષ્ટ્રીય મૈત્રી સળધો દદ કરવાની વાતો નર્વો બાધુકતા બરેથી નથી લાગતી।"

એટલે કે આજની પરિસ્થિતિમાં આપણે નવેસરથી સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા વચ્ચેના સંબંધની અને તેના રદસ્થની વાત વિચારવી રહી અને ત્યારે, આરભમાં જ આપણે એ વાત રપષ્ટ સમજવી અને સ્વીકારવી રહી કે, જ્યારે વ્યક્તિ અને સમજિના છત્રાનું પ્રેરક તત્વ સુનિચિત અને સુદદ હોય ત્યારે માનવવ્યવસાયના તમામ ક્ષેત્રો વચ્ચે, અને પ્રત્યેક વ્યવસાયની આગવી સજિની અદરેવ, સંવાદિતા (Harmony) એકતા (Unity) અને એકાત્મતા (Integration) રથપાય, પરંતુ મુગજન પ્રેરક તત્વ

• ચીન અને ભારતની પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિઓ, જુદાના સહિયારા ઉપદેશોના વારસો, પૂર્વીય-એશિયાઈ સમાજ જીવનની નીકટતા અને ૨૦૦૦ વર્ષના લગાવાર સાંસ્કારિક સંપર્કના ઈતિદાસ મુદ્દા અને ઇશ્વરને ખાજવા નિર્ગોલ્ય કથી છે - આ સાહિત્ય દ્વારા એકતા સાધવાના મુદ્દો વિષ શું કહેવું ?

લોપ પામ્યું હોય, અને સામાજિક વિકાસની અતિ જટિલ કક્ષાએ એ પ્રકારનું નવું પ્રેરક તત્વ અશક્ય બની ગયું હોય, અને સાર્વત્રિક છિન્નકિન્નતા જ યુગનું મુખ્ય લક્ષણ બની ગઈ હોય ત્યારે, ગાંધીય એકાત્મતાના સદર્ભમાં સાહિત્યની પાસે કેવી અપેક્ષા થોભ અને શક્ય ગણાય ?

એટલે કે, આજનો સવાલ એ નથી કે સાહિત્યે રાષ્ટ્રીય એકતામાં ભાગ ભજવવા શું કરવું, પરંતુ સવાલ એ છે કે સાહિત્યનો સાહિત્ય તરીકે રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા સાથે સળધ હોય તો તે કેવો ?

આના જવાબમાં, માની લઈએ કે, આજનો સાહિત્યકાર આપણને એવું સભળાવી દે છે કે -

—તમારા આ ધર્મ-પથ-કોમ-જાત-પક્ષ-વર્મના દુકકાઓ તમે જાતે જ સર્જેલા છે

—તમારા આ ધર્મકાંચ, રાજકારણ, અર્થ-કાંચ અને સમાજિક જુના કીમિયા પ તમે અજમાવી નિષ્ફળ ગયા છે

—તમે હાથે કરીતે દુકકા પાડી હરદમ વિચ્છિન્નતા જ વધારતા જાવ છો એવા વિકર્મમાં મને સડોવો નહિ

—તમારી આ બધી ભાજગડમાં મને રસ નથી. વ્યવહાર જગતનાં તમારાં મૂલ્યો સાથે મને નિરમત નથી માનવ-ઉદારતાની તમારી શ્રદ્ધા મને અધિક અશ્રદ્ધાજી બનાવે છે, ને તમારું નયું ઉપયોગિતાવાદી મુદ્દોચ્ચારી જનન મને અકળાવો મૂકે છે, અને ખાસ તો તે પછીની, તમારી નિર્ણયરૂતિ મને પાગન બનાવી દે છે. જદેવર છે કે નમે મને એકસો છોકો, મારું કામ મને કરવા દે. હું મારા સદજન્મમાં લીન રહું, એની આડે તમે ન આવો એટલું જ બસ

—યુ આ Art for Art sakeનું પુનરાવર્તન છે ?

—યુ આ મિનસામાજિક વેપકિતક ભાગેકુ રૂતિ છે ?

કવચિત-કર્ણક હોઈ શકે છે, પણ છે જ એવું નથી ન પણ હોય સાચા ચિંતક-સર્જક માટે તો કશું કર્ણક ભાગવાપણું-છટકવાપણું છે જ નહિ,

એટલે એની વતી તો આપણે બેગાધારી આપી શકીએ. કેમકે—

સાહિત્યની સાક્ષ્યિકતા જ એની આંતરિક સંવાદિતામાં છે. આ સંવાદિતા માટે અખિલાઈ અનિવાર્ય છે. અખિલાઈ એટલે જ અપરંપર વિચ્છિન્નતા અને વિવિધતામાં એકતા અને અખંડિતાનું સર્જન. એની પ્રક્રિયા (fission)-વિભાજનની નહિ, fusion સામ્યની છે. એમાં અસિક્કતા, અલગતા પોતે જ ભગવાણેયાર કરે. એમાં કશું જ 'મહારત્ન' તરીકે રહી ન શકે ત્યાં જીવન, અને જીવનની સમસ્યાઓ, એનાં સુખદુઃખો અને મુશ્કેલી તથા માનવીની મર્યાદાઓ શી રીતે નિહાળી રહી શકે? અશક્ય જ છે. આખરે સર્જન અને સાહિત્ય એ માનવી અને એનાં જીવનનો, ગમે તેટલો મદલતો તોય, એક અંશ છે. એક અંશ ક્યાં લગી સમગ્રતાથી વિરુદ્ધ રહી શકે? તેમાં અખિલાઈમાં જ એની ફલશ્રુતિ છે તે સાહિત્યકાર-ચિંતા-સર્જક ભરેને કહેતો કે 'મને કશાની પડી નથી,' પરંતુ આપણે એ જાણવું જરૂરી છે કે એ અનુભવે છે શું? અને કરે છે શું? મને ખાતરી છે કે કુનિયાના કેઈપણ ખૂબે માનવીની માનવતા સમજાણતી તે જોઈ દરી ને એનું હૈયું વિવરણતાથી ધીજી ગયા વિના નહિ રહેતું હોય; એમાં સહજામી બન્યા વિના એને એનું નહિ જ પડતું હોય. તો સમગ્ર માનવજાતના અસ્તિ-નાસ્તિના કપરા કણમાં કદાચ એ જ્યાં દરી ત્યાં સમગ્ર માનવજાતની યુગઆવી મેથામોની 'મહિ થઈને' (living through) જીવતો દરી કદાચ એની દસા અધિકતર કપરી દરી પાસ કરીને, 'સૂત્રો' 'અદિશનો' અને 'કાંતિઓ' પતી મયા પડીનાં વિમૂળ પરિણામોથી એ જાણકાર હોઈને, એની દસા સ્થાપિત માનવી જેવી દરી.

અને એનું કર્મ? એ એના ચિંતન-સર્જનના કર્મમાં રચોપચો દરી. એક બાજુ ન્યારે વ્યવહાર જાનમાં 'સર્વત્ર' છિન્નચિન્નતાનો વ્યાપ વિસ્તરતો રસો છે ત્યારે, આંતરિક સંવાદિતા પ્રગટાવવાનું

અત્યંત દુષ્કર બન્યું છે ત્યારે, એ તો પોતાના સાહસમાં પોતાની કૃતકૃત્યતા માનતો દરી. શક્ય છે—કેટલીક વાર આવેશમાં આવી રચની વાતો કરતો એ કેવળ દતાશા અને નિષ્ક્રિયતાનું 'મેળું' પણ ફેલાવી જતો દરી. પરંતુ આખી જીંદગી અંધ-સંમતિવાદી જીવન-પદ્ધતિને પકડારનારને માટે, અંતે તો, એ નિરાશા-હતાશા પણ ક્ષણભંગુર જ દરી. અરેખર તો, પોતાનો ચિત્ક-સર્જક તરીકેની હસ્તિતાની સામિતી રૂપે તે જીવતો દરી, મૂંઝતો દરી ને લખ્યે જતો દરી.

અલગત, એ વાન સત્યો છે કે એવ બાળના વિચ્છિન્ન યુગનો જ માનવી હોઈ એના વિરોધભાસો વ હોવાના જ—(૧) બધામાંથી ભાગી છૂટવાના પકડાર સળી nonconformist વૃત્તિ અને વાણી (૨) બધામાં લસોટાઈ ને તાતી બનેલી અક્ષુણ્ણ સંવેદનશીલતા, અને (૩) ચિંતન અને સર્જનની—સત્ય અને સૌંદર્યનિક અખંડ સાધના! પરંતુ આવો આદમી બાલ સુછિની સમસ્યાઓથી અલિપ્ત, વિરુદ્ધ, ઉદાસી હોઈ જ ન શકે. એક સાથે તાદાત્મ્ય અને તાદરશ્યની એની સિદ્ધિ એના વિશક્ષણ વ્યવસાયને કારણે શક્ય બની ચૂકી દરી જ.

આ વિનાનું 'બીજું' કેઈપણ ચિત્ર, જગનના મહાન ચિંતકો-સર્જકોનાં જીવન, સંઘર્ષ અને સર્જન વિષે જાણવા પડી, આવેખનું કે કંપનું ય મને તો અશક્ય લાગે છે.

આવો જામનાતમા એના ચિંતન-સર્જનમાં સદબ-કર્મદારા ને મુશ્કે પ્રગટ કરી જશે એ મુશ્કે કેવળ કળાનું, કેવળ ચિંતનનું નહિ જ રહી શકે. એ મુશ્કે સામાજિક વિચ્છિન્નતાના વિશરણ અને એકા-ત્રતાની રચાવના માટેનું અમેળું પ્રયત્ન આંતરિક તત્ત્વ બની ગયું દરી. બહારથી પીટવામાં આવતા દોહનાં કાલાં સૂત્રો કરતાં કદાચ આ ધર વધુ સ્વચ્છ અને અર્થપૂર્ણ દરી.

અલગત, આવો ચિંતક-સર્જક વિરલ હોવાનો. પરંતુ આપણ-સૌના મુવતારક તો એજ બની શકે ને?

રંગદેષ !

ભારત :

—સદીએ થયાં ભારતને કષાળે અસ્પૃશ્યતાનું કલક ચોરેલું છે

—પરંતુ સ્વરાજ આવતાની સાથે ભારતના રાજ્યકર્તાઓએ અસ્પૃશ્યતાની કાનૂની રીતે સંપૂર્ણ નાબુદી કરી છે

—કોઈપણ અસ્પૃશ્યને બહાર કાઢા—કોલેજ, નળ તળાવ—કુવા, હોસ્ટેલ—રેસ્ટોરાં બાગ-મંચીયા, બસ—રેલવે ઇત્યાદિ વાહન અને ધર્મશાળા તથા મંદિરોના બાહ્ય, બીજા સૌ ભારતીય નાગરિકના જેટલો જ લેવાનો, અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે

—એટલું જ નહિ, પરંતુ નોકરીપ્રધા અને મતદાર તરીકેની હાથકાતની બાબતમાં કોઈ પણ માણસ અસ્પૃશ્ય હોવાને કારણે જ તેની સામે પ્રતિબંધ અને કિંમ વર્તન દાખવવાનું ગેરકાનૂની છે

આમ છતાં—સેકડો વર્ષોના કુચરકારને કારણે હજી આજેય અસ્પૃશ્યો તરફ હીન અમાનુષી વર્તનના દર્શનો સાવ વિરલ અને અપવાદરૂપ નથી. હજી આમ વિસ્તારોમાં અસ્પૃશ્યતાનું કનક મણા પ્રમાણમાં ચાલુ જ છે !

પરંતુ સાથે સાથે એ વાત પણ સાચી છે કે હવે

મિસિસિપી યુનિવર્સિટીમાં રંગદેષ

રંગભેદના અન્યાય—દમનનો એક ઐતિહાસિક કિસ્સો ૧૯૫૭માં ‘લીટલ રોક’માં બનેલો નવ કાળો નિર્મો કુમાર—કુમારિકાને બહાર

બાગે જ કોઈ ખુશી રીતે અને છાત્રી કાઠોને અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ કરતું હતી.

અમેરિકા :

ત્યારે—આફ્રિકા ખંડની વિશાળ ધરતી ઉપર ગોરા સામ્રાજ્યવાદીઓની હકુમત નીચે, ત્યાંના મૂળ વનની—કાળા હાસીઓ સાથે જે અમાનુષી વર્તન થઈ રહ્યું છે—અને તેજ કાનૂની રીતે, તેનાથી તો સો સારી પેઠે પરિચિત છે

અમેરિકા :

પરંતુ અતિ સુધરેલા અને કુનિયામરના અમરૂઝી લોકશાહી અમેરિકાનાં, બાસ કરીને દક્ષિણ અમેરિકાનાં, અનેક રાજ્યોમાં હજી આજેય કાળા નિર્મો હાસીઓ સામેનો રંગદેષ જે હદે ચાલુ છે તે માની ઇમામ એવું ન હોવા છતાં સત્ય હુકમત છે ! હજી ત્યાંના નિર્મોને ત્યાંની ભરેલ શાળાએ, હોટેલો, ધર્મશાળાઓમાં સંપૂર્ણ સમાન બાવે પ્રવેશ નથી. હજી ત્યાંના કાળા નિર્મો સંપૂર્ણ સમાન કબજે મતાધિકાર પણ ભોગવી શકતા નથી.

અને આ બધા મૂળમૂળ દુકોની બાબતમાં સંપૂર્ણ સતોષકારક કાષ્ઠાઓ પણ હજી યથા નથી વ્યવહારમાં તો કામદા કરતાં જ અનેકમણી ખંડેર દશા છે

શાળામાં હાથકાત કરવાના ફેરફાર કોર્ટના હુકમ સાથે ત્યાંના ગોરા અવર્નર તથા ગોરી પ્રજાએ તોડીનો મચાવેલાં, અને ત્યારે પ્રેસિડેન્ટ

આધિનહોવારે કંક હાથે કામ પતાવ્યું હતું.

આટલે વરસે ફરીથી ૧૮૬૨-૬૫ના આંતરવિગ્રહની યાદ ડરાવી જાય એવી શક્યતાઓવાળો કિસ્સો ગયા મહિને યની ગયો તે કેનેડીયું રાજ્યતંત્ર તથા અમેરિકી અને ફિનિયાની પ્રજા આખીને ખળભળાવી ગયો. અલબત્ત, પ્રેસીડેન્ટ કેનેડીએ ઘણી જ હિંમતથી પરિસ્થિતિને કાબુમાં આણી છે, પરંતુ અંદરની આગ હજી યુગાર્થ ગઈ છે એમ તો કહી શકાય એવું નથી.

અમેરિકામાં ૧૮૬૨ થી ૬૫ માં આંતરવિગ્રહ થયા પછી આ સૌથી મોટો આંતરિક વિરોધ હતો. અમેરિકાની સમવાયી (ફેડરલ) કેન્દ્ર સરકાર અને ધરક રાજ્યોમાંનું એક રાજ્ય રજુએને જિતવાં હતાં.

મુખ્ય પાત્રો હતાં : પ્રેસિડેન્ટ કેનેડી, ગવર્નર શેસ બાર્નેટ, અને જેમ્સ મેરેડિથ નામનો ૨૬ વર્ષનો દળસી ગુલામ ।

સ્થળ : દક્ષિણ અમેરિકામાં મિસિસિપી રાજ્ય-માંની એક્સફોર્ડ નગરી (જ્યાં સ્વર્ગસ્થ મહાન અમેરિકી સાહિત્યકાર વિલિયમ ફેકનરનો જન્મ થયો હતો)

વિષય : મિસિસિપી યુનિવર્સિટીમાં કાળા-નિગર માનવી મેરેડિથને પ્રવેશ આપવો કે કેમ ?

પક્ષકારો : (૧) પ્રેસિડેન્ટ કેનેડી કોઈ પણ દિસામે, ભરકર મોકલીને, મેરેડિથને મિસિસિપી યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ અપાવવા કટિબદ્ધ હતા.

સંગ્રામની ભૂમિકા

મેરેડિથ ૭ વર્ષ અજાક માત્ર નિમ્નો માટેની જેક્સન સ્ટેટ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો. બીજા વિશ્વ યુદ્ધ દરમિયાન તેણે અમેરિકી વિમાની દળમાં ફોરીઆના ગોરમે પ્રતિષ્ઠાથી કામ કરેલું. પરંતુ છેલ્લાં ૭ વર્ષથી તેના હિલમાં આ અન્યાય સાલતો હતો. તેણે માત્ર-ગોરા માટેની ગણ્યાતી અને પરંપરા

(૨) ગવર્નર શેસ બાર્નેટ કોઈ પણ દિસામે, જ્યાં ગોરાઓ જ આજ્ઞાથી ઈશ્વરદારી ગોમવના આપ્યા હતા ત્યાં, કાળા માનવીને, મિસિસિપી યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશવા દેવા તૈયાર ન હતા.

(૩) મેરેડિથ માનવીય ન્યાયની મજાલ જલાવતો, સર્વસ્વની આહતિ આપીને, પ્રવેશનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના ન જ પવા પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ હતો, સૈન્ય, સાથીદારો અને શત્રુઓ :

(૧) કેનેડીની પડખે-અમેરિકાનો લોકશાહી આદર્શ હતો-૧૮૬૮ના જુલાઈની ૨૮મીએ બંધારણીય રીતે કરેલા મુધારાની ૧૪મી કલમનો ફતવાજી હતો. અને શિક્ષણ અને સરકારના ક્ષેત્રે ગોરા-કાળાની સમાનતામાં માનનારો અમેરિકાનો વિશાળ જન્યન નાગરિક સમૂહ હતો. ઉપરાંત સર્વેશ્વર ન્યાયની અદાલતનો ચુકાદો હતો; અને તેનો અમલ કરવા માટે પૂરતાં સશસ્ત્ર-સૈન્ય અને રાજ્યસત્તા હતાં.

(૨) ગવર્નર બાર્નેટની પડખે-દક્ષિણ અમેરિકાના અનેક બીજા ગવર્નરો હતા. દક્ષિણ અમેરિકાનાં ગોરા-ભરકરો, અમલદારો તે પૂછપતિ તથા વગદાર જૂથ હતાં, યુનિવર્સિટીના ગોરા અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ હતા । તથા પુલ અમેરિકન લોકશાહીમાં રહેલી કમજોરી અને આજ સુધી સાલતી આબડહેટની પ્રજાશીતું એમને એહું હતું.

(૩) મેરેડિથની પડખે-સૌની સમાનતા અને નિમ્નોના માનવીય અધિકારોનું અદાલન હતું. નિમ્નો-નેતા રેવરંડ માર્ટિન લુથર કિંગ હતા; અને સવિનય શાંતિપૂર્ણ સત્યાગ્રહનું શ્રેય હતું.

અનુસાર માત્ર ગોરાઓનાં સંતાનોની ઈશ્વરદારીવાળી મિસિસિપી યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ માટે અરજ કરી તરત જ ત્યાંના રેમેકેટ પસુના ૬૪ વર્ષના ગવર્નર શેસ બાર્નેટ યુનિવર્સિટી પાસે એ અરજીને ઇન્કાર કરાવ્યો. આથી મેરેડિથે ઘાગા ધારાસભ્યોએ (શ્રીમતિ કોન્સ્ટન્સ જેકર મોટલે-જે નિમ્નો

છે; તથા શ્રીમાન જેક પ્રીતજર્જ-જે ગેરા છે) દ્વારા ફેડરલ કોર્ટમાં અપીલ કરી. આ સર્વેચ્છ અદાલતે મેરેડિથના પક્ષમાં, તેના દાખલ થવાના અધિકારનો સ્વીકાર કર્યો, ચુકાદો આપ્યો પરંતુ આ ચુકાદા અનુસાર યુનિવર્સિટી મેરેડિથને પ્રવેશ આપે તે પૂર્વે

જ મવનરે પોતે જ યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રારનું સ્થાન સંભાળ્યું અને મેરેડિથને દાખલ કરવા ઈન્કાર કર્યો. મેરેડિથને સાથે લઈને આવેલા ફેડરલ સરકારના માર્શલોનેય પાછા કાઢ્યા. સ્વાભાવિક રીતે જ સંઘર્ષની જૂગિકા બદલાઈ ગઈ.

સંગ્રામની કાલિલતા

યુનિવર્સિટીના મહાનમાં મવનરની છત્રછાયા નીચે એક મેકક મળી, તેમાં મેરેડિથની ગેરહાજરીમાં તેને ૧ વર્ષની સજાનો ચુકાદો આપવામાં આવ્યો. યુનો એવો બહેર કરવામાં આવ્યો કે મેરેડિથ 'આટલા-ટા'નો નામરિક હોવા છતાં તેણે 'જેક્સન'માં પોતાનો અનાધિકાર નોંધાવ્યો હતો.

આ દરમ્યાન, મેરેડિથ, તેની સાથે આવેલા ફેડરલ-અધિકારીઓ, તથા મેરેડિથના ધારાસભ્યોએ અપીલની સુનાવણીવાળા સ્થળે ન્યુ ઓરલિઅન્સ પહોંચી ગયા હતા. ચુકાદો એવો આવ્યો કે, કોર્ટ મવનર અને યુનિવર્સિટીના અધિકારીઓને કુલમ કરે છે કે મેરેડિથને તત્કાલ પ્રવેશ આપવો, અને કોર્ટમાં હાજર રહેલા યુનિવર્સિટીના અધિકારી-ઓએ આ ચુકાદો શિરોધાર ગણી બીજે જ દિવસે મેરેડિથને પ્રવેશ આપવાનું કળ્પ્યું થ ગયું.

યુનિવર્સિટીના અધિકારીઓને એવું લાગ્યું કે આ પ્રવેશનું કાર્ય ઓછામાં ઓછી ધાંધલે મિસિસિપી રાજ્યની રાજધાની જેક્સનમાં પનાવતું. આ સ્થળ મિસિસિપીથી ૧૭૦ માઈલ દૂર હતું. બીજે જ દિવસે, મેરેડિથને લઈ ફેડરલ-અધિકારીઓ વિમાનમાં તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા અને ફેડરલ બિલ્ડીંગમાં તેઓ યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રાર મિ. એલિસની શહ બોના રહ્યા. થોડીવાર ફેનથી સંપર્ક સાધના, રજીસ્ટ્રારે એવું જણાવ્યું કે તેઓ પોતે જ યુનિવર્સિટીના ટ્રસ્ટીઓની ઓફિસમાં લગભગ 'બંધિયા-કેદી' જેવી દશામાં છે. આથી, માર્શલો (ફેડરલ અધિકારીઓ) મેરેડિથને લઈ તે સ્થળે પહોંચી ગયા, તો ત્યાં તો ૨૦૦૦

ગોરાઓનું જૂથ, ખિન્નવાળેલું, ત્રાણો ભાંડતું, ચીચિયા-રીઓ કરતું જીર્ણ હતું આ બધામાં ઘર્ષ મેરેડિથ અને માર્શલો ટ્રસ્ટીઓની ઓફિસે પહોંચ્યા તો ત્યાં રજીસ્ટ્રારના નહિ પણ મવનરે બાર્નેટનાં દર્શન થયાં. એ પોતે જ દરવાજા શેકીને જીવો હતો, અને તેણે બહેર કર્યું કે, ફેડરલ (કેન્દ્ર સરકાર)ની સત્તા તથા યુનિવર્સિટીની સત્તા-બંનેની વચ્ચે તેણે મવનર તરીકેની પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

અને વળી પાછા મેરેડિથ અને માર્શલો આ બાબતનો રિપોર્ટ કોર્ટને પહોંચાડવા ન્યુ ઓરલિઅન્સ જીપડ્યા. તે જ રાત્રે કોર્ટે મવનરને જણાવ્યું કે કોર્ટના કુલમનો અનાદર કરી તિરસ્કાર પ્રગટ કરવા માટેના કારણો આપી બંધ.

આ દરમ્યાન મવનરે બાર્નેટ, પોતાના 'રાજ્ય'ની ધારાસભાની મેકક બેલારી 'પોતે જે કાર્ય' હતું તે માટે ધન્યવાંદનાં બાપડો કીધી રહ્યો હતો : 'મવનરે બાર્નેટનું આ કૃત્ય મિસિસિપીના ધનિહાસમાં સૌથી ક્રેક શુદ્ધિ અને પ્રતિભાકાર' પગલું છે...' વગેરે.

તે બીજી બાજુ સેક્ટેનન્ટ મવનરે પોલ બેનસન મેરેડિથને દાખલ કરવાના પ્રયાસ સામે તત્કાલ એકત્ર કરવા સારુ ઓફિસર્સ બઈ પહોંચ્યો હતો એણે જેની તેની તૈયારીઓ ન હતાં કરી. સૈન્ય, શસ્ત્રો અને રજીસ્ટ્રારીઓની કનાર યુનિવર્સિટીના ચોગાન આગળ ગોઠવી દેવામાં આવી હતી. ઉપરાંત ત્યાં વિવિધમ જોસ સાથ-સ નામનો કંદર રંગેલો નિર્મોહી નેના ત્યાં હાજર થઈ ગયો હતો. આ મહાજય મિસિસિપી યુનિવર્સિટીને શુદ્ધ ગેંગઓની જ

રાખવાના આદિસનનો અગ્રણી હતો તથા આવાજ રંગદૂધના કાર્યક્રમ માટે કામ કરનારી અમેરિકાની 'સિટીઝન્સ ફોર્સિસ'નો તે એક અગ્રણી વહીવટદાર હતો. તેણે થોડા જ દિવસ પૂર્વે, જે હજારોમાં દક્ષિણ અમેરિકા છોડી ઉત્તરમાં જવા તૈયાર હોય તેમને જવાનું કહ્યું (પાછા ન વળવાની શરતે) આપવાની થયેલાના મહેર કરી હતી. આ ઉપરાંત, ૧૬૫૭માં 'સિટિઝન્સ ફોર્સિસ'માં આ પ્રકારની ઘટના વખતે ફેરવેલ સૈન્યની આગેવાની કરનાર મેજર જનરલ એડવિન વોલર પોતે જ રંગદૂધને પસંદ આવી જીવો હતો!

આમ, એક અઢવાડિયા બાદ (તા. ૨૬ મીએ) વર્ગી, માછી મેરેડિથ મિસિસિપી યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ માટે આવી પહોંચ્યો. પરંતુ ત્યારે લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરે તેને અને તેના સાથી માર્શલ (ફેરલ કોર્ટના અધિકારી)ને ૫ રોકવા અને ધક્કા મારી પાછા હાસેલા.

જે દિવસ બાદ (તા. ૨૮ મી) અમેરિકી માર્શલોની મોટી સંખ્યા આવી પહોંચી. પરંતુ હજી ગવર્નરે જાનૈંટ યુસ્તાક હતો. તેને કોર્ટના તિરસ્કાર માટે હાજર થવાનો કુકમ થયો હતો, પરંતુ તેને તેણે કુકરાખ્યો હતો. આથી ૨ જી એક્ટોબર થાય ત્યાં સુધી ફરેજના ૧૦,૦૦૦ ડોલરનો દંડ કરવાનો કુકમ તેને પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો—જતાં તે અજીબ હતો!

પ્રે. કેનેડીની મક્કમતા

આ ફરમાન (તા. ૩૦મીએ) પ્રિસિડેન્ટ કેનેડીએ તેમના કાર્ડ એટર્ની જનરલ રોબર્ટ કેનેડી તથા ન્યાય આતાને હસ્તક આપેા ફિસ્સો સોંપી દીધો; અને જેઓ ફેરલ કોર્ટના કુકમનું ઉલ્લંઘન કરવા બદલ પકડા હોય તેમને તાત્કાલિક વસ કરવાનો કુકમ પ્રમટ કરી

દીધો. સરક્ષણ મંત્રી મિ. રોબર્ટ મેકનમીરને જરૂરી તમામ પગલાં લેવા ફરમાન આપ્યું... ફેરલ સૈન્યને ઘટનાના સ્થળેથી થોડે દૂર મિસિસિપીમાં એકઠું પણ કહ્યું તથા ખુદ મિસિસિપીના રથાનિક સૈન્યનો કચ્છો રાખ્યો પાસેથી છીનવી લઈ ફેરલ (કેન્ડ) સત્તાના હાથમાં લઈ લીધો, અને હજી પણ ગવર્નરે જાનૈંટ વસ નહિ થઈ જનમ તો, તેને ગંભીર મણીને, સાંજે રેડિયો ઉપરથી આખા રાષ્ટ્રને પ્રે. કેનેડી પોતે સંબોધી, એણે પણ જાહેર કહ્યું. અને મોટી સાંજે ગવર્નરે જાહેર કહ્યું કે "આરું હૃદય તો (વસ થવાની) ના જાડે છે; પરંતુ આ ઘટનાને કારણે જે લોકો વહેવાર વવાનું થાય એનો મારી વિવેકયુદ્ધિ વિરોધ કરે છે..."

જતાં આ પછી, જેમ રાતે અને બીજી પરાંટે તો, મિસિસિપી રાખ્યના નામગિરી અને ફેરલ સરકારના સૈન્ય વચ્ચે કાલિસ જંગ શરૂ થઈ ગયો! ખુદ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓએ આગ-ભગ અને હલ્લા શરૂ કર્યા. સૈન્યે ટીપરજેસ છોડ્યો તો ટ્રોળાઓ તરફથી પથ્થરમારો ચાલ્યો.

બેનાં મોન થયા—જેમનાં એક હતો ક્રાન્સના એક પત્રનો પ્રતિનિધિ પોલ યુદ્ધકાંડ. કુલ ૭૫ જણા ધવાયા.

તા. ૧લી એક્ટોબરની પ્રમાતે ૮-૩૦ વાગે જેમ્સ હાવર્ડ મેરેડિથે અધિકૃત રીતે યુનિ.ના ખુલ્લા મેદાનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે, ટીપર જેસનાં જોખાં, કાચ અને છટો-પથ્થરોના હથથા, બજેલી મોટરોનાં હાડપિંજર તથા પગથિયાં ઉપર લોકોનો જંટકાવ નજરે પડતાં હતાં!

અને જોરા વિદ્યાર્થીઓ મેરેડિથને હથ્થે શી તારા હાથ ખૂનથી ખરાડાયેલા છે" કહી રથા હતા. જવાબમાં અપ્રતિમ મેરેડિથ ઉશ્કેરાવા વિના સ્વસ્થ થાસે યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ કરી રથો હતો.

૨ : લોકશાહી મતાધિકારમાંય રંગદૂધ !

૧૯૬૨ના-આઠ્ઠામાં નિમિત્તે સમાન ધોરણે મતાધિકાર આપવાની બાબતમાં એક ખરડો સેનેટ સાંમે રજૂ થયો હતો, પરંતુ અમેરિકામાં રંગદૂધ કઈ દહ સુધી લોકોમાં વ્યાપેલો છે, તે આ ખરડાની જે દશા

કરવામાં આવી ને એને ફાવી દેવામાં આવ્યો, તે ઉપરથી ૨૫૪ થાય છે.

અમેરિકાના ફેરલ જલ્દારણથી ત્યાંના દરેક રાખ્યને મતાધિકારની લાગકાત અજેના નિયમે નક્કી

કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવેલો છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરના રાજ્યોમાં તો પુખ્ત વયના તમામ અમેરિકી નાગરિકોને, કદાચ બેલેસાવ વિના (અમુક સમયથી અમેરિકામાં રહેતાં હોય એટલે જ), મનાધિકાર આપવામાં આવેલ છે. અન્યત્ર, કેટલાંક રાજ્યોમાં મતદારોની નોંધણીની ફી એક બે ડોલર રાખવામાં આવી હોય છે. પરંતુ અમેરિકાનું જીવનધારણ્ય જોતાં ત્યાં જોડામાં જોછી આવડતવાળા મજૂરનેય રોજના પાંચ-છ ડોલર મળતા હોય છે; અને હેર-કટના બે ડોલર પડતા હોય છે। આ જોતાં આ ફી નહિ જાય જ શકાય. કાગ્યે જ થોડાક નાગરિકો એને જ કારણે બાકાત રહેતા હશે.

પરંતુ દક્ષિણના કેટલાંક રાજ્યોની વાત સુધી જ છે. ત્યાં 'શિક્ષિત'ને જ મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. અને નોંધણી કરનાર એક્સિસર મને તેની પરીક્ષા કરવા માગે તો તેને તેવો અધિકાર છે. આને કારણે ગોરી ચામડીવાળો જે આવ્યો તે કશી જ પરીક્ષા વિના મતદાર નોંધાઈ નય છે—અલગત કાગ્યે જ કોઈ ગોરી અશિક્ષિત હશે. પરંતુ ખીજ બાજુ નિચો—કાળી ચામડીવાળોને પરીક્ષા આપવી પડે છે, અને ત્યારે સાધારણ શિક્ષિતો તો નાલાયક હશે જ છે, પરંતુ કેટલાંક કિસ્સાઓમાં પ્રિન્સિપેલ્ટ, એમ. એ. અને પી. એચ. ડી. સુદાને નાલાયક ઠેરવવામાં આવ્યા છે। સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે, આ નોંધણી-અમલદાર આ બાબતમાં જે નિર્ણય આપે તેની ઉપર કોઈ દાદ ફરિયાદને અવકાશ જ નથી।

એક કિસ્સામાં તો એટલી હદે જનવા પામ્યું હતું કે એક સુશિક્ષિત નિઝોની પરીક્ષા લેવામાં આવી. એને અમુક પુસ્તકમાંથી ઉનારો કરવાનું કહેવામાં આવ્યું અને એ ઉતારો કરવામાં એક જગ્યાએ વિરામચિહ્ન રહી ગયેતુ, એટલા જ માટે એને નિનશિક્ષિત ગણી નાલાયક ઠેરવવામાં આવ્યો હતો।

દકીકત એ છે કે કેટલાંક દક્ષિણના રાજ્યોમાં નિઝોની વસ્તી વધારે છે, તે એમને પુખ્તવયના મતાધિકારના હક મુજબ મતદાર નોંધવામાં આવે તો, તેમની સંખ્યા ગોરાઓ કરતાં વધી જાય—આ થાય કોઈ જેવેતેવો છે।

કેનેડી આ બધું જાણે છે: આવો રંગ ૫ અમેરિકાની પ્રતિકાનો લાંબરૂપ છે, અફ્રિકા—એશિયાનાં દેશોમાં આની ખૂબ જ ખરાબ છાપ પડે છે પરંતુ દેશના બધારજુમાં જ તેનાં રાજ્યોને મતદારોની નોંધણીનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હોઈ તે છીનવી લેવાનું અશકય જણાય છે. એટલેતાજેતરમાં અમેરિકાની સેનેટમાં એક એવા વિધેયક લાવવામાં આવ્યો કે જે નાગરિકના શિક્ષણનું સર્ટિફિકેટ છટ્ટા પેરાલુ એટલું હોય તેને શિક્ષિત ગણીને મતદાર તરીકે લાયક ગણવો, જેથી નોંધણી કરનારના મનસ્વી નિર્ણયનો સમાલ ન રહે, અને કાળાધોળાના બેદ અને રંગદેવનું કારણ જ ટળી નાય.

આ ખરડો કેટલો નિર્દોષ અને ન્યાયી હતો! કેટલો સરળ અને સદ્ગત હતો! આમ છતાં અમેરિકાના સેનેટમાં એના વ્યાવસ્થાપકોની ચર્ચાના નિમિત્તે દિવસોના દિવસો સુધી સેનેટમાં બેઠકોમાં ફાવે એટલો સમય અને ફાવે તે વિષય ઉપર બકવાદ કર્યા જ થયો। કેમકે, અમેરિકાના બધારજુના જોડા હેઠળ કોઈ પશુ સેનેટ મને તેટલો સમય મને તે બાબત કાઠી બોલી શકે છે.

અરે, કોઈ સભ્ય બાઈમલમાંથી પ્રકરણનાં પ્રશ્ન વાંચવા મડિ અથવા ટેલીફોનની કોરેક્ટરીમાંથી પશુ મનફાવે તે વાંચવા મડિ તોય એ એમના હક્કની વાત મનાય છે. એમને કોઈ શરૂ શકે નહિ.

બસ. આ ખરડો સેનેટમાં પેશ થયો અને ત્રીસ એટલા એનેટરોએ એક પછી એક બસબસ અસંમત વાતો કરીને વાકેછટાનું પ્રદર્શન કર્યું. એમને અટકાવવાનો કાનૂની ઉપાય એક જ હતો—૨/૩ બહુમતિનો નિર્ણય. જળજેવાર આવો ૫ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો પરંતુ 'લોકશાહી' અમેરિકાની સેનેટમાં ૨/૩ મહુમતિ મળી નહિ, અરે સાદી બહુમતિ ૫ મળી નહિ। આથી તો પ્રત્યાધાતીઓનું ચઢી વાઝ્યું. ગેલમાં આવી જઈ તેમણે આ મિલને કશી વધારે ચર્ચા વિના ફાઈલ કરી દેવાનો ફરાવ લાવવાની દિ મન કરી.

પ્રત્યાધાતીઓને પુલ્લું મેદાન મળી મધુ સેનેટના ઇતર સભ્યો એટલી હદે યાદી ગયા હતા કે મિલ ઉપરે અજારાઈએ જ ચઢી ગયું!

[પ્રો. ડ. ડ. ક્વેર્ના લખતા આધારે]

પ્રેસિડન્ટ કેનેડીએ સત્તામાં આવતાં જ સરકારી દેશનું આ લાંબન મિટાવવાનો મનઃસૂચો સેવ્યો હતો. હજી એ મહિના પૂરા થયા ન હતા ત્યાં તેમણે એ દિશામાં એક કદમ ઉઠાવ્યું હતું—અલખત એ કદમ બહુ નાનું હતું અને બહુ સાવચેતી ભર્યું હતું. એમણે કોઈ કાનૂની ફેરફાર કે કાનૂની સંપ્રત્યાઈ કરવાને બદલે, આજ પૂર્વેના કાનૂનના અધુર-પરૂરા અમલને સંપત્તિ બનાવવાનું વ્યવહારુ પગલું ભર્યું. એની પાછળ એ વાત હતી : એક તો કેવળ કાનૂન પસાર કરવાથી તો કશું રહ્યું નથી એની એમને ભય હતો; અને નવો કડક કાનૂની સુધારો કરવા જતાં દક્ષિણ અમેરિકાનાં રાજ્યોનો રોષ તત્કાલ વહોરવાની તેમની ઈચ્છા ન હતી, અને તૈયારી પણ ન હતી. એમની મુખ્ય મુશ્કેલી આર્થિક બાબતો—ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની અને સરકારી ક્ષેત્રની નોકરીઓમાં, તથા કેટલાક લેનર સુનિયમોમાંથી નિમ્નો સામે જે બેદલવા રાખવામાં આવતો હતો, તેની દિવાલમાં ગાળકું પાડવાનો હતો. અને એથી એમણે કાયદાનો આશરો ન લેતાં વહીવટી સુધારાઓનો માર્ગ જ પસંદ કર્યો. એમણે પ્રમુખ તરીકે વહીવટી-વટકુકમ કાઢ્યો (માર્ચની ૧ દી, ૧૯૬૧) કે, કારખાનાં અને કેન્ટ્રાલિઝેશન પોતાને ત્યાં નોકરી આપતી વખતે રેગ્યુલેશન કમિશન રાખવો નહિ, લાપતાલ પ્રમાણે કામ આપવું, અને કામ પ્રમાણે પગાર આપવો.

આ વહીવટી વટકુકમની બાબ કડક હતી અને તેનો અમલ ધણી વિચાળ ધોરણે થઈ શકે એવો એનો ધાટ હતો. આમ છતાં, ખાસ નિમ્નોને સમાનતા આપવા જ આવો વટકુકમ કાઢવો છે એવો દાવો એના ન હતો. બીજાં એનો દેખાવ તો એવો હતો કે દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં આર્થિક દશા સારી નથી; ત્યાં નોકરી પણ સારા પ્રમાણમાં રહે છે; ઉત્પાદનની મંતિ પણ પૂરતી નથી અને એકંદર મંદોની પરિસ્થિતિ અત્યંતવાર ડોહાય છે—આ દૂર કરવા માટેનાં અનેક પગલાંમાં એક મુખ્ય પગલું તો, નિમ્નો અને બીજાં લઘુમતિ જૂથોને પૂરતું કામ આપવું, પૂરતી રોજી આપવી

અને કામના કલાક નક્કી રાખવા તથા બેકાર હોય તે દરમ્યાન તેમનાં જાળકોને મદદ આપવી વગેરે.

હજીકતે, આખા અમેરિકામાં જે બેકારીની સંખ્યા ગણતી હતી તેમાં અરધાથી અધિક આ નિમ્નો જ હતા! અને દક્ષિણના દેશોમાં તો એવી કહેવત થઈ ગઈ હતી કે, ‘નિમ્નોને નોકરી ઉપકા આપવી તે કાઢવો પહેલો’—એટલે જ્યારે કામ ચઢનાર કોઈ ન મળે ત્યારે ન છૂટકે નિમ્નોને રાખવો અને જરા અનુકૂળતા થતાં એને છૂટા કરવો!

આ રીયતિમાં પછટો લાવવા માટે, અને વહીવટી-વટકુકમનો અવરોધન અમલ થાય તે માટે તજવીજ પણ કરવામાં આવી. ઉપપ્રમુખ જોનસન અને મજુર-ખાતા દારા ચાંપતાં પગલાં ભરવાનું ઠરાવ્યું. જે કેન્ટ્રાલિઝેશન કે કારખાનાં આના અમલમાં પાછાં પડે તેમના કેન્ટ્રાલિઝેશન કરવાનું તથા નવેસરથી તેમને સરકારી કેન્ટ્રાલિઝેશન તરીકે નહિ લેવાનું પણ વિચારવામાં આવ્યું; એવી તાકીદ પણ આપવામાં આવી.

વળી કેટલાક મજદૂર મઝાણે પણ નિમ્નોને દાખલ કરવા સામે અણમથો દર્શાવતાં હતાં, એમનાં દાર બીકાં રાખતાં હતાં, આની સામે પણ ચાંપતાં પગલાં ભરવાની જાહેરાત કરી. તથા આજ પૂર્વે સરકારી ખાતાઓમાં નિમ્નોને બધી કક્ષાએ લેવામાં આવના ન હતા, તે લેવાનું શરૂ કરી છંદને કેનેડીએ નવો શિરસ્તો ખાડ્યો જ બરો.

દર

આર્થિક ક્ષેત્રના આ વહીવટી કુદમ ઉપરાંત કેનેડીએ બીજા દિશામાં પણ ઝુબેશ થકાવો : દક્ષિણની શાળાઓમાં નિમ્નોનાં જાળકોનાં પ્રવેશપત્રી અંગેય તેમણે પગલું ભર્યું. પ્રે. કેનેડી કોઈ-એટનો જનરલ રોજર્સ કેનેડીને આ કામચોરી સુપ્રત કરવામાં આવી. એણે લાહિસીનોઆ, ન્યુ ઓરલિઅન તથા દક્ષિણનાં અન્ય રાજ્યોનાં રથાનિક નેતાઓને તથા રોજદારી અને કાનૂની અમલોઓને ભેગા કરી આ બાબત અમલો બનાવવા જહેમત શરૂ પણ કરી દીધી છે.

[ગુજરાતી અધ્યાપક સંઘના ૧૫મા સંમેલનમાં મ. સ. યુનિ.ના વાઈસચાન્સેલર ડૉ. જ્યોતીન્દ્ર મહેતાના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગેના વ્યાખ્યાનમાંથી]

બૌદ્ધિક તેમ જ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે આ દેશનાં સમૃદ્ધિ અને ઉત્કર્ષ કેળવણીની સાચી પદ્ધતિ ઉપર મુખ્યત્વે આધારિત છે. મેકોલેની મુસસિદ્ધ તોષિ, જેને પરિણામે આધ્યાત્મિક તેમ જ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અગ્રેજી બોધકાવા બની એનો સ્વીકાર કરીને આપણા પરદેશી રાજ્યકર્તાઓએ આપણને જે જન-હત્ત દાનિ પહેંચાડી તેનું નિવારણ કરવાની ચિંતિમાં આજે આપણે છીએ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના યોગે આપણા દેશને વિપુલ લાભ આપ્યો, આપણા દેશના ભોડામાં અમુક પ્રકારની એકતા કેળવવામાં પણ તેણે મોટો ફાળો આપ્યો. વિનય અને રાજ્યકર્તાનિના સાહિત્ય સાથે, ૧૬મી સદીના ઉપરોક્તના ઉદાગમતવાદ સાથે તેણે આપણો પરિચય કરાવ્યો તથા રવાનાશ અને સ્વરાજ્ય માટે લડત્ત શીખવ્યું. આપણી પ્રાદેશિક ભાષાઓના વિકાસને સાવ નમણો પાઠી દીધા વિના પણ આ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ શકી હોત; પરંતુ ભારતીય ભાષાઓના વિકાસ માટે કોઈ ઉત્તેજન અપાતું નહોતું આપણા ઉચ્ચ શિક્ષણના અભ્યાસક્રમોમાં તેમને કોઈ સ્થાન મળ્યું નહોતું મેકોલેની નીતિના સ્વીકારને પરિણામે ભારતીય ભાષાઓની એવી તો નરાતાર અવગણના થઈ કે યાનનાં અગત્યનાં ક્ષેત્રોમાં એ પછી ધક્કાખરો વિચાર અગ્રેજી દ્વારા જ થવા લાગ્યો, આપણા શુદ્ધિજ્ઞોએ માટે વિદ્યાર્થી એકમાત્ર ભાષા અગ્રેજી બની લલિત વાક્યમયના વર્ગમાં આવે એવી, પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં નખાતી શુદ્ધ સાહિત્યની કૃતિઓ સિવાયની સર્વ બૌદ્ધિક વિચારણા અગ્રેજી ભાષા દ્વારા બેકત થવા લાગી આનું પરિણામ એ આવ્યું કે લલિત વાક્યમય સિવાયનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં, શોદકી વ્યક્તિઓના

અપવાદને બાદ કરતાં, બૌદ્ધિક કે સર્જનાત્મક મોટું પ્રદાન આપણે કરી શક્યા નહોં. વિદ્યાનો, સામાજિક શાસ્ત્રો, ફિલસૂફી, ઔપચારિકજ્ઞાન, કાયદો, વગેરે ક્ષેત્રોમાં આપણું બૌદ્ધિક પ્રદાન નહિવત્ છે ૧૬મી અને ૨૦મી સદીમાં, યુરોપ અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં, વૈજ્ઞાનિક અને ધર્મવિદ્યાની પ્રગતિ સમકાલીન સાહિત્યમાં અભિવ્યક્તિ પામતી જ રહી છે અડધી પરિવર્તન પામતા સમજ વિષે, રાજ્યશાસ્ત્રવિષયક લાવનારો અને રાજકીય સરચાઓ વિષે ત્યાં ધક્કો વિમર્શ થયો છે બૌદ્ધિક વિચારણાની આ બાજુ ક્ષિતિજ સાથેનાં આપણો પરિચય અગ્રેજી ભાષા દ્વારા જ હતો. પરિણામે આપણી ભાષાએ એ વિચારોની અભિવ્યક્તિ માટે બહુરી પરિભાષા અને સમ્પ્રદાયિક ખીસણી શકી નહોં. એ લાભોનો નૈસર્ગિક વિકાસ એટલે અશી રુધાવો.

અગ્રેજી ભાષાનાં દર્શિદાસ ઉપર નજર નાખતાં જણાશે કે બૌદ્ધિક ક્ષિતિજના વિસ્તારને પરિણામે ૧૮-૧૯ને ૨૦મી સદીમાં અગ્રેજી સમ્પ્રદાયમાં મુકળ સમ્પ્રદાય ઉમેરવા છે અગ્રેજી ભાષામાં આવે જે સમ્પ્રદાય એકંદ્રે છે, તેમાંના ધણી સોળમાં કે સત્તરમાં સંક્રાંત સાહિત્યમાં આવે જ અગર.

પ્રાદેશિક ભાષાઓને થયેલી આ ભારે દાનિ ફરવાની રિધતિમાં આવે આપણે છીએ. ઉદ્ધર્ષા સમજાવ ત્રીસ વર્ષ થઈ, આધ્યાત્મિક શિક્ષણના ક્ષેત્રે અગ્રેજીનું, સ્થાન પ્રાદેશિક ભાષાઓએ કંચસ લીધું છે સારી ગુણવત્તાવાળા, સમજાઓના વધુ ને વધુ પાઠ્યપુસ્તકો પ્રગટ થતાં જાય છે, પણ એમાંય ધણી પુસ્તકો જે તે વિષયોના અગ્રેજી અથવા સંકલનરૂપ છે.

હિંદુ શિક્ષણની બોધબાપા તરીકે એક પરદેશી બાપા હોવાને કારણે આપણા દેશના બૌદ્ધિક વિકાસને જે ગંભીર હાનિ થઈ છે, તે આજે આપણને સમજાવ છે. આપણા શૈક્ષણિક ઉત્કર્ષ એથી અટક્યો છે. આપણા બધાવ વિચારો પરદેશી માધ્યમ દ્વારા વ્યક્ત કરવાના પ્રયત્નના બોજને કારણે સર્વ ઔદિક અને સર્વનાતમક ચિંતન વાગળું બન્યું. આથી શિક્ષણની સર્વ કક્ષાએ બોધબાપા તરીકે પ્રદેશિક બાપાઓનું મહત્વ આજે આપણને સમજાવ છે. યુગરતીના અધ્યાપકોના સંમેલન સમક્ષ આ પ્રશ્નની વાણી યથા કરવાની મારી હમ્મ નથી. પરંતુ મને લાગે છે કે એ વિષે પણ મારે કેક કહેવું જોઈએ, કેમ કે બાપાઓની કૃતિ અને વિકાસનો પ્રશ્ન એ સાથે નિકટપણે સંકળાયેલો છે.

સાહિત્ય શું છે? સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ છે; પરંતુ જે લખાવ છે તે બધું કેન સાહિત્ય નથી. બહેરોતો અથવા રેત્વેની ગાઈડો અથવા પાઠશાળાની ચોપડીઓ એ સાહિત્ય નથી, પણ ‘સાકુંતલ’ અથવા ‘કાદમ્બરી’ અથવા ‘સરસ્વતીચંદ’ એ સાહિત્ય છે. લિખિત કૃતિઓના આ બે વર્ગોની અલગપણે કેટલીયે એવી રચનાઓ આવે જેમને સાહિત્ય સ્વરૂપ લાગે. પાડવો કે કેમ એ અચોરસ બની રહે ઇતિહાસ, રાજકારણ, કાવ્ય, વ્યાવસાય આદિ વિષયોના પુસ્તકોને સાહિત્ય કહીશું કે નહીં? જો ના કહીએ તો બાકું ‘Reflections on French Revolution’, મલાર્કલું ‘French Revolution’, મેકેલેનું ‘History of England’ અથવા મીખનનું ‘Decline and Fall of the Roman Empire’ જેવા વિશિષ્ટ ગ્રંથો સાહિત્ય નહીં ગણાય. આથી મને લાગે છે કે સાહિત્યની કેક લાયકગી વ્યાખ્યા હોવી જોઈએ. સાહિત્યમાં એવા પુસ્તકોનો—એવા જ પુસ્તકોનો—પ્રથમ તો સમાવેશ થાય, જે એમના વિષયને કારણે તથા એના નિરૂપણને લીધે વ્યાપક માનવતાને રસસ્ કરતા હોય; અને બીજું, જેમાં વાક્યમનસ્વરૂપનું તત્ત્વ તથા તે દ્વારા ગળતો આનંદ એક અવિનાશની લક્ષણરૂપે હોય. આમ

વિચારતા અર્થશાસ્ત્ર અથવા નીનિશાસ્ત્ર અથવા ખગોળશાસ્ત્રવિષયક કેવળ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા આપેલા આપ બાણ્યે રહેશે. આમ છતાં, લિખિત ગ્રંથોનો એક મોટો સમુદાય એવા પણ છે જેમાં અનેકવિધ વિષયોનો સમાવેશ થાય અને લેખકની રસલક્ષી નિરૂપણપદ્ધતિ અને વિશિષ્ટ શૈલીને કારણે એ ગ્રંથો સાહિત્યમાં સ્થાન પામે. મારી કદાચ બૂમ થતી હોય; પણ વિજ્ઞાન અને સામાજિક શાસ્ત્રોની નિત્ય વિસ્તરતી ક્ષિતિઓને લગતું પ્રથમ પકિતનું બહુ ઓછું સાહિત્ય આપણી પાસે એવો મારો ખ્યાલ છે.

આ વિધાન હું કેક સંકેત સાથે કરું છું, કેમ કે તાલેતરમાં યુગરતી બાપામાં પ્રગટ થયેલા બધા પુસ્તકો મેં વાંચ્યા નથી.

આ સંજોગમાં, લલિત વાક્યમ સિવાયનું આ પ્રકારનું સાહિત્ય પણ યુગરતીમાં સર્વ એ જોવાની તમે સર્વ સાહિત્યકારોની ફરજ છે, એમ મને લાગે છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં આધુનિક વિચારણાની અભિવ્યક્તિ માટે જરૂરી પરિભાષા અને વાક્યમશિષ્ટો સ્વાચી જોઈએ. નિશાળો અને કોલેજો માટે માત્ર ભાષાતરો કે પાઠ્યપુસ્તકો જ નહીં, પરંતુ બધા વિષયોનું ઔદિક સાહિત્ય પણ ભારતીય ભાષાઓમાં નહીં રચાય તો હિંદુ શિક્ષણ માટે તેઓ ખરા અર્થમાં પરિપક્વ નહીં બને.

બુનિવર્સિટીઓના મોટા લાભના વિચારથી મોટા પણ ભાષામાં આજે શુદ્ધ અને પ્રવાહી રીતે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરી શકતા નથી એવો મારો અનુભવ છે. સારી વિનયન વિદ્યાની—Liberal Education ની—એક ક્ષેત્રી એ છે કે વિદ્યાર્થીમાં સુધક રીતે લખવાની અને પોતાના વિચારો વિશ્લેષ રીતે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ આવે. આપણા કેટલા વિદ્યાર્થીઓ આ શક્તિ ધરાવે છે? સંપૂર્ણતઃ નહીં તો પણ મોટે ભાગે, આપણી બુનિવર્સિટીનાં સ્નાતકો લખે માટે આપણા સાહિત્યનો વિકાસ સાધશે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ સર્વ પ્રકારના બૌદ્ધિક વિચારોને માત્રભાષા દ્વારા સમીચીન રીતે વ્યક્ત કરી શકે એ માટે પૂરતી કાળજી તમરા ભાષાશિક્ષણમાં રાખશે એવી હું આશા રાખું છું.

છેનટે તો લોકો માતૃભાષા દ્વારા જ ઉત્તમ અભિવ્યક્તિ સાધી શકે એમ હું માનું છું, તેથી જ આ વિનંતી કરું છું આપણી ભાષા સર્વ આધુનિક વિચારોનું સમૃદ્ધ અને કાર્યક્ષમ વાહન બની શકે એ જોવાની જવાબદારી તમારી છે કેઈ પણ ભાષા અન્ય ભાષાઓના સપર્ક અને પરિચય સાધીને જ સમૃદ્ધ થઈ શકે આપણી ભાષાઓમાં પારકી ભાષાઓના સ્પર્શ સ્વીકારાય એમાં સંકેતનું કશું કારણ નથી મૂનકાળમાં આપણે દાવિડી ભાષાઓના, ફારસી અને અરબીના તથા પોર્ટુગીઝના પણ ઘણા સ્પર્શ લીધા છે વિચારોની સ્પષ્ટતા માટે પર્સી સ્પર્શ ઉછીના લેવાની જરૂર પડે તો તે લેવા જોઈએ આ પ્રક્રિયા ભાષાને સમૃદ્ધ કરે છે

ઉદાહરણ તરીકે આપણા સાહિત્ય ઉપર અંગ્રેજોના ભારે પ્રભાવ પડ્યો છે એ જ રીતે અંગ્રેજી સાહિત્ય ઉપર ફ્રેન્ચ અને જર્મન સાહિત્યની મોની અસર થયેલી છે ખીજી ભાષાઓના અભ્યાસની અવગણના કરવામાં આવે તો એ વસ્તુ આપણા ભાષા-સાહિત્યના દારિદ્ર્યમાં પરિણમે એકમે મદત્તની યુરોપીય ભાષાઓના જ્ઞાન ઉપલબ્ધિ કેટલીક આરતીય

ભગિની-ભાષાઓના પણ આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ વિવિધ યુરોપીય ભાષાઓના સાહિત્યનો અસપર્શ કેવો પ્રભાવ પડ્યો છે તે સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તરીકે તમને સુવિદિત છે યુરોપીય જીવન-દ્રષ્ટિનું એ ભાષાઓ આલિંગન કરે છે, જે દષ્ટિ એશિયાની અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની પણ—જીવનદૃષ્ટિથી ભિન્ન છે

મને ખાતરી છે કે આપણી વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓના સાહિત્યનો પારસ્પરિક સંપર્ક અને પ્રભાવ આ દેશની ભાવાત્મક અને સાંસ્કૃતિક એકતાને હા મનાવશે.

આપણે ભારે કસોટીના કાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ ચિંતકો અને લેખકોએ સમઘાસીન જીવન ઉપર ઊંડી અસર કરી હોય એવું હરેક યુગમાં બન્યું છે. હું આશા રાખું છું કે તમારું શિલ્પજ્ઞ અને સર્જન આપણા કનિષ્ઠાસ ઉપર ઊંડો પ્રભાવ પાડશે અને જે બૌદ્ધિક ઉત્કર્ષ આપણે મુનકાળમાં સિદ્ધ કર્યો હતો, એને પુનર્જીવિત કરવામાં કામતી ફાલો આપશે હું ફરી વાર તમારા સર્વનું હાર્દિક સ્વાગત કરું છું અને તમારી ચર્ચા વિચારણાને પૂરી સફળતા ઈચ્છું છું.

કયૂબાની કટોકટી | પુરૂષોત્તમ ગ. માવલંકર

ઘર આંગણે દુરંત પેડો હોય અને દમાગાજ આક્રમણ એણે કરે કયૂબા હોય ત્યારે આપણે ભારત-વાસીઓ વિશ્વકટોકટીની વધુ ભયંકર સંકષ્ટતાઓ વિશે પ્રમાણમાં એાછી પંચાત કરીએ એ સાવ સ્વાભાવિક છે. ઘર સગવડો હોય ત્યાં બહારની દુનિયા સળગશે એ બીકે ઘર તરફ ફરતી કરનાર મુખ અને કુનિમ જ કહેવાય. વધુ વિશ્વનું સફાળુ છે કે કયૂબામાંની કટોકટી કાર્થિક યંબી મર્ધ છે; ને કે એ કાર્થ વધુ અર્થમાં યાજે તો નથી જ પડી.*

કયૂબાની કટોકટી આજની નથી. કયૂબા લેટિન અમેરિકામાંનું એકમાત્ર સાર્વભૌમ રાજ્ય છે જ્યાં અમેરિકા-વિરોધી વાતાવરણ ઉત્પન્ન સક્રિય છે. કયૂબાના વડાપ્રધાન કેસ્ટ્રો જાહેસ બનોરતિના રાષ્ટ્રવાદી છે અને એમાંથી જ એમને આજનો સામ્યવાદ તરફી પક્ષપાત મોટે ભાગે પેદા થયો છે. લેટિન અમેરિકામાં ભયમજા એ કમન જોટલા સાર્વભૌમ રાજ્યો છે. તેમાં અમેરિકા તરફ મૈત્રીનું વાતાવરણ ખાસ દ્રશ્ય જામ્યું નથી એ કુખ્યદ લોકીક છે. કેનેડીનન જ્યાં વર્ષની ૧૭મી ઓગસ્ટે રથાપેસ 'ધિ એલાયન્સ ફોર પ્રોગ્રેસ' સંસ્થા લેટિન અમેરિકામાં રાજકીય લોકસાહી અને આર્થિક વિકાસ રથાપવા માટેના અમેરિકન પુરુષાર્થની પરીગમાં પડેલી પૂણી જેવી છે એટલે કયૂબામાં કેસ્ટ્રોની લશ્કરી સમુખ્યારી તથા સામ્યવાદી આપણુદી હાલ ઉગત તો પૂરજોશમાં છે.

કયૂબા પ્રત્યે ભય અને નફરત

અમેરિકાને કયૂબા માટે તેથી જ મધુરી નફરત મર્ધ છે. પોતાના ખંડ ઉપર સામ્યવાદી વર્ષસ્ત કરે માથ એ એમને પસંદ નથી. અમેરિકન કિનારાથી સો

માઈલની અંદર આવેલ કયૂબન પ્રદેશના કિનારા પર સામ્યવાદી લશ્કરો હોય એટલે અમેરિકાને અને કેનેડીનનને નિરાતિ જોઈ ન આવે એ વધુ સમજી શકાય તેવું છે. આવી ચીક અને બીનિમર્થી જ ગયા વર્ષે અમેરિકાએ કયૂબા ઉપર સીધું કે આડકતરું આક્રમણ કરેલું અને એ માટે પ્રક્રમ કેનેડીએ દુનિયાની ખજામરણ વહેરી લીધી. કયૂબાનું એ કસંક પોતાં ધોર્તા કેનેડીનન દનાસ અને હતપ્રાણ થયું.

કરમિયાન, સોવિયેટ રશિયાએ પોતાની અતુરાર્થિકરી રાજનીતિ અને દેખીતી આક્રમક વૃત્તિ આગળ વધારી. કયૂબાને લશ્કરી સહાયસંજ્ઞમ રશિયાએ પૂરો પાડયો. રશિયન ટેકનિશિયનો અને અન્ય નિષ્ણાતો કયૂબામાં એકઠા થવા લાગ્યા. વધુ વાત આટલેથી ન અટકી. રશિયાએ વધુ આક્રમક વલણ અખતાર કરીને કયૂબામાં મિસાઈલ થાણાં બાંધવાનું કરે કયૂબા. ને અમેરિકા સાથે ન્યૂક્લીઅર યુદ્ધ થયું તો યુરોપમાંથી કીડવાને બદલે અમેરિકાની ખૂબ નજીકથી કીડવાની ગણતરી ને બ્યવરથા કરી યુથોવની દલીલ એમ છે કે ને અમેરિકાએ ટુકડેતાન સહિન ઠેર ઠેર રશિયાની તફન આસપાસ ન્યૂક્લીઅર મથકો જોમાં કર્યાં હોય તો અમેરિકાની આજુબાજુ વધુ રશિયા ન્યૂક્લીઅર સહોનાં મથક કેમ ન જોમાં કરે?

અમેરિકન ઘેરો

અમેરિકાએ અને ખાસ કરીને પ્રમુખ કેનેડીએ આવી પરિચિતિનો સ્પષ્ટ મુદ્દાવેલો કરવાનું કરાખ્યું. સાચુ જોઈ અને દુનિયાની મરજીમારણ એ બધાનો ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના કેનેડીએ સીધું જાહેર કયૂબા કે રશિયન ન્યૂક્લીઅર સહો લઈ જતા રશિયન વંદાઓને અમેરિકા જરૂર પડશે બળથી રોકશે, પડી ને પરિણામ આવવાનું હોય તે આવે! અમેરિકાએ હરિયામાં

* (વા. ૨૬ નવેમ્બર : હવે થાજે પડી છે એમ જાણાય છે (સંપાદક.)

છવટે તેા લોકો માતૃભાષા દ્વારા જ ઉત્તમ અભિવ્યક્તિ સાધી શકે એમ હું માનું છું, તેથી જ આ વિનંતી કરું છું. આપણી ભાષા સર્વ આધુનિક વિચારોનું સમૃદ્ધ અને કાયદેસર વાદન બની શકે એ બેવાની જવાબદારી તમારી છે. કાર્ષ્ણ્ય પણ ભાષા અન્ય ભાષાઓના સંપર્ક અને પરિચય સાધીને જ સમૃદ્ધ થઈ શકે. આપણી ભાષાઓમાં પારકી ભાષાઓના શબ્દો સ્વીકારાય એમાં સંકેત્યનું કશું કારણ નથી, બુદ્ધિગામી આપણે દ્રાવિડી ભાષાઓના, ફારસી અને અરબીના તથા પોર્ટુગીઝના પણ ઘણા શબ્દો લીધા છે. વિચારોની સ્પષ્ટતા માટે પરદેશી શબ્દો લીધાના લેવાની જરૂર પડે તે તે લેવા જોઈએ. આ પ્રક્રિયા ભાષાને સમૃદ્ધ કરે છે.

છેલ્લાં દોઢસો વર્ષોમાં આપણા સાહિત્ય ઉપર અંગ્રેજોના ભારે પ્રભાવ પડ્યો છે. એ જ રીતે અંગ્રેજી સાહિત્ય ઉપર ફ્રેન્ચ અને જર્મન સાહિત્યની મોટી અસર થયેલી છે બીજી ભાષાઓના અભ્યાસની અવગણના કરવામાં આવે તેા એ વસ્તુ આપણા ભાષા-સાહિત્યના દારિદ્ર્યમાં પરિણમે. એકબે મહત્વની યુરોપીય ભાષાઓના જ્ઞાન ઉપરાંત કેટલીક ભારતીય

ભાષાની-ભાષાઓના પણ આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વિવિધ યુરોપીય ભાષાઓના સાહિત્યનો અરસપરસ કેવો પ્રભાવ પડ્યો છે તે સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તરીકે તમને સુવિદિત છે. યુરોપીય જીવન-દૃષ્ટિનું એ ભાષાઓ આવિષ્કરણ છે, જે દૃષ્ટિ એશિયાની અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની પણ-જીવનદૃષ્ટિથી ભિન્ન છે.

મને ખાતરી છે કે આપણી વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓના સાહિત્યનો પારસ્પરિક સંપર્ક અને પ્રભાવ આ દેશની ભાષાતમક અને સંસ્કૃતિક એકતાને દૃઢ બનાવશે.

આપણે ભારે કસોટીના કાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. ચિંતકો અને લેખકોએ સંપ્રકાશીત જીવન ઉપર જોડી અસર કરી હોય એવું હરેક યુગમાં બન્યું છે. હું આજ્ઞા રાખું છું કે તમારું શિક્ષણ અને સર્જન આપણા ઇનિદાસ ઉપર જોડા પ્રભાવ પાડશે અને જે બૌદ્ધિક ઉત્કર્ષ આપણે બુદ્ધિગામી સિદ્ધ કર્યો હોતો, એને પુનઃજીવિત કરવામાં કામગીરી ફાળે આવશે. હું ફરી વાર તમારા સંસ્કૃત દાર્શિક સ્વાગત કરું છું અને તમારી ચર્ચા-વિચારણાને પૂરી સફળતા ઈચ્છું છું.

કયૂબાની કટોકટી | પુરુષોત્તમ ગ. માવલંકર

છેલ્લે આગસ્ટે દુરમન પેઢા હોય અને દગાગાજ આક્રમણ એણે કરે કયૂ' હોય ત્યારે આપણે ભારત વાસીઓ વિચકટોકટીની વધુ ભયંકર ગ્રહણતાઓ વિષે પ્રમાણુર્મા ઝાંછી પંચાત કરીએ એ સાવ સ્વાભાવિક છે. પર સગળ્યું હોય ત્યાં બહારની કુનિયા સગમરી એ બીકે પર તરફે કુલંક કરનાર મુખ્ય અને કુનિય જ કહેવાય. પણ વિચનું સદ્ભાગ્ય છે કે કયૂબાની કટોકટી કાંઈક થંબી મઈ છે; જે કે એ કાંઈ પણ અર્થમાં થાણે તો નથી જ પડી!*

કયૂબાની/કટોકટી આજની નથી. કયૂબા લેટિન અમેરિકામાંનું એકમાત્ર સાર્વભૌમ રાજ્ય છે જ્યાં અમેરિકા-વિરોધી વાતાવરણ ઉગમણે સક્રિય છે. કયૂબાના વડાપ્રધાન કેરો જાલ મનોરજિતના સંપૂર્ણાદી છે/અને એમાંથી જ એમને આજનો સામ્યવાદ તરફી પક્ષપાત મોટે ભાગે પેદા થયો છે. લેટિન અમેરિકામાં લમમગ એ કનન નેટલાં સાર્વભૌમ રાજ્યો છે. તેમાં અમેરિકા તરફે મેત્રીનું વાતાવરણ ખાસ હજી જામ્યું નથી એ કુખબદ દહીકત છે. કેનેડીતંત્ર મયા વર્ષની ૧૭મી ઑગસ્ટે સ્થાપેલ 'ધિ એલાયન્સ ફોર પ્રોગ્રેસ' સંસ્થા લેટિન અમેરિકામાં રાજકીય લોકશાહી અને આર્થિક વિકાસ સ્થાપવા માટેના અમેરિકન પુરુષાર્થની પાસીમાં પહેલી પુણી જેતી છે એટલે કયૂબામાં કેરોની લશ્કરી સરમુખ્યવારી તથા સમ્યવાદી આપણુદી હાલ ઘુટ તો પુરજોશમાં છે.

કયૂબા પ્રત્યે ભય અને નફરત

અમેરિકનેને કયૂબા માટે તેથી જ ધણી નફરત થઈ છે. પોતાના ખંડ ઉપર સામ્યવાદી વર્ચસ્વ સર થાય એ એમને પસંદ નથી. અમેરિકન કિનારાથી સો

માઈલી અંદર આવેલ કયૂબન પ્રદેશના કિનારા પર સામ્યવાદી લશ્કરી હોય એટલે અમેરિકનેને અને કેનેડીતંત્રને નિરાતે જીંધ ન આવે એ પણ સમજી શકાય તેવું છે. આવી ચીઝ અને બીનિમાંથી જ મયા વર્ષે અમેરિકાએ કયૂબા ઉપર સીધું કે આડકતરું આક્રમણ કરેલું અને એ માટે પ્રમુખ કેનેડીએ કુનિયાની ખફામરજી વહોરી લીધેલી. કયૂબાનું એ કલંકે પોતાં પોતાં કેનેડીતંત્ર દનાસ અને હનપ્રાણુ થયું.

દરમિયાન, સોવિયેટ રશિયાએ પોતાની ચતુરાઈભરી રાજનીતિ અને દેખીતી આક્રમક વૃત્તિ આગળ વધારી. કયૂબાને લશ્કરી સહાયરંભમ રશિયાએ પૂરો પાડ્યો. રશિયન ટેકનિશિયનો અને અન્ય નિષ્ણાતો કયૂબામાં એકઠા થતા લાગ્યા. પણ વાત આટલેથી ન અટકી. રશિયાએ વધુ આક્રમક વલણુ અપાત્પાર કરીને કયૂબામાં મિસાઈલ થાણાં બાંધવાનું શરૂ કર્યું. જે અમેરિકા સાથે ન્યૂક્લીઅર યુદ્ધ થયું તો ધૂરાપમાંથી જીતવાને બદલે અમેરિકાની ખૂબ નજીકથી જીતવાની મજબૂતરી ને બ્યવસ્થા કરી. ખુશીવની દહીલ એમ છે કે જે અમેરિકાએ ટુકંતનાન સહિન ઠેર ઠેર રશિયાની તફન આસપાસ ન્યૂક્લીઅર મથકો જીર્ણ કર્યા હોય તો અમેરિકાની આજુગાજુ પણ રશિયા ન્યૂક્લીઅર સજોનાં મથક કેમ ન જીર્ણ કરે?

અમેરિકને ઘેરે!

અમેરિકાએ અને ખાસ કરીને પ્રમુખ કેનેડીએ આવી પરિસ્થિતિનો રપષ્ટ યુક્તમતો કરવાનું કરાગ્યું. સાચુ જોડું અને કુનિયાની મરજીનામરજી એ બધાનો ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના કેનેડીએ સીધું બહેર કયૂ' કે રશિયન ન્યૂક્લીઅર સજો લઈ જતાં-રશિયન વહાણોને અમેરિકા જરૂર પડ્યે બળથી રોક્યો, પછી જે પરિણામ આવવાનું હોય તે આવે! અમેરિકાએ દરિયામાં

* [તા. ૨૬ નવેમ્બર : હલે થાણે પડી છે એમ જાણાય જી (સંપાદક.)]

સમર્પણની વાતો

લે : ધૂમકેટુ

રૂ. ૧=૭૫

ગુજરાતના લખપત્રનિહ લેખક સામાન્ય જન-સમુદાયને દૃષ્ટિમાં રાખીને સરકારસંચાલનની નેમથી તૈયાર કરેલી પુસ્તકમાળામાં આ ઉપયોગી ઉમેરો છે.

વૈજયંતી (કાવ્ય સમ્રાટ)

લે : પૂનનાથ

રૂ. ૩=૫૦

પૂનનાથ ગુજરાતના એક લક્ષ્યવેદી કવિ છે 'પારિજાત', 'પરિચય', 'ગુર્જરી' વગેરે કાવ્ય સમ્રાટો પછીના 'આ વૈજયંતી'નાં કાવ્યોમાં તેમના પ્રેરણાસ્ત્રોત શ્રી અરવિંદ-દક્ષીનની ગાદી લાલિયા વળતાય છે.

૨૦ મી સદીના અમેરિકામાં

ધર્મીયું સ્થાન

લે : હર્નટ વોલેસ સ્નાઈડર

અનુ : મનુભાઈ મહેતા

રૂ. ૫=૦૦

એક માનવીની નિરુદ્ધાની દરમિયાન અમેરિકાની ધર્મભિરૂપીમાં કેવાં પરિવર્તનો આવ્યાં તેનું સરસ-શ્વાત્મક વિદગાવલોકન આ ગ્રંથમાં લેવા મળે. આમ છતાં એક રાષ્ટ્રની ધાર્મિક પ્રજાનિકાઓ, સામાજિક સરચાઓ તરફનું ધર્મસપ્રદાયેનું સ્થાન, ધર્મનુશાસનની દિશાસૂચીના પ્રવાહો—એ બધું અહીં રજૂ થયું છે પરંતુ અતે વેા, આ વિદગાવલોકનનું તાર્ત્વિક સરત તેા ધર્મનુભવ પોતેજ બની રહે છે. એ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ ઇવત બન્યો છે.

ગુર્જર રચનના કાર્યાલિપ-અમદાવાદ

રક્ત દાન

લે : કેતન મુનશી

રૂ. ૩=૨૫

સ્વ શ્રી. કેતન મુનશીનો આ ગ્રંથ વાર્તાસમ્રાટ

યુવાન લેખકના

1 કુટુંબીજનને

અહીં રજૂ કરી

છે. શ્રી. અનંતરાય રાવળે આમુખ તરીકે 'અમદાવાદ-વૈયોત' લખીને લેખની ઉદાપમાન પ્રતિભાને અનર્વિ આપી છે.

લોપામુદ્રા (ખડ-૧) (વિશ્વરથ)

લે : કનેચાલાવ મુનશી

રૂ. ૨=૦૦

સમુદાયના પ્રસંગે અને પુરુષોની આસવાસ કાવ્યનિક કેવા ગ્યવાનો શ્રી. મુનશીનો આ એક વિશિષ્ટ પ્રયોગ ગુજરાતને બાણીતો છે. મૂળ ૧૯૩૩માં એ લખાયા પછી એની બીજી આશિતિ ૧૯૫૧માં થયેલી, અને હવે પુનરુદ્ધભરૂપે તે ફરી પ્રગટ થઈ છે.

પ્રસંગ કથાઓ (ભા. ૩)

લે-ધૂમકેટુ

રૂ. ૧=૨૫

અલ્પસંક્ષિપ્તોતે દૃષ્ટિમાં રાખીને તૈયાર કરેલી પુસ્તિકાઓની શ્રેણીમાં આ રસદાયી અને ઉપયોગી ઉમેરો છે.

દ્વિરેફની વાતો

લે : રામનારાયણ પાઠક

ગુજરાતના એક બહુમેધા સાહિત્યકાર સ્વ પાઠકની અતિ ખ્યાતિ પામેલી 'દ્વિરેફની વાતો' રૂપી ત્રિવેણીનું આ ૨ જુ ગુચ્છ, ૩૭ આશિતિરૂપે, પ્રગટ થયું છે.

એન. એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કું. મુંબઈ-૨

રૂપસુષ્ટિમાં (વિવેચન લેખોનો સમ્રાટ)

લે : ગુલાબરાસ આંકર

રૂ. ૫=૫૦

શ્રી. આંકર ગુજરાતી સાહિત્યના એક અમૂલ્ય સર્જક-વિચારક છે. અહીં તેમના ૩૭ વિવેચન, આલોચન તથા અવલોકન-લેખો ગ્રંથરૂપે થયા છે. આ ગ્રંથમાં જે કેટલાક મુખ્ય લેખો છે તેમાં દ્વેષી વાર્તા તથા રંગભૂમિ અને નાટકોના વિષયો સારી એવી ળગાવટ પામ્યા છે. આ ઉપરાંત 'રૂપ અને સત્ત્વની સૃષ્ટિ', 'વિદ્યાન યુગમાં રૂપનોત્પત્તિ સાહિત્યનું સ્થાન', 'સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં આકૃતિ અને અર્પણત્વ', 'સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન અને રાજકીય

દર્શિનિદુ', 'સાહિત્ય' સામેનું અર્થગ્રીવ જનનનું આજ્ઞાન 'વગેરે સર્ગ'ન-અવહારને લગતા અભ્યાસી લેખો પણ છે. આ લેખોમાંના કેટલાક મુળ અંગ્રેજીમાં લેખાયેલા છે.

શ્રી. 'શમપ્રસાદ' બક્ષી જેવા તજજ્ઞનો પ્રવેશક આ મંચને વધુ મૂલ્યવાન બનાવે છે.

(આ મંચની 'આલોચના' દ્વેષ પછી કરવાની ખ્યાલેશ સાથે આ દુઃકે પરિચય આપી દીધો છે.)

મહેરામણ.

ચન્દ્રાન્ત ટોપીવાળા.

રૂ. ૨=૦૦

પોરબંદરની કોલેજના યુજરાતીના પ્રાધ્યાપક શ્રી. ટોપીવાળાના આ કાવ્યસંગ્રહમાં ૧૬૫૭ થી ૬૨ સુધી લખાયેલા ૯૪ કાવ્ય-ગીતો છે.

આગળોર્વિદ કુમેરદાસની કું.-અમદાવાદ

અમનો પ્રસાદ

લે : બજલભાઈ મહેતા

રૂ. ૧ = ૫૦

યુજરાત નર્મ તાલિમ સંઘ, મઠી તરફથી લેખાયેલા મંચમાળાનું આ ૬૬મું પુસ્તક છે.

આ પુસ્તકના આદિ વચનમાં યુજરાતના વિઘ્નમાન મામ સેવકોના યુરુસમા શ્રી. જુનરામભાઈ દવ કહે છે કે-શ્રી. બજલભાઈની અમનિકા, બક્તિમયુ' હૃદય, દર્શિ અને તેમની સેનક-ચિક્ષકની દૃષ્ટિમાંથી જ આનંદધર્મનું રસાયણ આ પ્રસંગમાં પ્રગટ થયું છે. આ પુસ્તક ધન્યાધર્યાનાં જીવનમાં પ્રેરક બળ નીવડશે x x x અને પણ એ જ અભિલાષા સેરીએ છીએ.

અમારું ધામણા

સંપાદક : આદિત્યભાઈ દિગ્માભાઈ પટેલ

રૂ. ૧ = ૦૦

શ્રી બજલભાઈએ પોતાના અમનકર્મકે જીવનની કેટલાક ઉત્તમમાં ઉત્તમ વરસો 'ધામણા'ને ચરણે સમર્પ્યા અને એમાંથી જે અનન્ય ઘટાઘર વણે સરળતાએ એનો આખો વાન આ પુસ્તિકામાં રજૂ કરીને યુજરાતના ગ્રામીણો મામજીવનનો એક મૌલિક

તેજસ્વી ઘટસ્પર્શ આદી પ્રગટ કરી છે. આ પુસ્તિકામાં મામના બહુરે દિસાઓ અને અહેવાલો પ્રગટ સમક્ષ રજૂ થવા એકજાએ એનો ખ્યાલ પણ પ્રગટ થયો છે. અને આવી પરંપરા ઊભી થાય એવી અભિલાષા પણ સેવકમાં આવી છે.

શિક્ષણ સોપાન (પુસ્તક ૨ જુ')

ડૉ. મધુરીબેન શાહ

શ્રી. ખડુલચંદ શાહ

રૂ. ૩=૦૦

"શાળાઓના વહીવટના આધુનિકતરથી શિક્ષણ-યંત્રિને સામાન્ય રીતે વાહેક કરવા કે જેથી કેળવણીને નિસ્તાગવાની યોજનાઓમાં તેઓ પોતાનો ભાગ અસરકારક રીતે ભજવી શકે—"

આ હેતુને લક્ષમાં રાખી યુનિયાદી શાળાનું સચાસન, યુનિયાદી શાળામાં ઉદ્યોગ, દૈનિક પ્રવૃત્તિઓ, સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ, અભ્યાસ ક્રમની ફાળવણી, શાળાની સફાઈ, સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય, શાળામાં સ્વચાસન, શાળામાં સિસ્ત, મુખ્યકિનની પદ્ધતિ, પ્રાથમિક કેળવણીના વહીવટ, ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનું સંચાસન, એક શિક્ષકશાળી શાળાનું સંચાસન, ખાનગી પ્રાથમિક શાળાઓ અને સમાજ શિક્ષણવર્ગો અને ગ્રામવાંચનામયો—એમ ૧૪ પ્રકરણો તથા જરૂરી પરિશિષ્ટોની સમૃદ્ધ આ પુસ્તક, એના પ્રથમ ભાગની જેમ, ઉપયોગી થશે.

પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ-મુ'બર્ક

ક્રિકેટ રમવાની કળા (૮૪)

લે : માધવ મંત્રી

ઘરની રાજગણ (૮૫)

લે : સોદામિત્રી મહેતા

કોમનવેલ્થ શુ' છે ? (૮૬)

લે : નયોનદાસ સંપત્રી

(દરકે ૫૦ નવા પૈસા)

દર ચંદિને એ પુસ્તિકા પ્રગટ કરવાની પ્રતિજ્ઞાને તંત તંત પાર પાડનારી આ પ્રકાશન સંસ્થાએ યુજરાતના નાગરિકોના સર્વદેશીય વિકાસ માટે એક

સમર્પણની વાતો

લે : ધૂમકેતુ

૩. ૧=૭૫

યુગરાતના સ્વધર્મનિષ્ઠ લેખક સામાન્ય જન-સમૂહને દૃષ્ટિમાં રાખીને સરકારસંચાલની નેગથી તૈયાર કરેલી પુસ્તકાભાષામાં આ ઉપયોગી ઉમેશ છે.

વૈજયંતી (કાવ્ય સમ્રાટ)

લે : પૂજ્યપાલ

૩. ૩=૫૦

પૂજ્યપાલ યુગરાતના એક લક્ષ્યવેધી કવિ છે. 'પારિજાત', 'પાંચજન્ય', 'યુગરી' વગેરે કાવ્ય સમ્રાટો પૈકીના આ વૈજયંતીના કાવ્યોમાં તેમના પ્રેરણાસ્ત્રોત શ્રી. અરવિંદ-દાસની ગાદી લાક્ષિયા વરતાય છે.

૨૦ મી સદીના અમેરિકામાં

ધર્મસ્થ સ્થાન

લે : ફર્નૅંડ વોલેસ રનાર્ડ્સ

અનુ : મનુભાઈ મહેતા

૩. ૫=૦૦

એક માનવીની જિંદગાની દરમિયાન અમેરિકાની ધર્મભિન્નતામાં કેવા પરિવર્તનો આવ્યા તેનું સરમર-આત્મિક વિદ્વાનવોદકન આ ગ્રંથમાં જોવા મળે છે. આમ, જના એક રાષ્ટ્રની ધાર્મિક પ્રજ્ઞાસિક્ષાઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ તરીકેનું ધર્મસમ્રાટોનું રચન, ધર્મનુશાસનની ફિલસૂફીના પ્રવાહો—એ બધું અહીં રજૂ થયું છે. પરંતુ અંતે તો, આ વિદ્વાનવોદકનનું તાર્કિક સત્ત્વ તો ધર્મનુભવ ચોતેજ બની રહે છે. એ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ જીવંત બન્યો છે.

યુગરૂં મંચરત કામોલ્લસ-અમદાવાદ

રક્ત દાન

લે : કેતન મુનશી

૩. ૩=૨૫

રવ. શ્રી. કેતન મુનશીના આ ગળે વાર્તાસંગ્રહ છે. યુગરાતના આ એક આશ્ચર્યદાયક યુવાન લેખકના આકર્ષિત અવસાન પછી તેમનાં કુટુંબીજનોએ ગ્રંથસ્થ નહિ થયેલી ૧૯ વાર્તાઓ અહીં રજૂ કરી

છે. શ્રી. અનંતરામ રાવળે આમુખ તરીકે 'અનંત-જ્યોત' લખીને લેખની ઉદાયમાન પ્રતિભાને અંજલિ આપી છે.

લોપામુદ્ર (ખંડ-૧) (વિશ્વરથ)

લે : કનૈયાલાલ મુનશી

૩. ૨=૦૦

કચ્છરેદના પ્રસંગે અને મુરુબોની, આસપાસ કાંધાનિક કથા રચવાનો શ્રી. મુનશીનો આ એક વિશિષ્ટ પ્રયોગ યુગરાતને બાજીતો છે. મૂળ ૧૯૩૩માં એ લખાયા પછી એનો બીજી આરુતિ ૧૯૫૧માં થયેલી; અને હવે પુનરુદ્ધારણે તે ફરી પ્રગટ થઈ છે.

પ્રસંગ કથાઓ (ભા. ૩)

લે : ધૂમકેતુ

૩. ૧=૨૫

અસ્પૃશ્યકિતોને દૃષ્ટિમાં રાખીને તૈયાર કરેલી પુસ્તિકાઓની શ્રેણીમાં આ સહાયી અને ઉપયોગી ઉમેશ છે.

દ્વિરેદની વાતો

લે : રામનારાયણ પાઠક

યુગરાતના એક બહુમેધ સાહિત્યકાર રવ. પાઠકની અતિ ખ્યાતિ પામેલી 'દ્વિરેદની વાતો' રૂપી ત્રિવેણીનું આ ૨ જુ' ગુચ, ૩૭ આરુતિરૂપે, પ્રગટ થયું છે.

એન. એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કું. સુ'એર્-૨

રૂપસૃષ્ટિમાં (વિવેચન લેખોના સમ્રાટ)

લે : ગુલામદાસ શ્રીકર

૩. ૫=૫૦

શ્રી. શ્રીકર યુગરાતી સાહિત્યના એક અમૂલ્ય સર્જક-વિચારક છે. અહીં તેમના, ૩૭ વિવેચન, આલોચન તથા અવલોકન-લેખો ગ્રંથસ્થ થયા છે. આ ગ્રંથમાં જે કેટલાક મુખ્ય લેખો છે તેમાં દ્રુષ્ટી વર્તાવ તથા રંગભૂમિ અને નાટકોના વિષયો સારી એવી છબીવટ પામ્યા છે. આ ઉપરાંત 'રૂપ અને સ્વપની સૃષ્ટિ', 'પિતાન યુગમાં દ્રુષ્ટાંતો સાહિત્યનું રચન', 'સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં આકૃતિ અને અનંતરત્વ', 'સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન અને રાજકીય

દર્શિનિદુ', 'સાહિત્ય સામેનું અર્વાચીન જનનનું આદાન' વગેરે સર્ગન-અવહારને લગતા અભ્યાસો લેખો પણ છે. આ લેખોમાંના કેટલાક મૂળ અંગ્રેજીમાં લખાયેલા છે.

શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી જેવા તજ્જ્વનો પ્રવેશક આ અંગેને વધુ મૂલ્યવાન બનાવે છે.

(આ અંગ્રેજી 'આલોચના' દ્વેષ પછી કરવાની ખ્યાલેશ સાથે આ દૃઢો પરિચય આપી દીધો છે.)

મહેરામણ

અન્નદાન ટોપીવાળા

રૂ. ૨=૦૦

પેદાર્થદાની કાલેજના ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક શ્રી ટોપીવાળાના આ કાવ્યસમૂહમાં ૧૯૫૭ થી ૬૨ સુધી લખાયેલાં ૬૪ કાવ્ય-ગીતો છે.

આગાખાંવિદ કુમેરદાસની કું.-અમદાવાદ

અમનો પ્રસાદ

લે : બખ્શભાઈ મહેતા

રૂ. ૧=૫૦

"ગુજરાત તઈ તાલિમ" સંપ, મઠી તરફથી લોકપ્રિયમાં અંગ્રેજીમાં આ 'કું' પુષ્ટ છે.

આ પુસ્તિકાના આદિ વચનમાં ગુજરાતના વિશ્વમાન મામ સેવકોના ગુરુસમા શ્રી. જુગતરામભાઈ દ્વેષ કહે છે કે-પાં. બખ્શભાઈની શ્રમનિષ્ઠા, ભક્તિમયુ' છંદ્ય, દષ્ટિ અને તેમની સેવક-શિક્ષકની યુત્તિમાંથી જ માનવવર્ગનું રસાયણ આ પ્રસંગમાં પ્રગટ થયું છે. આ પુસ્તક બહુમુલ્યનાં જીવનમાં પ્રેરકનગ નીવડશે x x x અમે પણ એ જ અંગિલાષા સેવીએ છીએ.

અમારું ધામલુક

સંપાદક : આદિત્યભાઈ દિવાભાઈ પટેલ

રૂ. ૧=૦૦

શ્રી બખ્શભાઈએ પૌતાના ભાગ્યકર્મક જીવનનાં કેટલાક ઉત્તમમાં ઉત્તમ વરસો 'ધામલુક'ને ચરણે સમર્પ્યા અને એમાંથી જે અનન્ય ઘટાદાર વડેલા સરખો એની આખી વાત આ પુસ્તિકામાં રજૂ કરીને ગુજરાતના ગ્રાંથીયુગી મામજીવનની એક મૌલિક

તેજસ્વી ઘટસ્થિતિ આદી પ્રગટ કરી છે. આ પુસ્તિકામાં મામના જાહેર દિસાખો અને અરુણાલો પ્રગ્ન સમક્ષ રજૂ થતાં એકાંએક એના ખ્યાલ પણ પ્રગટ થયો છે. અને આવી પરંપરા ભેળી થાવ એવી અંગિલાષા પણ સેવકમાં આવી છે.

શિક્ષણ સોપાન (પુસ્તક ૨ જુ)

ડૉ. મધુસેન શાહ

શ્રી. બકુલચંદ્ર શાહ

રૂ. ૩=૦૦

"શાળાઓના વહીવટના આધુનિકતરથી શિક્ષણ-અંગિલાષાને સામાન્ય રીતે વાકેફ કરવા કે જેથી કેળવણીને વિસ્તારવાની યોજનાઓમાં તેઓ પોતાનો ભાગ અસરકારક રીતે ભજવી શકે—"

આ હેતુને લક્ષમાં રાખી છુનિયાદી શાળાનું સંચાલન, છુનિયાદી શાળામાં ઉલોગ, દૈનિક પ્રવૃત્તિઓ, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ, અભ્યાસ કમની ફાળવણી, શાળાની સફાઈ, સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય, શાળામાં સ્વચાસન, શાળામાં સિસ્ટ મુશ્કેલની પદ્ધતિ, પ્રાથમિક કેળવણીને વહીવટ, ફરજીયાત પ્રાથમિક કેળવણીનું સંચાલન, એક શિક્ષકવાળી શાળાનું સંચાલન, ખાનગી પ્રાથમિક શાળાઓ અને સમાજ શિક્ષણવર્ગો અને ગ્રામચંચનાશયો—એમ ૧૪ પ્રકારો તથા જરૂરી પરિશિષ્ટોથી સમૃદ્ધ આ પુસ્તક, એના પ્રથમ ભાગની જેમ, ઉપયોગી થશે.

પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ-મુ'અઈ

ક્રિકેટ રમવાની કળા (૮૪)

લે : માધવ મંત્રી

ઘરની રાખવાટ (૮૫)

લે : સૌદામિત્રી મહેતા

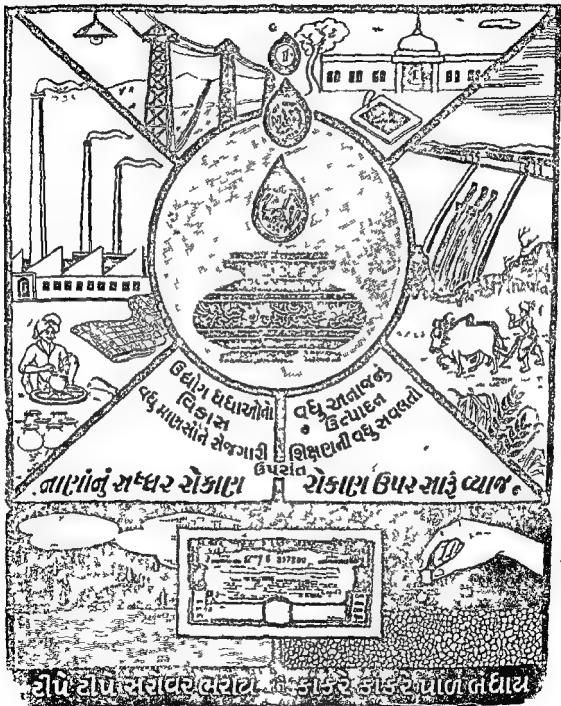
કેમનવેલ્થ શું છે ? (૮૬)

લે : નમીનદાસ સંઘવી

(દરેક ૫૦ નવા પૈસા)

દર મહિને એ પુસ્તિકા પ્રગટ કરવાની પ્રવૃત્તિને તંતં તંતં પારે પાડનારી આ પ્રકાશન સંસ્થાએ ગુજરાતના નાગરિકોના સર્વદેશીય વિશ્વાસ માટે એક

નાના બચત ટોચના અર્થ

ભારત પર ચીની આક્રમણ

૧

પ્રથમ આધાત અને કૃતનિશ્ચયતા

હંગાબાર હુમલો

ભારત-ચીન વચ્ચેના સરહદી ઝઘડાને નામે જુદા નકશાઓ અને જનાવટી વાટાઘાટોના આશયે સર્જ, ભારતને ધોખામાં નાખી, ચીને ૧૨૦૦૦ ચો. મા.નો ભારતનો પ્રદેશ ખયાલી લીધો. તે પછી, ભારત અને ચીન એવા એકબીજાના એ મહારેશો વચ્ચેની અયઝમલે સારા વિશ્વને માથે લથઈ કર યુદ્ધની આગ પેટાવી દીધી છે. ભારતે આરંભથી જ આત્મી સત્તા ચિંતા સેવી, શાંતિમય વાટાઘાટો અને સમજવટની નીતિ આજુ રાખી હતી. અને લાંબા સમયના 'નિસે થે'ના ગાળા પછી, ફરી પાછી વાટાઘાટો શરૂ થવાની આશા દેખાઈ રહી હતી—ખરે ચીન તરફથી એવા દેખાવ ધર્મ રહી હતો ત્યારે જ, ચીને ભારતને ખૂનખાર યુદ્ધમાં ધસડ્યું છે.

સવાસ હવે કેવળ શરહદના ઝઘડાનો રહ્યો નથી. સવાસ હવે ભારતની સ્વાધીનતા અને અસ્તિત્વની રક્ષાનો ખની ગયો છે.

એક વાત સ્પષ્ટ છે કે ભારતે યુદ્ધ આગ્યું નથી ને વાંછ્યું નથી; યુદ્ધને ટાળવા માથ તેટલા પ્રયાસો સતત કર્યા છે. અને હજી એ આશંક વિસાઈ નથી. તેમ છતાં, યુદ્ધ માથે ઠોકાયું છે અને સ્વયં જતીને જીતું છે ત્યારે ભારત દુનિયાના કોઈ પણ સ્વાધીન-ગૌરવશીલ રાષ્ટ્રને હાજતી રીતે લડી લેશે એ વિશે પણ શંકાને સ્થાન નથી.

મા બોમને કાળે

ભારતની સરકાર અને સમગ્ર પ્રજા એકાંતે જાગી ઊઠી છે. ચીની હંગાબારી અને ગેઈઝાનીએ

ભારતને પોતાની લીધી અને અસ્તવ્યસ્ત હાલત બહાર બાવવા સારો એવો આધાત આપ્યો છે.

૫. નેહરુએ પરિસ્થિતિની ગંભીરતા પારખી તા. ૨૨ મી ઓક્ટોબરની રાતે, સમગ્ર રાષ્ટ્ર સંદેશો જાહેર કરીને ભારતની પ્રજાને તમામ વિવાદ વિખત્તદ જૂઠી જઈ ચીની હુમલાઓનો સા યુદ્ધમાં એક-દેહ બની જીલ્લા રહી જવાની હાકલ છે અને સરકારના સંરક્ષણ કાર્યમાં બંધી રીતે, વ વધુ રીતે, પોતાનો ફાગો આપવા એકાંત કહ્યું છે

સરકારમાં ભરતી થવા, કારખાનાં અને ખેત ઉત્પાદન વધારવા, નાણા અને સેનાથી સંરક્ષણ કં એળા ભરી દેવા, હડતાળો અને વિરોધી મોરચ બંધ કરી દેવા અને કમી ગેરવાજખી ગભરામ પડયા વિના તથા યુદ્ધને નામે ચીજવસ્તુના વધારી ન દેવા ૫. નેહરુએ આરંભ કર્યો છે,

અને ભારતની પ્રજાએ ૫. નેહરુના આ આદેશિરત અને ઉત્સાહથી માથે ચાલી લીધો છે ભારતી માટે પેશપદી ધર્મ રહી છે અને નાણાં સોનું ચાંદી અને ધરેણાં તથા કીમતી વસ્તુઓ કંડની ઝોળાં જીલ્લાઈ રહી છે. સરકારી બેન્ક : પણ એવો જ ઉત્સાહ પ્રગટ્યો છે. અને તમામ રા દ્વારી પ્રશ્નોએ ૫. નેહરુની હાકલને અનુસરી દેશ સ્વાધીનતાની રક્ષા માટે તમામ ત્યાગ અને કુરબાનીઓ રાહ અપનાવવા પોતાની અનુમતિ પ્રગટ કરી છે ૨ આંતરિક વિખવાદો બાજુ પર મૂકી દીધા છે.

એટલું જ નહિ પણ આવી રહેલી ગંધ પરિસ્થિતિનો અંદાજ લઈ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ :

રાધાકૃષ્ણને તા ૨૬મીએ કઠોમ્પીની પરિસ્થિતિ જાહેર કરતો સરક્ષણ વટહુકમ પ્રગટ કરી દીધો છે અને રાષ્ટ્રીય ધોરણે સલાહ માટે સરક્ષણ સમિતિ નીમવાનો તથા જુનાનોને લશ્કરી તાલીમ આપવાનો ઇરાદો પણ પ્રગટ કર્યો છે

દરેક રાજ્યની અદ્ય પશુ પ્રમુખીય ધોરણે સરક્ષણ સમિતિઓ રચાઈ રહી છે અને ગભરોએ કરકસુ કરીનેય કેન્દ્રમાં ફાળામાં મોટી રકમો આપવાની હરિશ્ચંદ્ર આરબી દીધી છે

(અલખત હજી આ જીવન આ આદેશન શહેરો સુધી જ મીમિન છે તેને ગામડે ગામડે ચાલક ગના વધુ બાકી છે).

પરંતુ સૌથી નિશેષ ધન્ય છે ભારતના એ જવાનોને (સનિતાને) કે જેમણે અપરપાર યુગ્મેલીઓ છતાં પોતાનાથી દસપદર અણી દુરમન ફોજ સામે ભારે વીરતા અને કાલેસિયનથી જગ ખેલીને અંકરાડિયામાં જ તો ચીની ધાગાઓને આગળ વધતા મેટી લીધા છે સલામ છે—ભારતના એ જવાનોને—એ ૨૫૦૦ શહીદોને કે જેઓ ભારતની ઇન્જિનરી અને આઝાદીની રક્ષા અર્થે પોતાના પ્રાણ રજુઆપી પર ન્યેજાદારી દીધા છે

૨

મુસજબ સરમુખત્યારશાહી સામે સ્વસ્થ લોકશાહીનો મુકાબલો

ચીનના આક્રમણથી ભારતની આતંરિક પરિસ્થિતિમાં અસાધારણ પરિવર્તન આવ્યો છે—

એક બાજુ ભારતની આખી પ્રજા ધર્મ, ક્રોધ, લાલાશ, પ્રદેશ અને કલો અથો રાજદારી પહેલાં બંદો બૂલીને મા ભોમની રક્ષા માટે ઊછળી રહી છે આમ ભાવાત્મક એકતા પેદા કરવા માટે આપણે આટલાં-ના વરગો થયા માયા પહોડતા હતા તે ભારતની સ્વાધીનતા અને હુલાતી જ ભોમમાતા કેમ જાણે એક રાતમાં બહુદુર્ઘટિતે જન્મી ચૂકી છે. અને આમાં કઈ આશ્ચર્ય પામવા જેટલું પણ નથી ભારતના પોતાના આતંરિક ધર્મજો અને ઝઘડાઓ ગમે તેટલા હોય અને ભારતની પ્રજાને પોતાના આજ સુધીના રિકાસ અને રાજવહીરટ અંગે ગમે તેટલો અસંતોષ હોય તોપણ ભારતની

માવધાન સરકાર

સૌથી મહત્તરની વાત એ છે કે ચીને હુમલો કર્યા પછી અને નવા હુમલાની તૈયારી કરતાં કરતાં, સમાધાનની ત્રણ શરતોને નામે જે દાવ ખેલ્યો છે તેને ભારત સરકારે 'ઉત્તરપિઠી' કરી કુતારી કાઢ્યો છે

ચીનની સમાધાનની શરતોનું ગહરૂપ એ છે કે આજ સુધીમાં તેણે જેટલા પ્રદેશ દબાવ્યા છે તે હાસ તેની પાસે ગહે અને પૂરી સરહદોની બાબત વારાધાટો શરૂ કરવી

ભારત પોતે હજી શાંતિપ્રય વારાધાટો માટે તૈયાર છે તેની શાંતિ-સહનિતિવતી નીતિ હજી માથમ છે એમ જાહેર કરીને એ વાત તેણે ૨૫૪ મ્હી નાખી છે કે તા ૮ મી સપ્ટેમ્બર પહેલાં તમા હતા ત્યાં પાછા આવ્યા જાઓ પછી જ વારાધાટો શરૂ થાવું

દુક્રમા — હવે દુરમનને ભારતની ધરતી પરથી ધકેલી કાઢવાનો એકમાત્ર રાહ ભારત માટે રહ્યો છે અને ભારતે ત્યાગ અને કુરબાની પૂર્વક તે પાર પાડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.

પ્રજા સ્વાધીનતાનું મુખ્ય સંગ્રહ છે અને એની ક્ષા માટે તમામ રાજાનીઓ હમને તે એ ધરી દેવામાં તે પાછી પાની નહિ જ કરે એવા નિશ્ચાસ આપણા રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાધાકૃષ્ણને, વડા પ્રધાન શ્રી નેહરુએ તથા દેશના સર્વે અગ્રણી નેતાઓએ પ્રગટ કર્યો છે તે યોગ્ય જ છે

આમ છતાં, હજી તો 'પાંગેમમાં પહેલી પૂણી' છે—એ વાત આપણે યાદ રાખવી જોઈ એ અને જે

કુદરી પાછો, આનાથીય વધુ ખર્ચ સમાધાનને પેતરો તા ૨૨મી એ પ્રગટ થયો છે આ 'એકપત્રી' કુદરતદક્ષીની ની પાછળની રમલ પાપ ભારતને જાની નવેમ્બર ૧૯૫૧ ની એની એ સરતો ઉપર ઘસના છે—જેનો ભારતે યોગ્ય રીતે ઇન્કાર કર્યો છે

તસાદનો જુવાળ બ્રહ્મચારી છે તે તદ્દન સાચો અને વાસ્તવિક હોવા છતાં દેશ ઉપરની આક્રમક હઠાવવા તસાદ માત્ર બસ નથી.

ચીનની સુસજ્જતા

આપણે એ વાત જાણવી ન જોઈએ કે જે દુશ્મને આપણને યુદ્ધમાં ઘસડયા છે એ દુશ્મન આપણા કરતાં અનેક રીતે સજ્જ છે.

૧. ચીન સંખ્યાદૃષ્ટિએ આપણાથી દોડાંથી વધુ બળિયો છે (ચીનની વસ્તી ૬૫ કરોડ, ભારતની ૪૩ કરોડ)

૨. ચીનનો ઇતિહાસ આક્રમણોપર વિસ્તારવાદી રહ્યો છે, ભારતનો શાંતિ અને સ્થાનના વિસ્તારનો.

૩. આજની સામ્યવાદી સત્તા આવતા પૂર્વે ચીને ૨૩ વર્ષના આંતરવિમુક્તિ અનુભવ લીધો છે અને તે રીતે તેનું લશ્કર અને તેની પ્રજા હિંસક વિમુક્તમાં રેવાયેલી છે. ભારતે તેનું સ્વરાજ શાંતિમય માર્ગે હાંસલ કર્યું છે.

૪. ચીનમાં સામ્યવાદ રૂપાયા પછી તેણે મોરિયામાં ખેડેલા પુદ્ગલે કારણે તેને કઠોર સુદીનો પથ લાંબો અનુભવ છે. ભારતે ચીની સાથે શાંતિમય સંબંધ જાળવીને આવા કોઈ પુદ્ગલ તાલીમ હાંસલ કરી નથી.

૫. ચીની સંઘ—દુનિયાનું એક જગીર સંઘ ચીન પાસે છે. અને તેને રશિયા તરફી જાતી કક્ષા નાં જાળવવાનું શુદ્ધ સાધનો—શસ્ત્રો, આગલાં વર્ષો દરમિયાન આપવામાં આવેલાં છે.

૬. ચીને ભારત સાથે યોગના સંબંધોનો ઊભા કરીને તે જ પરમે દરમિયાન, તિબેટને પોતાના નિપ્પુર પંજામાં જકડી લઈને ત્યાં તેની પ્રજા સેના અને સશસ્ત્ર સંગમ ખડકી દીધાં છે, એટલે કે યુદ્ધપુરવંકો યુદ્ધમિત્રી તરફીક લાવી દીધાં છે; તથા ભારતની દિમાપથ સરહદો મુખી રજાઓ જળાવીને અને સંદેશા—

*૧૫ લાખનું શસ્ત્ર સંઘ, ઉપરાંત ૨ કરોડની તાલીમ ખર્ચ મિલિયનથી એક વિમાની ૧,૦૦,૦૦૦ ઓફિસર અને વિમાનીઓનું છે-૩,૬૦૦ વિમાનો છે ૧,૮૦૦ ક્રેટ-લાર્ડન જેટ વિમાનો છે. આમાંની કેટલીક સામગ્રી ઉપરાંત મિન વિમાનો પણ રશિયા તરફી ચીનને મળેલાં છે.

વ્યવહારનાં સાધનો ગોઠવી લઈને પાછી તૈયારીઓ કરી રાખી છે. ભારતે તેના ચીન વિષેના અતિવિશ્વાસમાં આ બધાં વર્ષો દરમિયાન આવી કોઈ પૂર્વતૈયારી કરવાનું મુનાસિબ લેખ્યું નથી.

૭. ચીને વાટાઘાટોનો ઊભા માણુ રાખી સપ્ટેમ્બર ૨૦ થીએ લડાખ અને નેકા બંને વિસ્તારમાં જંગ આક્રમણ આદર્યું ત્યારે ભારત માણસો, શસ્ત્રો અને સાધનોની ખામતમાં અપૂરતું હતું; અને ચીનનાં તૈયારીઓની જાણકારીથીય અનુભવ રહ્યું હતું—બહોં ભારત ઘણે અંશે ગાંધેલ હતું!

આમ, આજની ધડીએ દુશ્મન આપણા કરતાં યુદ્ધની ખામતમાં વધુ સુસજ્જ છે.

મુદ્દાઓની શુભવત્તા

પરંતુ આ તો બાજુ તૈયારીઓની દૃષ્ટિએ જોયું એક બીજી રીતે પણ યુદ્ધની તૈયારીઓ અંગે વિચાર્યો જરૂરી છે અને તે સામ્યવાદી સરમુખત્યારી અભારતીય લોકસહી મુદ્દવત્તાની દૃષ્ટિએ—

૧. ચીનમાં સામ્યવાદી સત્તા છે. ત્યાં પ્રબળે કેવલ એક જ પાઠ લખાવી તૈયાર કરવામાં આવી છે—દુનિયામાં પોતે જ માત્ર સાચા ક નિકારી અને શુદ્ધ સામ્યવાદી છે. બાકીના બધા જ—રશિયા શુધ્ધ—સુધારવા છે; કાચા અને અશુદ્ધ સામ્યવાદી છે; એ ગમે ત્યારે કોઈ દેશ અને ભારત અમેરિકા-બ્રિટન જે સામ્રાજ્યવાદનું પિટુળતી મચ્છું છે. બ્રિટન-અમેરિકા મદથી એ ગમે ત્યારે તિબેટમાં આગ સળગાવશે; અબ્રિટન-અમેરિકા તો, પાકિસ્તાન, ભારત અને હિમાલય સરહદનાં બીજાં નાનાં રાજ્યો દ્વારા, લોકો પેટાવશે ૦ માટે ચીને જીવવું હોય તો આ દુશ્મનોને દીધા કરી તેમને દાગમાં રાખી, પોતાની સત્તા મજબૂત બતાવી. હવે એશિયામાં સાચી ક્રાંતિ અને સામ્યવાદની સ્થાપના કરવા આગળ વધવું જ રહ્યું ચીનને માથે આ પવિત્ર મહાન અંતિહાસિક કર્તવ્ય છે

અને ચીનની પ્રજાએ આ માનવું જ રહ્યું સામ્યવાદી સરમુખત્યારશાહી રાજ્યમાં રાજસત્તા કાયમ ન માનનાર માટે મોત જ હોઈ શકે, ૨

પ્રજાએ ન માનવાનું કારણ પણ સામ્યવાદી સત્તામાં
લાગે જ હોઈ શકે કેમ કે ત્યાં લેક્ષણી પાર્લમેન્ટ
જેવી વસ્તુ નથી, જુદા જુદા ગૃહકીય પક્ષો નથી;
જુદા જુદા વિચારો પ્રગટ કરવાની છાપાઓને છૂટ નથી,
ત્યાંના લેખકોનેય સ્વતંત્ર રીતે રાજ્યસત્તાથી વિરોધી
વાત સમ્પાદનો અધિકાર નથી, અને શકા કરવા
જેટલીય નાગરિકોની સુબંધ નથી એટલું જ નહિ પણ
પરદેશના છાપા અને પરદેશી રેડિયો ઉપર પણ પ્રતિનિધિ
હોઈને બહારની દુનિયા ચીનન વિચારો, પ્રગતિ અને
અને માન્યતા અંગે શું માન છે તથા બહારના દેશોમાં
કેવા પ્રકારનું તન અને પદ્ધતિ છે તથા આ બધામાં
સારુ નરહુ શું છે—તે વિચારવાનું સમુખત્યાર દેશની
પ્રજા માટે શક્ય જ નથી હોતું એટલે એ પ્રજાએ તો
પોતાની રાજસત્તા એ કહે તે જ માનવું રહ્યું.

એટલે જ તો આજે ચીનમાં ત્યાંની સરકાર તરફથી
ચીન અને ભારત સરહદો વિષે જે જુદો પ્રચાર અને
જુદા દાવાઓ છાપાય છે તે બધું સાચું માનીને મોટા
ભાગની ત્યાંની પ્રજા આધળી બની રવીકારે છે, અને
ખરેખર ચીન પોતે નહિ, જિનહુ ભારત ચીનની સરહદો
બધાવી પાડવા માગે છે, અને ભારતે આક્રમણ કર્યું
છે—એવું માનીને ત્યાંના સૈનિકો અને પ્રજા હાલમાં
આવી ભારતનું નિકેદન માફવા કાંટબદ બન્યા છે.

ચીની સામ્યવાદી સરમુખત્યાર-શાહીમાં
સત્ત્રપના અસ્તિત્વનો જ પ્રથમ ભોગ લેનારો છે—
અને તેની સાથે જ તેની પ્રજાને અધસંભતિવાદી
બનાવી દેનારો છે.

ફૂ પકેડની પ્રજાઈ આ જેવું તેણે હાંકેલ
છે?—અને જે સરકાર આને પોતાની શક્તિ અને
સંબંધતા માની 'સુસંગ' બની છે એની નિષ્ક્રિય
અને અતે બેવકૂફીનું પૂછવું જ શું?

ત્યારે લોકશાહી ભારતની વાત જુદી છે.

ભારતની લોકશાહી મોંઘે તેટલી કમભેરી હશે
પરંતુ ભારતમાં જુદા જુદા રાજદારી પક્ષો, જુદા જુદા

મતવાળા આખાશો અને નાનામોટા મંડળો, સમૂહો
ભારતના જીવનને સતતી દરેકદરેક બાબત અંગે
નિરાતે વિચર કરે છે, સ્પષ્ટ અભિપ્રાયો પ્રગટ કરે છે,
અને પોતપોતાની રીતે કાર્યક્રમો ધરે છે.

આ દેશમાં આજે સુદની પરિસ્થિતિ પેદા થઈ
ગઈ છે, અને તેને અંગેના ઓડિનન્સ-વટહુકમો પણ
પ્રગટ થઈ ગયા છે છતાં હજી આપણી પાર્લમેન્ટની
જેઠક મળી રહી છે—સરકારની ટીકા પણ થઈ રહી છે
અને સરકારની કમભેરી દૂર કરવા તેની ઉપર દનાશ
પણ બાવી શકાય છે જો આવી સ્થિતિ ન હોત તો
મેનનને આવીરૂપ પ્રધાનપદેથી હટાવી શકાયા જ ન હોત.
તેમ જ ખૂની તો એ વાતની છે કે પ. નેહરુ પોતે
મેનનને દટાવવા ધમ્મજતા ન હોના છતાં, સુદની પરિ-
સ્થિતિમાં આખા દેશની એકતા અને વિશ્વાસ ટકાવવાની
દૃષ્ટિએ તેમણે મેનનના રાજીનામાને સ્વીકાર કરે છે.

એટલું જ નહિ, હજી આજેખ આપણા દેશનાં
અખ કારત્યા બીન સાથેના પતવ્યવહાર આપણી સરકાર
તરફથી જ પ્રગટ થાય છે; તેમાં ચીની દાવાઓ પણ
આપણને વાચવા મળે છે અને આપણે એ વાચ્યા
પછી એની બનાવટ અને પોકળતા પકડી શકીએ
એટલી હદે આપણને બધી બાબતની હકીકતો મળે છે.
એમાં તો, ચીનની જેમ આપણે ત્યાં પ્રજાને મોઢે હૂંચો
મારીને તેને મૂળ કોઈ જેવી બનાવીને, સુદ મોરચે
મોતને બેટવા ધડેવવાની જરૂર નથી રહી. આ વાત
આજે આપણા જનાનોએ અને આખી પ્રજાએ અપૂર્વ
ગૌરવપૂર્વક સાબિત કરી દીધી છે.

ભારતની યડ કરોડ પ્રજાનું આ જેવું તેણે સફાઅ
નથી અને જે સરકાર પ્રજાની સમજ અને જાગૃતિને
પોતાની શક્તિ અને સંબંધતા માની સુસંગ બની
છે, એના લાવિ વિષે ચિંતા કરવાનું હોઈ જ ન શકે.

હાકોતે આજનો જાજ સરમુખત્યારશાહી સામે
લોકશાહીનાં મુલોનો જાજ છે.

આંતરિક સુરંગનેા ભય

ચીની આક્રમણ સર્વેલી કટોકટીની પળે આપણી

સ્થાપિતતાની રક્ષાના પરમ કાર્યમાં અંદરથી સુરંગ મંપાવાની શક્યતા આપણને કયાં કયાં નજરે ચડે છે ?

૧. મોટે ભાગે બનતું એવું હોય છે કે, દેશમાં કોઈ પણ પ્રકારની બિયલચાયલ થાય ત્યારે તેના લાભ લઈને ત્યાંનાં લોકો દળના સત્તાસોભીઓ કૂંપડાતાત-એકાએક કાયતરું કરીને સત્તા કબજે કરી લેવાનું કરતા હોય છે.

આપણે ત્યાં આવી શક્યતા દૂર સુધી નજર કરતાંય આજે તો દેખાતી નથી.

પરંતુ હાલની સ્થિતિમાં જે ભીતિ પ્રગટ થઈ રહી છે તે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે.

૨. ભારતમાં આસામની નેકા સરહદે યુદ્ધ ખેલાઈ રહ્યું છે. આસામમાંની નાગા રાણીઓએ આજ પૂર્વે ભારતની કેન્દ્ર-સત્તા સામે બગાવત કરી છે. એમાંના ક્ષીંગના જૂથે તો વિદેશી સહાય લઈનેય નાગા પ્રદેશને સ્વતંત્ર કરી લેવાની કોશિશ કરી છે. અલગત મોટા ભાગના નાગાવાસીઓને સરકારે હતી લઈને તેમને હરતક ત્યાંનાં વહીવટ અને સત્તાઓ સુપરત કર્યા પછી શાંતિ અને સલામતી સ્થપાઈ છે. પરંતુ એટલામાત્રથી એમ માની ગેસરું કે ક્ષીંગા-જૂથે તેની જૂની મુરદ ઊઠી દીધી છે, અને હવેની સ્થિતિમાં તે બેખમરપ નાંહ જ બને તે કહેવું મુશ્કેલ છે. *

તા. ૮-૧૧-૬૨ ના સમાચાર મુજબ (‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’) ભારત સરકારનાં કેટલાંક ખાતાઓમાં એવી માન્યતા ફેલાઈ છે કે, ચીનાઓએ નેકા વિસ્તારમાં ‘કુમ્ભકો કયોં હોઈને, હવે તો, જાંડોર નાગાવાસીઓ ચીન ઉપર મુસ્તે થયા છે અને જર્મનીની જેલમાંથી જર્મીન

* કેદના સમાચાર મુજબ ક્ષીંગોએ એવી ગાજણી કરી છે કે, અમને યુદ્ધ પછી સ્વતંત્ર નાગા-પ્રદેશની ખાતરી આપો તો અને અમને અમારું સ્વતંત્ર લોકોની ધરતી તૈયાર કરીને લેવાની મૂટ આપવાનો આવે તો, અમે ચીન સમયે લડવા તૈયાર છીએ. ભારત આવીને શરતી સહાય લેવામાં જોલેડં ‘જોખમ-દેખામ એ રજાસાવિક છે.

પર છતાં થઈ આવેલા કેટલાક આમનાં ના. નાગાઓએ ચીન સામે લડવાની ગહેરાત પશુ કં

આવું બને તો ખરેખર સાડું જ છે. પરંતુ : સુધી જેઓ ભારત સામે જાંડોર તરીકે જાહેર ચૂંવા છે તેમના ઉપર કેવળ વિશ્વાસ મૂકી દઈ, તે કાયમાં હથિયારો સોંપીને તો આજ પૂર્વે હથિયારો વડે ચીને કરેલી બલતું પુનરાવર્તન થ પશુ લાય છે. તેમાંય કેટલાક જાંડોરો પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં જઈ, વખત આવે પોતાનો દાવ ખેલવાની જોઈ જોદા છે, ત્યારે તો ખાસ. આજની કટોક સમયે સ્વતંત્ર—સ્વાયત નાગા પ્રદેશનું વાહિયાત જાહેર રીતે ફગાવી દીધા પછી જ વિશ્વાસનો રચી લોકોએ એ રપટ છે.

૩. ભારતથી તજન સ્વતંત્ર ‘પ્રવિગ્ધતાન’ રચ થાયલા કરનાર અને તેનું આયોજન ઉપાડનાર ‘મુન્નેત્રા કઝયમ’નું સાડું એવું બળ તામિલન ઉદલા દસકા દરમ્યાન ખમેલું એવા મયે છે. આ ભારતની હિન્નલિન્નતામાં સારો એવો ભાગ ભજ છે. ચીનનો હલ્લો થતાં તેણેય પોતાનું રાષ્ટ્રવાદી પ્રગટ કર્યું છે. આવેા હરદો પ્રગટ કરવા ઉપરાંત તે નેતાએ મોટી રકમ યુદ્ધક્ષણમાં આપી છે અને અનુયાયીઓને દેશરક્ષાની હાકલ કરી છે. આમ તેમના અત્યાર સુધીના રાષ્ટ્રવિરોધી ભગાણોપર વલ કારણે પ્રગળે કંઠા રહે છે. અમારી દૃષ્ટિએ તે કસોટી જ એ છે કે તેઓ ભારતથી જુદા થઈ જા તેમની આગળી પાછી ખેંચી લઈ સમૃદ્ધય જની પરંતુ એમ કરવાને બદલે હજી તેઓ એટલું જ છે કે અમે ચીની આક્રમણના સમય દરમ્યાન આ માટે આદેશન કન્થુ નહિ. અમને આ વલણે લાગે છે. આથી મદ્રસ સરકારે તેમને અધિકૃત ર સમિતિમાં લેતાં પહેલાં ઉતાવળ કર્યાં લાય રહે

૪ સારવવાદી પક્ષની બાગ્યત વિચાર કરતાં : છે કે, એ પહે તા. ૧-૧૧-૬૨ ને નેજ પસાર કં

એક દેશન અનેક રીતે આવકાપાત્ર છે આ દેશમાં તેમણે જાહેર ક્યું છે કે—

(૧) ચીને ભારત ઉપર આક્રમણ ક્યું છે તે રષ્ટ છે.

(૨) ભારતે મેકમોહન લાઈનને પોતાની નેકા વિસ્તારની સરહદ તરીકે જાહેર કર્યું છે તે બધી રીતે સાચો દાવો છે.

(૩) ચીને છેલ્લા ૩ વર્ષ દરમિયાન મેકમોહન લાઈન ન જોળવાની મૌખિક જોળાવરી આપીને હવે તેનો લંગ કર્યો છે.

(૪) ચીને તેના અખતાર નજા રેડિયો દ્વારા મેકમોહન અમેરિકા શાહીરાદના એન્ટ- અને પ્રત્યાપાતીઓના નેતા કહીને જે વગેરેની કરી છે તે જોડી છે. અમેરિકા કોલર મેનવત્રા માટે નેકમોહન હાથાળના છે; તથા મેકમોહન સરકાર જુમિમૂખી નમનાવદી છે એ આશ્વેષો પણ જોડા છે.

(૫) ભારતે વાટાઘાટો કર્યા માટે ચીનને જે દરખાસ આપી છે કે-૮ મી સપ્ટેમ્બર પહેલાની મિતિએ પાછા હરી જાઓ એ યોગ્ય કે અટલ જ નહિ પણ—

(૬) ભારત રમકાર પોતાના દેશના સરકારી આદેશો મને ત્યાંથી—અમેરિકા અને બ્રિટન જેવા શાહીદાદી ગણ્યાતા દેશો પાસેથી જ શરૂ કરે તેને જ ખલાશી આપી છે. ઉપરાંત—

(૭) રશિયાએ તેના 'ઈન્ડિપેન્ડિયા' અને 'ગ્રાવિડ' અખતારોમાં મેકમોહન લાઈનને 'નોટારિયલ' ગણાવીને ભારતે સકુચિત રાષ્ટ્રવાદનો રાહ છોડી દઈ 'ટૅસે હ' પરિચિતિને માન્ય કરી લઈ ચીન સાથે સમાધાન કરી લેવાની સલાહને ગેરમાજી ગણીને અનમગી છે.

★ આજ સુધીમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદી આદેશનમાં આ એક અપૂર્વ ઘટના છે આજપૂર્વે ટીટોએ સ્તાલિન સામે મર્યું બચુ કરીને, પશ્ચિમી દેશોની સહાય પણ લઈને, આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદી આદેશનને એક જગ્યા આચકો આપ્યો હતો. પરંતુ આજની પરિસ્થિતિ તે કરતાં વધુ વિવક્ષણ છે.

આજની આ વિલક્ષણ પરિસ્થિતિમાં ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષે કરેલો દેશવ બધી રીતે અપૂર્વ છે

અને આનકારપાત્ર છે, એ વાત સાચી હોવા છતાં ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષે પોતાને વિશે ભારતની જનતાના હૃદયમાં જે વ્યાપક ભીતિ ને ઊંડો અવિશ્વાસ (જે સરકારને પણ છે) છે તેને દૂર કરવાનું કામ તે પાકી જ રાખ્યું છે. આજ સુધી એ પક્ષે, પોતાનાં ધોખણ-પત્રોની રાજનીતિ અને કાર્યનીતિના વ્યૂહ અંગે જે મેંશાં એક પ્રકારે પ્રભુ સાથે સંતાકૂકડી જ રમવાનું ક્યું છે એની આ તકવાદી રમત જ ને એ ચાલુ રાખવાના હોય તે તો, એની એ પુરાણી આત્મને કારણે, એ પક્ષ ભારતને માટે ભયંકર એવમરૂપ બની રહેવાનો છે. આ ભય આટોના હાલનાં કારણો લક્ષી નજર કરીએ તોય—

(૧) આ પક્ષે, ચીની હલવાના ૪ વર્ષ દરમિયાન, કા તો ચીન તરફી વલણ લીધું છે, કા તો ગેળગેળ—બહુઅર્થાં હંગમે કર્યા છે; અને પાછળથી ભારતની નીતિને સર્વસાધારણ ટેકા આપવા છતાં, ચીની આક્રમક ને 'આક્રમણ' તરીકે જાહેર કરવાનું અને અક્રમણોર સામે લડી લેવાનું કતવ્ય કદીયે તેણે સ્વીકાર્યું ન હતું.

(૨) તાજેતરમાં ચીનમાં એ તા ૨૦ મી આક્રમણ પકડી જ ગી હુમલાઓ કરે કર્યા, અને આખો દેગ ખમેખમે મિલકતી લોકો ચર્ચા ગયો, અને સામ્યવાદી પક્ષ ઉપર પ્રખ્યાત રાષ્ટ્રોના તાપ બેતરવાની ધમ્મી આવી પહેલ ત્યારેય, તેની કાર્યવાહી સમિતિએ તો ગેળગેળ—તકાલી જ વચણ પકડી રાખ્યું.

(૩) અતે, જ્યારે પ્રખ્યાત રાષ્ટ્ર ઉમ રીતે ભઝૂકી બેઠ્યો ત્યારે જ, તા. ૧ લી નવેમ્બરે તેમની રાષ્ટ્રીય કાકિન્સલે બહુભતીયી, ઉપર કલો તેના અધ્યક્ષે દેશવ પસાર કર્યો.

(૪) આ દેશવ વખતે પણ કુલ ૧૧૦ સભ્યોમાંથી ૬૩ સભ્યો જ હાજર હતા (જે ૧૭ ગેરહાજર હતા, તેમાંના લગભગ બધા આ દેશવના કદંર વિરોધી હોઈ આપ્યા જ ન હતા) અને હાજર રહેતા ૬૩ માંથી ૨૩ જણાએ વિરોધ કર્યો હતો; તથા ૩ જણ તટસ્થ રહ્યા હતા (એટલે કે મૂળા રહીને દેશવને વિરોધ કર્યો હતો).

દૂકમાં કુલ ૧૧૦ સભ્યોમાંથી માત્ર ૬૭ જણના રેકાર્ડી આ ઠરાવ પસાર થયો હતો. ગેરહાજર, મૂંઝા રહેલા ને ખુલ્લો વિરોધ કરનારા—એટલે કે ખુલ્લી અને છુપી રીતે વિરોધ કરનારાની સંખ્યા ૪૩ જેટલી મોટી હતી !

આ ઉપરાંત પણ, સામ્યવાદી પક્ષમાંની કાબી જમણી બે પાંખની વચ્ચેના પ્રણેતા 'મધ્યસ્થ' જૂથના—હાલના મુખ્ય મંત્રી નંજુદીપાદની નેતાગીરી નીચેના—સભ્યો ગોટે ભાગે રણુદીપેની કાબી પાંખને જ રક્ષણ આપવાનું કંતા રહ્યા છે. આ બેમાં આ ઠરાવની તરફેણમાં તેમના મતની સાચી કિંમત કેટલી મણુવી તેય વિચારવા જેવું છે.

એટલે કે, પક્ષમાં અર્ધા અર્ધ આ ઠરાવના વિરોધમાં હોય તો નવાઈ નહિ.

આજની અંતિમ કસોટીની ઘડીએ પણ ને પક્ષની બહુ મોટી સંખ્યા હજી ચીનતરફી રહી શકી હોય તે પક્ષના ગમે તેવા ભ્રેષ્ઠાર ઠરાવના અમલની શક્યતા કેટલી ? આ સવાલ કોઈ પણ વિચાર કરનાર માણસના મનમાં ઊઠ્યા વિના રહેતો નથી.

અણગત, એ વાત મોની લઈએ કે, આ ઠરાવ કરનારાઓમાં કેટલીક વ્યક્તિઓએ પોતાની નિજા ભારતને પક્ષે સાચા અંતરથી પ્રગટ કરી દશે પરંતુ ઉપર કહી તે રિશ્તિમાં, પક્ષની નીતિને અમલ કરાવવા અંગે એમનીએ નિષ્ઠાની કિંમત કેટલી રહેવાની ?

✱ અમારી દૃષ્ટિએ સામ્યવાદી પક્ષ માટે સાચી નિષ્ઠા પુરવાર કરવાને એક કસોટી પર્યટ છે—

ઠરાવ કરનારાઓએ આ બેઠકમાં જ ખીંભે એક દેસાંસી પણ લઈ લેશે તેઈતો હતો કે—

આજ પૂર્વે, પક્ષમાંના જે નેતાઓનું તેમ જ જૂથોનું ચીનતરફી વમણુ જણાઈ આવ્યું હોય, અને હજી જેઓ એ વધણુને જ વળગી રહ્યા હોય, તે તમામને પક્ષની નીતિને તેમ જ રાષ્ટ્રની નીતિને ક્રોધ કરનારા તરીકે જાહેર કરીને પક્ષમાંથી જરવરે કરવા. 'હવે પછી કોઈ આવશે શુંને કરતો પકડાશે ને હાંકા કાઢશું'—એવી દલીલ તો કેવળ દંભરૂપ બની જવાની

છે. કેમ કે હવે પછી તો, પક્ષમાંની ચીની-પાંચ પણ ખુલ્લી રીતે આવું વલણ પ્રગટ નહિ જ કરી શકે.

એથી જ તો જેમને પોતાના રાષ્ટ્રદ્રોહી વલણ માટે ચર્યાચાપ થયો નથી એમની પાસેથી શુદ્ધ કાવતરાની જ અપેક્ષા રાખવી રહી.

માટે જ તો, સામ્યવાદી પક્ષના રાષ્ટ્રવાદીઓને (જેમને બહુમતીથી ઠરાવ કથો છે તેમને) ભારતની પ્રજા સવાલ પૂછે છે કે—

તમે તમારા મનમાં ફરી એક વાર કશી દિલચોરી રિના, એ વાતનો સાચો જવાબ ફૂંકી સો કે, તમે જે ઠરાવ કથો છે તેનું મૂળ હાર્દ શું છે ?

હવે જોળગોળ શબ્દો વાગોળવાનું ને જાતને તથા દુનિયાને હેતરવાનું શક્ય નથી રહ્યું. હવે તમારે એમાંથી એક રિયનિતો, જે આજે દીવા જેવી એ ખપી બની ગઈ છે—તેનો સ્વીકાર કરી લેવો : (૧) સરહદો અંગેના ભારતનો દાવો ૧૦૦ ટકા સાચો છે; ચીને આક્રમણકારી જાતને પોતાની જાતને સામ્રાજ્યવાદી વિનાશવાદી તરીકે ખુલ્લી કરી દીધો છે; અને આ રીતે મૂળજાત સામ્યવાદી સિદ્ધાંતોને જ અજ કયા છે. (૨) ચીને ભારતની સ્વાધીનતા ઉપર તરાપ મારીને, ભારતને શાંતિ અને વાટાઘાટોના રાહથી ઘસડીને યુદ્ધમાં દોબ્યું છે અને કોઈ પણ દેશ પોતાની જમીન ઉપર પરદેશી આક્રમણ થતા પોતાની સ્વધીનતા અને હવાલીની રક્ષા માટે એની સામે માથું જાંચું કરી અંધિયો જંગ ખેલી લે-એ રાષ્ટ્રીય નૈતિક કર્તવ્ય છે; આ કંઈ સંકુચિત અને ક્ષિત રાષ્ટ્રવાદ-શોષિતગમ નથી જ નથી, બલકે આ તો માનવીની પવિત્ર ફરજ છે. (૩) દુનિયાની આજની પરિસ્થિતિમાં ખીંભ દેશ ઉપર આક્રમણ કરનાર અને તેના ઉપર યુદ્ધ લાદનાર દેશ આખી દુનિયાને માથે લાપ'કર વિશ્વયુદ્ધ લાદવાનું હિંનતમ પાપકૃત્ય આચરી રહી છે. અને આવા આક્રમણ સામે જે દેશ ખૂંધે પડે છે, સરખામિત કરી લે તો પોતાની નામોદી વહોરવા ઉપરાંત, વિશ્વયુદ્ધનો રાહ મોકલો કરી આખી સમગ્ર માનવજાતના શાપને પાત્ર બને છે.

આ એક સ્થિતિ છે. અથવા તો બીજી સ્થિતિ રજીદીવે-જૂથની છે :

આ જૂથ સરહદ એવેનાં ઝનકામાં ભારતનો દાવો સાચો માનવાને ખુદસે ચીની દાવો સાચો મને છે અને એવા વિસ્તારમાંનાં ભાગ્યવીર દબોનાં યાજ્ઞા ભારત દેશની નથી લેવું માટે ભારત વિસ્તારવાદી નમ્ય છે; અને એથી ચીનને પોતાના હક્ક-અધિકાર માટે ન છૂટકે શઓનો માર્ગ લેવો પડ્યો છે—એમ માને છે

એટલે કે, ભારત આક્રમક છે. ભારતની વિસ્તારવાદી નીતિ છે. ભારતને ટોચ આપવો તે સહચિત રાષ્ટ્રવાદનો ભાગ બનવા બરાબર છે અને શુદ્ધ આત્મ રાષ્ટ્રીયતાનો શ્રેષ્ઠ કરવા બરાબર છે—એમ માને છે

રજીદીવે-જૂથની આ 'શુદ્ધ ક્રાંતિકારી નીતિ', બીજી ધણું હોવા ઉપરાંત, તે શુદ્ધ ચીની તો છે જ. અને આત્મ કારણ બીજી કઈ પણ ન હો. તોય 'ચીન સામ્યવાદી છે માટે તે કદી આક્રમણ કરે જ નહિ' આ સૂત્રનો અર્થ એવો જ લાગે છે કે, ચીને આક્રમણ નથી કર્યું, એ તો મુક્તિકાર્ય લઈ ભારતનું મુક્તિકાર્ય કરવા આવી રહ્યું છે!—ચીની વિસ્તારવાદીઓ આવતી કાલે આમ જ કહેવાના છે.

ખેર! આને આ કાર્ષ માત્ર કહવા અને તકનો સંવાદ રહી નથી. આને તો નક્કર હકીકતોથી એવાત પુરવાર થયેલી છે કે ભારતનો દાવો જ સાચો છે, અને ચીન સામ્યવાદી હોવા છતાં તેણે જ આક્રમણ કર્યું છે. એટલે જ તો ભારતના સામ્યવાદીઓની ચીની પાંખની શંકા અને ચેતના અને અલગતા તો એક જ હોઈ શકે—ખરે છે :

- (૧) ભારતમાં લોકશાહી રીતે તો સામ્યવાદની સ્થાપના શક્ય રહી નથી.
- (૨) ભારતમાંના સામ્યવાદીઓ પોતાના

બળ ઉપર મુસ્તાક રહીને તો આ દેશમાં સામ્યવાદ લાવી શકનાર નથી.

(૩) ભારતમાં સામ્યવાદી સ્વર્ગ ઉતારવું હોય તો ચીને ભારતની વહાલે ધાવું જ રહ્યું. અને બ્યારે પોતાની ચેતના અનુસાર તે આત્મ પગલું ઊઠાવી રહ્યું હોય ત્યારે તેને 'મુક્તિકાર્ય' સમજીને વધાવી લેવું રહ્યું—સાચા શુદ્ધ ક્રાંતિકારી માટે આ તો સોનેરી તક છે!

રજીદીવે-જૂથની મુશ્કેલી તો નહીં જ આ છે. પરંતુ ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષની રાષ્ટ્રીય પાંખ માટે આખરી નિશ્ચયની ઘડી આવી પહોંચી છે ચીની આક્રમણખોરોના એટલે કે દુશ્મનોના ટોકોદારોને પક્ષની સામ્યવાદી રાખીને તેઓ પોતાના જ દરાવની પ્રામુખ્યતા સાબિત કરી શકવાના નથી. પક્ષની રાષ્ટ્રીય પાંખ ચીનાઓ સામે લડવા ભય અને પક્ષની ચીની પાંખ આક્રમણખોરોને વધાવવા દોડે—એવું તે શું શક્ય છે? દુનિયામાં કયાંય રાષ્ટ્રવાદી સંસ્કારો અને છેરેચેક એનો શ્રેષ્ઠ કરનારા દુશ્મનોના એક પક્ષ હોઈ શકે ખરો?

ભારતનો સામ્યવાદી પક્ષ આને આવો પ્રયાસ કરી રહ્યો છે. આનો અર્થ—ખરે આત્મ પરિણામ એક જ હોઈ શકે—જયજયતી પણ એક જ હોઈ શકે. ★ પરિસ્થિતિ વીરસે કરાકદી વધશે અને દુશ્મન અંદરના દરાવાન પાખડાવતો ઊભો હશે ત્યારે પક્ષની અંદર અત્યારે સામસામ્ય દેખાતા મોરચા એક બની જઈ 'મુક્તિકાર્ય'ને વધાવશે, સામ્યવાદી ક્રાંતિ વિજયી નીવડશે. અને ત્યારે હાલની ચીની પાંખ તો પહેલો સરખાવ પામશે જ, પરંતુ બીજી રાષ્ટ્રીય કહેવાતી પાંખ પણ દાવો કરશે, 'અમે અમારા પક્ષને અખંડિત રાખીને, ચીની પાખને રોષાણું આપીને, અલગ કુનેલસરી રીતે આપણા સૌની આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદી ક્રાંતિની જ સેવા કરી છે...'

ટકમાં—સામ્યવાદી પક્ષના કાબેલ નેતાઓ આ વાત ની મમજતા એવું માનવું તો ધુપ્તતા જ ગણાવવાનું આ બધી વાત સમજ્યા પછી પણ જો તેઓ 'પક્ષની વહાલારી'ને નામે પક્ષની અંદરના પક્ષીની

અને રાષ્ટ્રદોહીઓને પણ ખહાર 'ઠાકરાનો' ઇન્કાર કરશે તો, લાંબા મોડા અને 'વધાવવા લાયક' શબ્દોના ઠરાવ પછીય સાર તો એક જ નીકળશે કે—

સામ્યવાદી પક્ષે ઉચ્ચ પરિસ્થિતિના પરિતાપથી કબાઈ જઈને, પોતાની જાતને તત્કાલ પ્રબળ શાયમાંથી બચાવી લેવા પૂરતો ઠરાવ કરીને ભારતના લવિષ્ય માટે ભારે ખતરનાક ચેતરો ખેંચે છે.

આથી જ તો, જ્યારે પક્ષના નેતાઓ ધ્યાનહારીથી વર્તવા તૈયાર નથી એવું સમજીને જે સભ્યોએ પક્ષ-માંથી રાજીનામું આપી દર્ષ સાચા અંતરથી રાષ્ટ્રીય અને માનવીય રાહ અપત્યાર કર્યો છે, એમને ધન્યવાદ થતો છે.

આ માન્યતા દૂર કરવાનું તેમના જ હાથમાં છે— ચીની પાંખથી જુદા પડી જવાનું પગલું ભરવામાં.

સામ્યવાદી આદિલનના ઇતિહાસમાં આવું પગલું હંધે નવું અને અશકય નથી. ઇતિહાસમાં જ્યારે જ્યારે આ પક્ષમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે પણ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના

સંઘર્ષ ઉઠેલાં નહોતાં ત્યારે ત્યારે આવું બનતું આવ્યું જ છે. બીજી આંતરરાષ્ટ્રીયમાંથી લેનિને ત્રીજી સ્થાપી, તે દેવેસ્કીએ 'ચોથો આંતરરાષ્ટ્રીય' સ્થાપી; તથા લેનિને પોતે જ રશિયન કમ્યુનિસ્ટ પક્ષમાં ભાગલા પાડ્યા હતા—પાછળથી તેઓ મોસ્ટ્રિકે ને બીજા મેન્શેવિક ગણ્યા.

આ બધી વખતે, કોણ સાચું હતું તે કોણ ખોટું હતું એ સવાલ આને બીજી મહાવનો નથી; અને આજે ભારતીય સામ્યવાદીઓમાં રજુદીવેની 'ચીની પાંખ' લાંબે ચોતરને શુદ્ધ અને સાચા ક્રાંતિકારી માનવી હોય; પરંતુ આખરે જે રાષ્ટ્રીય પાંખ અને ચીની પાંખ વચ્ચે મૂળભૂત સિદ્ધાંત અને વફાદારીનો અતિમ સંઘર્ષ આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે પક્ષ તુડી જવાને ભયે સિદ્ધાંતરોહ કરવાનું શી રીતે વાળખી દરવાનું હતું? બદકે આવે તખ્તે તો, કોને એતિહાસિક નેતિક અનિવાર્યતા જ લેખવી રહી.

આગી કસોટીના સમયે દ્રોહ કરીને કાંઈ પક્ષ કે કાંઈ વ્યક્તિ જીવનનાં અને સમાજનાં કાંતિમાં અને શાંતિના મૂલ્યો સ્થાપનાને કાલે નહિ કરી શકે.

ચીની દગાખોરીના દસ્તાવેજ

સામ્યવાદી અને ભારત ઉપર આક્રમણ કર્યું એ આપણે માટે ધણે અંશે નહિ ઇચ્છેલી અને નહિ ધારેલી ઘટના હતી. એમ તો ચીનના મોંઝાલ અને તાત્કાલ સામાજિકની વિસ્તારવાદી ભૂમિલાલના કાંઈ ઇતિહાસમાં જાની નથી અને સામ્યવાદી અનેય આજ પૂર્વે પોતાની વિસ્તારવાદી પ્રવૃત્તિના ઇશારા તો વારંવાર આપ્યા જ હતા.

આ બધા છતાં, ચીન ભારત ઉપર આક્રમણ કરે એવું આપણે માનવા તૈયાર ન હતા. આપણે ૧૯૪૭માં આજાદ થયા, અને ચીનમાં ૧૯૪૬માં સામ્યવાદી સત્તાનું શાસન શરૂ થયું. ભારત અને ચીન બંને વિશાળ વસ્તી અને વિસ્તારવાળા દેશો હતા. પશ્ચિમની શાહીવાદી સત્તાઓને હાથે, ઘણાં લાખો વરસો સુધી બંનેની બેઠાલ દશા ચર્ષી હતી અને તેનો ડાંખ અને

તેનો કદ હજી એકના દિલમાંથી દૂર થયો ન હતો. આથી આરંભનાં વરસોમાં એશિયા અને આફ્રિકાનાં દેશોમાં નવી જન્મતી રાષ્ટ્રીયતાને વાચા આપવાનું તથા તેની સહચરી કરવાનું એતિહાસિક કાર્ય ચીન અને ભારતે ઉપાડી લીધું. છેક વાંડુ'ગ પરિષદ (ઈ.સ. ૧૯૫૫) સુધી શાહીવાદ સામેના સંઘર્ષની દુરાચાર-એન-લાઈ અને પં. નેહરુએ ઉપાડી લીધી એવું લામ્બુ પશુ ખરું—બદકે લાસ થયો.

હા, લાસ થયો. તે એટલા માટે કે, પં. નેહરુ સાચા રાષ્ટ્રવાદના પુરસ્કર્તા હતા, રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાના પ્રખર પુરોગામી હતા, અને જગતના મોટાં પણ ખૂબે મુલાખી જીવતી હોય ત્યાં લગી દુનિયાના મોટાં દેશ સાચી સ્વાધીનતા અને શાંતિમાં જીવી ન શકે, એવી સિદ્ધાંત-નિશાથી પં. નેહરુ આફ્રો-એશિયર્સ મોરમે સાહસ

હતા. ત્યારે સાઉ-એન-સાર્થ માટે વાત સાવ છુટી જ હતી. એમની નેમ તો એક કાંઠે બે પક્ષી મારવાની હતી. એક બાજુ સાહીયદી રિશ્મી તરીકે બહાર આવવું અને બીજી બાજુ જ્યાં જ્યાં રાષ્ટ્રોની આંતરિક કમજોરીઓ દેખાય ત્યાં ત્યાં આંતરિક સુગંધ પૂકવી. બધે નેમ એક જ હતી : નિર્બળ પ્રગ્નઓને પશ્ચિમી પકડમાંથી છોડવી થોતાની પકડમાં લેવી

છતાં, આરંભનાં આ વર્ષોમાં ચીને ભારતનો વિશ્વાસ છૂતી લીધો. 'હિંદી ચીની - સાર્થસાર્થ' શીતાવરણ સળંગું. સાઉ-એન-સાર્થ ભારત આવી ૩૫ (૧૯૫૪) ને પં. નેહરુ ચીન જઈ આવ્યા (૧૯૫૬). કપરાશિપરી મૈત્રી મઝા. પરસ્પરના દેશમાં આંદો ફેર કરતાં થઈ ગયાં.

વધુમાં ચીને પંચશીલ અને સહઅસ્તિત્વનું સૂત્ર નીકાડ્યું. એનો અર્થ તો એ હતો કે આ ધરતી ઉપર કોઈ પ્રબલ ધ્વજે તો સામ્યવાદી પદ્ધતિ સ્વીકારે, તે બીજો દેશ લોકશાહી મૂલીવાદી કે ત્રીજો લોકશાહી તંત્રાધી રાજ્યની અને સમાજવાદની થા બીજી કોઈ પદ્ધતિ સ્વીકારે, સૌ એકબીજામાં દખલ ન કરે.

અસખત ચીને આ સૂત્ર સ્વીકાર્યું હતું - સિફતેનત્ હિં. આમ છતાં ભારતનો ચીનમનો વિશ્વાસ વધતો થો. કારણ ભારત-ચીનના ઇતિહાસની પૂર્વશ્રમિકા ગણાય—

આજ પૂર્વેનાં બે હજાર વર્ષે દરમિયાન ચીનથી તોફાન સિપ્પીઓ અને પ્રવાસીઓ ભારત આવ્યા હતા. મારતના અખંડ ભંડારમાંથી શાન તથા ધમ્ અને ઊત્તિગ્રથો લઈને આત્માનો સંબંધ સ્થાપી પાછા થઈ હતા. તિબેટ અને ભારત વચ્ચે નિકટતાભર્યાં પારકારિક અને વ્યાપારી સંબંધ પશુ વર્ષો થયાં બેકધારો ચાલતો રહ્યો હતો. કોઈ કશી વાતે લાગની પ્રમણા પશુ ભંગી ન હતી.

ભારત અને ચીન વચ્ચે હિમાલય જેવા હિમાલય ગ્રેઓ હતા. ભારતની એ આધ્યાત્મિક રક્ષા-રેખા હતી અને લૌતિક રક્ષાબુની હરેણ પશુ એ હતી. એને ઝાળગી કોઈ દુરમન કદી ચઢી આવ્યો ન હતો,

અને આનરો એવું કોઈ ઇતિહાસકાર-કોઈ અનુભવી રાજકર્તાએ ધાડ્યું ન હતું.

આમ બધી રીતે ભારત લાવુક્તા અને શ્રદ્ધાના વાતાવરણમાં રૂબેરૂ હતું.

આમ છતાં અત્યંત સૂચક વાત એ છે કે, હજી તો કદાચ ચીનના દિલમાં રહેલી પાપશાવનાનો અલુસારોય વરતાયો ન હતો તે દિવસોમાં ૧૯૫૦ ના નવેન્બરની ૨૦ થીએ પં. નેહરુએ પાર્લિમેન્ટની ખુલ્લી બેઠકમાં એવી બહેતાત કરી દીધી હતી કે,

“મેકમોહન લાઈન અમારી સરહદ છે. કોઈને એને ઝોળગી અમે અંદર પ્રવેશવા નહિ દઈએ . . .” પરંતુ ત્યારે પંધા ચીનાઓએ મોન પાળ્યું હતું. અને એ પછી—

૧૯૫૧-૫૨ દરમિયાન તિબેટ અંગેની ચર્ચાઓ થઈ ત્યારે, અને ત્યાર બાદ ૧૯૫૪ માં ભારત અને ચીન વચ્ચે તિબેટ અંગે કરારો થયા ત્યારે, ચીને ભારતની સરહદો અંગે વિરોધનો પ્રશ્નો પશુ ક્યો ન હતો, પરંતુ પેટમાં પાપ ન હતું એવું નથી. ૧૯૫૨ માં ચીનના કેટલાક નકશાઓ ભારતના હાથમાં આવ્યા હતા. અને તેમાં નેકા વિસ્તારનો ૩૬૦૦૦ ચો. મા. નેટલો પ્રદેશ તથા લગભગ વિસ્તારનો ૧૨૦૦૦ ચો. મા. પ્રદેશ ચીનના વિસ્તાર તરફે બતાવવામાં આવ્યો હતો. આનો જવાબ માગનાં સામ્યવાદી સરકારે એવું આશ્વાસન આપ્યું હતું કે આ તો જૂના કોમિન્ટાંગ (ચાંક-કાર્ગીલ) સરકારનાં નકશા છે. બાદ, ૧૯૫૪ ના ઓક્ટોબરમાં પં. નેહરુ ચીન ગયા ત્યારે, આ નકશાઓ અંગે ખુલાસો માંગ્યો હતો અને ત્યારે જ, સાઉ-એન-સાર્થ એ નક્કરકોર્મ પૂર્વક એ જ આશ્વાસન બેવડાવ્યું હતું.

આ પછી ૧૯૫૬ માં સાઉ-એન-સાર્થ ભારતમાં આવ્યા અને મોટામા અગિળા નાખી તેમને બોલાવ્યા ત્યારે નકશાઓ વિષે જૂના ખુલાસો આપીને મેકમોહન લાઈન અંગે એમ પશુ ઉમેર્યું કે “ભારત સાથેના મિત્રીસંબંધો” અને “લાંબા વખતના વપરાશ” ને લક્ષ્યમાં લઈ અદરેશ સાથેના કરારમાં અમે એનો

ચીકાર કર્યો હતો, અને ભારત સાથેય તે માન્ય ગણાયું.

આમ છતાં, આ દિવસોમાં જ, બીજી બાજુ, ભારતની પીઠમાં તેઓ છૂરી બોંકી રહ્યા હતા—તિબેટ અને સિક્કિયાંગને સાંધતો, ભારતના અકસાર્થ ચીન પ્રદેશને વીધીને ૧૦૦ માર્કસનો એક રસ્તો બાંધવો શરૂ કર્યો હતો—અને ૧૯૫૭માં તે બંધાર્થ ચૂક્યા પછી જ ભારતને તેની બંધુ મર્યાદા હતી ! વળી ૧૯૫૫-૫૬ ના આ ગાળા દરમિયાન જ ભારતમાં ચીનાઓએ તપાસ હુકમીઓ રવાના કરી હતી. પંજાબના રિપતિ પ્રદેશમાં અને રિપટી ઘાટમાં તે પ્રવેશીય હતી (૧૯૫૬) અને આનાથીય આગળ ૧૯૫૫ માં ઉત્તર પ્રદેશના બારાહો-ટીમાંય ઘુસી ગઈ હતી.

૧૯૫૮-૫૯! આ દરમિયાન ચાઉ-એન-સાર્થએ એના પોતાના ગોસ ગળી જઈને ભારતના ૫૦,૦૦૦ ચો. મા. ઉપર દાવો રજૂ કરવા માંડ્યો હતો. અને ભારતીય નિષ્ણાતો અને ચીની નિષ્ણાતોની સમિતિમાં એ દાવો ટકી ચક્રવો ન હતો.

આ અરસામાં જ બીજી રીતેય ચીનનો શાય ભજ્જી ભાડ્યો હતો.

૫

વિસ્તારવાદી મહેરુશ

ચીનના ભારત ઉપરના આક્રમણ પાછળની મકસદ શી છે ?

—આ સવાલનો કેઈ નિશ્ચિત ઉત્તર ચીનાઓ પાસેથી તો આપણને મળવાનો નથી જ. એમણે તો ‘ચીર કોટવાલને ‘કંઠે’-એ ન્યાયે, ‘ભારત અમારી સરહદમાં ઘુસી ગયું’ છે માટે અમારે તા છૂટકે સામનો કરવો પડ્યો છે’-એવું જુઠાણું ચલાવ્યું છે.

પરંતુ જુઠાણું કેટલા દિવસ છાનું રહી શકે ? એમના પોતાના ૧૯૫૪ના નકશાઓમાં ચીનની જે સંરહદો ઓટી રીતે બતાવેલી તેની પણ આગળ તેમણે તો ઘસી આવવાની ધૂંટતા

૧૯૫૮ માં ચીની સરમુખત્યારીએ તિબેટની આત્મિક સ્વાધીનતાને રેસી નાખી; અને ૧૯૫૯ માં દલાઈ લામોને ભારતે શરણ આપ્યું. આ પછી ચીનનું કુદરતી સ્વરૂપ વધુ ને વધુ પ્રગટ થવા લાગ્યું. ૧૯૫૯ ના ઓક્ટોબર-નવેમ્બર સુધીમાં તો ભારતનો ૧૨૦૦૦ ચો. મા. પ્રદેશ પચાવી લીધો હતો અને કુલ ૫૦,૦૦૦ ચો. મા.ની ભારતીય ભૂમિ ઉપર પોતાનો હક્ક-દાવો બહેર કરી દીધો હતો !

આ પછી લાખી વારાધારોના ઓડા ઢોળ ચીન લડાખ અને નેકા બંને માર્ગે જંગી તૈયારી ચાલુ રાખી. ૧૯૬૦ માં ચાઉ-એન-સાર્થ ફરી ભારત આપ્યા પરંતુ વારાધારો નિષ્ફળ નીવડી. બાદ ૧૯૬૨ના મે માં ચીને પાકિસ્તાન સાથે પાકિસ્તાનના કબજા હેઠળની ભારતની ભૂમિ અંગે ચર્ચા કરી. અને સપ્ટેમ્બરના ૮મીએ એકાએક હથો શરૂ કર્યો. ઓક્ટોબરની ૨૦ મીએ તે પ્રચંડ સેના ઉતારી નેકા વિસ્તારમાંની આપણી ચોટ્ટીઓ ઉપર આક્રમણ કરી ભારતને એક લાખ અને ગમખવાળા યુદ્ધમાં ઉતારી દીધું.

કરી છે ! સને ૧૯૬૦માં (લડાખમાં) બીજી વધુ સરહદ ઉપર પણ દાવો કર્યો છે.

હવે, કેવળ સીમા-સરહદોનો સંઘર્ષ રહ્યો નથી. એમની તૈયારી અને એમના બદલાતા જતા નકશાના દાવાઓ એતાં એક વાત તો હીવા જેવી ચોખ્ખી દેખાઈ આવે છે કે—

ચીનની મકસદ એશિયાને પોતાની એકી નીચે આણવાની છે. ચીનની આ મકસદથી હવે આપણે નવાઈ પામવાની જરૂર નથી, અને હવે તો, એવી આવાત પામવાની માનસિક રીતિમાંથીય આપણે નીકળી જવું એઈએ.

પરંતુ, દુશ્મનના ધરાધ—હેતુઓ અને મનમુલ્યોનો ખ્યાલ ન આવે ત્યાં સુધી આપણે આપણી પોતાની

યુદ્ધનીતિ અને વ્યૂદ્ધનીતિ અંગે નિશ્ચિત ન બની શકીએ, અને યુદ્ધના વળાંકની શક્યતાઓના ખ્યાલ ન કરી શકીએ તો તેને અંગેની પૂર્વતૈયારીઓ (મદદો) અને યુદ્ધ-ઉપાદન આદિની ચોજનાઓ સંહિત) પણ ન કરી શકીએ; આપણી યુદ્ધ દરમ્યાનની વિદેશનીતિનો સવાલ પણ આની સાથે સંકળાયેલો છે.

હકીકતે, આપણે ચીનની મુશ્કેલી અને મક્કસદો અંગે સારી એવી ભ્રમણાઓમા હતા. એટલા જ માટે આપણે એવી અશ્રદ્ધામા રહ્યા કે, ચીનનો અધિક સરહદોનો જ છે, અને એટલો જ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ પણ 'સમજદાર દેશ' યુદ્ધનો રાહ ન જ લે. બહુ બહુ તો, સરહદો અંગે થોડીક ઝપઝપીઓ થઈ જાય, થોડાક ઉપ દંડસાઓ થઈ જાય, પરંતુ યુદ્ધનો રાહ તો નહિ જ ચાલનાવે.

આપણી આ ધારણા ખોટી પડી તેના બે કારણો હતા—

એક તો, ચીન 'કોઈ પણ સમજદાર દેશ'ની વ્યાખ્યામાં આવે એવો દેશ ન હતો. એ તો 'ખધો વિસ્તારવાદી સામ્યવાદી દેશ' હતો.

બીજું એ કે, એનો હેતુ પણ માત્ર સરહદોનો અધિક પતાવવાનો ન હતો, પરંતુ સરહદોના અધિકારના ઝોળા હેઠળ, એકસાથે અનેક અદ્યતરીઓ અને ચોજનાઓ, છુપાયેલી હતી.

આ 'એકસાથે અનેક ગચ્છતરીઓનો અદાજ' આપણે લેવો રહ્યો.

અનેક નિષ્ણતોએ આને અંગે અનેક પ્રકારનાં અનુમાનો કર્યા છે. અમારી દષ્ટિએ મહત્વનાં અનુમાનો આ પ્રમાણે છે—

૧. ચીને પોતે પ્રગટ કરેલો હેતુ તો સરહદો પૂરતો જ છે. આપણે આગળ જોઈ ચલા તેમ પંડિત મો. મા. લેટલી સરહદોનો દાવો કરીને, વધુ દાવાઓ અરપટ્ટ રાખીને, છતાં, લગાખ-નેફામાના અનેક પ્રદેશોમાં ધસી આવીને એક તત્કાલ નેમ—ભારતની સરહદો આપવાની—તો પ્રગટ થઈ ચૂકી જ છે. અને એ વાત શક્ય છે કે તત્કાલ નેમ આરંભના વિજયો દ્વારા ભારતને

ગજરાતીને તથા તરેહનરેહની વાટાઘાટોને રસ્તે ચૂંચીને આ કળખ રેડેળનો પ્રદેશ તો દબાવી રાખવો જ. "

અગાઉ ૧૯૫૬માં અને ત્યારબાદ હમણાં હમણાં સમાધાનની વાત કરી, વાટાઘાટોની તૈયારી બતાવી, જે સરતો રજૂ કરી છે તે ઉપરથી એવું અચિન થાય છે કે ભારત બે લગાખને પ્રદેશ ચીનને ધરી દે તો કદાચ ચેકમોહન લાર્બન અંગેના આમંત્રે તે પડતો મૂકે. એટલે કે ચીનની ગર્ભિત ધમકી એ છે : લગાખ આપી દઈ ચેકમોહન લાર્બન બચાવો.

૨. તિબેટ હંમેશાં ચીની સર્વોપરિતા સાથે માથું ઝાંચકું છે—અને હજીય ત્યાં 'એપર'પાર 'દમન' અને 'સામ્યવાદી તાલીમ' પછી પણ સારો એવો ધૂધવાટ પ્રવર્તે છે—અને ત્યારે તે પોતાની સ્વાધીનતા માટે ખડું થઈ જવાનો સંભવ છે.—ભારત એની કુચકે ચક્રે તો, અને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો તો પીડાળ ભારતને મળે તો ૧—આવી શકે પણ ચીની સરહદો વધારવાની અને તિબેટને સહાયત રાખવાની પાછળ છે જ.

૩. આ તો તત્કાલ નેમની વાત થઈ. પરંતુ વિસ્તારવાદી વારસો ધરાવનારી અને કોઈ પણ પદ્ધતિએ ને સાધને દુનિયામાં સામ્યવાદી ક્રાંતિનો વિજય વાવડો ફરકાવવાના અધ-અનની આદર્શ પાછળ પાગલ બની રહ્યે ચઢનારી સામ્યવાદી સત્તા માટે, તત્કાલ નેમ અને લગાખ નેમની વચ્ચે બહુ અંતર નથી રહેતું. પરિસ્થિતિ પકન દેખાતા બને પગથિયાં એકસાથે ફૂટી જવાનું ફરમાન 'સામ્યવાદી ક્રાંતિ વિજાન'મા મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એટલે આ વિજાનના જાણકારો અને ચીનની મિજબજને પારખનારાઓ માટે એ વાત હિવા નેવી સ્પષ્ટ છે કે ચીનની મૂળજૂત નેમ એ છે કે—

એશિયામાં ચીનની સરહદારીની સ્થાપના કરી આખા એશિયાને સામ્યવાદી નેમ નીચે લાવી ઐતિહાસિક ક્રાંતિકાર્ય પાર પાડવું!

એશિયાના લગભગ તમામ દેશોને ઝાહિયા કરી જઈ મહાન સામ્યવાદી સામ્રાજ્યવાદનું સ્વપ્ન પ્રગટ

જ આ બાબત વધુ મહત્વની ચર્ચા આગળ ઉપર આવશે

રતો (બૂના ચીનનું) સામ્રાજ્ય અને સામ્યવાદી ચીનનું
મેથાઇ વિશાળ સામ્રાજ્ય સુખવતી) નકરો ઝળટ કરવામાં
ને કશી શરમ નહીં નથી.

—એટલા માટે તો, તેણે તિબેટની અતરિક
લાક્ષીનતાને રાજી નાખી પોતાનું પ્રથમ ઐતિહાસિક
ાંતિકાર પાર પાડ્યું.

—એટલા માટે તો, નેપાળની રજવાડી સત્તાને
અને પાકિસ્તાનની કેમી સરચુખતવારીને પોતાની પડખે
મેથાઇમાં કશો સંગ્રામ (રજવાડી સત્તા અને કેમી
સત્તાની દુશ્મન તરીકે પોતાની જાતને ઓળખાવનારી)
સામ્યવાદી સત્તાને થયો નહિ !

૪. તો વળી એવું પણ જણાય છે કે, ચીનની
અંદરની સામ્યવાદી સરચુખતવારી પોતાની અંદરના
અસંતોષ અને ધૂંધવાટને 'બહારના આક્રમણ'ને નામે
ખીજ દિશામાં વાળવા માગે છે. તેણે તેની ૧૨ વર્ષની
કારકિર્દી દરમ્યાન ત્યાંની ૬૫ કરોડની રૂબાને પોતાના
આ વિરતાવાદી પાગલ સ્વાનની પાછળ જોતરવામાં
નરી જુદાજુદાગીરી ચલાવી છે. ઇ. ત. —

—કામદારો, કારીગરો અને શ્રમજીવી પ્રજાને, પેટ
પાટા બંધાવીને, જંગી આયુધો અને શુદ્ધ-ઉલોગો
પાછળ ખુવાર કર્યા છે.

—કિસાનેને, આ જંગી શુદ્ધઉલોગોને અનુરૂપ
ખેતી-ઉત્પાદનમાં જોતરવા માટે, તેમનું અધિકમાં અધિક
ક્રોધશુદ્ધ શક્તિ તેના હંજોરો કોમ્યુનો ખાડા કરી દઈ,
તેમના હાથમાં હજા અને અને બંદૂક પકડાવી દઈ
ફેલેલો 'કૌટિલ્ય અને માનવ કુતરડો' તૈયાર કર્યો છે.
પરિણામે ચીનમાં લાંબાગાળાની દુકાળની પરિસ્થિતિ
પ્રવર્તે છે. અને 'કોમ્યુનો' રચીને રાજન-પદતિએ
અન્ય આપવામાં ઇતિશ્રી માની છે.

—ચીનના શુદ્ધજીવોને—લેખકો, વિદ્વાનો,
પ્રેક્ષકો અને ચિંતકોને — “ જાલે પ્રગટા હંજોરો સુખન” —
ના સૂત્ર નીચે સંવત્સરતા બંધાવે, તેમના વિચારો જળજી

હઈને, બધાંર હેતરપિંડી કરીને, સાંડસામાં જકડી
લેવામાં આવ્યા છે. આથી એ ગોરગે પણ આગ
ધૂંધવાઈ રહી છે.

આખા દેશમાં ચીની સામ્યવાદી આદર્શ અને
પદતિને વચ રહી વર્તે તે જ ‘પ્રજા’ અને બાકીના
બધા ‘દુશ્મન’ — આવી વ્યાખ્યા કરીને પ્રજાના અનેક
સમૂહો ઉપર જે પેર ઉતારવામાં આવ્યું છે, તેનાથી
આખી પ્રજાનું જીવન વિપ્રમય બની ગયું છે. અને
આ બધાં કારણે અસ્વસ્થ અને અકળાયેલી પ્રજાનું
લક્ષ ખીજે દોરવા માટે તથા ભારતના આક્રમણને હાથે
પેદા કરીને, રાષ્ટ્રપ્રીતિ પેટાવીને, રાજ્યની શક્તિને વધુ
એકાગ્ર કરવા સાધુ ચીનને બાહ્ય ધર્મજીવી આવશ્યકતા
જણાઈ છે. પરંતુ, આધુનિક ધર્મજીવી, રશિયા કે અમેરિકા
સાથે સીધી અથડામણનું, તેને જુદા જુદા કારણસર
પણ પાસવે એમ ન હોઈ, અને લાંબા લાંબા પરિણામ
ની દૃષ્ટિએ તેણે ભારત ઉપરના આક્રમણને પોતાનું
સાધન માન્યું છે.

૫. ચીનને જેમ એશિયાઈ સર્વોપરિતાની મહેજા
છે તેમ તેને વિશ્વની સામ્યવાદી સત્તાઓમાં સર્વોપરી
બનવાનોય અતેરજ છે.

એમ તો, ખુદ એશિયામાં પણ ચીનનાં હિતો રશિયા
સાથે અથડામણમાં આવતાં રહ્યાં છે (જે આગળ
ઉપર જોઈશું). ઉપરાંત, આજે ચીનને રશિયાના પેટ્રોલ
ઉપર આધાર રાખવા પડે છે તેમાંથી છૂટવા માટે
ભારતના આસામના તેલવિસ્તારો ઉપર તેની હાથ
સળકે એ સંભવિત છે. એથી જ તો તેણે, સામ્યવાદી
સત્તાઓમાં મોવડી ગણતા રશિયા સામે પણ, ‘સૈદ્ધાન્તિક’,
અને ‘વ્યૂહાત્મક’ બને છે જેને જેહાદ શર કરી દઈ,
રશિયાને તથા તેની તરફ દળતાં તમામ સામ્યવાદી
રાષ્ટ્રો અને સામ્યવાદી પક્ષોને બળ પતિત ક્રાંતિકારીઓ
તરીકે લાંડીને શુદ્ધ બ્રહ્મ ક્રાંતિનો નેત્રો દરકાર્યો છે —
જેમાં આક્રમણ અને શુદ્ધ અનિવાર્ય સાધનો છે !
આમ, આજે તો, વિશ્વજુદા દ્વારા વિશ્વ સામ્યવાદની
સ્થાપના એ જ ચીનનો એકમાત્ર હેતુ બની ગયો છે.

૬ વંધ્ય મહેચ્છા : નિષ્ફળ પેંતરા

અમનેક પ્રકારની મહેચ્છાઓ પૂરી કરવા ચીન માટે જ ગી લુદ્ધની પ્રયત્ન તૈયારીઓ અનિવાર્ય હતી અને તેણે તે ભારત ભેરવે છેવટા પાંચ વર્ષ થયા તે વ્યવસ્થિત રીતે કરી જ છે.

પરંતુ ચીનની આ તૈયારીઓ છતાં એને માટે વિજયની કોઈ શક્યતા નથી—ભારત જ વિજયી નીવડશે એમ રાષ્ટ્રપ્રમુખ અને ૫૦ મેહરુ વાર વાર ઉચ્ચારે છે ત્યારે તે મોટે ભાગે આત્મશ્રદ્ધા અને સત્વના આખરી વિજયની શ્રદ્ધાનાં મંત્રો તો હોય છે—જે ભારતીય પ્રજાનાં મનોબળ માટે મહાન પ્રેરણારૂપ પણ છે.

પરંતુ દુરગામી રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ વિચારતા પણ આપણે આ જ નતીજા ઉપર આવીએ છીએ સૌથી પ્રથમ તો, ચીને વિશ્વવિજયી મનોરથો સેવ્યા છે અને તેની ભરપેટ તૈયારીઓ કરવા માંડી છે છતાં તેણે તેની મહત્વનીઓમાં એનડી મોટી અને ગભીર ભૂલો કરી છે—જેવડી ગભીર અને મોટી ભૂલો કાંતીવાટે બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન કરી હતી.

★ સૌથી પ્રથમ બુલ તો એ છે કે—સામ્યવાદી ચીનને એ બાબતનું રજાગ્રામ લાન નથી કે લોકશાહી પદ્ધતિનો દેશ શી રીતે જીવે છે અને વર્તે છે લોકશાહી પદ્ધતિ એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે, એની વ્યૂહનીતિ પણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપની જ હોઈ શકે છે—એ વાત અતિમ કક્ષાનાં સામ્યવાદી દેશને સમજાવી જ અશક્ય છે. એથી જ તો, ભારતે એની આઝાદીના આરંભના વર્ષોમાં ભયારે ભયારે, પ્રસંગોપાત્ત, પશ્ચિમી શાહીનાદી-ઓની વસાહતી નીતિની સામે, યુદ્ધોમાં અને બહાર પણ, અવાજ સુલલ દ કર્યો ત્યારે ત્યારે, ચીને પોતાની પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો સામેની સામ્યવાદી દેવનીતિના એક ભાગ રૂપે જ તેનો (ભારતની નીતિનો) લાલ હાથી શાહીનાદીઓ સામેના મોરચા મજબૂત કરવા માડ્યો. પરંતુ એને ભારતનું બીજું વલણ સમજાતું ન હતું. ભારત કોમનવેલ્થમાં ચાલુ રહે, પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો સાથે મૈત્રીસંબંધો જળવે અને કોઈ પણ ભરકરી ભૂમકા

એકાંઈ જાનાને ઇન્કાર કરે—આ ચિનનેશાહીની નીતિ સમજવાનું એને માટે અશક્ય હતું. આથી જ તે ભારતને છૂપા શાહીવાદી પિં તરીકે ગણીને જ ચાલતું હતું. સામ્યવાદી દેશને મન થે જ કરોટીઓ હતી—કાં તો સામ્યવાદ-તરફી છે, કાં તો શાહીવાદ-તરફી છે, એ તમે સામ્યવાદ-તરફી નથી તો શાહીવાદી તો છે જ છે !

બીજું એવું પણ જાણ્યું કે, ભારતની શાંતિમય સહઅગિતતની અને પયશીતની નીતિ ચીન માટે ‘ગાજરની પિપ્પૂડી’ હતી—વાગી ત્યાં સુધી દીક છે, નહિ તો ખાઈ નાખવાની ! અને ભારતની આ નીતિને એલેક્ઝાન્ડરની માની—‘એપીએન્ટ’ ની મનોહતિનાળી, કમલ શરણાગતિની નીતિ સાની લીધી. એટલે પછી તો એનો વ્યૂહ સવાઈ હિંદુસ્તરી નમૂનાનો વ્યૂહ બની ગયો ! પહેલા, અઘડાની કોઈ પણ બાબત અમે નહીં સ્પષ્ટ વાત કહી ન નાખવી (હા. ત ચીન અને ભારતની સરહદો અમે કહી શકે પાડવા નહિ) અને સામા પક્ષને વિશ્વાસમાં રાખી, બાકે સામા પક્ષનો વિશ્વાસ જીતી લઈ એને અધારમાં રાખી ભરપેટ તૈયારીઓ કરી લેવી; બાદ, એક પછી એક નાના નાના સવાલો ઊભા કરવા અને સામા પક્ષને બને એટલો ભૂચવો; પછી રીતસર દાવાઓ કરવા અને ધીમે ધીમે વધારતા જવા; સાથે સાથે, ‘હજી તો નાના નાના દાવાઓ પૂરતો જ અધરો છે’ એવો દેખાવ ચાલુ રાખી ધાકધમકીઓથી સમજાત કરી ભરકરી દબાણ ચોળવું; અને વળી વાટાઘાટોના નામે જરૂર મુજબ લાભો-દૂકે કમલ નાખવો; આમ સામા દેશને ‘આનસિક સુદ્ધ’માં યકવડો, અને દુનિયામાં પણ હક્ક દાવાઓ અમે ધૂંધળું વાતાવરણ તૈયાર કરવું. આ પછી ‘એર કોટવાળને દડ’ , એ-વાયે પોતાની સીમા પર હલ્લો થયાની શુભરાણું કરી આગમ ધરી જવું !

આમ ધાકધમકીમાંથી કમલ ભરકરી દબાણ અને તેમાંથી ભરકરી ઘુસણખોરી (ઇન્ટ્રુઝન); તેમાંથી ભરકરી અણગમી (ઇન્-કોર્ડન)—એમ માનીને કે કદાચ આક્રમણ (ઇન્વેઝન)ની જરૂર જ ન પડે !

ચીનને ગળા મુઠી ખાતરી હતી કે ભારત લગી પડશે । પરંતુ ચીન એમાં ત્રાપ ખાધી છે. ભારતની શાંતિવાદી નીતિને કારણે, પડોશી ચીન ઉપરના અતિવિશ્વાસને કારણે, એને સહન કરવું પડ્યું છે એ સાચું; પરંતુ ભારતની અમે તેથી દીલી નીતિ પણ 'એપીએન્ટ'ની નીતિ હરજિજન ન હતી, તે વાત ચીનને પણ ભારે ખુવારીને અંતે સમજાઈ રહી છે

★ ચીનની બીજી ખોટી ગણતરી એ કે ભારતના રચનાત્મકને એક ચોદ વર્ષ થયા પછીય તે આર્થિક રીતે અને રાજ્યસત્તાની રીતે ઘણું કમજોર રહ્યું છે—બધે ભારત અંદરથી પ્રમાણ રચિતિમાં છે. ભારતમાં દરેક રાજ્ય ઘટક બીજા પડોશી રાજ્ય ઘટક સાથે અને સૌ પાછા કેન્દ્ર સરકાર સાથે શેષશયું વધણ ધરાવે છે; ભારતના સબદારી વિરોધી પક્ષો તો નેહરુની અને કેન્દ્ર સત્તાની બેફામ ખુલ્લી ટીકા કરવાની હદે પહોંચી ગયા છે; અને ભારતમાંનાં ન્યાતજાત અને કોમોના તથા પશો-ધર્મોના, ભાષાઓ અને પ્રદેશોના, તથા પક્ષો-પક્ષો વચ્ચેના ઝડપાઓ માઝા મૂકી ખૂનખાર આંતરવિમલ રૂપે ભમૂકો બેઠ્યા છે; અને ફરી ફરી રાષ્ટ્રીય એકતા તથા એકામતાના ભગીરથ પ્રયાસો પણ નિષ્ફળ ગયા છે. માટે જહી ભારતની સત્તા આંતરિક રીતે નિર્જા પડી ગઈ છે. પરિણામે, ચીનના આક્રમણ સામે એ લાંબો વખત ટકી નહિ શકે—આવી ગણતરીઓએ પણ ચીની હાથોપાસોને જોયે પાટે ચડાવ્યા છે.

ભારતમાં કોશાલી પ્રણાલી હોવાને કારણે જ ભારતની વિભિન્નતાઓ અને કેટલીક જગીર વિચિત્રતાઓ ખુલ્લી રીતે પ્રગટ થઈ શકી છે. આ કાર્ષ ભારતની કેવળ કમજોરીનું જ ચિન્હ નથી. (સરખુખત્યાર દેશમાં આ બધું દબાયેલું રહી વિકૃત બની વધુ ભયંકર પરિણામો પેદા કરે છે ।) આથી, ભારત ઉપર બહારનું આક્રમણ ચતાં આખું સમુદ્ર-સમસ્ત પ્રજા તેના બધા બેદો અને અસંતોષો બાળુએ મૂકી દઈને એકદેહ બની રણભેરમે જીતી રહી જશે, એ પાયાનું રાષ્ટ્રીય સત્ત્વ ચીનની આંખે ચંદનું અથક જ હતું—અને તેણે ચાપ ખાધી જ ખાધી.

★ ત્રીજી વાત : ભારતે ફરી ફરી સમાજવાદનો આદર્શ અંદર કરીને, અને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોની નીતિની વારંવાર કઠોર ટીકા કરીને પશ્ચિમી દેશોના સારા એવો ગુસ્સો વહેવો છે; તથા 'મિત્ર' ' અને ગણ', 'પ્રાકિરતાન' અને 'કાશ્મીર'ના સવાનો હાપર એણે મક્કમ વલણ લઈનેય તેમને નાખુશ કર્યા છે. આથી ભારત પરના આક્રમણ સમયે આ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો તેની વહારે નહિ થાય—આ ગણતરીઓ પણ ગેરવાજબી ફરી છે. તથા ભારત તેની ઉપરના આ આક્રમણના સમયે પશ્ચિમી દેશો પાસે જરૂરી સમ્બંધરંભ અને મદદ માગવાની હિંમત પણ નહિ કરે એવી ખારણા પણ ખોટી પડી છે. ચીન એ વાત મૂકી ગયું છે કે ભારત સામ્યવાદીઓની જેમ ક્રાંદિ પણ રસ્તે, અમે તે સાધેના વડે, સમાજવાદની રચાપના કરવા ઇચ્છતું નથી, તથા ભારતનો સમાજવાદી આદર્શ પણ સામ્યવાદી છાપનો છે જ નહિ. બલ્કે, ભારતની પ્રતિભા દેવળ લોકશાહી માગે અને શુદ્ધ શાંતિવાદી માગે જ સમાજવાદી હમની સમાજરચના કરવાની રહી છે. એટલે એની અને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોની વચ્ચે બીજા અમે તેટલા ભેદો હોવા છતાં લોકશાહી સાધનની બાબતમાં એકમતી છે.

આ મૂળમૂલ સત્ત્વ જેમની સમજમાં જીતરતું શક્ય નથી તેવા અર્થ—ઉચ્ચ સામ્યવાદી ચીને અધારી બીજામાં ફરી પડીને આત્મઘાતનો માર્ગ અપનાવ્યો છે, એ સ્પષ્ટ છે.

★ ચોથી ગણતરી : ભારત પોતે ભયેને કાર્ષ પણ સત્તાબુધમાં ન બેઠાવાનો નિશ્ચય જાહેર કરે, અને એ દાશ તે બંને બૂધો પાસેથી લાભ ખાટી જવાની ગણતરી રાખે, પરંતુ અંતે તો, ચીન સામે ભારત મુદ્દે ચંદનું હથે ત્યારે, રશિયા અને જગતની તમામ કમ્યુનિસ્ટ રાજ્યસત્તાઓ સાથે અમે તેટલા આંતરિક ઉચ્ચ વિરોધો હોવા છતાં તે સત્તાઓ તથા જગતના કમ્યુનિસ્ટ પક્ષો, તેમને ગળદૂધીમાં મળેલી અને અંતિમ સિદ્ધાન્ત રૂપે સ્વીકારાપેલી "આંતર-રાષ્ટ્રીય" વજાદ રીતે હેલ દેવાની હિંમત નહિ જ કરે...અને એ દેશો ભારત સાથેના સંબંધો કાપી નાખતાં (ઉપર કહ્યા મુજબ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોથી તો તે

અળયુ' પડી ગયું હશે એવી ધારણાની ગણતરીએ) ભારત બધાથી એકલું અટકું પડી જશે ..

પરંતુ ફરી એક વાર ચીને આતંકપૂર્ણ સંઘ ધો અંગેની પરિસ્થિતિનું ઉત્તાવણું એકાગ્રી અને મનભાનનું જ પૃથક્કરણ કરીને પોતાની જાતને ધોખામા ન ખી દીધી છે.

આજે રશિયા અને અનેક ઇતર કમ્યુનિસ્ટ દેશો ચીનના ભારત ઉપરના આક્રમણના વિગેધમા છે; તથા અનેક દેશોની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓ થયુ ચીનની તરફેણમાં નથી. એટલે કે ભારત ઉપર આક્રમણ કરીને જાતની સામ્યવાદી સત્તાઓને અને તમામ સામ્યવાદી પક્ષોને, બળજબરીથીયે પોતાના ચેરમેન ઇસડી લાવવાની બાજુ ધારી સફળતા પામી નથી. જોકે ચાનનું કબાજુ વધે અથવા યુદ્ધ જંગી સ્વરૂપ લે અને ચક્રિમી દેશો યુદ્ધમા લગભગ સીધી રીતે બેઠે એ સ્થિતિએ જાતના કમ્યુનિસ્ટ દેશો એ પક્ષે ચીનના પક્ષે ઊભા રહી જશે, એવી ખાતરી કઈ ચીને યુમાવી દીધી નથી.

★ પાંચમી ગણતરી : વળી ચાને ભારતના નાનાં નાનાં પડોશી રાષ્ટ્રો ઉપર આક્રમણોના લય જતાવીને તથા દુનિયાના નવજાત સ્વાધીન રાષ્ટ્રોને ગૂંચવડાવવા નાખીને પોતાનો પેતરો પાર પાડવાનો

મનમોઠો કર્યો અને આરંભમાં કેટલીક સફળતાઓ તેને દેખાઈ પડ્યુ જરૂર (દા ત. નેપાળ અને પાકિસ્તાનનું ચીનતરફી વલણ, બહારદેશ-ચીનનો કરાર, લાતાના નકમખું આરંભનું નિવેદન અને અનેક નાનાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોનું અમુક સમય સુધી ચીન); પરંતુ હવા પલ્લાઈ રહી છે, અને જોતજોતામાં મોટા લગભગનાં આ પડોશી અને ઇતર રાષ્ટ્રો ભારતની પડોષે સક્રિય રીતે આવી જાય તો નવાઈ નહિ *

આમ ભારત પર આક્રમણ કરીને તેને અસાધ્ય અટકું પાડીને નમાવવાની અથવા હરાવવાની કહેલી બધી ગણતરીઓ યોટી પડી રહી છે. આ હકીમત પાછળ જો કોઈ કારણ હોય તો તે એ જ છે કે, અધ ઉપ સામ્યવાદી ચીમે વર્તમાન દુનિયાના રાજ્ય કારણને સમજવામાં અને હવે પછી સરખાઈ રહેવા રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો વચ્ચેના નવા રાજદ્વારી સંબંધોના પૃથક્કરણમા હક્ક ખાધી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે આ નવતર પરિવર્તનનું સ્વરૂપ જ એ છે કે-

જેમ પુરાણા યુગના સામ્રાજ્યવાદ માટે હવે કોઈ અવકાશ રહ્યો નથી, તેમ પુરાણા યુગના સામ્યવાદ માટેય હવે કોઈ કચી શુંબરા રહી નથી.

૭

મરણોન્મુખી માઓ-૫મું

ચીની વિસ્તારવાદીઓના મનોરથો એટલા મોટા છે, એટલા જ એ નિષ્ફળ જવા સરખા છે. જા એવી કઈ વસ્તુ છે જે માઓને હિંદુસ્તાન આત્મધાતી પથે ઇસડી જઈ રહી છે?

ચીની માનસ સમજવું અઘરુ નથી જેને ગા-થૂથીમાં વિસ્તારવાદી પારસો મળ્યા છે, અને જેને મન, ને કોઈ સામ્યવાદી નથી તે બધા જ શત્રુઓ અને શત્રુઓ છે એવા કંદર સત્તાવાદી માટે આ સિવાય ખીનું બનવું શક્ય પશુ શું ગણાય?

ચીની સામ્યવાદીઓએ રાજસત્તા પર આરાત-વેત પોતાની સરહદો સાચવે છે કે નહિ તે જોવા

નજર ફેલાવી ને એમના પટામાં ફાળ પડી. ભારત, બહારદેશ, નેપાળ, પાકિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન અને લાઓસ! આમાંથી કોઈ કમ્યુનિસ્ટ ન હતું. આ સૌ હજી અવિકસિત દેશો હતા-દુનિયાના શાહીવાદીઓએ વરસો લગી એમનું શોષણ કર્યું હતું ને હજી આજુ હતું. જા એમાંના કોઈએ સામ્યવાદી ક્રાંતિની 'હિંમત' કરી ન હતી એટલું જ નહિ પણ

* કુલ ૧૦૪માંથી ૫૬ રાષ્ટ્રોએ ભારતને ટેકો નહર કર્યો છે-એમાં મોટા અને મુખ્ય ગણતાં લગભગ બધા રાષ્ટ્રોએ સમાવેશ લાયક છે. સિવાય કે રશિયા, બર્મા નેપાળ, ઈઝોનેસિયા, પાકિસ્તાન .

સામ્યવાદના દુરુપયન ગણ્યાતો જીવિગી દેશે સાથે એમાંના ધણા તો, જૈની-સંબંધ સાચી રહ્યા હતા. પ્રામણ્યો નેખમલયો હતો !

આથી ચેનકેન પ્રધારે તેમાં અચ્છાતિ ઊભી કરવા માગ્યોતે તુંજે માર્ગ સોધી કાઢવો હતો—ધણી વરસો પહેલાંથી ઉદ્ધવ વિચારી રાખ્યો હતો. રાજસભા હાથમાં આવતાંની સાથે જ, ૧૯૪૬માં, ચીનની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના જન્મી રહ્યો સામ્યો-ચીએ ઝોસિયા-એન્ડ્રોલિયાની ટ્રેડ યુનિયન પરિષદમાં ઉદ્ઘાટન પ્રવચન કર્યાન કહ્યું હતું કે ક્રાંતિનો એકમાત્ર માર્ગ માગ્યોતે તુંજે માર્ગ છે. વસકહેતી અગર અધવસા હતી અથવા સ્વતંત્ર દેશ—એને મારે આ એક જ રાહ છે !

અને માગ્યોએ ઈ.સ. ૧૯૩૧ માં અને ત્યાર બાદ ૧૯૪૪ માં આઉટર મોંઝલના પ્રદેશને ઉદ્દેશી જરૂરી સૂચન કરી નાખ્યું હતું કે ચીનમાં ક્રાંતિનો વિજય થશે, ત્યાર પછી આઉટર મોંઝલિયા આપોઆપ ચીનનો ભાગ બની જશે. અને આ પ્રકારની તૈયારી માટે સહેલામાં સહેલો રસ્તો એ હતો કે દરેક દેશમાંના સામ્યવાદી પક્ષ દ્વારા પરિચિત જ એવી જાણ કરવી કે જોથી ચીનનો, આપોઆપ પ્રવેશ થયે જાશે.

૧૯૪૮માં માગ્યો પંથનો અમલ બ્રહ્મદેશ, ઇન્ડોનેશિયા અને ભારતમાં આરંભાયો હતો. અલબત્ત આ માર્ગે જ પરિણામો આવ્યાં તે માગ્યોની ધારણા કરતાં સાવ તુરં જ—બીધરાં જ હતાં. બ્રહ્મદેશનો સામ્યવાદી પક્ષ આ બાબતમાં ઝડપી બની વર્ત્યો. પરિણામે એ દેશનો સામ્યવાદી પક્ષ પાંચમાસ થઈ ગયો; એ તો ફીક પથ એને કારણે—બૈકરાઈ પાર્લિમેન્ટરી રાજ્યપદ્ધતિ એ દેશમાં અસકથ બની ગઈ—કદાચ માગ્યોની મક્કદ જ આ હતું—લોકશાલીમાંથી વિશ્વાસ ઉઠાડી દઈ સર્વસત્તાવાદને રસ્તે દેશને ઢસડી આણવા !

ઇન્ડોનેશિયામાં આથી જુદું પરિણામ આવ્યું. ૧૯૪૮ માં ત્યાંના સામ્યવાદી પક્ષે સુસ્તોના નેતાત્વ નીચે સમજાયે જાયો, અપરંપાર દુરુપયનીઓ અને પુનામરૂપી પછીય કણું પરિણામ ન આવ્યું. અને અતે બારે આ દેશનો કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ માગ્યોના પથ

ઉઠાડી દઈ રાષ્ટ્રવાદી તરીકે પ્રવ્રત્ત થયો તે પછી જ ત્યાંના સામ્યવાદી પક્ષને સફળતાઓ લાધી.

મહાત્મામાં પક્ષ આરંભના થોડાક વિઝ્યો બાદ કરતાં ત્યાંના બ્રિટિશ શાહીરાદ સામે સ્થાનિક સામ્યવાદી પક્ષ કાઢ્યો નહિ. અને બ્રિટને મહાત્માના રાષ્ટ્રવાદીઓને હરતક સત્તા સુપરત કરી પછી તો સામ્યવાદી પક્ષની મજૂરી ઉપરની ચકક પક્ષ તૂટી ગઈ.

આ બધા અનુભવ પછી, પોતાની જ માથે પાયાની બૂલ સમજવાને બદલે, ચીની તુમખાખોરોએ ઇન્ડોનેશિયામાં વસતા ચીનાઓને પક્ષ લઈ ઇન્ડોનેશિયાની સરકાર તથા ત્યાંના સામ્યવાદી પક્ષ ઉપર પથ મળે વરતાવી થાય તેટલી ઉશ્કેરણી કરી; અને આ ધટનાથી નારાજ થઈ બ્યારે ચીનના ક્રેટલાક રાજદ્વારી ચાણક્યોએ આ બાબતમાં આધુ આધુ ત્યારે તેમને જેલમાં જેસાડી દેવામાં આવ્યા. અને ઇન્ડોનેશિયાના કમ્યુનિસ્ટોએય માગ્યો પંથથી ત્રાસી જઈ પોતાની સરકારની તરફદ્વારી કરવી પડી !

એ કે, ચીનમાં સામ્યવાદી સત્તા અસ્થિતિમાં આવતાં પેંત તેને પહેલી માન્યતા આપનાર બ્રહ્મદેશ જ હતો. તેમ છતાં ૧૯૫૧માં એની સામે જ ચીને સરહદોનો અધકા જોયો કરી દઈ ત્યાંના સામ્યવાદીઓને સરકાર વિરોધી મોરચે ઉશ્કેર્યો એની સાથે સાથે જ ચીનાઓએ બ્રહ્મદેશના પ્રદેશ ઉપર પોતાનો દાવો કરતા નકશાઓ પ્રગટ કરી નવો પેંતરો નાખ્યો અને એના ઉઠાડને નામે નાની નાની અથડામણો શરૂ કરી, બ્રહ્મદેશના સામ્યવાદીઓને અધાધૂધી શરૂ કરી દેવાની સૂચનાઓ આપી. પરંતુ બ્રહ્મદેશના સામ્યવાદીઓ આંતરવિમુક્ત જમાવવામાં નિષ્ણ ગયા અને ત્યાર પછી જ ચીને બ્રહ્મદેશ સાથે સરહદો અંગે સમવાધન કરી લીધું.

નેપાળ ઉપર તો ૧૯૫૧ સદીથી ચીનનો ડોળા રહ્યો હતો. તેના ઉપર દરેકે કરી, તેને હરાવી પોતાની સામંજીમ સત્તા સ્થાપી દઈ ખડણી ઉધારાવો માંડી હતી—૧૯૨૦ સુધી આમ ચાલ્યું હતું. વચગાળામાં—૧૯૫૧ સદીમાં નેપાળીઓએ તિબેટીઓને હરાવી સામેથી ખડણી લેવા માંડી હતી.

૧૯૪૯માં સામ્યવાદીઓ ચીનમાં સત્તા પર આધ્યા
ને તિબેટમાં તેમની પકડ બમી પક્ટી નેપાળે ખંડણી
બંધ કરી; પરંતુ સામેથી ચીને ઉપકાર માનવાને
બંધે બિલ્ડા નેપાળના કેટલાક પ્રદેશો ઉપર પોતાનો
દાવો આગળ ધર્યો; એવરેસ્ટના શિખરો ઉપર હક્ક
કર્યો. તેમાં વળી નેપાળ-ભારત વચ્ચેના મૈત્રીસંબંધો
પણ ચીનને ખૂંચતા હતા.

આથી ૧૯૬૦માં ચીની કોલે નેપાળની
સરહદો સુધી ધસી આવી.

અસહ્ય, નેપાળીઓએ ગજરાઈ બિહીને સમાધાન
કરી લીધું...અને રાજ મહેન્દ્રે ભારત સાથેના સંબંધમાં
પલટા આણી પેકિંગને રીઝવી લીધું.

અફઘાનિસ્તાનની વાખાણુ ખીણ ઉપર પણ
ચીનનો દાવો ચાલુ જ છે—જે કે સોવિયેત રશિયાના
નફસા મુજબ આ પ્રદેશ અફઘાનિસ્તાનનો જ છે.

આમ, માઓ-પ'થે એશિયામાં તરફ તરફની
કામગીરી કરી હતી.

જે નવાં અને નિર્જળ રાષ્ટ્રોની સરકારોને
આંતરિક સામ્યવાદી બળવાઓથી ટીલી પાડી
નાખી.

જે સરહદોના નવા નવા દાવાઓ કરીને
તથા જરૂર મુજબ લશ્કરી દબાણ લાવીને તે
સત્તાઓને બીંસમાં લઈ નમાવવી.

જે એકંદરે એશિયામાં લોકશાહી કદી
ફાવવાની નથી એવી ભૂમિકા બળબળરીથી પણ
બિલી કરી હઈનેય, સર્વસત્તાવાદ માટેના
માર્ગ મોકળો કરવો.

આ બધી મક્કદો પાર બિતરતી ન હતી. ખીણ
ખાણુ ચીનની તળમુખિ ઉપરથી લાગી છૂટેલ ચાંગ-
કાઈ શેક ખાણના જ ફેર્મોસા ટાપુ ઉપર ૧૯૬૩
જમાવીને મેટા હતો અને એને લશ્કરી અગ્રેસી
રક્ષણ અને સહાય મળી રહી હતી. તે વળી ચીનનું
વરસો સુધી ગળું ઘૂંટનાર ભપાન પણ તાડીને સળ્લ
બની મેડું હતું.

આમ, ચીનને ચીપાસ લખતો જ સાસ ધર્મ
રહ્યો હતો.

અને હજીવ વધુ ચિંતા અને જોખમનો મામલો
ઘરની અંદરનાં ગણતા તિબેટનો હતો ઘરમાં ગણતા
છતાં હમેશા એણે ચીની સત્તાવાદ સામે માથું ડાકડું
હતું. તિબેટ ચીની પેટમાંની શળ જેવું હતું! કઈ
ધડીએ એનો મિત્રજ દૂરી જેસશે તે કઈ ધડીએ એ,
એની આગળની પ્રજાલી અનુસાર, બ'ડે મરણે શું
કહેવું? ભારત સાથેના એના સંબંધો વધે બૂના
છે ને નિકટના છે. ભારતના સંસ્કાર-સંબંધો ઉપરાંત
વેપારી સંબંધો પણ છે અને ભારત પોતાને શિરે
તિબેટની આધ્યાત્મિક બવાળદારી હોવાનું પણ માને છે.

અને ભારત પોતે? એને તો બ્રિટિસ પાસેથી
'સ્વરાજ' મળ્યું છે અને બ્રિટને આપ્યું છે કેને? ભારતની
“મૂડીવાદી-શાહીવાદ તરફ-સામંતશાહી તરફ
કોંગ્રેસની નેતાગીરીના હાથમાં.” એના નેના નેહરુએ
પોતે જ ભારતને બ્રિટનના કામનવેલ્થમાં ભેતકું છે.
આનાથી વધારે રાષ્ટ્રીય જ્વારીની સામિતી ખીણ
શી હોઈ શકે?

દૂંકમાં, માઓ-પ'થાઓ વિચારતા હતા—જેણે શુદ્ધ
સામ્યવાદી ક્રાંતિનો રાહ તરછાડ્યો છે, જેણે બાધછાડ
અને સમાધાન-શરણાગતિ કરીને બ્રિટનની દયા પર
સ્વરાજ મેળવ્યું છે—એટલે કે જેને સાચું સ્વરાજ
પણ મળ્યું નથી, અને જે હજી બધી રીતે પછાત અને
રંક દશમાં જીવી રહ્યો છે એવા ભારત દેશ પશ્ચિમી
શાહીવાદની ખુશામત કરીને જ છાણુ લાવું ને જે
કુકડા મળે તે પર સુખ સમાધાન માનવું રહ્યું. એકો
દેશ પશ્ચિમી શાહીવાદનું આદુ બની તિબેટમાં તરકત
રચે તો નવાઈ પણ નહિ...

—સામ્યવાદી ચીનનું માથું ભારત અગેની આ
કદબાંધક—પાવલ શીતિની આગથી સળંગેલું હતું
અને એના ‘ઉપાસ’ લેણે તેણે તિબેટને પોતાના
મક્કમ સંકળમાં લેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.
ભેતભેતામાં તેણે તિબેટમાં મોટા પાયા પર
‘સુધારા’ દાખલ કર્યા; મોટા પાયા પર ‘નવી તાલીમ’
આપવા માંડી; અને જગી પ્રજાણમાં ચીની ફોર્મ

તિમેટમાં થાણુ નાખી બેસી ગઈ. તિમેટના લામાઓ અને જનીનદાગેમાંથી તિમેટની 'મુક્તિ' થઈ ચૂકી. દલાઈ લામાએ વતન છોડી લાગરાનું પશ્ચદ કંઈ અને ચીની વિમાનોએ એમનો પીછો પકડ્યો. ત્યારે, સ્વતંત્ર મિત્રજની તિમેટી જાતિઓ જળવતે ચઢી અને ચીની ફાળોએ અંધારેની હરતી નાજુદ કરી તિમેટને ગયાવ્યુ!

પરંતુ આથી તો આજ જોધાવવાને બદલે ભૂકી બેઠે છે કે શું? એનું ઘડીશર લાગ્યું. દલાઈ લામા ભારત આવી પહોંચ્યા અને ભારતે એમને આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન અનુસાર આશ્રય આપ્યો.

એ વખતે માથણી તો એવી થઈ હતી કે ભારતની સરકાર દલાઈ લામાને તિમેટની સમાંતર સરકાર સ્થાપવા દે અને તિમેટની મુક્તિ માટેના દલાઈ લામાના પ્રયાસોમાં ભારત સાથે આપે.

અલખત પં. નંબુ અવે ડોઈ પ્રસ્ટેટ વહોરવા તૈયાર ન હતા અને એમણે એવા તમામ પ્રયાસોને નિરુત્સાહિત કર્યા.

પરંતુ ચીનને હવે તો હવે તેલ રેડાયું હતું. સહીજા જૂની સામ્રાજ્યવાદી પકડમાંથી તિમેટ નીકળી જાય તે સામ્યવાદી ચીનને અપતું ન હતું.

■ તિમેટમાં બગાવત, ભારતનો ટેકો, પશ્ચિમી

સત્તાઓનાં લશ્કરોની ચીનમાં ફૂચ! ફૂંકમ જોશિયાઈ સામ્યવાદ માટે મોતની નોખત! ભય ધસ્ત ચીન માટે આટલો તક પૂરતો હતો.

પોતાની જાતને 'યુદ્ધ ક્રાંતિકારી' અને 'સંપૂર્ણ' માનનાર માટે કંઈ જ જોસડ હોઈ ન શકે. એને કે સમજવી જ ન શકે કે આ બધા એના મનના ટુક છે. આ બધી ભ્રાંતિ છે; બૂલ છે.

પરિણામ એ આવ્યું કે સર્વસાધારણ રીતે ખૂબી અને આપઘાતનો માર્ગ ગણાય તેમાં જ ચીનને પોતાની સુરક્ષા દેખાઈ—તિમેટને સખ્ત સંકળમાં રાખવું બન્યું, ભારતનેય સંકળમાં લીધા વિના એ સમજશે નહિ.

વારસામાં મળેલી વિગતારવાદની લાલસા માટે જ તેા હિતમ મોક્ષ હતો. દુનિયાની આગળ ધરવા મા ચારું બહાનું પછુ હતું. અને ૧૯૫૬ દરમ્યાન ચીન આ માર્ગે વળી ચૂક્યું હતું.

આમ, માઓનો પંથ લાયમાઈથી અને સત્તાની લાલસામાંથી જાગ્યો હતો, અને જોશિયાઈ સરદારીના ખવાબમાં, તમામ વાસ્તવતાઓ ભૂલી, અંધ આવેશમાં મોતની ખીણ તરફ ધસી રહ્યા છે.

૮

ભારતનો યુદ્ધવ્યૂહ

ભારતે યુદ્ધ માગ્યું નથી, ને આજેય હજી આપણને યુદ્ધ ખપતું નથી. પરંતુ યુદ્ધ આપણે માથે લદાયું છે તો શક્ય તેટલી વીરતા, સક્રિય અને દક્ષતાથી સદી લંઈશું—એ વિદ્યેય શંકા ન હોવી જોઈએ. આંધોસાથ આપણે દુરમનના એક એક પેંતરા વિષે અનેક રીતે સાવધાન રહેવું પડશે.

આ દેનુધી ફરી એક વાર આપણે ચીની વ્યૂહનું કેટલુંક પૃથક્કરણ કરી લેવું જોઈએ—

ચીની દેનુચો વિષે વધુ વીગતે વિચારવું અનેક રીતે અગત્યનું છે. કેમ કે એની નેમ કેવળ લૌગાલિક

વિતારોરા તાળે કરવાની નથી. એક રીતે તો એ પથ એનું ભારત ઉપરના રાજકીય અને માનસિક આક્રમણનું એક સાધન છે. તેના આ ત્રિલક્ષી (ભૌગોલિક, માનસિક અને રાજકીય) આક્રમણને ખ્યાલ આવે તો જ તેની સમ્પ્રધાનની ખાંધી રમત પાછળના ચક્રરાવાનો તાગ આપણે પામી શકીએ અને તો જ આપણે ચીનના ત્રિલક્ષી આક્રમણ સામે આપણે મક્કમ વ્યૂહ અગાઉથી વિચારીને મુકાબલો બની શકીએ.

ઝોરસે કે ભારતની ભૂમિ ઉપર કેટલું ખ્યાપક અને ઊંડું આક્રમણ કરેલું, ક્યારે કેવા પ્રકારનું સમ્પ્રધાન કરેલું, અને ક્યારે યુદ્ધ બધ કરી

વાટાઘાટો અને સમાધાન ઉપર પહોંચી જવું આ બધી બાબતોનો નિર્ણય ચીન દરેક તબક્કે કરશે, અને તે અનુસાર તે અમલ કરશે.

દુષ્કા ચીનનો તાત્કાલિક વ્યૂહ તેમના ભાવિ ખૂબતર વ્યૂહના એક ભાગ રૂપે હોઈ તેની તાત્કાલિક મર્યાદાને સમજવામાં જૂલવાપ ન પામી જોઈ એ બધું સુધ્ધિરામ (તા ૨૨ નવેમ્બર) બંદરે કરામાં અને પોતાનું સૈન્ય ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૫૯ સુધી એક વાર પાછું લેવાની જાહેરાતમાં ભારતને રાજકીય અને માનસિક રીતે પારિજિત કરવાની તેની ગંધુતરી છે.

તા બેઠામાંથી એમ જે એમ ના તા ૫, ૧૨, ૧૯ અને ૨૩ મી નવેમ્બરના નેણો આ આખી યુક્તિ ઉપર ખૂબ જ પ્રકાશ પાડનારા છે તા ૨૧ ના યુધ્ધવિરામ પૂર્વના લેણોમાં તેણે ભારે અગમચૂંદિપૂર્વક આવી આગાહીઓ કરેલી પણ હતી આ લેણોના પ્રકાશમાં વિચારીએ તો—

★ નેશ પ્રદેશમાં આટને દર સુધી ધૂસી જવાનું સાહસ એના પાછળ ચીનનો હેતુ ભારતમાં વધુ જી હો પગપેસારો કરવાનો હોય એ રાજભાવિક છે પરંતુ પોતાની તમામૂમિથી આટને દૂર પહોંચ્યા પછીની— હિમાલયની ગિરિમાળા આડે જીલી હોવાને કાળે—વધી જનારી મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ તેને ન હોય એવું ન જ અને

★ એટલે કે નેશ સુધી ધૂસી આવના પાછળ પણ તાત્કાલિક મુખ્ય હેતુ રાજનય અને મનસિક હોવાનો સંભવ છે ભારતને એક વાર પીટેહક કરાવીને તેણે ફોલ સંરસાર્ધ નતાવી દીધી છે હવે પાછા આવ્યા જઈને (અલગત, વધુમાં નહુ ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૫૯ની રિયલિટીએ) તે રાજકીય હેતુ પાર પાડવા માગે છે એમ માની શકાય— આ જાહેરાત પછી તટસ્થ રાષ્ટ્રોમાં—ટ્રેસિડન્ટ નાસર જ્યાં ઉપર પણ—અને સર્વસાધારણ રીતે દુનિયામાં તે પોતાની શાંતિ માટેની ‘સત્યાર્થ’ પુરવાર કરવા માગે છે આ રીતે તે પોતાના અતરિક ધર્ષણમાં પણ દુનિયાના કમ્યુનિસ્ટ પક્ષો આગળ અને રશિયા આગળ પણ ‘ક્રાંતિમયી દક્ષ વ્યૂહ’ની બાકસ ચોરી રાકે છે અને ભારતને ભારે ગૂંચમાં મૂકી દઈ અણધારે—અટલ

પાકમાંનો પણ તેનો મનોરથ ફળશે, અને ભારતને વાટાઘાટના મત્ત ઉપર ઘસડી આણી શકાશે એમ પણ તે માને છે *

ભારત ઉપર આવું અણધારી વાગવાટનું માનસિક આક્રમણ કરીને, નેશ સમીક્ષાખતુ સાદું કરી લેવાનો સોદો પતાવી શકાશે એની તેની ગંધુતરી હોવાનો પણ પૂરો સંભવ છે અને જે ભારત આમાં ગૂંચવાઈ ગયું તો નેશાચાની પીટેહક (તા ૨૨ સપ્ટેમ્બર ૫૯) કરતા અનેકગણુ ગભીર હુમલાનું પ્રયત્નો હુરસો અને મક્કમ નિર્ધાર દીધો પાડી નાખીને—તે કરી શકશે

યુધ્ધ દ્વારા ભાવન આ સંઘર્ષ ઉત્તેજન ધન્યહતું નથી, એ આમક વાજળી હોવા છતાં, ચીને ૧૯૫૭-૫૮ દરમ્યાન લકાખમાં ૧૨૦૦૦ ચો માનો પ્રદેશ દબાવી લીધો હતો ત્યારે જ રાષ્ટ્રીય ફરજ સમજીને ભારતે મક્કમતા ધારણ કરી, લકાચી પકાર ક્યો હોત તો કદાચ આજે જીલી અથેલી પરિસ્થિતિ જ પેદા ન થઈ હોત એમ પણ માનવાને કારણ છે. તો કદાચ ચીને નેશમાં જે હિંસત કરી એક નવો પેતરો નાખી નવો ભાષ પેદા ક્યો તે બનવા ન પામ્યું હોત

આટલે અર્થ એવો નથી કે આપણે યુધ્ધ મોકૂફી અને વાટાઘાટ દ્વારા સમાધાનના માર્ગનો જ તિરસ્કાર કરીએ છીએ એ તો ખીલ બેવકૂફી ગણાશે સમાધાન આપણે મહારાઈને નહિ કરીએ, આપણા રાષ્ટ્રીય સ્વમાનને ઘાતક રીતે નહિ કરીએ—જે સમાધાન પછી, પાછા હેતુસાર્ધને આપણે વધુ બીજામાં મુકાનાના હોઈએ એવું દગામાજ સમસ્યાત્ર પણ કદી નહિ જ કરીએ—એવો આપણી અટલ પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા હોવી જોઈએ પરંતુ યુધ્ધવિરામ, વાટાઘાટ અને સમાધાન દ્વારા

★ ૧૯૬૨ ના સપ્ટેમ્બરની ૮ મી તારીખની રિયલિટિ ઉપર ચીન ચાલુ ભય તો ભારતે વાટાઘાટો રાફ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે અને ચીન ૧૯૫૯ના નવેમ્બરની ૭ મીની રિયલિટીએ પાછા જવાનું સ્વીકારે છે આ બંને વચ્ચેનો ભૌગોલિક ભેદ ઘણો જોષા ટોઈનેમ ચીન ભારતને માથે દબાણ આપ્યા વિના નહિ જ રહે અથવા તો ચીન પોતે જ ૮મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૨ ની રિયલિટીએ ચાલ્યા જઈ વાટા ધાટોના દ્વારા અપકારને તોમ નબાઈ નહિ

પુનઃ શાંતિ સ્થપાય તે' આપણે ઇચ્છીએ છીએ ને એને માટે આપણે સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા છીએ અને રહેશું—એ વિશે પણ આપણું મન રચણ રહે એ જરૂરી છે. અને યુદ્ધવિરામ ને વારાધારો—એકે પછે—શરણાગતિ નથી એ વાત બૂલવી કે ખૂંચવી ન બેઈએ.

દૂધમાં—જારતે સાવધ અને સળગ બની જઈ ૮ સપ્ટેમ્બર ૧૬૬૨ ની પોતાની વારાધારોની દરખાસ્તની પેસે પારની (આગળ) કહ્યું તેમ, એક વાર ચીન આ દરખાસ્ત રવીકારી લેશે એમ સમજાને જ) કિતિબેના વિચાર આજ્યા કરી લેવા રહ્યો—વારાધારોનો અર્થ આપણા અધિકારો દુરમનને ચરણે ધરી દેવાનો ન હોઈ શકે, પરંતુ શાંતિમય માગે તેનો ન્યાયના નિષ્ણેષ ઉપર ધસી લાવવાનો જ હોઈ શકે, આ પછી જ બાંધછાંદનો સવાલ આપી શકે.

અને એક વાર આવી મક્કમતાની ચીનને ખાતરી થઈ જશે, પોતાનો ત્રિપાંખિયો હસ્થો (લશ્કરી, રાજકીય અને માનસિક) કામિયાબ નથી નીવડ્યો, અને પોતે જાટું પડી જવાનું છે—એવી ખાતરી થઈ જશે પછી જ ચીન વારાધારોમાં સીકું જિતશે.

પોતાના અધિકારો આખીની આખી મક્કમતા જ જારતને વિજય આપાયશે; એટલું જ નહિ શાંતિ અને સહઅસ્તિત્વના તેના આદર્શને મૂતે સ્વરૂપ આપવાનું પણ ત્યારે જ શક્ય બનશે.

*

આટલી રપટતા અને દડતા આપણા મનથી કરી લીધા પછી આપણે એ વાત પણ રપટપણે સમજવી ને રવીકારવી બેઈશું કે—

એશિયાનાં બે પ્રયોગ અને પુરાણો રાખો વચ્ચે—બે વિરાટ પ્રભાઓ વચ્ચે દશકાઓ અને સદીઓ સુધીનાં વેરની કલ્પના જ પાગલપણ છે. એકબીજાને માત કરીને છુલવાની લાવના જ વિદ્યુત છે.

આપણે યુદ્ધને બને તેટલું મર્યાદિત બનાવવા પણ મથવું બેઈશે. આપણા પ્રયત્નો આ યુદ્ધને જંગી

(Major) યુદ્ધમાં અથવા વ્યાપક (Total) યુદ્ધમાં અથવા વિશ્વ (World) યુદ્ધમાં ફેરવી નાખવાના હોઈ જ ન શકે. આપણે વિદેશાંતિની અને વિશ્વના પ્રત્યેક માનવીની સ્વાધીનતાની રક્ષા માટે ભમત રહીને યુદ્ધનું સંચાલન કરીશું. આપણી તમ્મ તમ્મ ભૂમિને દુરમનોના પત્ર નીચે ચપાટી બચાવીશું અને સાથે સાથ આપણે પોતે પરભૂમિ ઉપર સત્તા લોગવવાની લાલસા કે હેતુથી તેને રમડાળવાનું પાપકૃત્ય પણ કદી નહિ આચરીએ.

પરંતુ આ કઈ આપણી એકલાની ઇચ્છાનો જ સવાલ નથી. ચીન ઉપર સૌથી મોટો આધાર છે. એ પોતે જ હવેલે તો એને ઠાઈ રાખી શકે એમ નથી. એ બાબતમારો (પરમાણુ નહિ, આણુ પ્રકારનોય) શર કરી દે તો યુદ્ધ એકાળ જની ભય. અથવા રશિયા એના પહેલો લગી જવાનું કરે તોય પરિણામ એ જ આવે. એટલા માટે આપણાથી બને ત્યાં સુધી આપણે આવી સ્થિતિને ઉત્તેજન મળે તેવું નહિ કરીએ. વળી બંને પહેલુ યુદ્ધની જાહેરાત થઈ નથી; એવી જાહેરાત કરી દેવાથી ભય કે શક્તિના ઉદ્વેગ થશે—એ માન્યતા આવેશપૂર્ણ અને ભ્રમક છે. હકીકતમાં તો યુદ્ધ શર થઈ જ ગયું છે—પરંતુ બંને દેશો એની રીતસર જાહેરાત કરે તો બંને હાવણીઓની અંદરના હથ સુધી તથુપત્તુ રહેલાઓને પણ ખુદેખુદલા પોતપોતાની કતારમાં બેસા રહી જવું પડે—અને તો વિશ્વયુદ્ધ જ પરિણમે.

હકીકતે અમેરિકા અને રશિયા સુધ્ધાં ગ્રેષ્ઠ બળિયા દેશો. પણ આવી કટોકટી બહી થઈ જતા અપાર હિંમત અને કુનેહ, જવાબદારી અને દડતાથી વર્તે છે; યુદ્ધને લખણી લેવા, ઉલ્લી પડીએ, ઠારી દે છે—કપૂલાની ધટનાએ દુનિયાને એક મહાન આધ્યાત્મિક સૂચક દર્શાવેલા ક્યું છે..

વળી સાથેસાથ એવી એક માન્યતા પણ ધર કરી બેઠી છે કે, દુનિયામાં કોઈ પણ બે દેશો વચ્ચે યુદ્ધ શર થાય એટલે આજના યુગમાં આપોઆપ એ 'ટાટલા વોર' બની જ ભય. આ માન્યતા વ્યવહારમાં, ઉલ્લા દોડ દાવકાના સંબંધે બેઠી પાડી છે. યુદ્ધને ભયે, કોઈ પણ હપાયે લગભગ 'એપીલેન્ડ'ની અને ગજરાટની મનોદશામાં પડેલું અને શાંતિને નાચે સમજાવતિની નીતિ અમરપાટુ કરે એ અત્યંત ખતરનાક ની .

આ બધું જાણના પત્રી થા જાણના વિના જેઓ આવેશમાં આવી કહી નાખે છે એક વાર 'હિસાબ મુરા પનાવી લેવા દો'—આ પાર કે પેલે પાર' થઈ

જવા દો—તેમની દૃઢી દૃષ્ટિની ઝંઝૂની જેવાદ આપણા દેશને માટે જ નહિ, સમગ્ર માનવજાતને માટે ખતરનાક નીવડે—એમ કહ્યા વિના છૂટકા નથી.

૯ :

ભારતની વિદેશનીતિ અને રશિયા

પરિસ્થિતિ અત્યંત નાજુક છે, અતિશય ચૂંચવાયેલી છે, કોઈ પણ પ્રકારની ઉતાવળ, ઝંઝૂની કે આવેશમય મહાદુરી ભરેલું Over Simplification પોતે જ લય કરે આશ્વ પત્રી જશે

દરેક દેશની જેમ આપણે સીધા દુશ્મનો અને ખુલ્લા મિત્રો ઉપરાંત, આજની પરિસ્થિતિમાં અનેક કારણોસર, દુયુષ્ણ રહેલા રાષ્ટ્રો સાથેના સબધો બાધવા, ભાગવના અને નવો આકાર આપવા સતત ભ્રમત રીતે પ્રવૃત્ત રહેવા જોઈએ આને આપણી સરહદો ઉપરના અને એશિયાના રાષ્ટ્રો—અફઘાનિસ્તાન, પાકિસ્તાન, સિલોન, ઇન્ડોનેશિયા, વગેરે મુખ્ય રાષ્ટ્રો—સાથેના સબધો અંગે કશા જ અતિશય નિર્ણય ઉપર આવી ગયા વિના ભારે ધીરજ અને દક્ષતાથી તેમને આપણા મિત્રો તરીકે છતી લેવા મથવું પડે તે જ રીતે આફ્રિકાના નવોદિત રાષ્ટ્રો અને તટસ્થ ગણ્યતા રાષ્ટ્રો (હુગોરલાવિયા) સાથેના સબધો સાવધાની અને કુતેહપૂર્વક વર્તવું પડશે

આ બાબતનો આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ રચ્ય હોવો જોઈએ કે, આ બધા રાષ્ટ્રો આને આપણા મિત્ર તરીકે ખુલ્લી રીતે આપણને મદદ કરવા, આપણી પડખે જિલા રહી જવા તૈયાર નથી તેની પાછળ ઘણું કાણો છે—

★ તેમના પોતાના મનમાં હજી સંપૂર્ણતઃ આપણા અને ચીન વચ્ચેના હથથળ પડે ચીન અને આપણા ૧૦૦% ત્યાયીપણાની ખાતરી જાણી નથી—આને માટે આપણી પોતાની કમજોરી જ મુખ્ય જવાબદાર ગણાય.

★ આ રાજ્યો સર્વસાધારણ રીતે દુનિયામાં સુદ ન થાય એના આગ્રહમાં, અને ભારત-ચીન વચ્ચે જાણી સુદ કાટી નીકળે તેા તેના પરિણામથી

ચોક્કા બેગને આપણને 'સમાધાન કરી લો'ની સલાહો આપે તેા તેમાં તેમની આપણી વિરુદ્ધની દાનત જોતી ન જોઈએ આ બાબત આપણે પણ આપણી વાજબી સમાધાનની તૈયારીની ખાતરી કરાવીને, ન છૂટે આપણે સુદમાં જિતવાં છીએ એ વાત તેમને ગમે ઉતારવી જોઈએ

★ ઉપરાંત જો રાજ્યો આપણા પડોશનાં છે તેમની સ્થિતિના આપણે બે રીતે વિચાર કરવો જોઈએ એક તેા ચીનનો લય તેમને હોવાનો જ, અને એથી તેઓ ખુલ્લી રીતે તેની સામે, ભારતને પડખે જિલા રહેના મહારાષ્ટ્ર તેને આપણે 'ભારતનો દ્રોહ' ગણીને ઉતારી પાડવાની ભૂલ ન જ કરવી જોઈએ. અને એમને આપણે બીજી વ્યાજકાર્યથી પણ મુક્ત કરવા જોઈએ કે આપણે ગમે તેટલા સનળ હોઈએ એથી એમની આંતરિક સ્વાધીનતામાં માથું મારવાનું અમર તેમને કમજોર કરવાનું આપણે કહી પણ કરનાર નથી ...

★ પાકિસ્તાન અંગે તેા, તેની બેવડી અને તકવાદી નીતિથી સાવધ રહ્યા છતાં, આપણે ઘણી વધુ ઉદારતા અને છૂટછાટોની પણ તૈયારીઓ કરીને, ધીરજપૂર્વક છતી લેવાના પ્રયાસો કરવા પડશે.

એકંદરે, પરદેશનીતિના અને સુદ્ધબૃહદના એક મહત્વના પ્રાથમિક સિદ્ધાંતને અનુસરીને, શક્ય તેટલી હદે 'શત્રુતા'ના સીમારૂ સંકેતો અને 'તટસ્થતા'થી શરૂ કરી 'સહકાર' અને અંતે 'દૃઢ મૈત્રી'ના સંબધો વિસ્તરે એવી વિદેશ નીતિ સાવધાની અને દક્ષતાપૂર્વક અમલી બનાવવી રહે છે.

આ પ્રકારમાં આપણે રશિયાની સાથેના સુદ્ધ

વિચાર કરવો જોઈએ—

૧. સામ્યવાદી યીન સામેના આપણા યુદ્ધમાં સામ્યવાદી રશિયા પાસેથી આપણે 'દૃઢ મૈત્રી'ની અપેક્ષા રાખીશું' તો એ આપણી જ ગંભીર ભ્રમણા લેખાશે.

૨. પરંતુ પદમાં સામ્યવાદી રાષ્ટ્રો સામ્યવાદી યીનની જેમ જ 'હરકેમેય' વતી, એવું માનવું પણ જૂત ભરેલું રહેશે. એટલું જ નહિ, હાલની પરિસ્થિતિમાં યીનના રોકેને દુનિયાના ખડું શેણક જ સામ્યવાદી પક્ષે ટોઠા આપી રહ્યા છે—એ પણ વલ્લુ સૂચક છે.

૩. રશિયાને 'ચીનનું ભારત ઉપરનું આક્રમણ નાપસંદ છે—તેને તે અયોગ્ય લેખે છે અને આ સિવાયની પણ અનેક રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટનાઓ પરત્વે એ બંને વચ્ચે છેલ્લાં છ વર્ષથી સંઘર્ષ ચાલે જ છે—અને છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન તો એ સંઘર્ષ આંતરરાષ્ટ્રીય-સામ્યવાદી સંઘર્ષોના ઇતિહાસમાં કદી નહિ એવા ઉગ્ર (દીસ સાથેના રતાસિનના સંઘર્ષ કરતાંય ઘણો ઉગ્ર) બની ગયો છે, એ અનેક હેવાલો અને પ્રવાહો ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું છે.

આ સ્થિતિમાં આપણે રશિયાને યીનની હુદાગમાં ધકેલી દેવાને બદલે તેમની અંદરનાં ઘર્ષણોમાંથી રશિયાએ અપનાવેલી નીતિને જોટલો લાલ લઈ શકીએ તે લેવો જોઈએ. રશિયા એની હાલની 'યીન વિશાધી' નીતિ જોટલે અંશે ને જ કોઈ સ્વરૂપે ચાલુ રાખી શકે તેને આપણે ઐતિહાસિક અવગુણતા સમજીને વતવું જોઈએ.

અલગત કશા પ્રકારની ભ્રમણા વિના આપણે આપણો વ્યૂહ યોજવો જોઈએ—

રશિયા અને યીન વચ્ચેના વિખવાદો 'સિદ્ધાન્ત'ના છે એમ કહેવા કરતાં આજની વૈશ્વિક પરિસ્થિતિમાં પોતાના રાષ્ટ્ર માટે વધુ અવગુણ ગણાય તેને અંગેના છે, આજની પરિસ્થિતિમાં, અલગત, આ બેદ પાવાનો બની ગયો છે.

સૌથી પ્રથમ તો, એ વાત સ્પષ્ટ છે કે રશિયા પણ યીનની જેમ આખી દુનિયામાં સામ્યવાદને વિસ્તાર

વાંછે છે. પરંતુ તેને એ વાતની ખાતરી થઈ ગઈ જણાય છે કે આજની પરિસ્થિતિમાં, અને નજીકના ભવિષ્યમાં સામ્યવાદી ક્રાંતિ માટે લાગે જ કોઈ દેશમાં આંતરિક પરિસ્થિતિ યોગ્ય ગણાયે છે. કૃત્રિમ ઉપાયે આંતરિક વિમલ પેટાવવાથી પરિણામ જિલ્લો જ આવ્યા છે અને યુદ્ધ-આક્રમણ દ્વારા તો સર્વનાશી વિશ્વયુદ્ધ જ વહેરાવાનું થાય—એ અમેરિકા અને બીજા સમગ્ર દેશોની જેમ રશિયા પણ નથી માગતું.

આથી રશિયા જુદા—યીનથી વિલકુલ જિલ્લો લાગે તેવા—રસ્તાના પ્રયોગો કરી રહ્યું છે. સૌથી પ્રથમ તો, કમ્યુનિસ્ટ રાષ્ટ્રોની આર્થિક, વૈજ્ઞાનિક, ટેકનિકલ, અને લશ્કરી શક્તિ વધારવા તરફ તેનું કાલ છે. બીજું, નવોદિત અને પળત રાષ્ટ્રો ઉપર ખ્યાન વધુ કેન્દ્રિત કરી તેમને, પશ્ચિમી પક્ષમાં હોય તો દૂર કરવાં અને ન હોય તેમને પોતાની પક્ષમાં લેવા બધા પ્રકારના—સહાય અને દબાણના પ્રયાસો કરે છે. ત્રીજું, તે પશ્ચિમી દેશોને જાહેરમાં વિના, તેમની સાથે જરૂર મુજબ ગરમ-નરમ ચર્ચ એકંદર સંલૂકાર્થમાં સંબંધો બળવવા મથે છે.

જાહેર હાલની પરિસ્થિતિમાં, જરૂર મુજબ સહકાર અને સહાય દ્વારા, તથા જરૂર મુજબ લય દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય વલ્લુ પોતાના પક્ષે ખૂંકે તેવા વ્યૂહ છે, અને આપુ તે સકય માને છે.

તેની મૂળભૂત માન્યતા એવી છે કે—

જ્યાં સુધી આ દુનિયામાં શ્રદ્ધાવાદી સમગ્ર સત્તાઓ હયાતી ધરાવે છે ત્યાં સુધી સામ્યવાદી દેશોને માથે, પોતે નિર્બળ રહે તો આક્રમક યુદ્ધ દ્વારા સમૂળા નિકંદનનો ભય ગંભીર છે એટલે કે યુદ્ધ અશકય નથી. પરંતુ સાથોસાથ યુદ્ધ અનિવાર્ય પણ નથી કેમકે હવે પશ્ચિમી સત્તાઓની બીજા દેશો ઉપરની પકડ લીધી ચર્ચ રહી છે અને ધીમે ધીમે કરતાં તેઓ અટૂલા પડી ગયા વિના નહિ રહે—એવી તેની યદા છે.

આ રીતે તેની નીતિ યુદ્ધને ટાળવાની અને યુદ્ધવિરોધી રહી છે. સાથોસાથ 'તટસ્થ' ને 'તટસ્થ' રહેનાં દર્ઢ પોતાની સાથે ખેંચવાની રહી છે!

કુશોવ પોતાની મીતિને અમલ ખૂબ જ દક્ષતાથી

હરી રહે ન છે ટીકાને તેણે પોતાના સાથમાં લીધો છે કથૂનાને તેણે પોતાનો ટેકદાર બનાવ્યો છે. આગળ એ ધાના વગેરેની સાથેના તેના સંબંધો પણ આ રીતે ગોઠવવા માને જળથી રાખવામાં તે સબળ છે તો કેંગો લાઓસ અને જર્મની-બર્લિન સમજાઓ અંગે લાકહું સળગતું રાખવાના તેના પ્રયાસો છાના નથી પરંતુ તેની સૌથી મોટી આશા (જર્મની બાદ કરતા) ભારત છે ભારત કોઈ પણ ભોગે પશ્ચિમ જૂથ તરફ ઘસડાઈ ન જાય તે તેની એક મહત્વની નેમ છે ભારત જેવો દેશ પશ્ચિમ તરફ ઢળી પડના આખી દુનિયાનું પલ્લુ પલટાઈ જશે એ સત્ય તે બરાબર સમજે છે. અને ભારત પોતાની સામ્યવાદી છાવણીમાં જોડાઈ જવા તૈયાર નથી એ વાત પણ તે બરાબર જાણે છે. આથી તેની ઇચ્છા ભારત સ્વતંત્ર રહે, ગિનજેડાણની નીતિ ચાલુ રાખે તેવી છે પરંતુ આ નીતિ પાછળ એક નવું કારણ પણ કામ કરી રહ્યું છે અને તે વધુ રહસ્યપૂર્ણ છે—

★ રશિયા જેમ, પશ્ચિમી દેશોના પલ્લામાં ભરતે જઈ ન એસે તે એવા અને તેને જતું રોકવા આગ્રહ છે તે જ રીતે ચીન પણ ભારતમાં અને એશિયાભરમાં એના પેતરા વિસ્તારે એ રશિયાને પાવે એમ નથી ચીન અને રશિયા વચ્ચે એશિયાઈ વર્ચસ્વની ગાળતમાં સૈદ્ધાંતો થયા મજબૂત થાકેલા રહ્યો જ છે—અને ચીનમાં સામ્યવાદી સત્તા આવ્યા પછીય આ મજબૂત ચાલુ જ છે (હકીકતે, આજના યુગમાં સામ્યવાદ પણ રાષ્ટ્રીય હિતોથી મિલકુલ પર નથી એના અસંખ્ય પુરાવાઓમાં આ એક મુલ્યવાન ઉમેરો છે ચીનની વિસ્તારવાદી નીતિને કારણે રશિયાને પોતાને ચીન સાથે કેવી અમડામધુમાં આવવું પડ્યું છે તે આજે આગળ જોઈ ગયા છીએ) અને ચીન જે ભારત પર વર્ચસ્વ ધરાવી શકે તો એશિયાની અને અતે આખી દુનિયાની સામ્યવાદી સત્તાઓ અને પ્રેક્ષામાં વર્ચસ્વ ધરાવતું ચર્ધ જાય—રશિયાની આખી તાબનીતોને અંત આની જાય એ રપદ છે.

આથી પણ ચીનનો ભારત સાથેના ‘સરહદી અપડો’ શાંતિથી ઊઠેલે એવા પ્રયાસો—રશિયાના રવા છે. અને એ ચીનની આક્રમકતા સામે પોતાની

નાપસંદગી પણ પ્રગટ કરી છે. અગાઉ એકાદ વાર પોતે ‘તટસ્થી’ તરીકે વચમાં પડવાનું સૂચન ચીનને કરેલું અને ત્યારે ચીને તેના તરફ સખત નાપસંદગી દર્શાવેલી એવું પણ મનાય છે.

ચીનને મન તો કુશીવની આખી સહઅસ્તિત્વ અને શાંતિમય હરીફાઈની નીતિ જ ક્રાંતિનું આદર્શને, ક્રાંતિની શક્તિને અને ક્રાંતિના મૂલ્યને હોંઠે દેનારી છે આ રસ્તે તો પશ્ચિમી મૂકીવાદી—સામાજ્યવાદી સત્તાઓ જ વધુ માતબર ફરે, એમની અસર જ ખીળ ‘તક્ષ્મ’ ગણતા દેશો ઉપર વધશે, એવી તેને ખાતરી છે આના અનેક હજારોમાં સૌથી છેલ્લું, ‘કથૂનાની ઘટનામાં કુશીવે કરેલું’ પીછેહઠનું પગલું’ અક્ષમ ક્રાંતિદોષી દેખે છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં, રશિયા પોતાના હાઈ ચીન અને મિત્ર ભારતની વચ્ચે; સૂકી વચ્ચે સોષાલીની અંતિ સુદૃઢ પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ ગયેલું, માને છે.

એની ચીની-યુદ્ધ તરફની નાપસંદગી એવા છતાં આપણે એ પણ જોશ કે આરંભમાં પ્રાવધા અને ઈંછાવેસ્તીઆના વર્ગોલોપમાં તેણે ચીનને નાખુશ ન કરવાની અને ભારતને પરાણે વૈયથ્યાની નીતિ અખત્યાર કરી હતી. પરંતુ આનું કારણ નિખ્યતો તરફથી એવું આશવામાં આવ્યું છે કે એ વખતે કથૂનાની કટોકટી ગભીર હતી; રશિયાને તો બાનભા, ત્યારે ચીનની—અને એના જૂથ તરફ ઢળતા સામ્યવાદી પ્રેક્ષાની—ખાડગી પાલવે એમ ન હતી પોતે ખટ્ટે પણ જવાનું સાહસ એડવા તૈયાર ન હતું—એની કમજોરીનો લાભ અમેરિકા નહિ જ લે એવો અને ભરાસો ન હતો.

અને આપણે જોઈએ છીએ કે કથૂનાની પરિસ્થિતિ હળવી બન્યા પછી રશિયાના વલણમાં ફેર પડ્યો લાગ્યો છે. ભારત સાથેના પોતાના આર્થિક સંબંધો તથા મિત્ર વિમાનો વગેરે પુરા પાડવાના કારણે પોતે લળથી રહેવા છડે છે એવું વાતાવરણ એવા કરવાની તેની કાશિરો ચાલુ છે

તો વળી ખીજ બાજુથી એવા સમાચારો પણ વિશ્વથી પ્રગટ થઈ રહ્યા છે કે દેશ અસમયા મળનારી આતંત્રરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદીઓની એકમાં ચીન-રશિયા

વચ્ચેનો સંઘર્ષ ખુદશા પ્રશ્નોટમાં પરિણમશે. કેટલાકને મતે તો, આજના સામ્યવાદી પક્ષો એટલી 'રાષ્ટ્રીય' હશે પક્ષોથી ગયા છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય વધાઈરી માટે ચીની નેતાગીરી માટે કે રશિયાર્થ નેતાગીરી માટે— ડાહ્યો અવકાશ રહ્યો નથી. ઇટલી (ટાસ્ક્વીઆટ્ટી) ને શક્તિશાળી સામ્યવાદી પક્ષ તથા ભારતનો પક્ષ છેલ્લા ઘણા સમયથી આ તરફ વળી રહ્યો છે.

જો કે આ બધા ઉપરથી એવું માની લેવું કે દુનિયાના સામ્યવાદી પક્ષોમાંના આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધ સર્વથા ખતમ થઈ જશે અને તેમાંથી બે (રશિયાર્થ, ચીની) અથવા 'તટસ્થ' નો ત્રીજો પક્ષ એવા ખુદશા હુકમ પડી જશે એ, આજે તો, મનભાવર્તુ વિચારવા જેવું છે.

૧૦

ભારત : બિનજોડાણની ચેરણુપર

ચીને આક્રમણ કરેલી પરિસ્થિતિને કારણે ભારતની બિનજોડાણની તટસ્થ નીતિનો સાચો અર્થ શો છે, એનો નવેસરથી વિચાર કરવાનો સમય પણ પાડી ગયો છે.

આજ મુધી બિનજોડાણની નીતિનો ઝોક ઝોક-તરફી રહ્યો છે— પશ્ચિમી દેશોની નીતિની સામે, અને સામ્યવાદી દેશોની નીતિની તરફેણમાં— એવું લાગ્યા ક્યું છે. અને તેને માટે હકીકતો અને કારણો પણ પૂરતાં મળ્યાં છે.

દા. ત.—પશ્ચિમી સત્તાઓએ રમેલાં નાટો, સેટો, સેન્ટો વગેરે લરકરી જુલો; ઉ. ડારિયા અને દ. ડારિયા વચ્ચેનો સંઘર્ષ; લાઓસ, સ્થેઅ અને હંગેરીની વિશીટક-ધટનાઓ તથા કાશ્મીરમાં પાકિસ્તાનનું આક્રમણ અને લિબેટ પર ચીની આક્રમણ—આ બધી ઘટનાઓ વખતે, અને ચીનને યુરોપમાં સમ્મપદ આપવા બજે તથા કેંગો અને આફ્રિકાની સમરયાઓના ઉત્સની બાબતમાં, ઉપરાંત એશિયાઈ-આફ્રિકી રાષ્ટ્રોની જાગૃતિ અને નવોદિત સ્વાધીનતાનાં કલાશ અજે, બાંદુજ પરિવર્ણો હાલેલી શાંતિપાદ વિરોધી જેહાદ, તથા અણુયોગ્ય અને અણુઅખતરસો સામેની જેહાદ—આ અને આવા અનેક પ્રશ્નો અને ઘટનાઓ (ચિંત, ગેવા, વગેરે) પ્રમંજે ભારતનું વલણ પશ્ચિમી અધ્યથી લાડેલું અને કતારાતું રહ્યું છે; અને રશિયાર્થ સામ્યવાદી જૂથ માટે અત્યુદ્ધ અથવા અંકુરૂ બન્યું છે.

ભારતના આ વલણની પાછળ શું રહેલું છે?

કોંગ્રેસની જાગૃતિના કાળથી તેની વિદેશનીતિ નક્કી કરનાર, ભારતની કેન્દ્ર સરકારમાં વિદેશનીતિનું ખાતું પોતાને હંતક રાખનાર, અને વડા પ્રધાન તરીકે તેના ઉપર અતિશ મહોર મારનાર—વડા પ્રધાન પં. નેહરુને આ બધા માટે જવાબદાર મણી શકીએ. તથા પં. નેહરુના સાથી અને સંરક્ષણ ખાતાના નિરૂત પ્રધાન શ્રી. મેનને આ નેહરુ-નીતિને એકતરફી ઝોક આપવાનું ક્યું છે એમ પણ કહી શકીએ. પરંતુ આનાં મૂળ તો ભારતીય શુલાશ્રીનાં વરસો જેટલાં ઊંડાં છે; ને દુનિયાભરના પછાત દેશોની શુલાશ્રીની હવાતી સાથે જડાયેલાં છે—એ આપણે ન જૂલીએ સહજ. રીતે જ પં. નેહરુના ઉછેર અને ભેલીયાં ભારત અને દુનિયાની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિને કારણે. પશ્ચિમી સામ્રાજ્યવાદો સામેનો શેષ અને કંધ (સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ પછીય બંગેલી ઘટનાઓ ભેતો) આણું રહ્યો હોય તો, એમાં કેવળ એકાંગી દોષ-દશન કરવા જેવું નથી. આ બધી ઘટનાઓની વીએતે થયેલ વિચારણા કરવાનું આ સ્થાન નથી, પરંતુ એ વાત ખ્યાનમાં રાખી બોધએ કે—

એક તો, ૧૯૪૯ થી ૧૯૬૧ના દાયકા દરમ્યાન પશ્ચિમી દેશોના જૂતકાલીન સામ્રાજ્યવાદી વલણમાં યુદ્ધોએ ધીમે જ હેર પડવા લાગ્યો છે—ભિટનમાં, તથા કેનેડી સત્તા ઉપર આધ્યા બાદ અમેરિકામાં આજે ઘણો જ સ્પષ્ટ બન્યો છે. જો કે એકદર બધા પાશ્ચીમી રાષ્ટ્રોનું પછાત દેશો પ્રત્યેનું સાર્થાનિક વલણ ખતમ થયું છે, એવું ય. નથી; છતાં એ સૌ પરિસ્થિતિના દનાણથી આગળ ધોલાતાં થયાં છે.

ખીલ બાલું પં. નહેરુ પણ પદ્મગાત્રી પરિચિતિનું
ધીમે ધીમે જ આકલન કરતા હતા છે; અને હજી
અર્ધચોતા ખચકાતા, કેકે અંશે પરિચિતિથી વસગાતા
ઓગળ વધી રહ્યા છે. એક વાત નક્કી છે કે નહેરુ
સિદ્ધાન્તવાદી લોકશાહી રાષ્ટ્રનેતા હોવા ઉપરાંત ખુલ્લા
દિલ અને દિમાકના રાજ્યધુરંધર પણ છે—એટલે જ
તો તેઓ જૂસો અને કમ્યુનિસ્ટો સ્વીકારતા જાય છે
અને આગળ વધતા જાય છે. (ને કે નહેરુનું આ
પરિવર્તન સમયની કરોડકીની દષ્ટિએ ઘણું દીર્ઘ અને
વીંમુ હોઈ આને કેટલેક અંશે ચિંતાજનક પણ
બન્યું છે.)

ખીલ વાત : પં. નહેરુની સમાજવાદ માટેની
ધમશ ગમે તેટલી ઉત્કટ હોવા છતાં, તેઓ લોકશાહીને
પૂર્ણ હોઈ, ધીમે ધીમે કરતાં, તેમને 'સામ્યવાદી
સામ્રાજ્યવાદ'નું પદ્મ દર્શન થતું ગયું છે (હંમેરી,
તિમેટ-પાસ).

ચોથી વાત : ચીનના ધાતકી અને બેઈજિંગ
આંકિમંત્રી પેઈ તો, એક બાજુ સામ્યવાદી ચીનનું
હુમ્મીયાર હિંદુસ્તાન સ્વરૂપ પ્રગટ થતું છે; તો બીજી
બાજુ, ભારતની સ્વાધીનતા અને અસ્તિત્વના હવન-
મંથનના આ જળ વખતે, રશિયા હમુપયુ અને
મેક્સિકોની ખસી જવાનું વલણ દાખવતું થયું છે.

ત્યારે ત્રીજે હાથે—આજ સુધી જેમને
માથે મહાકાળ, ધોવામાં અને નિંદા કરવામાં
આપણે કરી મણા નથી રાખી તે અમેરિકા અને
બ્રિટન, આપણી યાદી પણ પ્રકારની યાચના કે ગરજની
રાહ નેચા વિના, તત્કાલ અને હિંસાહૂપૂર્વક
આગ્રહી તેટલી અને તેવી સહાય (વિનાશક, જોહામાં
જોહા) મૂલ્યે, ઘણા લાંબા હપ્તાથી ચૂલવાની રીતે,
તથા આપણી સગવડ મુજબ વિનિમયની પદ્ધતિએ)
હરવા દોડી ચલાવ્યા છે—એ જેવી તેવી ઘટના નથી.

આ ઘટનાઓએ ભારતની અજ પૂર્વેની વિદેશ-
નીતિના બે ધાંલંબો તોડી પાડ્યા છે. બે મૂળભૂત
ભૂમણોએનો અંત આવ્યો છે.

એક તો—ભારત 'સમાજવાદ'માં માને છે
માટે, તથા ભારત શ્રદ્ધાવાદ અને સામ્રાજ્યવાદનો

વિરોધ કરે છે માટે, સામ્યવાદી દેશો તેના 'મિત્ર' છે.
એટલે કે, સામ્યવાદી દેશો ભારત જેવા સમાજવાદી
અને શાંતિવાદી લોકશાહી અને સ્વંત્ર-તટસ્થ દેશને
માટે કદિ લયરૂપ બને જ નહિ એ ભૂમણનો અંત
આવ્યો છે. હવે પછી કોઈ સામ્યવાદી દેશ
સાથેના સંબંધમાં આવે, ભૂમણાત્મક ગદાનો,
સંભવ જ ખતમ થશે છે.

અનો અર્થ એવો નથી કે જમતનાં તમામ સામ્યવાદી
રાષ્ટ્રો હવે ચીનની પદ્ધતિએ જ ચાલનાનાં છે.

બીજી બાજુ, પશ્ચિમી મુદ્દાવાદી પદ્ધતિનાં
લોકશાહી રાષ્ટ્રો, સ્વંત્ર-તટસ્થ અને સમાજવાદ
તરફ દૈર્ઘ્ય દેશને, આરંભમાં કોઈ બીજાને હાથે માર
ખાતો ને હાથે પકડતો જવાનો, અને પછી એને
લાચારી પૂર્વક પોતાની પકડમાં આવે ત્યારે બરાબર
ચુકાલમાં લેવાનો જ, પે'તરો રચતો હોય છે—આવી
ખંધા કૃત્રીતિ વિશ્વના સૌથી બે મુખ્ય મુદ્દાવાદી-
લોકશાહી દેશો અમેરિકા અને બ્રિટને ખોટી પાંડીને
ખાંખે ભૂમણાત્મક પૂર્વગ્રહ નામશેષ કર્યો છે.

આનો એવો અર્થ નથી કે હવે પછી પશ્ચિમી
લોકશાહીમાં અદા ધરાવનાર આ રાષ્ટ્રો હમેશાં એકબી
રીતે એક જ નિઃશાધી વર્તશે એવો ત્રાસ ગેરદી
ઈતિહાસને મળ્યો ગઈ છે; અથવા તો એ જામણીમાં
મણીતાં દંતર રાષ્ટ્રો કૃત રાજનીતિથી પર પવિત્ર
આચરણ કરશે એવું લવિષ્ય નિમિત્ત બની ગયું છે.

પરંતુ આ બંને ઘટનાઓનો અર્થ એટલો, તો
ખરાબ કે બંને પ્રકારની મૂળભૂત ભૂમણોએનો
સ્થાવર તટી પડ્યા છે.

હવે કંઠી તે આખી ઐતિહાસિક ઘટના,
હકીકતે, ઈતિહાસના એક નવા વળાંકની નિશાનીરૂપ
છે. આ પછી વિશ્વનાં પ્રમુખ જળાનુનું મૂલ્યાંકન
અનિવાર્ય બન્યું છે.

અહીં, બે કોઈ એવું સ્પષ્ટવા માગે કે આ બધાં
રાષ્ટ્રો, અતે કે, સામ્યવાદી જૂથનાં વિરોધી હોઈ તેઓ

તેટલા પૂરતાં ભારતની પ્રતિ આવી જીલ્લા છે, તોતેના
 ચનથી-કશું જ નિષ્ણ સામિત થતું નથી. કેમકે,
 હજેરી-તિમેટની ઘટના બાદ અને ચીનના ભારત
 આક્રમણના ખત અનુભવ બાદ ભારત પશુ સિદ્ધાન્ત-
 વિદોષના આક્રમક ક્રાંતિવાદના ચા વિસ્તારવાદના કદર
 વિરોધી તરીકે લો-સાહીની શ્રદ્ધા ધરાવતાં રાષ્ટ્ર સાથે
 જોડાયેલાં તેમાં કશુંજ ભડકવા ચા લાડકાવા જેવું નથી.
 દરેક દેશની પરદેશીતીતીની કસોટી એ હોઈ શકે
 કે તે નીતિ તે દેશને માટે સૌથી વધુ લાભદાયી હોય,
 અને જનાં વિશ્વના અન્ય રાષ્ટ્રોના અધિકારની વિરોધી,
 વિધાતક ન હોય. આ દૃષ્ટિએ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોની ભારત
 સાથેની નીતિનો ગેજ મળે છે. આનો અર્થ એવા
 બિલકુલ નથી કે ભારત એક રાષ્ટ્ર અને રાજ્ય તરીકે
 સામ્યવાદી સત્તાઓ સાથેના સંબંધોને આજથી સમૂળા
 ખત્મ કરી દે છે. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ભારતનું
 માટે સામ્યવાદનો વિશ્વાસ કરી, મૈત્રી સંબંધ-રાખી
 કશી ક્ષાથી ચીનના કરવાનું અશક્ય બની ગયું
 છે. અને હવે પછી તે જે કોઈ સંબંધો સામ્યવશે તે
 મોગદારી-સારવાની પૂર્વકના હશે. અને એવા સંબંધો
 તો આજનાં કદર દુરમન દેશો વચ્ચે ક્યાં નથી
 આત્મતા સ્વીકાર-નોવે, અમેરિકાની અનિષ્ટતા છતાં,
 કશ્વાને માલસમાન આપે છે; અને તેને આ અને
 જોડેલિયા ચીનને અનાજ આપી જવાડે
 છે-એ કંઈ નવી નવાઈની વાત નથી. ખુદ કુશોર અને
 કેનેડી (રશિયા અને અમેરિકા) વચ્ચેના સંબંધોનું
 ખુરખુરું વિરલ દસ સ્વરૂપ, કશ્વાની કોટકોટી વખતે,
 ભેગા મળું તે પૂરતું ચડક છે. આથી આનો
 અર્થ એવા બિલકુલ નથી કે ભારત પોતાની સ્વતંત્રતા
 (વિચાર, વહેવાર અને વર્તનની) વેચી દઈને પશ્ચિમી
 જૂથમાં સામેલ થઈ જાય છે.
 કાન્સ અને મ. જર્મની પશ્ચિમી લોકસાહી જૂથનાં
 અમણી રાષ્ટ્રો હોવા છતાં, તેમનો અમેરિકા-વિરુદ્ધ
 સાથે અનેક બાબતમા ઉચ્ચ સંધર્ષ ચાલુ છે. અને
 ઇજિપ્ત-સુએઝના મામલા વખતે તો, ખુદ અમેરિકાએ
 વિરુદ્ધ-કાન્સ-ઈઝરાયેલનો ખુદલો અને મક્કમ વિરોધ કર્યો
 હતો એ સત્યવિદિત છે. એક સજ્જ ભયુક્ત, સુખદમાં

સાથે છે એનો અર્થ એ એના અમણી દેશનું ચુલ
 છે-એવું માનવું હકીકતથી વિરોધી છે. જે રાષ્ટ્રો આ
 ભારતની સ્વાધીનતાની રક્ષા માટે જોખમો અને સહન
 ખેડીતે અટકક સાધન સાધમો અને માણસો સહિત
 મદદ કરી રહ્યા છે તે હજી બીજી અટકક મદદ કરે
 તૈયાર છે, ભારત એ બધાનું ઝાલુ બને છે, પ
 ઓશિયાળું બની જતું નથી. ભારત ઉપરના ચી
 આક્રમણો અત આવા પહેલા તો આ સંબંધો
 ધણી જ વધુ ગાંઠ, સ્વસ્થ તથા સ્થાયી બનાવે
 પરંતુ કોઈ માને કે ભારતે હવે પછી પોતાની ઇ
 વિરુદ્ધ, પોતાના સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ, અને અતે તો પોતા
 સાચી ખોટી પ્રમાણિક માનવતા વિરુદ્ધ સદાય એમ
 પૂછે બંધાઈને ઘસડાવું રહ્યું ચા રહેશે-તો સાફ સ
 કહેવા દો કે આજ સુધી ભારતને ઓળખવામાં તેમ
 ખતા ખાધા છે, અને આજે ય એવું સચવીને કે એ
 અપેક્ષા રાખીને ભારતનું તેઓ અપમાન કરી રહ્યા
 સ્વરાજ બાદ ભારતે બ્રિટિશ કેમનવેલ્થમાં રહેવા
 સ્વીકાર્યું ત્યારે એવું બેલકોઈ રહ્યું હતું કે નહી
 એમની આઠસ-શીતિના ભોગ ભારતને બનાવી રહ્યાં
 પરંતુ નહેરુએ તો તેની અંદરના સામાન્યવાદી અ
 રજોધીઓને અટકા પાડવાનું, અને સમય આગ
 (સુએઝની ઘટના વખતે અને મોગોની સમસ્યા અંગે)
 ખુદ બ્રિટનની નીતિને પડખરવાનું સાહસ સફળ
 પૂર્વક પાર પાડ્યું છે.
 આજની નવી પરિસ્થિતિમાં, ભારતને
 પશ્ચિમી-રાષ્ટ્રો સાથેનો વધતો જતો સંબંધ
 ભારતનું સ્થાન વધુ ઉજ્જવલ કરશે
 ભારત આખા પશ્ચિમી જૂથમાં વધુ માનવીય
 વધુ લોકશાહી અને વધુ સહકારી ભાવન
 પેટાવવા મથશે; અને ત્યારે આજના પશ્ચિમ
 જૂથનો ય કાયાકદય થયો હશે..... !
 બીજી અંગે એ વાત પલ્લુ સ્પષ્ટ કરવા માગીએ
 કે કેટલાક એવું માનીને દલીલ કરે છે કે, ચીનન
 ભારત ઉપરના આક્રમણ પછી ભારતની વિદેશનીતિ
 અને વલણમ કશું પરિવર્તન થયું નથી તો તેઓ
 જુઓને, લોકવા મૂળે છે.

જોએ એવો અર્થ ઘટાવવા મથી રહ્યા છે કે નહેરુની તટસ્થ અને બિનજોડાણની નીતિને પાંચો જ બિંબડી ગણે છે, તેઓ પણ ભીત ખૂલે છે.

નહેરુની તટસ્થ-બિન જોડાણની વ્યૂહનીતિ એ તો સહઅસ્તિત્વ અને પંચશીલના માયાના સિદ્ધાન્તનો અમલી ભાગ છે, અને આપણે જોઈ ગયા તેથી ઐતિહાસિક નવી પરિસ્થિતિમાં જ ભારતની સહઅસ્તિત્વ અને શાંતિની નીતિ બિલકુલ ખતમ થતી નથી. બદલે, એના અમલ અર્થેના વ્યૂહમાં આવશ્યક ફેરફાર કરીને જ પંચશીલ અને સહઅસ્તિત્વનો શાંતિવાદી સિદ્ધાન્ત પણ વ્યાપક રીતે સફળ બનાવી શકાયો. ડ્ર લોકશાહી બળે સાથેના જોડાણની નીતિ જ લશ્કરશાહી સાથેના બિનજોડાણની નીતિને.

પર્યાય હોઈ શકે. આ રીતે બિનજોડાણની નીતિ નકારાત્મક નહિ પણ વિધાયક નીતિ છે.

આવા લોકશાહી વ્યાપક જોડાણથી બે પરિણામો આવશે. એક તો, સામ્યવાદને પોતાના પ્રદેશમાં સીમિત રહીને જીવવું હશે તો તેની સામે બહારના વ્યાક્રમવૃત્તે ભય નહિ રહે. અને બીજું એ કે આવા ભય બતાવે, તેના દેશની અદર તેની જ પ્રજા લોકશાહીની રચના શક્ય બનાવવા ઈચ્છશે તો તેને માટે ભૂમિકા પેદા થશે.

અમને ખાતરી છે કે આ યુદ્ધને અંતે સમરત રાષ્ટ્રોની પ્રજાઓ લોકશાહીના એકમાત્ર નેજા નીચે આવી ચૂકી હશે.

૧૧

ઉપસંહાર

આપણું આ રથમ સાંગેયજાગ પાર પાડવા સારુ આપણે નૈતિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક નિષ્કાની નાની મોટી અનેક કસોટીઓમાંથી પાર જીતવું પડવાનું છે. સૌથી પ્રથમ વાત તો એ કે—યુદ્ધ દરમ્યાન, દુશ્મન તરફથી મૂળભૂત મૂલ્યોના સંઘર્ષની બાબતમાં જ ભારે યુગ્મવાદો ઊભો કરવા અને નવી નવી બ્રમણ્યો દેલાવવાના પ્રયાસો મળે. ભારતની અનેક કમળેરીઓ, આંતરિક વિખિજનતાઓ તથા વિકલતાઓના મૂળમાં લોકશાહી જ ધારજુદય છે એવું સ્પષ્ટીને, પોતાના આર્થિક-ભૌતિક વિકાસની સર્વસત્તાવાદી પદ્ધતિને, અનેક દાવાઓ સાથે, સોદામણા રૂપે, રજૂ કરવામાં આવશે. આવા પ્રયાસો સત્તર પરિણામની દૃષ્ટિએ ધણી વાર પ્રયોજનીય બની જતા હોય છે.

ભારતે જો આવા વૈચારિક આક્રમણની ઝીંક ઝીલવી હશે તો સર્વસત્તાવાદી રાજ્યમાં માનવી કેરી રીતે પાદ અને સત્તાનું સાધન બની જાય છે તે પ્રજાને સમજાવવા ઉપરાંત, આપણે આપણા દેશમાં કેવળ સ્વતંત્રતા જ નહિ, કેવળ લોકશાહી જ નહિ, સમાનતા અને અસોદરતા નક્કર આવાર પર આપણા સમાજની રચના કરવા, યુદ્ધ દરમ્યાન સવિશેષ રીતે,

લાગી જવું પડશે. પ્રજાનું મનોબળ તે વિના કશાવડું ફુગ્ગર બની જશે. યુદ્ધ જીતવા માટે શક્તિ અને સાધનો બસ છે એમ માની પ્રજાના મનોબળની ઉપેક્ષા કરીશું તો આપણે ભીત ખૂંટવા ફરશું.

બીજી વાત : ભારતે યુદ્ધ માગ્યું નથી; યુદ્ધ ભારત પર લાદવામાં આવ્યું છે. અને લાદવામાં આવ્યું છે ત્યારે સ્વધર્મ સમજીને સમરત શક્તિથી લડી લેવાનો નિર્ધાર પણ કયો જ છે. પરંતુ રખેને એના આવેશમાં સસજ યુદ્ધને, અને તેટલી હદે સીમિત રાખવાને બદલે, એને વ્યાપક યુદ્ધમાં અને અર્થે વિશ્વ-યુદ્ધમાં ફેલવાવું આપણે હાથે કરીને કરીએ...બહી એ પણ હકીકત ખ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે ઝીંક અને રસિયા બને સામ્યવાદી દેશો છે, અને બંનેની અર્થતંત્ર અલિધાયા એક જ હોવા છતાં તેમની વચ્ચેના ભેદો, વ્યૂહની દૃષ્ટિએ, બિલકુલ ગંભીર અને ઉમ છે. એટલે જ આપણે સામ્યવાદી હેતુઓ વિશે કશી જ બ્રમણ્યમાં પડવા વિના, આ મુદ્દાને લક્ષમાં રાખીને આપણા વ્યૂહ યોજાએ એમાં પણ સાચાપણ છે. તે જ રીતે, જો આપણે એવું માની બંસીશું કે યુદ્ધ જીતવા અને અને પ્રજાના જીવસો બચાવવા યુદ્ધનો

! એનું! (war-frenzy, war-psychosis, war mania) પેદા કર્યા વિના ચાલશે નહિ, તો મને લાગે છે કે, આપણે ધરની અંદરના તકસાધુ અરાજક બળોને હેતુરને નવો ખતરો બોલો કરીશું. તેજ રીતે, યુદ્ધના આવેશમાં ચીની, સપાને જાહેર, ચીની પ્રજા-અને ચીની સંસ્કૃતિ સામે આપણી પ્રજાને વ્યાપક વેરરાત્રીથી ઘેરેરી મૂકશું, અથવા 'આપણા નેતાઓ અને હારવાઓ પાશવી બને નહિ ત્યાં સુધી પાશવી સત્તા સામે યુદ્ધ છતી શકાય જ નહિ'—એવું વાતાવરણ પેદા કરી, 'યુધ્ધ અને કેવળ યુધ્ધ'ના ષેકારો કરીશું તો મને લાગે છે કે એનાં અતિ ખૂંડાં પરિણામ આવશે. આ બધાં લક્ષણો સ્વરચતા અને શક્તિનાં નહિ, આંતરિક અસ્વરચતા અને નિર્બળતાનાં કન્ટી લક્ષણો છે—આપણે એનાથી સાવધ રહેવું જોઈએ. આને અર્થ એવો નથી કે વ્યાપક-યુધ્ધના ભયે આપણે નાલેશીભરેલા સમાધાન પર સહી કરી દેવી જોઈએ; અથવા શાંતિ અને સહઅસ્તિત્વના ઝોલા દેહન દુશ્મનની રમતના ભોજ બનવાનું પસંદ કરીએ છીએ. અને કે—આગળ જતાં, પરિસ્થિતિ વધુ પકવ બનતાં યુદ્ધો દ્વારા જરૂરી પ્રવાસો કરીએ.

પરંતુ, યુધ્ધ દરમ્યાન અને યુધ્ધ બાદ ન વિસરી શકાય એવી પાયાની વાત એ રહે છે કે સામ્યવાદ એક અખંડ-સંગઠ અને સર્વગ્રાહી સૂત્ર છે. એનું દરેક પગલું, પછીનાં ખીલ પગલાંનું પૂર્વતૈવારીરૂપ હોઈને તે, જરૂર મુજબ વ્યૂહની દ્રષ્ટિએ, અવારનવાર પગલાં બદલે છે. એટલે સમીક્ષા, વાટાઘાટ અને સમાધાન તો હી, પણ શાંતિ, મિત્રી અને પંચશીલના પેતરા પણ કોઈ સ્થાયી ભૂદેવના ભાગરૂપે નહિ, એન કેન પ્રકારે વિશ્વવિજય સાધવાના ભાગરૂપે જ, હોય છે. આથી લશ્કરી યુધ્ધ બંધ થયા પછી લશ્કરી તોયારી ઉપરાંત પણ વૈચારિક-સૌધાર્મિક સઘર્ષની આવશ્યકતા સતત રહે જ છે. આને માટે આખી પ્રજાની બોધિક જાગૃતિ અને મનોભજ અનિવાર્ય છે.

ત્રીજી વાત : આપણા મનમાં એ વાત પણ રપટ હોવી જોઈએ કે—યુદ્ધ છતવા માટે આપણે સ્વેચ્છાએ પશ્ચિમી દેશો પાસેથી ભરપૂર યુદ્ધ સામગ્રી અને કતર

લશ્કરી સહાય લઈ રહ્યાં છીએ. અને તેઓ કોઈ પ્રકારની શત્રુ વિના કલ્પ્ય સમજીને આપી રહ્યાં આ માટે આપણે જરૂર અંતરથી તેમના ઝગણી છી; પરંતુ આપણે એથી ઝોશિયાળા બની જઈશું યુદ્ધને અંતે ભારત પોતાનું સ્વત્વ ગુમાવી દઈ પશ્ચિમ અનુકરણ કરનાર નિર્બળ અને પરોપજીવી રાતરીકે છતવાનું પસંદ કરશે! એવું યાદ તો વિચાર્યું કોઈ કિંમત રહેવાની નથી. યુદ્ધ દરમ્યાન અને યુદ્ધ અંતે જ, ભારતે વિશાળ લોકશાહી મોરચામાં સ્વતંત્ર શક્તિશાળી અને સત્વશીલ રાષ્ટ્ર તરીકે પોતા રચાન ભળવી રાખવાનું છે. બીજે આજ પશ્ચિમી પદ્ધતિની ક્ષતિઓને—કેટલીક ઘણી ગંભીર પ્રકારની ક્ષતિઓને—નિવારી શકે એવી નૂતન જીવન પદ્ધતિની સ્થાપના કરીને, દત્તિકાસના આ વળાંકે વેળાએ, સાચી દિશામાં આપણે ફાટી આપવાનો ર છે, એ રખે બીજી.

અથવા તો બીજે છે—રખેને એવું બને કે, યુદ્ધ અંતરભમાં સરળમેલી રાષ્ટ્રીય એકતા, સંકુચિત જીવવા એ આખંડમાં, યુદ્ધ દરમ્યાન જ શિથિલ અને યુદ્ધને અંતે નાશરૂપ બની જાય.

ચોથી વાત : યુદ્ધ દરમ્યાન ત્વરિત અને કાર્યક્ષમ નિયંત્રણ લેવા અને અમલ કરવા સારું આપાં આપણા દેશમાં લોકશાહી અધિકારો ઉપરનાં અને નિયંત્રણો સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી લીધાં છે. અં યુદ્ધની શિરતને અનુકરી અનેક અચૂકમતા નિયંત્રણ નિભાવી પણ લઈશું. પરંતુ એને કારણે રખેને કોઈ એવું માનતા થઈ જાય કે લોકશાહી કરતાં જુદા સત્તાવાદ વધુ કાર્યક્ષમ છે; અને એક પક્ષ, એક નેતા એક કાર્યક્રમ, એક પદ્ધતિ જ પ્રગતિની ચાવી છે આથી તો, જે સર્વસત્તાવાદ સામે આપણે સિદ્ધાંત નિષ્ઠ યુદ્ધ ખેલી રહ્યા છીએ એનો પ્રાણ જ ખતા કરવા બરાબર થશે.

દૂકર્મ—આ અને આવા પ્રકારની અનેક વિષય માત્રો આપણા વિચાર, વ્યવહારમાં પ્રવેશવા પામરે તો ભારત ને આદર્શો અને દેવોએ અર્થે આને ઉદ્ધત થયું છે એ મુશ્કેલી પાયામાં જ આપણે પોતાના હાથે સુરત અંધવાનું અક્ષય પાપકૃત્ય કયું ગણીશે—

[વિષયભાવ : સંજ્ઞા-ઓક્ટોબર ૧૯૪૭]

અંતમાં, એક વિશેષ વિચાર પણ આપની સામે રજુ કરી દેવા હવું છું: આજે ભારતની પ્રજા માંધી-બોધ્યા અહિંસક પ્રતિકારના માર્ગે પોતાનું રક્ષણ કરવા માનસિક અને આધ્યાત્મિક રીતે અશક્ત છે એ વાત દીવા જેવી છે. આથી જ તો આપણે તમામ પરંપરાગત (Conventional) આયુધોના ઉપયોગ કરીએ એ યોગ્ય જ છે. આપણે યુદ્ધ પ્રસંગે અહિંસક નથી થઈ શકતા તેનું પ્રાયશ્ચિત કાચર થઈને તો ન જ કરી શકાએ. પરંતુ પરિસ્થિતિ જીભી યતાં, ટૂંકા કાળના ગળે, આપણે પરમાણુ બોમ્બનો ઉપયોગ કરવાનો પંથ કદીય સ્વીકારીશું? ભારતમાં પરમાણુ પ્રયોગન કેન્દ્ર-અસરોનું ઉદ્ઘાટન કરતા પં. નહેરુએ ક્ષણ શબ્દોમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરીશું? 'Whatever might happen, whatever the circumstances we shall NEVER use atomic energy for evil purposes.'

યુદ્ધ કરશું પણ પાશવી નહિ બનીએ

(ડા. ડો. ઈ. તા. ૧૫-૧૧-૬૨ ના આધારે)
શ્રી શાન્ક ઝોન્થનીએ લોકસભામાં કરેલું સૂચન મતે પં. નહેરુએ તેના જવાબમાં પ્રગટ કરેલા સૂચના.

શાન્ક ઝોન્થનીનું સૂચન: બીની આક્રમણનો પ્રત્યેક કરવા આપણે લોકી તરત્વા બનવું પડશે અને તવાહરલાલનું પણ પાશવીકરણ થવું જ રહેશે.

નહેરુનો જવાબ: હું એવી આશા રાખું છું કે આપણે રાષ્ટ્ર અને આ નમ માનવી કદી પણ પાશવી બનવાનું કરશે નહિ (તાળીઓ) કેમ કે એ વિચાર જ વ્યવિત છે કે આપણે સક્રિયતાથી બનવા માટે પાશવી બનવું જ રહેશે. આ વિચારને હું સંપૂર્ણ રીતે અસ્વીકાર કરું છું. આપણી તાકાત બીજા તત્ત્વોમાં રહેલી છે અને આપણે જેનો જેનો વિરોધ કર્યો છે અને હાજર કર્યો છે તેવાં આંદોલનો સર્વે પાશવતાને સખધ છે. પાશવી બનવાથી મુશ્કેલી તો આવી પાશવી રીતે વિચારવાથી આપણે પાપણે આત્મા ધુમાડીએ છીએ. આ જગતજગત ઇસાન છે.

અહીં આપણે નાને મોઢે અહિંસાની મોઢી પાલો નથી કરતા. પરમાણુ શક્તિનો વિરોધ એટલા માટે નથી કે તે ચાલુ રહ્યો કરતાં અધિક સંહારક છે. પરંતુ ભારતે અતિ દુનિયાના તમામ જાંમત પુરુષોએ એના ઉપયોગ સામે એટલા જ માટે નેહાઈ જમાવી છે કે એ કયોનો ઉપયોગ સમસ્ત માનવ જાતને માથે, હાજરો વધે સુધી જન્મનારી પેઢીએ સુધી, કારમા રોજો, પાતનાઓ અને વિકૃતિઓ રૂપી અમાનવીય શાપ ઉતારનાર છે. ભારત પોતાની પ્રતિજ્ઞા ઉપર દર રહીને, જરૂર પડ્યે આખરે, ધરતી પરથી શુ'સાઈ જનારું જ અવતર ગણીને, માનવ જાતના ઇતિહાસને નવો વળાંક આપી જમાવું સાહસ લખવલે?

[તા. ૧-૧૧-૬૨ થી તા. ૩૦-૧૧-૬૨ દરમ્યાન 'સ્વતંત્ર સર્જન' (દૈનિક : લટોદરા)માં છપાયેલ લેખમાળા]

હું આશા રાખું છું કે જે ભારતનો સ્વભાવ તરત્ત સૌમ્ય અને શાંતિચાહક છે તે એનો એમનો ભાવ બળવી રાખશે—લગ્નને પછી એને કારણે એને યુદ્ધનાં વધુમાં વધુ પાંચાણો લાંબા સમય સુધી રહી રહેવાં પડે.

સક્રિયતાથી બનવું એક વાત છે અને પાશવી બનવું બીજા. આ બેની વચ્ચે ચોક્કસ ભેદ છે: અને આપણા રાષ્ટ્રને જેવું મોરવ આપણું છે તે ઐતિહાસિક ધટના—ગ્રાધીજી આપણી સ્વાધીનતાના આંદોલન દરમ્યાન આપણા જીવનને જે રીતે ફોરી રહ્યા હતા તે લાંબા વરસોની ધટનાનો હિસેબ કરવાની જરૂર ન હોય.

ગાંધીજીની રાહગરી નીચે દેશની સેવા કરવાનું જેમનું સદમાય પ્રાપ્ત થયું હતું તે લોકોએ તેમનો યત્નિયત બોધ ઝીંધ્યો હતો. અને નેટલા પ્રમાણમાં એ બોધ આપણે શીખ્યા એટલે અજો આપણે મહાન અને મજબૂત બન્યા. આથી હું એ વાત ઉપર ખાર મૂકવા ઈચ્છું છું કે હું પાશવી બનવું હવે નથી, હું શીતલધી કે ઉષ્ણધીન એવાં પાશાં હવે નથી કે જેને

કારણે હાઈ આપી પ્રજા માટે તિરસ્કાર જન્મે, અને એ પ્રજા કેમ પણ હોય પ્રજા હોય તે રીતે આપણે એમને જોતા થઈએ.

(આ પ્રસંગે પં. નહેરુએ પ્રથમ વિશ્વવૃદ્ધિ દરમ્યાન આખી જર્મન પ્રાંતને દૂધ ગણી તેનો તિરસ્કાર થતો હતો તે વાત યાદ કરાવી હતી : અને જ્યાં વિશ્વ-વૃદ્ધમાં જર્મનીનો ઠચુર હતો તે છતાં તેમના આવા તિરસ્કાર સામે વિરોધ જાહેર કરી ઉમેર્યું હતું કે—)

કોઈ વ્યક્તિગત માનવી અથવા તો કોઈ પ્રજાનું
પતન કરનાર કંઈ હોય તો તે શાશ્વતતા, વિદ્વેષ અને
તેમાંથી જન્મતા ખીજાં અનિર્ણય છે.

(અને ચીની પ્રજા તરફની આપણી વતી જુકની
બાબતમાં પં. નહેરુએ ઉમેરું—)

હું આરંભમાં કહી દેવા માગું છું કે ચીની પ્રજા પ્રત્યેનાં વિચારોની સાગણી, હું આજ રાત્રી છું કે, આપણા દેશમાં પ્રગટશે નહિ, એવી વૃત્તિને તોડી પાડવામાં આપણે, ચીની પ્રજા સામે આપણી કોઈ

ફરિયાદ નથી. આપણે પ્રજા અને દેશ (સત્તા) વચ્ચેનો
ભેદ સમજાવો જોઈએ—ચીની સરકાર જે કાંઈ કરી
રહી છે તેની સામેના રોષ અને હત્વાશ ચીની પ્રજા
ઉપર કાઢવામાં ન જોઈએ.

એ વાત યાદ રાખવી જરૂરી છે કે પાશ્વરી જગનો ઉપયોગ પ્રજાની તાકતને વધારતી નથી; ઊંડી અવગણિયામાં તેને વહાવીને ફીલુ કરે છે. પ્રાથમિક દરમ્યાન તો માનસિક અને ઈતર શક્તિઓનો સંચય કરવો જરૂરી છે. જ્યારે એ મહાન સંતાઓ વચ્ચે સંઘર્ષ જાગે ત્યારે તો વિજય કે પરાજયનો આધાર આખા રાષ્ટ્રની માનસિક શક્તિ કેટલી રહે છે એના ઉપર રહે છે. દરેક જણે એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે, થોડાક આમ કે તેમ રાષ્ટ્રે કોની પાસે વધારે છે તેના ઉપર પુષ્કળ વિજય-પરાજયનો આધાર નથી, પરંતુ આખો રાષ્ટ્ર અચૂક ચોક્કસ હેતુઓ ઉપર કેટલી દૃઢ એકાગ્રતા સંધી શકે છે અને નાનાનાના કણમાં શક્તિનો દુરપયોગ કરતો નથી તેના ઉપર છે.

ભારત-સરહદ પરની
ચીની હાલસા

(उत्तर पश्चिम : लडाख
उत्तर पूर्व : नेपा)

ભાષ્યોની મહેજ્ઞાનું સામ્રાજ્ય !

૧. તાજિકો પ્રદેશ ૨. પાકિસ્તાન ૩. નેપાલ ૪. સિંગપોર ૫. શ્રીલંકા ૬. આસામ ૭. બર્મા
૮. આંધ્રપ્રદેશ ૯. મલયા ૧૦. સિયામ ૧૧. વિયેતનામ ૧૨. લાઓસ ૧૩. કમ્બોડિયા
૧૪. ફોર્મોસા ૧૫. આંધ્રપ્રદેશ ૧૬. કુચિન પ્રદેશ ૧૭. કુચિન પ્રદેશ ૧૮. ઉપરોક્ત આંધ્રપ્રદેશનો
અન્ય પ્રદેશ

विश्व — मानव

मानवीय गौरवता पुनः प्रतिष्ठा अभ्युदयमाप्ति

भारत-चीन-संघर्ष विशेषांक

Dr. C. M. V. S. S. S.
१२/११/६३

नवेम्बर-डिसेम्बर १९६३

४८

संपादक : वेदगीतात ओधी

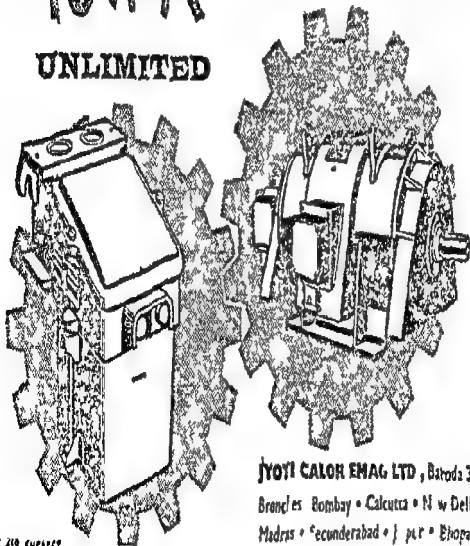
वार्षिक १-६-०० पूरक ३, ३

बेतन अकाशम श्रुत माधविद लि. रामछ भंदिश पोषा नदीदरा

POWER

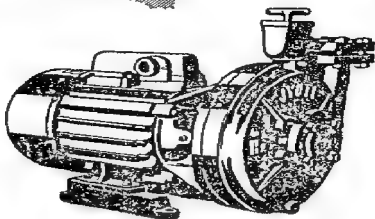
UNLIMITED

Power is the life blood of industrial machines. A vast majority of machines in use are powered by electric motors to which control equipment is an indispensable adjunct. Jyoti's wide range of electric equipment answers practically all industrial, agricultural, textile and miscellaneous requirements.

JYOTI CALOR EMAG LTD, Baroda 3

Bombay • Calcutta • New Delhi
Madras • Secunderabad • J. P. R. • Bhopal

No use comparing!

...For there is no other pump to rival the **JYOTI UNIBUILT** pump. It features "built-in" economy...in money...in space.. in maintenance—with superb hydraulic characteristics. Ask the man who uses it; better still, see a demonstration for yourself! You will be convinced, the **UNIBUILT** is a centrifugal pump with a difference!

Size: 1" x 1" to 6" x 6"
Capacity: Up to 58,000 G.P.H
Heads: Up to 210 ft.

Quality is our Creed

JYOTI LIMITED
BARODA 3

વિશ્વમાનવ [દ્વૈભાસિક]

[વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ શિ. ૧૮ * છૂટક ચાલુ અંક રૂ. ૨ * વિશેષાકોની છૂટક કિંમત કદ મુજબ]

સપાદક : ભોગીલાલ ગાંધી * [પૂર્વાનુ ચિત્રાલેખન : નગેશ પિંગળે]

પ્રકાશક : ભોગીલાલ ગાંધી, ચેતન પ્રકાશન ગૃહ પ્રાઇવેટ લિ, સમશ્ય હિર પોળ : સરકારી છાપખાના સામે-વડોદરા (ગિન ૧૬૫૦)
મુદ્રક : નવ તિ હલાલ વસત મિન્ટેજ પ્રેસ, પલાભાઈની વાડી, ધોકાદા રોડ, અમદાવાદ.

મુખ્ય લેખ

ભારત-ચીન-સંઘર્ષ (પ્રથમ ભાગ) [૩] ભોગીલાલ ગાંધી

વાર્તા

મહાવિમલ [૧૭] રમેશ વેર (સરલા જમખાંડન)

ભારત-ચીન-સંઘર્ષ (પૂર્વભૂમિકા) [૪૬] —

પાકિસ્તાન-શરિમર-સંઘર્ષ (,,) [૬૭] —

પ્રવૃત્તિ ને પડઘા

કસોટીની વેળાએ (સંકેત) [૫૬] —

નવનિર્માણ

સંરક્ષણ માટે આર્થિક તૈયારી [૭૬] 'અભ્યાસી'

સહુવિચાર

સીમા-સંઘર્ષ [૮૧] નટવર શાહ

[કુલ પાનાં ૧૨૮]

વિશ્વમાનવ પાંચ વર્ષ પૂરાં કરે છે.

નવા વર્ષની શરૂઆતથી તેનું વ્યવસ્થાતંત્ર બદલાય છે. અંતર જવાબદારી ઉપર (ચેતન પ્રકાશન ગૃહ પ્રા. લિ. ને બદલે) પ્રગટ કરવાનું હવેથી થશે.

આજમુખી બહોળા પ્રમાણમાં ક્ષી-નકલ રવાના કરતા રહ્યા છીએ. પરિસ્થિતિવશાત્ તેમાં કાપ મૂકવાનું અનિવાર્ય બન્યું છે. તેઓ 'વિશ્વમાનવ'નું લવાજમ મોકલી ચાલુ રહેશે તે આશાથી અર્પણું.

—ભોગીલાલ ગાંધી

ભારત-ચીન-સંઘર્ષ [ભારતીય વ્યૂહ અને નીતિનું પૃથક્કરણ]

૧. માનસિક મેસમેરિઝમની લાંબી કહાણી

ચીને બધી રીતે ભારતને બીંસમાં લીધું છે. અનેક છકકડો ખતમાવી છે તે હજીય સાબુ જ છે. ચીને માનસિક, શરકરી અને રાજકારણી દાવમાં ભારતની જે નાણેથી કરી છે તે જે અપમાનિત દસમાં તેને ધક્કેલું છે તેમથી ભારત હજી બહાર આવ્યું જણાવું નથી. આધાતો અને પરાજયો પ્રતી ય તે ચીનની પૂરી મુશ્કેલી અંદાજ પામી શક્યું જણાવું નથી ભારતે માનસિક, ફીજી અને અને રાજકારણી મેરચે જમન ખતી, સામર્થ્યવાન ખતી, મદદાન પુરુષાર્થ કરવાનો હજી ખાલી જ છે.

ચીને ભારત ઉપર ખેલેલા માનસિક 'મેસમેરીઝમ'ના આંકે વર્ષના લાંબા માળા પર વિસ્તરેલી કહણી ભારત સરકારે પોને તાજેતરમાં સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપે પ્રગટ કરી છે—China's Betrayal of India : એ લાંબીને આપણે ચીન સામે મેરે તેટલા ઉશ્કેરાઈ જવાનું કરીએ. પણ, આપણા પેતાના જન્મવદારથી અંગાઈથી કીકયા વિના ય આમે જ રહી શકીએ છીએ.

૧૯૪૬ ના ઓક્ટોબરની ૧૬મીએ ચીનમાં સામ્યવાદી સરકારનાં પગરણ ધવાં અને દુનિયામાં એને સૌથી પ્રથમ માન્યતા આપનારા જિન-કમ્યુનિસ્ટ દેશોમાં ભારત અગ્રણી હતું.

૧૯૪૬ ના ઓગસ્ટમાં જ ચીનના તિમેટ અંજેના અવધાર અંગે, અને સાથેસાથ આપણી તેની સાથેની સરહદો અંગે, આપણા દિવમાં અસ્થિતા જાગે હતા; અને આપણે તે ચીનની સરકારને જણાવ્યો ય હતો. પરંતુ ત્યારે એણે 'બધું ઠીક થઈ જશે'નું આશ્વાસન આપ્યા પછી, ૧૯૫૦ ના જાન્યુઆરીની ૧ થી તારીખે ચીની પ્રમુખ માઓતે-ત્સે '૩૦ લાખ તિમેટી પ્રજાને સાલી-વાદી આક્રમણથી મુક્ત કરવાની ઘોષણા' કરી; અને

૧૯૫૦ ના ઓક્ટોબરમાં તિમેટ પર ફીજી કમ્યુનિસ્ટોએ બેલાડોને આપણી સરહદો પર લાખ પાછાપા પાથરી દીધા ત્યારે, આપણે 'ચીની સરકારનું' વળી ખ્યાન દેરવાનું કયું.' (આ સમયે ભારત ચીનને યુનેામાં પ્રવેશ અપાવવા, કમ્યુનિસ્ટ દેશોના સાથમાં, બારે જહેમન ઉઠાવી રહ્યું હતું.) પરંતુ એના તોછડા અને અપમાન બમાં જવામ પછી ૫, નવેમ્બરે ૧૯૫૧ ચીનમાં ભારતની પાલામેન્ટમાં સત્ત્વ પ્રગટ કયું :

તિમેટ અને ચીન કઈ એક નથી...અમે આજે એની પ્રજા કે બીજા દેશો તેમને ફરજ પાડી શકવાની સ્થિતિમાં ન હોય, પરંતુ એથી કાંઈ ચીની પ્રજાના પેતાના સ્વનિર્ણયના અધિકારને, મેરે તેટલા કાંપલા કારતોના જોરે, હવાઈ શકાય નહિ આવો અણખણનો જવામ આપ્યો તો ખરો, પરંતુ એ પછી તિમેટ ઉપરના ચીની હત્યાકાંડ સામે ભારતે જમનની પ્રજાઓ અને રાષ્ટ્રોના અંતરાતમાને જમન કરી રાષ્ટ્રસમ-યુનેા દ્વારા ચીન ઉપર ફરજ પાડી વ્યાપક નૈતિક પ્રકાપ પ્રકટાવવાનો પુરુષાર્થ કરવાને બદલે, મેંજા રહેવાનું વધુ પસંદ કયું...પરિણામે એકલા અટુલા પડેલા તિમેટી નેતાઓ પાસે ચીને ૧૯૫૧ના મેની ૨૩મીએ, ચીનના સર્વભોમત્વના કારાર પર અંચુકા પડાવી લીધા.

આ પછી લગભગ મંજુ વર્ષ માદ, ૧૯૫૪ ના એપ્રિલની ૨૬મી તારીખે ચીન-ભારત કરાર થયા ત્યારે, કોલટા ભારતે જ તિમેટને ચીનના 'પ્રદેશ'તરીકે સ્વીકારી લીધું! તિમેટી પ્રજાના સ્વનિર્ણયના અધિકારની વાત કોઈ મર્ષ...! એટલું જ નહિ પણ, નરસેથી વ્યાવતા આવેલા ભારતના અનેક અધિકારો, મિલકતો અને ફીજી રક્ષક-યાણો તિમેટ (વાયંગ અને ગાન્સે) માંથી ખસેડી લેવાનું હેંસે હેસી સ્વીકાર્યું. અને કેમ જાણે.

એ સાથા મિત્રો વચ્ચેના સ્નેહભાવનું આ પ્રતીક હોય એમ, 'પંચશીલ'ની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાઓનો ઉદ્ઘોષ કરી ભારતે મહાન આંતરરાષ્ટ્રીય નૈનિક સિદ્ધાન્ત પળાવાની આશાએ સતોષ આપ્યો ત્યારે બધા ચાઓએ ભારતના ભોળપણનો કપાસ અચૂક કાઢી લીધો જ હતો.

સને ૧૯૫૪ માં જ, ભારતના ભોળપણ પર નિરાંત રાખી ભારતના હિતર પ્રદેશની અંદર આવેલા 'બારા હોટી'માં ભારતીય સૈન્યની હાજરી સામે વિશેષ ઉદ્ઘા-વીતે ચીને તેના ઉપર પોતાનો હાથો હોવાનો અણુ સારો ય કરી લીધો હતો.

*આમ, હકીકતે તો, ૧૯૫૪માં જ ચીને ભારતના પ્રદેશ ઉપરની લોકુપતા પ્રગટ કરી દીધી હતી !

પરંતુ ત્યારે, સામેથી ભારતે ચાઓને ભારતનું આમનચ આપ્યું, મોંઘી મહેવાનગતિ કરી, અને પંચશીલના મત્રોનો પુનરૂપાક કરી ચીનની કીર્તિને એશિયા ભરમાં ઊંચી બાણી. એટલું જ નહિ, સમયે નહેરુએ ચીનની યાત્રા કરી આવીને ચીનો પ્રેમાને મજાસિ અર્પો; અને ચીનની કૃષિ વિવપક, ઔદ્યોગિક અને આર્થિક પ્રગતિથી અભિપ્રાય દુનિયાના અનેક પછાત દેશોની સાથે ભારતે પણ તેની સામે આદરભરી મોટ માંડી, આર્થિક સખધો ધનિષ્ઠ બનાવ્યા.

બીજી બાજુ, ચીનની ચાલ જુદી જ હતી ૧૯૫૪ માં તિમેટ-કરારો વખતે ભારતને લખી આપેલી બહિષ્કારીઓના ઠંગ કરીને ચીની અમલદરોએ બારા હોટીમાં પ્રવેશ પણ કરી ભોયો હતો. અને ભારતે આ વિષે પૂઠપરઠ કરતાં ઉગાડિ જવાઓ આપી મૂક દાનત સંસ્કારમાં ચીન સફળ પણ થયુ હતુ.

તો વળી, ૧૯૫૫ દરમ્યાન, એક બાજુ ભારતના ભોળપણની ઢાંગ આગળ ધરી, ચાઓએ એશિયાઈ-આફ્રિકી-રાષ્ટ્રોને પોતાની અસરમાં લેવા બાન્ડુગ-પરિવર્દને ય વટાવી આપી. અને બીજી બાજુ, 'બારા હોટી'માં જ ઘણુ નાખી ચીની ફોએ ૧૦ માર્ચે દસિએ નિતિશાસ્ત્રી દમઝાન સુત્રી તથા શિરમોઘાટ સુધી ધૂસી આપી.

૧૯૫૬ માં આ ધૂસણખેરી, ધીમે ધીમે તોય

બવરિયત રીતે, આગળ વધી. અને છતાં કેમ જણે કશુ જ બન્ડું ન હોય એમ, વર્ષના અંતમાં ચાઓએ ફરીવાર ભારતમાં પધરાવણી કરી, અને પં. નહેરુએ ભારે ધામધૂમ પૂર્વક એમને વધાવ્યા-ફેરવ્યા. દરમ્યાન ચાઓએ એનું તે શું જાદુ કયું કે બને જણાને મોઢે એક જ વાત પ્રગટ થઈ : 'સરહદ અંગે અમારે કંઈ અમોઢા છે જ નહિ...નાના અમસ્તા થોડાક સપલો છે તે, બને સરકારોના પ્રતિનિધિઓ જ ઉકેલી લેશે !...' અને 'વચને કિમ્મ ફરિદતા !' -એ ન્યાયે મેકમોહન લાઇનનો પાધેભારે સ્વીકાર કરી લઇને ચાઓએ પં. નહેરુને દેયે ટાઢક કરી.

નાટક બદલાયું : રંગભૂમિય બદલાઈ !

૧૯૫૭ની સાલ આવતાં આવતાં તો નાટક બદલવા લાગ્યું ને ૧૯૫૮માં તો આખી રંગભૂમિ જ બદલાઈ ગઈ-અલગત, નટો એના એ જ રહ્યા !

૧૯૫૭માં લગ્નખમાં આસાઈ ચીનનો ફરતો આપણાથી યુદ્ધ રીતે વધાર્થ ગયો; ને નેફામાં છે વાલોગ સુધી ય ચીની ફોએ ફરી આવી.

૧૯૫૮ દરમ્યાન લગ્નખમાં અને નેફામાં અને હિતરપ્રદેશના અનેક વિસ્તારોમાં વણ ધૂસણખેરી થઈ ચૂકી તથા તિમેટથી ઊગેને હવર્થ દિમાચનો હિમાચલ પ્રદેશ અને પખળ ઉપર પણ આઠાફેરા કરી ગયા !

● ચીનની આઠઆઠલી નફકુર્મ પૂર્વકની મૂલતા સામે ભારતે એક પછી એક વિરોધપત્રો પાઠવ્યાં, માંડીઓ પાઠવી; મેક સરકારોના પ્રતિનિધિઓની અને બને વડાધ્યક્ષોની મુલાકાતો થોળાઈ, પરંતુ ચતુર ચાઓએ તો, આ બધો સમય આશ્વાસનો આપ્યા; નકસાઓ જુના છે એની ફિર નહિ; મેક મેદન લાઈન ! એનું તો બકદેશની સાથે મેકમોહન તમારી સાથે ય મોઢપાર્થ જશે; ને બારાહોટી, વલોગ વગેરે પ્રદેશોની વાત ! એ તો નાની વાતો છે, પની જશે...

અલગત, દરેકે દરેક ધટનાનો અને કામગિયા પરના દરેકે દરેક વિરોધનો જવાબ આપવો જ નોર્થ એ

એવું એણે માન્યું ન હતું, ધણી બાળતમાં ઓન જ
સ્વાર્થ અને સર્વાર્થનું જ ક્રેદ સાધન છે—એની
ચાઓને તો પૂરી ખખર હતી; અને જ. નહેરુની
સન્નિવૃત્તા વિષે ય એને પૂરા જાણેસા હતા.

પરંતુ છેક ૧૯૫૬માં મોમાં આગળી નાખી
નહેરુએ એને—બોલવા ફરજ પાડી ત્યારે, ચાઓએ
પ્રકાસો કરી નાખ્યો કે—પેટની અંદરની અધી વાંતો
કઈ પહેલે દિવસથી જ કહી નાખવાની ઓછી હોય
છે! પરિસ્થિતિ પાકે તેમ તેમ વાત જાહેર થાય—
અરે, અમને તો આ અધી નાની નાની વીમતોનો
અભ્યાસ કરવાનો સમય જ ક્યાં હતો!

અને ત્યારે ભારતને પહેલીવાર એટલી
વાત સમજાઈ કે ચીન રમત રમે છે.
એટલે કે જે જૂના નકશાઓમાં ૫૦,૦૦૦
ચો. મા. નો ભારતનો પ્રદેશ ચીની સરહદો
તરીકે ચીતરાયેલો હતો, તે હવે નકશાની વાત
મટી જઈ, હક્કદાવાની વાત બની રહી હતી.
ભારતને પહેલીવાર એમ લાગ્યું કે મૈત્રી-
સંબંધની દૃષ્ટિએ તો ખરું જ પણ
આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂનની દૃષ્ટિએ પણ ચીનનો
વર્તાવ ગેરબ્યાજબી છે.

આ પછી, ભારતે ૨૫૦૦ માઈલ લાંબી સરહદ
ઉપરના પોતાના હસ્તાવેશો તૈયાર કરવા માંડ્યા લશ્કરી
તૈયારીઓની તો હજી જરૂર જ ન હતી જણાઈ!

આ દરમ્યાન તિબેટમાં બંકે જાગ્યું ને દસાઈલામા
‘ભારત ભાગી આવ્યા. ભારતની સરહદે લાગાને
રાજકારી આગ્રવ આપ્યો. (૧૯૫૬ માય’ ૩૧)
‘ચીન રેલે કસાયું’ ભારતના રાજકીય પક્ષોએ લામાને
પેલામિન્ટમાં તેની સામે જખાયા કાઢવા ત્યારે, નહેરુએ
પોલામિન્ટમાં તિબેટ ઉપરની સામ્યવાદી જખજખતી
સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો. ચીને વચનજાન કર્યાની પણ
ડીકા કરી અને કહ્યું કે ‘ભારતમાં કઈ એકહુકુ સત્તા
નથી. અહીં તો પ્રાનમત સ્વતંત્ર રીતે પ્રગટ થાય તેવી
લોકશાહી છે. અમે પક્ષોના અધિકારો છોનેથી ન
કરીએ...’

આમ વાક્યુદની શરૂઆત થતા જ ચીને લશ્કરી
તાકાત બજાવાની—

૧૯૫૬નો અંત આવતાં (ઓક્ટોબરમાં) તો,
ચીની ફોજો લગભગ ૪૦ માઈલ અંદર ધસી આવી.
ભારતના નવ સૈનિકોના ખૂન કર્યા ને દસને મિરફતાર
કરી લીધા.

એકંદર, ૫૦,૦૦૦ ચો. મા. ઉપર દાવો કરી,
લગભગ વિસ્તારમાં ૧૨૦૦૦ ચો. મા. જેટલી જમીન
દેવાથી દઈ, ચીનિતો જાણ જણા માંડ્યો સમાધાન
માટે હાથ લંબાવ્યો (૧૯૫૬ નવેમ્બરની ૭મી ની
મસદૂર ઓફર); ભારતે એમાં ન ફસાતાં તરત જ
સાચી જોઈ ઓફર આપી—(૧૯૫૬ નવેમ્બર ૧૬.)

ચીનને તો મુખાવવાનું જ હતું શું! એણે વાતોમાં
જ છ મહિના કાઢી નાખ્યા, ત્યાં ચાઓએ વળી જાતે
ભારત પધારી છ દિવસ લગી વધુ વાતો કરી (૧૯૬૦
એપ્રિલ); અને તેમાં કશું ન પડ્યું ત્યારે, ખંતે પક્ષોની
નિષ્ણાત ડુકોઓએ પેકિંગ, દિલ્હી ને રંચુનમાં ચળા
વિખતવાર ચર્ચા કરી (જૂનથી ડિસેમ્બર ૧૯૬૦).
ભારતે ૬૪૦ અને ચીને ૨૪૧ હસ્તાવેશો રજૂ કર્યા;
પણ કશું પડ્યું નહિ...ખરે—

કાર્ગિલરનો જે પ્રદેશ પાકિસ્તાને દબાવ્યો
છે તેને વિષે ચર્ચા કરવાની જ ચીને ના પાડી
લીધી. કાર્ગિલર—ભારતના સંબંધનો જ ઇન્કાર
કર્ષો!

પરંતુ ચીન માટે ચર્ચાઓ તો, એક વધુ ઓકું
જ હતું—એની ભારતને કર્યા જણ્યું હતી! આ છ
મહિના દરમ્યાન જ નેકામાં, સિક્કિમમાં અને લગભગ
પ્રદેશમાં ચીની સેનાઓ આગળ ધસી રહી હતી.
—અતે ૧૯૬૦માં તો, નવા નકશા પ્રગટ કરીને ચીને
લગભગમાંના ૨૦૦૦ વર્ગ ચો. મા. ઉપર પોતાનો દાવો
પણ જાહેર કરી દીધો હતો!

૧૯૬૨ની સાલ વાઢવાટેની રાદમાં વીની મઈ.
ચીનને ઉતાવળ ન હતી ૧૨૦૦૦ ચો. મા. દેવાથી
રાખ્યા જ હતા! ભારત ચીનિય ઉકલની જ ધૂનમાં
હવું. અતે, ચીને જ પેંતરો ખરડ્યો!

૧૯૬૨ની સાલ ખુલ્લા આક્રમણની બની નેકા અને લડાખ બને મુખ્ય સમ્બંધ ઉપર સતત દહાઓ થયા દરમ્યાન વર્ણી વાટાપાટોના નામે બાનતને બરમાવામાં રાખીને લાખ પણ લીધા . અને અંતે ૨૦મી ઓક્ટોબરની વડવી પરાંટે બધા ૧૩૬૬, બધા છુગખા ચોરી નાખી ચીને બાતત ઉપર નખ-જંગી આક્રમણ કરી દીધું !

ભારતને આ આક્રમણ 'અચાનક' અને 'દગાબોર' લાગ્યું ! મિત્રને 'જુતુના' રૂપમાં જોઈને પોતે હેતુગયાનો આરાત લાગે.

૧૯૫૪ થી ૧૯૬૨ એકધારા બ્રાહ્મ વર્ષ દરમ્યાન, આશરે ૪૦૦ જેટલા વિરોધ-પત્રો વખતી વખતે, બારતે ચીન સાથેની મેરી અને સદાતુચ્છતે ૧૪મી પ્રાપ્ત કરવા સેવેરી અખડ વાજના દંડે દનાશમાં ફેરવે પડી હતી !

હું ચીનનું આક્રમણ સુરંગીયા અચાનક-અણકલેશુ હતું ?

૧૯૫૬માં જ ચીને પોતાની વિસ્તારવાદી નીતિનો અણસારો તો કરી દીધો હતો એમ તો, નિમેષ સાથેના બંધનદારમાં જ ચીની કમાબોરીનું દર્શન મળી ચુક્યું હતું અને ૧૯૫૬ થી ૧૯૫૯ દરમ્યાન તો, ધીમે વીમે ક્રાંતા, ચીને બારતની ૨૫૦૦ માર્શલની લાંબી સરહદ ઉપર અનેક સ્થળે આરબમાં 'તપાસ', પછી 'પ્રવેશ', પછી ધૂમણબોરી, પછી 'હફલાબોરી' — એવી તરફ તરફની કોડા બેલી લીધી હતી, અને તે જેવી તેવી નહિ—૧૨૦૦૦ ચો મા ઉપર પોતાનો કબજો કરી બેસનારી અને ૫૦૦૦૦ ચો મા ઉપર હક્ક-શાવે લખાવનારી !

* ધીમે ધીમે આવડા મોટા પાયા પર અક્રમણ થતું રહ્યું તે છતાં આપણે વિરોધ-પત્રોથી વિશેષ કશું જ દનાણું ન લાવી સક્યા ! લવિખનો ખ્યાલ કરી લઈ પૂરતી મક્કમ લશ્કરી તૈયારીઓ પણ ન કરી

* અરે, પં નહેરુએ જણાવ્યું છે તેમ, બને દેશની પ્રજાને એને ઉશ્કેરતા જેવું ચર્ષ પડે તેવી દહેશતે તેમણે પોતે જ ખુદ ભારતીય પાત્રિમિતને ય ધણી બધી મોરચી અણ દરેલી જે માટે તેઓ સ્વીકારે છે તેમ તેમને પાલિમિતનો ધણો રોષ સહેવો પડ્યો હતો.

શું આ બાબતી હતું ? શું આ બધું અનિવાર્ય હતું ?

આપણે જેને મિત્ર માન્યો હતો તે, દુશ્મન તરીકે, સપૂર્ણ રૂપે આપણી સામે પ્રગટ થયો તે દરમ્યાન જ, ૨૫મી રીને દુશ્મનીના કૃત્ય તો કરી કરીને આચરી જ રહ્યો હતો ! એણે પોતે જ, આપણે માટે, બરમાઈ રહેતા જેવું ૧૯૫૬-૫૮ પછી તો ન હવે ગળ્યું ખુદ સરકારી યુસ્તિકામાં જ આ પ્રશ્નને "The Mask is off" (છુપો ચીરાઈ ગયો) — એવું ૨૫મી સિપ્તે આપવામાં આવ્યું છે

૧૯૫૮ પછી બરમાવામાં રહેવાનું કોઈ કાગળ બ્યાજથી રહેતું નથી સિવાય કે આપણી પોતાની સમજની કમજોરી, આપણા સ્વભાવની કમજોરી, આપણી નિર્ણાયક શક્તિની કમજોરી

પરિણામે દુશ્મન આપણને અંગતી પકડી એના ધાર્થી રસ્તે ધસી ગયો !

પરંતુ ચિંતાનો વિષય તો હજી એ હતો કે, ૨૦મી ઓક્ટોબરથી જે જમી અક્રમણ થયું તેથી આપણે એકી જોડયા હતા, વિદવગ બની જોડયા હતા, એ સાચું, પરંતુ આ દિવસથી આપણે દુશ્મનને એના પૂરા સ્વરૂપમાં એળખી મળ્યા હતા, એવું કહી શકાય ખરું ?

આનો જવાબ આપણે આ પછીની યદનાઓના પ્રશ્નમાં શોધવો રહ્યો.

૨. 'પીછહઠ'ની આલોચના

પહેલો અધ્યાય પૂરો થયો. પરંતુ આ પહેલા અધ્યાયની કમતોરીઓ બીજા અધ્યાયમાં આપણી આંતરે આવી. ત્યાં સુધી આપણે વાંચીને જ ખેંચના હતા (દુરમન તો તે દરમ્યાન ચે આપણી સહોદરા શરૂઆત જોરે દબાવી રહ્યો હતો) ત્યાં સુધી આ કમતોરીઓ પૂરી દેખાઈ ન હતી તે હવે ધેરી બની ઊભી રહી રહી.

મેકામાં ચીને ૧૦ હજાર સૈનિકો સાથે જંગી આક્રમણ કરીકું અને આપણે આભા બની ગયા ૧૦૦૦ થી ૧૪૦૦૦ ફોટની ઊંચાઈએ આપણે પહેલીવાર આવી મોટી જંગી અને સુસજ્જ સેના સામે લડવાનું આજ્ઞા હવું. આપણા સૈનિકો મેકાનની લડાઈઓથી દેવાયેલા હતા; એકાએક તેમને પડાડોમાં ખસેડવા પડ્યા. સંપાટી ઉપરથી આટલી જીઆઈએ લડવા પહેલાં ઓછામાં ઓછા બે ત્રણ આડવાડિયાં તેમને એવી આભાશવાથી દેવાઈ જતું પડે; પરંતુ એવો સમય ક્યાં હતો? અને આપણી પાસે મોટા ભાગે નવી હથેલી દશિપારો-શસ્ત્રો-સાધનો પણ ઓછાં. તેમાં ય ખુબ જોરો જીઆઈએ ચડતું પણ અતિ કપરું હોઈને સૈનિકોએ પોતે હળવાં શસ્ત્રોને વધુ પસંદ કર્યાં એવો પણ ખુમાસો છે; એટલે કે નવાં ભારે શસ્ત્રોને ઉપયોગ લેવાય ન ચર્ચ શક્યો. વગી, એમને એક રથોથી બીજો મોરચે એકાએક ખસેડવા જતા, કંડી માટે પૂરતાં સાધનો પણ સાથે રવાના ન થઈ શક્યાં. આથી ખાસ પ્રકારના જોડા, કામચા અને આનાજ વગેરે વિમાનો દ્વારા પહોંચાડવા તો ખરા; પણ આ દરમ્યાન કેટલાકના પગ ભરકથી ભગી ગયા, ને પાછળથી વિમાન દ્વારા આકાશમાંથી નાખવામાં આવેલા સામાનમાંથી ય કેટલોક તો ખીલોમાં પડીને જરખાડ ગયો. આમ આપણે માટે એકાએક આવી પહેલું યુદ્ધ ભારે કપરું તો નીવડતું જ.

● તો ચીન માટે, નિષેદ તરફથી ચલાવ સરગ હવું; ચીની સૈનિકો દેવાયેલા પણ હતા સંપૂર્ણ સજ્જ હતા- એક સૈનિક સાથે એક મજૂર સિપાહી સામાન જોડાઈને

ચાલનાર હતા તે ખીલો અને શુગોની વચ્ચેના ભારે અટપટા રસ્તાઓથી પણ તેઓ સારા જાણકાર હતા. ત્યારે આપણે પોતાના આ પ્રદેશથી કીક કીક અગળ હતા, અથવા એના નકશાઓ ય પૂરા ચોક્કસ ન હતા એમ કહેવાયું છે.

● આમ છતાં અનેક વિશે સામે ભારતીય જવાનો અસધારણ હિંમત, કુરબાની અને દક્ષતાથી લડ્યા; અને વિદેશથી મદદ જ ઉપયોગી સાધન- સામગ્રી આવી પડ્યાં તે પહેલાં ભારતીય જવાનોએ ચીનાઓને નાકે દમ આપ્યો હતો, અને ટેટમેક રથો તો તેમને પાછી પીછે હઠ કરાવી હતી. પરંતુ એકંદર ભારતીય સૈન્યોને ઉપરાઉપરી પીછે હઠ કરાવતો દુરમન આગળ ધસી રહ્યો હતો. પરિસ્થિતિ ગંભીર હતી દેશદાંતો દેવગ ઉત્સાહ, દુરમન સામેનો ક્રાંતિશ રોષ અને માત્ર મરણિયાપણાની ભાવના કરના વધુ ધેરા ઊંડા ચિંતનનીય આવશ્યકતા હતી.

જંગી આક્રમણના પ્રથમ દિનની પરાંટે જ (૨૨-૧૦-૧૨) ૫. નહેરુએ વાયુમંડળ દ્વારા દેશ જોશે સહેશે આપતાં કેટલીક મહત્વની વાત કહી નાખી હતી :

“ પરિસ્થિતિ ગંભીર છે... કેમકે ચીની જોએ આક્રમણ ચાલુ રાખ્યું છે... આપણે આ દેશનાં સૌ પુરુષો શાંતિના રાહથી દેવાયેલાં છીએ. યુદ્ધની આવશ્યકતાથી દેવાયેલાં નથી. આથી તો, થાય વર્ષ પહેલાં લડાખંખનાં આપણા પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ થયા છતાં આપણે શાંતિમય નીતિને અનુસરવા મથતા રહ્યા... પરંતુ શક્તિશાળી એકમાત્ર દુરમનને કારણે આપણા આ મથાસો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે... આથી એવો સમય આવી પૂર્યો છે કે આપણે આપણી પ્રજાની અને આપણા રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતા ઉપરના ભયને સંપૂર્ણ રીતે સમજી લઈએ.

પરિણામ મળે તે આવે, કેઈ પણ સ્વમાન-
પૂર્ણ રાષ્ટ્ર—અને ભારત તો ખચિત નહિ
જ—જે એની સ્વાધીનતાને ચાહે છે એવો
દેશ આ આક્રમણને તામે થઈ શકે . ”

અને આપણી પીછે હઠનાં કારણો શોધતાં તેમણે
તા. ૨૫-૧૦-૧૯૨૧ના રોજ જણાવ્યું કે—

“ સરદાર ઉપની આપણી પીછેહઠે આપણને એ
ભાન કરાવ્યું છે કે—

આપણે આધુનિક વિચારો કપાઈ રહ્યા હતા;
અને આપણે આપણા પોતાના સર્જેલા કૃત્રિમ
વાતાવરણમાં છૂલી રહ્યા હતા..”

બીજે જ દિવસે (તા. ૨૬) વડા પ્રધાને
ઐતિહાસિક સત્ય ઉચ્ચાવું હતું કે—“ આપણા રાષ્ટ્રના
જીવનનું એક પ્રકરણ પૂરું થયું હતું અને બીજાનો
પ્રારંભ થયો હતો...”

ભારતીય પ્રજા અને પછે તરફથી સ્વચ્છેદન
ઉમાપૂર્ણ ઉત્સાહી ઉછાળો પ્રગટ થયો જ હતો...
અને ત્યારે, જંગી આક્રમણના એક આકાશિયા પછી
(તા. ૨૬મીએ) ૫. નહેરુએ આપણી નિષ્ફળતાનાં
કારણમાં જણાવ્યું હતું—

“ ભારત યુદ્ધમાં સંકેવાય નહિ એ આપણી
મનોવાંછના હતી—પરંતુ સરકારની નિષ્ક્રિયતા
સામેની પ્રજાની બ્યાજની ટીકાને એને બાગ્યે
જ પૂરતો જવાબ મળી શકેય...”

અને વધુ વિવરણ કરતાં ઉમેરું હતું કે,

“ ભારત શાંતિના આદર્શને એટલું બધું
વરેલું હતું કે તે યુદ્ધની રીતે વિચાર જ કરી
શક્યું નહિ...આપણો બધો ઝોક આર્થિક
વિકાસ ઉપર જ રહ્યો...અને (ચીન તરફથી)
નાના નાના હત્તાઓ કરતાં વિશેષ કશું થવાનો
વિચાર જ આપણે કરી ન શક્યા.”

✱

૫. નહેરુના આ વિચરણે અનેકને વિચાર કરતા
કરી મૂક્યા. ‘ અચાનક આક્રમણ ’ અને
‘ ચિતાજનક પીછેહઠ ’નાં કારણો ક્યાં હતાં? નહેરુ

જ્યારે એમ સ્વીકારે છે કે આપણે આધુનિક વિચારો
કપાઈ રહ્યા હતા, અને આપણા પોતાના સર્જેલા
કૃત્રિમ વાતાવરણમાં છૂલી રહ્યા હતા.. અને સરકાર
નિષ્ક્રિય રહી હતી, ત્યારે એમના મતે કાર્યકારણની
પરંપરા આ પ્રકારની હતી—

● ભારત શાંતિના આદર્શને એટલું બધું વરેતું હતું,
ને લડાઈમાં સંકેવાવા તે ઇચ્છતું જ ન હતું, એથી
જ ચીન તરફથી તેણે કશા મોટા ભયની અને
આક્રમણની ધમકી જ મળી ન હતી! એથી જ
જરૂરી શસ્ત્રસામગ્રીની તૈયારી કરી ન હતી; એથી જ
ભારતીય સરદારો ઉપર પૂરના ચાપતા બદોશરત-
ઈનાળે સમયસર લીધા ન હતા. એથી જ પીછેહઠ
કરવી પડી...

પીછેહઠનાં કારણોમાં આરબના જ દિવસોમાં
(તા. ૨૫ મીએ) તેમણે એક બીજી કારણ પણ આપ્યું
હતું—

આજની પરિસ્થિતિમાં સરકારમાં રહેશે નોકર-
રાહી પદ્ધતિ ૧૦૦% યુદ્ધયોગ્ય તૈયારીઓ કરવાની
દૃષ્ટિએ પણ આપણે સારા એવો ફટકો ખાધો
છે—આનું મૂળ એ છે કે આપણી આખી
અનોદ્ધાનો, આપણી આખી સરકારનો, તેનું જે
રીતે સચાલન થાય છે તેનો, વાસ્તવિકતા સાથે
કશો મેળ રહ્યો નથી. ” (એટલે કે) “ સરકાર
જે કંઈ કરે છે તેમાં અતિશય સમય દાખલે છે,
ધીમી ચાલે છે...એથી આપણે ખાડામાંથી બહાર
નીકળી ઝાપી મૂકીએ જે કંઈ કરવાનું છે તે કરવા
લાગી જવું જોઈએ ..”

● ટૂંકમાં—૫. નહેરુને મતે ભારતનો શાંતિનો
આદર્શ અને સરકારની નોકરશાહી પદ્ધતિ આડનવા
મૂળમાં હતાં !

● યુદ્ધના પ્રારંભમાં જ પ્રગટ થયેલી આપણી
કમજોરી અને પીછેહઠનાં કારણોના પૃથક્કરણ ઉપર
આપણા ભાવિ નિર્ણાયક પદાર્થોનો — આપણી બુદ્ધ-
શોજનાઓનો અને આપણી સફળતાનો આધાર છે,
એ વાત કેમ જાણી શકાય એવી ન હતી એથી—
જેઓ ૫. નહેરુના પૃથક્કરણ સાથે સમત ન હતા .

એવા—ભારતના ઉચ્ચકક્ષાના અ-ય રાષ્ટ્રીય હિત-
ચિંતકો—દાનજી, જયપ્રકાશ, કૃપાલાનીજીએ શોભ-
સંગેય વિના પોતાના પ્રામાણિક વિચારો પ્રગટ પાડી
કર્તા :

શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ તા. ૩-૧૧-૬૨ના
રોજ નવી દિલ્હીમાં કરેલું નિવેદન આ દિશામાં એક
મહત્વનો સીમારંધન છે. તેમણે કેટલેક અંશે કેટલેક
વાર્ષીમાં કેટલેક સ્પષ્ટ વાતો કહી નાખી હતી :

“અગ્રિમજા (નફા)ની સરહદો બનેલી કમુલ ધરનાઓ-
એ પ્રકાર પાપથી છે તેનાથી દરેક અન્ય ભારત-
વાસીની નેમ હું પણ, આજે બની ગયા છું. કોઈએ
આપણા સંસ્કૃતિને સકથ એટલું નિર્જન જાણવા માટે
કાલાપૂર્વક પ્રયાસ કર્યો હોત તોય આનાથી વધુ
બૂઠું પરિણામ આપ્યું ન હોત. xx ન માની રામચ
તેથી બેદરકારી ફર કરવા માટે એ પ્રાપચિત-પ્રચાસો
મોડામોડા ય કરવામાં આવ્યા તેનાથી પ્રભમાં પુનઃ-
વિશ્વાસ પ્રગટી ન શકે—આનું કારણ એ નથી કે
પ્રભ વેર વાળવા માટે છે; પરંતુ વર્તમાનના ખસા
ઉપર, સાપ્તમ મુદ્દાન તેના જોવા મ્વાસોન્નવાસના
દુખ સાથે ન હેર બેઠી ખાતી પ્રભને ભેઈએ છે.
કેળવ અક્તિઓની બાળવર્તમાં જ નહિ, રાજનીતિ અંગે
સવિશેષ રીતે, મુખાના ધાય બેવી પ્રભ આપા રાખે
છે, ને ભૂલો યઈ છે, ને એને કારણે વર્તમાન
કમુલદયા જન્મી છે તેના મૂળમાં અણઆવડત નહિ,
પરંતુ સૈદ્ધાન્તિક પૂર્વગ્રહોમાંથી પેદા થયેલ રાજકારણી
અધાપાની દંડી દષ્ટિ (પોસિટિકલ આયોધિયા)
રહેલ છે. આ પૂર્વગ્રહયુક્ત દંડી દષ્ટિએ
લાગવાવળગતાઓને સાદી હંધીકતો ભેલ્યાં બધ
કર્તા, અને અવાસ્તવિકતાની સજિ સનવા દીધી.
આમ થવાને ખરેખર કંઈ જ કારણ ન હઈ. હું કંઈ
ગિનત્તોડાણની નીતિને ઝુનેગાર કેવતો નથી, અને
ભારતની પાયાની નીતિમાં પલટા કરવાને કારણ છે
કેમ પણ હું માનતો નથી...સાચો ઝુનેગાર તો ગિન-
ત્તોડાણના રૂપમાં ને માનસિક અને ભૌતિક બેડાણ-
નીતિ વિચારાદી યદ હોતે તે જ છે. આને કારણે
આપણે અથ જન્મ્યા અને આપણા બવલદારમાં બેવડાં
ધારણ ભલાં થયાં. એને કારણે આપણે હંજરીની
ધરના વખતે સમયસર મૂલ્યાંકન ન કરી શક્યા. અને
એને કારણે આપણે વિગેટ ઉપરના અલાચાર તરફ
અંખમીયામણાં કર્યાં. અને એટલી દુરે આ આપ્યું

કે તિબેટમાં યાની સામ્બાદીઓને હાથે માનવીય
અધિકારો અને સાંસ્કારિક દબાવ્યાં થયાં તે હંધીકતોની
બાળવર્તમાં ય આપણે ઝુનેગાની બેડામાં બેજવાર વિધાયક
વલણ લેવામાંથી દૂર રહ્યા. આથી કરીને ગિનત્તોડાણની
પાયાની નીતિ ફેરવવા અંગે કોઈ અવાજ ઉઠાવત
નથી, પરંતુ આજ મુખી એક પક્ષની બાધી વાત
આપણને ઝુલાવળી અને રૂપાળી લાગ્યા કરી અને
બીજા પક્ષની બાધી વસ્તુ કાળી અને કઠકપી
દેખાયા કરી તે પ્રકારના ચરમા આપણે ફગાવી દેવા
એજાએ..”

આચાર્ય કૃપાલાનીએ એમની આમની આકરી
જમાનમાં ૨૨મી ઓક્ટોબરે જંગી આક્રમણ થયા
પછી તરત (તા ૨૫મી અને ૨૮મીએ) કેટલાક મુદ્દા
સ્પષ્ટ કર્યા

* શું ગિનત્તોડાણ એ કોઈ પાયાને સિદ્ધાન્ત
હોઈ શકે? જોડાણ અને ગિનત્તોડાણ એ રાજનીતિ
હોઈ શકે. પરિસ્થિતિ અનુસાર તે ફેરવાય. ગયા
મુદ્દ દરમિયાન કોટકડી જોશી થયાં દિલ્હરની વિરુદ્ધ
સામ્બવાદી રશિયા સાથેય જોડાણ (એલાયન્સ) કમુ
હવું—તેથી શું ઇચ્છે-કે એના લોકશાહી સિદ્ધાન્તને
અથવા એની આર્થિક પદ્ધતિને તજી દીધી હતી ?”

“હું કંઈ ગિનત્તોડાણની નીતિ છોડી દેવા નથી
કરેતો પરંતુ એ આપણી રક્ષા અને સલામતીના બોજે
સાચવવાની ન હોય”

અને કૃપાલાનીએ એક વાતનો ખુલાસો કર્યો કે
“આજે, અલગત, ફોલ ભેડાણનો સવાલ—રશિયા
કે અમેરિકા સાથે—જોવા જ નથી થતો.”

* “ભારતે આ બધાં વસ્તુ ચીનને રીકવવાની
—એપીક્રમેન્ટની અને પંચશીલની નીતિ પંપાળ્યા
કરી હતી...x x નહેરુના પંચશીલે તો નિમ્બેડના
નાનકડ રાજ્યના નિકંદનમાં સંમતિની મહોર લગાવી
દીધી હતી.”

રામજીએ, અનુસરી અને દક્ષ નેતાને ઓળટી
રીતે, બવલદારના બે ત્રણ મુદ્દા જમાનમાં આપ્યા
(૨૮-૧૦-૬૧) —

* સહો પ્રાપ્ત કરવાના બે રસ્તા છે—એક પરી-
વાનો અને બીજો મિત્રતા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનો.

એ આપણે ખરીદવા જઈશું તો દેવાળુ કહવા વખત આવશે.. જેમણે મેનોનો ઉદાર હાથ લાંબાવ્યો છે એ મિત્ર રાજ્યોની ઓફર સ્વીકારી લેવા જોઈએ...

* આજ સુધીમાં આપણે 'મિત્રરાજ્યો'ને યોગ્ય વર્નાવ તોમતી સાથે ક્યોં નથી. કેટોકટીના કાળમાં બધા મનમેદોના મેળ ખવડાવી લેવો જોઈએ કોણ આપણા મિત્ર છે અને કોણ દુશ્મન તેનો ભેદ કરી લેવો જોઈએ આપણે તો મિત્રોને દુશ્મન અને દુશ્મનોને મિત્ર ગણતા રહ્યા છીએ!

* આજે જ્યારે ચીને રીતસર યુદ્ધ આદરી દીધું છે ત્યારે શીતયુદ્ધ દરમ્યાનની મિનજોડાણની નીતિને જો કૃત્રિમ રીતે પકડી રાખવામાં આવશે તો, દેસ દેવાળામાં ખતમ થઈ જશે XX આજની પરિસ્થિતિમાં શીતયુદ્ધના સમયની મિનજોડાણની નીતિને કોઈ સ્થાન નથી (સ્વરાજ્ય તા. ૩-૧૧-૬૨)

આમ જો મૂળમૂળ દૃષ્ટિએ વચ્ચેનો ભેદ આરંભના દિવસોથી જ સ્પષ્ટ બનતો હતો

● કારણ ઉપર આવી પડેલી આફતને તત્કાલ મારી હાલવા માટે પરદેશી શત્રુઓ અને સરજનમની તાત્કાલિક જરૂર હતી. સંધિયા અને ઈતર કમ્યુનિસ્ટ દેશો પાસેથી આ પ્રકારની શસ્ત્ર-સામગ્રી મેળવવાનું શક્ય જ ન હતું રસ્તો એક માત્ર હતો—અને તે પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો—અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને પશ્ચિમ જર્મની વગેરે પાસેથી મેળવવાનો

આ શત્રુો મેળવવાની બાબતમાં ૫ નહેરુએ જે ક્યવાટકારી નીતિ અપાવાટ કરી તે ક્યથૂતે કારણતરી કેટોકટીના સમયે જોખમી લાગી

* શત્રુો મેળવવા વિના છૂટકા હતો નહિ— પરંતુ કારણ હાથ લાગતી માગણી કરેને પશ્ચિમી દેશો તેનો સ્વીકાર કરે કે પશ્ચિમી દેશો પોતે જ ફાડી આવી ઓફર કરે—એવી ગમમથતથી શરૂઆત થઈ એકવાર કહ્યો મેળવવાનું નક્કી થઈ ત્યારે ખીલ મુકવશુ થઈ શત્રુો ખરીદીને જ લેવા કે વિનામૂલ્ય સહાયરૂપે પશુ? વળી શત્રુોની સાથેસાથ લશ્કરી

સહાયકારીને આમત્રવા?—આ સવાલો તાબડપાંચ ઉપરિથત થઈ ગયા હતા.

૫. નહેરુનાં રાષ્ટ્રઆતનાં વલણ—નિર્ણય વિચિત્ર લાગ્યાં. કેમ જાણે, હથિયાર માગવા હાથ લામો કરતાં તેમણે શોભા અનુભવ્યો, હિચકિચાટ અને કથવાટ અનુભવ્યો, અને ખરીદીને જ લઈશું—એવો વ્યામદ ધડ દઈને પ્રગટ કર્યો; સલાહકારો અને નિષ્ણતો લાવવા વિશે લગભગ ઈન્કાર દીધો

પાછળથી હથિયારો માગવા અમેનો સક્રિય છાડી દઈ વહુમાં વહુ મેળવવાના પ્રયાસો થયા; ઓછી કિમતે—એટલે કે અરબી ભેટ રૂપે, તથા વિનામૂલ્યે એટલે કે પૂરી ભેટરૂપે, તથા ધીરાણપટાના ધોરણે—વાપરેને વધે તે પાછા આપવાની કારતે, તથા લામી અને ટૂંકી મુદતે નાણાં આપવાની રીતે મદદ—યોત—અને ખરીદી દ્વારા મેળવવાના પ્રયાસો આગળ વધ્યા અને પાછળથી પરદેશી નાના નૂથમાં જરૂરી લશ્કરી સલાહકારો—નિષ્ણતો / લાવવાનું પણ સ્વીકારાણું

૪૨. આ બધી વીગતોને બદલે હવે સૌથી મહત્વની અને પાપાની જે ચર્ચા છાડી જીકી તે હતી—કારણતરી વિદેશનીની અમેની—કારણતરી મિનજોડાણની નીતિ અમેની, તથા આક્રમણ કરનાર દુશ્મનની મુરારો અને ખુદ આક્રમણના રાજકીય સ્વરૂપ અમેની.

કારણતરી ભૂમિ ઉપર નાટકેતા બગવાન અને નિર્દોશ દુશ્મન સાથે કંઠિ ને ખુદવાની અને આખરી વિજય હાલસ કરીને જ જાપવાની સમસ્ત પ્રગ્ન અને સરકારની પ્રતિજ્ઞા છતાં—કારણતરી અમણી રાષ્ટ્રીય નેતાઓમાં યુદ્ધનીની અને યુદ્ધહેતુ સખધી જ સાથે એવો પાપાનો મતમેદ પ્રવર્તેલો દેખાયો!

યુદ્ધના ત્વરિત આયોજન અને અંતિમ વિજય માટે પાપાની સફાઈ અનિવાર્ય બની ગઈ હતી.

૩ : વિધિયુદ્ધનાં યમળેખાં

ત્રીજે અધ્યાય હવે સરૂ થયામાં હતો. દુર્યમન કેમ જાણે કેવે-ડરની એકસાધર્થી આજળ વધતો હતો, ૨૨ મી એકાદશમે જંગી આક્રમણ સરૂ કરી ૨૧ મી નવેમ્બરે મધરાતે ખરાખર એક મહિનામાં નેકામાં પોને માનેસી દક્ષ-દાવાની સરહદથીય કેટલોક રમળે ૨૦-૨૨ માર્ચના આખર પહેાળી એવો હતો ।

‘ખરાખર સમાચારો’

તા. ૧૮ નવેમ્બરે વાલેંચનું પતન થયાના ખચર આખ્યા. સાથે જ સુરુશમાં તોખમારો સરૂ થયો. પં. નહેરુએ ‘દિવન અને અધિવાનથી ભારતનો ઇતિહાસ લખારો’ એવો ‘નિર્ધાર’ લોકસભામાં પ્રકટ કર્યો. છીજે જ દિવસે (તા. ૧૯ મી એ) સવારે સમાચાર આખ્યા—ખોમડિલાનું પતન થયાના, અને સેંધામાં ભારતીય સૈન્ય ઘેરાઈ ગયાના । સાંજ પહેલાં તો સેલનું પતન થયું હવે તેજપુરથી ૧૦૦ માર્ચના અંતરે દુર્યમન આવી પહેાળ્યો હતો. ભારતના સરહદી દરવાજા ખુલ્લા થયા હતા અને આસામને માથે—તેલના મધોને માથે ભય—તોગાતો થયો હતો. આસામમાંના બ્રિટિશ-અમેરિકી નાગરિકો ખાલી કરી જવા તૈયારી કરી રહ્યા હતા...

પં. નહેરુએ ‘સમાચારો ખરાખર હોવાની’ જાહેરાત પણ લોકસભામાં કરી વાતાવરણ તમ બની ગયું અને એ તમ વાતાવરણમાં શ્રી. અંબાજીની સંસ્થાનુ-પ્રધાન તરીકે સોગંદવિધિ થઈ...

નહેરુએ તત્કાલ પ્રતિજ્ઞા જાહેર કરી : “હું સપથ લઉં છું કે ‘આપણે આખર સુધી લડી લઈશું જ...’”

અને વધુ સહો મોકલવા બ્રિટન, અમેરિકા અને પશ્ચિમના દેશો ઉપર તાકીદના સંદેશ છૂટયા ।

બીજા બાબુ, આપણું સૈન્ય પણ સારી જોડી તૈયારીમાં સાથે સામનો કરવા સમર્થ છે—એવું કહેવાતું હતું. અને સીમી સૈન્યો મેદાનો ઉપર બીરતા જ, એની મોટા પાયા પર કતલ કરવાનો આપણો વ્યૂહ દેવાની વાત સંભળાતી હતી, જે નવી દિવન અને નવી આશા પેડાવી રહી હતી. પાછળથી

પં. નહેરુએ એવું પણ કહ્યું હતું કે આપણે આર-ભામાં અતિ ઉંચાઈએ લડાઈ માટે ચીટકી રહીને ધણી ખુશારી વહોરી હતી તે બૂચ ટાળી શકાઈ હોત તો સારુ થાત...

‘એકપક્ષી શસ્ત્રવિરામ !

એ મમે તે હો—પરંતુ દુર્યમનની રમત અકળ જ હતી । એનાં સૈન્યો વિજયનાં દુકુંથી ખમવતાં આમળ બદી રહ્યાં હતાં ત્યારે જ એકાએક (તા. ૨૧ મી નવેમ્બરે) પોતે જ વિજય-કૂચ ચંભાવી દઈ એક-પક્ષી શસ્ત્ર-વિરામ જાહેર કરી દીધો । અને ૧ લી ડિસેમ્બરથી પાછા ફરવાનું સરૂ કરીને, ૧૯૫૬ ના નવેમ્બરની ૭ મી એ પોતે બધાં હતા ત્યાં—તે વખતના કમળ હેડગની જગાએ—પહેાળી જરો, એવીય જાહેરાત કરી. અને ભારતને ‘શસ્ત્રવિરામ’ની સત્તાવાર જાણ કરીને વાટાપાટો સરૂ કરવા સંદેશો મોકલ્યો.

દુર્યમન ‘એકપક્ષી’ રીતે જ ‘એકાએક’ ધસ્યો હતો. તે જ રીતે હવે ‘એકપક્ષી’ નિષ્ક્રિય કરી ‘એકાએક’ પાછો ફરી રહ્યો હતો—કેમ જાણે દુનિયા આખીને તે વિજયી વીરની ખુમારીથી ઢિંગ કરી દેવા માગતો હતો અને ભારતને મૂંઝવી દેવા ઝંખતો હતો ।

એને તો, દુનિયાને બીજા અનેક રીતે આજવી હતી, અને અંતે ‘સામોત’ કરવું હતું કે પોતે ‘ધર્મ-સુદ્ધા’ જ માનવારા છે. એણે ભારતના પકડાયેલા કેદીઓ પાછા આપવા અને એને હાથ પડેલાં ભારતનાં તોપો સહિતનાં શસ્ત્રો પાછાં સુપ્રત કરવા કહેણ મોકલ્યાં, અને લેવા આવનાર આખ્યા ‘ત્યારે, જાહેરાતો અને દમામપૂર્વક એક પક્ષી એક ઘણાં પાસો કરવા માંડ્યા. અલગત ગતી ધીમી હતી અને ભારે મજૂરીઓવાળીય—ભારતની ‘નિર્મળતા’ અને પોતાની ‘ઉદારતા’નું પ્રદર્શન કરી ભારતને ‘નીચું’ જાણાવવાની તો ખરી જ ખરી :

આ દરમ્યાન જ, એણે ગ્રામમાં લૂટ્યાં-હર્ગાં અને ગીરફતાર થયેલા અનેક અમલદારોને કૂર

અર્થે રસતે હોય એમ એને લાગતુ. સુરોપનું એ સૌથી નાનું પાટનગર હોય તો શુ ધર્મગુણ પશુ હતુ તે: એ પરીવારના રાજાના આસન સમુ દેશને બીજે છેડે પિતા પાદરી દત્તા તે વર્ષોમાં, કુરુપનો જેને ખ્યાલ પશુ ન હોય એવી એક દુન્યા તરીકે સમજી સૌંદર્ય-કવનાને સ્વપ્નમાં ઠાનની ઠાલરીને એણે આ નગરને પોતાની સ્વપ્ન-આંખે જોયુ હતુ પશુ તેને એણે આટલું સુંદર નહોતુ કદપ્તુ

એની બારીએની નીચે કોથડના લાલશેકની વચ્ચે, ટેકરીના ઢોળાવ પરના નાનાં સફેદ મકાનો કોઈકે આદે, આશાભર્યા ઉપનગર જેવાં વામતાં દર્નાં યુવાનો ત્યાં જીવનનો આરભ કરી ગયા હતા અને વૃદ્ધો એમની જીવનલીલા સમેગી રજા હતા—હજુ સુધી એ લોકો સાથે ગડી શક્યાં હતાં અને યુવચેનમાં પણ રહી શકતાં હતા અને તે કારણે એમનું જીવન સફળ બન્યું હતુ ધેરા-બૂરા સાગરના વિશાળ-ઉચ્ચ પટ પર સોએ નજર માંડી હતી આવારે વર્ષનવાયુએ ઉત્તમ તરંગનીતા જોમી કરીને સેકડો ટાપુઓથી છવાયેલા, પાઈન-વૃક્ષોથી ઘેરા બનેલા અને દક્ષિણ દિશિજની સ્વેન પટરેખા સુધી જ નાતી કાગલી ફેં પળે અને અર્ચથી ચમકી ગયેલા એ પટને અદલાદલ બનાવી મૂકયો હતો

ટેકરીની તળેગીમાં માછીમારોનાં લાન ડાપરાવાળાં બૂંપણ અને નૌકાજોનાં મથકોનાં લાંબાં, મેઢાં, માખણિયા રંગનાં મકાનો, રટીમગનાં બૂમળાંને ને વહાણનાં શંકોને બાદ કરતાં, આખા કુરુખને ઢાંકી દેતાં દર્નાં એક તમ્ક બૂંગાં પાણી અને તેનાં દળણાં ફીજી અને મીજી તમ્ક સ્ફટિક જેવાં મીઠાનાં અમન અને તેમાંથી જીએ લીધેલો પરીવાહ નગમની આધાર ભૂમિ સમા પેના કૂર્મધાટ ખડક ભણી વહી ગયો હતો તેનાં ધુમ્મટ અને મિનાગ, વાંગી પગના ઢીરાની જેમ, સ્પષ્ટ આકાર આપતાં દર્નાં તેનાં ગગ કામગ, રહેજ પશુ આકરી ઝાંચ વિનાનો, લાલ હતો. સુગંધ માટે જતણીમાં એની ફૂલની પાંખડીએમા યુવાની પાખડીએનો વાસ બની ગય છે તેવી પાછળ જોયે પોતેથી ઘેરી લાગતી અધિયાગી પર હોમ કિખેરનાં મિરાશિ

બનતા હતા—અણીશુદ્ધ ધાનીનાં અને નીચે વસેનાં ધરા અને દેવજોના જેવા જ સાદી બાધિણીના અને છતાં કઠોર વાજે તેવા તો નહિ જ.

“વસન ખેસી ગઈ છે,” એવિઝાવિટાને થયુ. આજ કાનમાં મારે પેલા ડાસા સ્વેનને કહેતુ પડ્યો કે મને માછીમારની વસ્તીને બીજે છેડે લઈ ગય— ત્યાં એ લોકો સરસ ગ્રેહન પાણીમાંથી કાઢીને તાજ ને તાજ રાંધી આપે છે” સ્વેન રેટ ધિપેટરો સૌથી જૂનો અભિનેતા હતો ડેવિડના મયા પછી એણે એના પર મીઠી નજર મળી હતી બહુ ધમાધિમા નહિ પણ મન નહેનારી દે એવા સ્થળોએ એ એને લઈ ગયો હતો એનું મન કેમ કરીને રાજ ન થાય ને એ રહી, પડે તે થે એણે ધીરજથી નિભાવી લીધુ હતું એણે કાઠીનો બીજને કપ લાયો.

“ના,” એ મનમાં જોવા “મારે પેરિસ નથી જતુ—પેરિસને તમે ક્રાન્સમાંથી ઉપાડી જઈ ન શકો તો નહિ ”

અને ત્યારે જ શુ બની રહ્યું હતું તેનો એને ખ્યાલ આવ્યો કપ-કાની એણે ટેમલ પર મૂક્યાં ને કાઢી ડનકાર્થ ગઈ એ બારીએ થોડો મઈ અને જળે મુલ્ક પામી હોય—અને કાને ખમર છે કે એ તરતમાં જ મુલ્ક પામવાની એ હોય—નેમ પાળી પકડીને ફાટે મેંએ નેઈજ રહી પરીવાહ, આવે વખતે સામાન્ય ગીતે દેખાતો તેવો ધૂનિયો એકદલ લોરી કે કોઈ વેપારીની મારીને બાદ કરતાં, સુલસામ વામતો નહોતો માણસો ને લોરી કરતાં વવારે મિહામણાં લાગતાં વાદનોની દૂરથી આલી આવતી કતારથી એ માગે ઘેરા બની ગયો હતો એણે ચીસ પાડી દીધી અને પરસાગ વહાવી દિવાનખાનામાં આવી રેડિયો આવુ કયો.

સફળ વિશાસધાનના ઉન્માદથી લારેનો એક અવાજ બરાડો ગયો હતો શહેરમાં હવે કોઈએ કડવાતું કાલ્ચ નથી—શહેરની રક્ષા હવે દ્વિટનર પોતાના હાથમાં લઈ લીધી

એવિઝાવિટા દિવાન પર પટકાર્થ પડી અને ધૂસકાં લેતી, બનાવો કરતી, બીની રેશમની આલમાં મુઠીએ પળાડી રહી એને ને અસ સ્વરસ ગ્હો સદ્વેનો હતો.

તે અસ્પષ્ટ ઝંખનામાં બોલી રહ્યો: “હું કંઈ એવી રૂપાળી નથી, કે એવી મોટી અભિનેતા જે નથી—સામાન્ય હું હું તો. ઇનિહાસની મોટી ઘટનાઓમાં ભાગ લેવાની અને સુચના થાય તે કંઈ મોટું નથી. મારી સાથે સુસંગત લાગે તેવી, મારા સામાન્ય વર્ણુમાં સમાય તેવી, કમનસીમીઓને સંદેશનું મારાથી બને. લાગ્યા મંજલામાં ડેવિડની સારવાર કરવાનું મારાથી બનત. મારા દિગ્દર્શકને ઈન્મા પર આગ્યો તેવો અણમગો મારા પર આબો હોત અને ધરડી યાદે તે પહેલાં જ હું ધરડી મઈ ચૂપી હું એવું મનાવી મારી પાસે અભિનય કરાગ્યો હોત, તો જે હું મારા ગર્વ ટકાવી શકત.

“મારું ને ડેવિડનું એક બાળક હોય, નાચુક, મૂક, ઊંઝાળુ જે મને તેવું—તો જે જીવનભર ધીરજ ટાળી ગમવાનું મારાથી બનત. પણ આ બળાકાર અને આ દત્તયા અને આ બુદ્ધિ—તેની સાથે ચવાનું તો મારાથી બનતું નથી.

“કુડા પગથી ને એણે ઘિચેટર છાપુ અને કુખ્ય પાંગેના પાક કાણે ભજવવા તે પ્રત્ય આગ્યો ત્યારે દિગ્દર્શકે મને કહ્યું: “એસિઝાવિટા, આ પાક તું બજવી શકે. તારાં હાડકાં મોટાં નથી ને તારી નસો કૂચેલી નથી.” હું કંઈક હું કે કોઈકે અને આરિને કહે: “તને હિટલરની સત્તા નીચે જીવવાનું કોઈથી કહેવાય નહિ; તારાં હાડકાં મોટાં નથી ને તારી નસો કૂચેલી નથી.”

થોડી વાર સુધી એ મૂસકાં લઈ રહી પછી એને યશુ : “આ બધું જ બોલું છે, એકસોલ્સપર હોરસમાં હોસની અધવચ્ચે, અથવા સિયરમેનના રોડરમાં અયાનક કોઈ પણ ભતના મેક—અથ વિના અભિનય કરવા જેવું છે, આ સામાન્ય જીવન માણ્યું છે, તે પરિચિત સ્થળોએ આવી ભાષકર ઘટનાઓ બને છે તેના અભિનય! દિવસોના પ્રવાસને અને જ પહોંચાય એવા કોઈ વિચિત્ર દેશમાં ભાષકર ઘટનાઓ બની હોય તો પછી સાધું હતું.

આ તો એક સહેલમાડને રથાને બન્યું હતું! સૌ કોઈ હતાઓ માળવા સહેલમાંથી ત્યાં બનું. પેને પણ મિળેટમાં નેરોવા પછી વર્ષમાં બે ત્રણ વાર ત્યાં જતી.

અને ત્યાંથી જ એ લોકો ડેવિડને ઊપાડી ગયા હતા! પાર્થન વૃક્ષોની વચ્ચે ચર્ચને ટ્રેફલ કેસલ નામની બૂરી રહેલી ટેકરીવાળા સરોવર બણીના માર્ગ પર એ બન્યું હતું. દેશભરમાંથી એકએક કુટુંબ કોઈક ને કોઈક વાર તો ત્યાં સહેલમાડે આવી જ મધુ હતું. ત્યાં જ પેલી બૂખરી મોટર થોભી હતી અને તેમાંથી ઊતરેલા ચાર માણસોએ ડેવિડને માથે રેનકોટ નાખી દીધા હતા. ડેવિડ ત્યાં ને ત્યાં દગલો ચર્ચ મથો હતો ને એમનામાંથી સૌથી કઠાવર માણસે એની યુદ્ધા પર પ્રદારો કર્યાં હતા. ડેવિડની બીજી યીસ સાંભળનાં જ, એકા સાથે એણે બે પ્રકારની પ્રાર્થના કરી હતી: એક તો, એ તરત પાછો આવે અને બીજી, એ ક્યારેતો એ મૃત્યુ પામી મથો હોય.

અને પછી તો એ મોટર સરહક તરફ હંકારી મઈ હતી, અને જે પાર્થન વૃક્ષોને એ આટલા સમયથી વિચાનતી હતી તે જાણે એને કશી ગપા હોય તેમ, તેના તરફ ભવમસ્ત આંખે જોતી પોતે એકલી, જોભી રહી મઈ હતી.

જ્યોરના જમવાનો વખત હતો, ત્યારે રસ્તા પર કોઈ હતું નહિ. એ જમવાના દોડી મઈ હતી. રસ્તામાં થોડા સહેલાણીઓ અજ્યા હતા. જાણે ક્યા યાચી-રહી હોય તેમ હાથ લાંબા કરીને એમની સામે ઊભા રહી એણે કહ્યું હતું: “મારો ધણી—થહી નિરાશિત ડેવિડ એકાદર એ લેખક છે. નાઓએ એને મોટરમાં નાખી લઈ ગયા...હું શું કરું?”

એ ઓઓ, પુરુષો ને બાળકો, હાથમાં અર્ધા આધિશ પાઈના દુકા અને સોસેટસ પકડીને શાન્તિથી ધાસમાં બેઠા હતાં. કંઈક વિરોધી નજરે તેઓ એને જોઈ રહ્યાં. એ વિચિત્ર લાગતી હતી, ને હંચ ધડા વિનાનું બોલી રહી હતી. પરંતુ સું થયું હતું તેના અચાલ આવર્ત તેઓ એને ધેરી વળ્યાં અને સુધ પર જાણે કાળાશ છવાઈ મઈ હોય તેમ અસહાય બનીને ઊભા રહ્યાં. એમણે પણ એસિઝાવિટાની જેમ જ જમવા બણી જોયું—જાણે કોઈ વિશ્વાસપાતનાં તેઓ સિંકાર બની મથા હોય, જાણે કમ-સમારેલાં આમત્રણ મળ્યા પછી તેઓ કોઈ મરજિયામાં આવી

હવે અને અદ્યતન કલામવલનીથી દરબ-જીવન દ્વારા જ એમના અદરશ જીવનને ઊગ્ર કરી દેવામાં આવતું હતું. 'રફીઝ, બાલુ છુ કે હું અબુલ છુ પણ તોજાં અંકમાં મારે આ વાક્ય સા માટે જોનાનું છે, તે મારે સમજવું છે.' એવું કહેવાની તક સાંપડે ત્યાં સુધી નાટ્યકારોની પાછળ પાછળ જગલ કરવાની એને ધણી વાર જરૂર લાગતી.

એમનના પાત્રો જાણે જીવનભરનાં પરિચિત હોય તેમ પાંડુ સિપાયાં આલેખાયેલાં દર્તા, એમાં સહા લાવવા જેવું મહેતુ જ નહિ એના જે જે પાત્રો એ જાળવી ચૂકી હતી, તે સાકારી આવનાં એવો પોતાની જાતને, મેક્વિનથી ચકચકની બોલિસ ને તે પર નેટના આખા સ્કેટમાં સજ્જ થઈ, એકાદ નાની એકી ફગે નાચ કરતી, એકાદ કમળ દોમતા-વેરા પર ચૂપનાં પોતાનાં કપડાંને ઊંચે પકડતી, કદથી લોધી એ દોમતી ધરોના નેતા પર પડના બાજો ઊઠી ગયા હતા ને તેમાંથી ઝપક ઝપક તેજ પાડતું પડતું ફરતું, ને તેમાં પછાઈ જતાં વાચન-માનવીઓના ડાહ્યાંચિત્રો એમની વાસ્તવિકતાને પાલરી પાડી કેતાં હતાં.

નિર્દેશના નાટકમાં કામ કરવાની વાત જ જુદી હતી કદાચ તેમાં એટલી જાણી ફાવટ પણ આવતી નહોતી જો કે પ્રથમ એને ધણી મળી રહતો અને પ્રેક્ષકો જાણે પ્રતિદન થઈને લગભગ તદ્દામાં એની સામે આવી જતા અને એ તદ્દામાંથી એમનું રૂદન અને એમનું હાસ્ય એક સરખી સ્વાભાવિકતાથી નિર્ગમ્ય સ્વરૂપે, નીકળી આવતું. સાવ જ વિચિત્ર એ જાનો, મોઢા બાઝે અનરપદ રાખીને, અંધકારમાં આવ-જા કરીને, પ્રકાશે ડાહ્યાતા રહેજ પર જાણે આવી જતી હોય એમ, એને લાગતું અને પ્રેક્ષક એક જ બાંકિત હોય એમ એમનું ખ્યાન ફેસ લાઈટ્સ વધારીને, અનરપદને ચીરી નાખતું, ને જાણે કે પહેલાં તો વિશુદ્ધ જાનો, અને ત્યાં જો જોયું તેનાથી રજૂ થાય પામી જતું કે પછી એવું જ બધીની બની જતું.

"મને મહાન છે," એનિઆવિટા પોતાની જાતને કહી રહી, "પરંતુ એમની આજથી રીતે જો વસ્તુઓ સાથે ખેતી થઈ તેવી ન હોય, તેની વચ્ચે સરખામણી

પણ ન થઈ શકે જો હોય તે, મારામાં કઈ અક્ષત-હોસિયારી છે નહિ-એમનાં સમજન વિશે હું કઈ અભિપ્રાય આપી શકું નહિ."

પણ હવે, એણે બીજી રીતે વિચાર કરવાનો હતો. એમન અને નિર્દેશ મને થીકડા પ્રેમીઓ હતા, તે એને વાદ આખું જાન્યે એને ધણું આપ્યું હતું, અને વિવક્ષક કંઠેર લાચળી વિના એનો પામેથી ગયા હતા. જો કે અત્યારે તો, એના જીવનમાં કેવિઝ સિયાલ બીજું કાઈ ન હોય તે જ એને પમદ પડતું હોય. આમ છતાં, આ લેખિકાએ એને કેવી પહેલી યોગ આપી હતી, તેનું સ્મરણ થતાં એનામાં સુખ લાગણી જાગી.

રિન્કેઈનો રાદ જોની એ આર્થિકમાં એકી હતી ત્યારે એમન એની પાસે આગેલાં હતાં. આર્થિક વિપેક્ષતા ઊપરા ૧૨ બાંધવામ આવી હતી અને તેની કેટલીયે બારીઓ આકાશ સમે ઝીંકતી હતી એક આચળીસમી સદીના નાટકમાં પહેરવાની વેશભૂષા બતાવવા એ રિન્કેઈ પામે આવી હતી એક નાની સરખી બોન્ટ, તે ૧૨ એક ઊંચ, ઘેરી ફરતી લાઈનિંગવાળી સાંઝી મજાટ, નાનું અમથુ એક પડ અને એ કિનોનિન-આ બધાંથી એ નાશુક અને જાણે જાહૂરની હોય તેવી લાગતી હતી એમન ધસી આગેલા ત્યારે એને જોવાની એને અપેક્ષા નહોતી, પણ એને જોતાં એ ધબકી ગયા ને બોલ્યા "પણ, તું કેવી રીપાળી લાગે છે! તું કેવી મુંદર છે, એનિઆવિટા!"

આઠ વર્ષ પહેલાંની આ વાત, પણ આજે યે તે વાદ કરતાં એણે મર્ચન્ટુ રિમન ક્યુ' પોતે એવી અસાધારણ રૂપરતી નહોતી પણ તે યે મનમોહક તો હતી જ. પોતાની દયા ખાવાનું એને કાઈ કારણ નહોતું અને, એ સુર હતી એટલું જ નહિ-ધડી શાય ને કદરૂપી બને તો યે દરજે શકે એવું પણ એનામાં કઈક હતું.

નિર્દેશ એને આ શીખવ્યું હતું. એક વખત પરસાળમાંથી પસાર થતાં પહેલી વાર એનું નિર્દેશ તરફ ખ્યાન ગયું એ રહી હતી તેની એને ખબર પડી થઈ હતી એ જોશે રહી ગયા હતા અને ધારીને

એકને નજર ફેરી આમળ નીકળી ગયો હતો અને
વળી પાછા આવીને એને ખભેથી પકડી લીધી હતી.
“શું કામ રહે છે? તું શું કામ રહે છે તે કહેવું
જ પડશે.”

એલિઝાવિટાની કંઈ જણાવવાની ઇચ્છા નહોતી.
માનભંગની, વ્યવસાયના મિથ્યામિશનની એક ગાલિય
વાત હતી. નિત્યે વધારે કંઈ પૂછીને ખુલાસો માગ્યો
નહોતો અને બોલો લોકો હતા : “એલિઝાવિટા,
તું જાણે છે કે અત્યાર સુધી મેં તારો મનુષ્યજીવ
તરીકે વિચાર જ કર્યો નથી એક અભિનેત્રી તરીકે,
નાટકમાં પાઠ ભજવતી એક બ્યકિત તરીકે જ મેં તને
જોઈ છે. પણ, એટલે, તું મેં માનતી છે, તું મેં હસી-
રડી શકે છે. અને, હું ધારું છું તું અસ્થિર માનતી
છે! એલિઝાવિટા, હેટ પહેરી લે ને મારી સાથે આવ;
મારે તને થોડી વાતો કહેવી છે, તું કેવી છે તે મારે
જાણવું છે.”

અને એને એ ખરેખર મૂંઝવે હતી. ત્યાર પછી
દેખેલાં એણે એનામાં રસ લીધો હતો, અને એનું માન
જાગૃત્ય હતું. દેખીતી રીતે જ એને એ લાગ્યો ગયું
હતું કે એલિઝાવિટાએ એક બ્યકિત હતી. આથી તો
એલિઝાવિટાએ કેટલીયે વાર ગુમાવેલો આત્મચર્યા
પાછો પ્રાપ્ત કરી હતી.

એ બન્નેની સાથે એ ખરેખર સુખી હતી. પરંતુ
એ ત્રણે જણાં ઈંગાકારોના એવા સમકુળમાં આવતાં
હતાં, જેમને મુદસંસારમાં ન પરિણમે એવો કોઈ
અણુપણ-સંબંધ મહત્વનો ન લાગે. જે પ્રેમ કલાસિકિની
નકર ભૂમિકા ન બની શકે, જેમાં બેસીને લેખિની
સર્જન કરે અને વિચેતર પછી ભ્રાં બતાવું છે એવું ધર
ન બાંધી શકે, તે પ્રેમ દ્વંદ્વ અભિનેત્રીદરે હોય, પરંતુ તેને
હોલિવ ગાખવાનો શ્રમ ઉદારવા જેવો તે હોતો નથી.
એમન રસિણ સાંભરના પ્રવાસે ઝીણવો તે સાથે જ
એલિઝાવિટાનો એનો સાથેનો સંબંધ પૂરો થયો.
નિત્ય પોતાના નાટકોના નિર્માના બની અપ્રેરિકા
મયે, અને પોને પડેલના દેશનાં રોટ વિચેતરમાં
આમત્તક-કલાકાર તરીકે કામ કરવા ગઈ ત્યારે એ
બન્ને વચ્ચેની ઈંડી પણ નીકળી ગઈ. પરંતુ ત્યાર પછી

તેઓ નીકટનો મિત્રભાવ તો રાખી શક્યા હતા, એ
કે વારંવાર મળતાં એવું તો નહિ ત્રણે જણાં કામમાં
એવાં તો રોકાયેલાં રહેતાં—પરંતુ બ્યારે પણ મળવાનું
મતું—કોઈ પાર્ટમાં કે કોઈમાં, એકમેકને ઘેર—તો ફરતા
પડવાનું એમને માટે મુશ્કેલ બની જતું. એ સાબળતી
બેસી રહેતી ને બન્ને પુરુષો એવા તો વાતો કર્યે
જતા !

“જેમાંથી કોની પાસે પહેલાં ગઈ?” એ પોતાને
જ પૂછી રહી. અને એને ઉત્તર મળ્યો નહિ એ
એમનના ધર બાધી ગઈ, તે એક અકસ્માત જ હતો.
એ બન્ને જણાં પોતે ગ્રેહી હતી તે જ વિસ્તારમાં,
ટેકરીની તળેટીમાં એકજીભૂમી થોડાં ધર જ દૂર રહેતા
હતા. ક્યારનાં મેં વપરાતા બંધ થયેલા કુરબની સામે
આવેલાં સતરમી સદાનાં છંદનાં મકાનોની એ દાર
હતી. ત્યાં હમેશાં ફોન્વેન્ટના બગીચા જેવી શાન્તિ
છવાયેલી રહેતી અને ત્યાં જ અત્યારે એણે ખૂણે
નમરજનોના સમુદની વચ્ચે જર્મન સૈનિકાને જમરાણ
મચાવી દિધાંવારો ઉઠાળતા એવાનું કેવું બપોર હતું.
પરંતુ એમનું એ બૂમરાણ જરતરીનું બૂમરાણ હતું,
દેખીતું હતું કે કોઈક જર્મન નેતાએ શિકાની સામે
બાપણ આપ્યું હતું—કારણ કે તેઓ નીચે માથે,
લગભગી મૂક બનેલે ચહેરે, ઘેર પાછા ફરી રહ્યા હતા.
જે પોને જાણીતી હતી. તે એ લોકો પણ જાણતા હતા
કે થોડા જ વખતમાં એમને માથે પાતળા અને મૃત્યુ
આવી પડવાનાં હતાં, અને હવે પછી સૌજન્યની ઠેકરી
થવાની હતી, ઝાંખા લીલા અણુવેશધારી આ લોકો જ
ડેવિડને ઉપાડી ગયા હતા. એના પગ મૂક મયા અને
એમનનું ધર—જે સૌથી નજીક હતું—ત્યાં જ એ
પહોંચી ગઈ.

ધરડી તોફર એકાના બેઝડી વળાને રડતી હતી.
બહારની સરુદ પરના ટાપુએળી ફેશનને અનુસરીને
બનાવેલી, બહોળી બની ગયેલી, એની લેસની ધારવાળી
ટાપી એના કોપતા બૂરા ચહેરા પર વળી ગઈ હતી.
એલિઝાવિટા જાણે અમત્તી જ આવી દોષ અને
લિવસ દરમ્યાન કંઈ બાપર બીના ન બની હોય તેમ
એક અર્થિક તોફરની ઔપચારિક અદાથી એકાનાએ એને

આવકાર આપો એલિઝાવિટાએ એની સાથે હમ-
દિલીથી વાતો કરી, એટલે એ મિસ્ટર એંગલને મળવા
આવી હતી કે કેમ?—એટલું પૂછેને એના આંખાની
મેઝા જાણ કરવા મઈ બાતલું ખૂતું ત્યારે
એલિઝાવિટાએ આનંદમાં આવી તાળી પાડી—કે જન્મે
જન્મા ત્યાં હતા, એંગલ અને નિત્સ ।

સુદરતા માં ખ્યાતિ પામી ગયા એરડામાં
બેઠેલા એ એ રવાના પુરુષો સુખ ચિત્ત જીવુ કરતા
હતા એ એરડા ઘરના આગલા ભાગથી છેવટ જગ્યાએ
સુધી સંખ્યાને હતો તેની વિશાળ બારીએ માથી
રોડિંગેવિયાની શમિતુ મનોરમ કઠમવમાં ધોવાયેલું
વિશુદ્ધ સ્વપ્નદેશ બાંધ આવી જવું હતું બારીની
પાળીઓ પર આકર્ષક નાકીતન જેવા ચહેલા અને
જીવડાની તૈયારીમાં છાયાચિત્રો જોવા કરતાં વહાણોના
નમૂનાઓની હારની દાર પડેલી હતી બીન પર સમુદ્રને
આનેખતાં ચિત્રો હતાં ને પ્રાચીન નાવિકોની ને એમની
પત્નીઓની છબીઓ હતી એમનું રાચરચીલું જૂના
સમયમાં ખનાસીઓએ પોતાની, તેમ જ પોતાના
વસ્ત્રોની, સુખસમયને વિચારીને ખરીલે હાથ તેલું
હવું. તેમાંનું દેટલુંક ઇંગ્લેન્ડમાં આવેલું હતું—
ચિપડેક અને રોસટોનની કારીગરી મદદર હતી
તેથી જ તે સમયના લોકોએ ખરીદના
કરાંની માનીચા થયું એમને ત્યાં હતા અને
ખનાસીઓ એમના વહાણની જાગવડી રાખે એવી
ધેનછાથી એમણે બોલના પાટિયાને પોલિશ કરી હતી
દેટલીક વાર એલિઝાવિટાને થયું કે આ ખડને
સાજવનારા, એમના વાવાઓની પેડે, સમુદ્ર એડવાને
બહેલે કેવળ દસમ ચલાવતા હતા તે કરમજનક હતું.
પરંતુ અત્યારે જણે સર્વ સુખનો અને સલામતીનો
અત આવી ન ગયા હોય તેનો નિશ્ચય એ જન્મેને બેઠેલા
જોવા ત્યારે એને પ્રતીતિ થઈ ચૂકી કે સમુદ્ર એડવા
કરતાં એમણે બંધારે સાડા કાચ ક્યું હતું બધા દેખાવ
ત્યાં તેઓ નેખખની સામે મઠી પડ્યા હતા

એલિઝાવિટાને જોતાં જ આનંદોદય સાથે તેઓ
જોવા થઈ ગયા

“હું અહીં આવી,” એલિઝાવિટાએ ખુલાસો

કર્યો, ‘તેનું કારણ—એહ સૌથી પહેલું કારણ તે એ
કે મને બીક લાગતી હતી અને દિલ્લોસો આપે એવા
કોઈકની મને જરૂર હતો, અને તમે તો મારા હ મેંના
પ્રિય મિત્રો છો બીજી, મને થયું કે તમે લોકો કદાચ
ક્યાંક જતા રહેવાના હો તો મેંના અને હિલ્ડેગાર્ડને
સાચાન મધાવનામાં કદાચ હું કામ આવું

પણ એલિઝાવિટા તુ બૂની મઈ છે?’ એમણે
કહ્યું

‘શુ જુલો મઈ છું?’ એલિઝાવિટાએ ખૂંધ
થઈને પૂછ્યું એ લોકો એની સામે હસતા હતા તે
મજનું લાગવું હતું । તેઓ જાણે હું મારામાં સહેમમાં
કરી લા હોય કે એકાદ નાનાં જાડ પર ખનાસીઓની
કાંઈ સગઈમાં વૃત્ત કરી ત્યાં હોય એવું લાગવું હતું

‘તું બૂની મઈ છે કે મેંના અને હિલ્ડેગાર્ડ’ તો
હોકરો સાથે એકાદ મહિના પર જ રાજ માળવા ઇંગ્લેન્ડ
મ્માં રૂ?’

નિત્સે પૂછ્યું “એમ તે હોય । તે જ આવીને
હોકરને પ્રવાસ કરવાન મે જ પડે તે સાડુ ગેઆ આપી
હતી અને હાથ દલાવીને વિદાય આપી હતી ।”

“એકક ” એલિઝાવિટા બોલી જોકી ‘એહ,
પણ કેવું અપ્રસૂત । એહ એમન । એહ નિત્સ । મેંના
ને હિલ્ડેગાર્ડ ને હોકરો સવાન છે તે વિચાર જ—
કેવો આશીર્વા રૂ લગે છે ।’ વાગ કર્યાં અને
પુરુષોની દેડે દય વાંટાળી મેરું ચૂપાં કરી એમની
આંખો બીની થઈ આવી આર્દ નયને એમણે એને જોવા
કરી તેઓ પોતે તો, વિશ્વાસથી જે સમ્પદા બોનવાનો
વિચારે સાગે કરી સક્તા હતા તે બોનવા બન જણે
એનો આભાર માની ગલા હોય ।

‘હા અને હવે તો તુ જાણે છે તેમ આપણા
સભેત્રો એકદરે ઠીક છે’

‘પણ મેંના ને હિલ્ડેગાર્ડ’ ઇંગ્લેન્ડ મ્માં છે તે હું
શુરી મ્માં તે કેવું ચાંદખું ।’ એલિઝાવિટા આશ્ચર્યથી
બોલી ‘કુરુજ પર જોવા જોવા આપણે એમના વાઈ
દાય દલાવનાં હતાં ।’ હિલ્ડેગાર્ડે એમને જોઈ
મઠી “પણ, તમે તો જાણો છો કે એ તોફાં કેવિને”
હિલ્ડેગાર્ડ મ્માં તે જહેનાની સ્પર્શ શક્તિ હવે મારામાં

રહી નથી, આમ તેમ, જુદું જવાણું તો ઠીક પણ મહત્વની બાબતોમાં તો બધું બધું જુલાઈ રહ્યું છે. બજે આરુ' મન એ બધાથી દૂર નાસી રહ્યું છે. હિલ્લેર મને તો ખનમ કરવાનું ચર કરી દીધું છે. તમે જોએને એ તો આપણને સૌને ખતમ કરી નાખશે."

"ના," એમન બોલ્યો.

"ના," નિસ્સ બોલ્યો.

"તમે શું ખરેખર એમ માને છે કે એના પછી કંઈ ચે બચી શકવાનું છે?" એલિઝાવિટાએ પૂછ્યું.

"હા," એમને કહ્યું.

"બધું જ." નિસ્સે કહ્યું.

"અને તે દરમ્યાન," એમને કહ્યું, "મેઝા અને હિલ્ડેગાર્ડની શુભેચ્છા માટે થોડી મહિના પીતા તો એ આપણને નહિ જ રોકી શકે."

"ના," નિસ્સે કહ્યું, "મેઝા ને હિલ્ડેગાર્ડ માટે જ નહિ, આપણા સમગ્રા મિત્રજનોની—ડેવિડની પણ શુભેચ્છા માટે."

એક દશ્ય પૂરતો એમન અચકાપો એના મનમાં શું હતું, તે એલિઝાવિટા પામી ગઈ.

"ના, નિસ્સ," એ બોલી, "જીવતા હોય તેમની અને કદાચ મૃત્યુ પામ્યા હોય એમની શુભેચ્છા માટે એકી સાથે પીધું કદાચ ઠીક નહિ. ડેવિડની માફમાં આપણે પછી પીધું—હમણાં તો મેઝા ને હિલ્ડેગાર્ડ માટે જ પીધું છે. એ લોકો સુખી અને સલામત રહેશે અને તમે સૌ વેળાસર ભેગા થઈ જવ....."

એમણે મહિના પીધી. એલિઝાવિટાએ આંસુ લુછવા પોતાનો ગ્લાસ નીચે મૂક્યો, "હું રહું છું, તે દુઃખથી કે કષ્ટથી નહિ—તો કે કષ્ટ તો મને લાગે જ છે" એણે રજૂ કરી: "પરંતુ લોકોની ખરી કિંમત અત્યારે જ સમજાય છે. મેઝા, હિલ્ડેગાર્ડ અને હેઝરની સાથે ઉનાળામાં પેલા પહાડોમાં અને અદો, વર્ગમહિ અને નાતાલની સાંજે કેવી મંજ માણી છે! એ બે જગ્યા તમને મળ્યાં તે તમારું લાગ્ય કહેવાય. એમ નહિ કે તમે એમને લાયક નથી!" એના કાપ્ટો એના રૂમાલમાં સમાઈ ગયા.

એ લોકો આયુ' હલાવતા એને મુઠું લાવે જોઈ રહ્યા. "તારે અમારામાંથી એકની સાથે રહેવા આવી જવું જોઈએ" એમને કહ્યું.

"હાસ્તો," નિસ્સ બોલ્યો.

એણે આયુ' ધુણાવીને જવાબ આપ્યો: "ના ના, તમે વિચાર કર્યો નથી શું! સબંધ રાખવા લાયક વ્યક્તિ હું છું નહિ ડેવિડ પછી હતા ને હું બહુ થયેલી છું. તે ઉપરાંત મારે મારા ધરમાં જ રહેવું જોઈએ, એમ તમને લાગતું નથી? તમારા બેમાંથી એકને માત્ર સલામતી ખાતર ધર છોડીને જવાનો વિચાર આવશે નહિ આપણું જે કંઈ હોય તેને આપણે વળગી રહેવું. હું ડેવિડની સાથે મારા ધરમાં રહેતી હતી, એ લોકો આવી ચડ્યા છે, તે ખાતર જ હું કંઈ ત્યાં રહેવાનું છોડી દઈશ નહિ."

"હા," એમન બોલ્યો. "એમ જ હોવું જોઈએ. આપણા વર્તનમાં કંઈ ફેરફાર લાગ્યા વિના પહેલાની જેમ જ આપણે રહેવું જોઈએ."

"જોહ, મારા મિત્ર!" એ બોલી ઠોડી, "કંઈ અવિચારી કામ કરી બેસશો, મા!" એ બજા પીધું હસ્યા એટલે એ વધારે ઉશ્કેરાઈને બોલી. અને પેલા ચાર પાછાં જર્મન સૈનિકોએ આવી ડેવિડને પાકું શામું અને એ રસતામાં ધૂળ ભેગો થઈ મર્યા દતો તે પાછું એની નજર સામે આવી ગયું. "ના, હસો નહિ. તમે એટલા બધા સારા છે કે કુછી તમારો નાશ કરી શકશે નહિ. તમારે શાન્ત રહેવું જોઈએ."

"ના, એલિઝાવિટા," એમન બોલ્યો. "અમે ચૂંચા રહી છીએ નહિ. મજરકે ત્રણ વાગે આપણા દેશ પર આક્રમણ થયું તે પહેલાં અમે રહેતા હતા તેમ જ રહીએ છીએ."

"તો, એ બન્યું (ડેવિડને ઉઠાવી મયા) ત્યારે આક્રમણ થયેલું હતું? મેં કંઈ સાંભળ્યું નથી. કાંઈએ સામનો કર્યો?"

"સરહદ પર આપણા સૈનિકોમાંથી ત્રણસો માર્યા ગયા," એણે જવાબ આપ્યો. કુરમ પર અમને ભેળા કર્યા ત્યારે એ અમને જીવવાનામાં આખું હતું. નિઃશસ્ત્ર થઈને એ લોકો અમને કહી ગયા—જણે તેથી અમે

એ લોકોનો આદર કરવાના હોઈએ, અને એમને
યાદવાના હોઈએ । ”

“ એટલે જ તો એ લોકો અહીં છે જ નહિ એમ
માનોને આપણે રહેવું જોઈએ—એ ત્રણસો છવેનું વેર
વાળવા નિત્યે કહ્યું

“ એ અધિકાર આપણે ટકાવી રાખવો જોઈએ,”
એમન બોલ્યો

‘ તેને માટે જ આપણે એ લોકોનો વિરોધ કરવો
જોઈએ એમ મને નથી લાગતું ’ નિત્યે કહ્યું ‘ એ
અધિકાર તો પોતાની મેળે જળવાઈ રહે નહિ તો એ
અધિકાર જ કહેવાય નહિ આપણે સૌ જ પૂર્વેની
જેમ વર્તીએ અને દુશ્મનોને એકાંત તળિયાં ચાગીએ,
તો આપણી પછી આવનાર લોકોને મોકુ વહેણ અવશ્ય
લાગવાનું કે એ કઈમુખ લણી લઈ જતો માર્ગ નહોતો
કઈક તો એમને માનવતાનું ને સુરચિન સ્થળ
કરશે જ મને લાગે છે કે આપણે જર્મનોની વિરુદ્ધ
ઝીંકા રહેવું જોઈએ ને તે એટલા માટે કે આપણે
જે નાટક ભજવી રહ્યા છીએ તેમાં તે એક અવશ્યક
દ્રવ્ય છે

“ જો ને, એસિઝાવિટા, તું પ્રભાવશાળી અમિનેના
છે ને એક પ્રભાવશાળી ફરી છે એમન ને હું સારા
નામ્યકારો છીએ જ અને માનવી તરીકે પણ સારા
રહનાની અમે હમેશ કાંઈય કરી છે આપણા
ત્રણમાંથી કોઈ પોતાની અગત માન્યતા હવેખીને છાંયુ
નથી જે સાચુ લાચુ છે તે આપણે મોલી દીધું
છે, જે સાચુ લાચુ તે અનુસાર આચર્યું ક્યું છે
કઈક લોકોની હિંમતની કદર જો તેથી ને કઈક એ
લોકો એ નિદુષ્ટ વિચાર કરવાનું છોડી દીધું છે
તેનાથી આમળ જઈને આપણે વિચારી રહ્યા છીએ
એના એમના લાનથી—જ્યાં જ્યાં લોકો આપણને
નહો છે, ત્યાં ત્યાં આપણને એક અધિકાર અભ્યો છે
હવે, નાટ્યના કોઈક દરજતે પરિણામે—આપણે તેમાં
દાખલ નહોતા—કદાચ જર્મનોને એ પ્રકારના અધિભારની
આકાંક્ષા છે અને એ લોકો ધારે છે કે—અને પણ
ખરુ કરવાના પે ખરા—એટલી સહેલાઈથી તેઓ
એમનના કટનાટમાંથી આ આસક્તી રાંધે, આ બીજો

પરના ચિત્રો સર્વ જઈ શકે, ખારીએ પરી વહાણના
નમૂનાઓ ઉઠાવી લઈ જઈ શકે, તેટલી જ સહેલાઈથી
આપણી પાસેથી આપણો અધિકાર પણ છીનવી શકે
તેઓ ધારે છે કે, લૂટારા ખરેખર લૂટ મારી શકે જો
આપણા અધિકારનો આપણે પરિચય આપ્યા કરીએ,
આપણી લીસરમાં તેઓ અખૂર એવું છે, તેવું આપણે
બતાવ્યા કરીએ—ને આપણે જો છીએ ને જો કરીએ
છીએ તેને પરિણામે એ કાવ આપણામાં છે પે ખરા,
ને જીજી કોઈ વ્યક્તિમાં તેનું આરોપણ થઈ શકતું
નથી કે કોઈ તેને છીનવી શકતું નથી—તો લૂટારાને
લૂટનો શક્તિ વિશે શંકા થશે, ને તો, આ દુનિયા
સુખનોને માટે સનાયત બનશે હવે એમન મતલબ
પાછા ભર, ઉવિઝની વાદમાં પીતાવું છે ’

અલિસપાનને અને છવાયેલી નીનવતોનો ભગ કરતાં
નિત્યે કહ્યું “ આપણે નસીમહાર નથી—આપણે ત્રણે—
ગોરવ આપણે માથે ડોકાઈ ત્રણ છે આપણી દેહલાલસા
મને તેવી હોય તો પે, આપણે જર્મનોને સાથ આપી
શકીએ તેમ નથી. કમલ કે એસિઝાવિટા, તું ઉવિઝ
એકલરને, એક યહૂદીને પરણેલી છે અને ઇશ્વરનો
ઉપકાર છે કે તમે નાહીએતો ફાંસી ન આવી પડે
એવું એક પણ નાટક મેં કે એમને લખ્યું નથી ”

બહાર કુરુમ પર દોડધામ, યુસાબુસ થઈ રહી
હતી, અને મથીનમનનો ફડ-ફડ અવાજ થઈ રહ્યો
હતો પણ ત્રણમાંથી કોઈ ખારીએ એવા કોઈક નહિ
“ એ બધું કઈ સહેલું નહિ હોય,” એમન બોલ્યો
‘ એ સહેલું પે નહિ હોય ને મુશ્કેલ પણ નહિ
હોય જે બનશે તે આપણે કરેલું કોઈ કાંઈ નહિ
જણુ છજો આપણા પર જે કંઈ કરે તે હશે

પરતું એસિઝાવિટાને નાહીએના આગ્રા પછીનો
ચિવાળો વધારે સદન કરી શકાય તેવો લાગ્યો ઉવિઝની
ઝેરદાજરીમાં હવે એને એટલું બધું સુનું લખતું
નહોતું એ જણે એના લણી જ માત્ર કરી રહી
હોય એવું એને લાગતું હતું. સાધન-સુખની દૃષ્ટિએ,
અનગત, પાટનખરમાં જીવન ધણું મુશ્કેલ હતું યહૂદીને
પરણીને એણે પોતાનું જીવન ખટ ક્યું હતું અને

પોતાના કેટલાયે મિત્રોને એ મળી શકતી નહોતી. વડ રવેન એલિઝાવિટાને પ્રેમભર્યા સદેશો મોકલતો હતો તો યે, રખેને એ મળવા આવી ચડી તો શું થશે, એવો ભય તો એવો જ હતો. નવા કરવેરા અને વિશિષ્ટ આશયોને પહોંચી વળવા નવી જગતો ઉપજાવી કાઢીને નાઝીઓએ નાઝિઝાની આવકનો મોટો ભાગ પચાવી પાડ્યો હતો. અને નાઝરિક એ યહૂદી હોય તો આ લૂંટ વધારે વ્યવસ્થિતપણે ચાલતી હતી. એ કંઈ પૈસા છાડતી નહોતી. પૈસા જુદી જુદી રીતે કેમ રોકવા તેમાં એણે એનેજરની સલાહ માની હતી, અને એણે 'માન્યું' હવું કે પોતાને નાણાંબીડ કદી નડવાની નહિ. પરંતુ અત્યારે તો જરૂર પડ્યે નિસ્સને ત્યાં જમવાનું ન થતું હોત તો એને ભૂખે મરવા વાશે આવત.

શહેરમાં કેટલાક યહૂદી ધરોમાં જઈને અનારોગ્યને વધારે તેવી એક શાળા સિવાય બીજી બધી શાળાઓ-માંથી બાકાત થયેલાં બાળકોને, વિદેશી ભાષાઓ અને વહુલ્લકાની તાકોમ આપીને એ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકતી હતી આમાં એને જ્ઞાનંદ આવતો હતો. બાળકોના શિક્ષણમાં વિશેષ પડ્યો હતો, તેથી યહૂદી માન-પિતાઓ અતિશય ચિતામાં પડી ગયાં હતાં. એમની ફિયાદો સાંભળતાં એને ડેવિડની જ્ઞાન-ઓહુ-પતાવું સ્મરણ થઈ આવતું હતું. આ ટપૂકોનોને લઈને એને ખાસ કુરસદ રહેતી નહિ.

હજુ સુધી તો એમને અને નિસ્સને એમના ધરમાં રહેવાની છૂટ હતી—જે કે આક્રમણકારોને એમની સામેનો વિરોધ તો જળવર હતો. એક જ ખખડી મયેલા, અંતની સમીપ આવી મયેલા નોકરોને બાદ કરતાં એમના બધા જ નોકરોને હોદ્દાર જર્મન અમલદારોની પહેનાતમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આથી જ તો એલિઝાવિટા એમની ધરડી નાઝરડોએને રસોઈમાં ને ધરકામમાં મદદ લાગી વણી ઉપયોગી થતી.

દેહને કહતી એક મોટી મુશ્કેલી હતી કંડોની—સંસ્કરણ કે જર્મનો બધું બળતણ ઉપાડી ગયા હતા. પણ આ તો સૌએ એક સરણું વેઠી લેવાનું હતું. અને લોકોની તમારા પર પ્રાંતિ નથી, એથી કરીને તમારે વધારે કંડો વેઠવી પડે છે, એવું લાગતું નહોતું.

આ નવા સંકુલ, અકિચન પણ મૌરવમયાં જીવનમાં એલિઝાવિટાએ મુખ માન્યું હોત—જે અંતરોનો વિગ્ન થવાનો જ એવો એને વિશ્વાસ હોત તો—જે એને અશક્ય લાગતું હતું—અને એ માની ચકી હોત કે એનો પોતાનો ને એના મિત્રોનો સમૂહજો અંત આવી જાય ત્યાં સુધી જ એ ચાલવાનું છે તો. પરંતુ એમને અને નિસ્સ, જેમને તેઓ પોતાનાં કૃત્યોમાં સડોવવાનો ઈન્કાર કરતા હતા તે નાઝરિકાની સામે નહિ પણ નાઝી અમલદારો અને જર્મન એક્સિસરોની સામે, આક્રમણકારો અને એમનાં કૃત્યોને વખોડના હતા.

આક્રમણકારોની વિરુદ્ધના અપરાધો અમે જે અદાલતોમાં કેસ ચાલતા હતા ત્યાં તેઓ અચૂક જતા અને પાછળથી સત્તાધીશો સામે વિશેષ પોદારી ક્રિયા અને કર ઉપરાવનારની ગેરરીતિઓ અમે ફરિયાદ કરતા. કેસમાં કાવતસંજન જે કંઈ રહેવા પામ્યું હતું તેનો તેઓ નિર્મોલકપણે ઉપયોગ કરી છૂટા. સંપૂર્ણ ઉત્સવો તરીકે નિશિત થયેલા દિને સહેરનાં મેળાઓમાં અને મેદાનોમાં જે મહાપુરુષોનાં પૂતળાં મૂકવામાં નચરજનોએ જન અનુમત્યો હતો ત્યાં ફત ચડાવીને, પછી એ ફૂલો લઈને, તેઓ શેરીએ શેરીએ ઘૂમી વળતા.

કહેવાય છે કે એમને અને નિસ્સને અમેરિકામાં જે ખ્યાતિ મળી હતી, તેને લઈને જર્મનોએ હજુ એમને કેદ કર્યાં નહોતા. પરંતુ લાગતું હતું કે એમને માટે કામચલામ આરેલી આ જવા જેટલી ઉદારતા પર એ બન્ને જે ભાર લાદી રહ્યા હતા, તેનો ગમે ત્યારે અંત આવી ગયા વિના નહિ રહે. ડેવિડને ઉઠાવી ગયા, તેમ નાઝીઓ એમને અને નિસ્સને ઉઠાવી જાય તો જીવું કેમ, તે એલિઝાવિટાને સમજતું નહોતું. અને, આ ભયંકર વતનાઓ હજુ વધારે ભેંચી પડશે તો પોતે કેમ ટકી શકશે તેની એને સમજ પડતી નહોતી. એક વાર પોતાના એક યહૂદી વિદ્યાર્થીને ત્યાં જવા એણે કહોકટાવર સેવર વટાવવાની સરખાત જ કરી હતી, ત્યાં તો એણે આસપાસના લોકોના ચહેરા પર, જોયે જતી ભય-

વિદ્યુત્ત આખો જોઈ હતી અને તેનું મુળ શોધવા
ગઈ તો જોયુ કે છ મુવાનો ઈલેક્ટ્રીક ચાલતા પર
લટકી રહ્યા હતા !

અ પછી સહેરમાં આવળ કરવામાં એણે સાવ
ચેતી રાખવા માંડી કોઈ જાહેર સ્થળે જતાં, આગળ
ચાલતા લોકો પર એ પ્યાન રાખતી—તેઓ કદાચ
ઓચિતા થઈ ગયાં તો ! પગ્ગુ એક રવિવારે સવારે
સાવચેતીને ખ્યાન ન રહ્યો મરઘી રાધવામાં
જોડાનાને મફત કરવા એ ઉનાવળી એમનને ઘેર
જઈ રહી હતી ફેરકારમાં સવાત અતી આદતને જીવિત
રાખનાર એક વ્યક્તિ તરીકે એને કોટ આપવા એક
ખેડૂન એ મરઘીને પોતાના કોટની બહાર સત્તાડીને
લઈ આવ્યો હતો. એમને કેટલાક મિત્રોને તેમાં
જાગ લેવા નિમંત્રણ હતા અને નિત્સ એની પાસે
અચેતી હોઈને કેન્દ્ર મહિંગ મોકલવાનો હતો મોટા
જગ્યામાં લપેટાઈને ફેણચારીના પવનોથી નચના
માધુ નીચુ રાખીને એમન અને નિત્સ રહેતા હતા
ત્યાં, કુરમની પાસે એણે વળાંક લીધો એ જગ્યા
એણે એક ઐતિહાસિક નાટકમાં જુઓકા ભજવવાં
પહેચી હતો અને એને બહુ શોભતો હતો એટલે પાછળથી
એણે ખરીદી લીધો હતો એ મરઘીની ચરમીમાંથી
થોડા દિવસ સુધી કઈ કઈ સ્પર્શ વાનગીઓ બનાવી
શકાશે તેના એ વિચાર કરતી હતી. અને ત્યાં તો
એણે કોઈકને દુકમ છોડાવો સાંભળ્યો. એણે જાણે
જોયુ અને માંડ માંડ એ જોળીના ધડાકાની સાથે
પોતાના કાન ઢાંચી ઘડી કુરમને છેડે એક નાનકડો
ટાવર હતો ત્યાં દસ મુવાનો જોશા હતા તેમાં
કોઈકને તો આખે પાટા ગધિના હતા. ખીજે છેડે
જોયે પકડેલી રાખડો સાથે સૈનિકોની એક દુકડી
જોલેની હતી પેના દસ મુવાનો મોટાભર સાથે પડી
ગયા એલિઝાવિટાની બાજુમાં સૈનિકોથી ઘેરાયેલું
મુવાનોનું એક ટોળું હતું સૈનિકો લાદી ઉપર જોયે
મોટો પડેની એ દસ આકૃતિઓને સગીનો ઘેંચીને
ખતાવતા હતા અને ટોળાને જોવાની દુરબ પાટી રહ્યા
હતા એ એમનને ઘેર દોડી ગઈ જોડાનાએ ખારડું
જોયુ ત્યાં સુધી કડી એણે દોઢપા જ કરી

એ જે સ્ત્રીઓ મરવા કેમ રાંધવી તેની મસતત
કરતી વિશાળ હવાવાળા રસોડામાં ખેડી રસોડું
નાનકડા બગીચા પર પડતું હતું અને એ બગીચામાં
થેંગ ગગના સાકોહાની વચ્ચે ઉનાળામાં મોટાં મોટાં
ચુલખ ખીલતાં હતાં અને છોડવા ભીનમાં ભળી ગયેલાં
ટેફાં જેવા લાગતા હતા અને ચુનાઓ બારી બાંધીને
લાકડીઓના નેચાં હતાં અને ત્યાં દળવે બરફ પડી
રહ્યો હતો

ઓચિતી જોડાના રડી પડી “હા, હુ જાણું છું,
એનિઝાવિટા જોલો “એ બધું ભપકર, ભપકર હતું.
પણ તો ચે, આપણું કામ તો કર્યું જ જયુ જોઈએ”

મરઘી શોભતી હતી તે દરમ્યાન એનિઝાવિટા
એમનના અભ્યાસખડમાં ગઈ એ જાણા ધરની નાની
મેડીની બાજુમાં ઝોરડો આવેલો હતો એમન વિદ્યેના
સામગ્રને અને પાઈન જુલથી કાળા દેખાના ટાપુઓને
જોતો બારીએ બેઠો હતો એના ટેમન પર અધૂરા
ફેરકારોથી વરેલાં કામણિયાં વેચણેરણ પડેલાં હતાં
એને માટે લાક્ષણિક હોય એવી આ હાલત હતી
નહિ એલિઝાવિટાને આવકાર આપતાં પોતાનો
ચહેરો એની સાથે ન આવે તેની એણે સલાહ
રાખી હતો એની બાજુમાં જઈને એ જોખી રહી ને
ઘેરા આકાશને ને તેથી ચે ઘેરાં પાણીને જોઈ રહી

‘તે જોયુ એ ?’ એમને પૂછયુ

“હા” એલિઝાવિટાએ જવાબ આપ્યો “હુ પાસે
જ જઈ ચડી હતી એ ॥ કામ નયુ ? કાણુ હતા
એ લોકો ?’

“કણામરા બનવા તૈયાર નહિ એવા જે—તે દસ
મુવાનો—પસ,” એણે જવાબ આપ્યો “એ પથુઓએ
એમના અપરાધો વાંચી ખતાવ્યા પછુ એ બધું
અરપટ હતું એ બધાને તો મેં જોળખ્યા પછુ નહિ
એક તો એઈરફો કાકટરનો દોકરો હતો એક પેલા
શ્રોક સુનિવર્સીના પ્રોફેસરનો દોકરો હતો અને
એક હને ડેા ડ્રા—ડેના દોકરો તે ઉપરાંત પેલા
કમરૂની બાજુમાં કેસલાવાની દુકાને આઈસ્ક્રીમ
સોડા લઈ આવેલા—એ છોકરો ચે એમાં હતો અને
ધરડા રવેનનો લાણો ચે તેમાં આવી જતો હતો’

“ઐહ, બિચારો રહેવો!” એલિઝાવિટા રડી.

“પણ એમન, આવી ઊઠકરોની.”

“હા, એનાં ઊઠકરોની.” એમન સંમત થયો. અને પોતે જે જોઈને આવી હતી, તે દશ એલિઝાવિટાની આંખ સામે પાછું તાદસ થયું. પરિચિત, મનોહર લાદી પર દસ દેહો દગલો સ્થંભને પહેલા દગલ—પડવાની તાલીમ લેતા શિખાઈ મરના બેના—અને ઊઠકરોએનું ટોણું એમના મુત સાથીઓને જોઈ રહ્યું હતું. કોષમાં અને ગર્ભમાં ચમકી જવાની એમની આંખોમાં જિગર નહોતી. પરાસ્ત થયેલા વૃદ્ધોના બેનાં એ આંખો હતી.

“મને રડવું આવી જાય તો તમે વધી લેશો?” એલિઝાવિટાએ એમનને પૂછ્યું.

“હું તો રડી રહ્યો છું.” એ બોલ્યો.

થોડી વાર તેઓ મૂંઝાં બેસી રહ્યાં.

“નિસ્સ અને હું સાથે મળીને કંઈક લખવાના હોએ તે વિચારવાની હું કોશિસ કરું છું. અમારે માટે એ કંઈક નવી જ સંભોમાં દશે; ધણે અંશે તે વિશેષ સુમનિ, વિશેષ ચોટદાર હશે. મણા ચોળા સળદામાં મૂક અને કુટ લોકોને એમની મૂલતાનું અને કુટવાનું ભાન કરાવવું પડશે.”

“તે આ ધટનાને લખવું હશે?” એલિઝાવિટાએ પૂછ્યું.

“હા” એ બોલ્યો.

“ઐહ સંભાળજો.” એ મમમીન રવરે બોલી, “સંભાળજો!”

“આપણા આ નગરને ખાતર, થોડા સમયે જે કાંતું જોઈએ તે કરી લાવ, તે માટે અમે સાવધ રહીએ જ હોએ.” એ બોલ્યો.

“તો પછી મારું શું થશે?” એનું બોલી ઝીઠવાનું એના મનમાં તો દગલ. પણ એને ધણું કે એ તો સર્વથા શરમગજ જ કહેવાય.

એમને કશું : “હું હિંમતુ છું કે, અમારી સાથે સંબંધ રાખીને તે કોઈ એખમ ન વહેરી લીધું હોય. દમખા—કાલ પરમ દિવસ સુધી તો તારે અમારી પાસે દૂકાનું થે ન જોઈએ.”

થોડી વાર તેઓ શાન્ત બેઠાં. પછી એમન મનમાં કોઈ વાક્ય ગોઠવતો હોય એમ બોલ્યો, ફરીને બોલી ગયો ને પછી અકળામણમાં બોલી ઝીઠ્યો : “ના, એ નહિ ચાલે.” એણે કહ્યું, “એવું બધું કરવાની મને આદત નથી, અને આમેય આપણી ભાષામાં ધણું કપરું છે. અંગ્રેજીમાં કે ફ્રેન્ચમાં તે વધારે સરળ બને.”

“જે તમારે કહેવું છે તે તમે ચોક્કસ રીતે જાણો છો, તે માટે હું તમારી પ્રશંસા કરું છું,” એ બોલી. “શું કહેવું છે, તેની ખાતરી કરવા આ ધટનાને મર્મ તમને બરાબર સમજાવે જોઈએ. વિશ્વની રચનામાં તે કેવી રીતે ગોઠવાઈ શકે છે, તે જાણવું જોઈએ. મને આ જ સમજાવું નથી. અને આ દાનના અભાવે હું મૂંઝાઈ જઈશું છું.”

“તું શું કહે છે, તે મને બરાબર સમજાવું નથી. નિસ્સ અને હું જે જાણીએ છીએ, તે તું વધારે સારી રીતે જાણે છે. નૈતિક મંદિરના તારા કરતાં વિશેષ જાળ કોઈનામાં નથી. તું કોઈ પણ માનહાનિભય કે ધાતકી કર્મ કરે, તે હું કશી શકતો નથી.”

“તમે મારું વધારે પડતું સાંતું બોલો છો અને આમેય, મારી આતર-સંવેદના પર મારો કોઈ કાબૂ નથી. મારા માથાપે મને સીખવું હતું કે અધિક વસ્તુઓ અચોગ્ય છે અને તે કરતાં હું હિંમેશાં કરી છું. વળી એવી અચોગ્ય વસ્તુઓથી આપા રહીને વર્તવામાં જ સુખ છે, જાનક છે. સમજદાર વ્યક્તિએ જે વસ્તુ પસંદગી કરવા જેવું હોય નથી. પણ હું તેમાં ટેલોક વાર નિષ્ફળ મઈ છું. હું કેવી ભયંકર છું, તે જાણીને તમે નવાઈ પાળી જશો. પણ મારે તમને એ કહેવું નથી. વિષ સંઘે તમારી પાસે કંઈક જાન છે, જે મારી પાસે નથી. આજે દુગમ પર પેલા ઊઠકરોએનું જે થયું, તે લોકોને સમજાય અને તેઓ કંઈક કરવા પ્રેરાય, તે માટે તમે તેને અમે કંઈક લખવાના છો, તે પડતી જ જે જાણ્યાં બાવે એ બધું મને પણ મળે, એમ હું તો હિંમતુ” એનાં આંસુ મદાર ધસી આવ્યાં. પણ તેની વચ્ચેથી એ બોલી : “કારણ કે એ દસ ઊઠકરોએને જે થયું તે બે હું સદી શકું તો ડેવિડને જે થયું, તે પણ મારાથી સદી શકારો. એમન, તમારે

મને કહેવું જ નોઈએ આમ ને આમ, અનિહને જ્યાં ને ત્યાં વચરવ*જોડવતું જ્યાં જોતાં, અને સુખનોને કાણુ અને આનંદ પ્રેરતા સોકાને મૃત્યુના મોમાં ધકેલાનાં જોનાં, દુઃખી સકની નથી આ બધાનો અર્થ શો છે? ઈશ્વર આ નહુ શા માટે આપણા પર વિરાડે છે?"

એમનની આંખા દૂર સમુદ્ર પર મગઈ રહી અને એ હળવેથી બોલ્યો. "એ સમયવાને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપવું સહેલું નથી. પરંતુ હું ધારુ છું કે આપણી પરિચિત તો આપણે સમગ્ર જ સ્ત્રીઓ હોએ છીએ જીવનમાં કેટલીક વસ્તુઓ મુદ્દર છે ઈશ્વર જો ક્યાં હોય તો તેનાથી એ રાજી થાય અને ઈશ્વર જો ન હોય તો તે તેમાં અનિમ મૂક્યો તો રહેવાં છે જ" એ વસ્તુઓથી ઈશ્વર રાજી થાય એવું આપણે ધારીએ છીએ તેજ આ હકીકતને સિદ્ધ કરે છે ઈશ્વરનું જો અસ્તિત્વ જ ન હોય તો જો હિંચતમ છે તેના આપણા સ્વપ્નને એ મૂર્ત કરે છે એને એ મૂલ્યો દર્શાવે પ્રેમ, ન્યાય અને સત્યનો મનુષ્ય પર વિશ્વસ થાય તે આત્મ, આપણે કુરંગાન ધવુ રહી."

પોતાની મુઠવણ બતાવવા તે આમળાને આઠાં અમળાં મરદીરી ને વળી બોલો "કુરંગ પરના એ છોકરાઓ નિદાઈ હતા"

"એક"

"પરંતુ તેઓ મરી ચૂક્યા છે કાઈ બીજા એમને પાછા જિવાદી સકશે નહિ. કાઈ પણ માણસને એ મૃત્યુને થોડા ઈશ્વર એવું થું હેઈ સકે."

"હત્યા કરનારની સામે આપણે બાથ બીધી જોઈએ"

"પણ તેનાથી કઈ આ લોકોની જિન્દગી પાછી મળશે નહિ તેનાથી ઉચિત મારી પાસે ધો પાછો આપશે નહિ"

"જો ઈશ્વર ક્યાંય બેઠો હશે તો આપણે સૌ પાછાં છવી જીદીશું, અને તને તારો ઉચિત પાછો મળી જશે અને ઈશ્વર જો નહિ હોય તો તે આપણને સૌ સારાં વાનાં થશે કુરંગ પર પેલા છોકરાઓ શુભ હેલુઓ આત્મ અપી ગયા એટલે એમનું બધું થયું છે તારે માટે,

મારે તે નિત્યને માટે પણ, બધું ઠીક થઈ રહેશે કાશ્ય કે આપણે આપણી અખંડિતા બળતી રાખી છે તારે માટે મનુષ્ય જોઈએ, એનિઝાવિટા, કે નાકીઓને હાથે શુરોપને મળેલા પરાજયનું અરખ મંદસ્ત છે જ નહિ બૌદ્ધિક દક્ષાની કાઈક ધટનાને આપારે તમે બાવવાયક નામનો અર્થ હિંચતમી ધન્યા નથી પ્રેમ, અને સત્ય હિંચતમના સત્તા પા આગા પહેલાં દર્શાવેલાં જ આજે જે છે અને તેના અનિહન ગૌરવમાં આપણે બાળીશો છીએ હું વેદિયો લાખો હોહ તો મને માફ કરજે, પણ હું સુખ નિત્યોનો લખનારો || ને શ્રદાવચનો લખવાનું મારું કામ નથી. પણ મારી મિથ, આ મારી આરથા છે"

"પણ જ મુદ્દર આરથા છે એ" એમિઝ વિટા મેલી પગ પા પગ ચલાવીને, પોતાના પગ તરફ ત ક્યાં તાકાત એ તેને આમળ પાછળ દનાવી રહી રોમ માટે પોતાને કેવો અશુભ્યો હતો તે એને માફ આવી મરું તેની બહારનો આમિવિનાર એને પ્રમતો હતો રસ્તે આવતી સમઘ બોમ્બા, વેળેથી જવાયેલા રસ્તામાં એણે મળ્યો બધું હતું અને ટિવાલીનો ધોધ બનાવી એને હહેર પડી હતી, પરંતુ જમીન પર તાંબી પડેલી કે કાઈ અમળાઓ મહાન બાધમાં નહુ એછી પડે એવી સખમાં જીવી ગ્લેની પેલી થાંકીઓ પર તો એને તિરસ્કાર છટકો દલો પ્રેમ, ન્યાય અને સત્ય એને એ થાંકવાંએ જોઈ જ લાગ્યા

"તમે મને ધવું આપાસન આપ્યું છે, એમનું," એણે કહ્યું પરંતુ એના અંતરમાં તો વિદ્યનપણનો ભાવ એટલો પ્રગળ દલો કે, આવી એકાકી મહાનો જ્યાં વિચાર કરવો ન પડે અને કિયાજાના મુસ્ત સમુદ્ર બાણી જોવું ન પડે એવે કાઈક સથળે જતા, રહેવાની હિંચતમમાં એ જીભી ચઈમઈ. "નીચે જઈને, મરતી બળી જાય નહિ તે માટે, મારે તેને ચરખી લગાડવાની" "

એલાનાને એની મહત્તની જરૂર હોત તો એને જમત પણ એ ડેસીને તો બળગાટ ક્યાં કરવાની રેવ, હતી અને લાગતાવગતમાં સોને એણે સુણાવી દીધું હતું કે, એ ધરમાં બીજા બધાં જન્મમાં તેથી વે ધણ

લખા વખતથી એ રસોઈ કરતી આત્મી હતી, અને એટલે જ તો એલિઝાવિટાએ બેથગેમિયે આવેલા એકક ખંડમાં આંટા મારવા માંડ્યા ત્યાં વહાણોના નમુના હતા, નાવિકોના ને એમની સ્ત્રીઓના ચિત્રો હતાં. બપોરના બોજન માટે ટેબલ તૈયાર કરવામાં આવેલું હતું. ટેબલ પર ચાંદીની સાધનસામગ્રીઓ કે ઝોરમાંની મીઠી ચાંદીની વસ્તુઓ, મીઠાનગીની દીડીઓ અને અત્યારે એક-દે તરિકે વપરાતા ફેન્સ મદિરા-ગમમ ઓછા ચમકદાર હતાં, એટલે જોદાના પાસે જઈને એણે તે બધું પોલિશ કરવાની રજા માગી. જોદાનાએ હા પાડી, એટલે અંગ્રીકી પાસે બેસી એક દીવડી બોળામાં રાખી દાઢમાં એક મુંવાળા કપડાના ટુકડા સાથે, બાજુમાં એક રકામીમાં પોલીશ લઈને એ બેસી ગઈ. એ દાઢમાં મદિરાની બાટલીઓની ઝાગડી લઈને નિલ્સ આગ્યો ત્યારે એ દીવડીને બેર કાઢીને ધસી રહી હતી. અને એની આંખો આંસુ વહાવી રહી હતી.

બાટલીઓ હળવેકથી નીચે મૂકીને એ એની પાસે ગયો ને ઘૂલ્લુબજર, બેસી ગયો. આંધુબીને ચહેરાં એણે પોતાના દાઢથી ઢાંકી દીધા ત્યારે, એ દાઢ એણે પકડી લીધી, પરાંણે એને પોતાના તરફ જોવાબધું.

“તું કેવિડને યાદ કરતી હતી? કે પછી આજે જે બની ગયું તેનો વિચાર કરતાં હતી?” એણે પૂછ્યું.

“એમાંથી એકનો નહિ,” મૂસકાં ભેગાં એ બોલી : “હું તો જન્મતો, જન્મનો વિચાર કરતી હતી. જોદ, નિલ્સ, બધું એટલું તો રસવીન છે.”

“રસવીન?” એણે સામું પૂછ્યું : “આપણે જેમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છીએ—બોલાકની તબી, અંધકાર, કડો, પેલા પશુઓ—આ બધીની છું વાત કરે છે? પ્રિય, એ કંઈ દબેજને માટે રહેવાનું નથી.”

“મારે એ કહેવાનું નથી,” એ બોલી જોડી : “કારણ કે, એ બધું જન્મું રહે, આપણા જન્મતેજવ એ ફરી પાછું ન દેખાતું તો પણ, કોઈક કાળે તો એ દેખાવાનું છે જ. ઇનિદાંસ તો પાતનાંઓથી બરેલા છે અને એ બધાની અર્થ એ થાય છે, તે મેં એમનને પૂછ્યું.”

અને એ કહે છે કે, પ્રેમ, ન્યાય અને સત્ય સુંદર તરવો છે, તે સિવાય એનો બીજો કોઈ અર્થ થતો નથી. અને આપણે એ તરવોને વળગી રહેવું જોઈએ. અને એ ઈશ્વર હોય તો, આપણી સેવાના બદલામાં આપણને એ સ્વર્ગ આપશે, અને નહિ હોય તો, યે, આપણે સાચે માગેં ન્યાયાનો સતોષ તો અવસ્ય પામીશું અને બધું એવું તો શુદ્ધ છે—હંમેજને માટે નિશાળમાં બંધા કરવાનું હોય છે...નિલ્સ, એવું શુદ્ધ છે એ બધું!” દીવડી નીચે મૂકીને નિલ્સના વળેલા હાથ પર એ રહી રહી.

“જ,...” નિલ્સ બોલ્યો, “જ,...એ તો એમન એવું માને છે. અને એને તેથી ઘણો લાભ પણ થયો છે. સ્પષ્ટ છે કે એની માન્યતામાં ધણું વજૂદ છે—કારણ કે તેને આધારે જે માગેંને એ અનુસરે છે તે પાસાંવિજ્ઞાથી વિરુદ્ધ જતો માગેં છે. પણ હું કંઈ એમનના જેવું માનતો નથી.”

એલિઝાવિટા પાછળ ખસી ગઈ અને નિલ્સના ચહેરાને ટીકી રહી : “તમે છું માનો છા !”

એ મુશ્કેલો. “મારી માન્યતા” એ બોલ્યો : “મારી, મારી...કેમ એલિઝાવિટા, એ મારાં નાટકોની બીતરમાં છે જ—જેમ તારી માન્યતા તારા ખલા અસિનયોની બીતરમાં છે એને મધિસીવી શબ્દમાં કેમ મૂકી તો મને સમજાતું નથી. પણ મારે પ્રપત્ન કરવો જોઈએ...” અચાનક એણે એને ખુરશીમાંથી જોડી કરી અને એના ખલા પકડીને સામે જોતો રહી ગયો. “જા, જા, તારો કોટ પહેરી લે. આ બધી વસ્તુઓની કેવળ વાતો ક્યાં કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. એ બધું જોઈ શકાય એવું કરવું જોઈએ. આપણુ ધિયેટરના લોકોને તે આવડે છે. એક સ્થળે હું તને લઈ જાઉં છું—ત્યાં તને મારું કહેવાનું સમજાઈ જશે. હું તો આમેય ત્યાં જવાનો જ હતો. પણ તને જોઈને જૂઠી જ ગયો. જલ્દી કર, નહિ તો મોડા પડીશું.”

“ક્યાં જવાનાં છીએ આપણે?” કાટને પોતાના ફરતો વીંટાળતાં એણે પૂછ્યું.

“એ છું બોલી દઈશ તો એ સાચું રહેશે નહિ.

ને આપણે કરવાના છીએ, શબ્દોથી તેનો ખોટો ખ્યાલ મળશે”

એ દિવસ એવો ક્ષોર હતો કે ખારણા બહાર નીકળ્યા ત્યારે જાણે એમના પર કોઈકે ચોળા છોડી હોય તેમ તેઓ પાછળ દડો મર્ચા, અને એલિઝાવિટાએ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. પણ નિલ્સ બોલ્યો “હર નથી.” અને કુરંગની પેઠી બાજુએ જતી એક સીધી મથાણુ-વાળી મથોએથી એ એને ખેંચી ગયો.

“પણ આ તો સત સેગારિટવન દેવળ તરફનો રસ્તો છે, અને ત્યાં તો દેવળ સિવાય બીજું કંઈ નથી”

“મારામાં વિશ્વાસ રાખ, વિશ્વાસ રાખ. અને જમણી ચાલ, ઉતાવળ કરવાની છે.” એ લોકો ચોનાનમાં આભ્યા એટલે તે વટારીને એ સીધો એને દેવળ તરફ દોરી ગયો. પણ એલિઝાવિટા જરાક પાછળ રહી મર્ચી.

“પણ આપણે દેવળમાં જવું નથી. મારાથી ત્યાં આવવા જ નહિ હું નારિતક છું. વર્ષોથી મેં પ્રાર્થના થતી જોઈ નથી”

પણ નિલ્સે કહ્યું: “ચાલ, ઝટ કર, આવી પ્રાર્થના પહેલાં કોઈ વાર થઈ નથી. અને નારિતકનાની બાબતમાં આપણે આજ સુધી વિચાર્યું છે તે કરતાં મધ્ય વધારે કહેવાનું છે.”

અને ખરેખર, માછીમારો હજુ સાદા છતાં જાણ હતા ત્યારે બધાપેલા, એ બહુ મોટા નહિ પણ ઉંચા દેવળમાં, વાસ્તવિક જીવનમાં એ કદી કદી ન શકી હોત એવડી, મોટી માનવમેદની જામેલી હતી, ગાયમાં બધા જ લોકો પ્રાર્થના સાંભળી રહ્યા હતા એમને સૌને એ વર્ષોથી જોળાખતી હતી, અને આજે જાણે લાંબી માંદગીથી એ ખર્ચા બદલાઈ ગયેલાં લાગતાં હતાં. દેખાવમાં આવું સામ્ય હોઈ શકે, તેની એને કલ્પના જ નહોતી—સિવાય કે સર્વસામાન્ય સૂચનાને અનુસરીને એમનું મેક—અથ કરવામાં આવ્યું હોય આમ છતાં તેઓ કુર્મળ દેખાતા નહોતા. એથી ઊલટું, એમનામાં સખળ નાહીતો ધનકાર થઈ રહ્યો હતો અને ક્ષણ પર મઠાયેલી એમની આંખોમાં તો, એમની સામે જાણે મુગ્ધ કરી દેતો કોઈ અભિનય થઈ રહ્યો

હોય એવો, હિલ્લાસ હતો. કોઈ પ્રભાવશાળી અભિ-નેશનો અભિનય ચાલતો હોય ત્યારે ધણો વાર ધિરેદરમાં આમ જ ચર્તા હોય છે પરંતુ પાદરી કદી એવો કોઈ અભિનેતા હતો નહિ એ પણ એના અનુભવીઓના જેવી જ હાલતમાં હતો. ટોળાની વચ્ચે ખેંચી હોત તો એ જોળાખાત પણ નહિ. શબ્દો બોલતા જતા હતા, અને ત્યારે, લોકોની જેમ એ પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતો હતો. કોઈકે મોટા ધોષનાં સીકર, પાણીએ કેવો મોટો બુધ્ધકો માર્યો તે જોવા, જાણે પળવાર અદર રહી, પછી નીચે વહેતા ઝરણામાં સમાઈ જાય તેમ, એ શબ્દો બોલનારની ને સંભળનારની વચ્ચે જાણે હવામાં અદર રહી જતા હતા.

ધ્રુવર, મનુષ્ય અને ધ્રુવરના એક માત્ર સત્તાનના ચરણમાં સમર્પણ કરવાની એ વાતોનો એના મન પર આવો જોડો પ્રભાવ પડ્યો, તેની એલિઝાવિટાને નવાઈ લાગી. કારણ કે એની તકલીફોની સાથે એ વાતોને કોઈ સંબંધ નહોતો. ડેવિડનું જે થયું હતું—એને માટે એણે જરાયે કારણ આપ્યું ન હતું—એવી વાતના સિવાય બીજું કંઈ એ હોઈ શકે જ નહિ—તેનો કંઈ એ વાતોથી કોઈ ખુવાસો મળવાનો નહોતો. પરંતુ કેટલીક વાર એવું થે જનતુ કે સમગ્રપણે વાસ્તવિકની છાપ પાડતાં નાટકોમાં થે કેટલાંક વાક્યો એવાં હોય કે તેનું સદર્શની બહાર કોઈ મદત ન લાગે. આ પ્રાર્થનાની છાપ પણ સમગ્રપણે વાસ્તવિકનાની જ ઊંઠની હતી રમેનિહોણા, કુખાત પશુ અકર્મણ્ય તે નહિ જ, એવાં લોકોની વચ્ચે જીભ રહેતા એને લાગ્યું કે, ધત્તો કદાચૂસ થઈને ભાંગી જાય અને પોતે ડેવિડની પાસે પહોંચી જાય ત્યાં સુધી તેને કોરી નાખવાની દિશા પોતાનામાં હતી.

“હવે આગળ ચા.” નિલ્સ ધીમેથી બોલ્યો. લાવિકો ઉપાસના મંચ બંધી જઈ રહ્યા હતા.

“મેં ઉપવાસ કર્યો નથી,” એ બોલી.

“આજે સવારે જે બન્યું તે આપણા સૌને માટે અનુકૂળ જેવું જ છે આપણે આગળ જઈએ.”

એમને થોડી રાહ એની પડી. ગામના લગભગ બધા ઉપાસના માટે આવ્યા હતાં. છેવટે એસિઝાવિટા પાઠી પાસે પહોંચી ને હોઠ પવિત્ર પાનને અડકાડ્યા, ત્યારે પોતે શું કામ એમ કરી રહી હતી, તે જ એ મૂલો ગઈ. પાનની મદીરા એના હોઠ પરથી પસાર થઈ ગઈ ત્યારે નિદ્રા એની પાસે આ શા માટે કમળું હતું, તેની એને નવાઈ લાગી. પરંતુ, એ કામ પૂરું થતાં એ પાછી ટદાર ઊભી થઈ ત્યારે તો એના મોઢાથી નિરાંતના હૃદયાર નીકળી જાન. પરંતુ એને થયું કે એ કદાચ અણસમજ કહેવાય, લોકો કદાચ એને આવેશમાં થેલી બનેલી પણ માની લે.

બહાર રસ્તા પર નિદ્રા તરફ ફરીને પ્રત્યક્ષ નજરે એને જોઈ રહી. નિદ્રા એને નજીક લીધી ને હોઠે સુખન કહ્યું. આસપાસ કેટલાય લોકો એમને કંપડકથી જોના ઊભા હતા. અન્ય સંજોગોમાં એ પુરુષ અને એ સ્ત્રી રોમાન્સ અને કથાનાં પ્રતીક હતાં તે એમને યાદ આવ્યું અને એટલે તેઓ ચિંતાયેલા કે વિરમન પણ લાગ્યા નહિ. એ સુખનમાં ગાંભીર હતું—એ ભયંકર દિવસના અંત સમુ મંબીર હતું.

“પણ તમે શા માટે મને ત્યાં જવાનું કહ્યું? ઉપાસનાની ફરજ મને શા સારુ પાડી? હું કહું છું કે કેટલાંયે સમયથી હું નાસ્તિક રહી છું. અને કેટલાંયે બધાવવા તો હંધરે કંઈ જ કહું નથી.”

“આપણે સૌ ત્યાં શા માટે ગયા?” એ બોલ્યો. એક એમન સિવાય—એ આપણી જમ વિચાર કરતો નથી—સમજના છતાં પર જઈ ઊભેલા અને એટલે જ, આપણાથી અલગ રહેલા કોઈકમાં વિશ્વાસ ચૂકવા આપણે ગયા હતાં. એવું ‘કોઈક’ જેને આપણે કાલ આપેલો છે, ક, મનુષ્ય, જીવનના અર્થથી, પોતાની પ્રતિતા સ્વરૂપથી અને વિશ્વના સ્વરૂપથી, અનલિપ્ત જન્મે છે, તો જે યાન તો એ અલ્પ પાત્ર કરવાનો છે. આવું ‘કોઈક’ સ્વયં મનુષ્ય હોઈ શકે—કે પછી એ હંધર હોય, એ શું હોય તે તો હું જાણું નથી, મારું તે ત્રિશત યાન જેને બોલવાનો આપણે કાલ આપ્યો છે તે અજ્ઞાનને એક અંત છે.”

“પણ તમે જાણ્યું શી રીતે? એવો કાલ આપણે આપ્યો છે, તેની તમને ખબર કેમ કરતાં પડી?”

“મૂરખ, મૂરખ!” ગલીએથી પસાર થતાં એના હાથને પોતાના દેહ સાથે દબાવતાં એ બોલ્યો: “એ કાલ આપણે આપેલો છે તે હું જાણું છું. કારણ કે હું તેનું પાલન કરી રહ્યો છું, એમ મને લાગે છે. લખના ને કવળ લખના સિવાય, અને પહેલાં સમજાવું હતું તે સત્યના કરતાં કંઈક વિશેષ વિચાર કરવા સિવાય, નિન્દગી આપી મેં શું કહ્યું છે? અને તે કરવાનું મને હું માંડી વાળું, મેં જે સમજું છે તેને આધારે જ નિશ્ચય થઈ જઈ અને દુરમ પરના મારા મુદ્દર ધરમાં રહું, ટાપુઓની વચ્ચે થઈને નાવ હંકારું, બરફ પડવાની કે કૂચ-ગહારની વેળા આવી હોય ત્યારે પર્વતોમાં ઘૂમ્યા કરું—તો મને, તને, કુનિયા આપીને લાગે કે મેં વિશ્વાસપાત્ર કયો છે અને તું પણ નાટ્યભૂમિ છોડી દે તો અમને લાગે કે પ્રવિરતો ભંગ થશે છે.”

આજી રિપત કરતાં એ બોલી: “બોહ, હું કંઈ કહું તેનું શું મહત્વ હોઈ શકે?”

“તારા એક એક અગ્નિપદમાં તેં જોની કોઈક ને કોઈક વાત કહી દીધી છે—જે અમે લોકો હજી જાણતા નથી. સૌ શું છે તે અમે પૂરું જાણતા નથી. પુરુષ શું છે તે પણ અમે પૂરું જાણતા નથી. અમારી જાનને તાલીમ આપવાની, સિસ્તમદ થવાની શૈક્ષિક કરતી વેળાએ પણ અમે અધકારમાં જ ચાલીએ છીએ. અને વિશ્વને ફજોળી લેતા બહાર પડીએ તે પહેલાં આ કરવાનું જ હોય છે. તારા અભિનય જોનાર માટે તે મહત્વ મેળું કયું કહું? અને તે તારે જાણવું જોઈએ નહિ. તેના વિના તું શું છે, કેવલ મન તું શું હતી, તે તને સમજશે નહિ. એસિઝાવિટા, તું અજ્ઞાન છે. તારું જે કંઈક મદદર છે.”

“પણ હું કંઈ મોટી ભૂમિકાઓ ભજવી ચકતી નથી.” એ બોલી.

“મૂરખ રે મૂરખ!” એ ફરી બોલ્યો. “લેખક જે પાત્રોને પૂર્ણતાથી સર્જી ચકતો નહોતો, તેને તેં ભણી ભણી કરી ચૂક્યા છે. પરંતુ આપણે આપણી પોતાની જ વધારે પડતી વાતો કરી રહ્યાં છીએ.

આપણે કલાકારો કાર્યો દ્વારા થઈ શકતા નથી એક રીતે તે કીક જ છે. ‘જુઓ તો, મેં શું કરી નાખ્યું છે?’—કદીને વિચાર કરી દોડાદોડ કરી મુકવો બાળક હું ન હોત તો હું કદી કંઈ લખી જ ન શક્યો હોત અને ‘મને જુઓ તો ખરા!’—કહેનાર બાળક હું ન થઈ શક્યો હોત. પરંતુ આ પ્રતિષ્ઠા, જેની હું આ વાત કહી રહ્યો છું તે, આપણે કલાકારો છીએ એટલે આપણને વિશેષતઃ લાગુ પડે છે એવું નથી. દુનિયા આખી એ પ્રતિષ્ઠા તો લે છે અને તેને પાળે છે, કે પછી તોડે છે. અને આપણને એમ લાગે છે કે માછીમારો, ખસાસીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, રાજનીતિજ્ઞો ‘માછીમારો પકડવાનો, નોકો બંધવાનો, વંચ ચલાવવાનો, રાજ્યાધિકાર ભેગવવાનો’ અર્થ શો ચાલે છે તે આપણને સમજાવે છે... અને ગુદિયોઓને જોઈને આપણને લાગે છે કે તેઓ ‘ઓ-પુરુષો સહવાસ સેવિતે બાળકોને જન્મ આપશે’ એટલે શું તે જન્મને સમજાવી રહી છે. સૌ કોઈ પોતાના આવા નિર્માણની વચ્ચે મનુષ્ય કઈ રીતે પોતાની જાતને નિભાવી શકે તે દર્શાવે છે. કાલ આવી ગયો છે તે કીક જ થયું છે. એવો આવ આપણા સૌના મનમાં છે. પરંતુ બીજા કદલાં જે ઓ-પુરુષો એનાં છે, જે કોઈ પણ ચક્તિ કેળવી શકતા નથી; એમનું જીવન દુનિયાની દૃષ્ટિએ ઓળખી શકાય એવું સ્વરૂપ ધારણ કરતું નથી, કંઈ પણ શીખ્યા-શિખ્યાન્યા વિના તેઓ મૃત્યુ પામે છે અને ત્યારે આપણામાં કંઈક ઝુમાખાનો જ નહિ પણ એક અણમગનો યે આવ જાગે છે—અણે કોઈક સર્વસામાન્ય સાદસકર્મમાં એમણે પોતાનો જાગ જાગ્યો જ ન હોય! આ બધાના કંઈક સંબંધ હોવો જોઈએ, લવિષ્યના કોઈક તત્ત્વની સાથે તેનું સંબંધ હોવું જોઈએ. અને ઈશુ પ્રભુપુત્ર હતો, તેની પ્રતિષ્ઠિ થતી નથી તો યે, હું દેવળમાં જાઉં છું અને એની સાથે તાદાત્મ્ય સ્વીકારું છું, કારણ કે એટલું તો હું જાણું છું કે જે પ્રતિષ્ઠા હું કરું છું તેને, ઈશુએ માનવીની પાસેથી જે માગ્યું, તેની સાથે સંબંધ છે. અને મને નથી લાગતું કે મારું જીવ એને દાખલ કરી મૂકે એવું છે. કારણ કે મારો કેવલ પાર

પાડવાને હું મારું જીવન—મારી પાસે એટલું જ તો છે—સમર્પણ દેવા તૈયાર છું. અને મને વિશ્વાસ છે કે હું યોગ્ય જ કરી રહ્યો છું. તને એવું લાગતું નથી હોતું, એલિઝાબિથા?”

“હા, થયું તો હતું,” એ બેસી, “પણ એ અનુભવ હવે મને વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાય એમ હું ઇચ્છું છું.”

“પરંતુ આ સાદી વાત છે જ નહિ,” એણે કહ્યું, “આપણે કમળ કરવું જોઈએ કે વિષાતાએ આપણને દારાચારપદ પરિસ્થિતિમાં લાવી મૂક્યાં છે. કોઈક નાટકના બીજા અંકમાં આપણે પાક જાળવી રહ્યાં હોઈએ, આપણી ભૂમિકાને ન્યાય આપવાની કોશિશ કરતાં હોઈએ અને તે આપણને જરૂર પડતું ન હોય, અને ત્રીજા અંકમાં આવવાનું હોય તેનીય આપણને ખબર ન હોય એવું લાગે છે! અને બીજા ભેટાનો તર્ક સાચો હશે એમ માનીને, એમના તર્કને અધારે ચાલવા બીજું કંઈ જ આપણે કરવાનું નથી, —આપણે તેમ કરી શકીએ તેમ છીએ. ટું જ કહે, ઉચિતને જે વીતી તે જોવા પછી પણ, ટું મૃત્યુ કેમ પામી નથી?”

“તેનું તો મને જે આશ્ચર્ય થાય છે,” એણે બેસીને માથું ઢલાવ્યું.

“હું કહું છું, કંઈક જની રહ્યું છે. આપણા અત્યારના ધારણને ટકાવી રાખવાનો—પ્રેમ, ન્યાય અને સત્યને નિભાવવાનો જ પ્રયત્ન નથી; પરંતુ કંઈક શોધી કાઢવાનો, આપણે પોતે શું છીએ, ઈશ્વર શું છે અને જ્યારે પ્રેમ, ન્યાય અને સત્ય પાછળ નંખાઈ જાય ત્યારે માનવજાત અને ઈશ્વર સાથે—તેમને પાછાં પામવાનો પ્રયત્ન છે.”

“આને જ લીધે નાંખીએ તો પક્ષ દોષિત છે. જે દેશ આપણે છે તે એમનો નથી, ત્યાં તેઓ આવી ચડ્યા છે. તેઓ આપણી કનકા કરે છે, આપણને દેદ કરે છે, આપણે આવાનું ઝૂંટવી લે છે, અને એટલેથી વાત અટકતી નથી. આમ કરીને તેઓ જો કોઈ માનવજાતી હેતુ સિદ્ધ કરવા હોય તો એને જે યોગ્ય

ગણવાય. પરંતુ એવું કંઈ તો તેણે કરી શકવાના નથી. કોણ આપણે જે કાલ આપી ચૂકેલા છીએ તેની એ આડે આવે છે. વિશ્વનો મમ્ સમજવો તે મનુષ્યજાતની ફરજ છે. પુણ્ય કામ કરવાનું હોવાવારે, લોકો કહે છે તેમ, આપણે એ હાથની, પ્રત્યેક જોડની બર છે. કોઈ માનવી બીજા માણસ માટે, જીવનની સમજણને ઉગમ માર્ગ ક્યો-તે કહી શકે નહિ. તારો અભિનય કરવાનું કે મારે જાણે મારું સર્જન કરવાનું અન્ય કોઈ કરી શકે નહિ. વાસ્તવિકતાના આપણા પોતાના માર્ગે આપણે જનું જોઈએ અને એ જ તો નાજીવાદ આપણને કરવા દેશી નહિ અને અહીં ને પેલાને ત્યાં એ તો મૂળ દે છે; અને બન્ને જણા કહે કે ‘અહીંથી મારી આંખે કશું દેખાતું નથી.’ તો ય તેના પર લક્ષ આપતા નથી. અને પોને શું જોયું તે કહી શકે એવા સ્થાને કોલેસા લોકોને તેણે સંજગતે ય નહિ; અને એ લોકોએ શોધી કાઢેલી નવી બીનાએ જો ખરેખર મંદસ્વની હોય તો, નાજીઓ એમના અવાજને એમના ગળામાં જ રૂંધી નાખશે—એ કાપે કે રમેને તેનાથી નાજીઓને કહુમત ચલાવવાનો અધિકાર નમળો પડી જાય!

“માનવીએ આપેલા કોલેસા વિરુદ્ધ જવાની નાજીઓ કષ્ટગ્રાસી છે. સમયને છેડે, આપણી પ્રતીક્ષામાં કોલેસા બંધિતને તેણે નિરાશ કરવા પ્રયત્ન છે. જાતને તેણે એક નિશ્ચયન મદ જનારી ચૂકવા માગે છે. આપણે નાજીઓનો પ્રતિકાર કરીને આપણા આ મદને ગળાદળો રાખીએ છીએ. આપું અદ્ભુત કામ આપણે કરવું જોઈએ, એવું મારી કે તારી માતાએ કહી વિચારું હતું!”

“હું ધારું છું કે એવી એમની આશા તો હતી. પરંતુ એમની આશા રૂગાજીત થઈ એમ આપણે માન્યું નહોતું.”

વર્ગિક પસાર કરીને એ લોકો કુરળ પર આવી ગયા હતાં. હજુ યે ત્યાં પેલા યુવાનોના મુલુની બોલવાવા દની. જુવાનો મુલુ પામ્યા હતા ત્યાં મામના લોકો નજર દેવરી જોવા હતા. રૂઝડટ રૂઝડા બાહ્યરત અને મુઝટ લાગતા જર્મન સૈનિકો હજુ યે ત્યાં પહેરા બરી રહ્યા હતા.

બને જણાં ધરમાં દોડી ગયાં. એલિઝાવિટાએ દીવડી જમીન પર મૂકી હતી ત્યાંથી પાછી લઈ લીધી ને પોલિશ કરવા માંડી. ખીજમાં જામનો લગાડો કરતો નિસ્સ મલિસ-ગમ લાણી વળ્યો.

“મલિસ પીવા જટલી આ રમમાં મરખી નથી,” એ બોલ્યો. “એ, આને દેવના પાસે મૂકી પડશે. એમનિન છે આ—મરખી ખાતા ખાતા પીવાનું. પુરુષનું ખાણું, પુરુષનું પીણું.”—અગીઠી પર મૂકતી વખતે એણે એલિઝાવિટા તાક જોયું. “આમ છતાં, આ જનું પૂરું થાય ત્યાં સુધી તો સમય કઠિન રહેશે—મારે માટે તો ખરો જ ખરો, ને સંભાળ ન રાખે તો તારે માટે પણ.”

“હું કોડી, જેવી પોટમાંથી આવે તેવી,—કાક હોય તો કાક, હળવી—પી લઉં છું. ચારિયજળની ડંફાસ હું હાંકી નથી. કદાચ એ કુચળનાનું ચિત્ત પણ હોય.”

“મારે એ કહેવાનું નથી,” નિસ્સે કહ્યું. “હું જો માનું છું તે અવારે તો આપણને આશાસક છે. પરંતુ આપણે, બાધિએ ખુબ પિડાના હોઈએ ત્યારે, કદાચ તે ખપમાં ન યે આવે.”

તરન જ એ મરખી પિરસવામાં જોહાનાને મદદ કરતા જતી રહી. ફરી એ પાછી આવી ત્યાં સુધીમાં તો એમન એના અભ્યાસ-ખંડમાંથી આવી ગયો હતો. આરકો મહેમાનોથી કરાઈ ગયો હતો. એ સૌ એના જૂના મિત્રો હતા. રોટ પિયેટરના દિગ્ગજ, અને બીજા નાટ્યકારો, અને એક અમણી અભિનેતા, વર્તમાનપત્રના એક તંત્રી અને આ સોની પત્નીઓ. કેટલીયે વાર સુધી રહીને આભા હોય એવા અસ્તભસ્ત છતાં બધાં ખુશખુશાલ લાગતા હતાં.

“કેવો મોદક રંગ તું ધારી રહી છે, એલિઝાવિટા!” દિગ્ગજે કહ્યું, અને એને મલિસનો ગ્લાસ આપ્યો.

“હારો,” તંત્રીની પત્નીએ કહ્યું.

“અને એ તો તારો કુદરતી રંગ છે...અમે જાણીએ છીએ. સૌન્દર્ય—સાધનો આજકાલ મળે છે ક્યાં? કહે તો ખરી, એવો રંગ શી રીતે આવે છે?”

“લાટી પર ઝૂંપી ઝૂંપીને,” એવિઝાવિટા દસી.

“પણ આપણામાંથી કોઈની પાસે લાટીમાં મૂકવા જેવું કંઈ છે નહિ.” દિગ્દર્શકે કહ્યું, “અને એટલે બીજીને પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.”

આ બધી દુસ્વસ્થ મરકરીઓ હતી. પહેલાંના વખતમાં તો એવી મરકરીઓ કરતાં એમને સરમ લાગી હોત, પણ અત્યારે તો કામ ચાલી મધુ. સૌ કોઈએ તેમાં ફૂફ મેળવી, વાતો કરી; અને જેને ઊંચું કરવામાં આપ્યું છતાં અરમી નાખ્યું હતું તે ચિપેટર નાણે હજુ ચે દિગ્દર્શક પાસે રહ્યું હોય, હજુ ચે નાણે નાટ્યકારો એમના હૈયામાં રમતા અને ચિપેટમાં પહોંચવા મથતા ભાનાથી ત્યાંના સ્નેહકર્મી વાતાવરણને બરી યકના હોય, તત્તીઓ નાણે દુરમનોના હાથમાં મૂકાઈ ચૂક્યા ન હોય, અને પત્નીઓને નાણે ખાતરી હોય કે રાતે લોરીમાં એમને ત્યાં કોઈકે આવી પડવાનું નથી, તેમ એમણે પોતાનાં મસ્તક ઉભા રાખ્યાં.

મરકી લાવવામાં આવી ત્યારે મધુ ‘આહા!’ ને “ઓહો” ધઈ મધુ. અને નિસ્મે ત્યારે કહ્યું કે એમનના પહીને તેઓ શુદ્ધ અંતઃકરણથી, ધરે ઝૂંપીને આવેલાંના અપરાધ ભયો વિચાર કર્યા વિના, ખાઈ શકશે—ત્યારે તો, સૌ હસી પડ્યાં. એમન પણ એક નાટ્યકાર હતો અને એક ખેડૂત એને માટે મરકી લઈ આવ્યો હતો. દરેક મહેમાન એક બે ટુકડા પોતાના ધરનાંને માટે સાથે લઈજઈ શકે, તે રીતે મરકી રધાવી હતી. અને પછી તો, મરકી અને નાટ્યકાર વચ્ચેના સામ્ય અંગે પણ કેટલીયે મરકરીઓ ધઈ ગઈ.

અને મહિરા બ્યારે રૂઝવામાં આવી ત્યારે, પુરુષોએ વરસોવરસ આસવ ખનતી દાક્ષિનો વિચાર કરતાં કરતાં—તે કરવું સહેલું હતું—રમજ મેળવી, અને કધારે એ આસવ ગળાયો હતો, તેના વર્ષની પણ કંઈપના કરી લીધી—આ વધારે સુકેલ હતું. અને સ્ત્રીઓએ જે મહિરા ઉપરે તો મટમટાવી જ જવાની હતી તેને અંગે આવી ગંભીર વાતો કરતા પુરુષોની ઠેકડી ઉઘાવી. તેઓનની આ કાણે બારણું ફરે ખૂલ્યું ને એક જર્મન અમલદાર દાખલ થયો. ઉંમરે ઊભો ઊભો

એમને એધારી ધારીને એઈ રહ્યો. એમન અને નિસ્સે જોવા થવા; પરંતુ હાથના એકે ત્વરિત સપાટોથી બાકીનાને ખેસી રહેવાની સૂચના કરી.

“હેલ હિટલર!” મેન્ડરે કહ્યું

શાન્તિ છવાઈ રહી. સૌએ પેલા મધુ પામેલા યુવાનોને યાદ કર્યા અને મનમાં ‘હેલ હિટલર’ મોલવા બદલ શરમાયા. પરંતુ આટલી નાની વાત માટે કુઝી થવાનો કોઈ અર્થ નહોતો.

“આ લોકો કાણ? અહીં શા માટે આવેલા છે?” મેન્ડર એમનને પૂછ્યું.

“મારા મિત્રો છે,” એમને જવાબ આપ્યો. “તમે અને તમારા લોકો અમારા દેસ પર ધસી આવ્યા તે પહેલાં આવતા, તેમ આજે જે, તેઓ રવિવારના બોજન માટે આવ્યા છે.” મોહવાયેયું ટેમલ, સુકેળ મસ્તકધારી મહેમાનો, મરિરાભયાં નાળુક વ્લાસ, પોલિથ કરેલી મીચૂનતીની દીવડીઓ ખતાવીને એણે ઉમેયું:

“તમે લોકો આવ્યા તે પહેલાં અમે આ રીતે જ રહેતા હતા.”

હજુવાર તો મેન્ડરે જવાબ આપ્યો નહિ એની આંખે, તે જે બોઈ રહ્યો હતો તેને નાણે જીંમકી લઈ જવું હોય તેમ, રિથર, એકાઠા નજરે એણે એપાસ બોઈ લીધું. અને પછી એ તાફતોએ ‘આજે લેવાપેલાં સિરતમંગનાં પમલાં સામે વિશેષ કરવા તમે એકઠા સળ્યા હો તો તે તમારા પોતાનાં વિનાશ અને તોખમે જ. આ એવવવા હું’ તો આવ્યો છું અમે તમારા લોકોની સાથે—નવા તખતે સદકાર આપવાનો મંત્રકાર કરી રહેવા—તમારા જેવા શુદ્ધિજીવોની સાથે આજ પહેલાં બહુ નરમાશથી વચાં ઊંચે. પરંતુ આજ પછી કોઈપણ પ્રકારની નરમાશ ખતાવાશે નહિ.”

અચાનક એનો અવાજ અટકી ગયો. એની સુધિત આંખો, ઝાંખી કોધિત દડનિશ્ચયી મંત્રાયેલી આંખો સાથે, મંડાઈ રહી મહેમાનો પુરથીમાં સળવળ્યા દિગ્દર્શકે હેલ પર જીલ ફેરવી લીધી અને આસ લેવા હાથ લાંબાવ્યો. પરંતુ આમતુક કોષે ભારશે તે ખીકે

અધવચ્ચેજ અટકી ગયો. એવું લાગ્યું જાણે કે મેજરને મનમાં પીવાનું સુચવવું હોય. તંત્રીએ પણ એજ રીતે ગ્લાસ પકડી રાખ્યો; અને ટેમ્બ પર ખેંચ્યા જ સાંભળી શકે એટલે ધીમેથી બોલ્યો: “હસ યુવાનોની યાદમાં.” પછી બધાં મહેમાનોએ પોતપોતાના ગ્લાસ જિંચકયા અને એમન અને નિસ્સે પણ નીચા વળીને પોતાના ગ્લાસ લઈ લીધા.

પહેલેથી નક્કી કરી રાખેલું હોય એવું—પણ ખરેખર તેવું નહોતું—આ વર્તન એઈ મેજર આલો બની ગયો. “જિભા થઈ જાયો!” એ બોલી ઊઠ્યો—જાણે એ કરી ગયો હોય. “જિભા યાઓ!” સૌ જિભા થઈ ગયાં. સામાન્ય રીતે લાગે તેના કરતાં યે વધારે તો અત્યારે તેઓ કાંઈકના માનમાં મહિરાપાન કરી રહ્યા હોય એવા લાગતા હતા—એતવણી મળી ગઈ હોય એવા નહિ, અને પાકારીને જિભા હોય એવા તો નહિ જ.

આ વખતે તંત્રીની પત્ની બોલી : “હસ યુવાનોની યાદમાં.” એટલું ધીમું એ બોલી હતી કે ઈન્દ્રિયોને ખેંચીને જ તે સાંભળી શકાય. એ દેશની પ્રજાથી અનુસાર સૌએ પોતપોતાના ગ્લાસ જરા વ્હાર છાતી પાસે પકડી રાખીને પછી એંજે માંડ્યા.

“આ શું કરો છો? તમે બધાં શું કરી રહ્યાં છો આ?” ફમની અંદર ધસી આવવાં મેજર તાડકપો. હંદાળીને એમને સ્પષ્ટતા કરી : “શુભેચ્છા વ્યક્ત કરવાં મારા મિત્રો મહિરાપાનનો આરંભ જ કરી રહ્યા હતા. તમે એમને જિભા ચલાવું કહ્યું ત્યારે, સ્પષ્ટ છે કે, એમણે પોતાનું કામ ચાલુ જ રાખ્યું.”

“કોના માનમાં આ મહિરાપાન ચાલી રહ્યું છે?” મેજર ધૂરકપો.

“કાંઈક બીજા મિત્રો માટે,” એમને કહ્યું. “અમને ક્ષમા કરજો મેજર, પણ તમે આવ્યા તે પહેલાં આ નગર તેની મૈત્રીભાવના માટે નામકિર્તિ હતું.”

મેજરના ચહેરા પર કૈંધ સમગ્રી ઊઠ્યો “તમારા જેવા લોકો હંમેશાં અમારા દેશ સા માટે એવા કરતા દશે? અમે તો ઇન્દિયોનો સાથે તમને રક્ષણ આપવા

અહીં આવ્યા છીએ. નવા તંત્રમાં તમને સંપૂર્ણ અધિકારો આપીને, તમારે માટે સમૃદ્ધિ લાવવા અમે તો આવ્યા છીએ. અને અમે તો તમારા ભાડુએ છીએ. અમારી પ્રજા, ને તમારી પણ નૌકિક આપ પ્રજા છે.”

સૌ ટેમ્બની ફરતે, નીચે માથે, ટોરદના ઉડાને બેઠા જિભા રહી ગયા.”

“માનવજાતને માટે સુચેત્ર એવો એક જીવનમાર્ગ અમે શોધી કાઢ્યો છે.” મેજર બોલી ઊઠ્યો : “અમારી એ શોધમાં તમને ભાગીદાર બનાવવાનો અમારો પ્રયત્ન છે. અને તમે તો એ બેદ મંજૂર રાખતા નથી.”

ટેમ્બ ફરતે જોએલાં એ લોકો એમના પગ પર ગ્રાગ્રાગ્રત્યા થઈ રહ્યા. હજુ એમની નજર ગ્લાસ પર જ હતી.

“પરંતુ આવની કાલે,” મેજરે જાંચે સાદે કહ્યું, સંતેજો જુદા જ દરી.”

અને બારણું એની પછી ધડાક કરતું બધ થયું. સૌ ટેમ્બ પાસે પાછાં ખેસી ગયાં ને હરવાં—સ્વાભાવિક રીતે કૂદ હોય એવું નહિ, પણ પોતાના વર્તનથી ઊતરતી કક્ષાની લાગે એવી કાંઈ વ્યક્તિને એઈ ને કાંઈ હસે તેમ. આમ છતાં એમના હાસ્યમાં કંઈક અશ્વયં ગર્ભિત હતું. કારણ કે તેઓ જાણતા હતાં કે આવની કાલે સંજોગે અવસ્ય જુદા હોવાના છે—કદાચ જીવન અને મૃત્યુ બેટમાં જુદાં છે એટલા જુદાં!

“ઈધરનો ઉપકાર માને કે આ રસો ઢાઢો પડી જાય એટલું લાલું એ ન શકાયો,” તંત્રીની પત્નીએ કહ્યું. એને ઢાઢો નીચે ચોથર જમ્યા હતા, કબૂતરના જેવી ગોળમટોળ લાગતી હતી. અને પાકું ના કડક દુકાથી એણે પ્લેટમાંથી રસો લૂછવા માંડ્યો. બીજાં સૌએ મીઠાં મેણાં ચારવા માંડ્યા ને મચકરીએ કરવા માંડી અને ત્યાં તો એસિઝાનિટાએ કહ્યું કે હજુ કંઈક આવવાનું જાણી હતું આથી તો અનેક અશ્વેષ્ટાચારો સંભળાઈ રહ્યા. પાર્ટી પહેલાંના જેવી જ, પરંતુ વિશેષ કઠોર અને અજેય બની રહી.

ખાટીના ફળો અને સાચુચોખાની મિઠાઈ આગળે દિવસે બનાવી હતી તે લઈને એવિઝાવિટા અને બેહુનાના દાખન થયાં આમંત્રિતો સૌ ખુશ થઈને તાળાઓ પાડી રજાં જમનાં આગ્યા તે પહેલાં આ મિઠાઈ એક અગુમોન વાનગી ગણાતી એમની તાળાઓ ખહાર છેક કુરુળ સુધી સભાગાર્થ અને બારીએ ઠોકાં કઢી રહેલા લોકોમાં કોઈક સંનિકો યે નહોતા તેની એમને ખાતરી તો નહોતી પરંતુ તે બાજુ બેઠા એમણે નજર જ ફેરવી નહિ

હૂ-પુરોગતી સાથે સાથે ઘૂઠ્યા લેવા ફ્રેન્ચ મદિરા પીરસી રહીને પોતાની જગ્યાએ બેસનાં નિલસ મોદ્યો “વેનો જમન કહે કે એણે ને એના જેવા બીજા લોકોએ માનવજાતને માટે સુભાગ્ય જીવનમાર્ગ શોધી કાઢ્યો છે। એનો અર્થ એ કે ઈશ્વરના અને માનવીના વચિતનું ચિત્ર આપી શકે છે, એવું તેઓ માને છે કેવું હકીકતું જૂઠાણું। આપણે તો કઈ જાણતા જ નથી”

એમને છગી-કટો નીચે મૂળીને કહ્યું “અહીં હું તારી સાથે સમય થવો નથી હું ધારુ છું કે ઈશ્વરના ચિત્રનું ચિત્ર આપણે અહીં શપ્તએ—પણ મેજરનાથી સાવ જુદું એટલે જ તો મેજર ખોટો છે, ને આપણે સાચા છીએ”

“એટલે તો ધર્મકાન્દોમાં લખાયું હતું ‘કોઈ કહારેની પ્રતિમા, કે ઉપર આકાશમાં કે નીચે પાણીની અંદર જે કઈ છે તેને મંગતું તારે માટે તું હરગિજ ખનાવશે નહિ’

‘પરંતુ આ આદેશ માટે મેં કયાંક વાંચ્યું છે,’ મહેમાનોમાંથી એકે કહ્યું “મોઝિઝના યુગમાં આકર્ષક સ્વરૂપે મૂર્તિપૂજા કરી રહેના, પરંપરા સ્પર્ધા કરતા ધર્મોપદેશ દ્વારા લઈ જવાનો ચઢદી પાદરીઓનો એ પ્રયત્ન હતો”

“હા, હા, મૂર્તિ તો એ કારણ હતું,” નિલસે કહ્યું “પરંતુ બીજા બધા આદેશોની જેમ આ આદેશ પણ ટકી રહ્યો છે, તેનું કારણ એ છે કે મોઝિઝનું માનસ સત્તાતં હતું એના વિચારોમાં જે અર્થો ભરેલા

હતા, તેનું મનન કરવાની સેકાંઓ સુધી ઠાઈને કુરસાં મળી નથી મારે પોનાને માટે તો એ આદેશનો અર્થ એ જ થાય છે કે જીવનકાળ સુધી જે કાર્ય અધૂરું જ રહેવાનું છે, તેને ધાર પાડવાનો દલ મનુષ્ય કરેલો એઈએ નહિ. વાસ્તવિકતાનો એને પરિચય મળે એટલા ખતર તો એને ધરતી પર મૂકવામાં આગે છે એ પરિચય પામવાનું જ અશક્ય છે, કારણ કે જેટલી ઝડપે એ શીખતો જાય છે, તેટલી જ ઝડપે વાસ્તવિકતા નિત્ય નવીન સ્વરૂપે સર્જાતી જાય છે ધરતીનો અત ન આવે, તારકો વિચીત્ર ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તે કાર્ય શક્ય બનવું નથી, અને ત્યાં સુધી જે મનુષ્ય એમ કહે કે એણે પોતાનો પાક પૂરો મણી લીધો છે અને એ ઉપર મનમાં જે છે તેને મંગતી કે ધરતીની અંદર જે છે તેને મળતી કે નીચે પાણીની અંદર જે છે તેને મંગતી પ્રતિમા એ લડી શકે કે, તો એ અસભ્ય મોલી રહ્યો છે નાન’ નાનાં રેખાંકનો આપણે કરી શપ્તએ છીએ પણ બસ આપણું જ અને જે આપણે એ વાત જાણીએ નહિ કે સાચી પ્રતિમા લડવા માટે હજી આપણામાં ઘાતનો લગ્ગો નથી અમલ છે તો એ રેખાંકનો નકામાં જ છે મને લાગે છે કે મનુષ્યને જે સ્વીકારે નહિ કે લખાઈ પેલિટ્ર સત્ય આનંદાદિત છે—આપણી અને આ રહસ્યની વચ્ચેનો જે સંબંધ છે તેનાથી જ તો જીવન બને છે—નો, માનવીનું કાર્ય મરી પરવાણું છે, એનો આત્મા માત્ર વિચારે છે બધું જે સમજાઈ થયું હોય તો આપણે જીવિત રહેવું જ શા માટે? જીવન જો તેનાં આલસિત રહસ્યોની લખતાથી આપણને મુક્ત કરી રેણું ન હોય તો એ જીવન પ્રત્યે આપણને આટલી પ્રીતિ શાને હોય?”

“હું તારી સાથે સહમત થઈશ નહિ” એમને કહ્યું “જીવન અનુકૂળ છે એટલે તો આપણને જીવવાની ઇચ્છા થાય છે”

‘કેટલી યે વાર જીવન અનુકૂળ હોવું નથી તે કહેતાની આજે મને તક છે,’ નિલસ મોદ્યો

એમને હસ્યો ને એણે ખબા મરાયા

“અને, માનવીના મનની વાત કહીએ તો, આપણે

સપથું જાણીએ છીએ, એમ કહેવા જેટલું જ્ઞાન તો આપણને છે.”

“હા,” કોઈકે કહ્યું. “કોઈકે માર્ગ ચોખ્ખો તે પછી આપણે તે વિશે જાણું જાણીએ છીએ એમ કહીએ તો આપણે સાચા છીએ.”

“મને લાગે છે કે હેલ્થા કેટલાક મહિનાનો આપણો અનુભવ આ પહેલાંના આપણા સવ અનુભવોથી પર છે.”

“તારું કહેવાનું તો એ છે,” એમને કહ્યું, “કે આપણે આપણા સિદ્ધાન્તોને વળગી રહ્યા છીએ અને અને તેમ કરવામાં આપણને સતોષ છે.”

“ના,” નિસ્સે કહ્યું : “મને પહેલાં અપરિચિત હતા તેવા વિચારો મેં હમણાં હમણાં કર્યા છે ને લાગણીના નવા આવેશો અનુભવ્યા છે, મારાથી પહેલાં છૂપા રહેલા મારા સ્વભાવના કેટલાક લક્ષણો મેં પારખ્યા છે.”

મહેમાનોમાંથી કોઈકે બોલ્યું : “હા, તમે શું કહેવા માગો છો તે મને સમજાય છે.” અને બીજાએ કહ્યું : “ના, આપણે તો જે હોઈએ તે જ રહીએ છીએ.” અને બાકીના સૌ મૂંઝાં રહ્યા.

“હા,” નિસ્સે બોલ્યો. “હમેશાં આપણે જે હોઈએ ને જે હોવાના છીએ તે જ રહીએ છીએ. પણ એ શું? અને, અવકાશના બીજા તારકોના લવલેશ જ્ઞાન વિના, અવકાશના સર્વ સાધનોથી વંચિત રહેલા એકલવાસ મોઝરી રહેલા કેદી જેવા, અવકાશમાં ધૂમ્રી રહેલી આ ધરતી પર આપણે છીએ, તે હકીકત જ કેવી કમાલ છે! અને જીવિત હોવાને પરિણામે બીજા કેટલીક વસ્તુઓ વક્ષ, કૃષ્ણ કે મરુત્ત પત્તી જાય છે તે યે કેવું, કમાલ છે! અને, કંઈ પણ જીવિત રહેવા પામે છે તે યે કેવું અદ્ભુત છે! મારા કિશોર-કાળમાં હું આવા બધા વિચારો કરતો; અને ત્યારે તત્કાળ પ્યાન મારી લે એવા પ્રશ્નો મારા મનને વિક્ષુબ્ધ કરી દેતા. અત્યારે એ પ્રશ્નો મનમાં પાછા જાગે છે, અને ત્યારે મને બાઈબલના સબ્જેક્ટનું રસજી ચાલ્યું છે—” કારણ કે હું એક રહસ્યની વાત કરું છું.”

“પરંતુ આ સબ્જેક્ટ સંત ધોરે લમ સંબંધે વાન કરતાં ઉચ્ચાર્યાં હતા;” એમને દસીને કહ્યું. “અને, લમ જેવી સામાન્ય ધટના બીજા કોઈ છે નહિ.”

“આ તો શું મારા મનને જ ચેતવે દેરે છે,” નિસ્સે કહ્યું. “કારણ કે લમ જેવી સામાન્ય ધટના બીજા કોઈ નથી, છતાં તે એક રહસ્ય છે.”

ટેમ્બલી આસપાસ એક સજવગાટ ઘર્ષ રહ્યો. સૌ હસ્યા—વિક્ષુબ્ધ પ્યાનમય રિમત દણ્ડો એ. થોડાં પતિ-પત્ની સુખી હતાં, થોડાં નહોતાં.

“ના,” એમન દસીથી બોલ્યો : “તે ધણી જ, બુદ્ધિમંત્ર ધટના છે—લણી જ બુદ્ધિમંત્ર અને સુંદર.”

મહેમાનોમાંથી એક એ મેટથી દસી પડ્યા, બાકીના મૂંઝાં હતાં. તત્કાલી પત્નીએ મોં લૂપ્તું ને કહ્યું : “જમના આગ્યા પછી બધાં લમો સુખી બન્યાં નથી! સીધી હોય કે વાંજીયું, પચ લાકડી તો ટેકા લેવા માટે જ હોય છે.”

“હા, હા,” મહેમાનો બોલી ગઈયાં ને એમણે માર્ગ દર્શાવી દીધાં.

“અને તો પછી લમમાં કંઈક રહસ્યમય છે,” નિસ્સે કહ્યું. “લાકડીને પ્રવાહીને બદલે નક્કર બનાવના તેના પરમાણુઓના જેવું જ રહસ્યમય.”

“એ હ, આ અર્થમાં શું રહસ્યમય કહે છે!” એમને કહ્યું.

કંડાજાબરી ગીઃ નિસ્સના હાથમાં સજવગા ગીઃ, એલિઝાવિટા ગીઃ અને ખુરશી પાછળ ખેસરીને બોલી : “મારે હવે સ્સોડામાં જવું જોઈએ. મેગ્યારો આપણને કેદી આપવાના છે—ખરેખરી કોદી ને ખરેખરું દૂધ!” આ સંજગતોને તો સોના હાથ તાળી પાડી ગઈયા. તત્કાલી કહ્યું : “આહ, આ સોડાએ મોતાની જાન નાકોએલે વેચી દીધી છે. તમે જોઈ શકો છો. અહીં તો જાણું જ છે!”

બધાં મહેમાનો ઘેર ગયાં પછી એમને જોડાનાનો આવી મિજાનાની આપવા બદલ આભાર માન્યો. એલિઝાવિટા ગીઃ ઘર્ષ, જરા આડી પડી ને

અરીસામાં જોતાં જોતાં બપોરું ખાધું. દશુ જે સુત્રીપાતળા જ હતી. એ ધરડી લાગે તેને તો વર્ષો વીતી જશે. “ઓહ, પ્રિય, આ પાટી દંભેશ માટે ચાલ્યા કરે તો મને કેવું અમે! મજ પડી. પણ હવે જઈને મારે જોડાનાને વાસણો ધોવામાં મદદ કરવી જોઈએ.”

“અને અમારે ઉપર જઈને અમારા કામમાં આગળ વધવું જોઈએ,” એમન બોલ્યો. “તે કંઈ નિશ્ચયી રાખ્યું છે, નિશ્ચય!”

“હા, બધું જ મારા મનમાં છે.” નિશ્ચયે કહ્યું. “તો તો તરત જ આપણે ઉપર જઈએ. સાંજ પડતાં તો પ્રિન્ટર આવી પહોંચશે.”

“તો હવે હું જાઉં,” એલિઝાવિટા બોલી. “મારું કામ પતી ગયા પછી તમારા કામમાં દખલ કરું પાછો. પ્રિય એમન, પ્રિય નિશ્ચય, તમે આવું મજાનું ભોજન આપ્યું, મદિરા આપી, અને આવી મસ્ત પાટી આપી, તે માટે આભાર. એને લીધે...”

એ કહેતા જતી હતી કે એ પાટીને લીધે બહાર ને બની રહ્યું હતું તે બૂઝાઈ ગયું હતું. પણ તે સાચું નહોતું. એ પાટીની રમઝડેલિશ તે દિવસની લાખાનકનામાં જ હતી, તેનાથી જ ધેરાયેલી હતી.

“એલિઝાવિટા, આપણે વિદાય લેવાની છે, ખરેખરી વિદાય. હું હવે પાછો અહીં આવતી નહિ. સલામત નથી.”

“ધીરૂ, એલિઝાવિટા, અમે કહીએ તેમ જ કરજે,” નિશ્ચયે કહ્યું; “તને અમે કોઈ સાતનાને લોમ બનાવીએ તો તેને અમારા મન પર ધણે ભાર રહેશે અને હેડિંગ પાછો આવે ત્યારે તારે તો અહીં જ રહેવું જોઈએ.”

“પણ હું હેડિંગ પાસે જ તો જઈ રહી છું.” એને થયું “અહીં જ કશું બાકી રહેવાનું નથી—નથા વળી એણે શા માટે પાછા આવ્યું જોઈએ?” પરંતુ એમના પર ભાર ન લાદવાના આશયથી એણે પોતાના હાથ પહોળા કર્યા અને એમનાં યુવન માટે મોં જોડું ક્યું.

“અવિદા, એલિઝાવિટા,” એમણે કહ્યું

“અવિદા મારા પ્રિય, પ્રિય દોસ્તો!” એણે ઉત્તર આપ્યો. એ બે પુરુષોને પહોળા લાકડાના દાંદર પર, તેના વર્ગાક પર, અને એ નગર નદાર થાય તે પહેલાં છેલ્લી વાર હાથ ઢવાવવા કરેલા પર ઝૂકતી એ જોઈ રહી, અને પછી પ્લેટ ધોવા જતી રહી.

પોતાના ધરમાંથી જે કંઈ અનુભવા માણસોના હાથમાં જવા દેવાની એને ઈચ્છા નહોતી તે બધું એલિઝાવિટાએ તે દિવસે સમગ્રાવી દીધું. મોંઘા ચાંદીના ચમચાનાં અને કાચની પ્લેટનાં ઘાઉન પેપરમાં બંધાયેલાં, તેના પર પોતાના અગ્નિ નીકટના મિત્રોનાં નામ લખી, તે બધાં પાડોશીઓને મેળ્યાં. હેડિંગના લગભગ બધા પત્રો, પાશ્ચાત્યની કોઈ લાખણી વિના, એણે બાળી નાખ્યા. કારણ કે એને લાગ્યું કે હવે લાંબો વખત સુધી એને તેની જરૂર પડવાની નહોતી. આ પછી એ પથારીમાં પડી. થોડી લણી ખાંડ એની પાસે બાકી રહી હતી, તે એણે કોફીના કપમાં કાલચી દીધી ને એકદમ મળી—ચીકણી કોફી એ પી ગઈ, આરી જ કોફી એને લાગતી પણ ચીર રૂપી જ્ય તે બપે પીની નહિ

ગરમમાં ગરમ કપડાં કાઢી એ ચીવટથી તૈયાર થઈ, અને પછી જીવડના અંબકારમાં ખાંડોમારના ગામ બાણી ગઈ એ ગામ અને નવું વસેલું પરુ જ્યાં જોડાતાં હતાં, તે મોઝાનઆથી એ ઝડપભરે પસાર થઈ ગઈ. ત્યાં તો સામેના ધરની ભોંતે એક સફેદ ધાખા પર એનું પ્લાન ગયું. આગલી રાતે તો ત્યાં એણે કોઈ ધાણું હતું નહિ. સત્તારની ઠંડીમાં મૂજતાં મૂજતાં તેની સામે થોભી ગઈ, અને વાંચી સમજ વેટલે ઉભસ થાય ત્યાં સુધી જીભી રહી પસાર થતા કેટલાક લોકો પણ એની સાથે જોશા રહ્યા એ ધાણુ ચાનું હતું તે રપટ થતા કેટલાક ત્યાંથી ખસી ગયા, તો બીજાંએ પડકારસમા આનંદના ઉદ્દેશ્યે કાટ્યા. એના ઉચ્છેદમાં એલિઝાવિટા એ વાંચી ગઈ—કેમ જાણે કોઈકે તૃપ્તકારનું તૃપ્ત હુમલું જ કરે થવાનું હોય તેમ એની એડીએ જમીનથી જીએ થઈ રહી અને એ આખી આમતેમ ડાલી રહી.

એ તો એમનું અને નિશ્ચયની સહીવાળું એક બહેનનાયું હતું. આગલે દિવસે થયેલી યુવાનોની કતલનો

શહેરની જનતાને મન શો અર્થ થતો હતો તે એમાં જણાવ્યું હતું. તેમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે એમના પોતાના દેશ પર આક્રમણ કરી રહેલા જર્મનોને તેઓ ધાડપાડુઓ ગણના હતા. જર્મનો કહેતા હતા કે અંગ્રેજોથી અયાવવા સારુ તેઓ આવ્યા હતા. આ આક્રમક વિનાનું જુદાણું હતું. આગવે દિવસે થયેલી દસ યુવાનોની કનક તે એમની સત્તાનો એ પાડતું પ્રદર્શન નહોતું પણ, ધાડપાડુઓ કોઈ ધરના ભોકાને બાંધી ફેંકીને એમના પ્રયે દાખવે એવી, એક પ્રકારની જક પાશવિકતા હતી.

જર્મનીએ એમના પર વિજય મેળવ્યો હતો એટલા જ ખાતર કોઈ આ નગરના પ્રભાવનો એમની આખાના સમ્પાદના નહોતા. આપું પરક્રમ તો એગિવાની કોઈ બ્યવસ્થિત દુકરી પણ કરી શકે. જુદતર સહભાવના અને સમજણ પ્રતિ, જીવનના સ્વાભાવિક પ્રવાહમાં, તેઓ પોતે તેમાં શામેલ થઈ શકતા નહોતા, એટલા જ ખાતર, સમજન કરવા બદલ નગરજનો એ જર્મનોને પિકારતા હતા. એ જાહેરનામાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે, નગરજનોની વૃત્તિઓ અનેક હતી. અત્યંત ચરમજનક કહેવાય એટલી હદે તેઓ પામર હતા. પરંતુ પોતાના નગરને ધરતીનું ગૌરવ બનાવવાનો અપ્તન તો એમણે કર્યો જ હતો.

પેદી દર પેદી વિતાવની કૃપાનો એમણે આશ્ચર્ય લીધો હતો. કલાનો સાદ એમણે સવિશેષ ખ્યાનથી સંભાળ્યો હતો. બાળકો પ્રયે અને બાળ્યકીનો પ્રયે એમણે વિશેષ ઉદારતા અનુભવી હતી. વિશેષ ન્યાયદષ્ટિ રાખીને એમણે પોતાના અધિકારો ભોગવ્યા હતા. સરિશૈય સ્વેચ્છાથી તેઓ પોતાના અધિકારો સેવકો બની રહ્યા હતા. અને જીવનમાં ક્યું ખ્યેવ સિદ્ધ કરતું જોઈએ, તેની એમણે વધારે ઉત્ક્રાંતરી પૃચ્છા કરી હતી. જનના આરંભથી જ સુખનું અસ્તિત્વ હતું, તેનો એમણે ઉપકારવચ બાવે અનુભવ કર્યો હતો.

અને હવે, જર્મનો એ સિદ્ધિને ઉચ્છેદવાનો, એમના નગરને જૂસી નાખવાનો, સૈકાઓ પહેલાં જર્મનમાંથી ત્યાં આવીને જાણે દરિયાકાંઠે મૂકાશે બાંધ્યા જ ન હોય

અને ઝાડનાં થડોમાંથી નાવો કોતરી જ ન હોય તેવું એ નગરને બનાવી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. એમણે સ્વાતંત્ર્યને દષ્ટી દીધું હતું. સફળ્યનો પ્રાસ કરી નાખ્યો હતો; સમયને અર્થકીન બનાવી મૂક્યો હતો. પરંતુ જેઓ અર્થશૂન્ય બનવા ઈચ્છતા હતા એમને સફળતા મળી જાય એવું થે બને. મૂખ માનવીના બાળકાટને કોઈ મંભારતું નથી. જર્મનોનો અવસય નાશ થવાનો છે.

એલિઝાવિટાને થયું કે ડેવિક પણ આ બધું વાચતો એની જોડે જીઓ હોત તો ! આ વાતો એને બહુ મથી હોત, એના નગરની સાદૃશ્યિક અને આ લખાયેલું હતું ત્યાં જન્મેલી કોઈ પણ બાળિક, ત્યાંથી ધણે દૂર રહીને થે, આપું લખાયું, દરનખન વિનાનું હોય તો થે, વાચતાં જ બોલી જોડે : “મારા ગામના કોઈ કે કે આ લખેલું છે !” પરંતુ જનમાં કોઈ પણ સ્થળે આનો અર્થ તો સ્પષ્ટ જ હતો. જેઓ જૂસી મયા હોય એમને આથી સ્મરણ થાય કે જર્મનો આવ્યા તે પહેલાં જીવન કેવું હતું. અને એમના આખા પછી તે કેવું થઈ ગયું હતું.

જેઓ વિધવી મયા હોય એમને શ્રેય અને અશ્રેય વચ્ચેનો ભેદ સમજાઈ ગયો હોત. નગર કેવું હતું અને જર્મનો કેવા હતા, તે આ કામગિયા પર સ્પષ્ટ થઈ ગયું હતું.

“રેજ પરથી આ બધું બોલવાનું મને કેવું મળત !” એલિઝાવિટાને થયું અને જાણે રિફર્સલ માટે જવું હોય તેમ, તે ક્રટપટ આસી નીકળી એ એમને ધરે મર્ધ. એમને એને કહાય પાછી ફરી જવાનું કહે, ને પોતે વિશેષ કરે તો એને દુઃખ થાય એ ખીક, કુરળ પરથી નહિ પણ પાછવે બારણેથી મર્ધ. ધરનાં કપાલવર્તી ધોવાને તે દિવસ હતો. જર્મને એણે જોડાનાને કપડાં ભેગાં કરવામાં મદદ કરી. આગવે તિસે ધણાં કપડાં વપરાયાં હતાં.

ત્યાં તો બારણે જાણે ધડકો થયો. જોડાના બારણું બોલવા મર્ધ. “એ લોકો આવ્યા છે...” બોલતી એ પાછી આવી.

પોતે એ ધર્મા આવતી થઈ ત્યારથી જોડાનાએ
એને માટે જે જે કષ્ટ હજી તે મદત એલિઝાવિટાએ
એનો અભાર માન્યો ને એને સુખ ન કષ્ટ. અને
પછી રસોડામાંથી જતી રહી

દિવાનખાનામાં એમન અને નિસ્સ સૈનિકોની
એક ટુડીટીની સામે જોખા હતા એક સૈનિક એમને
કઈક મોટેથી વાંચી મંત્રગાવતો હતો એ બહાર આવી
ત્યારે એક સૈનિકે કહ્યું “હા, આ જ સૌ હમેશાં
આ લોકોની સાથે ને સાથે હોય છે એને પ્રિયકાર
કરવાનો. પણ આપણને હુકમ છે.” આના કરતાં વધારે
સમગ્રભયુ બીજુ કઈ જ હોત નહિ. એલિઝાવિટાને
ફેશન તો એ લાગી કે એ લોકો પોતાને લઈ જાય
ને પહેલાં એમને તો પોતે જોડી રહે.

એલિઝાવિટાએ, એમને ને નિસ્સે એકમીજની
સામે જોઈ લીધું છેલ્લા થોડા દિવસોથી આવી ખૂશી
એમને વારવાર થઈ આવતી પરંતુ તેમ છતાં તેઓ
મૃત્યુ જાણે પ્રિયાર જતી મળ્યા ને એમને તમ્મર
આવરા માંડ્યાં, ને જોઈ જોઈ તેઓ ડોહી રહ્યા—
મરણ કે હવેથી એમનાં કુખનો અારક થનો હતો.

થોડાં અઠવાડિયાં તેઓ કારાવાસમાં રહ્યાં અને
તારવાર એમને ન્યાયાધીશ જેવી લાગતી કોર્ટ બજાઈ
પાસે લઈ જવામાં આવ્યાં. અને જેનું અસ્તિત્વ જ
નહોતું એવા પ્રકૃતને અંગે એમના પર પ્રકોની ઝડી
પ્રસાવવામાં આવી દેખીતી રીતે જ એમના જવાબો
તોષકારક નહોતા અને આવી પૂઠપરજ પછી અચૂક
એમને મર મારવામાં આવતો આ સમય કરંચાન
આ એક બીજને મળ્યાં નહોતા, પણ ત્રણ અઠવાડિયાં
બંને એક રાતે, એમને જોતના હોનામાં લાવવામાં
માગ્યાં ત્યાંથી એમને રેલ્વે સ્ટેશન પર લઈ જવામાં
માગ્યાં અને અધિકર ભેગને પૂર્વ દિશા માચાવવામાં
માગ્યાં. પાછા મગવાનું નયું તે ખૂબ થતું જેવું હતું
જુ માડે એમને ખાસ વાતો કરવા દેવા નહોતા.

પહેલાં તો, પોતે જ વેશો-હાલે હતી તેવી, એમન ને
નેત્સની સામે આવતાં, એનિક વિટાને સરમ અગ્રી
તેના વાજ ચોગી મથા ને ચીકટ હતા એનો ફેસ-

પાથર એની પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યો હતો અને
એ પૂરતી સ્વચ્છ પણ નહોતી, પણ એમન-નિસ્સને
તેનો કઈ વંધો હોય એમ જાણતું નહોતું. અને તેઓ
પોતે જ તો મેનગેલા હતા ને એમની થે દાદી વધી
મઈ હતી.

સત્તાર પડ્યાં તેઓ સપાટ ભૂમિમાં એક રેલ્વે
જકડન પર જોખ્યાં. દિવસ આખો રેલ્વેના માણસો
જ્યાં લેખમાં તેન બરતા તે એક નાની સરખી
ઝોરડીમાં એમને બેસાડી રાખવામાં આવ્યા અને રાતે
ત્યાં જ પથરની ભોંય પર સુરાડવામાં આવ્યા હવામાં
તેલની વાસ આવી રહી હતી અને ટાંટો એરો વાતી
હતી. લાદી પર પાથરનો ધાસની પધારી પર એમણે
ચઈ રહેવાનું હતું. “પરંતુ હવે તેઓ સરહદ પાર કરી
મળ્યાં હતાં. રેલ્વેના માણસો કોઈક પરદેશી લાખા
ખોલનાં હતાં ને એમને લાગ્યું કે તેઓ ફેશવગના
અતિમ મિત્ર સમા પ્રવાસના અત લખી એક તમ્મો
આમળ વધી રહ્યાં હતાં.

રાતે એમને એલિઝાવિટાને કહ્યું : “જહેરનામું
તને જરાગર લાગ્યું ? જે વાંચશે એને હાલત કેવી હતી
તે યદ રહેશે ખરું ?”

“ખાસ લાગ્યું તો ન લાગ્યું ને ?” નિસ્સે પૂછ્યું.

પહેલાંના સમયની ફરતે નાઈટ હોય એવું જ
એમને તો લાગતું હતું. માડે એલિઝાવિટાને ચૂપ રહેવા
ફરમાવી શકે તે પહેલાં જ એણે કહ્યું. “ના, એક
અઠક પણ વધારાનો હતો નહિ વાંચતી વખતે મને
મનમાં થયું : “રેજ પરીથી આવુ ખોલવા સારુ તો
હું મને તે કરી છૂટ.”

બીજે દિવસે સપ્તમ મંથ જે, એમણે દેનનો
કુસકુસ અવાજ સાંભળ્યો ને થોડો જ વારમાં એમને
પ્લેટફોર્મ પર લઈ જવામાં આવ્યાં ઠેર લારવા
ડગાગોની એ દેન હતી—ક્રાન્સમાંથી મળેલી લૂટ
હતી એ પરંતુ એક ડગા પાસે જઈને માડે ખાતલું
ખેલ્યું તો તેમાં ચાલોસ કરતાં વધારે માણ્યો ખાકાયા
હતાં એમની ચામડી પીળી, ચીકણી હતી. એમના
વાળ સખન ગૂંચવાઈ ગયા હતા, એમની કાળી કાંઠાઓ

પીળાશ પડતા સફેદ ડોળાએ તરવરતી હતી, અને તેઓ ફૂંધે માંસતા દતા.

જેવું બારણું ખૂંચું કે અંદરનાં સૌ ચીજ પાડતા બોલી ઊઠ્યા : “અમને બાલદી બાલો કરવા દો, બાલદી બાલો કરવા દો.” અને એમણે એક ખુજામાં મળમૂરથી ઊંસોછસ બરેલી બાલદી ચીંધી કોઈકના અડ્ડાવેડાથી એ બાલદી ઊથતી મઈ અને તેમાં જે હવું તે ખૂંસા બારણા પાસે, એમન અને નિસ્સ અને એસિઝાવિટા ન્યાં ઊળાં હનાં ત્યાં, વધી ચાલ્યું. તેઓ પાળાં દહી મયાં. પણ ગાડેં એમને આમળ ધોડ્યા અને કહ્યું : “તમે યહૂદીઓનો સાથ કરવાનું પસંદ કયું છે, તો હવે જાઓ એમની સાથે પોલે-ક. અને ત્યારે તમને યોકોને ખજર પડશે કે તેઓ તમારા કેવાક મિત્રો છે.”

હજ્યાની અંદર પ્રવેશવા એમણે વહી નીકળવા મળમૂરમાં થઈને જ જવું પડ્યું. બારણું એમની પાછળ ધડ કરતું ને બધ થયું અને અપ્રામાણિક રિત સાથે એ મંદગોબરા લોકોને તેઓ જોઈ રહ્યાં. મનમાં એમને થયું, “યહૂદીઓ અમે કદાચ હિંદુઓનું કહેવું થોડા હવું.” પરંતુ એક આધેડ પુરુષે પોતાનો હકોળો હાથ લંબાવીને એસિઝાવિટાનું રકટ ખેંચ્યું. એના ચહેરા પર, હાદી ન્યાં એની મુલાયમ ચામડીને મળી જતો ત્યાં, જવું કરકવાથી ચાંકાં ધઈ ગયાં હતાં. એણે કહ્યું : “ઓ બહેન, ને ઓ બાઈઓ, એ કુણેએ મારા ચરમાં હોતવી લંધા છે ને હું તમને જોઈ શકતો નથી. પણ તમારામાંથી વાસ આવતી નથી, એટલું તો હું જણું છું. અને મને યાદ આવે છે કે, એક વેળા મારામાંથી થ બહોળા આવતી નહોતી, અને ત્યારે મધે મારતા લોકોને હું તિરસ્કારતો. પણ તમે અમારો તિરસ્કાર કરશો મા, બાઈ, ને બહેન—કારણ કે, આ ટ્રેનમાં એમાં ત્યાં સુધી અને એ મધે મારતાં નહોતાં. હું એક વંચીત હતો, અને આ હજ્યામાં બેઠેલાં ધણાં ખરા ઊંચી કક્કાનું કામ કરનારાં હતાં. એમે સૌ સ્વચ્છ હતાં ને સ્વચ્છ ધરોમાં સેઠાં હતાં. પરંતુ તમા અઠવાડિયા જમનીને પાર કરતાં એમે ટ્રેનમાં ગાળ્યાં છે. અને એટલે જ તમે અમને તિરસ્કારશો મા.

અમારો તિરસ્કાર કરશો તો તે આપની વાત નહિ કહેવાય.”

“ના, અમે તો કલાકારો છીએ અને તિરસ્કાર કરવાની અમને આદન નથી,” એસિઝાવિટા બોલી. “અને આમે ય હું એક યહૂદીની પત્ની છું.”

“જમનાનને ખાતર, માનશો નહિ” નિસ્સે કહ્યું, “કે અમે તમને બિઝારીએ છીએ. ના, અમે તમારો આદર કરીએ છીએ. તમારી સહાયની અમને જરૂર છે. જે આનંદ મને જમનાની વિરુદ્ધમાં ટકાવી રાખે છે તે આવે છે ને જતો થે રહે છે. અત્યારે તે જતો રહ્યો છે.”

“આપણે એકબેકનો પરિચય મેળવીએ ને શું થવાના છીએ તેની પરસ્પર જાણ કરાવીએ.”

થોડી વાર યહૂદીઓને પોતાનાં નામો યાદ કરતાં, પોતે કયાં રહેતાં હતાં તે સંભારવામાં, એમનાં સંબંધો-ઓમાં કોણ અસાધારણ શક્તિશાળી હવું તેના વિચાર કરતાં, નિરાંતનો અનુભવ થયો. પરંતુ તેઓ તરત જ મૂંઝાં થઈ ગયા—કારણ કે એમને ટાઢ વાતી હતી, તેઓ જૂખ્યાં હતાં, બિમાર—ધણાં બિમાર હતાં. તેમાં એક માણસ ખત્યુને આરે આવી મયેલો કામતો હતો. એક ખૂજામાં આંખો બંધ કરીને એ બેઠો હતો, ને ચૂપ હતો.

રાત પડી ત્યારે એમને ખ્યાલ આવ્યો કે સીધાં લાંબાં થવા જેટલી જ્યાં ત્યાં હતી જ નહિ. પણ એમન અને નિસ્સ અને એસિઝાવિટા એકબીજાને અડેલાંને ટચલાતી જેમ પડી રહ્યાં. એમનાં અંગે કળનાં હતાં. અને થોડી જ વારમાં એસિઝાવિટાની આંખમાંથી આંસ વહી ચાલ્યાં.

“શું થાય છે, પ્રિય ?” એમને પૂછ્યું.

“શું થાય છે, પ્રિય ?” નિસ્સે પૂછ્યું.

બાળકની જેમ થોથવાને સાહે એ બોલી : “મારા કરીર પર કંઈક સળવળી રહ્યું છે.”

એ બે જણાં જોરથી હસી પડ્યા ને એને મેટી પડ્યા અને કહ્યું : “બિચારી એસિઝાવિટા !” અને એને કંઈક કરવાવા જેવું લાગ્યું નહિ.

અધરાતે એ જાગી અને અધમ પથુઓ—પથુ એક કાળે જે માનવી હતા—ની કુર્મ ધ એના નાકમાં પેસી ગઈ અને એ લાયથી થયી ઊઠી. કારણ કે નાકીઓ એના પથુ એવા જ હાલ કરવાના હતા. પથુ નિસ્સે એના ખભા કે ફાળીને એને નજીક ખેંચી અને એલિ-કાવિટાએ જોયું કે એનો ચહેરો ચમકતો હતો.

“હા, એ આનંદ જતો રહે છે; પથુ પાછો થે આવે છે,” એ ધીમેથી બોલ્યો.

“હા,” એમને કહ્યું “અહીં આવ્યા છીએ તેનો આપણને તો ગર્વ જ હોઈ શકે.” દ્રેનના પૈડાના ગડગડાટને અને આસપાસ સૂતેલા લોકોના નસઝારાને તેઓ લાભણી રહ્યાં. એમનામાં અંતરને ડાલાવી મૂકતા એક આનંદ—આવેશનો સચાર થયો. “આ સુખ આપણને હમેશાં મળશે નહીં,” નિસ્સે એને ચેનવી: “આપણે તે સતત યાદ રાખવું જોઈએ તે બંધે પાકું આવણું હોય; પથુ જવું તો રહે છે જ.”

સવારે, લગભગ બપોર લેણ થવા આવી ત્યારે, કંઈક ધરડ-ધરડ અવાજ સંભળાયો. તે બધું જોધુવડું થઈ રહ્યું. સો ચીસો પાડી રહ્યાં. પાછી કાન્તિ બવાલ એમણે જોયું તો પોતે એક ડબ્બાના બારણાની સામે બાજુએ બોંતે ખડકાઈ ગયાં હતાં. ડબ્બો બાજુએ નમી ગયો હતો. ધાતુના સળિયા છૂટા પડી જોખમ-કારક રીતે બહાર ધસી આવ્યા હતા. માનવીના એ હાથોમાં નીચે દબાયેલાં થોડાં તો ગિલકુલ સ્થિર હતાં. એમનને ડાખે હાથે ને ખમો ઈશ્મ થઈ હતી. નિસ્સને લોકો વહેણું હતું. એલિકાવિટાને શરીરે ઊઝરડા પડ્યા હતા. થોડી વારે ગાડેં આવીને બારણું ખોલ્યું બારણું એમની ઉપરની તરફ હલ્યું. એણે એમને બહાર નીકળવામાં મદદ કરી. જોયું તો તેઓ આજા બરફથી છવાયેલા એક વિશાળ અખબક પટ પર આવી ગયાં હતાં. કેટલાક લોકો ચીસો પાડી રહ્યા હતા. ગાડેં એમને રેલ્વે લાઈનથી લગભગ બસો વાર આપે આવેલ બોલકામની નિશાની વાળી પાળ પર જઈને બેસવાનું કહ્યું.

“આલો હવે,” જમીન પર પગ મૂકતાં જ એ-લિકાવિટાએ એમન અને નિસ્સને બોલાવ્યા. જીવનભર કોઈકે નવીન કાપડો આરંભ કરતાં એણે આવો જ

અનુભવ કર્યો હતો. પથુ એમણે; નમણે સાદે જવાબ આપ્યો અને તેણે જોયું કે એમની ઈશ્મ કંઈ એના જેવી નહોતી. કોઈક ખગમ સ્વપ્નમાંથી જાગી હોય તેમ, અત્યારે પથુ એણે પેતાની બતને બોલતાં સંભળી: “ડેવિડ, ડેવિડ !”

ગાડેં તરફ ફરીને એ બોલો કે મારા મિત્રો મિત્રાર છે. પથુ ગાડેંના ચહેરો એને સમજાવી કે તે પહેલાં જ એને યાદ આવી ગયું કે એ લોકો નિજૂર હતા. એમન ને નિસ્સને પાળ સુધી લઈ જવા સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું નહોતું. પથુ ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં જ એણે જોયું કે એમન તો આગળ જઈ શકે તેવી સ્થિતિ જ નહોતી.

“આપણે એને જાંચકી જઈશું ?” એણે નિસ્સને કહ્યું. પથુ નિસ્સે એનું કહેવું સંભળ્યું નહિ એ તો પેતાની ભૂરી—ટાપુઓમાંથી આવના પેલા માછીમારના જેવી ભૂરી આંખો માંડીને એને જોઈ જ રહ્યો. અને એલિકાવિટાને સમજાઈ ગયું કે એ પથુ હવે લગભગ એની વિદાય લઈ રહ્યો હતો. “જઈને બીજાની સાથે પાળ પર બેસો હું હમણાં આવી.”

એમન છૂટણુબર પટકાઈ પડ્યો. એલિકાવિટાએ એને ચતો સુવાડ્યો. એને થયું કે એમનને માત્ર મૂંઝાં આવી હોય તો સારું.

“થુ થયું છે તને, મારા મિત્ર ?” એણે પૂછ્યું. આ બોલતાં બોલતાં જ એણે જોયું કે એમનની આંખો બાગકના જેવી પારસ્ફીક હતી

એમન બોલ્યો : “મારા હાથની નીચેના લાગમાં...”

એક ક્ષણ તો એ ત્યાં જોઈ શકી નહિ કારણ કે એકાએક તેમના થમકારાથી એની નજર અંતર્ગત મઈ. દ્રેન પાટા પરથી કીતરી ગઈ હતી, અને એનિનમાંથી આગ ફેલાઈ રહી હતી. એનિન તો કચ રડું જે ત્યાં ખોટકાઈને પડ્યું હતું. અને તેના વળાં-મથેલા લોખંડો દમલામાંથી નીકળી રહેલા ધૂમાડાના ગોટગોટા ડબ્બાઓની આખી જે દારૂની દાર પર ફરી વળ્યા હતા. તારના થાંભલા પછાઈ પડ્યા હતા અને ઘૂટેલા

તાર અવકાશને ચોંધી રહેલાં, વળી મયેલાં આગળ જોવા, લાગતા હતા. અને ત્યાં તો એનું ધ્યાન પાશું એમન ભણી મધું એની બચસ નીચે એલિઝાવિટાએ હાથ મુક્યો તો એના કોટમાં ચર્ચને લોહી વહી રહ્યું હતું. ધાણનો સળિયો એને ત્યાં વાગી ગયો હતો; અને એની ધોરી નસ કપાઈ ગઈ હતી.

શોભા યહૂદીઓને દંડા મારતો એક ગાડું ત્યાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. એ બોલી : “આ યહૂદીઓમાં કદાચ કોઈ ડોક્ટર હોય. શોધી કાઢો ને. આ માણસ મરી રહ્યો છે—એક મોટો માણસ છે” ગાડું શૂન્ય નજરે એને જોઈ રહ્યો. યહૂદીઓ ડોક્ટર હોવાની હંદે પડી નહિ પણ ચખરાક હોય છે, અને એમન એક મોટો માણસ હતો તે હકીકતને, ગાડુંની પેલી નજરે અથડીને બનાવાં દીધી. આતના બળે નહિ પણ કદાચ કોઈક ચમત્કાર બની જાય એ આશાએ ફરીથી એ બોલી : “ડેવિડ, ડેવિડ!” પણ અહીં એલિઝાવિટાનું કામ કરવા એલિઝાવિટા સિવાય બીજું કોઈ હતું નહિ. પોતાનાં કપડાં નીચે હાથ ધાલી એણે પોતાનું ખંડરવેર ખભા પાસેથી ફાડી નાખ્યું; અને તેની ધડી વાળીને ધા પાસે મૂકી. તેના પર પોતાનો ઘૂંટણ મૂકીને ફગાવે.

“એલિઝાવિટા, મને કોઈ વાતનો પાથ તપ થતો નથી. પ્રેમ, ન્યાય અને સત્યનાં ખેતોની સિદ્ધિ ખાતર હું મર્યો છું.”

“મારા પ્રિય, મારા મકુર,” ઘૂંટણને લાગી રહેલી પેલી ગદી બીની હતી. એમનનો ચહેરા ફિઝો, બૂરો, સફેદ બની રહ્યો હતો.

“જે સાચું છે તે જ એ ક્યું છે.” નિર્જળ સાહે એ બોલ્યો.

“અને તથા જે વિશેષ,” એલિઝાવિટા બોલી. પંજું એ કહેતાં કહેતાં જ એ પાંચી ગઈ કે એમન મૃત્યુની સમીપ પહોંચી ગયો હતો.

“જે સાચું હતું તે જ.”

“મારા પ્રિય, પ્રિય...” એલિઝાવિટા બોલવાનું પૂરું કરે તે પહેલાં જ એ મૃત્યુ પામ્યો.

ઊઠીને એણે એપાસ નજર ફેરવી. ટ્રેન આખી હવે તો આગળથી ધેરાઈ ગઈ હતી. પોતાની મેળે ન ચાલી શકે તેવા જુદા કે અપંગ યહૂદીઓને ગાડું મારી મારીને પાળ તરફ ધકેલી રહ્યા હતા. આ બધા માનવદેહો બરફ પર કાળી આપ્પીઓના જેવા હતા. દ્વિતિજ તરફ એણે નજર મારી તો એકે ય બેતર કે છાપરું દેખાતાં નહિ—માઈસો દૂર દેખાતા એક અપવાદ સિવાય. આ યહૂદી કઈ એટલે દૂર ચાલી શકવાના નહિ. એમના કરતાં ઓછા આકરી કેદ પડે, પોતે જે એટલે સુધી ચાલી શકે એટલી તાકાત એના પોતાનામાં જે હતી કે કેમ, તેની તો એને શંકા જ હતી. મોટી મોટી ભગીરાનો એ પ્રદેસ હતો તે એને યાદ આવ્યું. વીમળીના તાર વૂંટી ગયા હતા એટલે, હવે તો એમને મદદ અળી શકે તે પહેલાં, કસાકેના કસોઠા કદાચ નીકળી જાય. ટાઢ તો એવી સખન હતી કે તે એના દેહમાંથી અગ્નિની જ્વળમુથણીની જેમ પસાર થઈ જતી હતી એ પોતે ને સામે દેખાતાં હતાં તે બધાં, આવી કંડીમાં ખૂંલાં રહીને, થોડી જ વારમાં મરણશય્ય થઈ જવાનાં!

એમનના શાન્ત, ઉદાત્ત ચહેરાને એ જોઈ રહી. આટલો થોડો ફણેખાં તો જીવન તેમાંથી સમૂળ્ય વિદાય લઈ મધું હતું. પછી એણે જુબરા આકાશ ભણી નેતું— ત્યાં નીતાં વાદળોની દારમળા પસાર થઈ રહી હતી.

“તો, જે સચું છે તે કરવા જતાં આ પરિણામ આવે છે!” એ મનમાં બોલી. “પ્રેમ, ન્યાય અને સત્યના પ મે ચાલવાનો આ બદલો છે—ખાલી આકાશ નીચે બરફથી છવાયેલા મેદાનમાં ચરવાનો વારો આવે છે!”

ઘૂંટણિયે પડીને એણે પ્રાર્થના બોલવાની કોશિશ કરી. પરંતુ એમને વિદાય લઈ લીધી હતી. માહસાં વેચનારની લાદી પર મૂકેલો કેક માહસોની પાસે જામા રહીને પ્રાર્થના કરવા જેવું આ તો હતું! એ બોલી : “અને આ તો જર્મનીની વિરુદ્ધ બોલાયેલો શબ્દ માન છે. ઘુલ્લાની સામે પ્રેમ, જુલમની સામે ઈ-સાફ, અસત્યની સામે સત્ય! અહીં માણસ એકને બદલે બીજો માર્ગ પસંદ કરે, તે આ આકાશ તથા તો અનિશ્ચિન લાગતું હતું. એ ઊભી થઈ અને ત્યાંથી જતો રહી. નિદ્રાની સંભાળ ન લેવાની હોત તો જે

ભારત-ચીન સંઘર્ષની પૂર્વભૂમિકા [કેન્દ્ર સરકારે પ્રકટ કરેલ પુસ્તિકા]

CHINA'S BETRAYAL
OF INDIA ના આધારે

પૂર્વભૂમિકા

ભારત અને ચીન વચ્ચેનો વ્યાપારસંબંધ આદિકાળથી ચાલતો આવ્યો છે. આ વ્યવહાર જમીન અને દરિયા દ્વારા થતો રહ્યો છે અને આ વ્યવહારની વિવિધતાઓ એ છે કે તે કેવળ માન-વસ્તુઓ નથી, વિચારો અને ધર્મભાવનાઓ પણ છે.

ભારતથી ચીન જનારા બૌદ્ધ સાધુઓની યજમાનાઓ વ્યવસ્થિત રીતે નોંધાયેલી પ્રાપ્ત થાય છે. ઈસ ૬૫માં કશ્મિર માત્ર અને ત્યાર પાદ કુમારાશ્વન, અને ધર્મકેમ તથા પરમાર્થ જેવા ભારતીય વિદ્વાનો-હિંદોએ ચીન અને ભારતની સાંસ્કારિક એકતાને અખડ સખી

છે તેજ રીતે, ચીનના વિદ્વાન પ્રવાસીઓ ફા-હયાન, હુએનસંગ તથા ઇત્સિંગ જેવ ઓએ ભારતના સંસ્કારિક પ્રવાસો દ્વારા અને ભારતના સામાજિક-રાજકીય જીવન વિશે તેમજે ધર્મોની પ્રવાસનોંધ દ્વારા આ સંબંધને ધનિષ્ઠતા અર્પી.

પાદ, ૧૧મી સદી પછી, બને દેશોમાં અનેક રાજદ્વારી યજમાનાઓ થઈ અને ભારત-ચીન વચ્ચેનો સંબંધ ખોરભાયો. તેમ છતાં નિમેટ સાથેના ભારતનો સંબંધ અખડ રહ્યો છે તિબેટના આર્થિક જીવનમાં, દિમાલયના ષાટોમાંથી પસાર થતી ભારતીય વ્યાપારી વજીઆરોએ, ધણે મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આ ઉપરાંત યાત્રાળુઓના મોટા સમૂહોએ સાંસ્કારિક સંબંધ

એકત્ર પાસે એ રોકાઈ ન હોત એ મરજી પામ્યો હતો, જતો રહ્યો હતો અને એને સાચુ કે એનો ઉત્કિષ્ટ પણ જતો રહ્યો હતો—પોતે જઈને એને સોંપી શકે, તેનાથી થે ફૂ.

પાછા પર ધણી લોકો એમને ઘણેની ઇજાના કુ ખર્ચા અને સંસ્કારની નીકળી જતી ટાકમાં લોકાગ કરતા પડેના હતા. જાણના કગવાથી નાવ મનેના મહેરાવાળો યહદી વધીત પાળની નીચે આમ તેમ આટા મારતો હતો. એ કટાક્ષમાં ખોલી રહ્યો હતો : “સાકાર હો, છલસ કાઈસ્ટ! યહદીઓના રાજા!”

એનિઝાવિટાએ નિસ્સને એ નાળકાની વચ્ચે સુનેનો જોયો. એના ડેહની હૃદ્ય મેજતવા એ નાળકા એને વળગી રહ્યા હતા.

લોહી હજુ એને કપાળેથી લઢી રહ્યું હતું એના અંદરવેરનું જે કઈ જાશે રહ્યું હતું તેનાથી એણે ત્યાં પાટો આપ્યો એ હસ્યો, પણ એની આંખો તે જાણે આકાશ લણી મડાયેલી હતી, “થે-કે યુ, એગ્રા,” એ ખોલ્યો. દરે એનિઝાવિટા સાવ એકની હતી. દુનિયામાં કાઈ હવે એનો વિચાર કરતું નહોતું.

“તરસ લાગી છે,” એ લોહી વારે જોયો.

એનિઝાવિટાએ થોડો બચ્સ પેતાના દાવમાં

ઓગાલ્યો અને નિસ્સનું મથુ જોડુ કરી મોમાં પાણી રસડું, પણ વળી નિસ્સની આંખો જાણે આકાશને સોંપી રહ્યો અને મથુ પાછળ ઢળી પડ્યું અને પાણી એની શાહી મર થઈને બદાર દવકો પડ્યું.

‘નિસ્સા નિસ્સા’ એ જોલી, ‘લઢી નીચી રાખો પાણી પિવામે નહિ.’ મથુ આ તે એ મેનવા ખાતર જોવો હતી ખરેખર તે આગુરતાથી જાણે એનો નિસ્સનો મહેરા જોવાનું એને મમતુ હતું. એનું દેખું અણે ફરી છાપી લીકડું હતું.

“પાણી તસ ચપ માને આકાશમાં જોવું છે. એક મહાવિમદ જોઈ રહ્યો છું.”

એનિઝાવિટા પગલર પાછળ મેસી મઈ, અને ઉપર પસાર થઈ રહેલાં વાજોને જોઈ રહી.

“ના,” નિસ્સે કહ્યું અને એણે આંખ બંધ કરી દીધી : “તેનો કઈ અર્થ નથી, એ વિમદ આપણે જોઈ સફળે તેમ જ નથી. આકાશનું ચોકું તેને માટે બહુ નાનું પડે તેમ છે.”

ખરડ પ્રજાન થયું અને બરફ પડવા મંડ્યો ત્યાં મુઠી વારે થડોએ નિસ્સ આંખો ખોલીને જાણે આકાશમાં જોઈ લેતો હતો.

ભનુજી રાખ્યો છે—તિમેદમાં ગણાતા કૈલાસ શિખર / તથા માનકરોવર તો ભાગ્યસંચો—હિંદુઓ માટે / અત્યંત પવિત્ર યાત્રાધર્મ રહ્યો છે. તેજ રીતે, સારનાથ, મેયા અને સંઘી તિમેદના બૌદ્ધધર્મીઓ માટેના પવિત્ર ધર્મસ્થાનકો રહ્યાં છે.

બાદ, ધણી લાંબા માણે, ઇ. સ. ૧૯૧૧માં ચીની પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના થઈ અને ભારતમાંય રાષ્ટ્રીય જાળનાનો જુવાળ જીજ્ઞાસો ત્યારનાં વસ્તો દરમ્યાન, સિરેશી ખૂંસરીમાંથી જુલ્યા મથણું જાને રેંછનું આનંદ નીકળતા અનુભવનું થયું. ૧૯૨૪માં ચઢાકવિ રવીન્દ્રનાથે ચીનની યાત્રા કરી સત્કારિક સંબંધને નવો પ્રાણ અને નવી પ્રતિષ્ઠા આપી અને રવીન્દ્રે પોતાની શાંતિનિકેતન સંસ્થામાં ૧૯૩૭ના એપ્રિલમાં 'ચીની-ભાવન'નું ઉદ્ઘાટન કર્યું ત્યારે પં. નહેરુએ એને આવકારતાં ઉચ્ચાડ્યું: "આપણે આજ સુધીમાં વિચારો કદા અને સંસ્કારનો પરસ્પર બળદાર કરીને, આપણા વારસાને સંપૂર્ણ બનાવ્યો છે...

"ઓ વારસાને વધારીએ..."

અને ચીન ઉપર જપાનનું જંગી આક્રમણ થયું (૧૯૩૭ થી) ત્યારે ભારતની રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે ચીન પ્રત્યેની દમદમીને નકાર આકાર પણ આપ્યો—ચીનમાં ભારતે 'તમીમીશુભ મંડળ' મોકલ્યું (જેમાંના એક ડોક્ટર ક્રાંતિનસ ચીનમાંજ સહીદીને વર્ષા).

● અને આ દરમ્યાન ભારતની સહાનુભૂતિ યાંત્ર કાઈશીકના ક્યોમિન્ટાંમ પક્ષ કરતાં ત્યાંના કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ તરફ વિશેષ રહી હતી.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ, ક્યોમિન્ટાંમ અને કમ્યુનિસ્ટ વચ્ચે ભંગાણ પડ્યું અને યાંગની સરકારને ફગાવી કઈ કમ્યુનિસ્ટ સત્તા માદી પર આવી ત્યારે ૫, એ ચીની પ્રજાસત્તાકને સરવર માન્યતા આપનાર ચિનકમ્યુનિસ્ટ દેશોમાં ભારત અમલગી હતું.

જો કે, ૧૯૪૭માં ભારતને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું અને ૧૯૪૮માં કમ્યુનિસ્ટોએ તેજગણમાં જગાવેલી 'દરીફ સત્તા' અને પરિણુ મર્યાદા અધૂર પડીને શમાવી દેવા ભારતની સરકારે પગલું કાઢ્યું ત્યારે, ચીની કમ્યુનિસ્ટ

પક્ષે તો ભારત સરકારને 'શાહીવાદના ફૂતા' કહીને બેફામ રીતે બાંધવામાં પાછા વળી ગયું ન હતું.

પરંતુ, આ સમયે ભારતની સરકારે માન્યું હતું કે ચીની કમ્યુનિસ્ટ ભારતીય પરિસ્થિતિથી ચિનવાદી છે. જતે દિવસે તેમને સાચી પરિસ્થિતિનું બાન થશે.

ભારતના નેતાઓ ચીન સાથેની મૈત્રી જળજી રાખવા ને દલ્દર કરવા, કમ્યુનિસ્ટોની સત્તા ચીનમાં સ્થપાયા પછી પણ, આતુર હતા ને વસ્તો લગી રહ્યા. ભારતને મન તો આ મૈત્રી એશિયાઈ પ્રજાઓની શાંતિ અને પ્રમતિના પાયારૂપ હતી...પરંતુ ચીને જુદું જ ધાર્યું ને કહ્યું ચ...!

ચીની સામ્યવાદી સત્તાના શ્રીગણેશ

૧૯૪૯ના ઓક્ટોબરની ૧લી તારીખે ચીનમાં સામ્યવાદી સવાની સ્થાપના થઈ.

૧૯૫૦ના જાન્યુઆરીની ૧લી તારીખે ચીની સરકારના પ્રમુખ માઓ ત્સે-તુંગે "તિમેદની ૩૦ લાખની વસ્તીને શાહીવાદી આક્રમણમાંથી મુક્ત કર્યાં ની જાહેરાત કરી. ચીનની 'લોકમુક્તિ' શૈજન આ પ્રથમ 'પરોપકારી' એલાન હતું! કહીકતે તો, ચીન અને ભારત વચ્ચેના લાંબા પદાંકી વિસ્તારોને પોતાની પકડમાં લાવવાનું આ પ્રથમ સૂચન હતું.

ભારતની સરકારે ચીની સરકારની તિમેદ ઉપરની આવી સાર્વભૌમ સત્તાને પકકાર ન કર્યો, એવો ઇન્કાર પણ ન કર્યો. અને એવી આશા સેરી કે તિમેદ ઉકેલાં ૪૦૦ વર્ષથી જે પ્રકારની આંતરિક સ્વાયત્તા બોખવે છે તે જળવાઈ રહેશે, અને ભારત સામેના સંબંધોનો સત્તાવ શાંતિપૂર્વક ચર્ચાશે. આ અનુસાર, ૧૯૫૦ના ઓગસ્ટની ૧૩મીએ, ભારત સરકારે પોતાની સરદાર ઉપરની નવી કામગીરી પરિસ્થિતિ અંગે ચિંતા પ્રમંદ કરતો સંદેશો પાઠવ્યો. અને જવાબમાં ચીની સરકારે ઓગસ્ટ ૨૨મીએ એવો જવાબ વાળ્યો કે; તિમેદ સાથેના ભારતના સંબંધો સગલ શાંતિમયરિતિ અને મૈત્રીપૂર્વક તેમજ પતાવવા ઇચ્છે છે. અને "ભારત-ચીની સરદાર અંગે ૫ સિધરતા" આજુગા ઇતેભર છે. જવાબમાં ભારત સરકારે લખ્યું કે "ભારત અને

તિમેટ વચ્ચેની શાન્ત સગદર અનુભવ જાણવાની મેષિએ.'

પરંતુ ૧૯૫૦ ના વર્ષના પ્રથમ દિને તિમેટને મુક્ત કર્યાની જે જાહેરાત જ હતી તે 'મુક્તિકાર્ય' ૭ મી ઓક્ટોબરે વ્યવસ્થિત રીતે ચીની ફોર્સેસે તિમેટનો કબજો લઈને પૂરું કર્યું !

આ વખતે ભારત સરકારે ચીનને જણાવ્યું કે આલુ લશ્કરી કૃત્ર આફરિને તો ચીને ભૂલ જ કરી છે આથી ચીનને યુનોર્માં શાંત્ય કરવાની ભારતની ઝુમેશ ઉપર જ ફેરફાર પડે છે, ઉપરાંત ભારતની સરહદો ઉપર પણ અજાણ્ય અને અકાગમી જોશ યાવ છે.

પરંતુ આથી તો ચીનનો મિત્રજ મરમ થયો. તેણે ભારત ઉપર એવો આક્ષેપ કર્યો કે "તિમેટમાં ચીન વિરુદ્ધ જે પરદેશી આમોહવા છે તેની અસર તમારા ઉપર થયેલી જણાય છે."

● મને તેમ પણ કેટલું આકસ્મિક અનુભવેલીથી નહેરુએ ૧૯૫૦ના નવેમ્બરની ૨૦મીએ પાર્લામેન્ટમાં જાહેર કરી દીધું કે— "મેકમોહન અમારી સરહદ છે એનું ઉદ્ભવન કરનારને સહન નહિ કરીએ"

આ પછી તરત જ નહેરુએ ૧૯૫૦ની ૭મી ડિસેમ્બરે તિમેટ અંગે ૫ પાર્લામેન્ટમાં એ વાતની સફાઈ કરી કે—

"કોઈ પણ દેશ પોતાના સીધા કબજા હેઠળના પ્રદેશ સિવાયના કોઈ પણ પ્રદેશ ઉપર પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા ('સોવરેનિટી' અથવા 'સુવેરેનિટી') ની વાત કરે એ યોગ્ય નથી એટલે કે, તિમેટ એ કોઈ ચીન નથી આખરે તો, તિમેટની પ્રજા જે વાત નક્કી કરે તે જ નિર્ણાયક ગણાય, તેમાં કાનૂની અને બધારણીય દલીલો ચાલે નહિ—મને લાગે છે આ મુદ્દો મહત્વનો છે તિમેટની પ્રજા પોતાના અધિકારનો અમલ કરાવવા જેટલી

શક્તિમાન છે કે નહિ એ ૫ થી ૭ વાત છે તે જ રીતે, આપણે કે બીજા કોઈ દેશ આ પ્રમાણે ચીન પાસે અમલ કરાવવા પૂરતો સબળ છે કે નહિ એ પણ થી ૭ વાત છે પરંતુ એમ કહેવું બિલકુલ વ્યાજબી અને સત્ય છે, અને ચીની સરકારને એ વાત કહેતા મને કશી મુશ્કેલી જણાતી નથી કે, તિમેટ ઉપર તમારી 'સુવેરેનિટી' હોય કે 'સોવરેનિટી' હોય, પરંતુ જે સિદ્ધાન્ત તેઓ જાહેર કરે છે અને જે સિદ્ધાન્તમાં હું માનું છું તે એ છે કે અતે તો, તિમેટ વિષેનો આખરી નિર્ણય તિમેટની પ્રજાએ જ હોઈ શકે, બીજા કોઈનો નહિ"

● આ પછી તો જે બતાવેા મન્યા તે બીજા જ મન્યા તિમેટ નેતાઓને રેફિગની આતો ઉપર સહો કરવાની ફરજ પડી—મે ૨૩, ૧૯૫૧ના રોજ.

આ પછી ૮ વર્ષ (૧૯૫૬માં) દરમિયાન તિમેટ છોડીને બહારતમાં સન્નિધિ આશ્રમ રસીકાગેા પડ્યો.

મૈત્રીના લેખાશ

તિમેટની આ ઘટના પછી ૫ ભારતની ચીન અંગેની નીતિમાં કશો ફરક પડ્યો નહિ અમ તો, ૧૯૫૭માં કોરીઆમાં કોરેની જાગી ત્યારથી ભરતે ચીનનાકી મૈત્રી જાહેર કરી હતી ભરતે ઉપર કોરીઆ સામેનાં યુનોર્માં પગલાં દેશો અપો હો, તેમ જનાં ૧૯૫૦ના અતમાં ભપારે ચીને આ મુદ્દામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ભારતે યુનોર્માં જનાર એમેઝનીમાં ચીનને હવાખોર (એક્સપ્લોર) કહોને નિરક્ષરવાનો છન્દાર કોઈ હોતો હતો જ એા કરી હતી કે, ફરમાવડોના વિસ્તાર કરવો ન જોઈએ આ પછી સમાધાન કાવવાના આશરે ભારતે ચીનના હેટ અને તેની જરૂરિયાતો પહોંચાડી કુનિયા સુધી પહોંચના કરવા પોતાની સેવાએ આપી હતી અને સાથેસાથ યુનોર્માં સામ્યવાદી ચીનને સ્થાન આપવા

પ્રવાસી ચાલુ રાખ્યા હતા. એટલું જ નહિ પણ, આજળ વધીને ૧૯૫૨ સંજોગસરમાં જપાન સાથેના ક્રાંતિકાર (યુદ્ધ પછીના ક્રાંતિકાર) માટેની સાન-ક્રસિસ્ટો પરિવર્તમાં ભારતે હાજરી આપવાની ના પાડી હતી, તેવું એક કારણ એ હતું કે તે પરિવર્તમાં જપાનના પડોશી ગણ્યુ ચીનને પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું ન હતું.

૧૯૫૩ની અધ્યક્ષે કોરીઆની કોલકોરોના અંત આવ્યો. અને “સરસ્વ રાષ્ટ્રોના રીપેટીએશન કમિશન”ના પ્રમુખ તરીકે ભારતે કામગીરી બજાવી અને ૧૯૫૩ની હેલ્થી તારીખે, ભારતના આમદથી, ભારત અને તિબેટ વચ્ચેના સંબંધ અંગે ચેકિંગમાં વાટાપાટો શરૂ પણ થઈ.

અલગત, ભારતને તે ખાતો જ હતો કે મૈત્રીભાવો સહકારથી કામગીરી પતી જશે.

૧૯૫૪ના એપ્રિલની ૨૯મીએ (અને જૂન ૨૭એ) ચીની-ભારતી કરાર થયો તેમાં તિબેટ-ભારત વચ્ચેના સંબંધ અને આપાર અંગે નિર્ણયો લેવાયા. આ કરાર મુજબ,—

● સિદ્ધિશ રાજ્યપદ્ધત દરમિયાન તિબેટમાં ભારતે જે ખાસ અધિકારો જોગવાયા હતા તેને તેણે ચેતે નિર્ધારણ આપી અને સામેથી લખી આવ્યું કે તિબેટ ચીનનો પ્રદેશ (રીકનને) છે.

આ કરાર મુજબ વેપારી એજન્સીઓ, બજારો અને યાત્રાના માર્ગો નક્કી થયા તથા બનેલી સહિમારી સરહદ ઉપરના વહેવારના નિયમો પણ નક્કી થયા.

● આ કરારમાં ‘પંચશીલ’ના સિદ્ધાંતોને પણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. તથા ચાલુમ અને આન્તરેમાંની ભારતીય ફીએ પાછી ખસેલા અંગે, અને તિબેટમાંની ભારત સરકારની ચેરટ, તાર અને ટૂરિસ્ટિકાની બંધરથાઓ તથા આરામથોએ ચીની સરકારને હસ્તક સુપત કરી દેવા અંગે પણ સમજૂતી થઈ...

ભારતે તે મૈત્રીને અનુકૂળ મુજબે કરી લીધી.

એણે તો એમ પણ ખાતી લીધું કે હવે પરસ્પરની સરહદો બધી રીતે પવિત્ર—અનુદલ્લખનીય બની ગઈ.

અને ચીન પણ એનો પકડો પાડે છે એવું ‘ય લાન્ગ્યુ’—૧૯૫૪ જૂનમાં ચીની વડાપ્રધાન ચાઓ એન-લાઈનું દિલ્હીમાં બાદશાહી સ્વાગત થયું. વળી પંચશીલના મતોએચાર થયા—‘ભાઈ-ભાઈ’ની બધામણીઓ થઈ, અને બંનેમાં સંયુક્ત નિવેદનમાં એવી પણ બાકા સેવકમાં આવી કે પંચશીલનો અમલ કેવળ ભારત-ચીન વચ્ચે જ નહિ, દુનિયાના તમામ રાષ્ટ્રો વચ્ચે થાય તો વિશ્વશાંતિનો સુદઃ પાયો નંખાયા વિના ન રહે.

● પરંતુ આ પછીની ઘટનાઓએ એ વાત ખુલ્લી કરી છે કે, ભારતે પંચશીલનો સ્વીકાર અંતરરાષ્ટ્રીય નૈતિકતાના ધોરણે કર્યો હતો, ત્યારે ચીનને માટે તો એ ચાલુકય નીતિની એક તત્કાલ તરફી જ હતી. બનું પણ એવું જ. ચાઓ એન લાઈએ ચીન પાછા ફર્યા પછી થોડાક જ અઠવાડિયામાં તો ૨૫ બદલ્યું :

૧૯૫૪ ૧૭મી ડિસેમ્બરે તેમણે ઉત્તરપ્રદેશમાં આવેલા બારાહોટીમાં ભારતીય સૈન્યની હાજરી હોવા સામે ફરીઆદ નોંધાવી—ટૂંકમાં, પ્રથમવાર ચીને ભારતની ભૂમિ ઉપરનો પોતાના હાવોનો અણસાર કર્યો. પરંતુ ચીનની બેફામ ભૂમિવિસ્તારની જૂનતા આ માત્ર પ્રારંભ જ હતો એની સમજ ભારત સરકારને ત્યારે હતી નહિ—બારાહોટીથી પ્રથમ થયેલી આ જૂન અધિકમથૂમાં પરિણમશે એની તો કલ્પના થ નહિ. એટલે ભારત સરકારે તો માન્યું કે આ તો ચીનની ગૃહસત-જૂલ હશે—અત્યંતને કારણે આવો હાવો કર્યો હશે; કેમકે—નિતિ ઘાટ (૧૯૫૪ના એપ્રિલ-કરારમાં ઉલ્લેખિત)ની દક્ષિણે બારાહોટી આવેલું હોઈ તેનો હાવો તો ચઈ જ કેમ શકે? પરંતુ ચીને હાવો કર્યો ને તેના અમલદારો બારાહોટી ધસી થ આવ્યા અને ત્યારે ભારતે વિરોધ નોંધાવ્યો.

આ પછી તરત, ૧૯૫૪ ઓક્ટોબરમાં નહેરુ ચીન ગયા. ત્યાં તેમણે ચીનના નકશાઓ (જેમાં ભારતની ૫૦,૦૦૦ ચો. મા. ભૂમિ ઉપર ચીનનો હાવો કરેલો હતો તેવા નકશાઓ) અંગે ખુલાસા માગ્યા—

અલગત, “ તમારી બુદ્ધને લીધે જ આત્મ થયું હશે ”—
એમ કહીને. અને ચીની સરકારે એ નકરાઓ તો
આગળની કોમિન્ટાન્ગ સરકારના છે, અને સુધારવા
માટે પૂરતો સમય મળ્યો નથી કહી વાત ટાળી.

આ દિવસોમાં જ—૧૯૫૪ ઓક્ટોબરમાં ભારત
અને ચીન વચ્ચે વેપારી કરારો થયા. ચીનની
પ્રગતિથી દુનિયાના અનેક દેશો આકર્ષાયા હતા. ત્યાંની
ખેતી અને નાના ઉદ્યોગોની પ્રગતિનું અવલોકન કરવા
દુનિયાના અનેક દેશોના નિષ્ણાઓ ચીન જવા લાગ્યા
હતા. ભારતે પણ ચીન પાસેથી શીખવાની ઇચ્છાએ
નિષ્ણાત મંડળો પાઠવ્યા. એકંદર સહકાર વધ્યો.

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પણ, પોકરીઆતું સમાધાન
કરનામાં (૧૯૫૩ અંતે) ભારતે ચીનની હુમદાઈ
દાખવી હતી; ૧૯૫૪ના ઉનાળામાં ઈ-ડોચાઈના અંગ્રેજી
જનિવા પરિષદમાં પણ ચીનને ભારતની ફેરફારી. અને
બાદ, ૧૯૫૫ એપ્રિલમાં ૨૯-દેશોની બાન્કુંગ
પરિષદમાં નહેરુએ ચીનને ખીમ આફ્રિકા-એશિયાઈ
દેશો સાથેના સંબંધમાં પ્રતિજ્ઞા અપાવવામાં સક્રિય
સહાનુભૂતિઓ બાગ બજાવ્યો.

વિસ્તારવાદના ઓળા

૧૯૫૫ની શીબમ : બાન્કુંગ પરિષદ પતી ન પતી
ત્યાં જ, ૧૯૫૫ના જૂનથી જ ચીની વિસ્તારવાદનો
અનુભવ ભારતને થવા માંડ્યો.

૧૯૫૫ જૂન : બારાહોટીમાં ચીની લશ્કરી
થાણું નંખાય.

૧૯૫૫ સપ્ટેમ્બર : નિતિ ધાટમાં ૧૦ માર્ચ
દક્ષિણે દમઝાન મુખી ધૂસી આવ્યા.

૧૯૫૬ એપ્રિલ : ઉત્તર પ્રદેશના નિર્ધાર
પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા.

૧૯૫૬ સપ્ટેમ્બર : શિપકો ધાટમાં એ સ્થળે
ધૂસા.

આ શિપકો ધાટનો ઉદ્દેશ, નિનિ ધાટની જેમ
જ, ૧૯૫૪ના નિમેટ-કારમાં થયેલો હતો. ‘
એટલે હવે તો બૂવ કે ગેસમગ થવાનો સવાલ
જ ન હતો. ૧૯૫૪માં જ “દિંકુસાન-નિમેટ”

એવો સરહદી શીથાલેખ ત્યાં મુકવામાં આવ્યો હતો.

શિપકો ધાટથી ભારતની દિશામાં ૪ માર્ચની
અંતરે આવેલા હુપસંગ ખુદમાં ચીની તપાસદુકડી
આવી. તેનો વિરોધ કરવા જતાં સામે બંદુકો દેખાડી
ધમકો આપી.

આ બધા સમય ભારત સરકારે વિરોધ પ્રતે
લખ્યા કર્યા.

*

શામ દિવસોમાં જ ૧૯૫૬ના શિયાળામાં—
ચાઓ એન-લાઈ વળી પાછા દિલ્હી પધાર્યા. આ
પ્રવાસ દરમ્યાન, ૧૯૫૬ના નવેમ્બરમાં અને ૧૯૫૭ના
જાન્યુઆરીમાં બંને વાગ્યાંના વચ્ચે જે વાતો થઈ
તે ૧૨થી એવું વિચારાય કે ‘સરહદ અંગે અમકો ન
હોવા છતાં’ એને અંગેના નાના નાના કુદ્દાઓ વિષે
બંને સરકારોએ નિરાકરણ કરી લેવું જોઈએ. અને
એના અનુસંધાનમાં ચાઓ એન-લાઈએ સ્વીકાર્યું કે—

* ૧૯૧૪માં બ્રહ્મદેશ ખ્રિસ્તિય તામે હતો તે
સમયે નક્કી થયેલી ચેકમેહન સરહદનો સ્વીકાર પોતે
ક્યો છે, તે જ રીતે ભારત અંગે ૫ સ્વીકાર થશે—
અલગત, એને વિષે તિમેટી સત્તાધારીઓને પૂછવું રહે
છે. (તિમેટ ‘સ્વતંત્ર’ નથી છતાં! એનો અર્થ એક
છટકાનારું રાખ્યું.)

પુરખા ચિરાર્ધ-ગયો

ચેકમેહન લાઈનનો સ્વીકાર કર્યા પછીય—

* ૧૯૫૭ ઓક્ટોબરમાં નેફના દોહિન ત્રિભાગમાં
છેક વાલોન્ગ મુખી ચીની દુકડી આવી પહોંચી.

* લાડખ વિસ્તારમાં—૧૯૫૭ દરમ્યાન-અકસાઈ
ચીનના પ્રદેશમાં તિમેટ-સિન્કિયાન્ગને જોડતો ૧૦૦
માઈલનો રસ્તો બંધાઈ ગયો. આની ‘ચોક્કસાઈ કરવા’
૧૯૫૮ના ઉનાળામાં બે ભારતી દુકડીઓ મર્ધિતે ત્યાં
પહોંચી મર્ધિ. (અલગત, ભારત સરકારને આવો વહેમ,
પણ પાછળથી જ આવ્યો હતો!) વધુ તપાસ કરતાં
ખાતો મર્ધિ કે જે સ્થળેથી આ દુકડીઓને પકડવામાં
આવી હતી તે સ્થળ સંપૂર્ણતઃ ભારતીય સરહદનું
હતું...

અને વળી, ભારત સરકારે ભારતની સરહદ પર ચીને રસ્તાઓ બાંધવા શરૂ કર્યા તેનાથી વધેલા લયનો વિરોધ નોંધાવ્યો. પરંતુ આ પછી—

૧૯૫૮માં બંને સરકારો વચ્ચે જે ચર્ચા થઈ તે માત્ર બારાહોટી પૂરતી જ નહોતી. આ ચર્ચામાં ભારતે એવું સ્વયં 'કે ઈઈ' પણ પસંદ કર્યું હતું. ચીનના નામરિક ફક્તીઓને ચોકલવી નહિ. ચીન ફોજની વાત સ્વીકારી, નામરિક નહિ. એટલે ચર્ચા નિષ્ફળ ગઈ. પરંતુ ચીનમાં એ ફક્ત એવી ફરી કે આ બારાહોટી (૫૦-૫૦) પ્રદેશ વિશે વધારે ખાતરી કરવા અમારે ત્યાં સ્થાનિક તપાસ કરવાની જરૂર છે.

* ૧૯૫૮ બુક્કાઈ : ચીની ફોજોએ લગભગ ત્રણ વર્ષો દરમિયાન કંઈક કર્યું.

* વળી, નેકામાં લોકાઈ પ્રદેશમાં અને ઉત્તર પ્રદેશના સંગમરમાં તથા લખણમાં પગપેસારો રહ્યો.

* દિમાચસ પ્રદેશની 'ચીની' અને પંજાબની રિપત ખોજ ઉપર નિમેટ તરફથી વિખાતો જોડી આવ્યો.

અને વળી ભારતે ૧૯૫૮ના ડિસેમ્બરની ૧૪મી તારીખે પત્ર લખ્યો. તેમાં ચાલે એન-લાઈની ૧૯૫૮ની સુલાકાતની ઘાટ આપી; થયેલા વાતોના ઉદ્ધેશ્યો ફરી તે વખતની વાતોના આધારે પં નહેરુએ તૈયાર કરેલી સમીક્ષામાં ઉતારો ચોકલ્યો. અતે ફક્ત મૈત્રી જાળવી રાખવાની અને ફક્ત કરવાની અભિલાષા સેતી.

● આનો જવાબ ભારતને 'આધાતજનક' લખ્યો. ચીને લખ્યું હતું કે ૧૯૫૪થી સરહદ સમસ્યાને ચીને જાણીને છોડી ન હતી. કમો એક તો, ચીનને એ બધો અપમાસ કરવાની કુરસદ ગળી ન હતી; અને બીજું—એને ઉકેલ કરવા માટેની પરિસ્થિતિ પાછી ન હતી.

દુનિયામાં દેશો વચ્ચેના મૈત્રી સંબંધો બાજુ-પર બાજુએ તોય, આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના આધારેય વિચારતાં આ વલણ આધાતજનક હતું—વર્ષો સુધી પ્રાદેશિક દાવાઓ શુભ અને અસ્પષ્ટ રાખવા, જહારથી

મૈત્રી અને શાંતિનો દેખાવ દર્શાવો, પાછળથી પોતાની રીતે પરિસ્થિતિ પાછાં અનુકૂળતાએ દાવાઓ આગળ વધારતા જવા... ।

ચીની વક્ષ પ્રધાને તો એવો ૫ દાવો કર્યો કે ભારત-ચીન સીમા કદિ નહીં મળેલી હતી જ નહિ. ને ઉમેર્યું કે : "અમારા દેશમાં તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા નકશાઓમાં જે ચીની સરહદો ચત્તાવી છે તે, વધારે નહિ તો, અનેક દાવાઓમાં ચર્ચા અમારા નકશાઓમાં અકલ્પા પ્રમણે જ છે. અમારી સરકારે હમેશાં વારંવાર જણાવ્યું છે તે મુજબ, જરૂરી મોજણી કર્યા પછી અને પસંદગીની વાટાઘાટો પછી, સરહદોના સવાલ ઉકેલી જતાં, અમારા નકશાઓમાં સરહદો બદલાવો સવાલ પણ ઉકેલી જશે."

● દુકાં, ચીની સરકારે સદીઓ થયાં બને પહેલાં પરંપરાગત રીતે સીમારેખા સરહદોના ઇન્કાર કર્યો. અને ૧૯૫૪થી આવેલી ખાતરીઓ અને કરારોનો જાંચ કરી ૫૦,૦૦૦ ચો. મા. જેટલી ભારતની જમીન ઉપર અધિકાર કર્યો. ઉપરથી ભારત સરકાર પાસે 'વાટાઘાટો'ની અપેક્ષા સેતી.

● અલગત હજી, ચાલે એન-લાઈને રિફોર્મ પ્રવાસ કરાવ્યા, પોતે પં. નહેરુના મોઢે મેકમોહન લાઈન અંગે જે વાત કરી હતી તેનો ઇન્કાર ન કર્યો. આવો ઇન્કાર તો હજી હવે પછી કરવામાં આવનાર હતો. એ વખતે તો તેમણે કહ્યું પાણી રેક્યુ : "ચીન-ભારત સરહદ અંગેના અલગતાનો સવાલ કહેવાતી મેકમોહન લાઈનનો છે. જે આ અંગે આપ (પં. નહેરુ) તથા અલગતાના વક્ષ પ્રધાન યુ. ગુ. સાથે ચર્ચા કર્યો છે...તેને જાણે જ છે કે મેકમોહન લાઈન એ તો ચીનના નિમેટ પ્રદેશ સાથેના આક્રમણની ઇનિશિયેટીવ નીતિનું ફરજી છે, જેની સાથે ચીની પ્રજાનો ધણો ઉમ્મર રોષ પ્રગટ્યો છે.

"જો કે, ભારત અને અલગતાને આ મેકમોહન લાઈન સાથે સંબંધ છે. અને આ દેશો પોતાની સ્વતંત્રતા દાવિય કરી છે; હવે તેમણે ચીનના મિત્ર રાષ્ટ્રોનું વલણ પણ દાખવ્યું છે. ઉપર જણાવ્યા તે વિવિધ જટિલ પરિસ્થિતિને નમ્રમાં

લેતા, એક બાજુ, ચીની સરકારને એમ લાગે છે, કે મેકમોહન લાર્ષન અને જોહ વતે અંગે વારતવવાદી વલ્લુ લેલું બરૂદી છે; અને બીજી બાજુ એમ પણ લાગે છે કે, ધીરજ અને હાલપણ-પૂર્વક વિચાર કરીને વર્ત્યા વિના છુટકો નથી—એટલે આ બાબતના નિકાલ અંગે સમગ્ર તો લાગવાનો જ.”

જવાબમાં પડિત નહેરુએ જણાવ્યું કે, એ વાત સાચી છે કે, ચીન-ભારત સરહદના બંધા વિસ્તરણમાં જમીન ઉપરની નિશ્ચિત આકૃષ્ટી થઈ નથી, પરંતુ ઉચ્ચ દ્વિમાસ્યની ગિરિમાળના થીમ ઉપરના પાણીના ઝરાના ભૌગોલિક સિદ્ધાન્ત અનુસાર, ઉપરાંત પરંપરાગત વ્યવહાર અનુસાર, મોટા ભાગના વિસ્તરણમાં આ સરહદોને આંતરરાષ્ટ્રીય કરારોનું પણ પીઠમળ છે—તે તો સમયની ભારતની અને ચીનની સરકારોએ કરારો સ્વીકારેલા છે. દા. ત—

* સિક્કિમ, લદાખ અને મેકમોહન લાર્ષન (વધુ વિષયો આ લેખને છેડે)

* આ સિવાયના નેપાલ-ભારત અને તિબેટનો લદાખ સુધીના ત્રિમેટાણે પ્રદેશ પણ પરંપરાગત છે, અને અતિ સ્પષ્ટ ભૌગોલિક રચનાવાળો છે. અહીં પણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વચ્ચે તથા ઉત્તર અને પૂર્વ વચ્ચે જે નદીઓ વહે છે તેમનાં અરણ્યોના અગ્રાહ અનુસાર સરહદો સ્પષ્ટ રીતે જુદી પડે છે વગી સરહદો અંગેની આ આકૃષ્ટી (delineation) ને જુના વખતના મહેસૂલી દફતરો અને નકશાઓ તથા આ સરહદો ઉપરની ભારતની વહીવટી સંસ્થાના ઉલ્લેખોના પ ટોકા છે—અને આ બધું સહોમ્યોથી ચાલતું આવેલું છે.

*

આનો કયો જવાબ આપવાને બદલે, એક બાજુ, ચીને મૌન પાળ્યું. બીજી બાજુ તિબેટમાં બંક જાણ્યું. ચીની સરકારોએ તેને કચકી નાખ્યું, અને દલાઈ લામા તિબેટની રાજધાની લાસા છેડેને ભારત લાગો આવ્યા. ૧૯૫૬ના માર્ચની ૩૧મીએ તેમણે ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો, અને ‘રાજદૂતી અંશિક’ માણે ત્યારે ભારત

સરકારે તેમને એ ચારતે આગ્રય આપ્યો કે ભારતની બુદ્ધિ પર તેમણે કૃતી રાજકીય પ્રતિભાં કુઠાવવું નહિ

આ પછી, પાલાગેન્ટમાં પ્રવચન કરતાં પં. નહેરુએ તિબેટના બંકનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું : “ આ બંક માટે તિબેટમાંના ઉપરના વર્ગના અમુક પ્રત્યાધાતીઓ જ જવાબદાર હતા એમ કહેવું એ તો અત્યંત બદિલ પરિસ્થિતિને વધારે પડતા સાદા સ્વરૂપે રજૂ કરવા બરાબર છે.”

અને તેમણે પાછલી વાત યાદ કરાવતાં જણાવ્યું કે, “ ૧૯૫૬ના સિવાળામાં જ્યારે ચાઓ એન-સાઇ ભારત આવ્યા હતા ત્યારે દલાઈ લામા પણ ભગવાન સુદની ૨૫૦૦મી પૂરવતિયે પ્રસંગે ભારત આવ્યા હતા. એ વખતે તે માટે (પં. નહેરુને) ચાઓ સદે વાત થયેલી અને ત્યારે તેમણે મને કહેવું કે તિબેટ ધણી સમયથી ચીની રાજ્યનો ભાગ રહ્યો છે છતાં, તેઓ તિબેટને ચીનના પ્રાંત જેવા મણતા નથી. ચીનના રાજ્યને આધીન થીન સ્વાયત પ્રદેશોની જેમ તિબેટની પ્રજા પણ ચીનના તથા પ્રદેશ કરવા ક્ષિત છે. આથી તિબેટ તેની સ્વાયતતા ભોગવશે અને તિબેટ ઉપર ચીન સામ્રવાદ લાદવા માગે છે તેવી—કેટલાકની ધાર્ષ્ણ છે તે બેઠકો છે... તેઓ ત્યાં જે હાર્ષ સુધારા કરવા માગે છે તેમ મણનાપામ સમય, સુધી તેઓ સુધતથી રાખનાર છે...” વગેરે.

“ આ વખતે દલાઈલામા પણ ભારતમાં હોઈ મારે (પં. નહેરુને) તેમની સાથે ૫ લાંબી વાતો થયેલી. મેં તેમને ચાઓ સાથેના વાનાલાપ પણ જણાવ્યો—તેમણે તિબેટ અંગે આપેલી ખાત્રી કહી સંજાળાવી અને એવી સલાહ પણ આપી કે, ચાઓના સખ્તો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને એ વચનેા માનવા નોઈએ; અને તિબેટમાં કેટલાક સુધારા લાખ કરવા અંગે તથા સ્વાયતતા દલાઈ રાખવા માટે સહકારથી કામ કરવું નોઈએ... પરંતુ આ પછી આ મૈત્રીભર્યા ઇરાદાઓ અને વલણો કેટલી હદે અમલી બન્યા એ અમારે (ભારતે) કહેવાનું ન હોય ”

આ પછી (૧૯૫૬ માર્ચ) ચીનની અધિન જવાબદાર વ્યક્તિઓ તરફથી ભારત ઉપર અમુકાજના

આપેયોની ઝડી વરસી અને ૧૯૫૬ના મેમાં ચીની સરકારે ભારત સામે ફરિયાદ કરી કે ભારતનો જાહેર લોકમત ધણી મોટા પ્રમાણમાં તિબેટી નેમ સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે, જવાબમાં ભારતની સરકારે બંધુબંધુ કે—

“ભારતમાં ચીનની જેમ શક્ય નથી. ભારતમાં તો અનેક પક્ષોનો કાયદેસરનું સ્થાન છે; અને વિવિધ અભિપ્રાયો તથા લોકમતને તે રક્ષણ આપે છે.”

પુલ્હી દુશ્મની

આ પછી ચીનનું ભારત તરફનું વલણ પુલ્હી રીતે દુશ્મનીનું બન્યું. ૧૯૫૬ બ્રુસાર્પમાં તિબેટમાંના ભારતીય અમમસારો તથા વેપારીઓ અને પાત્રાણુઓ સાથેના ચીની ગેસ્તાતોનની ફરિયાદ નોંધાવી. આ માસમાં જ ચીની સશસ્ત્ર દુકડીએ લઝાખમાંના પશ્ચિમ પોમોના સરોવરના પ્રદેશમાં ઘૂસણખોરી કરી; છ ભારતી સંત્રીઓને મિશ્કતાર કર્યા, અને રપાન્યુરમાં છાવણી નાખી, ઝોંગકેટમાં પૂર્વ પ્રદેશ (નેકા) ના ખિન્ગેમાનમાં ઘૂસી જઈને ચીની દુકડીઓએ ભારતી સંત્રીઓને પાછી ધોદ્યા, એજ માસની ૨૫મીએ નેકાના સુમાનસરી વિકાસની સરહદો એ.જ.મી અને મેંગ્ગુમની ભારતીય સરહદો ચોક્કોનો કંગળે લીધો. ત્યાં ૧૫ અપાકપી થઈ અને ભારતીય દુકડીને પાછી હાંપી.

આ પછી—મેકમોહન લાર્ડન ઝોનગી લીધા પછી, અને મેપ તથા પશ્ચિમ પ્રદેશમાં ૫ ભારતની જૂએ ઉપરના પોતાના દાવા માટે બળ અજમાવી લીધા પછી, ૧૯૫૬ના સપ્ટેમ્બરની ૮મી તારીખે ચાઓને નહેરુ ઉપર ૫૨ લખવાની કુરસદ મળી. અને હવે આટલે વખતે તેમણે મેકમોહન લાર્ડનના સ્વીકાર અંગે પુલ્હો સદતર ઇન્કાર કર્યો અને તેમના (ચાઓના) આગલા વેણ અંગે ૫. નહેરુએ ગેરસમજ કરી છે એવા ઉપરથી આક્ષેપ કર્યો.

● ૫. નહેરુના ૧૯૫૮ ડિસેમ્બરના ૫૨ના જવાબમાં, નવ મહિના બાદ, અને ૫. નહેરુના ૧૯૫૬ના માર્ચના ૫૨ પછી ૫૨મ મહિને, ચાઓને જવાબમાં ગેરસમજ મું બળું આપણ ધરતો હતો.

હવે તો, ચીનના નકશામાં જૂનાનો ૫૫ હિમેરો થઈ ગયો હતો—અને જૂનાના કેટલાક અધિકારો ઉપર તરાપ પડી ત્યારે ભારતની સરકારે વિરોધ ૫૫ નોંધાવ્યો હતો—જૂનાન અને સિક્કિમ ભારત સાથે ખાસ કરારથી જોડાયેલા છે અને આ બેડે રાખ્યોના બાજુ સંબંધો અંગેની જવાબદારી (એટલે સરક્ષણ સહિતની) ભારતને ફિરે છે એ સ્પષ્ટ હતું. ત્યારે ચાઓનો જવાબ એટલો જ હતો કે, “ચીન અને જૂનાનની સરહદોની જેમ, ચીન અને સિક્કિમની સરહદો અંગેની વાતો આપણી આજની ચર્ચાવિચારણાની બહારની છે...”

છુરખો ચિતાર્થ ગયો. ચીનની વિસ્તારવાદી નીતિ પુલ્હી પડી મઈ. અને ૧૯૫૬ ઝોંગકેટાખરમાં તો ચીની ફોર્મોએ લઝાખના દક્ષિણ વિસ્તારમાંના યાંગ-ચેન્ગો ખીજુના પ્રદેશમાં—ભારતની અંદર ૪૦ માર્શલ જેટલો જોડો—પ્રવેશ કરી દીધો હતો! ૫૭મી કેમિ ધાટમાં તેમણે ભારતના નવ સૈનિકોને ધાર કર્યા હતા. બીજા ૧૦ને મિશ્કતાર કરી તેમના ઉપર અપાનુપી વર્તાવ કરવામાં આવ્યો હતો. અને તેમની પાસે “કમ્પ્યુતાતનામાં” લખારી લીધા પછી તેમને ધ્રુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા!

ભારતનું ઢીલું પોચું વલણ

આટલાટું બન્યા છતાં—

ભારત સરકારે ચીનાઓએ ભારતની ભૂમિ ઉપર કદેલા આક્રમણો અને બાંધેલા રસ્તાઓ (લઝાખમાં) તથા ભારતીય સૈનિકોની કદેલી ધરપકડો (૧૯૫૮ માં અકસાર્પચીન પ્રદેશમાં) ની જાહેરાત બહુલોત્તેષને કરી નહતી—“તે એવી આશાએ કે— બને બાહુ કશી ઉરકેરણી કર્યા વિના અગાડનો શાંતિમય ઉકેલ શક્ય બને. હકીકતમાં, આ રીતે જાહેરાત ન કરવાની નીતિને પરિણામે ભારતનાં અખબારોમાં અને પાલીએન્ટમાં બંને સ્થળે ભારત સરકારની કડક પરંતુ યોગ્ય ટીકા થઈ.”

એક બાજુ ભારતનું આ હુકમોટિયું અને મર્યાદિત વલણ, અને બીજી બાજુ ચીની ઘૂસણખોરીઓ—ખરેખરી અને નવી ધરદોઓવાળી—વચ્ચે કરી મેળ ન હતો. ૫. નહેરુએ ચીની વડા પ્રધાનને કહ્યું કે, “તિબેટમાંના ચીની અમલદારોએ વારંવાર એવી જાહેરાત કરી હતી કે— ચીની સત્તાધારીઓ દેકે સમયમાં જ સિક્રિમ, જુનાન, અને લડાખ તથા નેકાના પ્રદેશો ઉપર કબજો લઈ લેજે...”

આના જવાબમાં ૧૯૫૯ નવેમ્બરની ૭ મીએ ચીની વડાપ્રધાને એવી ખબર દરખાસ્ત રજૂ કરી કે—

“જોરે દે” નો રિયતિ રાખવા સારુ અને સરહદ પ્રદેશમાં શાંતિ જાળવવા અર્થે તથા વાટાઘાટો માટે “ચીન અને ભારત બંનેની સહજ ફેરવોએ નેકા વિસ્તારમાં કહેવાની મેકેમોહન લાઇનથી ૧૨૫ માઈલ પાછા હટી જવું, અને લડાખ વિસ્તારમાં “જ્યાં કબજો હોય ત્યાં” અટકી જવું x x

ચીનની આ દરખાસ્તોનો અર્થ એવો હતો કે—

નેકામાં : ચીનાઓ લોન્ગજુમાંથી હટી જાય (નેકામાં આ વખતે એ એક જ વિસ્તાર તેમના તાબામાં હતો), ત્યારે ભારતે પોતાની જ સરહદની અંદર ૧૨૫ માઈલ પાછા ખસી આવવાનું રહે !

લડાખમાં : ચીનાઓએ મોટા પ્રમાણમાં ઘૂસણખોરી કરેલી—ધણી જગ્યાએ ૧૨-૧૩ માઈલ અંદર આવેલા. એટલે આ બધા પ્રદેશ એખના કબજામાં આણું રહે !

સામીથી, ભારતની દરખાસ્તો એવી હતી (તા. ૧૬-૧૧-૧૯૫૯) કે—

*પૂર્વ (નેકા) અને મધ્ય (ઉત્તર પ્રદેશ, હિમાચલ પ્રદેશ) માં કોઈએ શસ્ત્રસજ્જ યોદ્ધાઓનો મોકલવા નહિ—તેથી સરહદનાં ધર્મણું ટળે.

*ચીનાઓએ લોન્ગજુમાંથી ખસી જવું; અને અને ભારત એનો કબજો ન લે.

*પશ્ચિમ (લડાખ) અંગે—કામચલાઉ એવું કરવું કે, ચીને જે સરહદ પોતાની ગણી છે ત્યાંથી ભારત તેણે સરહદ પાણું ખેંચી લે; અને ચીને ભારતના

અધિકૃત નકશાઓમાં જણાવેલ પરંપરાગત સરહદ સુધી પાછા હટી જવું.

આમાં કશો મેળ ન આધો. અને ૧૯૬૦ ના એપ્રિલમાં વળી ચાઓ એન લાઈ ભારત આપ્યા, તે ૭ દિવસ વાટાઘાટો ચાલી—તેજ નિષ્ફળ નીવડી.

આ પછી ૧૯૬૦ જૂનથી ડિસેમ્બર દરમિયાન બંને ગઝેટોની નિષ્ણતાનો દુકડીઓએ પેકિંગ, દિલ્હી, તથા રગુનમાં વાટાઘાટો કરી.

પરંતુ આ વાટાઘાટો દરમિયાન જે ચીને તેણે ઘૂસણખોરી ચાલુ જ રાખી હતી—

૧૯૬૦ જૂન તખ્તસંજ્ઞ ગોખામાં (નેકાનાં કામેન્ગ વિભાગમાં) મોટી દુકડીએ પ્રવેશ કર્યો. તથા આ મહિનામાં જ આકાશી હુકુપન ભારત ઉપર ક્યું. (માર્ચથી ઓગસ્ટ દરમિયાન તિબેટ તરફથી આવતે હુકુપને થવાની યાદી ભારતે મોકલી આપી)

૧૯૬૦ સપ્ટેમ્બર : નેકેપા ઘાટ પાસે સિક્રિમમાં સહજ ચોક્કિવાતોએ પ્રવેશ કર્યો.

૧૯૬૦ ઓક્ટોબર : હોટ સિમ્ગ (લડાખ) માં ચીની દુકડી દેખાઈ.

—આ દરમિયાન ચીની સરકારે કારમીસ-જમ્મુ પ્રદેશના કારકોરમ ઘાટ અંગેની સરહદની વાટાઘાટો કરવાની જ ના પાડી (આ પ્રદેશ પાકિસ્તાને ગેર-કાનૂની રીતે હવાવેસો છે) ચીને તેના ઉપરનો કાશિર-જમ્મુનો અધિકાર જ માન્ય ન કર્યો !

૧૯૬૦ ના વર્ષમાં જ ચીને તેના નવા નકશા-ઓમાં લડાખના ૨૦૦૦ ચો. મા. નો વિસ્તાર વધારે દર્શાવ્યો હતો.

૧૯૬૧ ફેબ્રુઆરી : ભારતે પોતાની નિષ્ણાત દુકડીનો હેવાલ ૧૯૬૦ ના ડિસેમ્બરમાં લખી નાખ્યો અને ભારત તથા ચીનના એક હેવાલે ભારતે પ્રગટ કર્યો (ચીને પોતાનો હેવાલ પશુ છેક ૧૯૬૨ ના એપ્રિલમાં પ્રગટ કર્યો !)

નગન આક્રમણ

ભારતની સરકારને દરે આત્રી યદ્ધે ચીની સરકારને ચીન-ભારત સરહદો અંગે કોઈ ઐનહાસિક

હકીકતો સાથે સંબંધ ન હતો. એને મન તો એક જ નીતિ હતી અને તે એ કે બળજબરીથી ભુમિનો કબજો કરી લેવો. અને તે અનુસાર આગળ વધ્યા—

૧૯૬૧ એપ્રિલ : સિક્કિમના બેસેંવા ઘાટમાં પ્રવેશ્યા.

મે : લડાખના યુધ્ધ પ્રદેશ નજીક ધસી આવ્યા.

લુહાઈ : નેકાના કામેન્જ વિભાગમાં દાખલ થયા.

ઓગસ્ટ : લડાખમાં ન્યાનજું અને દમ્ચુરુ પાસે ત્રણ ચોટીઓ ભેસાડી અને પોતાની 'પિઝાડી' ના નાકાંઓ સાથે સંબંધ જોડતા રસ્તાઓ પથ આપ્યા.

૧૯૬૨ જાન્યુઆરી : નેકામાં લોન્ગચુ નજીક સરહદો ઝોળાંગી રોડ ગામ તરફ આગળ વધ્યા—ભારતની સરહદની અંદર ગા માઈક.

એપ્રિલ-મે : લડાખમાં ચીપ-ચાપ વિસ્તાર સુધી આવી પહોંચ્યા અને રેખાનગરના દક્ષિણ-પૂર્વે ૧૦ માઈલ નવી ચોટી નાખી.

૧૯૬૨ મે : જમ્મુ-કાશ્મીરમાંના કારાકોરમ ઘાટની પશ્ચિમની દિંદો-ચીની સરહદ અંગે, ચીને ભારત સાથે નહિ પરંતુ પાકિસ્તાન સાથે વાટાપાટો આરંભી દોષી ! અને ભારતે આ ચેરકાનુલી પગલાં સામે ચીમકો આપી.

ભારત સરકારે ૧૯૬૨ના મે ની ૧૪મીએ ચીની સરકારને નોંધ મોકલી—અને તેમાં, વડાપ્રધાન નહેરુએ લખેલી ૧૯૫૬ના નવેમ્બરની દરખાસ્તો ઉપર, ચીન વિચારણા કરવા આપ્રહ્લબરી વિનંતિ કરી. આ નોંધમાં એવું જણાવ્યું હતું કે—

* ભારત ૧૯૫૬ના ચીની નકશામાં બતાવેલી સરહદની પશ્ચિમે લડાખમાં ભારતીય સેનાઓ પાછી ખેંચી લે; અને સામેથી ચીને, ભારતના નકશામાં બતાવેલી આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદોની પૂર્વે, પાછા આવ્યા જવું.

* શાંતિપૂર્વ સમાધાન ખાતર ભારત એ પણ

સ્વીકારે કે, વાટાપાટો દરમ્યાન, ચીન અકસાઈ-ચીન માર્ગનો ઉપયોગ, 'સિનિયિયન ટ્રાફિક' પૂરતો, બંધ કરે. અને પં. નહેરુએ ૨૭ મે ૧૯૬૨ના રોજ પાર્લામેન્ટમાં પોતે કરેલ વિવેચનાની ૫ વાક કરાવી, આ નોંધમાં લખ્યું કે, "ભારત ચીન સાથે સુદ ઇચ્છુ નથી, એને એ અત્યંત અનુચીત છે. પરંતુ એ ભારતના કાળુની વાત નથી."

* ચીને શાંતિની આ અંજલિ પણ ડુકરાવી. અને ભારતે પહેલવહેલું રાજદ્વારી પગલું ભર્યું—

૧૯૬૨ જૂનની ૨૭ એ ૧૯૫૬ના કારને ખતમ થયેલા બંકેર કરવામાં આવ્યો; અને પંચશીલના સ્વીકાર વખતે જે વાતાવરણ હતું તે પાછું સ્થપાય પછી નવા કરારની વાત વિચારવા જાણી દીધી.

૧૯૬૨ જૂન દરમ્યાન ચીની લશ્કરોએ ચીપ-ચાપ પ્રદેશમાં નવી છાવણીઓ નાખી; અને જુલાઈમાં માલવાન ખીણમાંની ભારતીય ચોટીને ઘેરી લીધી.

આ પછી ૫ વાટાપાટોની બાબતમાં શ્રદ્ધા રાખી ભારતે અનેક વાર લખ્યા કહ્યું. અંતે, ૧૯૬૨ ઓગસ્ટ ૨૨મીએ ભારતે જણાવ્યું કે લડાખમાં પાંચ વર્ષ પૂર્વેની પરિસ્થિતિ (બળજબરીથી સરહદો ઝોળાંગી તે પૂર્વેની) સ્થપાય પછી જ વાટાપાટો શક્ય છે.

ચીને એના જવાબ વાળ્યો : ૧૯૬૨ની ૨૦મી સપ્ટેમ્બરે નેકા વિસ્તાર ઉપર ૫ હફો ભેલાવીને, અને થામલા વિસ્તાર ઝોળાંગી અંદર વધ્યા.

આમ છતાં, અને આ પછી ૫, ભારતે સમાધાનના પ્રયાસ હાથમાં નહિ. એક ૧૯૬૨ ઓક્ટોબરની ૬મીએ નવી નોંધ પાઠવી : પેકિંગ કે દિલ્હી ખાતે મળવા તે વાટાપાટો કરવા સ્થળેએ હોએ—અલગત, મેકમેકેન લાઈન ઝોળાંગીને કરેલી ભારતની ભૂમિ ઉપરની ઘૂસણખોરી પાછો હાથ લેવાય તે પછી જ.

જવાબમાં—૧૯૬૨ ઓક્ટોબરની ૨૦મીએ, ભારે તોષો, અટાઈલી અને મોટાઈ-માત્રિક શબ્દ સામગ્રી સાથે, ચીનની જર્મી ફેાગે લડાખની ચીપચાપ સરહદથી માંડી નેકાના ખિન્-એમાન અને ધોલામાં, ભારતીય રક્ષક ટ્રકોએ ઉપર ઝાટકી !

અને ભારતના વડાપ્રધાન પં. નહેરુએ તા. ૨૨મી ઓક્ટોબરે આકાશવાણી પરથી રાષ્ટ્રજોગે સંદેશ આપ્યો :

એક બાજુ ભારતનું આ છુટછાટિયું અને મર્ધા દિત વલણ, અને બીજી બાજુ ચીની ઘૂસણખોરીઓ— ખરેખરી અને નવી ધમકીઓવાળી—વચ્ચે કશો મેળ ન હતો. ૫. નહેરુએ ચીની વડા પ્રધાનને કહ્યું કે, “તિબેટમાંના ચીની અમલદારોએ વારંવાર એરી ભહેરાત કરી હતી કે— ચીની સવાધારીઓ દેક સમયમાં જ સિક્કીમ, જૂતાન, અને લડાખ તથા નેફાના પ્રદેશો ઉપર કબજો લઈ લેશે...”

આના જવાબમાં ૧૯૫૬ નવેમ્બરની ૭ મીએ ચીની વડાપ્રધાને એવી ખબરી દરખાસ્ત રજૂ કરી કે—

“જેસે હું નો સ્થિતિ ગંભીર સારુ અને સરહદ પ્રદેશમાં શાંતિ જાળવવા અર્થે તથા વાટાઘાટો માટે “ચીન અને ભારત બંનેની સરહદ ફેંકેએ નેફા વિસ્તારમાં કહેવાની મેકમોહન લાઇનથી ૧૨૫ માઈલ પાછા હટી જવું, અને લડાખ વિસ્તારમાં “જ્યાં કબજો હોય ત્યાં” અટકી જવું x x

ચીનની આ દરખાસ્તોનો અર્થ એવો હતો કે—

નેફામાં : ચીનનો લોન્ગજુમથી હટી જાય (નેફામાં આ વખતે એ એક જ વિસ્તાર તેમના તાબામાં હતો), ત્યારે ભારતે પોતાની જ સરહદની અંદર ૧૨૫ માઈલ પાછા ખસી આવવાનું રહે !

લડાખમાં : ચીનનો એક મોટા પ્રમાણમાં ઘૂસણખોરી કરેલી—પછી જમાએ ૧૨-૧૩ માઈલ અંદર આવેલા. એટલે આ બધો પ્રદેશ એમના કબજામાં ચાલુ રહે !

સામીથી, ભારતની દરખાસ્તો એવી હતી (તા. ૧૧-૧૧-૧૯૫૬) કે—

*પૂર્વ (નેફા) અને મધ્ય (ઉત્તર પ્રદેશ, હિમાચલ પ્રદેશ) માં કોઈએ કબજાસરખો ચોડીઆતો મોકલવા નહિ—તેથી સરહદનાં ધર્મજો ટળે.

*ચીનનો એક લોન્ગજુમથી ખસી જવું; અને અને ભારત એનો કબજો ન લે.

*પશ્ચિમ (લડાખ) અંગે—કામચલાઉ એવું કરવું કે, ચીને જે સરહદ પોતાની ગણી છે ત્યાંથી ભારત તેવું લશ્કર પાછું ખેંચી લે; અને ચીને ભારતના

અધિકૃત નકશાઓમાં જમ્યાવેલ પરંપરાગત સરહદ સુધી પાછા હટી જવું.

આમાં કશો મેળ ન ખાધો. અને ૧૯૬૦ ના એપ્રિલમાં વળી ચાઓ એન લાઈ ભારત આવ્યા, તે ૭ દિવસ વાટાઘાટો ચાલો—તેજ નિષ્ફળ નીવડી.

આ પછી ૧૯૬૦ જૂનથી ડિસેમ્બર દરમ્યાન બંને રાજ્યોની નિષ્ણાતોની ટુકડીઓએ વેકિંગ, ફિલ્ડી તથા રગુનમાં વાટાઘાટો કરી.

પરંતુ આ વાટાઘાટો દરમ્યાન ચીને તે ઘૂસણખોરી ચાલુ જ રાખી હતી—

૧૯૬૦ જૂન તખ્તસંગ ગોમ્પામાં (નેફાના કામંગ વિભાગમાં) મોટી ટુકડીએ પ્રવેશ કર્યો. તથા આ મહિનામાં જ આકાશી ઉડ્ડયન ભારત ઉપર કર્યું. (માર્ચથી ઓગસ્ટ દરમ્યાન તિબેટ તરફથી આવેલ ઉડ્ડયનો થવાની વાદી ભારતે મોકલી આપી)

૧૯૬૦ સપ્ટેમ્બર : જોડેલા ધાટ પાસે સિક્કિમમાં સરહદ ચોડીવાતોએ પ્રવેશ કર્યો.

૧૯૬૦ ઓક્ટોબર : હોટ સ્પ્રિંગ (લડાખ) માં ચીની ટુકડી દેખાઈ.

—આ દરમ્યાન ચીની સરકારે કાશ્મીર-જમ્મુ પ્રદેશના કારાકોરમ ધાટ અંગેની સરહદની વાટાઘાટો કરવાની જ ના પાડી (આ પ્રદેશ પાકિસ્તાને ગેર-કાનૂની રીતે દબાવેલો છે) ચીને તેના ઉપરનો કાશ્મિર-જમ્મુનો અધિકાર જ માન્ય ન કર્યો !

૧૯૬૦ ના વર્ષમાં જ ચીને તેના નવા નકશાઓમાં લડાખના ૨૦૦૦ ચો. મા. નો વિસ્તાર વધારે દબાવ્યો હતો.

૧૯૬૧ ફેબ્રુઆરી : ભારતે પોતાની નિષ્ણાત ટુકડીને હેવાલ ૧૯૬૦ ના ડિસેમ્બરમાં લખી નાખ્યો, અને ભારત તથા ચીનના એક હેવાલો ભારતે પ્રગટ કર્યાં (ચીને પોતાનો હેવાલ પણ છેક ૧૯૬૨ ના એપ્રિલમાં પ્રગટ કર્યો !)

નંગુન આક્રમણ

ભારતની સરકારને હવે ખાતરી થઈ કે ચીની સરકારને ચીન-ભારત સરહદો અંગે કોઈ ઐતિહાસિક

હાકીમો સાથે સંબંધ ન હતો. એને મન તો એક જ નીતિ હતી અને તે એ કે બળબંધીથી જીતિનો કમળો કરી લેવો. અને તે અનુસાર આગળ વધ્યા—
૧૯૬૧ એપ્રિલ : સિક્કિમના જલેષ્વા ઘાટમાં પ્રવેશ્યા.

” મે : લગાખના મુશ્કેલ પ્રદેશ નજીક ધસી આવ્યા.

” જુલૅસાર્થ : નેકાના કમિન્જ વિભાગમાં દાખલ થયા.

” એગારક : લગાખમાં ન્યાગજું અને દમ્બુગુરુ પાસે ત્રણ ચોટીઓ ખેસાડી અને પોતાની ‘પિછાડી’ ના નાકજો સાથે સંબંધ જોડતા રસ્તાઓ પશુ ગીધા.

૧૯૬૨ જાન્યુઆરી : નેકામાં લોન્ગજુ નજીક સરહદો ઝોળંગી રોઈ મામ તરફ આગળ વધ્યા—ભારતની સરહદની અંદર ગા માઈલ.

” એપ્રિલ-મે : લગાખમાં ચીપ-ચાપ વિસ્તાર સુધી આવી પહોંચ્યા અને રવાનગુના દક્ષિણ-પૂર્વે ૧૦ માઈલ નવી ચોટી નાખી.

૧૯૬૨ મે : જમ્મુ-કાશ્મિરમાંના કાસકાનર ઘાટની પશ્ચિમની દિંદી-ચીની સરહદ અંજે, ચીને ભારત સાથે નહિ પરંતુ પાકિસ્તાન સાથે વાટાપાટો આરંભી દીધી. અને ભારતે આ ગેરકાનૂની પગલાં સાથે ચીમકો આપી.

ભારત સરકારે ૧૯૬૨ના મે ની ૧૪મીએ ચીની સરકારને નોંધ મોકલી—અને તેમાં, વ્યાપ્રધાન નહેરુએ લખેલી ૧૯૫૬ના નવેમ્બરની દરખાસ્તો ઉપર, ગંભીર વિચારણા કરવા આગ્રહભરી વિનંતિ કરી. આ નોંધમાં એવું જણાવ્યું હતું કે—

* ભારત ૧૯૫૬ના ચીની નકશામાં જતાવેલી સરહદની પશ્ચિમે લગાખમાં ભારતીય સેનાઓ પાછી ખેંચી લે; અને સામેથી ચીને, ભારતના નકશામાં જતાવેલી આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદોની પૂર્વે, પાછા ચાલ્યા જવું.

* શાંતિપૂર્ણ સમાધાન ખાતર ભારત એ પણ

સ્વીકારે કે, વાટાપાટો દરમ્યાન, ચીન અદસાર્થ—ચીન માર્ગનો ઉપયોગ, ‘સિનિસિધન ટ્રાફિક’ પૂરતો, બંદી કરે.

અને પં. નહેરુએ ૨૭ મે ૧૯૬૨ના રોજ પાર્લામેન્ટમાં પોતે કરેલ નિવેદનની ૫ વાદ કરાવી, આ નોંધમાં લખ્યું કે, “ભારત ચીન સાથે યુદ્ધ ઇચ્છતું નથી, એને એ આવૃત્ત અનુચીત છે. પરંતુ એ ભારતના કાનૂની વાત નથી.”

* ચીને શાંતિની આ અરજ પણ ફુકારાવી. અને ભારતે પહેલવહેલું રાજદ્વારી પગલું ભર્યું—

૧૯૬૨ જૂનની ૨૭ એ ૧૯૫૬ના કારત્તે ખતમ થયેલા જાહેર કરવામાં આવ્યો; અને પંચશીક્ષના સ્વીકાર વખતે જે વાતવરણ હતું તે પાછું સ્થપાય પછી નવા કરારની વાત વિચારવા જણાવી દીધું.

૧૯૬૨ જૂન દરમ્યાન ચીની લશ્કરોએ ચીપ-ચાપ પ્રદેશમાં નવી જાવણીઓ નાખી; અને જુલૅસાર્થમાં માલવાન ખીલુમાંની ભારતીય ચોટીને ધેરી લીધી.

આ પછી ૫ વાટાપાટોની આગતમાં ત્રણ રાખી ભારતે અનેક વાર લખ્યા કહ્યું. અંતે, ૧૯૬૨ એગારક ૨૨મીએ ભારતે જણાવ્યું કે લગાખમાં પાંચ વર્ષ પૂર્વેની પરિસ્થિતિ (બળબંધીથી સરહદો ઝોળંગી તે પૂર્વેની) સ્થપાય પછી જ વાટાપાટો શક્ય છે.

ચીને એનો જવાબ વાળ્યો : ૧૯૬૨ની ૨૦મી સપ્ટેમ્બરે નેકા વિસ્તાર ઉપર ૫ હજારો મોલાવાંતે અને યામવા વિસ્તાર ઝોળંગી અંદર વધ્યા.

આમ છતાં, અને આ પછી ૫, ભારતે સમાધાનના પ્રયાસ હાથે નહિ. કેકે ૧૯૬૨ એક્ટોબરની ૬મીએ, નવી નોંધ પાઠવી : પેકિંગ કે દિલ્હી ખાતે મળવા ને વાટાપાટો કરવા સત્વથીએ હોએ—અલગત, મેકમોહન લાઈન ઝોળંગોને કરેલી ભારતની જૂમિ ઉપરની ઘૂસણખોરી પાછી હકાવી લેવાય તે પછી જ.

જવાબમાં—૧૯૬૨ એક્ટોબરની ૨૦મીએ, ભારે તોષો, આર્ટોવરી અને મોર્ટાર-પ્રક્ષિ સજ સામગ્રી સાથે, ચીનની જંગી ફોર્સે લગાખની ચીપચાપ સરહદેથી માંડી નેકાના ખિન્નમાન અને ધોલામાં, ભારતીય રક્ષક ટૂંકડીઓ ઉપર ત્રાટકી.

અને ભારતના વ્યાપ્રધાન પં. નહેરુએ તા. ૨૨મી એક્ટોબરે આકાશવાણી પરથી રાષ્ટ્રભ્રમેજો સંદેશો આપ્યો :

‘ એવી પરિસ્થિતિ જોવી યદ્યે
 છે જેનો આપણે સૌએ અસરકારક
 રીતે સામનો કરવો જોઈ એ આપણે
 આ દેશનાં ઋતુ અને યુરોપો
 શાંતિથી ટેવાયેલાં શાંતિચાહક લોક
 છીએ. યુદ્ધની જરૂરિયાતથી આપણે
 ટેવાયેલાં નથી આને લીધે લગ્ન
 ખર્ચા પાંચ વર્ષ’ અગાઉ આપણા
 દેશ ઉપર આક્રમણ થયું ત્યારે પણ
 આપણે શાંતિની નીતિથી ચાલ્યા
 શાંતિમય માર્ગોએ સ્વમાનભયાં
 નિરાકરણ માટેના માર્ગો આપણે
 ચોખ્ખા, દુનિયા બરમાં આપણી તે
 નીતિ રહેલી છે અને આપણા
 કેશમાં પણ આપણે તેનો અમલ
 કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. આ યુદ્ધની
 ભયાનકતાઓ આપણે જાણીએ
 છીએ અને યુદ્ધ વિશ્વને બરખી ભય
 નહીં તે માટે આપણે આપણું
 બનતું બધું કર્યું છે

પણ શાંતિ અને શાંતિમય
 માર્ગોની પરવા કર્યા વગર જ્યાં
 એક શક્તિશાળી અને સિદ્ધાન્ત
 વિહોણા દુશ્મને સતત રીતે આપણને
 ધમકાવે છે. આખા કરી છે અને
 ધમકાવે છે અમલમાં પણ મૂકી છે
 પણ આપણી સરહદોને લાગે વળજે
 છે ત્યારબાદ આપણા બધા પ્રયત્નો
 નિષ્ફળ ગયા છે એટલે એવો
 સમય આવી પહેંચે છે જ્યારે
 આપણા લોકોની આજાદી અને
 દેશના સ્વાતંત્ર્યને અવરોધ સંકટને
 આપણે પૂરેપૂરું પારખી લેવું

જોઈએ હું તમને આ કહી રહ્યો
 છું છતાં મને ખાતરી છે કે પરદેશી
 ગુલામીના લાગા કાળ પછી,
 આપણા લોકોના આદવા ભોગ
 અને બલિદાનથી આપણે મેળવેલી
 આજાદી આખરે નો કાઈ સત્તા
 છીનવી શકે તેમ નથી પણ તે
 આજાદી અને આપણા દેશની
 એકતા જાળવી રાખવા આપણે
 કૃતિમ્ય રહી જોઈએ એને આપણા
 માથે, આપણે આજાદ થયા ત્યારથી,
 તોળાના રહેલા, આ મોકલેલા આપણે
 સામાનો કરવો જોઈએ આપણે
 સફળ થઈએ એ માટે મારા મનમાં
 જરા પણ શંકા નથી આપણા
 દેશની અને આપણા લોકોની
 આજાદી આમજ બીજું બધું ચીજ
 છે અને જરૂર જણાય તો આ
 મહાન કલેક્ટીમાં બીજું બધું જરૂર
 કરવું જોઈએ

અને ખરેખર વિશ્વાસ અને
 હું માનું છું કે દેશના બધા પક્ષો
 અને જૂથો આ મહાન સાહસમાં
 સામેલ થશે અને તેમના બધા
 પક્ષો નિરાદો, દલીલો—જેમને આજે
 સ્થાન હોઈ ન-કે તેને—નાજુ પર
 રાષ્ટ્રીય આપણી આજાદી અને
 અખંડિતા માટે ભયભરક બધાં
 પરિબળો સામે મજબૂત સમુકેત
 મોરચો જોડો કરશે

કદાચ આપણે બહુ વેવલા
 બનતા જતા હતા અને જે તે
 વાત માનીને ચાલતા હતા, પરંતુ

આજાદી હમેશાં સુસિદ્ધિ જ એમ
 માનીને કદી ચાલી શકાય નહીં
 તે હમેશાં સજાગપણ, તાકાત અને
 તપશ્ચર્યા માટે છે.

તમે મને તે ધર્મ, પક્ષ કે
 જૂથના હો પણ આપણા પર
 લાદવામાં આવેલ આ સંઘર્ષમાં
 સાધીદાર બનવા હું તમને બધાં
 અમમન છું. અને આપણા બેધમાં
 અને આપણા દેશના લાભમાં
 પૂરીપૂરી થકા છે. કદાચ ભવિષ્ય
 માં આપણી આવી કસોટી અને
 તાવણીની જરૂર છે

● આપણે મિત્રોનાશની નીતિ
 થી ચાલ્યાછીએ અને બધી પ્રજા
 જોની ઝિંતીવંછી છે. હું તે નીતિમાં
 પૂરેપૂરું માનું છું અને તે પ્રમાણે
 ચાલવાનું જારી રાખીશ. આપણી
 અત્યારની મુશ્કેલીને લીધે આપણે
 આપણા મૂળભૂત સિદ્ધાંતો છોડી
 દઈએ નહીં. ખુદ આ મુશ્કેલીનો
 સામનો પણ આપણે તે નીતિ
 ચાલુ રાખીને અસરકારક રીતે
 કરી કહીશ

હું તમારા બધાની સુખાકારી
 ઇચ્છું છું, અને ભવિષ્યમાં આપણે
 માથે મેં તે આક્રમ આવી પડે તો
 પણ તમે તમારાં મસ્તક જીવ્યાં રાખો
 અને અપણા દેશના મહાન લાભિનું
 જે દર્શન આપણે કરીએ છીએ
 તેમાં તમે શ્રદ્ધા અને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ
 રાખો એમ હું ઇચ્છું છું

જય હિંદ !

ભારતની હિમાલયી સરહદ

ભારત અને ચીન વચ્ચેની સરહદ ૨૨૦૦ માઈલની છે. આમાં, સિક્કિમની ૧૪૦ અને બૂતાનની ૩૦૦ માઈલની ઉમેરતા (આ બંને પ્રદેશોની સરહદોની જવાબદારી ભારતે લીધી છે તે ઉમેરતા) કુલ સરહદ ૨૬૪૦ માઈલની લાંબી સરહદની જવાબદારી ભારતને માથે લીધી છે.

આ આખી સરહદ ૫૦૦૦ થી ૧૭૦૦૦ ફીટ જીર્ણાવની ગિરિમાળાની હોઈ તેની ચોક્કસાઈ અંગે કુદરત, પરંપરા-રિવાજ, વહીવટ તથા કાનૂની દરતાવળોના આધાર લેવામાં આવ્યા છે.

ત્રણ સરહદો—૧૨ની નેફાની, પશ્ચિમની લદાખની અને મધ્યની ઉત્તરપ્રદેશ અને હિમાચલ પ્રદેશ તથા પંજાબની સરહદો—અંગેના ભારતના દાવાઓ અત્યંત સ્પષ્ટ છે.

૧. પશ્ચિમ વિભાગ (લદાખ)ની સરહદ ૧૧૦૦ માઈલની છે. તે ભારત, ચીન અને અફઘાનિસ્તાનના ત્રિભેદ, પથરાયેલી છે. આ સરહદ ભારતના જમ્મુ-કાશ્મિર પ્રદેશને ચીનના સિક્કિમ-ગ અને તિબેટથી જુદી પાડે છે. આ વિભાગની કે સરહદ તિબેટ અને કાશ્મિરના લદાખ વિસ્તારની વચ્ચેની છે.

લદાખ-તિબેટની આ સરહદ ૧૮૪૨માં એક બાજુ કાશ્મિરના પ્રતિનિધિ અને બીજી બાજુ તિબેટના દલાઈ લામા અને ચીની બાદશાહ વચ્ચે—કરાર દ્વારા માન્ય થયેલી છે.

૨. મધ્ય વિભાગની કુદરતી સરહદ પંજાબ, હિમાચલ પ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશને તિબેટથી જુદા પાડે છે.

આ સરહદ પાણીના ઝરાઓ, રિતરિવાજ અને ઉપયોગ દ્વારા નક્કી થયેલી છે. ઉપરાંત આ સરહદના કેટલાક ભાગ અંગે ૧૯૫૪ના એગ્રિમેન્ટમાં ભારત-ચીન વચ્ચે થયેલા કરારો દ્વારા સ્પષ્ટતા થયેલી છે. તેમાં ખાસ કરીને એક બાજુ, હિમાચલ પ્રદેશ અને ઉત્તર

પ્રદેશ તથા બીજી બાજુ તિબેટની વચ્ચેના છ સરહદી ધાટીઓ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયેલા છે

૩ સિક્કિમ અને તિબેટ વચ્ચેની આશરે ૧૪૦ માઈલની સરહદ કુદરતી પાણીના ઝરાઓથી સ્પષ્ટ અનેલી છે. ઉપરાંત ૧૮૬૦માં કલકત્તામાં થિટન અને ચીન વચ્ચે થયેલા કરારો મુજબ તેનું ભૂમિ ઉપરનું રેખાંકન પણ થઈ ગયેલું છે.

૪. ભૂતાન અને તિબેટ વચ્ચેની આશરે ૩૦૦ માઈલની સરહદ હિમાલયની ગિરિશૃંગોની હારમાળાને કારણે કુદરતી ઉપરાંત પરંપરાગત છે.

૫ પૂર્વ વિભાગ (નેફા)ની સરહદ ભૂતાનથી શરૂ થઈ ચીન-મંગોલ-ભારતની સરહદો સુધી ત્રિભેદી વિસ્તરેલી છે. ૧૯૧૩-૧૪માં આ સરહદ અંગે ભારત, તિબેટ અને ચીન વચ્ચે સિમલામાં કરાર થયા છે અને તેના પ્રકારના નકશાઓ અનેલા છે—આ સરહદ રેખા તે સમયના બ્રિટિશ અમલદાર-પ્રતિનિધિના નામથી—મેકમોહન લાઈનને નામે—પ્રચલિત છે.

સિદ્ધાંતો

કુદરતી સરહદ :

આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન અનુસાર એવો સર્વામાન્ય સિદ્ધાંત છે કે જે દેશો વચ્ચેની સરહદો નક્કી કરવા તેમની વચ્ચેની પર્વતમાળાઓ એક મુખ્ય ભક્ષણ મળ્યાં. ઉચ્ચ ગિરિશૃંગો અને તેના ઉપરથી વહેતા ઝરણાંઓ—જ્યાં જે બાજુ વધુ પાણી ઢળતા હોય તેના આધારે સરહદો નક્કી થાય.

પરંપરાગત :

ઉપરના આધારે તથા અવધારને કારણે સેંકડો વર્ષોથી ચાલતી આવેલી સરહદો x x પ્રમતી રહેણીકરણી, ભાષા અને સંસ્કારોના પણ સમાવેશ થઈ શકે.

વહીવટી પરંપરા :

જે પ્રદેશોમાં જે રાજ્યનું વહીવટીનંત લાગે વખત

આજે આપણી સામે પરિસ્થિતિ એ છે કે ચીન ને બારત એ પડોશી દેશ છે અને વિશ્વને આજે હિમાલયને તોડી નાખ્યો છે. વિનોબાજીએ હમણાં પોતાના એક પ્રવચનમાં કહ્યું કે ૧૨ વર્ષથી હું હિંદુસ્તાનમાં ફરુ છું અને હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં એ કયાંય રાજ્ય-વિસ્તાર (expansionism) ની વૃષ્ટિ નથી જોઈ. અને ન તો બારતના ઇતિહાસમાં એનો એકેય દાખલો મળે છે.

પૂન્ય મહારાજે હમણાં ચીનની આગીણુ જનતા કેટલી સરળ ને શાંતિપ્રિય છે તેના એકેક દાખલા આપ્યા. આ વાત સાચી છે એમાં મને ડાઈ શકે નથી. પરંતુ દુનિયામાં જનતા હંમેશા તેતાની પાછળ પાછળ જાય છે. નાઝીવાદ ને ફાસીવાદનો ડાઈ પછી સમજદાર રાષ્ટ્ર સ્વીકાર કરે એમ માનવું જ અશકું છે. અને તેમણે જર્મની તો છુદ્ધિમાન રાષ્ટ્ર ગણાય. ઇંગ્લાંડમાં જેમ વંશનું મહત્ત્વ છે, અમેરિકામાં ધનનું મહત્ત્વ છે તેમ જર્મનીમાં હંમેશા વિદ્યાનું મહત્ત્વ રહ્યું છે. આવા જર્મનીએ પછી નાઝીવાદ જેવા વિચારને મહત્ત્વ ક્યો અને તેનો અમલ ક્યો ૬૦ લાખ વહીઓને ગેસ ચેમ્બર્સમાં ગૂંમળાવીને ખતમ કર્યા.

● તો આજે આપણે એવાત જૂઠાં ન જોઈએ કે ચીનની સીધી, સરળ, ભોળી જનતાનો નેતા આજે હોન્કેચુસિયસ નથી કે લાઓસે નથી, પણ ચાઓસે હુંમ છે. અને એનું દર્શન ને એનો આશય સ્પષ્ટ છે. આખી દુનિયામાં હિંસા દારા, તલવાર દારા જ સામ્યવાદ—એવી માન્યતા મુજબનો—દેશો એવી એમની શક્તિ છે. આવી નેતાઓનીવાળા ચીનનો આપણે મુકાબલો કરવાનો છે.

હવે આ સમસ્યાનો ઉકેલ કેમ લાવવો? ફરક જાણીય આત્મનો એ અવાજ હશે કે આનો ઉકેલ તલવારથી કે એટમ બોમ્બથી નહીં આવે, પણ શાંતિમય માર્ગે જ આવશે. એથી જ આ નિવેદનમાં પણ આવી શક્તિ બચત કરવામાં આવી છે.

અહિંસક શક્તિનું આંતર-કવચ

પરંતુ આજે પરિસ્થિતિ એ છે કે અહિંસાની શક્તિનો બારતની જનતા ને નેતાઓ જોડેલા વિકાસ કરી શક્યા છે તે, એટલે નથી કે જેથી આ આક્રમણ સામે દેશનું સંરક્ષણ સંપૂર્ણપણે અહિંસક માર્ગે થઈ શકે. આટલી વાતનો આપણે નમ્રતાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. આનો અર્થ એટલો જ નહીં કે આજે આપણે શત્રુધારી સેનાની મારફત શત્રુ વિનાશ શાંતિ-સૈનિકોને મોરચા પર મોકલી શકતા નથી. પરંતુ આજે આપણે જનતાના આર્થિક, સામાજિક, નાગરિક, મામીયુ જીવનમાં એવું પરિવર્તન નથી લાવી શક્યા કે જેથી બારતમાં અહિંસક સમાજ જોવા મળે. એ આ જાતની અહિંસક આંતરિક તાકાત દેશમાં પેદા થઈ હોત તો ચીન આપણા પર આક્રમણ જ ન કરી શકત અને કરત તો યે તેનો શાંતિમય મુકાબલો આપણે કરી શકત. આપણી સશસ્ત્ર સેનાની તાકાત કેટલી છે એની એમને કદાચ ખબર હશે. સરદાર પરની આપણી સ્થિતિનો એમને ખ્યાલ હશે. પરંતુ જો બારતની જનતામાં એટલો આત્મ-વિશ્વાસ હોત કે અમારું સંરક્ષણ અને અહિંસાથી કરી શકીશું, અમને ડાઈનો કશોયે ભય નથી, અને કદીયે કોઈના મુલામ જનવાના નથી—આવો આત્મ-વિશ્વાસ હોય તો તે દેશ પર કોણ આક્રમણ કરી શકે?

● આવા અહિંસક પ્રતિકારની શક્તિ ત્યારે જ જન્મે જ્યારે આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય ક્ષેત્રે આપણે અહિંસાના પાયા પર પ્રબી રચના કરી હોય. આજે ૫-૧૦ લાખ શાંતિ-સૈનિકો મોરચા પર મરવા માટે તૈયાર નથી એટલું જ નહીં પણ દેશની અંદર આપણે આવું પરિવર્તન લાવી શક્યા નથી.

રાતદિવસ ઘરઆંગણે આલિટું ચુદ્ધ

આજે ચુદ્ધ માટે દેશમાં ત્યાગનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. સોફા બચત આપી દે છે, સોલું આપે છે. એ બધાને હું શેકતો નથી. પરંતુ તમારા ધરમાં,

તમારા મામમાં જે યુદ્ધ ચાલેલું જાણી રહ્યું છે તેને માટે તમે શું કરો છો ? તમારા મરીત જાણને માટે તમે શું કરો છો ? તમારી પાસે આટલું સોનું પડ્યું છે તે શું તમને આજે જ વાદ આપ્યું ? તો યુદ્ધ માત્ર સમ્રાટ પર જ નથી, એ તો તમારા આગ્રહમાં રાત-દિવસ ચાલી રહ્યું છે. એ યુદ્ધમાં નહીં જીતો તો પેલા યુદ્ધમાં પણ નહીં જીતી શકો. પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન કાલેથી લાવવું હોય તો તેમ કરો. વિનોબાએ તમને તેમાં કંઈ શંકા નથી. સર્વોદયનો તેમાં કંઈ વિરોધ નથી.

● આજે ઇંગ્લાંડ ને અમેરિકા આપણને મદદ કરી રહ્યા છે. એ માટે એમનો આભાર માનીએ. પણ આનું પરિણામ શું આવશે ? હું ને દાદા વિનોબાજીના પત્ર સાથે પંડિતજીને મળવા ગયા હતા. દાદાએ પૂછ્યું કે આના પરિણામે આપણી નીતિ ઉપર પત્રિકાને પ્રભાવ તો નહીં વધે ને ? હમણાં એક વર્ષ પહેલાં પંડિતજીએ ધોષણ કરેલી કે ભારત પડે છે તો જે વર્ષમાં અણુબોમ્બ તૈયાર કરી શકે એમ છે, પણ ભારત

એમ નહીં કરે, કેમકે ભારત તો અણુશક્તિનો શાંતિના કામમાં જ ઉપયોગ કરવામાં માને છે. આપણે ત્યારે પીક સાચકી અને દુનિયામાં પણ આપણી ખૂબ પ્રશંસા થઈ. પરંતુ ધારો કે કાલે એવા ખબર આવે કે ચીને અણુબોમ્બ બનાવ્યો છે તો લોકસભામાં તુરંત અરાજકીય કે આપણે પણ અણુબોમ્બ બનાવવો જોઈએ. પછી આપણા સિદ્ધાંત ક્યાં રહેવાના ? રશિયા ને અમેરિકા તો મોટા દેશો છે, એમની સાધનસંપત્તિ પણ વિપુલ છે. પણ આપણે એમની જેમ આ શરણોડમાં પડીશું તો ક્યાં પહોંચીશું ?

● આ બધી જામતોનો આપણે જરા શુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીએ. એ બધું સમજવા માટે ન બાધુના કે વિનોબાના શિષ્ય બનવાની જરૂર છે, કેમકે પણ બંધિત જરા સ્વસ્થતાપૂર્વક સામાન્ય શુદ્ધિથી વિચરશે તો તેને જણાયે કે આ માર્ગે તો ભારત પાલખાસ થઈ જશે. કશોડો જુને સરશે. આપણે દુનિયાના દેશોના આસિવાળા બનીશું. લોકશાહીને કેમણે આપણે સરખાવવાર શાહીનો સ્વીકાર કરવો પડશે.

દાદા ધર્માધિકારી

આજે તો મારું darkness visible—અંધારું ફરમાન થઈ રહ્યું છે. આ મંધીનું ભારત નથી, જે મુઠ્ઠીભર અહિંસાવાળાઓને આજે પૂછી રહ્યું છે કે તમારી અહિંસા ક્યાં છે ? મંધીના નિર્વાણ બાદ વિનોબાએ મમંભેર કહેલું કે “અહિંસા મંધીના ગાંધીની નથી.” હું આજે તમને આજગ વધી એમ કહેવા માગું છું કે અહિંસા વિનોબાની પણ નથી અને આંખારા બાપની તો ક્યારેય હતી જ નહીં. એ મંધી અને અહિંસા કેટલે પોલીકા ન લાગવા હોય અને દેશે એને ન અપનાવ્યા હોય તો અમે એ અહિંસાને મજવામાં રાખીને શું કરવાના ? શું મંદિરમાં સ્થાપના કરીને એની પૂજા કરીશું ?

● તેથી હું એવા નિર્ણય પર પહોંચ્યો છું કે લોકોની એવી જો આશા ને અપેક્ષા હતી કે મંધીનું ભારત આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માનકર્ષક બનશે તો તે એક ભ્રમ

હતો. આનાં જે કારણ છે—એક, દરિદ્રતા અને બીજું, નિઃશક્તા. નિઃશક્તા એટલે અશરણતા, અસહાયતા. ભારતે પોતાનાં હથિયાર આપમેળે ફેંચી નહેતાં લીધાં, અંગ્રેજોએ તે છીનવી લીધાં હતાં. એટલે અમારે મંધી-જીએ કહ્યું કે હથિયાર નથી તો મારી પાછળ પાછળ આવો, ત્યારે લોકોએ કહ્યું કે હા, તારી પાછળ ન આવીએ તો બીજું કરીએ પણ શું ? વિના હથિયાર મર્દ કશો તેટલું જરૂર કરીયું

આજે દેશના સિપાઈ અને જનતાના મનમાં શક્તિની જે જૂથ ભગત થઈ છે તે ઝોળી કરવાની અવશ્ય જરૂર છે. પરંતુ એમનામાં આજે વીરતા પ્રમટ થઈ રહી છે એને હું જટાપુ કે અભિમન્યુની વીરતા કરતાં લગીર ઝોળી નથી માનવો. આપણે અજ મુખી જે યુદ્ધની નિંદા કરેલી અને આજે કરીએ છીએ તે જુદા પ્રકારનું યુદ્ધ. War is a statesman's game,

the priest's pleasure, the lawyer's jest and the hired assassin's trade—યુદ્ધ એ રાજ્યકર્તાની રમત છે, પુરોહિતનો પ્રભાવ છે, કાયદા-બાળનો વિનોદ ॥ અને ભાણી ખૂનીનો વ્યવસાય ॥ પણ આ એવું યુદ્ધ નથી એટલે એમના પરાક્રમની હું દર દરુ છું પ્રશંસા કરુ છું

૫૨૨૫૨ દોપારોપણ

હવે કાર્પ પૂછી પાડે છે કે તમે કેમ હથિપાર નથી લેતા ? તો હથિપાર એક એવું આગ્રા ॥ કે તેનો ઉપ-યોગ માત્ર સહાર ચાટે જ થઈ શકે છે એટલા વારને અમે હથિપાર નથી લેતા અમે નિ સ્ત્રોતરણ થાય એમ પણ ઇચ્છીએ છીએ ખતી રહે તો એકપક્ષી નિ સ્ત્રોતરણ થાય એમ પણ ઇચ્છીએ છીએ, અને આ જો શક્ય ન હોય તો એવામાં એણે એવું તો ઇચ્છીએ જ છીએ કે સરક્ષણ ખતર જ હથિપારનો ઉપયોગ થાય સ હથિપાર વ્યાખ્યા શું કે શા ? એ તો તમે જોયું જ ને ? આપણા સૈનિકો ત્યાં માથુંની હથિ-પાર લઈને ગયા, પૂતી તૈયારી વિના ગયા દુનિયા કહે છે કે આટલા મેવરૂદ ખીલ કાર્પ નહોં હોય ૫૨૨૫ હું કહું છું કે Our diplomacy has failed because our humanity got the better of our diplomacy—આપણી ગજની નિષ્ફળ ગઈ, કારણ કે આપણે માનવતાની ભવનાને તાજ-નીતિ કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું અને આ હિંસા જ કહું છે શું હું આજે જ્ય હમણે એમ પૂછું કે ૫૨૨ વર્ષથી રાજ કરો છો, તેમાં તમે શું કહું ? તો તેઓ મને સામા પૂછશે કે ૫૨૨ વર્ષથી અઢિસાનાં ગીત ગાયો છો તો તેટલા વખતમાં હજારે શું રી નાખ્યું ? જો આમ કરીએ તો પરિણામ એ આવે કે અમે એકમેકને પૂછતા રહીએ અને ચીન આગળ વધતું રહે

વૈરવૃત્તિ નહીં, વીરવૃત્તિ :

આ લડાઈ લાંબી ચાલશે એમ કહેવામાં આવે છે તો લોકોને એ વાત સમજવજો કે અસહનતા એ પરાજય નથી અસહનતામાં પ્રેરણા મળે છે, પરા-જયમાંથી તે નથી મળતી વળી લડાઈને લાંબી

ચાલી, અને અમેરિકાની મદદથી ચાલી તે દેશમાં વીરવૃત્તિનો નહોં, પણ વૈરવૃત્તિનો વિભાસ થશે આજે એવી એક વૃત્તિ જન્મી શકે ॥ કે અમેરિકાના છુટ પોનિશ પણ કરીશું પણ આ ચીનાઓને તો ખો જુતાવી દઈશું આ વૈરવૃત્તિ છે, જે emotional dependence—માનસિક અવનવન, પરતવનામાંથી જન્મે ॥ નિર્જળનામાંથી કે કાપરનામાંથી કદી વીર-વૃત્તિ નથી જન્મતી, વૈરવૃત્તિ જ જન્મે છે અને વૈર વૃત્તિમાંથી હમેશાં કૂરતા જન્મે છે આવી કૂરતા હિંદુ-મુસ્લિમ કુન્ડો વખતે અને કાપાકીય અંદોનને વખતે જોઈ છે અને આજે ચીની નામગીરી સામે તથા સામવાદીઓની ઓફિસ બાગવામાં જોઈએ છીએ

● આજે દાનન એવી છે કે આપણે પોતાને બરોસે લઈ કપીએ તેમ નથી આજે આપણે હિંમત ને અમેરિકાને બરોસે લઈ રહ્યા છીએ અમેરિકાએ આપણને કહ્યું ॥ કે આ સ્ત્રોત પાકિસ્તાનની વિરુદ્ધ વાપગવાનાં નથી આપણે પણ એવી જ મ ગણી કરવી ને કે પાકિસ્તાનને અપાતી સ્ત્રોતસદાય આપણી વિરુદ્ધ ન વપરાય તો આજે હિંમત-અમેરિકા કહે છે કે આ તમારી નહોં પણ અમારી લડાઈ છે મિત્રને અવુ જ શોભે ! આનું આમરું પગથું શું દશે ? જો સુનેક કરવી હોય તો અમને પૂઝીને જ કરજો આમ તમારી સ્વતંત્રતા અસ્તિ થઈ ગઈ અને કદાચ પછી અમેરિકા એમ પણ કહે કે ભાઈ, તમારી લડાઈમાં અમે છવી દીધી, હવે અમારું માનીને કાશ્મીર પાકિસ્તાનને આપી દો

શક્તિશક્તિ પાછળ નાગાગિકશક્તિ

તો આપણે સમજવાનું એ છે કે માત્ર શક્તિ-સામગ્રીથી દેશનું સરક્ષણ નહોં થાય એ આજે આવશ્યક છે પણ પશ્ચિમ નથી આપણી સૈનિકશક્તિની પછવાડે અધિકાન અમેરિકાની મદદનું નહોં પણ દેશની નામરિક શક્તિનું હોવું જોઈશે જે દિવસે આપણે શક્તિશક્તિની પાછળ નામરિક શક્તિનું અનુસોદન ને સમર્થન લેવું કરી ચક્રીશું તે દિવસે આપણી સ્વતંત્રતા અપ-ધિત ને સુરક્ષિત રહેશે નહોં તો આપણી સ્વતંત્રતાની વલે સોહાગણના કુકુચના જેવી થશે એટલે નામરિક

શક્તિને આપણે કેળવવી પડશે, સંસ્કૃતિ કરવી પડશે. અને તમે સંસ્કૃત્યની પહેલી હરોળ કહો કે બીજી હરોળ કહો, મારે માટે તો એ સાચા સંસ્કૃત્યની એકમાત્ર હરોળ છે. એ સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. યુદ્ધભરત્યા પર તો પાંચ લાખ માણસ જશે, દસ લાખ જશે, પણ ગાદીના કરોડો ધું કરશે? એમનામાં વીરશક્તિ જળવવી પડશે, એમનું મનોમજલ ટકાવવું પડશે, એમની પીરજ ને એમનો આત્મવિશ્વાસ જળવવો પડશે. આ બધું પાવાનું બગીરખ કામ શક્તિ-સેનાએ કરવાનું છે.

● તો તમારે ખજૂ-માર ચીજ સુખ્ય કરવાની છે. એક ઠોં તમે ધરપર જઈને સમજાવો કે આઝાદીની દીમન આરામથી વધુ છે. સૂકો ચાટલો ખાવો જીન માણસ મીઠાઈ માટે અમીરનો કેતરો ખનશે? આરામને ખાતર આઝાદી જેવનારો અરીજ હોય કે અમીર હોય પણ તે માણસ નથી. આ વાત લોકોને સમજાવો. અને આજે તેઓ સમજશે કે આજે તેઓ આઝાદી માટે જગી ઊઠ્યા છે.

બીજું એ સમજાવો કેમ કે જે તમને તલવાર ઉપર શ્રદ્ધા હોય તો તે જરૂર ચલાવો. ત્યારે મીધી, વિનોખા કે સર્વોદયવાળાઓને ભૂવી જાઓ. પરંતુ એટલું માફ રાખો કે સરખી પાછળ બધાં સુધી નામરિક શક્તિનું પીકજન ન હોય ત્યાં સુધી તે કંઈ ન કરી શકે. આ નામરિક શક્તિ તે સરખી શક્તિ નથી, મનોમજની શક્તિ છે, આત્માની શક્તિ છે. આ શક્તિ જમી તો હિંદુસ્તાનનો કોઈ વાળ પણ વાકો નહીં કરી શકે. આજે દુનિયાની બધી લાક્ષી મોટી રાષ્ટ્રોને બરોસે ચાલે છે. એટલે નાનાં રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતા અનાધિન રહી શકતી નથી. એને અનાધિત રાખવા માટે દેશમાં સરખી નિરપેક્ષ નૈતિક જનશક્તિ બની કરવી પડે.

ત્રીજી વાત એ સમજાવો કે જે દેશમાં અસ્પૃશ્યતા ને મરીની રહેશે, તેણે પરધર્મ ને સામ્યવાદનો યુક્તજવો કરવો પડશે. વિનોખાની વાત આજ સુધી બસે ન માની પણ દવે આજ માની લો, નહીં તો કોઈ પણ શક્તિ તમને આમાથી નહીં બચાવી શકે.

ચોથી વાત એ કે સામ્યવાદીઓ એમ કહે છે કે લોકશાહી પદ્ધતિમાં સમાજપરિવર્તન નથી થઈ શકતું. એમની તો આ અવિતા છે, દંદ શ્રદ્ધા છે. તો આપણે આ દેશમાં સિદ્ધ કરી બતાવવાનું છે કે શક્તિમય લોકશાહી ઉપયોગી સમાજમાંની વિષમતાઓનું, અન્યાયનું નિરાકરણ થઈ શકે તેમ છે. આમ નહીં કરી શકીએ ત્યાં સામ્યવાદનું આકર્ષણ રહેવાનું.

આપણું 'અસ્પૃશ્યવાસ'

તો મિત્રો, મોરચા પર ચઢ્ય સાથે કે ચઢ્ય વિના જવાનું છે અને તેમને માટે ધન ને સામગ્રી એકઠી કરવાનું પ્રાથમિક કામ કરનારા તો અનૈક નીકળશે પણ આ બીજા દરજ્જાનું કામ કરવા હોય આમળ આવશે? આ કામમાં પોતાની બન ખૂપાવી દે એવા નવધુવાનોની આજે જરૂર છે. આ કામ ફિક્કું છે, એ Thankless task છે. એમાં કોઈ તમને ધન્યવાદ નહીં દે. તમને કોઈ સુધરશે નહીં. આ કામમાં કોઈ પરકમતી ચમક નહીં દેખાય. અને ધીનાઓની નિંદા અને સામ્યવાદીઓ પરના હુલાસા સાથે રસજીરવા નીકળશે ત્યારે તો લોકો તમને દેશોથી પણ કહેશે. અને જતાં શક્તિ સૈનિકોએ આ કામ કરવું પડશે. તે માટેની હિંમત ન હોય તો તેઓ એક બાજુ ચૂપ એકા રહે. લાઘ્યના મોરચે જવાને માટે જોઈએ તેના કરતાં વિશેષ હિંમનની આં કામ માટે જરૂર છે. આ દેશમાં આજે એવી કેટલીક બહાદુર વ્યક્તિઓની જરૂર છે, જેઓ આ ચમકલીન કામ કરવા માટે કમર કસે. આ બીજા દરજ્જાનું કામ શક્તિ-સૈનિકોએ લોકશક્તિ ને લોકનિશ્ઠાથી પ્રેરિત થઈને કરવું પડશે. આ સંદર્ભમાં આ બધાં કામો-તરફ જુઓ અને સ્વતંત્રતાના સંસ્કારો માટે આટલી મોરચે કામ ચાલુ છે તો તેમાં આને પણ એક મોરચો ગણો તો તમારી ને મારી એકની ઉન્નતિ થશે. આજે આપણે નમ્રતાપૂર્વક એમ માની લઈએ કે આ આપણો અઘાતવાસ છે, પાંડવોનો વિરાટપર્વ છે, રામનો અરવચવાસ છે. બધી જોઈને આપણે ખ્યાલિ ને પ્રશંસા સામેથી મોડું ફેરવી લેવું પડશે.

“ ચીન જે ક્યું છે તે વિશ્વના આદમાનું અપમાન છે ”

હવે ચીન અંગે કોઈ બિન જોડાણનો સવાન રહેતો નથી . ચીન અંગે પચ્ચીસનો સવાલ પણ રહેતો નથી એવો પોતે જ, પોતાના વચનો તોડીને, એનો ખત આપ્યો છે

આપણને ધણા બૂઝા આધારો લાગ્યા છે હવે આપણે એફિર કે ઘેનર્મા રહેવા માગતા નથી આપણે આપણી ફોજ તૈયારીઓ ચાલુ રાખીશું

ભારત અને બીજા ધણાખરા દેશો માટે મિત્રોશાશ્રુતી નીતિ એ સારી નીતિ છે એમ હું માનું છું . જો કે ભારત પરના ચીની હુમલાને કારણે કેટલાક દેશોના મુજબના મિત્રોશાશ્રુતી નીતિનો વિચાર દીનો પડ્યો છે. ભારત કે ચીન એમથી કોઈ એક બીજાને ઊભા-બિભા કરતો ફટકો મારી શકે એમ હું માનતો નથી તેઓ (ચીનાઓ) દિલ્લી ચઢી આવવા માગતા હોય તો ધ હું નથી ધારતો કે તેઓ તેમ કરવા સક્તિમાન થાય તે જ પ્રમાણે હું પણ પેઈમ ઉપર હલ્લો લઈ જવાની ધારણા નથી રાખતો, પરંતુ રચાનિક દરજ્જે દારૂજીત યઈ શકે એમ છે ભારતે અમુક વર્ષો સુધીના સત્તાશ્રુત માટે તૈયાર રહેવાની યોજના કરી છે ભારતીય સશસ્ત્ર નેશનથી અને

કશિમરગાના લડાખના અમુક ભાગમાંથી ચીનાઓને હાકી કાઢવા સક્તિમાન બનશે એમ હું માનું છું પરંતુ અધિક જ ભાગો માંથી તેમને હાકી કાઢવા અંગે હું કંઈ સકતો નથી જો કે આપણને એ ગમે અને તેવા પ્રયાસ પણ આપણે કરીશું પરંતુ એવી સ્થિતિ ઊભી થાય તે પૂર્વે જ, આપણી તરફેણમાં વાટાઘાટોની અનુરૂપતા પેદા થવાની સંકલ્પના છે x x x ચીનાઓ સાથે મનજી સંકલ્પ બને તો પણ સશસ્ત્રી તૈયારીઓ ચાલુ જ રહેશે

રશિયનોએ હજુ ક્યું બતાવી સહાય તેણે ક્યું નથી, છતાં તેઓ ભારત સાથે બંધુ જ મૈત્રી બધું વલણ તાપે છે એમલે જે કંઈ મહદ આપી છે તે ઉપરાંત એનાથી વિશેષ ઊંડું બીજું છે તેમની સર્વસાધારણ વિશ્વરાજકારણની દૃષ્ટિએ, તેઓ ભારતની મૈત્રી યાદે છે, સાથોસાથ ભારત સહકૃત અને નિઃસંશય બને એમ પણ ક્ષમ છે પ્રાવધાના પહેલા લેખે ભારતને ખરેખર નિરાશ કરેલું પરંતુ પાછળથી કેક અરી જુદું વલણ જણાય છે રશિયનો ક્ષમ છે કે મને તે રીતે પણ ચીન સાથે વાટાઘાટો થાય

પરિસ્થિતિના દયાણને કારણે ભારતને પાંચમની સશસ્ત્રી મહદ લેવી પડી છે આવી મહદ લેવી પડે ત્યારે જ સૌ કોઈ લેવું હોય છે

અમેરિકાએ પાકિસ્તાનને જોઈ મહદ કરી તે અમુક હેતુ માટે જ હતી ભાગત સામે વાપરવા ન હતી પરંતુ પાકિસ્તાને મળે હેતુને બદલે આપુ દૃષ્ટિમિત્ર જ બની નાખ્યું છે

હવે તો તેઓ ચીનની પ્રશ્ન લા કરે છે અને ભારતની તથા અમેરિકાની નિંદા, એ તો ભારે અજબ વાત મણાય એક રીતે તેઓ ચીની જાળમાં ફસાયા છે

મને ખબર નથી કે ચીને એમને શાનું વચન આપ્યું છે પરંતુ એવી જમરી અડવા છે કે, તમે જાણો છો તેમ, ભાગતના પૂર્વ પ્રદેશમાંથી અમુક દિરસો એમને આપવાનું ચીનાઓએ તેમને વચન આપ્યું છે

એ તો ૨૫૪ જ છે કે, આપણે માટે ચીનનો ભાવ છે તે જ રીતે એમને પણ છે જ.

પાકિસ્તાન માટે આદર્શ ધડી આવી હતી કે બપોરે તે આપણને ટેકા આપીને ભારત ઉપર ખૂબ જ બીડી છાપ પાડે આપણા મન

તો કામદારોનું સંભવ છે—એટલે જીવો અને જીવવા દો'ની નીતિમાં તે માનતું જ દરે. પરંતુ આજે તો બધાનો કમચુા કામો જઈ છે. એટલું જ નહિ પણ જમતનાં નવાં મૂલ્યો જોવાની આપણને ફરજ પડી છે. આપણે શાંતિપ્રિય પ્રભુ છીએ. જે આપણે લાડું જ હોત તો... મીને તિમેટ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે જ, તિમેટમાં હિત અને દુઃક હોવાને કારણે, આપણે લડી લેત.

હવે આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે રક્ષિયા મીન એ ખતે સામ્યવાદી ધરીનાં એ સંભવો છે. મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ વચ્ચેનો જેમ સંઘર્ષ છે, તેવી જ રીતે સોક્રાટી અને સર્વસત્તાવાદ વચ્ચેનો સંઘર્ષ રહેવાનો જ. વિશ્વવિજય એ સામ્યવાદનું ધ્યેય છે. સોક્રાટીને જમન થતાં વાર લાગે છે, પરંતુ એકવાર જમન ચાપ પછી એને જમતમાં કોઈ રોકાઈ શકતું નથી.

જે હિમાલય પડશે તો બર્મા પડશે, સિલૉન પડશે, પાકિસ્તાન પડશે અને એશિયાનાં ઘણાં સંભવો પડશે. આ સામ્યવાદ તરફથી પૂર્વચો-જિત કાવતરાંમાં આપણે ફસાઈ ન પડીએ તેવી તકેદારી રાખવી પડશે.

ડૉ. કુલશ્રેષ્ઠ :

આ પછી જણીતા વિચારક અને ડોક્ટર શ્રી. કુશ્રેષ્ઠે અંગ્રેજીમાં પ્રવચન કરતાં એ કહ્યું તમ્હાસ પ્યાન એમ્થુ હવું કે આપણો દેશ આજ સુધી શાંતિમાં રહેતો આવ્યો છે પરંતુ આ નવા જમાનામાં હવે લશ્કરનો સામનો લશ્કરથી કરવો પડશે અહિંસા નહિ ચાલે... આપણી સામે યુદ્ધનો પાકાર આવીને ઊભો છે, તેને પહેલી વખતે જ જાણી શકીએ.

આ પછી મ. સ. પ્રો. સામજી : વિશ્વવિદ્યાલયના રૅન્કકારણ વિભાગના પ્રોફેસર શ્રી. સોમજીએ અંગ્રેજીમાં ભાષણ કરતાં એક બીજો મુદ્દો બહાર આવ્યો હતો કે આપણા રતુ આપણા બૂતકાળથી સારી પેઠે પરિચિત છે. આપણી અહિંસા અને શાંતિપ્રિયતાને એજે સારી પેઠે અભ્યાસ કર્યો છે અને આ કમ-જોરીઓના લાભ તેજે ઉઠાવ્યો છે... આવા સંજોગોમાં આપણે કિંદશી-મંજીત જનાવવા, આજ પૂર્વે

આપણે જે વસ્તુ ન હતા કરતા તે કરવી પડશે. ઔદો-ગિક રીતે અને જ્ઞાનસિક રીતે આપણે ધરમૂળથી પલટાવું પડશે હિંદીભરી મનની રિયતિનો ત્યાગ કરવો પડશે. આ વિચારસરણીનું યુદ્ધ શુદ્ધિશીલોએ લડવું પડશે... આમાંથી જ નવી નેતાગીરી બહાર આવશે... રાજકારણનું વિધાન કહે છે કે યુદ્ધ માત્ર લશ્કરનું જ હોતું નથી. પરંતુ માનવ મૂલ્યોનો પણ એમાં હિસો છે. પ્રો. સુરેશ જોષી :

બાદ, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલયના મુખ્યમંત્રીના પ્રાધ્યાપક શ્રી. સુરેશ જોષીએ લેખક-સર્જકની વિશ્લેષણ દૃષ્ટિએ સમસ્યાની રજુઆત કરતાં કહ્યું હતું કે સાહિત્યકારોએ આ સમયમાં અને દરેક સમયે ભાષાની જળવણી કરવી જોઈએ. કુખંડોની કાળજી નહિ રાખીએ તો બધું જ ટોળાઈ જશે.

આજે તો શાંતિ પણ યુદ્ધનું રૂપ ધારણ કરીને આવે છે.

એક બાજુ લશ્કર મોરચો સંભળી રહ્યું છે ત્યારે બીજા મોરચે સભાગવાનું કામ સાહિત્યકારોને દિરે છે. પરંતુ લેખકને કલ્પને અદ્યે બહુક આપવામાં આવે એ નહિ ચાલે. લેખકને સ્વયં સૂચનાથી લાગે કે મારે આવી કવિતા લખવી છે તો તે જરૂર લખે, પણ એના સાહિત્યકારપણાની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈ જાતનું નિયંત્રણ, આવા સમયમાં પણ, ચલાવી લેવાય નહિ. સાહિત્યકાર તરીકેનું સ્વતંત્ર્ય જોખમાંનું જોઈએ નહિ. x x અત્યારે તો અણે 'આલ ઈઝ વન'નું સૂત્ર મની મધું છે અને હવે જ પરિસ્થિતિની ફરત આવે છે. યુદ્ધ આવે છે ત્યારે બધા એક થઈ જાય છે.

બધું જ તોડી છિન્નસિન્ન કરી નાખનાર યુદ્ધ જ આપણને સોને એક સૂત્રમાં જોડી આપે છે !

સાહિત્યકાર 'મારો દેશ' ન્યારે કહે છે ત્યારે એ ભૌગોલિક ખ્યાલ કરતો નથી, એનું દુઃખ અને એની સંવેદના જુદા જ પ્રકારની હોય છે. સાહિત્યકાર માણસ છે, નાગરિક છે—પરંતુ તે સાહિત્યકાર સર્વપ્રથમ છે. x x આ પછી શ્રી. જોષીએ કૃષ્ણના મૃત્યુની વાત કરી

‘યુદ્ધ કોને કંટકું ઉતારી પાડે છે તે તો કોણ કહી શકે એમ છે?’—પ્રશ્ન રજૂ કર્યો હતો.

આર. સી. મહેતા :

બાદ, મ. સ. વિધવિદ્યાલયના નાટ્ય-સંગીત-નૃત્ય મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય થી આર. સી. મહેતાએ દરેક નામરિકના—લેખક અને કલાકારના રાષ્ટ્રીય ધર્મ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. દેશ ઉપરની આપત્તિના સમયે આપદધર્મ બળવવા, સૈનિકનું કામ પણ કરવું પડે તો ય તેણે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

ભાઈલાલભાઈ કોન્ડ્રાકર :

ત્યાર પછી ધારાસભ્ય શ્રી ભાઈલાલભાઈ કોન્ડ્રાકરે યુદ્ધિજીવીઓએ નામગિક તરીકે આગળ આવી લોકોને જામન કરવાનું, લોકોનો જીવસો યોગ્ય માર્ગે વળવાનું અને વિચારોની સ્પષ્ટતા કરવાનું કર્તવ્ય આદ્ય કરવા જણાવ્યું હતું. અને આ બધા ધનવિચારો પ્રભુ પચાવી શકે તે માટે સરળ ભાષા અને સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાનું સૂચન કર્યું હતું.

પ્રિન્સિપાલ સમનિસ :

બાદ, જાણીતા શિક્ષણવેત્તા અને પ્રિન્સિપાલ શ્રી. સમનિસે શિક્ષક તરીકેના પોતાના અનુભવો રજૂ કર્યા હતા. અને જણાવ્યું હતું કે વિદ્યાર્થીઓમાં રાષ્ટ્ર-ભાવના જોડવી છે એટલી રાજકીય નેતાઓમાં પણ નથી. રાજકારણીઓ તો આ યુદ્ધને પણ દૂકી દિછીએ —આગામી ચૂંટણી નજરમાં રાખીને વિચારે છે. પાશ્વોન્નિતમાં પણ કેટલાક આવી દિષ્ટિ રાખીને જ મોરચો માંડતા હોય છે.

પરંતુ શિક્ષકની દિષ્ટિ ખાંચ દસ વરસ પૂરતી જ નહિ, આવતી પેઢી તરફ હોય છે અને એ રીતે પ્રબળા ઘડતરનું કામ કરે છે. જ્યોતિ દલાલ :

બાદ, અમદાવાદથી આવેલા મહેમાનોમાં જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. જ્યોતિ દલાલે યુદ્ધિજીવીઓ ઉપર ટીકાર કરતાં કહ્યું હતું કે આ દેશમાં સાચેસાચ યુદ્ધિજીવીઓ હોત તો દેશની આવી કુદંત્રા થાય ખરી!

આપણે યુદ્ધિજીવીઓ રસા છીએ ખરા! x x એવી સરઘાન મૂળથી થાય છે. વધુમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે આજનો સંવર્ષ જીવન જીવવાની એ પ્રજાનિકા વચ્ચેનો છે. અત્યારે ભવે સરદહનો ઝરડો હોય પણ થોડા દિવસમાં એ ‘ટાટલ વેર’માં પરિણમશે એ નક્કી માનતો. આપણે યુદ્ધ ટાળવા માટે બધું કરી જોઈએ—અપમાન થાય તેવી સ્થિતિએ પહોંચીને પણ કંટા કરવામાં બાકી રાખ્યું નથી. પરંતુ યુદ્ધ આપણે ટાળી ન શક્યા. હવે તરતો ને ભ્રમણાઓ નહિ ચાલે. આજની ધડી વિચારોની સ્પષ્ટતા માંગે છે—એ આપણે ન ભૂલીએ.

નિરુ કેસાઈ :

બાદ જાણીતા વિચારક-સંપાદક શ્રી. નિરુ કેસાઈએ એવો પ્રવૃદ્ધ રજૂ કર્યો હતો કે આ યુદ્ધ એ ‘એપ્સોસ્ટ્યુટ’ પરિબળો અને દેશો વચ્ચેનું યુદ્ધ છે. આને આપણે ભાવ સરકરી વિજયનું યુદ્ધ માનવું ન જોઈએ. લોકશાહી વિચારસરણી ને જીવનપદ્ધતિને બચાવવા બનતું બધું જ કરી છૂટવું પડશે.

રવિશંકર રાવળ :

ત્યાર પછી જાણીતા કલાકાર શ્રી. રવિશંકર રાવળે સૌને આ આપત્તિ પ્રસંગે દેશની રક્ષાના કામે લાગી જવા—પ્રયત્ન થવા સૂચવ્યું હતું.

ચંદ્રભાઈ કા. ભટ્ટ :

જાણીતા લેખક શ્રી ચંદ્રભાઈ કા. ભટ્ટે જણાવ્યું હતું કે યુદ્ધ પછી પણ આપણા આ બે દેશો વચ્ચે સંબંધો રહેવાના જ છે. આ બંને મહાન દેશો વચ્ચેના યુદ્ધથી આખી દુનિયાની સંસ્કૃતિ, ભૂગોળ અને સંસ્કાર બધું જ સુંઘાઈ ગયું છે સામ્યવાદી ચીને એક પ્રભુ ઉપર નહિ પણ જગતની બધી જ પ્રજા ઉપર બાકમણ કરી યુદ્ધિજીવીઓ તથા તમામ નામરિકોને ધક્કો આપ્યો છે...

જ્યોતીન્દ્ર મહેતા :

અતે પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર મહેતાએ અંગ્રેજીમાં ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું હતું કે—

[અનુમેધાન પાના ૮૦ ઉપર]

સંરક્ષણ માટે આર્થિક તૈયારી | અવ્યાસી

જે દેશ બીજા કોઈ જળાન દેશને ખંડિયો દેશ બનવા ન ઈચ્છતો હોય, જે દેશ પોતાની આર્થિક તેમજ પરિસ્થિતિ નીતિ પોતે યોગ્ય ધારેલા સિદ્ધિ સુઝાવ ધરાવે ઈચ્છતો હોય તેણે, એ નીતિના રક્ષણ અર્થે જરૂરી તાકાત ઊભી કરેલી હોવી જોઈએ, એવું વારંવાર દાન આપણને ચીની આક્રમણે કહ્યું છે. આપણે કોઈ દેશ પર આક્રમણ કરવા ઈચ્છતા નથી, તેથી આપણ પર કોઈ દેશ આક્રમણ કરે જ નહિ, એટલી ભરણ આ કુનિયા હજી નથી જતી ગઈ, એ દાન પણ ચીની આક્રમણે જ આપણને કહ્યું છે. દેશના સંરક્ષણ માટે મને તે ભોગ આપવો પડે તો પણ તે આપવો જ જોઈએ એ જાતની કુરજાનીની ભાવના આખા દેશમાં ઊભી કરી દેવાનું એમ પણ ચીની આક્રમણે જ આપણું પડ્યું. ચીની આક્રમણ પહેલાં આપણી સરકાર જે કંઈ ખર્ચ સંરક્ષણ પાછળ કરતી તેની કક્ષ-આલોચના સંરક્ષણ માટે પૂરતી તૈયારી ન કર્યા પહેલ આજે સરકારનો દોષ કાઢનારા કેટલાક જવાબદાર લોકો પણ કરતા હતા. પણ એ સિવાય બીજા પણ અનેક લોકોને સંરક્ષણ પાછળ થતા ખર્ચ વધારે પડતો લાગતો હતો. એ બધા ખર્ચ સંરક્ષણને ખાસ વિદ્યાર્થી કાર્યો પાછળ થાય એમ સૌ ઈચ્છતા હતા. ચીની આક્રમણ પછી હવે આ દેશમાં બાક્યે જ કોઈ એવું હશે કે જેને આપણે અગાઉ સંરક્ષણ પાછળ કરતા હતા તે ખર્ચ અપૂરતો નહિ લાગતો હોય. સંજોગોની જ આ બિલ્લારી છે ને!

‘દેશી પોતાના સ્વામીનું’ અને પોતાની સરહદોનું રક્ષણ કરવા માટે પૂરતી તૈયારી કરવી જ જોઈએ,

એવો સર્વ સામાન્ય ભાવ દેશમાં આજે પ્રવર્તે છે. પણ, આ પૂરતી તૈયારી એટલે શું એ વિષે કરી રપટના હજી થઈ નથી, જે દુશ્મનનો આપણે સુકાપલો કરવાનો છે તેની લશ્કરી તાકાતનો કંઈક ખ્યાલ આપણને મળ્યો છે. તેની પાસે ૨૫ લાખનું સુસજ્જ લશ્કર છે. બીજા ૪૦ લાખ સૈનિકોનો રીઝર્વ ફોર્સ છે. ઉપરાંત ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ હોવાને કારણે દ્વંદ્વ નોટીસે બીજા કરોડો માણસોને તે લશ્કરમાં સામેલ કરી શકે તેમ છે. આ ઉપરાંત ૩૦,૦૦૦ લશ્કરી વિમાનોનું મોટું વિમાની દળ તેની પાસે છે. અણુબૃહ્દો બનાવવાની દિશામાં તે ઝડપેર પ્રગતિ કરી રહેલ છે.

બીજા બાણીથી, પાકિસ્તાન સાથે આપણા સંબંધો સારા નથી, અને નજદિકના સવિખ્યાત એ સંબંધો સુપરી જાય એવી શક્યતા બહુ દેખાતી નથી. ચીન પાકિસ્તાન વચ્ચે હામણી યોગેલા કરાશે તો પરિસ્થિતિને વધુ ગંધારી છે એમ કહીએ તો પણ ચાહે. પાકિસ્તાન સાથે આપણે સારામાં સારા સંબંધો બાંધવાની બધી જ કોશીશ કરીએ, છતાં એ અંગે કશા ભ્રમમાં પડી જઈએ એ હવે પાસવે તેમ નથી. તેથી પાકિસ્તાન સાથે, ખાસ કરીને કાશ્મીર મોર્ચે, આપણી લશ્કરી તાકાત ધટાડી શકાય તેમ નથી ચીન સામેના મોરચામાં પાકિસ્તાન ઈચ્છે તો આપણને આસામ તેમજ કાશ્મીર ખેંચે મોરચે સારી રીતે મુંઝવી શકે તેમ છે.

આ સંજોગોમાં આપણે કેટલું દરકર રાખીએ તો તે પૂરતું ગણાય, તથા કેટલું વિમાની દળ પૂરતું ગણાય, તથા અન્ય શસ્ત્ર સામગ્રી કેના પ્રકારની તથા

કેટલી હોય તો તે પૂરતી ગણાય એ વિષેના ચોક્કસ અંદાજો પર આવવાનું કામ થઈ શકે છે. એ અંદાજો બાંધવા માટે ઘણા જિજ્ઞાસુ પ્રકરના લોકો રીતી રીતી જરૂર છે. ઉપરાંત ચીન સાથેનાં જોડાણો શુ પડે છે તે પણ જોવાનું રહે છે. તેથી એ અંદાજો બાંધવામાં કેટલોક વધુ સમય જશે વળી આ અંદાજો સાંખ્યા ગાળાની તૈયારી માટેના હશે જેને આપણે પૂરતી તૈયારી કહીએ તેવી રીતિ કંઈ ઝડપથી આવી શકે નહિ. એ રીતિ તો ધીરે ધીરે જાણી કરી શકાય. પણ એ રીતિએ વહેંચાણ વહેંચી તકે આપણે પહેંચીએ, એ માટે ટૂંકા ગાળાના અંદાજો તૈયાર કરવા પડશે, અને એ અંદાજો તાત્કાલિક તૈયાર થઈ જવા જ નોઈએ એ અંદાજો તૈયાર કર્યા પછી તે માટેના આર્થિક સાધનો કેવી રીતે જોવા કરવા તેનો વિચાર વિચાર થવાની જરૂર છે આ સાધનો જોવા થવા જ નોઈએ, તે વિષે તો હવે કશો વિવાદ સૂઝાઈ દેશમાં રહ્યો નથી. કેવી રીતે જોવા કરવા તે વિષે જુદા જુદા અભિપ્રાયો અને કેટલીક વાર તો સાવ વિરોધી અભિપ્રાયો પણ રહેવાનો પૂરો સંભવ છે.

ટૂંકા ગાળાના અંદાજની દૃષ્ટિએ પણ હજી સરકારમાં શુ ઉમેરો કરવામાં આવશે કે સાધનસામગ્રીમાં શુ ઉમેરો કરવામાં આવશે તેની વિગત જાહેર થઈ નથી, પણ નાણાં પ્રધાને સંરક્ષણ પર હાથ જોડ્યાં કરીએ છીએ તેથી બમણા ખર્ચ માટે દેશને તૈયાર થઈ જવાની સૂચના આપી છે ૧૯૬૨-૬૩માં સ્પેશીયલિસ્ટ બજેટ સાથે સંરક્ષણ પાછળના ખર્ચ ૩૫ ટકા કરાડનો થશે એવો અંદાજ છે. આ ખર્ચ ૧૯૬૫-૬૬માં ૮૦૦ થી ૯૦૦ કરોડ જેટલો થશે એવો અંદાજ હાલમાં આપ્યો છે. એટલે કે ત્રીજી પચ્ચવીસ યોજનાના છેલ્લા વર્ષમાં સંરક્ષણ ખર્ચમાં ભગમળ ૪૨૫ થી ૫૨૫ કરોડ રૂપિયા જેટલો વધારો થવાનો સંભવ છે.

સંરક્ષણ કે યોજના એ બે વચ્ચેનો વિવાદ પણ થોડાક અપવાદો (ડો. સિતેશ જેવા) બાદ કરતાં હામભર્યો સમી થયો છે એમ કહી શકાય. યોજનામાં થોડાક ફેરફારો અહીંતહીં કરવા જેવા હોય તે જરૂર

ચાય, પરંતુ તેનું એકંદર કાઠું નહિ બદલવું જોઈએ એવો મત પ્રચલિત થતો જાય છે. યોજના મારફતે આપણે દેશની આર્થિક તાકાત વધારવા માગીએ છીએ, અને સંરક્ષણનો આધાર પણ છેવટે દેશની આર્થિક તાકાત પર જ રહેલો છે. ચીન સાથેનું યુદ્ધ થોડા સમયનું નથી, પણ ઘાંઘા ગાળાનું છે, એ જો માદ રાષ્ટ્રીય તો છેવટે તો જો દેશ આર્થિક રીતે વધુ સમૃદ્ધ હશે તે જ ટકી શકશે એટલે દેશની આર્થિક તાકાત વધારવાના સવળા કાર્યક્રમો દેશે પાર પાડવા જ રહ્યા. એટલું જ નહિ પણ સંરક્ષણની વધેલી અગત્ય જોના એમાંના કેટલાક કાર્યક્રમો વધારવા જરૂરી લાગે તો વધારવા પણ જોઈએ, ડા. ત વાહનવ્યવહારના કાર્યક્રમો કે ઇન્જનેરી ઉદ્યોગો અંગેના કાર્યક્રમો વધાવવા જ જોઈએ.

એટલે કે સંરક્ષણ ખર્ચમાં જે વધારો કરવાનો છે તે યોજનાને જોડે નહિ, પણ આપણા ચાલુ જીવનધારણ પર કાપ મૂકીને તેમાંથી મેળવવો છે, એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જતી જોઈએ, આપણું સરેરાશ જીવનધારણ થઈ નીચું છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ જીવનધારણ ઝડપી વિકાસની દૃષ્ટિએ તેમજ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આપણે વધુ જોગી ઉઠાવવા તૈયાર થઈ જ નોઈએ સ્વમાનભરે જીવવા છત્વે કોઈ પણ દેશ સરમાનનાં વર્ષોમાં જિંદગી જીવનધારણને પોતાનો એકમાત્ર આદર્શ ન જનારી શકે પોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવવા માટે જરૂરી આર્થિક અને અન્ય તાકાત જોશી કરવાનો આદર્શ જ સૌથી વધુ મહત્વનો આદર્શ હોઈ શકે.

આ દૃષ્ટિએ જોનાં સંરક્ષણ ખર્ચ માટે જરૂરી વધારાની રકમ ચાલુ આવકમંથી મેળવવી રહેશે હાલ આપણે સંરક્ષણ પાછળ આવણી રાષ્ટ્રીય આવકના લગભગ ૨૬ ટકાનો ખર્ચ કરીએ છીએ ત્રીજી પચ્ચવીસ યોજનાના છેલ્લા વર્ષમાં એ આવણે ઉપર આપેલા અંદાજ મુજબ ૫ ટકા જેટલો કરવા માગીએ છીએ એટલે કે રાષ્ટ્રીય આવકના મીઠા ૨૬ ટકા આપણે સંરક્ષણ માટે ફાળવે પાડવાના છે. અણીતા અર્થશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય મુજબ આ કાર્ય

મુશ્કેલ નથી. આપણા દેશે જ બીજા વિશ્વયુદ્ધ દામ્યાન યુદ્ધ પાછળ રૂ. ૪૦૦૦ કરોડનો ખર્ચ કર્યો હતો. તે વખતે આપણી આર્થિક સ્થિતિ અત્યાર કરતાં વધારે નબળી હતી, તેમજ આપણે એ ખર્ચ પાશ્વરી રાજ્યસત્તાના અમલ નીચે કરવો પડ્યો હતો. આપણથી પણ વધારે નબળી આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતા દેશોમાં આજે જ્યતનો દર આપણા કરતાં (આપણે ૮૩%) વધારે છે. ચીન જેનો આપણે સુકામતો કરવા માગીએ છીએ તેનો જ્યતનો દર ૧૧% છે. આમ ૮૩ ટકાના આપણા જ્યતના દરમાં સરેરાશ માટે બીજા ૨૩ ટકાનો વધારો કરવાનું આપણે માટે ખરેખર મુશ્કેલ ન બનતું જોઈએ. જે કૌશલથી પ્રજાના સખળા વગેરે આપણે સરેરાશ ફંડમાં નાણાં તેમજ સેનું આપ્યાં છે તે હકીકત પણ આ માન્યતાને દૃઢ કરે છે.

હવે સવાલ એ વિચારવો રહે છે કે આ વધારાનાં નાણાં કોમાં કરવા માટે ક્યાં ક્યાં ખર્ચ કરવો. જો કોઈ પણ મુદ્દા પર અત્યેને અવકાશ હોય તો તે આ જ મુદ્દા પર છે. આમાં પણ કેટલીક બાબતો અંગે તો સર્વસંમતિ પ્રતેષ છે. તે મુદ્દાઓ પહેલાં જોઈએ.

(૧) કુમારો કરીને એટલે કે વધારાની નોટો છાપીને આ નાણાં કોમાં નહિ કરવાં જોઈએ.

(૨) કુમારોને ઉત્તેજન મળે તેવા કોઈ પણ ઉપાયો અને ત્યાં સુધી નહિ લેવા જોઈએ. એટલે કે જેને પરિણામે સીધીસીધાં બાવ વધારો થાય એવાં પદો અને ત્યાં સુધી ટાળવાં જોઈએ.

(૩) પ્રજાના સખળા વગેરે પર નવાં જોડે તેમની આર્થિક શક્તિ ખ્યાલમાં રાખીને નંખાવો જોઈએ. એટલે કે એને કારણે આર્થિક સ્થિતિમાં વધારો ન જોઈએ. યુદ્ધને કારણે જીબી થતી પરિસ્થિતિમાં યુદ્ધ માટે જે અનેક વસ્તુઓની જરૂર પડે છે, તે બધી પ્રજાના માત્ર વપરાશમાંથી ખેંચાય છે. આને કારણે એ વસ્તુઓની તંગી જીબી થાય છે. યુદ્ધની પ્રગતિએ કારણે રાજ્યમાં જરૂર પડતાં વધારાને લીધે લોકોની માંગ પણ એકદમ વધવા માટે છે. બીજી બાજુથી

સામાન્ય વપરાશની ચીજવસ્તુઓ ઉત્પાદન કરતાં કેટલાંય ઉત્પાદન કેન્દ્રો યુદ્ધ સામગ્રી બનાવવાં થાય છે, એટલે સામાન્ય વપરાશની ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન ઘટવાના સંભેજો કોઠા થાય છે. આમ એકબાજુથી આ ચીજવસ્તુઓની માંગ મોટા પ્રમાણમાં વધવા લાગે છે ત્યારે બીજી બાજુથી એનો પુરવઠો ઘટે છે, જેની સીધી અસર આ ચીજવસ્તુઓના બાવો પર થાય છે અને બાવો વધવા લાગે છે. આમ બધા સંભેજો બાવો વધારવાના વલણવાળા હોય તે વખતે સરકારી નીતિ એ બાવોને કાબુમાં રાખવાની જ હેઠળ શકે બીજી કોઈ પણ નીતિ આત્મચાતક થઈ પડે. તે દૃષ્ટિએ બાવો કાબુમાં રાખી શકે એ ખ્યાલ રાખીને સરકારની નાણાકીય નીતિ પડી શકાય. ગમે તેટલી અસરકારક નાણાકીય નીતિ ધરાવે છતાં સંભેજોનું કમાણું બાવ વધારા તરફ જ રહેવાનું. તેથી તે માટે બીજા ઉપાયો પણ વિચારી રાખવા જોઈએ.

(૧) યુદ્ધને કારણે કે સરેરાશ પ્રગતિને કારણે જીબી થતી સખળી વધારાની આવક સરેરાશ ખાતે જમા લઈ લેવી જોઈએ.

(૨) ત્યાં સુધી કેટલીક સમય થાયે ત્યાં સુધી બધી જ વ્યક્તિગત આવકો સ્થિર કરી દેવી જોઈએ. વધારાની બધી આવક રોકડ રકમમાં ન ચૂકવાતાં લાંબા ગાળાનાં બોન્ડમાં ચૂકવવી જોઈએ.

(૩) આવક વેરાના દર બધી જ કક્ષાએ જમણા કરી આવક વેરાની આવક જમણી કરવી જોઈએ.

(૪) ચીજ વસ્તુઓના વપરાશ પરનું કમાણું બોધ કરવાની દૃષ્ટિએ તેમજ કરકસરબાં છૂવન અંગેનું એકંદરે વાળાવણું કેટલાં જિલ્લાં કરવાની દૃષ્ટિએ એક કેન્દ્ર, કેટલાં આવક ભોગવાં શકે તેની હક નક્કી કરવી જોઈએ. (દા.ત. માસિક ૧૦૦ રૂ.) એથી વધારાની જ આવક સરેરાશ બોન્ડમાં રોકવાની દરજ્જા પાડવી જોઈએ.

(૫) દરેક પ્રમાણર વ્યક્તિને તેની આવકના અમુક ટકા (દા.ત. ૧૦ ટકા) સરેરાશ બોન્ડમાં રોકવાની દરજ્જા પાડવી જોઈએ.

(૬) ખેડૂોને મહેસુલના અમુક ગણા જેટલી રકમ સરક્ષણ યોન્ડમાં રોકવાની ફરજ પાડવી જોઈએ.

(૭) કંપનીઓને ધસારા ફંડ માટે કોટેલી બધી રકમ સરક્ષણ યોન્ડમાં રોકવાની ફરજ પાડવી જોઈએ. મરીનરી અદલવા માટે જેટલી રકમની ખરેખર જરૂર હોય તેટલી જ રકમ એમાંથી ઉપાડવાની છૂટ આપવી જોઈએ એમ માનવામાં આવે છે કે ઉપર જણાવેલા ઉપાયો મારફતે ત્રણ વર્ષને અંતે વધારાના વાર્ષિક ૫૦૦ કરોડ રૂપિયા સહેલાઈથી જીલા કરી શકાશે. એક અર્થશાસ્ત્રીને અંદાજ એવો છે કે આ રીતે લગભગ વાર્ષિક રૂપિયા ૧૫૦૦ કરોડ જેટલી રકમ જીમી કરી શકાય. ડૉ. વી. કે. આર. વી. રાવનું માનવું છે કે દર વર્ષે વધારાના ૧૫૦ કરોડ રૂ. મેળવવાની દૃષ્ટિએ ઉપરના ઉપાયો વારાફરતી અમલમાં મુકવામાં આવે તો ત્રણ વર્ષને અંતે વાર્ષિક રૂ. ૫૦૦ કરોડ જેટલી રકમ જીમી કરવાના લક્ષ્યાંકને જરૂર પહોંચી શકાશે. ઉપર જણાવેલા બધા જ ઉપાયો ચાલુ આવકમાંથી વધારાની આવક જીમી કરતા હોઈ કુમાવાની અસરને રોકવામાં પણ સારી મદદ કરી શકશે એ વાત સાચી છે કે આપણું દર ઉત્તરાવતુ તત્ત્વ પૂરતું કાર્યક્ષમ નથી, તેમજ પૈસાદારોએ દર છુપાવવાની અનેક તરકીબો દસ્તગત કરી છે. પણ બદલાયેલા સંજોગોમાં આમાંની કેટલીક નવગાર્હિઓ ઓછી થવાનો સંભવ રહેશે છે, એ વસ્તુ આપણે ભૂલવી ન જોઈએ. વળી આમાંના કેટલાક ઉપાયો એવા છે કે જેમાં કરોડોને ઝાઝો અવકાશ રહેતો નથી. કાત. પમારદાર ભક્તિઓને વધારાનો પમાર કે બોનસ યોન્ડમાં રોકવાની ફરજ પાડી કે ચાલુ પમારનો કેટલીક ભાગ ફરજિયાત રીતે યોન્ડમાં રોકવાની ફરજ પાડવી, એમાંથી ડાઈ ઇટકી થકે નહિ આ રીતે વિચારતાં આવતાં ત્રણ વર્ષ માટે વધુ નાણાં જીલા કરવા અંગે મુકાયેલો લક્ષ્યાંક આપણે જરૂર હાંસલ કરી શકીએ એમ લાગે છે.

બીજા કેટલાક ઉપાયો પણ નહિ નાણાં જીમાં કરવા માટે સત્યવાપા છે તે તપાસીએ.

(૧) દારૂમાંથી રદ કરી દારૂમાંથી થતી આવક રાજ્યે મેળવવી જોઈએ. વધારણમાં જે કાર્યક્રમને સ્થાન

આપી તેની પ્રતિજ્ઞ સ્થાપી છે તથા જેને કારણે લાખો ગરીબ કુટુંબોનાં જીવન ઉત્તમ બન્યાં છે, તે કાર્યક્રમને માત્ર આવક મેળવવાને ખાતર જ જતો કરવો જરાયે ડહાપણબુદ્ધિ નથી લાગતું. એટલું જ નહિ પણ એમાંથી જેટલી આવક મેળવવાના અંદાજને કાઢવામાં આવે છે તે પણ અતિશયોક્તિભર્યા છે.

(૨) વહીવટી તંત્રમાં કચક્કા કરી ખચત કરવી. વિકાસ તેમજ સંસ્કણ જતેના વધતા જતા કાર્યક્રમ વખતે વહીવટી તંત્રમાં કેટલી કચક્કા સ્થક છે તે તપાસવા જેવું છે. જેટલી કચક્કા સ્થક હોય તેટલી કરવી જ જોઈએ એમાં તો મતભેદ હોઈ જ શકે નહિ. માત્ર કેટલી કચક્કા સ્થક છે, એ જ મતભેદનો વિષય છે. મારી દૃષ્ટિએ આ ક્ષેત્રમાં કચક્કા કરતાં વહીવટી કાર્યક્ષમતા વધરવાનો પ્રશ્ન મહત્વનો છે, અંતે તે દૃષ્ટિએ વધુ વિચારણા થવાની જરૂર છે.

(૩) ડૉ. ચિતેષ ધણા વખતથી એક સૂચન કરે છે કે આપાત માટેના જે લાઇસન્સો અપાય છે તેમાંથી મોટા નફા મેળવતો હોઈ તેને દરાજી કરી વેચવા જોઈએ, અને એ નફા રાજ્યને મળવો જોઈએ તેમનું સૂચન આમ તો આકર્ષક છે. પરંતુ એનું શું પરિણામ આવે તે પણ વિચારવા જેવું છે. જો આપાત માટેના લાઇસન્સો દરાજીથી વેચવામાં આવે તો બધા જ લાઇસન્સો પૈસાદાર વર્ગના હાથમાં જાય, અને નાના ઉદ્યોગપતિનું કે નાના વેપારનું તો એમાં કંઈયે સ્થાન ન રહે આ તો ઉપાડે હોય મળનારાકારીને ઉત્તેજન આપવા જેવું થાય. આજે પણ નાના ઉદ્યોગપતિને કે વેપારીને લાઇસન્સ ક્યાં મળે છે. તેણે તો વધુ પૈસા આપીને જાગરમાંથી જ ખરીદવું પડે છે એવી કિરિવાદ થાય છે. પરંતુ ખજી તો, આજે જે થોડા માણસોને પણ આ રીતે સમજ મળે છે, તે બધું થઈ જશે અને મરવાઈકા પૈસાદાર વર્ગના હાથમાં જ આખા આપાતના ધંધાની મોતેપોલી આવી જશે અને, બદલે લાઇસન્સ પદ્ધતિ બધે કરી આપાતનો બધો જ ધંધો રાજ્ય પોતાને દસ્તક લે અને ચાલુ જાગર ભાવે એ ચાલ રાજ્ય જ એના વાગરનારોને પૂરા પાડે તો રાજ્યને કેટલીક વધારાની આવક પણ થાય, એ જ

વાપરનારોએ એ વાળખી દી મળે. રાજ્યે દેશમાં જરૂરી ચીજ વસ્તુઓ રાજ્ય ધારણે આપાત કરવા માટે જરૂરી તંત્ર ઊભું કરવાનું વિચારવું. અને એ રીતે આ વેપારમાંથી યતી આવકનો કંટલાક ભાગ મેળવવાનું જરૂર વિચારવું એમ છે.

આમ એકંદરે વિચારનાં લાગે છે કે સંરક્ષણ માટે જરૂરી નાણાં દેશ યોગ્ય નાણાકીય ઉપાયો ચારફતે મેળવી શકશે આ ઉપાયો જેટલા કુમાવા વિરોધી હશે, અને જેટલા સામાજિક ન્યાયના સિદ્ધાંતને અનુરૂપ હશે (એટલે કે દરેકની શક્તિ પ્રમાણે એને બોલે ઉઠાવવા કહેવામાં આવશે) તેટલા તે ઓછા અકારા બનશે, અને પ્રજાના નૈનિક જીવસાને ટકાવી રાખવામાં મદદરૂપ બનશે. ચીની આક્રમણ પહેલાં ઉપર સૂચવેલા નાણાકીય ઉપાયો લેવા જતાં જેટલો ઊદાપોહ થયો હોત તેટલો આજે યવાનો સંજવ એટલા માટે નથી કે પ્રજાના મોટા વર્ગે આમાંના કંટલાક માર્ગો તો સ્વેચ્છાએ અપનાવ્યા છે. દા.ત. નોકરિયાતના મોટા વર્ગે પોતાના પગારમાં ૫ થી ૧૦ ટકાનો પગારકાષ સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યો છે. એ જ રીતે મિલમજૂરાએ પણ વિના ચેતને ૧ દિવસ કામ કરવાનું કમ્પલ્સ કમ્પું છે અને મોટી સંખ્યામાં સંરક્ષણ બોન્ડો ખરીદ્યા છે. ગ્રામ-વાસીઓ પણ સંરક્ષણ ફંડમાં સ્વેચ્છાએ મોટી રકમો ભરી રહ્યા છે તથા સોનું આપી રહ્યા છે. એક એક કારતી આજે દેશના સંરક્ષણ પ્રયાસોમાં દિરસેદાર થવા છડે છે. સૌને માટે મોરચે જવાનું તો શક્ય નથી. પ્રજાને એક નાનો વર્ગ જ એ કરી શકે છે. બાકી મોટા વર્ગ તો ઉપાદાન વધારીને અને જરૂરી નાણાં પૂરાં પાડીને જ એમાં સક્રિય ભાગ લઈ શકે છે. એ દષ્ટિએ ઉપર સૂચવેલા નાણાકીય ઉપાયો માટે આજનું વાતાવરણ ધણું જ અનુકૂળ છે.

આ ચર્ચા દેશની આંતરિક જરૂરિયાતોની દષ્ટિએ આપણે કરી, પણ સંરક્ષણ પ્રયાસો માટે પરદેશી નાણું પણ મોટા પ્રમાણમાં એકઠું છે. આપણે નિકાસવેપાર વધારીને એ મેળવી શકાય. પણ એમાં બહુ વધારો ઝટઝટ યવાની શક્યતા દેખાતી નથી. તેથી એકમાત્ર ઉપાય દેશમાં એકઠા થયેલા સોનાના જથ્થાને પ્રાપ્ત

કરવાનો રહે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવે અને દેશમાં પ્રવર્તી રહેલા ભાવો વચ્ચે રહેલી મોટી અસમાનતાને કારણે દેશમાં આજે મોટા પ્રમાણમાં સોનું એકઠું થયું છે. એક અંદાજ એવો છે કે દેશમાં આપાર લગભગ ૪૦૦૦ કરોડ રૂ. જેટલું સોનું હશે. આમાંના ચોથો ભાગ પણ હાથ કરી શકાય તો પરદેશી નાણાં અંગેની આપણી સ્થિતિ દળવી થઈ શકે. આ સોનું મેળવવા માટે જાહેર કરવામાં આવેલી મોદક બોન્ડની યોજના લગભગ નિષ્ફળ મઈ છે. જે કારણે સોનું મેળવવા માટે જાહેર કરવામાં આવી હતી, તે આકર્ષક ન હોવાને કારણે આમ જન્યું છે. તેથી બીજા ઉપાયો વિચારાઈ રહ્યા છે. મને એમ લાગે છે કે સોનાનો ખુદશો વેપાર બંધ કરી દેવામાં આવે, સોનાની ભેદેથનું કામ એકથી રીઝવું બેઠને જ હરકત રાખવામાં આવે, અને સોનું હમણાં ભાવે ઘટયા તે વખતે જે સપાટીએ પડેનું હતું. (રૂ. ૮૪) તે ભાવોએ ખરીદવાની જાહેરાત કરવામાં આવે તો, સંભવ છે કે મોટા પ્રમાણમાં સોનું બહાર આવે. મંદિરો, કેવરયાનો, દ્રુસ્ટો વગેરે પાસે મોટા પ્રમાણમાં સોનું પડ્યું છે. આ સંસ્થાઓના વ્યક્તિગત સંપત્તિ સાધીને એ સોનું મેળવવાની પણ કોઈ બવહારિક યોજના ધરી કાઢવાની જરૂર છે.

સંરક્ષણ પ્રયાસોની આપણી અર્થવ્યવસ્થા પર કેટલીક કાયમી અસરો થશે તેનાં યોગ્ય વિચાર હવે કરીએ.

(૧) સંરક્ષણ પ્રયાસોની પહેલી અસર રાજ્યગારી પર થશે. રાજ્યગારીમાં થયેા મોટા વધારો થવા મંડશે, અને અનેક ઠેકણે માણસોની મોટી ખેમ વર્તાવા લાગશે. કેષિકને આ વાત અત્યારના સંજોગોમાં નવાઈ જેવી લાગશે કારણ આજે તો ચારે બાજુ રાજ્યગારી એછી થવાનાં ચિહ્નો વર્તાય છે. માલનો ભરાવો થઈ ગયો હોવાને કારણે કારખાનાં બંધ થવાની વાતો પણ સંભવાય છે. પણ આ બધાં કામચલાઉ વલણો છે. સંરક્ષણ પ્રયાસો એક વખત બરાબર ચાલુ થઈ ગયા પછી ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિ દૂર થશે. અને બધાં જ ક્ષેત્રોમાં માણસોની

ખેંચ જણાયા વિના રહેશે નહિ. સરજાતમાં તાલીમ પામેલા માણસોની ખેંચ એકંદર દેખાવા માંડશે. ત્યાર પછી એની અસર નિનતાલીમ પ્રાપ્ત થાણા માણસો પર થવા લાગશે, કારણ તાલીમના મોટા કાર્યક્રમો પણ હાથ ધરવા પડશે. ધીરે ધીરે આખી વ્યવસ્થા પર આની અસર થવા માંડશે, અને સામાન્ય મજૂરીના દરો પણ ઊંચા જવા માંડશે.

બે ચોજનાઓના અગ્રણીતા જે પ્રશ્ન આપણે ઉઠાવી શક્યા નહોતા, અને જેનું પ્રમાણ વધતું જતું હતું તે, બેકારીનો પ્રશ્ન આમ સંપૂર્ણ પ્રવાસોને કારણે એકદમ ઉઠવાઈ જશે.

(૨) દેશમાં ટેકનિકલ માણસોની જરૂર એકદમ વધી જશે. તેથી મોટા પ્રમાણમાં ટેકનિકલ તાલીમના કાર્યક્રમો હાથ ધરવા પડશે. પરિણામે દેશની ટેકનિકલ શાળાની સપાટી ધીમે ધીમે વધવા માંડશે, જે દેશને કાયમ માટે ઉપયોગી થશે એ અર્થમાં દેશની અર્થ વ્યવસ્થા ધણી સુધાર થશે; અને કટોકટીના સમય પછી પણ દેશને તેનો લાભ મળશે.

(૩) બધા જ ક્ષેત્રે ઉત્પાદન વધારવાની જરૂર હોઈ, તેમજ ઉપર જણાવ્યું તેમ, માણસોની ખેંચ ઊંચી થવાની હોઈ, સુધારેલી ઉત્પાદન પદ્ધતિઓ (improved techniques of production) અપનાવવાનું કામ સરળ થશે, અને બેકારીને કારણે જે ટેટીક આપી ઉત્પાદક કાર્યપદ્ધતિઓ પણ આપણે ચાલુ રાખવી પડી છે તે સહેલાઈથી છોડી શકાય. એનો અર્થ એ નથી કે એવી કાર્યપદ્ધતિઓની કંઈજ જરૂર રહેશે નહિ એવી કાર્યપદ્ધતિઓ પણ સમગ્ર ઉત્પાદન વધારવાની દૃષ્ટિએ મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવી પડશે પણ બંને વચ્ચે આજ ને સુધર્મ ચાલી રહી છે તે તો મટી જશે. એટલા પ્રમાણમાં દેશની ઉત્પાદક શક્તિમાં વધારો થશે.

આમ દેશની અર્થવ્યવસ્થાનો એકંદર ટોન (tone) ઊંચો જવાના પૂરેપૂરા સંભોગો છે. પરંતુ

એ સંભોગો તો પૂરેપૂરા લાભ ઉઠાવવા માટે દેશ ચાલુ વપરાશમાં લાવે કરકસર કરવી પડશે, જરૂરી નાણાકીય સાધનો ઊભા કરવાં જોઈશે, તથા બધા ક્ષેત્રે ઉત્પાદન વધારવાનો કાર્યક્રમ પૂરા ભેરથી ઉપાડી લેવો પડશે. આમ થશે તો ચીની આક્રમણ તેના સાચા અર્થમાં આ દેશને માટે આશીર્વાદ સમું (blessing in disguise) થશે.

[અનુસંધાન પાના ૭૪ ઉપરનું ચાલુ]

ચીનના યુદ્ધ માત્ર ભારત માટે જ નહિ, પણ સમગ્ર દુનિયા માટે પ્રશ્ન ઊભો કરી દીધો છે... ૧૯૪૪ ને ૧૯૪૬નાં બે યુદ્ધોના અનુભવો પછી રવાનાવિષ્કારીતે જ શુદ્ધિચીત્તોના માનમાં સવાલ ઊભો થાય છે : હજી યુદ્ધ શા માટે ?

એક વિચારકે સાચું જ કહ્યું છે, કે યુદ્ધ તો માણસના મગજમાં જન્મે છે—જન્મે છે. એટલે કે યુદ્ધ અટકાવવું હોય તો માણસના વિચારોને નવો ઝોક—નવું મૂલ્ય આપવું પડશે.

આજના યુદ્ધ એ સવાલ ઊભો કરે છે કે માનવગતે જીવવું શું કે નહિ? અને ફરી યુદ્ધ ન થાય એ માટે આપણે શું કરવું જોઈએ? સાચા વિચારો અને સાચા જીવનનો માર્ગ એ જ લાગે. યુદ્ધોને નિવારી શકશે આ કાર્ય શુદ્ધિચીત્તોનું છે.

જીવનમાં કિંમત મૂકે તો તરફ દૃષ્ટિ રાખવી જ જોઈશે. પરંતુ તેમ છતાં યુદ્ધ આવી જ પડે તો તેને લડી લેવું જોઈએ.

ફ્રેંચમાં આ યુદ્ધ તો શું, પરંતુ ભવિષ્યમાં ફરી કંઈ કંઈ કાળે અને સ્થળે યુદ્ધ ન થાય એવી વિચારસરણી જન્માવવી જોઈએ.

અંતમાં, વિચારવિનિમય વર્તુળના સચાલક અને યુવક-આગેવાન શ્રી. પ્રદુમ્ન બટે આભારવિધિ કર્યો હતો.

★

ભારત-ચીન સીમા-સંઘર્ષ | નવર શાહ

મુગલના એક અભ્યારી મિત્ર—રાષ્ટ્રીય આદિલનોમાં અને ચિંતનમાં જોડો રસ લેનાર ભાર્ગ—તરફથી આ લેખ મળ્યો છે. તેઓ ભાગ્યે જ લખે છે; અને લખવાનાં સૂચનો ટાળતા રહ્યા છે. આ છતાં ચીની આક્રમણે તેમને લેખ લખવા પ્રેર્યા છે.

આ લેખ અમારી દૃષ્ટિએ, મૂળભૂત દૃષ્ટિકોણ અને પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ, અધુરિતકર છે. એથી અમે સહવિચાર રૂપે તે છાપીને અમારી આશુ આલોચના પાઠનોંધ રૂપે મૂકીને વાચકો સમક્ષ બંને દૃષ્ટિનિર્દુ રજૂ કર્યાં છે. —સંપાદક

‘ભારત-ચીન સીમા-ઝગડાએ હમણાં ને ઉમ સ્વરૂપ પકડ્યું’ હતું અને ભારત તેમ જ જગત વધારે રોડટક પરિસ્થિતિમાં મુકાતું માંડ જિમરી ગયું છે એ તકે, મોડે મોડેય, આપણે આ વિષયમાં સાચી વસ્તુસ્થિતિ સમજવાનો અને એમ કરી માનસિક ગળાઓ દૂર કરી આપણી વિચારશક્તિકાની સાદસુદી કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ એ આવડત આવશ્યક જ નહિ પણ આજનું’ કર્તવ્ય છે.

૧

બહુ અવાઈ રહેલી ઉકિત વાપરીનેય કહેવું જોઈશે કે દુનિયા આજે બહુ નાની બની ગઈ છે. કાલે માકસના જમાનામાં, વરાળયંત્રની શોધ એને ઠીક ઠીક પરિમિત કરી હતી. પણ ત્યાર પછી આખર-રેડીનની શોધોએ અને તત્કાલીન વિચારોએ તો આખા વિશ્વને મનુષ્યની કલ્પનાની પરિસીમામાં આંતરી લીધું, અને હવે, છેલ્લાં પંદર વીસ વર્ષની વૈજ્ઞાનિક શોધોએ તો માનવજાતિના અને વિચારોના વિકાસ આડેના જાણે કે બધાંય બંધ તોડી નાખ્યા છે અને જગતિક અંતર ઘટાડવાની સાથે દેશ-વિદેશ, માનવ-માનવ વચ્ચેનું અંતરેય ખૂણ ઘટાડી દીધું છે. પરિણામે વિચારો અને જીવિની પરિસીમાઓ એકબી પની ચાલી છે, હિતદષ્ટિ વિચાળ બની રહી છે અને

સ્વાર્થ સંકુચિતતા છોડી પરમાર્થ સાથે એકરૂપ કે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. સો વર્ષ, ત્રીસ વર્ષ—અરે, ૫ વર્ષ પહેલાંના વાદો અને વિચારશ્રેણીઓ આજે સંકો દેખાય છે અને આજની વ્યાપક વિચારદૃષ્ટિએ વાદો અને વિચારોને, આજના સંદર્ભમાં, ખોટા ન ફાટ્યા ત્યાં સ્થાનબદ્ધ લોકો કરી દીધા જ છે. જુ બધાંય વાદો આજે એકબેકની વધારે અને વધ નજીક આવતા જાય છે. મૂડીવાદની સામે, પ્રતિક્ષિ (anti-thesis) રૂપે સામ્યવાદ જનમ્યો. આજે ‘બેલ વાદોનું’ કલ્યાણ-રાખ્યના વિચારમાં એકીકર થઈ રહ્યું છે.

૨

સામ્યવાદ, મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ—આ બધાં આજે એમનું સ્થાન ગુમાવ્યું છે. પણ એની સા સાથે આ વાદો વિખેલી આપણી કલ્પનાઓ અ ખ્યાલોમાં ઉચિત ફેરફાર થવાની જરૂર છે. સો ‘શુ’ પણ વીસ વર્ષ પહેલાંનીય સામ્યવાદશાહી આં નહિવત બની ગઈ છે. રહીસકી એક પોટુગલ સામ્યવાદશાહી આજે અતરિક અને જગતિક દબાવે તણે અકળાર્થ રહી છે. નિર્બેળ મૂડીવાદનું આજે દુનિયાના ખૂણે-ખૂણેથી અસ્તિત્વ નાબૂદ થઈ ગયું છે સંપૂર્ણપણે મૂડીવાદી હોય એવા દેશ આજે શોધે

એમ નથી મૂવી વદી કહેવાતા દેશના આતરિક
 ૧) આ સંચાતનમાં આજે એક યા બીજા નામે
 ૨) નાણ તરફ વધતું જતું લક્ષ અપાર્થ રહ્યું છે
 આગળ, આરા આવેવાન મૂવીવાદી કહેવાતા
 ૩) આજે એ ભાન રચણે થઈ ગયું છે કે એમની
 શાન્તિ સમૃદ્ધિના પયા આખી દુનિયાને એમાં
 દાર ખનાયા સિવાય બી વા હોતી શકાય એમ
 —અગ પછ ગાખી શકાય એમ નથી

સમય અને નવા વિચારોની અસર સા વદ લેખર
 એટલી જ થઈ છે હાલ મામ્સ અને એના
 ગામીઓની મુખે કડુણ મુલક વિચારમૂલકામાંથી
 ઐગિક ક્રાંતિએ જન્માવેલી એ સમયની અસમાનતા
 અમાનવીકરણની પરિરિધતિની પ્રતિક્રિયા રૂપે
 રાદના જન્મ થયો હતો આખી માનવજાતને આ
 જ તળે આવરી લેવાની એની આકાંક્ષા અને
 હતી પણ રશિયામાં સામ્યવાદી સરકારની થયેલી
 રના પછી આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે પરિ
 તે અને સંયોગમાં અસ્થિતિમાં ધીમે પછુ છેલ્લા
 ૧૩ વર્ષમાં અડધી પનરો અચી રહ્યો છે સામ્યવાદની
 ના જે ગિધિતિની પ્રતિક્રિયા રૂપે જન્મી હતી એ
 તિ જ આજે અદ્યય થઈ રહી છે અને એથી
 ધવાદી વિચારો ઝીલવા અને સ્વીકારવા માટેની
 ગિધિતિ વધારે અને વધારે અવકેષ બનતી થઈ છે
 ધવાદના અનુસરણ અને અમલ દરમ્યાન રશિય ને
 અનુભવ અને વ્યાપક દષ્ટિ સહજ રીતે જ લાખ્યા
 બેજે એને આતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે વ વિમુક્તને બદલે
 ખરિતવાના પાયા ઉપર બિનસામ્યવાદી દેશો સાથે
 ૧) બાધનાની ફરજ પાડી છે — સામ્યવાદ માટે અન્ય
 મા બુધ્ધિ તૈયાર નથી એનું જ નહિ બલકે
 ૨) યા લગાઈ સામ્યવાદની પ્રગતિના પ્રેરક નીરડે
 નથી એવી રશિયાના હાલના રાજકર્તાઓને
 તિ થઈ થઈ છે સામ્યવાદની બાંહિદષ્ટિમાં આ
 ૧૨ થયો છે તેવો જ ફરકાર આતરિક દષ્ટિમાં
 થો છે ઉલોગીકરણને જ વરેલા લોકશાહી અને
 વવાદી દેશોમાં ઉત્પાદનની નીતિરીતિ બાબતમાં
 ૩) અનેક પ્રકારનું સામ્ય નજરે પડે છે સામ્યવાદની

અનેક જૂની નીતિરીતિઓને આજે રશિયામાં તિલાંજલિ
 અપાઈ રહી છે લૌકિક સમૃદ્ધિ એ જ જેનું લક્ષ
 છે એ દેશ અમાર અને અન્યતાના સમયમાં પાલિશતા,
 બડગેરી મેળવાનદારી અને અનુનીપણ
 અને તેટલી હે દાખવે પણ લક્ષ સધાયા
 પછી એના વિચારો અને વર્તણૂકમાં ફરેલપણ
 આવે છે પોતાની સિદ્ધિઓ માટેની એની મમતા અને
 આસક્તિ એ સિદ્ધિઓને આથ આવે એનું કઈ કરતા
 એવી ગિધિતિ બેલી કમતા એને રોકે છે અને બેલી
 થતી અટકાવવા પ્રેરે છે આ છે રશિયાની આજની
 ગિધિતિ ૧

૧ સામ્યવાદ અને મૂવીવાદ તેના આદિ શુદ્ધ
 સ્વરૂપમાં — સિદ્ધાન્તમાં અને વ્યવહાર એકેમાં — રહ્યા
 નથી અને આ ને આ રિધિતિમાં ટકી રહે
 એવો સંભવ નથી, એવ સાચુ છે પશ્ચિમી
 મૂવીવાદી દેશો તથા રશિયાઈ જૂથના સામ્યવાદી
 દેશોમાં આ ફરકાર વરતાય પણ છે અનેક રીતે
 બ તેના પરિનતનો આવકારલાથી છે અને બનેની
 વચ્ચે અચુક નિઠરતા પણ આચુનાર છે આમ
 છતાં — જ નેમાં આતરિક શુભ અશુભ લક્ષણો
 હોવા છતાં, બનેની મૂળભૂત અદાનો હાથે
 સર્વથા લિનન છે મૂવીવાદી લોકશાહી દેશની
 મૂળભૂત અદા અને તેનો સામાજિક હાથો વ્યક્તિ
 અને સંગઠન સ્વાતંત્ર તથા લોકશાહીના સિદ્ધાન્તો
 ઉપર રચાયેલો છે ત્યારે સામ્યવાદની અદા અને
 તેના હાથમાં જ સર્વસત્તાવાદ Totalitarianism
 રહેલો છે માકર્સવાદ બન્યા પૂર્વેના માકર્સપ્રણીત
 કડુણમૂલક આદર્શની વિરૂધિ રતાસિનમુગમાં
 સામાજિક રાજબીય તત્ત્વો સિખરે પહોચી
 કુશ્રોવના હાથે તે વિરૂધિઓ હળવી થઈ રહી છે
 પરંતુ વ્યક્તિ અને સંગઠન સ્વાતંત્ર્યના લોકશાહી
 ખેવનો સ્વીકાર કરવાની કાઈ કલ્પના હજી
 રશિયામાં કે બીજા કોઈ સામ્યવાદી દેશોમાં શકય
 જણાઈ નથી આથી જેઓ લોકશાહી ખેવમાં દર
 અદા ધસવે છે તેઓ રશિયાની છૂટછાટોને પ્રગતિનું
 લક્ષણ ગણે છે ને તેને આવકારે છે, છતાં આજે

‘આટલું’ સંપૃષ્ટ દેખાવા છતાંય આજે આપણે સામ્યવાદ વિષેના આપણા પુરાણા અને જર્જરિત આલોને અનુસરીને આજની પરિસ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કેવા બેસીશું તો એ, કમમાં કમ, આત્મવચ્ચના કરવા જેવું ગણી શકીએ. સામ્યવાદના અર્થ-ક-સળંગ પ્રણાલી કલ્પનાના વર્ષ જૂની થઈ ગયેલી છે અને આજે એના મુક્કા થઈ રહ્યા છે. સામ્યવાદના કદરમાં કદર વિરોધીઓ પણ એમની એક વખતની આ કલ્પનાને સામ્યવાદ-વિરોધના અધાપામાંથી જન્મેલ ભયપ્રેરિત બૂવ તરીકે પીકારવા લાગ્યા છે. આપણે આ દશપંદર વર્ષ

કૃષોવ (જ્યાં સુધી તે સત્તામાં રહે ત્યાં લગી) અને ત્યાર પછી જે કોઈ સત્તામાં આવે તેને, તેના જૂથને કે તેની પાટાને, ભયારે-જેટલી છૂટછોટો થોડી લાગે તેટલી જ ત્યાંની પ્રજા ભોમરી રહે—એ પાયાની હકીકત પલટાતી નથી પાયામાંથી પનટાઈ જવાનાં કોઈ જ લક્ષણો નથી. * * * માક્સપ્રણીત આદિ-આદર્શ, જેમ જેમ ધસાતો ગયો તેમ તેમ વિચારોની જગાએ પક્ષ, રાજ્યસત્તા અને તંત્રનો વ્યાપ વધતો ગયો. પરિણામે સામ્યવાદની છાતી, તેના મૂળભૂત આદર્શોમાં નહિ પણ, તેની સર્વસત્તાવાદી સમાજપદ્ધતિમાં ભેજા પડે છે. અને સામ્યવાદીઓની શ્રદ્ધા એના તંત્ર-વિસ્તારમાં પરિમિત બની ગઈ છે.

આવા સામ્યવાદી તંત્રનો દુનિયાભરમાં વિસ્તાર કરવાનું ‘યેય, તમામ સામ્યવાદી રાજ્ય-સત્તાઓ અને પક્ષોનું અટક છે; અને પરિસ્થિતિ અનુસાર, કોઈ પણ પ્રકારનાં સાધનનો સ્વીકાર-પરિહાર કરવાનો તેમનો સિદ્ધાન્ત પણ અચર છે. સર્વસત્તાવાદના મૂળમાં રહેલી તેમની પ્રતિજ્ઞા અને તંત્રનિષ્ઠા પણ સુદૃઢ છે. અને આ બધું જ તો તેમને ખીન્ન તમામ લોકશાહી રાજ્યતંત્રો અને અર્થતંત્રો—મૂડીવાદી (કે.પેલિસ્ટ), કલ્યાણવાદી (વેલ્ફેરિસ્ટ), વા સમજવાદી (સોશિયલિસ્ટ)થી જુદાં પાડે છે તમે રજૂ કરે તે પ્રવેશક OVER simplificationને કરજો વધી બધોગરસમને બોધી કરે છે.

જૂની અને આજના સંયોગોમાં તદ્દન અરથાને કે કલ્પનાને વળગી રહીશું તો એ બૌદ્ધિક અધણુકત જ એક પ્રકાર ગણાશે.

રશિયા અને ચીનને, આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદ અર્થ-ક, સળંગ, સર્વમાહી સામ્યવાદ—ને નામે કે પંક્તિમાં મૂકવા એ સામાન્ય ભૂલ જ નથી. ૨ એ

૨. સામ્યવાદપોતે ‘એક અર્થ-ક-સળંગ અં-સર્વમાહી સૂત્ર છે’ (વિશ્વમાનવ અર્થ-ક પૂ. ૫). આનો અર્થ એવો છે જ નહિ કે જુદા જુદા દેશમાં પ્રવર્તતી સામ્યવાદી રૂઝૂમો રીતરસમ રાજકીય નીતિ એકસરખી છે. રશિયા અને ચીનની વચ્ચે, સામ્યવાદી મૂળભૂત શ્રદ્ધા અને તંત્રનિષ્ઠાની એકતા હોવા છતાં, બંને વચ્ચે વ્યવહારની દૃષ્ટિએ સારી એવી વિનનતા છે જ આજની પરિસ્થિતિમાં રશિયા સામ્યવાદી હેંદ સિદ્ધ કરવાની સક્રિય મુદ્દરહિત સહઅસ્તિત્વના રહે (મુદ્દ સિવાયના તમામ પ્રકારના માર્ગો) જુએ છે, અને એવી ખવાદેશ પણ રાખે છે, તે માટે તે અકીખમ પ્રયાસો અને પુરુષાર્થો કરી રહ્યા છે. ત્યારે, સામ્યવાદી સત્તામાંની જ ખીજ એક સહાસત્તા ચીન આ નીતિને ક્રાંતિરોષી ગણે છે, અને મુદ્દરૂપી સાધન દ્વારા ‘ક્રાંતિ’ સિદ્ધ કરવા જગવભરમાં સામ્યવાદી પદ્ધતિ વિસ્તારવા ઝંડૂની પ્રયાસ કરી રહી છે. રશિયા અને ચીન વચ્ચેના આ વિષવાદથી વિષયને જે કંઈ લાભ શક્ય હોય તેના તરફ એખાન રહેવામાં, તમામ તેને અનુરૂપ આપણો વ્યવહાર અને વ્યૂહ ગોઠવવા સામે પૂર્વગ્રહ સેવવામાં, આપણી અવરૂઝી ગણાવી નોઈ એ એ વાત રપટ છે. એટલે લોરેત કરકારે આ આખત સમગ્રતા જળવવાની નીતિ અખત્યાર કરી તેનાં શુભ પરિણામો વિષે મતભેદ ન હોઈ શકે.

આમ છતાં, સામ્યવાદમાં સામ્ય-સાધન-શક્તિ વિષે જે ઘૂલરપદ-cynical અવસ્થા રહેલી છે તેને પરિણામે પોતે જે-તે સમયે માનેલી ‘ક્રાંતિ’ની સમજ અનુસાર, કોઈ પણ વચન અને

રહેલાં જોખમોનો ખ્યાલ લાવવા આપણે વિચારવું
 હોય છે કે આજના સંઘર્ષમાં ભારત સરકાર આવી
 માન્યતાથી પ્રેરાઈને વર્તી હોત તો એનાં કેવળ ભારત
 માટે જ નહિ પણ સારા જગત માટે કેવાં કામ કર
 પરિણામ આવી શકત : રશિયા અને ચીન અખંડ-
 સળંગ-એક છે એવી જૂલભરેલી માન્યતાવાળું વલણ
 જે ભારત સરકારે અપભ્રંશ કર્યું હોત તો આપણે
 જરૂર એ બે દેશોને, એમની વચ્ચેના મતભેદો
 તાત્કાલિક દાકી દઈ, એકમીનની પડખે ઊભા
 રહેતા કરી દીધા હોત, એકમીનની બાથમાં ધોળી
 દીધા હોત. આનું પરિણામ કદપણ બહુ
 છુદ્ધિની જરૂર નથી. સામ્યવાદ પ્રત્યે આપણને ગમે
 તેટલો અણગમો હોય, એની સચાજ પદ્ધતિ અને
 નીતિરીતિ આપણને ગમે તેટલી તિરસ્કરણીય લાગે,
 એનો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યકોષ આપણને ગમે તેટલો
 ધુસ્કારપદ લાગે, પણ આપણી આ સૂઝ સ્વદિતની
 બાબતમાં આપણને જે આધળા બનાવી દે, આપણી
 વિવેકશુદ્ધિનો લોપ કરી દે, તો એ ખીજને અપશુકન
 કરાવવા પોતાના મોઢે મેશ ચોપવા નેવું થશે.

ઉપર ઉપરથી એનાં અખંડ-સળંગપણાનો ભાસ
 કરાવતી આ બે મહાન સામ્યવાદી રાજ્યોની મૈત્રી
 સમાત્ રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય હિતોના પાયા ઉપર
 રચાયેલી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે મૈત્રી આ જ પાયા
 ઉપર સંભવી શકે છે. બે દેશોનાં રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય
 હિતો વચ્ચે ભાંડાં સંઘર્ષ ઊભો થાય છે ત્યાં આ
 મૈત્રીનો અર્થ આવે છે. રશિયા અને ચીન ભાંડાં સુધી
 એ અલગ અલગ દેશો તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યાં

કૃત્યને તે કોઈ-કશા સ્થાપી મૂલ્ય કે આદર્શના
 ભાગરૂપે નહિ, પરંતુ તત્કાલ પોતારૂપે જ, જેન
 કેન પ્રકારે વિશ્વવિજય સ્થાપનાના સાધનરૂપે જ,
 માને છે. ને-તે કાણે લેવાયેલું ગમે તેવું પગલું એક
 સળંગ ક્ષેત્ર (સામ્યવાદના વિશ્વવિજય)ની કડી
 બની બાંધે છે. આ અર્થમાં સામ્યવાદી ક્રાંતિસૂત્ર
 તમામ પ્રકારનાં વચ્ચેના અને કોમો પોતાનામાં
 પોપતું એક અખંડ સર્વગ્રાહી સૂત્ર છે.

સુધી બે વચ્ચે આવા સંઘર્ષ માટે અનેક ક્ષેત્રે સંભાવ
 છે. આજે એ સંભાવનાએ મૂર્ત સ્વરૂપ લીધું છે અ
 એ કહેવાતા અખંડ-સળંગપણામાં પોલી કાંટો જગ
 નરી આખે બેઈ શકે છે.

૩

વિચારશ્રેણી—ideology—ના પ્રસાર માટે યુ
 આદરણીય એ વર્તમાન સંદર્ભમાં એક અવિચારણી
 વાત લાગે છે. કોઈ પણ દેશ એવા મુદ્દોના વિચાર
 સરખાવ કરવા નેટલો મૂર્ખ હોઈ શકે એમ છુદ્ધિ
 કારણે મૂકીને વાત કરનાર જ કહી શકે. સામ્યવાદી
 સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા દેશોમાં આમઠી નીચે :
 રાષ્ટ્રવાદી રાજ્યો જ છે. ગઈ લગાઈ વખતે સ્ટાલિ
 રૂસી જનતાને ઉદ્દેશીને પિવૃજીમિના રક્ષણ માટે હાક
 કરતો હતો. કઠોકડીના પ્રસંગે આશરો રાષ્ટ્રીય ભાવન
 એના જ લેવાયો હતો. આવો જ અનુભવ યુગોરસ્લાવિ
 અને રશિયા વચ્ચેના અને તાજેતરના રશિયા અ
 ચીન વચ્ચેના મતભેદો પૂરા પાડે છે. એક વાત આ
 દીવા જેવી દેખાઈ આવે છે કે બધા દેશો મૂળે જ
 રાષ્ટ્રવાદી રાજ્યો છે. એટલે લગાઈ રાષ્ટ્રના હિત
 સંરક્ષણ માટે, સંવર્ધન માટે, રાષ્ટ્રની શક્તિ વધારવ
 માટે જ સંભવી શકે. આ સિવાયના કોઈ કારણસ
 આજ સુધી કોઈ લગાઈ થઈ જાયું નથી (સંઘીએ
 પહેલાંનાં ધર્મયુદ્ધો crusades-ને બાદ કરતાં)
 બધી આક્રમક લગાઈઓ સત્તાસોભાપ્રેરિત અને બધ
 રક્ષણાત્મક લગાઈઓ રાષ્ટ્રહિતરક્ષાપ્રેરિત એ જ
 સિવાય અન્ય ઉદ્દેશથી લગાઈ સંભવી શકતી નથી કે
 પાયાની હકીકત છે, અને એ વાદ રહી બોધ તે
 ધણા ગૂંચવાડા ટળી જાય છે. મૂળ ઉદ્દેશની સાથે અને
 નાના નાના ઉદ્દેશો સંકળાયેલા હોય એમ બની શકે
 અને આ નાના ગૂંચ ઉદ્દેશો પાછળ મુખ્ય ઉદ્દેશ
 દંકમેલો રહે અથવા રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે
 એવું જ બનતું આવ્યું છે. પણ સાચી વાત આજે
 વખત છૂપી ગંધેતી નથી તેમ લગાઈના મૂળ ઉદ્દેશોમાં
 પ્રગટ થયા વગર રહેતા નથી. ૩

૩. વિચાર-શ્રેણી (આધિયોગીય)ના પ્રસાર
 માટે યુદ્ધ આદરવામાં આવતું નથી. આ વિષે ૧લી

આ વિચારો અનુસાર, મીનના સીમા-આક્રમણને બે મૂલ્યો વચ્ચેના, બે સિદ્ધાંતો વચ્ચેના, બે સામાજિક પદ્ધતિઓ વચ્ચેના—લોકશાહી અને સામ્યવાદ વચ્ચેના—મૂળભૂત જનમતિક સંઘર્ષ તરોફે, અથવા એ દિશામાં પ્રથમ પગલા તરોફે ગણવામાં આપણે એક ખતરનાક દિશાચ્છ કરી બેસીશું. સામ્યવાદ લોકશાહીને યુદ્ધથી પરંતર કરી શકે એ વાત લોકશાહી સામ્યવાદને યુદ્ધથી પરાજય પમાડી શકે એના જેટલી જ હવાઈ છે. આમ

તેંધમાં સ્પષ્ટતા કરી જ છે. એટલે કોર્ટની ખીંચ માન્યતા સમજીને તેમની હુકિ વિષે શંકા કરવાનો અવકાશ જ નથી. વળી, મૂડીવાદી દેશો જેમ 'રાષ્ટ્રીય' હિતથી દોરાય છે તેમ સામ્યવાદી રશિયા અને મીનના વ્યવહાર અને વિખવાદ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે આ મુદ્દા ઉપર આપણે સંમત છીએ (જુઓ : વિશ્વમાનવ અંક ૪૭ પૃતિ ૫-૨૩થી ૨૫) * * છતાં આ અર્ધ-સત્ય છે. આજના બધા દેશો રાષ્ટ્રોપહિતની સાથે જ 'આંતરરાષ્ટ્રીય હિત' સાથે જોડાયેલા છે. આ મુખ્ય માળખું બે હાવણી—'પશ્ચિમ'ની અને 'સામ્યવાદ'ની હાવણી—રૂપે સીને વિસ્તૃત છે. અને તટસ્થ તથા બિનજોડાણવાળા દેશો પણ આ બેજ આંતરરાષ્ટ્રીય હાવણીઓથી અલિપ્ત નથી. * * દુનિયાની તમામ લક્ષ્મીઓ 'રાષ્ટ્રના હિતના સંરક્ષણ માટે, સંવર્ધન માટે, રાષ્ટ્રની શક્તિ વધારવા માટે જ સંલગ્ન રહેશે'—આ વિધાન તો ઇતિહાસભરનાં યુદ્ધો અને મીનના આપણા ઉપરના આક્રમણના ઇતિહાસથી જ સાવ વિરોધી છે... પરંતુ તમે બીજા વાક્યમાં જ સાચી વાત કહી નાખી છે કે—બધી 'આક્રમક લક્ષ્મીઓ સત્તા-લોકપ્રેરિત' અને બધી 'રક્ષણાત્મક લક્ષ્મીઓ રાષ્ટ્રહિત-પ્રેરિત' હોય છે. આ તમારા સૂત્રને આધારે જ, મીનની આક્રમક લક્ષ્મી રાષ્ટ્રહિતપ્રેરિત નથી, પરંતુ સત્તાલોકપ્રેરિત (વિસ્તારવાદ-પ્રેરિત સામાન્યવાદી) લક્ષ્મી છે. એને કોઈ રીતે 'રાષ્ટ્રીય હિત'ની કહી નહિ શકાય

સિદ્ધાંતોને વચ્ચે આવીને આપણે આક્રમણને ૫ સિદ્ધાંતોપજ્ઞાથી ગીરવાંકિત કરીએ છીએ. જે પૃથુ ડા' સિદ્ધાંત માટે, મૂલ્યો માટે, લડે છે એમ ગ્રીકોની ભરૂં છીએ, એ વાત વાદ રાખવી ઘટે છે મીનના આક્રમણ આવા બંધા રથને બેસાડવું એ વિપરીત હુકિનું લક્ષ્ય છે. એક સાદા, સીધા, નમ્ર મુલ્યો આક્રમણને, મીન પ્રદેશભૂખને, આ કદો કે એની વિરનાગવાદી પ્રતિભા આમ અજબપણે મહાન આશયોથી નવાજીને, કદાઃ આપણે દેશના સંરક્ષણ કરનાર કોર્ટ મહાન મૂલ્યો ખાતર જગતહિતાર્થે ધર્મયુદ્ધ એકતા હોવાના ગૌરવ ઘેનમાં મસ્ત થવા માગીએ છીએ, એવો આભાસ થય વગર નથી રહેતો. આવી માન્યતા બંને આપણા આદર્શ હાથુલર કુલાવે પળ વાસ્તવિકતાના પવનના એક જ ઝપાટે આપણો શ્રમ લાગી જશે; ત્યારે તો કદાચ ઘણું મોડું 'શર્ધ ગયું' હશે.*

નક્કર વાત પર આવીએ તો આજ સુધી કેા સામ્યવાદી રાણે બીજા રાજ્યના લક્ષ્મી હારા પોતાને

૪. આક્રમણને પણ સૈદ્ધાંતિક ગીરવથી અંકિત કરવાનો સવાલ જ નથી. કેમ કે અમુક હાંચાના સત્તાવિસ્તારનો જ તેનો હેતુ રહ્યો છે. એટલે અહીં પણ વિપરીત હુકિને સવાલ જ ઉપરિચિત થતો નથી. * * * પરંતુ મીનના આક્રમણના હેતુમાં તેની 'પ્રદેશભૂખ' જા 'વિસ્તારવાદી પ્રતિભા'નો સમાવેશ તમે જ કરી બો છો. આ પછી એના આક્રમણમાં 'રાષ્ટ્રીય હિત'નો, તમે આગળ ઉપર ખાસ બાર મૂક્યો તેવો, આશય રહેતો જ નથી—તમે પોતે જ વિરોધાત્મક વિધાન કહ્યું છે. ફરી એ વાત રખજી કરવી જરૂરી છે કે, આક્રમક કોર્ટ મહાન મૂલ્યો ખાતર આક્રમણ કરતો નથી; વળી તેની સામે પોતાનું રક્ષણ કરનાર તો, પોતાના સહજ કર્તવ્ય—સ્વાધીનતાની રક્ષા-હારા, જરૂર જરૂર એક મહાન પૈથિક મૂલ્ય સરજી બાય છે—અવગણ, બે આ સંરક્ષણ-યુદ્ધ પણ સિદ્ધાંતરહિતના અને વિકૃત સાધનોથી બચી શકે તો.

વિસ્તાર ફેલાવ્યો નથી આની પ્રતિ સામ્યવાદના કાર્યક્રમમાં છે પણ નહિ. આ ઐતિહાસિક હકીકત છે. રચાયેલ રાજ્યસત્તા સામે ધ્યાનિક સામ્યવાદી બળોને મજબૂત કરવાં અને એમની ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિમાં સહાય કરવી—આ રીતે જ સામ્યવાદનો વિસ્તાર વધારવામાં સામ્યવાદી સત્તાઓ રસ લેતી આવી છે. રશિયાએ તો આ પ્રવૃત્તિમાંથીય રસ કાઢી લીધો છે. એ આને ધ્યાપિત રાજ્યસત્તાઓને સહાય કરી રહ્યું છે, ચીન સક્રિય રીતે ધ્યાનિક સામ્યવાદી પક્ષો દ્વારા ક્રાંતિના બળોને પોષવા પ્રયત્ન કરે છે. (જેમ રશિયા લગભગ ૧૯૪૦-૪૨ સુધી કરી રહ્યું હતું.) પણ એની પ્રવૃત્તિ એટલે જ અટકી જાય છે.^૫ યુદ્ધ દ્વારા સામ્યવાદનો ફેલાવો કરવો એ રશિયાની જેમ ચીનનીય ગણતંત્રીની બહારની વાત છે. હા, ચીન સામ્યવાદ અને એ જેને પશ્ચિમી સામ્રાજ્યવાદ કહે છે એની વચ્ચેના આખરી વિશ્વવિગ્રહને, સામ્યવાદના અસ્તિત્વ માટે, અનિવાર્ય ગણે છે. પણ રશિયા વિશ્વયુદ્ધને આત્મઘાતી ગણતું હોઈ સાથે જ સહઅસ્તિત્વમાં માને છે; એટલે ચીન એકલે હાથે, વિજયી થવાની આશાએ, તો યુદ્ધને ન જ વહેરી શકે. એટલે જ આજને તળકે અને નજીકના લવિષ્યમાં સિદ્ધાંત કે મૂલ્યોની પુષ્ટિમાં ચીન માટે મોટા પાયા પરના યુદ્ધમાં જીતરવાતું, એવું યુદ્ધ નોતરવાતું,

૫. સામ્યવાદી સિદ્ધાંત અને કાર્યક્રમ અનુસાર સામ્યવાદનો વિસ્તાર કરવા માટે તમામ પ્રકારનાં સાધનોમાં રાજ્યસત્તાને અને લશ્કરી સત્તાને ઉપયોગ આવી જાય છે. ઉપરાંત ‘રથાનિક સામ્યવાદી બળો’ દ્વારા અનુકૂળતા પેદા કરવામાં અને એવી સ્થિતિ પેદા થતાં સત્તા અને લશ્કર દ્વારા લાભ લેવાનો ખીએ વ્યૂહ પણ સામ્યવાદનો ઐતિહાસિક કાર્યક્રમ—આંતરરાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ રહ્યો છે. સામ્યવાદના વિસ્તારનો ઇતિહાસ પોતે આ બંને પ્રકારનાં દષ્ટાંતો રશિયા અને ચીન માટે, પૂરાં પાડે છે. તમે તેમની આવડી મોટી ફરજ, સિદ્ધિ અને હકીકત તરફ સાચી દુર્લભ કરી શક્યા ?

૬. ‘સામ્યવાદ’ અને ‘પશ્ચિમી સામ્રાજ્યવાદ’ વચ્ચેના આખરી વિશ્વવિગ્રહને ચીન સામ્યવાદના

કે કાર્ષ પરિસ્થિતિને એવા યુદ્ધમાં વિઠસવા દેવાતું વિરૂપિય નથી એમ માનવામાં બૂલ થવાનો સંભવ નથી

અગતિય માટે અનિવાર્ય ગણે છે—આમ કહીને તમે વળી ઘણું બધું સ્વીકારી લીધું ! ચીનનો હેતુ ‘વિશ્વ-યુદ્ધ દ્વારા વિશ્વક્રાંતિ’નો જ થયો ને ? એટલે કેવળ ‘રાષ્ટ્રીય હિત’ની વાત રહેતી નથી. ‘આંતરરાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ’ જ મુખ્ય હેતુ રહે છે. x x x અને હવે કાર્ષ આ વાત વિચાર કે વિવાદની નથી. કેવળ ‘રાષ્ટ્રક્રાંતિ’નો જ સવાલ હોત તો, ચીન માટે ભારત પર આક્રમણ કરવાની જરૂર જ ન લેખી ઘર્ષ હોત; અને આવા એશિયાને બી સમા લેવાના મનોરથો ન લેવા હોત; અને રશિયા સામેય વૈશ્વિક ધોરણે સંઘર્ષમાં જીતરવાની જરૂર ન લેખી ઘર્ષ હોત. તેજ રીતે, ભારત ઉપર આક્રમણ થતાં જ પશ્ચિમી દેશોને જે કાળ પડી ને છોડી આપ્યા—તેવું પણ શું કામ જાન્યુ હોત ? પશ્ચિમી દેશોમાં આનો અમેરિકા અને ક્રિસ્ટનની એક ધરી, અને ફ્રાન્સ—૫. જમનીની ખીછ ધરી વચ્ચે ધર્ષણ ચાલુ છે; ક્રિસ્ટન અને અમેરિકા વચ્ચેય ધર્ષણ રહે જ છે. આ રાષ્ટ્રીય ધર્ષણ ઉપરાંત આ બધા પશ્ચિમી દેશો બધા સામ્યવાદી દેશો સામે સ યુદ્ધકપણે ધર્ષણમાં છે. એટલે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય હિત અને હેતુઓ માટે (મોટે ભાગે બંને ભેદો જ હોય છે) લડાઈ ચાય છે એ ૨૫૯ છે.

૭. ચીન રશિયાની સહાય વિના એકલે હાથે વિજયી થવાની આશાએ યુદ્ધ ન જ વહેરે એ જરાબર છે. પરંતુ એની ગણતરી તો, ‘શુદ્ધ ક્રાંતિ’ને માનેથી ફર લસડાઈ ગયેલા અને પશ્ચિમી દેશો સાથે સહઅસ્તિત્વના ધોરણે, અને ભારત જેવા સાથે હોરતીના ધોરણે, સખ ધો ગાદ કરવાની—હવે ભ્રષ્ટ બનેલા રશિયાને ‘શુદ્ધ-ક્રાંતિ-માર્ગે’ પાછું ઘસડી ઘાવવાની મનાય છે ! અને એમ ન જ બને તો રશિયાને દુનિયાના અન્ય સામ્યવાદી દેશોથી અલગ—અટૂણું પાડી દેવાની તેની ગણતરી બજાય છે. ચીનને મન આ શુદ્ધ એક સાથે અનેક મનોરથો પૂરા કરવા માટેનું છે—

ચીનના હાલના ભારતી સીમાઓ પરના આક્રમણને કેવળ એક પ્રદેશરૂપ સિવાય બીજી કોઈ રીતે વર્ણવી શકાય એમ નથી. હવે આ પ્રદેશરૂપ કેટલી જાડી છે એનું માપ આપણે કાઢવું રહ્યું. એ કેવળ સીમાઓ કે લગાવના એક લાગુ પડતી અર્થાદિત છે કે વધારે વિસ્તૃત — આખું ભારત અને સમગ્ર એશિયાને આવરતી — છે એ બની શકે તેટલી અચૂકતાથી આપણે વિચારી લેવું જોઈએ.

દલીલ ખાતર આપણે માની લઈએ કે ચીન ભારત ઉપર અને સમગ્ર એશિયા પર લગાવક આક્રમણથી કે સ્થાનિક સામ્યવાદી બળો ભારત પોતાની હકૂમત અથવા વચ્ચે રચાવેલ સ્થાપિત કરવાની આકાંક્ષા રાખે છે. એનેય માની લઈએ કે એ સારું એની ખાસે પૂરતી યુદ્ધસામગ્રી અને લશ્કરી બળની જમાવટ પણ છે. પણ આટલું પૂરતું છે ? વિચાર—ideology કે પ્રચાર-બળે તો સામ્યવાદનો ફેલાવો આને લગભગ અશક્ય બની ગયો છે. એને ફાલવાણવા માટે જરૂરી સંયોગો—સંસ્થાનવાદ, ગરીબાઈ, શોષણ, નિરાશા—નું અસ્તિત્વ, આને દુનિયામાંથી લગભગ નષ્ટ કરી ચૂક્યું છે અથવા થઈ રહ્યું છે. એટલે સામ્યવાદી વિચારસરણી કે સૂત્રો અને એનો પ્રચાર બિનઅસરકારક બની ગયા છે.

જેમાં આ પણ છે (જુઓ વિ. મા. ૪૭ પૃષ્ઠ ૫ ૧૨-૧૩) અલબત્ત, આમાં તે ખોટું થકે ને જાતે જ અણગમું અટૂલ પડી જાય તો તેમાં તેની ગણતરી ખોટી પડી ગણાય. પણ કયા સત્તાધિ-ધર્મધિ કે સૂત્રધિ ‘મંદાતા’ની બધી ગણતરીઓ જીલદી વળી નથી? માઓ માટે પણ એની બધી ગણતરીઓ ‘વધ્ય મહેલો’ અને ‘મરણ-મુખ રાહ’ બની જાય તો તેમાં નવાઈ શાની? (જુઓ વિ. મા. પૃષ્ઠ ૪૭ પ. ૧૪-૧૬)

૮. ‘ગરીબાઈ, શોષણ અને હતાશાની રિયલિટીમાં કોઈને કોઈ સ્વદેષનો સંસ્થાનવાદ આ દુનિયામાંથી લગભગ નષ્ટ બની ગયો છે’—તમારું આ વિધાન, એશિયા અને આફ્રિકાની આજની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ બેતાં, મતવાંહિત ગણાય

આને પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિમાં કોઈ દેશ ગમે તેટલું બળવાન હોય છતાં આંતરસામ્રાજ્ય સ્ત્રેષ્ઠમાં, સ્વેચ્છાએ સ્વેચ્છાચારીપણે કોઈ વલણ અખત્યાર નથી દે શકતો કોઈ પણ નથી ભરી શકતો. આ હાસિક, ભૌગોલિક અને બીજી અનેક ગણતરીએ એ વલણ અને પગલાં નક્કી થાય છે. કેવળ શાંતિપ્રિય કે આંતરિક નબળાઈ જ નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્ર રાજકારણીય પ્રવાહ-પ્રતિપ્રવાહો, અન્ય દેશોનાં ઠિં સાથે સંબંધની સંભાવના, ભૌગોલિક પ્રતિકૂળતાએ આવી ઘણી બધી વાતો હરેક દેશની બાહ્યિક મંદરન કાંક્ષાઓને મર્યાદિત કરે છે.

આ રીતે, ચીન સામે એની (આપણે કદાપી લીધેલ યા સાચી) વિસ્તારવાદી મહત્વાકાંક્ષાઓને અવરોધત નીચેની હકીકતો ખડી થયેલી દેખાય છે.

૧. દુનિયામાં યુદ્ધ-શાન્તિની તુલા જેમના હાથમ છે એમ કહી શકાય એ જે મંદાન અણસત્તાઓ આજ આદર્શવાદી સિદ્ધાંતદષ્ટિએ નહિ તો પ્રત્યક્ષ લાભ હાનિની ગણતરીએ વિશ્વશાન્તિની પુરઠતા બનેલી છે.

દુનિયાના બધા દેશો આજે એકમેક સાથે એવ જુવાઈ-સંઘર્ષ રચા છે કે કોઈ પણ ખુલાખાં લગાડ થાય તો આ બે સત્તાઓ એકબીજી નિર્લિપ્ત કે વિરુદ્ધ રહી શકે નહિ; જ્યે હરમિયાનગીરી કરે તો વિશ્વમુદ્દ લગભગ જીરેડે એટલે બન્ને સત્તાઓ આ રિયલિટી બેઠા થતી મૂળમાંથી જ રોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે સામ્યવાદ અને લોકશાહી વચ્ચે સંઘાતિક રીતે ગમે તેટલો વિરોધ

—બદકે આ બંધાને કારણે જ તો દુનિયાના અનેક દેશો—અને નવજનત સ્વાધીનતાવાળાં નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રો—હજી સારા પ્રમાણમાં સામ્યવાદી પક્ષો અને સત્તાઓની અસરમાં રહ્યાં છે, ને હજી એવાય પણ છે. સામ્યવાદના મૂળ આદર્શોનો સંત્ર: તરીકે ઉપયોગ કરીને આ દેશોની પ્રજાઓને પ્રભાવિત કરવામાં અને આકર્ષવામાં પણ હજી તેમને નિષ્ફળતા મળી નથી. ઉપર કહ્યાં તે ને તેવાં બનિષ્ટો લોકશાહી માટે નષ્ટ કરી શકાય તો જ, ત્યારે જ ‘સામ્યવાદી વિચારસરણી’ (સૂત્રસરણી) બિનઅસરકારક બને...

ફૂરનોટ નં. ૬ પા. ૮૮ ૬૫૨)

હોય પણ આજને તબક્કે—અણુ યુગમાં—યુદ્ધ આત્મચાતક જ નીવડવાનું એ વિષે રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે મતભેદ નથી. એ યુદ્ધને કોઈ પણ ઠેકાણે પ્રગટતું રોકવામાં બેક સત્તાઓ પોતપોતાની રીતે પ્રયત્નશીલ છે.

૨. ચીન વધારે બળવાન બને—સામ્યવાદી બળો વધારે સત્તાશાળી ધાય—તો જગતમાં આજે યુદ્ધ અને શાન્તિ વચ્ચે સામ્યવાદી અને લોકસાક્ષી સત્તાઓ વચ્ચે નો મુદ્દેસ સમતુલા જળવાઈ રહી છે એને ભયંકર આચ આંચે. અમેરિકા અને અન્ય પશ્ચિમી દેશો આવી મંબ્રવિત ઘટનાને, એમના હિતો પર ભયનક ફટકાશ પેખી, અશક્ય બનાવવા બંધીય શક્તિ વાપરે.

૩. સામ્યવાદી સંઘની નેતાગીરી રશિયા પાસેથી ઝૂંટી લેવા ચીન પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. આને એની શક્તિ મર્યાદિત હોઈ એને ઇચ્છિત ફાવટ નથી મળી પણ એની શક્તિ વધતી જાય તો ચીન એક દહાડે રશિયા માટે જ ભયશ્ય બની જાય. આગેય આજે એની વચ્ચે સામ્યવાદના સ્વરૂપ અને કાયનીતિ વિષે મેળ નથી રહ્યો; સરહદની અને કુલકી તકરારો પણ ભારેલી પડી છે. આ સ્થિતિમાં ચીનના વધારે શક્તિશાળી બનવાના દરેક પગલાને રશિયા ભયની નજરે નિહાળે અને એથી ચીનના શક્તિના વિસ્તારને રોકવામાં જ પોતાનું હિત જુએ એ ઉધાડી વાત છે. અહીં એ નોંધવું અગ્રવાને નહિ ધાય કે રશિયાએ, પશ્ચિમી રાજ્યોને મુકામયે, પોતાની શક્તિ વધાવવા ચીનને સહાયક અને સાથી તરીકે બળવાન બનાવવું પણ એને

પોતાથી (રશિયાથી) બળવતર ન બનવા દેવું, એ રસી-ચીની સંજ ધોના પાવાની અન્યકત પણ નક્કર હકીકત છે.

ચીન યુદ્ધમાં વિજયી બને કે અન્ય રીતે એની શક્તિ વિસ્તારે એ જેમ રશિયાના હિતમાં નથી એટલું જ, ખીશ જાણું, ચીન યુદ્ધમાં હારીને કે અન્ય રીતે ફીથુવીયં બને તોય રશિયાની એક પાખ નબળી પડી જાય—સામ્યવાદનું એક પડખું ધવાઈ જાય અને એટલે અમેરિકા, પશ્ચિમી સત્તાઓને મુકાબલે, રશિયા નબળું બની જાય. આમ ચીન યુદ્ધમાં જીતે તો એનું ને પશ્ચિમ આંચે તે રશિયાના હિતને હાનિકારી હોઈ, ચીનને આવું પગલું ભરતું જ રોકવા સિવાય રશિયા પાસે ખીજો વિકલ્પ નથી.

૪. આક્રમક દેશે પોતે સર કરવા દારેસા પ્રદેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને, વાહનમયવહારની સાનુકૂળતાને ય પહેલો વિચાર કરવાનો હોય છે ભારત પર અકર્ષ કરવાનો વિચાર કરનારને આ વિષયક મુદ્દેલીઓની કલ્પના જ હાથે એવી છે. એ હિપરાત ચીન મળા સુધી સમજે છે કે યુદ્ધસંભળતા સિવાય અન્ય સર્વ બાગતોમાં ભારતની ચીન કરતાં સરસાર્થ છે ભારતના ઔદ્યોગિક અને આર્થિક પાયાની સમીપતા અને એની ત્વાતંત્ર્યસક્તિ, લગ્નગતતા અન્યકા ખમીનેય લાંગા માળાતું યુદ્ધ ખેડતાની અને એમાં ટકી રહેવાની એને શક્તિ બસે છે; ત્યારે ચીન માટે તો આવું લાંબું યુદ્ધ દુષ્કર નીવડ્યા વગર રહે તેમ નથી.

હિપરના અને નાનાં નાનાં વિવિધ કારણો ચીનની ચક્રવાકાક્ષીઓને મર્યાદિત રાખવા માટે પૂરતા છે. આવી વિશાળ અને તલસ્પર્શી મર્યાદાઓના બાર તથે દગાયેલો દેશ ચીન ચક્રાન વિસ્તારવાની સ્વપ્નાંઓ સેવે એ માની શકાય એવી વાત નથી. ચીનના રાજકર્તાઓને એવા મૂર્ખ કલ્પનામાં ને ચીતરવામાં, નરમ લાપામાં કહીએ તો ખચીત અતિશયોક્તિ છે.

૧૦. ભારત અને ચીનની આર્થિક - ઔદ્યોગિક પ્રગતિની બાળતમાં ભારતની સરસાર્થ નો દાવો વધારે પડતો નથી.

૧૧. ૭ મી નોંધમાં જવાબ આપી ગયો છે.

[નિશ્ચયાનુસાર : નવેમ્બર ૧૯૪૨]

૯. કેરિયા, લાઓસ, અલ્બેનિયા, કોગો આદિ દેશોમાં લગભગ ચર્ચ વા આવું છે, — તેમાંથી ગમે ત્યારે વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળવાનો ભય છતાં — વિશ્વયુદ્ધ ભણુખી જિંદ જ એવું બન્યું નથી. બલ્કે અણુયુગમાં અણુમોગ્મની હવાતી છતાં રમાનિક અને મર્યાદિત યુદ્ધ શક્ય છે. જે મહાસત્તાઓ પોતે સંઘવાતાં તો, એમાંથી વિશ્વ-યુદ્ધ ફાટી ન નીકળે એ માટે ખાસ મહેલે છે કુખ્યાના ઘટના નેટવી વિરલ છે એટલી જ સ્વચ પણ છે

‘અહીં’ સામ્યવાદી ચીનના એ આગેવાનો વિશે થોડુંક કહી ‘લેવુ’ ઉચિત છે. આજકાલ એમને હિટલર સાથે સરખાવવાનો અને એમના આપણી સાથેના વર્તનને હિટલરના પાગલપણા સાથે એક દક્ષિણા મૂકવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. આમ કરવામાં સુખમાણુતાનો ભંગ થાય છે. આપણી સરહદ ઉપર આક્રમણ કરવાના એમના અપરાધને આપણે ગમે તેટલો અધમ લેખીએ—પણ એથી, એમની પાછલી કારકિર્દી, પોતાની જનકલ્યાણની માન્યતાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માટેનો એમનો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ, એ અર્થે એમણે વેરેલી માતનાઓ ધ્યેયની સાધના માટેની એમની Missionary zeal આ બધું જૂલી જર્મને આજે આપણે એમને એક કેવળ પાગલ મહા-સ્વાકલ્પિને વશવર્તી ગણને કુમ્ભવનર કુંડા જેવા હિટલરની પડખે બેસીએ, એ રીતે કદાચ આપણે વાજખી યુસ્તો વ્યક્ત થતો હશે, સાચું મૂલ્યાંકન નહિ, સુખમાણુતાનું લાન નહિ. ૧૨

૧૨. ચીની ક્રાંતિ દરમ્યાન, ત્યાંની પ્રજાએ અને સામ્યવાદીઓએ, માઓ ત્સે—તુંગની સરદારી નીચે જે પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરી બતાવ્યો છે, જે કુરબાનીઓ કરી છે, જે માતનાઓ સહી છે તેને હિટલર—નાઝી પ્રજ્ઞા સાથે સરખાવી ન શકાય એ સાચું છે. સામ્યવાદી મુત્રોમાં રહેલું પ્રજાના મોટા ભાગના વર્ગો—સમૂહો માટેનું આકર્ષણ, વિવિધ કારણો સર, હજીવ નષ્ટ થયું નથી. બલ્કે એ અમુક પરિસ્થિતિમાં તો, પાર્શ્વિક—મિશનરી હાલની જેમ, તેમને બચાવેર હોં આવે-શમય અધસાહસે પાછળ મૂરી ફિટવાની પ્રેરણા અને તાકાત આપનારું રહ્યું છે—આ હકીકત હજીવ ટાઇએ ભૂલવા જેવી નથી કે એને નજીવી ગણી કાઢવા જેવી નથી. અને કમ્યોમિન્ટાન્ઝના અમલ દરમ્યાન ચીની પ્રજાની જે બચાવેર દુર્દશા થઈ હતી તેનો ચીની સામ્યવાદી નેતાગીરોએ જે રીતે સાલ લીધો તેની વીગતો જોઈ મહત્ત્વની નથી. સરખા હસ્તેગત કંપાં પછી એજ સામ્યવાદી નેતાગીરી પ્રજાના અનેક સમૂહોને પોતાના જોયાર નીચે

૧૬૫૭-૫૮ સુધી ચીનનાં શુશુગાન ગાનારાએ બિનસામ્યવાદીઓનીય સંખ્યા જોઈ ન હતી. જે કુદરે-જૂસકે પ્રગતિની મુક્તકંઠે પ્રયત્ન થઈ રહી તે સામ્યવાદની નીતિરીતિ સાથે આપણે સંમત થઈએ; એ નીતિરીતિમાંથી જન્મતાં કાર્યો આપણીકારક બને ત્યારે એનો સામનો કરીએ, એ જોગ્ય છે. પણ મર્ધ કાલ સુધી એની જે સિદ્ધિ આપણને અદેખાઈને પાત લાગતી હતી એનીય, જે હેલ્લા હુન્કલને કારણે, આજે નિંદા કરવા લાગીએ એમ વિવેક નથી, ન્યાય નથી, જે કેવળ પુ મહિતપણાનું પ્રદર્શન. ૧૩

—લાના વખત સુધી—રાખી શકે છે. કેવળ દમ કે ભુલમય જ આ બધું થાય છે એમ માનવું પડતરનાક છે. સામ્યવાદી આદર્શો અંતરોને ઉષ્ણોગ, પ્રયત્ન આકર્ષણ અને પુરુષાર્થ સાધન તરીકે, સામ્યવાદી પક્ષો અને સત્તાએ જે રીતે કરી શકે છે એની બાંધકારી વિન કેવળ એની સામે આવેશપૂર્ણ બરાડા—બખાળ કાઢવાથી બહાર જ અર્થ સરશે એમ કહેવાય પણ અતિશયોક્તિ નથી.

૧૩. તમે જ આગળ ઉપર (ભૂએ) કૂટનો ૧૦ વાળો તમારો હકારો એવું કહ્યું છે કે ‘સુદ-સમજતા સિવાય અન્ય સર્વ બાબતોમાં ભારતની ચીન કરતાં સરસાઈ છે.’ હવે તમે જ એની ‘કુદરે ને જૂસકે સિદ્ધિ—પ્રગતિ’ની વાત કરો છો! હકીકતે એ સાચું છે કે—

તેની પ્રગતિ અને તેના અખતરાઓએ આખી દુનિયાનું ખ્યાન બેચું હતું—દેશ વિદેશના નિષ્ણાતોએ (બિનકમ્યુનિસ્ટ અંકમ્યુનિસ્ટ વિરોધીઓએપણ) એનાં બધાંને આપ્યું છે. અદ્યપિકસિત રાષ્ટ્રોએ તો, તેના પ્રયોજો માંથી શીખવા જેવું હોય તે અપનાવવા સારુ અનેક નિષ્ણાત—અ-વેપલ—મંડલો મોકલ્યે હતાં. ભારતે પણ એનો લાભ ઉઠાવ્યો છે. x x x કોઈપણ દેશ—રાજ્ય—પ્રજાની તમામે તમામ પ્રજાઓને અને સિદ્ધિઓને દુષ્ટ અને અનિશ

અનના વિસ્તારવાદીયણા વિષે આજકાલ ઘણું
કહેવાઈ-લખાઈ રહ્યું છે. એકાએક ઇતિહાસના
ના આને એ એક જ વાતની સાબિતી કરવા બિઘડી
રા છે. પ' નેહરુએ એક વખત ચીનની પ્રેક્ષ-
ખતે વર્ણવવા સામ્રાજ્યવાદને બદલે વિસ્તારવાદ
ના વાપરો એટલે આને આખામ ઇતિહાસમાં
વે છે એક ચીનજ એ દુર્ગુણને આપીન ધણે
માઈ રહ્યું છે. આ એક અર્થસત્યજ નહિ બલકે
તિહાસની અદ્ય-સત્ય નજીઆત છે એક ચીનજ
હિ પણ મનુષ્યમાત્ર, સમાજમાત્ર, અને રાષ્ટ્રમાત્ર
otentially વિસ્તારવાદી છે. પ્રત્યેકમા વિસ્તારવાદી
સાક્ષાત્તોનાં બીજ પડેમાં છે. જમીન, પાણી, હવા,
સાતર અને પરિશ્રમની સામુદાયતા પર એ બીજમાથી
લુગા ફટવાનો, પધવાનો, ફાલવાળવાનો આધાર
હે છે. જગતને ઇતિહાસ ઉપધાવવાની જરૂર નથી.
માપણુજ મૌર્યો, ગુપ્તો, ચલુક્યો, ચોલો,
પંડ્યાઓ, ચોહાણો, વાઘેલાઓ, મરાઠાઓ, મોગલો,
વિસ્તારવાદી નહિ તો શું હતા? આખો ઇતિહાસ
મનુષ્યની સમાજની, અને રાષ્ટ્રની' શક્તિને વિસ્તૃત
રવાના પ્રયાસોના જ ઇતિહાસ છે. ભૌતિક શ્રેત્રે આ
પ્રયાસોમાથી કલકો જનવા છે; આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રેત્રે

લેખી દુર્લ્લેષ કરવામાં અને નિહા કરવામાં
પૂર્વગ્રહ છે - ને આપણને જ ગુસ્સાનકર્તા છે.
ચીનનો મૂળમૂલ સામ્યવાદી વિસ્તારવાદ લખ'કર
હોવા છતાં તે દેશમાં કશું જ સાડું જન્મ્યું નથી,
એમ કહેવું એટલે તો જગતના વિકાસના આખા
ઇતિહાસનો જ ઇન્કાર કરવા બસતર છે!
લખ'કર ગુલામીના બર્જર ગુગથી માંડી મૂડીવાદી -
સામ્રાજ્યવાદના કાળ દરમ્યાન પશ્ચાત્યેમની ઇન્કાર -
અનિનિષાએ, અનેક શુભ પરિણામો આપ્યાં જ
છે. પરંતુ એથી-શું? આને, એનાથી અંતર્ગત
જવાની. જરૂર છે? સામ્યવાદી ચીનનું મૂલ્ય
અગત યથા પછી એની સિદ્ધિઓની વાહવાહ
ગવડાવવી છે? કે આ સિદ્ધિઓ કયા રસ્તે,
કેટલા-કેવા ભોગે મર્જ તો બહાર આણવું
જરૂરી છે?

યુદ્ધો થયાં છે - મર્જાઈને પીડિત પક્ષ આને પીડક
બને છે આવી કાંચે ફરી પાછો પીડિતની સ્થિતિમાં
મુકાવ છે. ૧૪

ભારત દહી વિગ્તા-વાદી જન્મું નથી એ વાત
પણ એટલી જ એટની છે. વલ્લભાયા એ ગુણના
અધિકારીપણાને દાવો એક બાળક અદ્યય'પાસતને
દાવો કરે એના નેવો છે. વાગ્તાના ભુતકાળનો ઉલ્લેખ
કરતાં, ઇતિહાસના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ મર્જ, આપણે
એમજ સમજીને વર્તતા લાગીએ છીએ કે ભણે' આ
દેશ હમેશા આજના જેવો જ એકતન્ત્ર દેશ હતો.
પણ, ભારત, અંગ્રેજોના અગ્રગ્ન પતેમાં, દહીય
સુસંગઠિત રાજકીય એકમ ન હતું. આજની દનના
એક રાજકીય એકમ તરીકે વા'તનું અસ્તિત્વ જ
હતી ન હતું. જો કઈ એકતન્ત્રતા હતી તે કેવળ
મારકારિક અને સાસ્કૃતિક શ્રેત્રજ જ હતી આવી
સ્થિતિમાં, ભારતની તે સમયની સાસ્કૃતિક પરિ-
સીમાઓ ઝાળગીને વિસ્તારવાદી જનવાની કલ્પના

૧૪ ચીનના 'વિસ્તારવાદી' ઇતિહાસને
બચાવ કરવા મનુષ્ય - મમજ - અને રાષ્ટ્રમાત્રની
વિકાસવાદી વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનું કલ્પ - શોધવું
પડ્યું! અરે, કુદરતના પીજમાથી કળરપે
વિકસવાની નૈસર્ગિક પ્રક્રિયાને આત્રણ ધરવી
પડી! 'મધ્યયુગમાં દુનિયાનાં અનેક સામ્રાજ્યો
બીખાં થયા - ફટાહવાના નાના નાના ભૌગોલિક
ઉપરાજ્યો (પ્રિન્સિપાલિટીઝ) માંથી સુકન્ધિત
શક્તિશાળી સામ્રાજ્ય બિજા થયા - તે 'મધ્યયુગી
ઐતિહાસિક વિકાસ'ની ઘટનાને 'આધુનિક
વિસ્તારવાદી ઘટનાઓ' માથે શી રીતે સરખાવી
ચકાવ? ચીની વિસ્તારવાદે જે પ્રદેશ-જૂથ
અગત કરી હતી તેની સાથે, ભારતના ઇતિહા-
સને - સાંસ્કૃતિક સીમાઓમાં અને સાંસ્કૃતિક
અંધણી દારા કરેલા વિસ્તાર સાથે - સરખાવી
ચકાવ એમ છે જ નહિ.

૧૫. હમણાં જ તમે ઉપર-એણે આલાસ
બોલોં કયોં કે ચીનનો વિસ્તારવાદ દુનિયાનાં

પણ એ વખતના લિન્ન લિન્ન રાજનીઓને ન આવી શકે. અને આંતરિક ક્ષેત્રે તો એ રાજવીઓએ કયા સીમાઓને કદીય પવિત્ર મર્યાદા છે ? ૧૫

વિસ્તારવાદી આકાંક્ષાઓ સેવવી, આપણે ભેષ્યું તેમ, ચીન માટે અસકષ્ય જ હોય તો એના ભારતી સીમાઓ પરના આક્રમણને આપણે મર્યાદિત આકાંક્ષાઓને અમલી બતાવવાના પ્રયત્ન તરીકે જ ગણવું રહે છે. આ મર્યાદિત આકાંક્ષાઓ કા તો સીમાઓના સાધારણ ફેરફારને સમજી, સામાન્ય પ્રદેશના અમુક ભાગ પૂરતી, કે બીજાને માટેની હોઈ શકે. આ અંદાજ કાદવામાં બૂલધાપ કરતી પરવડે નહિ. એમાં અતિ-શયોક્તિ અધ્યોક્તિ નેટલી જ લખાવડ છે. આપણું સંજ્ઞાતા એ આકાંક્ષાઓના આપણા અંદાજને અનુસરીને ધડાગતી હોઈ, જેમ અધ્યાંકન આપણી પ્રતિષ્ઠા-શક્તિને અપૂર્તી સમજે તેમ, વધારે પડતા મોટા ખાસો આપણને કા તો બિનજરૂરી પ્રયાસોમાં શક્તિ અને મર્યાદિત વેશવા પ્રેરે; કા તો ઠતાશા, નિગ્રહા, નિષ્પ્રજાતા જ-મારશે, કા તો (અપરિમિત પરદેશી સહાય-મેળવવાના અંતરમાં) યોજનાથી ચૂલમાં નાખશે. ૧૧

બધા દેશોના જેવો-ભારતના મોયો યુધો આલુક્યો, ચીનો, પાંડવો, ચોહાલો, વાધેયાઓ, મરાઠાઓ, મોરોની માફક વિસ્તારવાદી રહી છે. અને હવે તમે જે-ભારત વિસ્તારવાદી બની ન શકવું તેવું કારણ આપો છો ! ભારતની તે સમયની સાંસ્કૃતિક પરિ-સ્થિતિઓ-ઓળંગીને વિસ્તારવાદી બનવાની કદવતને જ અસકષ્ય ગણાવો છો !-અને કેવળ આંતરિક ક્ષેત્રે (દેશની અંદર અંદર) સીમાઓ પરની આક્રમણો ઉપર આવી જઓ છો !

૧૬. ચીનના ભારત ઉપરના જંગી (૮૦,૦૦૦ ચીન સૈન્યો) આક્રમણની પાછળ, તત્કાલ ભારત આપણું ઠડપાકરી લેવાની ગણતરી કે મોજના ન હોવાને સમજાય એવી વાત છે. તેની તત્કાલ નેમ ભારતના સીમાઓ ઉપરનો પોતાનો દાવો સમજીને બળે હાથીને આપણી

૨

જે પ્રદેશો જીતકાળમાં, ગમે તેટલા દુઃખા ૨ માટે પણ, ચીનના સાર્વભૌમત્વ કે સર્વોપરિત્ત્વ આવી ગયા હોય એવા પ્રદેશોને પોતાના નકશાએ આવરી લેવાનો ચિરંતો ચીનમાં લાંબા કાળથી ગયેલો લાગે છે. આવા નકશાઓમાં બતાવાયેલા સહ પરપ્રદેશોનો ચીન દાવો કરે છે અથવા એ કે પ્રસ્થાપિત કરવા પ્રયાસ કરે છે અથવા કરશે જ કે માનવામાં વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ અતિશયોક્તિ ૬ છે. પરંતુ ભારતીય પ્રદેશો પરના એના નકશ દર્શાવેલા દાવાના પ્રતિપાદનમાં એણે છેલ્લા પાંચ દશમવાન આરભના અને આચરેલા આક્રમણને કા ચીનના શાન્તિ-સ્વામને સાચક નજરે ભેળે એ નાકશિક દાવાઓને સીધા દાવાઓની પૂર્વતૈવારી લેખી સમજ બની રહીએ એ સ્વાભાવિક, ઉચિત, સલામતીભર્યું છે. આટલું સમજીને એ વાત યાદ રાખ ઘટે છે કે ચીન સામે એની મહત્વાકાંક્ષાઓને અપરોપ વિચાળ મર્યાદાઓ ઊભલી છે. એટલે વર્તમાન સર્જમાં, જે ગમે તેટલા વિસ્તારવાદી સ્વર્ના સેવતું-તે તોય, પોતાની આકાંક્ષાઓને મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં કેદિત કરવાનું ચીન મારે વિચારણીય રહે છે.

ચીનની આ આકાંક્ષાઓ ભ્યાં કેદિત થઈ હોય જણાય છે એ પ્રદેશોનો હવે શોડાક વિચાર !

પાસે જણાવવા પૂરતો હોય એ પણ બને. પરંતુ તેની આકાંક્ષા આટલી જ હોવાનું માની ચક્ર એમ નથી. એક તો, એણે ૧૨૦૦૦ ચો. મા નો વિસ્તાર દબાવી લેવા છતાં ભારતે આંતર સરખી ઊંચી કરી ન હતી; એટલે ચીનને માં આવા જંગી આક્રમણની જરૂર ઊભી થઈ જ ન હતી-સીમાડના સાધારણ ફેરફાર કેરાવવાનું મર્યાદિત આકાંક્ષા તો કશા મોટા આક્રમણ વિના જ અમલી બની રહી હતી-છીને છીને (૧૯૫૧ થી ૫૬ દરમિયાન) એ પ્રદેશ ઉપર કબજો મેળવીને, એટલે જેને તમે બહુ ગણતીઓ અને હાથી નેતાઓ ગણાવો છો-એ 'સો આપણું' ન જ ભરે-સિવાય કે તમે મોનો છે

લઈએ. આ પ્રદેશ (ખડાહોલી, સિતિ ઇ. ને અકસાર્થ
ચીન) ભારતના જ છે એ બાબતમાં આપણને તો
શંકા જ નથી. આપણી પાસે એને લગતા, આપણે
સાચા માનીએ છીએ એવા, પુરાવા પુરાવા છે. પણ
સામે પછેય એવા જ પુરાવા હોવાનું કહેવાય છે.
એટલે આ પ્રદેશની માલિકી વાંધામાં પડી છે એમ
કહી શકાય. ઇતિહાસ અને જુઓળ આ બાબતમાં
આમ કહે છે :—

ખડાહોલી : ઉત્તર પ્રદેશના વાયવ્ય ખુણે તિબેટ
સાથેની સરહદ પર આવેલું આ નાનું રચળ વર્ષમાં
લગભગ આઠ-નવ મહિના ખરેખરી ઢંકાયેલું અને
અનુસનીય રહે છે. આ સમય દરમિયાન ત્યાં
પહોંચવાનુંય લગભગ અશક્ય બની રહે છે;
એટલે પ્રભ કે પોલીસ કોર્ષ ત્યાં રહેતું નથી. બાકીના
સમયમાં ત્યાં છૂટાછવાયા ભરવાડો એમના ઘેટાં-દોર
સાથે જેવા મળે છે. આપણું એક મુલકી યાજુ અને
૧૯૫૯થી ચીનનુંય મુલકી યાજુ રહે છે. આ
રચળની માલિકીનો પ્રશ્ન ઘણું વર્ષોથી—જાણીતા જોડાં
પચાસેક વર્ષથી વાંધામાં રહ્યો છે. તિબેટમાં ચીનનું
શાસન આવ્યું તે પહેલાં ભારત સરકાર અને તિબેટ
સરકાર વચ્ચે અનેક વેળા આ બાબતમાં લખાપટ્ટી થઈ
છે. આ સમય દરમિયાન તિબેટ આ પ્રદેશમાંથી અવાર-
નવાર ટેકલીક ભતના વેરા પણ ઉધરાવતું રહ્યું છે

તેના કરતા વિશેષ આકાંક્ષા તેની હોય—અને તે
એ કે, હાલો દબારી ભેગા—એકવાર ભારતને
ડાબારી હેતું, ને કીકું દેખાય તો અંદર ધૂસી
જવું અથવા ભવિષ્યમાં અનુકળતાએ ધૂસી
જવાની આ પૂર્વતૈયારી ગણાય. ચીનના
એશિયામાંના વિસ્તારવાદી પ્રયાસો અંગે ભવશ
પછી (જુઓ. વિ. મા. ૪૭ પૂર્વ પૃ. ૧૬/૧૮)
તથા તમે જ સ્વીકારો છો તેમ, “ચીન સામ્ય-
વાદના અસ્તિત્વ માટે વિશ્વવિગ્રહને અનિવાર્ય”
ગણે છે—એટલે કે વિશ્વસામ્યવાદના વિસ્તાર
માટે વિશ્વયુદ્ધ અનિવાર્ય ગણે છે—આ સ્વીકાર્યા
પછી એના અતિમ ખ્યેય, અતિમ આકાંક્ષા
વિશે તે પોતે જ આપણને કશી ભમણામાં

ખડાહોલી ઉપરાંત સહદના બીજાં ટેકલીક રચળો
બાબતમાં પણ છેલ્લાં પચાસેક વર્ષમાં આમ બનતું
આવ્યું છે. ભારત સ્વતંત્ર થયું અને ચીનમાં સામ્યવાદી
શાસન રચવાયું તે દરમિયાનના બે વર્ષના ગાળામાં
ભારત સરકારને બે ત્રણ વખત આવા પ્રશ્નોનો સામનો
કરવો પડ્યો હતો.

લડાખ : કારમોરના પૂર્વ ભાગમાં, ૧૩૦૦૦ ફૂટ
કરતાં વધારે ઊંચાઈએ આવેલા આ પહાડી પ્રદેશને
લડાખનો પૂર્વ અને ઇશાન ભાગ અકસાર્થ ચીન તરીકે
જોળખાય છે. સરેરાશ ૧૭૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈનો આ
પ્રદેશ નિર્બન અને વેરાન હોઈ ત્યાં કંઈ વસ્તી નથી
અને ૧૯૫૯ પહેલાં ત્યાં લસ્કરી કે મુલકી કંઈ વહીવટ
ન હતો. વહીવટ કરવા જેવું કંઈ હતું પણ નહિ હતો
નકશા ઉપર જ આપણે સારું એવું અસ્તિત્વ હતું. એ
પ્રદેશમાં કોઈનેય કંઈ રસ હોય એમ માનવાને કારણ
ન હતું.

લડાખ પ્રદેશની પૂર્વ અને અમિ સરહદ તિબેટની
સરહદને મળે છે; પણ આ સરહદ જમીન ઉપર
અંકાયેલી નથી તથા બીજી કોઈ રીતે સ્પષ્ટ થયેલી
નથી. લડાખનો અકસાર્થ ચીન ભાગ, ૧૮૪૨ માં
કારમોરના મહારાજા શુલાબસિંહ અને લ્હાસાના લામો
શુસાહેબ વચ્ચે થયેલા કરાર અનુસાર, આપણે માનીએ
છીએ અને આપણા જૂના નકશાઓ સાક્ષી પૂરે છે કે
ભારતમાં છે ચીન દાવો કરે છે અને એના એટલા જ

સખતું નથી! એથી જ એની તત્કાલ નેમ—
આકાંક્ષાને અંતિમ આકાંક્ષાની એક સળંગ કડી
રહે જ ભેગી રહી. અને એ રીતે જ તૈયારીઓ
કરતી રહી—૨૫૦૦ મહિસની સરહદો ઉપર મને
ત્યારે ફરી જાંઝી હુમલો થવાની ગણતીએ જ
બાપક મુદ્દ તૈયારીઓ કરતી રહી. ચીનની—
આકાંક્ષા વિષેની તમારી મુળભૂત ગેરવ્યાખ્યાની
સમજણ સ્વીકારાય તો, તત્કાલ નહિ તોય મને
ત્યારે વૃદ્ધી પડનારા—જાંજીર ભયનો અર્થ—
અંદાજ કરીને આપણે પૂણું અને કાપથી
તૈયારીઓ તરફ ઉદાસીન રહીશું—જેવું પરિણામ
લાગ્યું આવે.

નૂના નકશા બતાવે છે કે આ અકસાઈ ચીનના પ્રદેશ તિબેટમાં છે. બંને પક્ષો પોત-પોતાની તરફેણમાં પોતાની દિશિએ પુરાવા ધરાવે છે. આમ આ પ્રદેશની માલિયા વિવાદગ્રસ્ત બની છે. લગભગ સો વર્ષથી આપણા દાવાઓ સામે વાંધો લેવાઈ રહ્યો છે. આ બધું લક્ષમાં લેતાં એટલું સ્વીકારવું નોંધ્યું છે કે લડાખની પૂર્વ અને અગ્નિ સરહદ અને આ પહોળી બાબતમાં આપણું કે તિબેટનું માલિકીપણું સ્પષ્ટપણે, નિઃશંકપણે, નિર્વિવાદપણે નક્કી થયેલું નથી.

બીજા એક નોંધવા જેવી એ વાત છે કે લડાખના વતનીઓમાં શિક્ષણથી તિબેટની રાજધાની લ્હાસા જવાનો પરંપરાગત રિવાજ છે. આ ચારે એમને ઠોઈ ભતના પરવાના કે પાસપોર્ટની જરૂરત રહેતી નથી. ધાર્મિક દિશિએ લ્હાસા એમનું આધ્યાત્મિક અને શૈક્ષણિક કેન્દ્ર છે. સેંકડો લડાખીઓ આમ તિબેટ અને લડાખ વચ્ચે ૧૯૪૬ સુધી પ્રતિવર્ષ સુકતપણે આવજન કરતા રહ્યા છે. ૧૯૪૬ ના માર્ચ સુધી લડાખનો તિબેટ સાથે આવો ગાઢ સંપર્ક હતો.

ઈશાન સરહદ : અહીં સરહદ બરાબર સ્પષ્ટ થયેલી છે એટલે એ વિષે ઠોઈ વાધાને કે શંકાને અવકાશ નથી. પણ મેકમેહોન લાઈન નામે બહુલીટી થયેલી આ સરહદને જમીન પર અંકાયેલી ન હોઈ એકમેકે ઠેકાણે, એ ખરેખર ક્યાં થઈને પસાર થાય છે એ

૧૭. સરહદોની બાબતમાં અહીં વીગતે ભતરનું શક્ય નથી, અટલે થોડાક મુદ્દા જ નોંધું છું — (૧) બંને પક્ષના દાવા તો હોય જ. આપણા દાવાઓ વિષે આપણા મનમાં તો શંકા નથી ને! સામા પક્ષને તો હોય જ બધી વીગતે બહુવું મારે-તમારે મારે શક્ય પણ નથી. છતાં, ચીની પ્રજાને જેટલે અંશે અવાન-અધારામાં રાખવામાં આવે છે એટલું તો આપણે ત્યાં શક્ય નથી. આપણે તો સામી બાજુનું પ રડિયો, અખબારો, પ્રેમ્યનિકા-કારા બોલું છું બહુવા પામીએ છીએ. અને વધુમાં, સરકારી પ્લાઈટપેપરના સાર અને દાવાઓ અંગેના સાર રજુ કરતી પ્રતિષ્ઠાઓ ઉપરથી,

વિષે, ચીન અને ભારત વચ્ચે મતભેદ છે. પરંતુ જ મતભેદ બહુ મોટા પ્રદેશને લગતો નથી એટલે જ મહત્ત્વનો નથી.

બાહોલી, સ્થિતિ ઇત્યાદી નાનાં સ્થળો આ લડાખનો અકસાઈ ચીન પ્રદેશ આજકાલથી નાં તિબેટ ચીને કબજે કર્યું ત્યારથી નહિ, ચીનના સામ્યવાદી સરકાર આવી ત્યારથી નહિ, પણ પચાસ-સે વર્ષથી ભારત સરકાર અને તિબેટ સરકાર વચ્ચે દાવ પ્રતિદાવાઓનો વિષય રહ્યો છે એ આજના સંયોગને યાદ રાખવું જરૂરી છે. આવા સીમાઅધિકારોન પતાવટ વાતચીતથી, સાતિપૂર્વક, ન્યાયપુરઃસ કરવાનો સિદ્ધાંત ભારતે સ્વીકાર્યો છે. ચીન એકપક્ષી રીતે બળથી, એના દાવાઓ કબૂલ કરાવવા મથે છે એની સામે જ આપણો વિરોધ છે, આપણો પ્રત્યા હ, આજનું મુદ્દ છે, આપણી સંરક્ષણાત્મક તૈયારી છે. આપણે પ્રતિરોધી ચીનની આ બળ-નીતિને ફરીએ છીએ અને એ એટલા પૂરતો જ મર્યાદિત રહેવો નોંધ્યું છે—આટલી મહત્ત્વની વાત સતત ખ્યાનમ રાખવાની છે. ૧૭

તથા દુનિયાના મોટા ભાગના તટસ્થ દેશોના અને અબ્બાસીઓના અભિપ્રાયો પછી, આપણા દાવાની સમ્યક્ષ વિષે ભાગ્યે જ કોઈને શંકા રહી હશે. ચીનના પુરાવાઓ અને આપણા પુરાવાઓની બાબતનું પૃથકકરણ પણ આપણા કેસને વધુ પુષ્ટિ આપે છે. (૨) ચીને આરંભથી ધારણ કરેલું બધું મોન તથા ત્યારબાદ આપેલાં જુદાં વચનો, આશાસનો અને બાદ વિરોધાભાસી નિવેદનો, અને સાથોસાથ એક પછી વધારેલા દાવાઓ—અંતે છે કે ૧૯૬૦ માં નવાં ઉમેરેલાં ૨૦૦૦ ચો. મા. નો દાવો—આ બધું ભયંકર હટે આઘત આપે તેવું છે. એની વિસ્તારવાદી બધી રતમનું ચોકાવવાનું ચિત્ત ઉપરિચિત થયા રિના નથી રહેલું. (૩) ચીનના સામ્યવાદી શાસન પૂર્વેના તિબેટનો ભારત સાથેનો કેટલોક સ્વતંત્ર વ્યવહાર, ચીનનો કેસ મજબૂત નથી કરતો; બલકે તિબેટ ‘સ્વતંત્ર’

મૂળે તો સધળી આક્રમણ લક્ષ્યો રથાન-શક્તિ-સત્તા માટેની લક્ષ્યો છે. આમાં એક યા બીજા પક્ષને સાથ-સહાય આપનારાઓ સ્વહિતથી પ્રેરણાને જ તે આપે છે. પોતાના રાષ્ટ્રિય હિતોત્તુ સંરક્ષણુ—સંવર્ધન એ પ્રત્યેક દેશનું પ્રાથમિક કર્તવ્ય હોઈ, એ કર્તવ્યને લક્ષ્યા ગણીને દરેક દેશ એક યા બીજા પક્ષને મૈત્રી-સાથ-સહાય આપે એમાં કંઈ અતુલ્યનું નથી. પણ આવી મૈત્રી-સાથ-સહાયના મૂળ આશયને સેનાર પ્રક્ષ બરાબર ઝોળાયે એ અગત્યનું છેઃ આવી મૈત્રી-સાથ-સહાયમાં આપનારની દૃષ્ટિએ પરોપકાર નથી, ઉદારતા નથી, સ્વહિતની સેવા છે.

આ દૃષ્ટિએ પશ્ચિમી દેશો અને રશિયા તરફથી આપણને આ પ્રસંગે જે સહાય મળે તે માટે કૃતજ્ઞતા અનુભવીનેય એટલું તો યાદ રાખવું જ રહ્યું કે આ સહાય-સહકાર આપણા સ્વહિત અને એ હાતા દેશોના સ્વહિત વચ્ચેના સુમેળને આભારી છે આપણું ધ્યાનમાં રહી જ્ય તો એ સહાય-સહકારની-નર્માંદાઓ પશુ લક્ષ્યમાં આપ્યા વગર નહિ રહે. જે હિતદષ્ટિ સહાયની પ્રેરક છે તે સર્વાદિક પશુ છે

પશ્ચિમી દેશોનું સ્વહિત સામ્યવાદી દેશોની શક્તિને કમમાં કમ અત્યારને પામે પરિમિત કરવામાં, એને

હતું એ વાત આગળ આણે છે; એ વ્યવહારને બેરે ચીનનાં દાવો બતાવવાનાં તમારો પ્રવાસ ગેરઅમજ બેસી કરનારો છે... અને ચીન પોતાને અનુકૂળ હોય ત્યારે 'બ્રિટિશ સમયની' સહીઓ, સમજૂતિઓ, સંમતિઓ સ્વીકારી લે છે, ને ન અનુકૂળ હોય ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને આગળ ધરી છંકારે છે! અતે તો, આપણે ચીની સત્તાનું unscrupulous સ્વરૂપ સમજી લઈએ, આખા એશિયામાંની એની વિસ્તારવાદી બાજ અને તેને માટેના ચેતરણ-પ્રવાસોથી જાણ્યકાર થઈએ અને સાયેદાશાહ ભારતની રાજનીતિની બાધા છૂટાં, સમ્બાધમાં બળૂત વિશ્વાસ રાખી શકીએ તો દિધાને દશુ જ કારણ નથી રહેતું.

વર્તમાન ક્ષેત્રમાં જ સમાવિષ્ટ રાખવામાં, અને સામ્ય-વાદી દેશોને મુકાબલે બિનસામ્યવાદી દેશોની શક્તિ વધારવામાં છે એમના તરફથી ભારતને અપાતી સહાય આ ત્રણેય રીતે એમને માટે સ્વહિતસાધક છે.

રશિયા અને એની સાથે બ્રેકાવેલા સામ્યવાદી દેશોનું સ્વહિત ચીનની શક્તિ પરિમિત કરવામાં, એને વર્તમાન ક્ષેત્રમાં જ સમાવિષ્ટ રાખવામાં, અને પછાત અલ્પવિકસિત સ્વતંત્ર (non-aligned) દેશોને, પશ્ચિમી સત્તા-બળો સાથે બ્રેકાઈ જતા અટકાવવા, પોતાના પગ ઉપર બેસાડેલા યવામાં સ્થાય કરવામાં છે આમ રશિયા તરફથી અપાતી સહાય પશુ આ સર્વ રીતે એને માટે સ્વહિતસાધક છે.

આવતી કહે સંયોગમળે આમાંથી એક યા બીજા દેશની દિનદષ્ટિ બદલાઈ જાય, એક યા બીજા કારણે ભારતને સહાય કરવાનું એને અહિતકારી લાગે, અથવા ભારતના કુમનના સહાયક બનવાનું છૂટ લાગે તો આપણે, દુઃખ અનુભવીનેય, એમને ગળો નહિ દઈએ; તેવી જ રીતે આજના એમના સહકારી વલણને ઉદારતા, નિઃસ્વાર્થતા ધર્મવાદિ શુભોદી નવાજ અપ્રસ્તુત શુભ્યાન કરવામાંય ન રાચીએ. ૧૮

૧૮ ભારત ઉપરના ચીની આક્રમણ સમયની પરદેશી સહાય અંગે તમે કહેસો મુદ્દો બરાબર છે કે “આ સહાય આપણાં સ્વહિત બંને હાતા—દેશોના સ્વહિત વચ્ચેના સુમેળને આભારી છે.” પરંતુ આપણને ચીન સામેના સુહતા કટોકટીના દિવસોમાં રશિયા તરફથી કરી જ મદદ મળી નહિ અને પશ્ચિમી દેશોએ હિતસાધક અને તત્કાલ ઉપયોગમાં આવે તેવી સત્તાઓની મદદ મોકલી—આ મે હકીકતેને એક સરખાં ભેગમાં મોટી જીલ શાય છે. બને મૂળે પોતપોતાનાં સ્વહિત અનુસાર વત્તાએ સાચું પરંતુ પરિમિત ‘સ્વહિત’ આપણા જીવનચરણના પ્રસંગે સાથ આપનારું બન્યું, ત્યારે રશિયાનું વર્તન આપણે માટે નહિ, ચીનને વધુ લાભદાયી રહ્યું! એવાં સંવાલ

પર્યાસિદ્ધ છે કે, આપણો ચીન સાથેનો અંધારો એના ચોક્કસ દાનાઓ પૂરતો મર્યાદિત છે. અને એ સિવાયનાં એ છે કે આપણે એની સામે લેવાનાં પગલાં પણ મર્યાદિત રહેવાં જોઈએ. આપણી પ્રતિક્રિયા (reaction) એ ચીનના આક્રમણની ક્રિયા સાથે સુપ્રમાણના નાજવવી જોઈએ. સાપને દોરકું માનવા જેટલી તો આપણી બુદ્ધિ આંધળી નથી થઈ ગઈ, પણ ભરથી આંધળા બની દોરડાને સાપ માની બેસીએ એ સંભવિત છે, બારી અમમૂલક કલ્પનાઓથી ભરખીત બની એક અનિષ્ટમાંથી છૂટવા જતાં વધારે મોટા અનિષ્ટમાં ન ભરાઈ પડીએ એ માટે સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. આજે દારૂખંધી વિરોધી ચળવળ, પાકિસ્તાન, ૪૦ આપણા ભવભીતપણાને લાભ લેવા તૈયાર થઈ રહેલાં જ છે. એથીયે મોટું જોખમ જનવાણી વિચારખળો રૂપે ખડું થયેલું છે. અને સૌથી મોટું જોખમ સર્વજાતીયુદ્ધરૂપે આપણા દરવાજે બાજર છે. જરાક આવેશની અતિશયતા થઈ, જરાક સમતુલા ગુમાવી, જરાક ઔચિત્યનો ભંગ થયો, જોખમ-ભયને અતિરેકરૂપ બનાવી લેવાં તો આપણે એવા માર્ગે ધસડાઈ જઈશું કે જેમા પહેલા નહિ તો બીજા, ત્રીજા ચોથા, પાંચમા કેમકે, તકની રાહ એતા સૌના સિકાર બનીશું.

નાની નાની વાતોને સ્વચાનનો પ્રજ્ઞ બનાવવી, વિરોધીના આમંચુને અનુચિત્તર હરેક પગલાને આપણી અશ્મિતા પર પ્રદાશરૂપે જોવું-આથી માનરક્ષા નથી

કેમ નથી વિચારતા કે પશ્ચિમની જેમ રસિયાએ પણ આપણને તત્કાલ શત્રુઓની મદદ કરી હોત તો ચીનની છાતી બેસી ગયા વિના ન રહી દેત. પરંતુ રસિયા માટે એ અસકથ રહ્યું! જુલું. ઝાલમાંથી ચૂલમાં ન પડવા અંગેની તમારી આ સલાહ સાચી છે. પણ સામ્યવાદી ચીનની આક્રમણવાદી અને વિસ્તારવાદી નેમ તથા તેની શક્તિ, રસિયાની મર્યાદા, આપણી લાંબી

(ચાલુ દૈનિક પાન ૬૬ ઉપર)

મતી, બાલિશના પ્રદર્શિત થાય છે, ઔચિત્યભંગ થાય છે. જેમ વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેના નેમ રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેના અંધારાની પતાવટમાં પ્રધાન ભૂલ લાભ હાનિની ગણતરી પર, લિન્ન લિન્ન પરિણામોના લાભહાનિની દૃષ્ટિએ મર્યાદાન પર એ ન્યાય અને શાન્તિની જરૂરિયાત પર આપણા હોય છે સ્વચાન, ગૌરવ (prestige, pride) ની વાતો આમાં ન ભેળવીએ, એને મોણ રથાન આપીએ એ જ દેશની મનોસાન્તિ માટે જુદું છે.

શ્રીમંતમાં લાંમત દેશનીય સહાય કરવાની શક્તિને મર્યાદા હોય છે સહાય કરવાની ઇચ્છાનેય, સ્વહિતનાં મૂળમાં ધ્યાન પડતો હોય તો, મર્યાદા હોય છે. એટલે અદ્યક્ષ અને અમર્યાદ વિરોધી સમસંહાયની આશા રાખવી બિનજરૂરી તો છે જ પણ આધાર વગરનીય છે. અને એ આશાએ જન એડવાન્સી થોજનારો કરવી એ તો જોઈદી જ વાત છે. મારી આશ્ચર્ય લાડૂતી કે દાનમાં મેળવેલા બળ ઉપર આપણી યુદ્ધ-ક્ષમતા માટે મગર બાંધેલા એ નાદાની છે. ૧૮-

૯

જગતના બળિયામાં બળિયા દેશોય આજે આત્મયુદ્ધ બની નિર્ભયની નિદ્રામાં સ્વર્પ શક્તિ નથી. આપણેય પ્રત્યક્ષ અને સંભવિત ભયો સામે અને અન્યોની અન્યાયી અપેક્ષાઓ અને આકાંક્ષાઓ સામે આપણી પ્રતિકાશક્તિનો વિશ્વાસ કરવો જ જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે. આપણાં મંદિતોને સતત દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી આપણી નીતિરીતિ ધડાય પળાય એ સહજ અને ત્યાજ્યાવિક છે. પણ સાથે એમ યાદ રાખીએ કે એક દેશની સ્વહિતદૃષ્ટિ, જગતનાં વ્યાપક હિતો સાથે જોડા અશે સુસંજગતા અને સુમેળ જાળવે છે તેટલે અશે હિદાલ બને છે, તેટલે અશે લાંબા ગાળે કલ્યાણકારી બને છે. શાન્તિએ જગતની આજે પરમ કલ્યાણકારી વાગ્ધના છે. એ સર્વસ્પર્શી વાગ્ધના સાથે આપણાં સ્વહિતોને અનુસંધિત કરી રાખવાની જગતરૂકતા જ આપણી સાધના-સિદ્ધિ-ધ્યેયને ગૌરવશાળી બનાવશે. વ્યાપક હિતદૃષ્ટિને અધિષ્ઠાત્રી બનાવી રાષ્ટ્રીય

હિતદષ્ટિને ગૌણ ગણવામા જ નિષ્કામતાનો આવિષ્કાર છે

ચીનની આક્રમણ-નીતિનો અતિરેક એ જોખમી કર્તવ્ય છે તેમ સુલેહશાન્તિના દાર બધ કરવા, બધ યાવ તેમ વર્ણવું. સુલેહશાન્તિના પ્રયાસો ની અવલેખના કરવી એ અનુચિત અને ખોટું છે ચીનની ૨૧મી નવેમ્બરની જાહેરાતે સુલેહની શક્યતાના દાર ખુલ્લા કર્યા છે પાછા હરી જવાનું કરીને એણે એક રીતે કંઈક અંશે એના પૂર્વકૃત્યનું કંઈક અંશે પ્રાપ્તિ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે વતરોતો શરૂ કરવા માટેની એની પૂર્વશરતો ધ્યાનિક વિગતો મેળવા પછી સુકાયેલી હોવા છતાં, વિજેતાની શરતો નથી આ શરતો મુદે તો ચીનની ત્રણ વર્ષ જૂની માગણીઓથી ભિન્ન નથી આમાય એણે છૂટાછાટ મુકવાનો તૈયારી બતાવી છે પરિણામે આપણી (૮મી સપ્ટેમ્બરની યથાવત્ સ્થિતિ) અને ચીનની શરતો વચ્ચે વાતવિત્ત રીતે અનુ નધનીય અંતર રહ્યું નથી આ પરિસ્થિતિમા

સરહદો ઉપર અસાધારણ સતત રક્ષણ માટેના આપણી જરૂરિયાત-આ બધા અંગેનું તમારું મતભવ મૂળભૂત રીતે મારી જિતે, પરિસ્થિતિની ગંભીરતા અને કોડાણને નજરઅંદાજ કરનારું છે એને ભય તો એ છે કે આ સમજણનું 'લોજિક' આપણને 'પ્રતિબી જડયામાથી' બચાવવાને બદલે 'ચીની હોજરીમા' ડાળિયો બનાવી દેવાની હલ વિધાતક નીનડવાનો ભય છે

૨૦ ચીનની ૨૧ નવેમ્બરની 'શંઝિરામ' ની જાહેરાત, અને તે પછી તેણે એનું જોટલે અંશે આચરણ કર્યું છે તે-બંનેને આપણે સત્વરથી કરતા જરૂર આવકારીએ છીએ એ 'શંઝિરામ'ને તોડી પાડવા કંઈ જ ન કરવામા હાથપણ પણ ફરી વાટાઘાટો દ્વારા સમ્પ્રધાન અને શાન્તિના દ્વારા જોટને અંશે ખૂને જોટલે અંશે આપણે ગળા છીએ પરંતુ ચીનનું આ 'શંઝિરામ' કંઈ રીતે પોતાના 'પૂર્વકૃત્ય (પાપ)નું

સાવધ રહીએ પણ આત્મપ્રતિજ્ઞાના ખોટા ખ્યાલોથી દોરાઈ અકાંઈભય પલણ અખત્યાર કરીએ એ ભારતના તેમ જ જગતના હિતમા નથી દુનિયાના બધાય દેશોની હિતદષ્ટિમા મૂળભૂત ફેરફાર થઈ રહ્યા છે સઘર્ષો દૂર કરવા અને શાન્તિ સાધવા અનેક ચક્રો ગતિમાન થયા છે આપણે કમમા નમ એ ચક્રોમા તેલ પૂરવા તો તૈયાર રહેવું જ જોઈશે ૨૦

સફલાએ ભારતનું સુકાન આજે તવાયેલા કસાયેલા ધી ગભીર, અને લોકનિષ્ઠ એવા લોકમાન્ય નેતાના હાથમા છે એની રાહબરી હેઠળ ભારત ઇષ્ટ અને ઉચિતના માર્ગથી ચલિત નહિ થાય એના યોગજેમ આડેના સઘળા અંતરાયો દૂર થશે અને શાન્તિ અને કલ્યાણને માર્ગે ભારત અડમ પગના ભરતું રહેશે એવ આશા અમાને નથી

પ્રાયશ્ચિત્ત' તો નથી જ નથી - એવ ૨૫૪ છે બહુ બહુ તો, એ વિષ્ટિ-મુદ્દની પૂર્વ તૈયારી છે એની શરતો, નેકામા આપણી સરહદો ઉપર આપણે જ નિર્જળ રહીએ અને લડાખંડે મોટા વિસ્તાર એને ચરણે વધેલી દષ્ટિએ એવી, જણ્ય છે જોટલે કે આપણે એને રીઝવીએ (એપીઝ કનીએ) તો તત્કાલ રહેલા દેવ શાંત પડે, ને ફરી લાગ નાવે કાપાયનાં યાચ કે થવાનો આગો કરે ત્યારે ફરી રીઝવા તૈયાર રહીએ-આવો એને ૨૫૪ બેત છે આ બધામાથી આપણું હિત, રતમાન અને વિશ્વશાન્તિનું ક્ષેત્ર નજર સારા રાખીને આપણે સ્વસ્થતા અને કુનેહ સ્વક માગ અમત્યાર કરવાનો છે

પાકિસ્તાન [પાર્શ્વભૂમિકા]

ભારત-પાકિસ્તાનનો સંપર્ક
ભારતના આમલકા થયા અને તેના
એ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો થયાં તે થતાના
સાથે જ સંકેશાયેલી છે. આ આખી
થતાનો છંતિદાસ અત્યંત કઠોર
અને કઠેણ છે—અમાનુષી કાર-
નાર્થથી, ભયંકર વાતાવરણો, શિદ્ધેષો
અને વિષમય છે. એ બધું આજે
ફરી તાજું કરતું અસ્થાને છે,
અથેષ છે. છતાં, બંને પ્રાંતો
અને રાજ્યકર્તાઓ વચ્ચે આજે જે
વૈમનસ્ય છે એના તરફ આંખ
મીંચામણ કરવા પણ અથેષ છે,
અમાનના અનિર્ણુ ઊંડાણ જાણવા
પછી બંને વચ્ચે એખસાસ અને
સહકાર પુનરાધાપિત કરવાની
ભાવના જ સર્વાંગિ રહે એ હજી છે
અને એ દષ્ટિએ સમાધાનના જે
પ્રયાસો થયા છે તે તરફ દષ્ટિ કરીને,
તરેલા તાર કપાળી સાધવા રહે છે
તે જાણી લેવું જરૂરી રહે છે.

ભારતમાંથી અગ્નિનેના જવાની
વહી જીવી ઘર્ષ ત્યાર સુધીમાં કેમિસ-
લીમ વચ્ચેનાં સંપર્કો ઉપ રૂપ ધારણ
કરી ચૂક્યા હતા. અને ત્યારે—

૧૯૪૮માં રાજ્યએ કહ્યું હતું
કે ભારતના ભાગલા પહે તેમ,
તે પછી ય, બંને દેશો વચ્ચે સહા-
મતી, સંરક્ષણ, બ્યાપાર અને
અન્યવરના માંત્રોં એજે કરશે
હોવા જરૂરી છે.

—મધ્યેએ પણ લગભગ
આવી જ ભાવના પ્રગટ કરી હતી.

વિશ્વાત્મક : નવેમ્બર-ડિસેમ્બર '૬૨]

૧૯૪૮માં જ જિન્નાસાહેબે
પણ કહ્યું હતું કે—

આ ઉપ નંડ (ભારત-પાકિસ્તા-
નના) ઉપર કોઈ પણ બહારના
દેશની ભૂરી નજર પડશે અથવા
આક્રમણ થશે તો પાકિસ્તાન એ
સહી નહિ લે. મને દેશો વચ્ચે
'મનરો ડોક્ટ્રીન' જેવું પાળાશું.
અને પોતે જ આક્રમકને કહીયું :
'ભારત પરથી હાથ ઉઠાવી લો...'

આ પછી જ. છતાંએ ૧૯૪૭ના
મેમાં, ભાગલા પૂર્વે, ફરી આ વાત
ઉચ્ચારી હતી અને ભાગલા પછી
૧૯૪૮ માયમાં જમારે કાશિમરમાં
અધ્યામણ ચર ઘર્ષ મર્ષ હતી ત્યારે
ય, એક સ્વીસ પત્રકાર ડૉ. એરિક
રૂમ્ફર્ડને બંને દેશો મેચી-મેડાલના
ધોરણે તેમની સરદારની સહિવારી
રક્ષા કરશે—એવું જણાવ્યું હતું
તથા આંતરિક શાંતિ પ્રાપ્ત થતાં
બંને દેશોની પરદેશ-નીતિ પણ
સમાન રહે એવી ભાવના પ્રગટ
કરી હતી.

તો ખીજા બાજુ, ૧૯૪૬માં—
૫. નહેરુએ પણ 'સહિવારી
વિદેશ નીતિ' રહે એવી સૂચના
કરી હતી. અને ૧૯૫૦માં ન્યુયોર્ક
ટાઈમ્સના પ્રતિનિધિ સી. એલ.
સીકઝ જર્નલનો સમક્ષ પણ
'આખરે તો રાષ્ટ્રીય રક્ષણ
અંગેની સમાન નીતિ ધારી જ
રહેશે'—એવો ભાર મૂક્યો હતો.
અને તે જ વરસે (૧૯૫૦ મે માં),
ભારત અને પાકિસ્તાનના તંત્રી-

ઓની એક સમક્ષ બંને દેશો વચ્ચે
આંતરરાષ્ટ્રીય સંજ્ઞા—બંને તો
સંરક્ષણ, અને ધણા કિસ્સામાં
આર્થિક બાબતોમાંય સહકારની
નીતિ ચિકસાવવા ઉપર ભાર મૂક્યો
હતો.

પરંતુ આ પછી, ભારતનું વલણ
બદલાવું જણાય છે :

* ૧૯૫૧માં કાશિમરવેશના
વડા પ્રધાનોની પરિષદમાં કાશિમર-
ખીજા ઉપર સહિવારા રાજ્ય—અમ-
લની દરખાસ્ત રજૂ થઈ હતી
ત્યારે, ૫. નહેરુએ એનો અસ્વીકાર
કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ
તે વખતે એવું રપટ જણાવ્યું હતું
કે આ સૂચન તો, કાનૂની રાષ્ટ્રીય
સ્વંત્રતા અને સત્તાને જ ઉઠનાડું
અને પરદેશીના હાથમાં સત્તા સુપ્રત
કરી દેનારું છે! છતાં—

* ૧૯૫૩માં મહમદઅલી
વડા પ્રધાન હતા ત્યારે તેમણે
લોકમતના વહીવટકાર તરીકે
એશિયન ચેરટર નિમિત્તનું નામ
આમદ પૂર્વક પસંદી રાખેલું.
નહેરુએ તેને બદલે એશિયા અથવા
સુરોપના કોઈનાના દેશના પ્રતિનિધિનું
નામ મૂકવા સૂચન કરેલું, પરંતુ
ત્યારે મહમદઅલીની હઠને કારણે એ
વાત તરી અથેલી. એ વખતે પશ્ચિમી
દેશોએ—આસ કરીને અમેરિકા—
ચિત્તને પાકને પીક બગ આપવાને
કારણે આમ જણાવું ભારતે માનેલું,
અને એથી 'સહિવારા સંરક્ષણ' ની
સૂચના જમારે પાકિસ્તાન તરફથી

રજૂ કરવામાં આવી ત્યારે પં. નહેરુએ ઘણું ગવાયેનું સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું હતું : “કાની સામે સરક્ષણ ?”

૦ આનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે—ભારતે આ દરમ્યાન કોઈ પણ પ્રકારના ફોજી ભેડાણ નહિ કરવાની નીતિ અપનાવ કરી લીધી હતી

એટલે—એ વચ્ચેનું ફોજી ભેડાણ તે કોઈ ગીમની સામે તો ખરું જ ને? આ તર્ક નહેરુને ભેડાણની નીતિથી વારસો હતો

આ તર્ક સુગમ, ભારત—પાકિસ્તાનની વચ્ચે સહિયારા સંરક્ષણના કગરથી થતું ભેડાણ ચીન

કે રશિયા (એ બલિષ્ઠ પડોશીઓ) સામે જ હોઈ શકે !

* ૧૯૫૮ માં, પ્રેસિડન્ટ અધુન સત્તામાં આવ્યા ૧૯૬૦ માં તેમણે ૫ ‘સહિયારા સરક્ષણ કરાર’ની વાત આગળ ધરી. પછી તો પરિસ્થિતિ ઘણી બધી ફેરવાઈ ગઈ હતી

૦ ભારત અને પાકિસ્તાનની વિદેશનીતિ વચ્ચે જ આભ-જમીનનું અત્તર પડી ગયું હતું ! ભારત ‘મિનભેડાણ’નું આગ્રહી હતું તો પાકિસ્તાન પશ્ચિમી છાવણી-અમેરિકા સાથે ભેડાયેલું હતું

—હવે કશો મેળ ખાવો જ મુશ્કેલ હતો !

૫૨જી આ વર્સોમાં—ઉંક ૧૯૬૦ માં—૫. નહેરુને એવી કલ્પનાય ન હતી આવી શકતી કે “ટૂંક સમયમાં જ ભારતને માથે સરક્ષણનો કોઈ સવાલ ઊભો ધરો

(ચીને આ પૂર્વે જ લગાખમાં ૧૨૦૦૦ એ. મા. તો પ્રદેશ તો ફગાવ્યો હતો, અને નેકામાં સખ્યા-બધ રથને ધૂસણખોરી કરી હતી છતાં !)

હારિમર સમસ્યા : [પાર્શ્વભૂમિકા]

૧૯૪૭ ઓગસ્ટમાં ભારતને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયું, અને પાકિસ્તાન પણ સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું

૧૯૪૭ના સપ્ટેમ્બરમાં તો પાકિસ્તાની હોદ્દાએ હારિમર ઉપર આક્રમણ શરૂ કરી દીધું અને ભારતે ઓકોનરમાં ‘પાકિસ્તાની આક્રમણ’ સામે મુનોમાં ફરિયાદ નોંધાવી.

● મુનોએ પાકિસ્તાની આક્રમણને આક્રમણ રૂપે જોવાનો ઇન્કાર કર્યો, અને મને વચ્ચે—આક્રમક દેશ અને તેના સિક્કર બનેલા દેશને સરખા પાટને બેસાડી—માથ તોળવાના તથા સમાધાનના જે

અણુપક પ્રમાણે કર્યા તે દિવસથી તે પક્ષ વધુ સુચવાયેલો જન્યો છે આ પછી જે ઉપાયો સૂચવાયા તે આવા હતા—

૧. સિક્કયુરિંગી કો સિલના પ્રેસિડન્ટ સાથે બેસીને બંનેએ સમાધાન કરવું.

૨ મુનોની છજાયા નીચે હારિમરમાં લોકમન (પ્લેનિસાઈટ) લેવા આ લોકમન ઉપર નજર રાખવા સિક્કયુરિંગી કો સિલના ક્રેટલાક સભ્યોનું ‘તદત્થ રાખતત્ત’ બીજું કરવું, જે તે દરમ્યાન હારિમરનું રાખસચાવન કરે

૩ દરમ્યાન ભારતી અને પાકિસ્તાની ફોજ હોદ્દા મુનોના હાથ

નીચે રહે સભ્ય-દેશોના ફોજી પ્રતિ નિધિઓ ઉપરત એક આંતરરાષ્ટ્રીય ફોજી જૂથ આ પ્રદેશની ચાંતિની રખવાળી કરે

(ટૂંકમાં, હારિમરની રાષ્ટ્રીય સરકારને માથે નવી ‘આંતરરાષ્ટ્રીય’ (I) સરકાર આવે !)

૪ ૧૯૪૮ માર્ચમાં નવું સચન થયું. હારિમરની નેશનલ કોન્ફરન્સની મુદ્દાઈ આવેલી સરકારની જગ્યાએ, હારિમર રાજ્ય-માંના મુખ્ય મુખ્ય બધા જૂથોના પ્રતિનિધિત્વવાળી સરકાર સ્થાપવી અવગત, લોકમન લેવા મારેનું તત્ત તો મુનોના મુખ્યમંત્રીએ નીમેશા અચવદારોનું રહે

પં. નવેરુ આની પણ વિરુદ્ધ હતાં. પરંતુ આઈન્ટરનેશનની બારે દળાણ-સમગ્રવટ. પછી તેમણે સ્વીકાર કર્યો હતો.)

પ. અંતે, ૧૯૪૬ના જાન્યુ-આરીની ૧૬એ કમ્યુનિસ્ટો આમલો બની - પશ્ચિમી દેશોના પાંચ પ્રતિનિધિઓનો હાજરીમાં યુનોની સિક્રેટરી કૌસિસે ત્રણ મુદ્દાનો કાર્ય કર્યો-(૧) બંને પક્ષે સ્વયં-મોકૂફી (૨) પાકિસ્તાને તેની સીધી અને આઝાદી (તામકાવાળી રાજાઓની) લશ્કરી ટુકડીઓ કાઢી દેવા પ્રદેશમાંથી પાછી ખેંચી લેવી, ઉપરાંત બે સારતાનું પાલન થનાં (૩) કાશ્મિરમાં પ્લેબિસાઈટ-લોકમત લઈ (સ્વનિર્ણયના સિદ્ધાંત મુજબ) આખરી ફેસલો લેવી.

● પરંતુ પાકિસ્તાને પોતાના કૈ-યો પાછા લેવાની કસત ન પાળી. ઉપરાંત સતત નવા નવા હક્કોએ ચાલુ રાખ્યા.

આમ પ્રથમ પાયાની કસત પગાઉ નહિ છતાં યુનોએ લોક-મતની તૈયારી માટેનું તંત્ર જોડવવા મંદિયું. અને રાજ્યમાંની તમામ મુદ્દી (સિવિલ) અને ફોજ (મિલિટરી) સત્તાઓ આ લોકમત-તંત્રના હાથ નીચે રહે એવું થ કરાવ્યું.

ફરી પાછી, ચૂંટાયેલી રાષ્ટ્રીય સરકારને રચાને નવી સરકારની વાત આગળ આવી જોવા રહી અને ફરી, પાકિસ્તાની દેશો દળાયેલા પ્રદેશમાંથી હટી ન જાય

ત્યાં સુધી કમું જ પગલું બરાબ તેની સામે, બારે વિરોધ ઉઠાવ્યો; લોકમત લેવાનો ઇન્કાર કર્યો.

૬. આ પછી, પાકિસ્તાની ફળને ખસેડાવી લેવા ઉપર જોર કરવાને બદલે, 'લવાઈ'ની વાત રજૂ કરવામાં આવી, અને તેનો સ્વીકાર કરાવવા બારત ઉપર ખાસું દળાણ થયું. કહેવાય છે કે બારતનો તેલ-બચવાર કાપી નાખવાની ધમકી પણ અપાઈ.

૭. કેનેડાના જનરલ મેકનોટને, સિક્રેટરી કૌસિસના તે વખતના પ્રમુખ તરીકે, બંને દેશોએ લશ્કરી દળો ધીમે ધીમે ઓછા કરવાની સૂચના કરી-પરંતુ, કાશ્મિરનો ઉત્તરપ્રદેશ પાકિસ્તાનની હકુમત નીચે 'આઝાદ કાશ્મિર'ને તાબે ચાલુ રહે તે વિષે મોન-સંમતિ લેવી.

૮. યુનોના કમિશનની જગ્યાએ હવે 'પ્રતિનિધિ' તરીકે ઓસ્ટ્રે-લિયાના ન્યાયમૂર્તિ સર ઓલેન કિકસનની નીમણૂક થઈ. તેમણે એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો કે-

કાશ્મિરમાં, આરંભમાં પાકિ-સ્તાની રાજાઓએ અને પાછળથી પાકિસ્તાની કૈ-યોએ કરેલા "પ્રવેશ" આંતરરાષ્ટ્રીય કન્ટ્રોલી વિરુદ્ધ હતો.

અને તેમણે ત્રણ ખાસો સૂચવ્યા-(૧) કાશ્મિરની 'નેશનલ કોન્ફરન્સ' અને આઝાદ કાશ્મિર તંત્ર - બંનેના પ્રતિનિધિઓની સ-

દિવારી સરકાર સ્થપાય; અથવા (૨) યુનો એક પ્રમુખની નીમણૂક કરે. અને રાજકારણનો બહારનો ન્યાય ખાતામાં અથવા વહીવટી તંત્રમાં કામ કરતારી વિધાસભાએ અ-ક્તિઓનું જૂથ યુનોએ નીમેશ પ્રમુખની સાથે, કામ કરે. અથવા (૩) યુનોના અમલદારોનું બંનેકું તંત્ર રચાય.

બારતે આનો સ્વીકાર પણ ન કર્યો. (શું આમાંથી બીજું સૂચન સર્વથા અસ્વીકાર્ય જ મણાયું.)

૯. કિકસને કાશ્મિરના ત્રણ વિભાગ પાડવાનું સૂચવ્યું:

(૧) કાશ્મિરનો જે પ્રદેશ પાકિસ્તાને દબાવેલો છે તે તેનો પાસે રહે (૨) જન્મુનો પ્રદેશ બારત પાસે રહે (૩) કાશ્મિર-ખીણ યુનોના તંત્ર નીચે રહે. આ પ્રદેશનું બાવિ પાછળથી લોકમત દ્વારા નક્કી થાય.

આ દરમિયાનને કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ વગેરેએ રોકા આપ્યો.

૧૦. કિકસન પછી ક્રો-ક મેદામની નીમણૂક યુનોના પ્રતિ-નિધિ તરીકે થઈ. એમણે અમરિટ્ઠી એડમિરલ નિમિત્તને લોકમત-વહી-વટદાર તરીકે નીમવાનું સૂચવ્યું. તથા કાશ્મિરમાં પાકિસ્તાની અને બારતીય ટુકડીઓને રચાને યુનોના 'તટસ્થ' દેશો કામ કરે એવું ફરીફરીને સૂચવ્યું.

(આ દરમિયાન, કાશ્મિરમાં-

શેષ અમદાવાદના રેકાર્ડો—“સ્વતંત્ર દાશિમર” માટેનું કાયદરુ’ સર્કિતરહેલુ જરુરુ, તે દરનાતી દેવામાં આવુ) આ પછી નવી દરખાસત રજુ થઈ—

૧૧. પાકિસ્તાન અને કશ્મીર પોતે જ સમાધાન કરે અને યુનો મદદરૂપ થાય, આ હેતુથી પ્રેસિડન્ટ આઈઝનહોવર તથા

ડાયેરે ભારત અને કશ્મીરનો પ્રવાસ પશુ ખેડયો અને ભારત-કશ્મીર વચ્ચે એખનાસ રથપાય તેવી આશા પ્રગટ કરી, અનગત, હજુ પશ્ચિમી નેતાઓનું વવશુ ડિકસને સ્વપેલા કશ્મીરના ત્રણ ભાગવાનું રહ્યું હતું

૧૨. કેનેડી સત્તામાં આવ્યા પછી બને દેશે પોતાની રીતે સમાધાન

કરે એના કિપર મુખ્ય ઝીક રહ્યો છે અને વિશ્વભે કના વાસુએન પલેકની મદદથી સમાધાન કિપર આવવા સથન પશુ થયુ હતું ૧૩ તાબેતરમાં (૧૯૬૨ નવેમ્બર અને ડી) અમરિકો-બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ કશ્મીરના તથા સેન્ટ્રાલે ભારત-પાકિસ્તાનના રાજ્યકર્તાઓને મળીને વિરેવ પ્રચન પશુ કર્યો છે

A FEW BOOKS ON CHINA

[CHETAN PRAKASHAN GRIH Pr LTD BARODA]

CHINA AND HER SHADOW

Tibor Mende 20 = 00

A DECADE OF MAO'S CHINA

Ed by Chandrashekhar 12 = 50

AGRARIAN POLICY OF CHINESE

COMMUNIST PARTY (1921-59)

Chao Kuo-Chum 15 = 00

THE SOUL OF CHINA

Amaury de Reincourt Sh 21/-

CHINA (New Age and New Outlook)

Ping Chia Kua Sh 16/-

THE PROSPECTS FOR

COMMUNIST CHINA

W W Rostow 10 C

A HISTORY OF MODERN CHINA

Kenneth Scott Latonrette Sh 2/6

THOUGHT REFORM IN CHINA

Robert J Lifton Sh 30/-

INDIA'S NORTHERN FRONTIERS

AND CHINA

Ramesh Sanghvi Rs 4 = 00

THE SILENT WAR IN TIBET

Lowell Thomas Jr Sh 25/-

REVOLUTION & COUNTER-

REVOLUTION IN CHINA

M N Roy Rs 15 = 00

CHINA SHAKES THE WORLD

Jack Belden sh 22/6

COMMON SENSE ABOUT CHINA

Guy Wint Sh 6/-

TIBET DISAPPEARS

Ed by Chanakya Sen 19 = 25

PANCHSHEELA AND AFTER

Girnal Jain 12 = 75

AGAINST THE COLD WAR

Chanakya Sen 15 = 50

MY COUNTRY MY PEOPLE

Dalai Lama 16 = 00

(અનુસંધાન ૧૬મા પાનાનું ચાલુ)

૩. કાશિમર-વેથી (કાશિમર ખીણનો તળપ્રદેશ)—
ત્યાં મુસ્લિમ વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં છે.

* આ ત્રણમાંથી ૧ લો વિભાગ આજે ૫૬૭
પાકિસ્તાનના કબજે પડેલો છે. અને લડાઈ કરીને
તે પાછો સર્ધ સેવાનો સવાલ ભારતે વિચાર્યો ૫
નથી—અને એવી સંભાવના પણ દેખાતી નથી.
એટલે એ પ્રદેશ હાંકીને તો, પાકિસ્તાનને પગી પ્રયોજો છે !

* જમ્મુ-પ્રદેશ હિંદુખંડુમતિ વાળો છે. અને
પાકિસ્તાને પોતે જ એના ઉપર હાવો કર્યો નથી.

* એટલે વર્ષોથી સજગતો સવાલ રહ્યો
કાશિમર-ખીણનો. અને ૬૭ આજે ૫ એ એવો ને
એવો સળગે છે. —

૧૯૪૭ના એકઠોભરમાં ભારત પાકિ-
સ્તાનના આક્રમણ સામે યુનોમાં દાદ માગવા
ગયું હતું. પરંતુ ત્યારે પાકિસ્તાનને ‘આક્રમક’
બહેર કરીને પગલાં લેવાનો બદલો બનેને સરખા
ગણીને ન્યાય તોળવાના પ્રયાસો શરૂ થયા હતા.

એકંદરે, આ વરસો દરમ્યાન, મંત્રણા કલ્પ
બનાવવાની પૂર્વ શર્ત તરીકે જ મુખ્ય હિપાયો
સૂચવ્યા છે તે આ પ્રકારના છે—

(૧) કાશિમરમાં પ્લેમિસાઈટ (લોકમન) લેવો અને
પ્રજાના સ્વનિર્ણયના અધિકાર અનુસાર ફેરવેલો
આજીવો. આ લોકમત લેવાય તો દરમ્યાન—(અ) કા
તો ત્યાંના બધા પક્ષો-જુદોની ‘રાષ્ટ્રીય’ સરકાર
રચવી (આમાં ‘આઝાદ કાશિમર’ના નેતાઓ—યુનાય
અરબ્સ અને કે. એચ. ખુરશીદનો પણ સમાવેશ
થાય) અથવા (બા) યુનોના ત્રાદિન કમિશનની
ઉપસ્થાપના નીચે લોકમત લેવાય. (આ ત્રાદિન વકીલની
તંત્રને લગભગ ત્યાંની યુદ્ધપેલી લોકકક્ષાની સરકારની
ઉપરવટ જવાની સત્તા રહે) (૨) ૧૦-૨૦- વર્ષ
માટે કાશિમરનું રાજ્યતંત્ર યુનોને હસ્તક સોંપી દેવું
અને પારિસ્થિતિ પાકે લોકમત લેવો. (૩) કાશિમરના
ત્રણ ભાગસા પાંચા (ઉપર તોખા મુજબ) પાકિસ્તાને

કબજે કરેલો ભાગ એને હસ્તક રહે; જમ્મુપ્રદેશ
ભારતની સાથે રહે; અને કાશિમર-ખીણનાં પ્રદેશમાં
ભારત અને પાકિસ્તાનની સહિયારી સરકાર રહે; અથવા
એ ભાગ યુનોના હસ્તક રહે. (અથવા અન્ય એ તાજેતરમાં
બહેર ક્યાં મુજબ કોમનવેલ્થને હસ્તક રહે !)

આ અને બીજી ઘણી દરખાસ્તો નિષ્ફળ ગયા બાદ—

● ૧૯૪૯માં પશ્ચિમી દેશોના પાંચ પ્રતિનિધિઓની
દોહરીમાં યુદ્ધ-મોકુફીનો નિર્ણય લેવાયો અને સાથે-
સાથ કબજે કરેલા પ્રદેશ—આઝાદ કાશિમરમાંથી—
પાકિસ્તાન પોતાનાં દેશો પાછાં ખેંચી લે એ પછી
લોકમત લેવાવાનું પણ નક્કી થયું

● પરંતુ-પાકિસ્તાને પોતાનાં સૈન્યો પાછાં ખેંચી
લેવાની સરત ન પાળી. ઉપરથી સતત નવા નવા
હુલાઓ ચાલુ રાખ્યા. આ પછી ભારત માટે પ્લેમિ-
સાઈટની વાત અસહ્ય બની ગઈ.

આ પછી, કાશિમરની સમસ્યા અંગે ભારતનું
વલણ અકા રહ્યું છે—

૧. સિદ્ધાન્ત દૃષ્ટિએ : (અ) ભારતનું કાશિમર
ઉપર કાનૂની સાર્વભૌમત્વ છે. આના ઉપરનું કોઈ
બંધન રીતમાં કોઈ કંઈ નહિ (બા) કોઈ પણ
નિર્ણય મુસ્લિમ બહુમતિના ‘ધાર્મિક’ ધોરણે થાય તો
ભારતના મૂળભૂત બિનસાપ્રધાનિક સિદ્ધાન્તથી વિરોધી
કોઈ રીતમાં બની શકે નહિ...

૨. વ્યવહાર દૃષ્ટિએ : (અ) એને લડાખ
ઉપર આક્રમણ કર્યા પછી કાશિમર-ખીણનું મહત્વ,
કાશિમર-ઝરતવા સંરક્ષણની દૃષ્ટિએ, અનેકમણું વધી
અયું છે ત્રીનમર (કાશિમર)થી લેદ (લડાખ)નો મુખ્ય
માર્ગ આ ખીણમાં થઈને જતો હોઈને હવે અંદા
કોઈ પણ પ્રકારની નવી ગૂંચ જોવી કરવી યોગ્ય નથી.

(બા) એન સાથેનું યુદ્ધ પતે નહિ ત્યાં સુધી કોઈ
મોટો ફેરફાર આખા કાશિમરની પ્રજાને તથા ભારતમાંની
મુસ્લિમ પ્રજાને પણ હિસેરનારો બને (૨) આજે જો
કોઈ મહત્વનું હોય તો તે પરસ્પર વિચારની બાવના
અને સહકારની ભૂમિકા જોવી કરવાના પ્રયાસો છે.
ભારત ઉપર એની અક્રમણ થયા પછી પાકિસ્તાને

જાતરના પડખ ઘડા રહ્યા જઈને, ભારતની પ્રજાને વિશ્વાસ સપાદન કરીને, નવો જ સંબંધ સ્થાપવાને બદલે કોલકુળ છુટું છે. આથી, કરી પૂર્વચર્ત વિના અને પક્ષ તરફથી પ્રાથમિક વિશ્વાસના પ્રયાસો થાય એ ઈષ્ટ છે; ભારત એ માટે તૈયાર છે (પહેલાં રાજનિષિદીમાં અને પછી દિલ્લીમાં મત્સ્યગ્રામીનું મોઢવાણુ છે)

ટૂંકમાં—તત્કાલ કોઈ સમાધાન શક્ય નથી. એવી ઉતાવળ યોગ્ય પણ નથી.

✱

પરંતુ ચીને ભારત ઉપર આક્રમણ કરીને નવી અને અતિ ઘેર વારંતવતા આપણુ ઉપર લાદી છે. એણે ભારતની સરહદોના સરસથાની સમસ્તા વધુ ધેરા સ્વરૂપે રજૂ કરી દીધી છે અને એની સાથેજ, આપણી ઈન્જિ-અનિન્જાએ, પાકિસ્તાન સાથેના સંઘર્ષનો સવાલ, બુમરંગની જેમ સીધો આપણા મોં ઉપર ફેંકાયો છે

* પાકિસ્તાન સાથેના આટલો લાંબો, આટલો ઉગ્ર અને આટલો અંતરી વિરોધ-સંબંધ ચાલુ રહે તો ભારત ચીન સામે પોતાની સરહદોનું સરસથુ કરવા સમર્થ રહેશે? ચીનના વધુ વ્યાપક દલ્લાઓ સામે ટકી રહેશે? ભારત અને પાકિસ્તાન જેવા ઉપખંડની રક્ષા ભારત-પાકિસ્તાનના સહિયારા પુરુષાર્થ અને સામર્થ્ય વિના શક્ય છે?

અનેક ભરૂંકરી નિષ્ણાતો અને રાજદ્વારી નેતાઓનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે કે રાકેય જ નથી લેફ્ટેનન્ટ જનરલ સર ફ્રાન્સિસ ટુકર (સિટિસ અમલ દરમ્યાન ભારતના પૂર્વ-હોનના કમાન્ડર)નો અભિપ્રાય (૧૯૫૭ દરમ્યાન પ્રકટ કરેલો) એવો છે કે—

આ ઉપખંડની રક્ષા ભારત-પાકિસ્તાનના સહિયારા પ્રયાસો વિના અશક્ય છે.

તો—પાકિસ્તાનને સંગ્રહ નવેસરથી સ્થાપવો જ રહ્યો. ચીન બલે તત્કાલ હાથો ન કરે તો ૫, લાખમાં ત ૧૪૦૦૦ ચો. મા. ક્ષત્રીને ગેહુ છે અને જો ભારત પોતાની એક એક તસ ધરતી પરથી દુશ્મનને

પાછા હાંતવાની પ્રતિજ્ઞા ઉપર દૃઢ હોય તો તેણે, તત્કાલ અથવા થોડાક સમય પછી, અતે તો કાપથી લાય દૂર કરવાનો દણિએ, દૂંઢ અને લાંબા માળાનાં દિતની દણિએ, આ અગ્રે પતાવવો જ રહ્યો.

● ચીન પાકિસ્તાનને પોતાની શેહમાં વધુ ને વધુ ધસડે તે પૂર્વે ભારતે તેને પોતાની પડખે લઈ લેવું રહ્યું.

● અલગ અલગ અર્થ એવો નથી કે પાકિસ્તાનનું ભારત સાથેનું વલણ ગેરબાજબી નથી, પા ટીકાયાત્ર નથી. પાકિસ્તાન અનેક પ્રકારે ભારતની સત્તામણી કરી છે, અને તેને ક્ષત્રી-ક્ષત્રીને પોતાનું સંકુલિત હિત સાધી લેવામાં ઇતિથી માની છે. એણે ધર્મને નામે, પાકિસ્તાનની અંદરની, કાશિમરની અને ભારતનગની ૫ મુસ્લિમ પ્રજામાં, સતત ઉત્કેશથી આડુ રાખી છે અને પશ્ચિમની એથ લઈને ભારતને લોસમાં રાખવામાં બહાદુરી માની છે. તથા ભારત ઉપર ચીનનું અક્રમણ થવા પછી ૫ તેની નીતિ ભારતની સુરક્ષે પરિચિતિના લાભ હાંતવાની રહી ૥ ૬. ત. ત. જેતરમાં ભારત ઉપર ચીનનું જંગી આક્રમણ થતી, અમેરિકા અને બ્રિટને તત્કાલ ગરૂરી શસ્ત્રસહાય ભારતને મોકલે આપી તેથી, પાકિસ્તાન છ'છાઈ જોડાયું; તેણે ફરિયાદ નોંધાવી કે ભારતને મોઢા પાયા પર શસ્ત્રો આપશે તો તેથી પાકિસ્તાનના માથે નેપમા અને બન વધશે! x x અને (પાકિસ્તાન) સીઆટો અને સેન્ટોમાં એક અગ્રણી સભ્ય હોવા છતાં અમને ધૂળવામાં પણ આવતું નથી! x x x અમેરિકા-બ્રિટન અમને હેઠું હઈ રહ્યાં છે! વગેરે.

વાત મઠુ જ આશ્ચર્યકારક હતી—

ભારતને આ કટોકટીને પ્રસંગે તત્કાલ જ શસ્ત્ર સહાય મળી તે એવી કોઈ અકારણ ન હતી, અશર્વાં પણ ન હતી. ચીનનાં ધાડને શકવાની નેમપૂરતી જ હતી.

વળી, આ શસ્ત્ર-સહાય ચીન સામેના યુદ્ધ માટે જ વાપરવાની સ્પષ્ટ સમજણ અને પહેલ હતી.

* પાકિસ્તાનને 'સીઆટો', 'સેન્ટો'ના, સભ્ય તરીકે આટઆટલાં વર્ષો થયાં ભરપટે શસ્ત્ર-સામગ્રી

આપણાં આવતી હતી. અને તે મ સામવાદ સામે જ વાપરવાના હેતુથી આપણાં આવતી હતી. ભારત ઉપર સામવાદનો કાય આવના એ જ હેતુથી એને સદાય કરવામાં આવી હતી. એમાં પાકિસ્તાનની સંમતિનો કોઈ સવાલ જ ન હતો. 'કેઈ સ્વતંત્ર દેશ માટે આવી બાબતમાં આવે વખતે બીજા દેશની સંમતિની જરૂર નથી'—એવો જવાબ પણ હારિયાને અપ્યુબને આપી દીધો હતો.

પરંતુ પાકિસ્તાનના પેટમાં હવે તેજ રેણું હતું. તેણે ક્રાંતિશીલ શરૂ કરી મૂકી—

* પાકિસ્તાની લોકસભામાં એકાએક એવા સમાચાર પ્રગટ થયા (નવેમ્બર-૨૨) કે છેક ૧૯૫૧માં ભારત અને અમેરિકા વચ્ચે 'જૂના લશ્કરી કરાર' થઈ ગયેલા હતા અને તે મુજબ ભારતને જંગી સશસ્ત્રો મળી રહ્યા છે. X X અને 'પાકિસ્તાને 'સીમાટો', 'સે-ટો' માંથી જુદા થવું જોઈશે' એવી ધમકી મ આપાઈ.

તા. ૨૮ મી ડિસેમ્બરે ભારત-પાકિસ્તાનના પ્રધાનો વચ્ચે રાજાપિંડીમાં મંત્રણા-પરિષદ શરૂ થઈ તેને આમલે દિવસે જ, પાકિસ્તાન અને ચીને 'તેમની સર-હદોની બાબતમાં ૧૯૨૧ર સંધ્યાન્તિક સંમતિ' કરી લીધાની જાહેરાત કરી હતી. ખુબી તો એ હતી કે પાકિસ્તાને કશિમરના જે પ્રદેશ દબાવ્યા છે તેનો મ સમાવેશ આમાં થઈ જતો હતો.

મંત્રણા-પરિષદ પૂરી થતાં જ (તા. ૨૭એ) પાકિસ્તાનના વિદેશ પ્રધાન ચીન જશે અને મૈત્રી-સંબંધો દઢ કરશે, ચાઓ એન-શાઈ આ માટે આવૃત્તર કે વગેરે સમાચારો પાકિસ્તાનથી પ્રગટ થવા લાગ્યા.

આ અસામાન્ય ચીન સાથે પ્રથમવાર પાકિસ્તાનના રેપારી કરારો થવાના સમાચાર પણ આયા.

† હકીકત ૧-૧૯૫૨ થી ૧૯૫૬ સુધીમાં ભારતે અમેરિકા માસેથી કુલ સુસ્ત્ર-સરનામની જે ખરીદી કરી હતી તે રૂ. ૧૬ કરોડ જેટલી જ હતી; અને આ રકમ પૂરો ભાગપાઈ રઈ નથી છે. આ રકમનો ઉપયોગ પણ 'સરકાર' માટે જ રવાના 'ખાતો' ભારતે આપેલો હતો.

વિશ્વમાનવ : નવેમ્બર-ડિસેમ્બર '૬૨]

પ્રેસિડેન્ટ અબ્રામ્સના આસ પ્રતિનિધિ મિ. દેહેરીએ લંડનમાં (તા. ૮ ડિસે) એવો ધમકી પણ આપી કે જો સ્વિટ્ઝન-અમેરિકા ભારતને જેટ યોગદા (વિમાનો) આપશે તો કામનવેલ્થમાં કટોકટી ભૂમી થવા પિના નહિ રહે.

આ દિવસે જ, પાકિસ્તાનની સરકાર અને તર્નાન વચ્ચે વર્તુલો સાથે નીકટની રીતે સંબંધ ધરાવના અંગ્રેજ દૈનિક પત્ર ડોને એના અમ લેખમાં જે વિચારો પ્રગટ કર્યા તેને તો 'ભય'કર તોફાની' હેતુવાળા જ ગણાવી ચઠાયા—

આ અમલેખની વિશેષતા એ હતી કે પાકિસ્તાને ભારત કરતાં વધુ રોષ પશ્ચિમ ઉપર ઠાકવ્યો હતો અને પ્રેમ ચીન ઉપર !

એમાં જણાવ્યું હતું કે—

કમ્પ્યુર્માંના વિશ્વવને કારણે 'પશ્ચિમ'નાં માથા ફરી ચ્યાં હશે... પણ 'પશ્ચિમી ડબલગીરી'ને એ વાત સ્પષ્ટ પલે કહી નાખી જરૂરી છે કે સુસ્ત્રમ પાકિસ્તાન અને કમ્યુનિસ્ટ-ચીની પ્રભુસત્તાક વચ્ચે જે હોસ્તી ધમકી રહી છે તે દિવસે દિવસે મક્કમ બનતી જશે અને અંતે એ વન સામીત થશે કે આંતરરાષ્ટ્રીય એખલાસ માટે અને સદકાર માટે વિલની સચ્ચાઈ સાચો પાથો જી અને નહિ કે આ કે તે વિચારસરણી (આઈડિયોલોજી).

X X X અંતે પકકાર ફેકવામાં આવ્યો હતો કે—

અમારા રાષ્ટ્રનો મિલન અંદર અને બહારનાં આર્થિક કે બીજા કશા દબાવણી નહિ બદલાય.

*

આ અમલેખના જે દિવસ અગાઉ જ (તા. ૬-૧૨-૬૨) પાક-પ્રમુખ અબ્રામ્સનાને અમેરિકન એડકારિટમ કંપની તરફથી રેલિવિઝન ઉપર બતાવનામાં આવનાર ફિલ્મ-મુત્રાકાશમાં અનેક મહત્વનાં મુદ્દા સ્પષ્ટ કર્યા હતા :

—પાકિસ્તાન ચીન સાથે કોઈ કરારો કરવાની

યોજનામાં નથી તથા તેઓ પોતે ચીન જવાની વિચારણા પણ કરતા નથી.

—પાકિસ્તાન નજીકના બરિચમાં મિનમોડાણી દેશોના જૂથમાં સામેલ થાય એવી કોઈ શક્યતા નથી.

—અમારી વિદેશનીતિમાં કોઈ પાવાના ફેરફાર થવાની વાત નથી.

—ચીન સાથે અમે અમારા સરહદી ઝગડો પતાવવા માગીએ છીએ, આ અમારી વિદેશનીતિને જ એક ભાગ છે. સાથોસાથ અમારા પડોશીઓ સાથે મૈત્રીસંબંધો રાખવાની અમારી સર્વસાધારણ ઇચ્છાઓ આ એક ભાગ છે.

—પશ્ચિમે ભારતને અઢળક શસ્ત્રસહાય કરીને અમારી પ્રાંતે બંધરાવી મૂકી છે અને અમેરિકા અને બ્રિટનના ધણા જૂના મિત્રો છીએ, છતાં તેમણે, આવા પ્રકારના મહત્વના સવાલની બાબતમાં, અમારી સાથે વિચારણા પણ ન કરી. અમે અમારા મિત્રરાષ્ટ્રોની વિદેશનીતિ અંગે કશો 'વીટા'નો અધિકાર કે એવા કહાનો હાથે કરતા નથી, પણ આવી કોટકગીના સમયે અમેરિકા અને બ્રિટન શુ કરે છે તે માન્ય અમને જણાવે એવો હક તો અમે માંગી હતાં જ.

—હાયા અમે નેશનમાં ભારતની પીઠેઠક ધઈ છે તે કોઈ શક્તિની અઠતને કારણે નહિ, 'તેનાં બોજ જ ફેટ્યાં કારણે છે.' x x x અમે એ પણ જાણીએ છીએ કે ભારતની ચીન સાથે હાવાની ખરખરી મૂળતઃ ઇંગ્લા જ ન હતી x x x 'અમે તેમ પણ અત્યંત મુશ્કેલ (અતિ ઉંચાઈના પહાડી) વિસ્તારમાં નિર્ણાયક હાકાઈ હાડી એ એવફૂરી જ છે'.

—મીઆટો અને સેટોમાં એક મુખ્ય સભ્ય હોવા છતાં પાકિસ્તાન હવે તેમાં રહેશે કે કેમ વગેરે અનિશ્ચિત ગણાય. ભારતમાં આટલા બધા મોટા પ્રમાણમાં ફોજ શક્તિ ઝીલી ક્યાં પછી, અને તેમની ફોજ ટુકડીઓનો વિસ્તાર ક્યાં પછી તો, અમારે માટે અમારા પ્રદેશોની રક્ષાનો સવાલ જ મુખ્ય બની ગયો છે.

મીઆટો અને સેટોના કરારમાંથી પાકિસ્તાન ખસી જાય એવું બને છે?—ના જવાબમાં પ્રેસિડન્ટે કહ્યું કે—આ કરારમાં હવે શું રહ્યું છે?—એ જ અમારા લોકો વિચારી રહ્યા છે—અમારી સમગ્ર સલામતીની દૃષ્ટિએ જ તો!

—ભારત-ચીન વચ્ચે તો હવે કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું સમાધાન થવામાં છે, આમ છતાં ભારત છ ડિવિઝન બેટલુ સૈન્ય વધારી રહ્યું છે...અને આજ પૂર્વે તેણે તેની આજુબાજુના નાના રાષ્ટ્રોને ધાકમાં દમામાં છે એવું કહી અનુચિત નથી...અને એના આ દનાણુ નીચે વધુ આવવાના જ.

‘ભારતને એવા બીક રહે છે કે તે ચીન સાથેના સંબંધમાં અટવાયેલું હોય ત્યારે, તેનો હાથ ભઈ, પાકિસ્તાન કશિમરોનો સવાલ શક્તિના બોરે, હુકમી દેશ—આ સંબંધે જવાબ આપતાં પ્રેસિડન્ટે ખીણ જ વાત આવળ ધરી.

—આ તો કેવળ તકની વાત છે ભારત આ પહાડોમાં એટલી દુરે ચીન સાથે બાથ બોડી શકશે ખરું? અમારી સરહદોથી એ એટલું સરકર ખસેડી લેશે ખરું કે અમે ભાનતમાં કૂચ કરી શકીએ? ભારત પાસે અમારા કરતાં વધુ મળ્યું સૈન્ય-સશસ્ત્રિય છે તે જ એ વધારી રહ્યું છે—મે કારણે’ (૧) ચીનની સામે હાથ અને (૨) અમને દનાવેના રાખવા. છતાં નહેરુને હવે નથી વાસ્તવના બળે અને પાકિસ્તાનની મૈત્રીનું મહત્વ સમજે તો કશિમરનું ય સમાધાન અશક્ય નથી..ખેડા મોડા ય નહેરુને આણુ સહે ય ખરું...

તો વળી, ‘કશિમરનું સચાલન ૧૦ થી ૨૦ વર્ષ માટે મુનો લઈ લે’—એવા સૂચનનો જવાબ આપતાં તેમણે જણાવ્યું.

—આવો વિચાર અશ્વવદાર છે. મુનો નહિ પણ કામનવેલ્થ પોતાના હાથમાં સચાલન લે તો વધારે સારું—આ સમસ્યા વિશ્વબંધારણની રમતનું સાધન—ન બને એટલા માટે.

-અમેરિકાનો જો અમારી પ્રભાને તેમની દોસ્તીના ધરાદાનો ફરીથી ખાત્રી કરાવવા માગતા હોય તો તેમણે તેમનું વજન - હશકરી વજન પણ - કાશિમરના ઉકેલ માટે નાખવું જોઈએ.

—સોવિયેત સંઘ ભારત અને ચીન વચ્ચે ફરીથી માફા ઊઠે એવું નહિ ઈચ્છે. જે ભારતને ટેકા આપવાનું ચાલુ રાખશે. અને હું માનું છું કે ચીન ઉપર તેની જે કાંઈ અસર છે તે ભારતના હિતમાં વાપરવાનું તે ચાલુ રાખશે.

‘દોન’નો અગ્રસેખ અને પ્રે. અયુગની સુઘાકાંતના આ સુઘાએ વચ્ચેનો બેદ એટલો ગંધો રપટ છે કે (આ ઉપરથી અને ખીજી અનેક ઘટનાઓ અને સમાચારો ઉર્બંધી એ વાત વધુ રપટ જતે છે કે) પાકિસ્તાનમાંનો એક અતિ વમદાર નેતામણુ—સરદાર ખહાદુરખાન, સુરાવર્દી, ખવાજ નાઝીમુદ્દીન વગેરે ભારત સાથે ગમે તે ભોજે અડક વસણુ જળવવા અમ્મી છે. અને પ્રે. અયુગ હીલા ન પડે તે હેતુથી તેમના ઉપર ખંધી ખાજુથી દગાજુ કરી રહ્યા છે. એટલું જ નહિ પણ હીલા પડે તો એમનું સિંહાસન ફેલ થવાની ભીતિ પણ જણાય છે.

*

એ વાત રપટ છે કે—

● ચીને કાશિમરના લગાજ વિસ્તારમાં ૧૪૦૦૦ ચો મા. જમ્મો પ્રદેશ પોતાની એડી નીચે દગાવ્યો, અને છેક કારાકોરમ ધાટ સુધી ધસી જઈને, મૂળ ભારતનો પ્રદેશ—જે વરસો થયાં પાકિસ્તાની કબજામાં પડેલો છે—તેના ઉપર પણ પગડો લગાવ્યો ત્યારે તો, પાકિસ્તાને પણ ચોંકી ઊઠવું જોઈતું હતું. અને સામ્યવાદી ચીન સામેની લડાઈમાં તેણે અચુક રીતે આગળ પડીને ભારત સાથે ખભેખભો લગાવી લાવું જોઈતું હતું. પરંતુ ત્યારે જ તેણે ઊલટો પેતરો નાખ્યો છે!

● પાકિસ્તાન ‘સીઆટો’ અને ‘સે-ટો’નું સભ્ય છે. આ બંને ધરકરી જોડાણો જોશાં કરવા પાછળ અમેરિકા-સિટનની મુખ્ય નેમ એક જ છે કે

એશિયામાં સામ્યવાદનો પગપેસારો ન વધે, પગડો ન જાયે. આવી આ રપટ નેમ અનુસાર જ પાકિસ્તાનને આરંભથી જંગી સશસ્ત્રાય આપવામાં આવી છે. આમ છતાં, તેને શિરે જવારે ખરાખરીની જવાબદારી આવી પડી ત્યારે જ તેણે ઊલટો પેતરો નાખ્યો છે!

પરંતુ આપણી સામે સવાલ તો એ છે કે—

પાકિસ્તાનની નીતિ આપણે સમજી લઈએ, એની મુસદ્દો આપણે ગણી લઈએ; અને કથી નવી ફસામણીમાં ઊતર્યા વિનાય આપણે પાકિસ્તાન સાથે નવો સહકારભર્યો સંબંધ સ્થાપી શકીએ—એ શું અશક્ય જ છે?

* ધર્મના પાયા ઉપર કાશિમરના લાગુલા પાડવાનું (એટલે કે તેના જ ધોરણે કાશિમરનો અમુક પ્રદેશ પાકિસ્તાનને હસ્તક સુપ્રત કરી દેવાનું) આપણે ન સ્વીકારીએ, એમાં ભારતના મિનસામ્રદાયિક સિદ્ધાન્તનું ઝોરવ જ છે.

* એજ રીતે ધાર્મિક પાયા ઉપર જ લોકમત (પ્રેસિસાઈટ) લેવાનું પણ અયોગ જ છે

પરંતુ—આમાંથી શું એવું તારવવું રહ્યું કે પાકિસ્તાન સાથેનો ઝગડો ખીજી કાંઈ રીતે પતાવવો શક્ય જ નથી?

* પં. નહેરુએ પોતે જ મિનસામ્રદાયિક ધોરણે ‘પ્રેસિસાઈટ’ની વાતનું સ્વયં કયું છે...તો ખીજી ખાજુ પાકિસ્તાને પોતે જ ‘પ્રેસિસાઈટ’ની હાં દીસી મૂકવાનું વશજુ બતાવ્યું છે.

* આવે વખતે શું કાંઈ તટસ્થ નિષ્પક્ષ નિઃસ્વાય પંચ-સલાહ દારા કયું જ શક્ય નથી!

* આજ પૂર્વે પશ્ચિમી દેશોની જે બાકે ભારતને હોયે વેસ્ટર્ન ગર્લ છે તે હલેન્ડી રિપરિસાં ટેલકી વાસ્તવિક છે.

* અનેક તટસ્થ અને નવોદિત રાષ્ટ્રો યુનોમાં સભ્યપદ પામ્યા પછી, અને એ સત્તાજુથોથી સ્વનંત મિનમોગણી દેશોનું કાલું ચક્રિચિત પરિણામદાયી બની રહ્યું છે ત્યારે, શું યુનો દારા અગાઉ કરતાં વધુ ન્યાયી નિર્ણય બેગવવાની શક્યતા નથી? ખરું નહેરુએ

પોતે' જ કારીઆથી માંડી કાઢ્યો. સુધીની અનેક ઘટનાઓના સમયે સમાધાન કરાવવા આજેવાની લીધી છે અને સક્રિય કામગીરી નોંધાવી છે તે પણ, જિલ્લી લવાદી વિધેની તેમની શ્રદ્ધા વધતી જોઈ એ—અને પોતાના કિસ્સામાં તેને માટે વિશેષ હોંશ દેવાની જોઈ એ.

● ચીન સાથેના યુદ્ધના નિરાકરણ માટે ૫, ૫. નહેરુ પોતે જ, વખત આવ્યે, યુગ્મથી અને આંતરરાષ્ટ્રીય હેમ-આદાલત સમક્ષ જવાની વાત બહાર કહે છે ત્યારે, પાકિસ્તાનનો અપડો 'બુદ્ધ પ્રકારનો છે' એમ કહી યુનો અને હેમની શક્યતાને કાંઈ મંકારે છે !

પાકિસ્તાનનો સવાલ સાર્વભૌમત્વનો છે ત્યારે ચીનનો સીમા-સરહદોનો છે એવી ૫. નહેરુની માન્યતા અને દલીલ શું ગેરબાળગી નથી ? ભારતના સાર્વભૌમત્વને તો ચીને બરાબરનું ખડિત અને અપમાનિત કર્યું છે એકગોહન લાઈનને 'કહેવાતી' 'સામાન્યવાદી', 'નોટોરિયસ' કહીને નેકામાં સમગ્ર આફમણ કરનાર ચીને ભારતના સાર્વભૌમત્વને પહોંચ કરવામાં શું બાકી રાખ્યું છે ? અને સિકિમ તથા બૂતાનની સરહદોની રક્ષા અંગે ભારતની જવાબદારી છે છતાં, તે પ્રદેશોની સરહદો વિષે વાત કરવાની પણ ધસીને ના પાડી દઈને, અને કાશ્મિરનો પ્રદેશ દખાવી એટલા પાકિસ્તાન સાથે એ પ્રદેશ સહિતની સરહદો અંગે સમાધાન બહાર કરીને, ચીને ભારતના સાર્વભૌમત્વનું કયું લક્ષણ માન્ય કર્યું છે ?

વળી, આજે તો સ્વાધ્યાયિક રીતે જ પશ્ચિમી દેશો એમ છંદિ છે વારંવાર—પાકિસ્તાન વચ્ચે એમના સ્વયં એમ થતાં ચીનનો બપ ઓછો થઈ જશે, અને પરિણામે ભારતે પશ્ચિમમાં શત્રો, સાધનો અને લશ્કરી સહાય ઉપર વધારે પડતુ તબક્કાનું રહેશે નહિ. શું આ પરિણામે ભારતના હિતમાં નથી ? શું આથી પાકિસ્તાન અને તેની દ્વારા પશ્ચિમ વિશેષ ખાટી જવાનું છે ?

● કદાચ આનાથી જિલ્દું એમ કહી સકાય કે પાકિસ્તાન સાથેના સમાધાન પછી, પશ્ચિમમાં અને તટસ્થ દેશોને ભારતમાં વિશ્વાસ વધશે. પાકિસ્તાનના

અનસીધવાને વારવાનું અને હામવાનું ૫ વધુ સરળ બનશે.

જદકે પાકિસ્તાનને મનાવી લેવાની હદય ભારત પશ્ચુ ઉઠાવે તોય, આ પગલું એ વીઝપેન્ટનું નહિ ગણાય; 'એપીએન્ટ' તો સાચી બળ બતાવવાના આગળ નમતા રહેવામાં અને રખેને એ રીઝવાને બદલે રૂઢે એ બધે એની માગણીઓને કમ્પા-અનિસ્ટાએ, બધુંયે અમરથે, અનુકૂળ થવામાં રહેલ છે. ચીન સાથેના ૧૯૫૪ થી ૬૨ સુધીના આપણા વ્યવહારનો ઇતિહાસ વાંચનાર એ સળખમાં 'એપીએન્ટ'ની વૃત્તિ જુવે તો નવાઈ નથી.

૫. પશ્ચિમી શત્રુસહાયની સમસ્યા

પશ્ચિમી શત્રુસહાયની સમસ્યા પોતેજ કઈ ઓછી જાદિસ નથી.

બધારે ભાગત ઉપર એકઠો ચીની આક્રમણ તૂટી પડ્યું અને કેવળ ભારત માટે જ નહિ સમસ્ત એશિયાને માથે સામ્રવાદનો કદર બપ અનુભવો દેખાશે ત્યારે, સહજ કર્તવ્ય અને સહિયારા હિતના ઉત્સાહ, પશ્ચિમી દેશો—યુખ્યતઃ અમેરિકા અને બ્રિટન સહાય માટે દોડી આવ્યા. તકાલ દર ત્રણ કલાકે ૪૦,૦૦૦ પૌડનો સરંજામ બરેલાં વિમાનો આવી પહોંચ્યા; અને બાદ ભારતની વધુ વિસ્તૃત યાદી અનુસાર નવા સરંજામની ગોઠવણ ચાલુ થઈ ગઈ.

પરંતુ યુદ્ધ કંઈ સુધી ચાલશે અને ભારતને કેવા પ્રકારની કેમાં સુધીની લશ્કરી સહાયની જરૂર પડશે તેનો અદાજ એકે પહેલે સ્થાય ન હતો; એટલે ટૂંકા અને લાંબા માળા માટે સજોની અને બોહિ લશ્કરી મદદની સહાય અંગે વધુ વીગતે વિચારણા કરવાના પ્રવાસો શરૂ થયા ત્યાંજ એકઠેકે ચીને શત્રુવિરામ બહાર કર્યો. અલગત, આ શત્રુવિરામનું સ્વરૂપ ૫૫ એ વખતે સ્પષ્ટ ન હતું. એમાંથી ૧૮૦૦૦૦ ફૂજગા અંગેય કશી એકસાઈ ન હતી. આ સિથિમાં લાંબા-માળાની શત્રુસહાય અંગેની મંત્રણા ચાલુ રહે એ ઈષ્ટ હતું. અને તે યુજગ અમેરિકાના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી જોફ રેટ મિ. એવરેસ દ્વારામાન રાયા

બિટનના કેમનવેલ્થ સંઘી કંકન 'સેનિટસ', તેમના નિષ્ણોત્તાના કાફલા સાથે, ભારત ગ્વાળી મહોત્સવા. અને જે મંત્રણાઓ ચાલી તથા ત્યાર બાદ જે નિવેદનો થયા તે પછી કેટલાક મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થયા—

૧. ભારત ઉપર ચીનનું આક્રમણ ચાલુ રહે તે ક્રોહકીની રિયલિટી અમેરિકા અને બિટન ભારતને જરૂરી સહયોગ બંધી મદદ આપશે.

૨. આ મદદ વિનાશક, અથવા અલ્પમદદ, અથવા રૂપીઆમાં પૂરી કિંમતે પાછો આપવાની શરતે તથા લાંબા દરમિયાન હશે.

૩. આ બંધી મદદ 'ક્રોહકીની' મદદ હશે. લાંબાગાળાની (long term) અને જંગમ (massive) સહાય માટે મંત્રણાઓ કરવાની બાકી જ રહે છે.

૪. આ બંધી સહાય માત્ર ચીન સામેના યુદ્ધ પૂરતી જ હશે.

૫. બિટન આપેલા શસ્ત્રો અને સાધનોની માલીકીનો હક્ક ફેરવેલ કરતાં પહેલાં ભારત બિટનની સંમતિ મેળવશે.

૬. ભારત સરકાર આ શસ્ત્રોનું અને સામગ્રીના ઉપયોગનું નિરીક્ષણ અને સમીક્ષણ કરવા બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિઓને જરૂરી સગવડ અને માહિતી આપશે.

૭. જે હેતુ માટે આ શસ્ત્રો અને સામગ્રી આપવામાં આવશે તે હેતુ માટે તેમની આવશ્યકતા ન રહે ત્યારે ભારત એ શસ્ત્રો અને સામગ્રી બિટનની સરકારને પાછાં આપશે.

આ સહાયની સામે બીજી કાંઈ શંકાકીય શરતો લાદવાનો સવાલ નથી એવી સ્પષ્ટતા પણ દાતાઓએ કરી છે. તેમ છતાં શક્યાતમા અમેરિકા-બિટનનું એવું દગાણુ અને પાછગણી એવો આશંકા રહ્યો છે કે ભારતે પાકિસ્તાન સાથેના વિખવાદ દૂર કરવો જોઈએ. આમ થાય તોજ આ ઉપજાડના સંદેશુની ખાતતમા નિર્મિતતા રહી શકે એમ ન થાય તો મધ્યી બંધી સક્રિય-શસ્ત્રો-સંપત્તિ ખાડામાં નાખવા એવું થાય.

માટે ભારતે પાકિસ્તાન સાથે સમાધાન કરી લેવું જોઈએ.

● વળી અમેરિકાના પ્રમુખે લાંબાગાળાની અને જંગમ-મધ્યમી સહાય આપવા પહેલાં, ત્યાંના દાનન અનુસાર, ત્યાંની ડેમોસ્ટ્રી પરવાનગી મેળવવી રહે છે. આવી પરવાનગી મેળવવા માટે ડેમોસ્ટ્રીને બે બાબતોના સંતોષ થવો જરૂરી ગણાય છે—

(૧) એ દેશ પશ્ચિમના ઘસકરી બેકાણુબૂધ (નાટો, સીઆટો, સે-ટો) વચ્ચેના સંબંધોને હોવા જોઈએ.

(૨) એ દેશ સામ્યવાદના આક્રમણ સામે લડી રહ્યો છે એટલે કે એની યુદ્ધનિમ સામ્યવાદ સામેના સંઘામની હોવી જોઈએ.

દુકંમ-દૌણ બેકાણુવાળા દેશોને આપો. આપ અને ભરપટ્ટે મદદ આપી શકાય.

આ મંથા પરથી એટલી વાત તો સ્પષ્ટ થાય છે કે— ભારત તેની ક્રોહકીની વખતે મોટી સહાયની અપેક્ષા પશ્ચિમ પાસેથી રાખે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ સામેથી એવી અપેક્ષા રહે કે એક બાજુ, ભારત આ સહાયક મિત્ર-દેશો (અમેરિકા-બિટન) તરફના અને બીજી બાજુ, આક્રમક ચીન તથા તેના 'બંધુ' રશિયા સાથેના આજ સુધીના વર્તનમાં થોડા ફેરફાર કરશે.

પરંતુ પશ્ચિમ પાસેથી કેઈ પણ પ્રકારની સહાય લેવા અંગે પં. નહેરુ આરંભથી કંઠા કાઢતા. તેમણે કહ્યું હતું : “નાજીકે દેશને ઘસકરી સહાય લેવી પડે ત્યારે જ તે લેતો હોય છે.” (૫-૧૨-૬૨) X X X આ ઉપરાંત પણ શસ્ત્રોની સહાય લેવા જતાં જે કડવો અનુભવ ભારતને અગાઉ થયો હતો તે યાદ કરીને તેમણે લોકસભાની એકમા ઝેલું થ કહી નાખ્યું હતું કે “શસ્ત્રોનું જનર સૌથી બધું જનર છે; ને એમને ખજર પડે કે તમારે અધુર શસ્ત્રો જોઈએ છે તો તમારી પાસેથી નીચોવીને તેઓ દામ માગશે.” (અભિપ્રાય, આ જવાબ અગાઉ ઑટોમેટિક ખરીદી કેમ નહિ કરેલી તેના ખુલાસા પૂરતો હતો.) ઉપરાંત પં. નહેરુએ એવી મતભજનું પણ કહ્યું હતું કે, ‘પશ્ચિમની ઉદારતા તેનાં પોતાનાં દિતોને કારણે છે.’

પં. નહેરુના આ નિવેદનો અને વિધાનોથી પશ્ચિમી દાતા દેશોની પ્રજા અને ત્યાંના રાજપુરુષોને તથા ભારતનાય અનેક રાજકારણી અપ્રણીઓને એવી છાપ પડી હતી કે અનિશ્ચય ગંભીર કટોકટીની વખતે તત્કાલ મિનિસ્ટર્સ સહાય આપનારા દેશો તરફ ભારતનું વલણ નગ્રણ્ય રહ્યું છે—ઉપકારનો આવ તો ફર રહ્યો.

ખીજ બાબુ રક્ષિયા તરફથી મળનારાં મિત્ર વિમાનો વિશે પ. નહેરુને ઉત્સાહ વસતાવો હતો. એ યોગ્ય વિમાનો ભણે જાડું મોટી શરૂઆત ન હોય તેમ છતાં રક્ષિયા વધુ 'ઉડી મહત્વ'ની સહાય કરી રહ્યાં હોય. ઉદ્યેમ પણ પં. નહેરુએ કર્યો હતો, જે વહાણને વિમાનપ્રણીમાં નાખનારો હતો. જો કે એનો અર્થ એટલો જ હોઈ શકે કે રક્ષિયા ભણે ચીનના સંબંધને ધરણે શરૂ ન આપે, પણ ચીનને આક્રમક નીતિમાંથી પાછા વાગવાનું દબાણ કરશે—એવી મણી ખરી.

આમેય આરંભથી જ પં. નહેરુનું વલણ ('૧૯૫૪થી') સંઘર્ષ ટાળવા માટે વધારે પાતી ઉદારતા અને છૂટછાટનું રહ્યું જ હતું. અને ચીને ૮ સપ્ટેમ્બરે છેલ્લું આક્રમણ કર્યા પછી અને ખાસ તો નેશનલ પ્રેમસવાર જંગી આક્રમણ કર્યા પછી પં. નહેરુએ ફરી ફરી જાહેર કહ્યું કે 'કોઈ પણ ભારતીય વારાધારે કરવા પૂર્વે "આક્રમણ" પાછું ખેંચાઈ જવું જોઈએ. પરંતુ આ સારનો અર્થ તેઓ એવો કરતા રહ્યા કે—"૮મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૨ પૂર્વની સ્થિતિએ ચીને પાછા ખાસ જાવું જોઈએ" કેમ જણે ૮મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૨ પૂર્વે ચીને લશ્કરમાં ૧૨૦૦૦ ચી. મી. જેટલો પ્રદેશ આક્રમણ કરીને દબાવ્યો હતો તે છતાં તે "આક્રમણ" જ ન હોય. આના અનુસંધાનમાં જાણે પ્રુવાસો કરતા ન હોય એમ પં. નહેરુ કહેતા હતા કે "સામાનના અમુક જથ્થામાં ચીનાઓને હાકો કાઢતા આપણે સમિતિમાં બનીશું; પરંતુ જમ્યા જ ભાગીમાંથી હાકો કાઢવા અમે હું કહી શકતા નથી." (આ અંક ૫ ૬૪) આનું સાચી કે તો—"તે અગાઉ આપણી તરફથી વારાધારેની અનુકૂળતા પેદા થવાની શક્યતા છે."

એક બાબુ દુશ્મનેને ભારતની તસ્ત-તસ્ત જીમ

ઉપરથી હાકો કાઢવાની આપણી પ્રતિજ્ઞા હતી. ખીજ બાબુ પં. નહેરુના આવા નિવેદનો ચાલુ જ હતાં—આથી સારી એવી ગેરસમજ અને મુંઝવણ વધી રહી હતી.

૦ હકોક્ત એટલો તો હતો જ કે પં. નહેરુ ચીન ઉપર અધિકમાં અધિક દબાણ લાવતે તેને વારાધારના માર્ગે ધસડી લાવવા માગતા હતા અને તે માટે, ભારતની નીતિ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પ્રામાણિકપણે શાંતિ અને સમાધાનની જ હતી અને ચીનના આક્રમણ દરમ્યાન રહી હતી એ વાત ફરી ફરી સ્પષ્ટ કરી અંતરરાષ્ટ્રીય દબાણ-શક્તિને તેઓ ભારતની તરફથી વળવા બાબતે હતા.

૦ અને ચીનેય તો, આક્રમણ પૂર્વે, આક્રમણ દરમ્યાન પણ, પોતે શાંતિવાદી છે, પોતે જ જીલ્લું વારાધાર માટે આતુર છે એવી હવા ફેલાવવામાં પાડી રાખી ન હતી; એટલે એવી જ એ 'મખટ ફાનત'—ના જોરે એના ઉપર દબાણ લાવવાનું શક્ય એમ પણ નહેરુને લાગતું હતું જ.

★

નહેરુની આ નીતિએ સારી એવી ઉદાપોહ બગાડી. એનું આસોમન બજરી પણ છે. આ આસોમના આપણને ચીનની યુદ્ધનેમના મુશ્કેલ મુદ્દા ઉપર લઈ આવે છે, અને એ સમજવા માટે ચીનની ટૂંકા ગાંઠાની અને લાંબા ગાંઠાની યુદ્ધનીતિ તથા વિદેશ નીતિના પૃથક્કરણ તરફ વાળે છે, જેનો આધાર વળી, ચીની રાજ્યસત્તાના મુશ્કેલ સ્વરૂપ વિશેની આપણી સમજણ ઉપર રહે છે.

૬. ભારતીય યુદ્ધનેમ

આપણી યુદ્ધનેમનો વિચાર કરીએ એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી કે જ્યાં સુધી આપણા ઉપર સીધું ચીની આક્રમણ આવ્યું ન હતું ત્યાં સુધી આપણે એનું માની બેઠા હતા કે આજના અણુયુગમાં—દુનિયા આખી બે માંધાવા જુદી વચ્ચે વહેંચાયેલી છે તેવી સ્થિતિમાં—પ્રાઈ પણ દેશ પોતાની મિનિસ્ટરની વિદેશનીતિ ઉપર ચાલે તો એ દેશ મને તેટલો નાનો

કે દમઝેર હોય તોમ એ બને જાણુની આક્રમણથી બચી જઈ શકે એમ છે.

* આપણે ત્રિનજોડાણવાદી—સહ અસ્તિત્વવાદી શંતિવાદી હતા, છતાં આપણા ઉપર જ આક્રમણ આવ્યું! એટલે કે આપણે અમુક છીએ એટલા જ કારણ સર સૌ એજ છે એવા ભ્રમમાં આપણે ગયા. આપણે અમુક છીએ માટે આપણા પૂરતા તો સમાપ્ત છીએ જ—એ ભ્રમ ખોટો થયો.

—આપણે શાંતિવાદી હોઈશું એટલાથી નહિ ચાલે; આપણે સશક્ત પણ હોવા ભેઈશું, એ વાત સ્પષ્ટ બની, આપણે આપણા સમગ્ર પડોશીને સમાધી સફીએ એટલા ચંદુર બસે ન હોઈએ, પણ એના ભોગ બનવા એટલા નિર્બળ અને એળા તો ન જ રહીએ. આ પદાર્થપાકે કારે કિંમતે શીખ્યા.

પરંતુ આ અરથો બોધવાક થયે; બાકીનો અરથો એ કે ચીનનું સ્વરૂપ સમજવામાં આપણે ભૂત કરી, ચીનના જંગમ આક્રમણ પછી જ નહેરુને ચીનના વિસ્તારવાદી ઇતિહાસની વાંદ આપી. પરંતુ હજી એનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ દેખાયું છે શું!

ચીને પોતે જ શત્રુ વિરામ કયો! વળી વાદાપાટોના સુદેશ પાઠવ્યા અને ભારતે જ આક્રમણ કર્યો! ઉદાપાદ પણ જગાવ્યો. સાથેસાથ પોતાનો કેસ સાચો જ છે અને મને ત્યારે સમાધાન માટે આવર છે—એવી છાપ અનેક તટસ્થ રાષ્ટ્રો ઉપર પાડવામાં તે ઠીક ઠીક સફળ પણ થયું. x x x આપણે એના આ માનસિક પ્રચાર યુદ્ધની પૂર્વકલ્પના કરીને, પૂર્વ તૈયારીઓ ન કરી શક્યા. ‘આપણો કેસ એટલો બધો સાચો છે...કે તટસ્થ રાષ્ટ્રો ચીનને આક્રમણકારી કલા વિના નહિ રહે...આપણી સચ્ચાર્થ પૂરવાર કરવાની ય જરૂર નથી...’ વગેરે અનોખાવમાં આપણે રચ્યા. ચાથી!

નહેરુએ ચીનને વિસ્તારવાદી કહ્યું હતું—‘વિસ્તારવાદ એના ઇતિહાસમાં છે, એના સ્વભાવમાં એમ પણ કહ્યું હતું. અને છતાં વિસ્તારવાદની સાથે જ આક્રમણવાદ જોડાયેલો છે એવો અર્થ કરવામાં ગફલત ખાધી હતી.

, જોઠોઅર—આક્રમણ સીમા-સંઘર્ષ પૂરતું મર્યાદિત હતું એમ માની લીધા પછીય, વિસ્તારવાદીને માટે તો, એ પહેલો જ કોળિયો હોઈ શકે—એ વાત આપણે એના સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં સમજી શક્યા ન હતા એથી જ તો, એક બાજુ શત્રુ-વિરામ કરીને ભારતની સરહદોથી સૈન્ય, પાછું ફરી રહ્યું હતું અને બીજી બાજુ એનાથી ય અનેક ગણી વધુ પ્રથક તૈયારીઓ સિલ્કિમ-જુનાન અને બારાહોટીની સરહદો ઉપર ચાલુ હતી. તથા હેક્ષા સત્રાચારો તો (તા. ૧૨-૧-૫૩) એવું ય મુશવે છે કે સિલ્કિમ-જુનાનની પૂનાર્ગ-સરકારો તેણે તિમેટમાં રચાવી દીધી છે; અને તિમેટને ત્રિમાની ઉત્પાદનનું મધક બનાવવાઈ રહ્યું છે. આ બધાં વિરોધાભાસી પગલાં આપણને ધડીકમાં એતી શાંતિનેમ ઉપર અને ધડીકમાં એતી યુદ્ધનેમ તરફ ધસડી ગય છે. અને આપણે ચીનને પૂર્ણ બ્લૅક સમજવામાં ગફલત ખાધા કરી છે.

આપણી સામેનો સવાલ કેવળ એ નથી કે ચીન સાથેની વાટાઘાટોમાં આપણે સાચા પૂરવાર થઈશું કે નહિ? આપણી ચિંતા તો એ પણ છે કે વાટાઘાટો શરૂ થાય તો ય, તે હરમ્યાન પણ અને તે પછીય, ચીન અવિશ્વના આક્રમણની તૈયારી કરીને જ ચાલે છે, તેની સામે આપણે પૂરતા શક્તિશાળી છીએ ખરા? દુનં સમયમાં પૂરતા શક્તિશાળી બની શકીશું ખરા?

● કે પછી આપણે એવું જ માનીને ચાલો ચાકીશું કે—ચીને શત્રુવિરામ કયો છે અને કાશ્મીરે દરખાસ્તોનો પણ સ્વીકાર કરે એવી શક્યતા દેખાય છે, બાધી ભારતને યુદ્ધનો ભય નથી જ નથી!

● શું આપણે એવો વિશ્વાસ રાખીને નિરાંત સેવી ચાકીશું કે ભારતની શાંતિનીનિત કારણે રાસવા અને તટસ્થ રાષ્ટ્રોને આપણે આપણી સાથે ખેંચી શક્યા છીએ; અને ચીન હવે આ રાજદ્વારી દગાણને વચ રહેશે જ!

પં. નહેરુએ પોતે ચીન વિષે જ માન્યતાઓ

પ્રમટ કરી છે તેની સાથે અવી માન્યતાનો મેળ ખાવ
એમ નથી દાત નહેરુ કહે છે કે—

એક તો, ચીન હજી અવિકસિત સામ્યવાદી દેશ
છે એથી એ કૃત્રિમ રીતે વર્ને છે બધાને રશિયાની
જેમ તે વધુ પ્રમતિ કરશે, વધુ પકવ બનશે પણ એ
વધુ સ્વભાવિક બનશે એ પછી એને જ આક્રમણ
નહિ પોષાય, અને સૌની સાથે, સહઅસ્તિત્વના
ધોળો, જીવતા રીખશે

એટલે કે ચીન વિકસિત કક્ષાએ પહોંચે ત્યાં ધર્મી
તો નહેરુના મતે ખાસો જામ ખરાબ ! અને એ વિક
સિત કક્ષાને ગણાશે ? રશિયામાં સ્તાનિનની સત્તા રહી તે
દરમ્યાન તેણે ધણો વિકાસ કર્યો હોવા છતાં આક્રમણ
અને યુદ્ધની નીતિ આનું સ્તરી હતી કુહોવે એ નીતિ
બદલી—એમાં વધુ વિકસિત હોવાનો સમાવેશ
આવ્યો ?

વળી, એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે
(જુઓ પા ૬૫) કે ‘ચીન કમ્યુનિસ્ટ દેશ છે
પરંતુ એ એવા નિયિત પ્રમારનો કમ્યુનિસ્ટ દેશ
છે કે બીજા કમ્યુ દેશો પણ તેને ભયરૂપ અને
બેખમરૂપ માને છે !’

એટલે કે—જુદ રશિયા માટે પણ જે ભયરૂપ
છે, અને જે એને ય બાલો નથી, અને જે તટસ્થ
રાષ્ટ્રોનો પણ ઉપયોગ પોતાના હિત માટે જ કરવાની
અધી રમત રમી રહેત છે એવો ચીન—દેશ ક્યારે
માટે ભયરૂપ બેખમરૂપ રહેવાનો જ.

● ચીન વિશે ઠોઈ નવી બકલતમાં રહેતુ આપણને
પાલવે એમ નથી કેમકે એ ઠોઈ તાર્કિક સમરપા
નથી ઠોઈ દરના દેશની વાત નથી કે આપણો તક
સાચો પડે છે કે ખોટો એની ખાતી કરવા આપણે
રાહ બેઈએ તો ચાલે

હકીકતે ચીનના સ્વરૂપ વિષે જણ વાત રજૂ
હોવી જરૂરી છે—

—ચીન સ્વભાવે ‘મધ્યયુગી વિસ્તારવાદી’ છે

—ચીન શુલ્કે અર્વાચીન ‘એથોડોસ્ટ
(જાહી) સામ્યવાદી’ છે

—સબગોવણાતુ એ આપણો ‘વિરાટ
પડોશી’ છે

પરિણામે—આપણે વાટાઘાટો—સમાધાન દ્વારા
સાંતિના સગવો બાળવાનો બરાસો રાખવો પોત
નથી

એટલી વાત આપણે સમજી લેવી બેઈએ કે
કેવળ વાટાઘાટો અને દમાણુથી ચીનને સાંતિ
રાખવાનો પ્રયાસ અશુક સમન સફળ થાય તોય તેની
ઠોઈ જરૂરી નથી

વિસ્તારવાદી—આક્રમણખોર મને પ્રતિકાર (આજ
ની સ્થિતિમાં સહઅ પ્રતિકાર) બનેલાય છે
પ્રતિકારનો એ પદાર્થ પાકે છે કે—

એક વાર આક્રમણખોર આપણી સુધી દમાવી
પાડે પછી વરસો સુધી વાટાઘાટો ચાલે તોય,
એમાં યુધ્ધાવવાનું આપણે જ ગં છે કેમકે—

આપણે દમાવેતો પ્રદેશ આપણીકાલે આક્રમક
ના વાસ્તવિક અધિકારનો ગણાઈ જતો હોય
છે અને આક્રમણખોર સાથે વાટાઘાટો દ્વારા સમા
ધનનો અર્થ મોટો ભાગે આવે જ થતો હોય છે
એક વાર આક્રમણખોરને હાથે આ ચાવી ચઢી
મઈ પછી એનો એ શિરસ્તો જ મઈ જતો હોય છે
આક્રમણ અને વાટાઘાટો બંને એક જ હેતુ
સારે છે

આ કારણે અરજથી જ નિર્બીયક બને તેવી
પ્રતિરોધ (deterrent) શક્તિ અને આક્રમણ થયા

† ‘એથોડોસ્ટ કમ્યુનિસ્ટ’ એટલે એટુ માનનારો કે
ક્રાંતિકારી સૈન્યને ઘિરે આત્મસાંત્વીય સામ્યવાદી પ્રક્રિયા
કાર્વ કરવોબરૂપે રહેઈ છે યુદ્ધ એ ક્રાંતિકારી શાસ્ત્રજ્ઞોનો
એક તબક્કો છે અને વિસ્તરણશીલ એ સાધન છે યુદ્ધમાં
આક્રમક યુદ્ધ અને સરસક યુદ્ધ એવા બેઠા કૃત્રિમ છે
રોકપિતેભી યુક્તિ આટે લાલસોનાનો પરાદરમા પ્રવેશ એ
આત્મસાંત્વીય ક્રાંતિ—યુદ્ધ જ છે

અહીં મળું વધશે એવી ધારણા છે. એટલે કે રૂ. ૮૦૦ થી ૯૦૦ કરોડનો અંદાજ છે આ અંદાજ પણ કેટલો ઓછો છે તેનો ખ્યાલ આવે તે માટે થોડીક તુલક-છટક મળતી માહિતી—

—ચોતી આક્રમણ દરમ્યાન ભારતનું લશ્કરી ખર્ચ 'રોજનું' ૩ થી ૪ કરોડ રૂ.નું ગણાતું હતું. લશ્કરની સંખ્યા પાંચ લાખથી વધારીને ૧૫ લાખ કરવા જતાં ખર્ચ ધણું વધી ગયો. (૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ કરોડ રૂ.ની જરૂર પડે.) પહોડોમાં કેટલેક સ્થળે ૧ માઈલનો રસ્તો બાંધવા માટે જ ૧ લાખ રૂ.ની જરૂર પડે છે.

*

આવી સઢર તૈયારીઓનો હેતુ કયો ?

સંરક્ષણની આવી સઢર તૈયારીઓનો હેતુ એવો નથી કે—

● શત્રુ ન્યારે શાંતિપૂર્વક તેના ધરખાં ઝેંઠો હોય ત્યારે તેના અંતિમ તત્ત્વોનો ખ્યાલ કરીને આપણે એના ધરખાં ઘૂસી જઈને ખતમ કરવા આક્રમણ કરવું...અથવા વાટાધારે કરવા તૈયાર હોય ત્યારે માત્ર યુદ્ધની જ વાત આમુખ ધરવી; સીમિત યુદ્ધની શક્યતા હોય ત્યારે ૫ બાપક યુદ્ધમાં ધસી જવું અને વિશ્વયુદ્ધ દારાજ સામ્યવાદને ખતમ કરવાના આવેશમાં સર્વનાશ વહોરી લેવો.

પરંતુ આનો એટલો હેતુ તો છે જ કે—

● આપણે તેના દરેક પગલાંને પહોંચી વળીએ એટલા, અને દરેક આક્રમક પગલાંને મૂળથી જ દગાવી દઈ શકીએ જેથી તે દિશાનું નહું પગલું તે ભરી ન શકે એટલા, જખત સમક્ષ અને હલકલેપ હોવા જોઈએ જ.

આવી સઢર તૈયારીઓના ઉપાયો કયા ?

એક વિચારસરણી આનો ઉપાય શયવે છે તે આ છે—(નોકે આમાં અંદર અંદર થોડાક થોડાક મતભેદો છે)—

(ક) એશિયામાં ન્યાં લગી સામ્યવાદી વિસ્તારવાદી ચીન દરની ધરાવે છે ત્યાં લગી એશિયાનો કોઈ ને કોઈ દેશ આક્રમતાં યુક્તવાનો જ છે. તેથી જ ભારત

ઉપર ડોળો વિશેષ રહેવાનો જ આની સામે આપે એશિયાનું રક્ષણ થાય તેવી દીર્ઘદષ્ટિવાળી વિદેશની ભારતે અપનાવવી રહી.

આ માર્ગે ભાગતને સશક્ત અને સુદૃઢ બનાવવું પશ્ચિમના દેશો તૈયાર છે તેઓ ક્યારે જ કે ઉપરના નેમ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરીને, આવરખક લશ્કરોને એકાગ્રતા ૫ સ્વીકાર કરીને, ભારતે આ યોગ્યતા કાયમી સ્વરૂપ આપી દેવું જોઈએ.

(ક) કેટલાક લશ્કરી નેકાણીની વાત ખાદ કરી પશ્ચિમ સાથે આવરખક-લશ્કરી-સહાયતા મેંત્રી સંમત સુદૃઢ કરી લેવા ઉપર ભાર ચૂકે છે. આ રસ્તે તકાલ અને લાંબા માળાની તથા તુટક-છટક અને જંગી-જ્યુગી સજ્જ-સામગ્રીની અને નિષ્ણાની-નાવિખી સહાય લેવી જાઈએ.

(ક) તો બીજા કેટલાક આગળ વધી એમ કહે છે કે, ચીન હવે વર્ષ-વર્ષમાં અણશત્રો અને અણ-એમનની તૈયારી કરી ચૂકતું હશે. આમ થતાં આખા એશિયાની સમતુલા સંપૂર્ણ રીતે ખલલાઈ જશે નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રો હજારો જાકશે અને ત્યારે જો ભારતે ૫ નિશ્ચિતતા અને સ્વસ્થતા જાળવવી હોય તો આજથી અમેરિકાની અણ-જનો (ન્યુક્લીઅર અસિસ) ની હાથમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ.

(ક) એક વિચાર એવો પણ રજૂ થયો છે કે 'એશિયાઈ સંયુક્ત રાષ્ટ્રો' જેવું સંગઠન જ આ આખી બીડ લાગી શકે. સમસ્ત એશિયાના સહિયારા સંરક્ષણની યોજના જ કામિયાબ નીવડે એક તો એ પશ્ચિમ ઉપરના અતિશય આધારમાંથી આપણને બચાવી શકે, અને ભારતનો પાકિસ્તાન સાથેનો સહિયારા સંરક્ષણનો સવાલ પણ જાકવી જઈ શકે. આવો વિશાળ હેતુ દષ્ટિ સમક્ષ આવતાં જો દેશો વચ્ચેની સંકુચિત ખેંચતાણ પણ ઝોળી થઈ જાય, અને આખા એશિયાની એક પ્રેરક શક્તિ ગ્રમટ થવા પામે તો, એકસા અટુલા પડેલા ચીને પણ, જુદા પાડીને, કરાવી-ધસકાવીને, ચઢાઈ કરીને ઝોલિયાં કરી જવાની તેની નીતિનો આન કરવી જ પડે. જો ભારત અને પાકિસ્તાન એક વાર નખેળાં-ખટી જાય તો, અહોરહે કે નેપાળ કે પાકિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન

એશિયાના કે.ઈ પશ્ચિ દેશની મજદૂર નથી કે તે
 રીનની પકડ બંદાર રહી શકે; અને ચીન એકવાર
 મધ્યસ્થતા બની મથા પછી તેને તો કુનિયાના
 સુખ વિરાટ શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર બનતાં વાર પશ્ચિ ડેટલી
 રાગવાની ? આ વખતે રશિયા અને ચીનના સંબંધો
 ત્રણર્થ મથા તો ?

આ બધો વિચાર કરીને સંયુક્ત એશિયા (લગભગ
 રીન નેટલી જ વસ્તી) અસ્તિત્વમાં આવે તો સંરક્ષણ
 હપરાત આર્થિક આગતગામી નીકળતા આવે.

૨. બીજી વિચારસરણી એવી છે કે—પ્રથમ તો, એકલા
 પશ્ચિમથી ભારતની પૂરી ભીડ ભાગવાની છે ખરી—
 એ જ શંકાસ્પદ છે. અને પશ્ચિમ ઉપર અતિકથ
 આધાર રાખવા જતાં ભારતે બીજા અનેક મંભર
 જોખમોનો ભોગ બનવું પડશે.

(અ) કોઈ પશ્ચિ દેશ જે મદદ કરે છે તેની
 પોતાની દૃષ્ટિ, મેમ અને મજૂરી હોય જ. ભારત પાસે
 ય તેની એવી અપેક્ષા રહે જ. ભારતે મિનજોડાણની
 નીતિ છોડી દઈને શું પશ્ચિમ સાથે બંધાઈ જવું
 હિતાવદ્ છે ?

હા, ત. વિદેશી શત્રુો અને લશ્કરો આવે, વિદેશી
 નિષ્ણાતા આવે તો તેની સાથે તેના નિરીક્ષણ વિષે,
 તેના ઉપયોગ વિષે, અને અને તેના ઉપયોગ કરવાના
 બ્યુટામકે નિર્ણય વિષે ય, ભારતે ઘણી બધી
 બાંધછોડ કરવી પડે ને ભારતના નિર્ણયો અંતિમ ન
 રહે—ભારતની સ્વતંત્રતા અંકિત થાય. x x x મુદ્દ-
 નકદ્દખી અથવા સીંધની સરતો અંગે પશ્ચિ ઘણી
 કુશળિઓ ઊભી થાય.

(બ) ભારતે પોતાના શત્રુ-ઉત્પાદન ઉપર જ
 વધુમાં વધુ મદદ બાંધવી જોઈએ. આમાં રશિયા અને
 પશ્ચિમી જૂથ—બંનેની પૂરી મદદ લેવી જોઈએ.
 પશ્ચિમના ઉપર વધારેપડતો આધાર રાખવા જતાં
 રશિયા સાથેનો મૈત્રી સંબંધ વૃદ્ધી જવાનો ભય રહે.
 તો અનેક મંભર રાજકીય સમસ્યાઓ જાગે

ભારત પશ્ચિમ તરફ ધકેલાઈ જાય તો રશિયા
 ચીન તરફ ધકેલાઈ જાય—એટલે કે આજે ચીન

રશિયાને ભારતથી અળગું કરવા ને પોતાની સાથે
 ધકડી જવા માથાં પછાડે છે તેમાં તેને સફળતા મળે.

(ક) બદલે ભારત પોતે જ ‘શીનયુદ્ધ’ અને આમળ
 જતાં શત્રુયુદ્ધ દ્વારા વિશ્વઅંધારની ભૂમિ બની જાય—
 અને શત્રુોની પ્રતિરોધક (deterrent) નીતિ નિષ્ફળ
 નીવડે ત્યારે brikmanshipના અંતિમ ગુગારમાં
 જ પરિણમે !

એટલે કે—ભારતે કોઈ એક ઊવણી ઉપર તો પોતાના
 સંરક્ષણનો મુખ્ય આધાર રાખવો ન જ જોઈએ.

*

પરિસ્થિતિ ઘણી પેચીદી છે.

બંને ઊવણીઓ પાસેથી મળે તે મદદ લેવી
 જોઈએ જ—એ વિષે કોઈનો વિરોધ નથી. ભારત
 જો એક જ ઊવણીમાં જોડાઈ જાય તો રશિયા
 ચીન તરફ ધકેલાઈ જાય અને એનાં ઘણાં મંભર
 પરિણામો આવે અને ભારત તેનું નિમિત્ત બને, એ
 ભય પશ્ચિ સાથે છે. એટલે કેવળ એક ઊવણી ઉપર
 જ બંધો મદદ ન બાંધવાની, અને જતે દિવસે ભારતે
 પોતાના સંરક્ષણ માટે વધુમાં વધુ સ્વાવલંબી બનવાની—
 શક્ય તેટલું સામોત્પાદન ભાડમાં કરવાની—નીતિ પશ્ચિ
 સાથે માન્ય છે

આમ છતાં, આ નેટલી દેખાય છે એટલી સરળ
 વાત નથી. પરિસ્થિતિ ઘણી કઠોર છે : એકે તો,
 ભારતે ઘણા મોટા પાયા પર અને કાયમી સંરક્ષણની
 તૈયારી રાખવાની છે. અને બીજું એ કે શત્રુો,
 લશ્કરી-નિષ્ણાતી સહાય અને આર્થિક વિકાસ માટે
 ભારતને જે નાણાં-માલ અને નિષ્ણાતાની જરૂર
 પડવાની છે તેનો ઘણો મોટો હિસ્સો પશ્ચિમી દેશો
 તરફથી મળવાની જ શક્યતા છે. આટલાં વરસો
 દરમ્યાન પશ્ચિ તેનો જ ઘણો મોટો હિસ્સો રહ્યો છે
 અને ચીની આક્રમણ દરમ્યાન તો કેવળ પશ્ચિમનો જ
 સહર આધાર મળ્યો છે.

એટલે બ્યવહારમાં તો એક વાત નિશ્ચિત છે કે—

ભારતે પશ્ચિમ સાથે આજના કરતાં ઘણી
 વધુ દૃઢ મૈત્રીના સંબંધો બાંધવા પડશે જ.

—રશિયા સાથેના સંબંધો બળવાની રાખવા છતાં એને આધારભૂત ગણીને ચાલી નહિ ચડીએ. ચીન ‘લાંડુ’ છે ને ભારત ‘મિત્ર’ છે એ બહી જઈ થાપ ન જ બાઈ બેસીએ.

૮. બિનબેડાણુ નીતિનું નવનીત

કાયથી બને દેહ સંસ્કણુની સમસ્યાએ ભારતને પશ્ચિમ સાથેના વધુ નીકટના બેડાણુ તરફ ધકેલ્યું છે એ હકીકત છે. આ હકીકતના પ્રકાશમાં ભારતની બિનબેડાણુ નીતિનું પ્રયત્નરૂપ મહત્વનું ગણાય.

સૌથી પ્રથમ તો, ભારતની બિનબેડાણુ નીતિનાં હેતુ શેા છે !

* પશ્ચિમી બને રશિયાર્થ બેમંથી કાઢી પણ એક જૂથમાં ભારત સામેલ થવા ઇચ્છતું નથી. એટલે કે બનેમંથી કાઢી પણ એકની સાથે, બંધી બાબતમાં, તેની જૂથ-શિસ્તથી બેડાઈને, બીજા જૂથનું બંધી બાબતમાં, દુશ્મન બનવા માગતું નથી. કારણ કે આજે, બંધી બાબતમાં, સામ્યવાદી દેશો અને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોમાંથી એકનો જ પક્ષ લઈ બેસી જવા બેસુ છે નહિ. દરેક પક્ષના વખતે, જે જૂથને પક્ષે ન્યાય હોય તે મુજબ વર્તન કરવાની સ્વતંત્રતા યુગાવવા ભારત તૈયાર નથી.

વળી ભારત એક પક્ષે શામેલ થઈ જાય તો તે બંનેના અધાતુ સિદ્ધાર બને. એમનું શીતયુદ્ધ ભારતમાં પ્રસરે, ભારતની પ્રજા સ્વતંત્ર-તટસ્થ રહેવાને બદલે આ કે તે જૂથમાં વહેયાર્થ જાય. ધરમાં આંતરવિગ્રહ અને વિશ્વમાં વિશ્વવિગ્રહનો બાકા સળગાવવાનું સાધન બને.

ભારત બંને છાવણી સાથે સ્વતંત્રતાનો સંબંધ બળવી રાખવા માગે છે—મંથે છે. એકંદરે આ બિનબેડાણુનીતિ નિષેધાત્મક કે આભડછેટની નીતિ નથી; વિધાયક સક્રિય નીતિ છે.

● નવા રાષ્ટ્ર માટે આ બિનબેડાણુ બદ્ધ મહત્વનું છે. તે એક જૂથમાં બેડાઈ ન જાય અને નક્કર રીતે, નીહ રીતે, સ્વસ્થ રીતે બંને જૂથને

આવેશમય અથડામણમાં ધસડઈ જતા રોકી શકે તેમ હેતુ પણ સારા જ છે. આથી જ તો—

● ખુદ પશ્ચિમી દેશો અને રશિયા સુદ—બંને સાવ વિરોધી જૂથો—ભારતની બિનબેડાણુનીતિ ટેકા આપે છે.

આનું સહસ્ત્ર એ છે કે—

આજે તો ચીન બંને કમુખા અધિગિર્મી કરવા તકપતા હોય છે ત્યારે, અદ્યત્ત અલ્પસંકિત ધરાવનારા બે મહાન દેશો અમેરિકા અને રશિયા મુદ્દને ખાળવા આગ્રહ છે !

આજે તો, બંનેની પાસેના સર્વસંહારક વિશ્વવિનાશક અણુશસ્ત્રો જ એમ બંને પરસ્પર પ્રતિરોધક બની ગયાં છે ! આ સર્વનાશની શક્યતાએ અધિતાઓને શાંતિની ચિંતા અને રક્ષા કરવા તત્પર બનાવ્યા છે !

આજના જસાનાની આ એક વિશેષતા છે.

*

પરંતુ આ જસાનાની બીજી પણ એક વિશેષતા એ છે કે—બંને આપણી આ ચર્ચા માટે ધણી અગત્યની પણ છે તે એ કે—

આજે જે છાવણીઓ છે તે પણ આંતરિક રીતે કાંઈ એક જ કિસ્તવાળી રહી નથી.

● સર્વસાધારણ રીતે સામ્યવાદી છાવણી તો એક જ શિસ્તવાળી—એક જ ધાર્ટવાળી—આંતરરાષ્ટ્રીય, ‘મોનોલિથિક’ હિસાર ગણાય છે—બદલે એ એનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ ગણાવેતું છે પરંતુ ‘કુનિયા ભરમાં સામ્યવાદી સત્તાનો વિસ્તાર કરવો’ એ એક આંતરિક નેમ સિવાય, એમની વચ્ચે પણ, કિન્ન ધરીઓ અને પદકો દવે બેવા મળે છે આંતર-રાષ્ટ્રીય સામ્યવાદમાં રશિયા તથા મોલાવાગના કમ્યુનિસ્ટોની એક ધરી અને ચીન-આફઘેનિયાની બીજી ધરી—આવા બે ખુદલા પદકો બેવા મળે છે પશ્ચિમની નજરે, રશિયાર્થ જૂથમાં પણ, હંગેરી અને પોલાંડ જૂથ-શિસ્તથી ઠીકઠીક બદલાર છે અને રશિયાર્થ જૂથની બહાર કે કાંઈ મથેલા મુગેરસાવંઓમાં, કમ્યુનિસ્ટ તંત્ર હોવા છતાં, ત્યાંનો દાવો હજી વધુ

નિરાશો છે. આમ, તથામ સામ્યવાદી તંત્રોની નિષ્ઠા સામ્યવાદના સૂત્રમાં જ હોવા છતાં, અને એમના પોતાના દેશમાં સામ્યવાદી પક્ષનું જ એક-જનો વર્ચસ્વ જળવાય તેવી તંત્રમંથવસ્થા હોવા છતાં, અને સૌની નેમ પશ્ચિમી મુક્તિવાદી તંત્રને ધરતી પરથી નામશેષ કરવાની હોવા છતાં—તેમની આંતરરાષ્ટ્રીય લેખપંદી શિસ્ત તૂટી ગઈ છે. અતે દરેક દેશ પોતપોતાની પરિસ્થિતિ અનુસાર વર્તેલા થાય તોય તેને પોતાની હાવણીમાં નકાવો લેવાનો સહ-અસ્તિત્વવાદ દાખલ થઈ ગયો છે।

તે જ રીતે—

● પશ્ચિમની હાવણીમાં પણ એ મુખ્ય ધરી જોવા મળે છે. એક છે—અમેરિકા-શિટનની; અને બીજી છે—જાન-સ-પ.જર્મનીની. આ આખી હાવણીની નેમ ફિનિયામરમાંથી સામ્યવાદી સર્વસત્તાવાદને નાબૂદ કરીને લોકશાહી રાજ્યતંત્રોનો વિસ્તાર કરવાની છે. આમ છતાં આ બંને ધરીની વચ્ચે આપસઆપસ-માં જખરી (ખાસ કરીને ક્રાન્સની શિટન સામેની અને એનાથીયે વધુ ક્રાંતિલ અમેરિકા સામેની) અથડા-મણ જોવા મળે જ છે; એટલું જ નહિ પણ, એક જ ધરીનાં મજાતો અને અનેક રીતે નીકટ જણાતો અમેરિકા-શિટન-જેનેડા વચ્ચે એાહી અથડામણો અને ખેંચાખેંચ નથી. ‘પશ્ચિમ’ જૂથની જાગૃત્તવાપ્ત એવી કોઈ શિશ્નતથી આખાના કોઈ દેશ બધાઈ મળેલા નથી. અને આ આખી હાવણીના નેના અમેરિકાની મને તેટલી દબાણનીતિ છતાં એનાથી કોઈ દબાઈ જતા નથી.

આ બાબન વધુ ધ્યાન ખેંચે એવું દર્શાવે તો પાકિસ્તાનનું છે.

પાકિસ્તાન, આમ તો, પશ્ચિમી હાવણીના ‘વર્ચસ્વ’ નીચેના ‘સિઆટી’ અને ‘સેટો’ના લાકરી જૂથમાં સામેલ છે. આ દૃષ્ટિએ તો તેણે ધણી બધી ‘કક્ક શિસ્ત’ના લેખ બનવાનું આવે જ. આમ છતાં, આપણે આખાના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તે મુજબ, પાકિસ્તાન કોઈને બધા વિના, પશ્ચિમની પૂરેપૂરી

મદદ મેળવી લીધા પછી, ચીનની સાથેની દોસ્તી પામી કરી લેવાની છડેચોક ધમકી ખુદ અમેરિકા-શિટનને આવે છે।

અને હજુ વધુ એક દર્શાવે યુગોત્સાહીઆ પૂરે પાડે છે.

યુગોત્સાહીઆ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી રશિયાની સામ્યવાદી હાવણીનું એક સભ્ય હતું પરંતુ સ્તાલિને તેને દબાવવા માંડ્યું ને ટિટોએ એની સામે માથું જોડ્યું હતું. પરિણામે યુગોત્સાહીઆને આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદી જૂથમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યું. અને એને અંદરથી ખતમ કરવા માટે, તેની જ સામ્યવાદી લીગમાં ભાગલા પડાવવા, અનેક કુટિલ માર્ગો લેવામાં આવ્યા. આમ છતાં, સ્તાલિન જેવા મોંઘાના સામે ટિટો જીતે રહી શક્યો. અને બીજી બાજુ એણે, આના બેરે જ, પશ્ચિમી દેશો પાસેથી જફરી સહાય પણ લીધી. આમ છતાં પશ્ચિમી દેશો આગળ પણ તેણે નમતું જોખવાને બદલે હમેશાં કુકાડો જ માર્યા કર્યો છે. અને ફરી વળી તે રશિયા (કુશોવ) સાથેની દોસ્તી પાકી કરવા મથે છે.

આ બધાં દર્શાવે એટલી વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે—

● આજની પરિસ્થિતિમાં કોઈ એક જૂથ માટે તેના સભ્ય ઉપર લેખપંદી શિસ્ત લાકરી શક્ય નથી. એ જૂથમાંની અગિયો બીજાને દબાવવા બલે કાર્યશીલ કરે પણ હવે એની રીતે દબાવી દેવાનું એને માટે સહેલું નથી. અને મને તેટલી કારપટે આર્થિક અને/અથવા લાકરી મદદ લેનાર નાના દેશ, એટલા જ કારણે, કોઈ જવાની જરૂર રહેતી નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય સમાન નેમને કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય મૈત્રી-જોડાણ ધરાય છે ને જૂથ હાવણી રચાય છે. પરંતુ તે રાષ્ટ્રીય દિનવિરોધી અને ત્યારે તેની શિસ્તમાં રહેવાનું કોઈને પાલવે નહિ એટલે કોઈ પણ પ્રકારના મૈત્રી-જોડાણથી કારતે યાગભરાઈ જવાની જરૂર નથી. એની પાયાની નિષ્ઠા લોકશાહીની હોવાને કારણે તે બીજા લોકશાહી પદ્ધતિવાળા દેશો સાથે નીકટતા રચાયે અને સર્વસત્તાવાદી પદ્ધતિથી ધટતું અંતર

રાખે તો એ સર્વથા ઉચિત છે. એમાં અનિવાર્ય રીતે ડાઈ નોખામ કે કામ નથી.

શ્રી કૃપાલાનીએ આ વાત સૈદ્ધાન્તિક રીતે સ્પષ્ટ કરી છે —

* મિનમોડાણ એ ડાઈ સિદ્ધાન્ત ન હોઈ શકે; એ તો એક રાજકીય નીતિ (પોલિટિકલ પોલિસી) છે. ગયા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન દિલ્લેર સામેના યુદ્ધમાં બ્રિટને રશિયા સાથે લશ્કરી મોડાણ (એલાયન્સ) પણ કર્યું : પરંતુ એથી કંઈ જ ને દેશ એકબીજાની શેઠમાં દયાઈ ગયા ! એકબીજાના સ્વતંત્ર વર્તનમાં ઊંચુપ આવી ! એકબીજાની ઇચ્છાનુ પદ્ધતિ ફરજિયાત સ્વીકારવી પડી !

આવું કશું જ અનિવાર્ય નથી એટલે ડાઈ પણ દેશ તેના કાયમી અને દૃઢ સંરક્ષણ માટે સ્વૈચ્છિક મોડાણ કરે તેથી તેની સ્વતંત્રતા છીનવાઈ જવાનો ભય વધારે પડતો છે.

આ વાત સમજના-સ્વીકાર્યા પછી, ગ્રંથિયા અને પશ્ચિમ જાને સાથે યા એકબી સાથે, આપણે ક્યારે અને કેટલું મોડાણ કરવું તેના નિર્ણય આપણે રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય હિતોનો વિચાર કરીને એકેદર પરિસ્થિતિ અને મુજબથી કરવાનો રહે છે.

આ બધાને અતે મિનમોડાણ નીતિનું નવનીત આ હોઈ શકે—

૧. દુનિયાના દરેક દેશ વચ્ચેની સ્વાધીનતા કાયમ રહે; અને સહ-અસ્તિત્વ અને શાંતિપૂર્ણ હરીફાઈ દ્વારા પ્રગતિ કરવાની તક અને સગવડ દરેક દેશને માટે કાયમ રહે

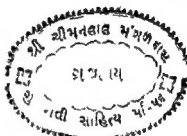
૨. દરેક આંતરરાષ્ટ્રીય જૂથની અદર પણ, જુદી જુદી સત્તાઓ વચ્ચેના મતભેદો છતાં, દરેક સભ્યની સ્વાધીનતા જાળવાઈ રહે; અને તેમની વચ્ચે શાંતિમય હરીફાઈ દ્વારા વિકાસની તક અને સગવડ ચાલુ રહે

ઉપરના બેઉ હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટેની નિષ્ઠાથી રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય હિતોના સમન્વય સાધીને, ડાઈ પણ દેશ યા જૂથની અંદરમાં તથા બિનાની, ગઠારાયા

બિનાની, દયાવા બિનાની વિદેશ નીતિ જ સાચો સ્વરૂપ અને સ્વતંત્ર મિનમોડાણ નીતિ હોઈ શકે

[તા. ૧૨-૧-૬૩]

14869

નવાં પુસ્તકો

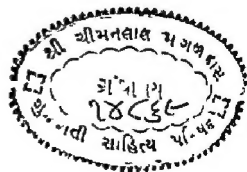
[ચેતન પ્રકાશન મુદ્રિત, વડોદરા]

- સુરમી (કાવ્ય સમહ) જાતીન્દ્ર આચાર્ય ૨ ૧=૦૦
- વળતાં પાણી (વાર્તા સમહ) સરોજિની મહેતા ૨ ૪=૦૦
- પ્રેમાનંદ (ગુજરાત કાવ્યક્રેણી પુ ૩) સંપાદક : અલોકેશ્વર : નમીનદાસ પારેખ [૬. કા આર્ટસ કોલેજ-અમદાવાદ : ગુજરાતીના પ્રોફેસર] ૨ ૨=૫૦
- અબલનાં કેતરેદમાં આનવતાનું ઝરણું લે. મુશ્કા માચી [મધ્યપ્રદેશના બાગો લૂટારાઓમાં વિનોબાએ જગાડેલી આનવ-ઓતપું બધાન * સંવિષકર મહારાજે "મહીના કેતરે"માં જગાડેલી ઋષિની પૂરવણી સાથે] ૨ ૧=૨૫

[વિશ્વમાનવ : નવેમ્બર-ડિસેમ્બર '૬૨]

--	--	--	--

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંથાલય
અમદાવાદ - ૬

૧૪૮૬૮-

વિપ્રવમાનવ, વૈકુંઠકુન્ડ
જામન્યુ-ડિમે, દુહર

૧૪૮૬૮-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય
અમદાવાદ - ૬